

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

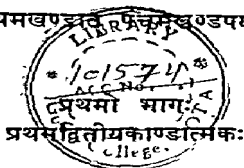
श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामि भाष्यसमेतम्

“प्रथमखण्डवत् प्रथमखण्डपर्यन्तं”

U. G. C. BOOKS

ज्ञानप्रकाशिनशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथमं पुनर्मुद्रणं १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्गमहाभागया
देहली ११०००२ तः प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE
ŚATAPATHABRĀHMAṆA
ACCORDING TO
THE U. G. C. BOOKS
MĀDHYANDINA RECENSION
WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA
SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME I
CHAPTERS 1-2

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ उपोद्घातः ॥

प्राग्मे ब्रह्मदेवतामिह महालक्ष्मीयुता रेणुका, मत्तार्थप्रकर्त्री मतिस्मृतिवशोऽर्थायुःपरानन्ददान् ॥
प्रत्यहोवचिद्वाराणाममयो दैमातुर शारदा, सूर्यं शुद्धपद्मप्रवर्तकपृथि श्रोयाञ्जत्रक्य युगः ॥ १ ॥

अज्ञानवार्धि परिशोष्य यन्मे ज्ञान त्वदादाश्रुतितन्त्रयुग्मम् ॥

याज्ञोपविन्द्रारकहृन्दबन्ध निर्यं नमायो गुरुमडल तत् ॥ २ ॥

ॐ नमः श्रीमत्सद्गुरुरहृदयानन्दसरस्वतीचरणरामलेभ्यः ॥

पुराण इत्येव न सर्वेवित्पालव्यो गुणी इ. किमु नार्चनीयः ॥

चेदस्ति नन्येऽपि हि दोषलेसो नोपास्यते धूमयुग किमग्निः ॥ ३ ॥

श्रुतिं शातपथीं शुक्रं वाग्निमाप्यन्दिर्नृषिकाम् ॥

उदिश्व बद्ध्यते कश्चिदुपोद्घातः समासतः ॥ ४ ॥

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । मनुः अ. १ । १९.

विदितचरमेव वः सर्वेषां चेदसाध्वविशारण्यसंचरिष्णुना विद्वेकसारिणा, तथा तत्र विहर्तुकामानां विद्यार्थि-
मार्यानां च । यच्छिरोनिदिष्टमनुवक्षता धर्मं जिज्ञासमाने. परमप्रमाणात्वेन परमविज्ञानैकवर्तिर्धर्मार्थकाममोक्षहेतुः
कर्मपातिप्रकृष्णकाण्डत्रयात्मिका सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा श्रुतिरेव सम्माननीयेति । यत् इह खल्वसारे ससारे सभूय
महताऽभ्युदयेन विविधान् मोगानुपमुक्तवतां सतामपि ततो विमुच्य निश्चयसम्य संसिपाधविषया धर्मोपकाम-
मोक्षास्यवतुर्विधपुरुषार्थमुपवर्जीभ्येव प्रपत्तमानानां धर्म एव परमसाधनत्वेनाभिमतः । अत एव च जैमिनि
“ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ” (पू. मी. १ अ. १ पा. २ अ.) इत्येवं धर्मलक्षणमसूत्रम् । तथा इत्य
सूत्रस्य द्विषोऽभिव्यक्तिः चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तक वाक्यम् । चोदना—उपदेशः—विधिः—इति धानपर्यान्तम् ।
लक्ष्यते इत्येतेऽनेनेति लक्षणम् । इत्थं च चोदनैव-लक्षणं करणं पद्विषयकज्ञानस्य तत्त्वे सत्यर्थवत्त्वं
धर्मस्य लक्षणम् । अर्थवत्त्वं च सुखाधिकदुःखाजनकत्वमिति । अस्य सूत्रस्य—‘ यो धर्मः स चोदना-
प्रमाणकः ’ इति शान्दिको बोधः । ‘ यश्चोदनालक्षणकः स धर्मः ’ इत्यर्थिको बोधः । शान्दिक-
बोधस्यापि “ धर्मं चोदनैव प्रमाणम् ” “ चोदना प्रमाणमेव ” इत्येवं द्वौ प्रकारौ भवतः । आद्येन प्रत्यक्षानुमानवादि-
बुद्धादिमतनिरासः । द्वितीयेन वेदाप्रामाण्यनिरासः, इत्यन्यत्र विस्तरः । अत्र तु किंचित्संक्षेपतो दश्यते । तत्र
प्रथमं धर्मस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणागम्यत्वमुच्यते ॥

धर्मस्य प्रमाणं प्रत्यक्षं न ।

तथाहि—ननु—प्रत्यक्षमेव धर्मं प्रमाणं मन्तव्यं तस्यान्यानपेक्षत्वाच्चन्द्रस्य सवेदा प्रमाणांतरप्रमितविषयत्वा-
दिति चेन्न, प्रत्यक्षं हि सगुणविषयत्वेन विद्यमानवस्तुन एवोपलंभकमतो न भविष्यति धर्मं प्रमाणं जायते ।
धर्मस्य तदानीमसत्त्वेनेन्द्रियागोचरत्वादिति भावः । तथाच श्लोकार्थिकं मद्रूपमारिलचरणाः—“ भविष्यति न

१—“ धर्मं ज्ञावर्षयता विदे प्रमाणं चोदनेष्यते । इतरूपदेस्तव विदिः स्वरूपं चेव सूच्यते ॥ १ ॥ इत्येकेन सूत्रेण सूत्र-
बोधां विरुद्धोः इत्येव च हि तस्योक्तं प्रमाणं कथ्यतेऽर्थता ॥ १ ॥ ” इति श्लोकार्थिकं चोदनादौ त

दृष्ट च प्रत्यक्षस्य मतानामि " इति । यद्यपि ब्रह्मादिद्रव्याणां प्रगर्णताप्रगर्णनतादिक्रियाणां प्राक्प्रवणत्वादि-
गुणानां च फलसाधनवाद्ब्रह्मशाब्देन व्यवहारो नापूर्वादिनामित्यादि श्रेयस्कारमायै शक्यस्त्वामिभिरभिहित,
तथापि तेषां फलसाधनस्यै एव धर्मत्वान्तरस्य च जन्मांतरकालांतरादिभावित्वात् स्वरूपतो धर्मत्वमनो न
धर्मत्वा प्रत्यक्षविषयत्वस्य समावनेति । तदुक्तं भैः श्लोकार्थिके प्रतिज्ञासूत्रे—“ द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्व
स्यापिप्यते ॥ तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥ श्रेयसाधनता ह्येषा नित्य वेदाप्रतीयते ॥
ताद्रूप्येण तु धर्मत्व तस्मान्नैन्द्रियगोचर ” इति । अत एव च यागाणांश्रीश्रीश्रीयादिपञ्चहिंसादेः स्वरूपतो
हिंसात्मकत्वेऽपि परिणामेऽभीप्सितफलजनकतयेशानुवर्तित्वाच्च धर्मत्व, श्रेयसादीनां विधिबोधितत्वेन स्वरूपतो
धर्मत्वेऽपि परिणामेऽभीप्सितशानुवर्तकतयानुवर्तनार्थमित्यन्यत्रकल्पकलाकालत्वाद्ब्रह्मत्वमिति सर्वत्रविदो
राज्ञान । तदेव स्पष्टीकृतं पाञ्चवचनेन—“ अन्वयं लोकविदित् धर्ममन्वाचरेन्न तु ” इति । अ. १ । १५९ ॥

योगिप्रत्यक्षमपि धर्मे प्रमाणं न ।

नच भावनावलज्जस्य योगिप्रत्यक्षं यत्तद्विषयति धर्मं प्रमाणं भवेदिति वाच्यम् । भावना नाम, येषां योगा-
न्यासजनितसत्कारविशेषानुमाननप्रत्यक्षं जायत तदिति युक्तम् । तस्या अनुभूतविषयत्वान्नियतानुभूतेषु वस्तुष्वेव
निर्धयरूपस्मृतिजनकतया स्मृतिश्रवणार्थवदालन एवोपरनिर्वाणत्रये ऋमे प्रवृत्तिः । अत एवाह जैमिनि-
“ सन्मप्रयोगे पुनश्चैन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति चित्तविद्यमानोपक्रमत्वात् ” इति । तथाच युतिरप्याह-
“ नैन्द्रियाणि नानुमान वेदा एवैव वेदयन्ति तस्मादाहुर्वशा ” इति । एत नाम धर्ममिति । तद्विस्तृतं धर्मो न
प्रत्यक्षस्य भूमिगिति ॥

अनुमानमपि धर्मे प्रमाणं न ।

प्रत्यक्षपूर्वकत्वाधानुमानादेरपि अनुमानं च न्यासिप्रवृत्तानम् । न्यासिप्रवृत्तं कार्यकारणगतविशेषज्ञानावलम्बी
यदि च स्वतो धर्म एव लोकेतो नावबुध्यते । कुतस्तत् तस्यान्वेन सह कार्यकारणभावः साहान्यविशेषभावो वा
लोकेतोऽवबुध्येत । तथाच श्लोकार्थिकं चोदनासूत्रे—“ सामर्थ्यं नानुमानादेल्लिगादिरहितं कश्चित् ” इति ।
ततश्च धर्मो नानुमानागम्य इति सिध्यति ॥

उपमानमपि धर्मे प्रमाणं न ।

नानुपमानं तत्र क्रमते । तस्य सादृश्यज्ञानसापेक्षत्वात् । सादृश्यज्ञानं च प्रत्यक्षगुणमिव । प्रत्यक्षं तु धर्मे
सर्वमा न प्रवर्तत इत्युक्तमेव । ततश्चार्थान्द्रिये धर्मो न प्रत्यक्षानुमानोपमानेति प्रमाणत्रितयेनाद्यव-
गम्यत इति ॥

धर्मस्य वेदा एव प्रमाणम् ।

किंतु धर्मस्य शब्दगुणवमेवाभिमान्यते शास्त्रकारि । तथाच जैमिनि—“ औपत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सवधः,
तस्य ज्ञानमुपदेशोऽप्यतिरेकस्यार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं, वादरापणस्यानपेक्षत्वात् ” (जै. सू. १।१।१५९) इति ।
अर्थेन सहोपपत्तिवृत्तमन्वधवतः शब्देन बोधितस्य धर्मस्य प्रमाणं विद्यादिरूपः शब्द एव । स चाव्ययितेऽनुपलब्धे
चार्थे प्रमाणं भवत्यन्वप्रमाणनिरपेक्षत्वात् । वादरापणाचार्यस्याभिमतयेतदिति । अतश्च प्रतिज्ञानं जैमिनिवैव-
“ वेदेनालक्षणोऽर्थो धर्म ” इति । शब्द चोदना, विधि, उपदेशः, इति चानर्थान्तरम् । उक्तं च श्लोकार्थिकं—
“ चोदना चोपदेशश्च विधिषेकार्थवाचिनः ” इति । तेन चात्रोपदेशशब्देन विद्यादिरूपस्य वेदेः विद्युद्विदुः ॥

अत्रार्थे सम्मतयः ।

अत एव च मनुजो “ वेदोऽतिरिक्तो धर्मगुणः, धर्मं विज्ञासमानानां प्रमाणं परमं बुद्धिः ” इति

(२ । १-१३) । गौतमोऽप्याह-“ वेदो धर्मगुणम् ” इति (१ । १) । किंच “ यो हि पूर्वमुत्पन्नः सोऽन्तरमुत्पन्नमानस्य ब्राह्मको भवति ” इति न्यायेन वेद एव धर्मस्य यथार्थप्राहकं मूलं भवितुमर्हति । कुत एतत् ! यावत्सृष्टेर्वेदप्रमत्तवश्रवणात् । तथा च “ शब्द इति चेन्नातः प्रभवत्प्रत्यक्षानुमानान्याम् ” (ब्र. सू. अ. १ । ३ । ८ । २८) इत्यस्मिन्सूत्रे माथ्ये च श्रमिच्छंकराचार्यैः सुसष्टं निरूपितमिवास्तां तावत् । किंच लौकिकशब्दस्थानानुप्रसंगत्वे प्रमाणांतरमादेनानुप्रसंगत्वे च तदप्रमाणांतरपरोक्षया यथा प्रामाण्यं, न तथा वैदिकशब्दस्वार्थोक्षेपत्वेनोपमानोपेक्षणात् । तथाच श्लोकात्मिके औपचितिके सूत्रे-“ स्वप्न-पन्तपरोक्षः स्यादनात्मनोऽपि । अस्तोऽपि परपेक्षा नोभयं बोधनाम् तत् ” इति । एवं च वेद एव धर्मस्य मुख्यं प्रमाणमिति निर्गलितोऽर्थः । इति ॥

वेदा ह्यपौरुषेयाः ।

ननु वैदिकशब्दस्वार्थोक्षेपत्वं तत्कथं संवत्त इति चेदुच्यते । तथाहि-अथेदपरपराऽप्यपना-प्यापनसंप्रदायस्याविच्छेदे सत्यपि कर्तृस्मरणत्वात् । नच प्रत्ये संप्रदायविच्छेदः संभवतीति वाच्यम् । सृष्टिप्रलयगन्तमीकृतांगाः पूर्वतन्त्रया हि वेदाध्ययनविधिविणीं गुह्यशिष्यप्रणालीमविविचिन्नामनादि च वर्गयन्ति तन्मात् । तदुक्तं श्लोकात्मिके वाक्याधिकरणे-“ वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसामान्या-दनुनाऽप्ययनं यथा ” इति । ननु-मास्तेऽप्येवं वक्तुं शक्यते इति चेन्न, तत्र व्याप्तः कर्तेति “ को ह्यन्यः पुंशो-काञ्चानमहामातकद्रवैव ” इत्यनया सूत्या महामातकर्तुः सर्वमाणात्वात् ॥

अथ वेदस्य पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रमपौरुषेयत्वम् ।

किंच ये तु वृत्तिस्मृतिपुराणेतिहासवशात्सृष्टिप्रलयगन्तव्य “ शम्भुपौत्रिवात् ” इत्यस्मिन्वैयकिकसूत्रे श्रीमच्छंकराचार्यैर्दीर्घितदिशा “ अस्य महनो मृतस्य निश्चितमेतदशब्देः ” (बृ. १ । १ । १०) इत्यादियुतोः सर्वज्ञ सर्वविदं च परमात्मानं नित्यस्यापि वेदस्य योमिनिच्छन्ति तेषु वेदेषु परमात्मनः स्वातंत्र्यं न मन्यन्ते । तथाहि “ धाता यथार्थमकल्पयत् ” (ऋ. सं. १० । १९० । ३) “ यः कल्पः स कल्पार्थः ” इत्यादियुत्या न्यायतश्चेतसृष्टिवेदेऽपि पूर्वकल्पानुसारेण स्वाध्यायाध्ययनमनुदपनिश्रेयसकारणं तदेवान्यथाकारणेऽर्थ-कारणम् अद्यमेवाद्यथो यामाः पुण्यहेतवो ब्रह्मवाद्यपक्ष नरकहेतवः इत्यादिस्मृतसुख्या एव स्मरणेन पुरुष-निश्चासकप्रयत्नेन विरचनत् । महत्सुमारिष्यादा अपि वेदस्य पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रमपौरुषेयत्वमनिलक्षंति । तदुक्तं श्लोकात्मिके शब्द-निरुक्ताधिकरणे-“ यन्तः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ” इति । यदि सर्वज्ञस्य सर्व-शक्तिवतः पुराणपुरुषस्यापि वेदे न स्वातन्त्र्यं तर्ह्यसहस्रां युंशं कुवत्तदिति ॥

अथ प्रकारांतरेण पौरुषेयत्वाक्षेपपरिहर्तौ ।

अथैतस्य वेदे प्रति न केवढं निश्चासकपुरुषत्वनिमित्तत्वं, किंतु “ प्रजापतिर्नैमसृजत् ” इति (श्र. प. ब्रा. १ । १) “ तस्मात्पवत्सर्वहृत् ऋचः सामानि बद्धिरे । संदाति बद्धिरे तस्मात्पुस्तास्माद्ब्रजयत् ” इति वाक्सनेयश्रुतौ पुरषमेवे । “ प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । स तपोऽजयत् । तस्मात्पेनात्स्यो देवा अमृष्य-न्ताश्चिंतयुरादित्यः । तं तपोऽजयन्त । तेभ्यस्तेपामेभ्यद्यो वेदा अमृष्यन्त । अत्रेष्टशब्देो बयोर्मंजुर्दे आदि-त्यस्मानवेदः ” इति । “ स [प्रजापतिः] चतुर्होत्राजयत् । सोऽजयन् । स भूरीति व्याहृत । स भूमि-मृजत् । अक्षिहोत्रं दत्तुर्ममात्रौ यद्दृषि । स द्वितीयमजयत् । सोऽजयत् । स भुव इति व्याहृत । सोऽजयत् । स सुतरीति व्याहृत । स तृतीयमजयत् । सोऽजयत् । स सुतरीति व्याहृत । स

रिवमयन्त । अग्निष्टोममुक्यमतिरावयुच । एता वै व्याहृतय इम लोका । इमान्वजु वै लोकाननु प्रजा पशवउदानि प्रजापन्त " (तै. ब्रा. २।१।३) इत्यादिभिः श्रुतिभिर्जनकवमपि श्रूयत इति वचन । अत्रयानि ' अस्तुवत् ' ' वद्विरे ' ' अजायत ' ' अयुज्यन्त ' इतीमान्यपि आख्यातपदानि श्रुत्यन्तरैकवाक्य-
क्या निश्चासवदुपरिनिमित्तमात्रपरत्यैव व्याख्यायानि भूपतीनामन्यासाः श्रुतिस्मृतीनामनुपहान् ॥

अत्रापि श्रुतिस्मृतीनां सम्मतयः ।

एषाहि—“ यो ब्रह्मण विद्वाति पूर्वं यो वै वदाथ प्रद्विणोति तस्मै ” इति श्रुताश्वतरश्रुति (१।१८) । तथा ब्रह्मणो वेदोपलभ्यस्यदेशद्वारेणैव निर्दिष्टा । रिच ' यद्वेन वाच पदवीयमान् । तामन्वविन्दन्वृषिः प्रविष्टाम् ” इति ऐतरेयश्रुत्या वेदस्य लम्बिवेव निरादिष्टा । तथा “ ऋचमश्रिवैतम् । तदेव ज्योति । गोयत्र छन्द । पृथिवी स्थानम् । अग्निर्गोके पुरोहित यज्ञस्य देवमृचिवन् । होतार एवधातमम् ॥ इत्येवमार्दि कृचा ऋचवेदमधीयत । यजुषा वायुर्देवतम् । तदेव ज्योति । वैशुम् छन्द । अन्तरिक्षे स्थानम् । इवे त्वोजे ता वायव स्य देतो व सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाथ कर्मणे ॥ इत्येवमार्दि कृचा यजुर्वेदमधीयते । साक्षामादितो देवतम् । तदेव ज्योति । जागत छन्द । यौ स्थानम् । अग्न आयाहि वीनये गृणानो हव्यदातये । नि होता ससि सार्हिषि ॥ इत्येवमार्दि कृचा सामवेदमधीयते । अथर्वणा चन्द्रमा देवतम् । तदेव ज्योति । सर्वणि छदाति । आप स्थानम् । शन्नो देवीरभिष्टये । इत्येवमार्दि कृत्वाऽथर्ववेदमधीयते ” इति (गोपयत्र १।२९) इत्यभिनगोपयत्राक्षणे व्रमादृग्यजु सामायर्वेदानां पृथिव्यन्तरिक्षे वायव स्थानानि, अग्निवाप्यादित्यचन्द्रमसो देवतानीति वर्णितम् । अर्थात्तदभिधायकमत्रानारत्यैव ऋग्यजु सामाथर्वलक्षणमाविर्भवति तात्पर्यम् । अत एव च “ वाचा विरूपया नित्यया ” इति (का. ८।६४।६) इत्यस्यां श्रुती च नित्यत्वात्तान् सगच्छते । तथा स्मृतयोऽपि “ अनादिनिधना नित्या वागुमुष्टा स्वयभुवा । आदौ वेदमधी दिव्या यत सर्वा प्ररुचय ” इति (ऐत. ब्रा. साय. भाष्ये उप.) अस्यां स्मृतौ वेदवाण्या निश्चासवदुत्तर्जनमेव स्पष्टमिच्छितम् । तथा “ युगान्तेऽन्तार्हितावेदान्तेतिहासात्सहस्रय । लेभिरे तपना पूर्वमनुज्ञात स्वयभुवा ” इति (ऐत. ब्रा. साय. भाष्ये उप.) अनया स्थूत्या वेदाना लभ एवोपदिष्ट । अत्रेतिहास श्रुत्यन्तर्भूत एव मतस्य सहलोकै । तथा “ अग्निवायुर्विन्यस्तु त्रय ब्रह्म सनातनम् । हुदोह यज्ञसिद्धयर्थमुग्यजु सामलक्षणम् ” इति (मनु १।२३) अत्र च दोहन नामाभ्यापनमेव । दोहनमभ्यापन च परसकृतिसामान्येनेति मेधातिथिना व्याख्यातत्वात् । तथा “ न कश्चिदेदकर्ता स्वादेदस्मर्ता चतुर्मुख । वेदो नारायण सधारावभूर्मिति शुशुम् ” इति परारार । अत्र च स्पष्ट कर्तृनिषेध । बलुतल्लु—उक्तश्रुतिस्मृतीनामर्थवादपरत्वात् कर्तृत्वादिप्रतिपादकत्व सम्भवति । तदुक्त श्लोकावधिके वाक्याधिकरणे—“ वेदोऽपि तन्मूर्तिर्वा तु साऽर्थवादनिबन्धना । पारपर्येण कर्तार नान्येतात् स्मरति हि ॥ तेषामनेवमात्मत्वाद्भ्रान्ति सेति च वक्ष्यते ” इति ॥

अथ पुनः प्रकाशान्तरेण पौरुषेयत्वाक्षेपपरिहारो ।

ननु—काठक काठकपक तैत्तिरीयक कौथुम माध्यदिनीयक इत्यादि समाख्याथ कर्तृनिमित्ता । ततश्च कृत्वात्वेदाना पौरुषेयत्वमिति चक्ष, समाख्यानां हि योग्यतासत्त्वोऽपि कर्त्रमरणलक्षणानुपलब्ध्या साविते कर्त्रेणाथ प्रवचननिमित्तत्वेनाप्युपपन्नत्वात् । सम्भवति च प्रवचनादिद्वारा सप्रदायप्रवर्तकविषयत्वेनासाधारण्य-
मिति नोक्तविशेषणत्वानुपपत्ति । अथवा कठादिशब्दाना नित्यानां तच्छावाविशेषाणामभिधायकत्वात्तच्छाखीयैः पुष्टौ परपरया अधीयमाना शाखा कठादिशब्दवाच्यः । ततोऽपि न विशेषणवातुपपत्ति । तदुक्त श्लोकावधिके वेदनियताधिकरणे “ नियमेव निमित्त वा कटव आतिरिति न । काठकादिप्रत्यर्थं व्याहृत
परत्वात्तत् ”—इति ॥

अथ पुनः प्रकारान्तरेण पौरुषेयत्वाक्षेपपरिहारो ।

ननु—जननमरणवतां ववरादीनां “ ववरं प्रासाहणिक्रामयत । कुमुदविन्द औदालकिक्रामयत । हरि-
श्वन्दो राजा वभूव ह । कुञ्जिकम्प सुतु, आश्टवंगो होममृषिनिर्दिषेद्वन्द ” इत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोग्यत्र अत्र-
णालेभ्योऽर्वाकनत्र वेदानामतन्त्रे पौरुषेया इति चेन्न, ववरादीनां पुरुषादिव्यक्तेरनभिमतत्वात् । तथाहि “परं तु
श्रुतिसामान्यमात्रम्” (जै. सू. १ । १ । ११) इत्यन्विन्मूत्रं शबरः प्राह—“ यच्च प्रासाहणिरिति । तत्र, प्रासाह-
णस्य पुरुषस्यासिद्धत्वात् । नापि प्रवाहणस्याप्यत्र प्रासाहणिः । प्रशब्दः प्रकृतं सिद्धो बह्वतिश्च प्रापणे न त्वस्य
समुदायः कश्चित्सिद्धः । इकारस्तु यथैवाप्ये मिद्व्यतया क्रियायामपि कर्तरि । तस्मात् प्रवाहयति स प्रासा-
हणि । ववर इति शब्दानुवृत्तिः । तेन यो नित्योऽर्थः सर्वैरौ शब्दो वदिष्यतः । अत उक्तं “ परं तु श्रुति-
सामान्यमात्रम् ” इति । एवमेवाप्याम् श्रुतीनां सगतिरुच्येया ” इति ॥

समाधानान्तरम् ।

अथवा ऋतुलिगान्यायेन प्रतिपुगामनुवर्तमाना ववरादयः प्रवाहनित्यतया नित्याः, अतो न वेदस्यानित्यत्वं
तन्मूलक पौरुषेयत्व वा प्रापयन्तीति । तथाच दर्शिनः स्मृतिवशाच्छ्रीमदाचार्यवर्यैः—“समाननामरूपत्वाच्चावृत्ता-
व्यवेगो दशनास्त्वैश्वर्ये ” (म. सू. १ । ३ । ९ । ३०) इत्यस्मिन्सूत्रे देवताधिकरणे । सा च
स्मृतिरेवरूपा स्मर्यते—“ ऋवागा नामयेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । सर्वेयन्ते प्रमृतानां तान्येवैवो ददात्यजः ।
यश्चतुर्लिगानि नानारूपाणि वर्षये । द्ययन्ते तानि तान्येव तथा मावा युगादिषु । यथाऽभिमानिनोऽती-
ताः स्यात्तैः सांप्रतिरिह । देवा देवैरतीतानिहै रूपांनामभिरैव च ” इति । सर्वेयन्ते प्रलयाते । एवंये घटी-
यन् दाहृत्तौ । मनुरपि “ सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवावौ पृथक्त्वात्साध
निः । ” (म. सू. १ । २ । १) इति । अयं भावः । वेदे याः सञ्जाला एव तदुत्तरं उत्पन्नेभ्यो दद्याः ।
एतेऽनीन्तना दसरायपुरे दृष्टं श्रारामेनीमा सञ्ज स्वपुत्रेभ्यो ददति तथेति ॥

अथ पुनः प्रकारान्तरेण पौरुषेयत्वाक्षेपपरिहारो ।

•नु—पदसघातानि वाक्यानि तानि खल्वग्नि पुरुषकृतानि द्ययन्ते । वेदा अपि वाक्यसमुदायात्मका एव ।
ततर्थां पौरुषेयत्वमिति चेत्तदपि न, औपत्तिकसूत्रेण पदपदार्थयोरेनादिवृद्धपरपरत्या “ सोऽयं गकारः ”
इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलेन च नित्यत्वस्य साधितत्वाद्वाक्यवाक्यार्थयोन्तन्मूलकत्वेनैव नित्यत्वस्यार्थसिद्धत्वात् तन्मूलक
पौरुषेयत्वमुपेक्षितुं शक्यम् । अक्रांतं चात्र बहुभिः पूर्वोक्तैः, स्मरिभिश्चेत्युपरमर्यते ॥

निष्कर्षस्तु—

प्रथममाणकर्वकत्वरूपं स्मरणोचरकर्वकत्वरूपं वा पौरुषेयत्वं न कर्तुरस्मरणोदः । न सजातीयोच्चारणान-
पेक्षोच्चारणविषये पुरुषबुद्धेः स्वतन्त्ररूपं पूर्वकलापिवेदानामेवास्मिन्कल्पे स्मरणपूर्वकं परमात्मना प्रवर्तमान-
त्वात् । नापि काठकादिसमाह्वयमूलं पौरुषेयत्वं तासां प्रवचनदिनोपपत्तेः । नापि जनिमृतिवत्पुरुषश्रवणमूलकं
पौरुषेयत्वं तेषामनित्यत्वेऽपि तत्सञ्ज्ञानां पूर्वकल्पार्थवेदोद्भूतत्वात् । नाप्यनित्यशब्दमूलकं पौरुषेयत्वं शब्दनित्यत्वस्य
“सोऽयं गकारः” इति प्रत्यभिज्ञया साधितत्वात् । नापि वाक्यत्वसामान्याचक्षिप्तं पौरुषेयत्व नित्ययोः पदपदार्थ-
योरेना वाक्यवाक्यार्थयोरेपि नित्यत्ववर्जनात् । नापि पुरुषादुत्पन्नत्वरूपं वा प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्प्रकाश-
नाय नूतनानुपूर्व्यां रचितत्वरूपं पौरुषेयत्व निश्चासादिश्रुत्या देहेनादिस्थत्या च स्वप्नानुपूर्वत्वप्रतिपन्नत्वात् ।
सिद्धे चैव सर्वथा पौरुषेयत्वाभावे वेदा अपौरुषेया इति यदुक्तं तत्सर्वं निरवयम् ॥ इति ॥

वेदाः स्वतः प्रमाणम् ।

यदि वेदा अपौरुषेयाथेति तदा नस्ति तेषां प्रमाणान्तरं; प्रमेयैव प्रसञ्चयत् । अत उक्तं मगकता जैमिनिवा—

“ तत्रमाण वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ” इति । यतो नास्ति वेदानां स्ववोच्चार्यवोचने प्रमाणान्तरापेक्षा । अतस्ते स्वन प्रमाणम् । अत एव चाद् सर्वदर्शननग्रहे जैमिनीये भाष्यवाच्यार्था-“ वेदवदित प्रमाणत्वं स्वन प्राह्. परतश्चाप्रमाणता ” इति । स्वतः प्रामाण्यं चात्र “ कारणगुणमवाचर्यक्रियाज्ञानानवर्धनत्वे सति कारणदोषत्रयकरोधोषवर्जितत्वे सति चानधिगतावाधितार्थवोचकत्वम् । प्रामाण्यप्रतिपत्तिरूपप्रामाण्यं च परतो बोध्यम् । परतस्तत्र कुत इति चेद् बाधकज्ञानकारणदोषविसर्वादिज्ञानार्थिनत्वात्तस्य । ननु-कथं कारणगुण-सवाचर्यक्रियाज्ञानानवर्धनत्व प्रतिपाद्यत इति चेदत्रोच्यते-“ प्रत्यभेगानुमित्या वा यस्मूसायो न बुध्यते । एन विन्दति वेदेन तस्माद्देव्य वेदेता ” इति । इमां निरुक्तिमाश्रित्य-वेदा ज्ञानलक्षणाः इति आस्तिरूपये वर्धमाने सर्वे शास्त्रकृद्भि स्वीकृतो उदाहृतः । यदि च वेदा ज्ञानलक्षणास्ताहिं यावज्ज्ञान प्रकाशकत्व-साप्यन्यत्वेन प्रमाण रविरिव रूपविषये जायते । ज्ञाने हि स्वविषयस्य याप्यर्थेनाभिघोषेन उपादाने वा या विधिष्ठा शक्तिरस्ते तस्या स्वोपत्तिसहकृतत्वात् । नचामाप्रयत्नदोषप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तस्यां सवितुरूपवि-शिष्टप्रकाशकत्वस्यैव किद्गुणत्वानुपगमात् । वेदानां छष्टे प्राक्तनत्ववर्धनेन प्राथम्यात्तेषु आत्माप्रयत्नदोष-प्रसरानवसरात् ॥

ननु-च सैवा शक्ति कारणगुणसवाचर्यक्रियाविशिष्टज्ञानादिभिरुत्पाद्यत इति चेत् । उक्तविशिष्टज्ञान-स्याप्यन्यत्रिशिष्टज्ञानस्यापेक्षा, तस्यापेक्षितविशिष्टज्ञानस्याप्यन्यत्रिशिष्टज्ञानस्यापेक्षा । एवमनवस्थापरंपरागत-प्रसगात् । ता च परपरां प्रतिरोधे बलवत्तरकारणानुपलभामूलतः प्रामाण्योच्छिष्टिर्दुर्निवारिव स्यात् । तथा धाम्यवाशि शास्त्रार्थिकाया पार्थसारथिमिथे-“ प्रतिहानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तदन्तर्गतं च शास्त्रम् । अतस्तदपि प्रमाणमेव । नच प्रतिहमन्येन परीक्षितव्यम् । स्वत एव तस्य स्वविषयोत्थापने सामर्थ्यात् । यदि च परीक्ष्येत ततो येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात् ” इति ॥

नन्विदं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुक्तयोभ्यस्तास्त्वेऽपि बाधकज्ञानकारणैर्भ्रमकरणाविप्रतिपत्तामिष्यावादिवापा-टवादिदोषैराहृत्यत इति चेत्तदपि न संभाव्यते । कुत इति चेत्तत्रोच्यते-इमे पुरुषावलडिनो दोषाश्च वेदाना-मनौशेषत्वेन सर्वथा पुरुषबुद्धिसत्त्वशाम्बावत्तेषु न प्रसज्यन्ते । अत एव श्लोकवार्तिके औपचित्यरूपे प्रत्यपादि मन्त्रणे-“ औपचित्यकृतिरा दोष कारणस्य निवार्यते । अवाचोऽप्यतिरेकेण स्वतस्तेन प्रमाणात् । सर्वस्यानुपल-ब्धेऽप्यप्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा ” इति । अत एव च बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणवार्तिके द्वितीयाध्याये-“ न च वेदो-क्तितो वेदः ब्रह्मैवार्थं इहेत्यते । किन्त्वानन्वहेनूनां वेदानायेष्वसम्भवात् । प्रामाण्यं वेदानादाना न च मानान्तरा-मप्यत । अक्षादेरपि मानत्व यथोक्तादेव कारणात् ” इति सुरेश्वरचार्यैरुक्तं समाश्रिते । तस्मिन् वेदाः स्वतः प्रामाण्यमित्येतन्नापहेतु शक्यमिति ॥

वेदाश्च नित्या एव ।

यथा च वेदाः स्वतः प्रमाण तया क्रिया अपि सति । तथा च सूचितं देवताधिकरणे वादरायणाचार्येण-“ अत एव च नित्यत्वम् ” (ब्र. सू. १ । ३ । ९ । १९) इति । उत्कथमुपपद्यत इति चेदत्र वदामः । सत्यणाचार्योक्तप्रिया स्वीकर्त्तव्या नित्यतेति । तथा च ते प्रतिपादितमेतरेषां ब्राह्मणमाथ्योक्तने-“ नित्यत्वस्य म्यावहारिकत्वात् । छष्टेरूपं सहास्ररूपं व्यवहारकालस्तस्मिन्नुपचित्विनाशादर्शनात् । कलाकाष्ठदयो यथा नित्या एव वेदोऽपि व्यवहारे कालिदस्रकान्यकपुरुषविरचितत्वामात्रानित्यः । आदिछष्टो तु कलाकाष्ठदिवेदो-त्पत्तिरप्राप्यते इत्यन्यदेतद् ” इति । वस्तुतस्तु भीमसिद्धां सूष्टिमनादिमेव मन्यन्ते बीमांकुरन्यायेनाखड्गप्रवाहन्यायेन वा । तस्मात् “ शब्द इति चेन्नत प्रमवात्प्रयत्नानुमानाम्यम् ” इति कैपतिकमूये दर्शितशा सूष्टिधारका. किं चान्ता छष्ट्युत्पादश्च वेदा अपि तत्तन्त्यायत्तयेन नित्याः स्युरेवेति सिध्यतीति प्रुपक्षत्वमेव मवति ॥

वेदा एवातिमं प्रमाणम् ।

तात्पर्यन्तु यथा व्यवहारे कुत्रचन प्रमाणस्य परा सीमा मतस्या मवति तां विना विवादास्पदवस्तुनो निर्णया-
सम्भवात् । तथैव धर्मशास्त्रस्य निर्णयेऽपि परम प्रमाणं धदा एव । तेषां प्रामुक्त्यारोप्येयत्वस्वतः प्रमाणत्वनित्यत्वति
गुणत्रयवैशिष्ट्यात् प्रमाणप्रमेयशास्त्ररूपवाच । प्रमाणशास्त्रं धर्मोपनिर्णायकतया, प्रमेयशास्त्रं च धर्मोपनि-
स्वरूपनिरूपकतया चेति । अत एव च “ कदाचिदपि वयं वदोदितमुपादायितुं शक्नुमः परं तु न वेदमज्ञा-
शतोऽपि पर्यनुयोक्तुं प्रभवाम ” इति धर्मशास्त्रविदां घटाघोष इति रिक् ॥

वेदानां वेदत्वम् ।

वेदशब्दश्च ‘ विद ज्ञाने ’ इति धातो सक्ताशास्त्रकारणार्थोपचयप्रययोगतोऽभवत् । वेद्यते बोध्यन्ते
प्रमाणातीरेनविगताबाधिता दृष्टफलका अदृष्टफलका कविच दृष्टादृष्टफलका क्रियाकलापा एभिरिति वेदा
एति करणयुत्पत्त्या वेदशब्दोऽय सर्वत्र व्युत्पादितः । कविच “ नन्दिमहिषचादिभ्यो व्युत्पिन्यच ” (१ ।
१ । १३४) इति पाणिनीयसूत्रविदितावृत्त्ययमेतत् “ वेदपति कर्म ऋष च य स वेद ” एवेव व्युत्पा-
दितो दृश्यते । अत्र वदशब्दविषये श्रीमदाचार्यपण्डानां माध्यमव्यन्त दर्शनीयमस्ति । तथाहि—“ एकस्य
वेदस्य वेद्यमिदं रूपमिदं वदरूप, वेदेन वदो ज्ञानम्, एकस्याद्वितीयस्य सविद्रूपस्येत्यथ । तस्यैकवेदस्य
ऋषणोऽन्यगमादाद्यादयो वेदा बहवोऽभवत् । अत्र ऋगादिवेदास्तन्प्रतिपत्त्यर्थं विचारं कुर्वन्तीति वदाख्यामवा
प्युप । अथवा सद्वाचं साधयन्तीति वेदा । अथवा विदन्ति वेदेनभूता इति वा वेदा । अथवा ऋषाधीनं
परमात्मनोऽस्मन्त इति वेदा । अथवा ऋषादीनामामान् लम्बन्त इति वेदा । ऋषण आश्रुतस्य लाभहेतव इति
वा वेदा । विद विचारणे, विद सत्तया, विद ज्ञाने, विद्व्य लोभे एतेषां धातूनां विषये वर्तन्ते यस्मात्ततो
वेदा इत्युक्ता । स एको वेदः । सत्सत्यस्य वेदस्वरूपस्य ऋषणोऽन्यगमादौ बहव रूपाता सर्वे वेदास्तदर्थ-
दर्शनहेतवः ” इति सनसुब्रातीये । अत एव चोच्यते “ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न जुष्यते । एन
विदिति वेदेन तस्माद्देदस्य वेदता ” इति । श्रुतावपि—“ नेन्द्रियाणि, नानुमान, वेदा एवैन वेदयन्ति तस्मा-
दाहवेदा ” इति । एन नाम धर्ममिति । धर्ममित्युपलक्षणम् । तेन च तदादिफ पुनर्भवतुष्टय बोध्यम् ॥

वेदशब्दां भ्रंशवाची ।

स च वेदशब्दोऽनौकिकानाधितानविगतार्थबोधकत्वात्परशिशिक्षणप्रयवचनोऽपि भवति । तथाहि—
“ अस्य महतो मृतस्य निधसितमेतच्छब्दो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः ” इति निघांशायनेकश्रुते ।
“ वेदांशैके सभिकर्षं पुस्वास्या ” (जै सू १ । १ । ८ । १७) “ वेदो वाऽप्यदर्शनात् ”
(जै सू. १ । १ । १) इत्यादिरनेऽन्यानां प्रणे । “ भुवि ह्यी वेद आघ्राप ” इत्यादिकोऽथाव ॥

वेदशब्दस्य यन्निपपदाभविशोषवाचकत्वम् ।

अन्वयश्च वेदशब्दो दर्शनोऽपि च । “ वेद इत्या वेदि करोति कुत्रसुष्टिः सन्वाहणं यत्सजानु विश्रुतम्-
कार्यम् ” (का श्रौ. सू १ ।) इति कातीयस्वात् ॥

वेदशब्दस्य स्वावांतरावयवसमुदायवाचकत्वम् ।

अन्यत्र वेदशब्दो य “ ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः ” इत्यादियु ऋग्वजुःसामाथर्वभिः च्छ सस्य
स ऋग्वजुःसामाथर्वैर्ल समुदायवाचको भवति । “ यदेतन्मन्त्रं तपति तन्मन्त्रस्य ता ऋषः स ऋषां कोकोऽप्य

यदेतदधिर्दीप्यते तन्महाजन तानि सामानि स सामां लोकेशय य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष सोऽग्निस्तानि यजूषि स यजुषां लोकैषा त्रय्येव विद्या तपति ” (शत. १० । १ । १) इति “ अस्य महतो भूतस्य निश्चनितमेतद्यज्ञवेदो यजुर्वेद सामवेदोऽध्वर्याविरस इतिहास पुराण विद्या उपनिषद. श्लोका सूत्रा-
ण्यनुव्याख्यानानि न्याख्यानाम्यस्यैवेतानि निश्चनितानि ” (वृ. उप. २ । ४ । १०) इति । “ एवमिमे सर्वे वेदा निमिगा सरहस्य सनाहणा ” (गोपयत्रा, पू. २ । १) इत्यदिश्रुतिगतवेदशब्दोऽवहत्त्वार्थ-
लक्षणया स्वस्वान्तरावयवसमुदायवचनो भवतीति प्रोक्तश्रुतिवचोनिष्करखरासाद्यतीयेते ॥

पूर्व वेदस्य यजुर्वेद इति संज्ञा ।

पुरा तेषां ऋग्यजु सामाद्यर्वसमूहानामेकपरिमाणेन स्थितत्वाद्यजुर्वेद इतीय सज्ञाऽऽभीदन्तत् श्रीवेदव्यसेन तेषा यज्ञप्रकरणसुरोपेन स्थितनादगादिवेदसज्ञा बभूवु । त चेतिहास “ एक एवासीद्यजुर्वेदस्त चतुर्थो व्यवहृत्यत् । चातुर्होत्रमभूत्तस्मिन्नेन यज्ञमकल्पयत् ॥ अन्वर्षेय यजुर्मस्तु ऋग्भिरे हीत्रमेव च । ओद्गात्र साम मिश्रके महत्त्वं चाप्यर्षेभि ॥ महत्त्वमकरोद्यज्ञे वेदेनायर्वेगेन तु । तत. स ऋवमुदृत्य ऋग्वेद समकल्पयत् ॥ होदक कल्प्यते तेन यज्ञमह जगद्वितम् । सामभि सामवेद च तेनोद्गात्रमोचयत् । राहस्त्वर्षेवेदेन सर्व-
कर्माप्यकारयत् ” इत्यादिभिर्वासुपुराणे सुस्पष्ट । अत्रार्थे श्रुतिसम्प्रतिस्थासं— “ तदाद्वा —यद्वा होत्र क्रियते यजुषाऽऽयर्वेव सामोद्गीयोऽप्य केन ब्रह्मबन्धिन्यनया त्रय्य विद्ययेति ह भूवात् ” इति (शत. भा. १ । १ । ८ । ७) । इतिपेनिषद्यपि— “ ऋचो यजूषि सामानि अर्षर्वागिरसस्तथा । चतुर्होत्रप्रशनन्वादिगुणद्विरितये प्रवी ॥ अर्षर्वा-
गिरस रूप सामऽऽकल्पयुत्तमकल्प । तथाऽऽदिशन्वाभि वापसाशान्येन पृथक्पृथक् ” इति । अत्र अर्षर्वेदे ऋग्यजु सामा प्रयाणामयन्तर्भावात्त्रय्या विद्ययेत्युक्तमिति न श्रुतिपुराणयोर्विरोध । तत एव ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽयर्वेद इत्येषा वेदचतुष्टयी प्रसिद्धा समनति ।

वेदो द्विविधः ।

स च वेदो द्विविध । मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति । “ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदना मधेयम् ” इति कोत्यायनायन-
म्यादिभि प्रतिज्ञातत्वात् ॥

मन्त्राणामनेकविधत्वम् ।

तत्र प्रथम मन्त्रस्वरूपमुच्यते । तथाच कातीयश्रौतसूत्रिये प्रथमे परिभाषाऽन्याये निरूपित, तद्यथा “ ऋचो यजूषि सामानि निगदा मन्त्रा ” (का. श्रौ. सू. ३ ।) इति । अस्वार्थ — ‘ नियतपादाश्चरावसाना ऋच ’ ‘ अनियतपादाश्चरावसानानि यजूषि ’ ‘ गीतिनिशिष्टा ऋच एव सामानि ’ ‘ परसम्बोधनार्था. प्रिषादय ’ निगदा । एते हि अवयवा मन्त्रा इत्युच्यन्ते । प्रायो हीमे ऋग्यजु सामरूपाश्चरोऽयववा. ऋग्यजु सामा-
यर्वेद्य चतुर्धापि वेदेषु सद्यन्ते । अत एव वेदत्रयीशब्दवाच्यः । ‘ त्रयी ’ इत्यत्रावयवार्थे तद्यु प्रत्ययो न तु सख्यार्थे । किञ्च ऋग्वेदादिषु “ यज्ञैर्यर्षर्वा प्रथम यवस्तने ” (ऋ. १ । ८ । ३ । ९) “ ऋवारि शृगा प्रवो अस्य पादा ” (मा. स. १ । ७ । १ । १) “ अस्य यज्ञस्य तसाऽनभूतवेदस्य चन्वारि शृगा शृगाणि ऋचो-
द्गात्रहोत्रम्बर्वाल्यानि, त्रय. पादा. ऋग्यजु सामलक्षणा ” इति उवत्तमहीवराम्यो व्याख्यातम् । “ वेदा वा एते उक्ता ” (निरु. पार. १ । ७) इति यास्कोऽपि वयाये । तेनायर्वेदः यथात्सजगतत्पत्स्य च यज्ञस्येयमा-
घटकत्वेनानुप्रवेसो नास्ति, इत्याद्यनुपातनानामेतिहासिकपरिपाद्याऽश्रुमिता. कुम्भक्यनाः परम्ता भवतीति । पुनरेषां

मन्त्राणां पंचविधत्वम् । १ करणमन्त्राः, २ श्रियमाणानुवादिनो मन्त्राः, ३ अनुमंत्रणमन्त्राः, ४ जपमन्त्रिरूपादि-
मन्त्राः, ५ वस्तुतत्त्वाह्वयानकमन्त्राश्चेत्यादिभेदात् । तेषु केचन मन्त्राः प्रत्यक्षाः, केचन परोऽक्षाः, केचनान्या-
भिका भवति । नयोक्तं निरुक्ते—“ ताद्विभिन्ना ऋचः परोऽक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकप्रथम । तत्र परो-
ऽक्षकृताः सर्वाभिनमविमक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैधात्पातस्य । अथ प्रत्यक्षकृता मय्यमपुरुषयोगास्त्वमिति
चैतेन सर्वनाम्ना । अध्यात्मिकस्य उच्यमपुरुषयोगो अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना ” इति (निह. ७ । १ ।
१ । १-३) । स्पष्टार्थमेतदिति न पुनर्विचिन्त्यते । एषा सर्वेषां मन्त्राणां चतुर्होत्रे यज्ञे प्रयोगकालिकपदार्थोप-
स्मारकतया श्रवणमननाद्युपकारकतया चोपयोग इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

ब्राह्मणभागः ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणपदं निरुच्यते—“ ऋणगो वेदस्य मन्त्रराशोरिदं नाम यज्ञकियावस्तुतत्त्वादिनिरूपकं प्रवचनं
ब्राह्मणम् ” इति ब्राह्मणपदस्य निर्वचनम् । ब्रह्मण्डस्य मन्त्ररूपोऽर्थस्तु वेदेनेव दर्शितः । तथाहि—“ ब्रह्म वै
मन्त्रः ” (श. प. ब्रा. ७ । १ । १ । १) इति । यथा “ पवित्रे करोति ” इत्यत्र “ पवित्रे स्यौ वैष्णव्यौ ”
(वा. सं. १ । १२) इत्यमुं मन्त्रमादाय “ यज्ञो वै विष्णुर्वदिये स्य इत्येवैतदाह ” (श. प. ब्रा. १ । १ ।
३ । १) इति च तस्य प्रवचनलक्ष्यं ब्राह्मणम् । एवमन्यदस्युदाहारार्थम् । किञ्च भाष्यकारैरपि सर्वत्र एत-
दनुयुगनया स्वस्वभाष्ये ब्राह्मणपदं व्याख्यातम् । तथाहि—“ ब्राह्मणं नाम कर्मणस्तन्मन्त्राणां च व्याख्यान-
ग्रन्थः ” (तै. सं. १ । १ । १) इत्यत्र महामास्तरः । “ तत्र शतपथब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानरूपत्वाद्ब्राह्मण्ये-
मन्त्रप्रतिपादकः संहिताग्रन्थः पूर्वमादिन्वात्प्रयुगो भवति ” इति कण्वसंहिताग्रन्थे सायणः । “ यद्यपि मन्त्रब्राह्म-
णतमसो वेदस्तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वान्मन्त्रा एवादौ समाप्ताताः ” इति च तैत्तिरीयसंहिताग्रन्थे
सायणः । “ नैकस्य यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं विधिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ” इति
वाचस्पतिमिश्राः । “ तद्योक्तैः मन्त्राह्वया ”—“ शोषे ब्राह्मणशब्दः ” (पू. मी. सू. २ । १ । ७ । ३२-
३३) इति च जैमिन्याचार्यो निरवोचत् । इति ॥

ब्राह्मणभागस्य वेदत्वम् ।

ननु—मन्त्रराशिर्वेदत्वेनानादिकालमारम्यायावति यथा प्रमिदः सर्ववादिस्मृतश्च, न तथा ब्राह्मणराशिस्तः
द्विषये वादिविप्रतिपत्तिरभवत् ।

स्वामिदयानंदप्रभृतिवादिमतप्रत्याख्यानम् ।

तथा च स्वामिदयानन्देन स्वर्षेदारिमाण्यभूतिज्ञायां वेदसंज्ञाविचारालयप्रकरणे “ मन्त्रा एव वेदस्य-
वाच्यान ब्राह्मणानि ” इत्यभिप्रायः । तत्समर्थनाय च बहवो हेत्वाभासा अन्युपदिष्टाः । तेषां सर्वेषां
यथापददुद्धरणपूर्वकं सङ्गठनं महामोहविद्रावणग्रन्थकर्त्राऽन्यथं सुसंभक्त्याऽकारि । स च महामोहविद्रा-
क्यास्यावेदस्यसंज्ञाहारेणोऽसौ सनातनधर्मप्रदारे प्रमाणप्रकारे विस्तरतः प्रतिपादितोऽस्ति । स तत्रैव
दृश्यः । विलम्बिना नात्रोद्दिश्यते । तथा पठितश्रेयस्यस्यदरिभानायशास्त्रिमहोदयैरपि स्वामिदया-
नन्दस्य षडपि हेत्वाभासाः स्मरन्तुं पाण्डित्येन सर्वथा सम्यक्तया खण्डिताः । स च सङ्गठनाशोऽस्मिन्निः संपादायै
पृथक् संपोष्यरिष्यते, सोऽस्मिन्महावेदोच्यते । पुनश्च स्वामिदयानन्दस्य हेत्वाभासात्पठितुक्तमेव लाहोरनिवासि-
प्रो. गगनचमहोदयेन स्वीयवैदिकवाङ्मयेतिहाससंघे इतिग्रन्थे “ का ब्राह्मण वेद है ? ” इति शिर्वेत्ताचित्तनके
प्रकरणे विलिख्य महानुद्घातो व्यासि । तद्विवाद्यस्वल्पमहं सुमहदादशैषाणां सङ्गठनाशिमनेवोचरं प्रमवि-

भवति । तथाहि—“अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यज्वेदोयजुर्वेद सामवेदोऽयवर्गागिरस इतिहास पुत्राण विद्या उपनिषदः श्लोकाः । सूत्रान्पुनर्व्याख्यानानि व्याख्यानान्त्यस्यैवैतानि निश्चसितानि ” (ब्र उ २।१।१०) इति ।
 अत्र श्रीराकणचार्य — “ इतिहास इत्युक्तेषुपुस्तकसो सवादारूप उर्वर्ती हाप्ता इत्यादि ब्राह्मण्येव । पुत्राणमसद्वा इदमत्र आसीदित्यादि । विद्या देवजनविद्या सोऽप्यमित्याद्या । उपनिषदः प्रियमित्येनद्रुपासंज्ञित्याद्या । श्लोकाः ब्राह्मण-
 प्रमदा मन्त्रास्तदेते श्लोका इत्यादयः । सूत्राणि बलुसप्रहवाक्यानि वेदे यथाऽऽप्येत्येवोपासंज्ञित्यादीनि । अनु-
 व्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि । व्याख्यानान्पर्यवादा । अथवा वस्तुतःप्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थाप्याये आग्नेयेवोपासंज्ञित्यस्य यथा वाऽप्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुवेदमित्यस्यायमेवाध्याय-
 शेष । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधं ब्राह्मणम् । एव मन्त्रब्राह्मणपरिचयं प्रहणम् । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिप्यक्तिं पुरुषनिश्चासवचनं च पुरुषनुद्धिप्रवेनपूर्वकं । अतः प्रमाणनिरूपेण एव त्वायै ।
 तस्मात्तत्तेनोक्तं तत्रथैव प्रतिपत्तव्यम् , आत्मनः श्रेय इच्छद्भिर्ज्ञानं वा कर्म वा इति ” । इति अस्यां हि श्रुतौ संहिता ब्राह्मणमित्युमावपि वेदमग्नौ ब्रह्मणो निश्चनितमित्युक्तम् । “ अस्य महतो भूतस्य निश्चसितम् ” “अस्यै-
 वैतानि निश्चसितानि ” इत्युपकर्मोपसहाय्यां मन्वेऽप्यस्ता इतिहासपुत्राणादयो वेदान्तपूर्ता एवैतवश्यं मन्तव्यं
 मवन्ति । अत एव च श्रीराकणचार्ये स्वभाष्ये “ एवमष्टविधं ब्राह्मणम् ” “ एव मन्त्रब्राह्मणयोर्ब्रह्मणम् ”
 इत्युपसंहृतम् । अस्यां च श्रुतौ “ ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽयवर्गागिरस ” इति ऋगायुर्वेदशब्देन मन्त्र-
 ब्राह्मणयोर्ब्रह्मणोर्ब्रह्मणस्युपसंहृतं तदेव युक्तम् । तेन च प्रोक्तेसरमहाग्ने इव पशुमुपोद्वलवितं
 पत्यमानसर्वैस्व “ एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिता सनासणा ” इत्यादिगोपयत्राह्मणमुपन्यस्तं तदपि
 उपर्युपनिर्विष्टा बृहदारण्यकश्रुतिश्च विषयेक्यतया न भिन्नार्थे । “ शब्देनाजानुमितयोरेर्ययो शब्दो-
 पाजोऽर्थो ज्ञायान् ” इति न्यायेन प्रोक्तेसरमहाभागौपयश्रुतिनोऽनुमितोऽर्थं प्रत्यक्षया बृहदारण्यकश्रुत्या
 तत्तत्तानार्थिक्या स्वाश्रयभूतया गौपयश्रुत्या च वाञ्छितत्वद्वेत्वाभास एवेति सुस्पष्टम् । एवमेव प्रोक्तेसरमहा-
 मग्नानामितोऽप्याश्रयेण आनुमानिका इति पूर्ववेदं श्रुतिवाचितत्वादर्किकित्करा इति स्थालीपुटाख्यायेन
 बोध्यम् । निस्तरमिया नाधिकमाक्रम्यतेऽत्र विषये । तदेतत्सकलमस्मत्पूर्वमाश्रयकारणा दृकाम्ये आसीदत एव
 तैस्त्र तत्र स्वस्वसूत्रमाश्रयदौ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदसङ्गा प्रतिब्रता । तथाहि—“ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामवेदम् ”
 (का. प्र. पठि. सू. १।१) (आप. श्रौ. सू. २४।१।३१) (सन्या. श्रौ. सू. १।१।७)
 “ मन्त्रब्राह्मण वेद इत्याचक्षते ” (बौ. गृ. सू. २।१।३) (बौ. घ. सू. २।१।७) “ आश्रय
 पुनर्मवाश्रय ब्राह्मणानि च ” (कौ. सू. १।३) “ मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेद ” (शबस्तामी २।१।३३)
 “ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामवेदम् ” (महकुमा. तत्रा. १।२।१०) “ वेदरान्देन ऋग्यजु सामानि ब्राह्मण-
 संहितान्युच्यन्ते ” (मेवातिथि मनु. २।१६) “ वेदो मन्त्रब्राह्मणाख्यो मयउचि ” (मरुहति. तै. स. मा.
 १।१) “ मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः ” (सायणाचार्य तै. स. मा. उप. १।१) “ ऋग्वेदादिगिरीच्यन्ते
 ऋग्यजु सामलक्षणा । अपर्याङ्गिस्तत्तन्मन्त्राः स्तुर्वासागोदृक्त्वात्प्या निहासादिस्मदेभिश्च ब्राह्मणमेव तु । प्राग्मन्त्र
 प्रसिद्धत्वं नेतिहासादिगिरीच्यते ॥ मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामवेदत्वकारणात् । परादिदिशं तस्मात्मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदः ”
 (सुरेश्वरचार्य बृ. उप. मा. वा. २।४) “ उचोदकेषु मन्त्राख्याः मन्त्रवो ब्राह्मणरान्द ” (जैमिनिः
 १।१।३३) इत्यादि । तेन सिद्धं यन्मन्त्रब्राह्मणे उभे अपि वेदपदमासी ३।

ब्राह्मणस्य स्वगतवैविध्यम् ।

ब्राह्मणमपि स्वगतवैविध्यवर्धकमेवेन वैविध्यमाहति “ विविधैर्नदा प्रसंसाऽप्यतवपिचक्रमविद्वेत्तमावभूत्-

मनुबचनं परकृतिः पुराकल्पः सृष्टिरिति ब्राह्मणम् ” इति प्रतिज्ञापरिशिष्टे कात्यायनः ब्राह्मणं दशधा दर्शितवान् । “ हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकृतो भ्यवधारणकल्पना ॥ उपमानं दधीते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु ” इति मीमांसामध्ये (२ । १ । ८) प्रयीविख्याताः शबरस्वामिनोऽपि दशधा प्रोचुः । “ इतिहासः पुराण विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि ” इति बृहदारण्यकोपनिषदि (२ । ४ । १०) तु श्रुत्या स्वयमष्टधात्वं प्रत्यपादि । “ विधिविधेयस्तर्कश्च वेदः ” (पार. गृ. सू. २ । १९) इति विधितर्कामकौ द्वावेव मागौ पारस्कराचार्यौ व्यक्तव्यम् । एत्यादि ब्राह्मणस्य विमर्शिकरणं स्वयं श्रुत्या कात्यायनादिभिश्च व्यधायि । एतेषामुदाहरणानि स्वमे स्पष्टीमिच्छन्ति ।

ब्राह्मणशब्दस्य ग्रन्थवाचकत्वम् ।

एवमुपर्युक्तदिशा ब्राह्मणशब्दः स्वावयवानुक्त्वा तत्समुदायमपि निर्वेत्ति । यथा वेदशब्दो ग्रन्थवचनस्तथैतेन ब्राह्मणशब्दोऽप्येतत्प्रतिपादकग्रन्थाभिधायको भवतीति सुव्यक्तम् । स च ब्राह्मणशब्दः न्युपसर्कलिङ्गत्वेन रुढः । जातिवाचकब्रह्मणशब्दस्तु पुंलिङ्गत्वेन यथाऽऽहुर्मैदिर्नास्कोशकाराः—“ ब्राह्मणं ब्रह्मन्तयाते वेदमागो न्युपसर्कम् ” इति । ब्रह्मणि नाम मन्त्राः संहन्यन्ते राष्टोकिपन्ते व्याख्यायन्ते वा यस्मिंस्तादृशे वेदमागो ब्राह्मणशब्द इत्यर्थः । ब्राह्मणेष्वपि तत्र तत्र “ दूरोहण रोहति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ” (ऐ. भा. १ । २२) “ यद्वीरवीतं तस्योक्तं ब्राह्मणम् ” (ऐ. भा. ८ । २) “ यद्राकोवाक्यं ब्राह्मणं तदेवैतेनानुवन्ति ” (रात. भा. ४ । १ । २०) “ षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रे इति च ब्राह्मणं समासेन ” “ सत च वै शतानि विशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रे इति च ब्राह्मण विमार्गेण विमार्गेण ” (निरु. ४ । २७) इति न्युपसर्कलिङ्गत्वेन ब्राह्मणशब्दः प्रयुक्तो दृश्यते । क्वचित् “ मन्त्राः सत्राह्मणाः प्रोक्तास्तदर्थं ब्राह्मणं सृजतम् । कल्पना च तेषां कल्पाः कल्पश्च ब्राह्मणस्तथा ” (विश्वधर्मोत्तरे खं. ३ अ. ७) इत्यत्र विश्वधर्मोत्तरादौ उभयलिङ्गयपि दृश्यतेति । महाभारते उद्योगपर्वेष्वपि “ य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् । एते प्रमत्तं भवत उताहो नेति वासव ” (अ. ११) इति ब्राह्मणशब्दः पुंलिङ्गत्वेन नियुक्तो व्यासेन । यद्यप्येवं ग्रन्थवाचकब्राह्मणशब्दस्योभयलिङ्गत्वेन व्यवहारो विलोक्यते तथापि तत्रापि विशेषतः न्युपसर्कलिङ्गत्वेन वाङ्मूलेन दृश्यते, तत्रैतदेव कारणं स्यात् । पुंलिङ्गी ब्राह्मणशब्दो यथा ग्रन्थवाचकस्तथा जातिवाचकोऽपि तस्मिन्नुच्यते को वाऽर्थः प्रतिपत्तव्य इति सन्देहे प्रकरणादिकमालोचनान्तरं विवक्षितार्थोपलब्धिः । एव विलंबो मा भूत्किन्तु ऋट्विष्योर्पस्यापकारं भवतु । इत्येतेनैव हेतुना जातिवाचको ब्राह्मणशब्दः पुंलिङ्गी, ग्रन्थवाचको ब्राह्मणशब्दो न्युपसर्कलिङ्गी इत्येवं व्यवस्थया रुढिमापद्यते स्मेति प्रतिमाति ।

वेदे सम्प्रदायद्वयम् ।

वेदे तावत् द्वौ सम्प्रदायो—एको ब्रह्मसम्प्रदायोऽपरश्चादित्यसम्प्रदायः । कल्पेपादौ भगवता धीविष्णुना शंखा-मुत्तरपनामानं हयम्रिन्दैत्यं व्यापाय तदाहृतो वेदो सत ज्ञानीय ब्रह्मणे प्रददे । ब्रह्मा च तं द्वेषा विमर्शकं मागं भगवत्प्रदित्ये निहितवान् । अन्त्यं च मागं स्वपुत्रादित्यो वसिष्ठाशिरोमरीभ्यत्रिप्रभृतिभ्योऽभ्यपनविधिना प्रायच्छत् । तेऽपि स्वपुत्रपौत्रपौत्रशिष्यप्रशिष्येभ्यः प्रायच्छन् । ततोऽपेक्षापरान्ते भगवान् वेदव्यासोऽप्यब्रह्मण्यशक्तीहोका-नुत्तुत्रिभ्युः एकं वेदं ऋग्यजुःसामाथर्वभिदा षतुर्थां व्यस्य क्रमात्पैतृशंपायनजमिनि सुमन्तूनभ्यापयामास । तैथिते वेदा अत्र शाखाप्रभेदादिना परंपरया विस्तारं नीताः । सैषा वेदचतुष्टयी ब्रह्मसम्प्रदायः इति प्रसिद्धिं लेने ।

भगवान्पौर्णमास्यो याज्ञवल्क्योऽप्यस्या ब्रह्मणः परात्मानव तिष्ठमान समवेदोर्वेदवशात्कल्याणोऽवेदमधिजगे । परन्तु केनचिदाकस्मिन्कारणं गुरुरा सह विवदमान सन्गुरो शापमिया ततोऽधीन वेदं त्यजात् । ततो वदविवदितो याज्ञवल्क्य स्वमशान्नं महार्घं वैशपायनमुपेत्य यजुर्वेदमवीतवान् । परं च देवदुर्विलासादत्रापि गुरुरा सह कलहे सवृत्त तदधीन वेदं त्यक्तवान् । ततश्च पुनरपि वेदवदितो याज्ञवल्क्य इदानीमेह मानुषमाचारं नोपैर्माति निश्चयपूर्वकं मुद्वह तपस्स्वः । भगवत्तत्रपिमथमादित्य सन्तोष्य च तन्माहगुरो वेदाद्युप्यजु सामायर्वाह्यांशा-
धिजगे । गुवजुसमा च तान् शाखाप्रशाखादिभिदा परम्परया विनेने । तथा वेदचतुष्टयी-आदित्यसंमदायः इति प्रतिष्ठिमापन्ना ॥

गु-याज्ञवल्क्येन तु ख केवल यन्प्येव समधिगतानोति श्रीमद्भगवतादियु प्रतिक्षेर्भवद्भि कथमुच्यते स चतुरो वेदानधिजग इति, किं वाऽत्र प्रमाणमिति चेत् । मैव शक्यताम् । प्रमाणमपि दीयते श्रुतम् । "स तयेति प्रतिशाय प्रविश्यादित्यवाजिन । कर्णेऽपठततो वेदाधनुरोऽपि च तन्मुखात्" इति (स्कान्दे नामरण्डे अ २७८) तथा "इत्युक्तो भगवान्सूया याज्ञवल्क्य महामुनिम् । वेदाघडगासहिताऽहृत्सादिसमन्वितान् । चतुरोऽप्याप-
यामास स्वपयि वा रये निजे " इति (आमपुराणे अ ७ । ३८-४०) तथा "अथ ह याज्ञवल्क्य स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैता गा सौम्येदेज सामश्रवा इतिता होदाचकार" इति (शतपथब्राह्मणे वृहदारण्यकोपनिषदि) । अत्र श्रीमच्छंकराचार्यभाष्य-"अथ ह याज्ञवल्क्य स्वमहमीत्यमेव ब्रह्मचारिणमन्तोवासिनमुवाचैता गा हे सौम्य । उदनीन्द्रमवात्मदृग्वा प्रति हे सामश्रव । सामविधि हि शृणोत्यतोऽर्षाचतुर्वेदाः याज्ञवल्क्य " इति (बृ. आ. उप. माष्ये ३ । १ । ३) तदेतै प्रमाणै स्पष्टमभवशाज्ञवल्क्येन रवेत्त्रयी चतुष्टयी लभ्येति ॥

यस्य वेदे वेदचतुष्टय्या द्वित्वेन संमदापद्वितयत्वम् ।

तय स्पष्टमभिहित जावालसहितार्था-" ब्रह्मण सप्रदायोऽय व्याससदाशितोऽभवत् । विपक्तयेव वदस्य सप्रदायो द्विधा मत । ब्रह्मण सप्रदायस्तु आदित्यस्य तथा मत । अयातयामसङ्गोऽय कृत्स्नकर्मप्रकाराक । पावकप्रकाशको रविरूपश्च यो मत । ब्रह्मण सप्रदायस्तु मिश्रत्वान्न तथा मत " इति (जा. सं. अ. १) ॥

शुक्लकृष्णत्वे कारणानि ।

तत्रादित्यसंप्रदाय शुक्ल, ब्रह्मण संप्रदाय, कृष्ण इत्युच्यते । शुक्लत्वे च कारण मन्त्रशालगयो पार्यक्येनाभिधान, कृष्णत्वे च कारणं तपोर्षानिश्रवम् । एतवेदानमेवानुपदोक्तजावालसहितावचोनि स्पष्ट प्रतीयते । यद्यप्यत्र जावालसहितावचोनि शुक्लकृष्णत्वे सामान्येन सप्रदायद्वयस्य मते तथापि ते उभय-
संप्रदायगतयजुर्वेदविवेक इत्यवशेष्यन्त्यभूय प्रमाणांतरसवादात् । तथाहि-" प्रवर्तित खण्डरास्तेर्न सम्यमुच्यते नृभि । आश्चर्यं कचिद्द्वीत्र कचिदित्यन्यवस्थया ॥ शुद्धिमाहित्यहेतुत्वात्तद्यु कृष्णमीरितम् । याज्ञवल्क्य-
स्तत् सर्वमाद्यास्मादधीतवान् ॥ स्ववस्थितप्रकरण यजु शुक्ल तर्दीयते । पौराणिकी कयामेवा वेदव्याख्यान आदरयत् " इति (कथसहिताभाष्योपक्रमे श्रीसायणाचार्या प्राड्) । किं चार्थविशामुजाकारयवेदिक-
शास्त्रमपेतिहासे प पक्षेधरमहा ऋषि श्रीसायणाचार्योक्तिमेवानुवदति स्म । वैयासिकचरणभ्युत्थमाप्य कारिस्तु अन्यदेव कारणमुदकित तदयथा-" एतत्सखिल सजुक्तिम भय्याद्दे शुक्लगेन सर्वेण दत्त तच्छुक्लयजु परिस्तरयात्तमित्यर्थ । उदोपक्रमे चतुर्वेदीयुक्त्युक्तिमाहगात् शुक्लयजु, तैत्तिरीयवेदोपक्रमे औदयिकपत्रमहणादर्पावृष्णप्रतिपद्विद्वर्षौर्गामासंमहणा कृष्णयजुरिति वा " इति । आमपुराण आन्यदेवे

कारणमुक्तं तद्यथा—“शुक्रं कृष्णं यदुर्वेधा कृष्णं स्यात् तैत्तिरीयिकम् । शुक्रं वाक्सनेयिनामिति कात्यायनो-
 ऽप्रवृत्तम् ॥ बाल्या व मशुणेनापि कृष्णान्यासन्त्यन्त्यपि ” (आश्व. पृ. १० । २१) इति । शतपथ-
 ब्रह्मणे तु—“ आदित्यानीमानि शुक्रानि यन्५पि वाक्सनेयेन याज्वल्क्येनाख्यायन्ते ”—(श. पृ.
 १४ । ९ । ४ । ३३) इति ॥ यन्५पि शुक्रलाभि, अर्थात्तदितराणि कृष्णानीति गम्यन्ते । केवलं शुक्लव-
 मुक्तं तत्र कारणं तु नोक्तम् । आदित्यादगतानि आदित्यानि ॥

यातयामत्वमयातयामत्वं च ।

एतेन यातयामत्वायातयामत्वे च निरुक्ते भवतः । तथा शोक्तं देवीभागवते—“ अयातयामानि तु मातृगु-
 ष्णान्यानि जातानि तु नीमसानि । यन्५पि तेषामथ याज्वल्क्यो हयातयामानि खरेवप ” इति (दे. भा.
 स्क. ९ अ. ९) । “ बालोच्छिष्टत्वं यातयामत्वम् ” इति निरुक्ते यास्तौ निरुचोत् । यातयामत्वाद्भिन्नमयात-
 याम-नीमियाभिर्निर्गच्छति । एतदेव च प्रकृत्यं चिन्तितं भगवता कात्यायनेन—“ यदुर्वेदः कल्पतरुः शुक्रः कृष्ण
 इति द्विधा । सच्चप्रधानाश्चुद्धास्यो यातयामत्ववज्रितात् ॥ १० ॥ कृष्णस्तु तिचिरमंशाद्यामसायातयामतः ॥
 अतः शुक्रस्य यदुर्वो नोपाकुर्यान्न शोऽसृजेत् ॥ ११ ॥ तदुपाकर्म शोऽसर्गाः किन्त्वव्यापनतो ब्रजेत् । कृष्णस्य
 तयातयामनिवृत्त्यर्थं द्वि चोप्यते ” इति मन्त्रत्रांतिद्विपरपर्यायसूत्रमन्त्रप्रकाशिकायाम् । एतेन कात्यायनमते तु
 सच्चप्रधानमयातयामत्वं शुक्रत्वे, तमःप्रधानं यातयामत्वं कृष्णत्वे च हेतुरित्युक्तं भवति । केनापि कारणेन भवतु
 यदुर्वेदं शुक्लः कृष्ण इति द्विधत्वमिति इति यावत् ॥

मतिवेदं शास्त्राभेदाः ।

महामाध्यच्छता पतं बलिना “ सर्वे देशान्तरे ” एतद्भारतिकाख्याख्यानावसरे प्रतिवेदं शास्त्राभेदा दर्शिताः ।
 ते च यथा—“ चत्वारो वेदाः सांगाः सद्दृष्ट्या बहुधा निष्ठा एकशतमन्वर्गुशाखाः सद्भवतां सामवेद एकविंश-
 तिधा बाह्यदृष्ट्यं नवशास्त्राणां वेदः ” इति । तथा कौर्मोऽपि—“ एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान्पुरा । शास्त्राना-
 भेदशतेन यदुर्वेदमयाकरोत् ॥ सामवेदं सहस्रेण शास्त्रानां च विभेदतः । आयर्वगमयो वेदं विभेदं नवकेन तु ”
 इति (कूर्मपुराणे ४९ । ११—१२) । तथा “ एकविंशत्यन्वयुक्तमृग्वेदप्रथमो विदुः । सहस्राणां सामवेदो यदु-
 रैकशतात्यक्तम् । त्रयाणांऽऽप्येगोऽप्ये तु प्राङ्ः पंचदशात्यक्तम् ” इति सर्वातुक्तरागिकामाथ्ये षड्गुराशिष्यो बभाषे ।
 एवमुक्तप्रमाणनितयेन वेदचतुष्टयामुपयममप्रदायं मिलित्वा ऋग्वेदे एकविंशतिशाखाः, यदुर्वेदे एकशतं शाखाः,
 सामवेदे सहस्रशाखाः, आयर्वगवेदे नव शाखाः सन्ति । “ ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेकविंशतिसंख्यकाः ।
 नवाधिकशतं शाखा यदुर्वो मय्यात्मज ॥ सहस्रसंख्यया जाताः शाखाः साम्नः परंतप । आयर्वगस्य शाखाः
 स्युः पंचाशद्वेदतो हरे ॥ १२—१३ ” (इति मुक्तिकोपनिषदि) तथा “ एकविंशतिशाखाणां ऋग्वेदः परि-
 कीर्तितः । शतं च नव शाखासु यदुर्गामेव जन्मनाम् ॥ साम्नः सहस्रशाखाः स्युः पंच शाखाः आयर्वगः ”
 (इति सीतोपनिषदि) इति । ताथैता मुक्तिकोपनिषत्सीतोपनिषदुक्ताः एकशतादुपरितना अष्टौ शाखाः “ स
 उ एव यदुर्वेदजाः । यदुर्वेकशतविवो यानि पंचाशत्प्रथमानि यन्५पि यानि चोत्तमानि । ताः शतं विधाः ।
 अथ यान्येतदन्तरेण यन्५पि क्रियन्ते । सैवेकशततर्मा विना । एवमु सगविय एकशतविवो भवति ” (शत.
 भा. १० । २ । १ । १२) इत्येतच्छतपथयुतिविरुद्धा । अतो न प्रामाणिका इत्यामाति । तथाऽऽयर्वगिकादुपि
 पंच वा पंचाशदिति वा शास्त्रान्तरसंवादिनी भवति किं तूक्तप्रमाणविरुद्धैवेति । कदाचिदियं
 संख्याऽऽयर्वगे बहुवेदनसंज्ञकत्वात्तदियमूत्तमेदमूलिहाऽपि स्यादिति सम्भाव्यते । चरणयूदे तु—“ ऋग्वेदस्य,

पच शाखा, यजुर्वेदस्य कृष्णस्य षडशीतिभेदा, शुद्धां वाजसनेयिनां सप्तदश भेदा, सामवेदस्याखिल-
सहस्रभेदा आसन्नपर्ववदस्य नव भवन् " इति उक्तम् चरणव्यूहकारेण अत्रैव पच शाखा यजुर्वेदकदेशे
शुक्ले द्वे शाखे अधिके इति न्यूनाधिकभावन या सख्या प्रणिपादिता । तत्र ऋग्वेदशाखानां पचसहस्रो-
तिस्तु तदानीं तिनकालीयविलुप्तशाखा वर्जयित्वा विद्यमानशाखा उदित्य च स्वादिति मुदद सम्भाव्यते । निरुक्ते
शुक्लपञ्चशोऽधिके द्वे शाखे अर्थात् गृहीत्या सप्तदशसहस्रयोक्तितु प्रागुक्तशतपथयुतिविरोधिनी, तथा " शुक्लस्य
यजुष पचदशशाखाश्च ता स्मृता । कृष्णस्य यजुष शाखा षडशीतिह्यदाइता ॥ एवमेकोत्तर शत शाखा
प्रोगा हि याजुष " ॥ (६३ । ६४) इति मन्त्रब्रान्तिद्वारापरपर्यायसूत्रमन्त्रप्रकाशिकास्यकात्यायनवचन-
विरोधिनी चैवपुपक्षणीभि इति दिक् ॥

ता एतां शाखा सूरपया कोष्ठकतो विन्यस्य सुठनर दर्शयामि ।

शाखाभेदसंख्यादर्शनकोष्ठकम् ।

प्रथमनाम	ऋग्वेद	यजुर्वेद	सामवेद	अथर्ववेद	मकलनं
महाभष्य	२१	१०१	१०००	९	११३१
वृमपुराण	२१	१०१	१०००	९	११३१
षड्वृग्भष्य	२१	१०१	१०००	९	११३१
मुक्तिवैगैनिषदि	२१	१०९	१००९	९०	११८०
सीतोपनिषदि	२१	१००	१०००	९	११८०
चरणव्यूहे	९	१०३	१०००	९	१११७

उक्तशाखाभेदेषु का शाखा आदित्यसंप्रदाय क्वाथ शाखा ब्रह्मसंप्रदाये तासां नामानि च कनि ताश्च कथ
कथा प्रणाश्या प्रवृथा ' इत्यादि सर्वं विस्तरमिया न प्रपच्यत किंतु तसर्वं वक्ष्येष्टु सशुडिय दसपते
ततोऽवगतव्यम् ॥

शाखापदार्थविमर्शः ।

शाखा नाम वदैकदेश । प्रागुक्तउद्देशगतभेदेष्वन्यतमेकेति यावत् । यथा यजुर्वेद शुक्ल प्रभागो पचदश-
स्वन्यतमा शाख्यन्दितीति । " महाभ्र " इत्यस्य सूत्रस्य न्यायान्नावसरे " तथैकदेशाभ्यननापि अधिकार
स्मरति " इत्यनेन ज्ञापितच कर्कापाष्यादि शाखासन्दो वैकैकदेशावापी इति । ननु-शाखान्दीन्दस्य वेदावपव-
शावित्वे ' एकस्या शाखाया अन्यस्या शाखाया । तस्या अन्यस्यास्तास्या अन्यस्या एव परपरयोऽन्येन्य
प्यश्रुभास्तवोसां शाखानामयोत्तद्वन्तितस्य समप्रत्येकवदस्याभ्यन्यमेकरिपिज्ञमनि महाप्रकावतऽपि कर्तुं न
पायैत । ततश्च " स्यान्नायोऽप्येतव्य " (इति वा ११ । ३ । ८ । ३) इत्यन्यदन्वितरवतिर्तार्थता

स्मृतिरिति चेन्न; इति चेदुच्यते । स्वाध्यायो वेदवेत्यनयं तद्वत् । आन्तो शब्दाभ्यां नैकशाखाप्रशाखाप्रभित्रो वेद इत्यर्थोऽभिधीयते, अस्ति वाचके बाध्यायस्य परित्यागो गान् । अत एव च “वेदानवक्ष्य वेदो वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्” (म. सू. ३।१) “वेदः सन्नाय आयात्” (पार. ग. सू. २।१।१) इत्यादौ वेदशब्दप्रयोगदर्शनात् । किञ्च—“सहस्रं शाखाः (मात्रः) धर्यतो वेदशबरः” इति मीमांसाभाष्येण; श्रवणत्वात्तः प्रसिद्धिरत्यमुक्तेर्ये पुण्यानि । अपि च—एकवेदान्तानां सर्वज्ञानानि शाखानां परस्परं साक्षात्सम्बन्धेन । नो वेदक्रमेणोऽसिद्धिः स्यात् । यथा दशपूर्वनामवर्गाभ्यो मन्त्रकर्मद्वयोः मन्त्रदिनशाखायां यो नार्सिष्ठः “यन्मे प्राणः पशुप्रतिष्ठः, आयात्यतां धृता हविषा, ततोऽग्निं तंतुमि ” इत्यादिः कन्वादिशाखात् उपसंहृत्य पूरितः सूक्तम् । एव न्यय इत्येवमपि कर्मणाम् । अत एव च “सर्वशाखाप्रत्यायिके कर्म” इति जैमिन्पुत्रिणा शाखोपसंहारः सूचितः । तथा तत्कल्पकारिः शाखोपसंहारं हृत्वेव स्वस्मृतराजं प्राणाधि । तथा च—“मनाग्रे वर्षः” (का. श्रौ. सू. २।१) इत्यत्र सूत्रे कर्त्तव्यायाः “स्मृतिरिति पंचदशशाखोपनिबन्धनं कृतमाचार्यैर्नेति । शाखाद्वयमधिक्यं तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यः” इत्यादि सार्धं प्रोचुः । यदा चाचार्यैः कल्पः प्रणीतस्तदा तु शाखानां परस्परं नैककर्मैः सम्बन्धः । तदेव नैककर्ममात्राय “समुदायेऽ हि वृत्ताः शब्दाः अत्रयवेष्वपि वर्तन्ते ” इति महाभाष्योक्त्यापेक्ष स्वाध्यायः, वेदः, इत्यादिशब्दाः स्वत्ववधूतास्तु शाखास्तपि प्रवर्तितान्यदुत्तराचार्यैर्विचक्षणप्रवरैश्च । तदपि दर्शितं कर्त्तव्यायैकस्मृतरस्याप्यने एवाने “अथ सर्वशाखाप्रत्ययकर्मोपसंहारैरेवाभिक्षिपेत । तथा सति-अथकर्मशब्दाद्येपि वेदात्सर्वशाखान्मानानागत्यमेव स्यात् । स्वयंने हि एकस्मिन्मन्त्रोपशाखानामिति । तथैकवेदाय-पनेनापि अधिकारं स्मरति—“वेदानवक्ष्य वेदो वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् । अविद्युत्तत्रकर्मयो गृहस्थाश्रमनामने” (म. सू. २।१) इति । तथाच त्रिगम्—“यो वै ज्ञातोऽनुत्तानन्मन्त्रज्ञाशयेत्” इति (१।७) । सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ऽनुत्तानो न कश्चिन्त्यादिति ” इति । एतदाशयेनैवेत्येव मनुस्मृतिं कुट्टेऽतो व्याचक्ष्वो । तथाहि—“वेदशब्दोऽपि भिन्नवेदशाखावरः । स्वशाखाव्ययनपूर्वकं वेदशाखायं इयमेका वा शाखा मन्त्रप्रत्यय-क्रमेणार्थव्य गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ” इति । तथा “उपनिषत्तु यः शिष्यं वेदमभ्यासेद्विजः । सकल्पं स्मृत्सं च तमाचार्यं प्रचक्षते ” इत्यादि “ यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीत कल्पतस्यसहितां वेदशाखां सन्धमभ्यासयति तमाचार्यं पूर्वं मुनयो वदन्ति ” इति । इत्याचार्यलक्षणकथनान्तरे मन्वादिभिन्त्याख्या-तानिः सूत्रमाध्यकारैश्चकशाखाव्ययनार्थेऽपि केवल मन्त्रप्राकण्यमभ्यस्ययनं न विवक्षितं किंतु सत्यैव कल्पव्ययनमयावेदशब्देन दर्शितं सदैव च सर्वां शाखाऽपेक्षा भवति । कल्पेऽपि च स्वशाखानो विशेषतया निजशाखास्वव्ययनार्थोपमात्रकं मन्त्राव्ययनं क्रियाप्रत्ययार्थं ब्राह्मणाव्ययनं च कृतं भवति । तेन च यथा कथं चिद्वक्तृशाखाव्ययनितो वेदोऽप्यर्थितो भवति इति न स्वाध्यायविधेरुत्पत्तिरित्यर्थम् । किंतायाः प्रयोगेन तु शाखाव्ययनार्थं भिन्नो वेदव्ययनार्थं भिन्नार्थं सत्यव्ययनेत्युक्त्याव्ययनवेदशाखा कदाचन सौ परस्परपारि-तार्थ्यनिर्वाहको भवतः । एतेन च सत्यां शाखां सर्वशाखायुक्तः समग्रो वेदोऽप्येतस्यः । अतस्तथा च तस्यां कल्पेन सहस्रं शाखाव्ययनैव यथाकथं चिद्व्ययनं वेदाव्ययनं संशयदित्यस्यमिति । ततश्च निरुपिषामादिपारम्पर्येण वाऽऽचार्यपारम्पर्येण वा यच्छाखाव्ययनं यस्य कुट्टे समागतं सा तस्य स्वशाखा शाखा । एतदपि ईदृशितं कल्प्या-पनाचार्येण मन्त्रप्रतिष्ठेरे “ यच्छाखाऽव्ययनं यस्य पारम्पर्यगतं भवेत् । तच्छाखाविता श्रुतिमस्य स्वशाखा स्मृति-तत्त पत्त ” (१९) ” इति ।

शुद्धयतःशाखाः ।

एतिसहं शाखा नाम संहिता, ब्राह्मणं, कल्पार्थेति । तत्र संहिताविषये किंचिदुच्यते । संहितापदार्थः पालिनि-
बन्धाभ्यां उच्यते: “परः सन्निकर्षः संहिता” (पा. सू. १।४।१०९) (नि. १।१।११) अस्वार्थः—अथा

अग्निहोत्रं च । परस्पर स्वभावतोऽर्थात्रान्किचिदत्रिकालव्यवधानेनोच्चारणमिति । पुनरन्यत्र अत्रप्राति-
 शास्त्रे निरुक्ते च “ पदप्रकृति सहिता ” (निरु. १ । १६ । १२) एतस्मिन् तु द्विधा व्याख्यात
 दृष्टिक्रि, एकदा “ पदानां सन्निधानानां एकत्रीकरणमूलकारणं प्रकृति सहिता ” इति तत्पुरुषं कृत ।
 अन्यदा “ पदान्येव प्रकृतिर्यस्या सा ” इति बहुव्रीहि कृत । उभावपि समासात्प्रकार्यमेव द्रव्यत ।
 अर्थात्तत्रैतद्विहासिकेभ्यः—“ सहन्यन्ते एकत्रीक्रियन्ते भिन्नविह्वला मत्रा सूक्तानि वा यस्यां सा सहिता ” इत्येव
 संहिताशब्द विगद्य ‘ ऋषयो मन्त्रकर्तारो न तु द्रष्टार ” इति स्वाभिप्रेतमर्थमुपवर्णयति । तदेतदुक्तलक्षण-
 प्रतिहतत्वात्तुच्छम् । किंच ऋषयो न मन्त्रकर्तार किं तु द्रष्टार, द्रष्टृत्वमपि न मन्त्राणां सूक्तानां वाऽऽविर्भावो
 “ यो ऋषाणां निदधाति ईर्षं यो वै वेदांश्च प्रहिनोति तस्मै ” इति श्वेताश्वतरेषुतेर्विरोधात् । तर्हि तत्रेषा
 विविचोणे अयोर्यप्रयोजककार्यकारणभावाद्देवेति स्पष्टं त्रीति मुण्डकोपनिषत्—“ तदेतत्सत्य मन्त्रेषु कर्माणि
 कवयो वान्यपश्यन्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ” इति (मुण्ड. उप. २ । १) “ सहन्यन्ते एकत्रीक्रियन्ते
 पदानि यस्यां सा सहिता ” इति शुक्लपुत्रगुणया न्युत्पत्तो सम्मान्यणानां सत्यां कथ्यतस्य वाप्येक्यतस्य
 परिकल्पने प्रयासस्तुषावभातावच्छम्भन । ताश्च सहिता तथा तत्प्रवचनरूपाणि ब्राह्मणानि च शुद्धयन्तु शास्त्री-
 यानां पञ्चदश भवन्ति । तन्मध्ये इदानीं माष्यन्दिनीया, काष्ठीया, चेति द्वे सहिते उपलभ्येते । अन्यान्नायो-
 दशाव्ययनतो म्रण्यतथ विदुषा । तासां मध्ये कासांचनोद्देशेण समागच्छति वैदिके बाद्मये । तथाहि—
 “ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वा ” (निरु. १ । १६ । १) अनुश्रुवेवा (यजु. १७ । ७) वाजपयैऽथयोजने
 विनियुक्ता इय चोकापुर्यां माष्यन्दिनीसंहितायां कथ्यसंहितायां च नास्ति । उक्ता तु शुक्लपुत्रपुत्रेन ततो-
 ऽनुमेयते ताभ्यामितरस्यां कथ्यांविच्छाखायां वर्तत इति । तथा “ ओषधे प्रायस्व स्वविन्दऽन मा हि र्सी ”
 “ छनेन यज्ञ प्रतिदेवय (इ) दन्य ” इमावपि पाठौ सूत्रमायादौ पञ्चदशशास्त्रीयान्यतरशास्त्रीयत्वनोद्देशतौ । एतावपि
 पाठौ माष्यन्दिनरूपा न पठति । ततोऽनुमीयते तदितरशास्त्रीयाविति । एते द्वापष्टा उल्लेखा । एष्टा उल्ले-
 खास्तु—“ नाशे च ” इति (प्राति सू. ३ । ४) प्रातिशास्त्रसूत्रमाष्ये अनतदेव आह “ तु नाश ” “ दुर्णांश
 सत्य तव ” इति शास्त्रीयादिशास्त्रीयमिति । गोपीनाथमहोपा तापनीयश्रुतिरिति, “ सतर्दापवती भूमिर्दक्षिणार्थं
 न कल्पते ” इति तापनीयश्रुतिरुल्लिखिता । “ अरुणपापदतराखात्राहणस्य कल्परूपत्वात् ” (व्या. म.
 भाष्ये ४ । २ । १०) (महकुमारिस्तत्रवार्तिके च) इत्यत्र पापदतराखा उल्लिखिता । “ नववतीर्धकार्ये-
 दिति आवालि ” इति (हौंसूत्रे) “ न मनु स्तोममन्त्रे ” इत्यादि जाबालसंहितामन्त्रा उक्ता । “ स
 पदा राजानमुन्नेतोन्नयति । अपेनस्विन उपतिष्ठन्त । अन उपनुक्ते । इयं ब्राह्मणमन्त्रविषयिण्य गुरोत्रांया-
 मन्थगापिति । निरुक्तेनेन यथा तादृजिजो राजा च म्पुत्रधर्मेवत्वभृद्ययूता मवयेति । तेऽपोऽप्यवयन्ति ।
 यथाऽहिरुवो निर्मुच्यते । एव सर्वस्वात्पान्नो निर्मुच्यन्ते । तान् अनुपेयु । स यावत्तमधमेवेनेक्ष्वा लोह
 जयति । विस्तारत जयति । यत्सैव निदुष एवमेनस्विनोऽनुभृयमप्यवयन्ति । ” इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ (३ । २ । ७)
 विष्णुस्वाचार्यकृतव्याख्याया जाबालब्राह्मणमप्युल्लिखितम् । “ तनोऽन्यागास्करण समचतुरस्र पचारानि दक्षिण-
 पूर्वे द्वारे द्यारन्तिके ” इति जाबालश्रुतेर्मानीमुगलश्रम एव जाबालब्राह्मणस्योदेयो मर्त्ययज्ञानुसारिस्थपति-
 गर्गसद्वताभावसंस्थाधानप्रहरणे समागत । “ गालवा एव हस्ताप्रयुज्जन्तु ” इति व्याकरणमहामाष्ये
 (१ । १ । ४४) गालवशाखोरवर्णितम् । सोमप्रकरणे “ सावित्रनिवृत्ति प्रतिविरोधाभ्याम् ” इत्यातिथ्येष्टि-
 विषयकसूत्रव्याख्याने “ एवं च वैजत्रवापयतावार्थेण स्मृति न सावित्रमाहेतीति ” पितृमृतिभाष्यात् । “ उदवसा-
 नीमायाप्राग्नेयं, पञ्चकपालं समारुद्धनिर्मयिते ” इति पितृमृदिकर्तव्यनन्तरेष्वेवैवार्थस्या शाखा निर्दिष्टा ।
 “ आग्निहायनर्वैर्माष्यन्दिनमतानुसारिभि । अवग्रहो यदा नीच उच्चगो मन्थत कचित् ॥ ताथानाभ्यो मवे-
 एकपस्तनूतत्रेति दर्शनम् । पदपाठे तु भवति कथ इति ” इति प्रातिशास्त्रपदाधिकार्यमोषेयशास्त्रोद्देशे ।

“समुद्रो वा एष यद्दहोरात्रस्तस्यैतेऽग्नाभतीर्थे यत्सन्धी तस्मात्सन्धी होतव्यमिति कात्यायनब्राह्मणं भवति । नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदोषे निशायां वा सायम् ।” इत्यन्धिनोयानर्मात्सायां कात्यायनब्राह्मणमुद्धृतम् । एवं प्रतिशाखं संहितं प्रक्षणानि च घृयकघृयगेव सन्ति ॥

कृत्वाय्यं प्रानुस्येन त्रिविधाः—गृह, श्रौतं, धर्मक्षेति । शुक्लपञ्चुषां पंचदशशाखीयानां पारस्करापरनामधेय-कात्यायनचरणैः प्रणीतं पारस्करगृहसूत्रं कात्यायनश्रौतसूत्रं घर्मांशूरके यज्ञपाश्चादि वैकथेन न प्रतिशाख घृयकघृयगिति । एतत्कत्याशत्रयसूक्ततया बहूनि परिशिष्टसूत्राणि श्रीयाज्ञवल्क्यतनुजनुज्ञा मगवता कात्यायनेन प्रणीतानि । संहितायां सूत्रेषु च के के विषयाः, का वाऽऽनुद्धर्त्वा, अन्तर्विमागाध कथं, इत्यादिः प्रपंचोऽस्मदीये प्रकाशिते महाराष्ट्रमाधामये याज्ञवल्क्यचरित्रे उत्तरार्धे वैदिकवाङ्मयपरिचयेशे विलोक्यताम् । नात्र विस्तर-भिया प्रपथ्यते ॥

शतपथब्राह्मणम् ।

शुक्लपञ्चुषां ब्राह्मणान्यत्रि सहितावत्पददश भवन्ति । तेषामुल्लेखास्तूपरि दृशिता एव । तेषां सर्वेषामपि शतपथ-ब्राह्मणमिति सामुदायिकी संज्ञाऽऽस्ते यथा सर्वासां संहितानां वाजसनेयी श्रुतिः, वाजसनेयी संहिता, इति सामु-दायिकी संज्ञा भवति तथेति । अपि तेषां संहिताब्राह्मणानां स्वत्वशाखाप्रदर्शकमन्यत्राम कण्वब्राह्मणं, मार्घ-न्दिन ब्राह्मणं, जाबालब्राह्मण, इत्यादि वर्तते । तथा च ज्ञापित श्रीसायणाचार्यैः कण्वसंहिताभाष्योपक्रमे—“यद्यप्येवं वेदः स्वयम्भूप्रमेष्ठयादिपरम्परया प्राप्त आदित्यशिष्येण याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः, तथापि महता तपसाऽऽरुणितस्यैश्वरस्यानुग्रहात्कण्वसम्बन्धितैव लोके प्रख्याप्यते । तमेतं कण्ववेदमधीयते विदन्ति चेति व्युत्पत्त्या कण्वशिष्यप्रशिष्यादिपरंपरया वर्तमानाः सर्वेऽपि काष्ठा इत्युच्यन्ते । एवं ज्ञात्वा जाबालादिषु द्रष्टव्यम् ।” इति । एष च ब्राह्मणेषु इदानीं मार्घन्दिनशतपथब्राह्मणं कण्वशतपथब्राह्मणं चेति द्वे एव ब्राह्मणे उपलभ्येते । अन्यानि तु सहितावदध्ययनतो ग्रन्थतश्च विलुप्तानि दृश्यन्ते ॥

शुक्लपञ्चुषेदे द्वौ समाम्नायो ।

षट्शसु शाखासु प्राबल्येनेमे द्वे शाखे एवाधिकृत्य मध्ये मध्येऽप्यशाखा उपतद्वयं च मगवान्कात्यायनः सूत्राण्यरीरचन् । एतव षष्टमुक्त कर्त्तव्याथैः “मन्नामे वर्चः” (का. श्रौ. सू. २ । ३.) इति सूत्र-व्याख्याया—“शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यः” इत्यादिना । तेन च शुक्लपञ्चुःपंचदश-शाखासु मार्घन्दिनी काष्ठी चेति द्वे शाखे प्रधानतमे स्तः । उर्वरितासु त्रयोदशसु च काश्चन शाखा मार्घ-दिनानुगाः काश्चन शाखाः कण्वानुगाश्च सन्ति । अनुगतं च समाप्तायाप्रयेण, समाम्नायो नामाप्ययनधर्मः क्रतुवर्मश्च । अनु—कोऽयमध्ययनधर्मः क्रतुवर्मश्च कर्म प्रवृत्त इत्येतेषायां कथ्यते । यदा याज्ञवल्क्येन मगवत-खपरित्त्नोर्वेदाः संप्रातास्तदा कृष्णपञ्चुषः श्रुतपर्वेर्बोधायनस्यानभूमं हामुनिः कण्वो याज्ञवल्क्यं शिष्यत्वेनोपगम्य तस्माच्छुक्लपञ्चुष्यधिकृतवान् । परंतु स्वपितृकुलस्याभिमानवशेन यकारेणकारोदारणाद्यध्ययनधर्मं याज्ञवल्क्यस्य न स्वीचक्रे । तथा मानुलमुतोद्गाहाया आचाराः तथाऽत्रभृथादौ दशादितिपञ्चादिकृत्तुधर्माः स्वपितृकुल्या एवांगि-हृताः । अयं च रूपारा आदित्यपुराणे—“बौधायनपितृव्याश्च प्रशिष्यत्वादिवस्यतेः । शिष्यत्वायाज्ञवल्क्यस्य कण्वोऽभूत्पददशं महान्” इत्यादिना सूचितः । तात्पर्यं तु—शुक्लपञ्चुःपंचदशशाखाप्रवर्तकश्रुतधीणां मध्ये येऽङ्गिरःकुलोत्पन्नास्ते कण्वसमाम्नायिनः । ये च विश्वामित्रगणोत्पन्नास्ते मार्घन्दिनसमाम्नायिनः । एतच्च “सोऽहं कौशिकपुत्रः शिष्यः कात्यायनः” इति प्रतिज्ञापरिशिष्टस्यकात्यायनवचसा, “ता वाऽऽरुताः षडाहुतयो भवन्ति । षडाहुतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो वृहणः । तस्मात्षडाहुतयो भवति ॥ १८ ॥ एतदादित्याना-

मपनम् । आदित्याग्निमानि यन्धीति वा भावः । स यावदन्य वक्ष्ये स्यात्-एवमेव विकर्षितम् । यनुञ्जमित-
 रथा यजमानः कर्षयेद्भूपात् । इतरथो तर्हि कुर्यात् । एतानेव चतुर प्रयाजानपवाहिवो यजेत् । द्वाकात्त्यमगौ ।
 ब्रह्मणमग्निवृत्तौ । द्वावदुयाजावपवाहिवो । तदसा । दशाधरा वै विराट् । विराड्वै यज्ञः । तद्विराजमेतयज्ञम
 भिरुपाददति ॥ १९ ॥ एतदग्निरसामयनम् । अतोऽन्यतरत्वात् " इत्यादिशतपथब्राह्मण (४ । ४ । १ ।
 १९-२१) निर्वाचनेन च सप्त दर्शयते । अथ च शाखाभेदत्वव्ययनचर्ममात्रभेदेन, न तु कर्मणा प्रयोग
 कल्पनाभेक्यात् । एवमन्येष्वपि वेदेषु भिन्नभिन्नसामान्या कर्तव्यं त इह विसरभिया न प्रपच्यन्ते । त्रिंशसु
 भिरस्यत्यकाशिते याज्ञवल्क्यविरचिते महाराष्ट्रनाथामये द्रष्टव्या ॥

कण्ठदातपथब्राह्मणे काण्डादिकम् ।

काण्डांक	काण्डनामानि.	अध्याया	ब्राह्मणानि.	कण्डिका
१	एकपाकाण्डम्.	६	२२	३७६
२	द्विर्वेदकाण्डम्.	८	३२	५३२
३	उद्धारिकाण्डम्.	२	२२	१२४
४	अध्वरम्.	९	२६	६४९
५	महनाम.	८	३८	९७४
६	वाजनेयकाण्डम्.	२	७	७००
७	राजसूयकाण्डम्.	५	१९	२८९
८	उपासमरणम्.	८	२७	५११
९	इतिवदकाण्डम्.	५	१६	२५७
१०	विनिकाण्डम्.	५	२०	२४१
११	साक्षिविति.	७	२०	४३७
१२	अग्निरहस्यम्.	६	२८	२८६
१३	अष्टाध्यायी.	८	३१	२४१
१४	मध्यमम्.	९	२८	३९२
१५	अश्वमेधकाण्डम्.	८	४४	३०८
१६	प्रवर्षकाण्डम्.	२	८	१९२
१७	सृष्टदारण्यकम्.	६	४७	२९५
१७	०	१०४	४३६	६८०६

माघ्यंदिनशतपथामहर्षणे काण्डादिकम् ।

काण्डाङ्कः	काण्डनामानि.	अध्यायाः	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि.	कण्डिकाः
१	हविर्पद्मम् .	९	७	३७	<३७
२	एकपादिका (एकवै)	१	१	२४	१४२
३	अम्बरम्,	९	७	३७	<१९
४	ग्रहनाम	१	१	३९	१४८
५	सवम्	१	४	२९	४७१
६	उपासम्भरणम्	<	१	२७	१३०
७	हस्तिघटम् . (षट्)	१	४	१२	३९८
८	चित्तिः	७	४	१७	४३७
९	सचिनिः	१	४	११	४०२
१०	अग्निहोत्रम्	१	४	३१	४६९
११	अष्टाध्यायी (संग्रहः)	<	४	४२	४३७
१२	मध्यमम् . (सौत्रामणी)	९	४	२९	४१९
१३	अध्वनेयम्,	<	४	४३	४३२
१४	शुद्धशाख्यकम्	९	७	१०	७९६
१४	१४	१००	६८	४१८	७६२४
सकलमया.		श्लोकसंख्या. २४०००		अक्षरसंख्या. ७९८०००	

एवमुक्तं च काण्डाध्यायप्रपाठकब्राह्मणकण्डिकाद्वयैरन्तर्मेदमयविभागो वर्तते । स च ब्रह्मयज्ञादिनित्यस्वाध्यायादि-
विधायम्ययनाभ्यापनाद्यौमयिकतयेष्ट इति सूत्रकारैः “ उक्तासुक्त्वा त्रिध सावित्रीमध्यायादीन्प्रभूपात् ”
(पाठ. गृ. सू. २।१०।१८) “ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ” (पाठ. गृ. सू. २।१२।४) इत्युपाकर्मो-
त्सर्जनसूत्राभ्यां ज्ञापितम् । तत्र माघ्यंदिनशतपथे प्रपाठकारमको विभागोऽस्ति काण्वीये शतपथे तु स सुतर्प
नास्ति । तेन प्रपाठकारमको विभागो वैदिकैरेव समग्रं ग्रन्थं कण्ठस्थीकर्तुं प्रकल्पित इति समापयति । अतः
सोऽन्वय इत्यध्यामानि । तथा शतपथान्तर्वेदिनां ब्राह्मणानां स्वस्वप्रतिपाद्यविधयानुसंधया सृष्टिब्राह्मणं, संमार-
ब्राह्मणं, नक्षत्रब्राह्मणं, उद्गीथब्राह्मणं, प्राणविद्याब्राह्मणं, मन्त्रब्राह्मणं, इत्याद्याः संज्ञा माघ्यहृदित्व्यंवाहाद्यर्थं
दत्तास्ताः सर्वा अत्र विस्तरमिया दातुं न शक्नुवन् । जिज्ञासुभिस्ता माघ्ये ऋतुपाठादौ चैव तत्र
तत्र द्रष्टव्याः ॥

माध्यन्दिनकण्ठशतपथयोर्विषयक्रमः ।

माध्यन्दिनशतपथे प्रथमकाण्डमारभ्य नवमकाण्डपर्यन्त एक पिण्डपितृयज्ञ वर्जयित्वा प्रायः माध्यन्दिनसंहिताया क्रमेण विषया समागता । संहिताया पिण्डपितृयज्ञो दर्शपूर्णमासानन्तरमस्ति ब्राह्मणे स्वाधानानन्तरमित्येतद्वान्मेद । अदशित्रेयु दशमादिकाण्डेषु संहिताक्रमेणैव विषयक्रमो दृश्यते । काण्डमाध्यन्दिनयोः संहिताया प्रारम्भो दर्शपूर्णमासयोगमारभ्यैव वर्तते । परतु शतपथब्राह्मणारम्भ उभयोरपि भिन्न । माध्यन्दिनशतपथप्रारम्भो दर्शपूर्णमासमारभ्य काण्डशतपथप्रारम्भस्वाधानमारभ्य वर्तते । अर्थात्माध्यन्दिनकाण्डशतपथयोः प्रथमद्वितीययोः परस्पर विपर्यय । अन्त्यतर्क प्रायः समान कश्चित्कविद्विषयत्रमपैपरिहितमप्यास्तं । तद्योग्य-ब्राह्मणयोरेप्रिययो स्थूलविषयमभ्युर्धरेणैव सहजतया ज्ञापेत ॥

माध्यन्दिनशतपथे ।

काण्डाक

विषया

- १-दर्शपूर्णमासोष्टि ॥
- २-आधानपुनरुत्थाने, अग्निहोत्र, उपस्थान, प्रवत्स्यदुपस्थान, आगतौपस्थानादि, पिण्डपितृयज्ञ, आश्रयण, दाक्षाश्रयणयज्ञ, चातुर्मास्ययाग ॥
- ३-सोमयागो दीक्षाविषयपर्यन्त ॥
- ४-सोमयागे सवनत्रयागत कर्म, षोडशीप्रभृतिस्तोमसस्था, द्वादशाहवाग, त्रितराहीन-दक्षिणा, सत्रवर्मा ॥
- ५-राजप्रेययाग, राजसूययाग ॥
- ६-उषासम्भरणम्, विष्णुकर्म, वात्सप्रोमस्थानम्, वनीवाहनकर्म ॥
- ७-अयनयाग, गार्हपत्यचयन, निर्मलचयनम्, अग्निशेषसंस्कार, दर्भस्तम्बादपरयासादान्त कर्म ॥
- ८-प्राणभृत्सादानादि, चयनसमाप्ति ॥
- ९-शतहृदियहोमादि, विध्यचयनम्, पुनश्चिति, चित्तुपस्थानम् ॥
- १०-चिन्तिसप्तपत्ति, चयनयागान्तुनि, चियपक्षपुच्छविचार, चित्वाग्निवेदिमानम्, सत्सपत्ति, चयनकालादिकर्म, चित्वाग्नेयदोऽप्रथवसन्त, सवत्सतदवयवसन्त, यजुष्मतीलोकपुगादिकयो सङ्घा, उपनिषद्भूषेणामरुशसना, मन सृष्टि, लोकादिरूपेणाग्रययासना, अग्ने सर्वतो-मुत्तलम्, सप्रदायप्रवर्तकैकविषय, इत्यादि ॥
- ११-आधानकाल, दर्शपूर्णमासदाक्षाश्रयणयज्ञोत्थाने, दाक्षाश्रयणयज्ञ, पयिहृदिष्टि, अम्युदितेष्टि, दर्शपूर्णमास्यपदायांनानर्पवादा, अग्निहोत्रेभ्यार्यवाद, मत्सचारिण वर्तव्यम्, मित्रविन्देष्टि, इवि सपृदि, चातुर्मास्यार्यवाद, पञ्चमहायज्ञा, स्वाध्यायप्रशंसा, प्रायश्चित्तानि, अध्याय-प्रही, अध्यात्मविद्या, पशुबन्धप्रशंसा, इवियज्ञसवविषयोर्लक्षणम्, षड्दोतुहोष ॥
- १२-सत्रे दीक्षाक्रम, सत्राग्नि, पृष्टपाभिस्त्रस्वरसामविपुबन्महावतप्रकृतीनां निरूपणम्, गवामय-नम्, अग्निहोत्रप्रायश्चित्तम्, सौत्रामणियाग मृतकामिहोत्रम्, मृतकदाह, ॥
- १३-अधमेव, तद्वृत्तप्रायश्चित्तम्, पुर्यमेव, सर्वमेव, दशरात्र, पितृमेव ।

१४-प्रवर्गकर्म, धर्मः, महावीरः, प्रवर्गेत्सादनम्, प्रवर्गकर्तृनियमाः, ब्रह्मविद्या, काम्य-
धीमन्पुत्रमन्धादिकम्, वराः इत्यादि ।

कण्वशातपथे ।

काण्डांकः

विषयाः

१-आधानपुनराधाने, अग्निहोत्रम्, आम्रगन्, विण्डविरुचः, दाशायगपत्रः, उपस्थानादि, चानुर्मास्त्रयागः ।

२-दर्शदूर्गमासेष्टिः ।

३-अग्निहोत्रोत्सर्गवादः, दर्शदूर्गमासोत्सर्गवादः ।

४-सोमयागदीक्षा, अग्निवधादि कर्म च ।

५-सोमयागः, सवनत्रयगत कर्म, षोडशीप्रभृत्तिसोमसस्याः, इन्द्रराहयागः, विण्वाहीन-
दक्षिणा, चतुर्विंशद्दोमः, सत्रवर्माः ।

६-वाजपेययागः ।

७-राजसूययागः ।

८-उवासाभरणम् ।

९-१२ चपनयागः ।

१२-आधानकालः, पयिकृदिष्टिः, प्रयान्मानुमन्त्रगन्, सांयुवाकः, पत्नीसंयाजः, ब्रह्मचर्यम्,
दर्शदूर्गमासशेषः, पशुबन्धः ।

१४-दोशाकर्म, पृष्ठपानिहोत्रादि, सौत्रामर्गियागः, अग्निहोत्रप्रायश्चित्तम्, भूतकाग्निहोत्रम् ।

१५-अधमेवः ।

१६-उगोपांग प्रवर्गकर्म ।

१७-ब्रह्मविद्या ।

शातपथब्राह्मणस्य स्वरूपम् ।

सामान्यस्वरूपं तु पूर्वं प्रवक्षितम् । इदानीं विशेषस्वरूपं निगच्छे । तदा च तदुक्तं कात्यायनेन-“ विधि-
निन्दा प्रशास्यथा ममविदेवतमविभूतमनुवचनं परकृतिः पुराकृत्यः सष्टिरिति शारङ्गम् ” (का.शु.प्र.प. सूत्रे)
क्रमेणानुसङ्गणानि १-निधिः-“ स एष उन्मथराच्युत आम्रेयोऽष्टाकपात्रः पुरोडासो भवति ” (श. प. १।१।१।१) इति । २-निन्दा-“ तदु ह श्मश्रुति बर्हृर्वाणो माषान्मे पचत, न वा एतेषां हवि-
र्गृह्णन्तीति तदु तथा न कुर्वन् ” (श. प. १।१।१।१०) इति । ३-प्रशंसा-“ अग्निं देवना-
म्यदुद्दपतमः । ये वै मृदुद्दपतमं मन्वेत तमुपधावेत् । तस्मादग्र एव ” (श. प. १।१।२।१०)
इति । ४-व्याख्यानम्-“ अथप्यात्मम् । प्रागो वा अर्कः । तस्यात्ममेव कम् । अर्कं हि प्राणाप कम् । इति तु
एवाहंत्व ” (श. प. १०।६।२।७) इति । ५-अविवरणम्-“ अपाधिपत्रम्-यदेवात्मानमनुपधीयते-
तदसम् । या आपस्तत्पानम् । परिश्रित एव मीः ” इत्यादि (श. प. १०।२।१।१७) इति ।
६-अधिदेवतम्-“ अपाधिदेवतम्-वा वै सा वागग्निरेव सः । यत्तबभुः-अतो स अदित्यः ” इत्यादि (श. प. १०।२।२।७) इति । ७-अविमूत्रम्-“ तस्मादद्वेषावनी वेदिस्तावत्रो पृथिवी, इति ” इत्यादि (श. प. १।३।१।७) इति । अथवा “ सनं वाव लोके एषोऽग्निश्चितः । तस्या एव परिश्रितः ”

इत्याधिमित्रान्ति “एन मृतमेतत्सर्वमिसम्पद्यते” (श. प. १०।१।४।१) इति । ८-अनुव-
चनम्-“अग्निर्वै हिमस्य मेघजम्” (श. प. १३।६।१।१) इति । ९-परकृति-“पुरो ह
नायपगोऽक्रामयत्” इत्यादि (श. प. १३।६।४।२) इति । १०-पुराकथ-“एतेन हेन्द्रोऽनो
दैवोप शौनको जनमजय पारिक्षित याजपाशकार” इत्यादि (श. प. १३।९।४।२) इति ।
११-सृष्टि-“असत्ता इदमग्र आसीत्” इत्यादि (श. प. ६।१।१।१) इत्येवमेकादश्या स्वरूपेण
शतपथब्राह्मण प्रवचनशैली काव्यात्मने प्रत्यभिज्ञापिता । वाचस्पतिमिश्रेत्स्वन्मया प्रत्यभिज्ञापिता । तथाहि
“देहस्य यस्य मन्त्रस्य विनियोग प्रयोजनम् । प्रतिष्ठान विधिष्वैव ब्राह्मण तदिहोच्यते । इत्येव याज्ञवल्क्यस्य
ब्राह्मणस्य तु उक्तम्” इति । अस्योदाहरणम्-“अयान्याधाय जपति”-“सूर्येत्वा पुस्तापस्य कस्या-
धिदमिशस्यै” (वा. स. २।१) इति । “गुप्त्यै वाऽअग्नि. परिधयो भवति । अथैतत्सूर्यमेव
पुस्तापेभार करोति । नेपुरस्तात्ताश्चा रक्षोऽस्यववदानिति । सूर्यो हि नाशूणां रक्षसामपहन्ता”
(श. प. १।३।४।८) इति । अत्र वाचस्पतिमिश्रोक्ता सर्वेऽप्यथा सुस्तथा. प्रतीयन्ते । बृहदार-
ण्यकोपनिषच्छ्रुत्या तु इतोऽन्यथैव प्रत्यभिज्ञापिता । सा चेयम्-“इतिहास. पुताण विद्या उपनिषद. श्लोका
सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि” (शु. उ. २।४।१०) इति । क्रमेणैषामुदाहरणानि-१-इति-
हास “उर्वशी हासया” (श. प. ११।१।१।१) इति । २-पुराणम्-“असत्ता इदमग्र आसीत्”
(श. प. ६।१।१।१) इति । ३-विद्या-“देवऋतविद्या वेद सोऽग्रमिति” (श. प. १३।४।
३।१०) इति । ४-उपनिषद-“थिवमित्येनदुपासीत्” (श. प. १४।६।१०।३) इति ।
५-श्लोका-ब्राह्मणप्रमवा मन्त्रा-“तदप्येते श्लोका-अगु पया वितर” इत्याद्य (श. प. वृ. १४।
४।२।११) इति । ६-सूत्राणि वस्तुसमाहकवाक्यानि वेदे-“आमेत्येवोपासीत्” (श. प. वृ. १४।
४।२।२८) इति । ७-अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि । अथवा, वस्तुसमाहकवाक्यानां विवरण-
वाक्यानि-“प्राणा वै सत्यम्” (श. प. १४।१।१।२३ ॥ १४।१।२।३) इत्यादि शिशु-
मूर्तोर्नृत्त्राक्षणे । ८-व्याख्यानानि-अर्थवाद । अथवा, “मेऽमा हि तपसाऽज्वनयपिता” (श. प. १४।
४।३।२) इत्यादीनि मन्त्रविवरणानि । एव त्रिविधा प्रवचनशैली दृश्यते । सा थिवपरार्थक्यानुरोधेनेष्टैव
भवति, न परस्पररोमर्दं सहते । ये तु विव्यादीनां सूत्रा उर्यतिविधिरथिकारविधिर्विनियोगविधिरित्याद्या मेदा
र्मर्मासानुशासने प्रतिदाले सर्वेऽदत्तशास्त्रासाधारणा इति विस्तरमिया नात्र प्रथ्यन्ते । ते तत एवावग-
न्तव्या । तथा प्रकृतशतपथस्यविधिरथिवप्राणाम्बुगाहन तदप्यपनाप्यपनेनैव कर्तव्यम् । नात्र विस्तरमिया
तदपि प्रथ्यन्ते । यदि प्रथयिष्यामि तदा न जानेऽनुपरोदात्त. कियतीं हर्षि गमिष्यति । अनन्ततो विराम
एव श्रेयस्कर इति मन्ये ।

शतपथब्राह्मणस्य संज्ञाऽऽन्वर्थक्यम् ।

“शतपथब्राह्मणम्” इति सज्ञा च तस्य शताध्यात्मकवात् । तथाच शतपथव्युत्पत्तिरपि “शत
पथानो मार्गा नमाम्भ्याया यस्य तच्छतपथम्” इति तदनुप्राणैव जायते । तदुक्तं सद्यतया मायिकमूत्रमाथे
“शतपथवत्तापस्यमालात्रिणां ब्राह्मणम्बरा” इत्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे “शतपथश्च शताध्याये” इति ।
यद्यपि कथञ्चशतपथस्य चतुस्त्रयानाध्याया अस्ति तथापि तस्य “छत्रिणो यान्ति” इति न्यायेन शतपथसज्ञा
परिदारार्थं भावयितव्या तत्रापि शतपथसज्ञायां कृष्टत्वान् इति । किञ्च तृतीये प्रतिज्ञापरीशिष्टे कान्यात्मनेन शत-
पथब्राह्मणे “षष्टिपयोऽर्वातिपयोऽनवप सन्मिन पचदशपथ” इत्यनेन ‘षष्ट्यध्यायसमितो माग षष्टि-
पथ, अष्ट्यध्यायसमितो मागोऽर्वादिपथ, पञ्चदशाध्यायसमितो माग. पञ्चदशपथः’ इतीमा अनन्तर-

न्तदिष्टे १०-१४ इमान्येव पञ्चकाण्डानि प्रधानानि प्राचीनानि च समासन् । तदनन्तर च अर्वाकानि १-९ काण्डानि सपोजितानि स्युः ” इति । परन्तु नैतद्युक्तियुक्तमुत्पद्यम । महाभारते एतद्वैपरीत्येन १-९ काण्डानि प्रधानानि तदितराणि १०-१४ तत्परिपोकानि इति भयन्तरेण प्रतिपादितत्वात् । द्वारशकाण्डस्य मन्थमसज्ञा तु तद्रतप्रतिपादविषयसाधारण्येनास्ति । नैतत्सिरोहित विपश्चिता २ । तात्पर्यन्तु-उपयुक्तमहा-भारतविरोधेन प्रतिहृतत्वात्पेक्षमेव किल तद्वच । यत्तान्यथेन प्रोच्यते-“ माभ्यदिनशब्दो मन्थमवाचकः, तेनेय माभ्यन्दिनी शाखाऽप्यतिप्राचीना स्यादिति न निश्चेतुं शक्यम् ” इति । एतदपि न सगच्छते । कुत माभ्यन्दिनशब्दो मन्थमवाचीति कापि संस्कृतवाद्भये न केनापि प्रायुञ्जि । नाप्ययमर्थस्तस्माद्गृह्या योनेन योषारूढवा वा निर्ग-च्छति । प्रत्युत यथा “ कण्वेन महर्षिणा दृष्टा शाखा काष्ठी ” इत्युच्यते तथा “ मन्थन्दिनेन मुनिना दृष्टा शाखा माभ्यन्दिनी ” इति वक्तव्या । एतदर्थकयोर्भावसहकृतया रूढया शाखाविशेषे रूढ । यद्यपि शाखा प्राचीनाऽस्ति, तथापि तत्रैव कारणमन्वदव । नैद कारणम् । तत्र दर्शित शाखाविभागस्य पूर्वमेव ॥

किञ्च-शतपथब्राह्मणे १-१० काण्डेऽपि महर्षिशान्दिनस्योद्देशेऽपि बहुवारमायातस्तावता पाथाव्यपदिष्टे वैश्व-एवलिङ्गप्रवृत्तिमित्तरनुवक्तुमि प्रो. मगवद्वचमहर्षयरेवमनुनीयते यत् “ १-१० इमानि काण्डानि शान्दिनमहर्षिप्रवृत्तानि स्युः ” इति । एतच्च तेषामनुमानमसदेव । उक्तकाण्डेऽपि शान्दिनवाचार्थोऽपि मत तन्नामोल्लेखपूर्वकमनुदित तथा दशमकाण्डे तन्नाम्ना प्रख्याता शान्दिनवाचिषया च प्रतिपादिता । नहि तावतो-परित्यस्तमनुमानं कर्तुं शक्यते ॥

किञ्च-ज्ञानकोशे डॉ. श्रीवर व्यकृतेऽपि केतवर महोदयेरेवमाश्लिष्यते यत्-शतपथब्राह्मणे ये शुभ्यजुर्वेदाचार्या उल्लिखितास्ते अमुक्यमुक्या अमुकोऽमुक पुत्र इति जननीप्राधान्येन वर्णिता इति । अत्रैतवरेव वक्तुमिच्छते-यद्यपि वश परम्परा न जन्यपुत्रवैश्वशरपर, किन्तु सिन्धुप्रशिष्यात्मिका विदावशरपर इति । तस्याश्च स्त्रीप्राधान्येन वर्णने कारणं श्रीमच्छंकराचार्येण दर्शितं तदेव योऽयम् । तथा चोक्तं तै. “ अयेदानीं सम-स्तप्रवचनवशः स्त्रीप्राधान्याद्गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणं दाचार्यपरम्परा कथ्यते ” इति (गृह. उप. भाष्ये अन्ते) ॥

अपिच डॉ. महोदयेरेवमन्ते-वकारस्य लकार, यकारस्य जकार, अतिशयोक्तिपूर्वकं वकारादिगतद्वि-युक्त सप्तोच्चारण इत्यादिनिष्पत्तिप्राप्त्युक्त्युक्त्युक्तं प्रातिशाख्येन एवमपि कल्पन्तं यदेवा नवीनानां ब्राह्म-णानां वैदिकमन्त्रोच्चारणे काठिन्यं समापन्नमासीत् ” इति । अत्रोच्यते-डॉ. महोदये. पुराणा ब्राह्मणा, नवीना ब्राह्मणा इति स्वकगोलकल्पितं मेदं मत्वोक्तान्नेव कृतं, परन्तु-अथ मेदं प्रमाणशून्यं । केन प्रमाणे-नाय मेदतै प्रतिपाद्यते तत्र जानीमहे । यो ब्राह्मण “ यज्ञेन यज्ञमयजन्त ” इत्यत्र ‘ अयजन्त ’ अत्र-त्यस्य वकारस्य वकारमुच्चारयितुं शक्नोति तस्य ‘ यज्ञेन ’ अथवा ‘ यज्ञम् ’ अत्रत्यवकारस्य वत्वेनोच्चारो दुर्घटं किम् ? अथवा यो ब्राह्मण यस्मिन्मध्ये ‘ वत्स्य विष्ठा ’ इत्यादिस्यले ‘ घा ’ इति सयुक्ताक्षरे वकार वत्वेनैवोच्चारयति तस्मिन्नेव क्षणे तस्य ‘ वत् ’ अत्रत्य वकार वत्त्वोच्चारयितुं दुर्घटं किम् ? । कदापि नैवं वक्तुं शक्यते । ‘ पदम्या शूद्रे अजायत ’ इत्यादी श्रुतौऽन्तिमोऽक्षरो बहुवैर्यथाऽप्ययनार्थं इति कृत्वा दीर्घं पठन्ते तथा शुक्लयजुर्वेदिमिरपि वकार एतस्त्वेन वकारो जकारत्वेनाप्ययत्कार्यं मत्वा पठन्ते इति जानन्तु डॉ. महोदये प्रति ब्रह्मलवोर्जनाः । कृष्णयजुर्वेदतः शुक्लयजुर्वेदस्य पार्थिव्य दर्शयितुं वा तस्या-थातयामत्वं प्रख्यापयितुं प्रातिशाख्यकृता वकारगतद्विन्वादिपरिभाषाः सकलिता । साऽपि पूर्ववदप्ययनार्थं मत्वा प्रयुज्यते तै । एतावता डॉ. महोदयानामाक्षेपा अस्मज्जता इति सप्तममवन् ॥

शतपथब्राह्मणान्तर्भूता बृहदारण्यकोपनिषत् ।

बृहदारण्यकोपनिषदि—एकभागमप्रधान मधुकाण्डम्, द्वितीयमुपपत्तिप्रधान याज्ञवल्क्यकाण्डम् । तृतीय-
मुपयशोभूत खिलकाण्डम्, एव काण्डव्रितयं वर्तते । इय चोपनिषद् ग्रन्थतोऽर्थात्तथ महत्वात्तयाऽस्या ब्रह्म-
विद्याया विस्तारः प्रतिपादकत्वात् बृहत्त्वम् । अरण्येऽनूच्यमानत्वादरण्यकत्वम् । ब्रह्मविद्याद्वारा ब्रह्ममावापाद-
कत्वादुपनिषदिति सार्थकं नामधेयमिति । अस्याः कृष्णपाठे आदिमे द्वे ब्राह्मणे माध्यन्दिनपाठे न स्तः । ते तु
माध्यन्दिननियमपाठे दशमकाण्डे एवान्ते प्रतिपादिते इति वैलक्षण्यं दर्शनीयम् । अन्यदपि आनुपूर्व्यां पौर्वापर्यरूप
वैलक्षण्यमस्ति, तत्तु पाठतोऽवगन्तव्यम् । विषयसाधारण्यं तूमयो । सर्वसूपनिषःसु इयमुपनिषत्त्वं प्राधान्यं
प्रख्यापयति सार्वस्म्येन ब्रह्मविद्यायाः प्रतिपादकत्वात् । इति ।

शतपथब्राह्मणस्य महत्त्वम् ।

तात्पर्यन्तु—यः शतपथब्राह्मणं मर्मज्ञतया समप्रमथ्येभ्यत स यज्ञविद्यायां ब्रह्मविद्यायां तदुपोद्घलकासु
बहुलासु विद्यासु सर्वश्रेष्ठतमः पाण्डितः सम्पत्स्येत । सम्पत्कयाऽर्थात् च शतपथब्राह्मणे सर्वेषां वेदानामर्थावगमः
सहजतया जायेत । तत्सहैव विविध वैदिकविषयकं ज्ञानम्, प्राचीनादर्शेतिहासज्ञानं चोच्छ्रष्टतया मविष्यति
नात्र सशयलेशस्याश्वत्सरः । एतत्साध्यं शतपथब्राह्मणमाश्वोदक्रमकारकाः सायणीया लोका दास्यन्ति ।
तथाहि—“ विजितारातित्रातो वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः । वर्मनन्तःश्वन्यः समादिशन्तायणाचार्यम् ॥ ऋयजुः-
सामराजानामकेका व्याहृता त्वया । तवता तत्समानार्थां ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥ वासना विशदा यत्र
मन्त्रार्थानामशेषतः । प्रायेणाश्वर्वव कर्म पूर्णं शाखान्तरैर्विना ॥ करामलकत्रयत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् । या
कावित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायतामिति ॥ सर्वतः सायणाचार्यो विमृश्येदीरितानुगाम् । माव्यन्दिने
शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति तत् ” ॥ इति ॥

शतपथब्राह्मणस्य कालः ।

शतपथब्राह्मणस्य वेदत्वाविशेषादेव सृष्ट्यासम्भूतकालिकत्वमर्थतः सिद्धमेव । सृष्टेर्वेदप्रभवत्वं च
प्रागुपन्यस्तमेव । तथाप्यर्वाचां मतमालोच्य कालविषये किंचिद्विचिन्त्यते । यः काल आधुनिकैरुपत्तिकालत्वेन स्वी-
क्रियते सोऽस्माभिः वेदव्यसनैतिहासोचनेनाभिन्त्यजकालत्वेनोक्तिक्रियते । एतावदेव वैषम्यमर्वाचां प्राचां च मध्ये
इति प्रथममवधेयम् । स चाभिन्त्यजकालः पं. दीनानाथशास्त्रिचुलेटमहामागाः स्वे वेदकालनिर्णयाख्यपुस्तके
“समे शंकु निखाय” (का.शु.सू. १।१।२) इति कातीयशुक्लसूत्रस्य “दक्षिणायने तु चित्रां यावदादित्य उप-
सर्पति । उदगयने स्वातिमेति विषुवतीये त्वहनि चित्रास्वात्योर्मेश्व एवोदयः” इति कर्ममाश्वस्याधारेण वसतसंपात-
गणनया कर्त्तकाल इतः पूर्वं १९००० प्राक्तन इति निश्चितवन्तः । अर्थात्तत्पूर्वं सूत्रकालः । अर्थाच्छकपूर्वं २३-
६७९ वर्षांप्रागेव सूत्राणि समभवन् । ततः पूर्वं ब्राह्मणकालः । अर्थायानि ब्राह्मणान्युपजीव्य श्रौतसूत्राणि
जातानि तानि ब्राह्मणानि तत्पूर्वाणि अर्थात्तेषां मते शकपूर्वं ९४००० वर्षांप्राग्ब्राह्मणकालः सिध्यति ।
पं. शंकरदासकृष्णदीक्षितमहोदयाः स्वे भारतीयज्योतिःशास्त्राख्ये ग्रन्थे “कृत्तिकास्वदपत्ति । एता ह वै
प्रार्थ्यं दिशो न श्यवन्ते । सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्रार्थ्यं दिशश्चवन्ते ” (श. प. २।१।२।२)
इत्यादि शतपथान्तर्गतप्रमाणेन नक्षत्रगणिविषयकगणितपद्धत्या स्थूलमानतो ब्राह्मणकालः शकपूर्वं ३०००
वर्षांप्राङ्निश्चितवन्तः । अयमेव कालः मारताचार्यधितामणिरायवैद्यमहोदयाः स्वे महामारतोपसंहारे समाहृत-
वन्तः । नक्षत्रविज्ञाने ज्योतिषाचार्यकटेश्वराचार्यकैतकरमहोदयैरितः पूर्वं ४९०० वर्षांप्राक्तनो निश्चितः ।
स्वन्तमध्वन्यवाट्टागावरट्टकमहामागिः स्वे वेदकालनिर्णये इतः पूर्वं ६००० वर्षांप्राक्तनो निश्चितः ।

अन्वैरपि विरद्भिः सर्वैरपमेवात्त । तथाऽस्माभिरपमेव काल प्रकाशस्तरेण प्रदर्यते । तथाहि—“ एतेन हेन्द्रोतो देवाप शौनको जनमेजय पारिद्वित्वा पाजयाश्चकार ” (अ प १३।१।४।७) इति जनमेजयस्योद्देशो भूतकालविदिष्टो दृश्यते । अथ च युधिष्ठिरापूर्वं द्वाच बारिशाऽमस्तापूर्वंच पुरुष । युधिष्ठिरप्रपत्नो जनमेजयस्वस्माद्भिः । तस्मात् न कोऽपि सम्भव । युधिष्ठिरकालस्तु इत पूर्व १०४० वर्षा-
 व्याक्तन । तत पूर्व ‘ प्रतिपुरुष विंशतिवर्षाणि ’ इत्येव द्वाच बारिशाऽपुरुषवर्षगणनया ८४० वर्षाणि भवन्ति । इय च गणना वशमाने स्थूला परतु सर्वसाधारणेति सर्वे समाहता । एतेन १०४०-८४० मिलिवा १८८० वर्षाव्याक्तन काल शतपथब्राह्मणभिव्यक्ते, इति सिध्यति । स्वल्पान्तरस्तादोषत्वाद्युक्तम् १००० वर्षाणीति । इतोऽप्यधिकतर विवरण अस्त्वप्रकाशिते यादववल्क्यपरिवे इष्टव्यम् । नात्र विस्तरमिष्या विविपत ।

सक्षेपेण याज्ञवल्क्यचरितम् ।

- १-महामुनिर्वाङ्मन्य-चमकारपुर बृहन्नगरं (वडनगर इति उत्तरगुजराथप्रान्ते प्रसिद्धम्) वा अश्विनसति स्म । यदा च जनकराजस्य देशिकपदमगीचकार तदानीं निधिलामभ्युषितवान् ।
- २-अथ च १००० कालापूर्वं सजात ।
- ३-असौ विश्वामित्रवस्य चारायण, देवरात, ब्रह्मरात, यज्ञवल्क्य, वाजसनि इत्याचनेकानामभि प्रख्यातस्य ऋचे पुत्र ।
- ४-अथ च श्रीशकरानुन्तसावित्रीशारादृष्टमण्डिगुणा मकस्यदित्यस्य राजसौंशावारायणमुनेस्तनया सन्नुप सत्तदप्रार्थनया यज्ञिपामेवनीर्ण ।
- ५-अस्य मातुर्नाम सुनदा इति ।
- ६-अस्य जमवासर केषाचिन्मते ज्येष्ठशुक्लदशमी, केषाचिन्मते कार्तिकशुक्लनवमी केषाचिन्मते पाल्गुनशुक्लपंचमी, इमा सर्वास्तिषयो यथार्थप्रमाणविधुरा इति कृत्वा न सर्वसमता । अरमन्त तु श्रावणशुक्लचतुर्दशीविद्वर्षिभार्या मथ्याहे यादववल्क्याय वेदा श्रीसुर्येण दत्ता । अत सा तिथिरेवोत्सवादौ समादरणीयेति ।
- ७-यादववल्क्येन पूर्वं इतरन्ते श्रीशक्त्यमुनर्केश्वदेऽधीत । परतु आनर्तराजस्य छने गुरुणाऽत्यन्त मूर्खतोऽने तच्छापापीन्या सदाइवा तदधीनमृग्ध तस्याज ।
- ८-एत स्वमातामहान्महामुनेर्द्विद्वारैराम्भायननायजुर्वेदमधीतवान् । परन्तु तत्रापि गुरुणा स्तोत्रमन्यया गृहीत्वा मर्त्सिते सति अन्ते च तच्छापात्तदाइवैव यजुर्वेदाध्ययनमपि तत्याज ।
- ९-ततो मातुव गुरुमिदानीं नोपैर्मिति प्रतिज्ञाय चतुर्विंशत्यसहस्रकाणायत्रीमन्त्र-पूरश्चरणादितपस्यया भगवत श्रयीमयमादित्य तोषयित्वा तस्माच्चतुरो वेदानधीतवान् ॥
- १०-ततो गुरुदक्षिणां दत्त्वा सन्यासार्थं प्रकृतो यादववल्क्यो गुरोरादशादेव विद्यत्कालपर्यन्त सन्यासग्रहण सन्निरुध्य मैत्रेयीकात्यायनीभ्यां सह क्रमाद्गुहाह कृत्वा गृही समभवत् ॥
- ११-तत्र च गृहस्थाश्रमे आदित्याल्लन्धवेदश्चतुष्टय्यां शिष्यप्रशिक्ष्यद्वात्सल्येनका शाखा विस्तारिता । शतपथब्राह्मण चाभिव्यक्ति नीतम् । यादववल्क्यस्यसृष्टिर्वाङ्मन्यगीता च प्रणीता । जनकसमायां महान्तःश्रद्धावत् कृत्वा सर्वैरिन्द्रमभवत् । तेन जनकराजदेशिकवत् स्वीकृत्य तस्मै ब्रह्मज्ञानमुपदिदेश श्रीसूर्येणसामर्थ्येन स्ववितेभिनं शाकल्यं मृत्युपर्यन्त नीतवांश्च । अनेकेषु यज्ञेष्वामिष्यं विधाय स्वयमप्यनेनान्यज्ञानकार्यैश्च । कात्यायन्यां श्रीकात्यायननामक पुत्र च संजनयामास ॥

१२-विष्वलादमुनिसंबन्धिन्या कयाविदप्रतर्कितपठनया याङ्गवल्क्यो मगवस्तं सदाशिवं शरणमन्विय
तस्माद्योगीश्वरपदवीं समादयामास ॥

१३-महामुनिना पारस्करापरनद्या काल्यायनाचार्येण स्वश्रिता धीश्रीयोगीश्वरपात्रवल्क्येन प्रतिष्ठापितस्या-
दित्यमद्रदायस्य स्मार्तश्रौतसूत्रतत्परिशिष्टादिविविधप्रथमप्रणयनं कृत्वा तद्वारा सर्वतः परिपोष्य
सर्वविधा संशारणा न्यथापि । अपमेवाते सपोऽजितमूत्रयस्य कर्तैति ॥

१४-अन्ते च ज्येष्ठभार्यायै ऋद्धादिन्यै शिरेष्यै स्वनिष्ठं ऋत्रविषाचन कनिष्ठायै सचोष्ये काल्यायन्यै
गृहपथादिलौकिक धन प्रदाय स्वय सन्यस्य ऋत्वाव समापयौ ।

१५-निर्वाणवासस्तु नोपलम्भः ।

एवं शोषेत. सिद्धांतमार्गोणं श्रीयाङ्गवल्क्यचरितमत्र विवृतम् । विस्तारः प्रमाणजान काल्यायनकृता प्रन्धाद्य
सर्वमस्मत्प्रकाशिते याङ्गवल्क्यचरित्रे जिलोकर्त्नस्यम् । अतिविस्तारमिया गत्र विवृतम् ॥

शतपथब्राह्मणभाष्यकाराः ।

हरिस्वामी ।

भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणे श्रीमद्राचार्यहरिस्वामिनां भाष्यं वर्तते । स च ह्यीरे भाष्ये प्रत्यभ्यायमन्ते श्लोकद्वयं
श्लोकत्रय वा लिखेत् । तथाहि—“ नागस्वामिसुतोऽन्त्यां पाराशर्यो बसन्हरिः । सुत्वर्यं दर्शयामास शक्तिः
पौष्करौपमः । श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माभ्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यप्यातपर्यां धृतिम् ॥
भूमर्त्तं विक्रमार्केण कृतं कनकवेदिकम् । दानाभाष्यस्य कृतवान् सुत्वर्यविहृतिं हरिः ” ॥ “ इति धीसर्व-
विधानिधानकवर्त्तद्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिनां कृतौ भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमे हविर्वेदकाण्डे
नवमोऽध्यायः समाप्तः । ” ॥ एतच्छ्लोकाणां पर्यालोचनेनाय हरिस्वामी पाराशरगोत्रोद्भवस्य पुष्करणाब्राह्मण-
कुलावतसस्य वा पुष्करशेषवासिनो नागस्वामिनः सन्तुः । स चोत्रविष्यपरामिभावन्तीशेऽत्रमप्युष्य महाराजस्य
श्रीविक्रमार्कस्य धर्माभ्यक्षपदं दानाभ्यक्षपदं चाधिष्ठाय भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणे “ सुत्वर्यविहृतिः ” इत्याह्वयं
भाष्यमकरोत् । अस्य च सर्वविद्यापारङ्गत्वनिदर्शकं “ सर्वविद्यानिधानकवर्त्तद्राचार्यसरस्वती ” इत्युपपदमन्या-
सन्ति । अयं च विक्रमार्कसमयेऽर्पादितः पूर्वं १९९९ वर्षात्प्रागिनां भूमिं मूययामास । अस्य च समग्रं भाष्यं
नोपलम्बते । यदुपलम्बते तदपि लेखकप्रमादाद्गुह्यिबहुलम् । अस्य भाष्यं तु अतीव गभीरमस्ति । तस्यो
पन्थी संशोधने च विद्वद्भिरभ्यं प्रयतितव्यमिति ॥

सायणाचार्यः ।

अनेन च स्वज्येष्ठभ्रात्रा श्रीमधवाचार्येण प्रेरितस्य श्रीपरनेश्वरपैदिकर्मान्प्रवर्तकस्य सञ्जाजः श्रीहरिहरमहा-
राजस्याह्मना चतुर्वर्षि वेदेऽयं भाष्याणि बिलिख्य तानि ज्येष्ठभ्रातुरादार्यं ‘ माधवीयानि ’ इति विशेषणैः
भूषयित्वा प्रसिद्धिं नीतानि, इति “ स प्राह नृपतिं राजन्सायणाचार्यो ममलुजः । सर्वं केष्वेव वेदानां व्याख्या-
तुष्वेन पुत्र्यताम् । इत्युक्तौ माधवाचार्येण वीरबुद्धमहामतिः । अन्वगात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ” ॥
आन्यां श्लोकाभ्यां ज्ञायते । वीरबुद्ध इति श्रीहरिहरमहाराजस्य नामान्तरम् । तेषु वेदमाथ्येषु मध्ये सायण-
सामवेदानामेकैकस्याः शाखाया वेदस्य भाष्यं कृत्वाऽन्तरं भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणे सायणाचार्येण भाष्यं
स्वरपीति “ ऋग्यजुःसामशाखानामेकैका व्याख्या स्वया । तावता तत्समानार्था इहं शनयास्मत्तः पराः ॥
वास्ना विशदा यत्र मन्त्रार्थानामशेषतः । प्रायेणाध्वर्यवे कर्म पूर्णं शाखान्तरेविना ॥ कृत्वाऽन्तरं परं सर्वं

प्रकाशितम् । या काचित्प्रहरी शारदा स्वया व्याख्यायतामिति ॥ सर्वतः सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान्पु-
गान् । माण्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति तत् " इति तदीयभाष्योपक्रमस्यलोकैः स्पष्टं भवति ।
अस्य माण्यस्य च नाम ' वेदार्थप्रकाशः ' इति प्रत्यध्यायस्यसमासिल्लोडोल्लिखितेन " भाष्यवीपे वेदार्थप्रकाशो
माण्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये " इति भाष्यविशेषणेन स्पष्टीभवति । तथैवैतत्समासि त्रेखोल्लिखितेन " श्रीहरि-
हरसाक्षात्पथुरन्धरेण " इति स्वस्मै दत्तविशेषणेन श्रीहरिहरमहाराजस्यैव प्रधानतमोऽस्याय आसीदित्यपि
प्रतीयते । अयं च आत्मपुराणगीताख्यालयादिप्रत्यकर्तृत्वेन विश्वनयशस श्रीशंकरानन्दावरनामधेयशिष्यातीर्थस्य
पुरो शिष्य इत्यपि " यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेऽगोऽखिल जगत् । निर्भये तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहे-
श्वरम् ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाध्वतुरो देयादिद्यातीर्थमदेश्वरः " इति प्रत्यध्याय-
स्यादिभान्तिमल्लोडोडाम्यामवबुध्यते । अयं च विजयनगरसाम्राज्यस्य प्रधानतमोऽस्याय आसीदित्यनेनैव निरु-
धार्कसकत् ११७२-१४९५ मिते काले र्मां मारतवसुन्धरामलकचकारेऽयुक्तं भवति । अयं च सन्त्यस्य श्रीशंकर-
राचार्यपदमध्यभिष्टितवान् । सत्यासाद्यमे तु " विशारदस्यस्वामी " इति नाम्ना प्रथितोऽभूत् । अनेन च मार-
तस्यवाङ्मये प्रतिश्रेण्या बह्वी प्रत्यसम्पत्तिर्भस्मापि । अयं च भारतेऽभूत्पूर्वः पण्डितः समजनि । अस्य च
सकल चरित्रे बहुत्र प्रसिद्धमतो नात्र विस्तरमिया वितन्त्यते ॥

पाठकोपामिधो गणेशशास्त्री ।

अनेनापि भाष्यदिनशतपथब्राह्मणे ' स्वरप्रकाशाद्य ' भाष्यं व्यलेखि । अयं च शांडिल्यगोत्रेण्यनस्य पाठको-
पामिधस्य श्रीरगनाथस्य सन्तुः । अयं च मूलं पश्चिमखाण्डदेशान्तर्गततादोष्टप्रामनिवासी पञ्चाश्रूमिनो यशवत-
रायमहाराजस्य धारानरेशस्याश्रयेण वारानगरीमधुवासं, अपरे तृतीयस्य श्रीमत्तोऽनन्तरापमहाराजस्य राज्यसमये
तदीयो दानाध्यक्षश्चासीत् । अनेनेदं भाष्यं सकत् १२९५-१२४० मिते समये विरचितमस्ति । एतस्य
भाष्यस्यैका प्रतिकृतिधारानगरी तदीयपौत्रस्य श्री. रघुनाथमुकुन्दपाठकइत्येतस्य सविधेऽस्ति । प्रकृतग्रन्थप्रकारा-
नाय यदा प्रकृता एतद्येस्तवामिनस्तदा मया प. मुकुन्दशास्त्रीपाठकमहोदया. बहुवारं प्रार्थिता परेतद्भाष्यं मया
दीपतामहं सायणभाष्येण साकमिदं भाष्यमपि सयोज्यं प्रकाशयिष्ये । परं च नर्नदत्तम् । तैरुक्तं धाराधिपतिर्वदा
प्रकाशयिष्यति तदा प्रकाशितं स्यात्, नान्यदा । आस्तां नाम । एतस्य भाष्यस्य विशेषस्वातन्त्र्यदीर्घैरेवांसिमतोक्तैः
प्रथितो भवति । तथैहि- "प्रयोगसिद्धये स्वरसाधनाय यत्कथितं काऽपि शिवा युच्यन्ते । विद्वन्ते चेन्निमुनिप्रणीत-
शास्त्रेण सोढेभ्यमिदं तथापि ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिर्वाहुकं न्यन्यय परादिरिति । सङ्गसु धातुरूपाणीत्यादिवचो-
भिरन्यनुज्ञानान् ॥ यत्कथमिह साहसमिदमस्ति शतव्यमेव विद्वद्भिः । अपुरोभामिभिरस्य च गुणग्रहणकौतुकाचितैः
पुत्रैः ॥ व्याख्यानपौनरुक्त्यं दूरस्थायं स्मृतिप्रलभाय । त्यक्तं न गौरवमिया यावच्छकं लघव व्यरचि ॥ शु-
क्तया न चकार च भाष्यकृच्छ्रपथे म्बल्लेऽनमित्यदं । व्यरचि तत्कृतिविष्णुलन्धया नित्रयिषा परिसिद्धिदि-
मया ॥ इति श्रीपाठकोपनामकमनाथमुनागणेशादिरचितं शतपथव्याख्यानं स्वरप्रकाशाद्यं सम्पूर्णम् । " इति ।

महामारतभ्याख्याता नीलकण्ठः ।

सुप्रसिद्धस्य महामारतव्याख्यातुधनुर्धरवशात्रिभूवणगोत्रेऽभूत् । श्रीनीलकण्ठस्य काण्वीये शतपथे भाष्यम-
स्तीति महामारते वनपर्यणि अ. १६३ को. ११ इत्यत्र-टीकायां " तामिधं प्रथमं पथम् । केचित्तु-इत एव
प्रथमशतान्दान्भारतस्ये कृष्णपथस्य प्राथम्यमिच्छति । तदसत् " इत्यापुत्रकस्य " सूर्यामासी विचरतो दिर्वीति "
मन्त्रवर्णात् । सूर्यामासी सूर्यचन्द्रमसाविर्भः । निपुणस्वरसुपरादितमेतदस्मानि. काण्वशतपथभाष्ये एकपादिका
काण्डे " इति । अस्माहेतव्यप्रतिपत्तेः । नेदमिदानीं भाष्यमुपलभ्यते । अयं च प्रायः इत पूर्वं १०० वर्षात्प्राक्
महाराष्ट्रमूर्ति मण्डयति स्म ॥ इति ॥

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्याणि ।

बृहदारण्यकोपनिषदि श्रीस्तावणाचार्यकृत भाष्य तथा श्रीहरित्वाग्निहोत्रे भाष्यं नोपलभ्यम् । अस्ति तूत्तयोपि भाष्यं परं च ह्युत्तप्रायमेव । तदुच्यते सशोचकमाहाभागैर्पणितव्यमवश्यमेव ॥

मकृतभाष्यकर्ता-वामुदेवब्रह्मभगवान् ।

अनेन भाष्यन्दिनपाठमाश्रित्य बृहदारण्यकोपनिषदि वामुदेवप्रकाशिकाख्यं भाष्यं कृतम् । अयं च धीपाठका-
निष्पद्य पुत्रः श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवदुत्पपादस्य शिष्यः परमहंस आसीदिति तदीयभाष्यसमानिलेखनतो दृश्यते ।
अयं च कदा कदा भूमि भूषितवानित्यादि तदीयैतिह्यं नोपलभ्यम् ॥

द्विवेदगंगः ।

अनेनानि भाष्यन्दिनपाठमाश्रित्यैव बृहदारण्यकोपनिषदि मुह्यार्यप्रकाशिकानामकं भाष्यं कृतम् । अयं च
विद्वज्जनितरूपदमण्डितश्च द्विवेदश्रीनारायणस्य सुतः । अयं च गुर्जन्नागखोलाज्ज इति प्रतिद्वः । इदं च भाष्यं
अर्धनदेशे मुद्रितपुस्तके सगृहीतमस्ति ॥

नित्यानन्दाश्रममुनिः ।

अयं च पुरुषोत्तमश्रमरूपपादशिष्यत्वेनात्मानं प्रथयति । अनेन कण्वपाठमाश्रित्य बृहदारण्यकोपनिषदि
मिताक्षरात्मानकं व्याख्यानमकारि । तच्च पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रणालये मुद्रितमेव ॥

प्राय इदं व्याख्यानत्रयमन्योऽन्यसादृश्यमावहति । त्रयाणामपि कालानुपलब्ध्या कः पूर्वः को मध्यः क
उत्तरः केन किं व्याख्यानमुपजीव्य स्व व्याख्यानं निर्दिनमिति विष्टेऽपि न निश्चेतुं शक्यते ॥

द्विगंधरानुचरः ।

अनेन बृहदारण्यकोपनिषदि बृहदारण्यकार्यप्रकाशकाख्यं व्याख्यानं कृतम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्याः ।

आचार्यपादानां काण्वपाठाश्रित बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यं सर्वविश्रुतम् । तेषां चरित्रमपि सर्वविदितम् ॥

आनंदगिरिः ।

अनेन त्वाचार्यभाष्यं विवृतम् । स्वातन्त्र्येण भूलं न विवृतम् ॥

सुरेश्वराचार्यः ।

एतेनाप्याचार्यभाष्यमुपजीवीव बृहदारण्यकोपनिषदि वार्तिकं व्यरचि । अस्यापरं नाम मण्डनमिश्र इति ।
अस्य सकल चरित्रमाचार्यपादचरित्रेण सर्वैव सर्वविश्रुतम् ॥

भर्तृमपंचः ।

बृहदारण्यकोपनिषदि अस्याणि भाष्यमस्ति । अयं च श्रीमच्छंकराचार्येभ्यः प्राचीनः “ तस्या इत्यमत्यग्रन्था
वृत्तिरास्म्यते ” इत्याचार्यभाष्यव्याख्यायाः “ तस्या इति । मर्त्यप्रपंचमाभ्याद्विशेषान्तरमाह । अत्यग्रन्थेति । ”
इत्यानन्दगिर्युक्तेर्भाति । अयं मर्त्यप्रपंचः काल्यायनश्रौतस्मार्तसूत्रव्याख्याता मर्त्यप्रपंच एको भिन्नो वेति विद्वद्भि-
निश्चेतव्यम् । मन्यते त्वंक एवाभाति ॥

उपनिषद्भाष्यम् ।

यथा मागवतैः घूर्णिका तथैव इदं च बृहदारण्यकोपनिषदि घूर्णिकेति मन्तव्यम् । इदं च मन्तविवेदस्ति ।
अथ कर्तृनामापुष्टेखो नास्ति ॥

इतराप्यपि बहूनि भाष्याणि ।

१-सिद्धास्तादीयिका, २-रघुसमृता पत्रप्रकाशिका, ३-गगाधरेन्द्रकृता दीयिका, ४-मधुरानाथकृता सप्तविहिति, ५-भारतापणकृता दीयिका, ६-विद्यानभिभुक्तं भाष्यम्, ७-बृहदारण्यकविवेक, ८-बृहदारण्यकविषयनिर्णय, ९-राधेन्द्रकृत बृहदारण्यकोपनिषत्संघार्योऽथवा बृहदारण्यकोपनिषदर्थमण्ड, १०-व्याससंघार्यकृतं भाष्यं, ११-आनन्दतीर्थकृत भाष्यं, १२-आनन्दतीर्थकृता शंकरभाष्यटीका, १३-श्रीमद्ब्रह्मानुवाचार्थकृतं भाष्यं, १४-श्रीमद्ब्रह्मसंहिताार्थकृतं भाष्यं, १५-श्रीमन्मध्वाचार्यकृतं भाष्यं, १६-एबमेर मिश्रभिरसम्प्रदायाचार्यतच्छिष्यप्रशिष्यादीनां व्याख्यानोपन्याख्यानानि बहूनि सन्ति ।

तेषु कानिचिदप्रसिद्धानि कानिचिदप्रसिद्धानि । सर्वेषामत्र विवरणं प्रथमोऽवभाष्येदतो न क्रियते ॥

शातपथब्राह्मणोक्तकर्मणां प्रकृतित्वविकृतित्वविमर्शः ।

अथ शातपथोक्तकर्मजातसर्पथि विषयावगाहनं सुगमनया मन्वेतदर्थं औनर्कमणां प्रकृतित्वविकृतित्वविषये किंचिद्विदुष्यते । तथाहि—

कर्मणां प्रकृतीरनुक्रमविधायामः । कर्मणां वैकृतानां कर्मणां विध्यादिविषयतवती प्रकृति, यत्र पुनर्विध्यादिभाष्यमस्ति विषयतो नास्ति सा विकृति, इति “ गृहस्थाखीपाकानां कर्म ” (का. श्रौ. सू. १।१।१) इति सूत्रमाख्ये कर्क । सा प्रकृती, क्रमेण कथयाम ।

अथातः प्रकृतयः । अथेति मन्त्राख्यानविवरणानन्तरं । अत इति हेत्वर्थे, अत्र यज्ञानां वक्ष्यमाणतया तत्प्रकृतीनामवश्यकं कथनम् ॥

पूर्णाहुतिराहुतीनाम् । पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयं तत्स्वरूपमण्णधेये आचार्येण प्रदर्शितं—“निरूप्याभ्यं गार्हपत्येऽधिष्ठित्य सृष्टुम् च सप्तशोडाश्वरोऽप्यावेश्य गृहीत्वाऽन्वारम् एव सर्वत्र स्वाहेति ” (का. श्रौ. सू. ४।२४७) एव सर्वत्रिति यत्राऽप्युक्ता जुहोतिचोदना तत्राभिधायान्ति प्रवर्तते । कुत एतत् जुहोतिरान्दत्त अव्यक्ततासामान्याचेति तत्रैव कर्कः । पूर्णाहुतिधर्माश्च अनुदृश्याम्यतस्माद्गृहीते विहिते । तथाच धृति—“ तदाहुर्वंश्वरहृवनीयमनुदुत्तमादित्योऽन्यस्मिन्निर्वाकं तत्र कर्म का प्रायश्चित्ति ” इत्युपक्रम्य—“ तमुपसमाधाप प्रतिरेरेय गार्हपत्यं आश्रयमिच्छियोडाश्वरोऽप्यावेश्य चतुर्गृहीतमाभ्य गृहीत्वा सभिधमुपसंगृह्य प्राबुदाद्रक्षयपाह्वनीये सभिधमन्याधाप दक्षिणं जान्वाभ्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ” (का. श्रौ. सू. ४।१।११) इत्युक्ते विहितधर्मका अन्वयधेयोक्ता तु अविहितधर्मका, ततश्चोदना-साकार्येण ततो धर्मो गृह्यति । अत आचार्येण तदीया धर्मा इहोपदिष्टा । तत्रान्वारभणवर्दाने न विहिते, अतस्तपोरन्तितेष्टः । वायमोऽपि चेद्वैवेति, नातिदिरपते इति “ तत्रैव वरं ददामीति वाग्वि-कर्जन्म् ” (का. श्रौ. सू. ४।१४८) इति सूत्रमाख्ये कर्क । इति पूर्णाहुतित्वरूपम् । सा पूर्णाहुतिः अन्वयकजुहोतिचोदनात्प्रादुर्गतां प्रकृतिर्विध्या ॥

द्वर्षापूर्वमासादितीनां द्वर्षाहोमानां च । तथाच श्रीतसूत्रं “ दर्वर्षापूर्वमासधर्मा इष्टिपञ्च सामर्थ्याद्वर्षा-काचेति ” (का. श्रौ. सू. ४।१।१।१) “ दर्वर्षाहोमा पौर्णमासधर्मा जुहोत्यविशेषाद्बृहद्वर्षान्वाचेति च ” (का. श्रौ. सू. १।१।०।१७।१८) पौर्णमासशाम्बद्ध दर्वर्षात्पुण्यलक्षणम् । दर्वर्षाहोमानामिति अव्यक्त-व्येदेनानां वचनानिमुपलक्षणम् । तथा चात्रैव सूत्रे कर्कः पौर्णमासशाम्बद्ध दर्वर्षात्पुण्यलक्षणम् । परं साम्ब-केऽपि द्रव्यधामान्यात्काम्याधर्मा इत्यन्ते । कुत एतत्, पौर्णमासधर्मा इति जुहोत्यविशेषत् । जुहोतिपञ्चसो-

यतः अविशेषः । उभयत्र हि द्रव्यदेवताबलं, “ श्रेयं वकान्निर्वपति रौद्रान् ” इति निर्वपतिशब्देनौपधमवगम्यते, सौम्य-
दिष्ट एष्टत्वात्, तथाऽप्यत्र घानामिर्जुहोति सक्नुमिर्जुहोति स्रजेजुहोतीति द्रव्यविधानं, मांसवागिक्वो देवताः,
तेनोभयत्र द्रव्यदेवताबन्त्वात् यजतिजुहोत्योरविशेषः, अधर्मकांश्च दर्शहोमाः, धनोपेक्षायां च सत्यां द्रव्यदेवता-
बलसामान्यात् पौर्णमासधर्मा इति युक्तरूपता, मासतानि प्रकृत्य ह्युच्यते, “ कथमरथेते पुरोऽनुवाक्यवन्तो
याग्यवन्तो वयद्गृहे सुवा इता मवन्ति ” इति प्रथमपूर्वकमाह—“ एतेषां वै सतपदानां मासतानां यानि ऋषिणि
प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरोऽनुवाक्याऽप्य यानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुस्पदा त्रिष्टुप् पागपेदेमेव
कपुच्छलमप ददः स्वाहाकारो वयद्कार एवमु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याग्यवन्तो वयद्गृहे सुवा इता
मवन्तीति ” (श. प. ९ । ३ । १ । १७) वचनप्रकरणे । ध्युत्तर्यः—एतेषां सतपदानां मासतानमित्यत्र
मासतशब्देन तद्वैभवासाधनभूताः शुक्रज्योतिषेत्यादयो मन्त्रा विवक्ष्यन्ते, ते च सतपदा भवन्ति “ अथश्च तेषां
मन्त्राणां यानि प्रथमानि ऋषिणि पदानि सति सा त्रिपदा गायत्री, इयमेव पुरोऽनुवाक्या भवति, अप यानि
चत्वार्युपरितनानि सन्ति तानि चतुस्पदा त्रिष्टुप्, सैव वाज्या भवन्ति ” इदमेवेति प्रसूतिरभिनयेन प्रदर्श्यते ।
कपुच्छलमिति सुह्नुमुखमुच्यते । अवमिति बाह्वददः प्रदर्श्यते । एवं बाह्वरेव सुग् इयुक्तं भवति, स्वाहाकार एव
वयद्कारो भवति । इयमुक्तप्रकारेण अस्याग्नेः यजमानस्य वा सवधिनः एते मासताः पुरोऽनुवाक्यायाग्यवन्तो
वयद्गृहे सुवा इता मवन्ति इदमेव कपुच्छलमप्यं दद इति शुगलुमहः । एतेषां च पौर्णमाससंज्ञानामनुमहं भुवन्
पौर्णमासचर्मित्वं दर्शयतीति कर्कः ॥

दर्शः उपोद्रव्याणाम्—पय.साधनेकेषु हि द्रव्यसामान्यात्सामान्याप्यधर्मा इत्यन्ते, इति “ दर्शपौर्णमासधर्मा
इष्टिपशुः ” (का. श्रौ. सू. ४ । ८०) इति सूत्रमाभ्यस्यकर्कत्वात् ॥

पशुध्वारीधोमीयः पशुनामैत्राप्रसौर्यमाजापत्यानां च । ज्योतिष्टोमान्तर्गतः अग्नीधोमीयः पशुः ऐन्द्राम-
सौर्यमाजापत्येति विकल्पितदेवतनिरूढपशोः तदितरेषां सौत्रामण्यादिसर्वधर्मैतपरानां च प्रकृतिः । प्रकारः समुच्च-
यार्थः । यत्तु दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुष्विति सूत्रेण चास्य निरूढपशोः दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वमुक्तं, तत्तु निरूढपशो-
र्हविषं इत्यसामान्यात् । कुत एतत् निरूढपशुर्द्विविधः, हविषं हविषः सवविधधेति । तथाच श्रुतिः “ हविषं हविषो वा
अन्यः पशुवन्धः सवविधोऽप्यः सवैव हविषं हविषो यस्मिन् वतमुपनयति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन् पूर्णपारं
निनयति यस्मिन् विष्णुकमान् क्रमयत्यप हव सवविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते ” इति, (श. प. ११-७
२-१) इत्येव निरूढपशोर्द्विविध्यं, अतोऽप्य च प्रागिसाधनकत्वसामान्यात् अग्नीधोमीयविध्वस्तमाहकत्वमिति
कर्कोऽपि निरूढपशो आद्यसूत्रविवरणेण उभयप्रकृतित्वं सिद्धातितवान् । अतः कर्कपादैर्दर्शपूर्णमासधर्मा
इष्टिपशुष्विति सूत्रे इष्टिपु पशो वेति द्रष्टव्यम् । पश्चन्तरेषु हि अग्नीधोमीयधर्मैर्मासि वक्ष्यति अग्नीधोमीयदर्शना-
दिति (का. श्रौ. सू. १-१०-१४) ।

स्मार्तपशुनामापि अग्नीधोमीय एव प्रकृतिः । तथाच श्रौतकल्पे, “ अग्नीधोमीयात्पशुः ” इति
सर्वत्र श्रौतस्मार्तपशुः अग्नीधोमीयप्रकृतिमुक्त्वा स्मार्तपशुः शाखानियोजनं, वपां इत्या ऋषिणि पंच सर्वाणि वा-
ऽप्यति न सर्वाण्येवेति सर्वाभिव शेषात्स्विष्टकृतः इत्यापवादमाचार्यां वदति (का. श्रौ. सू. ११ । १२९ । ३२)
यत्तु निरूढपशुवन्धमूर्तिरूपेण अग्नीधोमीयधर्मोनुकल्पने कृतमाचार्येण तत्पुत्ररूपम् । अग्नीधोमीयधर्मोणां हि सौमिकै-
र्धर्मैर्यत्तत्पतिषगादिति कर्कः । अग्नीधोमीयः पशुः सर्वपशूनां प्रकृतिभूतोऽपि स्वयं सामान्यविहृतिः,
तत्रापि पयोविहृतिभूतः ।

सौम्य एकादशिनानाम् । सौम्य अग्निष्टोमीयसवनीयः पशुः एकादशिता वा विहृताः (का. श्रौ. सू. ११
१ । १४) इति ब्रह्मण्यविहृतादीनां सर्वैर्धर्मैरुपदिशानानां पशूनां प्रकृतिः ॥

एकादशिनं पशुगणानाम् । ध्रुवव्यामेकादशिनशब्देऽकारं तु मान्, एकादशिनैतिशब्देनाप्यवहता अनेके यत्र पशवस्ते पशुगणा, तेषां एकादशिनं पशुं प्रकृतिः । यथा वाजपये सप्तदशप्राजापत्यपशुगण । एवमितरेषां पशुगणानाम् ।

वैश्वदेवं चातुर्मास्यानाम् । तथाहाचार्यं “ वैश्वदेवर्माधातुर्मास्येषु वचनप्रवृत्तिम्यामिति ” (का श्रौ सू. ४।१।४) ॥

सोमावभृषोऽवभृष्यानाम् । तथाहाचार्यं “ सोमावावभृष्ये सामप्रतिषेवन् ” (का श्रौ सू. ४।१।९) अवभृष इति जासायकवचनं, ततश्च वरुणप्रथमतसौत्रामण्याद्यवभृष्या सर्वे सर्वेवामवभृष्यानां सौमिकोऽवभृष्य प्रकृतिः ॥

प्रातःसवनं सवनानाम् । ‘ सर्गमादिमाद्यदिनम् ” (का श्रौ सू. १०।१।१) “ सप्तन्वारम्बन्धिकमादि कारेभ्यःप्रीदप्रोमिति प्रैशात् ” (का श्रौ सू. १०।१।१।४) अत्र सर्गमादिदिवसप्रहस्य प्राक् एतन्मि सवनयुगे ” (का श्रौ सू. १०।४।१३) ‘ प्रातःसवनं प्रभृत्यासेवाद्वायुने शामिप्रतुशंसनप्रभृतीनां ह्यवापुरोवासादि वेदामभ्यात् ” (का श्रौ सू. १०।६।७) इत्यादि प्रातःसवनवर्माणमितरेषो सवनयो समाप्तात् प्रातःसवनं प्रकृतिः । ऋतूनां भूयस्त्वपौशया सवनानामिति बहुवचनम् ।

अश्वदाम्यो गृहाणाम् । द्वादशाहे विहितो “ अपो निधत्याःश्वदाम्यग्रहणम् ” (का श्रौ सू. ११।१।६) “ बुभ्रसतोऽप्यान्वे गृह्णाति ” (का श्रौ सू. ११।१।९) इति सन्नियोगादिष्टौ एतस्यैव गृहो, अश्वदाम्यन्वेति इत् । अनयोमह्यं सवादिषु विहितम् । तथाच द्वादशाह सूत्रं ‘ सत्र-सहस्रं सर्वधदस-वायय-यजसुर-विश्वजित्-सर्ववृधेषु-प्रदगमवकास्यधेतुं ” (का श्रौ सू. ११।१।१३) इति । एतौ अभिमप्रदार्णां प्रकृतिः ।

सुपर्णाश्वित्यानाम् । श्रौतकले षोडशसप्तदशाष्टादशति अभ्यासत्रिकोक्तं सुपर्णाश्वित्य गृह्णातिविद्योऽभि एकरातविधानां चित्याग्नीनां प्रकृतिः । तथाच तत्रैव-“ उत्तरेषु पुरुषोचयनैकेकरातविधानात् ” “ यथाश्विर्वदीष्टकाप्रमाणं ” “ अन्तःपाल्यगार्हपत्ययोर्विच्छन्निति ” (का श्रौ सू. ११।८।२०-२१) इति ॥

ज्योतिष्टोम एकाहानां द्वादशाहानां च । तथाऽऽहाचार्यं-‘ ज्योतिष्टोमप्रथमा एकाहद्विदश्याद्योमप्रथमदशुण दर्शनात् ” (का श्रौ सू. १२।१।१) उच्यतिवाक्यं दवनाऽभिधानतया अयत्कचोद्देशनाद्योतिष्टोम ज्योतिष्टोम अयत्कचोद्देशनाद्योतिष्टोमद्विदश्याद्योमप्रथमदशुणामां अयत्कचसामान्यान् प्रकृतिः । तत्रैवावान् विद्य-एकाहेषु चत्वारो ब्राह्मस्तोमा, षट् सायत्का, चत्वारोऽग्निष्टुतश्च, तत्र प्रथमे ब्राह्मस्तोम सायत्क, अग्निष्टुति च ज्योतिष्टोम प्रकृतिः । द्वितीयादिविषु ब्राह्मस्तोमसु प्रथमो ब्राह्मस्तोम प्रकृतिः । एव द्वितीयादि सायत्कसु प्रथमं सायत्क प्रकृतिः । त्रिचग्निष्टुसु प्रथमोऽग्निष्टु प्रकृतिः । तथाऽऽहाचार्यं-‘ प्रथमस्य ब्राह्मस्तोमसायत्कसु वचनात् ” (का श्रौ सू. १२।१।२) “ अग्निष्टुसु चैके ” (का श्रौ सू. १२।१।३) एके इति इवार्थं, न तु विकल्पार्थम् । वचनादिति उच्यते अनन्तति वचननामादिदेशोऽयम् ॥

पूर्वं उत्तरेषाम् । अग्निष्टोमं सप्त ७ । अग्निष्टोमं १ अत्यग्निष्टोमं २ उच्यते ३ षोडशी ४ वाजपेय ५ अतिरात्र ६ असोर्षाम् ७ । एषां मध्ये य पूर्वं प्रथमं अग्निष्टोमं स उत्तरेषां षण्णां सोमानां प्रकृतिः । बहुचरे अग्निष्टोमविकाराः । तथाऽऽहाचार्यं-“ एष प्रथमः सोमः ” (का श्रौ सू. १०।११।२९) “ बहुचरोऽप्यग्निष्टोम उच्यते षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसोर्षाम् ” (का श्रौ सू. १०।११।२७) इति एष प्रथमं सोम इति अग्निष्टोमस्य प्राथम्यात् उत्तरेषां षण्णामग्निष्टोमादुच्यन्तत्तत्प्रधानं, न तत् प्राक् ।

बहुसरे इति विकारप्रकृतिः, न तु क्रमयोः । तेन बहुसरे पदु विकारा स्वार्थः । तथाच तत्रैव कर्कः—उच्यते हि विकारो भवति प्रकृत्यपेक्षया प्रकृतिश्च पूर्वेति । तत्रापि उत्तरेषां षण्णां मध्ये केषांचित् बहुविकारवेऽपि संस्थाविकारत्वम् । उच्यतेप्योऽप्यतिरप्रारयमिष्टोमानाममिष्टोमविकारत्वम् । वाच्येयः षोडशित्युपशृतां दर्शनात् षोडशिविकारः । अतोऽर्थमः अतिरात्रकृतिरुद्घानां दर्शनात् अतिरात्रविकारः । अतः स्रोमपिठितत्वं संस्था-
पिठितत्वं च । तेन ररप्रकृत्यपेक्षया क्रतुत्वम् । ततश्च स्वातन्त्र्यपेक्षया क्रतुत्वेनानुष्ठानं क्रियते ॥

ज्योतिरतिरात्राणाम् । अमिष्टोमसंस्थः सौमिकदक्षिणो ज्योतिर्नामा शितीर-एवाहः मरुतादशादि-
सर्वस्तोमोत्तानां त्रयोदशानामहीनानामपि एकाहधर्मिणां अतिरात्राणां प्रकृतिः ॥

द्वादशाहः सत्राहीनानाम् । तथा च धौतं सूत्रं—“द्वादशाहधर्मः सत्रेषु तद्गुणदर्शनात्” (का. धौ.
 ५. १२।१।१) द्वादशाराशदीनां शतोऽप्यन्तानां संशतरत्वाणां सत्राणां द्वादशाहः प्रकृतिरिति ।
“अमिष्टं पूर्वं पुरस्तादियुक्त उपपत्तिं पृष्ठपमुत्तरमिति” (का. धौ. सू. १२।१।१।४) तथा
“पृष्ठपमुपपत्तिदियुक्तः पूर्वमुपपत्तीति चेति” (का. धौ. सू. १२।१।४) पौर्णव्यविधिपरे वाच्ये
द्वादशाहिकपृष्ठपदर्शनादहीनानां च प्रकृतिः ।

गवामयनं सांवरसिकादीनाम् । गवामयनं संशतरत्वाभ्यानां संशतरत्रयसाभ्यानां महासत्राणां सार-
स्वतसत्राणां च प्रकृतिः, तथाच धौतत्वं, “संश्वसत्प्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि तद्गुणदर्शनादिति”
(का. धौ. सू. १४।४।२) ॥

इति प्रकृतिविठनिविमर्शः ।

ज्ञातपथस्य बहुगुणयजनत्यम् ।

“निरुक्तं हि—“बहुभक्तितादीनि ब्राह्मणानि भवन्ति । पृथिवी धैधानरः, सप्ततरो वैधानरो, ब्राह्मणो
वैधानर इति” ॥ (निरु. ७।७।२४) भक्तिर्नाम गुणकल्पना, येन येनविहृणेन ब्राह्मणं सर्वं सर्वथा
भवति । तत्र तत्सम्बन्धेऽप्यम्भवति । एवमादि किमपि ब्राह्मणेन बहु धैधानरस्येनोच्यते । एवं ब्राह्मणमध्ये—
एकस्येन गुणवचनस्यं दर्शितम् । तदेतच्छ्रुतपेऽपि सम्भवति । तथा षोडाहरणम्—“मेथा वाऽ आपः”
(मा. श. प. १।१।१।१) “वमो वाऽ आपः” (मा. श. प. १।१।१।१७) “योया वाऽ
आपः” (मा. श. प. १।१।१।१८) “शान्तिरापः” (मा. श. प. १।२।२।११) एव-
मप्यदप्युभेयम् । इति ॥

ज्ञातपथब्राह्मणस्याध्ययनप्रकाराः ।

“वेदस्वीकरणं पूर्वं पिचारोऽस्यतनं जपः । तदानं धैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचथा” इति मित्ता-
क्षरायाम् । १-द्विजैः पूर्वं गुरोः तकावादाक्षरादानुपूर्त्या वेदस्य स्वीकरणं नाम-भूर्धर्मप्ययनम् । २-ततो
गुरोस्तस्य वेदस्य विचारो नाम-अर्धात्रगतिसम्पादनम् । ३-ततोऽस्यतनं नाम-कण्ठस्वीकरणम् । ४-ततो
जपो नाम-ब्रह्मब्रह्मणो नित्यः स्वाध्यायः, पारायणादिको भैमितिकः स्वाध्यायश्च । ५-ततः शिष्येभ्यो दानं
नाम-अभ्यासानं प्रवचनं च । शत्येवं पञ्चप्रकारो वेदो यदाऽस्वीयते तदैव स्वाध्यायविधिभरितार्थ इति ध्येयम् ।
ब्रह्मण्यपारायणविध्याऽप्यस्यस्यतो ज्ञेयाः । तेषामतिविस्तृतावाचाप्रोक्तियन्ते ॥

अध्ययनादेः फलम् ।

अथास्य स्वाध्यावादिकरणे फलं तु स्वयं क्षुधेयं दर्शितम् । “अथातः स्वाध्यायप्रसांता । प्रिये स्वाध्याय-
प्रवचने भवतः । युक्तमना भवति । अपराधीनोऽहहर्षान्ताथयते । गुरो रतिनि । पगमधिकृतसक आत्मनो

भवति । इन्द्रियसप्तमथ । एकारामता च । प्रज्ञाहृदि । पशोलोकपक्ति । प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मात्प्राज्ञ-
मभिनिष्पादयति । ब्राह्मण्ये प्रतिरूपवर्षा पशोलोकपक्तिम् । लोक पथ्यमानश्चतुर्विधैर्वैश्वानरेण मुनक्ति-वर्धया
च दत्तेन वाग्येयसया चावन्तया च " इति (ध. प. १ । १ । १ । १) । सुगुण्यो वैव श्रुति ।
इतोऽप्यधिक प्रशसनमुक्तस्थले मूलप्र-ये एव विलोकनीयं जिज्ञासुभि । इति शिवम् ॥

प्रत्याते भुवि मारणे शिनिरसव्यालेन्दु १ ८ १ । सहे शेके स्वयेऽस्मिन् दुरितप्रमायिनि नम शुके दशान्या गुरो ॥
प्रस्तावोऽभिभव श्रुते शतपथाद्याया स्थलेषि प्रगे संतुष्येदुरन्तपमृदममत्तयो निर्मसरा कोविदा ॥ १ ॥
दूरमुत्सार्य मास्तयं सदमव्यक्तिकारणा । ज्ञातं गृह्णन् सशोष्य प्रार्थयामीति सादरम् ॥ २ ॥
श्रीगोदातटगार्ग्यनासिकागतो माव्यन्दिनाम्नायेवित् धीतस्मार्तविधानकौशलमतिह्यार्षेयपाठरार ॥
वारे इत्युपनामसाकुलजनैर्वैशामपौत्र सुधीरायात्रीसुन आस्त वेदतिलक श्रीश्रीमदण्णाभिध ॥ २ ॥
श्रोतस्मार्तविधौ कुशाग्रविषणो धर्मागमे मर्षभित् मीमांसानयनोविद् श्रुतिहर्ता वेदार्थव्यादर ॥
काव्ये तीर्थपदं दशद्विजवर श्रीश्रीधरस्तुन सद्दिपामरणेऽप्युपापिसहित प्रास्ताविक व्यालितम् ॥ ३ ॥
इति श्रीगोदातटिनीतटनिकम्बतिश्रीमन्नासिकमहाश्वेत्वासिना " वारे " इत्युपनामा उद्योतिर्वैश्वरामप्रपौत्र-
महायात्रीमूरिपौत्रश्रीमन्नागदुग्दशकराचार्यदत्त " वैदिकतिलक " पदसंभूषितश्रीमदण्णाद्याग्रिमूनुना
काव्यतीर्थ-मीमांसक विद्यामरणेऽप्युपापिमना श्रीधरशर्मणा श्रीगुरुपञ्चदेदीयमाव्यन्दिनशतपथब्राह्मण
संभित्त्य प्रणीतोऽन्तर उगोद्गीतधरमवर्ण वसमगाद् । इति ॥

निवेदनम् ।

अथ माव्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य मुद्रणमद्यार्षि द्वित्रिवारं जातम् । एक मुद्रण पुण्यजनपदे (जर्मनदेशे)
बर्लिननगर्यां सवत् १८९९ मध्ये प्रो अल्बेर्न वेबरमहोदयेन संपादितम् । अस्मिन् मुद्रणे आदौ तत्त-
त्काण्डस्य सवरं मूल पश्चात्तत्काण्डस्य सायणभाष्य सायणभाष्यानुपलब्धौ स्वचिह्नैस्त्वाभिमाम्यमुद्रणनिष्ठागो
द्विवेदगाहकत मुन्यार्षेप्रकाशिकार्ये भाष्यं च संक्षिप्य सगृहीतम् । तत्र केचुचि-काण्डेषु भाष्यं सर्वया नामि ।
इदं च शुद्धमस्ति । अपर मुद्रण फलजस्तानगर्यां सन् १९०१ मध्ये प सायवतसामाश्रमिणा कलकत्तारशि-
याटिकसोसायटीकृते संपादितम् । एतत् सस्मरणं प्रथमद्वितीयतृतीयचमषष्ठकाण्डात्मकमेव । एतदपि प्रति-
काण्डमादौ मूल तत् सगुणं सायणभाष्य सायणभाष्यानुपलब्धिस्यले हरिस्त्वामिमाष्य चेदेवैरुपेण सस्कृतं
सम्पक् शोभित चाहे । तृतीय मुद्रणं अजमेरनगर्यांस्थवैदिकपन्थालये मूलमात्र संपादितं वर्तते । इदानीं
श्रीकाश्यां पण्डितप्रवरमहार्जामासकश्रीविजयामिशराश्रित्वे कण्वशतपथब्राह्मण मूलमात्र कतिचि-काण्डात्मक
मुद्रापितमिति ध्रुवते । इमानि च मुद्रणान्यसगुणान्यतो नियन्वाप्यावादी तदर्थपरिशोचनादी चानुप-
शुकानि सन्ति ॥

प्रकृतसंस्करण बोधरिनिदिष्टो धर्मि परिशुक्रामे ववहनगरस्थश्रीवेङ्कटेश्वरस्त्रीम्यन्थालयस्य तदा कल्याण-
नगरोत्स्यश्रीलक्ष्मीवैकटेश्वरमुद्रणयन्थालयस्याप्यश्रुतसमादिद्वारा संपादितम् । अस्मिन् सस्करणे पाठक-
महामागानां तदर्थमभिगन्तुमननां च सौकर्यार्थं प्रथम सर्वस्मादुपरि सस्वर वैदिकपारिभाषया सस्कृत
मूल, तदथो वैदिकपारिभाषाविहीनोऽथमुलमन्थाय मूलपाठ्यं काष्ठपाठ, तदथो माष्य, तदथ स्वचि-
ह्नियमहापरिहाराय स्वचिह्नस्यप्रतिपत्तये स्वचिह्न्याटान्तरबोदनाय स्वचिह्नैरेपरिहाराय स्वचित्त-रुमा-
नार्यकस्यलान्तरस्थविषयबोवनारेयेय विविधप्रयोजननिर्वर्तयित्रीमिष्टिपणोमि परिष्करणमित्येयलक्षणा
पद्यति समादता । मध्ये मध्ये विविचयव्यवहारबोवका पदा आवश्यकानि विविधप्रसंगबोधकानि चित्राण्यपि

संपादितानि । तथाऽन्ते वैदिकपरिभाषास्वरपोर्वेदानां धर्मिकाचारान्तरं ५ निष्ठां च मासिकम् च सभायं
 संमथितम् । सुनीरकाण्डादी पञ्चवदनविशेषोऽपि सन्निवेशितः । भाष्यमकलने तु यत्र धीसाधनाचार्यभाष्यं च
 सभायं तत्रार्थप्रथमकाण्डे समाम्यस्य चतुर्थभाष्यमारभ्य काण्डसमाप्तिं यावन्, तथा चतुर्थकाण्डेऽन्तिमे-
 ष्वाप्यत्र, तथाऽष्टमकाण्डे चतुर्थभाष्यस्य चतुर्थभाष्यमारभ्य काण्डसमाप्तिं यावन्, तथा द्वारो त्रयोदशो
 च काण्डे धीशिविस्वामिभाष्यं, दशमकाण्डेऽन्तिमे ब्राह्मणद्वये धीमच्छक्राचार्यभाष्यं, तथा चतुर्दशो काण्डे शृङ्गारण्य-
 कौटिलिचि धीशामुदेवब्रह्मवहनं भाष्यं, तथा दशमकाण्डेऽष्टमकाण्डे सायणभाष्येण सदैव पठितमङ्ग-
 संस्कृतं द्वितीयं सुविस्तृतं भाष्यं च सन्निवेशितम् । अनेन च भाष्यविश्रितः कोऽप्यसौ नोर्विरतः । आदौ चाप-
 मुद्रास्तथा परिहृत्येवदीनानाथशास्त्रिसारस्वत्प्रगीत 'ब्राह्मणभाष्याणि वेदना' इति शीर्षकं कृतः प्रबन्ध-
 संस्थापितः । तदुपममपि प्रेषावाञ्छति पुरस्कारिणीति सुदृष्टो विधत्तः । अनया सत्यं संस्कृतोऽयं महान्
 दुस्सहर्षदीपभाष्यन्दिनशातनयत्राङ्गमन्य इति बोध्यम् ।

- अस्य च संस्करणस्य संशोधनावसरेऽथ उपलब्धानां पुस्तकानां साहाय्यं समभवत् ।
- १-प्रो. वेदमहाशयसंगणितं शुद्धं सभायं मुद्रितं पुस्तकम् ।
  - २-पं. सायणतमामाप्रभिसंगणितं शुद्धं सभायं मुद्रितं पुस्तकम् ।
  - ३-असमद्वारसमहस्य मूलभाष्यं शुद्धं हस्तलिखितं पुस्तकम् ।
  - ४-मामकीनं प्रथमद्वितीयतृतीयदशमैकादशकाण्डानकं भाष्यमात्रं प्राप्तं शुद्धं हस्तलिखितं पुस्तकम् ।
  - ५-धीशेचक्रगीतासिना श्रीनस्मार्तपारदधनो स्वर्धन गतानो गौरीनाथरीशितवाचनीभारमहोदयानो
 संमहस्यं तदीयपुराणव्याख्यां विद्वदराज्यां धीशेचक्रामरीशित-गणेशरीशितमहाशायाभ्यां दत्तं
 द्वारकाकाण्डेयनिबन्धावश्रितं समय भाष्यमात्रं हस्तलिखितं प्रापः शुद्धं पुस्तकम् ।
  - ६-विकानेरदरवारलायनेरीत आनीनं चतुर्थकाण्डमकाण्डमकं भाष्यमात्रं हस्तलिखितमत्यन्ताशुद्धं,
 पुस्तकम् ।
  - ७-पुण्यपठनरथभाष्यारक(ओरिण्टल्)रिसर्वेइन्स्टिट्यूटनामसस्य सः सभानीने पंचमोप्यापस्य पंचम-
 काण्डगतं मुपनिबन्धाभ्यां शुद्धं हस्तलिखितं पुस्तकम् ।
  - ८-बैद्योदात्तवदानीःपओरिण्टल्)दवनेरातः समानेन सममुपनिबन्धाभ्यां शुद्धं हस्तलिखितं
 पुस्तकम् ।

किञ्चास्य ग्रन्थस्य संशोधनायामपूर्वं स्वर्गतेः प. गोविन्दशास्त्रिण्येचक्रमहोदयेऽप्यपि जयपुरराजानीत्यपि इतिः
 महामहोपाध्यायैः विद्यावाचिभिन्मुमुद्वदनजीमोता इत्येतेः तथा स्वर्गतेः प. राधाचरणशास्त्रिण्येवैयन्तालयनिधितश्च
 कनिष्ककाण्डेऽपि प्रपतितम् । यदा धीमच्छक्रणममदस्ते मशोधनाय सनायान तदानीमपि बहुभिर्विद्वद्विराम-
 साहाय्यं हतम् । तन्मध्ये विशेषत आदित्योऽन्तपर्यन्तं पञ्चवचन (पञ्चरात्रं) मामवाचिभिः प० धीशेचक्रिग-
 शास्त्रिसुभिः प० धीशेचक्रशास्त्रिभिः सुमेधिकाया दशा विद्वत्पुत्र्यं साहाय्यमकारिती सानेदं प्रकाशयामि ।

किञ्चास्मिन्संस्करणे संशोधने प्रेषकोपीकरणे टिप्पणीमंजोत्रने तत्तथागण्यविहारपद्मनिबन्धने च मासवपाद्दर्श-
 नेच कैलासाश्रममप्यनानां प्राप्त.स्मरणीयानां स्वनामधेयानां वैदिकलिखितानां 'धीमद्व्यगारात्तिकारे' इत्ये-
 तेषामस्मरूपपरितुपादानां मक्षिमांसः परिभ्रमा आयुषोऽन्तिमधरणपर्यन्तमामन कदापि तानहं विस्मरामि ॥

धन्यवादाः ।

एवमुपरिदर्शितैर्वैभवाभागीः संपादिभ्यः पुस्तकप्रदानादिना साहाय्यमाचरितं तथा संशोधनादिकार्येऽपि यत्सु-
 महत्साधन्यं चाचरितं तेषां सर्वेषामहमभमगोऽग्निम् ।

विशेषतोऽयं महतो प्रथमस्य सर्वोत्सुन्दरतया प्रकारानाथ भूपोद्भवस्य च कृत्वा वैकुण्ठपदमधितिष्ठत
 स्वपितृचरणानां श्रीक्षेमराजश्रीकृष्णदासश्रेष्ठिवर्षाणां पूर्वसकल्पितं कार्यं पूर्णतां नीतवद्भ्यां बंबईकल्याणोत्सव
 मगरीस्थश्रीविक्रमेश्वरमुद्रणयन्त्रालयश्रीलक्ष्मीवैकटेश्वरमुद्रणयन्त्रालयसचालक्याभ्यां परमोदारपरिताम्नां धार्मिकप्रथ-
 प्रकाशनवासनावाहितान्त करणाम्नां वैदिकप्रमश्रद्धालुभ्यां वैश्यकुलारतनाम्नां सुगृहीतनाथेषाम्नां श्रीमद्भ्यां
 रंगनाथक्षेमराजश्रेष्ठि श्रीनिवासक्षेमराजश्रेष्ठिमहोदयाम्नां प्राणुभ्यां बहुमन्यवादनानन्दसन्देहेषुऽसं-
 प्तिरामि ॥

क्वाप्येतत् किलाप्यते शतपथं शुद्धं जनैः पुस्तकं
 स्याच्चेदप्यथ नैव यास्यति धर्हिईस्तात्रिजस्वामिनः ।
 ईद्वक्पुस्तकदीर्वाप्यमधुना विद्राभ्य मुद्रापणे
 सन्नदी सुकृतार्थिनीं विडधिरी धन्यावभू श्रेष्ठिनी ॥
 अन्ते चेषं विज्ञापना ।

एतादृक्प्रभृतपरिग्रहेण विहितेऽस्मिन्संस्करणे मितमतिमानुपसवमावसुलभतया प्रमादात् दृग्दोषाः शस्यवृत्तिं
 तन्निर्मत्सरा गुणैकपक्षपातिनो विषयगवरेण्या संसोष्य कृपयाऽस्मकणपथ नेष्यन्ति येन पुनर्मुद्रणावसरे
 तान्दोषान्परिमार्जयामि, इति तान्दयार्द्रश्रीनिबुधवरान्मुद्रमुद् साङ्गलिनस्य सप्रथमं विशाप्य विरामि ।

कल्याणनगर्याम्
 श्रावणशुद्धदशमी
 गुस्तासर शक १८९१
 ता. १४/८/१९१९

}

विद्वद्रावद

श्रीक्षेत्रनासिकवासी वारे इत्युपाह
 वैदिकतिलकश्रीमदण्णारात्रिधुन
 श्रीधरशर्मा.

ब्राह्मणभागस्यापि वेदता ।

५१

नियन्धा—श्रीदीनानायशर्मा शास्त्री सारस्वतः ।

(' मुद्रान ' स्य-स० घ० संस्कृतकालेब्रह्मण्यः)

पाठकानां करकमले सायणमाध्यसंबलित ' शतपथब्राह्मणम् ' विराजते । इदं वेदस्य ब्राह्मणभागानाम्ना आख्यायते । यस्य च शुक्लयजुर्वेदस्य इदं ब्राह्मणम्, स मन्त्रभागानाम्ना आख्यायते । इमातुमौ मागौ सम्भूय ' वेद ' नाम्ना व्यवहृष्येते । यथा मन्त्रभागो वेदस्य मागत्वाद् वेदोऽस्ति; तथैव ब्राह्मणभागोऽपि वेदस्य मागत्वाद् वेदोऽस्ति ।

परं केचिद् अङ्गत्विशेषविचारां वादिनो मन्त्रभागमात्रं वेदं मन्यन्ते, न ब्राह्मणभागम् । से उपोद्बलकरूपेण ' छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ' ४ । २ । ११ इति पाणिनिस्मृतम् ' एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः... सत्राङ्गणाः ' १ । २ । १० इति गोपपत्निकाबोधोदाहरन्ति । तेषामिदमभिप्रेतं यद्-यदि ब्राह्मणभागोऽपि वेदोऽभिधीयते; तर्हि उक्तपाणिनिस्मृतौ ' छन्दो ' ग्रहणेनैव ब्राह्मणभागस्यापि स्वयमेव ग्रहणमनविष्यत् । पृथग्-ग्रहणेन सिध्यति यद्-ब्राह्मणभागो न वेदः । एवं द्वितीयप्रमाणेऽपि ' वेदाद् ' ब्राह्मणशब्दो निमतपार्यापित इति ।

अस्मिन्नाधेपे इदं प्रत्युच्यते यद्-वेदशब्दः छन्दशब्दो वा समुदायवाचकोऽस्ति शब्दः । परन्तु समुदायशब्दोऽवयववाचकोऽपि भवति । तथा च महामाष्ये पत्न्यशाब्दिके—“ समुदायेऽ हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते, पूर्वं पञ्चाला उत्तरं पञ्चालाः, धृतं मुक्तं तैलं मुक्तमित्यादि ” । एवं वेदान्तदर्शनस्य १ । ३ । ९ सूत्रस्य शाङ्करभाष्येऽयुक्तम्—“ समुदायेऽ हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तमाना दृष्टाः पटप्रामादिषु ” इति

फलतश्छन्दशब्दोऽप्यत्र वेदशब्दः केवलमन्त्रभागस्यापि वाचकः, केवलब्राह्मणभागस्यापि, उभयस्यापि च । इदानीमितद् बजुरीश्यायामवलम्बितं यत्-स समुदितशब्दमवयवपरकत्वेन स्यादप्यतु समुदायपरकत्वेन वा । एतस्मिन्नान्तानुसारं श्रीपाणिनिना उक्तमूत्रे ' छन्दः ' शब्दो मन्त्रभागमात्रवाचको निहितः । यथा पाणिनिनाऽत्र केवलमन्त्रभागपरकश्छन्दशब्दो निहितः, तथा तेनैव ' मन्त्रे श्वेतवह् ' ३ । २ । ७१ ' विशुषे छन्दसि ' ३ । २ । ७३ अत्र ' छन्दशब्दः ' केवलब्राह्मणभागवाचको निहितः, यतो मन्त्रभागस्य तु अनुष्टुप्तिः ७१ सूत्राद् वर्तते एव । ततोऽप्रथमसूत्रे उपात्तश्छन्दःशब्दो ब्राह्मणभागमात्रपरः । अत एवात्र सूत्रे काशिकायानुक्तम्—“ छन्दोऽग्रहणं ब्राह्मणार्थम् ” इति ।

एवं ' जुष्टापिति च छन्दसि ' १ । १ । २०९ ' नित्यं मन्त्रे ' १ । १ । २१० अस्मिन् सूत्रेऽपि छन्दशब्दः केवलब्राह्मणभागवाचकः, यतो ' नित्यं मन्त्रे ' इति २१० सूत्रे ' मन्त्रभागः ' साक्षाद् गृहीतः । एवं यदि ' छन्दो ब्राह्मणानि च ' ४ । २ । ११ इति छन्दशब्दात् पृथग् ग्रहणेन ब्राह्मणभागस्य वेदमित्यत्र वादिजनमतेन; तथाऽस्मत्परिचितेषु सूत्रेष्वपि वादिमतानुसारं मन्त्रभागस्यापि वेदमित्यत्रा स्यात् । यदि अर्पं पशो वादिजनसम्मतो न, तथा पूर्वस्तदीयपक्षेऽपि न युक्तिसहः ।

' छन्दो ब्राह्मणानि च ' इति सूत्रस्यैव पाणिनेरन्यदपि सूत्रं जागर्चि । तद् खल्विदम्—“ तनादि-कृत्स्य सः ' ३ । १ । ७९ तनादिपातुः कृत्परि पठयते । पुनरपि सूत्रे पाणिनिना कृत् तनादितः कृत्स्य कृत्स्य वैशिष्ट्याय स्यापितः । एवं प्राक्तनसूत्रेऽपि छन्दशब्देन गृह्यमाणस्यापि ब्राह्मणस्य तद्वैशिष्ट्यपर्योनायं

पृथक् प्रयोग । तदैव तु उक्तसूत्रस्य काशिकाहृत्पठकम्—“ ब्राह्मणग्रहणं किम्, पाठता छन्द एव तद् (ब्राह्मणम्) । ” एतादृशप्रत्यय तत्रेदमुक्तम्—“ ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, इह तद्विषयता साभूत्—वाङ्मन्त्रत्वेन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि पाठवन्तानि ” इति ।

एव वैपाकराण्यूर्ध्वेन कैषटेनापि ? । ३ । १० सूत्रस्य महाभाष्ये प्रदीरे एतत्सूत्रहृते प्रोक्तम्—“ गतेषु धर्दन्त्याधेन छन्दसरान्देन मन्त्राणां ग्रहणम्, यथा—‘ जुष्टापरिते च छन्दसि ’ इति सूत्रे छन्द पदेन ब्राह्मणानां ग्रहणम् ‘ नित्यं मन्त्रे ’ इति मन्त्रग्रहणात् । छन्दोग्रहणैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम् । तत्र वाङ्मन्त्रानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति ” । एतेन एतद् एद्—ब्राह्मण मागोऽपि वेदः । ‘ छन्दो ब्राह्मणानि च ’ इत्यत्र ब्राह्मणभागस्य वैशिष्ट्यप्रयोजनार्थं ‘ ब्राह्मणवसिष्ठ ’ न्यायेन पृथगुपादानं कृतम्, नतु तस्य छन्दोऽभावत्वप्रयोजनार्थम्, अन्यथा पाणिनिवचनात्तराणां व्याकोपात् । नहि ‘ ब्राह्मणं भाषायाः, वसिष्ठोऽपि वाऽऽयातः ’ इति वाक्ये वसिष्ठस्य अत्राहणत्वं केनापि युज्येतानि मन्यते ।

इदमन्वेत्तरं ‘ सर्वे वेदा निमित्ता .... सत्राक्षणा ’ इति गोपब्रह्मणोऽपि श्लेषम् । अत्रापि स्पष्टतया ब्राह्मणं वेदाद् निष्पन्नं विशिष्टतामे वा । ‘ स होवाच—आवेदं मागोऽप्येति यजुर्वेदस्य सामवेदमापस्यं यदुर्थम्, इतिहासपुराण एवम वेदानां वेदम् ’ छान्दोग्य ० ७ । १ । १ एतद्विदिसमायेतु च वेदसम्बन्धेन ब्राह्मणभागो गृह्यते स्वयमेव ।

‘ सर्वे वेदा निमित्ता सत्राक्षणा ’ इति गोपब्रह्मणोऽपि यथा वेदान्दः केवलमन्त्रभागवाचकः, तथा वेदान्दः केवलमब्राह्मणभागवाचकोऽपि भवति । तथाच—‘ तेऽवेभ्योऽत्राक्षा कृतधर्मस्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्पादु । उपदेशाय ग्लायन्तोऽत्रो विस्रमग्रहणाप इम प्रथं समाभ्रासिजुर्वेदश्च वेदाङ्गानि च ’ निरुक्ते ? । १० । ३ अथ वेदान्दो ब्राह्मणभागवाचकः, एतोऽन्त्रभागस्य साक्षानाम प्रागागतमेव ।

एवं ‘ पुरुषविद्याऽनिस्तत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ’ निरुक्ते ? । १ । ७ अत्रापि मन्त्रात् पृथग् गृहीतो वेदान्दो ब्राह्मणभागवाचकः । एतत् कर्मसम्पादकमन्त्रा ब्राह्मणभागे समाह्वरतां नतु मन्त्रभागे । मन्त्रभागे तु कर्मोपासनाज्ञानसम्पादिकात्रिविधा मन्त्रा । त्रिपुरास्त्रिपुर एव कथ्यते, न सत्यैकपुर । ब्राह्मणभागे यज्ञोप-सुतकेवलकर्मकाण्डसम्पादकमन्त्रसमाह्वानवशात् ‘ कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे समाह्वरतः ’ इति कथनमुपपद्यते ।

एतेन सिद्ध एद्—ब्राह्मणभागोऽपि वेदः । यथा ब्राह्मणत्वेन निरुक्ते ‘ ओषधे । प्रायस्त्वेनम् ’ यजु ४ । १ इत्यर्थे मन्त्र ‘ आभापयवचनान् ’ ? । ११ । १ । १ इति आभायो मत्, तथैव ‘ एतद् रोहात् प्रसव-रोहिधिकीर्षितः ’ एतद् ब्राह्मणमपि “ आभापयवचनान् एतद् भवति ” निरु ७ । १४ । ४ इत्यादिना आभापत्वेन मतम् । आभापयशब्दो वेदे रूढ इति “ इति माहेश्वरगणि ” इति दीक्षितवचनस्य व्याख्यायाऽत्रासौ लघुशब्देन्दुसोऽहरे उक्तम् । तथाच—‘ आभापयसमाभापयशब्दो वेदे एव रूढौ ’ ।

एव निरुक्ते २ । १ । १ ‘ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् .... तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्, इयमि निगमो भवति ’ इति छान्दोग्यजुर्वेदस्य ‘ श्वेताश्वतर ’ कण्डिकाऽपि ३ । १ निगमो (वेदो) मत् । आर्षसमाह्वप्रवर्तकेन स्वा. दया मन्देनोक्तम्—‘ छन्दोवेदनिगमश्चोदीना पर्यायशब्दकृत्यात् ’ आवेदादिभाष्यभूमिकायां ७९ पृष्ठे । ‘ तथा व्यक-रणोऽपि ’ मन्त्रे घसतः ‘ छन्दसि छक् ’ ‘ वा षूर्यस्य निगमो ’ अत्रापि छन्दोमन्त्रनिगमा पर्यायवाचिन सन्ति । एवं छन्दोवादीनां पर्यायसिद्धेयो वेदं ब्रूते तद्वचनमग्रमाणमेवास्तीति विज्ञाप्यते ’ ऋ० मा० भू० पृ० ८० । उपनिषद्-भागः प्रथमो ब्राह्मणभागान्तर्गतः । तेन तस्यापि वेदत्वं सिद्धं निश्चयतीत्या । एवं ३ । १ । ७ सूत्रस्य अन्त्यां ‘ दृगोक्तं प्रावाण ’ १ । १ । १ । १ इति छान्दोग्यजुर्वेदोऽपि धीमत्तज्जिना ऋषि (वेदः) मत्ता । एवं ‘ यद्

वदद्विगतः ' इति ऋग् निरुक्ते ९ । ११ । १ उद्धृता । नैया बर्तते वर्तमानशाखासु । तेन शाखान्तराणामपि येदता सिद्धा ।

यत्—अर्पणसमाजप्रवर्तकेन स्वा. दयानन्देन ऋषेदादिभाष्यभूमिकायां वेदसंज्ञाविचारप्रकरणे एव ८९ पृष्ठे निम्न-स्तर्काभास उपस्थापितो ब्राह्मणभागस्य अवेदत्वैः तत्र मीमांसामहे । स खल्वयं तर्काभासस्तदीयः "लौकिकास्तावद् गौरधः पुरुषो हस्ती शकुनिर्भृगो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि 'श नो देवीरितिष्टये । इषे त्वोर्जे त्वा । अग्निमिच्छे पुरोहितम् । अन्न आयाहि वीनये इति । यदि ब्राह्मणप्रण्यानामपि वेदसंज्ञाऽपि ग्राह्याऽभूत्, तर्हि तेषामप्युदाहरणमदाद् महाभाष्यकारैः । अत एव महाभाष्यकारेण मन्त्रभागस्यैव वेदसंज्ञां मत्वा प्रथममन्त्रप्रतीकानि वैदिकेषु शब्देषु दाह्यानि । किन्तु यानि गौरध इत्यादीनि लौकिकोदाहरणानि दत्तानि, तानि ब्राह्मणादिप्रण्येष्वेव पठन्ते । कुतः ? तेषां तदुदाहरणमन्त्राददर्शनादिति " ।

धन्वो मस्कारिमहाभागः । यदि अस्य तर्कस्य हेतोः सः 'तर्कधीवरः' इति पदव्या विभूष्येत; तर्हि मस्कारितायाः शोभाऽपर्यं वर्धेन । अपि मस्कारिमहोदय ! महाभाष्यकृत् तु मन्त्रभागं ब्राह्मणभागमप्येव वेद मन्वते । अत एव स मन्त्रभागोपलक्षणैरेव ब्राह्मणभागमुदाहृत मेने । अन्यथा इमे उद्धृतमन्त्रा एव अपर्व-वेदपञ्चवेदसंज्ञासामवेदा-मन्तव्याः स्युः । तदभिमतमन्त्राणां तु लौकिकत्वमेव मन्तव्यं स्यात् । अन्या च महती त्रुटिरपि यत्—स्वा. दयानन्दो यां शौनकीयशाखामपर्ववेदसंहितां मन्वते, तस्या आदिमन्त्रः—'ये त्रिपता परि-यन्ति' इति वचते, न तु 'श नो देवी' इति । एवं सति स्वानमेतियथैदिकपन्त्रालयमुद्रिताया अपर्ववेदसहि-तायाः स्वा. दयानन्देन वेदत्वाद् बहिष्कारः कर्तव्यः स्यात् । अथवा महाभाष्यकारस्तम्भतः 'शं नो देवी' रित्यादिमन्त्रधारी अपर्ववेदोऽवैदिको मन्तव्यः स्यात् । अथवा 'वैष्णवादिभिन्नशाखा अपि वेदा मन्तव्याः स्युः ।

अप तर्कोऽपि स्वा. दयानन्दस्याऽद्भुतो यद्—'गौरधः' आदि लौकिकोदाहरण ब्राह्मणप्रण्येतेषु घटते ह्ये 'वत ! ! ! कि 'गौः अधः' इत्यादयः कल्पयित्वा ब्राह्मणस्य आदौ मन्ति यद्—महाभाष्यकारेण ते प्रतीकरूपेण घृताः ! ! यदि न, तर्हि कथमेवं शब्दानां ब्राह्मणभागेन सह सम्बन्धो योजितः स्वामिना ! । किमिमे शब्दा मन्त्रभागे न सन्ति ! अवधीयतां कमरा--

'गौः' 'अधः'—इमौ शब्दौ यजुर्वेदे ११ । ८ मन्त्रे आगच्छतः । 'पुरुष' शब्दो यजुषि ११ । १ द्रष्टव्यः । 'हस्ति' शब्दोऽपर्ववेदे ३ । २२ । ९ द्रष्टव्यः । 'शकुनि' शब्द ऋग्वेदे १ । ४२ । १ द्रष्टव्यः । 'सृग' शब्द ऋग्वेदे १० । १८० । २ विलोकनीयः । 'ब्राह्मण' शब्दो यजुर्वेदे २२ । २२ द्रष्टव्यः । तर्हि किं स्वा० दयानन्दो मन्त्रभागमपि लौकिकं मन्वते तत्र एतदादिशब्ददर्शनात् ! ! यदि न, तर्हि तेन ब्राह्मणभागोऽपि न काऽप्यवैदिकताऽऽपतति । न च भाष्यकृतस्तथाऽभिप्रेतम् ।

अधुनाऽस्माभिः स्वा० दयानन्दमान्यस्य महाभाष्यकृतस्तानि प्रमाणानि सतुप्रस्थाप्यन्ते येषु तेन ब्राह्मण-भागोऽपि वेदो मतः । अवधीयताम्--

पस्यशाब्दिके 'वेदे खल्वपि—'इत्युक्त्वा 'पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागृमतो राजन्वः' इत्यादि 'वैश्वः खादिरो वा यूपः स्यात्' 'अग्नौ कपालान्यबिभ्रिय अग्निमन्त्रपते' इत्या ब्राह्मणकण्डिकाः शास्त्रस्य धर्मनियम-प्रकरणे वेदस्योदाहरणे दत्ताः । स्वा० दयानन्दस्य संस्कारविधेः (७९ पृष्ठ) कथनानुसार 'पयोव्रतः' इति शतपथब्राह्मणवचनम् । 'वैश्वः खादिरो वा' इति ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकारम्भे । एवमप्यत् । पर भाष्यकारेण एतदादिकवचन वेदस्य मतम् । सुतरां तन्मते ब्राह्मणभागोऽपि वेदः सिद्धः ।

तत्रैव शाब्दिके शब्दस्य ज्ञानतो धर्म इति पञ्चस्य निराकरणप्रकरणे "आचारो पुनर्कविः (वेदः) नियमं वेदपते—'तेऽसुरा हेलयो' इत्यादि" । एतदपि ब्राह्मण महाभाष्यकृता वेदान्नाम्ना दत्तम् । अत्र च ज्ञानप्रयोगेषु-

मयतो धर्माह्यायकार्तिकसिद्धान्तपञ्चमदर्शनाऽस्तरे 'शाखपूर्वके प्रयोगे अम्बुदयस्तत् त्रयं वेदशब्देन' एत-
द्वाचिकस्य वेदोदाहरणं 'योऽतिष्टोमेन यजते' एतदादिशाङ्गणकण्डिकया दत्तम् ।

द्वितीये प्रत्याहाराधिके 'अल्बुक्' सूत्रे 'अनुकरणे शिष्टाऽशिष्टाप्रतिषिद्धे' यथा ऋषिकवेदिके' अत्र
वेदिकोदाहरणे 'य एवं विश्वसुत्र सत्राप्यम्नासते' इदं शाङ्गणवेदोद्घृतम् । ऋषिकोदाहरणं च महा-
भाष्यकृताऽप्येन वा केनापि प्राचा शाङ्गणभागप्रमाणं न दत्तमिति विशेषतोऽप्येवम् ।

तृतीयाधिके १।१।१ सूत्रे 'यथा ऋषिकवेदिके' इति वार्तिकस्य वेदिकोदाहरणे 'वेदेऽपि यात्रिका
सञ्ज्ञा कुर्वन्ति स्वयो यूपश्चाठ इति, सत्रम्भवात्पुत्रपाठद् अन्येऽपि जानन्ति स्वमस्य सञ्ज्ञेति' इत्यादि-
ब्रह्मण्यभाग एवोदाहृत । अत्रे १।१।१६ सूत्रस्य माथ्ये 'वेदेऽपि सोमस्य स्थाने इतिवत्शान्तिविशुद्ध्या-
दित्युच्यते' इदं मन्त्रप्रमाणोदाहरणं न, किन्तु शाङ्गणभागस्य ।

१।२।१४ सूत्रे 'समात्रे चर्षददर्शनात्' इति वार्तिकस्य विवरणे माथ्यहता लिखितम्-'समात्रे च
पुनर्चर्षि. (वेद) दर्शयति मनुष्यम्-' यवमतीभिरङ्घ्रियुं प्रोक्षतीति' । अथ पाठोऽपि शाङ्गणभागस्य । ऋषि-
द्विपनेन वेदो गृह्यते यथा शतपथे-'तस्मादेतद् ऋषिणाऽप्यनुक्तम्' १।१।१।१९ एव 'सम्बुदो
शाकल्येऽस्तवावर्षे' १।१।१६ अत्र सूत्रेऽपि अर्षिशब्दो वेदिकवाचक ।

१।१।८४ सूत्रे माथ्ये लिखितम्-'वेदे खल्वपि वसन्ते शाङ्गणोऽशिष्टोऽमादिभिः क्रतुभिर्जितेति' ।
अत्रापि माथ्यहता शाङ्गण वेदत्वेन मत्तम् । अन्येऽपि दृश्यताम्-'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' २।३।१२
इति वार्तिकस्य वेदिकोदाहरणे माथ्यकारेण धीपतञ्जलिना 'या खर्वेण विदति तस्ये खर्वो जायते' इत्यादि
ब्रह्मण्यभाग एव उदाहृत ।

अत्र माथ्यहताः प्रमाणान्तराण्यपि दातुं शक्यन्ते, परं विस्तरमयाद् उपेक्ष्यते । जिह्वासव स्वयं महान्माथ्य-
पाठार्थं कुर्वन्तु । छन्दस उदाहरणे तेन ऋषिद् मन्त्रभागः ऋषिषः शाङ्गणमया उदाहृत । यथा-'छन्दसि
निदृश्यं ३।१।१२३ सूत्रस्य माथ्ये पतञ्जलिमुनिना 'निदृश्यं चिन्वीत पतुक्काम' इति शाङ्गण छन्दस
उदाहरणं दत्तम् । एवमन्यत्र । फलतो यस्य माथ्यकारस्य वचसा स्वा० दयानन्देन शाङ्गणभागस्य वेदमिज्ञा
दर्शिता, तेनैव माथ्यकारेण स्वा० दयानन्दस्य कौटुम्भारमठया खण्डितम् ।

पतु स्वपञ्चपोषणार्थं स्वा० दयानन्देन पाणिनिमत दर्शितं तद् यथा-'द्वितीया शाङ्गणे २।१।१०,
चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' २।३।१२ इत्यष्टाध्यायात् स्वाधि । अत्रापि पाणिन्यादाभ्यं वेदशाङ्गणयो-
र्मेदेनैव प्रतिपादनं हतमस्ति । यद्यत्र छन्दोऽशाङ्गणयोर्वेदसञ्ज्ञाऽनीष्टा भवेत्, तर्हि 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि'
इत्यत्र छन्दोऽप्यत्र व्यर्थं स्यात् कुत । द्वितीया शाङ्गणेति (१) शाङ्गणसामस्य प्रकृतत्वात् । अतो विज्ञायते न
शाङ्गणमन्यानां वेदसञ्ज्ञाऽस्तीति " कावेदादिमाथ्यभू० पू० ८६-८७ अत्रापि स्वा० दयानन्दस्य महती
अस्ति स्पष्टा । त्रीपाणिनिरपि शाङ्गणभाग वेदं मन्यते । अथधीयताम्-'द्वितीया शाङ्गणे' २।३।१०
इदं सूत्रं केवलं शाङ्गणभागहृते निर्मितम्, न खलु मन्त्रशाङ्गणेत्युभयभागहृते । ततोऽपि सूत्रं 'चतुर्थ्यर्थे
बहुलं छन्दसि' २।३।१२ इति सूत्रं तु मन्त्रशाङ्गणयोर्हमज्जोरैव माथ्यो हृते प्रणीतम् । अत एव
छन्दोमहणमत्र सार्थकम् । यद्यत्र 'छन्दसि' इति शाङ्गणोपविष्यत, किन्तु 'शाङ्गणे' इत्यस्यैवाऽनुवचि-
रोक्षिताऽप्यविष्यत्, तर्हि एव विधिः केवलं 'शाङ्गणमणे' अमविष्यत् । यद्यत्र 'मन्त्रे' इत्यस्याप्यविष्यत्,
तर्हि निम्नसूत्रत्वाद् मन्त्रभागमात्रे एवाऽप्यविष्येदेष विधिः । अत एवोपयोऽस्यादानाय अत्र 'छन्दसि'

• अत पाणिनेर्वा ऋषिद् विधि मन्त्रभागमात्रे विधीर्निति, तत्र 'मन्त्रे' इति वक्ति । यदा च शाङ्गणभागस्य विधी-
र्निति, तदा 'अप्ये' इति वक्ति । यदा बोधवोचिर्निति, यदा 'छन्दसि' इति वक्ति । ऋषिषः च 'छन्दः' पदेन वेद-
-

इत्युपन्यस्तं पाणिनिना; यतो ' ब्राह्मणे ' इति ' मन्त्रे ' इति च वेदस्य निम्ननिम्नभागस्य नाम; तेन नैकेन उभयोर्मह्यसम्भवः । ' छन्दसि ' इत्यनेन ' वेदे ' ' निगमे ' इत्यनेन वा तु उभयोरेव वेदत्वाद् उभयोर्मह्यसम्भवः । अत एवात्र ' छन्दसि ' इत्युपात्तं प्राक्तने सूत्रे ' ब्राह्मणे ' इत्यस्य विद्यमानतायामपि । यतः प्राक्तनसूत्रं केवलं ब्राह्मणभागे विधानार्थं वर्धते नोभयत्र विधानार्थम् । यदि ' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' २।३।१२ इत्यनेन ' छन्दसि ' इत्यनेन वादिमतानुसारं केवलं मन्त्रभागमात्रमिति सिद्धित्तममविष्यद् न खलु ब्राह्मण-भागोऽपि विद्यमानमपि; तर्हि स सूत्रस्य छान्दसवाचिकोद्देशहरणं महाभाष्येण ' या खर्वेण विवर्ति तस्यै सर्वः ' इति ब्राह्मणभागे नोद्धारिष्यत् ।

पशु-वेदादिभाष्यभूमिकाया. १७७ पृष्ठे स्वा० दयानन्देन अयं व्याखः कृतो यद्-“ माष्यकारेण छन्दोऽन्वया ब्राह्मणानामुदाहरणानि प्रयुक्तानि । अन्यथा ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रकृतत्वाच्छन्दोऽह्यमनर्थकं स्यादिति ” सोऽतद्गतः । एतदभिमतं दत्तवचनेन । महाभाष्येकता ब्राह्मणं वेदवन मत्तु, किन्तु वेदत्वेन मतमित्यस्माभिः साधितवचम् । ये विषयः ' छन्दसि ' इत्यादिना वेदेऽनिधीयन्ते पाणिनिना, ते उभयत्रैव भवन्ति, न तु मन्त्र-भागमात्रे । यथा-‘ सुपां सुलुक् ’ ७ । १ । ३९ इति छान्दससूत्रेण यथा ' सतिता प्रयमेऽन् ' यजुः ३९।१ इति मन्त्रे वेर्लुक्, तथा ' यथाऽयं दक्षिणेऽन् पुण्यः ' शतपथ० १४।६।८।३ इति ब्राह्मणभागेऽपि अत्रन्तेऽपिशब्दे वेर्लुक्कृतः । उभयत्रैव छान्दसत्वाद् ' न किम्विदुष्योः < १ । २ । ८ इति नलोपाश्रावः ।

' प्रपमासाथ दिवचने माषापाम् ' ७ । २ । ८८ इति आकारस्य प्रत्युदाहरणं यथा माषा (लोह) मित्रे मन्त्रभागे ' युव २ सुपामंमिधिना ' यजुः १० । ७१ इत्यादिना दृश्यते, तथैव ब्राह्मणभागेऽपि मन्त्र-भागवद् ' युवाम् ' इति लौकिकप्रयोगमित्रो ' युवम् ' इति प्रयोगो दृश्यते । तथाच-‘ सुवं वे ब्राह्मणौ निषज्ञौ ' शतपथे. < १ । २ । १ । ३, १ । १ । ४ । २९ ' युवमिदं निष्कुलाम् ' ऐतरेये २ । २८ । एतेन स्पष्टं जातं यद्-ब्राह्मणभागो न वेदवत्, किन्तु साक्षाद् वेदः । पाणिनिना च क्वपि वेदवत् मतः, किन्तु वेदो मतः । अर्थात् स नऽऽतिदेशिकवेदत्ववान्, किन्तु साक्षादेव वेदः ।

यदि स्वा. दयानन्दस्याऽयमभिप्रायः स्याद् यद्-‘ ब्राह्मणे ' इति कथनेनाऽऽुभयोर्वेदत्वाद् उभयोः सदा स्मानो विधिर्मवेत् । एवं ' मन्त्रे ' इत्यभिधानेनापि उभयोः समानकार्यं भवेदिति, परं मन्दमेतत् । इमे नास्ती तु भागमात्रस्य सत्त्वाद् ऐकदेशिके । तेन ऐकदेशिकनामग्राहणेन तत्कार्यं सांदेशिकतायां न भवतीत्युक्तवचम् । अगादपश्चत्वारः स्वा. द. मतेनापि वेदाः; तर्हि किमेतद् सदा सर्वे समाना एव भवन्ति विषयः ? अथवा वेदेषु सर्वेः समानो विधिरीष्यते, अन्यथा वेदता न भविष्यतीति ' किं स्वामी भनते व्याप्तिमिमां ? । यथैव तर्हि वदः.सामवेदयानुसारम् < -श-घ-स-हेयु वर्णेषु परेषु र्कारो भवति, परन्तु ऋग्वेदेऽऽपर्यवेदयोस्तु न ।

- ' मन्त्रभागम् ' आच्ये, क्वचिच्च ' छन्दः ' एतेन केवलं ' ब्राह्मणभागाच्ये । तथाहि-‘ द्वितीया ब्राह्मणे ' २ । ३ । १० इत्यनेन पाणिनिर्द्विवाच्यस्य कर्मणि द्वितीयां ब्राह्मणभागे करोति, न मन्त्रभागे । अत एव ' छन्दसि ' इत्यनुक्त्वा ' ब्राह्मणे ' इत्याच्ये । एव घः ' मन्त्रे वेदवद् ' ३ । २ । ७१ इति मन्त्रभागे विवर्त करोति न तु ब्राह्मणभागे अत एव ' छन्दसि ' इत्यनुक्त्वा ' मन्त्रे ' इत्याच्ये । यथा च मन्त्रब्राह्मणबोद्धमयोः कर्तव्यं कर्तव्यमन्यत्र, तथा च खलु ' मन्त्रे च ब्राह्मणे च ' इति पार्श्वेन अनुक्त्वा ' छन्दसि ' इत्याच्ये । यथा ' चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ' २ । ३ । १२ । अत एव महाभाष्ये एतदुदाहरणं ' या खर्वेण विवर्ति ' इति ब्राह्मणभागेऽप्युक्तमपि वक्ष्येऽहम् । एव केवलं मन्त्रभागमपि पाणिनिश्छन्द आच्ये क्वचित् । यथा-‘ छन्दो ब्राह्मणसि च दक्षिण्यसि ' ४ । २ । १६ एवं केवलं ब्राह्मणभागायपि घः ' छन्दः ' आच्ये क्वचित् । यथा-‘ छत्रासि च छन्दसि ' ६ । १ । २०९ इति छत्रशब्दस्य छन्दसि विद्यमानेन आद्युदात्तोक्तः । ' मित्यं मन्त्रे ' ६ । १ । २१० इति । पूर्व-ऽप्यवर्ति सूत्रे मन्त्रभागे मित्याद्युदात्तवचिचत्वाद् ' छन्दसि ' इतीद् ' ब्राह्मणभाष्यस्य ' इति विदितम् । एवमन्यत्र । इति इदम् ।

तर्हि किं पशु सामेदो वेदो न मरिष्यत ? । 'देवसुप्रयोर्जुषि काठके' ७।४। १८ इदं पशुवेदस्य कठशाखायाभाकारविधायकसूत्रम् । परन्त्वयं विधिकवेदीयकठशाखायां वेदन्तरे च न भवति ।

'प्रकृत्याऽन्तः पादम्' १।१।११९ 'पशुपुर' १।१।११७ अपि प्रकृतिमात्रं ऋग्यजुषिभे वेदे न भवति । एवम् 'ऋषिः पुत्रुव' १।३। १३३ 'ऋषिः वेत्तः (वा. १।१।३४) इत्यादिषु ऋगादयः शब्दाः सामिप्रायाः, तेन एतदादिविषयं ऋषो भिन्ने मन्त्रे न भवन्ति, तर्हि किं समानविधित्वाऽभावात्-मन्त्रभागोऽपि स्वामिना वदो न मरिष्यते ? । यद्येवं न, तर्हि क्वचिद् मन्त्रभागत्राहणभागयोर्मध्ये असमानविधित्वाद्, ब्राह्मणभागस्य वेदभिन्नतः न भाविनी । अथ ऐकदेशिकनामकारणार्थेव उभयोः समानविधिर्न भवति । यथा च ऋग्यजुषादिनामानि मन्त्रभागस्यैकदेशिकानि, तेषु च नियोजितविधिरपि दृश्यते, तथैव 'मन्त्रो, ब्राह्मणम्' इति मात्रो अपि वेदस्य ऐकदेशिके, अतस्तयोरेपि भवति भिन्नभिन्नविधिर्जातु । परं नैतेन अन्यतरस्याऽप्येता मवितुमर्हति ।

यदि स्वा दयानन्दस्य विलक्षणनकारानुसारं १० सूत्रे ब्राह्मणशब्दस्य, तथा १२ सूत्रे छन्दशब्दस्य उपादानेन ब्राह्मणभाग छन्दसो (वेदाद्) भिन्नो मन्येत, तर्हि तु तत्तर्कस्यैवानुसारं 'मन्त्रे धेत' १।२। ७। अथ ७। सूत्रे मन्त्रभागस्य पहणाद् 'विश्वे छन्दमि' ३।२। ७३ इति ७३ सङ्ख्याके च सूत्रे छन्दशब्दस्य पहणाद्, मन्त्रभागोऽपि वेदत्वाद् भिन्नो मन्येत । धन्य स्वामी !-परपक्ष प्रत्याचक्षणा- 'पक्षोक्तं छन्दोमन्त्रयोर्भेदोऽस्ति, इति, तदप्यसङ्गतम् । नुत ? छन्दोवेदनिगममन्त्रकृतीनां पर्यायवाचकत्वात् 'ऋग्वेदादि-माष्यभू. पू. ७९ ' तथा व्याकरणेऽपि 'मन्त्रे घम' ' छन्दसि छृङ्' ' वा षपूर्वस्य निगमे' अत्रापि छन्दो-मन्त्रनिगमा पर्यायवाचिनः सन्ति । एव छन्दआदिना पर्यायविशेषो भेदः ह्येते, तदचनमप्रमाणमेवास्तीति विज्ञाप्यते 'ऋग्वेदादिभू. पू. ८० इति स्वपक्षमपि प्रत्याचष्ट । वस्तुतः कृत्रिमतायामेव भवत्येव । तेन एतदादिकैः प्रागुक्तैश्च पाणिनिमूरैरपि ब्राह्मणभागस्यापि वेदता सिद्धेव ।

यत्तु-स्वा०दयानन्देन ऋग्वेदादिमाष्यभूमिकायां ८७ पृष्ठे ब्राह्मणभागस्य वेदत्वखण्डने 'ऋषिभिरुक्तत्वाद्' इति हेतुर्दत्त । तत्र च 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' ४।३। १०९ इति पाणिनिवृत्त प्रमाणीकृत्य 'प्राचीनैर्ब्राह्मणपृषिभिः (?) प्रोक्ता ब्राह्मणकल्पग्रन्था' इति व्याख्याय च ब्राह्मणभागस्य ऋषिप्रोक्तता अतएव वेदभिन्नता च पिशुनिता, साऽऽप्यन्तः मान्यं वहति । यतो ब्राह्मणभागमन्त्रभागोऽपि ऋषिप्रोक्तः । तथा च-' ये एव मन्त्र-ब्राह्मणस्य प्रष्टारः प्रवक्तारश्च' न्यायदर्शने ४।१। १२ अत्र मन्त्रब्राह्मणेत्युभयभागस्यैव प्रष्टारः प्रवक्तारश्च मताः । प्रोक्तत्वेन 'कृत' इव न जायते ।

सत्यार्थप्रकाशे १९९-१२९ पृष्ठयोः स्वयं मेने स्वामी यत्-ऋषिभिः परमात्मन्वरूपे X समाविष्टोऽस्ति । तर्हि तैर्मन्त्रा अपि प्रातास्तदर्या ब्राह्मणरूपा अपि । तेन स्वा दयानन्दस्य उक्तेहेतुः सिद्धः । स्वामिना ब्राह्मण-भागस्य ऋषिप्रोक्तत्वं दर्शितम्, तत्र प्रोक्तत्वात्वेन भाऽऽम-मतहानि । वयं 'मन्त्रकृत' इत्येव 'कृत' शब्ददर्शयाम, तर्हि किं स्वामी मन्त्रभागमपि ऋषिकृतं मन्यते ? । द्रष्टव्यम्-'सूर्यं ऋषिर्मन्त्रकृतम्' ऐतरेयब्रह्मणे १।१ 'यत्र धीरा मनसा वाचमकृतं' ऋ. १०।७।१ 'ऋषिः कुर्वतो भवति, कर्ता स्तोत्रानामित्यौपमन्यव' निकृते । ३।२।९ 'ऋषे' मन्त्रकृता स्तोत्रे' ऋग्वेदे १।१।४।२ किमेतदादि-प्रमाणं स्वा० दयानन्दो मन्त्रभागमपि लौकिकं मन्यते 'कृत' शब्दे साध्यद् विद्यमानेऽपि ! । यदि न, तर्हि 'ऋषिप्रोक्त' शब्देन ब्राह्मणभागोऽपि ऋषिकृत एव संस्थानि न तु ऋषिऽप्येते ।

ब्रह्मगणनागम्याऽवेदत्वे तत्रैव ८० पृष्ठे स्वामिनोक्तः ' अर्नाधरोक्तत्वाद् ' इति हेतुः स्व स्वामिनो विद्वः । यत्र स्वामी ब्रह्मगणनाग मन्त्रनागस्य व्याख्यानं मन्यते । सन्त्यार्थप्रकाशे स ऋषीणा परमानन्दारवि मन्त्रप्रति परमात्मद्वारिव च तदर्थप्रति मेने । अत एव ईश्वरोक्ता सिद्धाऽप्य मन्त्रनागवद् । नवाऽप्यस्य हेतोस्साधनार्थं तेन किमपि प्रमाणं दत्तम्, तेन साध्यकोटिकत्वात्पर्यं हेत्वामस एव ।

यत्तु तत्रैव मध्ये ८६ पृष्ठे स्वामिना " ब्रह्मगणानि तु वेदव्याख्यानाभ्येव मन्त्रि नैव वेदाध्वनार्नाति " हेतु-रुक्तः, स तु प्रामादिकः । कतिपया दुच्छुक्तिर्यद्-वेदस्य परमात्मप्रोक्तमेव व्याख्यानं वेदो नैति । किञ्चिद् विविध्यन्-स्वा० दयानन्देन मूलवेदादिनाथभूमिका संसृष्टेन लिपिना, तस्याश्च स्वयं हिन्दुव्याख्यानमपि कृतम्; तर्हि किं तद् हिन्दुव्याख्यानमुना ' अग्नेशादिनाथभूमिका ' न मविष्यति ! तत् किं पुनः सा ' बाद्बल ' ' कुपन ' नामिका मविष्यति ! हन्त !!!

अन्यद् इत्यतान् । महामात्रं व्याकरणस्य व्याख्यानम्; तर्हि किं तद् व्याकरणं नाख्यास्यते ? । शत्रु स्वा०दयानन्दस्यैव सार्यं श्रूयताम्- ' मैथिल पण्डितने कहा-महामात्रं नो व्याकरणही नहीं । ' स्वामीर्वने उदते इर कहा कि- ' यह एक बिलक्षण सना है जिसमें महामात्र्य व्याकरण नहीं जाना जाता । और यह पण्डितवर्मा एक विद्विच बुद्धिके धनी हैं, जो मायकी गणना व्याकरणमें नहीं करते ' श्रीमद्दयानन्दप्रकाशे गङ्गाकाण्ड दृश्य सर्ग ७१ पृष्ठ । इत्यमयं स्वामिनो हेत्वामसः स्वामिन एव स्वयुक्त्या सण्डितः ।

अथ वाच प्रश्नोऽपि मस्करो यद्-यदि परमात्मकर्तृकं व्याख्यानं वेदो न; तर्हि वेदस्य व्याख्यानं केन कृतम् । । यदि ऋषिर्नाति, तर्हि तैर्ऋषिर्नितोऽर्थाः कुनोऽधिगताः । । ईश्वरघ्ने तदर्थवेदस्यार्थं कः कर्तुं शक्नुयात् ? । एवं सृष्ट जातं यथा ईश्वरेण ऋषीणां मननि मन्त्राः प्रादुर्भाविताः, तथा तदर्थमा कथा ब्रह्मग-रूपा अति । ' स पूर्वेषामपि गुरुः ' योमर्दर्यनसमाविषादे २६ सूत्रे । यथा ऋषिभिः समाविष्टाऽष्टा मन्त्रा ऋषिहता नोच्यन्ते किन्तु ऋषिघ्ना एव; तथा ऋषिभिः समाविष्टाऽष्टा मन्त्रार्था ब्रह्मगरूपा अति ऋषिघ्ना एव, न किञ्चिद ऋषिर्गताः । प्रगेता च तेषामर्थाश्च एव । तर्हि मूल पुस्तकं तद् व्याख्यानपुस्तकं च समान-कर्तृकत्वे समानविषयकमेव भवति, न निरविषयकम् । अमयमेन्त्रब्रह्मगणिति निम्ननामत्वेऽपि वेदविषयतया समानवेदत्वे ।

यत्तु केचिद् ब्रह्मगणनागस्य मन्त्रनागनाथतया मन्त्रनागनाः पश्चात्त्रिभित्तवान् तदेककाञ्चिकत्वाऽनाकेन तस्य अवेदत्वमाचक्षते; तदपि यत् किञ्चित् । अन्यथा ऋग्वजुःसामाथर्वानिके मन्त्रनागेऽपि क्रमदर्शनेन यत्तुऽर्धनामपि ऋगादिभ्यः पश्चात् प्रगीतत्वेन तेषामप्यवेदत्वप्रसङ्गः । एवन्तु ऋग्वेदस्य द्वितोयादिमन्त्रानामपि प्रथममन्त्रतो चरं प्रगीतत्वेन अवशिष्टमन्त्रानामप्यवेदत्वप्रसङ्गः । प्रस्तुत ' अग्निर्गच्छे पुरोहितं ' ऋ० ११११ एतदुक्त-मन्त्रागमेतदुक्तकाष्ठप्रगीतत्वेन सर्वेषामपि मन्त्राणां वेदत्वान्त्वप्रसङ्गः । यद्यत्तु यौगपद्यः; तर्हि मन्त्रनाग ब्रह्मग-मगल्येतिविशेषात्तयं ज्ञेयम् । शब्दानामर्थेन सम्बन्धो नित्यो भवति ।

अन्यो हेतुर्दत्तः स्वामिना ब्रह्मगणनागस्याऽवेदत्वे पुराणेदिहासत्प्रकृत्यादिति । तत्र च ऋग्वेदादिनाथ-भूमिकायां ८४-८९ पृष्ठयोर्न्यायदर्शनस्य तदर्थमर्थमतस्यायनमाथ्यस्य च प्रमाणं दत्तं तत्तु सर्वथा व्यर्थमेव । यतो न्यायदर्शनकर्ता श्रीमोक्षमस्तुर्भूम्यकर्ता वत्स्यायनक-उमात्रेव ब्रह्मगणनागं वेदे मन्यते । पुराणेदिहानं च तौ ब्रह्मगणनागान् निम्नं मन्यते । तथाहि-

' उदप्रानाथमवृत्तव्याख्यानपुनरुक्त्यः ' न्यायदर्शने २।१।१० अनेन सूत्रेण श्रीमोक्षेणेन वेदप्रमाणं ब्रह्म-विदुं * स्मृणानिखननन्यानेन शङ्का कृता । अन्विन् सूत्रे अवृत्तव्याख्यानपुनरुक्त्यव्याख्यानो दोषो वेदे अस्तित्वाः ।

* इत्येवम् । अत्र वेदेऽत्र च ' १ अतो ' इति कथं तत्र रेकः ।

अत्र उदरगानि ब्राह्मणभागस्य दत्तानि । 'पुत्रकाम पुत्रेष्टया यजेत' । 'उदिते होमेभ्यम्' ऐतरेय भा० १।१।२५।
'श्यावोऽस्याद्दृतिमन्यवहरति य उदिते जुहोति' । 'त्रि. प्रथमामन्वाह विरुहाम्' ऐत० १।३।१२,
शतप० १।१।१।३ इमानि त्रीण्यपि प्रमाणानि ब्राह्मणभागस्य ।

ये खलु ब्राह्मणशास्त्रस्य वेदशास्त्रवाच्यतां दृष्ट्वा तत्स्तुतिमात्र मन्यन्ते, न वास्तविकताम्, तेऽत्र दृष्टिगतमवश्यं कुर्वन्तु । केवलं स्तुतिमात्रेणैव ब्राह्मणानां वेदशास्त्रव्यपदेशो मते, वेदोदाहरणे प्रदातव्यं ब्राह्मणोदाहरणं कथमपि न न्यायतां कल्पितुमर्हति । यदि च वेदोदाहरणे प्रदेये ब्राह्मणभागस्य वाक्यमुद्भिषते प्राचीनैः, तर्हि तेनेदं सिद्धं यद्—ब्राह्मणानां वेदशास्त्रवाच्यता वास्तविक्यैव, न खलु स्तुतिमात्रादिका । अन्यथा नैव न्याये यत्—खण्डनं चिकीर्ष्येत वेदस्य, महिमा वा प्रदिदर्शयिष्येत • वेदस्य, तत्र प्रमाणं दीयेत ब्राह्मणभागम् । तेन तस्य वेदता सिद्धैव । स्तुतिकल्पना तु वादिनां स्वपक्षरक्षणार्थं ध्वान्मात्रमेव । अन्यथा कश्चिन्मन्त्रभागस्यापि परमाणु-प्रणितत्वे स्तुतिमात्रं मन्येत, तर्हि किं वादिनस्तथा मन्येरन् ।।

यदि भाष्यकारो वात्स्यायनमुनिर्ब्राह्मणभागं वेदं नाऽमस्यत तर्हि कोऽयं न्यायः वास्तव्यं यत्—खण्डनोप-
मवेद् वेदः, तत्खण्डनार्थं वेदोदरणं दीयेत ब्राह्मणभागस्य । अत्र एव स्पष्टं यत्—श्रीवात्स्यायनो ब्राह्मणभागानि
मन्त्रभागवद् वेदं मेने । केवलं वात्स्यायनस्यैव नैव, प्रच्युत सूत्रकारस्य श्रीगोतमस्याऽपि अयमेव पक्षः । तदेव
तु स पुत्रेष्टयनुगतया उत्तरे ' न, कर्मकर्तृसाधनवैयुज्याद् ' २।१।१८ इति सूत्रं जगम्य । 'उदिते होमेभ्यम्'
इत्यादिश्याघातलोचने ' अन्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ' २।१।१९ इति सूत्रयामास । ' त्रि प्रथमा-
मिति ' पुनरुक्तयोत्तरे ' अनुवादोपपत्तेश्च ' २।१।१।१० इति सूत्रं निष्कर्षेण । अतो यदा सूत्र-
कारभाष्यकारौ उभावाव ब्राह्मणभागं वेदं मन्येत, तर्हि स्वा० दयानन्देन तद्वैपरीत्यं प्रदर्शयं जनता
कथं प्रतापिता ? ।

प्रच्युत भाष्यकार श्रीवात्स्यायनस्तु मन्त्रभागं ब्राह्मणभागं च समरक्ष मेने, पुराणेतिहासं च ब्राह्मणभागं
भिन्नं मेने । श्रूयतां तदीयं स्पष्टं प्रमाणम्—

“ विषयव्यवस्थापनाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् । अन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषयः, अन्यश्चेतिहासपुराण-धर्म-
शास्त्राणाम् । ” ४।१।१२ हन्त मत्कारिन् ! श्रीवात्स्यायनस्तु ब्राह्मणभागस्य विषयमन्यमादित्यति, पुराणेति-
हासस्य च विषयं तद्विभ्रमामनति । मन्त्रब्राह्मणयोश्च विषयं समं मन्यते । स्वं स्वं विषये च स मन्त्र,
ब्राह्मणं, पुराणेतिहासं, धर्मशास्त्रञ्च एतावत् स्वतः प्रमाणं मनुते । दृश्यतामपि श्रीवात्स्यायनस्य
स्पष्टवचनम् ।

“ यत्रो मन्त्र-ब्राह्मणस्य ' लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थापनं धर्मशास्त्रस्य विषयः ।
तत्र एकेन न सर्वं व्यवस्थाप्यते—इति यथाविषययेतानि प्रमाणानि इन्द्रियादिवदिति ” ४।१।१२ ।

अत्र श्रीवात्स्यायनेन कथं स्पष्टरूपेण मन्त्रब्राह्मणयोः समानविषयं प्रतिपादितं, इतिहासपुराणस्य च
साम्यं भिन्नो विषयः स्पष्टं प्रतिपादितः । तेनैव तन्मूत्रभाष्ये इदमच्युतम्—“ प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेन इतिहास-
पुराणानां प्रामाण्यमननुज्ञाप्यते ” । अत्र ब्राह्मणानां प्रामाण्येन इतिहासपुराणानां प्रामाण्यं मनम् । यदि
ब्राह्मणस्यैव इतिहासपुराणानि स्युः, तदा स्वेन स्वसिद्धिं कथं मन्ते ? नहि पट्टरपि वदुः स्वमन्त्रमारोदुः
पठुः । नहि ' ब्राह्मणेन ' ' ब्राह्मणप्रामाण्यं कथमपि भवितुमर्हति ' । नहि साक्षी अभियुक्तश्च कदाचित्
समानो भवतः । तेनाऽप्येषं ब्राह्मणपुराणेतिहासस्यो नियमो विकल्पः सिध्यति ।

इत्थं यदा न्यायदर्शनस्य सूत्र-भाष्य-कारौ ब्राह्मणस्य पुराणेतिहासस्य च परस्परं भेदं मन्वाते, तर्हि स्वा० दयानन्देन यत् तदीयसूत्रभाष्याणि उद्धृतानि, तानि प्रयासमात्रफलकत्वाद् व्यर्थानि । यतस्तेषु स्वामिनोऽर्थाष्टवर्णनस्य गन्ध एव नेति न्यायमर्मजुषां विदुषां प्रत्यक्षम् । तेन च ब्राह्मणभागस्य वेदता स्पष्टा ।

यत्तु—‘प्रमाण शब्दो यथा लोके विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः’ इति वात्स्यायनभाष्य ८४ शृष्टे उद्भूत्य तदमे—‘अयमभिप्रायः—ब्राह्मणप्रत्ययशब्दा लौकिका एव न वैदिका’ इति स्वा० दयानन्देन लिखितम्, तत्र स्पष्ट छलं कृतम् । यत—“प्रमाण शब्दो यथा लोके” एतत्पाठपर्यन्त २ । १ । १० सूत्रस्य भाष्यं समाप्तं भवति । अत्र “विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः” इति तु २ । १ । ११ सूत्रस्य अवतरणिका-उक्तिः । स्वा० दयानन्देन इमे वाक्ये यौगपद्येन सहस्य साधारणजनतादृष्टौ पुल्लिङ्गशेषे कृतः । अत एव तत्प्रदर्शितोऽभिप्रायोऽपि निर्मूल एव ।

यदि लोकेस्य दृष्टान्तं दत्त्वा मन्त्रभाग. परिपोष्येत, तर्हि किं मन्त्रभागोऽपि मस्करिणो मतेन लौकिको भविष्यति ? । हन्त दूरदर्शिते !!! “न निचये लोकेकाद् वाक्याद् वैदिक वाक्यं प्रेक्षादूर्वकारिपुरषप्रणी-तत्वेन” ४ । १ । १० तर्हि किमेतन्न्यायभाष्यकयनेन मस्करौ वैदिकवाक्यमपि लौकिकं भवत्येव ? । यास्क-मुनिना निरुक्ते १ । १ । १-४-७-९ कौत्समतलङ्घनावसरे यत्र मन्त्रभागस्य सार्थक्यं साधितम्, तत्र सर्वे लौकिका एव दृष्टान्ता दत्ता । तर्हि किं मन्त्रभागोऽपि लौकिकोऽप्यत्र वेदो भवेन्मस्करिनयेन ? । एव तर्हि धन्यो मस्करौ ।

‘प्रमाण शब्दो यथा लोके’ इति वात्स्यायनभाष्यस्य अयमर्थो यत् शब्दः—वेद. प्रमाणम्, यथा लौकिक-वाक्यं प्रमाणं भवति । (एतदेव निरुक्ते यास्केन कथितम्—‘अर्थवन्त. शब्दसामान्यात्’ १ । १ । १ अत्र दुर्गाचार्यः—“य एव गोशब्दो लोके स्वरतस्कारान्युक्तः स एव मन्त्रेवपि” ।) ततस्तदमे वात्स्यायनेन अभिप्रसूयस्य अवतरणिका दत्ता यद् ब्राह्मणवाक्यानि त्रिधा भवन्ति इति । अनेन स्पष्ट ब्राह्मणभागस्य शब्दता (वेदता) सिद्धा । अथ च ‘प्रमाण शब्दो यथा लोके’ अत्र ‘यथा’ शब्द उपमावाचकः । अत्र वाक्यगता श्रौती उपमा । टन्मा च भिन्नवस्तुनो साधर्म्ये एव भवति । ‘चन्द्रश्चन्द्रान्’ अप्रोपमानोपमेये मियो भिन्ने एव । अत उक्तं काव्यप्रकाशे—‘साधर्म्यमुपमा भेद’ दशमे उद्गमे । तेन लौकिकप्रामाण्यो-पमया ब्राह्मणभागस्य लोकोतो भिन्नता सिद्धा । अन्यथा वेदप्रकरणे प्रचलति सति ब्राह्मणभागवर्णन-मग्रहतं स्यात् ।

विषयर्थादास्तुवादवचनविनियोगात् न्यायदर्शने २ । १ । १२ इति सूत्रे श्रीगोतमेन ब्राह्मणभागस्य प्रकारव्यं निर्दिष्टम् । ततः क्रमश—‘विधिर्विधायक’ २ । १ । १३ म्निर्दिष्टा परकृति. पुराकल्प इत्यर्थादः २ । १ । १४ विधिविहितस्याऽस्तुवचनमस्तुवादः’ २ । १ । १५ इति सूत्रेषु उक्तमेदमस्य लक्षणमुक्तम् । तदुभाष्ये च ‘अग्नि-होत्रं जुहुयाद् स्वर्गकाम. ’ ‘सर्वजितो वै देवा. सर्वमजयन्’ ‘एतेमाऽनिष्ट्वाऽन्वेन यजते गतं पतति’ इत्यादिदाहरणानि विध्यादीनां दर्शनानि ।

ततः १६ सूत्रस्य भाष्ये श्रीवात्स्यायनेन एषा ब्राह्मणवाक्यानां सार्थक्याय लौकिकोदाहरणानि दत्तानि । तानि यथा—“लोकेऽपि च विधिर्यवादीऽस्तुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम् । ‘ओदनं पचंत’ इति विधिः । ‘आयुर्वचो बलं मुखं प्रतिमानं चाऽग्ने प्रतिष्ठितम्’ इति अर्थवादः । पचतु पचतु भवान् इत्यम्यास इत्य-स्तुवादः । एवं लौकिकवाक्यानामुदाहरणं दत्त्वा श्रीवात्स्यायनोऽग्रे ‘अग्निहोत्रं जुहुयाद्’ इत्यादि ब्राह्मण-वाक्यानां सामर्थ्यं घटयति—“यथा लौकिके वाक्ये (ओदनं पचद् इत्यादिके) विभागेन अर्थप्रहणात् प्रमाणत्वम्, एव वेदवाक्यानामात्रं (‘अग्निहोत्रं जुहुयाद् इत्यादिप्रागुक्तब्राह्मणवाक्यानां) विभागेन अर्थ-प्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हति” २ । १ । १६ ।

हन्त ! भिद्यती स्पष्टता । अत्र यावन्ति लौकिकवाक्यानि भाष्यरूपा वात्स्यायनेन उदाहृतानि, तेषु ब्राह्मणभागस्यैवमपि वाक्य नास्ति । वेदवाक्यानि च यानि तेनाद्भुतानि, तानि ब्राह्मण-
भागस्यैव, मन्त्रभागस्यैवमपि नोद्हरणममुत्र । तत्रैव ब्राह्मणप्रकरणे “एव वदवाक्यानामपि शिवागताऽऽश्र-
णात् प्रमाणत्वं मभित्नुमर्हति” इत्यादिना वेदवाक्यानाम्ना उपसंहाराद्, उपक्रमोत्सहारात्सौख्येण प्रसिद्धवाद्
न्यायसूत्र भाष्य कारणोक्तानुसारं तानि वदवाक्यानि सिद्धानि । तेन तन्मते ब्राह्मणभागस्य स्पष्ट वदता सिद्धा ।

स्वा० दयानन्देन साधारणजनताया प्रतारणार्थमेव -यावदर्शनस्य सूत्रभाष्यस्युद्भूतानि । तत्र स्वा०
दयानन्दाय कोऽप्यभीष्टसिद्धान्तो न सिध्यतीति समीचीनादमस्माभिर्ज्ञोतुंश्रुते । विज्ञपाठका स्वयमृग्यदादिभाष्य-
भूमिकाया ८४-८९ पृष्ठे पश्यन्तु । लौकिकोदाहरणप्रदर्शनमुखेन तु ब्राह्मणभागस्य प्रामाण्यसाधनेन यदि
ब्राह्मणभागस्य वदत्वाऽभाव कश्चिद् वक्तुमुत्सहेत्, तर्हसौ दूस्त एव नमस्कृत्य । अन्यथा निरक्ते मन्त्र
भागस्य लौकिकोदाहरणोपन्यासमुखेन प्रामाण्ये मन्त्रभागस्याऽप्यवदताऽऽपत्तिरिति स्यादिति अनुपदमुक्तम् । एव
‘मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यबन्ध त्प्रामाण्यम्’ २ । १ । १८ इति न्यायसूत्रेण लौकिकायुर्वेददृष्टान्तमुखेन वदत्य
प्रामाण्ये साध्यमाने वादिनां मते वदो लौकिकोऽवेदो वा मन्तव्य इत्यतः परं वादिनामतिष्ठमेतत् । अथ च
ब्राह्मणभागस्य वेदराऽप्यवे वेदप्रकरणे ब्राह्मणभागस्य वर्णनमप्रकृततां बहेत् । ब्राह्मणभागप्रकरणे च ६९ सूत्रे
‘एव वेदवाक्यानामपि प्रमाणत्वं मभित्नुमर्हति’ इत्युपसंहारमपि अप्रकृतं स्यात् । परं नैवमस्ति । अत एव
सिद्धा ब्राह्मणभागस्य वेदता न्यायमतेऽपि ।

यत्तु मुण्डिना ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाया ८९ पृष्ठे ‘न चतुष्टमैतिहायार्थावतिमम्बवाऽनावप्रामाण्यत्’
२ । २ । १ इति न्यायसूत्रमुद्भूत्वं ‘न चत्वाथैव प्रमाणानि, किं तर्हि-रेतिदमर्यापति सम्भवोऽभाव इत्येता
वपि प्रमाणानि’ इति तदवात्स्यायनभाष्यमुद्भूत्वं, ततो वात्स्यायनभाष्यस्य ‘इति होषुरित्यनिर्दिष्ट-
प्रवक्तृक प्रवादपारम्पर्यमैतिहायम्’ इत्यैतिहासब्रह्मण्यमुद्दिश्य तदमे “अनेन प्रमाणेनापीतिहासादिनामभिर्ब्रह्मणा-
न्येव गृह्यन्ते नाऽन्यदिति” इति स्वसंस्तुतं लिखितम्, अत्र तेन सुवह-ःकल कृतम् । अहो ! एतावत्
साहसम् । यद्-यत्र प्रमाणे कापि प्राण्यमागस्य चर्चैव न, न च ब्राह्मणभागप्रकरणम्, तत्र स्वकपोल
कल्पनया ‘अस्मिन् प्रमाणे ब्राह्मणमितिहासप्रयो मतो न वद’ इति वचनं कियच्छलं सूचयति । हन्त
मुण्डिन् ! एनप्रत्यक्षाऽस्य लिखन् मवान्-र्वशरपि न विभाष्य ! ।

यत्तु स्वपुस्तकस्य ८१ पृष्ठे दण्डिना ब्राह्मणमणे एष दण्ड-प्रसिद्धो यद्-“यथा ताम्रगणयेषु मनुष्याणां
नामलेखपूर्वका लौकिका इतिहासा सन्ति, न चैव मन्त्रभाग इति” । एतदपि स्वदृष्टमस्यम् । मन्त्रभागऽपि
बहव इतिहासा । ब्राह्मणमणे ये इतिहासास्ते मन्त्रभागकथितेतिहासस्य विवरणरूपा सन्ति, न स्वतन्त्रा ।
अस्माभिर्मन्त्रभागाद् बहव इतिहासा सङ्कलिता, तत्र वादिनामालोपा अपि निराकृता । दिग्दर्शोऽस्मत्प्रणीते
‘धृतितातनधर्मांल्लोके’ पश्यन्तु ।

अग्रे स्वा० दयानन्दाय ‘त्र्यायुष जमदग्ने कश्यपस्य त्र्यायुषश्च । यद् देवेषु त्र्यायुष तन्नो अस्तु त्र्यायुषश्च’
यजु ३ । ६२ अत्र मन्त्रे स्वयमितिहासस्य शङ्का समन्विता । परं ‘चतुर्वेदे जमदग्निर्धृति’ एतच्छतपथ-
प्रमाणान् स्वामिना जमदग्नेर्धृतिपरिचर्चनं कृतम् । एवमन्यत् । परन्तु ‘जमदग्ने चतुरिति गौगोऽर्थः,
यतो वेदे आभ्यामिकाधिदेविकाभिभौतिकाजयो मन्त्रा मवन्ति । अतस्तस्य ऋषिभिरोवाप्योऽपि नापस्तस्यितुं शक्य ।

अन्यथा-‘त्रयो वेदा एते एव, वागेववेदः, धनो यजुर्वेदः, प्राण्य सामवेदः’ १४ । ४ । ३ । १२ इति
शतपथब्राह्मणानुसारं तस्माद् यज्ञान् सर्वेषु ऋचं सम्मानि जज्ञिरे । छन्दस्येति जज्ञिरे तस्माद् यजुस्त-
स्माद्जायत’ यजु ३१ । ७ इत्यादिकत्रैवपि ऋग्यजुःसामानां वाक्मन्त्रप्रणार्थः कर्तव्यः स्यात् । तदा
किं स्वा० दयानन्द-ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाः ९ पृष्ठे कृतं प्रकृतमन्त्रस्य “तस्माद् यज्ञान्-ऋग्वेदानन्दादि-

लक्षणात् पूर्णान् पुरुषाद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्च, चत्वारो वेदास्तेनैव प्रकाशिता इति वेद्यम् ” इति स्वहृत् वेदेनिहासप्रदर्शकमर्थं शतयथानुनारममुद्ध मन्तुमुद्यतौ भवेत् । । यदि न; तर्हि ‘ त्र्यायुषं जमदग्नेः ’ इत्यादौ मन्वेऽपि जमदग्निप्रभृतिरदन्तामृविशेषार्थोऽपि नाऽगासन्ति शक्यते ।

परन्तु पशुपातावरणोपेतः स्वा. दयानन्द- कथमेतद् विवेक्तुं प्रसिद्धं यद्—ब्राह्मणमाप्त्यं शैली एव ईदृशी यद्— एकदान्द्रस्य तत्र बहुवैऽर्थाः क्रियन्ते । तथा चात्र निरुक्तकारस्यापि साध्यम् ‘ बहुमत्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि मन्वन्ति, अग्निर्वैश्वानरः सर्वसरो वैश्वानरः, ब्राह्मणो वैश्वानरः ’ ७ । २४ । १ ।

ब्राह्मणभागे केषाञ्चिन् पदानाम् ‘ आयुर्वै घृणम् ’ इति महत्त्वमपि स्थापितम् । तर्हि किं वादिनो ‘ घृणम् ’ आयुषः पथ्यायवाचकमर्थं वा मस्यन्ते ? यदि न, तर्हि तैस्तथाऽपि हेयम् । ‘ चतुर्वै जमदग्निर्ऋषिः ’ अत्र जमदग्नेश्चतुर्वै चैष्टेय मन् । यथा ‘ आयुर्वै घृणम् ’ अत्र घृतस्य आयुष्ट्वं मन् । नैतेन जमदग्नेरभावो मन्तव्यः, अन्यथा घृतमपि आयुर्व्यतिरिक्तञ्च न मन्येत । कार्यकारणभावादिसम्बन्धानामभेदव्यवहार. प्रतिद्व एव, एतेनमाऽलङ्कारश्च मस्कारिणोऽनिशयपरिचित एव । तेन मस्कारिणा उत्पूर्वा कल्पना निर्मूलैव कृता ।

‘ त्र्यायुषम् ’ इति मन्त्रस्य स्वा. दयानन्देनैवमर्थः कृतः—‘ हे जगदीश्वर ! मन्त्ररूपया नोऽस्ताकं जमदग्नि-सम्पन्नकस्य चतुर्व. कदनपाह्वयस्य प्राणस्य च त्र्यायुष—त्रिगुणगमयार्त्तं त्रीणि शतानि वर्षाणि यावत्, तावदायु-रस्तु । देवेषु—विद्वन्सु यद् विद्याप्रभावयुक्तं त्रिगुणमायुर्भवति, तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ’ इत्यादि. घृ. ८ । हन्त ! यजुष्कण्डिकपाऽनया सह कोऽंश बलात्कृत मस्कारिणा इति खेदविषयः । पूर्वार्थे ‘ नः अस्तु ’ इत्यनयोः सम्बन्धो बलाद्युजितः । अस्तुतस्तु मन्त्रमागाद् इतिहासमपस्यितुमेव मस्कारिणा इयं कृत्रिमरूपेणा कृता । स्वामिनाऽत्र देवपदस्याऽर्थो विद्वानिति कृतः । यद्यपि स न युक्तः; तथापि तदयुक्तत्वमप्रकृतमित्याऽनुपन्यस्य इयं पृच्छपते यन्—स्वामिनाऽत्र विदुषां ३०० वर्षाणामथवा ४०० वर्षाणामायुर्मतम् । तत्र प्रष्टव्यम्, यत्—स्वा. दयानन्दस्यानुयायिनः स्वा. तुलसीदासमूर्खानन्ददर्शनानन्दप्रभृतयः कार्यसमाजस्य स्वर्गायनेतारो विद्वांस आसन् नो वा ? यदि आसन्, तर्थां ३००—४०० वर्षाण्यायुः कृतो न जातम् ! ; यदि एते विद्वांसो नासन्; तर्हि किमिमे गृह्णा आसन् ! एतन्निर्वाणं तत्समाजार्थिनम् ।

मन्त्रेऽत्र येषां विदुषां ३००—४०० वर्षायुर्निर्दिष्टम्, ते विद्वांसोऽगमनन्त्रात् पश्चाज्जातः । एतन्मन्त्राद्युर्भव वा ! यदि पूर्व तर्हि मन्त्रभागोऽपि तत्पश्चात्त्यः सिद्धः, यतः स्वामिना स्वयमेव लिखितं यद्—‘ इतिहास त्रिसका डो उत्तके जन्मके पश्चात् लिखा जाता है, वह ग्रन्थ मी उत्तके जन्मके पश्चात् होता है ’ सत्यार्थं प्र. ७ घृ. १२७ । यदि ते मन्त्रभागान्- पाश्चात्याः; तर्हि मन्त्रभागोऽपि मन्त्रिभ्यदिनिहासः सिद्धः । पुनरितिहासगमनेन ब्राह्मणमाग एव कथमवेदः स्यात् ! ।

स्वा. दयानन्देन ‘ अग्ने ! देवेषु प्रवोचः ’ ऋ. १ । २७ । ४ मन्त्रस्य भाष्ये लिखितम्—‘ अग्ने !—अनन्त-विदामव जगद्दीश्वर ! देवेषु सृष्टयादौ जातेषु पुण्यात्मसु अग्निवाग्वादिवाङ्मिस्तु मनुष्येषु प्रवोचः—प्रोक्तवान् । अतुना कथ्यताम्—अयमर्थः शुद्धो वाऽशुद्धो वा ! यद्युद्धः तर्हि स्वा. दयानन्दो वादिना मनेऽन्यशुद्धार्थकर्त्ता सिद्धः । तेन तदर्थमात्रेण मन्त्रभागं इतिहासो वारिन्ति न शक्यः । यदि उत्कर्मन्त्रार्थः स्वामिनः शुद्धो मन्येत; तर्हि मन्त्रभागोऽपि इतिहासः सिद्धः । तदा मन्त्रभागश्च यथा वेदता सावयिष्यते, तथा ब्राह्मणमागस्यापि सावन्ति सुशक्या ।

अन्यद् इत्यतान्—ऋग्वेदादिमाथ्यभूमिकायाः ३।१९ पृष्ठे स्वामिना लिखितम्—“ ननु इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीनि गङ्गादिनदीनां वेदे प्रतिपद्यन्ते कृतमस्ति त्वया कथं न मन्यते ! । अत्रोच्यते—मन्यते तु मया तामां नदीसञ्ज्ञेति । ता गङ्गादयो नय मन्ति । तान्यो यथागोः जन्मदुष्णदिगुनेयवत्पुकारो भवति, तावत् तासां मान्यं करोमि ’ अत्र प्रष्टव्यं यद्—कथंवेदस्यः ‘ इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति । ’ १० । ७९ । ९ ।

मुक्तमनिकाहृतिभूमिकादां वद्गुहसिन्धुः । १४-मन्त्रवाङ्मनात्मकत्वे ताम् वेदस्याऽऽद्युष्टं लक्षणम्, इति ऋग्वेद-
भाष्येऽप्युच्यते साधनाः । १९-पात्कृत्य प्रमाणानि निर्दिष्टवशात्पेव ।

१६- 'स्वाद् वाऽऽप्यधर्मोत्पन्नसि निषमः' ११४ इति वाङ्मतेविप्रातिशयस्य स्वस्य व्याख्याना-
सरे उपशब्दः- 'आप्यो वेदः' इत्युक्त्वा 'ब्राह्मण विभर्षवदरूपम्, मन्त्रस्य कर्माङ्गमूढमन्त्रेतास्मारकः'
इत्युपसर्षेव आप्यायत्व प्रोक्तवान् ।

१७- 'साधाकृत्यवर्माण कृषपो बभूवुः । तेषरेभ्योऽप्राशाकृत्यधर्मस्य उपरेरेण मन्त्रान् सभ्यादुः
उपरेणान् स्थापन्तोऽपरे विन्महणान् इम मन्थ सनाकातिः, वेदश्च वेदाङ्गानि च' इति निरुक्तपठे अस्ति-
मत्समाभ्रमी- 'पतोऽप्य 'मन्त्रान् सभ्यादुः' इति कथनानन्तरमेव पुनरुक्तं 'वेदश्च' इति, अतो-ज्ञानते
नेह वेदसन्देह मन्त्राणां बोधोऽपि तु तदतिरिक्तभागानां ब्राह्मणानामेव' निरुक्तान्ते १११० ।

१८- 'उदितेऽनुदिते वैव समनापुषिते तथा । सर्वथा वर्तते पद्म एतस्य वेदिकी भुक्तिः' मनु० २।१।९
इति मनुनामि ऐतरेयादिब्राह्मणमाग (पवि० ९ । २९) श्रावणमन्त्रानोदितादिहेमत्स्य 'वेदिकी भुक्तिः'
इति कथनेन ब्राह्मणभागात्स्य वेदता मेने । एव 'राजध द्युस्वामित्येषा वेदिकी भुक्तिः' ७।१७ एषा भुक्ति-
श्राह्मणमागे सुकथा न मन्त्रमागे । स्वा. दपानन्दो मनुस्मृति सृष्ट्यादौ प्रगक्षानाचष्ट । तथा च तदस्याः शब्दाः-
'पद्म मनुस्मृति जो सृष्टिकी आदिमे दुर्दैवे उक्तक प्रमाण हे' सत्यार्थप्रकाशे ११ मनुस्मृतिसारमे १७१
पृष्ठे । पद्म खलु तन्मते मनुस्मृतिः सृष्ट्यादौ प्रगोक्ता तिदा; तर्हि ब्राह्मणमागे वेदत्वम्वहारादपि सृष्ट्यादि-
कालिकः तिदाः । मनुकेवल स्वा० दपानन्दः सृष्ट्यादिमत्स्य मेने-इति नास्ति, किन्तु तन्व्यान्ः धीमान् पात्कोऽपि
स्वनिरुक्ते- 'वितागरी (सृष्ट्यादौ) मनुः स्वापन्मुरोऽप्यमीन्' १।१।१ इति मनु सृष्ट्यादिकालिकं मेने ।
तेन ब्राह्मणमागे वेदत्वम्वहारादपि ताल्कालिकः तिदाः । मनुस्मृतिप्रवक्ता धृगुपि सृष्ट्यादिकालिक एव इति
मनु० १।१९ एव दृष्टव्यम् ।

१९-शुक्लवर्ती- 'मन्त्रश्राह्मणोर्वेदानाम प्रोक्तमृगादिः' ४ । २०। शुक्लवर्ति स्वा० दपानन्दः प्रमाण-
पति । २० 'शुद्धिर्वा वाङ्महृतिर्वेदे' वेदेषिकदरनि १।१।१ इति सूत्रमप्ये 'स्वर्गकामो यवेत' इति
ब्राह्मणशास्त्रस्य वेदानासाऽऽख्यानात् कथनशरभोऽपि ब्राह्मणभागात्स्य वेदता तिदा ।

२०- 'श्रुतेषु शब्दमहृत्वाद्' वेदान्तरराने २।।२० इत्यादौ बहुत्र श्रुतिप्रमाणे ब्राह्मणभागात्स्य वेदान्तर्गतौ
वा उपनिषदिक एव उच्यते । 'श्रुतिषु वेदो विधेयः' मनु० २।१० ।

२१-अथ च 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' २।१ इति मनुवचनात् । 'श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यात्' महाभारत०
वन० २०१।४ इति वचनात् सर्वस्य वेदस्य धर्ममूलकता निर्दिष्टा । धर्मस्य लक्षणं 'बोदनलक्षणो धर्मः'
मीमांसादरनि १।१।२ विदितकर्मवचनो धर्म इति तर्कसमूहे गुणानिरूपणम् । 'स्वर्गकामो यवेत, अहृष्टः
सन्ध्यानुपासते, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयते' इत्यादिविधिवान्पत्येव च बोधना । मन्त्रमागे तु 'कुर्वन्ति क्रियेत
कर्मस्य मनेत् स्यादिनि पञ्चमम् । एतत् स्यात् सर्ववेदेऽपि निषत् विधिः लक्षणम्' मीमांसादरनि० ४।१।१ इति
विधिना सत्त्वं न । प्रायः प्रार्थनास्तत्र दृश्यन्ते । विधीनां तु ब्राह्मणभागे कुर्यातः । तर्हि मन्त्रमागे विधीना-
नवावाद् 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' मनु० २।१ एतत् स्यात् सर्ववेदेऽपि निषत् विधिलक्षणम्' मीमांसादरनि ४।१।१
'श्रुतिषुऽनुदिते धर्ममनुदितम् हि मानवः । ...मेव शतुजनां गतिम्' मनु० २।१ इत्यनुसुकोक्तिरीषिवपदा-
नन्वर्थस्य वाऽऽप्येन पदि ब्राह्मणभागाऽपि वेदो न स्वांक्रियेत । अत-एव 'धर्मं विज्ञातपमानां प्रमाणं' एतस्य
श्रुतिः" २।११ इति मनुस्ये श्रुतिप्रत्येन वेदभागात्स्य ब्राह्मणस्यैव महणम्, धर्मस्य (विधेः) तत्सिमेव सचात्
एतेनापि ब्राह्मणानां वेदत्व तिदा ।

मन्मसादर्शनं साक्षाद् वदन्त्यवस्थापनपरं मन्वेत् । तत्र 'अदातो चर्मविद्यया ॥११॥ इत्यत्र चारुण्यं 'अन्वाहोर्न च दर्शनम्' ॥१४॥१२ इति सूत्रान्तं द्वादश सन्त्यव्यायाः । तत्र तृतीयवृत्तमाध्यायेऽपि अष्टावृत्तौ पादाः सन्ति, इत्यत्र तु चत्वारश्चत्वारः पादाः प्रत्यव्याय सन्ति । इत्य १० पादान्तकेऽपि मन् दर्शने प्रायो नवरात्रमधिकरणानि सन्ति । एते प्रायो ब्राह्मणनामाक्यान्वेद्ये उदाहृतानि । मन्मणवाक्यानि तत्र अगुञ्जिगानीयानि ।

मन्मसादर्शनं तु योऽप्यव्यवहृतानि सूत्रानिहासार्थानि न मन्मसा, किन्तु अदीदयेवेदेवाक्यापर्वविवार एवास्तुव । यदि ब्राह्मणनाम्य वेदेना नाप्रविशन् तर्हि 'मन्मसा नम वेदविवारः' 'एव वेदेवाक्यान्वेद्ये एभिर्वाग्म्यान्वेद्ये' मामसादर्शनं ॥११॥ इति तदर्थपरिभाषणं नाप्रविशन् । उदाहृतं सावान् (वेदन्ति-दर्शने) अपि प्रायो ब्राह्मणनाम्य एव प्रमाणित उदाहृतश्च । तत्र इत्य यद्-ब्राह्मणनामो वद् एव । अन्यथा वदन्त्यवस्थापकशान्तिपरमवत्त्वित्वाद्ब्राह्मणनामा दर्शनिकसुनय-प्रमत्ता मन्वेत् ।

आह्वानस्य त्रिवार्यत्वात् ॥१२॥ इति मन्मसात्वे अर्थादात्मनश्चब्राह्मणनाम्य अन्वयत्वेन मत् । एवम् 'ओदुम्बरो यूतो मवति' ॥१२॥१९ इति सूत्रमात्रे उक्तं विधित्वात् अर्थादात् ॥१२॥२० सूत्रान्तं 'तदद् वेदेऽपि नवित्यपि' इति वेदसाधनेनेदिता । 'वेदे न्यक्तमस्तवद्, उर्वोऽपिद्वेदे इत्य-प्रसिद्धं वचनम् उर्वां उदुम्बर इति हेतुवशात्प्रतिद्वम्' मी० ॥१२॥२१ वेदे इत्युक्त्वा ब्राह्मणनाम्य उदाहृतं । 'सूत्रं पुत्रोऽपि, तन इत्तं द्विषन्-सत्यमेव लोके, विवर्तित्यते तु वचनेन वेदे' मन्मसा ॥१२॥२२ अत्रापि ब्राह्मणस्य वदता कथिता । 'उक्तं हि समग्रोद्गम्यम्' ॥१३॥ अत्र विपर्ययव्युक्तं ब्रह्मा समान्नाम्येन प्रोक्तम् । एव '...तस्मात्सर्वं समान्नामे' ॥१४॥१० अत्र 'वेदान्त इत्युदाहृतं निर्वेद्यं' इति ब्राह्मणस्य समान्यता प्रोक्ता ।

'धम्बेकेषां तत्र प्राक् श्रुतिर्गुणार्था' मी० ३।६।२० अत्र सूत्रे 'अग्नेयं पशुमलम्बे' इति ब्राह्मण्य श्रुतित्वेन मन्म् । 'श्रुतिं न्यवेदेसाच' ४।४।३४ इति सूत्रे 'दर्शनात्साम्या तर्थात्प्रानो वदेत्' इति ब्रह्मा श्रुतित्वेन मन्म् । 'कर्तव्यं श्रुतिपरिभाषणम्' ६।१।१६ अत्र ब्राह्मणनाम्य विधिवत्त्वानि श्रुति-शब्देन कथितानि ।

'वेदे हि वदाया निदेशो मवति-वस्तुते ब्राह्मणमुपवर्षित, मीमे उच्यते, वषितुं वैदम्' ६।१।३३ इति ब्राह्मणवचनं वेदवचनं मन्म् । 'विदो तु वेदमथमेमात्' ६।७।२९ अत्र 'मवने पचत्' इति ब्राह्मण्य वदन्त्येन निर्दिष्टम् । 'आम्नायवचनं तदम्' ११।१।१३ अत्र 'वेदेवाऽप्युं करोति' इति ब्राह्मण-मन्मणवचनं इत्तम् । 'आम्नायवचनं' १२।१।३२ अन्वित्यपि मन्मसादर्शनसूत्रे 'यो वै सत्रे वदता यन्-नाताना गृह्णाति' इत्यादि ब्राह्मणवचनानाम्मणवचनं मन्म् ३।४।२८ सूत्रे 'पौत्रेऽपिऽप्यहं ददित्वा-नेतिमेव गौधाऽप्यथ' इति वैदिकोऽप्यप्रतिप्रदो निर्दिष्ट, नचाय मन्मनां किन्तु ब्रह्मनामो । अस्तु ।

यस्य सत्रं स्या० दद्यान्वेन ब्राह्मणनाम्य वेदवनिवेद्यं कृतं, सोऽपि ब्राह्मणनाम्य वेदत्वे प्रमाणम् । तत्र । प्रश्नोऽपि यद् मन्मना यो ब्राह्मणनाम्य वेदवनिवेद्यं- कृतं, स तस्य वेदवप्राप्तौ सदा कृतं, जयता तदप्रभौ । अत्रापि वेदं कृतं धार्येन, प्रदो सत्यामेव निवेद्यात् । उपमन्वया स गृह्यमन्मन्मन्मन्-दर्शनमपि केवलं न पृथक्कृतं सत्रं प्रत्याचष्ट । प्रत्यावेव ब्राह्मणनाम्य वेदवनिवेद्योऽप्यापि- कृत इति वेदं तत्र प्रथम्य स्वामी यद् तदाप्राप्तिं कृतं उपकृत्वा मवता । यदि लोकव्यवहारस्य कारणं युज्येत्, तर्हि स नवहा-दावेदोऽप्यर्चिमी वा । अर्वावेन इति न्यवेद्यं, तत्र प्रमाण्यप्रमाणम् । यन्मन्मन्मन्मन्-मन्मि सन्वित्पूर्वम् । यदि च प्राचीनं परंपरिगम्यं स नवहा इति वेदं सान्निध्य-सन्धिः ।

पाणिन्वादिस्वर्याणां कृते तु ' छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति ' इति परिभाषा निबद्धा वचते तदधीतिदेशिकं छन्दस्त्वमन्त्रनिरूपणेन क्वचित् छान्दसकार्याणि विधानुम्, एव ' छन्दोवत् कवच. कुर्वन्ति ' इति पुराणेति हासादीनामपि कृते भाष्यकारोऽतिवैषते, अत एव नेदो वेदा इति स्पष्टीभूतम् । पर ' छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति ' ' छन्दोवत् कवच कुर्वन्ति ' इति च ' छन्दोवद् ब्राह्मणानि भवन्ति ' इति कापि परिभाष्य तेषामानिदेशिकं छन्दस्त्वं नाश्रानि किन्तु साक्षादेव स भागो वेदो मतः । तदधीत्याऽऽतिदेशिकं छन्दस्त्ववचनस्य क्वचिदपि अप्राप्तत्वाद्, कापि वा नयादिसम्बन्धावत् तत्कृते सन्धासूत्रस्य परिभाषासूत्रस्य वाऽऽणयनाद् ब्राह्मणभाग एष्ट वेदः सिद्धः । तस्मिन्नितिहासपुराणादिवत् वाचिकानां न सन्ति छान्दसप्रयोगाः, किन्तु ' मन्त्रे ' इति विहाय ' छन्दसि निगमे ' इत्यादिना विहितस्त्वेवं एव वैदिकदेशास्तस्मिन्नादिस्यन्ते दृश्यन्ते च । प्रत्युत ' मन्त्रे षम ह्य ' २ । ४ । ८० इति च्लिविधायकसूत्रस्य मन्त्रविषयत्वेऽपि एतत्सूत्रस्यजननात्प्रोत्पदाहरणे मन्त्रोपलक्षणेन ' अन्नत वा अल्प दन्ता ' इति ब्राह्मणोद्गाहरणमपि स्वीकृतम् । तर्हि काः कथयितुमीष्टे विना पक्षपातबोधनेत्र-धारिण यद्-ब्राह्मणभागे सत्या वेदशान्दप्रयोग ! । तेन स्पष्ट यद्-ब्राह्मणभागे वेदत्वव्यवहारो नाऽऽधिकार्यं वचनरूपोऽर्थवाद, नचापि वा पारिभाषिक, नापि वा पारिषदकृति, न चाथैकदेशिक, किन्तु मन्त्रमणस्य वेदत्वव्यवहारेणैव सभोचीन, प्राचीन, सार्वत्रिको वास्तविकश्च ।

यत् खलु स्वा. दयानन्देन तदनुपायिभिर्वा ब्राह्मणभागस्याऽवेदत्वे प्रयत्नः कृतः कियते च, सत्यं मूलकारण-मेतद् यद्-ब्राह्मणभागेन सनातनधर्मस्य बहव एव सिद्धान्ताः सिध्यन्ति । तेषां वैदिकता मा भूदिति वेदमार्ग-सङ्कोचनाथं सनातनधर्मविदिषा (शत्रुणा) तेन ब्राह्मणभागस्याऽवेदत्वसाधने पराक्रान्तम्, नान्यद् निमि-कारणान्तरम् । तेन ' स्वार्थो दोषान् न परयति ' इति तेनाऽनुपायस्यो दृष्टा अपि न दृष्टा । अस्माभिसिद्धिहरण-विद्वपाठकानां समर्थ (पादितमेव) आशास्यते-तैः प्रणिधानेन तत्र विचारे कृते स्वयमेव ब्राह्मणभागस्य वेदता मन्येत । अन्यथा तैर्ज्ञेयं यद्-ब्राह्मणभागस्य वेदत्वाऽभावे मते सन्त्याशिलायज्ञोपवीसादिविविधविधिना मन्त्रभागे स्पष्टतयाऽऽर्णनात् तेषामपेदिकतैव मन्तुमापतेत्, तद्वै चैतावत्ययोजनाया तृतापजनाना स्वार्थमिद्विरमर्दाय-प्राचीनधर्मस्य च महिष्टा क्षणित्वेद्-इति किं बहुना ।

स एव वेदस्तस्यापि शतपथब्राह्मण सायणभाष्यसवक्ति नामिकवामन्यौ ' वारे ' प० श्रीरर अण्णा शाब्जिनिः प्रयत्नेन सम्पादित पाठकानां करकमले समुपरपाचते । ते वेद प्राच प्रसिद्धन्तुतमभिन्युदीर्ष्याऽव विरम्यते । अधिकमेतद्विषये दिरक्षवो मद्यणीतप्रम्य ' श्रीसनातनधर्मालोक ' परम्यन्तु ।

निन्दक —

मुलतानिसिटी.

८-८-३९.

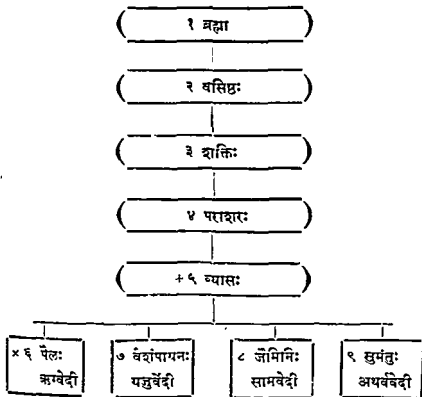
दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः,

शुजाबादाभिजनः,

सनातनधर्मसम्बन्धकालेबोधाव्याय ।

अथ ब्रह्मसंप्रदाय [परंपरा] द्योतकः (१)

वंशपटः ❁

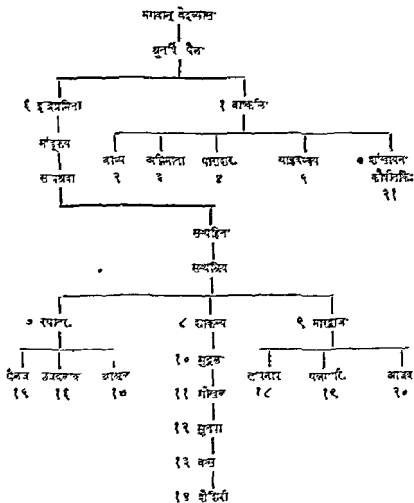
• अस्मिन्वंशपटे एकः पुत्रवशोऽपरो विदावश, तद्वशाद्दयानुक्रमेण च शाखाप्रवर्तनं सम्पन्नमिति ॥

+ ब्रह्मागमस्य व्यासर्यन्त पुत्रपरम्परया वेदप्रवृत्तिः ॥

× एते च पैलादयो व्यासशिष्याः । एतदादित शिष्यपरम्परया शाखाप्रवृत्तिर्जाता ॥

ब्रह्मसंप्रदाय ऋग्वेदवंशपटः ।

(१)

● एतद्व्यसनी इत्यादिनां उद्भवानि, तस्मिन् एतन्वित्वा सत्ता इत्यादिनां उद्भवानि इति वदन् ॥

१ वैशाख्यः	३७ विदः	६४ प्राच्यकठः
२ लौहित्यः	३९ मार्गवः	६५ कापिष्ठकठः
३ शाववः	३६ मधुकः	६६ वाराण्यः
४ पलांडुः	३७ रिगः	६७ वाराण्यः
५ आलविः	३८ श्वेतकेतुः	६८ श्वेतः
६ कर्त्तिकाः (पठः)	३९ प्रजदर्पः	६९ श्वेताश्वत्थः (व्यमन्युः)
७ कमलाहः	४० कद्रोडः	७० पातांडिः
८ ऋचामः	४१ याज्ञवल्क्यः	७१ मैत्रयः
९ आरुणिः	४२ शौनकः	६१-७१ इति चरण्यभूते
१० तंडी	४३ आनगः	चरकाणां द्वादश मेदाः ।
११ श्यामायनः	४४ उनिरः	७२ मनुः
१२ कठः	४५ तालः	७३ बराहः
१३ कलायः	४६ पास्तुः (पैगिः)	७४ दुंदुभिः
१४ बुळभिः	४७ खांडायनः कठतिसासी	७५ एकिः
१५ सुमतिः	४८ पित्रुळकठः श्रौचद्वीपे	७६ हरिद्रुः
१६ देववरः	४९ औदलकठः शाब्दपि	७७ श्यामः
१७ अनुकृष्णः	५० सपिच्छवकठः "	श्यामायनः
१८ आयु	५१ मुद्रलकठः कास्मीरदेशे	७२-७७ इति चरण्यभूते
१९ अनुभूमिः	५२ शृगलकठः सुजदेशे	मैत्रायणीयानां सप्त मेदाः ।
२० आप्रिनिः	५३ सौमरकठः सिंहछदेशे	७८ हारिद्रुगः
२१ कुराश्वः	५४ मौरकठः कुशाद्वीपे	७९ छगलिः
२२ सुप्रलिः	५५ चुचुककठः यवनदेशे	८० तुंबुरुः
२३ वाष्कलिः	५६ योगकठः "	८१ उल्लपिः
२४ झुकः	५७ हारिलकठः "	७८-८१ इति कलापानां
२५ लौकिः	५८ दौसलकठः सिंहछदेशे	चत्वारो मेदाः पतञ्जलमहाभाष्ये
२६ मुरिप्रवाः	५९ धौवकठः श्रौचद्वीपे	तत्त्वबोधिन्यां च
२७ सोम्राविः	६० जूंमकठः श्वेतद्वीपे	८२ आसुरिः
२८ आतृनांतक्यः	४८-६० इति त्रयोदश कठाः	८३ मार्गः
२९ चौम्यः	वेदशृङ्गपठे ।	८४ शर्कराश्वः
३० काश्यपः	६१ चरकः	८५ मृगः
३१ अक्षयः	६२ आह्रकः	८६ बलवः
३२ इलकः	६३ आत्रिष्ठवकठः	८२-८६ इति हारिद्रुगिणां
३३ उपमन्युः	भृङ्गकपिष्ठकठः	पंच मेदाः चरण्यभूते ।

- जैमिनि

• सुमत्

• सुत्वा

• सुकर्मा

SS पौत्र्यञ्जि

कौशिक्यो हिरण्यनाभ

लोकादि + कुयुमि. + ११ कुराति + १६ लौगलि

सौमित्रित्ति- + १ रसपारस + पाराशर + १३ मागविति + १४ तेजस्वी
पुत्रो राणापनीय

मूलधारी

मुकेतिपुत्र शृंगिपुत्र

आसुरावण

+ वैशाली

+ प्राचीनयोगपुत्र पतञ्जलि

वैल प्राचीनयोग सुरान सहस्रात्पुत्र + लौगलि
१ २ ३ ४

राट	१
महावीर्य	२
पचम	३
बाहन	४
सालक	५
गंडक	६
कालिक	७
एजक	८
गौतम	९
आजवन्त	१०
सोमराज	११
पुटन	१२
परिहृष्ट	१३
उच्छ्रखलक	१४
पर्वस्य	१५
येताल	१६
अगुलीय	१७
कौशिक	१८
नालि	१९
मनारी	२०
सत्य	२१
कार्पस्य	२२
कानिक	२३
पाराशर	२४

+ ९ माद्रकि + ७ कामहानि + ८ जैमिनि + ९ लोत्तगामी + १० कड + ११ कोल्ह + १२ शालिहोत्र

- सम्प्रदायद्वयेऽप्येतावतीनां शाखानां नामा सुपरलभ्यानि । एषु काश्चन विद्यमाना काश्चन नाममात्रावशिष्टा ॥

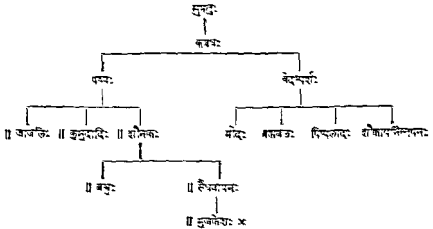
• पतञ्जलिपिता ऋषिपुत्रा । SS निरुका निधिहाम्तच्छाखाप्येतार शिष्यभूता जयप, न तु शाखाप्रवर्तका । + एतच्चिदादिनां शाखा आदित्यसम्प्रदायिन्वस्तदितरा ब्रह्मसम्प्रदायिन्व इति ज्ञेयम् ।

ब्रह्मसंप्रदायगतोऽथर्ववेदशाखा-

वंशपटः

(९)

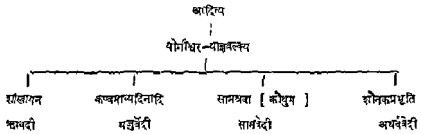

॥ एतद्ब्रह्म यत्स नाम अदौ कवी सा तदप्रवर्तितं शाखाऽद्विपत्सम्प्रदायत्वमिति बोधन् । तद्विपत्सं शाखा ब्रह्मसम्प्रदायत्वमिति बोधय्याः ॥

×-मुक्तेशस्य महिषा द्विकथा । एता सहितेति प्रविश । अथा बभ्रुकव्ये, वैश्वानकव्ये, अतीत्यव्ये, शान्तिव्ये, इति कव्यकृत्यव्येने प्रविशः ॥

आदित्यसंप्रदाय [परंपरा] द्योतकः

वंशपटः । (६)

आदित्यसंप्रदाय ऋग्वेदवंशपटः । (७)

योगेश्वर-याज्ञवल्क्यः

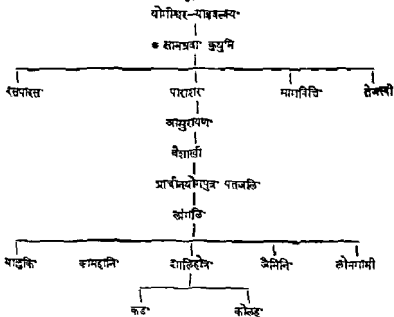
|
(शाखायनः कीर्षीककी)

आदित्यसंप्रदायगतः सामवेदशाखा-

❀ वंशपटः ।

(९)

× एतस्मिन्वशापटे निर्दिष्टशाखास्वनि बहूषः शाखा अनुसृतवन्धाः सन्ति ।

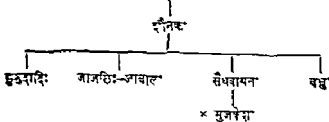
• इमौ न भिन्नव्यक्ती किंतु एकैव व्यक्तिः । सामप्रवा इत्येतन्नम बृहदारण्यकोपनिषदि सम्यगुक्तम्, कुपुमिनाम् उद्भूतस्तया कियान्कपाश स्वदि नागरखण्डे समागतः ।

आदित्यसंप्रदायगतोऽथर्ववेदशाखा-

वंशपटः ।

(१०)

योगीश्वर-याज्ञवल्क्यः

• मुजवेदस्य सर्वथा निष्कायः । एका सहित्वा इति प्रसिद्धा । अन्या नक्षत्रकल्प, वैनायकल्प, अंगिराकल्प, शान्तिराम्य इति कल्पवृक्षप्रदत्तान् प्रसिद्धा इति ज्ञेयम् ॥

दर्शपूर्णमासादियज्ञोपयुक्तपात्राणि ।

यज्ञमाजनानि यथोक्तानि कात्यायनसूत्रे—“ वैकङ्कतानि पात्राणि खादिरः सुवः
स्वयम्ब पालाशी शुद्धर्भवति (आश्वत्थ्युपभृत्) वारणान्यहोमसंयुक्तानि बाहुमाभ्यः
सुवः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्विला हंसमुखप्रसेका मूलदण्डा भवन्त्यरत्निमात्रः सुवो-
ऽङ्गुष्ठपर्यन्तपुष्करः स्फयोऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशिवहरणं चमसाकृति वा ॥”

यथा—बद्धखलमुसलकुर्वेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्पाशृताघदानाभ्युपवे-
षान्तर्धानकटप्राशिवहरणषडवत्तत्रयजमानासनहोत्षडनादीनि, एतानि वार-
णान्यहोमसंयुक्तानि । होमसंयुक्तानि तु वैकङ्कतादीनि भवन्ति ॥

आज्यस्थाली.

चरस्थाली.

पुरोडाशपात्री.

प्रणीता.

आज्यस्थाल्यादीनामाकृतयः—“ आज्यस्थाली तीजनी वा मृन्मयी वा प्रकीर्णिता । द्वादशाङ्गुल-
वित्तीर्णा प्रादेशोवा शुभा स्मृता ॥ आज्यस्थालीह्रन्नेव चक्रस्थाली प्रशस्यते ॥ पुरोडाशास्य पात्री तु चतुरस्रा
समानतः । खातेन वृत्तलेख युता यज्ञे प्रशस्यते ॥ प्रणीता वारणा माया द्वादशाङ्गुलममिता । त्वत्तेन
हस्ततलवदाकृत्या पद्मपरान्त ॥

शुद्धः मृत्

उपभृत्सुक

धुवासुक

पुष्करसुक

अग्निहोत्रहवनी

वैकङ्कतः सुवः

खादिरौ बाहुमात्रस्तु शुद्धसुम्नजकः सुवः । चरत्निमात्रो हमाभ्यो वृत्तलोऽङ्गुष्ठपर्यन्तः । अर्धपर्यन्तमास्या
व युक्तो नामाकृतिर्भवेत् ॥ उपभृत्सुक् धुवा सुक् च पुष्करसुक् तस्यैव च । अग्निहोत्रस्य हवनी तथा वैकङ्कतः
सुवः ॥ एते चान्ये च बहवः सुवमेदाः प्रकीर्णिताः । वृत्तकल्प्याः षडङ्गुल्याः पर्यन्तताः रुजानकाः ॥

उद्ध्वलम्

मुसलम्

शर्पम्

शम्पा

रुम्य

उद्ध्वलं च मुसलं स्थाप्यते मुदढे तथा । इच्छाप्रमाणे मयन शर्पं वैणवमेव च ॥ अन्यच्च—“ खादिर मुसलं शर्पं पालाशं स्थादुद्ध्वलं । यद्वोभौ वारणौ कार्ष्णो तदमावेऽन्यवृक्षजौ ॥ ” शम्पा प्रादेशमात्रेण स्थाखादिर रुम्यं प्रकीर्तनं । खड्गाकारोऽग्निमात्रो वज्ररूपो भवे स्मृतः ॥

शृताविदानम्

अपवेष

भकराकारकूर्चः

उपल

उपल

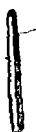

अगुष्ठार्धमात्रं तु तीक्ष्णार्धं शृणुवज्रकम् । शृताविदानं प्रादेशमात्रं दीर्घमुदाहृतम् ॥ उपवेशोऽग्निमात्रो हस्ताकारस्तु खादिर । कौशं कूर्चो नाहुमात्रो भकराकार उच्यते । इच्छाप्रमाणा तु उपलौ प्रोक्ता पाषाणसमवा । उपलो वर्तुल प्रोक्तो त्रिस्तम्भपरिमाणकः ॥

वडवचन्द्र

अभिः

अधरारणि

उत्तरारणि

वाचम्

ओविली

षडगुष्ठप्रमाणं तु षडवत्तं युगमलकम् । तथा चोमयत् खानं वाण्यं तत्प्रचक्षते ॥ अत्रित्तिस्त्रिगुणो हेपां खादिराऽग्निमपिता । अक्षयो यः शर्मिर्गमं प्रशान्तोर्वीतमुद्रव ॥ तस्य या शम्भुखी शाखा उदीची चोर्ध्व-गाऽग्निः वा । अग्निस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मध्ये चोत्तरारणि ॥ तसक्तमूर्धो यः शम्पा स शर्मिर्गमं उच्यते ॥ अलाने त्वशर्मिर्गमं हरेदविलम्बितं । चतुर्विंशतिरगुष्टैर्यं पटविं पार्थिवम् ॥ चत्वार उच्छ्रये मानसत्प्यो पारिकीर्तितम् । सारवदारं वाज्रमोविली च प्रशस्यते ॥

प्रमथः

नेत्रम् अथवा १४६.

अष्टांगुलः प्रमथः श्वानेने स्वाशरसोयुक्तः । ओषधी वाऽशीर स्वादेनस्यस्यस्यस्यस्यस्यम् । अंगुलीयुक्त-
 कानं तु एत यत्रोदितयते ॥ एत एत भृशपापनिमित्तमुपायता ॥ गोत्रार्थः श्वानंमिश्रितैरुत्सवन्तामस्य ।
 भावप्रमथो नेत्रे स्वाश्रमथस्येदं यत्परः ॥ पृथिव्यकर्मवक्राणि कस्या यापि पथवी । अंगुलानामेषानि
 अंगुलिं कथं उच्यते ॥ अंगुलमानं इदं अंगुलमुदरे स्थलम् । एकांगुला कटिरेण वी कर्णो वी च गुणकम् ॥
 उरु अङ्गं च पादौ च चतुःशोकेर्यथाक्रमम् । अल्पपथा मन्त्रे यात्रिकैः परिकीर्तिताः ॥ पञ्चगुणमिति प्रोक्तं
 देवोदितसु शोचते ॥ अथो यो ज्ञापते क्विः स कल्याणकुरुष्यते ॥

अन्तर्निष्ठः हरि रीतानी, प्राणिकदण्डम्, अमरः, इतानी.

अन्तर्निष्ठः प्रोक्तो द्वादशांगुलमिति । अर्धवृत्तगुणः दारः किञ्चिदुदितरीकः ॥ प्रोक्तः हरि रीतानी
 विपुला द्वादशांगुला । पिष्टानी च शोकेन पदुसा प्रकीर्तिता ॥ प्राणिकदण्डं अन्तर्निष्ठं द्वादशांगुलम् ।
 अमराणां तु अक्षयानि दण्डाः स्युक्तस्युक्ताः ॥ अंगुलस्य मन्त्रकर्मो विस्तारभङ्गुलः । पञ्चराशौ पञ्चदश-
 अक्षयानां अमराः स्थिताः ॥ इतानी तारा अन्तर्निष्ठानामा प्रकीर्तिता ॥

पञ्चराशयम्, पञ्चराशयम्, होराशयम्, अमराशयम्.

पञ्चराशयं पञ्चा आशयं च पञ्चदशकम् ॥ होराशयं तथा अमराशयं विस्तारकर्मणः । अन्तर्निष्ठानामेवामि
 कर्मणि कर्तव्यैः ॥

(४)

यज्ञपात्राणि ।

यज्ञमानपात्री,

पत्नीपात्री,

कृष्णाञ्जिनम्,

यज्ञमानस्य पात्री च पत्नीपात्री तथैव च । मये कृष्णाञ्जिनं प्राद्य तद्वत्कृत्वा विशिष्यते ॥ ”

इति यज्ञपात्राणि ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य-अध्ययनोपक्रमः ।

अस्य श्रीमध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य, योगीश्वरो याज्ञवल्क्यः श्रुतार्थः, सर्वं यज्ञः ~~विदुः~~ ^{विदुः} गतराजन्तरोद्भूतानि गायत्र्यादीनि रुन्दांसि, भगवांस्त्रयीमय आदित्यो देवता, अपूर्ववेदस्वीकर्णान्दि-
पञ्चविधस्वाध्यायाध्ययने, विनियोगः ।

हरिः + ॐ ३ ।

ॐ भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भूर्भुवः ॐ देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १ ॥

१-“ आदित्यादीनामग्नि रुन्दांसि इत्युक्तिः शतपथवेदेन याज्ञवल्क्येन कल्पिता ” (श. प. १४।१।१।११) इति मुनेः ।
“ हरिः इति याज्ञवल्क्येन ” इत्युक्तिस्तथापि कल्पिता ।

+ “ मयं यज्ञमनुकीर्य स्वर्गात्स्वर्गान्तरम् । सावित्रीं चानुरध्वेन तर्वां देवादिमाभिव ” इति याज्ञवल्क्यविष्णुसंहितायां ४
“ अभ्युत्थाने इति इति प्रयोगार्थे तु सत्यम् । शिष्याणां सुपदेशार्थं कुर्यादिति वितम्बिताम् ” इति । इत्यपि विशेषो
धर्मोऽयं याज्ञवल्क्येन कल्पितः । अन्वयविषयः । तत्रैव याज्ञवल्क्यविष्णुसंहितायां ४ इत्यम् ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमे हविर्यज्ञकाण्डे दर्शपूर्णमासयागः ।

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

- १ तत्र-प्रतीपादनं, प्रतविसर्गः, यज-मानुषिणमाः, अपां (प्रणीतासङ्ग-कानां) प्रणयनं, परिस्तरण, पात्रा-सादनं चेत्यादीतिकर्तव्यतानिरूपणं, तत्तदर्थवादादिकं च. २-१४
- २ शूर्पाग्निहोत्रहव्यम्पादानात्प्रमृतिं गार्हप-त्यस्य पश्चादग्निसादनान्ता हवि-र्द्रव्यसादानमभिविनीतिकर्तव्यता, तत्तदर्थवादादिकं च. १५-२६
- ३ पवित्रकरणं, तत्र प्रोक्ष्युत्पवनप्रयो-जनकयनप्रसङ्गेन घृतासुरवपेति-हासः, घृत्रनामनिकृतिः, तच्छरि-सुतदुर्गन्धाजले दमोत्पत्तिः, प्रोक्षणी-नामपां प्रोक्षणं, हविःप्रोक्षणं, यज्ञ-पात्राणां प्रोक्षणं च. २७-३२
- ४ कृष्णाजिनादानादि-त्रि. फलीकर-णान्ता पुरोडाशकरणसम्बन्धिनीति-कर्तव्यता, तत्र कृष्णाजिनस्य वेद-प्रवीरूपत्वं यज्ञरूपत्वं च, तथाऽह-मनपेषणप्रसङ्गेन हविःस्कन्दने दोषामत्वात् प्रायश्चित्ताभावकथनम्, उद्वलमुसलमोर्दृषदुपलयोः सोमा-भिषवार्थप्राप्त्यां च ' अद्रयः ' इति नामसाधारण्यादुद्वलमुस-लाभ्यां दृषदुपलाभ्यां क्रियमाणस्या-बहनस्य पेषणस्य च प्रावसाप्येन सोमाभिषवेण साकं तुल्यतानिरू-पणम्, अन्तरा मातृष्या वाचो न्याह-

रणे प्रापञ्चित, शम्पासमाहननहेतु-भूत इतिहासश्चेत्यादि. ३३-४३

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

- १ कपानोपगानपेषणयोर्गोपयं, तदुप-पत्तिः, तयोः सम्बन्धिनी सकलेति-कर्तव्यता, तत्र उपवेपथुप्रिशन्दनिर्व-धने, मध्यमकपाले आभिचारिकी विधिः, शम्पाया जिह्वासंस्तवः, पेषणप्रोहगमन्त्राभिप्रायाविष्करणम्, आज्यनिर्वापस्तत्रिर्वापमन्त्रस्यानिरू-यजुष्वप्रतिपादनं, तत्तदर्थवादा-दिकं च. ४४-५३
- २ सपवित्रायां पात्र्यां पिष्टसवापादि-पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदकमापयेभ्यो नितनयति-स्त्येतदन्तं पुरोडाश-श्रवणं, नेन सदैवाग्याधिश्रवणं सोप-पत्तिक, पुरोडाशश्रवणस्य प्रवर्ग-प्रवृत्तनसाम्योपपादनम्, अभिवासनेन नम्रवमुषितत्वपरिहारः, लोकेऽपि तथाविधः स्वापो न विधेय इति सूचनं, तत्तदर्थवादादिकं च. ५४-६०
- ३ आ यसंज्ञकदेवानामुत्पत्तिः, त्रिरीर्षि-त्वात्प्रविश्वरूपवधः, पात्र्यङ्गुलिनि-र्णेजनमान्यानां माग इति निरूपणं, दक्षिणावतीव योगेन यष्ट्वं नाद-क्षिणेनेति, तत्र दर्शपूर्णमासयोरन्वा-हार्यो दक्षिणा, आप्योदकदानं, पुरोडाशस्य पशुसंस्तवः, तत्र देवै-रालम्बानां पुरुषाश्चादिपशूनां पृथिवी-

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का

प्रविष्टान्नेषां च वीचनोर्बोद्धियत्रयो
 रूपसि, पशुपुरोडाशयोः पानत्व,
 देवैरालिञ्चानामपक्रान्तमेषानां पुन
 चाध्यादिपशुनामनद्य वक्रगत्त च ११-१५
 वदिकावरण, तत्र स्वशरर्वक्रस्य
 त्वादिप्रतिपादन, तदुपरीगो वृत्रेण-
 सप्रामथ, तत्राजामिन्वारविधि,
 पर्षापचतुष्टयामं तन्भवतु रण-
 विधि, यज्ञविगतकामुरनिर्हरण,
 शत्रुनिर्हरण, तन्भवतिपाद्या
 विज्ञा, स्वभवतुर्रणेऽभिचार-
 प्रयोगश्चेति ११-७५

वेदे. परिश्रोतोद्धानि, तत्र धामना
 क्त्वार, अमुरेणो देवानां वामन
 रूपिनिष्पुनमितपशुभूमिभविमाग,
 साह्यायिको वेदे पूर्वोत्तरपरिषदौ,
 तत्र वेदिगन्धनिष्कृति, वदिमान,
 वेदेर्लौकिकस्वीताभ्येन प्रशसन,
 देवादीनां दिग्विषाम, पुरीसाहरणे
 काशप्रयोग, वेदेरनुमार्त, तत्र
 रथायिका, तत्र चन्द्रमसि कृष्ण-
 कृष्णोद्धानि, वेदां प्रोच्यन्त्यासाद
 नादि-पाण्योक्तनेकनांता इति कर्त
 न्यता, तत्र स्वथोदकप्रकोऽभिचार-
 प्रयोग, प्रानवामाद्विस्तरणा-
 त्यास्य वेदे स्वर्षे निर्वर उदि-
 हास, देवानां ऋतुमुक्तये, आपञ्च-
 तुगनिरसन, बर्हिस्तरगागनतत्र वेदे
 स्वर्षो न दोषायेत्यादि ७५-८७

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमस्कार, तत्र प्रथमं मुक्-
 तुवदिपात्रसामागं, पनीसन्हन,

पनाकर्तृकमापानशुभम्, पन्था
 सज्जिमाने गार्हपत्य अ पात्रिप्रयोग,
 एतौर्दानादिनिमित्तत्रशाक्तत्या अन्त-
 निधान आहवनीय आपात्रिप्रयोग-
 मिति विवेक, पवित्राश्रयामा-पयोर्न-
 ण्युत्पवन, सार्धवादमन्वर्त्युक्तृक-
 मान्वाश्रयण, यज्ञे ऋविनिष्ठाश-
 स्थितानामाशिव' यज्ञमानतामिव
 रूपदेतुना यज्ञमानकर्तृकाम्पावेत्तग-
 प्रवाग्यानमित्यादि. ८८-१०१

२ यज्ञस्य पुरषवादस्येन सृष्टि,
 आग्नेयस्वविषां तद्यज्ञेवतानामादिद्वय
 प्रहृगम्, आग्नेयस्य स्वनादिना
 प्रहृगमिति विवेक, सार्धवाद
 संप्रयोजनं जुहुषभृद्वासु क्रमा-
 न्वातुरष्टवर्तुर्बर्माग्यप्रहृगम्, आग्ने-
 यहृगीयतस्याया-दीनाधिक्यप्रसंगेन
 परिश्रितपरिमितमोज्ज्वेन धीर्य-
 बलतो सृष्टद्वयसृष्टी, जोहवमोप-
 श्रुत चाग्य जुहुवे होतय्युत्तरभृतो
 होमसाधनत्वामाने तत्राश्रयदानं किं-
 मर्धेन्यादिष्य तन्निरसनम्, प्रोवा
 वरस्य स्वर्षितानिरक्षण, सुकृत्वे-
 ऽध्यायप्रहृगे साहृगप्रवचनविधि-
 रित्यादि. १०१-१०४

३ स्वपवर्हिर्देवीनां प्रोक्षण, वेदां बर्हि-
 स्तरण, तत्र वेदां योयित्ताभ्यमुपव-
 र्णं नीवशादिकं च सपानं बर्हिस्तरण
 रूपवासता तस्या नप्रवर्षिहार,
 शिखारूप प्रस्तरमुपरि पूवाऽऽश्रव-
 नीयकल्पनादि, परिश्रितारिधान, तत्र
 परिष्पुपस्याख्यायिका, बर्हिषारिधि
 स्वनस्य हविषोऽभिमर्शनं परिशि-
 रूपेणावस्थितानां भूपत्यादिदेवानां

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मगन्वेनोपपादनं च, इत्यावयवा-
परिवय इत्येकीयमननिरसन, परि-
धुपपादानभूताः पलाशोदा वृक्षाः
इत्यादि. १०९-११०

४ परिधीनामादित्वं प्रतिपाल्य परिधान
क्रमः, पूर्वोत्तरागारमिधोरम्याधान,
तदर्थवादः, अन्वयागानवन, सामि-
धेन्यनुवचनावसरेऽनुयाजायमेकस्या-
सृष्टीरस्याः सन्निवोऽवशेषण, विरुति-
नामनिर्वहनसद्दिने विधूरयोरासा-
दानं, तयोः प्रस्तरविधानमितिधाने,
आय्यपूर्वोनां लुहादिलुकां संस्थापन-
विशेषेण पेद्यामासादनम्, आसन्धाना-
माग्रादिहविषामभिनर्शनम्, अन्वये-
रत्नात्मधेय्यादि. ११०-१११

५ सामिधेन्यनुवचनं, तन्नेमसामिधेनी-
नाम्नोर्निर्वचनं, सामिधेन्यनुवचन-
प्रेषस्तत्र होतृपदमनुपादेयमित्येकी-
यमतनिरसनं तद्वैतुश्च, सामिधेनीना-
पृचा छन्दोदेवतासंख्यादिकं, पंच-
दशो वज्र इत्यस्योपपत्तिः, तत्सम्ब-
न्ध्याभिव्यक्तिः प्रयोगः, सामिधेनी-
नामृत्वा संख्यासाभ्याप्य तस्य रात्र्या-
त्मना संगतिः, अमुरसंख्यासाभ्या-
प्य षष्ट्युत्तरत्रिंशत्संबसराह. सत्यतिः,
काम्येष्टिश्च सामिधेनीसंख्या, काम्ये-
ष्टीनां प्रचलन्यागस्योपांशुक्रम, उपांशु-
ठभुगं च, दर्शपूर्वमाते गतभ्रंशैरु-
क्तिस्तयः सामिधेन्य इति सरूढ-
न्यवस्थापनं, सामिधेन्यनुवचनेऽन-
वान्वसन्त्यादिधर्मविशेषानुक्रमण,
तदर्थवादादिकं चेति. ११४-१२०

इति सुतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

- १ सामिधेन्यनुवचने उपांशुदिक्रमणादि-
धर्मविशेषविधानं, तत्र हिंसारप्रणवयो-
स्थादा ग्यानुवचनं, सामिधेनीना-
पृचा सप्तयोजन सोदाहरण 'एति-
मेति ' लिङ्गइयविशेषविधानं,
सामिधेनीपृष्ठु प्रयमहिनीययो-
क्तयोः केषाचिन्मतेन लिङ्गव-
माशङ्क्य तत्तत्पठनं, सामिधेनीना-
पृचां क्रमेण प्रायः पदसो व्याख्यानं,
तत्र प्रमङ्गान्नाप्यवविदेवराजरूपा-
प्रस्तावः, अग्नेर्वदूतत्वेतिहाम, देवा-
सुरनिवातनगर्वमिवात्मन्, अष्टम्या-
मृषि ' हेता यो विश्ववेदसम् ' इति
मानुषपरिकल्पितपाठान्तस्य
निरासः, सामिधेनीपृष्ठु सप्तदश-
संख्यापूरकयोर्थाग्याभूतयोः कचोः
स्थाननिर्धारणे, समिद्धक्या, दरम्या
कचः प्राक्-अनुयाजसमिद्धर्मव-
शिष्टसर्वेषामानाम्बधानम्, अन्ति-
माया कच प्रोक्षणीप्रैषकसम्रैष-
रूपत्वं, तद्गृताभ्यरपदस्य निरक्ति-
पूर्वक सोमयागे रूढि प्रतिपाद्य दर्श-
पूर्वमासे च तद्योगं दर्शयित्वा द्वयोः
समानरुचनकरवोपवर्णनमिथादि. १२१-१४९
- २ निगदानुवचनम्, आर्षेयानुवचनं, निवि-
स्थाट, यथादेवनं देवतावाहन, सामि-
धेनीपुरोऽनुवाकययोन्निगृष्टानुवचनं,
रात्र्याया आसीनेनानुवचनमिति
धर्मविशेषविधानं चेति. १४७-१५२
- ३ शान्तिकर्म-सत्र सामिधेनीभिः समि-
होऽग्नि. प्रदीक्षतपो मरतीतपतः स
रक्ष. प्रष्टतिमिरहित्वः स्मष्टुमशक्यथ
जयत इति कथनं, सामिधेनीनां

मा० विषया

पृष्ठाङ्का

मा० विषया

पृष्ठाङ्काः-

तत्तत्तद्द्वेषन्त्यामेन प्राण्यपानादि
करणप्रामविशिष्टा ममस्कारहेतुवन
श्रुति, सामिनेत्यनुचनकाल हीन ।
प्रति शपतो द्वेषस्य प्रत्यूच प्राणा
पानादिविशो जनहेतुत्वन प्रशमन च ११२-११७

आचारसङ्घक्रुवोर्हामपौविधान, मनो
वाग्देवधौ च ती पूर्वोत्तरावागरी
सचिद्रेऽग्रा होतृयो, तत्र पूर्ववार
ग्याशु सुगम नूर्णानुसरत उपवि-
ष्टन सता हीन-प, उत्तराग्राधोत्रे
मुचः स्वाहाकारेण दक्षिणतस्तिप्रता
एतः हीनस्य, पूर्वानारोत्तर सत्रैव-
मक्षितमार्गं पूर्वोत्तराग्राधेरग्नि-
समार्गस्य च देवयो यक्ष्यमागद्वि-
द्भ्य वाहवित्रा प्रदानार्थं शकट-
सम्पत्त्या रूपम, द्वयोराग्राधयो म ये-
ऽग्निवम्भार्जनानुश्रानस्य प्रशसा
चेत्यादि. ११८-११२

सेनिकर्तव्यताक उत्तराग्राग्रीम,
प्रत्येस्य लोहेवेनाग्नेन घृष्यातमघ्नन
प्राजापत्यस्य पूर्वोत्तराग्रीपाशुव-
प्रापको वाहमनरो सवाइस्तत्र
प्रजापतिद्वतो निर्गमथ, एतज्जिग्यन्
विषादादावो गर्भं पनितस्तत
प्रभृति प्रजापतिं प्रति वाचो-
ऽभ्यवद्वचारण, गर्भपतिताद्रेतसो
ऽग्न्यपि, अग्निपदनिरक्ति,
उत्तहेतुना सुवर्गमी रजस्रत्वा वागा-
ग्नेयी प्रमिदा, अस्या वाच सकल-
स्त्रीवातस्योपादानहेतुत्वाद् ११३
लौकिक-प श्रिवोऽपि अत्रिष्य एवे-
त्यादि. ११२-११८

इति षतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ होतृप्रवरग, तत्र पूर्वोत्तराग्रा तस्मिन्
वेदिवर्हिार-असराश्रदानपथ निरा-
कृत्य सकलपथे ममलहनाशानर-
स्यापन, देवहेतुत्वेरेण, अग्नि-
धानसहित यनमानस्यार्थयप्रवण,
तन्मव्यग्यापान, मानुषहेतुवरग,
हेतुहेत (उपधावन) जपस्तदगा-
हवान, सप्रयोजन होतृकर्तृ-
मन्वर्धग्रीकर्तृ सन्मर्शन, होतृ
सेनिकर्तव्यताग्रासतसोपवेशनम्, उप-
विष्टप, अग्नीक्षणजपधेति ११९-१७८

२ पथ प्रयाजा, तत्र पूर्व सगादान-
निगद् नवरा विमन्व त्क्याएवान,
निगद्गतनवसहस्राया प्रशसन,
साहस्रापिक आश्रावणप्रयाश्रावण-
विधि, आश्रावणप्रश्रावणप्रश्रावण
अव्यर्थादिनाम् कविजा सादरा
विशेषविकालमहित वायमविधि
प्रसङ्गाज्योतिष्टोमिक कविजा वाग्-
दमविधि, वाह्निपमशानाचरणे
मजमानस्य फलप्राप्त्यरोग, आश्रा-
वणादिपुस्तकस्य प्रशसन, तत्र पञ्चमो
-वाह्नि-यो वातामविशुद्धनयितु-
पर्जन्यानामुद्भव, कारवर्दिष्टिपु
दशोर्णमात वा वृष्टिपामनया विधि-
विनेय, पञ्चमो व्याहृतिर्मा धेनु-
रुणेण प्रशसन चेत्यादि. १७८-१८१

३ प्रयाजयागविधि, तेषांशुनरूपतया
पञ्चमएव च विधान, प्रासक्त्या-
एवाधिकया समेतमाग्नेहविष्टव-
विधान च प्रयाजहेतवे पुरोऽग्निमग-
पथनिर मूर्ध्वोऽव्यर्था स्थान
निपम, होमदिसविधान, प्रेषविधि,

श० विषयः	पृष्ठाङ्काः	भा० विषयः	पृष्ठाङ्काः
<p>प्रयाजब्राह्मणं तत्र प्रयाजानामनुत्वेन स्तवनं, प्रयाजदेवतागतवह्वैकत्वादि-प्रशसनं, सफलं सप्रकारं सपानयनं तद्व्यसंभवं च, अन्तिमप्रयाजानुष्ठानेन साक्षात्पिको यज्ञसमानिप्रशसनपरीक्षणैः, प्रयानयोगस्य संस्कारार्थमपवा यज्ञस्य यातयामन्व-निवृत्त्यर्थं प्रयाजशेषेण हविषामभिघाणम्, आन्वस्यायातयामन्व-प्रसिद्धया तेनाध्यायने हविषामयात-यामन्वनिरूपणम्, अन्वशेषायां हविषामयातयामन्वाय पुनराध्यायने, शिष्टकृति सहेतुके क्षान्त्वंजननिषेव-करणं चेत्यादि. १८७-१९७</p>	१८७-१९७	<p>यजमानस्य क्रिद्विदृष्टकलसिद्धिः, प्रयाजसम्बन्धिषेदित्वाविज्ञानस्य फलरूपनम्, आन्वस्य प्रजापति-देवतारूपरूपेण प्रशसनं, तथा यजमानदेवतारूपरूपेण प्रशसनम्, उक्तार्थज्ञस्य प्रशसनं चेत्यादि. २०२-२१०</p>	<p>२ आश्विनप्रदेशस्य-आश्विनपुरोडाश-विधानं तदाह्वयारिका च, पुरोडाशस्य वर्णाकारना, दृष्टानुत्वेन पुरशो-पनायने विदुर्विचारप्रतिपादनं, पुरोडाशनामनिर्दिष्टः, आश्विनपुरोडा-शस्य दर्शद्वयं, सोमयज्ञात्प्राये, पौर्णमास्यसोमोऽप्रीशोमीयहविष्को दार्शः साज्जस्यहविष्कः, उभय-त्राश्विनयागस्य प्रायस्य त काले च, आश्विनस्य हविषः प्रसिद्धिः पृथक् प्रयोगानुष्ठाने तदर्थे चेत्यादि. २११-२१९</p>
<p>४ प्रयाजाष्टम्, तत्र-प्रयाजानो प्राण-रेतःप्रकारेण स्तवने, प्रथमे प्रयाजे उपसायसामनार्थं नैमित्तिक-मभिमर्शनं, प्रयाजानुष्ठाने तस्य-श्विष्याह्वयारिका च, प्रतिप्रयज-साह्वयारिकासिद्धानुष्ठानं गर्भविभाग-करणं चेति. १९७-२०२</p>	१९७-२०२	<p>३ अग्नीशोमिकद्वन्द्वकपालपुरोडाश-निष्ठित्वाह्वयारिका च, तस्यां च त्वाप्तस्य विश्वरूपस्य स्वरूपं, नाम-निरुक्तिः, शक्यतः शार्ङ्गयज्ञे, तस्मात्कश्चिन्न-कल-वेद-निनिदि-पन्निगामुत्पत्तिः, तेषां शारीरवर्ग-शब्दस्वरूपवर्णनं च, विश्वरूपवधा-त्कुद्मस्य स्वप्तिन्द्रे दिना सोमयाग-करणं, तत्रेन्द्रेणानुष्ठानेन द्रोण-कलशस्यसोमस्य बलाद्द्रवणं, तन्नि-मित्तयाऽऽर्थां मुञ्चन्मिन्नसादीन्द्र-येभ्यः सोमोद्भवत् च, तदाशुप-सामाय देवैः कृता सोमामगीष्ट्या विक्रित्वा च, ततश्चपुत्रिन्द्रेणात-नार्थं वृत्रासुरोत्पादनं, वृत्रस्य सन्-वत् एव जगत्कारणाम्नीशोमीया-</p>	
<p>इति पञ्चमोऽध्यायः ।</p>			
<p>अथ षष्ठोऽध्यायः ।</p>			
<p>१ प्रयाजानाविष्टौ प्रायश्चे, वसन्ता-पुत्ररूपप्रयाजदेवैः सन्वयोपरा-दनायोऽऽह्वयारिका, प्रयाजदेवतानां प्रायस्यमर्गसनायोऽऽह्वयारिका च, आदिप्रय्याक्सानेष्वनुष्ठेयानामान्व-मागन्धानस्त्रिष्टक्यागानामग्निदेवता-सम्बन्धाभिवाचक इतिहासः, अग्नेः पुरस्तात्पथे पथाच्च स्थापनप्रकारः, सप्तशोचनसागभागप्रधानस्त्रिष्टक-यागानामग्नेयचकरणप्रशसनं, तेन</p>			

दानां मक्षणं प्रवृत्तिं, वृत्रपरोधनात्
 वृत्रस्य सर्वाकारता, दानवचनं प्रनि-
 दिष्टं, वृत्रापादकं दद्राणवद्वेषं
 दत्ति मन्त्रे स्वराज्यव्याकरणान्द्रम्य
 वृत्रशक्तमित्युच्यते । न वदन्मनि
 प्रसोक्तमस्मिन्, वृत्रम्व वृत्रमु-
 गुणतया तस्मै च वृत्रा, जत्रदान-
 समय, इन्द्रस्यशोभोमो पौर्ण-
 मासयोगे । नाराद्विषयान्दानेन
 स्वातुङ्क्लसपादनं, तत्र पौर्णमासे-
 ऽग्नीषोमीययोगे दशदीनां तथा
 विद्यावशोऽत्र पदीनां पुन रशाट-
 वृत्रसपादनं च, रदानीमग्नीषोमी-
 येनेष्टवत् एतदेव फलमियुपवर्गन्,
 ततो वृत्रस्य वृद्धिकारणप्रयोगेन
 पुनस्तनूष्वनन्त इन्द्रस्य तामरणो-
 योग, तदा वृत्रप्रार्थनेषा शक-
 ह्येन वृत्रस्य द्वे गहरण, वृत्रोदस्था-
 नस्य द्विव मास कृत्वीकस्य चन्द्र-
 रूपस्य देवेभ्यो दानमपराधामुत्थे
 प्रजाभ्यो दानम्, अमागोऽत्रावृत्र-
 मम आप्यायनप्रणा, पुत्रुञ्जित-
 प्रजाकृतं वृत्राय वज्रिहरणप्रदानं,
 प्रपणादग्नीषोमीयाज्यभागविधिः,
 पशौ सोमं च निर्वाणामवादाद्यत्र
 मागामावकयनम्, अग्नीषोमीयोरिन्द्रस्य
 च मन्त्रदेवतामन्त्रप्रतिपादनम्, एत-
 किमितेन सर्वेषां दवानामग्निषोमे-
 ऽन्नामकवकयनम्, एतद्विज्ञानं फल-
 सार्थवाद उपाश्रुणागविधि-तत्राज्य-
 मागोऽनुवाकपुरोडासभागवित्तय
 एवाग्नीषोमीयेऽदेवव्यवद प्रशंसन्
 पूर्वकं जामिनदोषम्याशेषपरिहारी
 प्रधानयोर्दयोऽग्नीषोमव्यवणयोर्व्या-

पुरोऽनुवाकपथवैलक्षण्यस्य विव्यर्ध-
 वाद, पूर्णमासोपकारा, तत्रोपवाच
 पञ्चमिद्वानाख्याभिरा, पर्वदेव-
 सदानम्, उपवाचसोम्यपर्वविमानम्,
 आज्यभागहोमयो स्थानविमानं,
 तत्र पशान्तेनिरूपणं, प्रायुक्त-
 याग्यापुरोऽनुवाक्यानेलक्षण्ये हेतु-
 निर्दशनम्, आरमाययोर्व्यवस्य
 चपुत्रोपवर्गनं चेत्वादि २१६-२१२

४ दशोपवाचस्तत्र अमावास्याया
 हविषां विवानारयाविका, देवाम-
 दादराकपालपुरोडाशविधि, साक्षात्प-
 हविर्विधि, अमावास्थानामवि-
 क्ति, साक्षात्पौषचिप्रकार, साक्षा-
 त्यस्य सोमनुत्पत्ताविमानं, सोम-
 याऽसोमयाजिनो साक्षात्पविधि,
 दर्शपूर्णमासयागयो क्रमाद्वृत्रहया-
 वार्त्तप्रशम्दनाचक्रवप्रवृत्तिनिवृत्त-
 कयनं, वृत्रशम्दार्थश्चन्द्र इति
 कयनं, चन्द्रदर्शनयुक्तचतुर्दशुपवाच-
 पञ्च निरस्य च द्वादशनिवत्याममाया-
 सुपरसपञ्चस्थितकारणं, दर्शयगो सा-
 क्षात्पवृत्तिषो दन्वावृत्रकन्याभिरुपण,
 चन्द्रस्य क्षयोदवकारणविमानपूर्वक
 चन्द्रवर्जिताया अमाया प्रशसनं,
 साक्षात्पहविषो महेऽदेवताफल-
 निधयुक्त्येऽदेवताफलस्य स्थापन-
 मियादि ११२-१४०

इति षष्ठोऽध्याय ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ साक्षात्पवर्धनिरूपणं, तत्र प्रसमात्प-
 लाशक्येति, अथवा रात्री साक्षात्प-
 पक्षे यवाग्याऽग्निहोमदीमविमानं, तत्र

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

उक्तान्नादिप्रियास्तनाती देहः,
सासायोरपत्तिरिमान च. २४१-२४९

१ तैत्तिहासा अवदानवदति, तत्र
प्रमं गाणवपुत्रेनेवति स्तदसा-
करण च, अवदाननामिदिकि,
अवदाने चतुष्ववदानेति
पञ्चदशं प्रविषाय चतुस्त्रयोविंश-
त्वारः, अवदानेवसायानवदान, सायं-
वदस्यतुरवदानप्रकारः, प्रदान-
सायवर्गत्रिरुपगं, ध्यायपुरोस्तुवा-
चप्रयो. कार्यमेवकथन, तयोप्यंवा-
धुविबीक्षामिपुनस्तनया जगति
सर्वमारोपणिकथनं, इवनकदसि,
तत्र पुरोस्तुवाक्यवाप्यवशोपित्री-
विष्टुत्तस्तनादानं, तयोत्वोवाप्यवर्ग-
कथनं, पुपुस्तुवाक्यवाप्यवर्गक-
थानि, सप्तद्विष, वपुष्टारपकथन,
साहचर्यिकं दर्शयुगोक्तनिर्बन्धनं,
तत्र देवसुष्टुवाणी दापविभागकथनं,
सुकृष्णपविशोर्नोर्नोपपत्त्यास्तुके
सदवयवप्रशंसायुग्मं सहोवासास-
नंवास्तुवाप्यो प्रदर्शनं चेत्वादि. ११०-११०

२ यद्वेदु सर्वत्र प्रदानवाप्यवेत्तरं विष्ट-
कथागतत्वाप्येतिहाससं, तत्र वापु-
शब्दाप्यो हवि. शेषो हस्तव माग
इति कित्वायं, विष्टकथादान-
प्रयोगेन दत्तव विविधाणि नामानि,
विष्टकृत्त्रिगदव्यापयानं, विष्टकथा-
प्यपुरोस्तुवाक्यवर्गोत्पत्त्येवधरेद-
मवनकथनेन प्रदर्शयुक्तं विष्टवग-
धुत्तवयवधं निरुद्धव समतप्यद-
कथनस्य छडीकरणं, वास्तुशब्द-
सायवर्गार्थं, इत्येवसायविक्रान्ति-
कथनं, विष्टकथनदानहीनप्रदे-

रापोर्विशेषः, विष्टकथोप्यव प्रदान-
हविवा महापरोस्तुवाक्यन, पञ्चविं-
शतिवयव, 'तत्र गाणवकाराहव-
नीरव्योदरगं, तस्याप्यारिपकमेव
स्थापनं हवि ध्यायगिरिखये पञ्चदश-
विषय, यथनवाह्यारप्रयोवनकमसोः
परिस्तरगं, यत्रुनिप्रयोवनकं
कासगभोवनं चेत्वादि. २४१-२४९

४ त्रयः प्राणिनस्तत्र, तदर्थं प्रदा-
यतेः स्वदृष्टिगतिपानस्तत्रुद्वय-
चिका, तयो च प्रमाणदक्रियात्त-
शाप्रयोत्पत्तिप्रकारकथनं, प्राणिव-
भातीन्द्रिककथनं, तयो देवैः प्राणि-
कथनं यथाव द्रुमे च प्रदानं, तयो.
प्राणिवस्य निरी. गमभ्रगाप्याक-
स्वद्वितकचोदमेनं, पुनः प्राणि-
वस्य बुद्धवयने प्रदानं, बुद्धवनि-
कर्तृकं प्राणिवस्य जठरे जीवित्रता-
दानं, प्राणिवदव्युत्पत्तिः, प्राणि-
वस्य हृदिषकाद्वयमे प्रदानं, अतो
दामितकृत्तवाद्रुद्विपकर्मदामनस्तत्वं,
तत्र इहावदानं, प्राणिवानेने
प्रकारदानं, नामाकथनाने प्रसंगः
प्रपित्रदानाद्यं, तत्रवजवाप्यवेतोप-
पत्तिहृत्वादिक्थं, अन्वेषोर्गोपारि-
हणप्रप्यन्तुपानप्रसक्तं हेतु-
पुरस्तं वाप्यवविधानं, वाप्यवाप्यवारे
प्राणिकत्वं च, जस्योस्तुवाक्यप्रस-
विधानं चेत्वादि. २७१-२७१

इति त्तमोर्ध्यायः ।

अथ अष्टमोर्ध्यायः ।

१ इहास्तं तत्र-इत्येवसिस्तम्बि-
व्याहयायिका, तयो च प्रसंगान्म-

श्री० विषया

पृष्ठाङ्का

श्री० विषया

पृष्ठाङ्काः

स्वात्मतारेनिहास, इहाया मैत्राव-
 रणीवकप्रथमम्, इडाया मनोर्दुहित्व-
 प्रतिपादन, मनुनाऽऽशीरुपास्तत्वा
 षष्ठे समवकप्रथम, मनो सर्वाशी-
 मप्रप्रत्या इहायागफलनिष्पत्ति-
 निरूपण, इटामिष्टवत इजानिदीन
 ज्ञातवतधैतदेव फलमिति कथन,
 सहैतुक इहाया पञ्चावतताकण-
 विधि, सतिकर्तव्यताकमुपाशु-
 त्वावैचधनक द्विविधमिदोपहानम्,
 इडोपहाननिगदन्दास्यानाम्, इहाया
 यजमानपञ्चमत्राद्युत्तिकर्तृकप्रार्थन-
 प्रकार, आग्नेयस्त्रैकद्वैव दरप पुणे-
 दासम् चतुर्धाकरणादिक, द्विद्वैव
 बह्वैवपानां पुरोडाशाणां चतुर्धा-
 करणाद्यनामप्रतिपादन, षडवत-
 स्वाग्नेये प्रदानम्, अत्राप सत्पुरु-
 षडवतभागप्राशनम्, इडोपहानानन्तर
 होत्राऽऽशिवाग शस्वमानाया यजमा-
 नस्यासी प्रतिपहृजयेन होत्राऽऽश-
 सितनामाशिवामानसाकरणकथ-
 नम्, इहा मधयितृणां सर्वेषां सहैतुकं
 पवित्राम्ना मार्जनविधान, सहैतुका
 पवित्रप्रतिपत्ति, इत्यादि. २७९-२९२

२ अनुयाजक्रम-तत्र अनुयाजदागि-
 पूर्वनेतिकर्तव्यता, होत्रनुगमनाह्वय
 हीव कथ, अग्नीवर्तक सप्रयोजन-
 ममित्तमाह्वयम्, अनुयाजदागानुवाच,
 तत्रानुवाजनामनिवचनम्, अनुयाज-
 प्रशामार्थमर्थवद्, अनुयाजानां
 छन्दोस्वप्नसम्प्राप्तनम्, अनुयाजस्ये
 साकल इमनिहासम्, अनुयाजेतु
 नैवदानप्रशोकप्रथमम् अनुयाजेतु
 होत्रवैचधनप्रदानम्, एतन्नेन

स्तुतानां छन्दसामनुयाजदेवत्वविधा-
 नम्, अनुयाजेतु देवतानामप्रसि-
 द्धवभावमाशक्य तत्परिहार, तत्र
 'वमुचने वसुमेयस्य' इति पदद्वय-
 स्थान्निर्णयशाह्वयान वात्सार्थव्या-
 रयान च, उत्तमानुयाजान्ते सम्प्र-
 योजन समानयन प्रदर्श्य धरातु-
 याजहवनविधान चेति. २९१-२९९

३ सूक्तवाचिदायुवाककर्मणी-तत्र पूर्व
 सुग्मह्वन, व्यह्वने अत्रादाभावकथन,
 एतन्नेन होत्रे भोक्तृभोग्यत्वव्यव-
 स्थापन, अग्नेव तृतीयामातुल्यव्या-
 दिपरिणयनरूपसामिष्ट्यनिर्णयस्य
 भाष्ये प्रथम, सामिप्राय परिस्पष्टनं,
 स मिप्राय प्रथमपरिधिमिप्राय-
 श्रावणम्, सूक्तवाक्यैवसम्पविधा-
 नम्, प्रस्तरादान, जुहुवभृद्भुवास्तु
 क्रमात्प्रस्तरस्य सूक्तव्याघ्राणां सम-
 खनम्, प्रस्तरादौते सर्वदा वृष्टिसुख-
 दागृत्वादिना प्रदासन, सामिप्रायो
 नीवैर्हृत्पादिसर्वतिकर्तव्यतासहित
 प्रस्तरपथेय, सामिप्राय वृणानुग्रह-
 रणम्, आभोग्यदर्श, अग्नीद्वैतव्यो
 मवाद, तयोर्वैकथेय, मवद्वन्व-
 लादिस्वाह्वनीना वात्सार्थव्याह्वयान,
 सारनिदगूढवराथेयवाधानं च,
 तयमैव परेतीनामनुग्रहरण, सामि-
 प्राय समवरोमार्थं तृप्यभृत्वो
 सम्प्रहरण, वैध्वेदेवैवय सखवशीन
 इति निर्धारण, समवरोमन्त्रापूर्वक
 समवरोमन्त्रामिप्रायानिष्करणम्,
 सुविभुञ्जत तत्र-अन पठ पावी-
 पथश्चेति पथेद्वय विधान तद्व्यवस्था-
 पदनम्, आदिवाह्विद आधिमीतिकथेति

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रिसिधोऽपि सुभिमुखनार्थवादः,
सादृशमन्त्रव्याख्यात चेत्यादि. १००-१११
इत्याद्यमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

१ प्रसंगाद्गोत्राक्षण, तत्र सूक्तवाक-
शंयुक्ताकार्ये होत्रेः कर्तव्यं, तत्रापि
प्रथमं सूक्तवाकपाठस्य यजमाना-
शीराशंसने पञ्चसमूहवाशंसन चेति
प्रयोजनरूपसहितसूक्तवाकमन्त्रव्या-
ख्यातं, ततः शंयुक्ताकमन्त्रव्याख्यातं,
शंयुक्ताकमन्त्रपाठो यद्वाच कर्तव्यसी
संश्लेषेति प्रतिपादनं, होतुरेतिशु-
पाणोः कनिष्ठिकया वेदिभूमिसंश्लेषेण
सप्रयोजनं चेत्यादि. १११-११२

२ फलीसंपाजानुष्ठानम्, तदर्थं होत्र-
स्वर्धस्त्रीधाम् ऋषिजानाहवनीयाद्वाह-
कस्यं प्रति संश्लेषेण गमनम्, तत्र
संश्लेषविषये अन्यशास्त्रिनो मनत्रयस्य
सकारणं प्रत्याख्यातम्, यद्वाक्यस्या-
भिमतस्य सवरस्य नियमनम्, सामि-
प्रायः सप्रयोजनकथनं च, फली-
संपाजानां सामिप्रायं सरुले पौर्वा-
पर्यक्रमनिरूपणम्, देवफलीसंपाजे
पुरस्तादन्तर्वेनिकटकारणस्य प्रयो-
जनकथनम्, तद्वाहतेन लोकेऽपि
पाः-प्राज्ञाः श्रियस्तामिः पुतः समञ्च
माशितन्वमिति निर्धारणम्, गार्ह-
पात्यपत्नीसंपाजकथनम्, पत्नीसंपाज-
कर्मणो नियमेन इदंज्ञानत्रप्रति-
पादनम्, पत्नीसंपाजकर्मणः पञ्चान्तरे
शंश्लेषत्वस्य वैकल्पिकत्वविधानम्,

इदानीपक्षे परिशिप्रसारयोस्तत्सम्ब-
न्धितो. सूक्तवाकशंयुक्ताकार्योत्पार-
कथनम्, शङ्कासमाधानपूर्वकोयज-
मानत्वव्याख्या अपि प्रस्तारदानादि-
शंयुक्ताकाठान्त-स्वर्गाकरणपञ्चस्य
विधानं, तत्रापि सूक्तवाकस्य नियेष-
करणम्, सप्रकारकः पत्नीसंपाज-
सस्यहोमविधिः तदर्थवादश्च, दक्षि-
णाग्निहोमस्तु शास्त्रान्ततादिति माथ्ये
हरिस्वामिनो मतम्, उत्पत्तिविनि-
योगसहितं सार्थत्वात् सदेवक
सप्रतिपत्तितत्प्रयोजनकं फलीकर्तृकं
वेदिसंसंजनम्, समिष्टपञ्चहोमः,
सकारणम्, समिष्टपञ्च, शब्द-
निर्धेचनम्, समिष्टपञ्चवा यद्वाह्य
संयुगां संश्लेषेति प्रतिपादनम्, कारण-
प्रयोजनसहितो बर्होहोमः, सप्रकारक
सप्रयोजनक सट्टान्त प्रणीतानो
(अर्वा) निनयनम्, फलीकरण-
कथापासनम्, सप्रयोजन तस्य
राशसमागन्वकथनं चेत्यादि. ११२-११३

३ अधिदेवताधिपञ्चप्रयोजनरूपसहित
सामिप्रायं सप्रकारणभर्तृकुक्कयज-
माने प्रति पूर्णपात्रस्य निनयनम्,
निनित्पूर्गपात्रेदेक यजमानेना-
श्लिना प्रतिगृह्य तेन स्वकुतोपस-
शंसं तत्प्रयोजनं च, ततः प्रयोजन-
सहितविल्युक्तमणादि-भतशिसर्गान्त-
सकलपाजमानकर्मविधानं चेति. ११३-११४
इति नवमोऽध्यायः ।

इति प्रथमे हविष्येज्ञकाण्डे दशोऽध्यायः ।

अथ द्वितीय एकपादिकाकाण्डे-

अग्न्याधानम् ।

ब्रा १६६

पृष्ठाङ्का । भा० विषया

पृष्ठाङ्का

प्रथमोऽध्यायः ।

१ अत्राग्नेः, तत्र-समारोम
ने ।) मृत्तुद्भागमायक पञ्चम-
म्हा । उक्तकमुद्गलनम्, उक्त-
रोधगुम्होषसर्करणं पञ्चानं
पदणम्, पञ्चसभाराणामर्थवाद,
सम्भारपञ्चमन्त्र सम्प्राप्यत्पम-
यन चेत्वादि.

१-७

२ तत्राग्नेः, तत्र कृत्तिकारोहिणी
मृगशीर्षिष्वन्याधेयविधान, तत्र कृत्तिका-
मृगशीर्षिष्वेनागतपञ्चमन्त्राधान-
पञ्चमार्थनम्, त्रिकाण्डनक्षत्रोप-
तिष्ठ, रोहिण्यामन्याधेयस्य प्रजा-
पतुजामनासयोग, पुनर्वसो पुन-
रायविधानम्, अर्जुन्यपरनामक-
पूर्वोत्तरस्वर्गुर्नाहस्तचित्रासम्भयो देव
विधानम्, तत्र हस्तोऽन्याधेयस्य
लाभनामनासयोग, चित्रानक्षत्रा-
धानत्वादेवाद, चित्रायामन्याये-
पस्य क्षत्रियरसवकयनम् नाना-
नक्षत्रार्थवादहेतुक सूत्रेनक्षत्राद्यो
द्वयनकालस्यादित्यनामनिर्वचनम्,
उदापनेऽपि सवितर्दुहिते सयन्या-
धेय प्रस्तापिति कथन चेति.

८-१५

३ अत्राग्नेः, तत्र-वन्तापुत्रुचय-
मासूर्यमाण पञ्चोऽत्र पूर्वदिक्ष देव,
वाररापुत्रुचय मपक्षीयमाण पञ्चो
एत्रिपदादिष त्रिषु इति श्रुत्वादि-
काठानां देवविश्वपरत्वेन देवा
द्विभाक्कथनम्, देवविश्वार्थविदि

फलार्थवाद, उदरदक्षिणामनयो-
रन्याधेयविधानम्, वसन्तयोर्देव-
पित्र्यसम्भारसकल च, वर्षपरत्वेन
वसन्तापुत्रुः आधानन्यवस्था सका-
मस्याकामस्य च जज्ञवा ब्राह्मणस्य
ब्रह्मवैसकाय तो क्षत्रियविशो-
राधाने वसन्तर्नोर्नियमविधानम्,
सकामस्याकामस्य जाया क्षत्रियस्य
श्रीयशस्काम गोर्भ्राह्मणवैश्ययोर्धाधाने
श्रीमन्तोर्नियमविधानम्, सकामस्य
कामस्य जाया वैश्यस्य बहुप्रजा-
पशुकामयोर्भ्राह्मणक्षत्रिययोर्धाधाने
वर्नेतोर्नियमविधानम्, सोमाधाने
षड्गुण्यपि यस्मिन्कर्त्तव्यदिनेऽपि
विधेय, न. तत्र कालान्तरनतीज्ञा
कर्त्तव्येति कथन चेत्वादि.

१५-१८

४ उपवसद्यत्राग्नेः, तत्र-उपवसपराब्द-
निरुक्ति औपवसये दिने यष्टुर्दिवा-
नक मन्वाशननियमव्यवहार, एता-
जोषवन्तर्नोर्निरस्य स्वर्गिजो-
षवन्तर्नोर्निरस्य चानिधाव तस्याजस्य
प्रातरग्ने देवनेशनम् अत्रोदित-
पचनविधि, मतमत्तान्तरदिनिरास
पूर्वक तस्य अत्रोदितस्य प्राशने
एव विनियोगकथनम्, तदङ्ग-
माभ्यर्चनां सविनामन्यागन च,
एतौ यष्टा ज्योत्सवा कुर्वाण इति
प्रतिपादनम्, अनुदितऽग्निम धर्म
निधिष्य उदितेऽग्निम यनविधानम्,
भ्याह्वनीनामाधानत्वात्पचनविधानम्,

भा० विषयाः

पृष्ठङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

व्याहृतीनां लोकत्रयवर्णत्रयेति-
हेतुत्वेन स्वाम्प्रचारस्तुतर्जनहेतुर्बन्ध-
न च प्रशासनम्, गार्हपत्याधानम्,
अग्निपदनसमये पुरस्तादधस्य धारण-
विषयक इन्द्रिहास, सविरोषहरण-
प्रकारकं सार्धंवाद वैकल्पिकवर्ण-
त्रयेणाहवर्णमिस्वामिप्रधानम्, तत्रान्वा-
रमन्त्रविधानम्, सार्धंरात्रीभिर्को-
न्मिन्पुपस्थानस्य वैकल्पिक
विधान चेति.

१८-२०

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ सप्रयोजन पूर्णाहुतिहेम, पूर्णाहुतेः
सकलकामावाप्तिहेतुत्वकथनम्, पव-
मानेष्टिकापस्य पराक्षतया पूर्णाहु-
त्यैव साधितत्वाद्पूर्णाहुत्यन्ताधानपक्ष
प्रतिपाद्य तन्नुद्दिशो पवमानेष्टीनां
तु प्रत्यक्षतया प्राणान्तर्वीर्यधारण-
हेतुत्वान्निपमेन कर्तव्यतया विधानेन
तदन्ताधानपक्षसिद्धान्तनिरूपणम्,
पवमानेष्टीनां प्रशासार्धमर्षवादः,
तन्नुद्दिशो पवमानेष्टीनां मध्ये प्रथमस्य
हविषः पृथक्त्वात्-सुधरयोर्हविषोः
समानतन्त्रमिति विधानम्, पवमा-
नेष्टिः पुरोडाशाम्बन्दि-कपाल-
संज्ञया यागमापुरोऽनुवाक्ययो-
र्गायत्रीछन्दस्कत्वस्य च विधानम्,
पश्चान्तरेण तृतीयायामिष्टादित्य-
पक्षविधानम्, सिष्टहृत्पानयाज्ययो-
र्विष्टछन्दस्कत्वविधान, धेनुरूप-
दग्निगावत्प्रतिपादन च, पश्चा-
न्तरे तु पुनः केवलमायेव्यदिर्ताष्टि-
द्वयविधानं वेत्यादि,

२१-२८

२ दक्षिणात्राक्षय, तत्र दक्षिणादान-
विधिः, आहुतिदृष्टान्तेनैतदक्षिणादान-
प्रशासनम्, आधानस्य आहुत्यनप-
हेतुत्वप्रतिपादिनी आहुत्यादिका,
आहुत्यादिकाभिर्द्वय फलार्थवादस्य
प्रवृत्तेः सङ्गमनम्, गार्हपत्यापापतने
बहिराहितस्वामिन्तर्वारणत्वोपपाद-
नम्, आन्तरेऽप्रातुरीपनसमिन्ध-
न-विधानम्, पवमान्तराग्निमादधानस्य
व्यवायादिदोषोऽपि नारतीति प्रति-
पादनम्, आहिताग्नेः सत्यवदन-
व्रतविधानम्, सत्यश्दनाद चाग्नि-
समिन्धनहेतुत्वकथनं चेति.

२८-४४

इत्यान्याधानम् ।

अथ पुनराधानम् ।

३ तत्र प्रवृत्तिभूतस्याधानस्य राज्य-
पराहेतुत्वेन प्रशंसनम्, पुनराधेय-
विधानिन्यापदादिका, पुनराधेय-
विधिः, पुनराधेयस्वामिसम्बन्धो-
जोवनेन प्रशासनम्, पुनराधानस्य
त्रैवर्णिकमाधारण्येनर्गुर्विशेषविधानम्,
पुनराधाननहनि मय्यङ्गे कर्तव्यतया
विधानुमादित्यस्य सर्वैरूपत्ववर्ण-
नम्, प्रकारान्तरेण तन्मन्थदिना-
धानप्रशंसनम्, पुनराधित्तिनाशमेः
दुर्गोराधानविधानम्, सप्रयोजनं
श्रीहिवमपयोदूतयोर्दोषवर्णद्वयस-
गृहीतनेमोर्हेतुत्वाहवर्णारापतनयो-
र्निधानविधानम्, पवमानेष्टिस्याने
पञ्चकपालाग्नेवीष्टि-विधानम्, अस्यां
पञ्चकपालेष्टी सर्वस्याप्याम्यमागादे-
र्यागस्याग्निदेवत्वविधानम्, अस्या
इष्टेः प्राणुत्तनाश्नुपाज्यदुर्गोत्तव-

श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । श्री० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अधोपस्थानम् ।

१ तत्राग्नीनां देवतरुणतां प्रतिपाद्य स्वरूपप्रतिपादनम्, एतदेदित्तुः फल-
रूपनं च, तेषामग्नीनामुपस्थानकय-
नम्, अन्वाहार्यपचनस्याहर्हरद्विगुण
आहरणम्, उपवस्य एवाहरणं वाग्वा-
वस्ये वाऽऽह्रणमिति पञ्चमविधानं,
तत्रोत्तरपक्षयो फलरूपनं च, आह-
वनीयाग्नेरवस्थाविशेषेण रुद्रवक्ष्ये-
न्द्रादिदेवतारूपतामभिधाय तत्फ-
लय काम्यानां होमकालना-
मभिधानम्, एतेषां रुद्रापवस्था-
विशेषाणां मध्ये प्रत्यवस्थाविशेषं
नैरन्तर्वेण संवत्सरपर्यन्तानुष्ठान-
नियमविधानमन्यथा सदृष्टान्तं दोषो-
द्भवनम्, संवत्सरपर्यन्तं नैरन्तर्वे-
णैकं पक्षं कुर्वतो यष्टुरदिष्टकलासि-
कपनम्, सार्यवार्द पूर्वोत्तराद्वैतद्वय-
योषवशिष्टस्य चोत्तरोत्तर भूपस्त्वं
विधाय तदुपपादनं चेत्यादि. ७९-८१

१ गार्हपत्याऽऽहवनीययोरेत्योरुपस्थानं
विधातुं प्रागन्याधानेन जनितस्या-
ग्निहोत्राधिकरणस्याग्नेः मरणरूपेण
स्तवनं, मरणत्प्राकट्यद्रासननिषेध-
रूपनं च, अग्निहोत्रस्यामृतत्वप्राप्ति-
साधनत्वं वक्तुं सूर्यस्य मृत्सुरूपता-
प्रतिपादनम्, अग्निहोत्रे तस्य मृत्यो-
रतिमुक्तिमिधाय तद्गारा-इतरपक्षे-
ष्वनतिमुक्तिः निवेदित दर्शनम्,
मृत्योरतिमुक्तिरहोरात्राम्यामपि यजमा-
नेन व्रतव्येति सदृष्टान्तं प्रतिपादनम्,
होमार्थमन्तरागमनं विधाय तत्प्रस-
सनम्, अग्निहोत्रस्य नौरूपेण स्तवन-

मुत्तरतः प्रवेशविधानं च, अग्निहो-
त्रस्य चित्वाग्निमम्पस्या स्तवनम्,
चित्वाग्नेः संवत्सररूपत्वात्प्राक्काल-
साध्यस्याग्निहोत्रस्य संवत्सरसम्पत्ते-
रुपपादनम्, अग्निहोत्रस्य महदुक्कय-
सम्पत्त्या स्तवनं चेति. ८२-८८

४ साह्यवापिकं सायङ्कालीनाम्न्युपस्थान-
विधानम्, तत्रानुपस्थानोपस्थान-
पक्षयोः सकारण पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
प्रतिपादनम्, उपस्थानसाधनमृतायाः
प्रथमाया ऋचो लिगविशेषमुपन्यस्य
प्रशंसनम् ।

अथ मृद्दुपस्थानम् ।

उपस्थानसाधनमृतायां षण्णामृचां
तात्पर्याभिधानम्, तत्र प्रथमोक्तमयो-
लिङ्गविशेषमुपजीव्य स्तवनं निर्जप-
विधानपूर्वकं प्रशंसनं च, दोषोद्भावन-
तत्प्रादिहारपुरःसरं ' तन्वसां अग्ने-
ऽसि' इत्यादिमन्त्रैराहवनीयोपस्थान-
विधानं, सधर्मकमुक्तोपस्थानमत्र-
तात्पर्याभिधानं च, तत्र ' वित्रावसो'
इत्यादिमंत्रस्य निर्जपविधानम्, उक्त-
मत्रजपप्रयोजनाख्यापकपुराहृतकय-
नम्, प्रकृतान्पुपस्थानस्याभिप्रायो-
पवर्णनम्, अग्निहोत्रहोमयोः सम-
त्रकमुपगमनमुपस्पर्शनं च विधाय
तत्प्रशंसनम्, गार्हपत्योपस्थानविधा-
नम्, एतदुपस्थानमंत्राणां तात्पर्या-
भिधानम्, आहवनीयगार्हपत्योपस्था-
नयोः पञ्चपुरवयोः प्राप्तिहेतुत्वकय-
नम्, समत्रकस्य गोसर्मापगमनस्य
तदुपस्पर्शनस्य च विधानम्, प्रयो-
जनसहितः सोमानमित्यस्य त्रिचस्य-
महित्रीणामित्यस्य त्रिचस्य कदाचने-

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः ।

भा० विषया

पृष्ठाङ्काः

स्विन्धास्तस्यवित्पतिरिति सावित्र्या परि
ते बृहम् इत्याग्नेय्याध्वर्षो जपविधि-
स्तत्राग्नेय्यात्त्रिजपविधिश्च, दर्शपूर्ण-
मासवदत्रापि पुत्रनाशानुत्थान
चेत्यादि.

८९-१०४

इति बृहदुपस्थानम् ।
इति तृतीयोऽध्यायः ।
अथ चतुर्थोऽध्यायः ।
तत्र शुद्धकोपस्थानम् ।

१ समत्रकमहवर्गस्य लघूपस्थान-
विधानम्, बृहदुपस्थानेन सहास्य
समानकार्यकारित्वादिकल्पकथनम्,
प्रवत्स्यतो यजमानस्य तमवक्त
गार्हपत्यहवर्गनीययोःस्थानम्, प्रवा
सादृशतोऽपस्थानस्य प्रवत्स्यदुपस्था-
नवैरौत्यप्रदर्शनं, तत्र गार्हपत्याहव-
र्गनीयोपस्थानयोरेतत्तदाऽऽहवर्गनीयमभि-
दाधानविधानम्, प्रवत्स्यदामतोऽपस्था-
नयो सोऽपत्तिक्रममत्रकप्रकथनम्,
प्रवासदामतस्य यजमानस्य गृह-
विषयक कर्तव्यविधानं चेत्यादि. १०५-१०९

इत्यग्निहोत्रविधिः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञः ।

१ तत्र प्रतिमासमयायां पिण्डपितृयज्ञस्य
कर्तव्यताविधादिकीनां आण्डाधिकारं,
पिण्डपितृयज्ञविधिः, तदर्थं मोषपत्नि-
कमपरारूपाकालविधानम्, हविर्प्रहणा-
यप्रौक्ताणहोमान्ना प्रधातानपूर्वतने-
तिकर्तव्यता प्राच्यौदिकव्यवसंहिता
प्रधानभूतवितृनितामहमरितामहेत्य-
पिण्डदानविधानम्, मीधविश्वसन-
पूर्वकं नमस्कारणविधानं तमत्रशेष-
व्यवस्थानम्, च, पिण्डशेषव्यवस्थागादि-
प्रतिपत्तिकर्तव्यविधानं चेत्यादि. ११०-१२९

इति पिण्डपितृयज्ञः ।

अथाम्रयणोष्टिः ।

१ तत्र पूर्व-आम्रयणोष्टे कहेऽन्वयेन
प्रयोजनं प्रदर्श्य याज्ञवल्क्यमतोऽन
प्रयोजनं दर्शयितुमितिहासः, तस्मि-
न्नितीहासे च ऐन्द्राग्नौ द्वादशकपाल
पुरोडाश-वैश्वदेवधरु-रावापृथि-
र्षस्य एककपालं, आश्वस्य वा
इत्याम्रयणोष्टेर्हविर्द्व्यदेवताविधानम्,
आम्रयणोष्टेरनाश्रितदोषनिर्हरणहेतुव-
प्रतिपादकपुराहोदाहरणं, तद्-
ष्टान्तेनैदानानीन्तनात्तुष्टानोऽपि भवान्ना-
श्रितदोषनिर्हरणहेतुत्वप्रतिपादनं च,
आम्रयणोष्टेर्द्विजिणाविधानम्, ईना-
नार्निजानयोःप्रयणविषयकव्यवस्था
प्रदर्शनम्, तत्रानीजानस्य पक्षे सद-
जिणाकस्य माक्ष्यप्रोजनस्य यागा-
त्मकत्वोपपादनम्, आम्रयणोष्टिमहत्त्वा
नवधान्येनाग्निहोत्रहोमप्रशंस्य प्रत्या-
ख्यानं चेत्यादि. ११४-११०

इत्याम्रयणोष्टिः ।

अथ वसिष्ठापरनामको दाक्षायणयज्ञः ।

४ प्रजापञ्चजयरा प्रभृत्तिकात्मस्य दाक्षा-
यणयज्ञविधायिन्याह्याधिकारं, तस्मा
च दाक्षायणतमनिर्वचनं, वसिष्ठ-
संज्ञकत्वकथनं च, अथ च दाक्षायण-
यज्ञो विवचननिवचनतदुद्भवयौरोहित्य-
एण्यादिफलकामनया प्रतिदर्श-
सुलभदेवभागपार्वतिदक्षदामिस्तुष्टित
इत्येवरूपाणां चतुष्टयां परवृत्तीनां
कथनम्, पूर्णमास्यां द्वौ पुरोडाशा-
वाग्नेयाग्नीषोमीयो भमावास्यायामपि
द्वाग्नेयोन्द्राग्नौ च तयोः पूर्वोक्तोऽनु-
र्षयाक्रमणेऽेकशोऽनुष्ठानकथनम्,
तत्र पूर्वस्यां पूर्णमास्यामनुष्ठेयस्य

क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । क्र० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

यागस्य विधानपूर्वक प्रशंसनम्, परस्मिन्नहनि यागद्रयं विधाय तदप्रशंसनम्, अमावास्यायामपि पूर्वयुः कर्तव्यविधानम्, परेदुत्तुष्टेयं यागद्रयं विधाय तदप्रशंसनम्, दाधायणस्य सोमयागरूपत्वप्रतिपादनाय तत्रानुष्ठेयेषु यागेषु सोमयागीपसवनप्रपादिसम्पत्तेरुपपादनम्, दाधायणयज्ञीययागानां प्रशंसार्थमर्थवादाः, पयस्यावाजिनयोर्निधुनसम्पन्त्यर्थोक्त्या प्रशंसनपूर्वक वाजिनयागस्य विधानं तत्कालविधानं च, इत्तशिष्टेन वाजिनेन द्विगुणावारणविधानम्, वाजिनशेषस्य मक्षणप्रकारकथनं चेत्यादि. १३१-१४२

इति दाधायणपत्रः ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

चातुर्थास्ययागः ।

तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वम् ।

१ तत्र वैश्वदेवस्य प्रजासृष्टिहेतुत्वप्रतिपादिन्याख्यायिका, तस्यां च प्रजापतिसकारात् प्रजासृष्टिदर्शनम्, अस्मिन्नर्थे ऋद्धमन्त्रसवाददर्शनम्, तद्व्याख्यानं च, प्राजापत्यायाः सृष्टेरविच्छेदेनानुत्तिदर्शनम्, पयसोऽन्नरूपताकथनम्, वैश्वदेवपर्वविधानं, तस्य स्वातन्त्र्येणानुष्ठाने प्रजाकामसंयोगकथनं च, आप्रेयादिपौष्णाक्षानां पत्रानां हविषां विधानपूर्वक प्रशंसनम्, पयस्यायागस्य स्थाननिर्देशपूर्वक साख्यायिकं ग्राहयत्यागविधानम्, वैश्वदेवस्य पयस्यायागस्य

चातुर्थास्ययागस्य च विधानम्, वैश्वदेवकानामज्ञानां विधानम्, तत्र बर्हिंराहणे विशेषविधानं च, कालविशिष्टस्याग्निमन्थनस्य विधानम्, षोडशप्रासानां प्रयाजानुयाजानां नवसख्यावचविधानम्, समिष्टयजुर्पागस्य विकल्पेन त्रिवैकत्वयोर्विधानं, वैश्वदेवयागस्य सप्तशतप्रजाश्रीकलसाधनत्वकथनं चेत्यादि. १४३-१५४

इति वैश्वदेवपर्वम् ।

अथ षड्दशमप्रश्नपर्वम् ।

२ तत्र षड्दशमप्रश्नपर्वेणो षड्दशमप्रश्नविमोचनहेतुत्वप्रतिपादिकायाऽऽख्यायिकया तद्विष्णुत्वपत्त्यं, षड्दशमप्रश्नेषु षोडशप्रासपर्वोर्बर्हिंराहवनीययोर्द्विविधानम्, सार्थवाद्मुत्तरवेदिनिवपनविधानम्, वैश्वदेविकाम्रेयादिहविष्यकस्यात्रापि विधानम्, षष्ठस्यैन्द्राप्रयागस्य विधानम्, वेदिद्वये क्रमाद्ग्राह्यां ग्राह्याश्च पयस्यायाः देवताविधानपूर्वकं सधर्मक सार्थवाद् विधानम्, अन्तिमस्य कावयागस्य विधानं, पूर्वयुः करम्मपात्रनिर्माणविधानम्, तच्छेषाद्यवपिष्टादागस्य मेघस्य ग्राह्या मेध्याश्च सधर्मकं सार्थवाद् निर्माणविधानम्, हविशाभासादनविधानम्, एतदुत्तरमग्निमन्थनविधानम्, सार्थवाद् सप्रकारकं पत्नीकर्तृकवरम्मपात्रहोमस्य विधानम्, सतोऽग्निमन्मार्जनप्रवृत्त्याय्यमागानां कर्मजातमध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रकृतिवदनुष्ठेयमिति दर्शनम्, तत्राद्यावणे हेतुप्रकरणे प्रयाजाव्यमागप्रधानानुयाजादिभैषसम्प्रदाने

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

भा० विषया

पृष्ठाङ्का

दाभ्यवेरिव कर्तृत्वविधानम्, प्रतिप्र-
स्थातु कृतानुकारत्वविधान च,
पाण्यावेव सुचौ कृत्वा प्रतिप्रस्थात
सुंपविष्टे सत्यभ्यवेरिवामपाये द्रा-
मान्ते षड्भिर्हविषि प्रवरणविधा-
नम्, ततोऽभ्यर्च्युप्रतिप्रस्थात्रोर्वर्णा
माहृत्योर्मेधमेधसहितयो पश्ययो
सप्रकारके प्रवरणविधानम्,
अभ्यवेरिव कामहवि प्रवरणविधा-
नम्, सिष्टहृदादि-समिष्टपञ्च-
पर्यन्तानी कर्मणा मध्ये केवलमभ्यर्च्यु-
कर्तृक किं-केवल प्रतिप्रस्थातृकर्तृक
किं-उभयकर्तृक च किमिति तेषां
सधर्मक विधानम्, वरुणप्रवासाङ्क-
त्वेनावष्टुपगमनविधान, तत्रावष्टुप्रत्य
सौमिकानष्टुमप्रवृत्तिवाचत प्रातस्य
सामगानाय निषेधकरण च, अष्ट-
पगमन्नमन्त्रस्यार्थ, तत्र केकाश्वभु-
वपनामित्तमारोरोऽवसानाश्रितिक्षेप्यना-
धवसिष्टैककर्तव्यताविधानचेत्यादि। ११-१७८

इति वरुणप्रवासर्य ।

अथ साकमेधपर्व ।

१ तत्र साकमेधपर्वेणो वृत्रासुरापाप-
शत्रुवधहेतुवप्रतिपादककृतान्त-
कथनपुर सर तद्विधान, तस्याहर्द्वि-
साम्पत्त्वविधान च, तत्रापि पूर्वो-
रुत्प्रेषाणा निवृत्तामनीकरनीसान्त-
पनीयागृहमेधीयेष्टिनां द्रव्यदेवता-
कालनिर्देशपुर सरं सार्यवाद विधा-
नम्, ताम्नु गृहमेधीयेष्ट्या निरन्ति-
कापिशक्तिरूपधरेण धर्मविशेष-
द्विष्ट कर्मण्याकर्तव्यताप्रमाणकमेण
विधानम्, दर्शनीसर्वं मष्टोव द-

स्याहोनिधानपूर्वक हवि शेषप्रति-
पत्तिकथनम्, तदनेतरमनुष्ठेयस्य
सायंप्रातरग्निहोत्रस्य पशव्याऽनुष्ठान-
विधानम्, रात्रौ षत्सप्तमपार्वेन
कृत्वा प्रात पितृपुत्रार्थ निवान्या
गोदोहन कुर्यादिति विधानम्,
तत प्रातर्होत्रेऽहुते वाऽग्निहोत्रे सम-
न्नक गृहमेधा ऋषमाहोत्रे वा ऋत्विगा
उत्सृष्ट्युक्ते सधर्मकस्य पूर्णदर्शय-
स्य होमस्य विधानम्, तत कर्तव्य-
ताया ऋत्विगीयेष्टेर्द्रव्यदेवताकाल-
निर्देशपूर्वक विधान चेत्यादि १७९-१८८

४ महाहविषेष्टि, तत्र उच्यतेदिनिवपन-
पृथ्वाग्धमहृणाग्निम भनादीनि वरुण-
प्रधासवदेवम्रापि कर्तव्यानीति
प्रयोगानुक्रमकथनम्, आग्नेयादि-
षीष्णां तद्विष्यञ्चकम्पानुवादपूर्वक
प्रसासन च, तत ऐन्द्राप्रत्य द्वादश-
कपालस्य माहेन्द्रस्य चरोर्विधकर्म-
गह्यैककपालस्य च षडसप्तमाष्ट-
मानां धामानां सार्थवाद विधानम्,
एतस्य च उपक्रमावसथपेष्टीरित-
फलसायनत्वस्य निगमन चेति १८९-१९१
इति पञ्चमोऽध्याय ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ शश्वन्त पितृपद, तत्र-सकल
पितृणामुत्पत्तिकथनम्, इदानीन्तना-
पुष्टानस्यापि सकलवकथनम्, पितृ-
भ्य सौम्यद्वरे षड्पालं पुरोकाश,
पितृभ्यो बर्हिषद्रथो धाना,
पितृभ्योऽग्निष्वातेभ्यो म वक्षेति
पितृयज्ञिययाणिवयस्य सार्थवाद विधानं,
सर्वतानाम पोऽप्यासकीर्णस्वरूपव-
कथन च, अनुक्रमेण चोदकप्राप्त

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः ।

भा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

हविर्मेधादांशानिभस्मत्प्रमाणकान्-
पन्नूप तदङ्गैः दक्षिणामुखव-
न्नावभारतीविषमकृत्वादिकं वेदे-
षु मन्त्रैश्च दक्षिणाप्रहरणं स्था-
पनं च, उपश्रुत्याग्यप्रहणे द्वित्वं
बाह्यैः स्तरादिष्वप्रदक्षिणासंगम-
नचन, परिधिविधाने दक्षिणाप्रव,
दुह्यदन्निमात्तादाननिर्वाणप्रकारः,
निवृत्तवृत्तयोर्गुणवर्णनं, परिहृतं
कृत्यं च, मामिन्त्यदुवचने
विपट्टितिविधिष्ठाना एकस्या ऋचो-
ऽनुवचनं, 'सिद्धि होमः' इत्येतान्मात्रं
होमप्रवर्णं, प्रथमपानानां पान्यादा-
वाप्रावणवपट्टारयोः पशुद्वयकथनं,
प्रथमपानानां चित्तकृत्यं याग्या-
ऽनुवाक्यानां द्वैधादिवदनप्रकारमाद्यौ-
पम्परादिहोमात्तानुष्ठाननकारश्च,
प्राप्तिप्रदवदानं कर्तव्यं न वेति
पशुद्वयविधानं, तत्र कर्मचिन्तनेनेडा-
प्रधान्यात्वेन मन्वपस्थावानम्, इडा-
प्राशिक्षयोः प्राचनमन्त्राणां वेति पशु-
द्वयकथनबन्धनेषां धर्मविकेयानां
विधानम्, एतस्यैव मन्वे मन्वे
उक्त्यनिरिकेषु चोदकप्रतयेष्वङ्गैः
प्रकृतिवदनुष्ठेयवकथनम्, निवृ-
त्तप्रत्युक्तं पवनमाधवैरन्त्यतरङ्ग-
वृत्तवनेत्रनादिप्राथ्यागाभावेनाहव-
नीमगाह्येयमेष्णानादिनमम्करणा-
द्यैर्विपन्नोद्देशीयान्नादौ च सङ्घिनं
समकारकं निष्क्रीणुष्वदिग्दान-
विधानम्, चोदकप्रतय सविष्टेष-
प्रकारस्यनुपारादिगन्धनोद्देश्या-
ङ्ककान्तय कथनं, तत्रागि भूम्यु-
ष्मादिकं प्रकृतिवदेव कर्तव्यमिति

कथनम्, हविर्मेध्यात्प्रती वा
प्रधेय इति विकल्पेन तद्विधिवि-
विधानं चेत्वादि. १९४-२१९
२ त्रैयम्बकैः, तस्यां च पूर्वं श्रम्वक-
हविषां कल्पनिर्द्देशेऽनुवाक्याप-
केतिहासकथनद्वारा तद्विधुवचनम्,
तेषां देवतां विधाय प्रथमन, सध्या
विगाप(दुह्योदिवर्गे)मन्त्राप्रकार-
कथनं च, एषां हविषामकतायैमन्त्रि-
रणशक्यपनम्, सकारणमुत्तरदिशि
चतुष्पदं होमकरणवर्तमानम्,
समाप्तस्य सर्वस्य सनवलस्य हविरः
सन्त्रक होमविधानम्, अथदानकाले
परिहृतविध्यातिरिक्तमैकस्य हविषो
वित्तियोक्तकथनम्, चतुष्पददेवता
हृदयेष्ववदिति मंत्रद्वयस्य अतिपा-
नम्, माप्रनिक्षिप्तुमङ्घिनं कुमारिणा-
मन्त्रद्विगं प्रदक्षिणं च श्रम्वकनि-
ति द्वाभ्यां मत्राभ्यां विधिभिः परि-
गन्तविधानम्, दुवकित्तानां पुरोडा-
शानां प्रतिनविधानम्, पुनःपुनर्न
विनाय वरुणप्रवासान्तवद्वानि केस-
द्वयवदनादिकमुदवसनाक्रियमारौ-
पुनर्गन्धनादिकं च कुर्वादिति
पर्यन्तवकथनं चेत्वादि. २१९-२२५

इति सक्तमेतत् ।

अथ शुनासीरीपपत्रं ।

३ तत्रादी-उरोद्देश्यात्वेन सकलवपुसां-
स्थानमशुष्पमुह्यन्तमागन्तवम्,
शुनासीरीपपत्रं च दत्तस्तथावच्छे-
वेति निरुपगं, प्रथमैककथनं,
तत्र-उत्तरवेपुनविरणं-द्वयमाशु-
प्रह्याक्रियन्पवनवर्तनस्यसर्वं प्रकृति-

ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्का । ब्रा० विषया

पृष्ठाङ्काः

वधेवेति प्रयागानुपान्नसमिष्टयजुषां
 पञ्चदशित्वायुपलक्षणेन प्रतिपाद-
 नम्, वैश्वदेविकस्याग्नेयादिपौष्णा-
 न्तस्य हविष्यस्यवत्स्यात्रारि विगनम्,
 ततः शुनासीरिषयापव्यसौर्वाणां षष्ठ-
 सप्तमाष्टमानां हविषां सार्धेवाद वि-
 धानम्, तत्र सौर्वस्यैकशपालस्य
 स्वतत्रो दक्षिणाविधिः, शुनासीरिष्य
 यागस्य कालविधिः—तत्रापि सोमेन
 पश्यमाणस्य पश्चान्तरकथनं चागुर्मा-
 स्य पुनः । प्रयुञ्जानस्य पश्चान्तर-
 कथनं च, चागुर्मास्याङ्गभूतवपन-
 मीमांसा, आभ्यादित्ययोः सर्वतोमुख-
 स्वेष्ट्यादत्वप्रतिपादनपुर सरः पुरुषस्य
 स्वभावतस्तद्वैरात्यकथनम्, प्रसारा-
 न्तरेण पुनः सर्वतोमुखत्वमुक्त्वा परि-
 बतनं न विधेयमिति पश्चान्तर-
 कथनं चेत्पादि.

१११-१११

इति शुनासीरिषवर्षः ।

अथ सर्वशेषः ।

४ तत्र—सर्वेषां पर्वणां वृत्रवधहेतुत्व
 विजयहेतुत्व च समानमिति प्रति-
 पादनम्, वैश्वदेवेन जितस्यार्थस्या-
 ख्यायिकया दर्शनं, वरुणप्रपासेऽ
 वरुणस्य प्रामुख्यं तीर्त्विजित्वं चेति
 निरूपणं, वैश्वदेवादिपर्वणु प्रतिपादि-
 तार्थस्य यजमाने क्रमेण सम्पादनं,
 वरुणप्रपासेन जेतव्यफलविधानम्,
 इन्द्रप्रधानकेन साकमेधेन जेतव्य-
 फलविधानम्, वैश्वदेवादिपर्वणाम-
 ग्न्यादिदेवतासायुष्यरूपशुक्लत्वप्रति-
 पादनम्, त्रिपसागस्य चागुर्मास्य-
 याजिनो मार्गनिर्दिशानद्वारा ब्रह्म-
 लोकप्राप्तिपर्वन्तं फलं भवतीति
 निरूपणं चेत्पादि.

११२-११६

इति चागुर्मास्ययागः ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

इति द्वितीययेकपादिकाकाण्डम् ।

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणगतविशिष्टनाम्नाम्

अकाराद्यनुक्रमेण सूची ।

नामानि	अ. श्र. क.	नामानि	अ. श्र. क.
प्रथमकाण्डे-		मरु. (वदः-अग्निः)	७।२।८
अग्निः (देवानां वृतः)	४।१।२४	मातृवेषः (इन्द्रपुत्रो राजा)	७।२।१९
अग्निः (ऋषिः)	४।१।१२	सृष्टु (अत्रिः)	२।१।१९
अरुः (अमुरविशेषः)	२।४।१७-१८	मनावी (मनुपत्नी)	१।४।१९
अर्वावसुः (देवानां होता)	१।१।२४	मनुः	१।४।४ इत्यादि ८।१।८
आकुलिः (अमुरपुरोहितः)	१।४।१९	महेन्द्रः	९।४।२१
आत्प्याः	२।२।१८	मातरिधा	७।१।११
आरुग्निः	१।२।११	याह्वन्वन्वः	१।१।१९-१।१।२१-२९, १।२।१९
आवाहः सावयसः	१।१।७	रधः	१।१।१९
आमुर्तिः	९।२।२९	राहूगणः (गीतमः)	४।१।१०
इन्द्रः	१।१।११, ४।२	वामदेव्यं (सामविशेषः)	८।१।१९
ऋषयः	१।४।१४	वास्तव्यः (वदः)	७।२।१
औभोदिनेयः (वेवामपथः)	९।२।१९	विदेधो माथवः (राजा)	४।१।१० इत्यादि.
कः (ब्रह्मा)	१।१।१२	विश्वरूपः (स्वष्टुः पुत्रत्रिशीवा)	२।१।२, १।१।२
किलातः (अमुरपुरोहितः)	१।४।१४-१९	शपुः शम्भुर्वा (शृहस्ततेः पुत्रः)	९।१।२४-२९
फुक्कः पावालः (देशविशेषः)	७।२।८	शर्वः (वदः)	७।२।८
गीतमः राहूगणः	४।१।१०	सहस्रा. (असुराणां वृतः)	४।१।२४
जातपेदाः	४।२।१७	शिरण्यस्त्रुः (आत्रिस्तः)	९।४।२
तन्दुपाव्	१।१।८ इत्यादि १।४।२	द्वितीयकाण्डे-	
त्रितो द्वित एकतश्च.	२।२।१	अनधन् (साहमनः सम्पातिः)	२।२।१
दनायुः	१।२।९	अर्जुनी (फल्गुनीनक्षत्रम्)	१।२।११
दनुः	१।२।९	अरुणः (औषधेशिर्गीतमः)	२।२।२०
दरायुर्नामातः	१।१।०	असत्योत्सवः (भस्मोद्घापः)	२।२।१
दानवः (इन्द्रासुरः)	१।२।९	आपयणैः (यामविशेषः)	४।२।१
दावायुर्धिवी	८।१।२९, ८।१।२७ ७।२।१४	आमुर्तिः	१।४।२७, १।१।१९
नराशतः	१।१।२०, ८।२।१२	उक्थ्यम् (महदुक्थ्यम्)	२।२।२०
एवमुः	१।१।२९	औरवेदिः (अरुणो गीतमः)	२।२।२०
ऋः ऋषिः	२।१।९	करीरणि (फलविशेषः)	१।२।११
ऋर्ष्याः ऋषिः	१।१।१०	फोडः (कौपीतकी) ऋषिः	४।२।१
	७।४।६	इरवः (देशविशेषः)	४।४।५

नामानि	अ. मा. क्र.	नामानि	अ. मा. क्र.
कृषिका (नक्षत्रम्)	११२।१	पुनर्वसू	११२।१०
पित्रा (नक्षत्रम्)	११२।१३	प्रतीदश (शीकन) ऋषि	४।४।३
जीवक (वैजकि) ऋषि	३।१।३४	माहेश्वर (इन्द्रमुनी राजा)	१।४।६
उषा	२।१।२१	महेश्वर	५।४।९
दक्ष. (प्रजापतिः)	४।४।१	माधुकि (पैरुष) ऋषि	१।४।२०
दक्ष (पार्वति) ऋषि	४।४।६	मुखवन्त	६।२।१०
दक्षिणाग्नि (भस्त्रिविशेष)	५।२।२५	मृगशोर्षिम् (नक्षत्रम्)	१।२।८-२
श्यामण (यज्ञविशेष)	४।४।२	याज्ञवल्क्य	४।२।२, ३।१।२१
देवसाग (प्रोत्तर्ष) ऋषि	४।४।५	रोहिणी (नक्षत्रम्)	१।२।६
नदो नैषध (दक्षिणाग्निविशेष)	३।२।१-२	वसिष्ठ (यागविशेष)	४।४।२
पात्रि ऋषि	१।४।२०	शुनासरीय	६।२।
पिण्डपितृपन्न	४।२	सप्तर्षि	२।२।४
पिण्डपन्न	४।२।१, ६।१	सरस्वती (देवताविशेष)	५।४।६
पुनराधेयम्	१।२।१०, २।२।	सुखा (सार्धर्ष) ऋषि	४।४।४-५
		हस्तम् (नक्षत्रम्)	१।२।१९

इति विशिष्टनाम्ना सूची । .

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

—◆◆◆—

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

प्रथमं काण्डम् १ ।

तत्र

(समभाष्यायस्य चतुर्थब्राह्मणादाकाण्डान्तं
इतिस्वामिभाष्यसंश्लिष्टम् ।)

—◆◆◆—

ॐ

श्रीशुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनकल्पतरुः ।

सन्मूलो यजुरारूपवेदविट्पी
जीयात्स माध्यन्दिनी,
शाखा यत्र युगेन्दुकाण्डसहिता
यत्रास्ति सा संहिता ॥
यत्रात्रोच्छिन्नता भवन्ति शरशै-
लाङ्गेन्दुमी ऋगदलैः,
पञ्चैन्दीपुनमोऽङ्गवर्णमधुपैः
सांन्यर्कशुंगुत्रितैः ॥ १ ॥
इति कल्पतरौ ।

अथ सायणाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्यभाष्य-सहितं माध्यन्दिन- शतपथ-ब्राह्मणम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीपराशर्ये नमः ॥

सायणभाष्यम् । *

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्यानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्गमे तमहं बन्दे विधातीर्यमदेश्वरम् ॥ २ ॥
तत्कदाक्षेण तद्रूपं दधतो बुकभूरतेः । कृतावतरणः क्षीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥ ३ ॥
विजितारातिव्रातो वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः । धर्मश्चाध्वन्यः समादिशस्तायणाचार्यम् ॥४॥
ऋषयस्तुःसामशाखानामेकेका व्याकृता त्वया । तावता तत्समानार्थां ज्ञातुं शक्यास्ततः शराः ॥५॥
वासना विज्ञादा यत्र मन्त्रार्थानामशेषतः । प्रायेष्वाध्वयैवं कर्म पूर्णं शाखान्तर्ध्विना ॥ ६ ॥
करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् । यू काचिच्छाहशी शाखा त्वया व्याख्यायतामिति ॥७॥
सर्वतः सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान् शुणान् । माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति तत् ॥८॥
संचारः पद्वाक्यार्यन्यायानां दर्शितः पुरा* । वेदानामयैवत्त्वादि यज्ञान्यदुपयुज्यते ॥
सर्वशाखासमन्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥ ९ ॥ यच्च संदिग्धमज्ञातमत्र तद्विरिष्यते ।
संमत्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानां च संग्रहात् ॥ १० ॥

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्व प्रकाशितम् । ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डै-
रेतान्निमाभ्यो धर्मं प्राधान्येन प्रतिपादितं । अत्रयश्चाध्वानपत्रमानेष्टिभिर्निष्पाया । परमानेष्टयश्च दशो-
र्णमासविकृतितया तद्विगमसापेक्षज्ञाता इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते । तदनुष्ठानारम्भश्च
पूर्णमासपूर्वकः; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यज्ञं त्रयोदशेन, तदङ्गवेनापानुत्सर्षणं विपत्ते-

* इतिपुस्तके एतदनन्तरमेव श्लोकोऽधिक - "भूतिपट्टवर्ज्यल्पमो मो विकसयति इत्यतः । स पाथात्सविदानन्द् सुर्व-
भण्डल्यो हरिः" इति । १-अर्धवशादत्र वृष्मिः पादैरेकः श्लोकः पूर्वतः । २-बृहदारण्यकोपनिषदि । ३-गार्हपत्याहवनीय-
वसिष्ठाभयव्रतेति समाख्यावन्ते । तथा चामरकोषः-"दक्षिणामिर्गोर्हपत्याहवनीयो यथोऽप्रथमः । अमित्रयमिदं त्रेता मणोतः
धस्तोऽञ्जल" इति । २. ७. २० । "त्रेता त्वमित्रवै" इति च तत्रैव ३.३.९८ । ४-शतोपायन-मत्तप्रहय । अतश्चन्वेन कर्षात्र-
श्याः शास्त्रो नियमा उच्यन्ते । * कर्मोद्भवमनियमा अतम् । तदुपमायां " अमे अत्रपते " इत्यय मन्त्रः" इत्युक्तं तन्त्राले
इति (का. २. १. ११. सू. ३) । तच्च दर्शपूर्णमासवोरन्वन्वावाप्राजन्तर भवति पयो द्व मङ्गवर्णानन्तरमिति विशेषः ।
विहितवैतकात्यायनेन " अत्रपाडे शतोपायनीयमधीत. सर्पिषा इह्विती " इत्यादिमृश्रयेन (२. १. १०. ११) अत्रियमेव
सूत्रमात्र्य कर्कल्लेवमाह-" अतोपायनीयमिति । अत्र मोऽत्रमुच्यते वशात्प्रवृत्तं तत्रतः स्यात् । पयोमतामिति च । तदपनेरेषवे
अमायादिना तद्वतोपायनीयम् " इति ॥

प्रथमे काण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र मथमं ब्राह्मणम् ।

हरि-ओरेम् । व्रतमुपैष्यन् । (ब्रु) अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्राहृ-
त्तिष्ठन्नपऽनुपस्पृशति तद्यदपऽ उपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनुतं वदति तेन
पूतिरन्तरतो मेध्या वाऽआपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रं वा ऽआपः
पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वाऽअपऽ उपस्पृशति ॥ १ ॥

ऋजुपाठः ।

अथ दर्शपूर्णमासप्रारम्भः ।

प्रतोपायनम् ।

व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राहृत्तिष्ठन्नप उपस्पृशति । तद्यदप उपस्पृशति ।
अमेध्यो वै पुरुषो यदनुतं वदति, तेन पूतिरन्तरतः । मेध्या वा आपः । मेध्यो भूत्वा व्रतमुपाया-
नीति । पवित्रं वा आपः । पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति । तस्माद्वा अप उपस्पृशति ॥ १ ॥

व्रतमुपैष्यन्निति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्, अत्रैवार्धे पौर्णमासप्रयोगमभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगानिधानात् ।
वाक्यायनेनापि तथाभिधाय “ पौर्णमासवदन्यत् ” (श्रौ. सू. ४ अ. ७३ सू.) इति पौर्णमासतन्त्रस्य
दर्शोऽतिदेशात् । तथैव बौद्धे प्रवादतिपर्वत धानप्रस्तवे “ पौर्णमासेन वैवाभावात्सेन च, पौर्णमासी चामा-
वास्या च तत्पर्वानिषण्णम् ” (श. ब्रा. १६.३.३६) इति पौर्णमासप्राथम्यम् । तथा नैस्तिटीपके—“पौर्ण-
मास ८ हविरिदमेवां मय्याभावात् ८ हविरिदमेवां मयि ” (तै. ब्रा. ३.७.४.८) इत्येवाधानानुमन्त्रणवो-
र्यजमानमन्त्रयो पाठप्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यमवाप्तं ।

ननु पूर्वेऽप पाठक्रम । श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्य प्रतिषिष्यते श्रुतिश्च पाठद्वलीयसी, श्रुत्यर्थेपाठ-
मुत्पत्त्यनप्रवृत्तिना ऋप्रमाणात्प्रति श्रुते प्राथम्येन प्राप्तव्यात् । श्रुते हि पौर्णमासप्राथम्यस्य निन्दा—
‘ पत्न्यौर्णमासी पूर्वाभालभत, प्रतिलोममेवैनावालभत ’ (तै. स. ३.९.१.९) इति । न । तस्य वाक्यस्य
“ सारस्वतो होमौ पुरस्तात्तद्ब्रह्मप्रासावास्या वै सरस्वत्यनुकोशमेवैनावालभत ” (तै. स. ३.९.१.६)
इति सारस्वतहोमविशेषणनेन पौर्णमासप्राथम्यनिर्दायवादात् । अत उक्तरीत्या पौर्णमासप्राथम्यमुपपन्नम् ।

१-अत्रैव प्रथमकाण्डे १।३।३६ इत्यप्य । २-अथ च ‘ श्रुतिलक्षणमनुत्वं तत्प्रधानत्वात् ’ (श्री सू. ५।१।१)
रूपानिपासिद्धमवोविधित्तद्वाक्यानां कथा इत्येवात्र प्रशस्तं । ३-अथ “ सारस्वतानुकोशमेवैनावालभत ”
“ श्रुतेऽप्यनुत्वं तत्प्रधानत्वात् ” इत्यपि (१।५।१।१।१।७) इत्यप्यनेनैव प्रतिषि-
ष्टव्यत्वेति ।

उपस्पर्शनं चेहाचमनं विवक्षितम् । नन्वापस्तम्बेन—“ अप आचामयुपस्पर्शति वा ” (आप. श्रौ. सू. ४. १. २. ९) इत्याचमनप्रतिद्विभवेनोपस्पर्शनाभिधानात् स्पर्शनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तत्र तथा । यद्दृष्टं “ तेन पूरितन्तरतः ” इति वाक्यशेषादपोऽभ्रत्यन्तरत एव मेभ्यो भवतीति वदताऽऽचमनमेव । यथा “ अक्ताः शर्करा उपदधाति ” इत्यत्र घृततैलादिष्वङ्गनसाधनत्वेन संदिग्धमानेऽु “ तेजो वै घृतम् ” (तै. भा. ३. १२. ९. १२.) इति वाक्यशेषाद् घृतमिति निश्चयः, तद्वत् । सूक्तिं हि—“ संदिग्धेऽु वाक्यशेषात् ” (मी. सू. १. ४. २९) इति । तस्य च व्रतोपायनाङ्गवन्, उपैष्यन्निति ‘ शतृ ’, प्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभिधानात्; “ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ” (पा. सू. ३. २. १२६) इति सूतेः । प्रधानं हि स्वनिष्पत्यर्थमङ्गमनुष्ठापयत् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणेऽपि शतृविधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि मविष्यता व्रतेन लक्षितो हि यस्तदूर्ध्वकालः तत्सम्बन्धाचमनस्य विषयत्वं व्रतमुपैष्यन्नित्येतत्स्यात् । तत्कालसम्बन्धस्त्वाचमनानन्तरं व्रतोपायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्वीकारे वचनमनर्थकमिति । ननु व्रतोपायनादपि प्रथममाहवनीयप्रणयनमन्वाधानं च । अत एवापस्तम्बः—“ प्रातरङ्घ्रितेऽुऽङ्घ्रान्यमाहवनीयं प्रणयिष्यन्निन्वाद्दधाति ” (आप. श्रौ. सू. १. १. २) इति । कात्यायनस्य प्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधानामभवादर्पसिद्धं प्रणयनं भवति अन्वाधानमेव प्रथममाह—“ अन्यन्वाधानमर्च्युर्ध्वजमानो वा ” (श्रौ. सू. २. १.) इति । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः पराचीनं व्रतोपायनं तदङ्गमाचमनं वा कथं प्रथममभिदधाति । अत्राभिधीयते । नियमेन योजमानानां मध्ये व्रतोपायनमेव प्रथमम् । अन्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् । अर्च्युर्ध्वजमानो वेति (का. श्रौ. सू. २. २) कात्यायनोक्तेः ॥ नन्वन्वाधानमन्त्रस्य “ ममाग्रे वर्चः ” (तै. स. ४. ७. १४. १.) इत्यस्य प्रत्यगाशीष्टुलिखितेन याजमानत्वं युक्तम् । यथा “ आयुर्दा अग्रेऽऽपलुर्मे देहि ” (तै. सं. १. ९. ९. १३) इत्यादेः । तस्य हि समाख्ययाऽऽऽर्च्यवत्प्रस्तावपि प्रत्यगाशीष्टुलिङ्गेन प्रचलेन् समाख्यां वाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम्—“ मन्त्राश्च कर्मकरणस्तद्वत् ” (मी. सू. ३. ८. १९.) इति । सत्यम् । अकरणमन्त्रत्वात् तत्राऽऽस्तु, ममाग्रे वर्च इति तु करणमन्त्रत्वाद्वाऽर्च्यवत्क्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रथमेऽु तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादर्च्युर्ध्वजैव प्रयोग्यमित्युक्तमुत्तराधिकरणे—“ करणेऽर्च्यवत्त्वात् ” (मी. सू. ३. ८. २९) इति । अत उक्तयुक्तेस्तत्करणमन्वाधानमर्च्युर्ध्वजैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनार्च्युर्ध्वजमानो वेत्युक्तम्, तत्र याजमानत्वं शास्त्रान्तरमूलम् । एतच्छास्त्रानुसारेण त्वगपस्तम्बादिभिः केवलाऽर्च्यवत्त्वमुक्तमिति विभागः । अपथा । यथाऽऽप्रणीतस्यान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयनमन्यन्वाधानविधौ न सगृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा ‘ अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन् ’ इति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्पबलीकरणरूपमन्वाधानं चार्थसिद्धत्वाद् अनुक्तमित्युच्यमानाङ्गमध्ये व्रतोपायनस्य प्राथम्यमविरहम् ।

विहितमुपस्पर्शनमन्युष प्रशंसति—तद्यदिति । ‘ तन् ’ प्रकृतं ‘ यन् ’ उपस्पर्शनं तेनान्तरतः ‘ पूतिः ’ पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् संभावितमपवित्रत्वमिति । ननु उपस्पर्शनस्य फलमेवेदं पवित्रत्व किं न विधीयते ? कथमपि सम्बन्धाभावेऽपि हि फलविविधे दृष्टम्, यथा—“ प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रीरुप-

१-कर्मोपाध्यायसिद्धान्तो-नाचमनं किञ्चालनमात्रम् । तद्वाच्यं च “ आर्हममात्रं वा । आचमनयापुदियात् । तस्य च नेमिसिद्धत्वात् । घन्द्वामर्ष्याश्च । अप उपस्पर्शतीति विद्विषमर्षवापमात्रं दृष्टान्तरवदिति ” इति (चा. श्रौ. सू. अ. २. ११) तथा नियमे कथं यायनः “ निश्चयान्वाति-पुत्रायुपस्पर्शति ” इति । स. ८ ॥ २-मन्त्रानुष्ठापनमिति पा० । ३-यजमानसम्बन्धिर्ध्वजमानिर्ध्वजः । ४-“ ममाग्रे वर्चो विद्मेवेत्युक्तं वयन्त्वेत्यानास्तव्यं पुषेम् । मन्त्रं नमन्तां प्रादिशयन्सकृदवयव्येभ्यो श्रुत्वा वनेषु ” इत्याहवनीयेऽुऽङ्घ्रान्यमाहवनीयं (श्रौ. सू. २. ३) । ५-कर्मसिद्धान्तो-कात्यायनसूत्रे प्रतिपाद्यमानं सर्वं याजमानं इत्यादि वदन्तुः। तद्वाच्यं च “ एव हि स्वस्मिन्-या एव काचन पथ ददा वा शक्ता उपनिबन्धन्ते । तत्रैव नैयमिकप्रधानकर्मोपसंहारः सम्भाष्यते । किमुन पबदशशास्त्रोपनिबन्धन इति ” इति (चा. श्रौ. सू. २.२) ।

सोऽग्निमेवाभीक्ष्माणो व्रतमुपैति । (त्यु) अग्ने व्रतपते व्रतश्चरिष्यामि
 तुच्छकेयन्तुन्मे राध्यतामित्यग्निर्व्युं देवानां व्रतपतिस्तुस्माऽपुवैतत् ग्राह्वव्रत-
 श्चरिष्यामि तुच्छकेयन्तुन्मे राध्यतामिति नात्र तिगोहितमिवास्ति ॥ २ ॥

सोऽग्निमेवाभीक्ष्माणो व्रतमुपैति—“अग्ने व्रतपते व्रत चरिष्यामि तुच्छकेयं तन्मे राध्यताम्”
 (१ अ ५ म) इति । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः, तस्मा एवैतद्ग्राह्व—व्रतं चरिष्यामि तुच्छकेयम्,
 तन्मं राध्यतामिति । नात्र तिगोहितमिवास्ति ॥ २ ॥

यन्ति ” इति उपनिषेत्त्रे । अत्रोच्यते । रात्रिसप्तम्य हि अनन्यशेषवन स्वप्नव्रतया विधीयमानस्य युक्त
 यदर्थादोऽप्यपञ्चित फल समर्पणमिति । उपस्यर्शनस्य तु सम्कारतया सम्कार्येणैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य
 कथमपेक्षित फल समयोऽर्थवाद समर्पितुम् । यथा—“ यदाहूतं चक्षुरेव भ्रातृभ्यस्तु वृहते ” (तै. स.
 १ १ १ १७) इति । अत्र इष्टानस्य सम्कारतया एतन्मन्त्रेणैवाणस्य भ्रातृभ्यश्चक्षुर्वर्जनं न फलमिति ।
 एतन् च—“ द्रव्यसम्कारकर्मसु परार्थवाप्युत्पत्तिरर्थवाद स्यात् ” (मी. व. ४. २ १) इति ।
 ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणेऽसाधनेऽनुपपत्तिरु कचिदर्थमननिर्दिष्टानस्य वाक्यस्यानर्थक्यमेव प्रसन्न,
 “आशानस्य त्रियार्थवादानर्थक्यमनदर्शनात्” (मी. व. १ २ १) इति । तत्रैव कस्यचिदस्य स्युष्यामि
 मन्त्रोपधेयेति च न । प्रवृत्तिविशेषमङ्गुर्णया किं स्युष्या । यदि च य स्युष्यास्युष्ये तदापेतेव नोऽर्थः ।
 अत्रोच्यते । इत्तिगोहितमुनेषु वाक्येषु द्वे माने—साम्प्रतिना चार्थमिना च । उक्तं च—

“अनिर्णयं मानदामाहृत्याप्येव विद्वाद्य ।
 अथामानवता तन्वा सर्वाध्यानेषु गम्यते ” इति ।

एवैका च सा साध्यसाधनेतिकर्तव्यतामिच्छिन्निरक्षरसावपत्नी } अर्थमानवतां हि स्वर्गो एक साप्यो
 ऽसा तत्तरगमप्रयादि साधनम्, प्रयाजादिसन्निकर्तव्यताकृतम् । तत्रैवाथमानवतां पुरुषप्रवृत्ति शब्दभाव
 नया मानम्, तिगोहितमुनेषु वा कथनम्, आर्थादिनां स्युष्यादिकर्तव्यता । तत्रार्थमानवताया असावया
 नन्विद्यन्तुनि शब्दभावनेतिकर्तव्यताभूतां स्युषि दुर्वागोऽर्थवाद कथमनर्थक स्यात् । यदाह सूत्रकार—
 “ निधिना चकवाक्यत्वात् स्युष्येन विधिना स्यु ” (मी. सू. १ २ ७) इति । स्युषिचिह्ने ह्यस्यैक-
 स्यादस्यैवासावन्तव्यता न प्रवृत्तिरर्थमानवतां पुरुषप्रवृत्ति तस्या अप्थानर्थक्येन मूत्रोच्छेदप्रसङ्ग इति कथमन-
 र्थिका स्युषि स्यात् । यत्पर्यवादेरहित केवल विधिसाध्यम्, तत्र विधिरे स्युषिमाधित्वात्ति शोक्तदोषावता,
 इदं प्रत्यक्षश्रुत्यां स्युषी सत्या किञ्चोच्छेदप्रसङ्गेऽप्यम् । अथ च विचार उत्सरे मन्त्रव्यवर्थादस्य द्रष्टव्य इति ।
 अत्रोच्यते न निमित्ताद्युक्तादोषेणैतदस्य प्राशानस्यैव साधनत्वात्तन्वासावन्तव्यतायां स्वतः श्रुत्वा स्वमार्गिधुषि
 हेतुना च प्रशान्तमित्याह—मेधया वा इति ॥ १ ॥

इदानीं प्राशानस्य उच्यते नान्येण मन्त्रेण समन्त्रकं व्रतोपायन विरतं—सोऽग्निमिति । ‘ स ’ यत्रान्न
 ‘ अग्निर् ’ आहवनीयम् । यत्रोपस्यु—हे व्रतस्य पाप्मन् । अग्ने ! अवृतवदन यागादिरूप ‘ व्रत ’ चरिष्यामि ।
 तन्वत् शक्तो भूयास्य । इत्योपस्युषिवाशानस्यम् । मदीयं ‘ तद् ’ व्रतं समुहं भवति ।

व्रतनिर्दिष्टं स्यात्करोति—अग्निर्वै देवानामिति । उपस्यवाक्यस्याप्युपेयवचन—शक्यं राध्यतामिति । तत्र
 च हेतुनाह—नाग्नेति । ‘ तिगोहितम् ’ अविष्णुत्वात् यदेव ॥ २ ॥

१—“ इदं व्रतं चरिष्ये ” इति (७ मी. सू. २४/१/१) इत्यत्रोच्यते इत्यत्र च ।
 २—यत्रोच्यते अग्निमिति एव वाच्यं, अत्रोच्यते इत्यत्रोच्यते इति ।

(सत्य) अथ सुशुंस्थिते विसृजतेऽधुमे व्रतपते व्रतमचारिपन्तदशक-
न्तुमेरार्थित्यशकृद्धयेतद्यो यत्रुस्य सशुंस्थामुगन्तुराधि ह्यस्मै थो यत्रुस्य
सशुंस्थामुगन्तेतेन न्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रतमुपयन्त्यतेन त्वेवोपेयात् ॥३॥

(इ) द्रयं वा ऽइदञ्च तृतीयमस्ति । सत्यश्चैवानृतञ्च सत्यमेव देवाऽ अनुवृ-
त्तनुप्या ऽइदमहमुवृत्तात्सत्यमुपैमीति तुन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्यमेव वदेदेतद् वै देवा व्रतञ्चरन्ति यत्सत्यन्तस्मात्ते यशो
यशो ह भवति य ऽएवं विद्वान्तसत्यं वुदति ॥ ५ ॥

अथ संस्थिते विरजते—“ अमे व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि ” (२ अ.
२८ मं.) इति । अशकृद्धयेतद्—यो यज्ञस्य संस्थामगन् । अराधि ह्यस्मै—यो यज्ञस्य संस्था-
मगन् ॥ एतेन न्वेव भूयिष्ठा इव व्रतमुपयन्ति, अनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्रयं वा इदं न तृतीयमस्ति—सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवाः, अनुवृत्तं मनुष्याः । “ इदमह-
मनुवृत्तात्सत्यमुपैमि ” (१ अ. ५ मं.) इति । तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्यमेव वदेत् । एतद् वै देवा व्रतं चरन्ति—यत् सत्यम्, तस्मात्ते यशः । यशो ह भवति—
य एवं विद्वान् सत्यं वदति ॥ ५ ॥

स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्ततामाह—अयेति । ‘ सन्धिने ’ यागं पर्यवसिते । पितर्जनमन्त्रमाह—
अग्ने व्रतपते व्रतमचारिपमिति । अगस्तकमराधीति पूर्वमन्त्रार्थे लक्षण्यम् । तत्र हेतुमाह—अशकृद्धीति ।
यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्, ‘ एतत् ’ कर्म कर्तुम् ‘ अशकृद् ’ शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा ‘ अराधि ’
सिद्धम्, तत्कर्म असिद्धपरित्यक्तं । अग्निति गमेर्द्धि “ मन्त्रे घसेति ” (पा. घ. २. ४. ८०) तुर्वृकि,
हृन्वादिभ्यो “ मो नो धातोः ” (पा. सू. ८. २. ६४.) इति मकारस्य नकारः । अत्र प्रतोषागने मन्त्रान्तरे
विधानं पूर्वमन्त्रात्पर्यवसिते विशेषमाह—एतेनेति । यतः ‘ एतेन ’ वक्ष्यमाणेनेदमहमित्यादिना बहवो व्रतमुपयन्ति
अतस्तु हेतौरेनेवोपेयात् । एवकारेणैव मन्त्रः प्रशस्यते, न तु पूर्वं निधिष्यते । अत एव कात्यायनो द्रय-
मयाह—“ अमे व्रतपते ” ‘ इदमहमिति वा ’ (शौ. घ. २. ११) इति ॥ ३ ॥

इदमहमिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानाद्येन च सत्यावृत्तपोरभयोरेवोपादाने कारणमाह—द्रयं वा इति । यत्
‘ इदं ’ जगत् तत्सर्वमनुवृत्तं सत्यं वेति कोटिद्रयमेव, न तृतीया कोटिरस्ति । सत्यमेव देवाः, विरावस्थानात्,
नियमेन सत्यवादिवादा । अनुवृत्तं मनुष्याः, स्वमदृष्टदलाकालावस्थानात् प्रायेणानृतवादिवादा । तथा च
देवमनुष्याणां सत्यावृत्तवादिःवैमतेरपकेऽप्यास्तात्—“ सत्यसहिता वैदेवा अनुवृत्तसहिता मनुष्याः ” (ऐ. भा. १.
१. ९) इति । सत्यावृत्तवदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः—“ तस्मादीशितेन सत्यमेव वदितव्यम् ” इति वाक्य-
शेषात् । यदनेन मन्त्रेणोप्यते ‘ तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ’ इत्येवमात्मकमिममर्थमर्थं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रतमुपेयुषो नियममाह—स वा इति । ‘ सः ’ एतयं कृतव्रतोपामनः ‘ सत्यमेव ’ इत्येव-
कारणानावृत्तं न वेदेदित्यर्थः । अतयेवकारे यच्च सत्यं, तच्छब्दवदे यत्सत्यं स्यात्,—मद्दे संगार्होतिवदेकवस्था-
विवक्षितत्वात् ; अनुवृत्तवचनं चाप्रतिषिद्धं स्यात्, इत्यन्ते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शयोर्योगमायद्राणो

१—इदमहमिति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण वा व्रतमहमं वृत्तवित्यर्थः । २—‘ अन्तोषागतामी गता सुजाहृदनीयं माह विप्रमर्षिनीस-
मालोऽत्र इत्यत्रुव व्रतमुपैत्यने व्रतपत्र इदमहमिति वा ’ (शौ. सू. २. ११) ।

(त्पु) अथ मुष्टिस्थिते विमुञ्जते । इदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्युमा-

अथ संस्थिते विमुञ्जते-“इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि” (२ अ. २८ मं.) इति । अमातुष

समाश्रयण ' तन्वेतद् अत-नाकृत वदन् " (तै न. २ १ १. ११) इति । यद्यथाद्विवाश्रमात्म्याकृतवदन-
 मन्त्र प्रणिषिष्यत-“ तन्मादाद्विवाश्रितान् वदन् " इति, तस्याप्यकृतवदनवचनस्य दर्शयूर्गमासाङ्गवनिक्षेपे
 पुनारह वचनस्य, इत्येषा कृतवदनोपि पुन्य एव प्रचनेरात्, कतु पुनरविगुण एव स्यात्-“ को नाम
 कृतुमप्यस्य कर्मवर्गानि मञ्जयेत् । न क्रान्तेषु वैगुण्य यथा बोधितमिहित ॥ ” इति न्यायात् । नन्वे-
 नापि वचनत कथमकृतवदननिषेधस्य कर्मवर्गवनिधिः ? वददिति प्रत्ययस्य कर्तुं प्रामाण्यात् तदर्थ एवा
 प्रतिषेध इति हि युक्तम् । कर्मप्रत्ययान् कर्माङ्गिते चेतु, न प्रतिषेध्यापाठद्वि विद्यायास्यावकर्मवर्गेषु
 पदयुक्ता प्रतप्तते, तदर्थ प्रतिषेधस्य, तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिहिते इति श्रौतेन पुन्यार्थेन प्रवर्गे
 प्राकरिका दर्शयूर्गमासाङ्गता वाच्यते । ननु न वददिति पदद्वयस्य प्रतिषेधस्य कर्तुं सक्त्य, पदद्वय काक्य-
 निति कथ प्रतिषेधस्य कर्तुं सक्त्य । श्रौत इति चेत्, न, यथा ग्रह साराष्ट्रीणि पदद्वयस्यसमाप्तस्य महशेषता,
 तेषां द्वितीयाया विद्यायास्य प्रति ग्रहस्य शेषवाभिधानात् तद्विरोधस्य समागमस्य पदान्तरैर्गौतम्यानेऽपि
 शेषशेषिभावस्य धौतना, तद्वत् । अत इह पुन्यार्थो निषेधो विधीयते । सृष्टेव विहित इति चेत्, तथापि हि
 तस्या एषेव श्रुतिर्मुक्त मन्विष्यति, द्वयोरपिसाम्यात् । अतो युक्त श्रुत्या प्रकरणेव इति । अथ मन्त्र-अविरोधे
 न दुर्बल प्रगलेन निषेधिते, न तु स्वय प्रवृत्तियेव दूर्बलस्य हिना न्याय्या । न चेह प्रकृतविषया कर्तुं सक्त्ये
 प्रकरणेव, अतो न केतव्यवर्धतेति । ननु पुन्यमासाङ्गोऽकृतानिषेध सृष्टेव सिद्ध, स एव कृतगत-
 पुन्यार्थोऽपि मन्विष्यतीति किमेतेन विशेषनिषेधेन ? न च तथा सृष्टेरेव श्रुतिर्मुक्तमिति युक्तम्;
 सामान्यविरोधतया मन्त्रमुष्टिभावामवात् । एव तर्हि सर्वविधेषागानिना साधन्येन सृष्टिनिहितस्य निषेधस्य
 प्रकरणेवविषयाव कृतगतपुन्यविरोधेऽनुवादेऽपि, तस्य प्रत्ययार्थेन प्राधान्यादित्युक्तम् । एतेन यदि
 कर्तुं प्रत्ययार्थेन स्यात्, न त्वेवमिति । अनन्यकारण्येव शब्दार्थत्वात् । अत्रयाभिधानव्यया मात्र-
 नपेसाङ्गत्वात् कर्तुं प्रतीति । न च “त कर्मणि च” (पा. ष. ३. ४. ६९) इति सृष्टिविषयान् कर्तुं
 प्रत्ययार्थता । तस्या सृष्टे “द्वेषकथो” (पा. सू. १. ४. २२) इत्येतेनैकतात्पत्रे प्रत्ययनिषेधस्य-
 गोप्यतायोरित्येकत्वोर्वाक्यवर्तनकर्तव्यं कर्तुं समर्थात्, कर्तुद्विधे द्विवचन कर्तव्यत्वात्कवदमिति । अतो मावतया
 सम्प्रया वक्ष्येतेन कर्तुं प्रतीति निवेदि न स प्रानतया प्रत्ययार्थः । अत क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या
 एवाङ्गवदनवदनविरोधो विधीयते । न च सृष्ट्या पुन्यार्थतया विहितस्याकृतवदनविषेधस्य कथमिह प्रकरणान् कृत-
 यतेति वाच्यम्, “खादितो युरो भवति” “खादिर वसिष्कामस्य” (ऐ. ब्रा. २. १. १.) इतिवत् सपेगमृषकत्वे-
 नोत्पद्यतेवनिधे । तत्र हि-“एवम्य त्पमप्ये सपेगमृषकवत्” (मी. ष. ४. ३. १) इति । अत सत्यमेव
 वददिति दर्शयूर्गमासाङ्गवैतान्कृतप्रतिषेधस्य विधिषेधेति निहत् । तदाह कल्याणत “इदमहमिति वा सत्यभा-
 दन, “ कर्मवृत्तये सत्यवदनम् ” (श्रौ. ष. ३. ११. १३.) इति । तस्मात्ते वदन् इति । यद्यन्विता
 देवता यदोऽपि यथा प्रतिपादनाय प्रशस्तम्-“वदन् ॥ १ ॥

“अग्ने मन्त्रत” इति मन्त्रवत् मन्त्रेणाम्युनेतस्य मन्त्रस्य प्रशस्त्यादिसर्वनामाह-अथ संस्थित इति । अनन्य-

१-“ वददिति मन्त्रवत् वददस्य ” इत्येतेनैव (२ । २ । २०) हेतव ।
 २-अभिषेध मन्त्रे ३ । ६ । २ । १३ इत्यवति ।

नुप इव वा ऽएतद्भवति बुद्धतमुपैति न हि तद्वकल्पते बुद्ध्यादिदुमद्-
 ५ सत्यादनुतमुपैतीति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं यु
 ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येव व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

(ता) अथातोऽज्ञानानुस्येव । तदु हापाठः सावयमोऽनज्ञानमेव व्रतं
 मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति त ऽएनमेतद्बुद्धतमुपयन्तं विदुः
 प्रातर्नो यक्ष्यत इति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहे-
 पूषवसन्ति सु ऽउपवसयः ॥ ७ ॥

(स्तु) तन्वेवानवकल्पम् । यो मनुष्येष्वनश्रत्सु पूर्वोऽश्रीयाद्य किमु
 यो देवेष्वनश्रत्सु पूर्वोऽश्रीयात्तस्माद् नवाश्रीयात् ॥ ८ ॥

इव वा एतद् भवति—यद् व्रतमुपैति । न हि तद्वकल्पते यद् ब्रूयाद्—'इदमहं सत्यादनुतमुपैमि'—इति,
 तदु खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येव व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽज्ञानानुस्येव । तदु हापाठः सावयमोऽनज्ञानमेव व्रतं मेने । मनो ह वै देवा मनुष्य-
 स्याज्जानन्ति, त एनमेतद् व्रतमुपयन्तं विदुः—'प्रातर्नो यक्ष्यते' इति । तेऽस्य विश्वेदेवा गृहा-
 नागच्छन्ति, तेऽस्य गृहेपूषवसन्ति—स उपवसयः ॥ ७ ॥

तन्वेवानवकल्पम्—यो मनुष्येष्वनश्रत्सु पूर्वोऽश्रीयात्, अय किमु—यो देवेष्वनश्रत्सु पूर्वोऽश्री-
 यात् । तस्माद् नवाश्रीयात् ॥ ८ ॥

वितर्जनमन्त्रेऽप्यमर्थः । व्रतगोचरात् प्रागह य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः 'इदमस्मि' ; न
 तु व्रतमप्य इव देवः । इदमिति क्रियाविशेषणत्वात्पुंमकम् । नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत्कि-
 मुष्णने य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदमस्मीति । तत्राह—अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदाऽन्यात्कृत्वात् सप-
 वदानाद् देव इत्येवमुक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्ध मनुष्यत्वमेवेति । ननु यथा व्रतगो-
 चरानुत्तरे सत्यमुपैतीत्युक्तम्, एव तथाग्रे सत्यादनुतमुपैतीति किं नोक्तमित्यत आह—नहींति । महत् उक्त्या-
 हेतवान् प्रच्युतत्वेनान्यन्तानि कृष्टमालुक्त्वप्राप्तिक्रयनस्य परेष्वानुत्तरकल्पन, तदाह—तदु खल्विति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विजर्जनं सनाथ्य पूर्वेष्वयमज्ञानेन व्रतानन्तरं यत् कर्तव्यं तत् प्रतिजानीते—अथाद्य इति ।
 यतो व्रतानन्तरमज्ञानानुस्येव परनामकमारण्याद्यज्ञानमेव यजमानेन कर्तव्यम्, 'अतः' तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं
 क्रियते इत्यर्थः । प्रतिज्ञातस्याज्ञानानुस्येव प्रसङ्गार्थं कैवलानुस्येव निरस्तितुमप्यन्यस्यदि—तद् इति । 'तत्'
 वस्मिन्नज्ञानानुस्येव विषये सकयसः पुत्रः 'सावयसः' 'अषाढ' नामकः सर्वात्मनाऽज्ञानत्यागमेव व्रतं मेने । तथा
 मन्वयानुस्येव तदाऽज्ञानानुस्येव—मनो हेत्यादि । अनुष्येवमपि मनुष्यस्य मनः'आ' समन्तात् [देवाः] जानन्ति ।
 अतो योऽसौ यजमानो व्रतमुपैति, एष नः प्रातरवर्षं यक्ष्यते इति ज्ञात्वा 'विश्वे' सर्वे ते देवाः व्रतदिवसे यज-
 मानस्य गृहानागच्छन्ति उपवसयनामनिर्वचनेन देवानामगमनं द्रष्टयति—तेऽस्येति । 'उप' सर्वापि यजमानस्य
 वसन्ति देवा अस्मिन्निति पूर्वदिवसे 'उपवसय'—नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्तु किं ततः ? इति चेत्—मनुष्येष्विति । गृहे मनुष्येष्वगतेषु अनश्रत्सु 'यः' कश्चिद् यजमानः स्वयं

१—'व्रतं विसृजेत वेनोपैवत्' इति (का. श्रौ. सू. ३।८।२९) पूर्वं हि व्रतप्रसङ्गे ही मन्वाद्यजो "अमे व्रतवते—इद-
 मस्मिन्निति" इति (का. श्रौ. सू. ३।१।११) अनश्रत्सु—वेव मयः धृतिसमवः इति शारत्सामिनः । धृतियेहेवमे (१।९।
 ३।२२) इत्यादि ।

(३) तद्वा होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्यो) वृद्धिं नाश्रीतिं पितृदेवत्यो भवति युद्युऽअश्रातिं देवानृत्यश्रातीति स युदेवाशितमनशितन्तुदश्रीयादिति युस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तुदशितमनशितं स युदश्रातिं तेनापितृदेवत्यो भवति युद्यु तुदश्रातिं युस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवाद्यात्यश्रातिः ॥ ९ ॥
 स वा ऽआरण्यमेवाश्रीयात् । (ह्या) या वा ऽआरण्या ऽओपधयो युद्वा वृक्ष्यं तद्वा ह स्माद्वापि वृक्ष्यर्वाष्णो मापान्मे पचत न वाऽएतेपाथं हविर्गृह्णन्तीति तद्वा तथा न कुर्वाद्द्वीहियद्युयोर्वा ऽएतदुपचं युच्छमीधान्यं तुदश्रीहियवावेतेन भूयाथंभौ करोति तस्मादारण्यमेवाश्रीयात् ॥ १० ॥

तद्वा होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्राति-पितृदेवत्यो भवति, यद्यु अश्राति-देवानृत्यश्राति, इति । स युदेवाशितमनशितं तदश्रीयाद्-इति । यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितम्-अनाशितम् । स युदश्राति-तेनापितृदेवत्यो भवति । यद्यु तदश्राति-यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान् नात्यश्राति ॥ ९ ॥

स वा आरण्यमेवाश्रीयात् । या वा आरण्या ओपधयः, यद्वा वृक्ष्यम् । तद्वा ह स्माऽऽपि वृक्ष्यर्वाष्णो- 'मापान्मे पचत, न वा एतेपां हविर्गृह्णन्तीति' तद्वा तथा न कुर्वात् । द्वीहियद्युयोर्वा एतदुपचम्-पच्छमीधान्यम्, तद्वा द्वीहियवावेतेन भूयासी करोति । तस्मादारण्यमेवाश्रीयात् ॥ १० ॥

पूर्वं मुञ्चन्तीति यत् तदेवावचितमिति विनाशं । अथ य कश्चिद् देवेभ्यस्तु पूर्वाऽश्रीयादिति यत्, तस्यानवकञ्चति किमु वक्तव्या ? कैमुतिनन्यायकलमाह-तस्मादिति । 'उ' इत्यमन्दहे तम्पदेव तेनोऽशानवर्ननलभुणेऽर्थे नास्ति सन्दह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अपाटेन चेन्मुनिना निर्णानोऽनशनपञ्च, तर्हि स एव परमार्थः, कथमज्ञानानशनपञ्च ? इति चेत्, अन्वयमिति मुनिवैव साज्ञवल्क्येन सौरपत्तिनो निर्णान्वादित्वाह-तद्वा हेति । 'तद्' तस्मिन् परमानानशनपञ्चे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् 'उवाच' आह । अज्ञानानशनलक्षणत्वमतममर्थनाय प्रत्येकपक्षी दूषयति-यदीति । दैविके हि वनशि देवान् प्रयुदितृष्वैव हविष प्रथममनुपयोगः, काम्यम्यस्य पितृभ्यो पुनरतिविषमाहविषोऽन्यदप्यनुसंशोऽन्यमिति पितृदेवयनामापादयतीति पञ्चवल्क्यस्यास्य । तर्हि दैविके कर्मणि प्रागपि मोक्षमिति यन्मासाद्यमज्ञानान शङ्कते, तत्पत्वाह-यद्यु इति । 'यद्यु' यदि इवश्राति, तदा अशिशिष्यो देवानतिवस्य स्वय मुक्तवान् स्यात् । अज्ञानानशनपञ्चयोस्मयोरपि दोषदेवः ऽ गतिः । इति तत्राह-स यदिति । यद् इत्यमनशितमनशितवद् भवति तदश्रीयात् । किं तदिति तत्राह-यस्येति । 'यस्य' इत्यस्य सत्पन्थत्र "इति" देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि सदनशितवद् भवति । तपाचे ययोर्देवितदोषदयामावमाह-स यदिति । अतनदेव न पितृदेवतात्वम्, अज्ञानानस्य देवायोऽयं चादेव न देवानामतिव्रतम् ॥ ९ ॥

अथ किं तादृक् प्रात्ययव्यम् ? इति तत्राह-स वा इति । आरण्यप्रहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविष्यतिरिक्तोत्सवणम् । 'इत्य' इत्येव फलम् । भुजोत्सवणत्वे मुनिविशेषव्यवहार प्रमाणयति-तद्वा हेति । कृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो 'वर्ष्ण' तस्य ज्येष्ठ 'वर्द्ध' इति । मुनेर्मतमयवदति-तद्वा तस्येति । तत्र हेतु-द्वीहियद्युयोरिति । 'शमीधान्य' तदन्वयादि । उपविनेतीति 'उपचम्' । अन्येनापि शावपिष्टेन मिश्रितः

(त्सु) सु ऽआहवनीयागारे वैतां रात्रिं शयीत । गार्हपत्यागारे वा देवान्वा ऽएष ऽउपावर्तते यो व्रतमुपैति स यानेवोपावर्तते तेपामेवैतन्मुच्ये शैतेऽधुः शयीताधुस्तादिव हि श्रेयस ऽउपचारः ॥ ११ ॥

स वै प्रातरप्युष्व । प्रथमेन कर्मणाभिपद्यतेऽपः प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञमेवैतत्प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञमेवैतद्धितनोति ॥ १२ ॥

स आहवनीयागारे वैतां रात्रिं शयीत, गार्हपत्यागारे वा । देवान् वा एष उपावर्तते-यो व्रतमुपैति । स यानेवोपावर्तते-तेपामेवैतन्मुच्ये शैते । अधः शयीत । अधस्तादिव हि श्रेयस उपचारः ॥ ११ ॥

अर्पां प्रणयनम् ।

स वै प्रातरप्युष्व प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते । अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः-यज्ञमेवैतत् प्रथमेन कर्मणाभिपद्यते । ताः प्रणयति-यज्ञमेवैतद् वितनोति ॥ १२ ॥

ब्रीहिविष्टं त्रिचतुरान् यामानानि स्थापितानि ' उपचित ' बहु भवति इति प्रसिद्धं तदाह-ब्रीहियवाविति । अतो माधेययोगे ब्रीहियवावेव यत् उपयुक्तौ स्थाताम्, अतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्तमारण्यमेवाश्रयिष्यदिति । तदेव व्यवस्थितं सहृददानम् ॥ १० ॥

स आहवनीयेति । तां रात्रिमाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शयीत । तत्रैव शयने हेतुः-देवान् वा इति । ' उपावर्तते ' समीपे शैते । ' अधः शयीत ' । न पुनः खट्वाणुपरि । यत् उर्वरि द्रियत् श्रेयांसमथ एव स्थिता उपचरन्ति ॥ ११ ॥

अप प्रमातेऽध्वर्योः कर्तव्यनामाह-स वा इति । ' सः ' प्रसिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणाऽप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । किं तदप्रथमं कर्म ! तदाह-अपः प्रणयतीति । एतद्वर्णां प्रणयनम् " अर्यं संयौति " इति वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात् प्राक् प्रणीतानां नाशे पुनः प्रणयनं कार्यम्, कृते तु संयवने तन्नाशेऽपि प्रयोजनस्य जातत्वात् पुनः प्रणेतव्यम् । ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनर्पति-इत्युपरितननिनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयनमिति चेत्, न, संयवनप्रसक्तौ तास्मादेवर्णां प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदर्पां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि आवाले प्राशनं कृष्णविधाणां प्रयुङ्क्ते । अधोमथ साधयतः प्रणयनस्य कथं संयवनमेव प्रयोजनम्, न तु अन्तर्वेदि निनयनमिति चेत् (न ।) " पूर्णनात्र निनर्पति " इति द्वितीयपाडायां संस्कारकर्मत्वप्रतीति-निनयनस्येदमुक्तसंस्कारतया प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात् । संयवने तु समानप्रकरणे शास्त्रान्तरे " प्रणीताभिः

१-" इक्षारण्योवर्षानामप्रोवादा " (भौ. सू. २. १४.) । १-" आहवनीयग्रहदाप्यो गार्हपत्यस्य वा " (भौ. सू. २. १५.) । २-" इत्येवैतं श्रेयांसः अप इत्येवता " इति पा. । ४-इहोमे १. २. ३. इत्यम् । ५-कर्मविद्वान्पुत्र-मनीताः सर्वार्था एव न उच्यन्तर्वाः । तद्वाच्यं च " तत्र केचित्प्रणीताभिः उच्येतेति वाक्यस्यार्थस्यैवार्थानामाहुः । इत्यमरकृतैः चोपेयतात्पर्यादिभिर्वाच्यैर्वाऽप्युक्तमित्यपरे । किंचामीशोर्मेत्यप्रतिषेधानुपपत्तेः । संयवनार्थत्वे हि तद्वर्णादेव प्रणीता न सुख्यैः प्रतिषेध इति । निरुधे च प्रतिषेधानुपपत्तेः । तत्रापि हि नैव संयवनमस्ति । सर्वार्थत्वे पुनः प्रतिषेधप्रतिषेधानुपपत्तेः । सूत्रकारस्यैवार्थं प्रणीताऽप्युक्तमिते । तस्मात्सर्वार्थाः " इति । (का. भौ. अ. २-५) । ६-अत्रैव आशने (१. २. १२) । (का. भौ. सू.) " अणस्य पञ्चानुपविशत्यन्तर्वेदि वा-अपञ्चनोत्तजयत्यन्यः " इति (१. ५. १११. १२) ७-अत्रैव ५. १. ११ इत्यम् ।

स प्रणयति । कृस्त्वा युनक्ति सु त्वा युनक्ति कुस्मै त्वा युनक्ति तुस्मै त्वा युनक्त्येत्वाभिग्रुनिरुक्ताभिव्योहतिभिग्रुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापति-
र्यज्ञस्तुप्रजापतिमेवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्देवापः प्रणयति । (त्य) अद्रिर्वा इद् सर्वमाप्तम् । तत्प्रथमेनैवेतत्कर्मणा
सर्वमाप्नोति ॥ १४ ॥

स प्रणयति—“ कृस्त्वा युनक्ति, स त्वा युनक्ति, कस्मै त्वा युनक्ति, तस्मै त्वा युनक्ति ” (१ अ ६ मं) इति—एवाभिरनिरुक्ताभिव्योहतिभिः । अनिरुक्तो वै प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः—तत्प्रजापतिमेवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्देवापः प्रणयति । अद्रिर्वा इद् सर्वमाप्तम् । तत्प्रथमेनैवेतत्कर्मणा सर्वमाप्नोति ॥ १४ ॥

(हवीषि) सवीति ” (आश्रु. श्रौ. ६. १. १४ ३) इति कृतीययाऽपि सञ्चन प्रति गुणवत्प्रतीति । अतः सञ्चनार्थमेव प्रणयन्म् । उक्त प्रणयन प्रशमति—यज्ञो वा इति । अथ यज्ञसाधनतया यज्ञरूपवाचद्विल-
नात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविलाररूपवान् प्राशस्त्यम् ॥ १२ ॥

उक्त प्रणयनमनूय कस्मैति व्याहृतिवत्पुष्ट्या मरु मन्त्र विरुत्ते—स प्रणयतीति । हे प्रणोदक ! को नाम त्वा यज्ञेन ' युनक्ति ' योक्तु समर्थः ? य समर्थ ' स ' युनक्ति । “ कस्मै ” त्वा प्रयोजनाय युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्ता प्रयोजन च दुर्ज्ञातमित्यर्थः । व्याहृतिवत् इति व्याहृतयो मन्त्राः दुर्ज्ञानत्वाभिधानादनिश्चित्य वचनाच्च ' अनिरुक्ता ' । व्याहृतिविशेषणम्यानिर्गन्तव्यस्य प्रयोजनमाह—अनिरुक्तो वा इति । अनिरुक्तो हि पदार्थः क इति पर्यनुयुज्यते । अतोऽसावनिरुक्तः प्रजापतिश्च ' क ' इत्युच्यते । “ को ह वै नाम प्रजापति ” (तै. ब्रा. २. २. १०) इति श्रुति । अतः श्रुतिसामान्यं प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणम तरेण मनसैव प्रजापतेर्होमादपि प्रजापतिरनिरुक्ते । “ यत्पूर्णां तत्प्राजा-
प्रत्य स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापति ” (तै. स. ६. ६. १०. ३) इति श्रुते । अस्वनिरुक्तः प्रजापतिः, प्रत्युने किन्नायातमित्यत आह—प्रजापतिर्यज्ञ इति । “ प्रजापतिर्यज्ञमर्चयन्त ” (तै. ब्रा. १. ७. १. ४.) इति यज्ञसङ्घट्टश्रुते कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा “ एव वै सतदश प्रजापतिर्यज्ञमन्वापत् ” (तै. स. १. ६. ११. १) इति सतदशसमुदायात्मकस्य प्रजापतेः सकल्यङ्गानुगमश्रुते । अनुगच्छतश्च सामान्यादेवोक्ते न घृण्य अनुगमस्तव्य । व्यक्तावभिमानदर्शनान् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः, अनोऽनिरुक्ताभि-
व्योहतिभिः प्रणयनादनिर्गतप्रजापत्यात्मकतया निरुक्तः यज्ञमेव ' युनक्ति ' प्राशस्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षवृत्तिप्राप्त्यद्वारा प्रणयन प्रागस्तानीन्—यज्ञो वा इति । तत्र नवतिपदोपात्तप्रागणात्मक-
निरुक्ताप्राप्त इति ' अयाप '—इत्यस्यात्रयकार्यार्थोचनवापि द्विर्वा स्तीति—यद्देवेति । अनियोगे एवकारः । न नियोगेन प्राणुकरत्वात् नृति, किं त्वेवप्रत्यस्तान्यर्थः । आञ्जवन्ति सकल जगदित्याह । तादृशानामपि प्रणयनान् प्रणयमेव सर्वमाप्तं स्यादित्यपि प्राशस्त तत्प्रणयनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

युदेवास्यात्र । होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा यामीध्रो वा स्वयं वा युजमानो नाभ्या-
पयति त्रुदेवास्येतेन गर्भमाप्तुम्भवति ॥ १५ ॥

युदेवापः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन युजमानांस्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न
यक्ष्यध्व ऽडुति तद्यदरक्षंस्तस्माद्दृक्षांति ॥ १६ ॥

ततो देवा ऽएतं वृत्रन्ददृशुः । (युं) युदपो वृत्रो वा ऽआपो वृत्रो हि वा
ऽआपस्तस्माद् येनेता युन्ति निम्नुङ्कुर्वन्ति युत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत्र
ऽएतं वृत्रमुदयच्छंस्तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञमतन्वत तयोऽपुवेषुऽएतं
वृत्रमुदयच्छन्ति तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञन्तनुते तस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

यदेवास्यात्र होता वा अध्वर्युर्वा ब्रह्मा वा अमीध्रो वा स्वयं वा यजमानो नाभ्यापयति-तदेवास्ये-
तेन सर्वमाप्तं भवति ॥ १५ ॥

यदेवापः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन यजमानांस्तानसुररक्षसानि ररक्षुः- ' न यक्ष्यध्व ' इति ।
तत्र यदरक्षन् तस्माद्दृक्षांति ॥ १६ ॥

ततो देवा एतं वृत्रं ददृशुः-यदपः । वृत्रो वा आपः । वृत्रो हि वा आपस्तस्माद् येनेता युन्ति,
निम्नं कुर्वन्ति; यत्रोपतिष्ठन्ते, निर्दहन्ति । तत एतं वृत्रमुदयच्छन् । तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते
यज्ञमतन्वत । तयो एवेषु एतं वृत्रमुदयच्छन्ति । तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवाते यज्ञं तनुते । तस्मा-
दपः प्रणयति ॥ १७ ॥

अयमादरा बर्जो यदेवाङ्गं प्राणितःपमन्वांर्यः प्रसादान् प्राणयति, तद्वैकल्पमुदकायमन्वोभ्यादिना
परिहरत आपयन्ति, अगोऽप्यात् इति साप्रणयने प्रसस्तम् ॥ १५ ॥

न कोऽन्यत्रपरार्थपर्यायोपनया, उदकप्रमाणपर्यायोपनयाणि प्राशस्यं बभ्रुमारभते-देवान् हेति । असुराभ
रक्षति च ' असुररक्षानि ' । " अन्तस्ताम्रुंस्तकाण्डन्दति " (पा. सू. १. ४. १०३.) इत्यस्यतत्प्राप्त
तापानन्तः । ' न यक्ष्यध्व इति ' यष्टे न कर्मणं यूपमिति वदन्तो ' ररक्षुः ' प्रतिवेत्थेयुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । इत्थं प्रतिव्रजा देवाः ' एतम् ' अस्मभ्यो वज्रं ददृशुः । अगोऽप्यात् ' ता एता आपो
वमी भूत्वा ' (ती. ब्रा. १. ७. १. ९. ७.) इत्यादिश्रुत्यन्तरेप्रतिवर्तते । तदाह-वृत्रो वा इति । न कोऽलं प्रतिदि-
वहाद्ब्रह्मण्य, उपाधिपलाधेयाह-वृत्रो हीति । उपाधेः प्रतिदि वेत्तम् आह । तां प्रतिप्रमुपयति दर्श-
यति-तस्मादिति । यस्मादागो वज्रः, तस्मादेता अगः ' येन ' यथा गच्छन्ति, तं फलानं ' निम्नं ' गतं
कुर्वन्ति । गत्वा वा ' यन ' वृत्रमुन्मारायुतिष्ठते, तत् ' निर्दहन्ति ' नि. तारं कुर्वन्ति । ते देवाः ' एतम् '
उदकलक्षणं बभ्रुम् ' उदयच्छन् ' उदकप्रमाणयनाःमन्वुपनयने तस्य कृतमन्व इत्यर्थः । ' तस्य ' बभ्रुस्य सं-
धिनि ' अभये ' तेन बर्जेण परिहृतभये ' भनाष्ट्रे ' गारावन्तीति नाभ्याप्यसुररक्षसानि-तत्रहिते ' निवाते ' तत्र-
स्थितेन वातेनापि रहिते, स्थाने । यथा देवाः कृतान्ताः, तथैवेयामन्वयुः ॥ १७ ॥

ता नान्तरेण सञ्चरेयुः । (ने) नेन्मिधुनुञ्चर्धमाणमुत्तरेण सञ्चरानिति ता
नातिहृत्य सादयेन्नो ऽअनाप्ताः सादयेत्स बुदतिहृत्य सादयेद्वस्ति वा
ऽअग्नेश्वापाञ्च विभ्रातृव्यमिव स युधेव ह तदग्नेर्भवति बुत्रास्यापऽव-
पस्पृशन्त्यग्नौ ह्यग्निं भ्रातृव्यं वृद्धयेद्युदतिहृत्य सादयेद्युऽअनाप्ताः साद-
येन्नो हाभिस्तद्दामभ्यापयेद्यस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तुस्मादुसम्प्रत्येदो-
त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

ता नान्तरेण संचरेयुः—नेन्मिधुनं चर्धमाणमन्तरेण संचरानिति । ता नातिहृत्य सादयेत्, नो
अनाप्ताः सादयेत् । स यदतिहृत्य सादयेत्—अस्ति वा अग्नेश्वापां च विभ्रातृव्यमिव । स युधेव ह
तदग्नेर्भवति यत्रास्याप उपस्पृशन्ति, अग्नौ ह्यग्निं भ्रातृव्यं बद्धयेत्—यदतिहृत्य सादयेत् । यद्यु
अनाप्ताः सादयेत्—नो हाऽऽभिस्तं काममभ्यापयेद्—यस्मै कामाय प्रणीयन्ते । तस्माद्दु संमत्पेवोत्तरे-
णाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

सादयेति । “एनवन्वत्तस्याद्दोऽपश्चम्याः ” (पा. सू. १. ३. ३९)—इत्यनेन ‘एन्’ । “एना
दितिया ” (पा. सू. २. ३. ३१)—इति षडपर्यं दितिया । अतनमनेष स्थितुनवमुनरादयति—एवमिव हि
मियुनं क्लृप्तमिति ॥ २० ॥

ता नान्तरेणेति । अन्तरेणेति षडोदप्रिमिति लभ्यते । तस्मान्नानमनेष मध्ये न संचरेयुरेत्यर्थः । तत्र
कारणमाह—नेदिति । नेदिति पारमये । “अयादि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते पारमये ” (१. ३. ६)
इति हि निश्चयः । संचारे हि चर्धमाणं स्थितुनमन्तरेण परस्परं संगतयोः कृतिसंपर्केणैव संचारन्मिधुनविच्छेद-
लक्षणा मीतिः ‘संचरन्’ संचरेयुरिति । हेतुहेतुमद्भावरूपे षडपर्यं ‘लेट्’ । शेरैतादिसा, “इतथ
डोः ” (पा. सू. ३. ४. ९७) इतिस्कारलोके सवोर्गोन्तडोर, तस्यासिद्धचान्तडोर्याभावः ॥ साशा-
दुत्तरमगे अद्भवतीत्यनगननं विवक्षितमिति दर्शयितुं ततः प्राक् प्रत्यगात्तादनं निषेधति—ता नातिहृत्येति ।
‘अतिहृत्य’ उत्तरभागमतीत्य प्रामाण्यं । ‘अनाप्ताः’ उत्तरभागप्रप्राताः, प्रचगदि नातादयेत् । तदतिहरण-
पञ्चमदुवदति—स यदिति ॥ तत्र दोषं वृत्तुमुरोदलमाह—अस्ति वा इति । “व्यन्तरते ” (पा. सू.
४. १. १४९) इति सूतेः ‘भ्रातृव्यः’ शत्रुः, तस्य मातो भ्रातृव्यं शत्रवन्, युवादिवाद् भावेऽर्णं । विशिष्टं
भ्रातृव्यम् । अग्नेसां च परस्परविनाशकवृत्तमहदस्ति कैमित्यर्थः । अतः, किं तत्र इच्छाह—स यथेवेति ।
‘त्वं’ अग्निः सह महद्वैरमग्नेर्यथा ‘भवति’ स्वकार्यनिर्वाणरूपमुत्तरं कर्तुं प्रभवति, तथा ‘सः’ अति-
हैरजपुर्वुः कुर्यादित्यर्थः । तथाऽकरणे का हानिः ? तत्राह—यत्रेति । ‘यत्र’ कर्मणि ‘अस्य’ प्रणयन-
पात्रस्य संबन्धिर्नगन ‘उपस्पृशन्ति’ ऋत्विज्यजमानाः । तत्रोत्तरार्धनग्नौ ‘भ्रातृव्यन्’ शत्रुमुदललक्षणम्
‘वदयेत्’ उच्येजयेत् । अतिहरणस्य शैकरणसंक्रमार्थः प्रथमोऽनुवादः, धरमस्तु भ्रातृव्यवर्द्धनसमर्थनार्थं

१—“अनुवाच यतोऽपश्चरवत्तं कुं कर्तव्यं निदचति क्लृप्तं” (३।३।१) । २—“दन्तेन कथ्युः ” (पा. श्लो. सू.
१।३।४) । ३—(पा. सू. ३।३।१५६) । ४—(पा. सू. ३।४।७) । ५—(पा. सू. ८।३।२२) । ६—(पा. सू.
४।१।१) । ७—“हवन्वत्तुवत्तरेणेद्” इति (पा. सू. ५।३।१०) ।

(त्यु) अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वाद्वम्पत्राण्युदाहरति शूर्पञ्चाग्निहोत्रहृ-
वर्णाञ्च स्स्फ्यञ्च कण्टालानि च शम्पाञ्च कृष्णाग्निञ्चोदूखलमुसले हृपदुपले
तदृश दृशाक्षरा वै विगृह्णिराह वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यजुमभिसम्पादय-
त्यथ यद्द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै व्रीर्ष्यं यदा वै द्वौ सञ्जुभेते ऽअथ तद्वीर्ष्यम्भ-
वति द्वन्द्वं वै मिथुनम्प्रजननन्मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २२ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पात्रासादनम् ।

अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वाद्वं पात्राण्युदाहरति-शूर्पं चाग्निहोत्रहृवर्णां च । स्फ्यं च कणा-
लानि च । शम्पा च कृष्णाग्नि च । उदूखलमुसले । हृपदुपले । तदृश । दृशाक्षरा वै विराड् ।
विराड् वै यज्ञः । तद्विराजमेवैतद्यजुमभि संपादयति । अथ यद् द्वन्द्वम् । द्वन्द्वं वै वीर्ष्यम् । यदा वै
द्वौ सञ्जुभेते-अथ तद्वीर्ष्यं भवति । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २२ ॥

इत्यपौरुषेण ॥ अतिहरणपक्षे दोष उक्तः । अनातिपक्षे दोषमाह-यद्यु इति । स्वसमयेऽप्रास्तावाद्
तासात्रया काप्रपकत्व दूरापास्तमित्यर्थ । इयं तमुपोद्घातमुक्तवौरोद्घातिक्रमाह-तस्मादिति । 'सप्र-
त्येव' सन्ध्याशरभ्या एव, न पुरतो न पश्चात् । अत उक्त कालापानेन-"उचरेणाहवनायः सप्रति निद-
वाति" (श्री सू. २. ३. ३) इति ॥ २१ ॥

प्रणीताप्रणयनानन्तरं पारस्तरणं पात्रासादनं चाह-अथ तृणीरित्यादि । 'द्वन्द्वं द्वे द्वे । "द्वन्द्वं रहस्य-
मर्षाद्विचनञ्चुत्त्रमगयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तियु" (पा. सू. ८. १. १९) इति नियतितम् । पात्रपदं यज्ञ-
निर्वृत्तिकानां स्फवादीनामभ्युपेक्षकम् । अर्पणं प्राप्ता संख्यामनूय प्रशंसति-तदृशोति । तस्मिन् प्रयोगे एव
परिमाणेनैवैते दश संपादन्ते । विराड्व्यञ्जसोऽश्रुं दशत्वमिति । प्रथमश्च यज्ञो ऽशोतिष्टोमः । एष वाच
प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः" (ते. स. ७. ४. १०. ११) इति श्रुतेः । तत्र च नवपुत्रकृत-
सत्यावा स्तोत्रिया । तास्वकोर्नां सति सत्यया विमज्यमानासु दश लभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश सत्या ।
अतो दशमसत्यायोगाद् विराड्व्यञ्जसोरेकत्वादिह दशसत्याप्राप्त्या विराड्व्यञ्जको यज्ञ एव साकल्येन संपादितो
भवति । एव दशत्वं श्रुत्वा द्विश प्रयोगमनूय स्तोति-अथ यादिति । 'सर्वमेते' 'रथ रामत्ये' (म्वा.
आ. ९९९.) एतस्य कावोपक्रम, किमपि कार्यं कर्तुमुपक्रमेणे ॥ २२ ॥

इति साध्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशततपमाध्याये

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

अथ शूर्पश्चाग्निहोत्रद्वयणीञ्जादत्ते । कुर्मणे वां वेषाय वामिति यज्ञो वै कुर्म यज्ञाय हि तस्मादाह कुर्मणे वामिति वेषाय वामिति वेषेष्टीव हि यज्ञम् ॥ १ ॥

(मु) अथ वृत्तं यच्छति । वाग्ने यज्ञोऽविक्षुब्धो यज्ञं तनवाऽइत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टंरक्षः प्रत्युष्टाऽभरातयो निष्टतथंरक्षो निष्टताऽभरातयऽइति वा ॥ २ ॥

अथ शूर्पं चाग्निहोत्रद्वयणीञ्जादत्ते—“ कुर्मणे वां वेषाय वाम् ” (१ अ. ६ मं.) इति । यज्ञो वै कुर्म, महाय हि । तस्मादाह—कुर्मणे वामिति, वेषाय वामिति; वेष्टीव हि यज्ञम् ॥ १ ॥ अथ वाचं यच्छति । वाग्ने वै यज्ञः । अविक्षुब्धो यज्ञं तनवा इति । अथ प्रतपति “ प्रत्युष्टंरक्षः प्रत्युष्टाऽभरातयो निष्टतथंरक्षो निष्टताऽभरातयः ” (१ अ. ७ मं.) इति वा ॥ २ ॥

पञ्चासादानन्तरं कर्तव्यमाह—अथ शूर्पमिति । एतन्सादानं हविर्निर्वापयम् । वामिति मन्त्रात्तदिवचन-
लिङ्गाद्गमे सहोदीयेते । अत एव सूत्रे—“शूर्पाग्निहोत्रद्वयणीञ्जादाव” (श्री. सू. २. ३. १०.) इति । स्तरेतरयोग-
द्वन्द्वः । यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम्; अतः कर्मशब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेष यज्ञमेव कृते ।
इत्यनेऽनेनेति ‘यज्ञ.’ हविः, तदिह निर्वापकाले क्रीहिरूपम् । तदग्निहोत्रद्वयणीञ्जादत्ते ‘निर्वपेन् वेष्टीव’
पारिवेषणं करोतीव, यथाह दव्यां भोजनपात्रे । अतो वेषाय वामित्युक्तम् । वेष्टीत्यत्र पारिवेषणसर्गो लुप्तो
निर्दिष्टः । “ विष्ट व्याप्तौ ” (जु. उ. १३) “ निजा वपाणां गुणः सौ ” (पा. सू. ४. ४. ७६.)
इत्यन्यासस्य गुणः । अथ शूर्पमित्यथशब्दाद्दुष्टेपदार्थपौर्वापर्यलक्षण क्रममाहः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था
विधीयन्ते । ननु वैष वैदुष्टेपलक्षणः क्रमः, स च सर्वदु पदार्थेष्वेक एव, नैकेकपदार्था इति तद्विशेषणतया
तद्विशिष्टिः कथं विधायं शक्यते ! तदिह सघातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयतामिति चेत्, न, सघातस्या-
विधेयत्वात्, तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थात्रितस्य क्रमस्यासम्भवात् । नैव दोषः । यथा संयोगादय एवैक-
वैस्तुन्यपर्यवसिता अपि बल्वन्तरमपेक्षैकत्रापि पर्यवस्यन्तस्तद्विशेषणतया तद्विशिष्टिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोपि
किं न विधीयते ! न च शब्देनानभिधानादभिधानमिति मन्तव्यम् । प्राकृतोपकारवदनमिहितस्यापि वैतत्यलक्षण-
क्रमस्यार्थाद्बुद्धात्पस्थितस्य विधिसम्भवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः; अस्ति क्षसावानुपर्यलक्षणोऽपि ।
तथा च यथा—अथर्वगुहर्षति दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयतीति ‘क्त्वा’-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्यलक्षणः क्रम
एवार्थविशेषणतया विधीयते, एवमत्र अथशब्देरभिहितो विधीयत इति किमुपपन्नम् ! तदुक्तं जैमिनिना—“श्रुति-
लक्षणमातुष्यं तत्प्रधानत्वात् ” (श्री. सू. ९. १. १. इति ॥ १ ॥

वर्षवै यज्ञ इति । यच्छति—पदसन्निधानान्निधिम्यमानिवेद वाग विवक्षिता, तस्याथ यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञसाध-

१—“ कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रद्वयणीञ्जादाव वाचं यच्छति ” (श्री. सू. २. ५५) । २—“ निर्वपति ” इति पाठान्तरम् ।
३—“ एकेकत्र बल्वन्ति ” इति अ. १ । “ एवैकत्रैवविधा अपि बल्वन्तरमपेक्षैकत्रापर्यवस्यन्तः ” इति पाठान्तरम् । ४—इदोप-
रिदार्थविशेषणं समान्यतः (श्री. १२ अ. १) ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाह्निभयाधकुस्तुव-
ज्ञमुखादेवैवत्राद्या गुहाधंस्यतोऽपहन्ति ॥ ३ ॥

(न्य) अथ प्रैति । (त्यु) बुध्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यन्तरिक्षं वाऽ अनुगृह्य-
रत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं अथायं पुरुषोऽमूलऽचभयतः परिच्छिन्नोऽन्त-
रिक्षमनुचरति तद्ब्रह्मणैवेतदन्तरिक्षमभयमनाद्द्रुं कुरुते ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाह्निभयाधकुः । तद्यज्ञमुखादेवैवत्राद्या रक्षा-
स्यतोऽपहन्ति ॥ ३ ॥

अथ प्रैति—“उध्वन्तरिक्षमन्वेमि ” (१ अ० ७ मं०) इति । अन्तरिक्षं वा अनु रक्षभरत्न
मूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति । तद्-ब्रह्मणै-
वैतदन्तरिक्षमभयमनाद्द्रुं कुरुते ॥ ४ ॥

नतामुपपादयति—अविभुष्य इति । वाहनियत्र हि विचविद्येमेहेतोर्वाग्व्यवहारस्यामावात्तैकाग्र्ये तत्पविक्रतो
यज्ञो यत्र सपत्ने । क्षुमिहदात्तोपदेशन्वेऽप्यागमालुदासतस्यामित्यत्वादिदमोक् । “ भुध्वन्वान्त-” (पा ६
७, २ १८) इति ज्ञापकत् । शर्मकाग्रिहोत्रहवनी च प्रचरति—अथ प्रतपतीति । शर्ममग्निहोत्रहवनी चेष
मुषज्ञात्तदुभयमित्यर्थ । निहृसा अरातय इति वेति । ब्रीह्यनुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य—प्रातप्राताप्यत्याग,
आप्राप्राप्राताप्यस्वीकार, पुनर्वचनुष्ठाने स्वीहृताप्राताप्यस्य त्याग, त्यक्तप्राताप्यस्वीकाराद्येति चत्वारो दोगा ।
इत्य ब्रीहिव्याख्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोगा यद्यपि, तथापि गत्यमावादिकस्य इत्युक्त महावाक्यैः—

“ एवमेवोऽष्टदोषोऽपि पृथ्वीहियववाक्ययो ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” (मं. म १२ अ ३ पा) इति ।

इह पुनर्वाद्येनावन्म्यदप्यनुकृष्टेन मन्त्रद्वयपगच्छिकत्वस्य अन्वेवाभिधानानेकोऽपि दोषः । एतदर्थमेव च
“ एकार्योस्तु विकल्पेर्त्वे (मी. सू. १९ ३. १०.) इति ब्रीहिरववदेव न्यायप्राप्त्यपि विकल्पस्य,
वेत्त स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासत्स्योपयोगसिद्धये निरतनोमानो प्रसक्तिमाह—देवा ह वा इति । “ असुर
रक्षसेभ्य-” इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तेषाम् “ आसद्गाह्नु ” सतर्गादिता । विमतेर्लिङि “ मग्निहृद्वान् ”
(पा. सू. ३. १. ३९) इत्याद्यप्रत्यय, इष्टनादथ । नाशयन्तीति “ नाह्नु ” आहूर्त्वे भवा, ताव रक्षाति
च “ तत् ” अतो “ यज्ञमुखात् ” यज्ञप्राग्भादपहन्ति । “ एतत् ” इति क्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रैतीति । शूर्पप्रतपनामन्तरसुर्वेति मन्त्रेण हविर्विर्वापायं शकटसमीपे प्रैति प्रगोच्छेत् । मन्त्रप्रयो-
जनमाह—मन्तरिक्षं वेति । यथा हृद्यो मूर्ध्नि पृथिवीमनुप्रमिष्टित्वाद्येव, न च गच्छति, यथा व्याप्रादिरमित-
पादाभ्यां बद्धा क्षिपमाण, नैव पुरुषो मूलवान्, नाशुभयतः केनचित् समानेना प्रतिवदः, सिन्धु

१-“अथमनाश्रितस्य” (व वा ९५) (व म. < १४ ११) । २-अतोऽमे सुध्वेने विपठितम् इति धर्षिर्त्वे सुध्वे-
र्ध्विहृद्वान्त्वते । ३-“ अथमनाश्रितस्य” (मं. सू. ३ ५१) । ४-यद्यनु-“ मन्त्रार्थं विपठितत्वादेवार्थं
विकल्प-त्वात्” इति (मी. सू. ११।१२९) धृक्त्वेऽव विवक । ५ “ यद्यनुर्वन्तारिणिति अथमनाश्रितस्यत्वात्”
(मी. सू. २. ५०) ॥

स वाऽ अनस एव गृहीयात् । (टु) अनो ह वाऽ अग्रे पश्चैव वाऽ इदं
बुच्छालं स यदेवाग्रे तुत्करवाणीति तुस्मादनस एव गृहीयात् ॥ ५ ॥

(ङ) भूमा वाऽअनः । (नो) भूमा हि वाऽ अनस्तुस्माद्यद्य बहु भवत्यनो-
बुह्वमभूदित्याहुस्तुऽमानमेवैतदुपैति तुस्मादनस एव गृहीयात् ॥ ६ ॥

(घ) यज्ञो वाऽ अनः । (नो) यज्ञो हि वाऽ अनस्तुस्मादनस एव बुजूंषि
मुन्ति नु कौष्टस्य नु कुम्भ्यै भुस्त्रायै ह स्पर्पयो गृहन्ति तद्गृपीन्प्रति भुस्त्रायै
बुजूंष्यासुस्तान्येर्ताहि प्राकृतानि यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमोऽडिति तुस्मादनस
एव गृहीयात् ॥ ७ ॥

स वा अनस एव गृहीयात् । अनो ह वा अग्रे, पश्चैव वा इदम्-पच्छालं; स यदेवाग्रे तद्
करवाणीति । तुस्मादनस एव गृहीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा अनः । भूमा हि वा अनस्तस्माद्-यदा बहु भवति, अनोवाह्वमभूदित्याहुः । तद्
भूमानमेवैतदुपैति । तुस्मादनस एव गृहीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा अनः । यज्ञो हि वा अनस्तस्माद्-अनस एव यजूंषि सन्ति । न कौष्टस्य न कुम्भ्यै ।

‘ परेच्छिनः ’ प्रतिबन्धकासंयुतः सन् अन्तारेषु विश्रम्भ चरति । तत्रैव निर्वस्वमानं देविपदमार्यं रघोऽप्युक्त-
विशेषणविशिष्टं सत् तं निर्वस्वन्तं पुरवमनुगच्छेत् अतस्मादेतत्पुरुषेण गम्यमानवन्तारं प्रपदेते ‘ ब्रह्मणा ’
दर्शयन्नेवैव मन्त्रेण ‘ अनायून् ’ हिंसाकररहितम् । अत एवानयं इत्येते । ‘ उह ’ विसर्गं प्रतिबन्धक-
रघोऽप्यनुसृष्टम्विरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव सकृदाद् ग्रहणे कारणतः-अनो ह वा इति । अन एव हि प्रथम धान्यस्याधिकरणम् ।
अनसः सकाशात्प्रधानं धान्यं ‘ पश्चैव ’ पश्चादेव । किं तत् ? यत् ‘ शकम् ’ एतच्छाकान्तं भवति ;
“ पश् पश्चा च च्छन्दति ” (पा. ध. १. ३. ३३.) इति निपातितम् । सा गन्दाच्छान्दसत्वेन छस्य
विकल्पितचक्षुः । यत् ‘ अग्रे ’ गृह्यवेशाद्याग्नसि स्थितम् । अत एव गृह्यग्नानाद्यर्षानुवर्तं तदेव यज्ञतापत्र
करवाणीति योग्यत्वे हेतुः । तुस्मादनस एव सकृदात् सोऽप्युर्गृह्येषाव शक्यतः ॥ ५ ॥

अपानसोऽप्येव खडादानाद्यमानं मृतस्यैव किं न निरूप्यते ? इत्यत आह-भूमा वा इति । मृतस्य
श्वेतस्य, ततो निरूप्यमाणं हविर्हितमिशावरेवा न गृह्यस्युः । अग्नि स्वपते हि-

“ आनानं पंडितिवा तु मिशं यः संप्रपच्छति ।

सा भिक्षा हितिता श्रेया न सा माद्या कदाचन ” इति ॥

ब्रह्मणः ‘ भूमा ’ मवितारं मानोवाचरोऽतिशयार्थः । मूर्ध्निभूतं ब्रह्मण्येवैतत् पुनर्वातीतिवत् । अनो बहु-
तरं भूमा अन इत्यर्थः । तस्मात्तं लोक्षप्रतिदिमाह-भूमा हीति । प्रतिदिं लोक्षेभ्यवहारेण साधयति-‘ अनो-
वहन् ’ अनला बोद्धमहम् । तदित्यादि । तदेतदनस्यं हविस्सपच्छन् मृनिङ्गनेवैवेति । अतो हितिवभिशा
निरूप्य ॥ ६ ॥

अनस एव ग्रहणे हेतुत्वात्-यज्ञो वा इति । यज्ञसाधनवद्वत्सि साधनस्यै यज्ञत्वोपचरः ।

(६) उतो पाञ्चै गृह्णन्ति । (न्यु) अनन्तरायमुतर्हि यजूंषि जपेत्स्वयमु
तुहर्षधस्तादुपोह्य गृह्णीयाद्यतो धुनुजाम तुतो विमुञ्चामेति उतो इषु
सुञ्जन्ति तुतो विमुञ्चन्ति ॥ ८ ॥

भवायै इ स्पर्षयो गृह्णन्ति । तद्बृषीन् प्रति भस्वायै यजूंष्याहुः । तान्येतेर्हि प्राकृतानि-यज्ञायते
निर्मिमा इति । तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पाञ्चै गृह्णन्ति । अनन्तरायमु तर्हि यजूंषि जपेत् । स्वयमु तर्ह्यपस्तादुपोह्य गृह्णीयात्-यतो
धुनुजाम ततो विमुञ्चामेति । यतो होव युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ॥ ८ ॥

इत्यनेनेति कर्ण एव वा ' नेष्ट ' प्रत्यय । वै-शब्दस्य विविधुत्सिद्धि यज्ञसाधनत्वं स्तोत्र स्यात्
यति । न केवलं धूमिनिर्गम तस्य सत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्यङ्गादिप्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धमित्याह-
यज्ञो हीनि । अनसोऽस्तावाप्ये हेत्वन्तरमाह-तस्मादिति । यस्मादनस एव महणम्, तस्माद्महणमन्त्रा-
" धूरसि " (वा. स १. ८.) " अहणमसि हविर्दानम्- " (वा. स. १. ९.) इत्यादयोऽनेनेत्यव-
शिङ्गा इत्यन्ते । न पुन कोष्ठगतस्य-कुम्भगतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दस्यभिष्टधान्यं दृश्यति, यथा-
कोशान्तोक्तिवत् । इति निर्दिष्टा षष्ठी । क्षयिततमाह-भस्वायै इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्मिन् पक्षे मन्त्राया
के मन्त्रा इत्याह-तद्बृषीनेति । उस्वर्थे । तदा तु तान्येव यजूंषि मन्त्राया प्रतिपादकानि स्युस्त्वर्थे ।
अन पक्षे हे अन । यत् त्व ' धूरसि ' त्वमुद्गततुल हविर्दानमस्तीति । मन्त्रापेक्षे तु हे मन्त्रे ! इत्येव
विरोधः । मन्त्रदारोह्य इव कस्मात्तान्येव । अन्यानि चेत्, मन्त्राया के मन्त्रा इत्यत आह-तान्येतेर्ह्येति ।
तेरेव यजूंषिर्ग्रहणे यानि यजूंषि प्रकृतावनस्यामन्, तान्येवैव सति विष्टतौ मन्त्रानामपि स्युः । तथात्वस्यापि किं
फलमिति चेतयाह-यज्ञादिति । यज्ञसाधनमनं आश्रित्य सकृत्प्रयुज्य तत्र इदमुक्तैव यज्ञं मन्त्रादिकं ' श्रियेमे '
अनुतिष्ठानि, इत्येवमनुष्ठानुपशय इत्यर्थः । ननु प्रकृतान्येव यज्ञान्तर मन्त्रा, यथा यवः ; तर्हि किमुच्यते
प्राकृतानीति ! सत्यम् । प्राकृतानुपदिश्यमान यथा प्रथमम्, वैश्वान्त्यदिदेशविरम प्रतीयते, एवं स्वयन्देताभि-
धानाप्रथमप्रतिपत्तरेव प्राकृतमुच्यते । यज्ञक्षित्तापूर्वसाधनत्वात् पश्चात्प्रतिनिर्गमा विहितविरहिते । अतो
मन्त्रायापि यवदुपदेशादेव धर्मसम्बन्धो नातिदेशान् । गीहीनवहन्तीति श्रुत्वं मन्त्रे-य- प्रकृतिद्वयम्पहन्तीति
यथा, तथाऽनेन पदेनापि मन्त्राविवरिपह इति ॥ ७ ॥

पानीनो ग्रहणे धर्मविशेषमाह-उतो पाञ्चयै इति । ' उतो ' अपि तु यदि पाञ्चयै गृह्णीयात्, तदा
पूरीपायमायेन तदुपस्थात्प्रतिबिद्धानुष्ठानकृत न्यवधानमन्तरायमन्तरेण तत्प्राकारकयवदि " धूरसि "
" देवतामसि " इत्यादीनि जपेत् । तत्रैव धर्मन्तरमाह-स्वयमु तर्हि । तस्मिन् पानीयधे तस्या अथ-

१-पा सू ३-२१० । २-यत् मन्त्रं पाञ्चै विर विधायति न विह्वयते तत्पश्चात्तस्यैवमन्त्रेण कोऽपरतत्प-
लोके दिन्दोमन्त्राया ' कर्त्तव्यत ' महापदुपाचार्यो ' कोश ' ' कण्ठा ' इति प्रतिष्ठम् । ३-एकवक्तरत्तयसि भान्यं क्रीत्वा
सुदुग्धैः सम्प्रेष्य न इत्वा यत् पाञ्चै विधायते तत्पञ्च इत्यतिवक्तव्यम् । लोके दिन्दोमन्त्राया ' शाल ' ' मरुती ' ' यज्ञतो '
महापदुपाचार्यो ' खारी ' ' यवधान ' इति प्रतिष्ठम् । ४-सकृत्प्रादिककाल्ययसि भान्यं क्रीत्वा यज्ञेऽद्यादिनिर्मिते' इत्यने
विधौ यत् प्रथमान मन्त्र-पदवत्य मन्त्रे । लोके दिन्दोमन्त्राया ' कुवारी ' महारत्तयान्यो ' पैव ' ' इत्य ' इति प्रतिष्ठम् ।
५-एकवक्तरत्त (वा यो सू ३. २. १८) इत्यम् । ६-पाञ्चयै इति पुनरित्येक । यन्तुस्तु-पाञ्चयै इति पञ्चयै
चतुर्थी । (वा सू ३. २. १८) इत्ये ।

तस्य वाऽ एतस्यानसः । (सोऽग्नि) अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरुथ युऽ एनद्बह-
न्त्यग्निदग्धमिवैषां बृहं भवत्युथ युञ्जघ्नेन कस्तम्भी प्रऽउगं वेदिरेवास्य
सा नीड एव हविर्दानम् ॥ ९ ॥

तरय वा एतस्यानसोऽग्निरेव धूः । अग्निर्हि वै धूः । अथ य एन्द्र बहन्ति—अग्निदग्धमिवैषां वदं
भवति । अथ यं जघ्नेन कस्तम्भी, प्रऽउगं—वेदिरेवास्य सा । नीड एव हविर्दानम् ॥ ९ ॥

स्तात् संयमुपाविषाय गृह्णामान् । यदाह कात्यायन—“ पात्र्या वा सशोर्पैहितायां धूरीषारोहेणानि पात्रीश्ले
जपति ” (श्रौ. व. २. ७९. ७३) इति । अनसो महणे सस्योपहितपात्रीतो महणेऽतिशयित प्रयोजन-
माह—यतो युनजामेति । सोऽय सस्यमाश्लिष्य ‘ युनजाम ’ यजेन योग प्राप्तवाम, ततस्तस्मिन्नेव सस्ये
‘ विमुञ्चाम—’ इति वियोगमपि करवाम । (इति) योगवियोगसामानाधिकरण्यात्किञ्चिः । सस्योपहितपात्रीतो
महणांश्च अन पश्चादतिशय इत्यर्थः । अयमत्रामिप्राय—अनसो निर्वापपक्षे हि शुद्धपशूतो शकटस्य धुरोर्निद-
व्यान् । पात्रीत. पुनर्निर्वपि तदाधारभूते सस्ये तयोर्निधान विभोक्तः । तदुक्तं कात्यायनेन—“ घृताचीऽ इति
धुरे निद्वान्धनमिति चेद्महणम् ” “ सस्ये पात्र्या चेत् ” (श्रौ. व. ३. १३७. १३८) इति । तथाऽग प्रणयन च
सस्येन सहैयुक्तमापस्तम्बेन—“ सस्येनोपसंगृह्णामिभिञ्जन् हरति ” (आ. श्रौ. व. १. १६. ८) इति । एव
च सस्येनैव योगः, सस्य एव वियोगात्मको विनोकोऽपीति पात्रीतो महणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्यात्सामो-
ऽतिशय इति । अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्यात्कोऽतिशय इत्याशङ्क्य लोकप्रसिद्धयनुसरणमतिशय
इत्याह—यतो ह्येवेति । सर्ववैयक्तिकस्तसिः । यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः; न हि कर्णे मुक्तः कटथां
विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुर. समन्त्रकमभिमर्शन विधासंस्तदुपोद्घातत्वेन देवतारूपतां तस्याः प्रतिपादयति—तस्येत्यादिना ।
अग्निरेव धूरिति यदुरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योपपादनम्—अग्निर्हि वा इत्यादि । अनसो या धूर्बलीवर्द-
बहनस्थानम्, तस्यान्वयक्रमकृत्वमन्वयव्यतिरेकान्यां लोकप्रसिद्धमिति ‘ हि ’—शब्दार्थः । तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति—
अथ य एन्द्रिति । ‘ एन्द्र ’ धुरात्मन, अनसो योगे खड्ग बलीवर्दा बहन्ति एषाम् ‘ बहम् ’ बहनसाधन
फलरूपमहमग्निदग्धमिव दश्यते । अतो नूनम् ‘ धूर ’ बोद्धव्या धूरन्त्याग्निर्केवलवसीत इत्यर्थः । शकटा-
निर्वापस्य प्राशारुपातिशय दोषवित्तु तस्मिन् वेदिहविर्दानयोः संपत्तिमाह—अथ युञ्जघ्नेनेति । शकटस्थाः-
पतनं वारित्तुमीषादण्डप्रोक्तम्भनार्थो मेधो ‘ कस्तम्भी ’ । ईषादयं यत्र संस्रं ततः प्रत्यग्भगाः, तयोर्प्रीषयो-
र्मन्वदेशः ‘ प्रजगम् ’ । तत्र पश्चादित्युक्तम्, पुरस्ताद्भूमीपः । ‘ वेदिः ’ अपि तथाविधा, “ विरात्पदानि
पश्चात्तिरथी भवति, यद्भिरात्प्राची, यद्वाविरातिः पुरस्ताद् तिरेथी ” (तै. सं. ६. २. ९. ८) इति श्रुतेः ।

१—सस्यो नान् बहुवचनः कश्चिद्वचनविशेषः । इति (तै. सं. १. १६. ८. १२.) वा. भाष्ये । तथा का. धौ. सू.
‘ सस्योऽस्याहति. ’ (१. ३. १९.) कादिकः सस्यः इति चेदेव (१. ६. १. १२.) । २—तथाऽयं देवताविप्रास्तु
“ सस्योपहितायां—सस्यस्य इव सर्वत्रैव दिवत्यामिति ” सूत्रार्थवर्ततेः । अन्वया—अनसतो अर्थः. इत्यादिति । न वैर इत्यर्थं
“ सस्यस्युर्गर्भसत्त्वोपोऽग्ने ” इति श्रुतिगोऽप्यसस्यो अर्थो भविष्यतीति । ए व सस्यस्थानतो अन्वयात्पात्र्या अन्वयवि निषालं
प्रयोर्तौति वदत्तमेव वाच्यं इति । अथ न्यायस्यतादिव हि धेयस्योऽपचा इतिवत् । अतएव सूत्रेण अथ—अन्व इत्याह ।
सूत्रेण सस्यस्येव श्रुतिवत्त्वेनैव सस्यस्येव अन्वयवर्ततेति । ३—“ दुपत्य प्राची धूरन्देवोऽग्ने, वाचनहस्तकण्ठयोस्तां
निषोऽने ” इति (का. धौ. सू. १. ३. १३. ५.) ।

(६) स धुरमभिमृशति । धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व
 यं व्ययं धूर्वाम इत्यग्निर्वाऽ एष धुषस्तुमेतदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रीहीष्यन्-
 स्तस्माऽ एवैताश्चिह्नते तयो हेतमेपो ऽअतिधुन्तमग्निर्धुर्वो न हिनस्ति ॥ १० ॥
 तद् स्मेतदारुणिराह । (हा) अर्द्धमासशो वाऽ अर्द्धसप्तनान्धूर्वामी-
 त्येतद् स्म स तुद्भ्याह ॥ ११ ॥

(हा) अथ जघनेन कस्तम्भीमीशामभिमृश्य जपति । देवानामसि बद्धितम-
 स्सुखितमं पुषितमं जुष्टतमं देवदूतमम् ॥ अहृतमसि हविर्दानं ईदृ-हृत्

स धुरमभिमृशति—“ धूरसि, धूर्व धूर्वन्तं, धूर्व तं—योऽस्मान् धूर्वति, तं धूर्व—यं व्ययं धूर्वामः ”
 (१ अ० ८ अ०) इति । अग्निर्वा एष धुषन्, तमेतदत्येष्यन् भवति—हविर्ग्रीहीष्यन् । तस्मा एवैतान्
 चिह्नते । तयो हेतमेपोऽतिधुन्तमग्निर्धुर्वो न हिनस्ति ॥ १० ॥

तद् स्मेतदारुणिराह—‘अर्द्धमासशो वा अर्द्धसप्तनान् धूर्वामी’—इति । एतद् स्म स तुद्भ्याह ॥ ११ ॥
 अथ जघनेन कस्तम्भीमीशामभिमृश्य जपति—“ देवानामसि बद्धितम = सुखितमं पुषि-

अनस्तत्कारुण्या प्रउगस्य वेदित्वन्पदरा । नीद एवेति । धान्यनिधानात् परिश्रितप्रदेशो नीदं । हविर्दान-
 भयि परिश्रितम् । परिश्रयणसाध्यान्नीडस्य हविर्दानत्वम् ॥ ९ ॥

औषोदातिक समन्त्रकर्मभिमर्शन विधेयं—स धुरमिति । अस्याभिमर्शस्य प्रयोजनमाह—अग्निर्वा इति ।
 जुगस्य धुरि एवोऽग्निं ‘धुर्व’ । “ मवे ष्यन्दसि ” (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यद् । हविर्ग्रीहणस्य
 शक्यत्वं ‘परिश्रितप्रदेशम्’ पश्चाद्भागं यावन्तु, ‘त’ धुर्वं पौर्णस्यनग्निमतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिव्ये च
 न कुप्येत् । तस्य प्रत्यादानाय ‘एतद्’ धूरसिति मन्त्रोच्चारणेन ‘तस्मै’ एवाग्रे ‘निहुने’ अपनयति ।
 अनिक्रमजनित स्वापराधं प्रत्यामय्यं प्रत्यादयति । “ हुक् अपनयने ” धत्तु (अदा आ ७९.) । “ एष्य-
 दृहृत्स्वारिषाम्—” (पा. सू. १. ४. २४) इति तच्छब्दाच्चतुर्थो । पश्चात्साक हिमिता, योऽप्यस्याभिर्हृत्य,
 ‘त’ द्विविधं शत्रुमेव ‘धूर्व’ हित्वा, योऽस्मानिति हि मन्त्राय । तथा सत्येव प्रायितोऽभिरतिक्रान्तमप्य-
 र्त्विर्षु न बाधत इत्यर्थं ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहितं नार्थिव्यकारेण सवादयति—सद्भेति । ‘तद्’ तत्राभिमर्शनविषये ‘एतदारुणिराह
 स्म’ । एतच्छब्दपरामृश्य दर्शयति—अर्द्धमासशो इति । मन्त्रस्यार्द्धमासात् । “ अर्द्धं नपुतकम् ” (पा. सू.
 २. २. २) इत्येकवद्भावात् । अर्द्धमासेऽर्द्धमासे, पौर्णमासो दर्शो च । “ सद्भृक्यैकवत्त्वात् वीर्यायाम् ”
 (पा. सू. ९. ४. ४२) इति शक्यत्वस्य । ‘एतद् स्म’—इति कर्षेरिमिप्रायकथनम् । ‘एतद्’ इति
 धूरसित्यभिमर्शनमित्यर्थं ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रकर्मभिमर्शन विधेयं—अथ जघनेनेति । ‘कस्तम्भी’ व्याख्याता । अन एवेति । यद्यप्यं

१-शक्यत्वेनेत्येव पश्चाद्भागम् । (का थो सू. ४. १. १११.) । २-(का थो सू. ८. १. २१.) इति ।
 ३-“ धूरसिति धूर्वमर्शानम् ” आ. सू. २. ५०. ४. “ धोरित्वम् ” इति “ धोरित्वम् ” इति च पठ्यन्तम् । ४-शक्यत्वं पौर्ण
 मासिकम्, इत्येव सूचित्वोर्वा आ. सू. १. ४. २४. इत्येव शक्यत्वस्य प्रमाणम् । तस्य पश्चाद्भागे तान्मांश्चिह्नित्वं ।
 ५-“ देवानामिधुनात्समन्त्रस्य एवार्द्धमासम् ” (का थो सू. २. १. ५९.) ।

मा द्वारित्युनऽप्येतदुपस्तौत्युपस्तुताद्वालुमनस्रे इविर्गृहानीति मा ते यज्ञ-
पतिर्हार्षादिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवेतदह्वलामाशास्ते ॥ १२ ॥

(स्तोऽथा) अयाक्रमते । विष्णुस्त्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन
पस्पागुथेऽमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवमुत्तमेनेताम्ब्वेऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो
विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

(तेऽथ) अय प्रेक्षते । (तऽ) उरु व्यातायेति प्राणो वै व्यातस्तह्वण्यै-
तुत्प्राणाय व्यातायोरुगायं कुरुते ॥ १४ ॥

तमं जुष्टतमं देवहूनमम् ” (१ अ० ८ मं०) “ अद्भुतमसि हविर्दानं, इ * हस्व, मा
द्वाः ” (१ अ० ९ मं०) इति अन एवेतदुपस्ताति-‘ उपस्तुताद्वालुमनसो इविर्गृहानी-’ इति ।
“ मा ते यज्ञपतिर्हार्षात् ” (१ अ० ९ मं०) इति । यजमानो वै-यज्ञपतिः । तद्यजमा-
नार्षवेतदह्वलामाशास्ते ॥ १२ ॥

अयाक्रमते-“विष्णुस्त्वाक्रमताम्” (१ अ० ९ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य
इमां विक्रान्तिं विचक्रमे । येषामियं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पागु, अयेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन,
दिवमुत्तमेन । एतासु-एषेष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अय प्रेक्षते-“ उरु व्याताय ” (१ अ० ९ मं०) इति । प्राणो वै वातः, तद् ब्रह्मण्यैवेत-
त्याणाय वातायोरुगायं कुरुते ॥ १४ ॥

मन्त्र ईषामिर्शनं जयन्, तयाव्यवविस्तुत्याव्यवोऽपि स्तुनो मवन्तियभिप्रेतन्मन्त्राक्यं बोद्धृतमन्त्रादिगुण-
कयनेनाह एवोपस्तीति । अभिघ्नष्टव्येषापरित्यागेन तदव्यभि शकटे स्तुक्तोऽभिप्रायमाह-उपस्तुतादित्यादिना ।
‘ श्रौत ’ तृणम् । देवानां वृत्तिजनने पर्वानभित्यर्थः । “ धे तृणो ”-इति मत्स्यदिको (९३९) घातुः ।
अह्वलामाशास्ते इति । ‘ यज्ञपतिर्हार्षात् ’ कुटिलानिर्मा मवन्ति मन्त्राक्यं प्रतिपादनात् हर्षणनिषेध एव
‘ अह्वला-’ शब्दार्थः ॥ १२ ॥

शकटपारोहण विधेते-अयाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां विष्णुवैष्णवताम्, नाहमिति मन्त्रार्थः ।
विष्णोरेवाक्रमण क्रिमिति प्रार्थने ? इति चेत्, तत्राह-यज्ञो वा इत्यादि । विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनमात्म-
न्यानादात्म्यव्यपदेशः ‘ एषाम् ’ देवानामर्थं वा ‘ एषम् ’ वैष्णवी विक्रान्तिः, इमामिति पूर्वान्वयः । का पुन-
रियमिति ? तां दर्शयति-इदमेवेत्यादिना । त्रैविक्रमसमये ‘ इदमेव ’ परिदृश्यमानं पृथिव्यात्पृथं स्थानं प्रथमेन
पादनिधानेनाक्रममाणः ‘ पशार ’ पाल्यांमाम् । “ एषु प्रीतिपालनयोः ” (स्वा. प. ३३) इति घातुः ।
निगदन्निदमन्त्यत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां ब्रीहोणां समन्त्रकमवेक्षणं विधेते-अय प्रेक्षत इति । प्राणो वा इति । “ वायुः प्राणो

१-‘ एत ’ इति वा । मूयुनकेषु च सर्वत्र एतमित्येषोपलब्धते । “ स एतं ” अ. प. “ रे, कन्दे ” स्वा. प. ।
२-‘ इतिनेवे ’ इति वा । ३-‘ अह्वल कन्दे ’ स्वा. प. । ४-“ विष्णुत्वेवारीहणम् ” (श्री. सू. २. १०) ।
५-‘ पुनर्होपःश्रु-’ (९. ३. ९) इत्यत्र । ६-‘ प्रेक्षत उच्यतेत्येति हविष्यात् ’ (श्री. सू. २. ६१) ।

भागदुयोऽशनं पाणिभ्यामुपनिधाता सत्यं देवा अनृतं मनुष्यास्तुत्स-
त्येनेवेतद्गृह्णाति ॥ १७ ॥

(त्य) अय देवतायाऽ आदिशति । सर्वा ह वै देवताऽ अव्ययुः हविर्ग्रही-
प्यन्तमुपतिष्ठन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्यऽ एवे-
तुत्सद्गृह्णतीभ्योऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यद्वेव देवतायाऽ आदिशति । यावतीभ्यो ह वै देवताभ्यो हवींशुपि गृह्यन्तेऽ
ऋणमु हेव तास्तुन मन्यन्ते यदस्मे तं कामः समर्द्धयेयुर्यत्काम्यागृह्णाति
तस्माद्दे देवतायाऽ आदिशत्येवमेव यथापूर्वः हवींशुपि गृह्णात्या ॥ १९ ॥

तद् गृह्णाति । अभिनोर्वाहुभ्यामिति । अभिनावध्वर्युः । पूषा हस्ताभ्यामिति । पूषा भागदुवः,
अशनं पाणिभ्यामुपनिधाता । सत्यं देवाः, अनृतं मनुष्याः, तत्सत्येनेवेतद्गृह्णाति ॥ १७ ॥

अय देवताया आदिशति । सर्वा ह वै देवता अव्ययुः हविर्ग्रहीष्यन्तमुपतिष्ठन्ते- 'मम नाम ग्रही-
ष्यति, मम नाम ग्रहीष्यति'-इति । ताभ्य एवेतद् सहसतीभ्योऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यद्वेव देवताया आदिशति । यावतीभ्यो ह वै देवताभ्यो हवींशुपि गृह्यन्ते, ऋणमु हेव तास्तुन

प्रयतीमि सतिता " (निव. १. ४. २०.)-(निव. ७. ७. ९.) इति तन्नामव्युत्पत्तेः । अभिना-
वध्वर्यु इति । पुग सञ्च देवकर्तृके यद्वेऽश्विनवध्वर्युः अमृतान्, अतस्तपोरेव वादुम्या हविर्गृह्णातित्यस्वार्यस्य
प्रतिपादको मन्त्रमागो युक्त इत्यर्थः । पूषा भागदुव इति । भाग दोषोति ' भागदुव. ' भागप्रद इत्यर्थः ।
" दुहः क्व धध " (पा. सू. ३. २. ७०.) इति कश्चिन्वै । तादृशः पूषा पाणिनाभ्यां सर्वस्य जनस्य
' अशनम् ' मोक्ष्यमन्नम् ' उपनिधाता ' उपनिधातुमुपस्थापयितुं शक्नवान् । ताच्छीछिद्रम्भून् । " न लोका-
व्ययनिष्ठा- " (पा. सू. २. ३. ६९) इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । तथा च पूषदेवताया हस्ताभ्यां
हविर्ग्रहणं युक्ततरमिति भावः । शतोऽप्यभिधोर्वाहुभ्यामित्यादिकं युक्तमिहाह-सत्यं देवा इति । ' देवाः ' इति
यत् । तत् ' सत्यम् ' ; अमरणत्वेन विनाशाभावात् । मनुष्यास्तु तद्वैपरीत्यादन्नतस्याः । तस्मादश्विनोर्वाहुभ्यामि-
त्यादिमन्त्रमागोधारणादेवनाम्पेण ' सत्येनेव ' तद्गृह्णतिर्ग्रहणं कृतं मवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

" अग्रये जुष्टम् " -इति देवतादेशनस्यावश्यकत्वात्वात्वा प्रतिपादयति-सर्वा ह वा इत्यादिना । स्वस्वनाम-
ग्रहणमभावनयोरास्थितानां मध्ये कम्प्याश्चिदन्वयादिदेवताया आदेशने सति सहवर्तमानाः । ताभ्य. षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी । तासां देवतानाम् ' असमदम् ' अकलहं परस्परमविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्तव्यतां प्रतिपादयति-यावतीभ्य इति । यत्परिमाणविक्षिप्तम्य
इत्यर्थः । ऋणमु हेवेति । स्वस्वनामोद्देशेन गृह्णात हविर्कणमेव ' ताः ' सर्वा देवता मन्यन्ते । कृतं इद-
मकालम् ? इति चेदुच्यते- ' यत्काम्या ' यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ' तं कामम् ' काम्यमानं फलविशेषम्
' अस्मि ' यत्रमालाय ' यद् ' यस्मात् समर्द्धयेयुः । तेन कारणेन हविय ऋणरूपमवगतमित्यर्थः । यत्का-
म्येति यच्छब्दादिच्छायै " काम्यम् " (पा. सू. ३. १. ९.) इति काम्यच्, तदन्तादकार्येण्ये कृती-

(त्वाथा) अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातयऽ इति तद्यतऽएव गृह्णाति तुद्वैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

(त्य) अथ प्राङ्प्रेक्षते । स्वराभिविख्येषामिति परिवृतमिव ब्राह्मणतदुनो भवति तुदस्यैतद्ब्रह्मः पाप्मगृहीतमिव भवति यज्ञो वै स्वगृह्णैवाः सूर्यस्तत्स्वरेवैतदुनोऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

मन्यन्ते-यदस्मै त काम समर्द्धयेयुः, यत्काम्या गृह्णाति । तस्माद्दे देवताया आदिशति । एवमेव यथापूर्वं इवीषि गृहीत्वा ॥ १९ ॥

अथाभिमृशति-“ भूताय त्वा नारातये ” (१ अ० ११ मं०) इति । तद्यत एव गृह्णाति-तद्वैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते-“ स्वराभिविख्येषम् ” (१ अ० ११ मं०) इति । परिवृतमिव वा एतदुनो भवति । तदस्यैतद्ब्रह्मः पाप्मगृहीतमिव भवति । यज्ञो वै स्वगृह्णैवाः सूर्यः । तत्स्वरेवैतदुनोऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

याया लुङ् । (पा २ ७ । १ । १९) । तस्मादिनि । ‘ तस्माद् ’ हविषि देवतानामृणन्वाभिमामाद् । फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तत्र देवतानामाकर्षणमादेष्टव्यमिष्यं । अग्नीषोमीयादिहविस्त्वेऽनुत्तममिदिरिति-एवमेवेति । ‘ एवमेव ’ आग्नेयवदेव ‘ यथापूर्वम् ’ यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि ‘ हवीषि ’ गृहीतानिदित्यर्थः । अत एव मन्त्रकान्दे आग्नेयहविर्ग्रहणमन्त्रानन्तरम् “अग्नीषोमीया लुष्ट गृह्णाति ” (वा. स १. १०) इति ग्रहणमन्त्रशेष आह्वान । कात्यायनोऽप्यवप्रयत्-“ एवमग्नीषोमीयम् ” यथादेवतमन्यन् ” (श्रौ. स. २. ११ ६७.) इति ॥ १९ ॥

निवन्तरोषस्य समन्त्रकप्रमिर्दानं विधेचे-अयेति । तद्यत एवेति । ‘ तत् ’ तत्र शक्ते ‘ यत एव ’ यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति, ‘ तदेव ’ तस्थानमेवानेन मन्त्रेण पुन ‘ आयाययति ’ वर्द्धयति । ‘ भूताय ’ प्रभूताय संपृद्धयर्थं त्वामभिमृशामि ‘ नारातये ’ अदानायात्मवृद्धये नामिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनीयं । सूत्रित हि-“ भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् ” (श्रौ. स. २. १. ८) इति ॥ २० ॥

अथ समन्त्रक प्राग्वेक्षणं विवेचं-अथ प्राङ्किति । परिवृतमिव वेत्यादि । परिवृष्टिमेव खान्नो भवति, पाप्मनिधानार्थम् । ताम्येऽवस्थितस्तस्मात्पर्योरवसु ‘ पाप्मगृहीतमिव ’ काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टु न समर्थं भवति, तत्र संहकारिण आन्दोषम्यामावाद् । कथं तस्य दर्शनीयत्वं इति, तदुच्यते-अवेक्षणमन्त्रगत-स्वारतिशान्देन स्वर्गवाधिना तत्साधनमूतो पञ्चोऽभिधीयते, अहोदीनि च तैर्न लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते । अत एव ‘ स्वरु ’-शब्दस्य स्वर्गनामत्वमुक्तं यास्वेन-“ स्वरुदित्यो भवति ” इति । “ सु अरण, सु ईरण ” (निह० १. ४. २) इति । ‘ तत् ’ तथा सर्वेतमन्त्रकरणेन प्रेक्षणेन स्वरु शब्दप्रति-

१-अथ स्वर्गवाधाय-“ काचकामला वान्मन्त्रस्य परिवृष्टिवासीत्यप्याहारः । न ह्यभिमर्शनं क्रियापदान्देववाचनमुपैति । किञ्चित् । भूताय प्रभूतानिच्छेदाय नारातये अदानाय इत्यन्तया परिवेषयामि-वेद्यनामक्या । न ह्यस्याविच्छेदायामिर्दानं परिवेषय वाऽविच्छेदाय भवति । तन्नापयोच एव वाच्यते ” इति १-२-“ ह्यारानि प्राक्काला ” इति (का श्रौ. सू. २. १. १२४) ।

(त्य) अथावरोहति । दृष्टं हन्तां दुर्व्याः पृथिव्यामिति गृहा वै दुर्व्यास्ते हेतु ईश्वरो गृहा यजमानस्य योऽस्यैषोऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति तं प्रयन्तमनु प्रच्यो तोस्तस्येश्वरः कुलं विश्वोऽधोऽस्तानुवैतदस्यां पृथिव्यां दृष्टं हति तथा नानुप्रच्यवन्ते तथा न विश्वोभन्ते तस्मादाह दृष्टं हन्तां दुर्व्याः पृथिव्या-मित्यथ प्रैत्युर्वन्तरिक्षमन्वेमीति सोऽसावेव वन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवीं ऋषि श्रपयन्ति । गार्हपत्ये तस्य पुत्राणि सु ऋसादयन्ति जघनेनो तर्हि गार्हपत्य ऋसादयेद्यस्याहवनीये हवीं ऋषि श्रपयन्त्याहवनीये तस्य पुत्राणि सु ऋसादयन्ति जघनेनो तर्ह्याहवनीय ऋसादयेत्पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति मध्यं वै नाभिर्मध्यमभयं तस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीत्यदित्याऽऽपुस्यऽऽत्युपस्यऽऽइवैनद-

अथावरोहति—“ दृष्टं हन्तां दुर्व्याः पृथिव्याम् ”—(१ अ० ११ मं०) इति । गृहा वै दुर्व्याः । ते हेतु ईश्वरो गृहा यजमानस्य—योऽस्यैषोऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति—तं प्रयन्तमनु प्रच्योतोः, तस्येश्वरः कुलं विश्वोऽधोः तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृष्टं हति । तथा नानुप्रच्यवन्ते, तथा न विश्वोभन्ते; तस्मादाह दृष्टं हन्तां दुर्व्याः पृथिव्यामिति । अथ प्रैति—“ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ”—(१ अ० ११ मं०) इति । सोऽसावेव वन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति गार्हपत्ये तस्य पुत्राणि संसादयन्ति । जघनेनो तर्हि

पादित यज्ञादिचतुष्टयमर्थजातं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलन्यमानम् ' अतः ' अस्माच्छकटस्थानात् ' अभि-विपस्यति ' अवलोकायति ॥ २१ ॥

अथ समन्त्रक शकटादवरोहणं विधत्ते—अथावरोहतीति । ते हेतु इत्यादि । ' अस्य ' यजमानस्य य एषोऽध्वर्युः ' यज्ञेन चरति ' हविर्ग्रहणादिक यज्ञसाधनमनुतिष्ठति, त ' प्रयन्तम् ' शकटस्थानात् प्रागच्छन्तम् ' अनु—सुख यजमानस्य ' ते ' गृहाः ' इतः ' अस्माद्भूलोकात् ' प्रच्योतोरीश्वराः ' प्रैत्युतिं प्राप्तु समर्थाः । तथा ' तस्य ' यजमानस्य कुलं ' विश्वोऽधोः ' विश्वोमथितुं समर्थाः । " ईश्वरे तोसुनुकस्तुनौ " (पा० सू० ३. ४. १३.) इति ध्रुवतोः क्षुभेश तोसुनु प्रणयः । अनेन मन्त्रेणावरोहणध्वर्युः ' तानेव ' यजमानस्य गृहान् ' अस्याम् ' पृथिव्याम् ' दृष्टं हति ' दृष्टीकरोति । " दृष्टं—दृष्टि दृष्टौ " (भा. प० ७३४, ७३५) इति धातुः । एव सत्युक्तदोषनिवृत्तिमाह—तयेति । निरुक्तेन हविषा सहाग्रिसमीपगमन विधत्ते—अथ प्रैतीति । उर्वन्ति मन्त्रस्य प्रागास्मात् ब्राह्मणमत्रातिदिशति—सोऽसाविति । अन्तरीक्षे वा अनुरक्षधरति—इत्यादिको यो वाक्यशेषः, ' सोऽसावेव ' अत्रास्मात्स्यापि तस्य मन्त्रस्य ' वधुः ' अनुकूलः, अतोऽत्राप्यनुषज्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते—स यस्येत्यादिना । गार्हपत्य आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ श्रपणम् । तस्य पश्चात् ' पात्रासादनम् ' निरुक्तस्य हविषः सादनं च कर्तव्यमित्यर्थः । सादनमन्त्रगत—' नामि'—शब्दस्था-

१—“ दृष्टं हन्तामिवरोहति ” इति धी० सू० २. ७०. । २—“ प्रच्यवन्तिुं समर्थाः ” इति पा० । ३—“ यच्छन्नुर्वन्त-रंशमिति श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्विति ”—इति धी० सू० २. ७१. । ४—इदं ब्रा. पूर्व (११२४) इत्यव्यम् ।

भार्गुरिति वाऽआहुयत्सुगुप्तं गोपायन्ति तस्मादाहादित्याऽ उपस्य इत्यग्रे
हव्यं ६ रक्षेति तदग्रये चैवैतद्भविः परिददाति गुप्त्याऽअस्यै च पृथिव्यै
तस्मादाहाग्रे हव्यं ६ रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥१॥२॥

गार्हपत्यं सादयेत् । मस्याहवनीये हवींषि श्रपयन्ति, आहवनीये तस्य पात्राणि संसादयन्ति । अघनेनो
तर्ह्याहवनीयं सादयेत्—“पृथिव्यास्त्वा नामो सादयामि”—(१ अ. ११ मं.) इति । मध्यं वै
नाभिर्मध्यमभवं तस्मादाह—पृथिव्यास्त्वा नामो सादयामीति । “ अदित्याऽउपस्ये—” (१ अ.
११ मं.) इति उपस्य इवन्दभार्गुरिति वा आहुयत्सुगुप्तं गोपायन्ति, तस्मादाह—अदित्याऽउपस्य
इति । “ अग्रे हव्यं रक्ष—” (१ अ. ११ मं.) इति । तदग्रये चैवैतद्भविः परिददाति गुप्ता,
अस्यै च पृथिव्यै, तस्मादाह—अग्रे हव्यं रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥ (११२)

भिप्रेतमर्थमाह—मध्यं वा इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नामिरिति मध्यदेशेऽप्यने ।
तत्र मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम्, प्रान्तदेशे हि चौरव्याघ्रादिमयम् । अतः पृथिव्याः स्वन्धिनि राश्रसादि-
मयरहिते स्थाने त्वा सादयामि इति मन्त्रमागस्वार्थः । “ अदित्या उपस्ये ” इति मन्त्रस्य द्वितीयभाग
व्यावष्टे—उपस्य इवेति । ‘ यद् ’ वस्तु ‘ सुगुप्तम् ’ सुप्तु रक्षितं यथा भवति तथा ‘ गोपायन्ति ’ रक्षन्ति ।
एतन् ‘ उपस्य इव ’ उत्सङ्ग इव । उत्सङ्ग इव वा । ‘ अभार्गु ’ भृतवन्त इति खलु वदन्ति लौकिकाः ।
अतथ वारिण् न्याने सादित हवि सुगुप्तं भवति । तन् स्थानमुपस्यशब्देन मन्त्राग्नेन विवक्षितम् । अभार्गुरिति
“ भृञ् मरणं ” (म्वा. उ. ९. २३) इत्यस्माच्छब्दि निचि वृद्धिः (पा. सू. ७. २. १.) ‘ गोपायन्ति ’
इति “ गुप्शुवितिष्ठि ” (पा. सू. ३. १. २८.) इति आयप्रत्ययः । अन्तिमं मागमावष्टे—अग्रे हव्यमिति ।
“ इय वा अदिति ” (ऐ. ब्रा. १. ९. ७.) (वै. स. ३. २. ४. ७.) इति श्रुतेः । अदितिर्हि पृथ्वी
तस्याधाधिपतिरिति, स चात्र गार्हपत्यरूप आहवनीयरूपो वा तर्ह्यै च ‘ अग्रये ’ तेनाभिष्टितायै पृथिव्यै
च रक्षणार्थम् । ‘ एतद्भवि ’ अनेन मन्त्रप्रागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २ ॥

इति धीस्तायणाचार्यनिरक्षिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथमाध्ये

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ २ ॥

१—“ एते पृथिव्या ” (माध्य स ३।१२) (निव ७।२।१, २।१) ।

अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति यज्ञो वै विष्णुर्वाङ्मियेस्थः-
इत्युच्येतदाह ॥ १ ॥

ते वै द्वे भवतः । (तोऽ) अयं वै पवित्रं सोऽयं पवते सोऽयमेकऽइवैव
पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः ग्राह्यं च प्रत्यह्यं च ताविमौ प्राणोदानौ
तदेतस्यैवानुमात्रां तस्माद्द्वे भवतः ॥ २ ॥

श्रीश्लोकम् ।

पवित्रे करोति—“ पवित्रे स्थो वैष्णव्यो ” (१ अ. १२ मं.) इति । यज्ञो वै विष्णुः ।
वाङ्मिये स्थ इत्युच्येतदाह ॥ १ ॥

ते वै द्वे भवतः । अयं वै पवित्रम्—सोऽयं पवते । सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः-
ग्राह्यं च, प्रत्यह्यं च । ताविमौ प्राणोदानौ । तदेतस्यैवानुमात्रम् । तस्माद् द्वे भवतः ॥ २ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति पदस्य तात्पर्यमाह—यज्ञो वा इति । वैश्वेष्टि व्यानोर्जाति म्युत्पत्त्या
यज्ञ एव विष्णुः । तथा च मन्त्रगतस्य वैष्णव्यावितिराब्दस्य, हे दर्शनाख्यौ ! युवां यज्ञसम्बन्धिन्यावेव मवथ
इत्ययमर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सह्यान्तरं वारयितुं पवित्रयोर्द्वैत्व विधत्ते—ते वा इति । तदेतदुपपादयति—अयं वा इति । ‘ यः ’
पवमानो वायुः, अयमेव ‘ पवित्रम् ’ ध्वनसापनम् । शुद्धिहेतुः । “ पुनः संज्ञायाम् ” (पा. सू. २. २.
१८५.) इति कारण इत्रप्रत्ययः । “ पन्थानश्च विशुद्धयन्ति सोमसूर्यानुमास्तैः ” इत्यादिस्मृतेः (नि. सं. २३.
४०.) वायोः शुद्धिहेतुत्वम् । एक इवैवेति । ‘ सः ’ च बाह्ये वर्तमानो वायुरेकत्वेन एव याति, ‘ सः ’ एव
पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् शक्तिमेदेन ‘ ग्राह्यं च प्रत्यह्यं च चरति ’ । इन्द्रादिनाडीद्वारा बाहिर्निर्गच्छन् प्राणः
प्राङ्निष्कृत्यते, तथैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्गिति; तापेती शक्तिमेदी ‘ प्राणोदानौ ’—इत्युच्येते । तत्र
ग्राह्यं सचरन् प्राणः ‘ उद् ’ ऊर्द्धदेशादानयति, अन्तः प्रविशानुगुणं चैष्टत इति ‘ उदानः ’ । तस्य ‘ च ’
शब्देन प्रत्यङ्मुखोऽपानो विवक्षितः, न तूक्तान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति; तस्या ऊर्द्धमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखत्वमातु-
पपद्यते । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापानरूपत्वमात्रायते— “ प्राणापानौ पवित्रे
यजमान एव प्राणापानौ दधाति ” (२. १. १०. २.) इति । एवं द्विधाभिन्नस्यैतस्यैव भाष्याख्यस्य पवित्रस्य
‘ मात्राम् ’ परैमाणम् ‘ अनु ’—सत्य, तत्पवित्रयोर्द्वैत्वम् ॥ २ ॥

१-वैष्णवे इति प्राप्ते ‘ व्यञ्जनो वायुश्च ’ इति (पा. सू. २. १. १. ८५) उच्यते । इति मरी. भा. १. २- (नि. सं. २.
१०. ११) (नि. सं. १२. १. १०) । २- ‘ विष्णुर्वाङ्मिये ’ इति (सं. सं. १. १. १. ८१), (सं. भा. १. १. १०) ।

तमिन्द्रो जघान । स इतः पूतिः सर्वतः ऽणुवापो ऽभिप्रमुखाव मुर्वत इव
ह्ययुः ऽ समुद्रस्तुस्माद् हुँका आपो वीभत्साञ्चकिरे ताऽउपपुर्व्युत्पुर्विरे-
विरेऽतु इमे दर्भास्तुा हेताऽअनापूयिता आपोऽस्ति वाऽइतरासु सः
सृष्टमिव युदेना वृत्रः पूतिरभिप्रासवज्जडेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामुपह-
न्त्युय मेध्याभिरेवाद्भिः प्रोक्षति तुस्माद्वाऽएताभ्यामुत्पुनाति ॥ ५ ॥

सऽ उत्पुनाति । सवितुर्वुः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
रश्मिभिर्गुति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितुप्रसूतऽएवेतदुत्पुना-
त्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वाऽ अयं पुवतऽ एपोऽच्छिद्रं पवित्रमेतेनैतदाह

तमिन्द्रो जघान । स इतः पूतिः सर्वतः एषांपोऽभिप्रमुखाव । सर्वत इव ह्ययं समुद्रः । तस्माद्
हुँका आपो वीभत्साञ्चकिरे । ता उपपुर्व्युत्पुर्विरे । अत इमे दर्भाः । ता हेता अनापूयिता आपः ।
अस्ति वा इतरासु संसृष्टमिव—यदेना वृत्रः पूतिरभिप्रासवत् । तदेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामुपहन्ति ।
अय मेध्याभिरेवाद्भिः प्रोक्षति । तस्माद्वा एताभ्यामुत्पुनाति ॥ ५ ॥

स उत्पुनाति—“ सवितुर्वुः प्रसवऽ उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ”
(१ अ० १२ मं०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता, तत्सवितुप्रसूत एवेतदुत्पुनाति—अच्छिद्रेण

स इत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रमुतोऽभूत् । अत एव खल्वयमपि समुद्रः,
सर्वतः सर्वमाह्वय वर्तते । ‘ तस्माद् ’ दुर्गन्धात् सुताद् वृत्रादिमा आपो ‘ वीभत्साञ्चकिरे ’ जुगुप्सन्ते स्म ।
“ मानुषघदानुशान्त्यः ”—(पा. सु. ३. १. ६) इति बधैर्वैरूप्ये सन्-प्रत्ययः । वीभत्समाना ‘ ताः ’
आपः तन्संस्पर्शं परिहर्तुमुपर्युपरि वर्तमानाः ‘ अतिपुच्छविरे ’ जलाशयमतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् ।
“ न्दुङ् गतौ ” (म्वा. आ. ९८९) इति धातुः । ‘ हृताश्च ’ ता ‘ आपो दर्भात्मना परिणताः । अयमर्थस्ती-
तिर्य्यिकेऽपि विस्पष्टमात्रात्—“ इन्द्रो वृत्रमहन्तोऽपोऽम्यभियत, तासां यन्मेधं यज्ञिय ५ सदेवमासीत्; तदपोद-
क्रामत्, ते दर्भा अमवन् ” (तै० ब्रा० ३. २. १. १) इति । अनापूयिता इति । ‘ आ ’ समन्तात् पूं
दौर्गन्ध्यं प्राप्ता आपूयिताः, न आपूयिताः ‘ अनापूयिताः ’ । “ पूवी विशारणे दुर्गन्धे च—” (म्वा. आ. ४८९)
इत्यस्मात् कर्तारं निष्ठायां छान्दस इद् । यद्वा ‘ आ ’ समन्तात् पूयनासां सजातमिति ‘ आपूयिताः ’ ।
“ तदस्य सजातम्—” (पा० सू० १. २. ३६) इति तारकादित्वादितच् । इतरास्त्विति । दर्भात्मना परिणत-
जलव्यातिरेकानु अमेध्यत्वापदक क्रिञ्जित्संसृष्टमिव भवति । अत्र हेतुः—यदेना इति । एवमनापूयितापविकार-
दर्भमथाभ्याम् ‘ अताम् ’ अपामुत्पवनं कुर्वन् पूवससर्गाकृतम् ‘ तद् ’ समेध्यत्वमपहन्ति । ततश्च विधास्यमानं
प्रोक्षणं च ‘ मेध्याभिः ’ मेधाहर्भिः शुद्धाभिरेवाद्भिः कृतं मविष्यतीत्यर्थः । ‘ तस्माद् ’—इत्युत्पवननिर्गमनम् ॥ ५ ॥

विहितमुत्पवनमनूय मन्त्र विषटे—स इति । सविता वा इत्यादि पूर्वैव । अच्छिद्रशब्दार्थमाह—यो वा

१-‘ पुच्छविरे ’ इति भाष्यसम्मतः पाठः । २-“ देवता मध्ये सविता सतः प्रसविता स्वल्पव्यापेषु सर्वस्य लोकस्य प्रेरविता
‘ सौते प्रेरकमिति सविता ” इति छान्दोग्युत्पत्तेः । ” इहैव ब्राह्मणे पूर्व (१ । १ । १७ वा० मान्वा) ।

सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वाऽऽत्पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तुस्मादाह
सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्येवेनाऽएतन्मह्यत्येव
देवीरापोऽअग्नेयुवोऽअग्नेयुवऽइति देव्यो ह्युपस्तुस्मादाह देवीरापोऽ इत्य-
ग्नेयुवऽ इति ता युत्समुद्रे गच्छन्ति तेनाग्नेयुवोऽअग्नेयुव इति ता युत्स-
थमाः सोमस्य गजो भक्षयन्ति तेनाग्नेयुवोऽअग्नेयुव इत्यमशु यजुं नयताग्ने
यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवमिति साधु यजुं साधु यजमान-
मित्येवेतदाह ॥ ७ ॥

पवित्रेणेति । सो वा अपं पवते-इतीच्छेदं पवित्रम् । एतेनेतदाह-सूर्यस्य रश्मिभिरिति । एते वा
उत्पवितारः-यत्सूर्यस्य रश्मयः । तस्मादाह-सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति, उपस्तौत्येवेनाः, एतन्मह्यत्येव-“देवीरापोऽअग्ने-
युवोऽअग्नेयुवः” (१ अ० १२ मं०) इति । देव्यो ह्युपः तस्मादाह-देवीराप इति । अग्नेयुव
इति । ता यत्समुद्रे गच्छन्ति, तेनाग्नेयुवः । अग्नेयुव इति । ता यत्सथमाः सोमस्य गजो भक्ष-
यन्ति तेनाग्नेयुवः । “अम इममेद्य यजुं नयताग्ने यज्ञपतिं * सुधातुं यज्ञपतिं
देवयुवम्” (१ अ० १२ मं०) इति । साधु यजुं साधु यजमानम्-इत्येवेतदाह ॥ ७ ॥

इति । योऽह वायु पवते, एष खन्वविच्छेदेन सर्वत्र वर्तमानदिश्वरहित पवनमानवम् । एते वा इति । ‘एने’
सूर्यस्य रश्मयः, ‘उत्’ उत्कृष्टम्, पवितार’ शोधका, अनसी कारणभूतैस्त्वत्तत्र युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्तव्यं विधेयं-ता इति । ‘ता’ प्रोक्षणीरापोऽग्नेयुवोऽअग्नेयुवोऽअग्नेयुवो माक सव्यं पाणौ
धारयन् “देवीराप” इति मन्त्रेण दक्षिणेन ह्यनेन ‘उदिङ्गयति’ ऊर्ध्वं सेवनेन चादयति । “इति
रिति हिरि गन्धर्या” (भा० प० १६३-१६५) इति धनु । मन्त्रानामर्थमाह-उपस्तौतीति ।
‘एतन्’ एतेन, देवीराप इति मन्त्रपठनेन ‘एता’ अपं प्रदक्षयन्ते । तेन च प्रदक्षयन्ते ‘सत्यति’ पूज-
यन्ते । कान्तार्हासा स्थावकस्तथाविधो मन्त्र इति त दक्षयति-देवीरिति । स्तुतिरूपनानुपरादयति-देव्य
इत्यादिना । अथा देव्यारूपात्वेन देवीत्वं प्रमिदमिति ‘हि’-शब्दार्थः ।

ता यदित्यादि । ‘अग्ने’ पुरतो वर्तमान समुद्र गच्छन्तीति ‘अग्नेयुवः’ । अग्नेयुवोऽअग्नेयुवो समुद्रगामिन्व
विवाक्षितमिति माव । ‘उज्ज्व च धमादीनाम्’ इति गमेरुकारः (पा. सू. ६ । १ । ४० । अत्रत्य कान्ति-
कम् ?) । ता यत्सथमा इति । अपं खन्वभिषवार्थमासिष्यनात् यद्व्यदेवताय्यं पूजं सोमस्यमास्वादयति ।
तेन सोमपात्रेण ‘अग्ने’ प्रथमं स्वात्मनि पुनर्जाति ‘अग्नेयुवः’ । उमयत्र “तपुरुषे इति बह्वम्” पा०
सू. १. ३. १४) इति अमरादात् सतम्या जलुक् ।

साधु यजमित्यादि । ‘अम रश्म’ इत्यत्र ‘अम’-दान् प्रारारूपायी । ‘अग्ने’ प्राराम्ने ‘अय’
‘अस्तिन् फालि’ रश्मम् यज्ञ प्रापयतीति प्रतिपादयता मन्त्रेण ‘साधु यज नयते’-इत्येवोक्तं भवती, प्राराम्ने

१-“ एवम् इत्यादि दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इति ” इति धी० सू० १ ५५ । १-आपो देवी’ इत्येवे-तं० सू० १. ३.
५ २ ने० सू० १ १ ५ । २-युवादि च तथादेवतात् ।

युष्माऽ इन्द्रो ऽवृणीत वृत्रतूर्यऽ इति । (त्ये) एताऽ उ हीन्द्रो ऽवृणीत वृत्रेण स्पृष्टमानऽ एताभिर्ह्येनमर्हस्तस्मादाह युष्माऽ इन्द्रो ऽवृणीत वृत्र-
तूर्यऽ इति ॥ ८ ॥

यूयमिन्द्रमवृणीष्वं वृत्रतूर्यऽ इति । (त्ये) एताऽ उ हीन्द्रमवृणत वृत्रेण
स्पृष्टमानमेताभिर्ह्येनमर्हस्तस्मादाह यूयमिन्द्रमवृणीष्वं वृत्रतूर्यऽ इति ॥ ९ ॥

प्रोक्षिताः स्येति । तदेताभ्यो निहुतेऽथ हविः प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुमध्वमेवेतत्करोति ॥ १० ॥

“ युष्माऽइन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं ”—(१ अ० १३ मं०) इति । एता उ हीन्द्रोऽवृणीत
वृत्रेण स्पृष्टमानः । एताभिर्ह्येनमर्हन्, तस्मादाह—युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं इति ॥ ८ ॥

“ यूयमिन्द्रमवृणीष्वं वृत्रतूर्यं ” (१ अ० १३ मं०) इति । एता उ हीन्द्रमवृणत वृत्रेण
स्पृष्टमानम् । एताभिर्ह्येनमर्हन्, तस्मादाह—यूयमिन्द्रमवृणीष्वं वृत्रतूर्यं इति ॥ ९ ॥

“ प्रोक्षिताः स्य ”—(१ अ० १३ मं०) इति । तदेताभ्यो निहुते । अथ हविः प्रोक्षति ।
एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः—मेघ्यमेवेतत्करोति ॥ १० ॥

प्राप्तस्य साधुत्वनिश्चयत् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः, तमिति । यज्ञशब्देन यज्ञमानो विवक्षित इति व्याचष्टे-
साधु यज्ञमानमिति । अत्रापि पूर्ववत् ‘ अग्ने ’ शब्दव्याख्यानात् । साम्बिति विशेषणम् ॥ ७ ॥

युष्मा इन्द्र इति । हे आप । युष्मान् वृत्रं हन्तुकाम इन्द्रः साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । ताव यत्र
वृत्रशरीरनिहन्ना विस्त्रम्भगमनार्थं वृत्र हन्तुमिन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्बोधे परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्या-
दिना मन्त्रैर्भाषेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणानामाशं स्वातिरिक्तजलेन शुद्धपर्यं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि “ प्रोक्षिताः
स्य ”—इति स्वाम्नेन प्रोक्षिता भवतीति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्त्वसिद्धेः ‘ तन् ’ तेन मन्त्रपाठेना-
प्रोक्षणजनितलपराधम् ‘ एताभ्यः ’ प्रोक्षणान्भ्यः ‘ निहुते ’ अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतैर्नैवोदकेन तावत्र-
गतमुदकमनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्यमिति तावत्पर्यायः । अत एवोक्तं यत्रठता कात्यायनेन—“ प्रोक्षिताः स्येति
तासां प्रोक्षणम् ” (श्री० ध० २. ८०) इति । तैत्तिरीयकश्रुतित्तु एतन्मन्त्रपाठनेवामां प्रोक्षणं मेने,
यदाह—“ प्रोक्षिताः स्येत्याह तेनापः प्रोक्षिता ” इति (तै. सं. १।१।१।१।२।, तै. भा. ३।२।१।१।)
एवं सप्तशतमिर्ह्येनमर्हविषः प्रोक्षणं विधत्ते—अथ हविरिति । वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधेयोर्वादात्सर्व-
प्रोक्षणविधिसाधारण्यमाह—एको वा इति । ‘ बन्धुः ’ अट्टकूलं स्तावकमर्थवाद्वाक्यम्, सर्वैत्यापि प्रोक्षणात्
‘ एको वै ’ एकविधमेव; अतस्तत्सर्वत्र योजनीयमिति भावः । किंपुनस्तदित्याह—मेघ्यमिति ॥ १० ॥

१—तैत्तिरीयकश्रुतित्तु ‘ युष्मिन्द्रो ’ इति । (छ. १।१।१।१।) (भा. ३।२।१।) । २—यद्यप्यं संहितायां ऋषि-
कृतस्योक्तवचनस्य एव बुध्ने, तथापि—एताप्रोक्षणविधेयो ‘ देवीश्वर ’ इति मन्त्रस्यैवांशविशेष इति स्वीकार्यः; अतएव नास्य
निर्दिशोपान्तरं दक्षितं कल्प्यायेनेति । ३—‘ तन् ’ तेन ’ इत्यत्रभ्यः ‘ तावत्पर्यायः ’—श्रुतस्य स्वाने “ प्रोक्षणपात्रगतैर्नैवोदकेन
तावत्प्रगतमुदकं प्रोक्षित्वा तासुन मन्त्रपाठेन प्रोक्षणजलेनयत्तमेनभ्यः प्रोक्षणान्भ्यो निहुते अपनयति ” इति ऋषितुल्लङ्घ-
पाठः । ४—मन्वीतपारिण कर्क. स्वैरुदेतेन आङ्गिकाः । मन्वीतपारिणमार्गेण प्रोक्षणोऽङ्गिकेरे ” इति वैष्णवप्रमाणम् ।

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथ कृष्णाजिनमादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्राय यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवाऽऽनुविद्य त्वचमेवावच्छायाजहुः ॥ १ ॥

(स्त) तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि । तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि साम्ना ः रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्ना ः रूपं यानि शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि यजुषा ः रूपम् ॥ २ ॥

(ः) सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । (स्त) तस्या एतच्छिल्पमेव वर्णस्तद्यत्कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्राय तुस्मात्कृष्णाजिनमुधिदीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्राय तुस्मादध्यवहृदननमधिपेपणं भवत्युत्कन्नः हविरेत-

पुरोडाशकरणम् ।

अथ कृष्णाजिनमादत्ते यज्ञस्यैव सर्वत्राय । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम, स कृष्णो भूत्वा चचार । तस्य देवाऽऽनुविद्य त्वचमेवावच्छायाजहुः ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि-तान्यृचां च साम्नां च रूपम् । यानि शुक्लानि तानि साम्नां रूपम्, यानि कृष्णानि तान्यृचाम् । यदि वेतरथा-यान्येव कृष्णानि तानि साम्नां रूपम्, यानि शुक्लानि तान्यृचाम् । यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तानि यजुषां रूपम् ॥ २ ॥

सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्पम्-एष वर्णः । तद्यत् कृष्णाजिनं भवति । यज्ञस्यैव

अथ निरुक्तो हि, एतदहननार्थं कृष्णाजिनादानं विधत्ते-अपेति । सर्वत्राय इति । अवयवकार्त्स्न्योन्वयः । कथं कृष्णाजिनादानेन यज्ञस्य कार्त्स्न्यमित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तमुदाहरति-यज्ञो हेत्यादिना । ' कृष्णो भूत्वा-' इति, कृष्णमृगतस्य रूपमाश्रयात् । ' अवच्छाया-' इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । ' लो छेदने " (दि० प० ४०) इत्यस्मात् कसो ल्यप् (पा. सू. ७ । १ । ३७) ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति-तस्य यानीत्यादिना । शुक्लकृष्णलोत्रां संग्रहात् ऋक्सांमन्त्रकृतानुक्त्वा विमज्जापि दर्शयति-तस्य यानि शुक्लानीति । ' यदि वा ' इति पक्षान्तरकथनम् । ' इतरथा ' उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव दर्शयति-यान्येवेति । एव कृष्णाजिनस्य ऋक्सांमत्तानुक्त्वा यज्ञरूपत्वमप्याह-यान्येव बभ्रूणीति । मिहलवर्णानीव यानि लोमानि ' हरीणि ' हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम् ॥ २ ॥

अस्त्वेवमृक्सांमयद्वाराणां कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कार्त्स्न्यमित्यत आह-सैपेति । सैषा

द्विति तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वा स्कन्दात्तद्यज्ञे यज्ञः प्रतितिष्ठादिति
तस्माद्ध्यवहननमधिपेषणं भवति ॥ ३ ॥ [अर्थप्रपाठकः ॥६०॥]

(त्यु) अथ कृष्णाग्निमादत्ते । शर्मासीति चर्म वाऽ एतत्कृष्णस्य
तदस्य तन्मानुषं ६ शर्मं देवत्रा तस्मादाह शर्मासीति तद्वधूनात्यवधूत
६ रक्षोऽवधूताऽअरातयऽइति तत्राष्टा एवेतद्दक्षाऽं स्यतोऽपहन्त्यतिगुत्येव
पात्राण्यवधूनातिं बुद्धयस्यामेध्यमुभूज्बुद्धयस्यैतदवधूनाति ॥ ४ ॥

सर्वंत्वाय । तस्मात्कृष्णाग्निमधिदीक्षन्ते-यत्स्यैव सर्वंत्वाय । तस्माद्ध्यवहननमधिपेषणं भवति-
अस्वन्नं हविसदिति । तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टं वा स्कन्दात्-तद्यज्ञे यज्ञः प्रतितिष्ठादिति ।
तस्माद्ध्यवहननमधिपेषणं भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाग्निमादत्ते-“ शर्मासि ”-(१ अ० १४ मं०) इति । चर्म वा एतत्कृष्णस्य,
तदस्य तन्मानुषम्, शर्मं देवत्रा । तस्मादाह-शर्मासीति । तद्वधूनाति-“ अवधूत * रक्षो-
ऽवधूता अरातयः ”-(१ अ० १४ मं०) इति । तत्राष्टा एवेतद्दक्षाऽस्यतोऽपहन्ति । अतिगुत्येव
पात्राण्यवधूनाति । यद्ध्यस्यामेध्यमुभू-तद्वयस्यैतद्वधूनाति ॥ ४ ॥

कर्मनुत्सामाग्निवा श्रद्धा विद्या, मैत्र यज्ञ, तन्ताप्यत्वात् । य एष सुकृष्णादिऽश्रद्धो वर्ण, एतत्सामाग्न्या
उक्तान्या ' शिल्पम् ' चित्र रूपम् । अत एवोतरेष्टान् सभेप्रकरणे मन्त्र आगत्यपदे-“ चक्षतामवोः शिन्वे
म्व ”-(४ अ० ९ मं०)-इति । एवमपदान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाग्निस्वादान यज्ञस्य कात्स्न्यं मन्त्री-
स्यर्थ । कृष्णाग्निमधिदीक्षन्ते इति । यस्मादेव कृष्णाग्नि वर्णरूपत्वेन यज्ञरूपम्, ' तस्मात् ' सोमाङ्ग-
भूता दीक्षानि कृष्णाग्निस्वोतरे सिद्यते । कृष्णाग्निस्वादानस्य प्रयोजनान्तरमाह-तस्मादधीति । ' अग्नि '
उपर्यय । कृष्णाग्निस्वोपर्यवहनन पेषण च कर्तव्यम् । तथा सति तद्वधि । ' अस्वन्नम् ' स्वन्नरहितम्
' असद् ' मवेदिनि बुद्धया यदि मूष्यामेववहननादिक उर्वात्, तदा तस्य हविषोऽवश्य स्कन्नेदोष इत्यभि-
प्राय । एतदेव विद्मोति-तद्यदेवेति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणतमये पिष्ट वात्र कृष्णाग्नि ' यदि '
नाम ' स्कन्दात् ' स्कन्देत् । छेत्पाशागम् । (पा. व. ३।४।९४) ' तत् ' तदा यज्ञ एव यज्ञः प्रविनि-
हेत्, न तु तस्य स्कन्दोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्सामाग्निमनूय मन्त्र विर्वचे-अयेति । मन्त्रगत ' शर्म ' शब्दस्य तात्पर्यमाह-चर्म वा इति । यत्
' एतत् ' कृष्णम् ' चर्म ' अग्निम्, ' अस्य ' यज्ञस्यैतदग्निं ' तत् ' लोकप्रतिद्वर्षसम्प्रदाधिपेय सम
' मानुषम् ' मनुष्यसदृशिव रूप भवति । एतदेव ' देवत्रा ' देवैः, सुसकृत्वात् शर्मोत्पद्यते । अतो वेदिके
वर्गणि ' शर्मासीति ' तत्तुतिस्त्वस्त्रा । देवत्रेति " देवमनुष्य " (पा० व० १. ४. १९) इत्यादिना वा-
प्रत्ययः । उपाधस्य कृष्णाग्निस्वावधूतन विर्वचे-तद्वधूनातीति । तत्राष्टा इति । ' तत् ' तेन समन्वेका-
वधूनातेन । गत्पत्यत् । कृष्णाग्निवत् प्रसक्तमवधूतन पात्राणां निर्वचति-अतिगुत्येवेति । न केवलमवधूतनस्य

१- ' स्कन्दोऽवधूतः ' इति व. । २- ' शर्मासि कृष्णाग्निमनूयम् " इति (धे० मू० १।८५) । ३- ' अस्वन्नात्रे-
अस्वन्नोऽवधूतमिति " (धे० व० १. ८६) ।

तुत्प्रतीचीनप्रीवमुपस्वृणाति । (त्यु) अदित्यास्त्वगसि प्रतित्वादिति-
र्वैत्तितीयं वै पृथिव्यदितिस्तुस्याऽअस्ये त्वग्यदिदमस्यामपि किं च
तुस्मादाद्वादित्यास्त्वगसीति प्रतित्वादितिवैत्तिप्रति हि स्वः मुंजा-
नीते तुत्सञ्ज्ञामुवैतकृष्णाजिनाय च वदति नेदन्त्योऽन्ये हि निसात
ऽइत्यभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ५ ॥

(त्यु) अय दक्षिणेनोलूखलमाहरति । नेदिह पुरा नाष्टा उक्षाऽस्याविशा-
निति ब्राह्मणो हि उक्षसामपहन्ता तुस्मादभिनिहितमेव सव्येन पाणिना
भवति ॥ ६ ॥

तत्प्रतीचीनप्रीवमुपस्वृणाति—“अदित्यास्त्वगसि प्रतित्वादितिवैत्ति”-(१ अ० १४ मं०)
इति । इयं वै पृथिव्यदितिः । तस्या अस्यै त्वगु-यादिदमस्यामपि किञ्च । तस्मादाह-अदित्या-
स्त्वगसीति । प्रतित्वादितिवैत्तिप्रति । प्रति हि स्वः सञ्जानीते । तत्संज्ञामुवैतकृष्णाजिनाय च वदति ।
नेदन्त्योऽन्यं दिनसात इति । अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ५ ॥

अय दक्षिणेनोलूखलमाहरति । नेदिह पुरा नाष्टा उक्षाऽस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि गतसामप-
हन्ता, तस्मादभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति ॥ ६ ॥

रक्षोपहनमेव प्रयोजनं किं तु अयद्विविधेषोऽर्गावाह-यद्द्वयस्येति । रक्षःप्रकृतिसर्गकान् यत् खड्गु ‘अन्व’
कृष्णाजिनस्य ‘अमेध्यम्’ मेधानहमपद्विपरुपमभूत्, तदेवास्तेन मन्त्रेण ‘अवभृतेति’ निरस्तति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रक प्रकारविशिष्ट स्वरणं विवर्त्ते-तदिति । ‘प्रतीचीना’ प्रत्यादिदिशि स्थिता मीमा यथा
भवति तथा । इयं वा इत्यादि । ‘दिनिः’ खण्डन न विद्यतेऽस्या इति व्युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादिनि-
शब्देनेनैव प्रथिवी विवक्षिता । कथमन्यदीया त्वगन्वस्य त्वमवरोक्ष्यासंख्याह-तस्या इति । ‘अस्यान्’ सूच्या
‘अपि’ उपरंभागो ‘यदिद किं च’ किमपि वस्त्ववस्थितम् ‘तस्यै-अस्यै’ पृथिव्यै, सा ‘त्वह्’ कृष्णा-
जिनमनुपूर्ववस्थानात् तस्या एव त्वगीति स्तुतिः । मन्त्रस्य श्रित्वायं मागमनूय व्याचष्टे-प्रतीति । ‘स्वः’
स्वर्हायो जन आत्मीयं जन प्रति ‘सजानीते’ परस्परानुपूर्व्यं प्रकटयितुं संज्ञां करोति । ‘तन्’ तथा कृष्णा-
जिनमूच्यो. समानज्ञानतामेवाय मन्त्रभागो वदति । सजानस्य प्रयोजनमाह-नेदिनि । परस्परानुपूर्व्यज्ञानानां
क्षणमन्यो हिंस्यात् । नैव तादृश्यन्वोऽन्यहिंसा मन्त्रचित्तदेनाभिप्रायेणैवार्थः ॥ उलूखलनिधानरत्नं कृष्णा-
जिनस्यानुत्सर्जनं विवर्त्ते-अभिनिहितमिति ॥ ५ ॥

सव्येन सूशानोऽभिप्रायमाह-नेदिनि । यदि सुलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनसंमुख्येव, ‘तन्’ ददा
‘इह’ अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तन्नैव भवदिति । ‘विरान्’-इति विरातेऽंटे वद्वचने

१-कृष्णाजिनस्वरणं बोधार्थं हस्तान्तरम् । अभिनिहितमेव सव्येन पाणिनेति पृथिव्य एवकारोऽन्वयात् न समर्थः स्यात् ।
एवमेवैत एतत्प्रायस्त्वत्प्रायेति वेदानामभिप्रायः । कर्त्तव्यान्वयैर्-“अभिनिवस्त्वयोऽनुकम्पयतीदिवम्” इत्यस्मिन्नुपे अभि-
न्यस्य हस्तद्वयेन भरति नैकेन पक्षेति । कुत एतत् । विरात् । “अभिनिदिन एव सव्येन पाणिना मन्त्रस्य दक्षिणेन उह
परितृह्यति” इति । एवमन्यथाति इत्यम् । २-उलूखलनिधानात्प्रागेव इत्यन्वयः”-(श्री. सू. २. ८७) । ३-(श्री. १. १. १४) (वि. ४. १) इत्यन्वयः ।

(त्यु) अथोलूखलं निदधाति । (त्यु) अद्रिरसि ध्वानस्पत्यो आवासि पृथुबुधः इति वा तद्युवाद्-सोमः ६ गुजानं ग्रावभिरभिपुण्वन्त्येवमेवैतदु-
लूखलमुसलाभ्यां दृपदुपलाभ्यां ६ हविर्यज्ञमभिपुणोत्यद्रयः इति वै तेषा-
मेकं नाम तस्मादाह्राद्रिरसीति ध्वानस्पत्यः इति ध्वानस्पत्योदयेप
आवासि पृथुबुधः इति आवा इयेप पृथुबुधो इयेप अति त्यादित्यास्त्युवे-
त्त्विति तत्संज्ञामेवेतत्कृष्णाजिनाय च वदति चेदुन्योन्य ६ हिन-
सातः इति ॥ ७ ॥

अथोलूखलं निदधाति—“ अद्रिरसि ध्वानस्पत्यो आवासि पृथुबुधः ” (१ अ० १४ म०)
इति वा । तद्युवाद्-सोमं राजानं ग्रावभिरभिपुण्वन्ति,—एवमेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृपदुपलाभ्यां
हविर्यज्ञमभिपुणोति । अद्रय इति वै तेषामेकं नाम । तस्मादाह—अद्रिरसीति । ध्वानस्पत्य इति ।
ध्वानस्पत्यो इयेपः । आवासि पृथुबुध इति । प्रावा इयेपः, पृथुबुधो इयेपः । “ प्रति त्यादित्या-
स्त्यवग् धेत्तु ” (१ अ० १४ म०) इति । तस्मैज्ञामेवैतत्कृष्णाजिनाय च वदति—नेदुन्योन्यं
हिनसात इति ॥ ७ ॥

आउगम (पा. घ. ३ । ४ । ९४) केन्तादेशे (पा. घ. ७ । १ । ३) “ इत्थं लोपः ” (पा. घ.
३. ४. ९०)—इतीकारलोपः । ननु सारौञ्जि उलूखलनिधानात् पुरा इतौ एकासि न प्रविशन्ति तत्राह-
ब्राह्मणं नति । ‘ हि ’ यस्माद् ब्राह्मणो एतस्मात्पहन्ता मन्त्रप्रमाणेन, तस्मात् तेन स्युस्यमान राधनादिर्न
प्रपृष्ट शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

अथ मन्त्रकमुद्धवलस्य निधानं विषये—अयेति । प्रावासीति वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव एतदुक्तम्—
“ सव्याशुन्ये निदधायुलूखलमद्रिरसि प्रावासीति वा ” (श्रौ० घ० ३. ८८) इति । तत्रायमन्त्रस्याभिप्राय-
माह—तद्युवेति । ‘ अद् ’—शब्दो लुप्तदिगतिः, अमुत्र सोमयागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य ग्रावभिरभि-
षव, एवमेवो लूखलादिभिर्हविर्यज्ञमायनं ब्राह्मादिकम् ‘ अभिपुणोति ’ वितुषांकारणादिभिः सस्करोति । इति
एतदित्याह—अद्रय इतीति । ‘ तेषा ’ सोमाभिषवहेतुतां प्राण्यम्, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतुतामुद्धवलत्वादीनां च
अद्रय इत्येव साधारणं नाम, अतो नामसाम्यात् उलूखलादिसाध्यमवहननादिकं प्रावसाच्येन सोमाभिषवेण तुल्य-
मित्यर्थः । एव च हे उलूखल ! त्वम् ‘ अद्रिरसि ’ सोमाभिषवहेतुः । प्रावासीति प्रावत्कारोप्यं मन्त्रेण विव-
क्षितमिति व्याख्यातं भवति । वनसतिविकारकं प्रसिद्धमिति वानस्पत्यपदतात्पर्यमाह—वानस्पत्यो हीति । वैक-
ल्पिक मन्त्रमनूया व्याचष्टे—प्रावासीति । पृथुबुधो हीति । उलूखलस्य वितुषांकारकं प्रसिद्धमित्यर्थः । प्रति
त्वेयादिकं मन्त्रद्वयपक्षमनूया न्याचष्टे—तदिति । कृष्णाजिनोद्धवलस्योत्पत्त्योऽन्य हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णा-
जिनयोरेकस्यप्रायेण वेदनीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ यस्मै-इति-कृष्णाजिनस्य “ कृष्णाजिनस्यपुर्ववत्प्राजादितर एव्येकोमाभिषवहेतुः ” इत्यन्तो मातृव्ययो वेदमशेद्वेत्तेन वा-
दिगुण्येन वापि । तत्र न एत इति लोखलो इत्यने । २—“ प्रतिवेतुमयो ” (धौ० घ० ३ । ८९) ।

(त्व) अय इविग्वपति । (त्य) अमेस्तनूरसि व्वाञो विमुर्जनमिति यज्ञो हि तेनामेस्तनूर्वाञो विमुर्जनमिति वां वा ऽनमूः इविर्ग्रीष्मन् वाचं वृच्छत्यत्र वै तां विसृजते तद्यदेतामत्र व्वाचं विसृजतऽ एष द्वि बभ्रुऽ उरूक्षले प्रत्यष्टादेप हि प्रासारि तस्मादाह व्वाञो विमुर्जनमिति ॥ ८ ॥

स यदि पुरा मानुषीं व्वाचं व्याहरेत् । (ज) तुत्रो व्वैष्णवीमृचं वा अजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तुवज्ञं पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्त-
हैषवीतये त्वा गृह्णामीति देवानवदित्यु द्वि इविर्गृह्यते ॥ ९ ॥

अय इवित्त्वपति-“ अमेस्तनूरसि व्वाञो विसर्जनम् ” (१ अ० १५ म०) इति । यज्ञो हि । तेनामेस्तनूः । वाचो विसर्जनमिति । वां वा अमू इविर्ग्रीष्मन् वाचं वृच्छति-अत्र वै तां विसृजते । तद्यदेतामत्र वाचं विसृजते-एष हि यज्ञ उरूक्षले प्रत्यष्टात् । एष हि प्रासारि । तस्मादाह-
वाचो विसर्जनमिति ॥ ८ ॥

स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्-तत्रो व्वैष्णवीमृचं वा अजुर्वा जपेत् । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञं पुनरारभते । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तः-“ देववीतये त्वा गृह्णामि ”-(१ अ० १५ म०) इति । देवानवदित्यु द्वि इविर्गृह्यते ॥ ९ ॥

उरूक्षले हविः प्रवेदनं सन्वक भिर्वे-अयेति । यज्ञो हीति । पलाद् ‘ यः ’ यज्ञाभनं हविः, अतोऽमेः इतिरेवै तादि-वर्षः । वां वा इत्यादि । इविर्ग्रीष्मन्, “ अय वाचं वृच्छति ” इति ‘ दा वाग् निपमित्ता ’ अत्र ‘ कल्लिक्तनये तादेवानेन मन्त्रानेन ’ वितृञ्जे । अतो विसृजते अनेनेति ‘ विसर्जनम् ’ इतिरेति मन्त्रैपठत्कार्यः । इत्यादिभिर्तैर्वनसुपपद्यति-तद्यदिनि । ‘ एवं वाचमत्र वितृञ्जे ’ इति यत्, तदुक्तम् ‘ हि ’ पलादेवः ‘ यः ’ यज्ञाभनं हविः, उरूक्षले ‘ प्रत्यष्टान् ’ प्रतिष्ठितमभूत्, पलात् ‘ यः ’ यः ‘ प्रासारि ’ प्रसारितो विलासितोऽभूत्, अतो हेतोर्मानुषनस्य प्रवेदनं नःस्येति तदि-
सर्जनं च मुक्तमित्यभिधानः ॥ ८ ॥

हविताभनम् इत् सौकेक्यमन्त्रवहारे प्रयश्चित्तम्-स यदीति । ‘ वैष्णवीमृचम् ’ इति, “ इदं विष्णु-
विक्रमे ” (वा० सं० ९ अ० १५ म०) इत्यादिकान् । यज्ञोऽपि वैष्णवेव यत्नम् । ‘ देववीतये ’ इति मन्त्रोपहरामिप्रदानम्-देवानवदित्येति । यद्यन्तम् देवम् ‘ अजम् ’ अजम् तर्पयति । अनेनेवामिप्रदानेप हि इविर्गृह्यते, अतः ‘ देववीतये ’ देवत्वं तृपये इति मन्त्रस्याभिधानः ॥ ९ ॥

१-“ इविग्वपतिरेवैति ”-(अ० १० २ १०) । २-इति मन्त्रे इति १ १ १ १ १ २ ॥ ३-“ अजुर्वा जपेत्-
इति वा० । ४-“ एवं वितृञ्जे, यजनमत्र ” (अ० १० २ ११ १२) अये च तेषां यज्ञ-“ इविग्वः वा, यज्ञाभनं-
अनेनेवामिप्रदानम् ” (अ० १० २ १२ १४) । ५-“ अजिग्व विष्णो मन्त्रकर्मणः ” (मन्त्र. सं. अ. २ १८) । ६-“ विष्णो
इय २ १३ ” (मन्त्र. सं. अ. १ ४) इति वा । ६-“ इतिरेवै-विष्णवेवै-इति अतएव मन्त्रवहारे ।

(त्रैऽथ) अथ मुसलमादते । बृहद्वावासि वानस्पत्यऽ इति बृहद्वावाहयेषु वानस्पत्यो ह्येष तदवदधाति सऽ इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्वेति सऽ इदं देवेभ्यो हविः संस्कुरु साधु संस्कृतं सऽ संस्कृ-
 विवृत्यैतदाह ॥ १० ॥

(डा) अथ हविष्कृतमुद्रादयति । हविष्कृदेहि हविष्कृदेहीति वाग्वै हविष्कृडाचमेवैतद्विसृजते व्यायु वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥
 तानि वाऽ एतानि । चत्वारि वाच एहीति ब्राह्मणस्यागह्याद्भवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चाधावेति शूद्रस्य स अदेव ब्राह्मणस्य उदेहेतद्वि यज्ञियत-
 ममेतदु ह वै व्वाचुः शान्तुतमं अदेहीति तुस्मादेहीत्येषु ब्रूयात् ॥ १२ ॥

अथ मुसलमादते—“ बृहद्वावासि वानस्पत्यः ”—(१ अ० १५ म०) इति । बृहद्वावा होयः । वानस्पत्यो होयः । तदवदधाति—“ स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व ”—(१ अ० १५ म०) इति । स इदं देवेभ्यो हविः संस्कुरु, साधु संस्कृतं संस्कुरु—इत्यैतदाह ॥ १० ॥
 अथ हविष्कृतमुद्रादयति—“ हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ”—(१ अ० १५ म०) इति । वायु वै हविष्कृत । वाचमेवैतद्वि सृजते । वायु वै यज्ञः—तद्यज्ञमेवैतत्पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥
 तानि वा एतानि चत्वारि वाचः । एहीति—ब्राह्मणस्य । आगह्याद्भवेति—वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्च ।

सम्बन्धक मुसलमादत्त विभक्ते—अथ मुसलमादत्त इति । बृहद्वावावासीति । सोमस्तस्कारकप्रयागत् मुसल स्यासि हविस्मस्तस्कारकवैसाभ्याद्वावावत्त्वम्, दीर्घवाच बृहत्वाग्निनि “ बृहद्वाव ”—सप्त्याग्निवेत्ता मुसलस्य प्रनि-
 द्यर्थम् । तस्य मुसलस्योद्गुले प्रक्षेपण सम्बन्धक विभक्ते—तदवदधातीति । “ शमीष्व ”—इति परस्परार्थमाह-
 हविः संस्कुरु—इति । “ शमीष्व ” शमय, दोषोपशमनेन हविः संस्कृविचमिप्रयत् । सुशमि शमीष्वेति मन्त्र-
 स्यामिप्रयत्—साधु संस्कृतमिति ॥ १० ॥

हविष्कृत आह्वान विवृते—अथ हविष्कृतमिति । “ उदादयति ” उदैराहवर्णवर्षम् । हविष्कृदेहीति मन्त्रस्य हि पाठो मन्त्रवाक्ये दिशामानत् । हविष्कृतव्यर्थमाह—वाग्वै हविष्कृदिति । निर्वाणदौ मन्त्रकथाया वाचो हविष्करणसाधनत्वाद् वागो हविष्कृत, आतमगमनेनैव मन्त्रेणाह्वयन् हविर्महणकाले निमित्ता वाच विवृतेऽह । अत्र एव वाच्यमनेन “ अमेस्तनूति ” इति मन्त्रेण, “ हविष्कृदेहि ” इति मन्त्रेण वा वाचिसत्त्वेन कर्तव्य-
 मिति विकल्पेन वदितम् ।—“ अमेस्तनूति—वाच विवृजत ” (श्रौ० सू० २ ९१) “ यजनमथ ” (श्रौ० सू० २ ९२) “ हविष्कृता वा—” (श्रौ० सू० ३ ९१) इति । वायु इति । वा वाग् हविष्कृते तैव सद्य दह, तस्य सन्निवर्णवत् । “ सन् ” तेषां सति “ एतन् ” एतेन वाग्वाचिकाया हविष्कृत आह्वानेन यज्ञमव पुनरुह्यत ॥ ११ ॥

ब्रह्मवादिवर्णमदोषवर्षनेन हविष्कृदाह्वानमन्त्रे विसेपमाह—सानि वा एतानि चत्वारिचि । “ वाच ”

१ बृहद्वाग्निनि मुसलमादत्त—(श्रौ० सू० २ ९१) । २ “ स इदं देवेभ्यो हविः ”—(श्रौ० सू० २ ९५) । विवृत्त “ व इदं देवेभ्यो ” इति विभाक्तव्येन कृते वदितवत् । ३—अत्र उच्यते उदेहेतत् । उदेव च विवृजतं वपुर्दे । मन्त्रेण उदेहे “ विवृत्तमुसलमादत्त मन्त्रेण इति विवृजतम् ” इत्याह । मन्त्रकथाया हविष्कृत इति विवृजतम्—इति २ ९० ०

(जुं) तुद् स्मैतुत्पुग । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तुदिदमप्येतर्हि य एव कश्चोपोत्तिष्ठति स यत्रैव हविष्कृतमुद्राडयति तदेको दृपदुपले समाहन्ति तद्यदेतामत्र व्याचं प्रत्युद्राडयन्ति ॥ १३ ॥

मुनोर्ह वाऽ ऋषभुऽवास । तुस्मिन्नसुराणी सपत्न्या व्याकप्रविष्टा स तुस्य ह स्म श्वसयाद्रव्यादसुररक्षणानि मृग्यमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे पापं वत नोऽयमृषभः सचते कथं त्विमं दम्भुवामेति किलाताकुलीऽ इति हासुरात्रज्ञावासतुः ॥ १४ ॥

आधावेति-शूद्रस्य । स यदेव ब्राह्मणस्य-तदाह, एतदि यज्ञियतमम् । एतद् इ वै वाचः शान्त-
तमम्-अदेहीति । तस्मादेहीत्येव मृषात् ॥ १२ ॥

तद् स्मैतुत्पुग जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति । तुदिदमप्येतर्हि य एव कश्चोपोत्तिष्ठति । स यत्रैव हविष्कृतमुद्राडयति-तदेको दृपदुपले समाहन्ति । तद्यदेतामत्र वाचं प्रत्युद्राडयन्ति ॥ १३ ॥

मुनोर्ह वा ऋषभ आस । तस्मिन्नसुराणी सपत्न्या व्याकप्रविष्टा स तुस्य ह स्म श्वसयाद्रव्याद
असुररक्षणानि मृग्यमानानि यन्ति । ते हासुराः समूदिरे-पापं वत नोऽयमृषभः सचते, कथं त्विमं
दम्भुवामेति । किलाताकुली-इति हासुरात्रज्ञावासतुः ॥ १४ ॥

संस्वीति ' वशां ' रूपानि । कानि पुनस्तानीत्याह-एहीत्यादि । ' वेत्स्य ' हविष्कृतमप्येति मन्त्रः ।
' राजन्वप्योः ' अश्विनवतेः " हविष्कृदाप्रवेति । आदलन्त्यु राजन्वप्येऽनोर्परित्येताश्चरन्त्-“ हविष्क-
देहीति ब्रह्मणस्य, हविष्कृतमप्येति राजन्वस्य, हविष्कृदाप्र इति वेत्स्य, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य ” (आ०
श्री० ६० १. १९. ९)-इति ।

एवं ईर्ष्यतया ब्रह्मणश्चादिर्बर्षयुक्तं विशेषानुपपत्त्य समतं निगमयति-स यदेव ब्राह्मणस्येति ।
एतदीति । ' एहीति ' एतद् सद् ' यज्ञियतमम् ' अतिगमेन यज्ञर्ह्यः " इह एतदित एहि"- (१ अ०
२७ मं०) इत्यादावप्यपि यत्र प्रयोगात् । " शान्ततमम् " इति, आगच्छाद्बन्धादेः सकारादेहीत्येतदेश-
निरामेन शान्तम् ; प्रार्थनाशायसंभेदीयेर सर्वत्र प्रयोगादागच्छादीनां च निरुद्धमेवणरूपात्वात्बन्धः ॥ १२ ॥

कोऽसौ हविष्कृदिति तं दर्शयति-वेदेति । पुन एतदेतदाहानानन्तरं ' जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति '
अतलादनी जायैव हविष्कृदुम् । ' त्व् ' तस्मादिरानीत्येवदाहानानन्तरं जाया वा, अन्यः ' कोऽसि '
अश्विनोपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदिष्यते । तदयुक्तं द्रष्टव्यम्-“ हविष्कृदेहिति धितुद्धयतिः अतः पत्न्यवह-
न्यप्यो वा ” (श्री० ६० २. ९७-९८.) इति । हविष्कृदाहानसमये दृषदुपलो- श्वसया समूदने स्थिते-
“ स यत्रैव हविष्कृतमुद्राडयति ” इति, श्वसयान्प्रतिज्ञा, यत्रै प्रगतिस्तुमसुरति-तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यथायुधधनेर्ब्रह्मिणातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुननुपपन्नविभक्तिहासुरादिति-मुनोर्ह वा इति ।
पुन किं मनोः सपत्न्यव श्वसय प्रधासाद् रयाव यज्ञविधातिनोऽसुरराक्षसादयो वाप्यमाना यताः । ते
च परस्रां स्याद् ह्यवन्तः । ' ह'-इति छेदे । ' अयम् ' ऋषभः ' नः ' अस्माकम् ' पयम् ' निर्वर्ष-

(स्तौ) तौ होचतुः । श्रद्धादेवो वै मनुः आवं नु वेदावेति तौ हागृत्यो-
चतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनेनर्भणेति तथेति तस्यालब्धस्य सा
वागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म यत्र वृद्धन्त्यै
शृष्यन्ति तुतो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हासुराः समू-
दिरऽ इतो वै नः प्रापीयः सचते भूयो हि मानुषी वाग्बुद्धीति किलाता-
कुली द्वेवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुः आवं न्वेव वेदावेति तौ हागृत्योचतुर्मनो
याजयाव त्वेति केनेत्यनुषैव जाययेति तथेति तस्याऽऽलब्धायै सा वास-
पचक्राम ॥ १६ ॥

तौ होचतुः—श्रद्धादेवो वै मनुः,—आवं नु वेदावेति । तौ हागृत्योचतुः—मनो ! याजयाव त्वेति ।
केनेति—अनेनर्भणेति । तथेति । तस्यालब्धस्य सा वागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म यत्र वृद्धन्त्यै शृष्यन्ति, ततो ह स्मैवासुररक्ष-
सानि मृद्यमानानि यन्ति । ते हासुराः समूदिरे—इतो वै नः प्रापीयः सचते, भूयो हि मानुषी वाग्
वृद्धीति । किलाताकुली द्वेवोचतुः—श्रद्धादेवो वै मनुः आवं न्वेव वेदावेति । तौ हागृत्योचतुः—मनो !
याजयाव त्वेति । केनेति । अनपैव जाययेति । तथेति । तस्या अलब्धायै सा वागुपचक्राम ॥ १६ ॥

परात्रयम् ' सचते ' प्रापयति, कथं खल्विम हिंस्यामेति । एव सवादे कृते ' किलातथाऽऽकुटिष ' द्वांसुर-
पुरोहिती बभूवतु ॥ १४ ॥

मयोर्व्यापारगृह—तौ होचतुरिति । श्रद्धेव देवो यस्य स ' श्रद्धादेव ' यद्वाट्टित्यर्थः । आवं नु वेदाव
इति । आवागम्य मनोभिमानं जानावहे इत्यर्थः । " प्रथमायाश्च द्विवचने माधायाम् " (पा० सू० ७. २.
८८) इति साधारणमात्रविधानादाविति ह्यलौकिकम् । " विदुः कृते " (अ० प० १४) इत्यसौ-
न्वोदुत्पत्तद्विवचने वदधेति रूपम् । मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वामनेन—ऋषयेण याजयावेति ।
श्रद्धात् मनु विप्रलम्ब सभृष्यमन्वविष्टामिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जाया मनावीं प्रविवेश—इति । मनोर्भावा मनावो । " मनोरो वा " (पा० सू० ४. १.
२९.) इत्येवम् । पुरोगम्यस्ये कीर् । (पा. सू. ४. २. ४८.) । तस्यै ह स्म यत्र वृद्धन्त्यै शृष्यन्ति-
इति । तस्यै वृद्धन्त्यै वृद्धन्त्यै (पा. सू. २. ३. ६२, अ. वा. १) ' यत्र ' यस्मिन् देवे वदन्त्यान्त्या
शब्द शृष्यन्ति ' तत्र ' तस्मात् स्थानादसुरादरो चर्षिता परामन्त इत्यर्थः । प्रापीयः सचत इति ।
विर्गम्योर्कर्मण्यश्चन श्रवणात् प्रागाम्नाक निर्वर्णमात्र श्रवणम्, इदानीं तु मनुष्यारोराभिरित्वाच- श्रवणा-
दन्वाच प्रापीय ' अनिरादित पापम्, परात्रयं प्राप्नोति । एवेवातिशयमुपपादयति—भूयो हि मानुषी
वाग् वृद्धीति । विर्गम्यश्च सकाशात् ' भूय ' बहुतर हि मानुषी वाग्बुद्धीति वर्णदवाक्यामना कश्चि-
दर्थम् प्रविशदन्वात् । एतदाकर्ण्य तावच्च पुरोहितावस्यापि प्रविशित्यो चतुर्दित्याह—किलाताकुली
द्वेवोचतुरिति ॥ १६ ॥

सा वज्रमेव वज्रपात्राणि प्रविशेश । ततो हेनां न शेकतुर्निहन्तु ऽ सैपा-
सुरग्री सपत्न्या व्यागुद्दति स वृत्त्य हेतुर्विदुषऽस्तामत्र च्वावं प्रत्युद्वा-
डयन्ति प्रापीया ऽ सो हुवात्य सपत्न्या भवन्ति ॥ १७ ॥

सु समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुनिह्वा ऽऽति मधुनिह्वो वै सु देवेभ्य
ऽऽज्ञातीद्विप्रनिह्वोऽसुरेभ्यः स ह्यो देवेभ्यऽज्ञातीः स नऽऽर्थात्येवैतदाह्वेप-
मूर्जसा व्वद् तया व्वयु ऽ सङ्घातु ऽ सङ्घातं जेप्सेति नात्र तिरोहितमि-
वास्ति ॥ १८ ॥

(स्त्य) ह्युपशूर्पमादत्ते । व्वपुंश्वृद्धमसीति व्वपुंश्वृद्धं ऽ इधेतद्यदि नडाणां
यदि वेणूनां यदीषीकाणां व्वपुंसु ह्ववैता व्वर्हयति ॥ १९ ॥

सा यज्ञमेव वज्रपात्राणि प्रविशेश । ततो हेनां न शेकतुर्निहन्तुः । सैपासुरग्री सपत्न्या वागुद्दति ।
स मत्स्य हेतुं विदुष एवामत्र वावं मत्स्युद्गादपन्ति, प्रापीयांतां हेवात्य सपत्न्या भवन्ति ॥ १७ ॥

स समाहन्ति—“कुक्कुटोऽसि मधुनिह्वः”—(१ अ० १६ मं०) इति । मधुनिह्वो वै स देवेभ्य
आज्ञातः, विप्रनिह्वोऽसुरेभ्यः । स यो देवेभ्य आज्ञातः स न पृथीत्यैवैतदाह—“इषान्जना वदत्वया
वयं सङ्घातं सङ्घातं जेप्स” —(१ अ० १६ मं०) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १८ ॥

अथ शूर्पमादत्ते—“वर्षवृद्धमसि”—(१ अ० १६ मं०) इति । वर्षवृद्धं ह्येतत् । यदि नडाणां
यदि वेणूनां यदीषीकाणां । वर्षानु ह्यवैता वदयति ॥ १९ ॥

सा यज्ञमेवेति । अनुजो वा वाक्, कनेन मनोर्कथने जानतां चानिदं, ‘सा’ तन्मतेनक्ति-
श्रमा स्त्री यवनेकप्रविदुष ‘यज्ञपात्राणि प्रविशेश ।’ ‘ततो’ तन्मते यज्ञमेवैवः सकाशत् ‘एतन्’ वचन्
‘निहन्तुः’ निर्मित्वित् न शेकतुरसुरोऽह्वो । ‘नैष’ यज्ञपात्राणां अनुजो वाक् इत्येता तन्मतेन वृद्ध-
च्छति । एवं यज्ञपात्राणां अनुजो वाक् इतिहेतुर्न प्रतिपादितस्तुतंछति—स मत्स्येति ॥ १७ ॥

विहितं समाह्वननस्य मन्त्रे विवर्ते—स समाहन्ति कुक्कुटोऽसीति । ‘मधुनिह्व’ इति विरोधगतमि-
मानसह—स यो देवेभ्य इति । ‘स’ सङ्घ-कथने हेतुः ‘मधुनिह्व’ मधुसकगार्तत्, जवरेतुवत् ।
असुरेभ्यस्तु ‘विप्रनिह्वः’ विप्रजागामोत्, पराजवरेतुवत् । एवं च मधुनिह्व इति विरोधगतमनन्विचः,
हेतुनां पाठस्य आशुः अनीऽऽत्कं टाशो भवेति । इषान्जनावदेपादिमन्त्रावन्म सश्रुपेतात्—नात्रेति ।
‘अथ’ अस्मिन् मन्त्रे किमपि तिरोहितं नैवास्ति, जतो न व्याह्वानत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ सन्त्रकं शूर्पमादत्तं विवर्ते—अथेति । शूर्पस्य वर्षवृद्धचतुस्रवदयति—यदि नडाणां यदि वेणूनां

१-“यदा सतां शशुर्निहन्ति इत्या” इति सा (१० मं० १. २. १२.) “इतिवदन्त्या वयम्”—इति श्री० सू० १. ०६ ।

२-“वज्रपात्राणां अनुजो वाक् इतिहेतुर्न प्रतिपादितस्तुतंछति—स मत्स्येति ॥ १७ ॥” इति श्री० सू० १. ११ । ३-“अथः
वदत्वया वयं सङ्घातं सङ्घातं जेप्स इतिहेतुः—स मत्स्येति ॥ १८ ॥” इति श्री० सू० १. १६ । ४-“वर्षवृद्धमसि”—इति श्री० सू० १. १६ ।

५-“वर्षवृद्धमसि”—इति श्री० सू० १. १६ । ६-“वर्षवृद्धमसि”—इति श्री० सू० १. १६ । ७-“वर्षवृद्धमसि”—इति श्री० सू० १. १६ ।

८-“वर्षवृद्धमसि”—इति श्री० सू० १. १६ । ९-“वर्षवृद्धमसि”—इति श्री० सू० १. १६ । १०-“वर्षवृद्धमसि”—इति श्री० सू० १. १६ ।

(त्यु) अथ हविर्निर्वपति । अति त्वाव्वर्षवृद्धं वेत्तिवति वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहियो यदि युवा वर्षमु ह्येवैतान्वर्द्धयति तत्सञ्ज्ञामेवैतच्छूर्पाय च वदति नेदन्वोऽन्यु ह् हिनुसातऽ इति ॥ २० ॥

(त्यु) अथ निष्पुनाति । परापूत ः उक्षः परापूताऽ अरातयऽ इत्यथ तुपान्प्रहन्त्यपहत ः उक्षऽ इति तन्नाश्राऽ एवैतद्रक्षाऽस्यतोऽपहन्ति ॥२१॥

(न्त्य) अथापविनक्ति । व्यायुर्वो विविनक्तिवत्ययं वै व्यायुषोऽयं पवतऽ एष वाऽ इदं ः मुर्व्यं विविनक्ति यदिदं किञ्च विविच्यते तदेनानेषुऽ एवैतद्विविनक्ति सु अदेतुऽ एतत्प्राप्नुवन्ति अत्रेनानध्यपविनक्ति ॥२२॥

अथ हविर्निर्वपति—“ मतित्वाः वर्षवृद्धं वेत्तु ”—(१ अ० १६ मं०) इति । वर्षवृद्धा उ ह्येवैते यदि व्रीहियो यदि युवाः । वर्षमु ह्येवैतान् वर्द्धयति तत्सञ्ज्ञामेवैतच्छूर्पाय च वदति—नेदन्वोऽन्यं हिनुसात इति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति—“ परापूत ः उक्षः परापूता अरातयः ”—(१ अ. १६ मं०) इति । अथ तुपान्प्रहन्ति—“ अपहत ः उक्षः ”—(१ अ० १६ मं०) इति । तन्नाश्रा एवैतद्रक्षास्यतोऽपहन्ति ॥२१॥

अथापविनक्ति—“ व्यायुर्वो विविनक्तुः ”—(१ अ० १६ मं०) इति । अयं वै वायुः—योऽयं पवते । एष वा इदं सर्वं विविनक्ति—यदिदं किञ्च विविच्यते । तदेनानेषु एवैतद्विविनक्ति । स अदेत एतत्प्राप्नुवन्ति अत्रेनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

यदीपीकाणामिति । जन्मान्ते वर्तमानान्मृणविशेषा नडा । नडाऽनि प्रत्याधि शर्षस्वोपादानभूतानि । ‘वर्षम्’ उदकहृष्टिरेव हि ‘पना’ नडाया ओषधिवर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धं वाच्छूर्पस्य ‘वर्षवृद्धमति’—इति व्यादेशः ॥१९॥

तस्मिन् शूर्पेऽवहताना व्रीहीणां प्रक्षेप विभेत्ते—अथ हविर्निर्वपतीति । ‘निर्वपति’ उच्छ्वलान्निष्कष्य अवहतान् व्रीहीन् प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे हवि ! वर्षवृद्धं त्वा शूर्पं प्रति ‘ वेत्तु ’ आत्मन उपवर्षयान् जाला-
विति मन्वार्थः । हविषो वर्षवृद्धत्वमुपादायति—वर्षवृद्धा उ हीति । व्रीहियवयोऽन्यततो हि हविष उपादानम् ; “ व्रीहिविर्व्रजत ” “ पर्वैर्व्रजेत ”—इति विर्व्रजेनेन यामाभनत्वप्रवणान् । व्रीहियवादीषधयश्च वृष्ट्या वर्द्धन्त इति अस्तिद्वमित्यर्थः । “ प्रतित्वा ”—इत्यस्याभिप्रायमाह—तत्सञ्ज्ञामेवैतच्छूर्पायिति । शूर्पहविषोऽन्वोऽन्यं हिंसा मा मने-
दिति । ‘ शूर्पाय च ’ इति चत्वारोद्भवेषु च । ‘ तक्षा ’ सञ्ज्ञानम् । समानज्ञानवमेव मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुपान्प्रहन्त्यपहत समन्त्रक विवते—अथ निष्पुनातीति ! तुपान्ना राक्षसमागवान् तैस्तन्निरसने विवते—अथ तुपान्प्र-महन्त्यपहन्तिमिति । ‘ प्रहन्ति ’ प्रक्षिपन्ति । एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजनमाह—तन्नाश्रा एवैतादिति ॥ २१ ॥

वितुषोऽताना तण्डुलाना व्रीहिणा च पृथक्करण विवते—अथापविनेतीति । मन्त्रगततायुशब्दस्यार्थः-

१-“ शोति त्वानि हविर्द्वयते ” धी० सू० २ १०१ । २-मनुषाहिना अ० २ श्वा० १४, “ अग्निश्च तु यत्र स्वात्तत्र घर्माऽग्नेः स्वतो । घर्मावपि हि तो यमी इत्युपस्थो मनर्षिभिः ॥ ” दुःखवक्तवितोष विष्णुः ” इति च गौडम । “ एकाशीत्यु शिकवाम् ” इत्यग्निवेदिनीवस्तुति चक्षित्त्विति । धी० सू० १० १२, १०३ । ४-“ वयुर्व इति विवितति ”—(धी० सू० २, १०४) । ५-एष च विविच्यते तुपानिष्पुनात्पूर्व प्रेषितस्य सत्यव्यर्थादोषरहितस्योर्षोऽयं भवति । अथ च ‘ विवतेऽन्यतान्पवतात् ’ इति । एतन्मन्त्रं यथाधर्तव्यदेशेन । इति का० धी० सू० २ । १०५ मध्ये चर्कः । तथा “ पठकमादर्षकवो बलीयन् ” इत्येते श्रीमद्भागवतार्थोऽन्यनुसरेण । इति ।

(त्तय) अथानुमन्त्रयते—देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्व-
च्छिद्रेण पाणिना सुप्रतिगृहीताऽअसन्नित्युथ त्रिः फलीकरोति त्रिवृद्धि यज्ञः २३
(स्त) तद्वैके देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमिति फलीकुर्वन्ति ।
तद् तु या न कुर्याद्वादिष्टं वाऽ एतद्देवतायै हविर्भवति इषिर्भवत्यथेतद्वैश्वदेवं करोति
यद्वाह देवेभ्यः शुन्धध्वमिति तत्समुदं करोति तस्माद् तु पूर्णामेव फली-
कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥१॥४॥ प्रथमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥१॥

अथानुमन्त्रयते—“ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ”—
(१ अ० १६ मं०) । सुप्रतिगृहीता असन्निति । अथ त्रिः फलीकरोति—त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २३ ॥
तद्वैक—“ देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व ” मिति फलीकुर्वन्ति । तद् तु या न कुर्यात् ।
आदिष्टं वा एतद्देवतायै हविर्भवति । अथेतद्वैश्वदेवं करोति यद्वाह—देवेभ्यः शुन्धध्वमिति । तत्समुदं
करोति । तस्माद् तु पूर्णामेव फलीकुर्यात् ॥ २४ ॥

माह—अयं वै वायुर्योऽयं पवत इति । तस्य विवेचनमाहर्ष्यमुपपादयति—एष वा इद् < सर्वं विविनक्ति—
इति । ‘ तत् ’ तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचकत्वात् ‘ एष एव ’ वायुः ‘ एतान् ’ ब्रौह्मीलण्डुलाश्च ‘ विविनक्ति ’
धृष्यक् करोति, अतस्त प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । स यद्वैत इति । ‘ यद्वा ’ यस्मिन् काले ‘ एते ’ ब्रौह्मीलण्डुलाः
‘ एतद् ’ विवेचनं प्राप्नुवन्ति, तस्मिन् समये ‘ यत्र ’ यस्यां पात्र्याम् ‘ अथि ’ उपपैतानपविनक्ति ॥ २२ ॥
तत्प्राप्तिप्रसक्तस्य हविषः समन्त्रकमनुमन्त्रण विवेचने—अथानुमन्त्रयते—इति । यथा चैते तण्डुलाः ‘ अच्छि-
द्रेण ’ छिद्राद्दिनेन पाणिना ‘ सुप्रतिगृहीता ’ शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रतिगृह्णात्विति मन्त्रार्थः । फली-
करणं विधत्ते—अयेति । तस्य त्रिव्रं प्रशंसति—त्रिवृद्धि यज्ञः इति । सवनत्रयादिरूपेण त्रिरात्रतो हि त्र्यः,
अतस्तदनुसारेण फलीकरणमपि त्रिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शास्त्रान्तरीयं मन्त्रविधिमनुवदति—तद्वैके देवेभ्य इति । त निवर्धति—तद् तु या न
कुर्यादिति । एतदुपपादयति—आदिष्टं वा एतद्देवतायै—इति । “ अत्रये जुष्टं गृह्णामि ” इत्येवमग्न्यादिदेवतायै—
आदिष्टमेवैतद्वैश्वदेवते । अत्र तु “ देवेभ्यः शुन्धध्वम् ”—इत्यनेन मन्त्रेण ‘ एतद् ’ हविः ‘ वैश्वदेवम् ’ विश्व-
देवसन्धिं करोति । अतो देवानामेनमन्त्रप्रयोगे ‘ समद् ’ परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवतापादक
मन्त्रं परित्यज्य तूर्णामेव फलीकर्त्तव्यमिति निगमयति तस्माद् तूर्णामेव फलीकुर्यादिति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदायस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् । पुमयोश्चतुरो देवाद् विदातार्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवर्षीये वेदायप्रकाशे माध्यन्दिनरातत्रयब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमभाष्ये चतुर्थं ब्राह्मणम् । प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

१—“ देवो व इति पाञ्चाननेत्याभिमतव्यते ”—(श्री० सू० २. १०. ५. ॥ २—“ अथानुमन्त्रयते ” मिति निगमं कथया-
यनः । १—“ त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके ”—(श्री० सू० १. १०६) । ४—शास्त्रान्तरीयोऽत्र मन्त्रः ।
१—“ देवः चत्वारो देवाः पवनवत् फलीकरणम् ” इति तै. स १ १०६ भाष्ये सायणः । इह तु “ कलहते इषिभ्यः कण्डू-
भ्याम्, विवध्वन्, विवेचनं, कथमिच्छाद्यन् ” इति निवेद्यम् ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणं द्वितीयाध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति । एतदुपले अन्यतरस्तद्वा एतदुभय ऋसद् क्रियते तद्यदेतदुभय ऋसद् क्रियते ॥ १ ॥

शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यत्पुरोडाशः । स यान्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि मस्तिष्क एव पिष्टानि तद्वा एतदेकमुद्गमेक ऋसद् करवाव समानं करवावेति तस्माद्वा एतदुभय ऋसद् क्रियते ॥ २ ॥

स घृः कपालान्युपदधाति । स उपवेपमादत्ते घृष्टिरसीति स युदेनेनाग्निं घृष्टिवशोपचरति तेन घृष्टिरथ युदेनेन यज्ञ उपपालभत उपवेव वा एतन्नैतद्वेष्टि तस्मादुपवेपो नाम ॥ ३ ॥

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति, एतदुपले अन्यतरः । तदा एतदुभयं सह क्रियते । तद्यदेतदुभयं सह क्रियते ॥ १ ॥

शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य-यत्पुरोडाशः । स यान्येवेमानि शीर्ष्णः कपालानि-एतान्येवास्य कपालानि, मस्तिष्क एव पिष्टानि । तदा एतदेकमुद्गम् । एकं सह करवाव, समानं करवावेति । तस्माद्वा एतदुभयं सह क्रियते ॥ २ ॥

स यः कपालान्युपदधाति, स उपवेपमादत्ते-“ घृष्टिरसि ”-(१ अ० १७ मं०) इति । स

पस्य नि श्रुतित वेदा यो वेदभ्योऽखिल जगत् । निर्गमे, तमह वन्दे विद्यार्थमहेभ्यम् ॥ १ ॥

एव प्रथमान्याये ऋतोपायनादि तदुल्लेखणान्तं प्रयोगजातमुक्तम्, अथ द्वितीये कपालान्येवान्यतरादिरभिधीयते । तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदन्यूनान् विभक्तेः-(का. श्रौ. द. २ । १०८) स वै कपालानीति । ‘ अन्यतर ’ श्रुतिना मध्ये एक आग्नीध्र ‘ स ’ कपालानानुपधाता । ‘ अन्यतर ’ अर्चयुं, ‘ स ’ पेषणार्थं एतदुपले उपदधात् । उक्त कर्तृभेदमुपमादत्ते-तद्वा एतदुभय सह क्रियते-इति । एवकर्तृकत्वे हि पेषणानुष्ठानं स्यात्, एतन्नोभय सहानुष्ठेयम्, अतो विभिन्नानि कर्तारौ युगपत् कर्तव्यानिच्यर्थः । एतत्सहायनानुष्ठानमुपमादन्तिमनुवदति- तद्यदिति ॥ १ ॥

उपमादन्ति-शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञानं यज्ञशिरस्य संपादनं-स यान्येवेमानीति । मस्तिष्क एवेति । शिर कपालान्तर्गतं मासम् ‘ मस्तिष्कः ’ । तद्वा एतदिति । ‘ तद् ’ एतत् कपालं मस्तिष्कस्य मिलितं सन्निहितं सन्नकमेवम् प्रसिद्धं लोके । तद्वावापि शिर कपालं मस्तिष्कसस्तयो कपालपिष्टयो सह प्रयोगानुरोधाशात्प्रकरणं यज्ञशिरस्य एकीकरणं सेत्स्यता यभिप्रायः ॥ २ ॥

तत्र कपालान्युपदधात कल्पमाह-स उपवेपमादत्ते घृष्टिरसीति । अद्भारविद्वानार्थं वाष्टनुपवेव ।

१-‘ इवमिति वाच्यमस्य ’ एव न्यायेऽप्यत्र लुपयेत् । २-इवं युतेर्मैलाकभृतिरुच्यते । ‘ इमानं कपालानां मस्तिष्क-घृष्टिरसौवम् । अथ-दीर्घादि मस्तिष्कान् बर्हिषीति निबन्ध-’ इति यज्ञार्थं कपालान् इत्यान्मस्तिष्कभृतिनाम्ना अथरुहणम् । ३-‘ इवमिति ’-इति तन्मन्वाशादपि बहुम् । एवमुपायान्तरस्यम् । ४-‘ घृष्टिरसि तुपवेवमादत्ते ’ (धे० सू० १ १०५) । ५-‘ यत्कपालान्याय मूलेदेवे शिवा-कष्टमात्रं कर्तव्यं ’-इति महीधरः । अथ य यत्कपालं तत्रैव । पुरोडाशे तु इत्यादि-कष्टमात्रं कष्टविषय । तदायं कर्त्तव्यः ‘ इवमिति वाच्यमस्य इत्युक्तम् । कः धी सू १ । १०५ ।

तेन प्राचोऽङ्गारानुद्दहति । (त्य) अपाम्ने अग्निमामादं जहि निष्क-
व्याद् ङि स्रेत्ययं वा ऽआमाद्येनेदं मनुष्याः पक्त्वा अशन्त्यय येन पुरुषं
दहन्ति स क्रव्यादेतत्तदुभावतो ऽपहन्ति ॥ ४ ॥

(न्य) अयाङ्गारमास्कौति । (त्या) आ देवयजं वडोति यो देवयाद्
तस्मिन्द्वापि श्रपयाम तस्मिन्यज्ञं तनवामहा ऽडति तस्माद्वा ऽआ-
स्कौति ॥ ५ ॥

तुं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽअसुर-
रक्षमेभ्यऽआसद्ग्याद्विभयाश्चकुर्नुत्रोऽघस्तात्राश्रा उक्षांस्स्युपोच्छित्ति-
यदेनेनाग्निं धृष्विवोपचरति, तेन धृष्टिः । अय मदेनेन यज्ञ उपालभते, उपेव वा एनेनेतदेवेष्टि ।
तस्मादुपवेपो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुद्दहति—“अपाम्ने अग्निमामादं जहि निष्कव्याद् ङि स्रेत्ययं” (१ अ० १७ मं०)
इति । अयं वा आमाद्—फेनेदं मनुष्याः पक्त्वा अशन्ति । अय येन पुरुषं दहन्ति, स क्रव्याद् ।
एतावैतदुभावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

अयाङ्गारमास्कौति—“आ देवयजं वड” (१ अ० १७ मं०) इति । यो देवयाद्, तस्मिन्
द्वापि श्रपयाम; तस्मिन् यज्ञं तनवामहा—इति । तस्माद्वा आस्कौति ॥ ५ ॥

तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते असुररक्षमेभ्य आसद्वाद् विभ-

धृष्टिश्च निर्वक्ति—स यदेनेनेति । ‘ धृष्विव ’—इति क्रियाविशेषणम् । “ विधुषा प्रगल्भ्ये ” (स्वा० प. २३)
इत्यस्माद् धृष्वोत्यनेनेति धृष्टिरिति कारणे क्लित्यर्थः । अत एवैतदुपवेपस्य संज्ञान्तरम् । तथा चान्यत्र द्युते—
“ धृष्टिरुपवेप—” इति । अयेत्याद्युपवेपस्य निर्वचनम् । अय यज्ञे ‘ एतेन ’ काष्ठेन ‘ यत् ’ अङ्गारदिकम्
‘ उपालभते ’ प्राप्नोति । ‘ तत् ’ एतत् ‘ एतेन ’ उपवेपेण ‘ वेष्टेन ’ । “ निष्कव्यात् ” (जु. उ. ११)
इत्यस्मात् कारणसाधनो घञन्त उपवेपशब्दः ॥ ३ ॥

अग्निगताद्गुह्यशस्य निरसन विधेत्—तेनेति । ‘ प्राचः ’—इति विधेयविशेषणम् । प्राग्दिग्गतानित्यर्थः ।
मन्त्रगणयोरामाङ्कव्याच्छब्दयोर्विवाक्षितमर्थमाह—अयं वा इति । आममपकमतीति ‘ आमाद् ’, मनुष्याणामोदन-
पाकादिहेतुरग्निः । क्रव्यं पल्लमतीति ‘ क्रव्याद् ’ (इति) शब्ददर्शनेऽग्निः ॥ ४ ॥

एवमभ्युपयामि मन्त्रेण निर्हृत्यं दुद्रादग्नेः पुरोडाशश्रवणार्थमङ्गारहरण विधेत्—अथेति । ‘ आस्कौति ’
विभजनीत्यर्थः । “ सुम् आपवणे ” (ऋषा. उ. ६) इति धातुः । इत्थं कुर्वतामग्निप्रायमाह-
य इति । देवयजं यजतीति ‘ देवयाद् ’ ‘ यः ’ अग्निः तस्मिन् हविःश्रवणादिकं करवामहै—इत्यनेनाग्नि-
प्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्द्वापि मध्यमकपालस्योपधानं विधेत्—तमिति । अङ्गारस्योपरि विहितं कपालोपधानं प्रशसति—

१-धृष्टिरुपवेपशब्दः (धी० सू० १६ । २ । १५ । २ । १५ । ७ । २०) इत्यम् । २-“ अपाम् इत्यङ्गारम् प्राच-
करोने ” धी० सू० १. १५ । ३-“ शब्दादङ्कव्यः ” इति पा० । ४-“ निर्हृत्यं ” इति पा० । ५-“ आदेवयज
मित्यङ्गारवाह्य ” धी० सू० १. ११ । १६-“ कपालेनावच्छादयति एवमतीति ” (धी० सू० २-११०-१११-११२) ।

मिहिं रक्षसामपहन्ता तस्मादेवमुपदधाति तद्यदेपुऽ एव भवति नान्यऽप्य हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्मान्मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

सऽ उपदधाति । ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्टुं इति पृथिव्याऽ एव रूपेणैतदेव दृष्टुं हत्येतेनेव द्विपुन्तं भ्रातृव्यमुववाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्मुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्तऽ उभे वीर्ये सजातवन्तीति भूमा वै सजातास्तद्भूमानमाशास्तऽ उपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति वृद्धिं नाभिचरेद्युऽ अभिचरेदमुप्य वधायेति ब्रूयादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

याधङ्कः, नेत्रोऽप्यस्त्रावाशा रक्षास्युपोत्तिष्ठानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादेवमुपदधाति । तद्यदेव एव भवति, नान्यः । एष हि यजुष्कृतो मेध्यः । तस्मान्मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति—“ ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्टुं ”—(१ अ० १७ मं०) इति । पृथिव्या एव रूपेणैतदेव दृष्टि । एतेनैव द्विपुन्तं भ्रातृव्यमुववाधते—“ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्मुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति ”—(१ अ० १७ मं०) इति । बह्वी वै यजुःष्वाशीः, तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्ते । उभे वीर्ये । सजातवन्तीति । भूमा वै सजाताः, तद् भूमानमाशास्ते । उपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति—यदि नाभिचरेत् । यद्यु अभिचरेत्—अमुप्य वधायेति ब्रूयात् । अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

देवा ह वा इति । नेत्र इति । ‘ न ’ अस्माक हविषो मागेनैव रक्षसाद्य उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं कृतवत् इत्यर्थः । एव सयुक्तमप्यनिवृत्तिमाह—अग्निर्हिनि । “ आ देवपत्नम् ” इति मन्त्रेण स्थाणितमैवाङ्गारस्योपरि कपालोपधानं प्रशंसति—तद्यदिनि । यजुषा मन्त्रेण सरवृत्तं वादेव एव हि कपालोपधाने मुत्स्यो नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितमुपधानमनूप मात्र विरते—स उपदधातीति । पृथिवीं दृष्टुं इति । पृथिवीमन-पत्रवणात् तत्सचिन्वरूपेणैतदेव कपालं दृष्टुं करोति । दृष्टेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वत् तद्यजुषववाधते । एतन्मन्त्र-राशमन्त्र-वधायेति—ब्रह्मवनीति । बह्वी वा इत्यादि । यजुषु यजुर्मन्त्रेषु यद्विधा खड्ग ‘ वाशी ’, फल-प्रार्थना, अतो बहुविधं ब्रह्मश्चादिसम्पन्नमनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतयोर्वैश्वदेव्याद्योर्लक्षण्या तद्विपरिवृत्तं विवक्षितमिति व्याचष्टे—उभे वीर्ये इति । भूमा वा इति । समान जायत इति ‘ सजाता ’ शब्दः । तद्यु च यद्भूमावन् दर्शितात् धर्मिवादिना सजातशब्देन तदसौ विवक्षित इत्यर्थः । अभिचरतो विशेषं बहुमुक्तं नित्य-पञ्चमनुवदति—उपदधामि भ्रातृव्यस्मेति । तमेव विशेषं दर्शयति—यद्यु अभिचरोदिति । अभिचरणपक्षे ‘ आतृव्यस्य वधायेति ’ इति स्थाने ‘ अमुप्य ’ वधायेति—स्वित्वा त्रोनोम वष्टवत् निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः । उपरि-तस्य वधानस्योपर्यङ्गुल्या अभिनिहितं विरते—अभिनिहितमेवेति ॥ ७ ॥

(त्य) अथाङ्गारमास्कोति । नेदिद्द पुरा नाद्रा उक्षाधंस्याविशात्रिति ब्राह्मणो हि उक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरद्दगुल्या भवति ॥८॥

(त्य) अथाङ्गारमध्यूहति (त्य) अग्रे ब्रह्म गृष्णीष्वेति नेदिद्द पुरा नाद्रा उक्षाधंस्याविशात्रित्यग्निर्हि उक्षसामपहन्ता तस्मादेवमध्यूहति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ अत्पश्चात्तदुपदधाति । धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्टुं हेत्यन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृष्टुं इत्येतेनैव द्विपुन्तं भ्रातृव्यमववाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति ॥ १० ॥

(त्य) अथ अत्पुरस्तात्तदुपदधाति । धर्ममसि दिवं दृष्टुं हेति दिवऽएव रूपेणैतदेव दृष्टुं इत्येतेनैव द्विपुन्तं भ्रातृव्यमववाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति ॥ ११ ॥

अथाङ्गारमास्कोति । नेदिद्द पुरा नाद्रा रक्षांस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि रक्षसामपहन्ता । तस्माद्भूमिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरद्दगुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गारमध्यूहति—“अग्रे ब्रह्म गृष्णीष्व”-(१ अ० १८ म०) इति । नेदिद्द पुरा नाद्रा रक्षांस्याविशानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । तस्मादेवमध्यूहति ॥ ९ ॥

अथ यत्पश्चात्तदुपदधाति—“धरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्टुं”-(१ अ० १८ म०) इति । अन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृष्टुं इति । एतेनैव द्विपुन्तं भ्रातृव्यमववाधते—“ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधायेति”-(१ अ० १८ म०) इति ॥ १० ॥

अथ अत्पुरस्तात्तदुपदधाति—“धर्ममसि दिवं दृष्टुं”-(१ अ० १८ म०) इति । दिव एव

दक्षिणहस्तेनाग्न्याङ्गारास्माहृत्य विधत्ते—अयेति । नेदिद्देत्यादि । यदि सव्यपाणेरद्दगुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा ‘इह’ अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव [राक्षसाः प्रविशेयुः; नैव तथा स्यादित्यद्गुल्या] अभिनिहितमेव भवेदित्यर्थः । तथा सत्युक्तदोषनिवृत्तिमाह—ब्राह्मणो हीनि । अग्निर्वया दाहेन रथाग्निं हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रमामर्ष्येन तेषां हिंसकः । अतोऽङ्गाराभ्यूहनपर्वन्तमद्गुल्याभिनिहितमेव भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

समन्त्रक कपालस्योपर्यङ्गाराभ्यूहत्तं विधत्ते—अयेति । नेदिद्द पुरेति । ‘पुरा’ पुरोद्वाराधिभ्रयणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पाश्चात्पूरुपाळस्योपधानं विधत्ते—अयेति । मध्यमकपालस्योपधानानन्तर्वमयशब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् न्याल्लेखम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्यात्स्य कपालस्योपधानं विधत्ते—अयं यदिनि । दिव एव रूपेणेति । दिवः सव्यधिया रूपेण ‘एतत्’ तृतीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१—“सत्याद्गुल्या शब्देऽङ्गारं निदधाममे ब्रह्मेति” श्री० सू० ३, ११३ । १—कोडात्पर्वान्तर्याम्यस्व स्थाने ‘राक्षसाः प्रविशेयुः’ भवत् कपालस्योपर्यङ्गाराभ्यूहनपर्वेणमद्गुल्या’ इति वाक्यन्तरं द्रष्टव्यम् । २—श्री० सू० ३, ११३ । ४—“धर्ममसि दिवं दृष्टुं” श्री० सू० ३, ११४ । ५—“पुरस्ताद्देव्यिति” श्री० सू० ३, ११५ ।

(त्पु) अथ मुहक्षिणतस्तदुपदधाति । विश्वाम्यस्त्वाशाभ्यऽउपदधा-
मीति स यदिमौल्लोकानुति चतुर्थमस्ति वा न वा तेनेवैतद्विपन्तं भ्रातृव्य-
भुववाधते अनदा वै तद्यदिमौल्लोकानुति चतुर्थमस्ति वा न वानदो तद्य-
द्विश्वाऽआशास्तस्मादाह विश्वाम्यस्त्वाशाभ्यऽ उपदधामीति तूर्ण्यीं वै
वेतराणि कपालान्युपदधाति चित्तस्स्योर्द्धितऽ इति वा ॥ १२ ॥

(वाथ) अथाङ्गारैरभ्यूहति । भृगूणामङ्गिरसां तुपसा तप्यध्वमित्येतद्वै
तेजिष्ठं तेजो यद्भृग्वङ्गिरसां ऽश्रुतप्तान्यसन्निति तस्मादेवमभ्यूहति ॥ १३ ॥

रूपेणैतदेव दहति । एतेनैव द्विपन्तं भ्रातृव्यमववाधते—“ ब्रह्मवनि त्वा क्षववनि सजातवन्यु-
पदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ”—(१ अ० १८ म०) इति ॥ ११ ॥

अथ यदक्षिणतस्तदुपदधाति—“ विश्वाम्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि ”—(१ अ० १८ म०)
इति । स यदिमौल्लोकानुति चतुर्थमस्ति वा न वा । तेनेवैतद् द्विपन्तं भ्रातृव्यमववाधते । अनदा वै
तद्—यदिमौल्लोकानुति चतुर्थमस्ति वा न वा । अनदो तद्—यद् विश्वा आशाः । तस्मादाह—
“ विश्वाम्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि ”—इति । तूर्ण्यीं वैवेतराणि कपालान्युपदधाति । “ चित्तस्स्योर्द्ध-
चित्तः ”—(१ अ० १८ म०) इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरभ्यूहति—“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ”—(१ अ० १८ म०) इति ।
एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद् भृग्वङ्गिरसां । सुतप्तान्यसन्निति—तस्मादेवमभ्यूहति ॥ १३ ॥

दक्षिणमगस्थितस्य कपालस्योपधान विधत्ते—अथ यदिनि । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—स यदित्यादिना ।
पूर्वं हि त्रिमिरपटितं कपालं पृथिव्यादिलोकत्रयोर्लोकान्छरीर्वाय प्रतिपादितं, इदानीं तु ‘ इमान् ’
अर्द्धलोकान् ‘ अति ’ अतिक्रम्य यद् ‘ चतुर्थम् ’ स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सद्विधमेव, लोकत्रयवत्
प्रतिद्वयभावात् । अतो मन्त्रे लोकत्रयविशेषे परित्यज्य “ विश्वाम्यस्त्वाशाभ्य ”—इति स्वशब्दपर्या-
यस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सद्विधमानात् सर्वस्मादेव स्थानान् ‘ द्विपन्तम् ’ शब्दु ‘ स ’ यजमान ‘ तेन ’
चतुष्कपालोपधानेन वाधत इत्यर्थः । “ विश्वाम्य ” इति मन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वनुपपादयति—
अनदा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवार्तनश्चतुर्थस्य सद्भावेऽसद्भावश्च ‘ अनदा वै ’ अस्माकमग्रत्यक्ष एव,
यद् ‘ विश्वा आशा ’ सर्वा दिशा, तदप्यनदा ‘ अनर्हव ’ अप्रत्यक्षमेव, लोकत्रयवत् प्रतिद्वयभावात् ।
अतोऽप्रत्यक्षदिग्वाधिना ‘ विश्वाम्य आशाभ्य ’ इति पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्त सकलमेवाग्रत्यक्ष विवक्षित-
मित्यर्थः । एव कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधान प्रतिपाद्यविशिष्टकपालोपधाने पद्यद्वयमाह—तूर्ण्यीं वैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वह्नावाप्यूहन विधत्ते—अथेति । मन्त्रे भृगूणामङ्गिरसाप्रति तपसो यद् विशेषण तद्
आपष्टे—एतदा इति । यद् ‘ भृग्वङ्गिरसां ’ महर्षीणा तपोविशेषजनित तेषु, ‘ एतद् ’ खन्वम्यादितेजो-

१—“ विश्वाम्य इति दक्षिणत ” धी० सू० २ १११ । २—“ यम विमज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्सथितस्यसि ” तूर्ण्यी ।
वा० धी० सू० २ ११० १११ । तदप्य च “ एवमन्त्रादश्रय चोर्ध्वस्य ” “ अथिक्त दक्षिणत ” धी० सू० २ १११,
११० । एतद्वै वेतजिष्ठं तद्वाच्यम् । ३—“ भृगूणामिन्द्रारैरभ्यूहति ”—धी० सू० २ १११ ।

(त्व) अय यो दृषदुपलेऽ उपदधाति । स कृष्णाग्निमादत्ते शर्मा-
सीति तदवधूनोत्यवधूतश्च रक्षोऽवधूताऽ अरातय इति सोऽग्नावेव बन्धु-
स्त्वत्प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्त्विति सो-
ऽग्नावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

(३) अय दृषदमुपदधाति । धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वे-
त्त्विति धिषणा द्विपर्वती द्वि प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्त्विति तुत्सञ्ज्ञामेवै-
त्तकृष्णाग्निनाय च वदति नेदन्वोऽन्युश्च दिनसातऽ इतीयमेवैषा
पृथिवी रूपेण ॥ १५ ॥

अय यो दृषदुपले उपदधाति-स कृष्णाग्निमादत्ते-“ शर्मासि ”-(१ अ० १९ मं०)
इति । तदवधूनोति-“ अवधूतश्च रक्षोऽवधूता अरातयः ”-(१ अ० १९ मं०) इति ।
सोऽग्नावेव बन्धुः । तत् प्रतीचीनग्रीवमुपस्तृणाति-“ अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्त्विति ”-
(१ अ० १९ मं०) इति । सोऽग्नावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

अय दृषदमुपदधाति-“ धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग् वेत्त्विति ”-(१ अ० १९
मं०) इति । धिषणा द्वि, पर्वती द्वि, प्रति त्वादित्यास्त्वग् वेत्त्विति । तत्सञ्ज्ञामेवैषा कृष्णाग्निनाय
च वदति-नेदन्वोऽन्यं दिनसात इति । इयमेवैषा पृथिवी रूपेण ॥ १५ ॥

न्तरात् ‘ तेजिष्ठम् ’ तेजस्वितमम्, अतिशयेन दीप्तम् । तेजस्विशब्दादिष्ठानि “ विन्त्यतेर्लुक् ” (पा० सू०
१. ३. ६९) इति लृक् । एव वदती मन्त्रस्याग्निप्रायमाह-सुतमानीति । एतान्युपहितानि कमालानि
श्चवत्त्रिसा तपसा सुष्टु-अतिशयेन तप्तानि मवेदुमित्यनेनाग्निप्रायेणेत्यर्थः । ‘ अस्तम् ”-इत्यस्तेः (पा. व
३ । ४ । ७) पञ्चमलकारे रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सहास्रयुवयोः कालोपधानमभिधाय पेषणं विधातुशारभते-अथेति । अवहननवत् पेषणस्यापि कृष्णा
ग्निस्त्योत्सर्कन्त्यतामभिप्रेत्य तदादानं विधेत्-स कृष्णाग्निमिति । सोऽग्नावेवेति । अवहननप्रकारे
कृष्णाग्निनावधूननविधिशोधी यः प्रागाघातः-“ तत्राग एषैतद्रक्षास्त्यतोऽपहन्तीति-” स एवात्राप्यनुषज्य योत्र
नीय इत्यतिदेशः । नस्य कृष्णाग्निस्त्यस्य स्तरणं विधेत्-सदिति । “ इयं वै पृथिव्यदिति-” इत्यादिना एत
प्रागाघातमेनन्त्यन्त्याह्वानेन, तद्व्रातिदिशति-सोऽग्नावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाग्निस्त्योपरि दृषदः समन्त्रकलुषधाने विधेत्-अथेति । धिषणा हीत्यादि । पेष
णान्तरात् ‘ विषणा ’ पर्वतावपवत्तरात् ‘ पर्वती ’-इत्येतदुभय प्रतिहेनिति ‘ द्वि ’-शब्दयोरेत्यं
इयमेवेति । पाथिवेन धारणाह्वयेन रूपेण योमात् ‘ एषा ’ दृषदियमेव शयित्रीत्युक्तिः ॥ १५ ॥

१-इदं प्राग्ने पूर्व-१।४।४ । इष्टम् । २-“ कृष्णाग्निमादत्ते पूर्ववत्प्रतिकृष्णाग्निम् ”-श्री० सु
१-१।४।५।४-“ तस्मिन् दृषद धिषणासि ”-श्री० सू० २।१२.४ ।

(ण) अथ शुभ्यामुदीचीनाग्रामुपदधाति । दिवस्कम्भनीरसीत्यन्तरिक्षमेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे तस्मादाह दिवस्कम्भनीरसीति ॥ १६ ॥

(त्य) अथोपलामुपदधाति । धिपुणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तिवति कुनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति तस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्वती वेत्तिवति प्रति हि स्वः संजानीते तत्सञ्जामुवैतुहपदुपलाभ्यां वदति नेदन्योऽन्यु ॐ दिनसातऽ इति सौरवैषा रूपेण हुन्ऽ एव ह्यदुपले जिह्वेव शुभ्या तस्माच्छुभ्यया समाहन्ति जिह्वया हि वदति ॥ १७ ॥

अथ शुभ्यामुदीचीनाग्रामुपदधाति—“ दिवस्कम्भनीरसि ”—(१ अ० १९ मं०) इति । अन्तरिक्षमेव रूपेण । अन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे । तस्मादाह—दिवस्कम्भनीरसीति ॥ १६ ॥

अथोपलामुपदधाति—“ धिपुणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ”—(१ अ० १९ मं०) इति । कुनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति । तस्मादाह पार्वतेयीति । प्रति त्वा पर्वती वेत्तिवति । प्रति हि स्वः संजानीते । तत् सञ्जामुवैतुहपदुपलाभ्यां वदति नेदन्योन्यं दिनसात इति । सौरवैषा रूपेण । हुन् एव ह्यदुपले । जिह्वेव शुभ्या । तस्माच्छुभ्यया समाहन्ति । जिह्वया हि वदति ॥ १७ ॥

अथ ह्यदुपलाया स्थापन समन्त्रक विधये—अथ शुभ्यामिति । ‘ उदीचीनम् ’ उदगवर्षितमद्रे यस्या सा तदीका । कात्यायनोऽप्याह स—“ पश्चाच्छुभ्यामुपोहयुदीची दिव इति ” (श्रौ० सू० २. १२९) इति । शुभ्याया पुलभेदेत्तन्मन्त्रहेतुव नक्तुमन्तारिक्षरूपतामाह—अन्तारिक्षमेवेति । द्यावापृथिव्या मया सत्तुतयो-देषदुपलभोर्मेदिवेदवत्स्थानलक्षणैर्न रूपेण ‘ अन्तारिक्षमेव अन्तारिक्षलोकानामिव ’ शुभ्या ’ इमे च द्यावा-पृथिव्यावन्तरिक्षेण हि तस्माद् ‘ विष्टब्धे ’ विविधमधस्तादुपरिष्टाद् धारते, अनेऽन्तरिक्षामिका शुभ्यापि दिवस्कम्भनीरसीनि स्फुटते ॥ १६ ॥

ह्यदुपलयाया स्थापन समन्त्रक विधये—अथेति । ‘ पार्वतेयी ’ शब्द न्याचष्टे—कुनीयसीत्यादिना । तस्मादेषोपलाऽतिरायेन ह्यदुपला सनाशादत्यपरिमाण्या, अतः ‘ एषा ’ ह्यदुपला ‘ दुहितेव भवति ’ दुहिता हि लोके मातुर्लक्षणी भवति । तस्मादेषा पर्वत्या पुत्री ‘ पार्वतेयी ’—इति—‘ श्रौण्यो ढक् ’ (पा० सू० ४. १. १२०) इति ढक् । ‘ प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ’—इति मन्त्रशेषेण परस्परहिंसापरिहारार्थं ह्यदुपलयाऽन्तारिक्षकरणार्थं इति न्याचष्टे—प्रति हीति । उपपर्यवस्थानलक्षणेन रूपेण ‘ एषा ’ उपला ‘ पार्वतेयी ’ सुलोनाम्भिवन्पर्य । तदेको

१—यद्यन्त्रक स्थापनायां शुभ्याया ह्यदुपलभोर्मेदिवेदवत्स्थान प्रथमादि । तद्यपि ‘ पश्चाच्छुभ्यामुपोहयुदीचीनि इति ’ सूत्रपरमत्वात् । ह्यदुपला तस्यैवाग्र शुभ्याया उपलभ कर्तव्यम् । प्रायश्चित्तपरम्परया । तथा वायु ऋषेः ‘ अथरिष्याद्वाच्योऽथ । हुन् एव ह्यदुपल विष्टेव शुभ्यायै विष्टासत्तुमीत्यदुपलपरिमाण्येव । तथा विष्टेयाः । विष्टयै ह्युपर शुभ्यायापादनाय पराणम् । किञ्चान्यदुपलदुपदिना ह्यदुपला मन्त्रवक्तुःसुपलवतापि निवृत्तःकस्याप्यो ह्यदुपलादुपला उपलभम् । लिङ्गम् “ अथ अथन शुभ्यामिच्छन्नामन्त्रवक्तुःसुपलवन्ते विष्टयि वा तदुपला वेत्ते । अथस्तानुपलया एवस्ताने न्यायः । विष्टयस्तुतिपर्यायःकस्याप्येव । ” इति ‘ अथस्तानुपलया उपलभपरममतेः । अथिद्विद्वन्वाच्यमुपलया ह्यदुपलम् ” इति का० श्रौ० सू० भा० २, १२५-१२६ । इति २—“ ह्यदुपला विष्टयःसति ” श्रौ० सू० २. १२६ ।

(त्व) अथ हविरधिषपति । घान्यमसि धिनुहि देवानिति घान्य षं हि देवान्धिनुवदित्यु हि हविर्युह्यते ॥ १८ ॥

(त्रिऽय) अथ पिनष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धामिति श्रोहति देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतियृग्णात्सुच्छिद्रेण पाणिना उक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००)

तद्यदेवं पिनष्टि । जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानाम् अथैतदुलूखलमुसलाभ्यां ह्यदुपलाभ्यां हविर्युहं प्रन्ति ॥ २० ॥

अथ हविरधिषपति—“ घान्यमसि धिनुहि देवान् ”— (१ अ० २० मं०) इति । घान्यं हि देवान् धिनवदित्यु हि हविर्युह्यते ॥ १८ ॥

अथ पिनष्टि—“ प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धाम् ”— (१ अ० २० मं०) । इति । श्रोहति—“ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतियृग्णात्सुच्छिद्रेण पाणिना उक्षुषे त्वा ”— (१ अ० २० मं०) इति ॥ १९ ॥

तद्यदेवं पिनष्टि । जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानाम् । अथैतदुलूखलमुसलाभ्यां ह्यदुपलाभ्यां हविर्युहं प्रन्ति ॥ २० ॥

ह्यदुपडे समाहन्तीति प्रौं पश्यतेः समाहनने विहितम्, तत्र शम्पात्तः सांवनत्वं प्रसह्यदुपपादयति—इन्नु एवेति । ह्यदुपलयोऽयमत्रावस्थानाद्भवम् । तन्मध्येऽवस्थानाच्छम्पाया विहालय् । यस्मात् विहया लोको वदति तस्मात्विहास्यानायथा शम्पयैव समाहनने कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं ह्यद उपारं समन्त्रकं तण्डुलप्रक्षेपं विधेवे—अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यसन्दस्याभिप्रायमाह—देवान् धिनवदिति । “ विधि प्रीणार्थः ” (श्वे. प. १९४) इति घट्टः । यद्यप्यातम्यादिदेवान् ‘ धिनवत् ’ प्रीणयेदित्यनेनेवाभिप्रायेण हि हविर्युह्यते, अतो धिनोति प्रीणयतीति ‘ धन्यम् ’ । यत एवमतो देवान् धिनुहीनि मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्त्रक पेषण विधत्ते—अथेति । ‘ पिनष्टि ’ संचूर्णयति । “ पिष्ट संचूर्णे ” (व. प. १९) इति घट्टः । प्रकर्षेण—अनिति चेष्टव इति नासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छन्—श्वासरूपो वायुः ‘ प्राणः ’ । ‘ उक् ’ उर्द्धु-दपोदेशं प्रत्यनिति चेष्टव इति ‘ उदानः ’ नासिकाभ्यां देहे पुनः प्रविश्यन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं तर्वासु नाडीवनिति प्रेरयतीति ‘ व्यानः ’ ; उर्द्धावृष्टिबिलक्षणो मध्यवर्तिर्वायुः । एतन्मन्त्रार्थ उत्तरमन्त्र-सापेक्ष इति तदुभयं समुच्चयं व्यास्यतुमुत्तरमन्त्रं विनियुक्ते—श्रोहति देवो व इति । अनेन मन्त्रेण कृष्णाग्निने प्रक्षिपतांत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कौत्यायनेन ह्यत्रप्रणयनम् तद् आक्षणात्तरमूलम् । स ह्येवं धन-वामास—“ पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ”, “ दीर्घानिति कृष्णाग्निने श्रोहति ”, “ उक्षुषे त्वेतीत्येते ” (श्रौ. सू. २. ११७—१२८—१२९)—इति ॥ १९ ॥

प्राणायेति मन्त्रस्याभिप्रायमाविष्कर्तुमुक्तं पेषणमनुवदति—तथादिति । ‘ अमृताना मरणरहिताना देवानां

१—अत्र हि कश्चिदकारं उपपश्येया पूर्वं अतीति तस्मैवाय सकेतः, एतदुत्तरापि हेयम् । २—इदं च प्राण्ये पूर्व ११११३ । ३—“ घान्यमसि धिनुह्यते ” इति धौ० सू० २ । १२७ । ४—“ कर्षार्थेति ” इति पा० । ५—“ कत्यावगम्य-मनां तत् प्राञ्चान्तमूलम् ” इति पा० । ६—एतदुत्तरमन्त्रेणैव तद्वायुवेधानित्यन्त-पेषणमन्त्रः । देवो व इत्यदिरेव श्रोह-मन्त्र इति विशेषः । यत्तुल्लभ्यते धृती “ प्राञ्चान्तोत्तरमन्त्रेण तद्वायुवेधानित्यन्त-पेषणमन्त्रेण देवो विनियुक्तः—

स ब्रवाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तुत्याणोदानौ दधाति ध्यानाय त्वेति
 तद्ब्रवातुं दधाति दीर्घामनुप्रसितिमायुषे धाम्प्रिति तदायुर्दधाति देवो वः
 सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्त्रच्छिद्रेण पाणिना सुप्रतिगृहीतान्यस-
 श्रिति चक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्येतानि वै जीवतो भवन्त्येवमु हेतुजीवमेव
 देवानां हविर्भुवत्यमृतममृतानां तस्मादेवं पिनाष्टि पि शुं घृन्ति पिष्टान्यु-
 भीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

(न्य) अथैकऽ आज्यं निर्वपति । यद्वा ऽआदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते यावद्दे-
 वृत्यं तद्भवति तदितरेण यजुषा गृह्णाति न वा ऽ एतत्कस्यैचन देवतायै

स यदाह—प्राणाय त्वोदानाय त्वेति, तत्याणोदानौ दधाति । ध्यानाय त्वेति, तद् ध्यानं दधाति ।
 दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधामिति, तदायुर्दधाति । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्त्रच्छि-
 द्रेण पाणिना, सुप्रतिगृहीतान्यसश्रिति । चक्षुषे त्वेति, तच्चक्षुर्दधाति । एतानि वै जीवतो भवन्ति ।
 एवमु हेतुजीवमेव देवानां हविर्भुवत्यमृतममृतानाम् । तस्मादेवं पिनाष्टि । पिंघन्ति पिष्टानि, अभी-
 न्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैक आज्यं निर्वपति । यद्वा आदिष्टं देवतायै हविर्गृह्यते—यावद्देवृत्यं तद् भवति । तदितरेण
 यजुषा गृह्णाति । न वा एतत्कस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णादिरिति—यदाज्यम् । तस्मादतिरुक्तेन

हवि ' जीवन् ' प्राणधारण युक्तमेव उक्तं ' अमृतम् ' मरणसाधन न भवति । अथैव सत्येतद्दत्ताधन हवि-
 र्वहननपेषणाम्बामृत्विजो धारयन्ति । तथा सति निर्वृत्तत्वात् तस्यामृतत्वसाधनं न युक्तमिति भावः ॥२०॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहार दर्शयति—स यदाहेति । पेषणसमये प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जान-
 प्राणोदानेन पुनरुत्सिन्व हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गतमन्वत् । एतानि वै जीवत इत्यादि । ' एतानि '
 प्राणोदानपरिणामादीनि ' जीवत ' मुख्यत्वं लिङ्गाणि । ' एवम् ' अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणोदानादिरिपापने सति
 हविरेषि सर्वावमेवेति युक्तं तस्यामृतत्वसाधनमित्यादिप्रायः । पिभ्यन्तीति । एव समन्त्रमप्ययुषुणा पेषणे कृते
 सति यजमानपरिचारका अवशिष्टं सर्वं चूर्णीकुर्यु । तयोर्दशितानि च कपालानि ' अर्धन्धते ' अश्वरे
 प्रदत्तानि कुर्युर्मुख्ये ॥ २१ ॥

पेषणसमय एवाज्यस्य निर्वाप निवृत्ते—अथैक इति । यदा चाज्यं पिनाष्टि, ' अथ ' तस्मिन्नेव समये
 ' एक ' अन्य अर्पिष्यादिराद्य निर्वपति । अत एव सूत्रेणा पेषणाप्यनिर्वापयो समसमयवार्तित्वं सूचिनम्,—

—'दीर्घामनुप्रसितिमायुषयाम्' ' इत्येव सविता० पाणिना वसुमेना' इत्येतन्मन्त्रद्वयं च शोभते त्रिविक्रुम् । अथान्नापारौलु-
 'ॐ प्राणाय वा विनामि ॐ इदानाय वा विनामि ॐ ध्यानाय वा विनामि ॐ दीर्घाम् ० पाणिना ॐ चक्षुषे वा ' " ईशे "
 इत्यथवाः । इत्येव मन्त्रपत्रकं भाषा त्रिविक्रुम् । तदेतत्सर्वं ब्राह्मणान्तरमूलम् । तत्र ब्राह्मणोपपन्नदत्ताधीयतपस्यभद्राने
 भवन्तमं विद्वत् । इति ।

३—प्राणोदानेन त्वेव स्थाने ' मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्वृत्तत्वं परित्यज्य यजमानेन '—इति पा० । २—' एतानि पितृनि पानी वा,
 अथि वा पन्थाहनि यदा पिनाष्टि '—इति (भा० औ० सू० १ २१ ८ ९) । ३—' आमीन्द्रादित्यर्थः ' इति वा० । तथा
 " यजन्त्यश्चन्दनं आमीन्द्रो विवक्षित " तत्र कर्वाययेन मद् विरभ्यने । तथाच तदाज्यम् "अज्यन्त्यश्चन्देन के अश्वत्थानादभियान्तु
 विवक्षत । अथैवैवैवैवै द्वि वेनगोरवाज्यशोचं घृणौ । इति । तथा च सूत्रकारस्याज्यं "विद्वेष्याज्यं वदोऽपीने यत्रमालो वर कण्ठि " ॥

हविर्गृह्णादिशति यद्वाज्यं तुस्मात्प्रतिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति महीनां पयो-
ऽस्मीति मुख्य इति ह वा ऽएतत्प्रसङ्गे नाम यद्वा वासा वा ऽएतत्पयो भवति
तुस्मादाह महीनां पयोऽस्मीत्येवमु हास्यैतत्प्रसङ्गे यजुषेव गृहीतं भवति
तुस्माद्विवाह महीनां पयोऽस्मीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ २-१ ॥

यजुषा गृह्णाति—“ महीनां पयोऽस्मि ”—(१ अ० २० मं०) इति । मस्य इति ह वा एतासामेकं
नाम—यद् गवाम् । तासां वा एतत् पयो भवति । तस्मादाह—महीनां पयोऽस्मीति । एवमु हास्यैतत्
सङ्गं यजुषेव गृहीतं भवति । तस्मादेवाह—महीनां पयोऽस्मीति ॥ २२ ॥

“ निम्नमागेतु निर्वाचयते महीनामिवायम् ” (श्री. सू. २. ११०.)—इति । तत्राग्रे प्रसिद्धदेवता-
वाच्यत्वादिवाच्यरहितेन मन्त्रेण महीनामिति विप्रिलुख—यद्वा इति । ‘ यत् ’ एतद् हविः “ आग्ने उष्टं
गृह्णाति ” इत्येव देवतायै निर्दिष्टं भवति, ‘ तद् ’ मह्यसाधनं यजुष्यं यावदेवम्यं भवति, तावदेवायमेव ‘ तत् ’
हविरेवेति । आग्ने च सर्वदेवतामाधारणमिति देवतादेवान्तरहितेनेव यजुषा गृह्णीयादित्यर्थः । तथा वाच्यस्य
सर्वदेवतासाधारण्यं, सोऽस्तीयाह—न वा इति । एवमनिरुक्तयजुषा मह्यमुपवाच तद् विप्रये—तस्मादिति ।
देवतानाम् निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् निलकम्, तद्विलक्षणमनिरुक्तम् । तादृशं च “ महीनामिवादि यजुः”,
तत्र प्रसिद्धदेवतावाच्यरहस्यानुपलभ्यम् ॥

अथैतन्मन्त्रं स्याच्छे—मस्य इति । “ मह दूवानाम् ” (म्या. प. ७११)—मघन्ते दूवन्ते इति ‘ मस्यः ’
एतच्च ‘ एतासां ’ गवाम् ‘ एकं ’ साधारणं मान । आग्नेय पयःकार्यवान् ‘ पयोऽस्मीति ’ विकारे प्रकृति-
शब्द इत्यर्थः । महीनाम्याग्यप्रकाराकृत्वात् ‘ अस्मि’—मन्त्रः प्रयोजक्य इत्याह—एवमु हेति । ‘ एवम् ’
अनेनेह मन्त्रेणाग्ये निरुक्ते सति तस्य सामकारानसामर्थ्यात्वात् । यजुषेव ‘ तत् ’ आग्यं गृहीतं मवर्ति-
त्यर्थः ॥ २१ ॥ १ (२. १) ॥

इति श्रीसायणाचार्योदितरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्वनिन्दनसततप्रथमाधे

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

—इति । वाक्यात् यद्विप्रिलुख कर्तव्यं तावदेवम्यं, यदेवायमेवम्यं । अतोऽप्यन्तरेण ब्रह्माग्निमित्ये । अथ एवमर्चु-
कृतिरुक्तेविप्रये महीनुं व्याजनेन यजमानः । एतत्कारणत्वात् । यजवर्तिषाम्याग्यम्यं इति । यजुष्यं—“ निम्नमाग्यं वेदोऽस्तीति
यजमानो वेदं करोति ” तत्रापि न यजमानकृत्याग्यं, तत्राप्यन्तरात् । मघन्तेमघनिर्वाचयामन्त्रं विदित्वात् । तेनाग्निर्वा-
क्यात्वेव वेदवाच्यं कर्म अस्मिन् कृत्याग्यवर्तिषातोऽप्यनुष्ठेत् । यजमानश्च निम्नमाग्यं यजमानोऽस्तीति । तस्मात्त-
याग्यं निम्नम् । निर्वाच्यं यजमानो मघोक्तम् । इति । का० श्री० सू० २. ११० ।

अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणं द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

पवित्रवति संवपति । पात्र्यां पवित्रेऽवधाय देवस्य त्वा सवितुः
प्रमुवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्यां संवपामीति सोऽमावेवैतस्य
यजुषो वन्दुः ॥ १ ॥

(३) अधान्तर्वेद्युपविशति । (त्य) अथैकऽपसुर्जनीभिर्गृहिताऽऽन-
यति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समापऽओषधीभिर्गृहिति मुथुं ह्येतद्दाप
ओषधिभिरेत्याभिः पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते समापधयो उसेनेति मुथुं ह्येत-
दोषधयो उसेनेताः पिष्टाऽअङ्घ्रिः सङ्गच्छन्तऽआपो ह्यतोसां रसः मुथुं
रेवतीर्जुगतीभिः पृच्यन्तामिति रेवत्यऽआपो जुगत्यऽओषधयस्ता उ ह्येत-
दुभयः सम्पृच्यन्ते सम्मुधुमतीर्म्मुधुमतीभिः पृच्यन्तामिति सः सुसवत्यो
सुसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह ॥ २ ॥

पवित्रवति संवपति, पात्र्या पवित्रेऽवधाय—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रमुवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हुस्ताभ्यां संवपामि ”—(१ अ० २१ मं०) इति । सोऽमावेवैतस्य यजुषो वन्दुः ॥ १ ॥
अधान्तर्वेद्युपविशति । अथैकऽपसुर्जनीभिर्गृहि । ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति—
“ समाप ओषधीभिः ”—(१ अ० २१ मं०) इति । सं ह्येतद्दाप ओषधिभिर्गृहिताभिः पिष्टाभिः
सङ्गच्छन्ते । “ समापधयो रसेन ”—(१ अ० २१ मं०) इति । सं ह्येतदोषधयो रसेनैताः
पिष्टा अङ्घ्रिः सङ्गच्छन्ते । आपो ह्यतोसां रसः । “ स रेवतीर्जुगतीभिः पृच्यन्ताम् ”—
(१ अ० २१ मं०) इति । रेवत्य आपः, जगय ओषधयः, ता उ ह्येतदुभयः सम्पृच्यन्ते ।

अथ पिष्टानां पिष्टकरणार्थं पात्र्यां सर्वाय विधेते—पवित्रवतीति । सान्त्वोपक्रमान्प्रसक्तनिर्देशः । पवित्र-
युक्ते पात्रे—इत्यर्थः । तदेव विद्योति—यात्र्यां पवित्रेऽवधायैति । सोऽमावेवैतस्येति । सविता वे देवानां
प्रसवितेत्यादिना प्रहृगप्रकरणे प्रागाहृत एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुष शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

अधान्तर्वेदीति । यथाहवर्गये हवि अरण्य गार्हपत्ये वा, उमयथापि वेदिमध्ये—उपविशेदित्यर्थः । कान्वा-
यनस्तु ब्राह्मणान्तामिमांशेण विवक्ष्यमाह—“ अपसस्य पञ्चाहुषविराज्यन्तर्वेदि वा ” (श्रौ. घ. २. १२२.)
इति । अथैक इति । ‘ एक ’ अन्य आग्नीध्रादि । उपसृजन्त्याभिरिति न्युत्पत्त्या पिष्टससर्जनार्थो आप-
‘ उपसर्जन्य ’ तामि सहागच्छेदित्यर्थः । अथ तातां तूष्णीमासेचन विधेते—ता आनयतीति । ताः पवित्रा-

१-“ मायाय ”—इति वा । २-“ कान्वाः उपवित्रायां पिष्टान्वावपति देवस्य वेदि ” श्रौ. सू. १. १. १ । ३-इति अङ्घ्रि-
पृष्ठे १. २. १० । इत्यत्र इत्यत्र ५ । ४-सोऽमावेवैतस्येति एव वाङ्मयम् । ५-“ सम्पृच्यन्ते उमयचन्य ” श्रौ. श्रौ. सू. २. १५. १२ ।

(ह्य) अथ संवीति । जनयत्यै त्वा संवीमीति युया त्रियेऽह्नाद्यायेमाः
प्रजा युजमानाय युच्छेदेवं वै तत्संवीत्यधिवर्ष्यं वै संवीति युया वा
ऽधिवृक्तोऽग्रेऽधिजायेतं वै तत्संवीति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ द्वेषा करोति । यदि द्वे हविषी भवतः पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी

“सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृथ्यन्ताम्”- (१ अ० २१ मं०) इति । सं रसवत्यो रसवतीभिः
पृथ्यन्तामित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संवीति-“ जनयत्यै त्वा संवीमि ”- (१ अ० २२ मं०) इति । यथा-त्रियेऽह्ना-
द्यायेमाः प्रजा यजमानाय पच्छेत्-एवं वै तत् संवीति । अधिवर्ष्यं वै संवीति । यथा वा
अधिवृक्तोऽग्रेऽधिजायेत, एवं वै तत् संवीति ॥ ३ ॥

अथ द्वेषा करोति-यदि द्वे हविषी भवतः । पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः । स यत्र पुनर्न संहरि-

भ्यामिष्यादि । आनीयमानाः ‘ ताः ’ ‘ समार ’ इति मन्त्रेण विद्वानामुपरि पविताभ्यां प्रतिगृह्णोत्यादि-
त्यर्थः । मन्त्रतत्पर्यमाह-सं होतदिति । ‘ एतन् ’ एताहं, एता आनीयमानाः ‘ आनः ’ विष्टरूपेणवस्थि-
ताभिः ‘ अधोधिभिः ’ सङ्गच्छन्ते । अतो मन्त्रगतौपधिराभ्येन तद्विकाराः विष्टा विवक्षिताः । कनिष्ठसर्गाश्रय-
णार्थमेवक्रियाभाषाहार इत्यर्थः । एवमनामोवधिभिः सङ्गति प्रतिवाप, म्पतिहारेणोपधीनामर्गभिः सङ्गतिः
प्रतिवाप इति म्पाषष्टे-समीषधय इति । पूर्ववद्भाष्योपधिराभ्यः विष्टपर, रसवत्येन चानो विवक्षिता
इत्याह-एताः विष्टा अद्रिरिति । आपो हीति । उपद्रुभ्याकाशानवमुक्ताः सत्वोपधय अर्गो
रसवत्यो भवन्ति, अतस्तासामुपक्रमेण रस इत्यर्थः । मन्त्रगतरेणोऽग्रेऽधिवर्ष्यमाह-वेत्य आप इति ।
रविर्धनसप्तमस्तांति रेवय आनः । धनमूलकं च तासां नदीनडाकादिभ्यस्थितानां प्रतिवाप । अतो
मन्त्रे रेवतोऽग्रेऽनामो विवक्षिताः । “ रेवती बहुलम् ” (पा. व. १ । १ । ३४ वा. ४४०३) इति
सम्प्रसाणे “ उगितम् ” (पा. व. ४ । १. ४१.) इति षोड् । मन्त्रयो, सर्वैः प्राणिभिः प्रापन्त इति
स्युपत्या जगत्साम्योऽधोपधिराभ्य इति म्पाषष्टे-जगत्य इति । सम्मधुमतीरित्यादि । अत्र मधुसाम्येन
माधुसंज्ञो विवक्षित इत्याह-सं रसवत्य इति ॥ २ ॥

आसितकालेन विद्वानां साम्यकं निश्चोकरणं विधिरे-अप्येति । ‘ संवीति ’ सम्पद् निश्चोकरोऽप्येति । “ मुं
निग्रगे ” (अ. प. २३) इति धनुः । मन्त्रतापर्यकधनेनैतत् संवयनं प्रसंती-अप्येति । यथा सप्त
‘ यथाः प्रजा यजमानाः ’ षडर्थे षडुप्यं । (पा. व. १ । ३ । ११ । वा. ११०२) यजमानस्य त्रिये
सम्पदर्थमनाप्यर्थं च नियच्छेत्, एवमेतत्सुक्तमेव तद्विष्टसंवनमित्यर्थः । मन्त्रगत-‘ जनयत्यै ’ रसवत्येन जन-
नायेति इत्यर्थः । तमुपद्रुभ्य प्रसंतीति-अधिवर्ष्यं इति । अधिवर्ष्येन पुरोडाशास्यामावधिवर्ष्यं कारिष्यत् सप्त
सवीति । यथा सप्तविधितः पुरोडाशोऽग्रेः सकरात्पु जानेत, एवं तत्समुपगतैव तत् संवनं ‘ जनयत्यै ’ इति
जनन्तिवृत्तौ मन्त्रेण प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ द्वेषोत्पादिविषयविधिः । कुत्र ताहं हविर्द्वयमिति तदरापयति-पौर्णमास्यामिति । ‘ पौर्णमासी -

१-“ हविषाभ्यां प्रतिगृह्णतीत्यत्र इति ” अ०. वृ० २. ११४ । २-हविष्योऽधीष्येऽप्यो हविर्द्वयं तदरापयति ३
३-“ संवीति अत्रार्थवेत्ते ”-अ०. वृ० २. ११५ । ४-“ पुनर्नमा विवक्षोऽप्येति वा. व. १ ।

भवतः स युत्र पुनर्नु सहरिष्यन्त्स्यात्तदभिमृशतीदमभ्रेरिदमग्नीषोमयो-
 ऽपिति नाना वा ऽएतदुभ्रे हविर्गृह्णन्ति तत्सहावप्रन्ति तत्सह पिथेपन्ति तत्पु-
 नर्नुना करोति तस्मादेवमभिमृशत्यधिवृणक्त्येषैः पुरोडाशमधिश्रयत्य-
 सावाज्यम् ॥ ४ ॥

(न्त) तद्वा ऽएतत् । (दु) उभयश्सह क्रियते तद्यदेतदुभय शसह
 क्रियते ऽद्धौ ह वाऽएपुऽआत्मनो यज्ञस्य यद्वाज्यमर्द्धौ यदिह हविर्भुवति
 स युश्चाग्नावर्द्धौ शु च चायमर्द्धस्ताऽ उभावर्द्धिं गमयावेति तस्माद्वा ऽएत-
 दुभयश्सह क्रियत ऽएवमु हेप आत्मा यज्ञस्य मुन्धीयते ॥ ५ ॥

प्यन्त्स्यात् । तदभिमृशति— इदमभ्रेरिदमग्नीषोमयोः—(१ अ० १२ मं०) इति । नाना वा
 एतदुभ्रे हविर्गृह्णन्ति । तत् सहावप्रन्ति । तत् सह पिथन्ति । तत् पुनर्नाना करोति । तस्मादेवमभि-
 मृशति—अधिवृणक्त्येषैः पुरोडाशम्, अधिश्रयत्यसावाज्यम् ॥ ४ ॥

तद्वा एतदुभयं सह क्रियते । तद्यदेतदुभयं सह क्रियते । अर्द्धौ ह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदा-

शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेय कर्म विवक्षितम् । तत्र द्वाभ्रेयोऽष्टाकपाल, अग्नीषोमीय एकादशकपाल
 इति ' द्वे हविषी ' विहिते इत्यर्थः । एव द्वेषा विभज्य, विभक्तयोभनयोर्मन्त्राभिमर्शनं विधेत्—स यत्रेति ।
 ' स ' खन्वध्वर्यु ' यत्र ' यस्मिन् काले ' तत् ' हविर्द्वय ' पुनर्नु सहरिष्यन्त्स्यात् ' सहरणमेकीकरणम्, तत्र
 कारभ्यन् न मवेत्, ' तत् ' तदानीम् " इदमभ्रे "—इत्येकं भागमभिमृशति, " इदमग्नीषोमीयो "—इत्य-
 परम् । तावन्तो यथासिद्धस्यमात्रेवाग्नीषोमीयपुरोडाशावित्यर्थः । कथं पुनरनयोर्द्वैत्वम्, उत्र वा तयो सहरणम्,
 यद्वाहृत्तये " न सहाभ्यन् "—इति विरोध्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति—नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्वाप-
 समये " अग्नेये वृष्ट गृह्णामि " " अग्नीषोमान्या वृष्ट गृह्णामि "—इति प्रथकं प्रथमं देवतादेशनात् महणस्य
 नानात्वम् । अवहननादिसंस्कारे सहैवानुष्ठिते सति तद्विरिस्मिन् समये पुनरनेन मन्त्रेण यथाह विभजतीत्यर्थः ।

पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालता विवक्षुः कर्तुर्भेदमाह—अधिवृणक्तीति । ' एष '
 अध्वर्युः पुरोडाशम् ' अधिवृणक्ति ' अग्नेर्यथाधिश्रयति । अथैकं आज्यं निर्वपति—इति प्रागल्पर्यशब्दपर्यायेण-
 करान्देन य अग्नीध्रि आज्यनिर्वपि कर्तुंनया प्रतिपादितं, सोऽन ' असी '—इत्यद शब्देन विप्रकृष्टवाचिना
 पराश्रयते । पुरोडाशमधिश्रयणसमये ' असी ' अग्नीध्रि ' आज्यम् ' अधिश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयो सहस्रानुष्ठानमुपपादयति—अर्द्धौ ह वा एष इत्यादिना । आज्यं यद्वाहरिष्यादमागं,

१— अर्द्धं विदम्यत्सहरिष्यन्त्स्यात् इदमभ्रेरिदमग्नीषोमयोऽपिति—(प्रो० सू० २ १३६) । २— " यथादेवयन्तम् "—
 (प्रो० सू० २ १३०) । ३—इदं भाग्ये पूर्व २ ११/१२ । ४—अत्रापि अन्यशब्देन पूर्ववदपि प्राची न त्प्राची ।
 तथावाच कर्त्तुं—अन्यथात्र ब्रह्मविद्योक्तं । पुरोडाशलोकोपार्थोऽपि ध्यातुः । अत्रिहर्तुत्वं च कर्मणः परिक्रमप्रत्ययदितुक्तम् ।
 ब्राह्मणं च पारितोषिकमेव । प्रथमं च स्वामी कर्मयोगात् । इत्येवमादि । विरोधात् प्राक् एव अग्निं सहन्वयं च पाठे तद-
 विरोधश्चतुस्रदत्तौ ब्रह्मैव यथा स्वयंविद्योक्तवर्त्तुं इति तद्व्याजः । अपरं तन्व्य इति न्यस्तमूक्तम् । निरापात्तं अन्यत्रापि । एव
 पाठः । एतद् एतदुभयं च एव क्रियत इति शब्दार्थौ ह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदाभ्यन्तदा वति इतिर्भवति । च यथावाहर्द्धौ
 यदाभ्यन्तदा वतिर्भवति । एव वाविरोधश्चतुस्रदत्तौ इति तद्व्याजः ॥ का० धी० सू० २ १३६ एवम् आह ।

सोऽसाद्युज्यमधिप्रयति । (ती) इषे त्वेति वृष्टचे तदाह यद्यहेपे त्वेति तत्पुनरुद्गासयत्यूर्जे त्वेति यो वृष्टादूर्गं रसो जायते तस्मै तदाह ॥ ६ ॥

(ह्य) अयं पुरोडाशमधिवृणक्ति घृमोऽसीति यमन्वेतत्करोति यथा धर्मं प्रवृज्यादेवं प्रवृणक्ति विश्वायुःप्रिति तदायुर्दधाति ॥ ७ ॥

तं प्रथयति । (त्यु) उरुप्रथाऽउरुप्रथस्येति प्रथयत्येवैनमेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवेतदाशिपमाशास्ते ॥ ८ ॥

ज्यम् । अदो यदिह इविर्भवति । स यथासावदो य उ चायमर्द्धः, ता उभावग्निं गमयावेति । तस्माद्वा एतद्भुभयं सह क्रियते । एवमु ह्यै आत्मा यज्ञस्य सन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसाद्युज्यमधिप्रयति--“ इषे त्वा ”-(१ अ० २२ मं०) इति । वृष्टचे तदाह-यदाह ‘ इषे त्वेति ’ । तत्-पुनरुद्गासयति । ‘ ऊर्जे त्वेति ’ । यो वृष्टादूर्गं रसो जायते तस्मै तदाह ॥ ६ ॥

अयं पुरोडाशमधिवृणक्ति--“ घृमोऽसि ”-(१ अ० २२ मं०) इति । यज्ञमन्वेतत् करोति । यथा धर्मं प्रवृज्यात्-एवं प्रणवृक्ति । “ विश्वायुः ”-(१ अ० २२ मं०) इति । तदायुर्दधाति ॥ ७ ॥

तं प्रथयति--“ उरुप्रथा उरुप्रथस्य ”-(१ अ० २२ मं०) इति । प्रथयत्येवैनमेतत् । “ उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ”-(१ अ० २२ मं०) इति । यजमानो वै यज्ञपतिः । तद्यजमानायैवेतदाशिपमाशास्ते ॥ ८ ॥

उपस्तरणाभिचारयोः प्रयाजादीनां च तत्साध्यत्वात् । इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहाधिप्रयणेन तद्वर्द्धयमेकी-कृत्याग्निं प्राययान्त्यध्वर्योऽग्निप्रयस चाभिप्रायः । एवमु हेति । आज्यहविवोरुभवोः सहाधिप्रयणे सत्यर्द्धयस्यै-कीकरणाद् यज्ञशरीरं सन्धीयते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितमाज्याधिप्रयणमनूय मन्त्र विधेत्-सोऽसाविति । इष्यत इति ‘ इट् ’ इति व्युत्पत्त्या-इट्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे-वृष्ट्या इति । वृष्टादूर्गस इति । तस्मान् ‘ वृष्टान् ’ उदकाब्जायमानो यो बलकरो-ऽन्नरसो जायते, स ‘ ऊर्क् ’-शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

आधिवृणक्तीति । अग्रावुपरि ‘ वृणक्ति ’ वर्जयति, अग्रणार्थं स्यायपतीत्यर्थः । यज्ञमन्वेतादिति । घृमोऽसीति वम्मतादात्म्यत्ववान्, धर्मस्य च मोक्षयागाङ्गत्वात् तदात्मकमेवैतत्करोति । धर्मस्य यत् प्रवृज्यते सोमे, तत्स-दशमेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृज्यतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तं प्रथयतीति । उपहितेषु कपालेषु विस्तारयतीत्यर्थः । प्रथयत्येवैनमेतदिति विहितस्य प्रशंसा । ‘ प्रथयति ’ प्रथु विलीर्णं प्रमृतं करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१-“ आद्यतयोऽज्यम् ” (धी० सू० १. २३०) । २-“ इषे त्वेत्याज्यमधिप्रयत्यन्यः ” (धी० सू० १. १२८) । ३-“ आर्द्धस्ये । एतेदोषप्रशयवासादिनाऽऽसिदिनापत्तीकस्य मृतपत्नीकस्य वाहवर्नयेऽधिप्रयणमाह करयायनः-“ अस्ती-करयाहवर्नवे तप्युपनिषः ” (धी० सू० १. ११९) । ४-“ यमोऽसीति पुटेऽसौ पुण्यम् ”-(धी० सू० २. १४०) । ५-“ उरुप्रथा इति प्रथयति । याक्कपालम्नतित्पुम् ” (धी० सू० २. १४१) ।

तं पर्याग्निं करोति । (त्य) अच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं
नाश्रागुक्षांश्चि प्रमृशानित्याग्निर्हि गुक्षसामपहन्ता तस्मात्पर्याग्निं करोति ॥ १३ ॥

तुष्टुं श्रपयति । देवस्त्वा सविता श्रपयत्विति न वा ऽएतस्य मनुष्यः
श्रपयित्वा देवो ह्येष तदेनं देव ऽएव सविता श्रपयति वर्षिष्ठेऽधिनाक इति
देवत्रोऽ एतदाह यदाह वर्षिष्ठेऽधिनाक ऽइति तमभिमृशति शृतं वेदान्-
नीति तस्माद्वा ऽअभिमृशति ॥ १४ ॥

सोऽभिमृशति मा भेर्मा संविकथा इति मा त्वं भैपीर्मा संविकथा अत्वाह-
मुमानुष १५ मुन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

तं पर्याग्निं करोति । अच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति-नेदेनं नाश्रा रक्षांसि प्रमृशानिति ।
अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता-तस्मात् पर्याग्निं करोति ॥ १३ ॥

तं श्रपयति-“ देवस्त्वा सविता श्रपयतु ”-(१ अ० २२ मं०) इति । न वा-एतस्य
मनुष्यः श्रपयित्वा । देवो ह्येषः, तदेनं देव एव सविता श्रपयति । “ वर्षिष्ठेऽधिनाके ”-(१ अ०
२२ मं०) इति । देवत्रो एतदाह यदाह-वर्षिष्ठेऽधिनाक इति । तमभिमृशति-शृतं वेदान्नीति ।
तस्माद्वा अभिमृशति ॥ १४ ॥

सोऽभिमृशति-“ मा भेर्मा संविकथाः ”-(१ अ० २३ मं०) इति । मा त्वं भैपीर्मा
संविकथाः-यत्त्वाहममानुषं सन्तं मानुषोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

पर्याग्निकरण विधेत्-तमिति । पारितोऽग्निर्वयं सः ‘ पर्याग्निः ’ पारितोऽग्निमन्त पुरोडाश करोतीत्यर्थः ।
तस्य प्रयोजनमाह-अच्छिद्रमिति । राक्षसादिसस्यशांभावार्यं प्राकारवन्नीलेभ्रमाग्निना वेष्टनं कृतवान्
भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

समन्त्रक श्रपण विधेत्-तमिति । वर्षिष्ठेऽधिनाक इति । मन्त्रपाठे ‘ देवत्रो ’ देवान् प्रत्येवैतदाह ।
वर्षिष्ठे ’ इदमते ‘ नाके ’ स्वोँ ‘ देवः ’ सविता श्रपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च तद्भोक्तवासिनो देवान्
प्रत्येवैतद्वचनम् । “ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्थेभ्यः ” (या. सू. ५. ४. ५६.)-इति द्वितीयार्थे ‘ त्रा ’-प्रत्ययः ।
श्रपणानन्तर तस्याभिमर्शन विधेत्-तमिति । अभिमृशतोऽभिप्रायमाह-शृतमिति । ‘ शृतम् ’ पक्वं जानानी-
त्यर्थः । “ आ पाके ”-(अ. प. ४३) इत्यस्मान्निष्ठायाम् “ शृत पाके ” (या. सू. ६. १. २७.)
इति निपातितम् । ‘ वेदानि ’-इति “ विद ज्ञाने ” (अ. प. ५४) इत्यस्माल्लोटपुत्तमैकवचनम् ॥ १४ ॥

विहितमभिमर्शनमन्य मन्त्रं विधेत्-सोऽभीति । मन्त्रगतम् ‘ भेः ’ इत्येतत्पदे व्याचष्टे-मा त्वं भैपीरिति ।
मा सविकथाः-इति मा च कश्चिद्वा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारणमाह-मत्सेति ॥ १५ ॥

१-पर्याग्निकरणमन्त्रसु “अन्तरीत रक्षोऽन्तरीता अरातव्य”-इति (तै० सं० ३. १. ८. १.) । तथा च कात्यायनः “ पर्याग्नि-
करोत्यन्तरीत रक्षोऽन्तरीता अरातव्य इति सहाभ्यम् ”-(श्रौ० सू० २. १४३) । अथ च अयः सूत्रकृता वाचस्पत्येयवचन-
शास्त्रात्मन्तस्तावीय उपसंहृतः इति । २-“ देवस्त्विति श्रपणम् ”-(श्रौ० सू० २. १४४) । ३-“ देवत्रो-त्र ’ इति छेदः ।
एवाषोऽन्य वचनम् । ४-“ मा संविकथात्मते ”-(श्रौ० सू० २. १४५) ।

यदा श्रुतोऽथाभिवासयति । नेदेनमुपरिष्टान्नाद्या रक्षात्स्वयपइया-
निति नेद्वेष नमुऽइव मुपितुऽइव शयाता ऽइत्यु चैव तस्माद्वा ऽअभि-
वासयति ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । (त्य) अतमेरुर्ध्वतोऽतमेरुर्ध्वजमानस्य प्रजा भूया-
दितिनेदेतदनु यतो वा यजमानो वा ताम्याद्-यादेदमभिवासयामीति । तस्मादेवमभिवासयति ॥ १७ ॥

(त्य) अथ पात्रीनिर्णेजनम् । (म) अङ्गुलिप्रणेजनमाप्त्येभ्यो निनयति
तद्यदाप्त्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पद्यं संलग्नब्राह्मणम् ६ (कण्डिकाः १२१)

(२.२.) ॥ समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

यदा श्रुतः, अथाभिवासयति-नेदेनमुपरिष्टान्नाद्या रक्षात्स्वयपइयानिति । नेद्वेष नम इव मुपित इव
शयाता इत्यु चैव, तस्माद्वा अभिवासयति ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति-“ अतमेरुर्ध्वतोऽतमेरुर्ध्वजमानस्य प्रजा भूयात् ”-(१ अ० २३ मं०)
इति । नेदेतदनु यतो वा यजमानो वा ताम्याद्-यादेदमभिवासयामीति । तस्मादेवमभिवासयति ॥ १७ ॥
अथ पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनमाप्त्येभ्यो निनयति । तद्यदाप्त्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥

यदा श्रुत इति । ‘ यदा ’ यस्मिन् काले स पुरोडास श्रुतः पक्वो भवति, ‘ अथ ’ अतन्तरमेव तयो-
परि ‘ अभिवासयति ’ सौहारेण मरुणाऽच्छादयतिव्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह-नेदिति । प्रयोजनात्तर सह-
ष्टान्तमाह-नेद्वेति । नम स्वभावतो विवमन । मुपित चौरादिभिरपहनवमन । तावुमो यथा निरा-
वरणी ‘ शयात ’ तदनु पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे निरावरण शयति । नैव तथा शयतेत्यनेनाभिप्रायेणा-
भिवासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सोऽभिवामपर्यन्त्यादिर्मन्त्रविधिः । ‘ अतमेरु ’ अतमन्दशील । इत्यतेऽनेनेति ‘ यज्ञ ’ पुरोडास, स
स्नानिरहितोऽभूत् । अतो यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । एतमर्थं प्रतिपादयति-नेदेत-
दिति । यदिदमभिवासनम्, ‘ एतदनु ’ एतस्यानन्तरमित्यर्थः । तस्मादिति । अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेणाभि-
वासनकृततमनावाहित्वर्थः ॥ १७ ॥

पाप्यङ्गुलिमशालनेदकस्य निनयनं विधत्ते-अथेति । निर्णिज्यते शोष्यतेऽनेनेति ‘ निर्णेजनम् ’ अङ्गुलि-
प्रक्षालनम्, पात्रीनिर्णेजनं चोदकम् । अङ्गो जातवान् ‘ आप्त्वा ’ त्रितोदयस्तेभ्यो निनयेदित्यर्थः । विहित
नियमनं स्तोत्रमनुवदति-तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ । (२. २)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वस्यै वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनरत्नप्रथमभाष्ये प्रथमकाण्डे

द्वितीयाध्याये द्वितीये ब्राह्मणम्, प्रपाठकश्च प्रथमः समाप्तः ।

‘ १-’ सौहारेण मरुणा ’ इति वा श्लो. सू. १।५।३५। वाङ्मिकेदेव । २-“ अतमेरुरिति श्रुताभिवासयति मरुणा नेदे-
नोदकमेव वा ”-(यो० सू० १।१५।३) ३-“ पाप्यङ्गुलिमशालनेदकस्यो निनयत्यभिनयः कालगतस्वन्दमानं शितात्पदेति
उदोदकम् ”-(यो० सू० १।१५।३) ४-विशदयस्ते-शित, द्वित, एतव इति । “ अथा भूयात् मन्त्रमया मर्दितायां
विधि कालात्तान्वा देवा ” इति (६० ब्रा० ८ । ३ ।) ५-इत्येभ्यो-“ अथाप्येभ्यो पात्रीनिर्णेजनप्रथम् । कर्मोक्तं
काले कालेऽनु द्वितीयऽभिवीचय ॥ श्लोक एव कल्पितं सुप्तक एवोक्तव्यते ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं द्वितीयाध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

चतुर्धा विहितो ह वा ऽभ्युग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत स
प्राधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत सु प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत सु प्रैवाधन्वद्य
योऽयमेतर्ह्यग्निः सु भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवाऽ अनुविद्य
सहसैवाद्भ्यः आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ट्यूता स्य या ऽभ्युप्रपदन-
धंस्य ग्राम्यो वा मामकामं न्यन्तीति ततऽ आप्त्याः सुम्बभूवुस्त्रितो
द्वित एकतः ॥ १ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत-स प्राधन्वत् । यं
द्वितीयं प्रावृणत-स प्रैवाधन्वत् । यं तृतीयं प्रावृणत-स प्रैवाधन्वत् । अयं योऽयमेतर्ह्यग्निः-स
भीषा निलिल्ये । सोऽपः प्रविवेश । तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्यः आनिन्युः । सोऽपोऽभि विष्टेव-

निर्णयननिनयनस्यात्यमागत्वमुपपादयितु तावन्नेषामुपतिमाह-चतुर्धा स्यादिना । पुरां खल्वग्निः
शर्करचतुष्टयधारणं श्रुत्वाऽपि बभूव । तत्र 'यम्' अग्नि 'सः' अन्वयुः 'होत्राय' होतृकर्मणे 'प्रावृणत'
प्रवृत्तवान् । व्यत्ययेन बहुवचनम् ; (पा. सू. ३ । १ । ८९) इहास्ति चय कारिका-" सुप्तिङ्णुप्रहृष्टिङ्ग-
नराणां, कालहल्वृस्वरकर्णयडा च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रहृदया सोऽपि च निव्यति बाहुल्येन " इति । यदा
सुप्ता सुप्तो भवन्तीति तच्छब्दाजसः स्थाने सुः, (पा. सू. ७।१।३९) तं देवा इत्यर्थः । 'सः' अग्निः
'प्राधन्वत्' प्रागच्छत्, अग्नियतेत्यर्थः । " धवि गमने " (म्वा० प० ५९७)-रति धातु । अयं यो-
ऽयमित्यादि । एव निष्वाद्यग्निषु प्रगनेषु 'अय' अनन्तरमार्वा 'योऽयम्' इदानीन्तनश्चतुर्थोऽग्नि 'सः'
अयम् 'भीषा' पूर्वोऽग्निभरणमयेन 'निलिल्ये' निर्बान्धेऽन्ताहृतो बभूव । स निलीय चाप प्रविवेश ।
'तम्' अमु प्राष्टि देवा. 'अनुविद्य' ज्ञात्वा, 'सहसैव' बलात् 'अद्भ्यः' सकाशात् 'आनिन्यु.'
आजहूः । 'सः' च बलादानीयमातोऽग्निरपः 'अभि'-लक्ष्य 'निष्टेव' ष्टिवन कृतवान् । " ष्टिवु निरगने "
(म्वा० प० ५९१)-इत्यस्माद्धिदु । केनाभिप्रायेण ष्टिवनमिति तं दर्शयति-हे आपः ! 'याः' यूपं
मजस्य मम 'अप्रपदन स्य' अनाश्रयभूताः स्य, 'याम्यः' च 'व.' पञ्चम्ये चतुर्धा, (पा. सू. ३।१।८९)
युष्मन्मकाशात् 'अकामम्' इच्छारहित मां बलात्प्रयन्ति, ता यूपम् 'अवष्ट्यूताः स्य' ष्टिवनेन दूषिता भव-

१-पूर्वप्रपाठकान्ते "आग्नेभ्यो निनयति"- (१।१।१।१८) इत्युक्त्वादात्ते सतिमाह-" चतुर्द्वेति "-इति पुलकान्तरे-
ष्वनारणम् । २-अस्मादात्तम्-" योऽयमित्यादि " इत्येतदन्तस्य ग्रन्थस्य स्थाने-"इ"- "वै"-इति निपातो वेदपविदपयै ।
अग्नेरपारसकाशात्-अग्निश्चतुर्धा 'विहितः' कृतः 'आस' बभूव-इत्ययमर्थो वेदपविदः । 'स.' प्रजरायतिः 'अदे' ष्टय-
रान्ते पूर्वकृते वा 'यम्' अग्नि 'होत्राय' होतृकर्मणे 'प्रावृणत' प्रकर्मणे इति, स 'प्राधन्वत्' यतोऽभवत् । य ष्टिवं
प्रावृणत, स एव सोऽपि प्राधन्वत् । य सुप्तो-व' सोऽपि श्वतोऽभवत्"-इति पुलकान्तरेऽप्युक्तम् । ३-अनाश्रयभूता.
इति शादान्तम् ।

(स्त) तऽइन्द्रेण सह चेरुः । (र्थ) युधेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स
यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जगान तस्य हेतुऽपि वृध्यस्य विदाधकुः
शुश्रूद्धेनं त्रितुऽएव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

(स तुऽ) तुऽउ हेतुऽऽनुः । (रु) उपैवेम ऽणुनो गच्छन्तु येऽस्य
वृध्यस्यावेदिपुरिति किमिति यज्ञऽएवेषु मृष्टामिति तुदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे
युदेभ्यः पार्त्रीनिर्णेजनमद्भुलिप्रणेजनं निनुयन्ति ॥ ३ ॥

अवष्टपूना स्व-या अप्रपदन स्य, याम्पो वो मामकामं नयन्तीति । तत आत्पाः सम्बभूवुः-
त्रितो, द्वित, एकतः ॥ १ ॥

त इन्द्रेण सह चेरुः यथेद ब्राह्मणो राजानमनुचरति । स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जगान-
दस्य हेतुऽपि वृध्यस्य विदाधकुः । शुश्रूद्धेनं तित एव जगान । अत्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत ।
देवो हि सः ॥ २ ॥

त उ हेतुऽऽनु-उपैवेम एनो गच्छन्तु येऽस्य वृध्यस्यावेदिपुरिति । किमिति । यज्ञ एवेषु मृष्टा-
मिति । तदेष्वेतद्यज्ञो मृष्टे-युदेभ्यः पार्त्रीनिर्णेजनमद्भुलिप्रणेजनं निनुयन्ति ॥ ३ ॥

तेति । यथा लोके परं प्रार्थितं कार्यं कर्तुमशक्यं धर्मनेन निश्च्यते, तद्वदपानिदा विवक्षिता । तत इत्यादि ।
' तत ' निष्ठीवनलक्षणवर्षिधारणात् ताम्योऽद्भ्य सक्ताशान् त्रितादिमङ्गका आप्या उपना । अद्भ्यो
जातत्वाच्च तेषाम् ' आत्प्य ' इति सहा ॥ १ ॥

अथ तेषां पार्त्रीनिगन्तरोक्तं भागं शक्येतत्प्रतिपादनायाह-त इन्द्रेणेति । यथेदानीम् ' ब्राह्मण ' पुरो-
हितो देवाधिपतिं ' राजानम् ' ' अनु ' -स्य चरति, तद्वदेव ' ते ' त्रितादयोऽर्षाद्रेण सार्द्धं तदनुमारेणां
कल्पिता इत्यर्थः । ' स ' चेद्र ' यत्र ' यस्मिन् समवे सोपपानादिनायनैस्त्रिभि शिरोमिषैत त्वष्टु पुत्र
' विश्वरूप ' जगान, तस्मिन् समवे ते त्रितादयोऽपि ' तस्य वृध्यस्य ' कर्मणि षष्ठी, (पा० ४० २ ३ १०)
त ' वृध्यम् ' वराहेन ' विदाधकु ' ज्ञातवन्त । " उपविदनागृन्वोऽन्पतरस्याम् " (पा० ४० ३ १-
१८)-इति विद्वेर्जातार्यादात् प्रत्ययः । अनंतरं च ' एनम् ' विश्वरूपं त्रित एवेद्रसहायार्थं जगान । इद्रश्च
' तद् ' हननत्रनिनात्पादात् ' अन्यमुच्यत ' अतिमुक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमाह-देवो हाति । यस्मानु स इन्द्रो देव,
भनोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एव विश्वरूपहननानन्तरं जनै हन सवाद दर्शयति-त उ हेति । ' ते ' लौकिका जना विश्वरूप-
हनन नन्तरमेतद्भु । एतच्छब्दररागृन्व दर्शयति-उपैवेति । ये खन्वस्य वृध्यस्य ' अवेदिष्टु ' अज्ञामिष्टु,
इमे ' एन ' पापमुपागच्छन्तु । एवमुपागतत्वा तदेन किन्त्वपमिति प्रशस्तवमाह-किमितीति । ' णु'
त्रितादिषु ' यन् ' विश्वरूपवज्रनिनमेन, यज्ञ एव ' तन् ' एन ' मृष्टाम् ' मृजीत, अश्लेषयदित्यर्थः । अत
' यन् ' एषा त्रयाणां पार्त्रीनिगन्तादि निनयन्म्, ' एतत् ' एतेन ' एषु ' त्रितादिषु ' तन् ' विश्वरूप-
हननत्रनिनमेतो यज्ञ ' विमृष्टे ' संश्लेषयति । तस्यादवहननपेषणादिजनितरथैतसो रूप पात्र्यादिनिर्णयन-
मात्प्येभ्यो निनेन्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तु ऽऽ हाप्त्याऽ उचुः । (२) अत्येव व्यमिदमस्मत्पग नयामेति कुम-
भीति युऽष्टवादाक्षिणेन इविषा युजाता ऽऽति तस्मिन्नादाक्षिणेन इविषा
यजेतास्येषु ह यज्ञो मृष्ट ऽऽास्या ऽ उ ह तस्मिन्मृजते योऽदक्षिणेन
इविषा युजते ॥ ४ ॥

ततो देवाः । (५) एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्-यदन्वाहार्यं नेद-
दक्षिणं ७ इविरुसदिति तन्नुना निनयति तथेभ्योऽसमदं करोति तदभ्रि-
तपति तथेपां ७ शृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वेक-
ताय त्वेति पशुर्ह वा ऽएष आलभ्यते युत्पुरोडाशः ॥ ५ ॥

त उ हात्याऽ उचुः—अत्येव व्यमिदमस्मत्परो नयामेति । कमभीति । य एवादाक्षिणेन इविषा
यजाता इति । तस्मान्नादाक्षिणेन इविषा यजेत । आस्येषु ह यज्ञो मृष्टे । आस्या उ ह तस्मिन्
मृजते—योऽदक्षिणेन इविषा यजेत ॥ ४ ॥

ततो देवा एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्—यदन्वाहार्यम् । नेददक्षिणं इविरुसदिति ।
तत्राना निनयति । तथेभ्योऽसमदं करोति । तदभ्रितपति—तथेपां शृतं भवति । स निनयति—
“त्रिताय त्वा द्विताय त्वेकताय त्वा”—(१ अ० २३ मं०) इति । पशुर्ह वा एष आलभ्यते—
यत्पुरोडाशः ॥ ५ ॥

अथ तस्मिन्मन्त्रेण कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावनेन यज्ञेन यष्ट्य नादाक्षिणेनेति प्रमद्वादाह—
त उ हेति । क्यमि ' इदम् ' एन. ' परः ' परस्मादन्ववावाचान्तरे ' अमन् ' अमन्तो नयामेति योजना ।
कमभीति । ' कम ' पुण्यम्—अभिन्दयेवर्थः । य एव दक्षिणारदिनेन इविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः ।
अदक्षिणायामनिषेध विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति—आस्येष्विति । मृष्टे—इति । “ मृष्टं शुद्धी ”
(अ० उ० ११) इत्यम्लोद्धृत् अदादित्वाच्छरो लुक् (पा० सू० २. ४. ७२) ॥ ४ ॥

का वाहिं दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति तामाह—तत इति । दर्शपूर्णमासिकं हविर्दक्षिणारहितं नैव मवेदित्यन्वा-
हार्यरूपां दक्षिणामकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति—यज्ञमन्त्रविदोपजानं परिहरत्यनेनेति स्युन्पत्याऽन्वाहार्यो नाम—
कस्मिन्सो देव और्ध्वः । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ यद्दे यज्ञस्य क्रूर यद्विऽष्ट, तदन्वाहार्यगान्वाहरति, तदन्वा-
हार्यस्यान्वाहार्यत्वम् ”—(तै० मं० १. ७. ३. ९.) इति । तत्रानेति । ' तत् ' आत्पानां निनयनं पुषक
पृणालसृष्टमेव कर्तव्यम् । ' तथा ' सति ' एष्य ' आत्येभ्यः ' असमदम् ' अकलहं करोति । संसर्गं हि
यदपि त्वर्धमिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः । निर्नातस्योदकस्याज्ञारणं प्रतपन विवचे—तदभ्रितपतीति ।
' तथा ' सप्तेषां ' तत् ' जल ' शृणुम् ' पक्व मवर्तान्पर्यः । विहितं निनयनमनुप मन्त्रं विर्वेत्ते—स इति ।
एवं संस्कृतं पुरोडाशं पशुन्वेन स्तौति—पशुर्हेति ॥ ५ ॥

१—“अन्वयस्मन्तो नयामेति” “असमदोऽन्वय नयामेति”—इति च पा० । २—“यज्ञस्य इतिमन्वाहरतीति अन्वाहार्यः ।
वायुर्गन्धर्वगन्धर्व दक्षिणार्थं तदन्वयमोर्ध्वं यजुर्गन्धर्वविजातु सियौतपा सन्मन्त्रेण तत्परं मानं ततोऽधिकं वा” इत्यादि का. धी.
२।५।३० सू० भा० । एष चोदतो दक्षिणार्थं पच्यत इति तस्यानेपरं नाम अन्वाहार्यत्वचन इति । ३—निर्नातस्येति वदति ।
सायणत्यायोः पूर्वं निनयनं पचात्तदभिनयने च उक्तं । परं च तन्व्यमाख्यविद्वद्दम् । तथा च सूत्रं “वायुर्गन्धर्वगन्धर्वगन्धर्वो
नित्यकवभित्यत्र प्रत्ययान् २ स्वान्तमार्गं निनायतेति प्रथिमन्त्रम्” का० धी० सू० ३।१०० । अत्र कर्कः “अभितत्येति ।
परं तन्मन्त्रेणैव तापयित्वा इत्यादि निनयार्थं न वाक्यनेन इत्येवमन्त्रम् । इति १५—तृतीयोपन्यासस्य सूत्रं २।१४०

पुरुषं ह वै देवाः । (५) अग्नें पशुमालेभिरे तस्यालब्धस्य मेधो-
ऽपचक्राम सोऽर्थं प्रविवेश तेऽश्वमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम
स गां प्रविवेश ते गामालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽर्घ्वं प्रवि-
वेश तेऽविमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽजं प्रविवेश तेऽज-
मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

सु इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त ऽ इवानीषुस्तमन्वविन्दंस्तुविमौ
ब्रीहियवौ तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त इवैवानुविन्दन्ति स यावद्दीर्घवद्
याऽअस्यैते मुर्व्ये पशुव आलब्धाः स्युस्तु यावद्दीर्घवद्दास्य द्बुविर्हिविरेव भवति
सु एवमेतद्रेडाग्रो सा सम्पद्यदाहुः प्राङ्ङः पशुमिति ॥ ७ ॥

पुरुषं ह वै देवा अग्नें पशुमालेभिरे । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । सोऽर्थं प्रविवेश । तेऽश्वमा-
लभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । स गां प्रविवेश । ते गामालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधो-
ऽपचक्राम । सोऽर्घ्वं प्रविवेश । तेऽविमालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । सोऽजं प्रविवेश ।
तेऽजमालभन्त । तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

स इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त इवानीषुः । तमन्वविन्दन् । ताविमौ ब्रीहियवौ ।
तस्मादप्येतावेतर्हि खनन्त इवैवानुविन्दन्ति । स यावद्दीर्घवद् वा अस्यैते सर्वे पशव आलब्धाः स्युः,
तावद्दीर्घवद्दास्य इविः । हविवेव भवति-य एवमेतद् वेद् । अत्रो सा सम्पद्-यदाहुः पाङ्क्तः
पशुरिति ॥ ७ ॥

अस्य पशुरूपानामुपपत्तिरितिहासमुदाहरति-पुरुषं ह वै देवाः । मेधोऽपचक्रामिति । यद्विष सागदी
' मेघ ' तस्य ' सद्यन्तस्य पुरुषस्य सकारादायक्रान्तो बभूवैत्यर्थः ॥ ६ ॥

स इमानित्यादि । एव पुरुषाश्चादिपशुमालब्धेषु तन्मन्तो निबन्त ' स ' मेधोऽन्तत इमां पृथिवीं
प्रविष्टवान् । ' तन् मेघ पृथिवी ' खनन्त ' विदारन्त इव ' अन्वीतु ' देवा अन्वीच्छन् । " सु इच्छा-
याम्-" (तु० प० ७१)-इयस्माद्धिः । ईच्छविष मेघं पृथिव्या देवा अलभन्त । ताविमौ ब्रीहि-
यवाविति । स एव मेधो ब्रीहियवरूपेण परिणत इत्यर्थः । तस्मादपीत्यादि । ' तस्माद् ' मेघपरिणाम-
रूपत्वादेव, इदानीमपि ' एतौ ' ब्रीहियवौ मेघव-रूपेणानुभवेण खनन्ते लभन्ते कर्षका । अतः खनन्प्राप्यन्व-
दर्शनान्मेघपारणमन्वन्व ब्रीहियवयो स्वप्यवसानमित्यर्थः । एतन्वानस्य फलमाह-स यावदिति । त इति
पूर्ववेद् बद्धे-एकवचनम् । ' अस्य ' यजमानस्य ते ' एते ' पुरुषादप्य सर्वे पशव आलब्धा सन्तो ययारि-
माणविशिष्टार्थवेद् हविः ' स्यु ' मध्ये ' अस्य ' ब्रीहियवयो सर्वपशुनस्त्व विदुषो यजमानस्य ननि-
ष्पादित पुरोडासादि- ' हविः ' तावद्दीर्घवद् ' हविवेव ' भवति । एव सर्वपशुसारवान् पुरोडासः पशुरूप
एव सात्त्विकत इत्यर्थः । इय सर्वपशुसारतया पुरोडासस्य पशुव प्रतिशय सभ्यत्वापि तदर्शयति-अत्रो सेति ।
लोपवर्गादिपञ्चवयवयोगात् ' पाङ्क्तः ' पशु -इति यदाहुरभिज्ञा ' सा ' पाङ्क्तमपत् ' अत्रो ' अत्रापि
पुरोडासो विद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१-अन्वयव्येति यावत् । यथा ब्रह्मण्यमित्यत्र प्राहणत तत्पर्यर्थः । २-लोमवर्गादिपञ्चवयवयोगात् पशो पाङ्क्तमपत् इत्यन्वये,
तस्यैव पुरोडासो विद्यते-इति पा० ।

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । यदापुऽ आनयत्यथ त्वग्भवति यदा संयौत्यथ मा ११ं मुं भवति सन्तत इव हि स तर्हि भवति मुन्ततमिव हि मा- ११ं मुं यदा श्रुतोऽथास्थि भवति दारुण इव हि स तर्हि भवति दारुणमिव ह्यस्थ्यथ यदुद्गासयिष्यन्नभिषाउयति तुं मज्जानं दधात्येपो सा सम्पद्यदाहुः पाङ्कः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुषमालभन्त । सु किम्पुरुषोऽभवद्यावुश्वं च गां च तो गौरश्च गवयश्चाभवतां यमविमालभन्त सऽजुशोऽभवद्यमजमालभन्त सु शरभोऽभवत्तस्माद्देवेषां पशूनां नाशितुष्यमुपक्रान्तमेधा हेतु पशवः ॥ ९ ॥ १ ॥
इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं द्वितीयाध्याये तृतीयं च ब्राह्मणम् । (२.३.)

यदा पिष्टानि, अथ लोमानि भवन्ति । यदापु आनयति, अथ त्वग् भवति । यदा संयौति, अथ मांसं भवति । सन्तत इव हि स तर्हि भवति, सन्ततमिव हि मांसम् । यदा श्रुतः, अथास्थि भवति । दारुण इव हि स तर्हि भवति, दारुणमिव ह्यस्थि । अथ यदुद्गासयिष्यन्नभिषारयति—तं मज्जानं दधाति । एषो सा सम्पद्—यदाहुः पाङ्कः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुषमालभन्त—स किम्पुरुषोऽभवत् । यावुश्वं च गाश्च तौ गौरश्च गवयश्चाभवताम् । यमविमालभन्त—स उग्रोऽभवत् । यमजमालभन्त—स शरभोऽभवत् । तस्माद्देवेषां पशूनां नाशितुष्यम् । अपक्रान्तमेवा हेतु पशवः ॥ ९ ॥ (इति पुरोडासप्रकरणम् ।)

तामेव सम्पत्तिं दर्शयति—यदेत्यादिना । यदा खलु पुरोडासस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तरमेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः; लोमवत् पिष्टानां स्यमत्वाद्, बहुत्वाच्च । यदा खलु संयवनार्थमपु आनयति, अथ तस्मिन् समये पुनोडासस्य त्वग् भवति; त्वर्वाच्च लक्षणाभावदर्शनात् । संयवनावस्थायां मांसवात्स्यत्पत्तिः । संयवनावस्थस्य पुरोडासस्य, लौकिकमासस्य च साम्यमाह—संतत इवेति । श्रुतावस्थस्य पुरोडासस्यास्यत्पत्तिः; तामुत्पत्तिं लौकिकास्थिसादृश्येन प्रनिपादयति—दारुण इवेति । श्रुतावस्थो हि पुरोडासः 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति । लौकिकत्वस्थस्य कठिनम् । अतः श्रुतावस्थायां पुरोडासोऽस्तियमान् भवतीत्यर्थः । उद्गासयिष्यन्निति । उद्गासनकाले यन् पुरोडासस्य 'अभिषारणम्' अस्थ्यन्तर्गतं मज्जास्य धातुमेव तेन स्थापयतीत्यर्थः । उर्ता पाङ्कत्वसम्पत्तिं निगमयति—एषो इति । 'एवा उ' एष्व ॥ ८ ॥

देवैरालभ्यानामपक्रान्तमेधानां पुरषादिपशूनां परिणामविशेषं दर्शयन्तस्य प्रमद्गादमस्यतन्माह—स यमिन्यादिना । 'स'—इति पूर्ववद् बहुवचनस्थाने एकवचनम्; तं देवा इत्यर्थः । एतेषामिति । किम्पुरषादिना पशूनां याम 'नाशितुष्यं' न मशितुष्यम् । तत्र हेतुमाह—अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधेनेनापह्नयित्वादित्यर्थः ॥९॥ १ (२. ३.) इति श्रीसायणाचार्यविर० भाष्ये प्र० भाष्येऽन्दिनादतपथमाथे प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१-इदं तु 'एतेषां' पुरषादिपरिणामिन्येवार्थः कथं न मशितुष्यस्य विचार्यम्; तेषामेव द्यात्मन्नेन अपक्रान्तमेधेनैव भूयतेऽत्र षडङ्किकात्वात् । तथाच पुरोडासो वान् पिष्टविक्रमस्य मस्यप्रतिनिधिश्च प्रकल्प्य द्विवापहित्ये एव लुष्टितात्पर्यं पर्यवस्यति । इति ५० चत्वारः तासांशभिः स्वयं उवादिपुस्तके । वस्तुस्तु अस्याः धुनेस्तात्पर्यं पुरोडासस्य उवादिपुस्तकेऽस्ति । २-एतद्गौरभुवस्यैव ब्राह्मणत्वैरप्युद्गासस्यैव ब्राह्मणम् । इहास्यानस्युत्पत्तिविद्वान् वक्षिष्यन् । तस्मिन्वचनत्रयात् विद्विताः । अति प्रथमतः किम्पुरुष-वचन-वर्त-वद्-शरभ-मज्जानामस्यत्वं च दर्शयति ।

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वृत्रं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्धाऽभवत्तस्य स्फ्य-
स्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा उथस्तृतीयं वा यावद्वा यत्र
प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत मु पतित्वा शरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदशीर्य-
तैवमु मु चतुर्धा वृत्रोऽभवत् ॥ १ ॥

(त्तु) ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्यां राजन्यबन्धवः सं-
व्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रुथेन च शरेण च राजन्य-
बन्धवः ॥ २ ॥

स यत्स्फ्यमादत्ते । अथैव तदिन्द्रो वृत्राय वृत्रमुद्यच्छदेवमेवैष एतं
पाप्मने द्विपते आटव्याय वृत्रमुद्यच्छति तस्माद्द्वै स्फ्यमादत्ते ॥ ३ ॥

वेदिकाकरणम् ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वृत्रं प्रजहार । स प्रहृतश्चतुर्धाऽभवत् । तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा, यूप-
स्तृतीयं वा यावद्वा, रयस्तृतीयं वा यावद्वा । अथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत । स पतित्वा शरो-
ऽभवत् । तस्माच्छरो नाम—यदशीर्यत । एवमु मु चतुर्धा वृत्रोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति । द्वाभ्यां राजन्यबन्धवः संव्याधे । यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा,
रथेन च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्यमादत्ते—यथैव तदिन्द्रो वृत्राय वृत्रमुद्यच्छद, एवमेवैष एतं पाप्मने द्विपते आट-
व्याय वृत्रमुद्यच्छति । तस्माद्द्वै स्फ्यमादत्ते ॥ ३ ॥

अथ वेदिकारणार्थं स्फ्यादानविधियनुक्त्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्व वक्तुमितिहार्त्तमाचष्टे—इन्द्रो हेति । तस्ये-
त्वादि । ' तस्य ' चतुर्धा विभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यस्तृतीयोऽंशः । न्यूनाधिकराहित्येन कृत्वायामात्वज्ञान दुर्लभमित्य-
भिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—यावद्देति । तृतीयात् प्रागान्यूनमधिकं वा यावदेव विधिचारात्नेव स्फ्य इत्यर्थः । एव
यूपस्तृतीयमित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परिणामप्रकारमाह—अथ यत्रेति । तच्छकल एति । ' तत् ' तत्र
देशे प्रहृत स वज्र शकलो भूत्वा ' अशीर्यत ' शीर्णोऽभूत् । स च शीर्णो भूत्वा पतिवा शरत्वना पारणत
इत्यर्थः । शरत्वन्त् निर्वाकि—तस्मादिति । चतुर्धाविबन्मुपनहरति—एवमिति ॥ १ ॥

तेषां वज्रावधानां स्फ्यादीनां वाशरणानन्ययोर्व्यवस्थया विधियोगमाह—तत इति । ' राजन्यबन्धवः '
क्षत्रियजनीया ' संव्याधे ' मुदे चर्त्तान्यनुषङ्ग । द्वाभ्यामिति सङ्गृह्योक्त विभजति—यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फ्यादान विषये—स यदिति । तच्छकल्यच्छदाम्बा प्रमिदिरभिधीयते । ' स ' प्रमिदो
ऽप्यर्चुरित्यर्थः । एवमेवैष इत्यादि । एतन्नवार्थमिन्द्रवद् विद्वेषगतील पापरूपं शत्रु हन्तु स्फ्यवक्ष्ये वज्र
मुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रगुषेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा-
ददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृमसूत एवेनमेतदादत्ते-
अश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्युं तत्तयोरेव बाहुभ्यामा-
दत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा भागदुषस्तत्तस्यैव हस्ता-
भ्यामादत्ते न स्वाभ्यां व्यज्रो वा एष तस्य उ मनुष्यो भर्ता तमेताभि-
देवताभिश्चादत्ते ॥ ४ ॥

(त आ) आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञो यज्ञ-
कृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह त्रुँसव्ये पाणो कृत्वा दक्षिणेनाभिमृश्य जपति
सुँश्यत्येवेनमेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

सु जपति । (ती) इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण ऽडुत्येव वै वीर्यवत्तमो य

तमादत्ते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽध्वरकृतं
देवेभ्यः”—(१ अ० २४ मं०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता, तत्सवितृमसूत एवेनमेतदादत्ते-
अश्विनोर्बाहुभ्यामिति । अश्विनावध्वर्युं, तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते, न स्वाभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्या-
मिति । पूषा भागदुषः, तत्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते; न स्वाभ्याम् । वज्रो वा एषः । तस्य न मनुष्यो
भर्ता । तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञः, यज्ञकृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह । तं सव्ये पाणौ कृत्वा
दक्षिणेनाभिमृश्य जपति । संश्यत्येवेनमेतद्—यज्जपति ॥ ५ ॥

स जपति—“इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः”—(१ अ० २४ मं०) इति । एष वै वीर्यवत्तमो य

विहितमादानमनूय मन्त्रं विधत्ते—तमादत्त इति । देवस्य त्वेति मन्त्रस्य प्रागाभ्रंतमपि शक्यं विधेयविशेषे
योजयितुं पुनरात्रायते—सविता वा इत्यादिना । न स्वाभ्यामिति । देवसम्बन्धिभ्यामेव बाहुभ्यां एषादानम्,
न तु स्वकीयान्नाम् । युक्तवैतदित्याह—वज्रो वा इति । एष इन्द्रो वज्रः; तत्पारिगामत्वात् । न हि मनुष्य-
स्तद्रजं मर्तुं शक्नोति, अनो देवस्य त्वेति मन्त्रं प्रयुञ्जानस्ते एतन्नञ्छणं वज्रं सवित्वाल्यादिदेवताभिरेव
‘आदत्ते’ आदानं कृतवान् मन्त्रेति ॥ ४ ॥

आदद् इति । अध्वरो वा इति । ‘ध्वरः’ द्विसाप्रत्ययायो न विज्ञेऽस्मिन्नध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः ।
अन्वर्त्त करोतीति ‘अध्वरकृतं’ । तथा च यज्ञकृतं देवेभ्य आदद् इत्युक्तं मन्त्रतीत्यर्थः । संश्यत्येवेनमिति ।
वश्येयमार्गं मन्त्रे जपतीति यद्, ‘एतद्’ एतेनेन ‘संश्यत्येव’ सम्पद्य तनूकरोति, तीर्ण्यकरोत्येव । “शो
तनूकरणे—” (दिवा० प० ३९)—इति धातुः । “ओतः श्यनि—” (पा० सू० ७. ३. ७१.) इत्यो-
कारलोपः ॥ ५ ॥

विहितं जपमनूय मन्त्रं विधत्ते—स इति । इन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि सवेन वीर्यवान्, कृत्वास्यासुरवधकारि-

इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तस्मादाहुन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजाऽ इति सहस्रभृष्टिर्वै स वृत्रऽ आसीच्छततेजा यं तं वृत्राय प्राहरत्तमेवैतुत्करोति ॥ ६ ॥

वायुरसि तिग्मतेजा इति । (त्ये) एतद्वै तेजिष्ठं तेजो युदयं वोऽयं पवतऽ एष हीमाल्लोकांस्तिर्ष्यद्भुपवते मुथ्र्यैश्यत्येवैनमेतद्विपतो वध इति युद्धि नाभिचरेद्युऽभिचरेद्दमुष्य वध इति ब्रूयात्तेन मुथ्र्यैशितेन नात्मानमुपस्पृशति नु पृथिवीं नेदनेन वृत्रेण मुथ्र्यैशितेनात्मानं वा पृथिवीं वा हिनसानीति तस्मान्नात्मानमुपस्पृशति नु पृथिवीम् ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः । तस्मादाह—इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इति । “सहस्रभृष्टिः शततेजाः”— (१ अ० २४ मं०) इति । सहस्रभृष्टिर्वै स वृत्र आसीच्छततेजाः । यं तं वृत्राय प्राहरत्, तमेवैतत् करोति ॥ ६ ॥

“ वायुरसि तिग्मतेजाः ”— (१ अ० २४ मं०) इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजः—यदयं योज्यं पवते । एष हीमाल्लोकांस्तिर्ष्यद्भुपवते । संश्र्यत्येवैनमेतद्—“ द्विपतो वधः”— (१ अ० २४ मं०) इति, यदि नाभिचरेद् यद्यु अभिचरेद् अमुष्य वध इति ब्रूयात् तेन संश्रितेन नात्मानमुपस्पृशति, न पृथिवीम्, नेदनेन वृत्रेण सदितेनात्मानं वा पृथिवीं वा हिनसानीति । तस्मान्नात्मानमुपस्पृशति, न पृथिवीम् ॥ ७ ॥

एतत् । अत एव त्वमसीति स्वस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे—एष वा इति । द्वितीयं मागमन्य व्याचष्टे—सहस्रभृष्टिर्नि । सहस्रं शृष्टेपोऽश्रय, यद्वा भर्जनानि रिंसाविशेषा इत्रवधादियु येन त्रियन्त्रे स वृत्रे ‘ सहस्रभृष्टि ’ । य ‘ शततेजा ’ अपारमितर्दासि, तादृशो वृत्र । स एव त्वमसीति स्वस्तुति । वृत्रस्येनं प्रसिद्धिं द्योतयितुं ‘ वै ’—शब्दः । यं तमिति । ‘ तम् ’ उक्तविधं ‘ व ’ वृत्रवधार्थमिन्द्रं प्राहरत्, ‘ तमव ’ तद्वाक्यमेवानेन मन्त्रयोगेन करोतात्यर्थं ॥ ६ ॥

तृतीयभागमन्य व्याचष्टे—वायुरसीति । य ‘ तिग्मतेजा ’ वायु, स एव त्वमसीति स्तुतिः । वायो लिगमत्तत्सवमुत्पादयति—एतद्वा इति । य ‘ अयं वायु ’ पवते ’ अन्तरेक्षे परति, एतन् एतत् तेजस्ये माये तनस्विनम तन । इममेवातिशयमुत्पादयति—एष हीति । अन्यथादित्रेनोऽन्तरं हि वृत्रचिदेव पारच्छिन्नम्, ‘ एष हि ’ वायुरमन्त्रं सर्वान्—लोकान् अलुङ्गमेण तिमंगृष्टि ‘ पवते ’ युगमद्व्याप्नोतीत्यर्थं । अत्र प्रयोजनमाह—स इमतीति । ‘ एतन् ’ एतेनोक्तविधवायुतादान्प्रतिपादनेत्यर्थं । अमुष्य वध इति । अमिचारप्रयोगं “ द्विपतो वध ”—इत्यस्य स्थाने ‘ अमुष्य ’ देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिशेदित्यर्थं । एतन् मन्त्रजपार्थमिष्टीकृतेन स्वयेना मनोऽन्यस्य च सम्पर्शं निषेधति—तेनैति । ‘ हिनसानी ’ हिसितं करवार्णित्यर्थं । “ हिन हिसायम् ”— (त० प० १९)—इत्यस्मद्दोष्टि रूपम् ॥ ७ ॥

१-“ धृष्टेर्नर्त्रेण पात्रं मरणमिति वाच्यम् । सहस्रवृष्टिः कार्त्तव्यं वाच्यम् । सहस्रभृष्टि ” इति महर्षयः ।

२- वपशुशुभेभ्यां चानौ तेन एतन्वयउदात्तम् ” (धौ० षु० २ १५६) ।

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते ह स्म यदे-
वाऽअसुराञ्जयन्ति ततो ह स्मैवेनान्पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

ते ह देवा उचुः-जयामो वाऽअसुरांस्ततस्त्वेव नः पुनरुपोत्ति-
ष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजस्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

मु हाग्निरुवाच । (उो) उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्तऽ इत्युदञ्चो ह
स्मैवेपां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

मु हाग्निरुवाच । (चा) अद्भुत्तरतः पर्येष्याम्यथ यूयमित उपसृष्टं
रोत्स्यथ तान्त्स ११ कृष्यैभिश्च लोकेरभिनिधास्यामो यदुचेमाल्लोकानुति
चतुर्थं ततः पुनर्न मु १२ हास्यन्तऽइति ॥ ११ ॥

देवाश्च वा, असुराश्च; उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ते ह स्म यदेवा असुरान् जयन्ति-ततो ह
स्मैवेनान् पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

ते ह देवा उचुः-जयामो वा असुरांस्ततस्त्वेव नः पुनरुपोत्तिष्ठन्ति, कथं न्वेनाननपजस्यं
जयेमेति ॥ ९ ॥

मु हाग्निरुवाच-उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त इति । उदञ्चो ह स्मैवेपां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

मु हाग्निरुवाच-अद्भुत्तरतः पर्येष्यामि, अथ यूयमित उपसृष्टं रोत्स्यथ । तान् संरुष्यैभिश्च लोके-
रभिनिधास्यामः-यदुचेमाल्लोकानुति चतुर्थम् । ततः पुनर्न संहास्यन्त इति ॥ ११ ॥

अथ स्तम्भयद्गृह्ण विविमुस्तास्यासुरनिर्हरणलक्षण प्रयोजन वक्तुमाख्यायिकामाह-देवाश्चेति । प्राजापतांदि
द्वे विधौ-द्विनिरितिष । तत्रादितेः पुत्रा देवा, दितेः पुत्रा असुराः; अतः 'उभये' अपि 'प्राजापत्याः'प्राजापते-
पुत्राः । ते 'पस्पृधिरे' सङ्घां कृतवन्तः । यदा सङ्घ 'ते' देवा असुरान् जयन्ति, 'ततः' अनन्तरश्चगमेव
'एनान्' देवानभिलक्ष्य पुनरसुर उत्तिष्ठन्ति । " उदोऽनूर्ध्वकर्मणि " (पा० सू० १. ३. २४.)-
इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः ॥ ८ ॥

अथ देवैः कृतं जयोपचित्तनमुपन्यस्यन्ति-त्तं हेति । 'अनपजस्यं' जेतुमशक्यम् 'एनान्' असुरान् केन
सङ्घ प्रकारेण पुनरुपानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । " श्रयजस्यौ शक्यार्थे " (पा० सू०
६. १. ८१)-इति जयतेर्पति निर्णयते ॥ ९ ॥

अथाग्निनेपदिष्ट जयप्रकारं दर्शयति-स हेति । 'नः' अस्माकं सकारादुदङ्मुखाः मन्तः 'पलाय्य'
पलायनं कृत्वा " अथ गतौ " (भा० आ० ४७६)-इत्यस्मात् क्तवो व्यप्, (पा. सू. ७. १. ३०)
" उपसर्गस्यापतौ " -(पा० सू० ८. २. १९)-इति लत्वम् । अग्निनोक्ते वाक्यं सत्यमिति धृतिः स्वय-
मेवानुवदति-उदञ्चो हेति ॥ १० ॥

एवमुच्यतोऽब्रवीन्तानसुरान् जेतुमशक्येऽपि देवान् प्रत्युपदिशति-स हेति । इति त्वादि । 'स्तः'
अस्माद् वेदिलक्षणान् स्थानान् 'उपसर्गोत्स्यथ' उपसंरुद्धान् प्रतिबन्धगतानसुरान् कारेभ्यथ । 'अथ' अत-

सोऽग्निरुत्तरतः पर्येत् । (इ) अथेमोऽइत्तु ऽउपसमरुन्धंस्तान्त्स ११ कृष्ये-
भिश्च लोकेरभिन्यदधुष्यद्दु चेमाँलोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न समनिहत्
तदेतन्निदानेन यत्स्तम्बयजुः ॥ १२ ॥

सु योऽसावग्नीदुत्तरतः पर्येति । (त्य) अग्निरेवैषु निदानेन जानध्वरु-
रेवेतुऽउपस ११ रुणद्धि तान्त्स ११ कृष्येभिश्च लोकेरभिन्यदधाति यद्दु चेमाँ-
लोकानति चतुर्थं ततः पुनर्न सजिहते तुस्मादप्येतह्यसुरा न सजिहते येन
ह्येवैनान्देवाऽअवावाधन्त तेनैवैनानप्येताँह ब्राह्मणा यजेऽववाधन्ते ॥१३॥

सोऽग्निरुत्तरतः पर्येत् । अथेम इत्तु उपसमरुन्धन् । तान् संरुष्येभिश्च लोकेरभिन्यदधुः-यद्
चेमाँलोकानति चतुर्थम् । ततः पुनर्न समनिहत् । तदेतन्निदानेन यत् स्तम्बयजुः ॥ १२ ॥

सः-योऽसावग्नीदु उत्तरतः पर्येति । अग्निरेवैष निदानेन । जानध्वरुरेवेत्तु उपसंरुणद्धि । तान्
संरुष्येभिश्च लोकेरभिन्यदधाति-यद्दु चेमाँलोकानति चतुर्थम् । ततः पुनर्न सजिहते । तस्मा
दप्येतह्यसुरा न सजिहते । येन ह्येवैनान् देवा अवावाधन्त, तेनैवैनानप्येताँह ब्राह्मणा यजे-
ऽववाधन्ते ॥ १३ ॥

नन्तरमेव वयं ' एभि ' पुरोवाँर्तेभि पृथिव्यादिभिश्चिभिलोके ' अभिनिधास्याम् ' अभिन सर्वतो निवृ-
गतान् निहिदान् करिष्याम । यद्वा, अभितो नितरां क्षितान् त्याजितान् करिष्याम । इमान् लोकान् ' अति '
अतिक्रम्य यच्चतुर्थं लोकजाननस्मिन्, अस्माकमप्रत्यक्षम्, तेनापि त्याजितान् करिष्याम । ' तत् ' अनन्त-
मसुरा पुनः ' न सदास्पन्ते ' सद्गता न भविष्यन्ति । विशीर्णा वाचिता एव मवेसुरात्यर्थः । " ओशाह
गती " - (जु० आ० ७) इति धातु ॥ ११ ॥

इत्यमग्निनेक वाक्यं श्रुत्वा तथैव तैर्देवै हतं श्रुतिरूपवन्नाति-सोऽग्निरिति । अग्नि ' उत्तरतः ' उत्-
रस्या दिशि ' पर्येत् ' पर्येगच्छत् । अग्निवाक्ये हि त्रिकीर्षितायोपरदेशनाद् अविष्यदर्थवाचिनो वृत्त प्रयोगः ।
श्रुतिवाक्ये तु निर्दोषार्थप्रतिपादनाद् भूतानपतनवाचिनो लब्ध प्रयोग इयेतावान् भेदः । (प्रा. सू. ३।१।१३,
३।१।१११) । तदेतदित्यादि । यदत्र स्तम्बयजुर्हरणं करिष्यन्ते, एतत् ' निदानेन ' मूलकारणेन निरूप्यमाण
सद् देवै हतं ' तत् ' असुरानिरसनम् । अतो यज्ञविघातकामसुरनिर्हरणार्थं स्तम्बयजुर्हरणमिति
विधिल्लेख्ये ॥ १२ ॥

स योऽसाविति । स्तम्बयजुर्हरणसमये ' योऽसौ ' आग्नीध्रो वेदेरत्तरत परित्यक्तर्नने । ' एव ' ' निरा-
नेन ' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सद् ' अग्निरेव ' । योऽग्निः पुरा असुरानिरोदुमुदङ्क पर्येत्, तद्वदमत्र
एवान्नीध इत्यर्थः । ननु तत्रोपसरोपका देवा तत्स्यजोव ऋत्विजां मध्ये कः ? इति त दर्शयति-तानभ-
सुरीति । येनेशायेन पुरा देवा असुरानवाधिषत्, तेनैवेशायेन यज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा वाधितव्यं
इति निगमयति-इत्स्मादिति ॥ १३ ॥

यु उ५ एव युजमानायारातीयति । युश्चैनं द्वेष्टि तुमेवैतदेभिश्च लोकेरभि-
निदधाति युद्दु चेमाँल्लोकानुति चतुर्थं ॐ स वा ऽएभिश्च लोकेरभिनिदध-
द्यद्दु चेमाँल्लोकानुति चतुर्थमस्या ऽएव मुर्व्वं ॐ हरत्यस्या ॐ हीमे मुर्व्वं
लोकाः प्रतिष्ठिताः किं ॐ हि हरेद्दन्तरिक्षं ॐ हरामि दिव ॐ हरामीति
हरेत्तस्मादस्या ऽएव मुर्व्वं ॐ हरति ॥ १४ ॥ 101574

(त्यु) अय तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति । नेदनेन वज्रेण सु ॐ क्षितेन पृथिवीं ॐ
हिनसानीति तस्मात्तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति ॥ १५ ॥

य उ एव युजमानायारातीयति, यश्चैनं द्वेष्टिः तमेवैतदेभिश्च लोकेरभिनिदधाति—यद्दु चेमाँल्लो-
कानति चतुर्थम् । स वा एभिश्च लोकेरभिनिदधद्—यद्दु चेमाँल्लोकानति चतुर्थम्, अस्या एव सर्वं
हरति । अस्यां हीमे सर्वं लोकाः प्रतिष्ठिताः । किं हि हरेद्—यच्चन्तरिक्षं हरामि, दिवं हरामीति
हरेत्; तस्मादस्या एव सर्वं हरति ॥ १४ ॥

अय तृणमन्तर्द्धाय प्रहरति—नेदनेन वज्रेण संक्षितेन पृथिवीं हिनसानीति । तस्मात्तृणमन्त-
र्द्धाय प्रहरति ॥ १५ ॥

न केवल स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरणमपि तत्प्रयोजनमिति प्रतिपादयति—य उ
एवेति । ' अरातीयति ' अरातिरिवावरति " उपमानादापारे " (पा० सू० ३. १. १०)—इति
क्यञ् । यद्य ' एनं ' यजमानं साक्षादेव ' द्वेष्टि ' बाधते । ' तम् ' उभयविधं शत्रुम् । अन्यत् पूर्व-
वन् । पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्तव्यम्, नान्तरिक्षादेरित्यभिप्रेत्याह—स वा इति । पृथि-
व्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैस्तदतिरिक्तेन पान्थेन चतुर्थेन लोकैनासुरानिरसन् ' असौ ' अप्सर्षुः ' अस्याः '
पृथिव्या एव सकाशान् ' सर्वं ' स्तम्बयजुर्हरति, नान्तरिक्षादेः । ' हि ' यस्मात् ' अस्याम् ' एव भूम्यो ' इमे '
अन्तरिक्षादयः, सर्वं लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवद् द्वितीयादिपर्यायाणामपि
पृथिव्या एव सकाशाद्हरणं युक्तमित्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकसुखेनोपरपादयति—किं हीति । ' यत् ' यदि
" अन्तरिक्षं हरामि " " दिवं हरामि "—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्, तदा ' किं ' नाम ' हरेत् ' ? अन्तरिक्ष-
गुलोफयोर्हेर्नव्यस्य स्तम्बस्याभावात् तत्र तद्वरणं सम्भवन्नित्यर्थः । तस्मादिति । प्रायुक्तनिगमनं स्तम्ब-
यजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

तृणान्तर्दानविशिष्टं स्वयेन प्रहरणं विवर्त्ते—अयेति । तृणान्तर्दानस्य प्रयोजनमाह—न हिनसानीति । तृणा-
मन्तर्दाने हि तीक्ष्णेन रथ-रूपायनेन वज्रेण पृथिवीं क्षित्तिता स्यात्, तद्विस्तानिदृष्टाये प्रहरणसमये तृणमन्त-
र्द्धाय नस्येयोरि प्रहर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

१-स्तम्बयजुर्हरे हि प्रहरणदि पृथिवीवचनात् । इति का० धी० १. ११६ सूत्रे कर्कः । १- " वेदां तुम निदधातुदस्य-
भिर्भेदयोर्वेदो " धी० सू० २. १५७.) । २- " प्रहरणं च वेदां तुमे अन्तरिक्षं इति सूत्रेत्तत्वात् । इतरथा हि तृणे प्रहरती-
त्येवमवश्यम् । अय पुनस्तर्धानवचनात्तदर्थमेव तुल्यत्वं न प्रहरणमिति कथ्यता । तुम एव प्रहरणमिति उच्यतेत्यर्थः " इति का०
धी० १. १५८ सूत्रे कर्कः ।

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं माहि ॐ सिपमित्युत्तर-
मूळामिव वाऽएनामेतत्करोत्याउदानस्तुमेतदादौषधीनां ते मूळानि माहि-
ॐ सिपमिति व्रजं गच्छ गोष्ठानमित्यभिनिधास्युञ्जैतदनपक्रमि कुरुते
तद्वचनपक्रमि यद्ब्रजेऽन्तस्तुस्मादाह व्रजं गच्छ गोष्ठानमिति व्यर्षतु ते
द्यौरिति यत्र वाऽअस्ये खनन्तः कूरीकुर्वन्त्यपमन्ति शान्तिगुपस्तदद्भिः
शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादाह व्यर्षतु ते द्यौरिति वधान
देवसवितः परमस्यां पृथिव्यामिति देवमेवैतत्सवितारमाहान्येतमसि वधा-
नेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति शत्रेण पाशैःपुत्रियमुचे तदाह योऽस्मान्
द्वेष्टि यच्च व्युं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति युष्टि नाभिचरेद्युऽअभिचरे-
दसुमतो मा मौगिति ब्रूयात् ॥ १६ ॥

स प्रहरति—“पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हि ष सिपम्”—(१ अ. २५ मं.)
इति । उत्तरमूळामिव वा एनामेतत्करोत्याउदानः । तामेतदाह—ओषधीनां ते मूळानि मा हि सिप-
मिति । “ व्रजं गच्छ गोष्ठानम् ”—(१ अ. २५ मं.) इति । अभिनिधास्युञ्जैतदनपक्रमि कुरुते ।
तद्वचनपक्रमि यद् ब्रजेऽन्तः । तस्मादाह—व्रजं गच्छ गोष्ठानमिति । “ व्यर्षतु ते द्यौः ”—(१ अ.
२५ मं.) इति । यत्र वा अस्ये खनन्तः कूरीकुर्वन्ति—अपमन्ति । शान्तिराषः, तदद्भिः शान्त्या
शमयति, तदद्भिः सन्दधाति । तस्मादाह—व्यर्षतु ते द्यौरिति । “ वधान देव सवितः परमस्यां
पृथिव्याम् ”—(१ अ. २५ मं.) इति । देवमेवैतत्सवितारमाह । अन्ये तमसि वधानेति—यदाह—
परमस्यां पृथिव्यामिति । “ शत्रेण पाशैः ”—(१ अ. २५ मं.) इति । अमुचे—तदाह—“ योऽस्मान्
द्वेष्टि यच्च व्युं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ”—(१ अ. २५ मं.) इति, यदि नाभिचरेद् । यद्यु
अभिचरेद् अमुमतो मा मौगिति ब्रूयात् ॥ १६ ॥

विहित प्रहरणमन्य मन्त्र विधेते—स प्रहरतीति । ओषध्यास्त इति मन्त्रमाग व्याचष्टे—उत्तरमूळामिति ।
स्मनाददानोऽर्घ्यं ‘ एनां ’ पृथिवीन् ‘ उत्तरमूळान् ’ उपारेमागावस्थितमूलयुक्तामिव खल्वेतत् करोति । अत
उत्तरमूलत्वन प्रहरणाद्यद्विसाशकायां तदभावोऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिशब्दस्य जात्यभिप्रायेणैक-
वचनान्तरा (पा २ । २ । १८) इत्यभिप्राय व्याचष्टे—ओषधीनामिति । प्रहरणनिष्पन्नस्य सत्पुणस्य
पांशोऽदानमन्त्रमन्य व्याचष्टे—व्रजं गच्छेति । ‘ अभिनिधास्यन् ’ अमितो निशेष्यन् खन्वर्ष्युं ‘ एतद् ’
असुरजातम् ‘ अनपक्रमि ’ अपक्रमणाद्विद्वितास्तनो गमनरहित इत्ये । तद् खन्वनपक्रमि यद् ‘ व्रजे ’ गोष्ठे-
ऽन्तानिरुह्यते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्यापवर्गमात्र प्रयोजनमित्यर्थः ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्रमन्य तावप्येमाह—वर्षत्विति । ‘ अस्ये ’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । १२१ वा.
१९०९) । ‘ अस्या ’ पृथिव्या सम्बन्धिनि ‘ यत्र ’ स्थाने वेपथं खनन्तः ‘ कूरं ’ निद्रु कुर्वन्ति, तेन च

(इ) अथ द्वितीयं प्रहरति । (त्यु) अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद्दध्यासमित्यु-
रुहं वै नामासुररक्षसामास तं देवा ऽअस्या ऽअुपाव्रत तथोऽएवेनमेतडेपोऽ-
स्याऽअुपहृते व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्यधान देव सवितः परमुस्यां
पृथिव्यां शतेन पुष्टेभ्योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मस्तमतो मा मोक्ष ॥ १७
तमग्नीदभिनिदधाति । (त्यु) अररो द्विवं मा पत इति यत्र वै देवाऽअरुरु-
सुररक्षसमपाव्रत स द्विवमपिपतिपत्तमग्निभिन्वदधादररो द्विवं मा पत
इति स न द्विवमपतत्तथोऽएवेनमेतदध्वयुग्मेवास्माद्धोकादन्तरेति दिवोऽ-
ध्यग्नीत्तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति—“ अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद् दध्यासम् ”—(१ अ. २६ मं.)
इति । अरुहं वै नामासुररक्षसामास । तं देवा अस्या अपाव्रत । तयो एवेनमेतडेपोऽस्या अपहृते ।
“ व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्यधान देव सवितः परमुस्यां पृथिव्यां शतेन
पुष्टेभ्योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मस्तमतो मा मोक्ष ”—(१ अ. २६ मं.) इति । १७ ॥

तमग्नीदभिनिदधाति—अररो ! दिवं मा पत इति । यत्र वै देवा अरुरुसुररक्षसमपाव्रत, स दिव-
मपिपतिवत् । तमग्निभिन्वदधात्—अररो ! दिवं मा पत इति । स न दिवमपतत् । तयो एवेनमेत-
दध्वयुग्मेवास्माद्धोकादन्तरेति । दिवोऽध्यग्नीत्—तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥

तो वृषिषीम् ‘अपव्रति’ हिसन्ति; अत एतन्नजनितां हिमामेन मन्त्रप्रयोगेण शान्तिरूपामिरेवाग्निः पुनः
प्रशमन्य सन्दाधारीत्यर्थः । अत्र गण्डेत्यादिमन्त्राणां कायापान. स्वष्ट विनियोगमवगत्यत्—“ अत्र गण्डेति पुरीष-
पादतं ” “ वर्षतु त इति वेदिं प्रेषते ” “ कथानेयुक्करोति ” (ध्रौ० सू० २. ११९-१६०-१६१)—
इति । उक्त्वे निधानमन्त्र्याभिप्रायमाविष्करोति—देवमेवेनद्विष्टादिना । “ परमुस्यां पृथिव्याम् ”—
इत्यस्य व्याख्यानम्—अन्धे तमसीति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् ब्रह्म न पुनरावर्ते,
तादृशे स्थान इत्यर्थः । ‘अमुचे’—इति, अमोचनायेत्यर्थः । न हि शतमहत्याकैः पादोर्वहः स्वात्मानं
मोवक्तिमुमीष्ट इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेषमाह—यद्यु इति । अनभिचरतः प्रयोगे मन्त्रगतस्तमिति यः शब्दः, तस्य स्थाने
‘अभिचरत.’ यत्रमानस्य, शत्रुनाम द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं स्तम्भयजुरेणस्य प्रथमपर्यायमभिधाय द्वितीयपर्यायां प्रहरणादिक समन्त्रक विभेत्ते—अप्येति । मन्त्र-
प्रतिगादितमरत्त्वधारायंस्तुपादयति—अरुहं इति । ‘अरु’ नामासुररक्षसम्, सुराणां विशेषि रक्षो यभूत् ।
‘रुः’—शब्दान् “अनमन्तात्”—(पा. सू. १. ४. १०३.)—इत्यकारः समाप्तान्तः । देववदेवेदानी-
न्तनोऽभ्यर्चयपरमिःयनेन मन्त्रेण वृषिष्याः रुकाश्रादपहन्ति । अत्र गण्डेत्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये
प्रयोगेऽस्यापि प्रागुक्त एवार्थः । इत्यभिप्रेत्यानुवदति—अग्ने गच्छेति ॥ १७ ॥

उक्त्वे स्तुमस्य स्तम्भयजुरोऽभिधानं समन्त्रकं विभेत्ते—तामिति । ‘अभिनिदधाति’ उपरि हलनिधानेना-
धान्तात् द्विपरात्यर्थः । ‘मा पत.’ (पा. सू. १ ब्रा० प. ८४९) इति पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुराहृत-

१—“ अपारुरुमिति द्वितीयं प्रहरणादि ” (ध्रौ० सू० २. ११३) । २—“ अभिन्वदध्यासोऽभिनिदधाति ” ध्रौ० सू०
१. ११४ शब्दार्थ—“ महानवदेवतुद्वल्लुण्णत्यादिनामिच्छतः ” इति ।

(त्य) अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सुस्ते द्यां मा स्वन्नित्ययं वाऽअस्यै द्रप्सो
 युमस्या इमं रसं प्रजा उपजीवन्त्येप ते दिवं मा पतदित्येवैतदाह ब्रजं
 गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्योर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या ११ शतने
 पाशैर्षोऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्ययं द्विप्मस्तमतो मा मौगिति ॥ १९ ॥

स वै त्रिर्यजुषा हरति । त्रयो वाऽइमे लोकाऽएभिर्वेनमेतल्लोकिरभिनि-
 दधात्यद्वा वै तद्यदिमे लोकाऽअदो तद्यजुस्तुस्मात्रिर्यजुषा हरति ॥ २० ॥

अथ तृतीयं प्रहरति—द्रप्सुस्ते द्यां मा स्वन्निति । अयं वा अस्यै द्रप्सः—यमस्या इमं रसं प्रजा
 उपजीवन्ति । एष ते दिवं मा पतदित्येवैतदाह—“ ब्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्योर्वधान देव
 सवितः परमस्यां पृथिव्या २ शतनेन पाशैर्षोऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्ययं द्विप्मस्तमतो मा
 मौक् ”—(१ अ. २६ मं) इति ॥ १९ ॥

स वै त्रिर्यजुषा हरति । त्रयो वा इमे लोकाः । एभिर्वेनमेतल्लोकिरभिनिदधाति । अद्वा वै तद-
 यदिमे लोकाः, अदो तद—यद्यजुः, तस्मात् त्रिर्यजुषा हरति ॥ २० ॥

मुगाहरति—यत्र वा इति । स दिवामिति । ‘ स ’ देवेरन्वेषणाय ‘ अभिपतिषन् ’ दिव पतिषु गन्तु-
 म्भूतम् । ‘ त ’ तथापि विरतिषुम्भन्, उत्तरतः पारगत ‘ अग्नि ’ अभिन्यद्वान् उपरि हस्तानिधानेना
 धन्तान् प्रोतवान् । किं हुवन् ‘ हे अरतो ’ ‘ दिव ’ युक्तो ‘ मा पत ’ ना प्राप्नुवति । “ पत्
 गतौ ”—(ऋ० १० ८७०) एवस्मान्द्विष्टि वदित्वादह, (पा. सू. २।१।१९) “ पतः पुम् ”
 (पा० ६० ७. ४ १९) इति पुमाप्रम । ‘ एवमग्निनाभिनिधाने कृते सति, सोऽरतदिव न प्राप्नोत् ।
 तददेवदानामयत्पर्यु सन्त्यपजुर्हरन् ‘ अस्याद् ’ भूचोक्तान् ‘ एवम् ’ अरत्म् ‘ अन्तरेति ’ अन्तरेत व्यवहितं
 करोति । अग्निं प्रोतवान् मन्त्रकरणेनोक्तराभिनिधानेन ‘ दिव ’ अन्तरेऽज्ञातमनुसन्तारित करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति—अयेति । मन्त्र व्यावष्टे—अयं वा इति । ‘ अस्या ’ पृथिव्या समन्वितं
 ‘ पत्तिम् ’ मधुरादिरम सर्वा प्रजा उपजीवन्ति, अयं स्ववन्त्या पृथिव्या ‘ द्रप्सा ’ । तथा च हे पृथिवि !
 ‘ ते ’ त्वदीय ‘ षष ’ रम ‘ दिव ’ युक्तो ‘ ना पतन् ’ मा पतत्विति ‘ रमन् ’ अर्थम् ‘ एष ’
 मन्त्रो हून् इत्यर्थः । अस्मिन् तृतीयं पृथिवी मन्त्र गण्डेयादिक सर्वं पूर्वं प्रप्रेष्यन्त्यभियदिप्रेत्य तत्प-
 टिति—प्रजामिति ॥ १९ ॥

तल्लोका समन्त्रक विहरणमन्युः प्रशसति—स वा इति । ‘ रमे ’ पृथिव्यादयः प्रसिद्धाक्षयो लोकाः । तथा च
 ब्रिह्मवो हरणेन ‘ षषि ’ विभिरैव लोके ‘ एवम् ’ अरत्म् ‘ अभिनिदधाति ’ अमितो निक्षिपति, शशैत
 इति यावत् । यजुर्मन्त्रेण हरणम् लोचनमप्य च साम्यमाह—अद्वा वा इति । ‘ रमे ’ पृथिव्यादयः ‘ लोकाः ’
 इति यद्, तद् ‘ अद्वा वै ’ प्रत्यक्षमेव खड्ग यदेतद्वरणमाधन यजुः, तदपि ‘ अदो ’ अदौ प्रत्यक्षमेव, अनु-
 ष्टेयार्थम् साक्षात् प्रतिपादकवाच् । अतो यजुषो लोकातो च प्रत्यक्षत्वामन्युः, त्रिवार यजुषा हरणेन लोक-
 अपारोक्षाम्यारोचो युक्त इति निगमयति—तस्मादिति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् । स यदिमौल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा तेनैवेतद् द्विपन्तं भ्रातृव्यमववाधतेऽनद्धा वै तद्यदिमौल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वानद्धो तद्यत्तूष्णीं तस्मान्तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् । (२. ४.)

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तुतो देवाऽ
अनुव्यमिवासुरथ द्वासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥ १ ॥

तूष्णीं चतुर्थम् । स यदिमौल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा, तेनैवेतद् द्विपन्तं भ्रातृव्यमव-
वाधते । अनद्धा वै तद्-यदिमौल्लोकानति चतुर्थमस्ति वा न वा, अनद्धो तद्-यत् तूष्णीम्,
तस्मान्तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥

देवाश्च वा असुराश्च-उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । तुतो देवा अनुव्यमिवासुः । अथ द्वासुरा
मेनिरे अस्माकमेवेदं खलु भुवनमिति ॥ १ ॥

अमन्त्रक चतुर्थं पर्याय विधेचे-तूष्णीमिति । तस्य प्रयोजनमाह स यादिति । ' इमान् ' प्रायुक्तान्
त्रीन्-लोकानतिक्रम्य, यत् ' चतुर्थं ' लोकजातम्, तत् ' अग्नि वा न वा ' इति सन्दिग्धम्, अत्यन्तविप्र-
कृष्टत्वेनानुभवप्रधानवतारात् । एतच्चतुर्थहरणालेनेव सन्दिग्धमानेन लोकजातेन विद्वेषण कुर्वन्त शत्रुमववाधते ।
एतदुपपादयितुं तूष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थस्थानस्य च माप्यमाह-अनद्धा वा इति ।
' अनद्धा ' असत्यभूमित्यर्थः । तूष्णीं हरणमप्यनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगभावादस्यष्टत्वेन ' अनद्धा '
अप्रत्यक्षमेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माप्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ४ ॥

इत्थ स्तम्भयद्द्वैरण विधाय वेदिपरिमहं वक्तुमितिहासमुपन्यस्यति-देवाश्चेति । ' पस्पृधिरे ' स्पृष्टां कृत-
वन्तः । " अपस्पृधेयामात्रुत्तुराच्छुः " (पा० सू० ९. १. ३९.) इति सम्प्रसारणनिपादनस्योपलक्षणव-
मभिप्रेत्य लिटवधि सम्प्रसारणं कृतम् । स्पृष्टमानानां तेषां मध्ये ' देवाः ' ' ततः ' तेष्योऽसुरेभ्यः ' अनुव्यम् '
अनुगमनं न्यग्भूतिं प्राप्ता इव बभूवुः । ' अथ ह ' अनन्तरमेव तेऽसुरा मन्यन्ते स्म । किमिति ? ' इदम् '
सर्वं जगद्स्माकमेवेति ॥ १ ॥

१-" तूष्णीं चतुर्थं सतृणम् " (श्रौ० सू० २. १९६) । २-" यद्गुमन्त्रको दर्शं ' स्तम्भयद् " । तत्र स्तम्भरूप इत्येव
निरवेत्कदचित्तो हेत्-इति तै० ब्रा० ३. २. ९. सा० भा० । (तै० सं० १. १. ९.) । " यदुषा मन्त्रेण इत्येव पांसुमहितः
स्तम्भ ' स्तम्भयद् " तस्य हरणम् " इति तै० छ० २. ९. ४. सा० भा० । तत्रैव " वेदिस्थाजालानृणश्च पाशोर्मन्त्रेणान्वय
इरणम् " इत्यपि । ३-" न्वक्वतिम् " इति पा० ।

ते होचुः । (हुं) इन्तेसां पृथिवीं विभजामहे तां विभज्योपजीवामेति
तामार्क्षणेश्चर्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमानाऽअभीयुः ॥ २ ॥

(स्त) तद्वै देवाः शुश्रुवुः । (विं) विभजन्ते ह वाऽइमामसुराः पृथिवीं
प्रेत तदेप्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजेम-
हीति ते यजमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते होचुः । (उ) अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजतास्त्वेव नो-
ऽप्यस्यां भागऽइति ते हासुराऽअसूयन्तऽइवोचुर्वावदेवैष विष्णुरभिज्ञेते
तावद्दो दद्वऽइति ॥ ४ ॥

ते होचुः—इन्तेसां पृथिवीं विभजामहे, तां विभज्योपजीवामेति । तामार्क्षणेश्चर्मभिः पश्चात्
प्राञ्चो विभजमाना अभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः विभजन्ते ह वा इमामसुराः पृथिवीम्, प्रेत तदेप्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते,
के ततः स्याम—यदस्यै न भजेमहीति । ते यजमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः—अनु नोऽस्यां पृथिव्यामाभजत, अस्त्वेव नोऽप्यस्यां भाग इति । ते हासुरा असूयन्त
इवोचुः—यावदेवैष विष्णुरभिज्ञेते, तावद्दो दद्व इति ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा विमुक्तवन्त इति तदर्शयति—ते हेति । ' हन् ' इति हर्षे । यत् एव देवा न्यमूता, अतो
निप्रसूह वयम् ' इमाम् ' पृथिवीं विभजामहे । विभजर च ता यथाभागमुपजीवामेति । एवमुक्त्वा किं
कृतवन्त इति तदाह—तामिति । ' औक्षी ' उक्ष्णोऽनदृह भग्निश्चिश्चर्मभिः । उक्षन्—क्षयान् " तस्ये-
न्न " (पा० ६० ४ ३ १२०) इत्यणि " वरूवेहन्धृवरजाम् " (पा० सू० ६ ४ १११)
इत्यनोप । तैश्चर्मभि ' पश्चात् ' प्रतीचीं तिरामारम्प ' प्राञ्च ' प्रादमुख्या विभजमाना. ' अर्धासु ' अभि-
जसुरिःपथं ॥ २ ॥

असुरेष्वेव कृतवन्तु देवा किं कृतवन्त इति तदाह—तद्वा इति । प्रेतैत्यादि । अन्धाक नृषामिवस्थान-
मनुवितथ, अन्धाभिरपि तद्विषये प्रयत्नितव्यमिति, परस्परमभिमुखीकृत्यैवैर्यथं प्रतिशपते—ते देवा ! यूरं
' प्रेत ' गच्छत, प्रेतमहृष्टमिति यावत् । यस्मिन् स्यानेऽसुरा. पृथिवीं विभजन्ते, तद् स्थान गविष्यामः ।
गत्वा च ' यत् ' यदि ' अत्रे ' षडर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा० ११०९) ' अस्याः '
पृथिव्या सम्बन्धि स्थान न प्राप्नुयामः, (' नन् ' तर्हि वयमभागिनो भवेम; यदि तु प्राप्नुयाम. तदा) भागिनः
' स्याम ' भवेमेत्यर्थं । एवमाद्येव देवै कृत दर्शयति—त इति । यज्ञान्मकमेव ' विष्णुम् ' पुरतो धारयित्वा
' रयु ' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

गत्वा चासुरान् प्रति किमुक्तवन्त इति, तदाह—ते हेति । ' अस्याम् ' पृथिव्याम् ' न ' जस्यान् ' अन्धा-
मजना' मयोजयत । ' न ' अन्धाकमप्यस्या भागो भवत्विति । असुरै कृत प्रतिवचन दर्शयति—ते हेति ।
' अह्यन्त इव ' अह्या कुर्वन्त इव, अमज्जना इति यावत् । यावन्त देसं विष्णुर्ध्याय वनेते, तदर्शयान स्यान्
सुष्मस्य प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे महद्दे नोऽदुष्ये नो यज्ञ-
सम्मितमुदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । च्छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णायत्रेण त्वा च्छन्दसा
परिगृह्णासीति दक्षिणतस्त्रेष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णासीति पश्चाज्जाग-
तेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णासीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

(स्तं) तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । (ह्या) अग्निं पुरस्तात्समाधाय
तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाँसुर्वा पृथिवीँसुमविन्दन्त तद्यदेने-
नेमाँसुर्वाँसुमविन्दन्त तस्मादेदिनाम तस्मादाहुर्व्यावती वेदि-
स्तावती पृथिवीत्येतया हीमाँसुर्वाँसुमविन्दन्तेवृँह वाऽइमाँसु
सुर्वाँसु सपत्नानाँसुवृँहे निर्भजत्यस्यै सपत्नान्युऽएवमेतद्देद ॥ ७ ॥

वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा न जिहीडिरे-महद्दे नोऽदुष्ये नो यज्ञसम्मितमुदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्-“गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि”-
(१ अ. २७ मं.) इति, दक्षिणतः । “त्रेष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि”-(१ अ. २७ मं.)
इति पश्चात् । “जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि” (१ अ. २७ मं.) इति, उत्तरतः ॥ ६ ॥

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य, अग्निं पुरस्तात् समाधाय, तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । तेनेमाँसु
पृथिवीँसुमविन्दन्त । तद् यदेनेनेमाँसु सर्वाँसुमविन्दन्त, तस्मादेदिनाम । तस्मादाहुः-यावती वेदिः,
तावती पृथिवीति-एतया हीमाँसु सर्वाँसुमविन्दन्त । एवं ह वा इमाँसु सर्वाँसु सपत्नानाँसु वृँके । निर्भज-
त्यस्यै सपत्नान्य-एवमेतद्देद ॥ ७ ॥

असुरैरभिहिते देवात्तद्भीचक्रुः।त्याह-वामनो हेति । विष्णुर्हि तदानीम् ‘ वामनः ’ खर्वो यभूत् । अत
एवासुरास्तेनाकन्तं स्थानं प्रपच्छाम इत्यनुवन् । अथापि ‘ तत् ’ असुरैरुक्तं देवाः ; ‘ न जिहीडिरे ’ न क्षणाद्यत
चक्रुः, किन्वाद्रियन्ते स्मैत्यर्थः । “ हेतु अनादरे ” (म्वा० आ० २८५) इति धातुः । आदरणप्रकार-
माह-महदिति । विष्णुर्हं यज्ञः, अतो ‘ यज्ञसम्मितम् ’ स्थानमस्मभ्य दत्तवन्त इति यद्, तद् ‘ नः ’ अस्मा-
कम् ‘ महत् ’ अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य्य देवैः कृतं दर्शयन्ति-त इति । यज्ञात्मकम् ‘ विष्णुम् ’ ‘ प्राग्भम् ’ प्राक्शिरसं निपात्य (य)
दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्च गायत्र्यादिच्छन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्णन् ॥ ६ ॥

तमिति । ‘ तम् ’ विष्णु गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः सर्वतः परिगृह्य, पूर्वस्यां दिशि-आहवनीयाण्यम् ‘ अग्निम्
प्रज्वाल्य, ‘ तेन ’ विष्णवामनेन यज्ञेन ‘ अर्चन्तः ’ पूजयन्तः, ‘ श्राम्यन्तः ’ कर्मानुष्ठानजनितं श्रमं प्राप्नु-
वन्तः । ‘ वेदः ’ पूर्ववद् बृहतिरे । चरित्वा च ‘ तेन ’ यज्ञात्मकस्य विष्णोरोपधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा-
मेवेमाँसु पृथिवीँसुमविन्दन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य ‘ वेदि ’-नामधेयं निर्वक्ति-तद्यदिति ।
उक्तं वेदाः सर्वपृथिवीँसुमविन्दन्त, इदानीं वेदिपृथिव्योस्तादात्म्यविषयामभिपुक्तप्रसिद्धिमुदाहरति-तस्मादिति ।
यत्परिमाणविशिष्टा एतद् वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवीं वृत्त इत्यत आह-एतयेति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ एतया ’

सोऽयं विष्णुगर्भानः । (२३) छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्ता-
न्नापक्रमणमास स ततऽएवोपधीनां मूलान्युपमुल्लोच ॥ ८ ॥

ते ह देवाऽञ्जुः । क तु विष्णुरभूत्क तु यज्ञोऽभूदिति ते होचुः २३-छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्युत्रैवान्विच्छतेति तं खनन्तऽइवानीषुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात्त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु ज्ञापि प्राश्निरुयङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

सोऽयं विष्णुगर्भानः, छन्दोभिरभितः परिगृहीतः, अग्निः पुरस्तात् नापक्रमणमास । स तत एवो-
पधीना मूलान्युपमुल्लोच ॥ ८ ॥

ते ह देवाऽञ्जुः-क तु विष्णुरभूत्, क तु यज्ञोऽभूदिति । ते होचुः-छन्दोभिरभितः परिगृहीतः,
अग्निः पुरस्तात्, नापक्रमणमासि, अत्रैवान्विच्छतेति । तं खनन्त इवानीषुः । तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दन् ।
तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात् । तदु ज्ञापि प्राश्निः त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

वेदा इमां सर्वां पृथिवीमलभन्त, अतस्तद्ग्राभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्पर्यं । एष पुरावृत्तमुदाहर्य प्रकृते योज-
यति-पूर्वं हेति । एषैव हि वेदिपरिग्रहादेवा असुरसकारात् कृत्वा पृथिवीमपहनन्त, एवमेवाप यजमानोऽपि
शत्रुमन्त्रविनीं सर्वां भूमिमपहरति । ताश्च शत्रून् 'अस्या' पृथिव्या 'निर्भञ्जति' निर्भक्तान् मारगहितान्
करोतीत्यर्थं । तस्माद् गापत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रै रनयेन वेदिं दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृहीयादित्यर्थं ॥ ७ ॥

अयं वेदे खनन् विभिसु प्रकृतमितिहासोपमनुकामति-सोऽयमिति । 'स' यज्ञामको 'विष्णु'
दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च छन्दोभिः परिगृहीतवान् पूर्वस्या दिशि चाग्नेरन्वयानादितस्ततश्चलिगुमशक्यत्वेन
'ग्लान' श्रान्त सन् 'अपक्रमणम्' अपगमन् 'नास' न जागाम । "अस गतिर्दक्षिणपदानेषु"-
(श्वा० उ० ९११)-इयस्माच्छ्रिति रूपम् । यद्वा-अस्तरेव लिटि च्छन्दितो भूत्वाऽर्भात् । ग्लानस्य तस्य
विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थं । स च सर्वतः परिगृहीतो विष्णु 'तत्र एव' तस्मिन्नेव स्थाने-ओपधीना
मूलान्युल्लेखं भूम्यन्तर्गतं सन् 'मुल्लोच' अलङ्घन, अदयो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरं च ते देवान्त्र विष्णुमपश्यन्तो वितर्कितवन्त, किमित्याह-ते ह देवा इति । विष्णु 'क'
ज्जामभूत्' तदा मको यज्ञश्च क वाऽभूदिति । एव वितर्क्यं तीर्थिणांनमर्थं दर्शयति-ते होचुरिति । अत्रै-
वेति । क्षतस्यपि दिक्षु परिहृतवेन गमनासम्भवात् 'अत्रैव' स्थाने तस्य विष्णोरन्वेषणं ब्रूतेत्यर्थं ।
एष परस्परं निश्चियं भूमिं खनन्त इव 'तत्' विष्णुमन्विष्टवन्त । अन्विष्य तं भूम्यन्तङ्गुलुले 'अन्व-
विन्दन्' अलभन्त । यत एवम्, अत इदानीमपि यज्ञलाभाय वेदेश्वङ्गुलमात्रजननं कर्तव्यमिति शिष्ये-
तस्मादिति । त्र्यङ्गुलपारमाणेन खाता वेदिर्भवेदित्यर्थं । वेदेश्वङ्गुलजननमपिसिवादेन द्रष्टव्यं-तदु
हेति । 'प्राश्नि' नाम कश्चित्, स खलु सौमयागस्तपि वेदिं त्र्यङ्गुलखालामेव कृतवान् । अतोऽत्रापि
त्र्यङ्गुलखाता वेदियुक्तैर्नि भाव ॥ ९ ॥

१-"पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्वस्य गापत्रेणैति प्रथितमग्रम्" (धी० सू० ३ ११७) । २-एष एव
पुरापरिग्रह इत्यतः । ३-"अमनुषि" अरा० प० ५५ । "आर्द्धपलुके" वा० सू० २१४ । २५ । इत्यपि इत्य "अनेभ्यः"
इति ११४ । ५२ । भूलात् प्राप्त इति भावः ।

तद् तु तथा न कुर्यात् । (डो) ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्तस्मा-
डोषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तषु ब्रूयाद्यन्वेवात्र विष्णुमन्त्रविन्दंस्तस्मा-
द्देदिनाम् ॥ १० ॥

तमनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । (न्तु) सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति
दक्षिणत् इमाम्बैतत् पृथिवीं ॐ संविद्य सुक्ष्मां शिवामकुर्वन्त स्योना
चासि सुपदा चासीति पश्चादिमाम्बैतत् पृथिवीं ॐ संविद्य स्योनां सुपदाम-
कुर्वन्तोर्जस्वतीं चासि पयस्वतीं चेत्युत्तरत् इमाम्बैतत् पृथिवीं ॐ
संविद्य उरुवतीमुपजीवनीयामकुर्वन्त ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । त्रिकृत्तरं तत्पदकृत्यः पङ्क्त्वा ऽऋतुवः

तद् तु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत्-तस्मात्-ओषधीनामेव मूलान्युच्छे-
त्तु ब्रूयात् । यन्वेवात्र विष्णुमन्त्रविन्दन्-तस्माद्देदिनाम् ॥ १० ॥

तमनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन्-“ सुक्ष्मा चासि शिवा चासि ”-(१ अ. २७ मं.)
इति । दक्षिणत् इमाम्बैतत् पृथिवीं संविद्य सुक्ष्मां शिवामकुर्वन्त । “ स्योना चासि सुपदा
चासि ”-(१ अ. २७ मं.) इति । पश्चादिमाम्बैतत् पृथिवीं संविद्य स्योनां सुपदामकुर्वन्त ।
“ ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च ”-(१ अ. २७ मं.) इति । उत्तरत् इमाम्बैतत् पृथिवीं
संविद्य उरुवतीमुपजीवनीयामकुर्वन्त ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति, त्रिकृत्तरम् । तत् पदकृत्यः, पङ्क्त्वा ऋतुवः संवत्सरस्य ।
संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्पत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तमिम पञ्च निधिष्य पञ्चान्तरमाह-तद् तु त्रयेति । ‘ सः ’ त्रिष्टुतोषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत् ।
तस्माद् यावति देशे भूम्यान्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावन्पर्यन्तं खात्वा नन्मूलान्येवोच्छेत्तु ब्रूयात् । “ तुमर्षे
सेतेनः ”-(पा० सू० ३. ४. २) इति तत्रैतत्प्रत्यय । पूर्वं कृत्स्नपृथिवीलामहेतुतया वेदिनाम निरूप्य,
यज्ञान्मकस्य विष्णोर्लामाभिर्करणतयापि तत्रिर्वक्ति-यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः कर्तव्य इतीतिहासमुत्तरेण विभिन्नपति-तमित्यादिना । ‘ तम् ’ विष्णुम् ‘ अनु-
विद्य ’ लम्बोत्तरपरिग्रहेण पर्यगृह्णन् । मायत्रेण क्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरिग्रहस्तदपेक्षयास्तोत्रत्वम् ।
तस्य स्वरूपमाह-सुक्ष्मा चासीत्यादिना । ‘ दक्षिणतः ’ वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि “ सुक्ष्मा चासि ”-इति
यज्ञेषु स्मर्येन लेखया परिगृह्णीयात् । मन्त्रतात्पर्यमाह-इमामिति । षड्भुक्त्रापि योन्यत् । तृतीयमन्त्रे
‘ ऊर्ज् ’-शब्देन बलकरी रसो विवक्षित इति व्याचष्टे-रसवतीमिति । पयस्वतोत्यस्य व्याख्यानम्-उपजीव-
नीयामिति । पयस्विनी हि गौर्लोक-उपजीवयते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सख्यां समुच्चित्य प्रशंसति-स वा इत्यादिना । षट्सुसमुद्रायामको यः संवत्सरः, तदा-

१-“ वत्सर परिग्रह परिगृह्णाति सुक्ष्मात्वेनोर्जस्वतीति प्रतिमन्त्रं पूर्वेव ” (धी० सू० २. १०२) अस्मात् प्राक् लेखादिना
वेदिदृशकरी. प्रोक्ताः कृत्यायनेन । २-शोभता इमा-मुच्येति मदीषत् ।

संवत्सरस्य संवत्सरे यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य
मात्रा तावन्तमेवैतत्परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

पङ्क्तिर्व्याहृतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति पङ्क्तिचरं तद्द्वादशकृत्वो
द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरे यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो
यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्री पश्चात्स्यादित्याहुः । (रे) एतावान् पुरुषः पुरुषसम्मिता
हि त्र्यरत्निः प्राची त्रिवृद्धि यज्ञो नात्र मात्रास्ति यावतीमेव स्वयं मनसा
मन्येत तावती कुर्यात् ॥ १४ ॥

पङ्क्तिर्व्याहृतिभिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति, पङ्क्तिचरम् । तद् द्वादशकृत्वः । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य, संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः । स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्
परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्री पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान् वै पुरुषः, पुरुषसम्मिता हि । त्र्यरत्निः प्राची ।
त्रिवृद्धि यज्ञः । नात्र मात्रास्ति, यावतीमेव स्वयं मनसा मन्येत तावती कुर्यात् ॥ १४ ॥

एक प्रजापति, संवत्सरकालकरणेन जातवादेमेदोपचार । आश्रास्यते इमे शूहदारण्यके—“ तमेतन्न
कालमविमर्षवान्सवत्सरस्ममेतन्न कालस्य परस्तादृत्त ”—(१. २. ४) इति । यद्दधाऽऽश्रावयेपादि-
सप्तदशाश्रमाभ्यन्तत्वात् “ एष वै सप्तदश प्रजापतिर्वैश्वानरायच ”—(तै० सं० १. ६. ११) इति श्रुते
प्रजापत्यात्मक । एवम् ‘ स ’ यज्ञ ‘ यावान् ’ यत्परिमाणविशिष्ट, ‘ अस्य ’ च यज्ञस्य ‘ मात्रा ’ परिमाण
च यावन्, तत्परिमाणविशिष्टमेवैत यज्ञ षट्सङ्ख्यासंवादेन ‘ परिगृह्णाति ’ स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिमहोर्मेन्नाववसत्सख्यामन्य समुचित्य प्रशमति—पङ्क्तिरिति । व्याहृत्य इति—व्याहृतयो
मन्त्रवचन, ते च पूर्वपरिग्रहे षट् । गापरेण त्वेत्यादिकार्षन्तारख्य, गृह्णाम्यन्ताश्रय उत्तरपरिग्रहे च मुस्ता
चातीयेवमर्हन्ता षट् व्याहृतय स्यात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिप्राप्तो यजमानमात्री, सा च पश्चात् त्रिस्तुत्या चतुररत्नि, पुरस्तात्
त्र्यरत्नि कार्येति विज्ञेते—इयाममात्रीति । ‘ व्याम ’ प्रमातरवत्प्रदान्तरालक्षण । ‘ पश्चात् ’ प्रत्यग्-
मागे—इत्यर्थः । त्र्यरत्निः प्राचीति । त्रिभिरत्निभिर्विस्तृता प्राग्भागे वेदि कार्येत्यर्थः । त्रिवृद्धीति ।
सप्तत्रयादिरूपेण यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम् । पश्चान्तरमाह—नात्रेति । ‘ अत्र ’ वेदा परिमाण वैवास्ति । ‘ यावतीम् ’
यत्परिमाणविशिष्टमेवै वेदि स्वयं मनसा हविशसादनादिकार्षपर्याप्ता मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टा वेदि कुर्यात् ।
क्वात्यापनोऽपिम पद्भयमममृत्युत्—“ त्र्यरती प्राचीनपरिमिता वा ”—इति ॥ १४ ॥

१-उत्तरे “ आश्रावये चतुररत्नितु औपदिनि चतुररत्न यत्रै इत्यत्र ये यजमान इति पञ्चस्रं इत्यत्र ये षट्स्रं ”
इति च तै० सं० १. ६. ११ । २-“ गापरेण त्वा ” ‘ त्रेषुमेत त्वा ’ ‘ जगतोत त्वा ’ इति त्रान्ता । ३-“ अत्रेति परे
पङ्क्तिम् ” इति विश्वम् । ४-“ अस्ति ” इत्यन्ता । ५-“ अपरेणहवनीय वेदि खजनि षट्स्रंयथा व्याममात्री पश्चात्
त्र्यरती प्राचीनपरिमिता वा त्र्यरत्नितु इत्यन्तामभिमिताऽन्ता ” श्री० सू० १. १५० ।

(६) अभितोऽग्निम् १३ साऽ उन्नयति । योषा वै व्येदिर्वृषाग्निः परिगृह्य वै योषा वृषाणु १३ शेते मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादभितोऽग्निम् १३ साऽ उन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्दरीयसी स्यात् । (न्यु) मध्ये सुथं द्वारिता पुनः पुरस्ताद्दुर्व्येवमिव हि योषां प्रशु १३ सन्ति पृथुश्रोणिर्विमृष्टान्तरा १३ सा मध्ये संग्राह्येति जुष्टामेवेनामेतद्देवेभ्यः करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात् । (त्वा) प्राची हि देवानां दिग्गथोऽबुद्वप्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः पुरीपं प्रत्युद्दहत्येपा वै दिक्पितृणां १३ सा बुद्धक्षिणाप्रवणा स्यात्क्षिणे ह युजमानोऽमुं लोकमियात्तयो ह युजमानो ज्योग्जीवति तस्मादक्षिणतः पुरीपं प्रत्युद्दहति पुरीपवर्ती कुर्वीत पशवो वै पुरीपं पशुमतीमेवेनामेतत्कुरुते ॥ १७ ॥

अभितोऽग्निमंसाऽन्नयति । योषा वै वेदिः, वृषाग्निः । परिगृह्य वै योषा वृषाणु शेते । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते । तस्मादभितोऽग्निमंसा उन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्दरीयसी स्यात्, मध्ये संद्वारिता, पुनः पुरस्ताद्दुर्वी । एवमिव हि योषां प्रशंसन्ति-पृथुश्रोणिः, विमृष्टान्तरासा, मध्ये संग्राह्येति । जुष्टामेवेनामेतद्देवेभ्यः करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात्-प्राची हि देवानां दिक् । अयो उदक्प्रवणा-उदीची हि मनुष्याणां दिक् । दक्षिणतः पुरीपं प्रत्युद्दहति-एपा वै दिक् पितृणाम् । सा बुद्धक्षिणाप्रवणा स्यात्-क्षिणे ह युजमानोऽमुं लोकमियात् । तयो ह युजमानो ज्योग् जीवति । तस्मादक्षिणतः पुरीपं प्रत्युद्दहति । पुरीपवर्ती कुर्वीत-पशवो वै पुरीपं, पशुमतीमेवेनामेतत् कुरुते ॥ १७ ॥

वेदमथोराह्वनीयस्य शरां विधत्ते-अभित इति । ' अभिममित ' आह्वनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्वेदसौ ' उन्नयति ' ऊर्ध्वं प्रापयति । तदेतत् प्रशंसति-योषा वा इति । लोके हि योषित् पुनासमसाभ्यां परिष्वज्य शेते, अतो वेदेष्वनाम्यामग्रेः परिष्वङ्गो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

" योषा वै " इति सिद्धवदुक्तं खल्व लौकिकर्षितामप्येनापोषाय प्रशंसति-सा वा इति । ' वरोपसी ' उरुतरा, विस्तार्णतरा । उक्तं हि " व्याममानी पश्चात् स्वादिति " । मध्ये प्रवणग्यागानन्तरमाविनि मध्यदेशे ' संद्वारिता ' सङ्घटिता । ' पुरः ' पूर्वभागे ' उर्वी ' विस्तार्णा । अथरत्निः प्राचीनि विधानात् । एवं वेदिस्वरूपमभिधाय तन्नाम्यं खिपां योजयति एवमिति । विमृष्टान्तरासिति । श्रोणितो विमृष्टमूलमन्तरमवकाशो वयोस्तौ ' विमृष्टान्तरो ' तथाविधार्त्सौ यस्याः सा तथोक्ता । संग्राह्येति । मध्यदेशे हस्तेन समर्हति शक्या, कृशदेशेति यावत् । एवम् ' एनाम् ' प्रशङ्कयोषिदाकारं वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रिया करोति ॥ १६ ॥

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते-सा वा इति । ' प्राक् ' प्राच्यां दिशि ' प्रवणम् ' निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवसम्बन्धिन्वम् ; दिग्बिभजनसमये देवैरारम्भितया स्वीका-

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै संग्रामं सन्निधास्यन्तस्ते होचुर्दन्त यदस्यै
 पृथिव्या ऽक्षुनामृतं देवयजनं तुच्चन्द्रमसि निडधामहे स यदि न ऽइतोऽसुरा
 जयेयुस्तत ऽ एवार्चन्तः श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्याऽ
 अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तुस्मा-
 दाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजनमित्यपि ह वा ऽअस्यैतस्मिन्देव-
 यजनऽइष्टं भवति तुस्माद्द्वै प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

ता प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै संग्रामं सन्निधास्यन्तस्ते होचुः—हन्त यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देव-
 यजनं तच्चन्द्रमसि निदधामहे । स यदि न इतोऽसुरा जयेयुः, तत एवार्चन्तः श्राम्यन्तः पुनरभि-
 भवेमेति । स यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णम् ।
 तस्मादाहुः—चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजनमिति । अपि ह वा अस्यैतस्मिन् देवयजन इष्टं
 भवति । तस्माद्द्वै प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

रान् । श्रुत्वे हि तितितोचंके—“देवमुष्या दिशो न्यमजन्त प्राचीं देवाः ”—(१. १. १. १.) इति,
 श्मा प्रसिद्धि द्योतयितुमत्र ‘ हि ’—शब्द । ‘ अयो ’—इति पदान्तर द्योतने । अत एव क्वाद्यापनोऽपि
 पक्षद्वयमसूत्रयत्—“प्राक्प्रवणामुदग् वा ”—(श्रौ० सू० २. १५०) इति । आपसम्बन्धु प्राद्यद्युज्योपी-
 बनेन विकल्पमसूत्रयत्—“प्राक्प्रवणा प्राद्यद्वप्रवणा वा”—(अ० श्रौ० सू० २. २. ९.) इति । उदात्ता
 यनुष्यसम्बन्ध, शान्तरूपत्वात् । अत एवान्नापानापने—“ एषा दे देवमुष्याणां श्रुता दिग् ”—
 (तै० ब्रा० २. १. ३. ५.) इति । वेदेर्दक्षिणभागस्य पासुभिरौन्नयकरणं विधत्ते—दक्षिणत इति ।
 ‘ पुरीषम् ’ खात पासु ‘ प्रद्युद्दहति ’ ऋनिक्षिपति । विहिनमर्षमुपादायितु विपक्षे बाधमुपन्यस्यति—एषा वा
 इति । ‘ एषा ’ दक्षिणा दिक् पितृणां स्वभूता । तथा च ‘ सा ’ वेदिर्दिदि ‘ दक्षिणप्रवणा स्यात् ’ दक्षिणतो
 निम्ना भवेत्, तदा तत्रातितीदकब्धं यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थित पितृलोकेन ‘ क्षिप्रं ’ त्रिप्रम् ‘ स्यात् ’
 प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणाया तु वेद्या नैव दोष इत्याह—तयो हेति । तथा सति ‘ स ’ यजमान ‘ षोक् ’
 धिर जीवेत् । खाता वेदिर्नाक्षिः रक्षणीवरणीया, किन्तु पासुलैव कार्येति विधत्ते—पुरीषवतीमिति । तत्
 प्रशसति—पशवो वा इति । पशुप्रातिहेतत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । ‘ पुरीषे ’ पशुभि युक्ता वेदिं कुर्वन्
 पशुभिर्युक्तामेवेना कुपत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“ पुरा क्रूरस्य ” इति मन्त्रेण यदेदेर्नाजर्जनम्, तद् विधत्ते—तामिति । एत प्रशसार्थमिन्द्रहासमाह—देवा
 हेति । पुरा खलु देवा भेसुरेः सह योऽस्मान्मा एवमवोचन् । किमेति—अस्या पृथिव्याः सम्बन्धि । ‘ अना-
 मृतम् ’ जा समन्तान्मृतम्, सर्वदा नश्वरम् ‘ आमृतम् ’ तद्विपरीतम् ‘ अनामृतम् ’ सर्वदा बाधविधुस्य ।
 इदमिध यद् ‘ देवयजनम् ’ देवपागाधिकरणभूत स्थानम्, तद् ‘ चन्द्रमसि ’ चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम ।
 ‘ स ’—इति व्यत्ययेनैकवचनम् । तेषुसुरा यदि ‘ न ’ अस्मान् ‘ इत ’ अस्मात् स्थानात्—जयेयु तदा वर-

१—“ दक्षिण विर प्रतीचीं यनुष्य इदानीं २-शब्दाः ” इति तच्छेद । २—“ पुरा क्वास्मैवमुष्यां ”—(श्रौ० सू० २. १०२) इति इत्यर्थः । ३—पा० सू० ३. १. १. ५५ ।

स प्रतिमार्ष्टि । पुगु क्रूरस्य विमृषो विरपिश्रित्ति संग्रामो वै क्रूरं ७
संग्रामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो हतोऽश्वः शेते पुगु ह्येतत्संग्रामाद्भ्य-
दधत तस्मादाह पुगु क्रूरस्य विमृषो विरपिश्रित्त्युदादाय पृथिवीं
जीवदानुमित्युदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीवमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत
तस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीवदानुमिति यामैरयं चन्द्रमसि स्वधाभिः श्रित्ति
यां चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह तामु धीरासोऽभनुदिश्य यजन्त
ऽइत्येतेनो ह तामनुदिश्य यजन्तेऽपि ह वाऽअस्यैतस्मिन्देवयजन इष्टं
भवति य एवमेतद्रेड ॥ १९ ॥

स प्रतिमार्ष्टि—“पुरा क्रूरस्य विमृषो विरपिश्रित्ति”-(१ अ० २८ मं०) इति । संग्रामो वै क्रूरम् । संग्रामे हि क्रूरं क्रियते—हतः पुरुषः, हतोऽश्वः शेते । पुरा ह्येतत्संग्रामान्यदधत । तस्मादाह—पुरा क्रूरस्य विमृषो विरपिश्रित्ति । “उदादाय पृथिवीं जीवदानुम्”-(१ अ० २८ मं०) इति । उदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीवमासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत । तस्मादाह—उदादाय पृथिवीं जीवदानुमिति । “यामैरयं चन्द्रमसि स्वधाभिः”-(१ अ० २८ मं०) इति । यां चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह—“तामु धीरासोऽभनुदिश्य यजन्ते”-(१ अ० २८ मं०) इति । एतेनो ह तामनुदिश्य यजन्ते । अपि ह वा अस्यैतस्मिन् देवयजन इष्टं भवति—य एवमेतद्रेड ॥ १९ ॥

मेतन् स्थानं परित्यज्य ‘तन् एव’ चन्द्रमसि निहिते तस्मिन् स्थान एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिमर्शमेति । ईदृग्बिबोरापजनिहर्षयोक्तो ‘हन्त’-शब्दः । एवं विचार्य तथैव देवैः कृतामिति दर्शयति—स यदिति । व्यन्ययेन पुँल्लिङ्गता । तत्परस्याः पृथिव्याः सम्बन्धोक्त्यर्थः । ‘न्यदधत’ निहितवन्तो निश्चितवन्तः । ‘तन्’ निहितं देवयजनम्, ‘एतद्’ इदानीं चन्द्रमसि कृण्वन्तं सन् बलकालमतया दृश्यते । उक्तेऽप्यं लोकप्रसिद्धिसुदाहरति—तस्मादिति । यस्मादेव पृथिव्या अदायुत देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्धुदीरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधिं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव “पुगु क्रूरस्य”—इति मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः ‘अस्य’ यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनमन्य मन्त्रे विवर्ते—स इति । मन्त्रगतकूरपदस्यार्थमाह—संग्रामो वै क्रूरमिति । कथं संग्रामस्य क्रूरशब्दाभिप्रेतत्वादाश्चक्रेणप्रदधति—संग्रामे हीति । क्रूरकरणमपि कथं संग्रामे विद्यत इत्यत आह—हतः पुरुष इति । पुराधादेधतुरङ्गनलस्य तत्र हनतलक्षणत्वात् क्रूरकरणत्वात् तदधिकरणभूतः संग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमुपपादयति—पुरा हीति । ‘क्रूरस्य’ संग्रामस्य ‘विमृषाः’ विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थ इत्यभिप्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं मागमन्य ‘जीवदानु’—

(शु) अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । वज्रो वै स्फयो ब्राह्मणश्चेमुं पुरा यज्ञमभ्य-
 ज्युषतां वज्रो वा ऽऽपस्त्वद्ब्रह्मवैतद्भिगुप्त्या ऽऽसादयति स वा
 ऽऽपुष्यैव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्त्वथ स्फ्यमुद्यच्छत्यथ यन्निहित ऽप्व
 स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद्वज्रो ह समृच्छेयातां तथो ह वज्रो न समृच्छेते
 तस्मादुपुष्यैव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्त्वथ स्फ्यमुद्यच्छति ॥ २० ॥

अथाह—“ प्रोक्षणीरासादय ”—(१ अ० २८ मं०) इति । वज्रो वै स्फयः, ब्राह्मणश्च, इमं
 पुरा यज्ञमभ्यज्युषताम् । वज्रो वा आपः । तद् ब्रह्मवैतद्भिगुप्त्यै—आसादयति । स वा उपपुष्यैव
 प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्त्वथ स्फ्यमुद्यच्छति । अथ यन्निहित एव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद्—वज्रो ह समृ-
 च्छेयाताम् । तथो ह वज्रो न समृच्छेते । तस्मादुपुष्यैव प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्त्वथ स्फ्यमुद्यच्छति २०

पदस्य विवक्षितमर्थं दर्शयन् व्याचष्टे—उदादायेति । अस्या पृथिव्या ' जीवम् '—जीवनरूप जीवामभूत वा
 यदनामृत देवयज्ञमासीत्, तदित्यर्थं । तथा च ' जीवदानुम् ' जीवनप्रदा जीवभूता पृथिवीमिति मन्त्रपदा-
 मिप्रायो वर्णितो भवति । मियाकरणान्तु “ जीवे इदानीं ” इति जीवेदानुपद व्युत्पादयन्नि । तथैव तैत्तिरीयकै-
 राश्रतम् । मन्त्रस्य मागमन्तरमनुष्य व्याचष्टे—यामिति । ' बहणा ' मन्त्रेण । एतच्च स्वधामिरेत्यस्य व्याख्यानम् ।
 मन्त्रस्यान्तिम मागमनूष्य व्याचष्टे—यामिति । ' एतेन ' इदानीन्तनेन देवयज्ञेन, ' ताम् ' चन्द्रमस्यवस्थि-
 तम्, अथामृत पृथिवीम् 'अनुदिस्य' तदेवमिति तादात्म्येनानुमयायेत्यर्थं । एतदेतन् प्रशंसति—अपि हेति ॥ १९ ॥

वेदिकरणान्तर कर्त्तव्य विवक्षे—अयेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिक सप्रैष भूयादित्यर्थं । प्रोक्षत्याभिरिति
 ' प्रोक्ष्य ' आप, तामामसादन यद्ब्रह्मवैतिति व्याचष्टे—वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् बज्र, तदरापारंगाम-
 रूपत्वान् । तथैव प्रागाभातम्—“ तस्य स्फ्यस्तुतीय वा यावद् वा ”—इति । (का० १ प्र० २ ब्रा० २
 क० १ ।) ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मका, तदन्मन्त्रसामर्थ्येन रक्षता इत्यन्वाद् । तौ खलु पुरेम यज्ञम् ' अभ्यज्युष-
 टाम् ' अमितोऽरक्षिष्टाम् । “ शुभं रक्षणे ” (म्वा० प० ३९६) इत्यस्माल्लुठि, “ गुपेद्वन्दति ”—
 (पा० ६० ३ १. ९०) इति चङि रूपम् । तत्र हि “ आयादय जावैयतुके वा ” (पा० ६० ३
 १. ३१)—इत्याय—प्रत्ययो विकल्पते । वज्रो वा इत्यादि । “ तस्माद् येनैता यन्ति निम्न कुर्वन्ति ”
 इत्येषा वज्रस्य श्रावोव (का० १ प्र० १ ब्रा० १ क० १७ ।) श्रुत्या प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां ताना-
 मासादन यज्ञस्यामितो रक्षायै तस्यद्यत इत्यर्थं । प्रोक्षणीनामागमनादनसामये—आश्रयार्थकर्तृक स्फ्यस्योद्यमन विवक्षे-
 स वा इति । “ उपपुष्यस्य सामीप्ये ”—(पा० ६० ८. १. ७)—व्युत्पादशब्दस्य द्विवचनम् । ' उप-
 पुष्ये ' समीपे—उपारे देशे । आसादयमानानु ' प्रोक्षणीषु ' ' धार्यमाणानु ' सर्वत्र ' अथ ' अनन्तर-

१-तदेव जीव इदानीति विवक्षेप्रत्यय ब्राह्मणकारणतः । “ आश्रयार्थकर्तृकस्फ्यस्योद्यमन विवक्षे-
 स वा इति । “ उपपुष्यस्य सामीप्ये ”—(पा० ६० ८. १. ७)—व्युत्पादशब्दस्य द्विवचनम् । ' उप-
 पुष्ये ' समीपे—उपारे देशे । आसादयमानानु ' प्रोक्षणीषु ' ' धार्यमाणानु ' सर्वत्र ' अथ ' अनन्तर-

(त्य) अथोदधं स्फ्यं प्रहरति । (त्य) अमुष्मे त्वा वज्रं प्रहरामीति
यद्यभिचोद्वज्रो वै स्फ्यस्तृणुते ह्येनेन ॥ २२ ॥

(न्ना) अथ पाणी ऽअवनेनिके । यद्वचस्ये क्रूरमभूच्छदचम्या ऽएतद-
द्वार्पाञ्चस्मात्पाणी ऽअवनेनिके ॥ २३ ॥

स यं द्वाय ऽईजिरे । ते ह स्मावमूर्शं यजन्ते ते प्रापीयाध्वंस आसुर्य
धे नेजिरे ते श्रेयाध्वंसऽ आसुस्ततोऽथद्वा मनुष्यान्विषद धे युजन्ते
प्रापीयाध्वंसस्ते भवन्ति युऽउ न युजन्ते श्रेयाध्वंसस्ते भवन्तीति तुत
ऽइतो देवान्द्विविन्तु जगामेतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति ॥ २४ ॥

अथोदधं स्फ्यं प्रहरति-अमुष्मे त्वा वज्रं प्रहरामीति-यद्यभिचोद्व । वज्रो वै स्फ्यः,
तृणुते ह्येनेन ॥ २२ ॥

अथ पाणी अवनेनिके । यद्वचस्ये क्रूरमभूत्-छदचम्या एतद्वार्पात् । तस्मात् पाणी अवनेनिके ॥ २३ ॥
स ये द्वाय ईजिरे, ते ह स्मावमूर्शं यजन्ते, ते प्रापीयांस आसुः । अथ ये नेजिरे ते श्रेयांस
आसुः । ततोऽथद्वा मनुष्यान् विषद-ये यजन्ते प्रापीयांसस्ते भवन्ति, य उ न यजन्ते श्रेयांसस्ते
भवन्तीति । तत इतो देवान् द्विविन्तु जगाम-इतः प्रदानादि देवा उपजीवन्ति ॥ २४ ॥

“ द्विविन्तु इव ”-इति मन्त्रेण स्फ्यम् बर्हिर्वेनुद्द निरसन विधेत्ते-अथेति । अविधत्तो विशेषमाह-
अमुष्मा रति । अस्मिन् मन्त्रे ‘ अमुष्मे ’ रति शत्रोर्नाम वृत्त्या निदिशेदित्यर्थ ॥ २२ ॥

हन्नाप्रशालत्र विधेत्ते-अथेति । ‘ अवनेनिके ’ शोरयति, प्रशालयेदित्यर्थ । “ शिनिर् शौचपोषणो ”
(ब्र० उ० ११)-इति पाठ । “ शिजां जवाणाम् ”-(पा० सू० ७, ४, ७५)-स्फम्यामस्य तुण ।
अवनेनन्य प्रयोजनमाह-पट्टीति । यत् ‘ लुद्ध अम्या ’ वेदे खननादिक ‘ क्रूरम् ’ कर्माऽभूत्, तद-
नेन स्फम्योद्दहनिरमेनेन ‘ अम्या ’ वेदे ‘ अहार्पात् ’ निरास्पद् । ‘ तस्मान् ’ पाथ्यो ब्रूत्कर्मान्धेषादवने-
जनेन शुद्धि कार्येत्यर्थ ॥ २३ ॥

शृणानी हविषां यागान् प्राग् निर्दिष्टाया बदेध बर्हिस्तरणात् पूर्वं स्वर्शनिषेधं विधियुम्नस्त्रिदशर्षमितिहाम-
माचष्टे-स ये हेति । पूर्ववद् बह्वचनस्थाने स सत्येकवचनम्, ते-‘ ये ’ प्रसिद्धा यजमाना ‘ अमे ’ पुरा ह
‘ ईजिरे ’ इष्टवन्त, ‘ ते ’ लुद्ध यागानमये शृणानि हवीषि क्लृप्तां वेदिं च ‘ अवमर्शान् ’ अन्वृत्त्य सारूप्य
यजन्ते, ‘ ते ’ च तेनात्ममर्शनितेन दोषेण ‘ प्रापीयांस ’ पापिण निहृष्टा बभूवु । यागमर्शणास्वव-
मर्शनितदोषविघ्नान्-श्रेया एव बभूवु । ‘ तत ’ अनन्तरमेवावमर्शनेन दोषहेत्तु वमजानान्वात् ‘ मनुष्यान् ’
‘ अथद्वा ’ यागाविषयाऽऽवि-‘ विषद ’ प्रप्नोति । तामेवाथद्वा दर्शयति-य इति । यागस्थानर्षहेतुतामहा-
सिपुरित्यर्थ । तत इत्यादि । ‘ तत ’ अथद्वाप्राप्त्यनन्तर केनचिदपि यागस्थानतुष्टानाद् ‘ इत ’ जगाम्
भूतोक्तद् देवान् प्रति ‘ अदुरोऽम्यादिकम् ’ इतिः न जगाम । ननु यागमदति, अमुष्मेऽजीविनां देवाना-

१-“ द्विविन्तु इव इति मन्त्रेण स्फ्यम् बर्हिर्वेनुद्द प्रहरति ”-(बौ० सू० २, १८१) “ द्विविन्तु इवोऽस्ति ” (१ अ० २८ प्र०) इति मन्त्रयतो
मन्त्रेण तु न व्याख्यातः । २-“ अविधत्तो शत्रोः ”-(बौ० सू० २, १८४) । ३-८१ तद वृत्ते प्रथमा द्विविन्तु इत्यादि ।

ते ह देवाऽऽक्षुः । (वृ) बृहस्पतिमाङ्गिरसमुश्रद्धा वै मनुष्यान्विदत्तेभ्यो
विविधेहि यज्ञमिति स हेत्योवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः कथा न यजध्व ऽडिति
ते होचुः किं काम्या यजेमहि धे यजन्ते पापीयाँस्तस्ते भवन्ति युऽच न
यजन्ते श्रेयाँस्तस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

स होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुम देवानां परिपूतं तदेष यज्ञो
भवति युच्छृत्यानि हवीँषि क्लृप्ता वेदिस्तेनावमर्शमचारिष्ट तस्मात्पा-
पीयाँ सोऽभूत तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयाँ सो भविष्येत्या-
कियत ऽडित्या वार्हिपस्तरणाडिति वार्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति स यदि
पुरा वार्हिपस्तरणात्किञ्चिदापद्येत वार्हिरेव तत्स्त्वन्रपास्येदथ यदा वार्हि-
स्त्वन्रप्यपि पदाभितिष्ठन्ति स यो ह्वैवं विद्वाननवमर्शं यजते श्रेयान्हेव
भवति तस्मादनवमर्शमेव यजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् (२. ५.)

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ।

ते ह देवाऽऽक्षुर्बृहस्पतिमाङ्गिरसम्—अश्रद्धा वै मनुष्यान्विदत्, तेभ्यो विधेहि यज्ञमिति ।
स हेत्योवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः—कथा न यजध्व इति । ते होचुः—किं काम्या यजेमहि, ये यजन्ते
पापीयाँस्तस्ते भवन्ति, य उ न यजन्ते—श्रेयाँस्तस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

स होवाच बृहस्पतिराङ्गिरसः—यद्वै शुश्रुम देवानां परिपूतं तदेष यज्ञो भवति । युच्छृत्यानि हवीँषि,
क्लृप्ता वेदिस्तेनावमर्शमचारिष्ट तस्मात्पापीयाँसोऽभूत । तेनानवमर्शं यजध्वम्, तथा श्रेयाँसो भवि-
ष्येति । आकियत इति । आ वार्हिपस्तरणाडिति । वार्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति । स यदि पुरा
वार्हिपस्तरणात् किञ्चिदापद्येत, वार्हिरेव तत् स्त्वन्रपास्येत् । अथ यदा वार्हिस्त्वन्रन्ति—अपि पदाभि-
तिष्ठन्ति । स यो ह्वैवं विद्वाननवमर्शं यजते, श्रेयान् हेव भवति । तस्मादनवमर्शमेव यजेत ॥ २६ ॥

मनेन किं प्रयोजनमित्यत आह—इतः प्रदानाद्धीति । ' इत ' अस्मात् लोकात् प्रदीपमानं यद्वि, तस्मा-
दित्यर्थः । " क्यत्स्युदो बहुलम् "—(पा० सू ३. ३. १११)—इति प्रवृत्तौ ददतिः कर्मणि स्युद् ॥ २४ ॥

तत्रेतिहासमह—ते हेति । हविष्यमनभावेन निराहाराः ' ते ' देवा अङ्गिरसः पुत्र बृहस्पतिमुक्तवन्तः ।
किमिति, ' अश्रद्धा ' यागविधया मनुष्यान् ' प्राप्नोति । ततोऽनिरस्य तेभ्यो ' यज्ञम् ' ' विधेहि ' यजध्वमिति
विधिं युयाँ इत्यर्थः । स च बृहस्पतिरागत्योक्तवान्—हे मनुष्या ! ' कथा ' कथ—कस्माद्देतेर्न यजध्वं—इति ।
" या हेतो च च्छन्दसि "—(पा० सू० १. ३. ३६)—इति या—प्रत्ययः । एव शृष्टैस्तेक यागाननुष्ठान-
कारणमुपन्यस्यति—किञ्चाम्या—इति । किं कामनया ! कस्य फलस्येच्छयेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं यागानुष्ठानन्यागकारणमुक्तवन्तु तेषु बृहस्पतिरयथानुष्ठानजनितमेव तन् पापीयस्त्वम्, न तु सन्ध्या-

यागानुष्ठानजमिति बोधयस्तेषां विवेकस्तदा निरस्यति—स होवाचेति । यद्वै शुश्रुमेति । ' यत् ' खलु वस्तु देवानामर्थम् ' परिप्लव् ' परिप्लवति शुश्रुम, ' तत् ' एतदामन एष यज्ञ, तत्साध्यन्वात् । सामान्योज विनि-
नष्टि—यच्चतृशानीति । श्रुतानि ' पञ्चानि पुरोडाशार्दानि ' हवीषि ' पूर्वपरिग्रहादिभिः । ' कृत्ता ' निर्मिता
वदिरिति पदस्ति, एतसाभ्यो हि देवार्थो यज्ञ, ' तेन ' एवेदमृश्विनेन यज्ञेन हे मनुष्या । यूपम् ' अवमर्शम् '
अवमृश्य यागान् प्राक् पञ्चानि हवीषि, बर्हिस्तरणान् पूर्वं वेदिं च सस्पृश्य, ' अचारिष्ट ' आचरण कृतवत्,
यागान्प्रथम्य च मनुष्यमप्यशो न युक्त, अतस्त्वाम्भार्देवावमर्शान् हे मनुष्या । यूपं परिपासोऽभूत्, न तु
यागान् । अतोऽवमर्शं परित्यज्य तेन यज्ञेन यजन्त्वम् । तथा च श्रेष्ठय वो भविष्यतीति बृहस्पतिना बोधिने-
ऽवमर्शनपारत्यागस्यार्थं वृच्छति—आ कियन् इति । कियत्कालपर्यन्तमेवावमर्शनपारित्याग इत्यर्थः । तस्योत्तर-
माह—वर्हिष इति । नर्हि स्तरणपर्यन्तम्, सन्ध्या वेदिं नै स्पृशेदित्यर्थः । एतच्च हविषाम्पुण्ड्रक्षणम्, अत
पञ्चानि हवीष्यणि यागान् पूर्वं न स्पृश्यानीति वृष्टव्यम् । अत एव ध्रित कात्यायनेन—“ प्राक् स्तरणान्
वेदिं नावमृशेत् ” “ श्रुतानि च हवीष्याप्रचरणान् ”—(श्री० सू० २. १७९-१८०) इति । युक्त वैतदि-
त्याह—वर्हिषेति । ग्राह्य स्तरणान् पूर्वमशान्ता सती सा वेदिं स्तारिमाणेन ' बर्हिषा ' खलु शान्ता भवति ।
अतोऽशान्ताया स्पृष्टीं प्रागुक्तो दोषो युज्यत इत्यर्थः । स यदीत्यादि । बर्हिष स्तरणान् पूर्वं यदि वेदिमध्ये
' क्विञ्चित् ' स्पृष्टादिक्मपयेत्, तदा तन्निरसार्थमपि न स्पृशेत् । किन्तु ' बर्हि स्तृणान् ' स्तरणममये बर्हिषः
स्तरणं कुर्वन्नेव ' तत् ' कृणादिक् निरस्येत् । स्तरणप्रभृति वेदिसर्शो न दोषायेत्यभिप्रेत्याह—अयेति । ' यदा '
यस्मिन् काले बर्हिस्त्रिंशतिं स्पृणन्त्यथर्वव, तदानाम् ' यदा ' पादेनाप्यभितिष्ठन्ति, अतस्तस्मिन् समये स्पर्शो न
दुष्पतीति भावः । एवमिन्द्रिहामसुयेन प्रतिपादितमर्थमिन्द्रानीमप्यनुष्ठेयत्वेन विधत्ते—स य इति । ' एव विद्वान् '
उक्तमितिहासं जानन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ १ ॥ (२. १.)

वेदार्थस्य प्रशस्तान् तपो ह्यदं निवारयन् ॥ पुनर्याश्चतुरो देवाद् विवातीर्यमहेश्वर ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर्यैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबीरहरिहरमहाराजसाम्प्रदायपुराणधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माध्वर्ये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाख्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चम ब्राह्मण द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥ २ ॥

१- विपर्ययस्तनाम् '—इति पा० । २- एवविषयस्थानेषु धाविर्गर्भनिर्गर्भयोः सर्वत्र द्वेषी । इति । ३- ' नावमृशेत् ' इति
पा० । ४- ' बर्हिष स्तरणममये ' इति पा० । ५- ' आमये स्पृणन्तिरलेत् ' इति । (श्री० सू० २. १८२.) ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत्स्रुचः सम्मार्ष्टि युथा वै देवानां चरणं तद्वा
ऽअनु मनुष्याणां तुस्माद्यद्य मनुष्याणां परिवेषणमुपकलप्तं भवति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेषिपत्येवं वा ऽएषु
देवानां यज्ञो भवति युच्छृत्तानि हवींथुपि कल्सा वेदिस्तेपामेतान्येव
पात्राणि यत्स्रुचः ॥ २ ॥

स युत्सम्मार्ष्टि । निर्णेनेक्तयेवेना ऽएतच्चिर्णित्ताभिः प्रचराणीति तद्वे द्वये-
नैव देवेभ्यो निर्णेनिजत्येकेन मनुष्येभ्योऽद्धिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽआपो
हि कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैव मनुष्येभ्योऽद्धिरेवैवुम्येतन्नाना भवति ॥ ३ ॥

अथ द्रव्यसंस्काराः ।

स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् स्रुचः सम्मार्ष्टि-यथा वै देवानां चरणं तद्वा अनु मनुष्याणाम् ।
तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपकलप्तं भवति ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवेषिपति । एवं वा एष देवानां यज्ञो भवति-यच्छृ-
त्तानि हवींथुपि, कल्सा वेदिः, तेपामेतान्येव पात्राणि-यत्स्रुचः ॥ २ ॥

स यत्सम्मार्ष्टि-निर्णेनेक्तयेवेना एतत्-निर्णित्ताभिः प्रचराणीति । तद्वे द्वयेनैव देवेभ्यो निर्णे-

यस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ॥ निर्भमे, तमह बन्दे विद्यानीर्धमदेश्वरम् ॥ १ ॥

प्रोक्षणरितसादयेति प्रथमन्त्रानुसारेण प्रथम प्रोक्षणरीनामासादनमुक्तम् । इध्मेवर्हिषोहपसादनमपि विशेषवक्त-
न्याभावात् सिद्धमित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्त सुक्त्सम्मार्जन विषये-स वा इति । यथा वा इत्यादि । ' यत् ' खलु
देवानां वर्तनम्, तदनुसार्येव मनुष्यवर्तनम्, तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यान्नमूरशाकादौ पके सति भोजन-
स्थाने शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि द्रव्यादीनि पात्राणि-अग्निः प्रक्षालनेन शोध्यन्ते । अतो मानुषव्यवहार-
निदानत्वाद् देवव्यवहारस्य देवानामने हविषि पके वेद्या च मस्कृताया तत्परिवेषणसाधनानां सुचां सम्मार्जन
युक्तमिति " यत् स्रुच " -इत्येवमन्तस्य वाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

अयेति । निर्णेनिजतीति । " अदन्यस्तात् " (पा० सू० ७ । १ । ४)-इति क्षत्यादादेशः ।
" परिवेषिपति " -इत्यत्राप्येवम् ॥ २ ॥

नंतु मानुषपात्रवद् देवपात्राणां सुचामप्यग्निः प्रक्षालनेन भवितव्यम्, किमनेन सम्मार्जनेनेत्याह-स
यदिति । ' निर्णित्ताभिः ' प्रक्षालिताभिः सुग्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन प्रक्षालनमेव करोती-

१- " हविष्यन्नदिपणपठनिपातनाहीर्धः " पा सू २ । ४ । १४ । २- " बाहुमाथः स्रुचः पाणिमात्रनुकराम्बुशिला इत-
सुवपवेका मूलदन्धः " का. भौ. सू. १ । ३ । ३० । सुचानिलः-सुहृत्पमृदुशुभाः । तत्र " वाल्मीकीब्रह्मः " इति । " आचत्थी
वपपत् " का. भौ. सू. १ । ३ । ३४ । ३५ । " पुत्रा तु वैकृती भवति " का. भौ. सू. १ । ३ । ३१ । इति । २- " देवपात्राणां
सुचां न मानुषपात्रवदग्निः प्रक्षालन केवल करोति किन्तु सम्मार्जनेनैव सहित प्रक्षालनमेत्याह " इति कवित्पाठः ।

(त्यु) अथ सुवसादत्ते । तं प्रतपति प्रत्युष्टैरक्षः प्रत्युष्टा ऽधरातयो
निष्टप्तैरक्षो निष्टप्ता ऽधरातय ऽ इति वा ॥ ४ ॥

देशु ह वै वसुं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्भिभयाञ्च-
कुस्तुद्यज्ञमुष्वादेवैतन्नाशु रक्षांस्स्यतोपहन्ति ॥ ५ ॥ [अर्धप्रपाठकः]

स वा ऽइत्यग्निन्तरतः मुष्माष्टिं । (एच्युं) अनिशितोऽसि सपत्नक्षिडिति
यथाभुपरतो वृजमानस्य सपत्नान्क्षिपुयादेवमेतदाह व्वाजिनन्त्वा व्वाजे-
ध्यायै मुष्माज्मीति यज्ञियन्त्वा यज्ञाय मुष्माज्मीत्येवैतदाहेतुनैव मुष्वाः
सुचः मुष्माष्टिं व्वाजिनीन्त्वेति सुचं वृष्णो प्राशिवदुरपम् ॥ ६ ॥

निजति, एवेन मनुष्येभ्यः । अद्रिश्च ब्रह्मणा च देवेभ्यः । आपो हि कुशाः, ब्रह्म यजुः । एवेनैव
मनुष्येभ्यः—अद्रिरेव । एवमेतन्नाना भवति ॥ ३ ॥

अथ सुवसादत्ते । तं प्रतपति—“ प्रत्युष्टै रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तै रक्षो निष्टप्ता
अरातयः ”—(१ अ० २९ मं०) इति वा ॥ ४ ॥

देशु ह वै वसुं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चकुः, तद्यज्ञमुष्वादेवैतन्नाशु रक्षां-
स्यतोऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा इत्यग्निन्तरतः सम्माष्टिं—“ अनिशिनोऽसि सपत्नक्षिव ”—(१ अ० २९ मं०) इति ।
यथाभुपरतो वृजमानस्य सपत्नान् क्षिपुयाद्, एवमेतदाह—“ वाजिनन्त्वा वाजेध्यायै

स्वर्ध । देवपात्रस्य शोभने मानुषपात्राद् विशेषमाह—तद्वा इति । इयेनैवेनेति सामान्योक्त विद्योति-
अद्रिश्च ब्रह्मणा चेति । आपो हि कुशा इति । अपा यज्ञिवाशारण्योष्करूपा हि कुशाः, तथैव हि प्राम्ये
धातम्—“ ता उपर्युपर्यतिपुच्छिरेऽत इने दमन्ति ईता अनपुविता आप ”—इति । अन कुशैः सम्माये-
नाद् यज्ञिराभिरद्विरेव प्रशान्तन इतवान् भवन्त्यावर्ध । एवमेतदादिति । इयेनैवेनेत्येव साधनमेददत्त देवमातुर
पात्रसंस्काराणां नानाञ्च भवन्त्यावर्ध ॥ ३ ॥

प्रथम सुवस्य सम्मानेन विनातु तस्यादानप्रतपने विवर्त्ते—अयेति ॥ ४ ॥

देशु इति । ‘ देशु ह वा ’—इत्यादिक समन्त्रकस्य प्रतपनस्य प्रयोजनप्रतिपादकम् । तत्र निर्वापप्रकरणे
प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतपत्य सुवस्य समन्त्रक सम्मार्जने विषये—स वा इतीति । सुवस्यान्तरतो व्रिडनध्ये
वेदाग्नेरिति प्राक् सम्माष्टि । सम्मार्जनप्रकाराभिनयार्थं ‘ इति ’—शब्दः । स च प्रसार काल्यायनेन सूचित
“ वेदाग्निन्तरत प्राक् सम्माष्टिं ” ति (शौ० सू० २ । १८८) । मन्त्रस्य प्रयोजनमाह—अयेति । यथा
खल्वेव सुवः ‘ अनुपरतः ’ उपरतिप्रसात् सन् वृजमानस्य शत्रून् ‘ क्षिपुयात् ’ हिंसात् । “ रि क्षि-

१-इति ब्राह्मण पूर्व १ ब्रा. १ प्र ३ म ५ कठिकादय । इति । २-“ कादिर-सुव ” इति-“ अयनेमन्त सुवेऽनु-
पर्युपरत ” इति य वा श्रे सू १ । ३ । ३२ । ३८ । ३-“ सुव प्रतप्य पूर्वतत् ”-शौ० सू० २ । १८८ । ४-इति
कण्डे पूर्व १ प्र २ ब्रा० ३ क इत्यत्र ।

स वा ऽइत्यग्रैरन्तरतुः सम्माष्टीति । मूलेर्वाहयत ऽइतीव वा ऽअयं प्राण
ऽइतीवीदानुः प्राणोदानुवैतुहधाति तस्मादिति विमानि लोमानिति विमानि ॥

सम्माज्जिम ॥—(१ अ० २९ मं०) इति । यज्ञियन्त्वा यज्ञाय सम्माज्जीत्येवैतदाह । एतेनैव सर्वाः
सुचः सम्माष्टिं । वाजिनीन्त्वेति सुचम् । तूष्णीं प्राशित्रहरणम् ॥ ६ ॥

स वा इत्यग्रैरन्तरतः सम्माष्टिं, इति मूलेर्वाहयतः । इतीव वा अयं प्राणः, इतीवीदानुः । प्राणो-
दानुवैतुहधाति । तस्मादिति विमानि लोमानि, इतीविमानि ॥ ७ ॥

हिंसायान् ॥—(स्वा० प० ३०) इति घातुः । एवमेवैतन्मन्त्रवाक्यमाह—सपत्नानिति । सपत्नान् शिषो-
र्ताति 'सपत्नश्चिन्'—इति मन्त्रपदस्यानिप्राय इति भावः । मन्त्रशेषमनूय व्याचष्टे—वाजिनं त्वेति । 'वाजः'
हविर्वाग्भ्रमन्, तदेव यद्वन्दर्हत्वेन, तदन्त त्वा 'वाजेप्याथै' वाजस्यानस्येन्धनं दीपनम्, भूयःकरण-
मनेन कियत् इति 'वाजेप्या' पठ तस्यै सम्माज्जीति मन्त्रशेषस्यार्थः । तदेतदाह—यज्ञियन्त्वेति । यद्वन्द-
र्हत्ताति यज्ञियः । " यद्वन्दिवाग्यान् ॥—(पा० सू० १ । १ । ७१)—इति घः । जुहार्दानां सुचां सम्माज्जनं
विभक्ते—एतेनैवेति । अनिशितोऽस्तीति योऽयं भुवमस्माज्जनमन्त्रः, 'एतेनैव' अनिशितासीति स्त्रीतिङ्गत्वेन
विगारेणमित्येतेत्यर्थः । अत एव सूत्रहृतोक्तम्—'अनिशितेति सुचः'—(श्रौ० सू० २ । १९०) इति ।
सुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकारानाय वाजिनं त्वेत्यस्यापि पुँटिङ्गत्वात्स्य स्थाने वाजिनीं त्वेति स्त्रीतिङ्गत्वात्प्रा-
नित्याह—वाजिनीं त्वेति । सम्माज्जनक्रियापेक्षया 'सुचम्' इति द्वितीया । जुहार्दिवत् समन्त्रकसमा-
ज्जनस्य प्रसक्तस्य निवृत्त्यर्थमाह—तूष्णीमिति । प्राशित्राह्वो यो भागः, स हियत अनेनेति 'प्राशित्रहरण'
गोक्तराहिति पाठम्, तत् तूष्णीं सम्माष्टीत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेनापि—'तूष्णीं प्राशित्रहरणम्'—(श्रौ०
सू० २ । १९१) इति । आपस्तम्बस्तु समन्त्रकपञ्चमप्युच्यत—'प्राशित्रहरणं तूष्णीं वा'—(आप०
श्रौ० सू० २ । ४ । ८१) इति ॥ ६ ॥

सुचा सम्माज्जनप्रकारमभिनयेन दर्शयति—स वा इति । अनेन प्रकारेण 'प्राणवर्गं' वेदाग्नीर्विलमप्ये
सम्माज्जनम् । 'इति' अनेन प्रकारेण 'प्रत्यपवर्गम्' आत्मानिमुखम् 'वायतः' पृष्ठभागे वेदाप्रमूर्तः
सम्माज्जनं कार्यमित्यर्थः । तथैव सूत्रितम्—'वेदाग्नीरन्तरतः प्राक् सम्माष्टीनिशित इति विपर्यस्य बहिर्मुखः'
इति (श्रौ० सू० २ । १८८) । यदेतदन्तरतो वाद्यतश्च द्विविधं सम्माज्जनम्, तत् प्राणोदानात्मना प्रशतति—
इतीवेति । 'इति'—शब्दोऽप्यभिनयार्थः । 'अयम्' प्राणवृत्त्यामको वायुः, 'इतीव' अनेनैव खलु
प्रकारेण प्राक् सञ्चरति । उदानशब्दस्यापानरूपमिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम् । अपानवृत्त्यामको वायुः
'इतीव' अनेन प्रकारेण प्रत्यक् सञ्चरति । अतः प्राक्—प्रत्यक्—सम्माज्जनान्यां सुषु प्राणापानावेव स्थानयती-
त्यर्थः । तस्मादित्यादि । यस्मात् सुचामुपरिभागास्य सम्माज्जनं प्रार्थनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीर्चनम्, 'तस्मात्'
अरत्नेत्यपरिभागास्य लोमानि 'इतीव' एवमेव प्रार्थनानि भवन्ति । पृष्ठभागस्य च लोमानि 'इतीव' इत्यर्थं
प्रतीर्चनानि भवन्तीत्यर्थः । अयमर्थस्तैश्चिद्विपर्यये विस्पष्टमाहायते—'तस्मादत्नेनाप्राणुपरिष्ठाहोनापि प्राप्यम्ब-
घस्तात्'—(ते० ब्रा० ३ । ३ । १४) इति ॥ ७ ॥

. १—'प्राशित्रहरणं बालं प्रदेष्टुमात्रम् आदर्शादिति (शुद्धं) यमगाहति (चतुर्त्वं) वा भवति' का. श्रौ. सू. १ । ३ ।
१६ । ४० । ४१ । २—तन्मन्त्रश्च तदेव—'एव वर्गान्यप्युक्तानि भाष्येणैव वाचि उदानशब्दं सम्माज्जि' इति । ३—इतीव एते
१ वा १ म. ५ म. १५ क. मत्स्ये ।

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति । यथायमुर्षं निर्णिज्यान्-
यमर्षमुत्तमं परिक्षालयेदेवं तन्नस्मात्प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुवमेवाग्ने सम्मार्ष्टि । (एच्ये) अथेताराः सुवो योपा वै सुवृषा सुव-
स्तस्माद्यद्यपि बह्वच इव द्वियः सार्द्धं युन्ति य एष तास्यपि कुमारक इव
पुमान् भवति स एष तत्र प्रथम एत्यनूच्य इतरास्तस्मात्सुवमेवाग्ने
सम्मार्ष्ट्यथेताराः सुचः ॥ ९ ॥

स वै तथैव सम्मृज्यात् । (द्यु) यथाग्निं नाभिव्यक्षेद्यथा युस्मा इभुश-
नमाहरिष्यन्त्स्यात्तं पात्रनिर्णेजनेनाभिव्यक्षेदेवं तन्नस्माद् तथैव सम्मृज्या-
द्यथाग्निं नाभिव्यक्षेत्प्राडिवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

स वै सम्मृज्य-सम्मृज्य, प्रतप्य-प्रतप्य प्रयच्छति । यथायमर्षं निर्णिज्यान् यमर्षमुत्तमं परि-
क्षालयेत्-एवं तद् । तस्मात् प्रतप्य-प्रतप्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुवमेवाग्ने सम्मार्ष्टि, अथेताराः सुचः । योपा वै सुवृ, वृषा सुवः-तस्मात् । यद्यपि बह्वच
इव द्वियः सार्द्धं युन्ति, य एष तास्यपि कुमारक इव पुमान् भवति-स एष तत्र प्रथम एति, अनूच्य
इतराः । तस्मात् सुवमेवाग्ने सम्मार्ष्टि, अथेताराः सुचः ॥ ९ ॥

स वै तथैव सम्मृज्याद् यथाग्निं नाभिव्यक्षेत् । यथा यस्मा अशनमाहरिष्यन्त्स्यात्, तं
पात्रनिर्णेजनेनाभिव्यक्षेत्-एवं तद् । तस्माद् तथैव सम्मृज्याद्-यथाग्निं नाभिव्यक्षेत् । प्राडि-
वोत्क्रम्य ॥ १० ॥

समार्जनान्तर प्रदानपुरम्बर प्रदान विरिञ्चे-स वा इति । ' स ' खल्वग्नेऽन्तस्तस्मात्समार्जनान्तरमेव
सम्भृत् पात्र पुनर्यौ प्रतप्यावर्षवे दमादिपर्यं । तदनपुन प्रतपन लोकिदृष्टान्तनोपपादयति-यथेति ।
यथा खलु कान्यादिक लौकिक पात्रमवपृश्यात्तद्वत् निर्णिज्य प्रक्षाल्य, ' उत्तमम् ' चरत् त्रियाविशेषणमेतत् ।
अन्तत ' अनवमर्षम् ' अवमर्षानेनैवैव केवलमुदर्शनेन ' परित ' अन्तरतो बाह्यतश्च सर्वतः क्षालयेत्,
एव तस्मात्समार्जनान्तर पुनै प्रतपनमित्यर्थं ॥ ८ ॥

सुवनसमार्जनस्य प्राप्य सुवसमार्जनस्य तदानन्तर्येण प्रागुक्त लोकिदृष्टान्तन प्रदर्शितुमनुवदति-
स वा इति । योपा वा इत्यादि । सुवृ ह्रीन्दिहत्वाद् योषित्, सुवस्यु पुँदिहत्वात् संबनन्तस्य पुमान् । यस्मा-
दन्व ' इष्य ' सुवस्य समार्जने प्राथम्यम्, ' तस्मात् ' एव कारणम् बह्वेषोऽपि त्रिय सम्भूय गच्छन्वो
बालमपि पुनास पुरस्कृत्य तस्य पश्चान् प्रयन्ति । तस्माद् दृष्टानुकारेण सुवस्य प्रथम समार्जनं युक्तम्, पश्चाच्च
सुवमित्येत् सुकमित्यर्थं ॥ ९ ॥

समार्जने पर्यविशेषमाद्-स वा इति । ' यथा ' येन प्रकारेण समार्जनसमये ' अग्निभि न सुक्षेत् ' ।
अग्नेपरि समार्जनमारन कुशोदकादिक न पठेत्, तथैव सम्भृज्यात् । तदेतद्वैरिदृष्टान्तनोपपादयति-

१- "प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति"-इति धौ० सू० २।१८९। २- "समार्जनान्तर"-इति वा । ३- "पुन पुन"
इति कतिपय एव । ४- "समार्जनमुत्तमम्" इति वा ।

तद्धेके । सुक्सम्भार्जनान्यप्रावभ्यादधति वेदस्याद्वाभूवन्त्सुचऽएभिः
मुमर्माजिपुरिदं वै किञ्चिद्यज्ञस्य नेदिदं बहिर्द्धां बज्ञाड्वडिति उदु तथा
न कुर्वाद्यया यस्मा ऽअज्ञानमाहरेत्तं पात्रनिर्णेजनं पाययेदेवं तत्तस्माद्
पुरास्येडेवैतानि ॥ ११ ॥

(न्यु) अथ पत्नी ११ मुन्नहति । जघनाद्धौ वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी ग्राह्मे
यज्ञस्तायमानो यादिति अनुत्तयेवैनामेतद्युक्ता मे यज्ञमन्वासाता ऽइति ॥ १२ ॥

तद्वैके—सुक्सन्मार्जनान्यप्रावभ्यादधति । वेदस्याद्वाभूवन्—सुचः । एभिः समर्माजिपुः । इदं वै
किञ्चिद यज्ञस्य । नेदिदं बहिर्द्धां यज्ञाद् भवदिति । तदु तथा न कुर्यात् । यया यस्मा अज्ञानमा-
हरेत्—तै पात्रनिर्णेजनं पाययेद्—एवं तत् । तस्माद् पुरास्येडेवैतानि ॥ ११ ॥

अथ पत्नी सन्नहति । जघनाद्धौ वा एष यज्ञस्य—यत्पत्नी । ग्राह्मे मे यज्ञस्तायमानो यादिति ।
युनक्तयेवैनामेतद्—युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति ॥ १२ ॥

ययेति—यस्य खडु भोजनार्थमन्नमाहरति, तं भुङ्क्वर्षपात्रप्रक्षालनोदकेन यथाम्बुधेन, एवमेव तदग्नेरभ्युक्षणम् ।
अग्नेर्होमार्थं हि हविः । सुक्सुर्वादीनि च पात्राणि तस्मात्पानानि, अतस्तत्प्रक्षालनोदकेन तस्याभ्युक्षणं तादृशं
स्यात् । न हि लोके पात्रप्रक्षालनोदकेन मोक्षाऽभ्युक्ष्यते । अत पात्रसम्भार्जनोदकेनाग्नेरभ्युक्षणं न कार्यमित्यर्थः ।
कथं तां ह तस्मार्जनं कार्यमित्यह—प्राड्विबेति । प्राड्मुत्त एवाग्नेः सकाशादुत्कृत्य गत्वा—अग्नेरपरि यथा न पतति
तथा सम्भूर्जितेत्यर्थः ॥ १० ॥

सुक्सम्भार्जनानां वेदाप्राणमाहवर्णये प्रहरणं शाखान्तराभिमत्तनुपपन्नस्यति—तद्वैके इति । सुच. सम्भूर्जन्ते
एभिरिति 'सुक्सम्भार्जनानि' वेदाप्राण्यप्रावभ्यादधति । दधनामभिप्रायमाह—वेदस्मैति । यज्ञताधनो हि 'वेदः'
वेदस्य सम्भार्जनादावुपयुक्तत्वात् । एतानि च वेदाप्राणि तस्यावयवा अभूवन् । 'अह'—इत्यवधारणे । न केवल
वेदावयवत्वादेव वेदाप्राणा यद्विपचन्, अपि तु—एभिर्बेदाभिः सुच 'सन्भार्जेन' सम्भूर्जन्त ऋत्विजः, अत
इदं वेदाप्राणत यज्ञसम्बन्धि किञ्चिदङ्गम् । यदि 'चेत्' अग्नेरप्यत्र निरस्येत्, तथा तद्यज्ञाद् 'बहिर्द्धां' वायतो
मवेत्, अग्नी प्रक्षिप्तं हि यज्ञेऽन्तर्मवति, नेत्रेण मवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । स्वमतं दर्शयितुमेकं
मतं निषेधति—तदु तयेति । एतल्लौकिकदृष्टान्तोपपादयति—ययेति । यथा खडु भोजनायोर्विष्टं मोक्षार ततः
प्रागेव पात्रप्रक्षालनोदके पाययेत्, एवमेव तद्धोमात् प्राक् सम्भार्जनतृणानामग्नौ प्रहरणम्; अतो नैतद्युक्ति-
त्यर्थः । स्वमतमुपपन्नस्यति—तस्मादिति । यस्मादेकैयमते—उत्कृत्या दोषः, 'तस्मात्' एतानि सम्भार्जनानि
तृणानि—उत्करे प्रक्षिपेदित्यर्थः । पञ्चम्यमपि कात्यायन. सूत्रयामास—'सम्भार्जनान्यप्राण्यति' । "आह-
र्णये प्राप्तममेक"—इति (श्रौ० सू० २ । १९२-१९३) ॥ ११ ॥

प्रैषक्रमप्राप्त पत्नीसन्नहन् विवचे—अपेति । जघनाद्धौ वा इत्यादि । गार्हपत्यानुष्ठेयेषु पत्नीसत्यावादिषु
पत्न्याः सम्बन्धात् सा यज्ञस्यापराद्धः । किं ततः ? इत्याह—प्राणिति । नर्दस्यो यज्ञः प्राणवर्गम् 'तायमानः'

१—'सुधेरे' इति ऋषिर् । २—'प्राहुःकम्'—इति (धा० सू० २ । १८८) । ३—'पत्नी सन्नहति प्रत्यग् दक्षिण
वर्तिनी गार्हपत्यस्य सुबन्धेन विवृतापरित्यक्तविरसोऽदित्येति' । इति—(धा० सू० २ । १९४) । ४—'गार्ह-
पत्येऽनुष्ठेये' इति ऋषिर् पा ।

(ता) अथाज्यमुवेक्षते । योषा वै पत्नी रेत ऽआज्यं मिथुनमेवैतत्प्रजु-
ननं क्रियते तस्मादाज्यमुवेक्षते ॥ १८ ॥

मुवेक्षते । (तेऽद्) अदब्धेन त्वा बहुप्रावपश्यामीत्यनात्तेन त्वा बहु-
प्रावपश्यामीत्येवैतदाहाग्नेर्जिह्वासीति यदा वा ऽएतदग्नी जुह्वत्यथाग्नेर्जिह्वा
ऽइवोत्तिष्ठन्ति तस्मादाहाग्नेर्जिह्वासीति सुहृद्वेभ्य ऽइति साधु देवेभ्यऽ-
उत्येवैतदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽइति सर्वस्मै मे यज्ञायै-
धीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथाज्यमुवेक्षते । योषा वै पत्नी, रेत आज्यम् । मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते ।
तस्मादाज्यमुवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते—“अदब्धेन त्वा बहुप्रावपश्यामि” (१ अ. ३० मं.) इति । अनात्तेन त्वा
बहुप्रावपश्यामीत्येवैतदाह । “अग्नेर्जिह्वासि” (१ अ० ३० मं०) इति । यदा वा एतदग्नी जुह्वति,
अथाग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्ति । तस्मादाह—अग्नेर्जिह्वासि—इति । “सुहृद्वेभ्यः” (१ अ० ३० मं०)
इति । साधु देवेभ्य इत्येवैतदाह । “धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे” (१ अ० ३० मं०)
इति सर्वस्मै मे यज्ञायैधीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

यदुपवेक्षन्मथान तत् ‘निदूते’ अपलपति, तस्यानवर्जनेन तां प्रीणयतीत्यर्थः । तथा श्वेय पृथिव्यपि ‘एनाम्’
पत्नीम् ‘न हिनस्ति’ न बाधते । इदानीं स्थानविशेषे तस्या उपवेशन विधत्ते—तस्मादिनि । ‘तस्मात्’ देवपत्नी-
स्थानात् ‘दक्षिणत’ दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशित्यर्थः । अत एव सूत्रित काल्यायनेन—“पत्नी
सज्जयति प्रत्यम् दक्षिणत उपविष्टा गार्हपत्यस्य मुञ्जयोर्विण” —(श्री० ६० २ । १९४) इति ॥ १७ ॥

पत्न्या आज्यावेक्षण विधत्ते—अयेति । रेतस पुरुषोपभुक्ताज्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरेतदोपचा-
रतादात्म्यम् ॥ १८ ॥

विहितमवेक्षणमनूप मन्त्र विवृते—सेति । मन्त्रगतमदब्धेनेति पद व्याचष्टे—अनात्तेनेति । आत्तिहिमा,
तद्रहितेनेत्यर्थः । “अग्नेर्जिह्वासि” इति प्रतिपादितमाज्यस्य जिह्वात्पत्यमुपशंसयति—यदा वा इति । जिह्वा-
सदराज्वाहालेतुत्वादात्म्य जिह्वेत्युच्यत इत्यर्थः । मन्त्रगत सुहृदिति पद व्याचष्टे—साध्विति । सुहृ हृदनाव-
म्बन्त् ‘सुहृ’ । अनेन च होमातुशब्देन साधुत्व लभ्यत इत्यर्थः । “धाम्ने धाम्ने” इति मन्त्रशेष व्याचष्टे—
सर्वस्मा इति । ‘धाम्ने—धाम्ने’ तत्तदेकानासरोत्ताय, ‘यजुषे यजुषे’ तत्तद्रूपहणमन्त्राय च पर्याप्त मवेति मन्त्रार्थः ।
अत सर्वस्मै यज्ञाय ‘एधि’ भवेति तदर्थप्रतिपादन ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १९ ॥

अध्याज्यमाद्याय प्राहुष्याद्वयति । तदाहवनीयेऽधिश्यति सुस्याहवनीये
 हवींश्रुषि श्रुपयन्ति पुनो मे सञ्च ऽआहवनीये श्रुतोऽसदित्यथ बुदमुञ्जामे-
 ऽपिश्रयति पुत्नीश्रुं हसवकाशयिष्यन्भवति न हि तुदपकुल्पते अत्साग्नि
 प्रत्यगपुरेत्पुत्नीश्रुवकाशयिष्यामीत्यथ सत्पुत्नीं नावकाशयेदन्तुरियाद्
 सज्ञात्पुत्नीं तुथो हसज्ञात्पुत्नीं नान्तुरेति तुस्माद्दु सार्द्धमेव विलाप्य प्रागुडा-
 हरत्यवकाश्य पुत्नीं सुस्यो पुत्नी न भुगत्यम ऽएव तुस्याहवनीयेऽधिश्य-
 यति तत्तुत ऽआदत्ते तुदन्तन्वेष्टासादयति ॥ २० ॥

अगात्र्यमाद्याय माहुष्याद्वयति । तदाहवनीयेऽधिश्यति, तस्याहवनीये हवींशि श्रुपयन्ति-सर्वे मे
 यत्त आहवनीये श्रुतोऽसदिति । अथ मादमुञ्जामेऽपिश्रयति, पुत्नीं हवकाशयिष्यन् भवति । न हि
 तदवकल्पते-गत्साग्नि मत्स्यम् इत्येव-पत्नीमवकाशयिष्यामीति । अथ सत्पुत्नीं नावकाशयेत्-
 अत्साग्निमाद् गत्सात्पत्नीम् । तथो ह गत्सात्पत्नीं नान्तुरेति । तस्माद्दु सार्द्धमेव विलाप्य प्रागु-
 दाहरति-अवकाश्य पुत्नीम् । परयो पुत्नी न भवति, अथ एव तस्याहवनीयेऽपिश्रयति । तत्तुत
 आदत्ते, तदन्तर्वेष्टासादयति ॥ २० ॥

पुरस्तादरणे विभक्ते-अग्नेति । कन्ववेष्टागान्तर्वर्गम् 'अथ'-शब्दार्थः । पुनस्तस्याहवनीयेऽनभ्रष्टं
 विभक्ते-सादिति । हविः-वसव्यं हि-आहवनीयगार्हपत्यसोर्विकल्पितम् । तदाहवनीये श्रुपयन्ति कन्ववेष्टागान-
 भक्त्यवेष्टागं पुरस्ताद्दृवा-आहवनीयेऽपिश्रयेदित्यर्थः । एवं कुर्वतोऽपि प्रागुदाह-शर्व इति । यामसाधनत्वाद्विभक्त
 'गत्' -शब्दार्थः । आग्न्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्वमपि मदीयं 'हविः' आहवनीये संस्कृतं भवेदित्यनेनापि-
 प्रायेणोपार्थः । अस्तिन्नपि पक्षे प्रथमतो गार्हपत्याविभक्त्ये कारणमाह-अथ मादमुञ्चेति । 'अग्न्य' गार्हपत्ये,
 'अग्ने' पञ्चपुरोडाशाविभक्त्यणकार्थे 'पत्नीमवकाशयिष्यन्' पञ्चवेष्टागान्देतोस्तःसविभक्त्या गार्हपत्येऽपिश्रयणं
 कर्तव्यमित्यर्थः । प्रथमते एवाग्न्याहवनीयेऽपिश्रयणे दोषमाह-न हीति । पुरोडाशाविभक्त्यणकाल एवाऽऽहव-
 नीये यथाऽप्यविभक्तेः । तथा गार्हपत्यासमिधेऽन्वारागानाः पत्न्यास्तरेषु न भवति, विभक्तेषु वा । यद्वि-
 भ पत्नीम् 'अवकाशयिष्यामि' अवेष्टयिष्यामि 'इति' तदर्थं 'साग्नि' संस्कारण्ये तत् 'प्रत्यक्' पश्चात्
 पश्चाः समीपे हरेत्, तदर्थं संस्कारविभाक्तः समिति तदपि न भुङ्गते । अर्धतरोपरिजिहीर्षया पत्नीं
 नावेष्टयेत्, तस्याः पत्न्या पश्चात्सर्वतो भवति । एतदुक्तं भवति । गार्हपत्ये हविःश्रुपयन्ति श्रावयन्ति तद्वि-
 वाविधीयत इति तत्समीपेऽपिश्रयणाः पत्न्यास्तरेषु न भवत इति न कार्यदुपपत्तिः । आहवनीयश्रुपयन्ति
 प्रथमत एवाग्न्यापि तद्विभक्त्ये हीरगुविधो दोषः प्रसज्येतेति । कन्वुं सार्द्धं तद्विभक्त्ये कार्यमिति चेत्
 उच्यते । प्रथमतो गार्हपत्येऽपिश्रयणं पत्न्यास्तरेषु न भवति आहवनीयसमिधे मीला तत्राविभक्तेः । तथा सप्तपुरोडा-
 शावगाह-तथो इति । तस्माद्द्विवादि । यस्मादेवमाहवनीये प्रथमतोऽपिश्रयणे दोषः, 'तस्मात्' पत्न्या
 सार्द्धं गार्हपत्ये प्रथममाग्न्यापि विभक्त्यणित्यर्थः । परत तु पत्न्या रजोत्सोनादितिगिपत्न्यासमिधेः सत्पत्नी-
 कर्मोपान्यायेऽपि न विभक्ते, तत्रोक्तरोवाभावात् प्रथमत एवाहवनीये व्याश्रयिष्यणं कार्य-
 मित्याह-परयो इति ॥ २० ॥

तुदाहुः । (नां) नान्तर्वेद्यासादयेत्तो वै देवानां पुत्नीः संपाजयन्त्य-
वसभा ऽअह देवानां पुत्नीः करोति परःपुत्रो हास्य पुत्नी भवतीति
तुदु होवाच ब्राह्मणवल्क्यो यथादिष्टं पुत्न्या ऽअस्तु कस्तडाद्रियेत यत्परः-
पुत्रो वा पुत्नी स्याद्यथा वा यज्ञो वेदिर्भवेन्न ऽआज्यं यज्ञाद्यज्ञं निर्भिमा
ऽइति तुस्मादन्तर्वेद्येद्यासादयेत् ॥ २१ ॥

(त्र्यो) प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । (स्ते) ते तुत ऽआदत्ते त्राभ्यामाज्यमुत्पु-
नात्येको वा ऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेघ्यमेवैतत्करोति ॥ २२ ॥

तदाहुः—नान्तर्वेद्यासादयेत्—अतो वै देवानां पुत्नीः संपाजयन्ति, अवसभा अह देवानां पुत्नीः
करोति, परःपुत्रो-उ-हास्य पुत्नी भवतीति तदु होवाच ब्राह्मणवल्क्यः—यथादिष्टं पुत्न्या अस्तु ।
कस्तडाद्रियेत—यत्परःपुत्रो वा पुत्नी स्यात् । यथा वा यज्ञो वेदिः, यज्ञ आज्यम्—यज्ञाद्यज्ञं निर्भिमा
इति । तस्मादन्तर्वेद्येद्यासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत् आदत्ते ' त्राभ्यामाज्यमुत्पुनाति । एको वा उत्पवनस्य बन्धुः—
मेघ्यमेवैतत्करोति ॥ २२ ॥

तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यामादन केवाञ्चिन्मतेन निषेधति—तदाहुरिति । निषेधामिप्रायमाह—अत इति । ' अत '
अस्मादेव खल्वज्याद् देवपत्नीनां याग, अतस्तत्साम्ब्रह्मस्याज्यस्यान्तर्वेद्यामादने तति तदैव देवपत्नी ' अवसभा '
अवगतजनसाम्ब्रह्म करोति, यष्ट्यदेवसंभक्त्यः वेद्यामत्रस्थानान् । ' अह ' इति निरातो निनिप्रहे । अस्तु तथाव
देवपत्नीनां किं तत् इत्यत आह—पर इति । देवपत्नीनां समाग्राणान् । ' अत्य ' यजमानस्य पत्न्यपि ' पर-
पुत्रा ' भवति । ' परस् '—इत्यय सकारान्त, परस्मादित्यर्थे । स्वपुरुषादन्यत्र राजवीर्यादौ पुरुषम्मह प्राप्ता
' पर पुत्रा '—इत्युच्यते । अचतुरादिसूत्रे (पा० सू० १ । ४ । ७७)—स्त्रीपुत्रेति निरादिगत्वात् पर पुत्रेऽपु-
त्रदानेरेऽपि समासन्तोऽचपत्न्ययो द्रष्टव्य । ' इति '—शब्द एकायमत्रसमाप्त्यर्थे । याज्ञवल्क्यमतेना तर्वेद्या
सादनमेव निगमयति—तादिति । ' यथादिष्टम् ' यथादेशन यथाशास्त्रम्, ' पुत्न्या ' सवधि कार्यम्, ' अतु '
मनु अत पुत्नीसंयाजार्थमन्तर्वेद्यामादनमिति न युक्तम् । पत्न्यपि ' पर पुत्रा वा ' भवतु, प्रयत्ना ' यथा
तथा वा ' भवतु, तथापि किं प्रयोजनम् अत पर पुत्रेत्येत्तदपि दूषण को वा आद्रियेतेत्यर्थे । एवमुक्तदूषण
निरस्य वेद्यामादनपञ्चमुपशदयति—यज्ञो वेदिरिति । वेदिराज्य चोभयमपि यज्ञमाधनत्वात् ' यज्ञ ' तथा च
वेद्यासादने वेदिरूपाद् यज्ञादाज्यरूप यज्ञ ' निर्भिमे ' निर्मितवान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तत्रैवासादयेदित्यर्थे ।
' तस्मान् '—इति उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याज्यस्योत्पवन विधेये—प्रोक्षणीष्विति । प्रोक्ष्यन्तुत्पवन याम्यां पवित्राम्या कृतम्, ते तत्
याद्राय ताम्यामेवाज्यस्योत्पवन कार्यमित्यर्थे । उत्पवनविधित्वात्क " वृत्रो ह वा इद सर्वम् " इत्यादिक
प्रमाणान् ब्राह्मणम्, आज्यस्योत्पवनस्यापि समानमित्यत आह—एको वा इत्यादि । उत्पवननकारेण पर्यव
सिगमयेमाह—मेघ्यमिति ॥ २२ ॥

स ऽब्रुत्पुनाति । सवितुस्त्वा प्रसव ऽब्रुत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिर्गिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥ [शतम् २००]

(१) अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । (श्रे) प्रोक्षणीरुत्पुनाति सवितुर्वः प्रसव ऽब्रुत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिर्गिति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २४ ॥

(स्त) तद्यद्यज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । (श्रे) प्रोक्षणीरुत्पुनाति तुदप्सु प्रयो दधाति तुदिदमप्सु प्रयो हितुमिदं ॐ द्वि यदा व्वर्षत्यथोषघयो जायन्तऽओपधीर्जग्ध्वापुः पीत्वा तत ऽएष उतः सम्भवति तस्माद् उतस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ २५ ॥

स उत्पुनाति—“सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः” (१ अ० ३१ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥

अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति—“सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः” (१ अ० ३१ मं०) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यद्यज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुनाति, तदप्सु एषो दधाति । तुदिदमप्सु प्रयो हितुम् । इदं द्वि यदा वर्षति, अथोषघयो जायन्ते; ओपधीर्जग्ध्वापुः पीत्वा तत एष रमः सम्भवति । तस्माद् उतस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ २५ ॥

विहितमुपवनमनूप मन्त्रं विधत्ते—स उत्पुनातीति । आज्यस्यैकत्वान् “त्वा”—इत्येकवचनान्तर्गतं प्रोक्षणीरुत्पुननमन्त्रतोऽस्य विशेषः; अतस्तन्मन्त्रव्याख्यानरूपं “मन्त्रिणा वै देवानां प्रमन्त्रिणा” इत्यादिकं ब्राह्मण-मन्त्रातिदिराति—सोऽसाविति ॥ २३ ॥

आज्योपवनानन्तरं ताम्यामेव लेपनहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः प्रोक्षणीरुत्पुनन विधत्ते—अयेति । प्रागात्प्रातमेव मन्त्रं पठित्वा तन्ब्राह्मणमप्यतिदिराति—सवितुर्व रति ॥ २४ ॥

आज्यलेपनसहिताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुत्पुननमुपादयति—तद्यदिति । ‘तद्’ तत्र ‘यद्’ इदमाज्य-लिप्ताभ्यां पवित्राभ्यामनुपवनम्, तेन पप एवाप्सु ‘दधाति’ स्थापयति संयोजयति; आज्यस्य पप—कार्य-त्वान् । अप्सु हि परम्परया तन्कार्यत्वान् पपः प्रतिष्ठितम् । एतदेव पारंपर्येणैवोपादयति—इदं हीति । ‘जग्ध्वा’ मन्त्रवित्वा । “अदो जग्ध्वर्षेभि क्रिन्ति” (पा० सू० २ । ४ । ३६)—इत्येदं जग्ध्वादेशः । तस्मादेति । यस्मादंवेव गन्धं पपः परम्पर्येणैवोपादयति, ‘तस्मान्’ कारणान् तन्कार्यत्वान्यस्यापि च यदुपवने मसर्जनम्, तदसस्यैव ‘सर्वत्वाय’ सद्गुणत्वाय कार्त्स्न्याय मन्त्रान्ययैः ॥ २५ ॥

१-इदं ब्राह्मणे पूर्वे १ ब्रा० १ प्र. ३ मं. ६ क. ह्येव इत्यन्तम् । २-“प्रोक्षणीरुत्पुनन” (धी. मृ. २. २००) । ३-पूर्वे १ ब्रा० १ प्र. ३ मं. ६ कं. ।

(याथु) अथाज्यमुवेक्षते । तद्वैके युजमानमुवख्यापयन्ति तदु होवाच याज्ञवल्क्यः कथञ्च नु स्वयमध्वर्युषो भवन्ति कथञ्च स्वयं नान्वाहुर्व्युन्न भूयस्य ऽइवाशिषः क्रियन्ते कथं न्वेषामुत्रैव श्रद्धा भवतीति यां वै क्वां च यञ्च ऽऋत्विज ऽआशिषमाशासते युजमानस्यैव सा तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥२६॥

मुोऽवेक्षते । सत्यं वै चक्षुः सत्यं हि वै चक्षुस्तस्मात्पदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौपमिति य एव ह्य्यादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्धध्याम तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २७ ॥

अथाज्यमुवेक्षते । तद्वैके यजमानमुवख्यापयन्ति । तदु होवाच याज्ञवल्क्यः—कथं नु न स्वयमध्वर्युषो भवन्ति, कथं स्वयं नान्वाहुः, यत्र भूयस्य इवाशिषः क्रियन्ते । कथं न्वेषामुत्रैव श्रद्धा भवतीति । या वै का च यत्र ऋत्विज आशिषमाशासते—यजमानस्यैव सा । तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥२६॥

सोऽवेक्षते । सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्मात्—पदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाताम—‘ अहमदर्शम् ’ ‘ अहमश्रौपम् ’ इति, य एव ब्रूयात् ‘ अहमदर्शम् ’ इति—तस्मा एव श्रद्धध्याम । तत्सत्येनैवैतत्समर्द्धयति ॥ २७ ॥

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विवेचे—अथेति । एकायमनुपपन्नस्य निरस्त्विति—तद्वैके इति । ‘ अवख्यापयन्ति ’ इत्यातिरत्र पर्यतिवर्मा (निघ ३ । ११ । १ । ५ । निर ३ भा. ४ । ११२ ।) अवेषवन्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यस्य मतमुपपन्नस्यति—तादिति । य एव यजमानमुवेक्षयति, ते स्वराये यत्रै ‘ कथम् ’ कस्मादेव ‘ स्वयम् ’ यजमाना एव सन्तोऽध्वर्युषो न भवन्ति । कथं वा स्वयमेव होतारो भूवा याग्धानुवाक्यादीनि नातु-ह्यु । तेषामाध्वर्युवादिकरणे हेतुमाह—यत्रेति । ‘ यत्र ’ खत्वाध्वर्युवादौ लकारणमन्त्रैर्बहुतरा एव ‘ आशिष ’ फलप्रार्थना विभक्तौ, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्रविशिष्टमाध्वर्युवादिक कस्मान्न कुर्युः । तत्परित्यज्य ‘ एषाम् ’ एषेषा शाखिनमन्त्रैवावेक्षणं यजमानेनैव कर्तव्यमिति कस्मात् कारणान्श्रद्धा ज्ञातेत्यर्थः । एव यजमानावेक्षण्यादि प्रहस्याध्वर्युणैव तदवश्यं कार्यमिति प्रतिपादयति—यां वा इति । दक्षिणाणि परिर्जनत्वादिभिर्मर्यादुक्त-मोक्षास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं कार्यम् । अतोऽध्वर्युरेताज्यमुवेक्षेतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तद्वेक्षणमनु प्रशासति—स इति । अवेषणस्य कारणं हि चक्षुः, तत्र यथाभूतमेव वस्तु विषयीकरोतीति ‘ सयम् ’ । एतदेव लोकव्यवहारेण सवाद्यन् द्रष्टयति—तस्मादिति । यस्मादेव चक्षुः सयम्, तस्मादेव कारणत्—विवदमानापोर्मध्ये यश्चक्षुषा दृष्टवानस्तीति वदन्ति, तद्वचनमेव श्रद्धार्थम्, न विनश्यत् सुतजानस्येति वचनमित्यर्थः ॥ २७ ॥

सोऽवेक्षते । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसीति सुऽएष सत्युऽएव मन्त्रस्तेजो
ह्येतच्छुक्रं ह्येतदमृतं ह्येतत्तस्यैतन्नैवैतत्समर्द्धयति ॥ २८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ २-४ ॥

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुतु ऽएष वै तापमानो
यावानेव पुरुषस्तावान्निधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

(स्तु) तस्येयमेव जुहुः । (रि) इयमुपभृडात्मैव ध्रुवा तद्वा ऽआत्मन
ऽपुवेमानि सुर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद्दु ध्रुवायाऽएव सुर्वो यज्ञः प्रभवति २

सोऽवेक्षते—“तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि”—(१ अ० ३१ मं०) इति । स एष सत्य एव
मन्त्रः ।—तेजो होतवद्, शुक्रं होतवद्, अमृतं होतवद्, तत्सत्यैर्नैवैतत्समर्द्धयति ॥ २८ ॥

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञः—यदेनं पुरुषस्तनुते । एष वै तापमानो यावानेव पुरुषस्तावान्
निधीयते, तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येयमेव जुहुः, इयमुपभृत्; आत्मैव ध्रुवा । तद्वा आत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति ।
तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

विहितमवेक्षणमनूय मन्त्र विधत्ते—इति । योऽय “ तेजोऽसि ” इति मन्त्रः, ‘ स एषः ’ ‘ सत्यः ’ यथार्थं
एव । इत इत्यत आह—तेजो हीति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ एतन् ’ आज्यम् ‘ तेजः ’ तद्वेतुत्वान्, तथा ‘ शुक्रम् ’
निर्मलम्, ‘ अमृतम् ’ यामादिद्रव्य—अमरणसाधनम्; यद्वा—अमृतवस्तु छिकरम् । ‘ एवम् ’ आज्यस्यैवैकरूपत्वात्,
विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्रः सत्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ४ । (३. १) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्ववीथे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अयं जुहुःपृष्टध्रुवास्तेतस्याज्यस्य सुवेण महण विधिसुस्तत्समुदायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्सा-
भ्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह—पुरुषो वा इति । तादात्म्यमुपपादयति—पुरुषस्तेनेति । पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्य-
त्वाद् यज्ञस्य पुरुषत्वमित्यर्थः । एष वा इत्यादि । यत एव यज्ञः पुरुषः, अतः ‘ एषः ’ यज्ञो विस्तार्थमाणः,
यद्वयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तादात्म्यवपरिमाणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तादात्म्यवक्त्वस्तिमभिनयेन दर्शयति—तस्येति । या ‘ जुहुः ’ सा ‘ इयम् ’ अयम्, दक्षिणो बाहुरित्यर्थः ।
तथा या ‘ उपभृत् ’ सा ‘ इयम् ’ वामबाहुः । ध्रुवा ‘ आत्मा ’ मन्यदेह इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके
विसृष्टमात्रापत्ते—“जुहुर्दक्षिणो हस्तः, उपभृत् संन्यः, आत्मा ध्रुवेति” (तै. ब्रा. ३।३।१) । ध्रुवाया
आत्मत्वमुपपादयति—इत्या इति । ‘ आत्मनः ’ मन्यदेहदेव ‘ इमानि ’ परितो वर्तमानानि हस्तादादीन्धङ्गानि
सर्वाणि ‘ प्रभवन्ति ’ उत्पद्यन्ते । यस्मादेव लोके ‘ तस्मात् ’ ध्रुवाया अ’ मन्वात्, तथा एव सकाशात् जुह्वोऽपि
यज्ञः ‘ प्रभवति ’ उत्पद्यते । ध्रुवास्थस्याज्यस्य सर्वद्रव्यमाधारण्यमनेन द्रव्येपादिनं भवति ॥ २ ॥

प्राण एव सुवः । सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्माद् सुवः सर्वा अनु सुचः सञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौरुद्भूः । (३) अथेदमन्तरिक्षमुपभृदियमेव ध्रुवा तद्वा ऽअस्या ऽएवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवायाऽएव सर्वा यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

(त्य) अयमेव सुवो योऽयं पवते । सोऽयमिमान्तसर्वाङ्गीकाननुपवते तस्माद् सुवः सर्वा अनु सुचः सञ्चरति ॥ ५ ॥

सुऽएष यज्ञस्तापमानः । (नो) देवेभ्यस्तायत ऋतुभ्यश्छन्दोभ्यो यद्विस्तदेवानां यत्सोमो गुजा यत्पुरोडाशस्तत्तदादियं गृहात्यसृभे त्वा जुष्टं गृह्णातीत्येवमु इतेषाम् ॥ ६ ॥

प्राण एव सुवः । सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति । तस्माद् सुवः सर्वा अनु सुचः सञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौरुद्भूः, अथेदमन्तरिक्षमुपभृत्, इयमेव ध्रुवा । तद्वा अस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वा यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अयमेव सुवो योऽयं पवते । सोऽयमिमान् सर्वान् लोकाननुपवते । तस्माद् सुवः सर्वा अनु सुचः सञ्चरति ॥ ५ ॥

स एष यज्ञस्तापमानो देवेभ्यस्तायते । ऋतुभ्यः, छन्दोभ्यः । यद्विः, तदेवानाम् । यत्सोमो

शुद्धादिषु सर्वासु सुभु सुवस्य सञ्चरणमुपपादयितु तस्य प्राणरूपनामाह—प्राण एवेति । देहमप्येवस्थित प्राणवर्ण्यत्वात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभि क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात्तदामकं सुवोऽपि शुद्धाया सर्वा ' सुच ' ' अनु '—रूप्य क्रमेण सञ्चरति ॥ ३ ॥

एव पुरुषावयवादिकल्पनया शुद्धादिसमुदाय प्रशस्य, लोचतादाम्यप्रतिपादनेनापि त प्रशसति—तस्येति । ' तस्य ' यज्ञस्य ' असी ' दूरदेशेऽवस्थिता यौमेव उद्भूः, इदमेवान्तरिक्षमुपभृत्, ' इयमेव ' भूमिर्ध्रुवा, शुद्धादयो लोकेत्रयात्मिका इत्येव । आत्वेव किं तत् इत्याह—तद्वा इति । ' तत् ' तथा सति ' अस्या ' मूल्या एव सकाशात् यस्मादिमे सर्वे लोका ' प्रभवन्ति ' उत्पद्यन्ते, तामादेव कारणात् श्रुतिध्यायिकाया ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति । इतोऽपि ध्रुवात्यमाज्य सर्वव्यवसायाधारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नपि पक्षे सुवस्य सर्वासु सुभु सञ्चरणमुपपादयति—अयमेवेति । ' योऽय ' लोकत्रये वस्य ' पवते ' गति, तदामक एव सुवः । स एव ब्रह्मो वायुः, यथा सर्वान् लोकान् सञ्चरति, तथैव तदामकस्य सुवस्यापि लोकेत्रयात्मिकामु सुभु सञ्चरण युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अयं तामु सुभु—आन्यग्रहण विधि सुस्तम्य पुरोडाशादिहवितन्तत्तदसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयितुमाह—स एष इति । ' तापमान ' विमोक्षमाणो यज्ञः, प्रधानमन्यादिभ्यः प्रधानभूतेभ्यो ' देवेभ्य ' तादर्थ्ये यत्पुर्वा,

(म) अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते । (न्तऽ) ऋतुभ्यश्चैव तानि छन्दो-
भ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति स वै चतुर्जुहां
गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स यच्चतुर्जुहां गृह्णाति । (त्) ऋतुभ्यस्तद्गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद्
गृह्णात्यृतवो द्वि प्रयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै
जामि इ कुर्याद्यद्दसन्ताय त्वा ग्रीष्माय त्वेति गृहीयात्स्मादनादिश्याज्य-
स्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ८ ॥

राजा, पत्तुरोडाशः, तत्तदादिश्य गृह्णाति—अमुष्मि त्वा जुष्टं गृह्णामीति । एवमु हीतेषाम् ॥ ६ ॥

अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते—ऋतुभ्यश्चैव तानि, छन्दोभ्यश्च गृह्यन्ते । तत्तदनादिश्य—आज्यस्यैव
रूपेण गृह्णाति । स वै चतुर्जुहां गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स यच्चतुर्जुहां गृह्णाति—ऋतुभ्यस्तद् गृह्णाति, प्रयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति । ऋतवो हि प्रयाजाः
तत्तदनादिश्य—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति—अजामितायै । जामि इ कुर्याद्—यद्दसन्ताय त्वा ग्रीष्माय
त्वेति गृहीयात् तस्मादनादिश्य—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ८ ॥

(पा. घ. १।४।४४। शक्ति १) देवतार्थं 'तापते' विस्तर्पते । "तनु विस्तारे" (स. उ. १)—इत्यस्मान् कर्मणि
यकि, (पा. सू. ३।१।६७) "तनोर्तेर्पकि"—(पा० घ० १।४।४४) इत्यात्वम् । ततः 'ऋतुभ्यः'
वसन्तादिभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः, 'छन्दोभ्यः' गायत्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च; तापत इति शेषः । तच्च
पुरोडाशादिलक्षणं 'यदविः' तरेवानां स्वभूतम्, अतस्तदेवानामादेशपुर-सर प्रहीनभ्यम् । कुण एतदित्यत
आह—एवमिति । एवमेव हि 'तेषाम्' अन्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयाम्गादिषु च नामादेशविशिष्टा
मन्त्राः समाज्ञाताः । "अप्रये त्वा जुष्टं गृह्णामि" (वा. सं. १।१०)—इति "अर्घ्योभ्याम्वां त्वा
जुष्टं गृह्णामि" (वा. सं. ७।८)—इति पुरोडाशभिवर्षि; सोमसप्तहोष्यैन्द्रायवादिषु "उपयाम-
गृहीतोऽसि वापय इन्द्रवायुभ्यां त्वा" (वा. सं. ७।८।१।२)—इति ॥ ६ ॥

अपेति । अथ तस्मिन् यद्ये यदाज्यग्रहणम्, तद्यथाजानुपाजदेवतार्थम्; 'व'—शब्दादेव स्विष्टकृद्गागार्थं
च । 'तत्' तथा सति 'तत्' आज्य देवतानाम् 'अनादिश्य' अनुज्वा—आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ।
आज्यसम्बन्धि रूपं च देवताया अनादेरानम्, न वा एतत्कस्येचन देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशानि—यदाज्यम् इत्य-
नादेशानस्य तद्वर्ततया प्राग्गान्नातत्वात् (श० प० १।२।१।२२) ॥

अथ जुह्वयश्चतोर्याज्यग्रहण विधत्ते—स वा इति । (का. श्रौ. सू. २।२०२—२०४) । जुहां चतु-
र्वारं क्षुवेणाज्यं गृहीयात्; उपभृत्वष्टवात् ॥ ७ ॥

तत्र जुह्वयमाज्यं किमपमित्वाशक्य तत्प्रयोजनमाह—स यदिति । के पुनस्त ऋतवः, येभ्यो जुह्वय-
माज्यं भाग इत्यत आह—प्रयाजेभ्य इति । प्रयाजदेवता हि—ऋतवो वसन्तादाः । तेषां च नामादेशानरहित-

(त्पु) अथ यदृशौ कृत्व उपभृति गृह्णाति । च्छन्दोभ्यस्तुद्गृह्णात्यनु-
याजेभ्यो हि तुद्गृह्णाति च्छन्दाश्चेति ह्यनुयाजास्तत्तदनादिश्याज्यस्यैव
रूपेण गृह्णात्युजामितायै जामि इ कुर्याद्यद्वापय्यै त्वा त्रिष्टुभेत्येति गृहीया-
त्तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

(त्पु) अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति । सर्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्णाति तत्तदना-
दिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कस्मा ऽडु ह्यादिशेद्यतःसुर्वाभ्य ऽएव देव-
ताभ्योऽवद्यति तस्मादनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

यजमान एव जुहुमुनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु ऽउपभृतमुन्वुत्तैव
जुहुमुन्वाद्य ऽ उपभृतमुन्वुत्तैव जुहुमुद्य ऽउपभृतस वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ
कृत्व ऽउपभृति ॥ ११ ॥

अथ यदृशौ कृत्व उपभृति गृह्णाति-उन्शेभ्यस्तद् गृह्णाति, अनुयाजेभ्यो हि तद् गृह्णाति ।
उन्शामि ह्यनुयाजाः । तत्तदनादिश्य-आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति-अजामितायै । जामि इ कुर्याद्-
यद् गायत्यै त्वा त्रिष्टुभे स्वेति गृहीयात् । तस्मादनादिश्य-आज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्ध्रुवाया गृह्णाति-सर्वस्मै तद् यज्ञाय गृह्णाति । तत्तदनादिश्य-आज्यस्यैव रूपेण
गृह्णाति । कस्मा उ ह्यादिशेद्य-यतः सर्वाभ्य एव देवताभ्योऽवद्यति । तस्मादनादिश्य-आज्यस्यैव
रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

यजमान एव जुहुमुनु । योऽस्मा अरातीयति-स उपभृतमुनु । अर्त्तव जुहुमुनु, आद्य उपभृतमुनु ।
अर्त्तव जुहुः, आद्य उपभृत । स वै चतुर्जुह्वां गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ११ ॥

मेवाज्य मर्हंत्यग्नियुवम्, तदिदानीमन्व तस्य प्रयोजनमाह-तदिति । ' तन् ' तथा सति ' तत् ' अना-
दिश्य प्रदगम् ' अजामितायै ' जामितादोषराहित्याय मन्वयते, हविर्ग्रहणान्यग्रहणयोर्देवतादेशने सत्येऽम्पेणा-
जामिना स्यात् । तस्मि श्लोके विपक्षे दर्शयति-जामि हेति ॥ ८ ॥

औपभृतान्तस्य विनियोगमाह-अयेति । अत्र उदता क प्रसह इत्यत्र आह-अनुयाजेभ्य इति । गाय-
त्र्यादिच्छन्दोत्पा ह्यनुयाजदेवता, अनोऽनुयाजेभ्य ऽवोऽभृति तदन्वग्रहणम् । अत्रापि देवतानादेशान् पूर्व-
वजामिन-देवताहित्यायेमाह-तदिति । पूर्ववदिपक्षे बाधमुत्पन्नत्वानादेशान्मुखादिपति-जामि हेति ॥ ९ ॥

ध्रुवाया चतुर्ध्रुवविपरिपूर मर तस्य प्रयोजनमाह-अयेति-(वा. श्रौ. सू. १ । २०८) । औपान्यग्रहण-
मन्वा-दशोष्ण देवतानादेशान्कृत्वाऽनेन कर्तव्यमित्युक्त्वाऽत्र देवतादेशानस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह-कस्मा उ
ह्यादिशेद्येति । ' यत् ' यस्मात् कारणात् ध्रुवायमाज्य यज्ञे यावद्यो देवता सन्ति, तावदाज्यं. सर्वान्य
एव देवताभ्य ' अवद्यति ' विमन्थ गृह्णाति, ' अत ' सर्वदेवतानामारण्यत्-देवताविशेषादेशान् न सपत्नी-
त्यर्थ । अत एव तैत्तिरीयके समाश्रयणे-" यद् जुहो गृह्णाति प्रयान्मन्थत्, यदुपभृति प्रयाजान्प्रयान्मन्थ-
स्तद्, सर्वान् वा एतद् यज्ञाय गृह्णाते यद् ध्रुवायमाज्यम्"-इति (नि० ब्रा. १ । ३ । ११९) ॥ १० ॥

अथ उद्गृह्णात्युत्पन्नान्य चतुर्जुह्वानि चत्वारोऽप्यनुयाजादिभिःसाह-यजमान एवेति । ' यजमान एव
जुहुमुनु ' मार्गा, तस्य उद्गृह्णाते इत्यर्थ । " सन्शोषयन्तारण्यमागर्वासासु "-(पा० सू० १ । ११२०)-

स चतुर्जुहां गृह्णाति । (त्य) अत्रारमेवैतत्परिमिततरं कनीयाथ्सं करो-
त्यथ यदष्टौ कृत्व ऽ उपभूति गृह्णात्याद्यमेवैतदुपरिमिततरं भूयाथ्सं करोति
तद्वि समृद्धं यत्रात्ता कनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

(न्तस) स वै चतुर्जुहां गृह्णन् । (न्भू) भूय ऽ आज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व
ऽ उपभूति गृह्णन्कनीय ऽ आज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स युच्चतुर्जुहां गृह्णन् । (न्भू) भूय ऽ आज्यं गृह्णात्यत्रारमेवैतत्परिमिततरं
कनीयाथ्सं कुर्वस्तस्मिन्वीथिं वलं दधात्यथ यदष्टौ कृत्व ऽ उपभूति गृह-
न्कनीय ऽ आज्यं गृह्णात्याद्यमेवैतदुपरिमिततरं भूयाथ्सं कुर्वस्तमवीथि-

म यच्चतुर्जुहां गृह्णाति-अत्रारमेवैतत्परिमिततरं कनीयासं करोति । अथ यदष्टौ कृत्व उपभूति
गृह्णाति-आद्यमेवैतदुपरिमिततरं भूयासं करोति । तद्वि समृद्धम्-यत्रात्ता कनीयान्, आद्यो भूयान् १२
स वै चतुर्जुहां गृह्णन् भूय आज्यं गृह्णाति, अष्टौ कृत्व उपभूति गृह्णन्-कनीय आज्यं गृह्णाति १३

स यच्चतुर्जुहां गृह्णन् भूय आज्यं गृह्णाति-अत्रारमेवैतत् परिमिततरं कनीयासं कुर्वस्तस्मिन्
वीथिं वलं दधाति । अथ यदष्टौ कृत्वा उपभूति गृह्णन् कनीय आज्यं गृह्णाति-आद्यमेवैतदुपरिमित-

त्यनो कर्मप्रवचनीयत्वम्; “ कर्मप्रवचनीययुक्ते ” (पा० सू० २ । ३ । <)-इति द्वितीया । तथा
यथ ‘ अस्मै ’ यजमानाय ‘ अरानीयति ’ अराति । शत्रुरिवाचरति, सः ‘ उपभृत्तनु ’ उपभृत् तस्य भाग
इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयकम्-“ यजमानदेवत्या वै जुहुः-भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् ”-इति (तै. ब्रा. ३ ।
५ । ४) । तथा मोक्तृमोक्षस्य च क्रमेण जुहुवभूतौ भागावित्याह-अतैव जुहुमिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्य-
माह-अतैव जुहुरिति । प्राग्निहितं तयोराज्यग्रहणं सुव्यर्थमनुवदितुमनुसन्धत्ते-स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुहां चतुर्भेदगमनस्य संख्याल्पस्व प्रशंसति-स यदिति । जुहा अतृरूपत्वादष्टसंख्यातश्चतु-
संख्याया अल्पस्वत्वेनाचारमेव परिमिततरम्, अतः ‘ कनीयासं ’ अल्पीयासम् करोति । उपभूति-आज्यग्रहण-
संख्यामनस्य तद्भूपस्व प्रशंसति-अथ यदिति । आथरूपा ह्युपभृत्, तत्र मोक्तृरूपजुहुः संख्यावाहुल्यात्
‘ आज्यं ’ मोक्षयवस्तुजातमेव ‘ अपारिमिततरम् ’ अविकतम् । अत एव ‘ भूयास ’ बहुतरम्, अतिशयेन
बहुत्वं करोति । तद्वि समृद्धमित्यादि । यत् खलु मोक्तृणामल्पीयस्वम्, मोक्षयवस्तुजातस्य च भूयस्वम्,
तत् खलु समृद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुहुवभूतौराज्यग्रहणे प्रतिनियतं धर्मविशेष विधत्ते-स वा इति । ‘ भूयः ’ बहुतरमधिकमाज्यं जुहां
यथा भवति तथा सन्धक् पूर्णेन सुवेण कर्त्तव्यम्, ‘ कनीयः ’ अल्पतरमुपभृति गृह्यमाणमाज्यं यथा भवति
तथाऽर्द्धपूर्णसुवेण कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

जौह्वराज्यस्य विहितं भूपस्वमनस्य प्रशंसति-स यदिति । ग्रहणसंख्याद्वारेण मोक्तारं मोक्षयवस्तुजातस्य
कुर्वन् भूयोग्रहणेन ‘ तस्मिन् ’ मोक्तारं-अधिकं ‘ वीथिं ’ सामर्थ्यं तद्वेदुभूतं ‘ वलं ’ च श्याययति । औराश्र-
राज्यस्य विहितमल्पीयस्वमनस्य प्रशंसति-अथ यदिति । संख्याधिक्येन मोक्षयवस्तुजातस्य कुर्वन्, अल्पी-

सुबलीयांश्च करोति तस्माद्भुत राजापारां विशं प्रावसायाप्येकवेद्मनेव
जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचत ऽएतेनो ह तदीयेण युञ्ज्वां भूय
ऽआज्यं गृह्णाति स युञ्ज्वां गृह्णाति जुह्वेव तज्जुहोति युदुपभृति गृह्णाति
जुह्वेव तज्जुहोति ॥ १४ ॥

तदाहुः । कस्मा ऽऽ तद्दुर्धुपभृति गृहीयाद्युदुपभृता न जुहोतीति स यदो-
पभृता जुहुयात्पृथग्यैवेमाः प्रजाः स्युर्ज्वात्ता स्याद्वाद्यः स्याद्यथ यत्तज्जु-
ह्वेव समानीय जुहोति तस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिधुहरन्त्यय
युदुपभृति गृह्णाति तस्माद् क्षत्रियस्यैव वृशे सति वैश्यं पशव ऽउपति-
ष्टन्तेऽथ यत्तज्जुह्वेव समानीय जुहोति तस्माद्यदोत क्षत्रियः कामयतेऽथाह
वैश्यमपि युते परो निहितं तदाहरेति तं जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामयते
तथा सचत ऽएतेनो ह तदीयेण ॥ १५ ॥

तरं भूयांसं कुर्वस्तमवीर्यमबलीयांसं करोति । तस्माद्भुत राजापारां विशं प्रावसाय, अप्येकवेद्म-
नेव जिनाति । त्वद्यथा त्वत्कामयते तथा सचते-एतेनो ह तदीयेण-यज्जुवां भूय आज्यं गृह्णाति ।
स यज्जुवा गृह्णाति-जुह्वेव तज्जुहोति, युदुपभृति गृह्णाति-जुह्वेव तज्जुहोति ॥ १४ ॥

जुहोतीति । स यदोपभृता जुहुयात्—
ऽथ यत्तज्जुह्वेव समानीय जुहोति-तस्मा-
ऽति गृह्णाति-तस्माद् क्षत्रियस्यैव वृशे
सति वैश्यं पशव उपतिष्टन्ते । अथ यत्तज्जुह्वेव समानीय जुहोति-तस्माद्यदोत क्षत्रियः
कामयते-अथाह वैश्यम्-‘अपि युते परो निहितम्, तदाहरेति’ तं जिनाति । त्वद्यथा त्वत्कामयते
तथा सचते-एतेनो ह तदीयेण ॥ १५ ॥

यन् आज्यस्य प्रहणेन ‘तद्’ आद्यम् ‘अवीर्यं’ वीर्यरहितं कल्पितं च करोति । तस्मादिति । यन्मदं-
भायप्रतीं कल्पयन् ‘अबलीयांसं’ तस्मादेव कारणत्, सार्वभौमो ‘राजा’ ‘अपारा’ निर्वपिना ‘विश’
राज्यं ‘प्रावसाय’ प्राण्यापि ‘एकवेद्मनेव’ एकगृह्णामनेव ‘जिनाति’ जपतिस्वामीन करोति । तत्र चत्-
वन् ‘एकमेकं कन्तु यथा कामयते तथा ‘सचते’ समवेति, प्राप्नोति । ‘त्वत्’-शब्द एकशब्द-समानार्थः ।
“उत त् पत्यन् ददर्श वाचम्”-(क. स. म. १० । ७ । ४) इत्यादौ तथा दृष्ट्वात् । यत्र त्वदिति
नितातकार्थे (निर. १ । ३ । ५) जिनाति च, यथा च ‘कामयते’-इति योग्यम् । तदेतद्राज सामर्थ्यम्,
एतेनैव वीर्येण जनिताम्, ‘यद्’ वीर्यं जुहा भूयोप्रहणेन मौक्तुर्नित्यमिति । जुहुवद्भृत्पशवोऽप्यो-
र्ज्जुह्वेव होमं कर्तव्यं इति विधत्ते-स यदिति ॥ १४ ॥

उपभृता होमसाधनत्वात्वे तत्राज्यप्रहणं किमर्थमित्याशयित-तदाहुरिति । उपभृति प्रहणं समर्थमित्य-
स्मात्तस्या होमसाधनत्वे दोषमाह-स यदोपभृतेति । होमसाधनत्वे जुहुवद्भृत्पशवोऽपि स्वातन्त्र्यात्प्रत्यक्षान्याः
‘यथा’ सर्वो, प्रजा रज्जु सक्रात्वात् ‘पृथक्’ स्वतन्त्रा एव भवेयुः, तथा च राजा नैवात्ता स्यात्,

तानि वाऽएतानि । छन्दोभ्य ऽआज्यानि गृह्यन्ते स यच्चतुर्जुष्टां गृह्णाति
गायत्र्यै तद्गृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व ऽउपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद्-
गृह्णात्यथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णात्यनुष्टुभे तद्गृह्णाति व्वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वा
ऽइदं सुर्वं प्रभवति तस्माद् ध्रुवाया ऽएव सुर्वो यज्ञः प्रभवतीयं व्या
ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदं सुर्वं प्रभवति तस्माद् ध्रुवाया ऽएव सुर्वो यज्ञः
प्रभवति ॥ १६ ॥

तानि वा एतानि छन्दोभ्य आज्यानि गृह्यन्ते । स यच्चतुर्जुष्टां गृह्णाति-गायत्र्यै तद् गृह्णाति ।
अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति-त्रिष्टुब्जगतीभ्यां तद् गृह्णाति । अथ यच्चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति
अनुष्टुभे तद् गृह्णाति । वाग् वा अनुष्टुप् । वाचो वा इदं सर्वं प्रभवति । तस्माद् ध्रुवाया एव
सर्वो यज्ञः प्रभवति । इयं वा अनुष्टुप्, अस्पे वा इदं सर्वं प्रभवति । तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो
यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

राज्यमपि देव मोष्य भवेदित्यर्थ । औपश्रुतान्य जुहामानोय, तथैव होम तु नोऋदोव इत्याह-अथ यदिति ।
होनामाने चोपश्रुति कस्माद् मह्यमित्यस्योत्तरमाह-अथ यदिति । यस्मादेव होमाय जुहूमपेभ्यमाणानामुपश्रुत्याज्य
गृह्यते, तस्मादेव कारणात् 'क्षत्रियस्य वशे' रक्षार्थं क्षत्रियार्थमन्वे सयेव, वैश्य 'पशव.' गवाधाः ' उपतिष्ठन्ते '
उपश्रुति ऋणादेशस्य धनसृष्टिर्भवतीत्यर्थः ।

अथ यदित्यादि । यस्मादौपश्रुतान्य समानोय जुहैव जुहोति, नोरुपश्रुता, तस्मादेव स क्षत्रिय. कामयते
'अथ' अनन्तरमेत वैश्य भूते । कथमिति । हे वैश्य ! 'ते' तव 'पर' परस्तादभ्यत्र गोप्यस्थाने निहितं 'यत्'
धनमग्नि, तदाहरेति । एवमुक्त्वा 'त' वैश्य 'जिनानि' धनापहारेण हांस करोति । अन्यत् पूर्ववत् । एतेनो
इ तद्दीयेणेति । औपश्रुतान्यस्य जुहूसमानयनजनितवीर्येणेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ध्रौवस्याज्यस्य प्रागुक्त सर्वयज्ञसाधारण्यं द्रव्यितुं जुह्वादिभ्याम्यग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति-तानि वा
इति । सामान्येक विवृणोति-इ यदिति । प्राथम्यसाम्यात् पादचतुष्टयोपेतत्वेन चतु.संख्यासाम्यात् जुह्वा
ऋण गायत्र्यर्थमित्यर्थ । ननु त्रिपदा गायत्री, कथमस्याश्चतु संख्याबोधः ? सत्यम् । अष्टाक्षरीः पादैस्त्रिपदा,
षडक्षरीः पादैश्चतुष्टयमपि भवति । अत एवान्यत्राश्रयते-" सेवा चतुष्टया षड्विधा गायत्री "-इति (सा०
भा० भा० ६ । १२ । ६ ।) त्रिष्टुब्जगत्योर्मिलितयोः पादानामष्टसंख्या भवति । तथा चोपश्रुत्यष्टकृत्वो
मह्यं ताम्यामर्थे संपद्यते, एवमेव पादसंख्यासाम्यात् ध्रुवायां चतुर्ग्रहणमनुष्टुबर्थं भवतीत्यर्थः । अनेन ध्रुवाया
अनुष्टुबर्थचोपश्रुतिनेन तत्संख्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यमभिप्रेत्याह- वाग् वा इति । " अनुष्टुप् च वै सप्त-
दशध समभन्ताःसातुष्टुप् चतुर्वतरागि छन्दास्यसृज्ज षडुत्तरन्तस्तोम्रान्तसप्तदशः "-इति सामब्राह्मणे
(सा०भा० भा० १० प्र० २ खण्डे) सर्वेषां छन्दसामनुष्टुप्संकाशात् सूत्रेऽप्राक्तत्वात् सा वागात्मिका । वाचो
वा इत्यादि । 'वाच.' शब्दस्य संकाशात् 'इदं' सर्वमर्थजातं प्रभवति । अत एव जगताः शब्दविवर्तत्वमाहुः-

" अनादिनिधनं तन्न शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः " इति ॥

सथाऽन्यत्रापि शब्दानुवेधात्कार्यत्वमर्थप्रपञ्चस्वोक्तम्-

" न सौऽस्ति प्रत्यसौ लोके य शब्दानुगमादने । अनुविदमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते " इति ॥

श्रोक्षणीरध्वर्युंरादत्ते । सु ऽइध्ममेवाग्रे श्रोक्षति कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्रये
त्वा जुष्टं श्रोक्षामीति तन्मेध्यमेवैतदग्रये करोति ॥ १ ॥

(त्य) अथ वेदिं श्रोक्षति । वेदिरसि वहिषे त्वा जुष्टां श्रोक्षामीति तन्मे-
ध्यामेवैतद्बहिषे करोति ॥ २ ॥

(त्य) अयास्मै वहिः प्रयच्छति । तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति तत्श्रोक्षति
वहिरसि सुग्भ्यस्त्वा जुष्टं श्रोक्षामीति तन्मेध्यमेवैतत्सुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ याः श्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताभिरोपधीनां मूलान्युपनि-
नयत्यदित्यं व्युन्दनममीतीयं वै पृथिव्यदितिस्तदस्या ऽपुवैतदोपधीनां
मूलान्युपोनत्ति ता ऽइमाऽआर्द्रमूला ऽओपधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्यु-
ग्राणि भवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति ॥ ४ ॥

इध्मवहियोः श्रोक्षणस्तरणपूर्वकं परिधिपरिधानम् ।

श्रोक्ष ऋध्वर्युंरादत्ते । सु इध्ममेवाग्रे श्रोक्षति—“कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्रये त्वा जुष्टं श्रोक्षामि”—
(२ अ. १ मं.) इति । तन्मेध्यमेवैतदग्रये करोति ॥ १ ॥

अथ वेदिं श्रोक्षति—“वेदिरसि वहिषे त्वा जुष्टां श्रोक्षामि”—(२ अ. १ मं.) इति । तन्मे-
ध्यामेवैतद् बहिषे करोति ॥ २ ॥

अयास्मै वहिः प्रयच्छति । तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति । तत् श्रोक्षति—“ वहिरसि सुग्भ्यस्त्वा
जुष्टं श्रोक्षामि ”—(२ अ. १ मं.) इति तन्मेध्यमेवैतत् सुग्भ्यः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः श्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते, ताभिरोपधीनां मूलान्युपनिनयति—“ अदित्यं व्युन्दन-
मसि ”—(२ अ. २ मं.) इति । इयं वै पृथिवी—अदितिः, तदस्या एवैतदोपधीनां मूलान्युपो-

अयेर्आर्द्रानां श्रोक्षणं विधत्ते—श्रोक्षणीरध्वर्युंरादत्त इत्यादिना । अग्रये करोतीति । अग्नौ हीयन् आधा-
रणेन, अतोऽग्रयणं श्रोक्षणेनेत्य मेव्यं कृतवान् भवतांत्वर्थः ॥ १ ॥

अथ वेदिमिति । वहिषे करोतीति । ‘ वहिषे त्वा ’—इति मन्त्रलिङ्गात् स्तारिष्यमाणवहिरर्थं वेदिं जुष्टा
करोति । श्रोक्षणेन वहिस्तारणयोरेवता वेदेरावाद्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथेति । पुरस्ताद्ग्रन्थ्यानि ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वभागे सनहनरजोभिन्धिर्यथा भवति तथाऽऽसादयतीत्यर्थः ।
सुग्भ्यः करोतीति । वहिष उपरि सुचामासाद्यमानत्वात् तदग्रयेत्यतमेतन्मन्त्रकरणेन श्रोक्षणेन वहिषेः
सपाद्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवशिष्टानां श्रोक्षणं विन्धियोगमाह—अथेति । ओषधीनामिति । स्तरणार्थमाहूतवहिर्येऽङ्ग्यानामोपधीना-
मित्यर्थः । सूत्रिण हि कान्वायनेन—शेषं मूलेषूपनिबन्धित्वं व्युन्दनमिति (श्री. सू. २. २१०) । मन्त्रस्य

१—‘ इयं प्रं शने विजन्त्य वेदिं च वहिः प्रतिशुचयेवा इत्या पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽर्द्रमिति प्रतिबन्धम् ’ (श्री. सू. २.
२०९) तथा “ इयं, समिन्धनत् ” इति निह ८।२।१।२—“ वेदा वहिः, तत्रय पुनरेकधा ” का. प्रौ सू. ५।१।२५।
“ वहिः परवहिवत् ” इति निहक ८।२।५।२—एतल्लक्षणमाशान्तिर्व्यर्थः ।

(न्यु) अथ विस्त्रुं सुं स्य ग्रन्थिम् । (म्पु) पु उस्तात्प्रस्तुं गृह्णाति विष्णोस्तु-
पोऽमीति यज्ञो वै विष्णुस्तस्येयमेव शिखा स्तुपः । एतामेवास्मिन्नेतद्दधाति
पुरस्ताद्गृह्णाति । पु उस्ताद्दयपुं स्तुपस्तस्मात्पुरस्ताद्गृह्णाति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ सन्नहनं विस्त्रुं सुं सयति । प्रकलत् सुं देवास्य स्त्री विजा-
यत ऽडुति तस्मात्सन्नहनं विस्त्रुं सुं सयति तदक्षिणायां श्रेणी निद-
धाति नीविर्देवास्येषा दक्षिणत ऽडुवु हीयुं नीविस्तस्मादक्षिणायां श्रेणी
निदधाति तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छत्रेव हीयुं नीविस्तस्मात्पुनरभि-
च्छादयति ॥ ६ ॥

नति । ता इमा आर्द्रमूला ओषधयः । तस्माद्यपि शुष्काण्यप्राणि भवन्ति—आर्द्राण्येव
मूलानि भवन्ति ॥ ४ ॥

अयं विस्त्रुस्य ग्रन्थिं पुग्स्तात् प्रस्तुं गृह्णाति—“विष्णोस्तुपोऽसि”—(२ अ. २ मं.) इति । यज्ञो
वै विष्णुः, तस्येयमेव शिखा स्तुपः । एतामेवास्मिन्नेतद्दधाति । पुरस्ताद् गृह्णाति । पुरस्तादयं
स्तुपः, तस्मात् पुरस्ताद् गृह्णाति ॥ ५ ॥

अयं सन्नहनं विस्त्रुसयति । प्रकलत् देवास्य स्त्री विजायत इति । तस्मात् सन्नहनं विस्त्रुसयति ।
तदक्षिणाया श्रेणी निदधाति । नीविर्देवास्येषा दक्षिणत इव हीयं नीविः । तस्मादक्षिणायां श्रेणी
निदधाति । तत्पुनरभिच्छादयति । अभिच्छत्रेव हीयं नीविः । तस्मात्पुनरभिच्छादयति ॥ ६ ॥

प्रयोननमाह—इय वा इति । पृथिव्या सावित्र्यो वा ब्रह्मिण्यो वा ओषधयः, तन्नामेव मूलानि—आर्द्राकरोति ।
“उर्दा कलेदने” (१ प २) इति धातु । अनेतोदकेन ता इमा ओषधय आर्द्रमूला भवन्ति, यस्मादेव
सम्पदेव कारणतोऽधीनाम्प्रमाणेण शुष्केष्वपि मूलमाणा आर्द्रतयेव दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रस्तुस्य ग्रहणं विस्त्रुं—अथेति । बहि मातरजोर्ग्रन्थिं विस्त्रुं ‘पुरस्तात्’ पूर्वदिग्भागे करोति ।
“विष्णो” —इति मन्त्रेण प्रस्तुं गृह्णाति । मन्त्रस्य प्रयोननमाह—यज्ञो वा इति । आर्द्रनीयमायस्य यज्ञ-
स्य ‘विष्णो’ प्रस्तुपुट्टिरेव शिखारूपं ‘स्तुप’ केशमयत्न । आहवनीयनिकटे तदप्रकल्पितलामेव
तस्मिन् स्थापितवान् भवतीत्यर्थः । पुरस्ताद् ग्रहणमनूय प्रस्तुति—पुरस्तादिनि । ‘अयं’ रिष्ठाभावेन बद्धो
मानुष्यं ‘स्तुप’ केशमह्मात् शिरसि पूर्वभागे हि भवति, अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे स्तुपधातुना पुरस्ताद्
ग्रहणं युज्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्नहनजोर्विस्त्रुमन विस्त्रुं प्रस्तुति—अथेति । सन्नहनस्य विस्त्रुमन सति ‘अयं’ यन्मातस्य स्त्री
‘प्रकलत्’ प्रकल्पेण कल्प्य दशमसप्तमपूर्वावयवमायं ‘विजायतं’ प्रमयते । ‘इति’—शब्दो हेतौ । यस्मादेव
तस्मादिदं । तस्या सन्नहनजोर्दशविशेषे स्थापनं विस्त्रुं—तादिनि । नीविर्देविति । ‘अयं’ यन्मातस्य

१—‘इयस्य’ प्रस्तुं यज्ञमह्मात् । “का श्री सू ५।१।२६। पृथिव्यार्द्रमूलानां इत्येव समये बद्धं प्रस्तुं भवती-
त्यर्थः । प्रस्तुं दशमसप्तमं । इति महीधरः । २—‘यज्ञेन विजायतं’ इति वादवयवस्य पुल्लिङ्गप्रस्तुतात्त्वात् विष्णोऽसि । (श्री
सू. २११ । २) प्रस्तुं यज्ञं यज्ञस्य विष्णोः—(श्री सू. २११) । ४—‘देविर्देवो विजायतं’—(श्री सू. २१२) ।

(त्य) अयं वै स्तुपः प्रस्तरोऽयं चान्य-
वाञ्चि लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्येवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मा-
द्बर्हिं स्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै वेदिः । (स्तृ) तामेतद्देवाश्च पर्यासते ये चेमे ब्राह्मणः शुश्रु-
वाशुसोऽनूचानास्तेष्वेवैनामेतत्पर्यासीनेष्वनग्नां करोत्यनग्रताया एव
तस्माद्बर्हिं स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै वेदिः । (स्तृ) यावती पृथिव्योपधयो बर्हिस्तदस्यामेवैत-
त्पृथिव्यामोपधीर्दधाति तु ऽइमा ऽअस्यां पृथिव्यामोपधयः प्रतिष्ठिता-
स्तस्माद्बर्हिं स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलं स्तृणीयादित्याहुः । (यं) यत्र वा ऽअस्यै बहुलतमा
ऽओपधयस्तदस्या ऽउपजीवनीयतमं तस्माद्बहुलं स्तृणीयादिति तद्वै

अयं बर्हिंस्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरः । अयं चान्यवाञ्चि लोमानि, तान्येवास्य; यदितरं
बर्हिः; तान्येवास्मिन्नेतद्दधाति । तस्माद् बर्हिंस्तृणाति ॥ ७ ॥

योषा वै वेदिः । तामेतद्देवाश्च पर्यासते, ये चेमे ब्राह्मणः शुश्रुवांसोऽनूचानाः । तेष्वेवैनामेतत्
पर्यासीनेष्वनग्नां करोति—अनग्रताया एव । तस्माद्बर्हिंस्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै वेदिः, यावती पृथिवी; ओपधयो बर्हिः । तदस्यामेवैतत् पृथिव्यामोपधीर्दधाति । ता
इमा अस्यां पृथिव्यामोपधयः प्रतिष्ठिताः । तस्माद्बर्हिंस्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलं स्तृणीयादित्याहुः । यत्र वा अस्यै बहुलतमा ओपधयः, तदस्या उपजीवनीयतमम् ।

‘ एषा ’ रज्जुर्वीरिरेव मन्वीत्यर्थः । गोविरुपत्र दृष्टान्तेनोपादयति—दक्षिणत इवेति । लोके हि वाससः
परिधाने दक्षिणपार्श्व एव हि नीविः परिकल्प्यते, तस्माद् दक्षिणश्रोणी सन्नहनऽञ्जुनिधानं नीविपरिकल्पनमेव
मन्वीत्यर्थः । सन्नहनशोभारं दर्शन्तरेददादन विधेत्—तत्पुनरिति । तद्गुणपरति—अभिच्छन्नेवेति । उपरि-
धामसा ‘ छत्रेव ’ आहूतेव हि लौकिकीं गोविर्भवति, तस्मादभिच्छादनं कार्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

बर्हिषः स्तरणं विधेत्—अथेति । ‘ स्तृणातीति ’ वेदिं छादयतीत्यर्थः; तद् स्तरणं प्रसंगमिति—अयं वा
इति । य. ‘ अयं ’ प्रस्तरः स ऊर्ध्वरत्नकेदानघानमक. स्तुपः; अयं तद्व्यतिरिक्तानि समुद्रभृतांनि चान्य-
वाङ्मुचानि लोमानि,—स्वर्गमण्डलं बर्हिषा ‘ अस्य ’ यज्ञस्य तान्येव सम्प्रायन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

योषा वा इत्यादि । हविर्ग्रहणायागम्य ये देवा वेदेरपारित उपविशन्ति, ये च ‘ शुश्रुवासः ’ प्रयोगमि-
ज्ञाना. ‘ अनुचानाः ’ अनुष्ठानरूपा ऋचिन्त्या ब्राह्मणाः समीपे वर्तन्ते, स्त्रीन्त्या एव वेदिः स्वयमजलाहृत
सती तेषां लज्जाविशिष्टा भवति, अनजस्वा बर्हिषाच्छादनमनग्रतायै सम्प्रयत्न इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरणं प्रसंगमिति—यावती वा इति ॥ ९ ॥

स्तरणमप्य सङ्गता विधत्ते—तद्वा इति । ‘ बहुल ’ निरन्तरं यथा भूमिर्न दृश्यते तथा स्तृणीयादित्यभिज्ञाः

१-‘अन्वेरप्यजः’-(धी. सू. १. २१२) । २-‘ वेदिं स्तृणातुं ब्रह्मणेति निरु. ’-(धी. सू. २. २१२) ।

तदाहर्त्तयेवाधि त्रिवृत्स्तृणाति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथो ऽअपि प्रबुहंत्वं स्तृणी-
यात्स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति इयुषिणाभ्यनूक्तमुधरमूलं स्तृणात्यधरमू-
ला ऽइव हीमा ऽअस्यां पृथिव्यामोपधयः प्रतिष्ठितास्तस्मादुधरमूलं
' स्तृणाति ॥ १० ॥

सु स्तृणाति । (त्यू) ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्य ऽइति
साध्वीं देवेभ्य ऽइत्येवेतुदाह यदाहोणम्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य ऽइति
स्वासदां देवेभ्य ऽइत्येवेतुदाह ॥ ११ ॥

तस्मात् बहुलं स्तृणीयादिति । तद्दे तदाहर्त्तयेवाधि । त्रिवृत् स्तृणाति, त्रिवृद्धि यज्ञः । अथो अपि
प्रबुहं स्तृणीयाद्—“ स्तृणन्ति बर्हिरानुषगिति ” इयुषिणाभ्यनूक्तम् । अधरमूलं स्तृणाति
अधरमूला इव हीमा अस्यां पृथिव्यामोपधयः प्रतिष्ठिताः । तस्मादधरमूलं स्तृणाति ॥ १० ॥

स स्तृणाति—“ ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यः ”—(२ अ० २ मं०) इति ।

कथयन्तीत्यर्थः । एव वदतामभिप्रायमाह—यत्र वा इति । ‘ अर्थ ’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० ए० २ । ३ ।
६ वा० १) ‘ अस्या ’ पृथिव्या सम्बन्धिनि ‘ यत्र ’ यस्मिन् स्थाने ओषधीना श्राद्धन्यमस्ति तदेव स्थान
सर्वे प्राणिभिरतिष्ठयेदोषधीर्जावर्त्तयिष्य भवति, तस्मादुषधीर्जावर्त्तयिष्य इत्येव बहुल स्तरण वर्तयन्तीत्यनेनाभिप्रायेणे-
त्यर्थः । अन्तु भूमेश्वरविनायकमयम्, तावता यजमानस्य को लाभः ? तत्राह—नृद्धा इति । ‘ तस्य ’
बर्हिषो य ‘ आहर्त्ता ’ यजमान, तस्मिन्नेव ‘ तद् ’ बहुलमन्त्राणाञ्छतमुषधीर्जावर्त्तयिष्यतस्मैलक्षणं फलं भवति,
अनुष्टेयत्रियजस्य बर्त्तयामिन्वान् । अत एव जग्निनि ह्ययामास—“ शास्त्रमन्त्रं प्रयोक्तारो तदुत्थणन्वात् ”
इति (३ । ७ । १८, अ. म. ३ । ७ । १८ ।) ‘ आहर्त्तयेवाधि ’—इत्येवमन्त्रो विभक्त्यर्थानुवार्त्ती ॥

स्तरणस्य त्रिवृत्त्व निवृत्ते—त्रिवृत् स्तृणातीति । विभिर्मुष्टिभिर्विद्विष्टिषा यथा भवति तथा वेदिं छादयेत् ।
तत्रैकं मुष्टिं वेदे पूर्वमग्रे स्तीर्त्वा, द्वितीयं मुष्टिं ताम्ब्यमग्रे पूर्वमुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयात् । ततस्तृतीयं
मुष्टिमपि वेदेपरार्द्धे द्वितीयमुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयादिति । एव म्तरण प्रत्यङ्गपारमैमाक्षित्येकं पक्षं ।
पक्षान्तरमाह—अथो इति । ‘ प्रबुहं ’ प्रबुद्धं प्रबुद्धं प्रथममुष्टिं वेद्यपरार्द्धे स्तीर्त्वा, तस्याप्रमुद्यन्वारस्तात् तत्स-
म्बद्धं द्वितीयं मुष्टिं स्तृणीयात्, एवमेव तृतीयमपि । एव मुष्टित्रयस्य परम्परसम्बन्धं ऋद्धम् अत्रादोद्धारणं द्रवयति—
स्तृणन्तीति । ‘ आनुषङ्ग ’ अनुषक्तं परम्परसम्बद्धं वादिरन्वयं स्तृणातीति कत्रपाठस्यैवार्थः । ‘ अत ’
अभ्यन्मन्त्रलिङ्गान् पूर्वं मुष्टिं प्रबुद्धं तन्वाधलात् तन्समकमेवापरं मुष्टिं स्तृणीयादिति भावः । अस्मिन् पक्षे
स्तरणस्य प्रागप्यवर्गता ।

कात्यायन पञ्चदशमपि खत्राममन्त्र—“ पश्चादयवमन्त्रम् ” (श्रौ. सू. २. २१६) “ प्रबुहन् वा ” (श्रौ. सू. २.
२१७) इति । अस्मिन् पञ्चदशेऽपि बर्हिर्मुल्यापरव त्रिषण्यं प्रसार्जति—अधरमूलमिति ॥ १० ॥

विहितं स्तरणमन्त्रं मन्त्रं विवृत्ते—स स्तृणातीति । ऊर्णम्रदसमिति मन्त्रपदस्य पर्यवस्यन्तमर्थमाह—साध्वी-
मिति । ऊर्णम्रदसमिति मन्त्रलक्ष्यमृदुभूया त्वा हे वेदे ! स्तृणातीति हि तस्यार्थः । तथा च ‘ साध्वी ’ शोभना

१-‘ ह्यमन्त्र इत्येक ’ इति प्रथमाति । २-‘ सू. त. ८ । ४५ । १ नि. ६ । ३ । ५ । वा. ७ । ३२ । इत्येव इत्येवो-
ज्यस्तकारः । ३-‘ अथो मन्त्रम् ’ (श्रौ. सू. २. २१५) ।

ऽअहमेतदुत्साक्ष्ये बुद्धो होता स्यां बुद्धो ह्ययं बुद्धेयमिति तथेति तानस्मा
ऽएतानुवाकल्पयन्तु ऽएते परिधयः ॥ १३ ॥

सु होवाच । बुद्धो वै तान्वपदकारः प्रावृणवुत्राद्धि वपदकागृद्धिभेभि
युन्मा बुद्धो वपदकारो न प्रवृञ्च्यदेतेषु मा परिधत्त तथा मा बुद्धो
वपदकारो न प्रवर्क्ष्यतीति तथेति तुमेतैः पृथदधुस्तान् बुद्धो वपदकारः
प्रावृणक्तुहृन्मैवेतदमुये नह्यति बुद्धेः परिधधाति ॥ १४ ॥

तु ऽउ हैतु ऽउच्युः । (रि) इदमु चेदस्मान्यज्ञे बुद्धकथस्तुवेवास्माकमुपि
यज्ञे भाग ऽडुति ॥ १५ ॥

ते प्राधन्विषुः, तान्च मैत्रकल्पयत । अथ वा अहमेतदुत्साक्ष्ये—बुद्धो होता स्याम्, बुद्धो ह्ययं बुद्धेय-
मिति । तथेति । तानस्मा एतानुवाकल्पयन्—त एते परिधयः ॥ १३ ॥

स होवाच—बुद्धो वै तान् वपदकारः प्रावृणक्तु । बुद्धो वपदकाराद्धिभेभि, यथा बुद्धो
वपदकारो न प्रवृञ्च्यत् । एतेषु मा परिधत्त, तथा मा बुद्धो वपदकारो न प्रवर्क्ष्यतीति । तथेति ।
तुमेतैः पृथदधु । तत्र बुद्धो वपदकारः प्रावृणक्तु । तदर्थमेवेतदमुये नह्यति—बुद्धेः परिधधाति ॥ १४ ॥

त उ हैतु उच्युः—इदमु चेदस्मान् यज्ञे बुद्धकथ, अस्त्वेवास्माकमुपि यज्ञे भाग इति ॥ १५ ॥

मुखेनैतन्पारधानमुपपादयति—यत्र वा रति । यत्रैमेम् ' अग्निं ' पुरा ' होवाच ' होतृकर्मणे देवा ' प्रावृणत '
प्रावृणन्त ' तन् ' तदानीं सोऽग्नि ' उवाच ' उक्तवान् । कथमिति, तदुच्यते—' न खन्वह्मिदानीमुक्तां
करोमि, ' न ' मुष्पाक होता स्या ह्ययं च बहुयम् "—रति । यदेतद्देवबहुयवहनादिलक्षण कार्यं मुष्पाभि
प्राप्यते, तं कर्तुं नोसह इत्यर्थः ।

अनुत्साहकारणमुपन्यसति—श्रीन् पूर्वाभिति । " हे देवा । यूय मदीयान् पूर्वपुरवान् श्रीन् ' प्रावृणतु '
प्रावृणन्त स्थ त च तत एव प्रवृण्णात् ' प्राधन्विषु ' प्रागमन्, प्रागुषत् इत्यर्थः । एतच्च प्रागाजानम्—
" अतर्द्धा विशितो ह वा अग्नेऽग्निरास "—(ऋ० प० १ । २ । ३ । १) इत्यत्र । तान्विष्वयादि । प्राग्-
गतान् ' तान् ' मदीयान् पूर्वम् ' अवकल्पयत ' अवकल्पितान् मूर्तितामर्ष्ययुक्तान् कुरुत ' अथ ' अनन्तर
मव होता स्यामिति—' यदतदुत्साक्ष्येऽहम् ' एतद्विषयमुत्साहं करिष्ये । ते च देवा ' तथेति ' अह्नीह्य
' एतानुवाकल्पयन् ' समर्थान् मूर्धादियुक्तान्कुरुन् । ' ते ' चेपे ' पारधय ' सज्जाता ॥ १३ ॥

एवमार्याधिकया पारधनामुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैस्ते पारधान कार्यमित्येतदभि प्रतिपादयति—न हेति ।
एतद्वान् प्रथमिस्त्वाच ' प्रावृणक्तु ' प्रवर्षेणावर्षयन् । वपदकाराद् भीन मा ' यत् ' येन पारधानेन हेतुना
वपदकारामको बुद्धो न हिंस्यात्, तदन्तर्परिधानं मम कुरुत तथा च वपदकारामको बुद्धो मा ' न प्रव
र्ष्यति ' न निमित्तमिति । एवमशितोक्तिं देवा अपि ' तथेति ' अह्नीह्य त पारधिमि पर्यदधु । ' अत '
ददे परिधानस्त्रयान् ' तन् ' अग्निं वज्रात्मको वपदकारो नागाग्निः । अत परिधिपारधानमेव वपदकार-
मेव भवति । तस्माद्ब्रूय तवर्षयमिति माव ॥ १४ ॥

अथ प्रपन्नान् " सुवन्नव स्वाहा "—इत्यादिभिर्नै स्वन्नम् इविषोऽभिन्नमनं विविषु, पारिधिवृणवर्षयि

उद्येति देवो ऽथर्वन् । (न्यु) अद्दहिष्परिधि स्फुरन्त्युति तृष्ट्यासु हुत-
 न्य उद् उर्ध्वपरि होष्यन्ति तदोऽविष्पत्यथ अद्दमो होष्यन्ति तदोऽविष्प-
 तीति स अद्दमो जुहति तदेनानवत्यथ अद्देनानुर्ध्वपरि जुहति अद्देनानव-
 त्तय उद्दहिष्परिधि स्युन्दति तदेतेषु हुतं तस्माद् इ नाऽऽग इव स्केषुथुं
 स्यादिमां वे ते पृथिवी प्राविशन्मद् इदं किञ्च स्फुरन्त्यस्यामेव तत्सर्वं
 प्रतिप्रतिष्ठति ॥ १६ ॥

सु स्फुरन्मभिर्मृशति भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये

तदेति देवा अद्दवन्-अद्दहिष्परिधि स्फुरन्त्युति तृष्ट्यासु हुतम्, अथ अद्द उर्ध्वपरि
 होष्यन्ति तदोऽविष्पति । अथ अद्दमो होष्यन्ति-तदोऽविष्पतीति स अद्दमो जुहति-तदेनानवति,
 अथ अद्देनानुर्ध्वपरि जुहति तदेनानवति, अथ अद्दहिष्परिधि स्फुरन्ति-तदेतेषु हुतम् । तस्माद् इ
 नाऽऽग इव स्फुरन् स्यात् । इनां वेते पृथिवीं प्राविशन् । यद्वा इदं किञ्च स्फुरन्ति-अस्यामेव तत्सर्वं
 प्रतिप्रतिष्ठति ॥ १६ ॥

स स्फुरन्मभिर्मृशति-“ भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये स्वाहा ”-

स्वाद्येत्यानि वै तेषामग्नीनां नामानि बद्धुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानां प्रति-
स्तद्यथा व्युपटकृतं २५ हुतुमेवमस्येतुष्यग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्वैके । (कऽ) इध्मस्यैवेतान्परिधीन्परिदधति । तद् तया न कुर्याद्वन-
कलप्ता ह तस्यैते भवन्ति यानिध्मस्य परिदधात्यभ्याधानाद्य ह्येवेध्मः
क्रियते तस्यो द्वैवेतेऽवकलप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहरन्ति परिधय इति
तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

(स्ते) ते वै पालाशाः स्युः । (त्रै) ब्रह्म वै पलाशां ब्रह्माग्निप्रयो हि
तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

(२ अ० २ मं०) इति । एतानि वै तेषामग्नीनां नामानि-यद् भुवपतिः, भुवनपतिः, भूतानां
पतिः । तद् यथा व्युपटकृतं हुतम्-एवमस्यैतेष्वग्निषु भवति ॥ १७ ॥

तद्वैके-इध्मस्यैवेतान् परिधीन् परिदधति । तद् तया न कुर्यात् । अनवकलप्ता ह तस्यैते
भवन्ति-यानिध्मस्य परिदधाति । अभ्याधानाद्य ह्येवेध्मः क्रियते । तस्यो द्वैवेतेऽवकलप्ता भवन्ति-
यस्यैतानन्यानाहरन्ति-परिधय इति । तस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

ते वै पालाशाः स्युः । ब्रह्म वै पलाशाः, ब्रह्माग्निः । अग्रयो हि । तस्मात्पालाशाः स्युः ॥ १९ ॥

अग्नेर्मन्वाभिर्मर्शनं विभे-सु स्क्त्रमिति । ' तद् ' तत्रैव नामोद्देशन-भ्रमर्शने इति सति, यथा ' वषट्कृत '
वषट्कारेण प्रुक्तं हविर्मानस्यै देवतायै हुतं भवति, एवमेव ' अन्ध ' यत्नानस्य ' एतेषु ' भुवपयादिनामकेषु
पारिधीनाग्निषु तद् स्क्त्रं हविर्हृतमेव मवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तेषां परिधीनाभिःश्रावणवचनं केचित्कल्पन्ते, तेषां मन्त्रुपानस्य निरस्यन्ति-तद्वैके इत्यादिना । ' इध्मस्य ' -
इध्मव्यवाचकविभक्त्यर्थार्था षष्ठी । (पा. य. २ । ३ । १० मन्त्र उच्यन्ते) इध्मस्यावपवभूतानित्यर्थः ।
अग्निर्मानस्येनाय हीञ्च विभेने, अन्धस्त्वयवचनं समिन्दनमन्त्रेणैव न तु परिधाननामधर्मस्यैव्यनवकलपति ।
तन्त्रेण-अनवकलप्ता इति । तस्यो द्वैवे पतिः । ' धम्य ' यजननस्य परिधय शयैरत्येगेध्मात् प्रुयक्तं,
तानिवहरन्त्यव्ययैव, तस्यैव यजननस्यैते ' अवकलप्ता ' परिधाननामधर्मस्यैव्यनवकलपति । यस्मादेते
तस्मात् परिधाननभूतान् ' अन्वान् ' एव परिधीनाहरेयुरिति विभेने-तस्मादिति ॥ १८ ॥

पारिधुवादानभूतान् वृत्तानुपदेशनानुक्त्यनयोपादेयान् विभेने-ते वा इति । ' ते ' खलु परिधय
अन्वशकृत्वा अयेषु । " ब्रह्म वै " इत्यादि न प्रस्ताम् । उच्यन्तेषु इध्मस्य धनगात् पलाशाः इत्यादि
ब्रह्मस्य, तथा च तैत्तिरीयस्य-" देवा वै ब्रह्मस्य इति तत्तन्मं उपाधुगोदिति " (नं० मं० ३ । १ । ७ । ३) ।
अग्निर्मानस्येनाय हीञ्च विभेने, अन्धस्त्वयवचनं समिन्दनमन्त्रेणैव न तु परिधाननामधर्मस्यैव्यनवकलपति ।
यस्मादेते तस्मात् परिधाननभूतान् ' अन्वान् ' एव परिधीनाहरेयुरिति विभेने-तस्मादिति ॥ १८ ॥

(यु) यदि पालाशान् विन्देत् । (ड) अथो ऽअपि वैकङ्कताः स्युर्बुद्धि
वैकङ्कतान् विन्देदुथो ऽअपि कार्ष्म्यमुयाः स्युर्बुद्धि कार्ष्म्यमुयाञ्च विन्दे-
दुथो ऽअपि बैल्यः स्युरथो खादिरा ऽअथो ऽअडुम्बराऽएते हि वृक्षा
यज्ञियास्तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥ ६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं संलग्नब्राह्मणम् (२-६) द्वितीयप्रपाठकश्च
समाप्तः ॥ २ ॥ कण्डिकासङ्ख्या ॥ १२२ ॥

ते वा ऽआर्द्राः स्युः । (रे) एतद्द्वयेषां जीवमेतेन सतेजसु ऽएतेन वीर्य-
वन्तस्तस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

सु मध्यममेवाग्रे परिधिं परिदधाति । गन्धर्व्वस्त्वा विश्वसुः परिदधातु
विश्वस्यारिष्ट्यै युजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडित इति ॥२॥

यदि पालाशान् न विन्देत्-अथो अपि वैकङ्कताः स्युः । यदि वैकङ्कतान् न विन्देत्-अथो
अपि कार्ष्म्यमुयाः स्युः । यदि कार्ष्म्यमुयान् न विन्देत्-अथो अपि बैल्यः स्युः । अथो खादिराः,
अथो अडुम्बराः । एते हि वृक्षा यज्ञियाः । तस्मादेतेषां वृक्षाणां भवन्ति ॥ २० ॥

ते वा आर्द्राः स्युः । एतद्द्वयेषां जीवम्, एतेन सतेजसः, एतेन वीर्यवन्तः । तस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥
स मध्यममेवाग्रे परिधिं परिदधाति-“गन्धर्व्वस्त्वा विश्वासुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै
युजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः”-(२ अ० ३ मं०) इति ॥ २ ॥

स्पष्टमन्यन् ॥ २० ॥ ६ ॥ (३. ३.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मावदीये वेदार्थप्रकाशे माच्यन्दिनसततयनाङ्गनाथ्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ।

अथ परिधीनाम्नादेर्तां विधाय प्रसक्तिते-ते वा इति । ‘ एतद् ’ आर्द्रत्वं खलु ‘ एषां ’ जीवता जीवितलिङ्गम् ।
स्वान्नजन्तुमादिशरीरे यत्र खल्वार्द्रत्वमस्ति, ‘ तेन ’ ते ‘ सतेजसः ’ अन्नपक्वान्तिलक्षणेन तेजसा युक्ता,
‘ वीर्यवन्तः ’ बलवन्तश्च भवन्ति । अतः सतेजस्त्वादितिङ्गये ‘ ते ’ परिचयोऽग्नि ‘ आर्द्राः ’ मवेयुरित्यर्थः ।
आर्द्रस्य च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं छन्दोगीरात्रापने-“ अथ सोम्य ! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽप्याहृत्या-
जंविन् सवेद्, ...अथ यदेका दशाहा जीवो जहान्यथ सा शुष्यति” इति सा० छं० ब्रा० (८११११११३) ॥ १ ॥

आह्वनीयस्य पश्चिमभागे मध्यमरित्वितरेव प्रथमे परिवातव्य इति विधत्ते-स इति । मन्त्रः स्पष्टार्थं श्ल-
भिनेत्य ब्राह्मणेन न व्याख्यायते । अस्मिन् मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिमन्त्रयोश्च, यद् “ अग्निरिड ईडितः ”
इति तादाल्प्यप्रतिपादनम्, तावन्मात्रं व्याख्यास्यते । अस्माभिस्तु सहितौशमेव मन्त्रः व्याख्याता इति न
पुनस्तेऽत्र व्याख्यातव्याः ॥ २ ॥

(त्य) अथ दक्षिणं परिदधाति । (तु) इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो
विश्वस्यारिष्ट्ये यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडित इति ॥ ३ ॥

(त्य) अथोत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणो त्वोत्तरतः परिधत्ता ध्रुवेषु
धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्ये यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडित इत्य-
ग्रयो हि तस्मादाहाग्निरिड ईडित इति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ समिधमभ्यादधाति । सु मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति
तेनेतानग्रे समिधेऽथाग्न्यभ्यादधाति तेनोऽग्निं प्रत्यक्षं सुमिधे ॥२॥
सोऽभ्यादधाति । वीतिहोत्रं त्वा कवे ह्यमुन्तं सुमिधीमहि । अग्रे
बृहन्तमध्वर इत्येतया गायत्र्यु गायत्रीमेवेतत्सुमिधे सा गायत्री समि-
धान्यानि उन्दांति सुमिधे उन्दांति समिधानि देवेभ्यो यज्ञं
वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ दक्षिणं परिदधाति—“इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्ये यजमानस्य
परिधिरस्यग्निरिड ईडितः”—(२ अ० ३ म०) इति ॥ ३ ॥

अथोत्तरं परिदधाति—“ मित्रावरुणो त्वोत्तरतः परिधत्ता ध्रुवेषु धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्ये
यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः”—(२ अ० ३ मं.) इति । अग्रयो हि । तस्मादाह-
अग्निरिड ईडित इति ॥ ४ ॥

अथ समिधमभ्यादधाति । सु मध्यममेवाग्रे परिधिमुपस्पृशति, तेनेतानग्रे समिधे । अथाग्रतभ्या
दधाति, तेनोऽग्निं प्रत्यक्षं समिधे ॥ २ ॥

सोऽभ्यादधाति—“ वीतिहोत्रं त्वा कवे ह्यमुन्तं सुमिधीमहि । अग्रे बृहन्तमध्वर ”—
(२ अ० ४ म) इत्येतया गायत्र्या । गायत्रीमेवेतत् समिधे । सा गायत्री समिधान्यानि उन्दांति
समिधे । उन्दांति समिधानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ॥ ६ ॥

दक्षिणेनपरिधयेति समन्त्रकं परिधानं विधत्ते—अथ दक्षिणामियादिना । अग्रयो हीत्यादि ।
यस्मात् प्रागुक्तान्या परिधयः ‘ अग्रय ’ ‘ तस्मान् ’ कारणान् “ अग्निरिड ईडित ”—इत्यग्निरिडेन परिधि-
रभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूर्वाधारसमिधोऽभ्यादानं विधत्ते—अथ समिधमिति । वायव्यां दिशमारन्वाग्नेवदिग्भागान्तरान्तमिति उक्तं
धरत्या होमं पूर्वाधारं स च यत्र परिमन्वाप्यते, तत्रैसा ‘ समिधम् ’ आश्रयानित्यर्थः । तत्र धर्मविशेषमा-
सु मध्यममेवेति । ‘ अग्रे ’ अभ्याधानात्पूर्वं ‘ मध्यमं परिधिं ’ तथा मन्विषा सरुशोदित्यर्थः । नम्यं प्रयोजनं
माह—तेनेतानिति । ‘ तेन ’ उपसर्गशनेन परिधिरूपान् ‘ एतान् ’ अग्रान् प्रथमं ‘ समिधे ’, ‘ जज्ञौ ’ अभ्या-
धानेन ‘ तेन ’ आहवनीयरूपेण प्रत्यक्षस्याग्रे समिधमिति ॥ २ ॥

विहितमभ्यादानमन्यं मन्त्रं विरेते—स इति । ‘ अथ ’ अभ्याधानमाधनमन्त्रस्य गायत्री उन्दांतिनात्

(न्यु) अथ यां द्वितीयां सप्तमभ्यादधाति । वसन्तमेव तथा
समिन्धे सु वसन्तः समिद्धोऽन्यान्वृत्तसमिन्ध ऽऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च
प्रजनुयन्त्योषधीश्च पचन्ति सोऽभ्यादधाति समिदसीति समिद्धि वसन्तः ॥७

(न्तोऽथा) अथाभ्याधाय जपति । सूर्व्यस्त्वा पुउस्तात्पातु कस्याश्चि-
दभिशास्त्याऽडुति गुप्त्यै वा ऽभितः परिधयो भवन्त्युधेतत्सूर्व्यमेव
पुउस्ताद्गोप्यारं करोति नेत्पुउस्तान्नाश्र उक्षाथंस्यभ्यवचुरानिति सूर्व्यो
हि नाश्रणाथं उक्षसामपहन्ता ॥ ८ ॥

अथ यां द्वितीयां सप्तमभ्यादधाति वसन्तमेव तथा समिन्धे । स वसन्तः समिद्धोऽन्यान्वृत्त-
समिन्धे । ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनुयन्ति, ओषधीश्च पचन्ति । सोऽभ्यादधाति—“समिदसि”—
(२ अ. ९ मं.) इति । समिद्धि वसन्तः ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति—“सूर्व्यस्त्वा पुउस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशास्त्यै” (२ अ. ९ मं.)—
इति । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्ति । अयैतत्सूर्व्यमेव पुउस्ताद् गोप्यारं करोति—नेत् पुउस्ता-
नाश्र रक्षास्यभ्यवचुरानिति । सूर्व्यो हि नाश्रणां रक्षसामपहन्ता ॥ ८ ॥

छन्दसां मध्ये गाप्याह्वयमपि छन्दः प्रथमं ‘समिन्धे’ सन्दर्शयति । समिद्धा च ‘सा गावत्री’ उष्णिगा-
दीनि ‘अन्यानि’ चतुर्हत्तराणि ‘छन्दांसि’ सन्दर्शयति; समिद्धायाश्चतुर्विंशत्यध्वराणां गाप्यास्तत्र सर्वत्रानु-
गमात् । गाप्या ‘समिद्धानि’ तानि च ‘छन्दांसि’ ‘देवेभ्यः’ ‘यज्ञ’ ‘बहन्ति’ प्रापयन्ति ॥ ९ ॥

अथोषराचारसमिधोऽन्याधानं विधत्ते—अथ यामिति । द्वितीयाचारे हि नैर्ऋतिं दिशमारन्वैशान्तीं दिशं
प्रत्यनवच्छिन्नधारया होमः; स यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकं सप्तममादधात् । पूर्वधारसमिदपेक्षया ‘द्वितीयान्’—
इति म्यपदेशः । ‘तथा’ च समिधा ‘वसन्तः’ ऋतुः सन्दर्शयते । निगदसिद्धमन्यत् ।

अन्याधानमनूय मन्त्रं विधत्ते—स इति । समिद्धीति । “समिधो यजति”—इति तद्विधानात् । ईदृशी
प्रसिद्धिश्च ‘हि’—शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एवमाधारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते—अथाभ्याधायेति । मन्त्रस्य प्रयोजनमाह—
गुप्त्यै वा इति । रक्षसादिसञ्चरणनिवृत्तं गोपयन् । गुप्त्यर्थं हि परिधिपरिधानम् । पूर्वस्यां दिशि परिधिर्नास्ति,
तथा च ‘एतत्’ एतेन “सूर्व्यस्त्वा”—इति मन्त्रोच्चारणेन तनुयन्तं ‘सूर्वमेव’ पञ्चस्य रक्षितारं करोति । शिष्टं
सष्टम् । इममर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्टमामनन्ति । “पारेधीन्यारेदधाति रक्षसामपहत्यै, संस्पर्शयति रक्षसामनन्व-
धाराम्, न पुउस्ताद् परेदधात्यादित्यो खेवोयन् पुउस्तादृशा ९ स्वपहन्ति” इति (तै. ब्रा. १।१।७) ॥८॥

१—“अनुयन्त्योः प्राजास्यवाः” इति ति. छं. सू. १।१।१—“अनुयन्त्योः द्वितीया रक्षसिदसि” का. धौ. सू.
१।१।१।१—(ति. छं. १।१।१)—“सूर्व्यस्तेति अन्वृत्तान्वेयमोऽन्याधानानन्तरम्” का. धौ. सू. १।१।१।

(न्नाथ) अथ यामेवामुं तृतीयां सप्तमिधमभ्यादधाति । (त्य) अनु-
याजेषु ब्राह्मणमेव तथा समिन्धं सु ब्राह्मणः समिद्धो देवभ्यो यज्ञं वहति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्तते । स द्वे तृणे ऽआदाय तिरुश्ची निद-
धाति सवितुर्बाहू स्थऽडुत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरोऽथास्यते भुवावेव ऽतिरुश्ची
निदधाति तस्मादिमे तिरुश्च्यो भुवो क्षत्रं च्ये प्रस्तरो विश्वाऽडुतरं वहिः
क्षत्रस्य चैव विश्वश्च विधृत्यै तस्मात्तिरुश्ची निदधाति तस्माद्देव
विधृती नाम ॥ १० ॥

अथ यामेवामुं तृतीया सप्तमिधमभ्यादधाति-अनुयाजेषु, ब्राह्मणमेव तथा समिन्धे । स ब्राह्मणः
समिद्धो देवभ्यो यज्ञं वहति ॥ ९ ॥

अथ स्तीर्णां वेदिमुपावर्तते । स द्वे तृणे आदाय तिरुश्ची निदधाति-“ सवितुर्बाहू स्थः ”-
(२ अ. ५ मं.) इति । अयं वै स्तुपः प्रस्तारः । अथास्यते भुवावेव तिरुश्ची निदधाति । तस्मादिमे
तिरुश्च्यो भुवो । क्षत्रं वै प्रस्तारः, विश्व इतरं वहिः । क्षत्रस्य चैव विश्वश्च विधृत्यै । तस्मात्तिरुश्ची
निदधाति । तस्माद्देव विधृती नाम ॥ १० ॥

अनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानादिका सप्तदशशेषितस्यैव्यभिचरेण तस्या मन्त्रिणोऽभिधान्यतानमभ्याधानमन्त्र
प्रसन्नात्तन् प्रयोजनमाह-अथ यामिति । अयमिति । ‘ अर ’ शब्दो विप्रकृतार्थवाची । विप्रकृतोऽनुयाज-
प्राक्कालेऽभ्याधानमित्यर्थः । ब्राह्मणमेव तपेति । “ एषा तेऽमे सन्ति ”-इत्यदिना (वा. सं. २ । १४ । १)
मन्त्रेण यजमानागमिनो वर्धन्ताभ्यामनादिलक्षणफलस्य प्रतिरादनान् तेनाभ्यादितया सप्तधा यजमानरूपं ब्राह्मण-
मेव ‘ समिन्धे ’ सन्दीपयति । गममन्यत् ॥ ९ ॥

एवमाहवर्नाये कर्तव्या पारेधिपारिधानादयो विहिता, अथ वेद्या दृक्परासादनार्यं प्रभरस्वरणं विभिसु-
स्तदर्थं विधृत्यो सादत विरेत्ते-अयेति । वहिषा ‘ स्तीर्णां वेदिम्, उपलक्ष्याऽऽहवर्नायसमीपरादुपावर्ततित्यर्थः ।
उपाहृत्य च गृह्यै सकाशाद् ‘ द्वे तृणे आदाय ’ वहिष उपारे ‘ तिरुश्ची ’ तिर्यगग्रे ‘ निदधाति ’
“ सवितु ”-इति मन्त्रेण । तदतन् तृणनिधानं प्रसक्तमि-अयं वा इति । ‘ प्रस्तारः ’ हि यज्ञस्य ‘ स्तुप ’
केससङ्घातः । वहिषि स्मृष्टप्रभृतानि शोमानि । तथा च प्रस्तारगृह्योर्मध्ये निर्पङ्क्तिहिते ‘ एते ’ तृणे ‘ भुवावेव ’
भ्रूमार्गस्ये इत्यर्थः । लोकप्रतिद्वेषतद् दृढयति-तस्मादिनि । यस्मादेव यज्ञे केससङ्घुरूपेण सत्तृणयो प्रस्तार-
वहिषोर्मध्ये संस्रियते तृणे तिर्यङ्च निर्धायते, ‘ तस्मात् ’ कारणात् पुरुषसरोत्स्य ‘ भुवो ’ ‘ तिरुश्ची ’ इत्येते इत्यर्थः ।
तिर्यङ्निधानस्य प्रयोजनमाह-क्षत्रं वा इति । क्षत्रिपदैत्यजातिस्थानीये प्रभररगृह्यै, अतस्तयोर्विधेयं धारणाय

१-(ति स २ । ६ । १ । १) । २-“ अथ्य वेदिं वहिषा तृणे तिरुश्ची निदधाति सवितुरिति ” इति का श्रौ सू २ । १२५ ।
३-अथ “ एषा हव च वहिष सकाशाद् द्वे तृणे आदाय ” एते सावर्ण्यचार्याणि कार्यायमृतमाथ्यविरोधिभ्येव । तथा च सूत्र
“ अन्वे वापुस्तत्त्वं ” २ । १२५ । अथ ४६ -“ अन्वे वा तृणं आदाय न वेदिमन्वयन्तिना । पुन एतद् । अनुपावर्तयन्वेकमित
एते च वहिषाशानां वेदित्वेण विविधुःकल्पम् । न च विविधुः कचनमन्त्रेणाचान्तरे विनियोगोऽस्ति तदवधारि -तस्मात्प्रकृते तृणे-
अस्तव कदा निदधातीति सूत्रार्थः ” इत्यवस्त इति । ४-“ धूपत्विषे ” इति षट् ।

तुप्रस्तुरुधुं स्तृणाति । (त्यू) ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति साधुं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह—यदाहोर्णम्रदसं त्वेति स्वासस्थं देवेभ्य ऽइति स्वासदं देवेभ्य ऽइत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तमभिनिदधाति । (त्या) आ त्वा वसवो रुद्रा ऽआदित्याः सदन्तुत्येते वै त्रया देवा यद्वसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएते त्यासीदन्तुत्येवैतदाहाभिनिहितऽएषु सव्येन पाणिना भवति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ दक्षिणेन जुहुं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाश्रा रुक्षांस्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसामपहन्ता तस्मादभिनिहित ऽएषु सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

तत् प्रस्तरं स्तृणाति—“ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः”—(२ अ० ५ मं.) इति । साधुं देवेभ्य इत्येवैतदाह—यदाहोर्णम्रदसं त्वेति । स्वासस्थं देवेभ्य इति—स्वासदं देवेभ्य इत्येवैतदाह ॥ ११ ॥

तमभिनिदधाति—“ आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु—”(२ अ. ५ मं.) इति । एते वै त्रया देवाः—यद्वसवो रुद्रा आदित्याः । एते त्यासीदन्तुत्येवैतदाह । अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुहुं प्रतिगृह्णाति—नेदिह पुरा नाश्रा रुक्षांस्याविशानिति । ब्राह्मणो हि रुक्षसामपहन्ता । तस्मादभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

तत्किर्यं तृणनिधान सम्पदाने, रतरया हि प्रस्तरवर्हिषो साङ्कर्षात् क्षत्रियैश्चयोरपि साङ्कर्षं म्यात् । यस्मादेवमेते तृणे तिर्यङ्निहिते विचारणप्रयोजने, तस्मादनयो 'विधृती' इति 'नाम' सम्पद्यत इति निर्द्देने—तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्त्रक स्तरण विधेचे—तादिति । 'तत्' तत्र विधृत्योरपरीचर्य । प्रस्तरस्तरणमन्त्रेषु बहिस्तरणमन्त्रवत् । तत्र स्तर्षिमाणाया वेदेरभिधेयत्वात् 'साव्वी' देवेभ्यः—इत्येव खिलिङ्गतया व्याख्यातः; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति 'साधु देवेभ्य' इति पुंलिङ्गतया व्याख्यायत इत्येतावानेत्र विशेषः । अन्यत् पूर्वैव् योज्यम् ॥ ११ ॥

स्तर्षिण्य प्रस्तरस्त्रोपरि रवर्शनं विनचे—तमभीति “ आत्वा ”—इति मन्त्रेण प्रस्तरस्त्रोपरि हस्त निदभ्यादित्यर्थः । मन्त्रव्याख्यानं सुगमम् । जुहुदादीनां सान्दनपर्यन्तं प्रस्तरस्यान्वारम्भं विधत्ते—अभिनिहित एवेति । सव्यहस्तेन प्रस्तरः 'अभिनिहितः' सस्पृष्टः 'एव' मन्वेत् ॥ १२ ॥

अयेति । 'अथ' अनन्तरमेव 'दक्षिणेन' हस्तेन 'जुहु' प्रतिगृहीत्वात् । जुहुसादनपर्यन्तं प्रस्तर-विमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह—नेदिहेति । उक्ताभिप्रायमेतन् ॥ १३ ॥

(त्य) अथ जुहुं प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुहूनाम्नेति घृताची हि जुहुर्हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय थँ सुद ऽआसीदिति घृताच्यस्युप-भृन्नाम्नेत्युपभृतं घृताची ह्युपभृद्धि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय थँ सुद ऽआसीदिति घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवा घृताची हि ध्रुवा हि नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय थँ सुद ऽआसीदिति प्रियेण धाम्ना प्रिय थँ सुद आसीदिति यदन्यद्दविः ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुहुं थँ सादयति । (त्य) अथ ऽइतराः स्रुचः क्षत्रं वै जुहुं विश ऽइतराः स्रुचः क्षत्रमेवैतद्दिश ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यसीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुहुं थँ सादयत्यथ इतराः स्रुचः ॥ १५ ॥

अथ जुहुं प्रतिगृह्णाति—“ घृताच्यसि जुहूनाम्ना ”—(२ अ. ६ मं.) इति । घृताची हि जुहुर्हि, नाम्ना । “ सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय थँ सुद आसीद ” (२ अ. ६ मं.) इति । “ घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना ”—(२ अ. ६ मं.) इत्युपभृतम् । घृताची हि, उपभृद्धि नाम्ना । “ सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय थँ सुद आसीद ”—(२ अ. ६ मं.) इति । “ घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना ”—(२ अ. ६ मं.) इति ध्रुवाम् । घृताची हि, ध्रुवा हि नाम्ना । “ सेदं प्रियेण धाम्ना प्रिय थँ सुद आसीद ”—(२ अ. ६ मं.) इति—यदन्यद्दविः ॥ १४ ॥

स वा उपरि जुहुं थँ सादयति, अथ इतराः स्रुचः । क्षत्रं वै जुहुं, विश इतराः स्रुचः । क्षत्रमेवैतद्-विश उत्तरं करोति । तस्मादुपर्यसीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते । तस्मादुपरि जुहुं सादयति, अथ इतराः स्रुचः ॥ १५ ॥

अथ जुहुं सादन विभक्ते—अथ जुहुमिति । जुहुगदायानेन मन्त्रेण प्रस्तरे सादयेत्तु तु ग्रहणदात्रयः मन्त्रस्य सादनलिङ्गत्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन—“ सव्या शव्ये जुहु प्रतिगृह्णाति निदधाति, घृताचीति ” “ एवमितरे उत्तराम्या प्रतिमन्त्रम् । बहिष्युपभृत ध्रुवायां वावकृष्टेऽनुवृत्तम् ” इति—(का० श्रौ० १०. १ । २३२-२३३) । घृताची हीति । घृतमञ्जि प्राप्नोतीति ‘ घृताची ’ । घृताचीयेतद् प्रतिदमिति हेरथः । ‘ नाम्ना ’ नामभयेन, एषा स्रुक् ‘ जुहुर्हि ’ न कैवल होमसाधनत्वदित्यभिप्राय । मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्यानुवदति—सेदमिति । अयोपभृतः सादन विभक्ते—घृताच्यस्युपभृन्नाम्नेत्युपभृतमिति । वाक्य-रूपेण पूर्ववद् योग्य । ध्रुवायाः सादन विभक्ते—घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवामिति । अन्यत् पूर्ववत् । सुगताञ्चान्यनिरिक्तस्य हविष सादन विभक्ते—प्रियेणेति । ‘ यद् ’ आन्यात् ‘ अन्यद्दविः ’ पुरोडासादिकम् । “ प्रियेण ” इति मन्त्रेण तद् सादयेदिति शेष ॥ १४ ॥

जुहुर्दाम्ना सादने विरोधमाह—स वा इति । मन्त्रस्थगेरि जुहुमेव सादयेत् । तन्भावत्वात् बहिषि ‘ शतः ’ उपभृदायाः ‘ स्रुच ’ सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रज्ञा—“ बहिष्युपभृत ध्रुवायां च ”

सोऽभिमृशति । ध्रुवा ऽअसदञ्चिति ध्रुवा ह्यसदञ्चतुस्य योनाविति यज्ञो
वा ऽऋतुस्य योनिर्ब्रह्मे ह्यसदंस्तु विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति-
मिति तद्यजमानमाह पाहि मां यज्ञन्यमिति तदुप्यात्मानं यज्ञान्त्रान्तरेति
यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवेतत्सर्वं परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह तु विष्णो
पाहीति ॥ १६ ॥ १ ॥ (३. ४)

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३-१) ॥

सोऽभिमृशति—“ ध्रुवा असदन् ”—(२ अ. ६ मं.) इति । ध्रुवा ह्यसदन् । “ ऋतस्य
योनी ”—(२ अ. ६ मं.) इति । यज्ञो वा ऋतस्य योनिः, यज्ञे ह्यसदन् । “ ता विष्णो पाहि,
पाहि यज्ञं, पाहि यज्ञपतिम् ”—(२ अ. ६ मं.) इति । तद्यजमानमाह । “ पाहि मां यज्ञन्यम् ”—
(२ अ. ६ मं.) इति । तदुप्यात्मानं यज्ञान्त्रान्तरेति । यज्ञो वै विष्णुः, तद्यज्ञायैवेतत्सर्वं परिददाति
गुप्त्यै । तस्मादाह—ता विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥

(श्री० सू० २. २३२) इति । तदेतदुपर्युक्तं सादनमुपसादपति—क्षत्रं वा इति । स्वान्त्र्येण होमपावनत्वाद्-
ब्रह्मः क्षत्रियजातिः । उपसृष्टार्थानां तु ब्रह्महोमे स्वान्त्र्याभावात्, प्रत्युत तस्यस्याज्यस्य ब्रह्ममानेपत्नान्
ता वैश्यजातिस्थानीयाः । निगदतिह शेषः ॥ १६ ॥

समन्त्रकमासत्रानां हविषामभिर्शनं विधत्ते—सोऽभिमृशतीति । मन्त्रप्रतीकमर्थार्थः प्रसिद्ध इति ‘ हि ’—शब्देन
व्याचष्टे—ध्रुवा हीति । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं नैधन्येन वेदा ब्रह्मया उपसन्ना इत्यर्थः ।

“ ऋतस्य योनी ”—इत्यस्य विवक्षितमर्थमाह—यज्ञो वा इति । ‘ ऋत ’ शब्दः सत्यशब्दपर्यायः । स य-
फलकारणत्वात्, ऋतस्य योनिः ‘ यज्ञः ’ । तादृशार्थपरत्वं युज्यत इत्याह—यज्ञे हीति । ‘ यज्ञे ’ खन्वेना ब्रह्मणाः
‘ असदन् ’ आसादितताः स्थापिताः, अतः “ ऋतस्य योनी ”—इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्तमित्यर्थः । मन्त्रशेष-
मनूय व्याचष्टे—ता विष्णो इति । फलभोगकृतया स्वामित्वाद् यज्ञपतिशब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह—तद्यज-
मानमिति । यज्ञं नयति निष्पादयतीति ‘ यज्ञनीः ’ अप्चर्युं । अतो यज्ञन्यमिति पदस्याच्चर्युपरता व्याचष्टे—
तदुप्यात्मानमिति । ‘ तन् ’ येन ‘ यज्ञन्यमिति ’ अनेनाच्चर्युः स्वान्मानं यज्ञसकारणात् ‘ नान्तरेति ’ अन्तरेण
विद्युक्तं न करोति । सिद्धप्राप्तमन्यद् ॥ १६ ॥ १ ॥ (३. ४.)

इति श्रीसायणार्थविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यटिप्पणशतपथभाष्ये
तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१—“ प्रियेण धात्रेति हवीं २ वि वेदां इत्वा ध्रुवा असदमिति सर्वाण्यालमते ” का धी. सू. २। २३९। २—“ मन्त्रगतध्रुवाशब्द-
स्वार्थः ” इति पा० । ३—“ पाहि मामिन्ध्यात्मलम् ” का धी. सू. २। २४० ।

इन्द्रे ह वा ऽएतदध्वर्युः । (रि) इन्द्रेनाग्निं तस्मादिध्नो नाम समिन्धे सामि-
धेनीभिर्होता तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ १ ॥

सु ऽआह । (हा) अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नये ह्येतत्सामिध्यमा-
नायान्वाह ॥ २ ॥

तदु हैक ऽआहुः । (र) अग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति तदु तया
नु ब्रूयादुहोता वा ऽएष पुरा भवति सुदेवेनं प्रवृणीतेऽथ होता तस्माद्
ब्रूयादग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येव ॥ ३ ॥

सामिधेन्यनुवचनम् ।

इन्द्रे ह वा एतदध्वर्युर्दिधेनाग्निम्-तस्मादिध्नो नाम । सामिन्धे सामिधेनीभिर्होता-तस्मात् सामि-
धेन्यो नाम ॥ १ ॥

स आह-“अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि” इति । अग्नये होतव सामिध्यमानायान्वाह ॥२॥
तदु हैक आहुः-अग्नये समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति । तदु तया न ब्रूयात् । अहोता वा एष
पुरा भवति । यदेवेनं प्रवृणीते-अथ होता । तस्माद् ब्रूयात्-अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येव ॥३॥

अथेकाग्रान्नाग्निमग्निधनहेतुभूता सामिधेनीर्दिधेन्यन् तस्मा नाम निर्वृति-इन्द्रे ह वा इति । एष-
इशमिदामेनेनानत ‘ इन्धेन अत्वर्तु अग्निम् ’ ‘ इन्द्रे ह वै सादीपयति खड्ग । ‘ एतद् ’-इति
त्रिधाविशेषणम् । ‘ तस्मात् ’ इत्यनसाधनत्वाद्, तस्य ‘ इध्ने ’-इति ‘ नाम ’ सप्तमम् । ‘ होता ’ च
‘ सामिधेनाग्नि ’ ‘ प्रवो वाजा ’ इत्यादिनिर्केभिर्देभिः ‘ मग्निन्धे ’ अत सामिधनसाधनत्वाद् नामानपि
‘ सामिधेन्य ’-इति नाम् निष्पन्नम् । एव नामनिर्वचनग्राणेनेत्येव सामिधेनीभिश्च अग्निमग्निधन कार्यमिति
प्रतिपादित मवति ॥ १ ॥

अथ सामिधेनीर्वाचयितुरध्वर्यो सप्रैवमन्त्रोच्चारणं विधि-स आहिति । इन्धेन सादीप्यमानाय ‘ अग्नये ’
तत्सामिधनार्था या कश्चो वक्तव्या, ता सामिधेनी ‘ अनुब्रूहि ’ इति मन्त्रैर्वाच्ये । तन्निर्गम्यं श्रुति स्वयं दर्श-
यति-अग्नये होतविति ॥ २ ॥

एनाय मनमुपगम्य निरस्वति-तदु हैक इति । एतेषा म्ने “ होत ! अनुब्रूहि ”-‘ इति ’ कर्तृशतादा न
विशेष । “होताग्नि चैत्रे” (का० श्रौ० सू० ३ । २) । ननु पुन्येदेतन्, किमिति “ न ब्रूयादिति ” निवि-
द्यते । तत्राह-अहोतेति । प्रवरणात् पूर्वं सामिधेनानुब्रूवागम्य होतृव नाम्नि, यदा ख वेन प्रवृर्गते-“अग्नि-
हेतो देवो होता ” इति, ‘ अथ ’ अनन्तरमेवाही ‘ होता ’ भवति, अत सामिधेन्यनुवचनसमये होतृत्वाम्नात्
“ होतनुब्रूहि ”-‘ इति ’ अपार्थक्यम् ॥ ३ ॥

१- ‘ इध्ने सामिधेन्यन् ’ शिव ८ । २ । १ । २-३ ब्रा ७-९ । ते ब्रा ३ । ५ । १ । १ । २ । ते स २ । ५ । ७ । २ ।
३- ‘ होतुपदत्र कृता परीण बर्द ९ अंति व सारोप्यतः विषमादयामय स मिध्यमानायानुब्रूहीत्याह ” ब्रा श्रौ सू ३ । १ ।
४-ते स ६ । ३ । ५ । १ । पुनस्तत्र ७ । १ । २ एष ए ब्रा १ । ३ । ५ । ५-पर्यवसाययानु दे. मा ३ । १ । १ । १ इत्यय
इत्यय । ६-सोऽय मन्त्र इतिवाच्यत् ४ ब्रा २ ब्रा ५ ६ इत्यय इत्यय ।

(वा) आग्नेयीगुन्वाह । स्वयैवेनमेतद्देवतया सुमिन्धे गायत्रीगुन्वाह गायत्रं वा ऽअग्नेश्छन्दः स्वयैवेनमेतच्छन्दसा सुमिन्धे वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री वीर्येणैवेनमेतत्सुमिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । (३) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्धं गायत्री क्षत्रं त्रिष्टु-
वेत्ताभ्यामेवेनमेतद्ब्रह्माभ्यां वीर्याभ्यां सुमिन्धे तस्मादेकादशान्वाह ॥५॥

स वै त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयना-
स्तस्मात्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

आग्नेयीगुन्वाह । स्वयैवेनमेतद्देवतया सुमिन्धे । गायत्रीगुन्वाह । गायत्रं वा अग्नेश्छन्दः । स्वयैवेन-
मेतच्छन्दसा सुमिन्धे । वीर्यं गायत्री, ब्रह्म गायत्री, वीर्येणैवेनमेतत्सुमिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्धं । ब्रह्म गायत्री, क्षत्रं त्रिष्टुब्धं-एताभ्यामेवेनमेतद्ब्रह्माभ्यां
वीर्याभ्यां सुमिन्धे-तस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम् । त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञाः, त्रिवृदुदयनाः । तस्मात्-त्रिः
प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनां नामनुबन्धनं त्रिवत्ते-आग्नेयीरिति । अग्निदेवत्वोऽथ ऋचः सामिधेनीस्तुत्र्या-
दित्यर्थः । तदेतदग्निदेवत्वव्यं प्रशंसति-स्वयैवेनमिति । विहितमनुबन्धनमनूय छन्दोविशेषं विधाय प्रशंसति-
गायत्रीरिति । अग्नेर्गायत्र्याथ प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात्प्रिममन्विच्छन्दो गायत्रम् । प्रजापतिमुखात् सहोत्प-
त्तिश्च तैत्तिरीयकैराध्यात्-“ तमग्निदेवतान्वसुज्यत गायत्रं छन्दः ”-(तै. स. ७ । १ । १ । १ ।) इति ।
प्रकारान्तरेण प्रशंसति-वीर्यं गायत्रीति । त्रिष्टुब्धगर्गाभ्यां कर्तुमशक्यस्य सोमाहरणलक्षणस्य वर्षस्य कर-
णाद् ‘ गायत्री ’ वीर्याभिरुक्ता । तथा सा ‘ गायत्री ’ ब्रह्मरूपा । ब्रह्मत्वेन ब्राह्मणजातिविवक्षिता । तस्याथ
गायत्रीछन्दसश्च प्रजापतिमुखादुत्पत्तिसाधारण्यात्तादृश्वयम् ॥ ४ ॥

सामिधेनोनां सङ्घातविशेषं विधाय प्रशंसति-एकादशेति । उभाभ्यां वीर्याभ्यामिति । छन्दोद्धारये
निर्दिष्टे ब्रह्मक्षत्रे, तयोर्बिद् ब्रह्म क्षत्र चोमे वीर्यं, साम्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिचकारणं विधेत्ते-स वै त्रिरिति । विहितं त्रिचकारणं स्तौति-त्रिवृत्प्रायणा हीत्यादि ।
“ त्रिवत्ते हि देवा ” (तै. सं. ६ । ३ । १० । ३ । तै. ब्रा. २ । १ । ३ । ८) इति श्रुतेः,
सर्वाया यज्ञाः प्रारम्भपरिसंभारयोस्त्रिरावृत्तियुक्ता । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रदगादिशब्देषु प्रथमोत्तमयोस्त्रि-
रावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिसंभारयोस्त्रिरावृत्तयश्च यज्ञलिङ्गत्वाद्वापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिं कर्तव्यमिवायः ॥६॥

१-“तादृश्व देवा” (पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यधिकारे “ अग्नेर्बुद्धुः ” (पा. सू. ४ । २ । ३३) इति टकि रूपम् आग्ने-
योत्पन्नयोः अग्निदेव्या इति । २-ऐ. ब्रा. ३ । १ । ११ इत्यत्र दृश्यम् । ३-ऐ. ब्रा. ५ । ५ । ५ इत्यत्रापि दृश्यम् । ४-“ त्रिः
प्रथमो विरुत्तमो ता पशदश नवन्ति-एवमृगोषु च त्रिः प्रथमोत्तमे ” इति का. श्रौ. अ. १ । १ । २ । ३ । ५-“ विज्ञा हि
देवा. ” इति कर्त्तव्याः ।

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै वृज्रो वीर्यं वृज्रो वीर्यमेवैतत्सामिधेनीराभिः संपादयति तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विप्या-
चमद्गुष्ठाभ्यामुववाधेते इमहममुमुववाध ऽडिति तदेनमेतेन वृज्रेणाव-
वाधते ॥ ७ ॥

पञ्चदश वा ऽअर्द्धमासस्य गुत्रयः । (योऽर्धं) अर्धमासशो वै संवत्सरो
भवन्नेति तद्वात्रीरामोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशानामु वै गायत्रीणाम् । (त्रीं) त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि
त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तदहान्यामोति तद्वै
संवत्सरमामोति ॥ ९ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै वृजः, वीर्यं वृजः, वीर्यमेवैतत्सामिधेनीराभि-
सम्पादयति । तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विप्यात् तमद्गुष्ठाभ्यामुववाधेते—“ इदमहममुमुव-
वाधे ” इति । तदेनमेतेन वृज्रेणाववाधते ॥ ७ ॥

पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशो वै संवत्सरो भवन्नेति, तद्वात्रीरामोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशानामु वै गायत्रीणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च
संवत्सरस्याहानि । तदहान्यामोति, तद्वै संवत्सरमामोति ॥ ९ ॥

ताः पञ्चदशेति । पञ्चदशो वै वृज इति । पञ्चदशानोमस्वेन्द्रस्य च सह प्रजापतिवाहुमकाशादुपते-
तद्रसम्भवाद् वृजोऽभिः पञ्चदशानोमामक । सामिधेनीराभिः । “ अभिरभागे ”—(पा० सू० १. ४.
९१) इति लक्षणे अभे कर्मप्रवचनायवान् “ कर्मप्रवचनीयुते ” (पा० सू० २. ३. ८) इति
द्वित्या । शिष्ट सुप्तम् ।

अद्गुष्ठाभ्यामुववाधेतेति । इन्द्र मनसा स्मृत्वा “ इमहेम् ” (नै० न० १. ९. ३) इति
मन्त्रेण पादाद्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीठयेदित्यर्थः । ‘ अमुम् ’ इत्यद् शब्दस्य स्थाने दितायया तन्नाम निर्देश्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशस्यैव प्रकारान्तरेण प्रशंसति—पञ्चदश वा इति । अर्द्धमासशो वा इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन
हि ‘ सवत्सर ’ ‘ मवन् ’ वर्द्धमान ‘ एति ’ आगत इति । एकवर्द्धमानरात्रिद्वार सवत्सरस्यत्रिन्यो वा
रात्रय, ता सर्वा आनमेतात्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीनामधरसङ्घपोऽनीवनेन सवत्सरस्यैव नामहो प्रति दर्शयति—पञ्चदशानामिति । एव सामिधे-
नीभिः सवत्सरस्यैव नामहो रात्राणां प्राप्तवात्सम्मुदात्तामक इत्यस्यैव सवत्सर प्राप्नो मवतीत्यह—इत्येवेति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीः । (१) इष्ट्या ऽनुब्रूयादुपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या ऽइष्टिं निर्व्वपति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तव ऽएष ऽएव प्रजापतिः सप्तदशः सुर्व्वं वै प्रजापतिस्तत्सुर्व्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति यस्मै कामार्थेष्टिं निर्व्वपत्युपांशु देवतां यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपांशु सुर्व्वं वा ऽअनिरुक्तं तत्सुर्व्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति यस्मै कामार्थेष्टिं निर्व्वपत्येव ऽइष्टेरुपचारः ॥ १० ॥

(२५) एकविंशतिं शतिं ऽसामिधेनीः । (२) अपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तवस्त्रयो लोकास्तुद्धिं ऽशतिरेव

सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुब्रूयात् । उपांशु तस्यै देवतायै यजति यस्या इष्टिं निर्व्वपति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, पञ्चर्तवः । एष एव प्रजापतिः सप्तदशः । सर्व्वं वै प्रजापतिः । तत्सर्व्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति—यस्मै कामार्थेष्टिं निर्व्वपति । उपांशु देवतां यजति । अनिरुक्तं वा उपांशु । सर्व्वं वा अनिरुक्तम् । तत्सर्व्वेणैव तं काममनपराधं राध्नोति—यस्मै कामार्थेष्टिं निर्व्वपति । एष इष्टेरुपचारः ॥ १० ॥

एकविंशतिं सामिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, पञ्चर्तवः,

सप्तदशं विधेत्—सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुब्रूयादिति । उपांशुद् “ दर्शपूर्णमासयो. ”—इति विशेषणाद्, वाक्यशेषे च “ तं काममनपराधं राध्नोति ”—इति कामप्राप्तिश्रवणात्तद्विक्रान्तिभूता काम्येष्टिरत्रेष्टि—शब्देन विवक्षिता । अत एवापस्तम्बो, दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनीसाप्तदश्य द्रवयामास—“ पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः ; सप्तदशेष्टिपशुबन्धाम् ” (इति आप. श्रौ. सू. २ । १२ । २ । य. प. सू. ११३ । ११४) अथ तासां काम्येष्टिनां प्रधानयामासयोपांशुत्वं विधत्ते—उपांशिति । सामिधेनीसाप्तदश्यस्य कामप्राप्तिषाधनतामुपपत्तयति—द्वादश वा इत्यादिना । हेमन्तशिदिरयोरेकोर्कारणेन ‘ संवत्सरस्य पञ्चर्तव, एवं मासत्वान्निको यः संवत्सरः ’ एष एव प्रजापतिः । काममनपरेक्यमित्यत आह—सप्तदश इति । एतो मासार्थरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः, प्रजापतिश्च “ आश्रावय ”—इत्यादि—सप्तदशाश्वरसमुदायात्मकः । अतस्तयोः सप्तदशावयवोपेतत्वसाभ्याजद्राग्यम् । अस्वेव किं तत इत्याह—सर्व्वं वा इति । ‘ अनपठयन् ’—अविकल्पम् । एव साम्प्रदाय प्रशस्य विहितं यामासयोगंशुत्वमप्यनुय प्रशंसति—उपांशिति । उपांशुचारणस्य पार्श्वस्थानामर्थविशेषाप्रत्ययकालादनिरुक्तत्वम्, अनिरुक्तं च विशेषनिरुक्तिविशेषान् सर्वात्मकम् । तेन च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वमेव कास्त्वमेव कामप्राप्तिर्भवतात्यर्थः । प्रतिपादितत्वार्यस्य सर्व्वेष्टिमाधारण्यमभिप्रेत्याह—इष्ट इति । यत् सामिधेनीसाप्तदश्यमुपांशुयजननं च ‘ एष. ’ सर्व्वस्याः ‘ इष्टेः ’ धर्म इत्यर्थः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चान्तरं विधाय प्रशंसति—एकविंशतिमिति । सैधा गतिरित्यादि । मासाद्यपेक्षया ‘ यः ’

१—“ अथवाः काम्येष्ट्याचित्तोऽस्या ” “ सप्तदशसामिधेन्यः ” इति का. श्रौ. सू. २ । ५ । १-२ । तथा “ सप्तदश सामिधेन्यः कामिन्वमानस्यमिद्वद्वत्यावलेख्येष्टुपाश्वर्यो यथाति ” इति तत्रैव । २-१ का. ३ म. १ मा. १० क. इत्यत्र इष्टमम् । ३—“ हेमन्तशिदिरयोः समस्येन ” ऐ. मा. १ । १ । १ । ५—“ आ श्रावय (५), अस्तु धीपद् (४), यज (२), वे वज-करे (१), सौपद् (२) ” इत्येव सप्तदशाश्वरः (१०) इत्यर्थः ॥

ऽयुवैकविंशो शु एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । नस्मादेकविंशतिमनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

(क्षु) ता हेता गतश्रेयानुब्रूयात् । (वृ) वृ इच्छेन्न श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति यादृशाय हेतुं स तेऽन्वाहुस्तादृक् वा हेतु भवति पापीयान्वा युस्यैवुं विदुष एता ऽन्वाहुः सां ऽएषा मीमांशुं सैव न त्वेवैता अनुच्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमाम्नवाननुब्रूयात् । (वृ) वृषो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकान्त्सन्ततोतीर्णल्लोकान्त्स्पृणुते त्रय ऽइमे पुरुषे प्राणा एतमेवास्मिन्नेतत्संततमुप्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम् ॥ १३ ॥

त्रयो लोकाः—तद्विशतिः । एष एवैकविंशो य एष तपति । सैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठा गच्छति । तस्मादेकविंशतिमनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हेता गतश्रेयानुब्रूयात् । य इच्छेन्न श्रेयान् स्यान्न पापीयानिति । यादृशाय हेतुं स तेऽन्वाहुः—तादृक् वा हेतु भवति, पापीयान्वा—यस्यैव विदुष एता अन्वाहुः । सा एषा मीमांसैव, न त्वेवैता अनुच्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमा त्रिरुत्तमाम्नवाननुब्रूयात् । त्रयो वा इमे लोकाः, तदिमानेवैतल्लोकान् सन्ततोति,

‘ एकविंश ’ इत्यं, ‘ एष ’ एव ‘ सा ’ प्रविद्धा ‘ गति ’ । यागदानादिभिर्धर्मैर्द्वन्द्वव्यतया प्रतिपाद्यते तदगम्यत् इत्यर्थः । तेषां ‘ एषा ’ एव ‘ प्रतिष्ठा ’, सर्वस्यापि लोकस्याश्रयभूत इत्यर्थः । तथा च सामिधेनीनामेकविंशतिमहूर्यया गतिप्रतिष्ठारूपं स्वर्थमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इमं पञ्चमविचारविशेषो निरन्तरात्—ता हेता इति । गता प्राप्ता एव त्री, तस्यैव यत्तमानस्यैकविंशतिसामिधेनीरनुब्रूयात्, नान्यस्येत्यर्थः । गतश्रेयानितिस्तस्यापीमं पञ्च कर्तव्यत्वेनाशङ्क्य निरन्वयि—य इच्छेदिति । ‘ य ’ यत्तमानं श्रेष्ठं नैकश्रेष्ठं च न कामयेत्, ‘ स ’ यत्तमानं ‘ तादृक् वा भवति ’, ‘ यादृशाय ’ यथोपलब्धप्रकारेण नियतेन ‘ ते ’ होतार सामिधेनीं ‘ अन्वाहु ’ तत्प्रकारविशिष्ट एव भवतामर्थः । तादृक्—शब्देन सामान्येन प्रतिपादितं विशिष्टं—पापीयान् वेति । ‘ यस्य ’ खलु ‘ एषम् ’ अनियतमनुवचनप्रसारं ‘ विदुष ’ यजमानस्य ‘ एता ’ एकविंशतिसामिधेनीं ‘ अन्वाहु ’, ‘ सा ’ ‘ पापीयान् वा ’ श्रेयान् वा भवतामर्थः । य इच्छेन्न श्रेयानि पात्रिणा योऽर्थं प्रतिपादितं, सा ‘ एषा ’ ‘ मीमांसैव ’ विचार एव केवलम्, न तु तथाऽनुवचनं नार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्ह्यनुवक्तव्यमित्यत्र आह—त्रिरेव प्रथमाभिति । एवरीन्द्रे भिन्नक्रमः । प्रथमोचनयोः ‘ त्रि ’ अनुवचनं पुर्वं ‘ अतर्ह्यनुवचने ’ अनुवक्तव्येव ‘ अनुब्रूयात् ’ । तत्तिसृणुषुवा सन्तान लोचनप्रसन्तत्यै भवतीति स्तीति—त्रयो वा इति । ‘ सन्ततोति ’ सदाति । ततश्च ‘ इमान् लोकान् ’ परस्परसंयुक्तान् ‘ स्पृणुते ’ प्राणयति, कल्पति वा । “ स्तुं प्रातिपत्त्यो ”—(स्वा० १० १३) इति । प्राणयानन्यानाममरा ‘ त्रय ’ प्राणभेदाः

१— हेतुं सते ' हेतुं सति '—हेतुं सते '—इति कुप्रश्नः टिप्पण्यम् । अत्र सतितापठे ऋतुपाठे च ' स ' ' त्रि '—इति विधिषु पाठो भाष्यानुसारेण भिन्नः । वस्तुतस्तु—' सते '—इत्येकस्यै चतुर्थ्येन एतर्ह्यस्यारस्य पञ्चमम् । २—' इति सतनमनुवचनम् ' इति वा हेतुं सू १ । १ । २ । ३—' त्रिसृणुषु ' एव प्रातिपत्त्यनयोः ' प्रातिपत्त्यनयोः ' इति इत्यम् ।

(१३) स यावदस्य वृशः स्यात् । (दे) एवमेवानुविवक्षेत्रस्यैतस्य परि-
 चक्षौत साम्यवान्याडनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कर्म विवृद्ध्येत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥
 स यद्येतन्नोदाशुंसेत । (ता) अप्येकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात्तडेकैकयै-
 वेमाल्लोकान्तसन्तानोत्येकैकयेमाल्लोकान्तस्पृणुतेऽथ अत्प्राणं उधाति गायत्री
 वै प्राणः स अत्कृत्स्नां गायत्रीमन्वाह तत्कृत्स्नं प्राणं दधाति तस्मादेकैका-
 मेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

इमान् लोकान् स्पृणुते । त्रय इमे पुरुषे प्राणाः । एतमेवास्मिन्नेतत्संततमव्यवच्छिन्नं दधाति ।
 एतदनुवचनम् ॥ १३ ॥

स यावदस्य वृशः स्यात्—एवमेवानुविवक्षेत । तस्यैतस्य परिचक्षा, उत साम्यवान्याद्, अनवानन्ननु
 विवक्षंस्तत्कर्म विवृद्ध्येत । सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स यद्येतन्नोदाशुंसेत अप्येकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् । तदेकैकयैवेमाल्लोकान् सन्तनोति । एकै-
 कयेमाल्लोकान् स्पृणुते । अथ यत्प्राणं दधाति—गायत्री वै प्राणः, स यत् कृत्स्नां गायत्रीमन्वाह—
 तत् कृत्स्नं प्राणं दधाति । तस्मादेकैकामेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

प्राणपानव्यानलक्षणवृत्तित्रयविशिष्टं प्राणमेव अनवानमनुवचन् ' सन्ततं ' परस्परसंबद्धम्, ' अव्यवच्छिन्नं '
 त्रिच्छेदरहितं ' दधाति ' । एवमेवानुवचनं कर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य निगमयति—एतादिति ॥ १३ ॥

तिस्र ऋचः सन्ततमनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथमनुवक्तव्यमिति, तदाह—स यावदिति । ' अस्य '
 हेतुः ' यावत् ' अनुवक्तुं ' स वृशः स्यात् ', सा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदित्यर्थः । ' एवमेव ' ' अनु-
 विवक्षेत ' अनुवक्तुमिच्छेत् । शक्यतुरूपमेवानुवृत्तमनः शक्यभावे हि ऋग्मध्येऽवमाने चोष्णासे नास्ति
 दोष इत्यभिप्रायः । तदेतत्पक्षं निरस्यति—तस्येति । ' तस्यैतस्य ' पक्षस्य ' परिचक्षा ' निन्दा विद्यते ।
 तामेव दर्शयति—उत साम्यवान्यादिति । अनवानन् अनुवृत्तम्, ' अनुविवक्षन् ' अनुवक्तुमिच्छन्, हेता
 ' उत ' अपि ' सामि ' ऋग्मध्ये ' अवान्यात् ' उच्यमानं कुर्यात्; तदा ' सत्कर्म ' ' विवृद्ध्येत ' विवृद्ध्येत,
 शिथिल मवर्तात्यर्थः । सा परिचक्षेति । यथाशक्यमनुवचनपक्षं एवैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

तिस्र ऋचः सन्ततमनुवक्तुमशक्तस्य कस्तर्ह्युपाय इति त दर्शयति—स यदीति । ' एतद् ' अनन्तरोक्त यथा-
 शक्यमनुवचनं निन्दायुक्तत्वात् ' सः ' हेता ' न ' कानयेत, तदा ' एकैकाम् ' ऋचमनुवृत्तमनुब्रूयात् ।
 अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वोक्तलोकत्रय-प्राणत्रय-सन्तानमुपपादयति—तदेकैकयेति । त्रिपदा हेताः सामिधेन्यः; अत
 एकैकस्यामृचि पादत्रयस्य-सन्ततत्वात् ' एकैकयैव ' ऋचा त्रीन् ' लोकान् ' सन्तनोति । गायत्री वै प्राण
 इति । गायत्र्यास्त्रिपाच्चात्, प्राणस्य प्राणपानव्यानलक्षणवृत्तित्रयात्मकत्वात्, त्रित्वसङ्ख्यायोगसाम्यात्तादात्म्यम् ।
 तथा च कृत्स्नगायत्र्याः सततानुवचनत्वात् कृत्स्नप्राणसंतानमपि सिद्धयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ता वै मुन्तताऽअव्यवच्छिन्नाऽअन्वाह संवत्सरस्यैवैतद्दहोरात्राणि संत-
नोति तानीमानि संवत्सरस्याहोरात्राणि मुन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परि-
प्लवन्ते द्विपत उ चैवैतद् भ्रातृव्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानं ह कुर्या-
द्यदुसन्तताऽअनुब्रूयात्तस्माद् द्वै मुन्तताऽअव्यवच्छिन्नाऽअन्वाह ॥ १६ ॥ २ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् (३. ९.) ॥

तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (१-३)

ता वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह । संवत्सरस्यैवैतद्दहोरात्राणि संतनोति । तानीमानि
संवत्सरस्याहोरात्राणि सन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिप्लवन्ते द्विपत उ चैवैतद् भ्रातृव्याय नोपस्थानं
करोति । उपस्थानं ह कुर्याद्-यदुसन्तता अनुब्रूयात् । तस्माद् द्वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना
अन्वाह ॥ १६ ॥

एवमुक्त्वन्मन्त्रानन्तरं ऋषिः शिवे विनाय सान्तयादिक विषये-स्तत्र वै सन्तता इति । ' ता ' एता
सांश्रिणी ' सन्तता ' परस्परसंवादा, अत एव ' अव्यवच्छिन्ना ' विच्छेदरहिता ' अन्वाह ' संवत्सरस्येत्यादि ।
सामिधेनीनां सवन्मरसव्यहोरात्ररूपता प्राक् प्रतिपादिता, अतस्तं सान्तं येन ' अहोरात्राणि ' अथेव ' मन्त-
तानि ' परस्परसंवादानि कृतवान् भवन्तीत्यर्थः । तदेतद् दृष्टानुसारेण द्रवयति-तानीमानीति । यस्मादेव सामि-
धेनीसान्तत्येन सवन्मरसव्यहोरात्राणि ' अहोरात्राणि सन्ततानि ' तस्मादेवंदानीमिति ' तानि सन्ततानि अव्यव-
च्छिन्नानि ' पर्यावर्त्तन्त इत्यर्थः । सन्ततानुब्रूयन्तस्य प्रयोजनान्तरमाह-द्विपत इति । ' द्विपते ' द्वेषणं कुर्वते
शत्रवे ' उपस्थानं न करोति ' सन्ततानुब्रूयन्ते ऋषिरहितत्वाद् । ऋषान्वेषणशीलान् राक्षसादये प्रवे-
शोपायभूतं द्वारं न प्रयच्छन्तीत्यर्थः । विपक्षे बाधमाह-उपस्थानं हेति । उपनिष्टेन प्राप्नोत्यनेनेति ' उपस्थानं '
प्राप्तिसाधनं इति ॥ १६ ॥ २ ॥ (३. ९.) ॥

इति श्रीमातृगणार्चनविरचिते माधवस्यै वेदार्थप्रकाशे मातृगणित्तनयब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो ह्यद् निवारयत् । पुमर्थाधुनो देवादिशान्तिर्धर्महेश्वर ॥ ३ ॥

महाण्ड ग्रेसहस्य कनकहयतुलाभूषणै स्वर्णमर्मम्, सताम्बान् पद्ममीरीश्विद्रशतमल्लारंगुमौर्वर्गभूमि ।
रत्नोष्मा रत्नवाजिद्विपमहितरथौ सादणि मिङ्गणार्णो, व्यधार्णोद्विधचक्र प्रथितविभिष्ठाभूतयुक्त घट च ॥
यान्यार्थि धन्यजन्ता निलभयमनु स्वर्णज वर्णमुरत्य, कार्पाणीय इपावान् युद्धतमपतो राजत रानुद्व्य ।
आन्तरोथ प्राज्यजन्मालवणजमनृण शार्कर चार्णतेवा, रनाम्बोरनक्य गिरिणहृतमुना पात्रतामिङ्गणार्थ ॥

इति श्रीमद्राधापिशाचपरमेश्वरैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहारहरमहाराजनाम्नाज्यपुराणेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवस्यै वेदार्थप्रकाशे मातृगणित्तनयब्राह्मण
भाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा बुद्धोऽस्तीति वा ऽआहुर्न वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स बुद्धिङ्कुरेति तुद्धिङ्कारस्य रूपं क्रियते प्रणवेनैव साम्नो रूपमुपगच्छत्यो ३ मो ३ मित्येतेनो हास्यैष सुर्व एव सुसामा यज्ञो भवति ॥ १

बुद्ध्व हिङ्कुरेति । प्राणो वै हिङ्कारः प्राणो हि वै हिङ्कारस्तस्मादपिगृह्य नासिके न हिङ्कुरुं १ शक्नोति वाचा वा ऽऋचमुन्वाह वाक्च वै प्राणश्च मिथुनं तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं क्रियते सामिधेनीनां तस्माद्दे हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपांशु हिङ्करोति । (त्य) अथ बुद्धौर्हिङ्कुर्यादन्यतरदेव कुर्याद्वाचमेव तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा यज्ञोऽस्तीति वा आहुः । न वा अहिङ्कृत्य साम गीयते । स यदिङ्करोति, तदिङ्कारस्य रूपं क्रियते । प्रणवेनैव साम्नो रूपमुपगच्छति-ओ ३ म् ओ ३ म् इति । एतेनो हास्यैष सर्व एव ससामा यज्ञो भवति ॥ १ ॥

यदेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारः । प्राणो हि वै हिङ्कारः, तस्माद्-अपिगृह्य नासिके न हिङ्कुरुं शक्नोति । वाचा वा ऋचमुन्वाह । वाक् च वै प्राणश्च मिथुनम् । तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं क्रियते सामिधेनीनाम् । तस्माद्दे हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा उपांशु हिङ्करोति । अथ यदुच्चैर्हिङ्कुर्यात्, अन्यतरदेव कुर्यात्; वाचमेव । तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

यस्य निश्चलितं केशं यो वेदेऽप्योऽखिलं जगत् । निर्गमे, तमहं बन्दे विप्लवोर्पमेहेधरम् ॥

अथ तस्मिन् सामिधेन्यनुवचने वर्गद्वयं विवर्त-हिङ्कृत्येति । 'हि'-इति शब्दसुबानेर्देशः । नासामे-त्यादि । सामरहितस्याप्यङ्चत्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावपवत्वात्, सामिधेन्येऽपि तत्कारणेन सामिधेन्युक्तः सर्वोऽपि मानवम् वरः संयत्त इत्यर्थः । 'ओ३म्-ओ३म्'-इति वीक्षया सर्वसु सामिधेन्योऽपि स्थितस्य प्रणवस्यनुवचनम् ॥ १ ॥

यदेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तत्र प्रसिद्धं प्रागाहनकत्वमुपगच्छति-प्राणो वा इति । हिङ्कृत्यानुवचनम्, मिथुनतत्त्वात्प्राणो-वाचा वा इत्यादिना । नासिकात्प्राणागतौ हिङ्कारः, तस्मिन्वत्वात्, ऋचु च वरापत्तिवत्, तयोर्वाग्मन्वत्, 'प्राणश्च वाक् च' 'एतत्' एकं 'मिथुनम्'; अतस्मिन्वत् । अतः सामिधेनीनां 'पुरस्ताद्' यजमानस्य पुत्रौश्रादिप्रवतननिमित्तं 'हिङ्कुर्य' अनुवचनेन 'मिथुनमेव क्रियते' इत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्यतरदेवेति । उच्चैर्हिङ्कारस्योच्चारणे हि सोऽपि वाचैव निवर्तते-इति तदाम्ब एव स्यात् प्रागाहनकः । तथा च मिथुनमन्वर्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

१-"हृ ३म्"-इति उच्यतेः" इति छा. छां. भा. ४। ८। १। २ । २-" नक्षत्रे पञ्चविंशत्योर्पमेहेधरम् " इत्यदि ४ प्र. २-० सं. । अथ सामविषय " वाचि वरापत्तिवत् समोऽपि " इत्यदि ४ प्र. ८-२। सं. छा. छां. भा. ४। १-० इत्योर्देशः " छा. छां. भा. ४। ४। १। ४-छा. छां. भा. ४। १। १। १ इत्यत्र शक्यम् ।

स वा ऽपृति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमिवैतद्वर्वाची च पुराची च युनक्ति
पुराच्यह देवेभ्यो यज्ञं वृहत्यवर्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽपृति च
प्रेति चान्वाह ॥ ४ ॥

यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राणऽपृत्युदानः प्राणोदानाववैतद्व-
धाति तस्माद्वा ऽपृति च प्रेति चान्वाह ॥ ५ ॥

यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्युत ऽपृति प्रजायते प्रेति
पशुवो वित्तिष्ठन्त ऽपृति समावर्तन्ते सुर्व्व वा ऽइदमेति च प्रेति च तस्माद्वा
ऽपृति च प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

स वा एति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमिवैतद्वर्वाची च पुराची च युनक्ति । पुराच्यह देवेभ्यो
यज्ञं ब्रह्मि, अर्वाची मनुष्यानवति, तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ ४ ॥

यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राणः, एत्युदानः, प्राणोदानाववैतद्वधाति । तस्माद्वा एति च
प्रेति चान्वाह ॥ ५ ॥

यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्युते, एति प्रजायते । प्रेति पशुवो वित्तिष्ठन्ते ।
एति समावर्तन्ते । सर्व्व वा इदमेति च प्रेति च । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सामिप्रेतानां लिङ्गविशेष विधत्ते-स वा एति चेति । आ इति 'एति', प्र इति 'प्रेति' । अत्र 'इति'-
शब्देन प्रकृतविपर्ययकृता एतौ शब्दावपर्ययत्वात् प्रकृत्या अर्वाची-शब्दपरतया व्यवस्थाप्येते । तथा च आहु-
पसर्गयुक्ता प्रोपसर्गयुक्ताश्चोऽनुब्रूयादित्यर्थः ।

तदेतद्विद्वद्वय प्रयोजनकथनेन प्रशस्तति-गायत्रीमिवेति । आहुपसर्गो द्वाभिमुख्ये वेनेति । अतस्तेन 'अर्वा-
च्यम्' अभिमुखी युनक्ति । परेत प्रेत इति पर्यायदर्शनात् प्रशस्तस्य पराहुमुख्येऽपि वृत्तिरिति, अतोऽत्र
प्रशन्दन पराहुमुख्यवाचिना पराहुमुखीनेव तां 'युनक्ति'-इत्यर्थः ।

एवमुभयथा योजनस्य प्रयोजनमाह-पुराच्यहेति । एतौ देवयजनाभिमुख्य 'पुराची' पराहुमुखी, अन्नि-
वर्षमानैव गायत्री श्रुलोक प्रति 'यज्ञं ब्रह्म' शत्रोपि नार्वाची । सा तु सविधानात् 'मनुष्यान्' रक्षितुं शक्नोति ।
अतो लिङ्गद्वययुक्ता एवाहुवक्तव्या ॥ ४ ॥

तदेतद्विद्वद्वय विधाय प्रशस्तति-यद्वेवेत्यादिना । प्रेति वै प्राण इति । प्रशस्तस्य परामर्शार्थत्वात्,
प्राणस्य च परामर्शित्वाद्दुमयेभेतादानस्यम् । एत्युदान इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वाद्दुदानस्यन्तप्रवेश-
वृत्तिरुपवाचादानस्यम् ॥ ५ ॥

यद्वेवेति चेति । प्रेति वै रेतः सिच्युत इति । सिच्यमानस्य रेतस पराहुमुख्यप्रवृत्ते प्र-शब्दस्य तस्य
च तादानस्यम् । अपत्यरूपेण जायमानस्याभिमुख्यमवर्तनोदाभिमुख्यवाचिन आकारस्य तादानस्यम् । प्रेति
पशव इत्यादि । पशुता लृणादिप्रक्षणस्य यदन प्रति परागु गमनम्, तद् प्रशब्दार्थः । यत्र ताव समागमनम्,
तदाकारस्यार्थः । किं बहूनां 'सर्व्व' अपि 'इदम्' जगत् प्रगमनस्यजायमानवर्तनस्त्वभाव च । तस्मादे-
तद्विद्वद्वयमनुवचने संपादनीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्याजाऽऽभिद्यवऽ इति तद्ब्रु प्रेति भवत्यग्रऽऽयाहि
र्वीतुयऽऽइति तद्ब्रु इति भवति ॥ ७ ॥

तदु हुकऽऽहुः । (रु) उभयं वा ऽएतत्प्रेति संपद्यत ऽऽइति तदु तडा-
तिविज्ञान्यमिव प्र वो व्याजाऽऽभिद्यव ऽऽइति तद्ब्रु प्रेत्यग्र ऽऽयाहि
र्वीतुयऽऽइति तद्ब्रु इति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्याजा ऽऽभिद्यव ऽऽइति तद्ब्रु प्रेति भवति व्याजा

सोऽन्वाह—“ प्र वो वाजा अभिद्यव ” इति । तद्ब्रु प्रेति भवति । “अग्र आयाहि
वीतय ” इति । तद्ब्रु इति भवति ॥ ७ ॥

तदु हुक आहुः—उभयं वा एतत् प्रेति संपद्यत इति । तदु तदातिविज्ञान्यमिव । प्र वो वाजा
अभिद्यव इति तद्ब्रु प्रेति । अग्र आयाहि वीतय इति—तद्ब्रु इति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह—प्र वो वाजा अभिद्यव इति—तद्ब्रु प्रेति भवति । वाजा इति । अन्नं वै वाजाः, अन्नमेव-

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति—सोऽन्वाहेति । प्र वो वाजा इति । एषा प्रसन्दलिङ्गयुक्ता मामिदानीं तै. ब्रा.
३।१।२।१। तै. सं. २।१।७।१। अग्र आयाहीत्याहुःसर्गलिङ्गयुक्ता तै. ब्रा० ३।१।२।
२। तै. सं. २।१।८।१—११। ॥ ७ ॥

अनसोर्लिङ्गस्योर्क्यमादाङ्कन निरूपयति—तद्ब्रु हेति । ‘ आयाहि ’—इत्यनेन यदस्मान् प्रत्यानिमुह्यमानं
प्रतिपादितम्, ‘ तद्ब्रु ’ स्वर्गावाप्तिदेवतापेक्षया परागमनमेवेति ‘ एति ’ लिङ्गमिति ‘ प्रेति ’ लिङ्ग संपद्यते
‘ इति ’ एकस्मिन्तमिप्रायः । ‘ तद्ब्रु ’ एतद्ब्रु ’ आतिविज्ञान्यं विज्ञानव्यातिवर्ति । ‘ आयाहि ’ इत्युक्ते यस्मा-
दगमनमेव शर्मिं बुद्धावारोहनि न तु प्रगमनम् । तस्मान् प्रेति संपत्तिर्दुर्वागनेत्यर्थः । लिङ्गद्वयं तथैव व्यव-
स्थितमित्यभिप्रेत्यानुवदति—प्रव इति ॥ ८ ॥

विहितमनुवचनमनूय प्रथमतोऽनुवक्यामृच विषय तत्पदानि व्यापष्टे—सोऽन्वाहेत्यादिना । अत्र

१—इत आरभ्यतेऽतः सामिधेय्यं इत्येवमात्मनिर्गणयत्र द्वये समाकृताः—यथा—“ प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो वृत्तव्या ।
देवाजिगति सुप्रयुः ॥ १ ॥ अग्र आयाहि वीतय एतानो हव्यदन्ववै । नि होता सश्वे बर्हिषे ॥ २ ॥ तं त्वा समिद्रिष्टिरो
श्वेन वर्धयामसि । बृहच्छोवा यविष्टव ॥ ३ ॥ स नः वृष्टुः भवत्यन्यथः देव विवर्तय । बृहदग्ने सुकोऽर्ष्यम् ॥ ४ ॥ इदं न्ये नम-
स्वच्छिन्मना २ इति द्यौतः । समिद्रेत्येवैव ॥ ५ ॥ इतो अग्निः सप्तियने अचो न देववादेव । त २ इतिभ्यन्त ईदते ॥ ६ ॥
इतम त्वा वयं इवत् इवत् सप्तियमिदः । अग्ने दत्तव बृहत् ॥ ७ ॥ अग्निं वृत् इवत् २ इति ॥ ८ ॥ इति ॥ ९ ॥ ११ ॥ ” (ब्रां. ३. १. ५. अ० २)

“ अग्र महा २ अति ब्राह्मण माग्न, अष्टावश्री, देवेदो मन्दिद ऋतेदुतो विमलुमदीतः कविशयो प्रपय २ शितो
वृत्तवन्, प्रनोर्धामा २ शोरेवतयाम् । अर्चो हंवा द्वाग्निववत् । अष्टावर्षं उर्ध्वं कर्ता वनश्री देवातः । अत २ इतमे
नेमिर्द्विर्धन्व परेभूषि । आवह देवत् यवमन्वाव, अग्निमा आवह, मीममावह, अग्निमावह, प्रजयतिमावह, अग्निर्मावावह,
इन्द्राग्नी अचह, इन्द्रमावह, मरेन्द्रमावह, देवा २ आभ्याः २ आवह, अग्नि ईषामावह, एवं महिमतावह, आ वाजे देवत्
वह, सुवत्वा च वत् आववेदः ॥ ” (तै० ब्रा० का० ३।१. ५। अ० ३)

इत्यनेन “ तं त्वा समिद्रिष्टिरो श्वेन वर्धयामसि इति तैत्तिरीये पाठः । इह तु ब्राह्मणे इव इति हतः पठते । अन्ये च—“ आ च वह वातवेदः
सुवत्वा च वत् ” इत्येव माध्वनिर्णयः पठ इति विरोधः ॥

ऽइत्युन्नं वै व्याजा ऽउन्नमेवेतदभ्यनूक्तमभिद्यव ऽइत्यर्धमासा वा ऽअभि-
द्यवांऽर्धमासानेवेतदभ्यनूक्तं ११ हविष्मन्त ऽइति पशवो वै हविष्मन्तः पशू-
नेवेतदभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥

घृताच्येति । विदेष्टो ह माथवांऽग्निं वैश्वानरं मुखं वभार तस्य गोतमां
राहूगण ऋषिः पुरोहित ऽआस तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न श्रुतिशृणाति
नेन्मऽग्निर्वैश्वानरां मुखान्निष्पुद्यात्ता ऽइति ॥ १० ॥

तमृग्भिर्होयितुं दध्रे । वीतिहोत्रं त्वा कवे शुमुन्त ११ सुमिधीमहि । अग्ने
बृहन्तमध्वरे विदेष्टेति ॥ ११ ॥

तदभ्यनूक्तम् । अभिद्यव इति । अर्धमासा वा अभिद्यवः, अर्धमासानेवेतदभ्यनूक्तम् । “हविष्मन्त”
इति । पशवो वै हविष्मन्तः, पशूनेवेतदभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥

“घृताच्या” इति । विदेष्टो ह माथवांऽग्निं वैश्वानरं मुखं वभार । तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः
पुरोहित आस । तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न श्रुतिशृणाति-नेन्मऽग्निर्वैश्वानरां मुखान्निष्पुद्यात्ता इति ॥ १० ॥

तमृग्भिर्होयितुं दध्रे-“ वीतिहोत्रं त्वा कवे शुमुन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे-
विदेष्टे ” इति ॥ ११ ॥

‘वाप’ इति पशवो वै हविष्मन्तः वापयति पशवानि त उन्द्रयुषसे । जन एतपशोवभारणेन ‘जन्तव’
‘अभ्यनूक्तम्’ अभिद्यवानुवचन इति मवति । “ वन्तो यौ मानु वातरत्न ” इत्यनार्णसु पाठान् ‘ तु ”-
शब्दो जितवचन । (निघ १ अ ९ म. ११ । २ । ३ । ४ ।) एतु दिवमान् अभिगता इति व्युदत्या
‘अभिद्यव’ इत्यनार्णमाना-त्यन्त इति व्यापञ्च-अर्धमासा वा अभिद्यवः-इति । पशवो वै हविष्मन्तः-
इति । क्षीरदव्याप्यादिजितवचनान् माथिना इतिवत् तदन्त इत्यर्थं ॥ ९ ॥

घृताच्येति । घृतशान्द्रोषणम्याग्निमिति-नेन्मऽग्निर्वैश्वानरां मुखान्निष्पुद्यात्ता दर्शयति-विदेष्टो ह माथव
इत्यदिना । ‘ माथव ’ मनुनाह-पुरो ‘ विदेष्टे ’ नात् राता । स च स्वमुखे विश्वतरहितम् ‘ अग्नि ’ भर-
यामसि । राहूगणस्य पुरो ‘ गोतमः ’ नात् कवि, तस्य राज ‘ पुरोहित ’ । स च राता तेन कविणा आहृ-
यमान ‘ तस्मै ’ न प्रयुन्त ददौ । केलाभिप्रायेणेति चेत्, उच्यते-यद्यत् वदिष्यामि, मदीयान् ‘ मुखान् ’
सोऽग्निर्विदधेत्, नैव निष्यदनामि-त्यनेनाभिप्रायेणैवर्थं ॥ १० ॥

तमृग्भिर्होयति । स च कवि कृद्मन्त्रस्य मुखान्तमग्निं श्रुत्वा ‘ न ’ विदेष्टमाह तु निश्चितवान्, निश्चिन
व “ वीतिहोत्रम् ” (वा. म. २. ४.) इति मन्त्रेणाजुगत् । एव मृतोऽव्यग्रिन्मसुखे तूर्णामैव स्थितवान् ॥ ११ ॥

१-‘वाप’ माथव इति पशो इत्यने स न पुच्छे इति मति । २-अनर्थेऽन्वयं तु सर्वत्र ‘ विदेष्टे ’ इति शब्द-धृता-
(११४ । १ । १२. १४ । १ । ११ । १२ । ३ । ४ ।) इत्यन्वयैव ध्वने विदेष्टे इति ।

स न प्रतिशुभाव । (उ०) उदग्ने शुचयस्तुव शुक्रा भ्रान्त ईरते । तुव ज्योतीष्यर्षयो विदेधा ३ ऽडिति ॥ १२ ॥

सु ह नैव प्रतिशुभाव । तन्वा घृतस्रवीमहे ऽडित्येवाभिव्याहरत्थास्य घृतकीर्तुष्विवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वाल तन्न शशाक धारयितुं सोऽस्य मुखाद्विष्पेदे सु ऽडिमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

(स्तु) तर्हि विदेधो मायव आस । सस्वत्यां स तुत एव प्राङ्दृह-
दुभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राहूगणो विदेधश्च मायवः पश्चाद्दहन्त-
मुन्वीयतुः सु ऽडिमाः सर्वा नदीऽतिददाह सदानीरेत्युत्तराग्निरेर्निर्द्वाविति
ता ऽ ह्येव नातिददाह ता ऽ ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धा-
ग्निना वैश्वानरोति ॥ १४ ॥

स न प्रतिशुभाव—“ उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्रान्त ईरते । तुव ज्योतीष्यर्षयो-
विदेधा ३ ” इति ॥ १२ ॥

स ह नैव प्रतिशुभाव । “ तन्वा घृतस्रवीमहे ” इत्येवाभिव्याहरत्-अयाम्य घृतकीर्ता-
वैवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वाल । तं न शशाक धारयितुम् । सोऽस्य मुखाद्विष्पेदे । स इमां
पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

तर्हि विदेधो मायव आस सस्वत्याम् । स तुत एव प्राङ् दहन्भीयायेमां पृथिवीम् । तं गोत-
मश्च राहूगणो विदेधश्च मायवः पश्चाद्दहन्तमुन्वीयतुः । स इमाः सर्वा नदीरतिददाह । सदानीरे-
त्युत्तराग्निरेर्निर्द्वाविति, तां ह्येव नातिददाह । तां ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्ति, अनतिदग्धा-
ग्निना वैश्वानरोति ॥ १४ ॥

स न इति । “ सः ” विदेधोऽग्निः ‘ न ’ प्रयुवाव । पुनरिति ‘ सः ’ ऋषिः “ उदग्ने शुचयः ” (तं.
सं. १. १. १४. २८; ४. ४६. १३; ५. ५. १२; २. ४. १४. ११) इति मन्वेनाः स्तुव्यं
क्रीधेन विदेधमकारयामस्त । ‘ विदेधा ३ ’—इति षडतिरश्वरथे ॥ १२ ॥

स ह नैवेति । एवमिति प्रतिप्रवगामत्वे “ तन्वा घृतस्रवीमहे ”—‘ इति ’ इत्यनेवर्त्तन् (ऋ. सं० ५।२।१२)
अग्निमित्येकत्वान् । ‘ सः ’ चाग्निर्वैश्वानरो घृतस्रवीमहेत्यनेव एव मायवस्य मुषसकृशांश्च ज्वलितोऽभूत् ।
‘ तव ’ अग्निं ‘ धारयितुं ’ सोऽग्निं ‘ न शशाक ’ ज्वलाविक्रमेण ददाहकचत् । ‘ स ’ च मुखाद्विष्पेदेः सद्
‘ पृथिवी ’ प्रत्यवन् ॥ १३ ॥

तर्हिनेति । तस्मिन् समये मायवश्च तापसामनाय ‘ सस्वत्यां ’ नद्या निमग्नोऽभूत् । ‘ सः ’ अग्निस्तस्मन्
स्थानमारभ्य ‘ प्राङ् दहन् ’ ‘ इमां ’ सर्वां ‘ पृथिवीम् ’ अग्निो न्यान्वोत् । मायवगोतमावुभावयि ‘ दहन्ते ’
‘ तव ’ ऋषिं ‘ पश्चात् ’ अनुवन्तुः । ‘ सः ’ च दहनग्निः पृथिव्यां यावयो नद्यः सन्ति, ताः ‘ सर्वां

नत एतर्हि । प्राचीनं बहवो ब्राह्मणास्तद्भ्राक्षेत्रतरमिवाप्त स्यावितरमिवा-
स्वदितमग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १५ ॥

तदु हेतुर्हि । क्षेत्रतरमिव ब्राह्मणा ऽउ हि नूनमेतद्यज्ञैरसिष्वदन्त्सापि
जघ्न्ये नैदाघे समिवैव कोपयति त्रावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना
वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

सु होवाच । विदेशो माथवः काहुं भवानीत्युत एव ते प्राचीनं भुवन-
मिति होवाच सैप्राप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा ते हि माथवाः ॥ १७ ॥

तत एतर्हि प्राचीनं बहवो ब्राह्मणाः । तद्भ्राक्षेत्रतरमिवाम, स्यावितरमिवास्वदितमग्निना वैश्वा
नरेणेति ॥ १५ ॥

तदु हेतुर्हि क्षेत्रतरमिव । ब्राह्मणा उ हि नूनमेतद्यज्ञैरसिष्वदन् । सापि जघ्न्ये नैदाघे समिवैव
कोपयति त्रावत्, शीताऽतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

स होवाच विदेशो माथवः—काहुं भवानीति । अत एव ते प्राचीनं भुवनमिति होवाच । सैपा-
प्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा । ते हि माथवाः ॥ १७ ॥

नदी ' अतिशयेन ' ददाह ' शोषयामास । प्राचीनं दहतोऽस्य पुरस्तात् ' सदानीरा ' नाम नदी ' उच्यते '
उदकप्रवाहा ' एति ' गच्छति । तथा च न्यवहित सोऽग्निः । एतमग्निम्, सापि नि शोषेण धारयति, इतस्ततो
गमनं निवार्य धारणवतीत्यर्थः । स चाग्निः, ' ता ' नदीमिनरनदीवत्, ' नातिददाह ' । अत एव सदा-
सर्वदा नीरं जलमस्यामर्णाति व्युत्पत्त्या ' सदानीरा '—इत्युच्यते । तथा च निषेष्टु—' कस्तथा सदानीरा
बाहुना सितवारीनी " इति । ' ता ह ' नदी ' पुरा ' तद्दहनोत्तरकाले ' ब्राह्मणा ' ' न तरन्ति ' न स्पृशन्ति ।
अग्निदाहाम्नाविशुद्धत्वादिति हेतुमाह—अनन्विदग्धेति ॥ १४ ॥

तत एतर्हिनि । ' तत ' तस्या नया ' प्राचीन ' प्राग्देशम् । ' एतर्हि ' सदानी ' बहवो ब्राह्मणा ' निवसन्ति ।
अत्यन्तमयोगे दिग्निषा (पा. ५ । १ । १९५ ।) प्राग्देशं सर्वोऽपि ब्राह्मणवास इत्यर्थः । ' तन् ' च स्थानम् ।
' अक्षेत्रतरमिव ' अतिशयेन निवन्माशोमयमिव ' आस ' अभूत् । तथा ' सावितर ' मममाण्डे निक्षिप्तनीरवत्-
रेशोऽनुष्ठितं यज्ञदानादिकमतिशयेन ' सावि ' सवणशक्तिं फलप्रदानाममर्थं अभूत्त्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अस्व-
दितमिति । यतो ' वैश्वानरेणाग्निना ' ' अन्वदितम् ' अनस्तादितम्, अतस्तत्स्थानमपवित्रमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य पारंहरमाह—तदु हेति । ' एतर्हि ' एतस्मिन् समये ' तद् ' अग्निं स्थान ' क्षेत्रतर ' निवासयोग्य-
मेव भवति । उत इत्यत आह—ब्राह्मणा उ हीति । ' नूनम् ' इति निर्धेयं, ' हि ' यस्मात् ' एतन् ' स्थानं ब्राह्मणा
' यज्ञैरसिष्वदन् ' यज्ञानुष्ठानैरग्निनाऽऽस्वादितमत्र यत्, तस्मादित्यर्थः । ' सा ' च नदी ' जघ्न्ये ' निष्टे
सर्वैरस्यजिते ' नैदाघे ' शोष्यसर्वान्धिकालेऽपि सम्यक् ' कोपयति ' बहुजलतया प्रज्वलिता भवति । ' तावत् '
पर्यन्ते हि काले ' वैश्वानरेणाग्निना ' ' दग्धा ' तदा च तं निवारयितुं तस्यां प्रकोपो जज्ञ इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स होवाचेति । एव सर्वेऽ देवेषु दग्धेऽ ' स ' च माथवोऽग्निमेव प्रनीक्ष्य ' उवाच '—' क ' कुत्र देशो

(५) अथ होवाच । गोतमो राहूगणः कथञ्च न ऽआमन्व्यमाणो न प्रत्यश्रौषीति सु होवाचाग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्स तेन्मे मुखान्निष्पद्याति तस्मात्ते न प्रत्यश्रौषमिति ॥ १८ ॥

तद् कथमभूदिति । अत्रैव त्वं घृतस्रवीमह ऽइत्यभिव्याहार्पांस्तदेव मे घृतकीर्तावाग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्यातीति नार्शकं धारयितुं त्वं सु मे मुखान्निरपादीति ॥ १९ ॥

स यत्सामिधेनीषु घृतवत् । (त्सा) सामिधेनुमेव तत्सम्वैतं तेनेन्धे वीर्षमेवास्मिन्दधाति ॥ २० ॥

तद् घृताच्येति । देवाग्निगति सुम्नयुति यजमानो वै सुम्नयुः स हि देवाग्निगीपति स हि देवाग्निघांसति तस्मादाह देवाग्निगति सुम्नयुति सेषामेयी सत्यनिरुक्ता सुर्वं वा ऽअनिरुक्तं त्वं सुर्वेणैतत्प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

अथ होवाच गोतमो राहूगणः—कथञ्च न आमन्व्यमाणो न प्रत्यश्रौषीति । स होवाच—अग्निर्मे वैश्वानरो मुखेऽभूत्, स तेन्मे मुखान्निष्पद्याति, तस्मात्ते न प्रत्यश्रौषमिति ॥ १८ ॥

तद् कथमभूदिति । अत्रैव त्वं ' घृतस्रवीमह ' इत्यभिव्याहार्पाः ' तदेव मे घृतकीर्तावाग्निर्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्यातीति; तन्नार्शकं धारयितुम्, स मे मुखान्निरपादीति ॥ १९ ॥

स यत्सामिधेनीषु घृतवत्—सामिधेनुमेव तत् । सम्वैतं तेनेन्धे, वीर्षमेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तद् घृताच्येति । " देवाञ्च जिगामि सुम्नयुः "—इति । यजमानो वै सुम्नयुः, स हि देवाञ्च जिगीपति स हि देवाञ्च जिघांसति । तस्मादाह—देवाञ्च जिगामि सुम्नयुरिति । सेषामेयी सत्यनिरुक्ता । सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वेणैतत्प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

' अहं मवानि ' निवसेयम् ? ' इति ' घृष्टे सोऽप्यग्निरेतम् ' उवाच ' । किमिति । ' अतः ' अस्याः नद्याः ' प्राचीन ' यद् ' भुवन ' भूमिः, एतदेव ' ते ' तव निवासोऽस्त्विति । अत एव कारणान्, एतस्मिन्नपि काले ' सेषा ' सदानां नदी कोत्तलदेशस्य च विदेहस्य च मर्षादात्वेन दृश्यते । ' हि ' यस्मादेव माथवा-याग्निर्दात्, तस्मात्ते विदेहदेशा अपि माथवा इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन घृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति—अथ होवाचेत्यादिना । परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये छिद्-प्रयोगः । (पा. सू. ३ । २ । ११९ ।) गोतममाथवायोः प्रश्नप्रतिबन्धनरूपवाक्ये तु भूतायनत्वात्सुद्-प्रयोगो (पा. सू. ३ । २ । ११० ।) विशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं प्रासादिक परिसमाप्य प्रकृते योजयति—स यदिति । यस्माद् घृतसन्धोच्चारणेनाग्निः प्रवृत्तितो बभूव, तस्मात् कारणात् ' सामिधेनीषु ' ' यद् ' घृतप्रातिपदिकयुक्तं पदम् ' तत् ' ' सामिधेनुमेव ' अग्नि-सामिधेनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यस्माद् घृताच्येत्यसं सामिधेनीषु युक्ततपमिति निगमयति—तदिति । तैत्तिरीयकेऽपि नृमेषपरुषेणसंवादे-दाहरणे घृतवत्पदस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्—' यत्समावद्विद कया त्वमग्निमजीजनो नाहमिति; सामिधेनीना-

(तृष्म) अग्र ऽआयाहि वीतये ऽइति । तद्वेति भवति वीतये ऽइति
सुमन्तिकमिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका ऽआसुरित्युन्मृश्या ह्ये योरास ॥ २२ ॥

तुं देवाऽअकामयन्त । कथञ्च न इमे लोका वितरां स्युः कथञ्च इदं
वुरीयऽइव स्यादिति तानेतुंयं त्रिभिरक्षुर्गुर्यनयन्वीतये ऽइति तु ऽइमे
विदूरं लांकास्तुतो देवेभ्यो वुरीयोऽभवद्वरीयो ह वा ऽअस्मै भवति
यस्यैवं विदुपऽएतामन्वाहुर्वीतये ऽइति ॥ २३ ॥

गृणानो हव्यदातये ऽइति । यजमानो वु हव्यदातिगृणानो यजमानायु-
त्यैवेतदाह नि होता सत्सि बर्हिषीत्यग्निर्वै होतायं लोको बर्हिरस्मिद्वैत-

“ अग्र आयाहि वीतये ”-इति । तद्वेति भवति । वीतये इति-सुमन्तिकमिव ह वा इमेऽग्रे
लोका आसुः, इत्युन्मृश्या ह्ये योरास ॥ २२ ॥

ते देवा अकामयन्त-कथञ्च न इमे लोका वितरां स्युः, कथञ्च इदं वुरीय इव स्यादिति । तानेति-
रेव त्रिभिरक्षुर्गुर्यनयन्-वीतये इति । त इमे विदूरं लोकाः, ततो देवेभ्यो वुरीयोऽभवत् वरीयो
ह वा अस्मै भवति-यस्यैव विदुप एतामन्वाहुर्वीतये इति ॥ २३ ॥

“ गृणानो हव्यदातये ” इति । यजमानो वै हव्यदातिः । गृणानो यजमानायैत्यैवेतदाह । “ नि
होता सत्सि बर्हिषे ” इति । अग्निर्वै होता, अयं लोको बर्हिः । अस्मिन्नैवेतन्नोक्तेऽग्निं दधाति ।

मेवाह वर्णं बर्ह्यवर्वाः, यद् घृतवन्दमन्वयते, त आता वर्णं ”-(तै. स. ३ । १ । ८ । ९) इति ।
यजमानो वा इत्यादि । ‘सुव’ सुव स्वर्गादिलक्षणमागतं दच्छतीति (पा. व. ३ । १ । ८) सुवसु यजमान ।
त्रिगणोत्पत्त्याभिप्रायमाह-त्रिगीपतीति । जेतुमिच्छतामर्थं ॥

ननु “ गा स्तुतौ ”-(बृहो. प. ३) इति धातु । कथं तस्य त्रिगणतीति व्याख्यातमित्यत आह-त
हीति । ‘रि’ यस्यात् यजमानो देवन् स्तुत्या ‘त्रिगामति, हन्तु प्राप्नुमिच्छति । हन्तिरत्र गणार्थं । ‘तसात्’
त्रिगणतीति दुष्यत इत्यर्थं । “ अञ्जनागमां सति ”-(पा. सू. ३ । १ । ६)-इति मनि दर्शयत् । सर्वं वा-
अनिरुक्तमिति । यत्राप्यविशेषनिरुक्तम्, तमर्कमत्रमित्यर्थं ॥ २१ ॥

अग्र आयाहीति । “ बर्ह्ये ”-इति पठ व्याख्यातुमितिहासमाह-सुमन्तिकमिवेति । सन्नितृष्टतरति
वेत्यर्थं । सन्निरुपसंज्ञाभिनयेन अर्थायति-इत्युन्मृश्येति । ययोर्वा गृहता शान्ताम स्युदयेति ‘रि’ ष्वनेन यौरिति
इत्युन्मृश्येव नभूवेत्यर्थं ॥ २२ ॥

ते देवा इति ॥ वितरां-स्युरिति । अनित्येन विप्रकृष्टा भवेत्युचित्यर्थं । वरीय इवेति । उत्तर विस्तारो
तत्त्वेनेन, त्रिगणभ्याम केन प्रयागण स्यादित्यर्थं । विद्विष्टा इति -वीति । तथा च अतीत्ये-रख्यस्य विविध-
न्मानयेत्ययोऽभवति । अन्वयप्रयोगात् च ‘ इमे लोका ’ ‘ परस्पर ’ ‘ विदूर ’ विप्रसर्वं प्राप्ता इत्यर्थं ।
एतामन्वाहुर्इति । “ वीतये ”-इति पठेन युक्तम् ‘ अग्र आयाहि ’ इत्यादिकमित्यर्थं ॥ २३ ॥

अग्रा कचो द्वितीया पादमन्वय व्याघ्र-गृणान इति । हविषो दानाद् ‘ हव्यदाति ’ यजमान । अग्रा
कचोऽनुबचन भूतोऽनुबचनेन प्रगसति-अग्निर्वै होते इति वाचिता ॥ २४ ॥

ल्लोकेऽग्निं दधाति सोऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निर्हितः सैपेमुमेव लोकमभ्यनूक्तेषु-
मैवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुषऽएतामन्वाहुः ॥ २४ ॥

(स्तुं) तुन्त्वा समिद्धिरङ्गिरः ऽडुति । समिद्धिर्हयैतमुद्गिरसः ऽपुन्थेताङ्गिरः
ऽइत्यङ्गिरा ऽडु ह्यग्निर्घृतेन वर्द्धयामसीति तुत्सामिधेत्तुं पदं १५ सुमेवेनं
तेनेन्धे वीर्यमेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥ [शतं ३००]

बृहच्छोचा यविष्ठयेति । बृहद्दु ह्येष शोचति समिद्धो यविष्ठयेति
यविष्ठो ह्यग्निस्तस्मादाह यविष्ठयेति सैपैतमेव लोकमभ्यनूक्तान्तरिक्ष-
लोकमेव तस्मादाग्नेर्या सत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोकऽएतमुवैतया लोकं
जयति यस्यैवं विदुषऽएतामन्वाहुः ॥ २६ ॥

सोऽयमस्मिँल्लोकेऽग्निर्हितः । सैपेमुमेव लोकमभ्यनूक्ताः इममेवैतया लोकं जयति यस्यैवं
विदुषः एतामन्वाहुः ॥ २४ ॥

“ तुन्त्वा समिद्धिरङ्गिरः ” इति । समिद्धिर्हयैतमुद्गिरसः एवम् । “ अङ्गिरः ” इति ।
अङ्गिरा उ ह्यग्निः । “ घृतेन वर्द्धयामसीति ” । तुत्सामिधेत्तुं पदम् । सुमेवेनं तेनेन्धे, वीर्य-
मेवास्मिन्दधाति ॥ २५ ॥

“ बृहच्छोचा यविष्ठयेति ” इति । बृहद्दु ह्येष शोचति समिद्धः । यविष्ठयेति-यविष्ठो ह्यग्निः,
तस्मादाह यविष्ठयेति । सैपा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता-अन्तरिक्षलोकमेव । तस्मादाग्नेर्या सत्यनि-
रुक्ता । अनिरुक्तो ह्येष लोकः । एतमेवैतया लोकं जयति-यस्यैवं विदुषः एतामन्वाहुः ॥ २६ ॥

तृतीयं सामिधेनामनूप न्याचष्टे-तन्वेति । ‘ अङ्गिरसः ’ महर्षयो यत् ‘ समिद्धिः ’ ‘ अङ्गिरः ’ ‘ एवम् ’
समिद्धमनुवर्त्तन्, तस्माद्गिरिपि ‘ अगिर इति सम्बोध्यते । तदेतन्नाम अग्नेः प्रतिद्विमिन्याह-अङ्गिरा उ हीनि ।
“ इतर येऽङ्गारा आसन्तेऽङ्गिरसोऽमवन्निनि ” अङ्गिरसागङ्गारारंगामरूपकान् ‘ अङ्गिरः ’-शब्दाभिवचना ।
अगिरस्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥

बृहच्छोचेति । यविष्ठो ह्यग्निरिति । ‘ यविष्ठः ’ युवतमो निर्येनरुगः ; अजरामरत्वान् । अस्या ऋचोऽनुव-
चनमन्तरिक्षलोकजयहेतुत्वेन प्रशस्तानि-सैपैति । “ एतमेव ”-इति सामान्योक्त विष्टगोति-अन्तरिक्षेति
ऋचोऽन्तारिक्षलोकस्य साम्यमाह-तस्मादिति ॥ २६ ॥

१-अव ‘ एवम् ’ ति पाठः ऋग्वेदे मन्त्रम् । व्याकरणदर्शा तु भाव्ये धृत् ‘ एवम् ’ इत्याकारकः पाठो युक्त इति भाति ।
२-तै. ब्रा. ३।५।२। ३.स. २।५।८। १-११ । ३-तेवा कर्म ए ब्रा. ६।५। ८-९ सप्तर्षीर्देव्याम् । ऋग्वे-
दस्य “ एषामु एवाङ्गिरसः सम्बन्धोऽङ्गारा यमः ” इति सा छा. ब्रा. ३।२। १०।४-ए. ब्रा. ३।३। ९। वि०
३।३। ५ वि० ५।५। ११। ५- नित्यरुण-अजरत्न । इति पा. ।

सु नः पृथु श्रवाव्यमिति । (त्य) अदो वै पृथु युस्मिन्देवाऽएतच्छ्रवाव्यं
युस्मिन्देवाऽअच्छा देव विवाससीत्यच्छ देव विवासस्येतन्नो गमयेत्ये-
वेतुदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्यमिति । (त्य) अदो वै बृहद्युस्मिन्देवाऽएतत्सुवीर्यं युस्मि-
न्देवाः सुपेतमेव लोकमभ्यनूक्ता दिक्मुपैतमवैतया लोकं जयति युस्यैवं
विदुपऽएतामन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह । (हे) ईडेन्यो नमस्यऽडुतीडेन्यो ह्येषु नमस्यो ह्येषु तिर-
स्तमाथंसि दर्शतऽडुति तिरऽडुवु ह्येषु तमाथंसि समिद्धो ददृशे सम-
ग्निरिध्यते वृषेति सुथंहीध्यते वृषा वृषोऽअग्निः समिध्यतऽडुति
सुथंहीध्यते ॥ २९ ॥

“ सु नः पृथु श्रवाव्यम् ” इति । अदो वै पृथु-यस्मिन् देवाः । एतत् श्रवाव्यम्-यस्मिन्
देवाः । “ अच्छा देव विवाससि ” इति । अच्छ देव विवाससि-एतन्नो गमय-
इत्येवेतुदाह ॥ २७ ॥

“ बृहदग्ने सुवीर्यम् ” इति । अदो वै बृहद्-यस्मिन् देवाः, एतत् सुवीर्यम्-यस्मिन् देवाः ।
सैषा एतमेव लोकमभ्यनूक्ता-दिवमेव । एतमेवैतया लोकं जयति-यस्यैवं विदुप एतामन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह-“ ईडेन्यो नमस्यः- ” इति । ईडेन्यो ह्येषः, नमस्यो ह्येषः । “ तिरस्तमांसि
दर्शतः ”-इति । तिर इव ह्येष तमांसि समिद्धो ददृशे । “ समग्निरिध्यते वृषा ” इति । सं
हीध्यते वृषा । “ वृषो अग्निः सामिध्यते- ” इति । सं हीध्यते ॥ २९ ॥

चतुर्था नामिनेनामनूय सुनोऽजपहेतुनेत व्याचष्टे-स त्रै रन्यादिना । ‘ अद ’ विप्रकृष्ट पृथुत्वात् खड
‘ पृथु ’ विस्तरात् । दक्षिणदिशि-यस्मिन्निति । ‘ यस्मिन् ’ लोके ‘ देवा ’ सर्वे वसन्ति, तन् रथान्मव
पृथुत्वात्श्रवाव्यम् । दक्षिणदिशि वादेव ‘ एतन् ’ ‘ श्रवाव्य ’ श्रवणीय प्रशान्यम् । पादान्तरमनूय व्याचष्टे-अच्छा
देवेति । दक्षिणदिशि सुलोऽरूप स्थानम् ‘ अच्छ ’ अश्लिष्य ‘ विवाससि ’ प्रकाशयेत्यर्थं । प्रकाशान् च
श्रान्यथयिष्यमित्येव व्याचष्टे-एतन्नो गमयेति ॥ २७ ॥

बृहदग्ने इति । अदो वा इति । सर्वत्र हि विशेष्यरहित इन्द्रश्चन्द्रो भूःलोकवचन, अद शब्द
सुनोऽजवचन ॥ २८ ॥

सोऽन्वाहानुवचन विप्रते-सोऽन्वाहेति । ‘ ईडेन्य ’ स्मोऽन्य, ‘ नमस्य ’ नमस्कर्तव्य इत्यवयवः
प्रसिद्ध इति हेतुः । द्वितीय पादमनूय व्याचष्टे-तिरस्तमांसि । ‘ एष ’ खन्वन्नि समिद्ध. सन्
‘ नमस्य ’ तिरस्तमैव दर्शते । अनेन ‘ दर्शतः ’-इति पदस्य कर्मणि व्युत्पत्तिर्दृशता । ‘ समग्निरिध्यते ’
इत्यादिः निगदिन्द्रिय ॥ २९ ॥

(त्वेऽश्वो) अश्वो नु देववाहन इति । (त्वु) अश्वो ह वा ऽएष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्योमिति तत्तस्मादाहाश्वो नु देववाहनऽइति ३० तु हविष्मन्त ईडते ऽइति । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या ईडते तस्मादाह तु हविष्मन्त ईडते ऽइति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा व्ययं वृषणं वृषणः समिधीमद्भिः । सुह्येनमिन्धतेऽग्ने दीद्यतं बृहदिति दीदयेव ह्येषु बृहत्समिद्धः ॥ ३२ ॥ [अर्थप्रपाठकः ।]

तं व्या एतम् । वृषण्वन्तं त्रिचमुन्वाहाग्नेश्वो वा ऽएताः सुर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्येताः सेन्द्राः सामिधेन्यो भवन्ति तस्माद् वृषण्वन्तं त्रिचमुन्वाह ॥ ३३ ॥

“अश्वो न देववाहनः”—इति । अश्वो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति । यद्वै नेति ऋचि-ओमिति तत् । तस्मादाह—अश्वो न देववाहन इति ॥ ३० ॥

“तं हविष्मन्त ईडते”—इति । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या ईडते । तस्मादाह—तं हविष्मन्त ईडते इति ॥ ३१ ॥

“वृषणं त्वा व्ययं वृषणं वृष (वा) णः समिधीमद्भिः”—इति । सं ह्येनमिन्धते । “अग्ने दीद्यतं बृहद्”—इति । दीदयेव ह्येषु बृहत् समिद्धः ॥ ३२ ॥

तं वा एतं वृषण्वन्तं त्रिचमुन्वाह—आग्नेय्यो वा एताः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता, इन्द्रो वृषा एतेन उ ह् आस्येताः सेन्द्राः सामिधेन्यो भवन्ति । तस्माद् वृषण्वन्तं त्रिचमुन्वाह ॥ ३३ ॥

अश्वो नेति । “अश्वो न देववाहनः”—इत्यत्र ‘न’—शब्दस्य निषेधार्थत्वमाशङ्क्य विवक्षितमर्थं दर्शयति-यद्वा इति । ‘ऋचि’ ऋग्मन्त्रे ‘यत्’ ‘न’—इति पदम्, तत् ‘ओमिति’ अङ्गीकारार्थतया प्रतिपत्तव्यम् । “एवमरमोत्रपद”—इति हि निष्पत्तुः (?) ‘अश्वो ह वा एष भूत्वा’ अश्वरूपमाश्रयेति यावत् ॥ ३० ॥

तं हविष्मन्त इति । हविष्मन्तो ह्येतमित्यादि । चक्षुरोडाद्यादीनि ‘हवीषि’ संशय, तद्युक्त ऋत्विग्-यजमानास्तानि हवीषि देवान् प्रपथितुमग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । “ईडं स्तुनी” (अदा. आ. ९) इति धातुः ॥ ३१ ॥

वृषण्वन्तेश्चादि । निगदसिद्धम् । “दीद्यतं बृहद्”—इत्यत्र दीद्यच्छब्दस्यमिप्रायमाह—दीदयेवेति । ‘दीद-यतिः’ दीक्षिकर्मा, छान्दसो वातुः । (निव. १ । १६ । ४ । निह. १० । २ । ६) । पूर्वभिः समिद्धः स च ‘एषः’ अग्निरस्मिन् समये ‘बृहत्’ अधिक ‘दीदयेव’ दिदीप-इतीव हि यतो ‘दीद्यतं’ दीयमानत्वानित्यग्निविशेषणं युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

“ईडेन्य”—इत्यस्य त्वस्य वृषण्वच्छब्दायात्तमुपजाव्य प्रशसति—तं वा इत्यादि । अग्निविशेषणभूतेनापि

१—“ओमिवैपद्यमं” इत्यमरकृते ३ । ४ । १२ तथा “ॐ ३ मिद्वुवः प्रसिगर एव तथेति गाथा या ओमिति वै देव तथेति या द्वयम्” दे. भा. ० । ३ । ६ । २—तै. भा. ३ । ५ । ३ । ४ । छ. १ । ५ । १—११ । ३—‘दीदितिः दीक्षिकर्मा’ इति पा० ।

सोऽन्वाह । (हा) अग्निं दूतं वृणीमह ऽद्वात देवाश्च वा ऽधुसुराश्चो-
भये प्राजापत्याः पस्पृषिरे तान्त्स्पृद्धमानान्गायत्र्यन्तगु तस्यौ वा वै सा
गायत्र्यासीदियं वै सा पृथिवीयथैव तदन्तगु तस्यौ तुऽधुभय ऽणु
व्विडाश्चक्रुर्बतरान्ये न इयमुपात्स्यति तु भविष्यन्ति परेते भविष्यन्तीति
तामुभय ऽयुषोपमन्त्रयाञ्चक्रिरेऽग्निरे देवानां दूतऽशास सहरक्षाऽद्भुत्य-
सुररक्षसमुसुराणां तांसां हिमेभानुश्रेयाय तुस्मादन्वाहाग्निं दूतं वृणीमह
ऽद्वाति स हि देवानां दूतऽशासीद्धोतारं विश्वेदसमिति ॥ ३४ ॥

शाऽन्वाह—“अग्निं दूतं वृणीमहे” इति । देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृषिरे । तान्
स्पृद्धमानान् गायत्र्यन्तरा तस्यौ । वा वै सा गायत्र्यासीद्—इयं वै सा पृथिवी । इयं ह्येव तदन्तगु
तस्यौ । त उभय एव विदाश्चक्रुः—‘यतरान् वै न इयमुपात्स्यति, ते भविष्यन्ति, परेते भविष्यन्ति’
इति । तामुभय एवोपमन्त्रयाश्चक्रिरे । अग्निरेव देवानां दूत आस, सहरक्षा इत्यसुररक्षसमुसुराणां ।
साग्निभेवानुश्रेयाय । तस्मादन्वाह—अग्निं दूतं वृणीमह इति । स हि देवानां दूत आसीद् । “होतारं
विश्वेदसम्” इति ॥ ३४ ॥

‘वृषन्’—शब्देनेन्द्रोऽयुपस्थाप्यते, ‘वृषन्’—शब्दस्य तन्नामभेत्वात् । अत्रो ‘वृषन्’—शब्दयुक्तस्य वृचस्वा-
नुवचनादितरस्यैव साग्निभेनीनामर्षीन्द्रमन्त्र-च सिद्धवतीत्यर्थ ॥ ३३ ॥

साग्निभेन्यन्तरस्यानुवचन विधत्ते—सोऽन्वाहोति । अग्निरेवदूतत्वमुपपादयितुमितिहासमाह—देवाश्च वा एते ।
‘तान्’ निध स्पृद्धमानान् देवासुरान् ‘अन्तरा’ तैरामुभयेरा मन्वत इत्यर्थ । ‘अन्तरान्तरेण—’
(पा० सू० २ । ३ । ४)—इति द्वितीया । इयं वा इत्यादि । योऽन्यमानास्तानुभयविवान् निवारयितुं
गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता ‘सैव पृथिव्यैव’ इत्येव खलु पृथिवी तेषामुभयेषा मन्ववर्तिनी । युतं दैतन्—
मेरोप्रमाणे हि अमरावती नाम नगरी, तस्या हि देवा, तथा मेरोरथस्ताद्भागे च यदिरामुख नाम नगरं,
तस्मिन् ह्यमुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्तन इति ‘ह’—शब्दयोगादस्ति शास्त्रप्रतिदि । यतरान्
वा एते । “दिनत्तदोर्निर्धारणे”—(पा० सू० ५ । २ । ९२) इति यच्छब्दात् इतरत् । ‘उपावत्स्यति’
उपाहृता भविष्यति । ‘उपमन्त्रयाञ्चक्रे’ रहस्य दूतमुत्तेनाहूतवन्त इत्यर्थ । “अग्निं गुप्तपरिभाषणे”—
(जुगु भा १४६) इति धातु, लिट्प्रत्ययान्तबोदात्तप्रत्यय (पा० सू० ३ । १ । ३५—३६) । तस्मि-
न्उपमन्त्रणे देवानां को दूत, को वा असुराणामित्युभय विविनक्ति—अग्निरेवेति । ‘सहरक्षा’ नाम यत् ‘असुर-
रक्षम्’ सुरविरोधि रक्ष । समानान्तो ‘अ’—प्रत्ययै । ‘रक्ष’—शब्दस्य, निधतन्पुनक्तवात् समानान्त-
स्यापि तथात्वम् । स हि देवानामिति । ‘हि’ यस्मादुक्तरीत्या ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’—इति अनुवचन
युनमित्यर्थ । द्वितीयपादमनूप तत्र पाठान्तरमुपन्यस्य दूषयति—होतारमित्यादिना ॥ ३४ ॥

१—अग्निरेवदूतत्वमुपपादयितुमितिहासमाह—देवाश्च वा एते । २—“अग्निं गुप्तपरिभाषणे” इति पा सू० ५ । २ । ९२ ।

तदु हेकेऽन्याहुः । (ह्यं) होता षो विश्वेदेस इति नेदरमित्यात्मानं
ब्रवाणीति तदु तथा न ब्रूयान्मानुष्यं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य
यन्मानुषं नेदव्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यथैवर्चाऽनूक्तमेवमेवानुब्रूया-
द्धोतारं विश्वेदेसमित्येवास्य यज्ञस्य सुकृतमित्येप हि यज्ञस्य सुकृतुर्ध-
दमित्स्त्वस्मादाहास्य यज्ञस्य सुकृतुमिति सेयं देवानुपाववर्त तता देवाऽ-
अभवन्पगुरा भवति ह वा ऽआत्मना परास्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं
विदुषऽएतामन्वाहुः ॥ ३५ ॥

(स्तां) तां वा ऽअष्टमीमनुब्रूयात् । (द्वा) गायत्री वा ऽएषा निदानेना-
ष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमीमनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

तदु हेकेऽन्याहुः- होता यो विश्वेदेसः ' इति । नेद् अमित्यात्मानं ब्रवाणीति । तदु तथा
न ब्रूयाद् । मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति, व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य-यन्मानुषम्; नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति ।
तस्माद्यथैवर्चाऽनूक्तमेवमेवानुब्रूयाद्- होतारं विश्वेदेसम् ' इत्येव । " अस्य यज्ञस्य सुकृतुम् "
इति । एष हि यज्ञस्य सुकृतुः-पदाग्निः । तस्मादाह-अस्य यज्ञस्य सुकृतुमिति । सेयं देवानुपाववर्त
ततो देवा अभवन्, पराऽपुराः । भवति ह वा आत्मना, परा अस्य सपत्ना भवन्ति-यस्यैवं
विदुषऽएतामन्वाहुः ॥ ३५ ॥

तां वा अष्टमीमनुब्रूयात् । गायत्री वा एषा निदानेन-अष्टाक्षरा वै गायत्री । तस्माद् अष्टमी-
मनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

तद्विनि । " होता यो विश्वेदेस इति " पाठान्तरमनुब्रूयतामिप्रियायमाह-यद्यपि होतारमिति ' होतृ -
शब्दोदितोयान्तः; तथापि ' होता अस्म' इत्यपि श्रुतिनामान्वाप्त् प्रतापते । न च ' अर ' -शब्दः ' अलं '-
शब्दपर्यायः । " बाल-मूल-लक्ष्मणद्विगुलीनाम् "- (पा० सू० ८ । २ । १८ वा० २ " वा लो रमाय-
णे ") इति लक्ष्यस्य विकल्पितत्वात् । ' अरं '-शब्दोऽत्र निवारणार्थः । ' आमानं ' निवारणविशिष्टं
' नेत् ' श्वै ' ब्रवाणि '-इत्यनेनाभिप्रायेणैवार्थः । "होता यः"-इति पाठे तु नेद्री विरुद्धा प्रतिवृत्तिरिति ॥

तद्यज्ञनिराकरणं-तदु तथेयादि । श्रष्टम् । " होतारम् "-इत्यर्थपाठं परित्यज्य " होता यः "-इति
पाठविपर्ययास्य मनुष्यबुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम् । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुब्रूयन्मित्युपसहस्रि-
तस्मादिति । काण्डविक्रि तर्हि वेदे पठितमिति तदाह-होतारमिति । एवकारः पक्षान्तरव्युदासार्थः । प्रकृत-
मितिहाससोपसहस्रि-सेयमिति । देवासुराणां मध्ये कर्मज्ञाना या गायत्री, ' सेयं ' रहस्यमाहृता मता
' देवान् ' एव ' उपाववर्त ' उपाजगाम । ' ततः ' गायत्र्या उपावर्तनात् ' देवाः ' ' अभवन् ' अवयवन् ।
' अमुरासु ' तन्मन्थविरहात् ' पराभूताः ' । उक्तेतिहासज्ञानपुर-सरमेना गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फलमाह-भव-
तीति । ' आत्मना ' स्वयं ' भवति ' भूशुः, सपत्न्यो भवति । ' अस्य ' च शत्रवः ' दराभवन्ति ' इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अष्टसहस्रोपसहस्रानेन प्रशस्तति-तां वा इति । ' निदानेन ' मूलकारणेन विचार्यमाणा ऋगक्षरात्मिका

(त्त) तद्धैके । पुरस्ताद्भाष्ये दधत्युन्नं ध्राष्ये मुखतु ऽड्डुमद्युद्यं दधम्
इति वृदन्तस्तुदु तथा नु कुर्यादुनवकलता ह तस्यैषा भवति युः पुरस्ता-
द्भाष्ये दधाति दशमी वा हि तदर्थेकादशी वा सम्पद्यते तस्यो ह वैषाव-
कलता भवति युस्यैतामष्टमीमन्वाहुस्तस्मादुपरिष्टादेव ध्राष्ये दध्यात् ॥३७॥
समिध्यमानो ऽध्वरो ऽड्डति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञः समिध्यमानो यज्ञ
ऽड्डत्यैवतदाहाग्निः पावक ईड्य इति पावको ह्येष ऽईड्यो ह्येष शोचि-
ष्कशस्तुमीमह ऽड्डति शोचन्तीषु ह्येतस्य केशाः समिद्धस्य समिद्धो

तद्धैके पुरस्ताद् भाष्ये दधाति- ' अत्रं धारये, मुखत इदमन्नाद्यं दधम् ' इति वदन्तः । तदु तथा
न कुर्याद् । अनवकलता ह तस्यैषा भवति-यः पुरस्ताद्भाष्ये दधाति । दशमी वा हि तद्धै ण्वा-
दशी वा सम्पद्यते । तस्यो ह वैषा अवकलता भवति-पस्यैतामष्टमीमन्वाहुः । तस्मादुपरिष्टादेव
धारये दध्यात् ॥ ३७ ॥

' समिध्यमानो अध्वरो ' इति । अध्वरो वै यज्ञः । समिध्यमानो यज्ञ-इत्यैवतदाह । " अग्निः

' ण्वा गायत्री ' सापि प्रतिपादम् ' अष्टाक्षरा ' वा चाष्टमद्वैपा, त पूर्वितु वाच्येसा विशेषतो ' गायत्री '-
इति । ताम् ' अष्टमीमनुयात् ' इत्यर्थे ॥ ३६ ॥

यत्र सप्तदश सामिधेय्यं, तत्र " वृषागत्रा " " त मगाय " -इति द्वे गायत्रीये केषौ सामिधेयोऽ-
प्रक्षेप्तव्ये । तयो स्थान पूर्वोत्तरपक्षान्या दशमिति-तद्धैक इति । ' पुरस्तात् ' अष्टम्या पूर्वमित्यर्थ । तथा
उर्वेतामभिप्रायमाह सुरित इति । अत्र च नदाय च ' अत्रागत्रे ' इ' शय्यात्म्य ' मुखत ' मुखप्रदेशे
एव ' त्रम ' धारयाम ' इति वदन्त ॥

एतदेकैष इव दूषयति तदु तस्येति । ' अनवकलता ' अममया, ऊर्ध्वं दृषोर्भावयो प्रक्षेपान्-
' अत्र दूतम् '-इत्यष्टमी, ' दशमी ' सप्तमते तथा चाष्टमीवमन्त्रेण " गायत्री वा ण्वा निदानेन "-इति
प्रतिपदितगायत्रीति पदविशतदममयां स्यात् । तथा समिद्धमालवती-समिद्धवयोर्षथे हि ध्राष्ये प्रक्षेप्तव्ये मा
व मातृदशे तूक्शसि ' एकादशा ' सम्पद्यते ' । उभयत्र ' वा "-शब्धोऽत्र । कथं तद्धै, अवकलमारयत
आ-तस्यो हेति । ' यस्य ' यजमानस्य सा सामिधेयानां " अत्र दूतम् "-इत्येषा अष्टमी । ' नर्मषा '
' नवकलता ') अवकलति समयां ' भवति ' इत्यर्थ । इत ताह गाययो प्रक्षेप इति नदाह-तस्मा-
दिति । अष्टम्या ' उपागत्रम् ' समिध्यमानवती-समिद्धवयोर्षथे एव ' ध्राष्ये ' प्रक्षिपेत् । उक्त गायन्-
मेन- समिद्धमालवती समिद्धती चन्तरेण वृषागत्रयो ध्राष्ये दशति -(श्री कृ. २ । ११ । १ ।)
इति । गायत्रादनेऽप्यवयत्- " नृण्यम्या सामिधेय्यानावयते प्रागुपोत्तमाया वृषागत्रा अमय इति द्वे ध्राष्ये
इत्युत एते प्रतीयात् "-इति (श्री. कृ. २ । १ । २१ । क म ३ । २७ । १ । १ ।) ॥ ३७ ॥

एवमष्टमी ज्ञाय प्रानति-सामिद्धयमान इति । निशान्मदमेतत् । शोचन्तीव सैतस्येति । टीप्य

१- " पथ्य-मात्र-प्य-निव-य-व-भाष्या मन्वद्विनिकामसमिधेयु " -इति या सू. ३।१। १०९ । " ययनेजय समि-
धेयि वाच्य क्व " इति तत्र को । ए. ब्रा. ३ । २। ७। १३, ३। ७। १३ त २।२। १० । २। २-५ त ३ । २७ ।
५। १। ३-३ प्रागुपोत्तमा गायत्राऽवयवमर्थे स्यात् ' इति वा । ४-५ सा च समिध्यमानवती पावकस्येव ययो सामदत्त
अष्टम्या एतेऽवयवो एकादशो सप्तमते ' एवमेव च इति भाषि । ५-३ कृ. ३। ५। २। १९, स ३। ५। १। १-११।

ऽअग्र ऽआहुतेत्यतः प्राचीन ॐ सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधोऽपवृ-
द्धत्तु ऽइव ह्येतद्धोता यद्वा ऽअन्यत्समिध ऽइध्मस्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं
तद्यद् वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विपुन्त ॐ हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते तस्मा-
दतः प्राचीन ॐ सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥

(धो) देवान्यक्षि स्वध्वरेति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि सुयज्ञिये-
त्येवतदाह त्व ॐ हि हव्यवाडसीत्येष हि हव्यवाडयदग्निस्तस्मादाह त्व ॐ
हि हव्यवाडसीत्याहुतोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे वृणीष्व ॐ हव्यवाहन-
मिति सन्प्रेष्यत्येवतया जुहुत च युजत च युस्मै कामाय समैन्धिद्वं तुत्कुरु-
तेत्येवतदाहाग्निं प्रयत्यध्वर ऽइत्यध्वरो वै यज्ञोऽग्निं प्रयति यज्ञ ऽइत्येवत-
दाह वृणीष्व ॐ हव्यवाहनमित्येष हि हव्यवाहनो यदग्निस्तस्मादाह
वृणीष्व ॐ हव्यवाहनमिति ॥ ३९ ॥

पाषक ईद्वयः” इति । पावको ह्येषः, ईद्व्यो ह्येषः । “शोचिष्केशस्तमीमहे” इति । शोचन्तीव
हि एतस्य केशाः समिद्धस्य । “समिद्धो अग्र आहुत ” इति । अतः प्राचीनं सर्वमिध्ममभ्या
दध्याद्—यदन्यत्समिधः । अपवृद्ध इव ह्येतद् होता । यद्वा अन्यत्समिध इध्मस्यातिरिच्यते—अति-
रिक्तं तद् । यद् वै यज्ञस्यातिरिक्तं—द्विपुन्तं हास्य तद् भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । तस्माद् अतः प्राचीनं
सर्वमिध्ममभ्यादध्याद्—यदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥

“देवान् यक्षि स्वध्वर ” इति । अध्वरो वै यज्ञः । देवान् यक्षि सुयज्ञिय इत्येवतदाह ।
“ त्वं हि हव्यवाडसि ” इति । एष हि हव्यवाड यदग्निः । तस्मादाह—त्वं हि हव्यवाडसीति ।

मानस्याग्नेर्षे ऊर्ध्वमुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः; ते च ‘ शोचन्ति ’ दीयन्ते । इवशब्दोऽवधारणे;
शोचिषः—दीयमाना. केशा यस्येति ‘ शोचिष्केशः ’ इत्यर्थः । दशम्याः सामिधेन्या. प्रागेवेव्यशेषस्य सर्व-
स्वाप्नावभ्याधानं विवर्त्ते—समिद्धो अग्र इत्यादिना । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः ‘ प्राचीन ’ प्राक् ।
“ विमाणाऽब्रैरिदिक् क्षियाम् ”—(पा० घ० ५ । ४ । ८) इति स्वार्थिकः ख—प्रत्ययः । यदन्यत्समिध इति ।
अनुयाजार्यायाः ‘ समिधः ’ यदन्यत् तत्सर्वमित्यर्थः । अस्मिन्नेव समये इध्मशेषस्य सर्वस्वाभ्याधानं कृतो
हेतोरेत्याशङ्क्य हेतुमाह—अपवृद्ध इवेति । ‘ एतत् ’ एतर्हि अस्मिन् समये होता ‘ अपवृद्ध इव ’ अग्नेः
समिधनं परिसमापयतीव । “ समिद्धो अग्र आहुतेति ”—समिधनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः । समिधनहेतुत्वाच्च
सर्वस्वेध्मस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तमित्यर्थः । प्रागनभ्याधाने दीपमाह—यद्वा अन्यदिति । अनु-
याजमनिद्व्यतिरिक्तं ‘ यत् ’ इध्मसन्धि काष्ठं समिद्धावस्थाया वपते ‘ तदतिरिक्तम् ’ तत्र शत्रुवर्द्धनहेतु-
रित्यपि । “ समिद्धो अग्र आहुत ”—इत्यतः प्रागेवेव्यशेषः सर्वोऽपि प्रक्षेप्यः । अत एव कात्यायनेनोक्तम्—
“ समिद्ध इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्द्धनमुयागाधेत् ” (श्रौ० घ० ३ । १ । ११) इति ॥ ३८ ॥

देवान् यक्षीत्यादि । निगदसिद्धम् । अन्तिमां सामिधेनीमन्य न्याचष्टे—आ जुहोतेति । “ आ जुहोते

(त्यु) अथाप्यं प्रवृणीति । (तऽ) ऽऋषिभ्यश्चैवेनमेतद्देव्यभ्यश्च निवेदयत्यग्रं महावीर्यो अं यज्ञं प्रापदिति तस्मादाप्यं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादर्वाङ् प्रवृणीति । परस्ताद्व्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्तपु-
तय ऽऽ चैवेतं निहृत ऽद्द ११ हि पितेवाग्रं ऽथ पुत्रां ऽथ पौत्रस्तस्मात्पु-
स्तादर्वाङ् प्रवृणीते ॥ ४ ॥

मु ऽआप्यमुक्त्वाह । देवेद्धो मन्विद्ध ऽडिति देवा ह्येतमुग्र ऽप्रेन्धत
तस्मादाह देवद्ध ऽडिति मन्विद्ध ऽडिति मनुर्ह्येतमुग्र ऽप्रेन्ध तस्मादाह
मन्विद्ध ऽडिति ॥ ५ ॥

(त्यु) ऋषिपुत्र ऽडिति । (त्य) ऋषयो ह्येतमग्रं ऽस्तुवंस्तस्मादाह-
ऽर्षिपुत्र ऽडिति ॥ ६ ॥

व्यिप्रानुमदित ऽडिति । (त्ये) एते वै व्यिप्रा यदृषय ऽएते ह्येतमन्वम-
दंस्तस्मादाह व्यिप्रानुमदित ऽडिति ॥ ७ ॥

आर्षेयानुवचनम् ।

अथाप्यं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवेनमेतद्देव्यभ्यश्च निवेदयति—‘ अग्रं महावीर्यो—यो यज्ञं प्राप-
दिति ’ । तस्मादाप्यं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादर्वाङ् प्रवृणीति । परस्ताद्व्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते, ज्यायसस्तपुतय उ चैवेतं निहृते, इदं
हि—पितेवाग्रे. अथ पुत्रः, अथ पौत्रः. तस्मात्परस्तादर्वाङ् प्रवृणीते ॥ ४ ॥

निवित्पाठः ।

म आप्यमुक्त्वाह—‘ देवेद्धो मन्विद्धः ’—(ते. ब्रा. ३. ५. ३. १) इति । देवा ह्येतमुग्र
प्रेन्धत । तस्मादाह—देवद्ध इति । मन्विद्ध इति । मनुर्ह्येतमुग्र ऐन्ध । तस्मादाह—मन्विद्ध इति ॥ ५ ॥

‘ ऋषिपुत्रः ’—(३. ५. ३. २) इति । ऋषयो ह्येतमग्रेस्तुवन् । तस्मादाह—ऋषिपुत्र इति ॥ ६ ॥

‘ व्यिप्रानुमदितः ’—(३. ५. ३. ३) इति । एते वै विप्राः—यदृषयः । एते ह्येतमन्वमदन् ।
तस्मादाह—विप्रानुमदित इति ॥ ७ ॥

आर्षेयमिन्द्रि । हेन्द्रकृत्प्रवरविति ॥ ३ ॥

तत्र अर्षेयप्रमाणं—परस्तादर्वाङ्गिति । तस्मिन्नार्षेयप्रकरणे वृत्त्यर्थमिन्द्रस्य तत्पुत्रोवादिप्रमाणार्वाङ्गित्वात्
वरण कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसवार्हस्पत्यमारद्धानेत्यादि । तथा च ‘ ज्यायस ’ मावपरो निर्देश, अर्षेयप्रण
‘ पत्र पत्रेन निहृते ’ अनेन प्रकरणेन निवेदयति । स्पष्टमन्यम् ॥ ४ ॥

‘ देवद्ध ’ इत्यादिनिवित्पादानामनुवचन विधत्ते—स आर्षेयमुक्त्वेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे—

१—‘ एवेतं निहृते ’ इति पा । २—‘ अत्र तस्मिन्निवित्पादानामनुवचन विधत्ते—स आर्षेयमुक्त्वेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे—
‘ देवद्धेतिपदानि ऋषिपुत्रेतिर्षेयनिवेदयतिपठितानि । (१११५२) दे. भा. २।५।११ । ३ प्रपठितानि । इत्ययत्तुर्निवि-
त्पादानुवचनं भा. ३।५।३।१-११ प्रपठितानि । नै. उ. ३।५।५।२-१२ । अथानि प्रपठितानि । अस्मिन्नाप्ये तु-

कविशस्त ऽडुति । (त्ये) एते वै कवयो यद्वपय ऽएते ह्येतमुश ११
संस्तुस्मादाह कविशस्त ऽडुति ॥ ८ ॥

ब्रह्मस ११ शित ऽडुति । ब्रह्मस ११ शितो ह्येष घृताहवन ऽडुति घृताह-
वनो ह्येषुः ॥ ९ ॥

प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वगुणामिति । (त्ये) एतेन वै सुर्वान्यज्ञान्प्रणयन्ति
ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तस्मादाह प्रणीर्यज्ञानामिति ॥ १० ॥

रथीरध्वगुणामिति । रथो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यजं वहति तस्मा-
दाह रथीरध्वगुणामिति ॥ ११ ॥

(त्ये) अतूत्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । न ह्येत ११ रक्षांति तरन्ति
तस्मादाहानूत्तो होत्रेति तूर्णिर्हव्यवाडिति सर्व ११ ह्येषु पाप्मानं तरति
तस्मादाह तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

(त्या) आस्पात्रं जुहूर्देवानामिति । देवपात्रं वा ऽएष युदमिस्तस्मादग्नौ
सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपात्रं ह्येष प्रामोति ह वै तस्य पात्रं यस्य
पात्रं प्रेप्सति य एवमेतद्देद ॥ १३ ॥

“कविशस्तः”—(३. ५. ३. ४) इति । एते वै कवयो यद्वपयः । एते होतमशस्तः । तस्मा-
दाह—कविशस्त इति ॥ ८ ॥

“ब्रह्मस र शित ” (३. ५. ३. ५) इति । ब्रह्मसंशितो ह्येषः । “घृताहवनः”—(३. ५.
३. ६) इति । घृताहवनो ह्येषः ॥ ९ ॥

“प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणाम् ”—(३. ५. ३. ७) इति । एतेन वै सर्वान् यज्ञान् प्रण-
यन्ति, ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे । तस्मादाह—प्रणीर्यज्ञानामिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणामिति । रथो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यजं वहति । तस्मादाह—रथीरध्वराणामिति ॥ ११ ॥

“अतूत्तो होता तूर्णिर्हव्यवाड्”—(३. ५. ३. ८) इति । न ह्येतं रक्षांसि तरन्ति । तस्मा-
दाह—अतूत्तो होत्रेति । तूर्णिर्हव्यवाडिति । सर्व ह्येषु पाप्मानं तरति । तस्मादाह—तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

“आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् ”—(ते० ब्रा० ३. ५. ३. ९) इति । देवपात्रं वा एष युदमिः ।

देवा होतमित्यादिना । सप्तोऽर्थः । १ । १ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ ॥

आस्पात्रमिति । आस्परुद पात्रम् ‘आस्पात्रम्’ । देवपात्रं वा इति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो

—नित्यस्यानि पञ्चदश विहितानि । तथा च का. हो म्. “पञ्चदश वा नित्यः सप्ताहवन्” इति । १ । २ । ३ । अत्र यदेषा तु
सर्वा र्थानामान्य यदुक्तं चर्चन्त होत्रे पञ्चदशम्, आर्चदिकं याजुर्वेदिकं वा तत्र याजुर्वेदिकं अत्र यत्तु पञ्चदशमासत्वं यत्र-
संज्ञस्य काल्यायनेनेत्यभिपद्यते । तेन च सायणभाष्ये तत्र तत्र समुचितानि विहितानि आश्रयन्तस्य होतमत्रत्यमिति तु कथमाप्य-
दित्यभ्यतिरिक्तसास्त्रानामनुपलभ्यत्वादिनि च तु कलुतः मूलभूतानि ऋकविशेषात् । एष सर्वत्रापि सिद्धेयम् ॥ इति ॥

(ह्य) अथ यथादेवतम् । देवा ३ ॥ऽआज्यपा ३॥ऽआवहेति तत्प्रयाजानुयाजानुवोढवा ऽआह प्रयाजानुयाजा वै देव्य ऽआज्यपाऽअग्निर्ध्वं होत्रायावहेति तदग्निं ध्वं होत्रायावोढवा ऽआह स्वं महिमानमावहेति तत्स्वं महिमानमावोढवा ऽआह व्याग्य ऽअस्य स्वी महिमा तद्वाचमावोढवाऽआह च ब्रुह जातवेदः सुयजा च यजेति तद्याऽपुवैतद्देवता ऽआवोढवाऽआह ता ऽपुवैतदाह्य चैना ब्रह्मनुष्ठया च यजेति यदाह सुयजा च यजेति ॥१७॥ स वै तिष्ठन्नवाह । (हा) अन्याह ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या तदसावैवेतद्भूत्वान्वाह तस्मात्तिष्ठन्नवाह ॥ १८ ॥

अथ यथादेवतम् ॥ ५ ॥ “ देवा ३॥ आज्यपा ३॥ आवह ”—(३. ५. ३) इति । तत्प्रयाजानुयाजानुवोढवा आह । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः ॥६॥ “अग्निं होत्रायावह ”—(३. ५. ३) इति । तदग्निं होत्रायावोढवा आह ॥७॥ “स्वं महिमानमावह (३. ५. ३)” इति । तत्स्वं महिमानमावोढवा आह । वाग्य वा अस्य स्वी महिमा । तद्वाचमावोढवा आह ॥८॥ “ आ च वह जातवेदः सुयजा च यज ”—(३. ५. ३) इति । तथा एवैतद्देवता आवोढवा आह, ता एवैतदाह । आ चैना ब्रह्मनुष्ठया च यजेति । यदाह—सुयजा च यजेति ॥ ५ ॥ १७ ॥ स वै तिष्ठन्नवाह । अन्याह श्वेतद्, असौ ह्यनुवाक्या, तदसावैवेतद् भूत्वान्वाह । तस्मात्तिष्ठन्नवाह ॥ १८ ॥

अथ यथादेवतमिति । दर्शपूर्णमासयोर्धर्मपर योऽग्निः पुरोडाशदेवता; तदावाहनानन्तरं निर्वासनसमये यस्यै यस्यै देवतायै येन क्रमेण निष्कृत्य, तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्या देवतायाः “ अग्निर्वोमावावह ”—इत्यादिवाच्यैरावाहनं कार्ष्णमित्यर्थः । देवा ३ ॥ ऽआज्यपानिति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहनं विवक्षितमिति व्याख्येयं नत्प्रयाजानुयाजानिति । कर्मवाचिना प्रयाजानुयाजशब्देन तत्सर्वाधिभो देवा लक्ष्यन्ते । ते हि हविर्भागान्नीकाराय बोधव्याः । तेषामाग्नयेव हि मागः “ यजुर्हः गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् ”—(शत. ब्रा. १ को. २ प्र. ५ ब्रा. ८—९ कं. इत्यत्र द्रष्टव्यम्) इति जैह्वीपृच्छतथेताग्नयोस्तद्धविष्वप्रवृणात् । “ अग्निं होत्राय ”—इत्यनेन स्विष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् । स्वं महिमानमिति । देवताया अग्नेः स्वभूतो वाग्भूो ‘ महिमा ’; तस्यावाहनम् । “ आवह जातवेदः ” इति वाच्येन । प्राएप्रतिपादितस्याग्न्यभागादिदेवतानां सर्वांशमावाहनस्य निगमनम्—“ सुयजा च यजेति ”—इति । अस्य व्याख्यानम्—“ अनुष्ठया च यजेति ” इति । ‘ अनुष्ठया ’ अनुक्रमेण सन्प्रमित्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेतसामिधेय्यादिफलमुत्पन्नतादि, तत्सर्वं तिष्ठतीव वक्तव्यमिति विधत्ते—स वा इति । इत इत्यत

१—“ अग्निं होत्राय देवाः सोमपाः, अग्निं होत्राय अहोमपाः । अहो यजत. एकादश इत्याः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च बभूवुः । देवाः सोमपाः, एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः,—एतेऽग्नेः पशुभाजनाः ’ श्वेतैरेवमायने (१/१/८१) प्रयाजानां देवत्वमुक्तं इत्यर्थम् ।

(ह्य) आसीनो ब्राह्म्यां यजति । इयं ॐ हि ब्राह्म्या तुस्मान्न कुश्न
त्रिपुन्याज्यां यजतीय ॐ हि ब्राह्म्या त्रिदियमेवैतद्भृत्वा यजति तुस्मादासीनो
ब्राह्म्यां यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (४. २.) ॥

ओ ह वा ऽअग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः । (द्योऽति) अतितगुं ह वै
स इतरस्मादभेस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ १ ॥

स इथा हेवाग्निः । सामिधेनीभिः समिद्धस्तपत्येव ॐ हेव ब्राह्मणः सामि-
धेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

आसीनो ब्राह्म्यां यजति । इयं हि ब्राह्म्या, तस्मान्न कुश्न त्रिदियं ब्राह्म्यां यजति । इयं हि
ब्राह्म्या, त्रिदियमेवैतद् भृत्वा यजति । तस्मादासीनो ब्राह्म्यां यजति ॥ १९ ॥

शान्तिकर्म ।

ओ ह वा अग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः, अतितगं ह वै स इतरस्मादभेस्तपति, अनवधृष्यो
हि भवति, अनवमृश्यः ॥ १ ॥

स यथा हेवाग्निः सामिधेनीभिः समिद्धस्तपति, एवं हेव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवंस्तपति ।
अनवधृष्यो हि भवति, अनवमृश्यः ॥ २ ॥

आह-अन्वाह होनदिनि । अनुवाक्या हि एतेकरुणा, निष्ठतथ एतेकरुणयो भवति । अतोऽनुवाक्या ताव-
त्तिष्ठन्तैरनुक्तं योगा । अनुवचनसाम्यास्तामिधेन्यादिकमपि तिष्ठन्त पठितुं पुक्तनिवर्ध ॥ १८ ॥

यान्नाया विशेषमाह-आसीनो ब्राह्म्यामिति । ' हि ' यस्मात् ' इयं ' इतिभ्यामिदं ' यान्ना ' तस्मात्
ब्राह्म्यापाठस्तिष्ठता न कर्तव्य ' , ' आसीनश्च ' सन्निकर्षविशेषान् पृथिवीरूपायज्ञो भवति, त्रिदियमित्युक्तम्-
इयमेवैतद् भृत्वेति ॥ १९ ॥ ४ ॥ (४. २.) ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यनिर्दिनोत्तरतद्व्याख्यानान्तरे
प्रथमकाण्डे चतुर्थोऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणम् ॥

सामिधेनीभिर्कृमिभिः समिद्धस्यैव लौकिकप्रिसकानादतिशयमाह-ओ ह वा इति । यस्मादतिशयेन ' तपति'
अथ राक्षसादिभिः ' धर्षितु ' इतिस्तु मर्षितु स्मृष्टु न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धस्यिच्छान्तेन एव अतिदुर्गंतोरपि तद्भवत्तुवत्तुं ब्रुवती यगोक्तविशेषात्तिर्नवतीत्याह-स यथेति ।
' अनवधृष्य ' = अनवमृश्य ' इत्युमदत्र धृष्येर्मुद्रोश्च-(धा. पा. प. १४२ । अपमर्शनं स्वर्गं-इति नि. कौ.)
' अनुवचनसाम्यात्पठितुं "-(धा. सू. २. १. ११०) इति अर्थेण क्यम् ॥ २ ॥

१-" तत्रैव प्रथमऽनुवाक्यान्वितो ब्राह्म्या " इति भाष्ये श्री सू. ३।७।३ । " पुस्तकस्यैव दुर्गन्तुवत्त्वात् भवति ।
यतानेव भणुञ्जन्तुर्दने । इतिहासस्यैव ब्राह्म्या अनित्यमणानेव प्रतिमुदत्त " इति तै. ब्र. २।६।१।३ । " अथप्रति-
पाठया देवताया नामधेयं तत्रैव तद्व्यवहारिणं पुरर्द्धं विद्यते अथ पुरोऽनुवाक्या, तस्मान्न यस्यामुत्तरदं विद्यते वा ब्राह्म्या । तदथा-
" किमुक्ती " इति पूर्वैर्द्वयमित्यत्र । " ब्रह्मस्यैव यथा " इत्युत्तरदं इतिभ्याम् " इति च तत्र स. भा. ३ इति वा अनुवाक्य-
या यवत्तुं यजन्तः, सा वा पुस्तकस्यैव अनुवाक्या स्यात्, अथ यस्यामुत्तरदं वा ब्राह्म्या स्यात् " इति श्रीवेदवेत्तव्याह ॥
२।१०-११ । " अतोऽनुवाक्या दत्तवत्स्वरुणाय, यस्यां च हृत्वे प्रजापतौ " इति हि वा श्री. सू. १।८।१५ सू. ॥

सोऽन्वाह । प्रव ऽडिति प्राणो वै प्रवान्प्राणमेवैतया सुमिन्धेऽग्र ऽआयाहि
वीतय ऽडित्यपानो वा ऽपुतवानपानमेवैतया सुमिन्धे बृहच्छोचा यविष्टये-
त्युदानो वै बृहच्छोचा ऽउदानमेवैतया सुमिन्धे ॥ ३ ॥

सु नः पृथु श्रवाय्यमिति श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यं श्रोत्रेण हीडमुक्तं पृथु
शृणोति श्रोत्रमेवैतया सुमिन्धे ॥ ४ ॥

(न्यऽ) ईडेन्यो नमस्य ऽडिति । वाग्वा ईडेन्या वाग्धीद् ईं सुर्वमीद्रे
वाचेद् ईं सुर्वमीडितं वाचमेवैतया सुमिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽन्वाह—“प्रवः” इति । प्राणो वै प्रवान्, प्राणमेवैतया सुमिन्धे । “अग्र आयाहि वीतये ”
इति । अपानो वा एतवान्, अपानमेवैतया सुमिन्धे । “बृहच्छोचा यविष्टयः”—इति । उदानो वै
बृहच्छोचाः, उदानमेवैतया सुमिन्धे ॥ ३ ॥

“सु नः पृथु श्रवाय्यम्”—इति । श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यम्, श्रोत्रेण हीडमुक्तं पृथु शृणोति
श्रोत्रमेवैतया सुमिन्धे ॥ ४ ॥

“ईडेन्यो नमस्यः”—इति । वाग् वा ईडेन्या, वाग्धीद् सर्वमीद्रे । वाचेद् सर्वमीडितम् ।
वाचमेवैतया सुमिन्धे ॥ ५ ॥

अथैताः सामिधेनोः प्रत्येकं तत्तर्हिगोपैत्यासेन प्राणापानश्रोत्रादिकरणप्राग्विशिष्टा मनस्कारहेतुतया प्रसं-
सति—सोऽन्वाहैत्यादिना । प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तत्वात् ‘प्राणः’ प्रशब्दत्वात् । प्राणवृत्तिर्हि
रदापिह्लास्यां प्राचर्षं निर्गच्छति, अतः ‘एतया’ प्रशब्दोपेनया प्रथमया सामिधेन्यां प्रगमनवन्त ‘प्राणमेव’
‘सुमिन्धे दीपयति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अपानो वा एतवानिति । बर्हिर्निर्गतस्य वायोत्पामाभिमुखी
वृत्तिर्ह्यपानः । अतः आगमनविशिष्टत्वाद् ‘अपानः’ आकारोपसर्गवानिर्देशः । उदानो वै बृहच्छोचा—
इति । ‘बृहद्’ अधिकं शोचते, दीपयति ‘बृहच्छोचाः’ अग्निः । उदानवायुरपि देहस्योत्क्षेपणान्
अधिकतेजोयुक्तः । अतो ‘बृहच्छोचा’—इति शब्देन ‘उदानः’ उपस्थाप्यते ॥ ३ ॥

सु न इति । श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यमिति । ‘पृथु’ विस्तरं श्रवणासवनं पृथु श्रवाय्यम् । अनेन शब्देन
श्रोत्रेन्द्रियं विवक्षितमित्याह—श्रोत्रेण हीति । ‘उक्त’—इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

ईडेन्य इति । वाग्वा ईडेन्येति । “ईडेन्यो नमस्य” इत्युचि “ईडेन्य”—शब्देन वाग् विवक्षिता । कथमेत-
दित्याहाइत्युपोपपद्यति—वागिति । ‘वाग्’ एव खडिग्वद् ‘सर्व’ जगद् ‘ईडे’ सौति । “ईड सुतो”—
(अडा० आ० ९) इति धातुः । यत्रायन्यः स्तोता, तत्रापि वाचैव करणमूतया सर्वमीडितं भवति । ईडे,
ईडयते अनपेति वा कर्तृकरणव्युत्पत्त्या ‘ईडेन्य’—शब्दस्य वाग्वाचकत्वमवागन्त्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

१-इडवर्ततेविक्रि कश्चिद् । २-‘प्रवोवाग्’ इति प्रथमा सामिधेनो ‘प्रवतो’ ‘प्रेतलिङ्गा’ वा । तै. भा. ३।५।३।१।
३-‘अग्र आयाहि’ इति द्वितीया सामिधेनो ‘आयतो’ ‘एतलिङ्गा’ वा. तै. भा. ३।५।३।२।२।४-‘त त्वा’ इति
सुतोया सामिधेनो ‘सोर्वतो’ तै. भा. ३।५।३।३।५-‘सतः पृथु’ इति चतुर्थी सामिधेनो ‘पृथुवतो’ तै. भा. ३।५।
३।४।५-‘ईडेन्यो नमस्य’ इति पञ्चमी सामिधेनो ‘नमस्यतो’ तै. भा. ३।५।३।५।

(न्येऽश्वो) अश्वो नु देववाहन ऽडुति । मनो वै देववाहनं मनो हीदं मन-
स्विनं भूयिष्ठं वनीवाहयते मुन ऽएवैतया सुमिन्धे ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चक्षुर्वै दीदयेव । चक्षुरैवैतया सुमिन्धे ॥ ७ ॥

(न्येऽग्निं) अग्निन्दूतं वृणीमहे ऽडुति । य एवायं मध्यमः प्राण ऽएतमेवै-
तया सुमिन्धे सा द्वैपान्तस्था प्राणानामतो ह्यन्यऽ ऊर्ध्वाः प्राणाऽऽतोऽन्ये-
ऽवाञ्चोऽन्तस्था ह भवत्यन्तस्थामेनं मन्यन्ते य एवमेतामन्तस्थां
प्राणानां वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्तमीमहे ऽडुति । शिश्रं वै शोचिष्केशं शिश्रुर्ह्यहीदुं
शिश्निनं भूयिष्ठं शोचयति शिश्नुमेवैतया सुमिन्धे ॥ ९ ॥

“अश्वो न देववाहनः”—इति । मनो वै देववाहनम् । मनो हीदं मनस्विनं भूयिष्ठं वनीवाहयते
मन एवैतया सुमिन्धे ॥ ६ ॥

“अग्ने दीद्यतं बृहत्”—इति । चक्षुर्वै दीदयेव । चक्षुरैवैतया सुमिन्धे ॥ ७ ॥

“अग्निं दूतं वृणीमहे”—इति । य एवायं मध्यमः प्राणः एतमेवैतया सुमिन्धे । सा द्वैपान्तस्था
प्राणानाम्, अतो ह्यन्य ऊर्ध्वाः प्राणाः, अतोऽन्येऽवाञ्चः । अन्तस्था ह भवति । अन्तस्थामेनं
मन्यन्ते, य एवमेतामन्तस्थां प्राणानां वेद ॥ ८ ॥

“शोचिष्केशस्तमीमहे”—इति । शिश्रं वै शोचिष्केशम्, शिश्रं हीदं शिश्रिनं भूयिष्ठं
शोचयति । शिश्रमेवैतया सुमिन्धे ॥ ९ ॥

अश्वो न रति । मनो वै देववाहनमिति । “अश्वो न देववाहन ” इति देववाहन शब्दो मन्त
उपलभ्यते । ‘हि’ यन्पात् ‘मन’ ‘मनस्विन’ पुरव ‘भूयिष्ठम्’ अत्यधिक ‘वनीवाहयते’ भृशं वदति
देवान् शीघ्रं प्राणयति । अतो देववाहनं मनं रत्यर्थं ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतमिति । चक्षुर्वै दीदयेवैति । ‘चक्षु’ इन्द्रिय हि रूपादिप्रकाशकत्वाद् “अग्ने दीद्यतम्”—
इति दीद्यच्छब्देन दीप्तिवचिनोऽस्यायते । अतोऽनया चक्षुः सुमिन्धनम् ॥ ७ ॥

अग्निं दूतमिति । य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणानादिपञ्चहृत्पात्रपभूतो ‘य’ त्रिपञ्चाशत्या-
त्मको देहमन्येऽनस्थित ‘प्राण’ तस्य सुमिन्धनम् “अग्निं दूतम्”—इत्यनया । दूतो अग्निं सर्वेषां देवानां
मुखम् । तथा प्राणोऽपीति । तेन सुमिन्धनस्योपपत्तिः । सा द्वैपान्तस्थेऽप्यादि । ‘सैषा’ ‘अग्निं दूत
वृणीमहे’ इति सामिधेनी, मध्यमप्राणरूपेण प्राणानादिस्तत्प्राणानामन्यानामूर्ध्वम् ‘अन्तस्था’ अन्तस्त्वस्थिता
भवति । ‘अन्ये’ हि ‘प्राणा’ चक्षुः श्रोत्रादयः ‘अत’ अस्मात्प्राणादाभ्य ‘ऊर्ध्वा’ चरन्ति । पादूपस्थादयः
‘अन्ये’ प्राणा ‘अत’ अस्मात्प्राणानादेवारभ्य ‘अवाञ्च’ अवाङ्मुखा अन्तस्त्वस्थिता भवन्ति । एव
वेदितुं फलमाह—अन्तस्थामिति । ‘अतन्याम्’ अन्तस्त्वस्थिता प्राणदेवतामिन्दर्व्यं ॥ ८ ॥

के पुनरैतेषां मध्येऽवाञ्चोऽन्तस्था प्राणा इति, तान् दर्शयति—शोचिष्केशस्तमीमहे इत्यादिना ।

१-“इतोऽश्वो” इति पठो सामिधेनी “इयिष्मती” दे वा ३।५।२।१। २-“एव तया” इति पठनी सामिधेनी
“इयिष्मती” दे वा ३।५।२।७। ३-“अग्निं दूतं” इत्यपि सामिधेनी “इयिष्मती” दे वा ३।५।२।८। ४-“समिन्ध
यतो” इति पठनी सामिधेनी, दे वा ३।५।२।९।

सुमिद्धो अग्र आहुतेति । य एवायमवाहः प्राण एतमेवेतया सुमिन्ध
 आहुतो दुवस्यतेति सुर्वमात्मानं सुमिन्धं आनत्तेभ्योऽयो लोमभ्यः १०
 स यद्येनं प्रथमायां सामिधेन्यामनुव्याहरेत् । (त्तं) तं प्रति ब्रूयात्प्राणं व्या
 एतदात्मनोऽग्रावाधाः प्राणेनात्मनः आर्त्तिमारिष्यसीति तया हेतु स्यात् ११
 (द्यु) यदि द्वितीयस्यामनुव्याहरेत् । (त्तं) तं प्रति ब्रूयादपानं व्या
 एतदात्मनोऽग्रावाधा अपानेनात्मनः आर्त्तिमारिष्यसीति तया हेतु स्यात् १२
 (द्यु) यदि तृतीयस्यामनुव्याहरेत् । (त्तं) तं प्रति ब्रूयादुदानं व्या एतदा-
 त्मनोऽग्रावाधा उदानेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसीति तया हेतु स्यात् ॥ १३ ॥

“सुमिद्धो अग्र आहुत”-इति । य एवायमवाहः प्राणः, एतमेवेतया सुमिन्धे । “आहुतो
 दुवस्यत”-इति । सर्वमात्मानं सुमिन्धे-आ नत्तेभ्योऽयो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स यद्येनं प्रथमायां सामिधेन्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्-“प्राणं वा एतदात्मनोऽग्रा-
 वाधाः, प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसि” इति । तया हेतु स्यात् ॥ ११ ॥

यादि द्वितीयस्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्-“अपानं वा एतदात्मनोऽग्रावाधाः, अपाने-
 नात्मन आर्त्तिमारिष्यसि” इति । तया हेतु स्यात् ॥ १२ ॥

यादि तृतीयस्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्-“उदानं वा एतदात्मनोऽग्रावाधाः, उदाने-
 नात्मन आर्त्तिमारिष्यसि” इति । तया हेतु स्यात् ॥ १३ ॥

शिश्रं वै शोचिष्येऽमिति । तदुपपादनम्-शिश्रं हीति । अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात्
 शोचिष्ये-शब्देन ‘शिश्रं’ पुन्यजनं लक्ष्यते । तथा चैतच्छब्दोपेनयर्चा आनन्दनव्यापारस्य उपस्थाह्यस्ये-
 त्द्रियस्य सुमिन्धनं कृतं यवतांत्वर्थः ॥ ९ ॥

सुमिद्धो अग्र इति । य एवायमवाहः प्राण इति । प्राण-शब्द इन्द्रियवचनोऽवाहमुक्तः; अपानाह्यमिन्द्रिय-
 नित्यर्थः । सर्वमात्मानमिति । उक्तेन्द्रियसञ्चानप्रापद्मस्तकव्याप्तं ज्वितमानमेवोत्तमया सामिधेन्यां ‘सुमिन्धे’ ।
 शब्दा आत्मनश्चोक्तरीत्या सर्वोपरि वर्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एवमेकादश सामिधेनीः प्रत्युचं ऋषिबिषोषेण्यसासेन प्राणापानादीनां सुमिन्धनहेतुतया प्रशस्य तत्र तदनु-
 वचनसमये शपतो द्वेषस्य प्राणापानादिविषोषेणहेतुत्वेन प्रशसति-स यद्येनमिति । ‘प्रथमायां सामिधेन्याम्’
 अनुव्यमानायाम् ‘एन’ हेतार ‘यदि’ द्वेष्यः ‘अनुव्याहरेत्’ शपेत् । “अनुव्याहारः शपः”-
 इति हि घूर्त्स्वामी माथ्यकारैः । ‘तम्’ अनुव्याहरन्त ‘प्रति’ होना ‘ब्रूयात्’-‘एतत्’ एतहि
 ‘आत्मनः’ स्वसंवन्धिन ‘प्राणं’ हे शत्रो ! ‘अग्नी’ ‘आधाः’ निहितवानस्ति । ‘ते’ तव ‘प्राणेन’ निमि-
 सेन ‘आत्मनः’ स्वामन. ‘आर्त्ति’ पीडां प्राप्स्यसीति । एवं होना प्रतिवचने कृते तस्य द्वेषस्य यथोक्तं

१-‘न्द’ इति पा. एवमन्यथापि । २-‘सुमिद्धो अग्र’ इति दशमी सामिधेनी ‘सुमिद्धवती’ इति ते. ब्रा. ३।५।२।१० ।
 ३-‘आहुतेता’ इति एकादशी सामिधेनी ‘वसता’ ते. ब्रा. ३।५।२।११ । ४-‘आसासेन’ सामिधेनीनां व्याख्यानादि
 पुस्तकाद्यानास्तानि तृतीयशब्देन । ५-‘आपानाह्यमिन्द्रियसञ्चानप्रापद्मस्तकव्याप्तं ज्वितमानमेवोत्तमया सामिधेन्यां
 निमित्तमिति’ इति पाठोऽयम् । ६-‘अनुव्याहारः शपः’ इति पाठोऽयम् । ७-‘अनुव्याहारः शपः’ इति पाठोऽयम् ।
 ८-‘अनुव्याहारः शपः’ इति पाठोऽयम् । ९-‘अनुव्याहारः शपः’ इति पाठोऽयम् । १०-‘अनुव्याहारः शपः’ इति पाठोऽयम् ।
 ११-‘अनुव्याहारः शपः’ इति पाठोऽयम् । १२-‘अनुव्याहारः शपः’ इति पाठोऽयम् । १३-‘अनुव्याहारः शपः’ इति पाठोऽयम् ।

(ह्य) यदि चतुर्थ्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं वा ऽएतदात्मनोऽग्रावाधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि बधिरो भविष्यसीति तथा हेवु स्यात् ॥ १४ ॥

(ह्य) यदि पञ्चम्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयाद्वाचं वा ऽएतदात्मनोऽग्रावाधा व्याचात्मन ऽ आर्त्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हेवु स्यात् ॥ १५ ॥

(ह्य) यदि षष्ठ्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयान्मनो वा ऽएतदात्मनोऽग्रावाधा मनसात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि मनोमुपिगृहीतो मोमुपश्चरिष्यसीति तथा हेवु स्यात् ॥ १६ ॥

(ह्य) यदि सप्तम्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयाञ्जक्षुर्व्या ऽएतदात्मनोऽग्रावाधाश्चक्षुपात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यस्यन्धो भविष्यसीति तथा हेवु स्यात् ॥ १७ ॥

(ह्य) अष्टम्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयान्मुष्यं वा ऽएतत्प्राणमात्मनोऽग्रावाधा मध्येन प्राणेनात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यस्युद्घ्माय मरिष्यसीति तथा हेवु स्यात् ॥ १८ ॥

यदि चतुर्थ्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—“ श्रोत्रं वा एतदात्मनोऽग्रावाधाः, श्रोत्रेणात्मन आर्त्तिमारिष्यसि बधिरो भविष्यसि ” इति । तथा हेवु स्यात् ॥ १४ ॥

यदि पञ्चम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—“ वाचं वा एतदात्मनोऽग्रावाधाः, व्याचात्मन आर्त्तिमारिष्यसि मूको भविष्यसि ” इति । तथा हेवु स्यात् ॥ १५ ॥

यदि षष्ठ्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—“ मनो वा एतदात्मनोऽग्रावाधाः मनसात्मन आर्त्तिमारिष्यसि मनोमुपिगृहीतो मोमुपश्चरिष्यसि ”—इति । तथा हेवु स्यात् ॥ १६ ॥

यदि सप्तम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—“ बधुर्वा एतदात्मनोऽग्रावाधाश्चक्षुपात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यन्धो भविष्यसि ”—इति । तथा हेवु स्यात् ॥ १७ ॥

यदि अष्टम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—“ मुष्यं वा एतत्प्राणमात्मनोऽग्रावाधाः, मध्येन प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्युद्घ्माय मरिष्यसि ”—इति । तथा हेवु स्यात् ॥ १८ ॥

‘ तथैव ’ सत्यं मनः । जज्ञो च प्राणायानादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम् । एवमुत्तराणि योजन्ता । अयो निगदन्दि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यदि षष्ठ्यामिति । मनोमुपिगृहीत इति । मनसो मोक्षेण विपारज्जोप तेन गृहीत, अत एवातिपायेन गृह्यतिमर्त्तित्यर्थः ॥ ११ ॥ १७ ॥

यदि अष्टम्यामिति । उद्घ्मायेति । ‘ उद्घ्मानम् ’ ऊर्द्धं असनम् । तत्प्रायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

(द्यु) यदि नवम्यामनुव्याहरेत् । (तं) इत्तं प्रति ब्रूयाच्छिश्रं वा ऽएतदात्मनोऽग्रावाधाः शिश्रेनात्मन ऽआर्त्तिमारिष्यसि क्लीबो भविष्यसीति तथा हेतु स्यात् ॥ १९ ॥

(द्यु) यदि दशम्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयादवाञ्चं वा ऽएत्त्वाणमात्मनोऽग्रावाधा ऽअवाचा प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यपिनद्धो मारिष्यसीति तथा हेतु स्यात् ॥ २० ॥

(द्यु) यद्येकादश्यामनुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयात्सुर्व्वं वा ऽएतदात्मनमग्रावाधाः सुर्व्वेणात्मन आर्त्तिमारिष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकमेप्यसीति तथा हेतु स्यात् ॥ २१ ॥

(त्त) स यथा हेवाग्निं ११ सामिधेनीभिः समिद्धमापद्यात्ति न्येत्येव ११ हेतु ब्राह्मणं ११ सामिधेनीर्द्विडा ११ समनुवृत्तमनुव्याहृत्यात्ति न्येति ॥ २२ ॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ (४. ३.)

यदि नवम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—“शिश्रं वा एतदात्मनोऽग्रावाधाः, शिश्रेनात्मन आर्त्तिमारिष्यसि क्लीबो भविष्यसि” इति । तथा हेतु स्यात् ॥ १९ ॥

यदि दशम्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—“अवाञ्चं वा एतत्प्राणमात्मनोऽग्रावाधाः, अवाचा प्राणेनात्मन आर्त्तिमारिष्यस्यपिनद्धो मारिष्यसि” इति । तथा हेतु स्यात् ॥ २० ॥

यद्येकादश्यामनुव्याहरेत्, तं प्रति ब्रूयात्—“सुर्व्वं वा एतदात्मनमग्रावाधाः, सुर्व्वेणात्मन आर्त्तिमारिष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकमेप्यसि” इति । तथा हेतु स्यात् ॥ २१ ॥

स यथा हेवाग्निं सामिधेनीभिः समिद्धमापद्यात्ति न्येति, एवं हेतु ब्राह्मणं सामिधेनीर्द्विडासमनुवृत्तमनुव्याहृत्यात्ति न्येति ॥ २२ ॥

यदि दशम्यामिति । अपिनद्धो मारिष्यसीतीति । ‘अपिनद्ध’ बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

यद्येकादश्यामिति । क्षिप्रेऽमुं लोकमिति । ‘क्षिप्रे’ अल्प एव काले, कालत्रिकम्बन्तरेण ‘अमु’ श्लोके गामिथ्यमन्वयः ॥ २१ ॥

एव सामिधेनीरनुवृत्तौ होतुराग्निसमानत्वात्तद्व्यहृत्येन होतृशापकारणः प्रतिपादितामार्त्तिं निगमयति—स यदेति । ‘सामिधेनीभिः करणं ‘समिद्धमाग्निं प्राप्य ‘यथा आर्त्तिं ‘न्येति’ नितरां प्राप्नोति, तथैव ‘सामिधेनीः’ विदुषो हेतुर्द्वैव्यथ तदनुव्याहारनिमित्तामुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ (४. ३.) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

तं व्या ऽएतमग्रिं सुमैन्धिपत् । सुमिद्धे देवेभ्यो जुहवामेति तस्मिन्नेते
ऽएषु प्रथमेऽआहुती जुहोति मनसे चैव वाचे च मनश्च ह वै वाक्च
युजो देवेभ्यो यज्ञं वहतः ॥ १ ॥

स यदुपाशु क्रियते । तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वहत्यथ यद्वाचा निरुक्तं
क्रियते । तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वहत्येतद्वाऽ इदं द्वयं क्रियते तदेते ऽएवैतत्सन्त-
र्पयति तृप्ते प्रीति देवेभ्यो यज्ञं वहतऽ इति ॥ २ ॥

सुवेण तमाचारयति । यं मनस ऽआचारयति वृषा हि मनो वृषा
हि सुवः ॥ ३ ॥

सुचा तमाचारयति । घं वाच ऽआचारयति योषा हि वाग्योषा हि सुक् ४ ॥
(क्तू) तूष्णीं तमाचारयति । यं मनस ऽआचारयति न स्वाहेति चना-
निरुक्तं हि मनोऽनिरुक्तं ह्येतद्वृत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

आधारयोर्निदानम् ।

तं वा एतमग्रिं सुमैन्धिपत्-“सुमिद्धे देवेभ्यो जुहवाम्”-इति । तस्मिन्नेते एव प्रथमे
आहुती जुहोति-मनसे चैव वाचे च । मनश्च ह वै वाक् च युजो देवेभ्यो यज्ञं वहतः ॥ १ ॥

स यदुपाशु क्रियते-तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वहति । अथ यद्वाचा निरुक्तं क्रियते-तत् वाग्
देवेभ्यो यज्ञं वहति । एतद्वा इदं द्वयं क्रियते, तदेते एवैतत् सन्तर्पयति । तृप्ते प्रीति देवेभ्यो यज्ञं
वहत इति ॥ २ ॥

सुवेण तमाचारयति-यं मनस आधारयति । वृषा हि मनः, वृषा हि सुवः ॥ ३ ॥

सुचा तमाचारयति-यं वाच आधारयति । योषा हि वाक्, योषा हि सुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं तमाचारयति-यं मनस आधारयति, न स्वाहेति चन । अनिरुक्तं हि मनः, अनिरुक्तं
ह्येतत्-वृत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

अथधारारो होमी विगतु भिन्नमर्थमनुवदति-तं वा एतमिति । ‘तर्तनम्’ प्रथममाहवतायम् ‘अग्रिम’
मन्धिपत्तल’ सम्पत्तौ दीप्तमवर्तन् । केनाभिप्रायेणेति तमाह-सुमिद्ध इति । ‘तस्मिन्’ सर्गात्तद्वी ‘एते
एव’ मुख्य आधारक्ये ‘आहुती’ वाह्यमनसोरेण ‘जुहोति’ । तुल । ‘मनश्च वाक् च’ इत्युभो ‘युजो’
विजुनायुती सती ‘दन्त’ अहमन्त्र इति प्रापयत इति ॥ १ ॥

तयो क्रमण हति प्राशंसु यत्-स यदिति । ‘यन्’ एतद् इदम् ‘उपाशु’ निरुक्तकल्पमाहुतिद्वयं ‘क्रियते’
गतम् तन् ‘आहुतियुगम्’ एतं मनोवाचौ सन्तर्पयति । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

सुवनमन्या वनगायत्री कर्त्तव्यमिति क्रियते-सुवेणेति । मनसो हि वाग्मोषतिद्वारा वृषवम्, इति तयो
नाम्यम् । अतो मनसो मनसो वाग्मोषतिद्वारा वृषवम्, वाग्मोषो वृषा हि तमाहम् । अतो वाग्मोषतिद्वारा
वृषवम् अतो वाग्मोषतिद्वारा वृषवम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अनिरुक्तकल्पमाहुतिद्वयं-अनिरुक्तकल्पमाहुतिद्वयं-अनिरुक्तकल्पमाहुतिद्वयं-अनिरुक्तकल्पमाहुतिद्वयं । स्वाहेति

मुन्त्रेण तमाधारयति । यं वाच ऽआधारयति निरुक्ता हि व्वाङ्निरुक्तो हि मुन्त्रः ॥ ६ ॥

(५) आसीनस्तमाधारयति । यं मनस ऽआधारयति तिष्ठस्तं यं वाच मनश्च ह वै व्याक्च युजो देवेभ्यो यज्ञं वहतो यतरो वे युजोर्हसीयान्भृत्युपवहं वै तस्मै कुर्वन्ति व्याग्वे मनसो हसीयस्युपरिमिततरमिव हि मनः परिमिततरेव हि व्वाक्तद्वाच ऽप्वेतदुपवहं करोति ते सयुजो देवेभ्यो यज्ञं वहतस्तस्मात्तिष्ठन्वाच ऽआधारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुरराक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्भिभ्यांचकुस्तु ऽएतदक्षिणतः प्रत्युदथयञ्चिद्भ्रामिव हि वीर्यं तस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति स यदुभयत ऽआधारयति तस्मादिदं मनश्च व्याक्च समाजमेव सञ्जानेव शिरो ह वै यज्ञस्येतयोरन्यतरु आधारयोर्मूलमन्यतरुः ८ ॥

मुन्त्रेण तमाधारयति—यं वाच आधारयति । निरुक्ता हि वाक्, निरुक्तो हि मुन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्तमाधारयति—यं मनस आधारयति, तिष्ठस्तम्—यं वाचे । मनश्च ह वै वाक् च, युजो देवेभ्यो यज्ञं वहतः । यतरो वै युजोर्हसीयान् भवति—उपवहं वै तस्मै कुर्वन्ति । वाग् वै मनसो हसीयसी । अपरिमिततरमिव हि मनः, परिमिततरेव हि वाक् । तद्वाच एवैतदुपवहं करोति । ते सयुजो देवेभ्यो यज्ञं वहतः । तस्मात् तिष्ठन् वाच आधारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुरराक्षसेभ्य आमङ्गाद् विभयाश्चकुः । त एतदक्षिणतः प्रत्युदथयन् । उच्चिद्भ्रामिव हि वीर्यम् । तस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति । स यदुभयत आधारयति—तस्मा-

चनेति । 'चन'-इन्द्रोऽप्यथे, स्वाहेत्यपि शब्द न ब्रूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्याधारस्य तूष्णीकत्वं युक्तमिति प्रतिपादयति—अनिरुक्तं हीति । निरादमिदमन्यन् ॥ ९ ॥ ९ ॥

उपवहानावस्थानलक्षणो गुणो क्रमेणाप्राप्तोर्विधने—आसीनस्तमिति । तिष्ठस्तं यं वाच इति । 'आधारयति'—इत्युभयत्रानुपहङ् । मुन्त्रोधारस्य तिष्ठता होनव्यात्वमुपपादयति—मनश्च ह वै वाक् चेत्यादिना । 'युजो' रयावयवे युगेऽश्वादिबद् युक्तौ भूत्वंत्यर्थः । यतरो वा इत्यादि । लोके हि रयादिषु युक्तयोश्चोर्भेदभ्ये 'यतरो' खड्ग 'हसीयान्' अनिरायेन हन्वोऽलाकायो 'भवति' तस्य साम्येन बहुनाय 'उपवह' बहः इत्यन्वप्रदेशान्त्योपरि छिद्यमौल्यकरं दाम्भ्य इत्युल्लङ्घिकादिक लौकिका. कुर्वन्ति । यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेनापरिमितविषयान्मनसो हनीयम्या वाचः रिपितिक्षियात्रिष्टिष्टावारेणौल्यकरम् 'उपवह-मिव' एतद् भवति । अतः 'ते' वाङ्मनसे उभे अपि 'सयुजो' समानवहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुग्व्याधारम्याऽऽहवर्नीय—दक्षिणभाग—स्थितिलक्षण—धर्मविशेषं विद्धानि—देवा ह वा इत्यादिना ।

सुवेण तमाधारयति । यो मूलं यज्ञस्य सुचा तमाधारयति चः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं तमाधारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीमिव हीदं मूलं नो ह्यत्र वाग्बुदति ॥ १० ॥

मुन्त्रेण तमाधारयति । चः शिरो यज्ञस्य वाग्धि मुन्त्रः शीष्णो हीय-
मुधि वाग्बुदति ॥ ११ ॥

(त्या) आसीनस्तमाधारयति । यो मूलं यज्ञस्य निपण्णमिव हीदं मूलं
त्रिष्टंस्तमाधारयति चः शिरो यज्ञस्य त्रिष्टंतीव हीदं शिरः ॥ १२ ॥

दीदं मनश्च वाक् च समानमेव सत्रानेव । शिरो इ वै यज्ञस्यैतयोर्न्यतर आधारयोः, मूल-
मन्यतरः ॥ ८ ॥

सुवेण तमाधारयति-यो मूलं यज्ञस्य । सुचा तमाधारयति-यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं तमाधारयति-यो मूलं यज्ञस्य । तूष्णीमिव हीदं मूलम्, नो ह्यत्र वाग् बुदति ॥ १० ॥

मुन्त्रेण तमाधारयति-यः शिरो यज्ञस्य । वाग्धि मुन्त्रः । शीष्णो हीयमधि वाग् बुदति ॥ ११ ॥

आसीनस्तमाधारयति-यो मूलं यज्ञस्य । निपण्णमिव हीदं मूलम् । त्रिष्टंस्तमाधारयति-यः शिरो
यज्ञस्य । त्रिष्टंतीव हीदं शिरः ॥ १२ ॥

दक्षिणतः प्रतीति । आहवनीयस्य दक्षिणभागेऽग्न्यान् प्रत्युत्थितवन्त । यन्मुत्सृज्यन्तेषां क्लियत आह-
उच्छिन्नमिव हीति । ' उच्छिन्न ' पर्वणादिवैच, तन्निव वीर्यमपि दुरासदम् । तादृशवीर्ययोगात्तेषामुच्छिन्नत्व-
मित्यर्थ । अघाप्रारयोर्दक्षिणोत्तरपारयिस्त्विधमारभ्यैवोभयत करण विधत्ते-स यदिति । ' उभयत ' दक्षिण
उत्तरतश्चेत्यर्थ । समानमेव सत्रानेवेति । मनश्च वाग् चेष्येतदुभय समानविधय तमानाद्यप्येव ' सद् '
भवदपि ' नानेव ' भिन्नमिव भवतात्पर्यम् ।

सुवेण तमाधारयत्यादिकं प्राग्बुद्धित प्रकाशान्तरेण स्मृति-शिरो इ वै यज्ञस्यैत्यादिना । अथो
दिग्बुद्धिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन मुखमुखोत्सृज्यत्वेन तूष्णीमिव निरुक्तत्वं च प्राग्बुद्धितमन्य प्रशानति-तूष्णीं
कमित्यादिना । तूष्णीमिव हीति । लोके हि यद् वृक्षादीना मूलं तद् ' तूष्णीमिव हि ' नोदयमानत्वात् ।
एतदेवोत्सृज्यते-नो ह्यत्रेति । ' न ' ' ट ' खलु ' अत्र ' मूलविषये शब्दव्यापारोऽप्यस्ति, दूरे दृष्टिविषय-
त्वम् । अतो मूलमूलाभ्याम् लौकिकमूलवद् तूष्णीमिव बुक्तमित्यर्थम् ॥ १० ॥

मुन्त्रेणेति । वाग्धि मुन्त्र इत्यादि ; वाग्धिद्विरुक्तव्यवत् तदाभवो मुन्त्र । सा च वाक् ' शीष्णः '
एतरे नाचोत्पुत्रदिश्वारारेण शब्दमुच्चारयति, अतो गामामकस्य ' यज्ञस्य ' शिर श्रुतिव्यापारस्य-यो
युक्त इत्यर्थम् ॥ ११ ॥

प्राग्बुद्धितयोर्तानीन्विधयोरपि मूलशिरस्त्वोर्जाचनेन प्रशान्ता विधये-आसीनस्तमित्यादिना । निपण्ण-

सु सुवेण पूर्वमाधारमाधार्याह । (हा) अग्निमग्नीत्सम्मृद्वाङ्गीति यथा धुर-
मध्यूहेदेवं तद्यत्पूर्वमाधारमाधारयत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति ॥ १३ ॥

(न्त्यु) अथ सम्मार्ष्टि । युनुत्तयेवैनमेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं ब्रह्मादिति
तस्मात्सम्मार्ष्टि परिक्राम १५ सम्मार्ष्टि परिक्राम १५ हि योग्यं युञ्जन्ति
त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १४ ॥

स सम्मार्ष्टि । (पृथु) अग्ने व्याजजिद्वाजं त्वा सरिप्युन्तं व्याजजित १५
सम्मार्ष्टिमीति यज्ञं त्वा व्वक्ष्युन्तं यज्ञिय १५ सम्मार्ष्टिमीत्येवैतदाहाधोप्ररिष्टा-

अग्निसंमार्जनम् ।

स सुवेण पूर्वमाधारमाधार्याह—“अग्निमग्नीत्सम्मृद्वाङ्गी”-इति । यथा धुरमध्यूहेदेवं तत्-
पत्पूर्वमाधारमाधारयति । अध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति ॥ १३ ॥

अथ सम्मार्ष्टि—युनुत्तयेवैनमेतद्, युक्तो देवेभ्यो यज्ञं ब्रह्मादिति । तस्मात् सम्मार्ष्टि । परिक्रामं
सम्मार्ष्टि । परिक्रामं हि योग्यं युञ्जन्ति । त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १४ ॥

स सम्मार्ष्टि—“अग्ने व्याजजिद्वाजं त्वा सरिप्युन्तं व्याजजित १५ सम्मार्ष्टिमी”-(२ अ.

मिव हीदमिति । ‘ रद् ’ श्शदिभूत् ‘ निष्णामिव हि ’ एकत्रोपविष्टमिव हि भवति रात्रावेन धामस्य-
विरहात् । अतो मूलभूतस्याधारस्यासनसंन्यो युक्त इत्यर्थः । तिष्ठतीव हीदमिति । ‘ हि ’ यतः ‘ रद् ’
मनुष्यार्दानां ‘ शिरः ’ ‘ तिष्ठतां ’ अस्मादि, स्थितिरित्यातिशयमिष्टमिष्टोर्ध्वमित्त्व इत्यते । अतः शिरःसस्तुतस्या-
धारस्य तिष्ठता कर्ता निष्पादन युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवमाधारयो. प्रतिनियतधर्मान् विधायाऽनुष्ठानक्रममाह—स सुवेणेति । पूर्वाधारानन्तर, नोत्तराधारः, अपि
तु “ अग्निमग्नीत् ”-इति, आग्नीध्र प्रति समर्पणं ज्ञ्यात् । तस्य धार्यमर्थः—हे ‘ अग्नीत् ’ आग्नीध्र । आहव-
नीयात्यय ‘ अग्नि ’ ‘ सम्मृद्धि ’ सम्मार्जनं कुर्विति ।

विधित्सितस्य सम्मार्जनस्याधारानन्तर्ध्वमुपपादयति—यदेति । अनहुहः स्रग्धरो ‘ यथा ’ ‘ धुरम् ’
युगधुरम् ‘ अध्युहेत् ’ योजयेत्, एवमग्नी धुरोऽध्युहनवेव पूर्वाधारोमेव नियते । अग्निमन्त्रं लोकप्रतिदि-
माह—अध्युह्येति । ‘ हि ’ यतो रयादिवहनेऽनहुहश्चादिकं योज्यमानान्तर्दीयस्त्वधस्योपरि युगधुरम् ‘ अध्युहा ’
पश्चात् पारोः ‘ युञ्जन्ति ’ यजन्ति; अतो धुरोऽध्युहनस्यानीयः पूर्वाधारोमे इत्यर्थः । (का० श्रौ० सू० ३।१२) ॥ १३ ॥

अग्निमग्नीत्सं विधाय प्रशंसति—अथेति । ‘ एनम् ’ अग्निं हविर्वहनाय सम्मार्जनेन युनक्त्येति । सम्मार्जने
धर्मविशेषं विधाने—परिक्राममिति । परिक्रम्य परिक्रम्य—तत्तत्परिदिशं गत्वा तदनुसारं प्रति ‘ सम्मार्ष्टि ’ ।
अत एवोक्तं कात्यायनेन—“ इमं गच्छतेरनुगारिधि सम्मार्ष्टिर्मे वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम् ”-(श्रौ० सू०
२. १२) इति । सत्राणि लोकप्रतिदिमुदाहरति—परिक्रामं हीति । एकेकरिम् पारिधौ सम्मार्जनस्य प्रशंसति
विधाय प्रशंसति—त्रिस्त्रिरिति । “ नित्यनीपारोः ” (पा० सू० ८. १. ४.) इति दिवंचनम् ॥ १४ ॥

विहित सम्मार्जनमन्त्रं मन्त्रं विधत्ते—स सम्मार्ष्टि । मन्त्रस्याभिप्रायमाह—यज्ञं त्वेति । पश्चात्तन्वा-

१-“ युगेण पूर्वाधारमाधार्याह अग्निमग्नीत्सम्मृद्वाङ्गी ” इति ४. भौ सू. ३।१।११ । प्रजापतिदेवता तेनैव न साहायक
इति ४. ३. २-सम्मार्जनेन दिक्त्रयमुत्तरं कर्तव्यम् ।

चूर्णां त्रिस्तशुथा युक्त्वा प्राजेत्प्रेहि वृद्धेत्येवमैतत्कृशयोपक्षिपति
प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं वृद्धेति तस्मादुपरिष्टाचूर्णां त्रिस्तशुदेतउन्तरेण कुर्म
क्रियते तस्मादिदं मनश्च व्याक्च समानमेव सञ्जानेव ॥ १५ ॥ ६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं संलग्नब्राह्मणम् (४. ४.) ॥

तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२८ ॥

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सु घृञोत्तरमाषाणमाधारयिष्यन् । (न्यु) पूर्वेण सुचावञ्जलिं निदधाति
नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति तद्देवेभ्यश्चैतत्पितृभ्यश्चात्स्विज्यं करिष्य-

७ मं.) इति । यज्ञं ता वक्ष्यन्तं यज्ञियं सम्प्राप्तिं, इत्येवैतदाह । अयोपरिष्टात् चूर्णां त्रिः ।
तद्यथा युक्त्वा प्राजेत्-प्रेहि वृद्धेति, एवमैवैतत्कृशयोपक्षिपति-प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं वृद्धेति । तस्मादुपरि-
ष्टाचूर्णां त्रिः । तयदेतदन्तरेण कर्म क्रियते तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेव सञ्जानेव ॥ १५ ॥

उत्तराधारः ।

स घृञोत्तरमाषाणमाधारयिष्यन् पूर्वेण सुचावञ्जलिं निदधाति-“ नमो देवेभ्यः स्वधा
पितृभ्यः ”-(२ अ. ७ मं.) इति । तद्देवेभ्यश्चैतत् पितृभ्यश्चात्स्विज्यं करिष्यन् निदृते ।

इतिरत्र यद्ब्रह्मन्दाभिधेयम् । यद्ब्रह्मावन हविर्लक्षणमन्न देवेभ्यो ‘ वक्ष्यन्त ’ बहव कार्थन्तमिति “ वाज
सारेष्यन्तन् ”-इति षट्पदव्याप्य । ‘ वाजत्रितम् ’-इत्यस्य व्याख्या ‘ यज्ञियम् ’-इति । वाज यद्ब्रह्मावन हवि-
र्लक्षणमन्न जपतीति ‘ वाजत्रितम् ’ तथा च ‘ यज्ञ ’ यद्ब्रह्मावन हविर्लहतीति ‘ यज्ञियम् ’ इति शब्दार्थः सम्पद्यते ।

उपरिष्टात् सम्प्राप्तं त्रिवेत्ते-अथेति । परिधिर्बालुमारेण परितोऽर्धं सम्पृज्य, तदनन्तरमेव ‘ उपरिष्टात् ’
‘ चूर्णां ’ ‘ त्रि ’ सम्पृज्यात् । तदेतन् सौति-तद्यथेति । ‘ तत् ’ तथा सति ‘ यथा ’ सद्यु लोके युग-
धुरेऽनुदाह सयोश्च ‘ प्रेहि ’ प्रगच्छ, बौद्धव्य मार ‘ वह ’ इत्येव वदन् ‘ कराया ’ तादनेन ‘ प्राजेत् ’ प्रेरयेत्
एव कशायोमश्रेयगनेव तदुपरि सम्प्राप्तंनिर्यथे । स्पष्टमन्यन् । सौतिलुग्याजार्थोर्म्येऽनुष्ठान सम्प्राप्तंन्य
प्रससति-तद्यदिति । मनोवाङ्मनुदयोरेन्दयोर्वायोर्म्ये सम्प्राप्तंन्य करणात् नृत्त्यगने सति ‘ मनश्च
वाक् च ’ एतदुभय (समानमेव) समानविषय समानाश्रयमपि ‘ नानेव ’ भिन्नमित्येव ॥ १५ ॥ ६ ॥ (४१४)

इति श्रीमातृगणार्चार्पणविरचिते मातृगण्ये वेदार्थप्रकाशे मातृगण्यदिनशतपथब्राह्मणमाथ्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ सुच्योत्तरमाषाणमाधारयिष्यन् प्रथो प्रतिशयने-स सुच्येत्यादिना । पूर्वेण सुचाविति । उद्ब्रह्मनोः पूर्वमाषा

द्विहृते सुयमे मे भूयास्तमिति स्रुचावादत्ते सुभरे मे भूयास्तं भर्तुं वा७
शक्यमित्येवैतदाहास्कन्नमद्य देवेभ्य आज्य १९ सम्भ्रियासमित्यविक्षुब्ध-
मद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा ऽऽत्येवैतदाह ॥ १ ॥

(द्वा)अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिपमिति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्माऽऽप्ये-
तद्विहृते मा त्वावक्रमिपमिति वसुमतीमग्ने ते छायासुपस्थेपमिति
साध्वीमग्ने ते छायासुपस्थेपमित्येवैतदाह ॥ २ ॥

“सुयमे मे भूयास्तम्”-(२ अ० ७ मं०) इति । स्रुचावादत्ते-सुभरे मे भूयास्तम् । भर्तुं
वां शक्यमित्येवैतदाह-“अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं सम्भ्रियासम्”-(२ अ० ८ मं०)
इति । अविक्षुब्धमद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा इत्येवैतदाह ॥ १ ॥

“अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिपम्”-(२ अ० ८ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्मा
एवैतद्विहृते-मा त्वावक्रमिपमिति । “वसुमतीमग्ने ते छायासुपस्थेषम्”-(२ अ० ८ मं०)
इति । साध्वीमग्ने ते छायासुपस्थेषमित्येवैतदाह ॥ २ ॥

इत्यर्थः । समन्त्रकस्य अङ्घ्रिनिदानस्य प्रयोजनमाह-तद्देवेभ्यश्चेति । ‘आविज्य कारयेन्’ तदतिक्रमजनित-
मरारावं तन्नमस्कारेण ‘निहृते’ शमपतीत्यर्थः । समन्त्रक जुहूपशुतोऽदानं विदिते-सुयमे इति (का० श्रौ०
सू० ३ । १६) । एतस्य मन्त्रमग्रास्य विवक्षितमर्थमाह-सुभरे इति । सुयमनुनियन्तुं भर्तुं शक्ये ‘सुयमे’
हे जुहूपशुतो ! युवामीन्द्रयौ ‘भूयास्तम्’ ‘भर्तुं वा शक्यम्’-इति तान्यर्थार्थकयमन् । मन्त्रस्य द्वितीयपदा-
मन्य व्याचष्टे-अस्कन्नमद्येति । यत् जुहूपशुतोः स्थितमाज्यं तत् ‘अस्कन्नं’ यथा भवति तथा ‘सम्भ्रि-
यासम्’ सम्भर्तुं दातो भूयासमिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिदमाह-अविक्षुब्धमद्येति । आज्यस्य स्कन्दने हि
यज्ञस्य विशेषः स्यात्, स च मा भूदित्येव प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गादेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवल मन्त्रमन्य व्याचष्टे-अङ्घ्रिणेति । हवीरूपेण
वेपामवस्थितो यज्ञोऽत्र ‘विष्णु’-शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमनेनाया तस्यातिक्रमशङ्का मा भूदिति
तदभावः प्रतिपाद्यते-हे ‘विष्णो’ हवीरूप यज्ञ ! ‘त्वा’ त्वा ‘मा अवक्रमिषम्’ अवहृषा त्वा नातिक्रमामि ।
अपि तु होमार्थं तत्रापराधो यथा न भवति तथैव सब्ररदेशे नातिक्रमार्थित्यर्थः । एतद्विज्ञकल्पितमेव विनियोग
काल्यायन. एत्रयामास-“दक्षिणातिक्रमत्यङ्घ्रिणा विष्णविति, (३ । १ । १६) “परिधीनपरेण सब्ररो
होष्यतः”-इति “सव्येनेतो दक्षिणेनासुतः” (का० श्रौ० सू० ३ । १६-१८) । सुगव्या-
धारहोमार्थं यदक्षिणतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रलिङ्गनिर्द्धमित्यभिप्रेत्य त मन्त्रमन्य व्याचष्टे-वसुमतीमिति ।
‘वसुमती’ घनवती वासयोग्या ‘साध्वी’ त्वदीया ‘छाया’ हे अग्ने ! ‘उपस्थेषम्’ उपेय तिष्ठेयमित्यर्थः ॥ २ ॥

१-“अपरमाहवनीयादङ्घ्रिणेति ममो देवेभ्य. स्वचा पितृभ्य इति दक्षिणत उलानम्” इति का० श्रौ० सू० ३ । १ । १५ ।
२-“अथ उपशुद्धं सुयमे म इति जुहूपशुतोऽदानयोत्तरा जुहू इत्या” इति का० श्रौ० सू० ३ । १ । १६ । ३-सर्वार्थोऽत्र
सर्वो मोक्षपारमात्रे ।

विष्णो स्थानमसीति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येव ह्येतदन्तिकं तिष्ठति
तस्मादाह विष्णो स्थानमसीतीति ऽइन्द्रो वीर्यमकृणोदित्युतो हीन्द्रस्ति-
ष्ठन्दक्षिणतो नाश्रा रक्षाऽस्यपाहंस्तस्मादाहेत इन्द्रो वीर्यमकृणोदित्यूर्ध्वो
ऽध्वरऽआस्थादित्यध्वरो वै यज्ञऽऊर्ध्वो यज्ञ ऽआस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥
(ह्य) अग्ने वेहोत्रं वेदूत्यमिति । (त्यु) उभयं व्या ऽएतदग्निदेवानाम्-
होता च दूतश्च तदुभयं विद्धि यदेवानामसीत्येवैतदाहवतां त्वां द्यावा-
पृथिवी ऽअव त्वं द्यावापृथिवी ऽइति नात्र तिरोहितमिवास्ति स्विष्टकृद्देवे-
भ्यऽइन्द्रऽआज्येन हविषाभूत्स्वाहेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्र-
आज्येनेति व्याचे वा ऽएतमाचारमाचारयतीन्द्रोव्वागित्यु वा ऽआहुस्तस्मा-
देवाहेन्द्रऽआज्येनेति ॥ ४ ॥

“ विष्णो स्थानमसि ”-(२ अ० ८ मं०) इति । यज्ञो वै विष्णुः, तस्येव ह्येतदन्तिकं
तिष्ठति, तस्मादाह-विष्णो स्थानमसीति । “ इत इन्द्रो वीर्यमकृणोत् ”-(२ अ० ८ मं०)
इति । अतो हीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो नाश्रा रक्षाऽस्यपाहन्, तस्मादाह-इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदिति ।
“ ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात् ”-(२ अ० ८ मं०) इति । अध्वरो वै यज्ञः, ऊर्ध्वो यज्ञ
आस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

“ अग्ने वेहोत्रं वेदूत्यम् ”-(२ अ० ९ मं०) इति । उभयं वा एतदग्निदेवानाम्-होता च
दूतश्च । तदुभयं विद्धि-यदेवानामसीत्येवैतदाह । “ अवतां त्वां द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावा-
पृथिवी ”-(२ अ० ९ मं०) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ स्विष्टकृद् देवेभ्य इन्द्र आज्येन
हविषाभूत् स्वाहा ”-(२ अ० ९ मं०) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता, तस्मादाह-इन्द्र आज्ये-
नेति । व्याचे वा एतमाचारमाचारयति । इन्द्रो वागित्यु वा आहुः । तस्मादेवाह-इन्द्र आज्येनेति ॥ ४ ॥

मन्त्रोपमन्य व्याचष्टे-विष्णोरिति । तस्येव ह्येतदिति । यदपमको हि विष्णोरित्याहवर्नापि निगद्यते ।
यत्र स्थि वा अन्वयुर्जुनेति । यत्र तन्म्यान्तिकमिति नेदित्यन्वयपदेश, एतदिति सिद्धमवस्थाने मन्त्रस्य त्रिनि-
शेषो काल्यायन उचितवान्-“ वसुमतीभित्यव्याय ”-इति (का० श्रौ० ६० २ । १ । १९) । एत
इत् इत्यादे स्वाहात्मस्य मन्त्रस्य होमे विनिशेषो विद्वत्सिद्ध इत्यभिप्रेत्य त मन्त्र मागशोऽन्य व्याचष्टे-इत
इन्द्र इति । ‘ हि ’ यस्मादग्निम् स्थाने तिष्ठति त्रो दक्षिणदिगात्सिपतान् सागसादम् ‘ अपाहन् ’ अत
पाहान् । एत इन्द्रो वीर्यमकृणोदिति ’ मन्त्रमगो इन्द्रस्तुति । द्वितीयमपमन्य व्याचष्टे-ऊर्ध्वोऽध्वर
इति । इन्द्रोऽप्य राधमादिना वाजिज्वलतिर्विज्ञ ‘ यज्ञ ’ ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मागान्मन्य व्याचष्टे-अग्ने वैरिति । हे अग्ने ! ‘ होत्र ’ होत्रमर्चं वै ’ बुध्यस्व । तथा । ‘ दूत्य ’ दूतमर्चं
वै ’ बुध्यस्व ’ इति । मन्त्रमाकर्षार्थं । “ विद् ज्ञाने ”-(अ० १० ६४) इत्यम्मान्दान्तो लृङ्,

(त्य) अथासंस्पर्शयन्त्सुचौ पश्येत्त्य । ध्रुवया समनक्ति शिरो वै यज्ञ-
स्योत्तर आघारऽऽत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्वेतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो
वै यज्ञस्योत्तरऽऽघारः श्रीर्व शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो
भवत्यस्रावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः ॥ ५ ॥

(यु) युजमान एव ध्रुवामनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु

अथासंस्पर्शयन्त्सुचौ पर्येत्य ध्रुवया समनक्ति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघारः । आत्मा वै ध्रुवा ।
तदात्मन्वेतच्छिरः प्रतिदधाति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघारः । श्रीर्व शिरः । श्रीर्हि वै शिरस्त-
स्माद्-योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवति, असावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः ॥ ५ ॥

यजमान एव ध्रुवामनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु । स यदोपभृता समञ्ज्याद्-यो

(पा. ५. २ । ४ । १) मिति " दध् " (पा० ५० ८. २. ७६) इति दकारस्य रुवे वेरिति म्यम् ।
रममर्थाह-उभयं वा इत्यादिना । 'देवानाम्' अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं होतृत्वं चाङ्गीकृतवान् 'अभि' 'तदु-
मय' 'विद्धि' जानीहीत्यर्थः । अत्रानन्वेत्यादि निगदमिदम् । अन्तिमे भागमन्युं व्यावष्टे-स्विष्टकृदिनि ।
'देवेभ्यः' देवानामर्थे मोडितिः 'स्विष्टकृन्' शोभनयागस्य कर्ता । हे अग्ने । त्वं यन्मादेवं भवति, तस्मा-
दनेन 'आज्येन हविषा' आहूतेन 'इन्द्रः' सङ्गतः 'अभूत्' भवतु, 'स्वाहा' स्वाहृतमिदमाज्यमभिवि-
मन्त्रप्राप्त्यर्थः । इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि स्पष्टम् । ननु 'मनते चित्वाये च' इति द्वितीयाद्यास्य वाग्देवतार्थत्व
प्रमाणात्तत्त्वं (पा० ५० १ । ४ । ४ । १) । तद्विद्वार्थये विद्वद्वत् इत्याशङ्क्य, तपोलाद्यात्प्यमाह-
इन्द्रो वागित्यु वा आङ्गुरिति । वाच इन्द्रेण व्याहृतवान् तत्तादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके " इमां नो
वाचं व्याहृतम् " इत्युपक्रमान्तात्- " तामिन्द्रो मयनोऽवक्रुष्य व्याकरोत् " (तै० सं० १. ४. ७, ९.)
इति । एषा प्रभिद्विरत्र ' वै ' -शब्देन चोच्यते । तस्माद्देवादेति । वाच इन्द्रस्य भेदाभावादपीत्यर्थः । अस्य
मन्त्रस्य लिङ्गनिर्दिष्टं होमे विनियोगमनूयत्वात् कात्यायनः- " रत इन्द्र इति कुशेषुत्तराचारम् " इति (का०
धौ० सू० २ । २ । १९ ।) इति ॥ ४ ॥

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य ध्रुवात्समज्जनं विधत्ते-अयेति । ध्रुवयेति । ध्रुवामित्यर्थः । तदाह कात्यायनः-
" आघारोत्तरस्य संस्पर्शयन्त्सुचावेत्य जुहा ध्रुवा समनक्ति सम्ज्योतिषेति " इति (का० धौ० ५० २ । २ । २०) ।
तदेतन् समज्जनं प्रसंसति-शिरो वा इति । उत्पत्तयारस्य यज्ञशिरस्त्वं प्राह- (शत. १ का. ३ प्र. १ भा.
१२ क.) प्रतिपादितम् । ध्रुवात्स्थस्यान्यस्य सर्वेष्वङ्गसाधारण्याद् यज्ञस्य मन्वदेह एव ध्रुवा; आघारशेषस्य तस्यां
समज्जनात् ' शिरः ' एव तस्मिन् ' प्रतिदधाति ' इत्यर्थः । यज्ञशिरस्त्वमुपजीव्य श्रीरूपेणाघारं प्रसंसति-
शिरो वा इति । शिरसः श्रीरूपोपादानम्-श्रीर्हि वै इति । ' हि ' -शब्दोच्योक्तितां प्रतिर्हि लोके धीमिति
शिरस्त्वं मन्वदेहेणातिशयोक्तिः । तस्मादिदि । ' अर्द्धस्य ' देशनागस्य प्रामादेः ' यः श्रेष्ठो मयति ' ' अनुष्य '
प्रामादेः ' असौ ' देवदत्तः ' शिरः ' ' इति ' लौकिकाः कथयन्ति, अतः शिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ५ ॥

किं तत इत्याह-यजमान एवेत्यादिना । ' ध्रुवामनु ' -अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्, (पा. ५. १ । ४ ।

स बुद्धोपभूता समञ्ज्याद्यो युजमानायारातीयति तस्मिञ्छ्रियं दध्यात्तद्यु-
जमान ऽपुवैतच्छ्रियं दधाति तस्माद्भुवया समनक्ति ॥ ६ ॥

स समनक्ति । सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योतिर्वा ऽडुतरस्यामाज्यं
भुवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सहच्छेते तस्मादेव ॐ
समनक्ति ॥ ७ ॥

(त्तय) अथातो मनसश्चैव व्याचुश्च । (आ) अहंभद्र ऽउदितं मनश्च ह
वै व्याचचाहं भद्र ऽउदाते ॥ ८ ॥

तद्ध मन ऽउवाच । (चा) अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मया त्वं किञ्च
नानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं कृतानुकगनुवत्मास्यहमेव त्वच्छ्रे-
योऽस्मीति ॥ ९ ॥

यजमानायारातीयति । तस्मिञ्छ्रियं दध्यात्, तद्यजमान एवैतच्छ्रियं दधाति, तस्माद् भुवया
समनक्ति ॥ ६ ॥

स समनक्ति । “ संज्योतिषा ज्योतिः ”—(२ अ० ९ म०) इति । ज्योतिर्वा इतरस्यामान्यं
भवति, ज्योतिरितरस्याम् । ते होतदुभे ज्योतिषी सहच्छेते । तस्मादेवं समनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मनसश्चैव वाचश्चाहंभद्र उदितम् । मनश्च ह वै वाक् चाहंभद्र उदाते ॥ ८ ॥

तद्ध मन उवाच—अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि, न वै मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि सा यन्मम त्वं
कृतानुकगनुवत्मासि, अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ ९ ॥

८४ ।) “वर्मप्रवचनांपयुक्ते”—(पा० व० २. ३ <) इति द्वितीया । भुवामागो यजमान इत्यर्थः ।
' अस्मि ' यजमानाय ' य ' ' अरातीयति ' अराति शत्रुरिवाचरति । ' स ' उपसृष्टमाग । ' उपसृता'—
इति द्विवापथे कृत्वा (पा. सू. ३ । १ । ८९) । स्पष्टमन्वत् ॥ ६ ॥

विहितं समञ्जनमनुहा मन्त्र विधत्ते—स समनस्तीति । सञ्ज्योतिषा ज्योतिरिति मन्त्राज्योति शब्दद्वयस्यार्थ-
माह—ज्योतिर्वा इति । भुवामेक्षया ' रतरा ' शब्द, तस्या यद् ' आज्यम् ' तत् कृत्वापन्तज्योति शब्दार्थः ।
जुहोषेथा ' रतरा ' भुवा तस्या यद् ' आज्यम् ' तत् प्रथमान्तज्योति शब्दार्थः । एते चान्यज्योतिषी
क्रमेण वर्धाम्यामके, तदुभये समञ्जनेन ' सहच्छेते ' सङ्गते एव भवन इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रानावापत्यस्य पूर्वोपारस्सोपाणु न प्रतिनादयितु मतोमाम्या कृत सवाटमुपपन्नितु प्रतिगामति—अथात्
इति । ' अथ '—शब्दोपधिकारार्थः । ' अत ' परम् ' अहं—भदे ' निमित्ते,—अहमेव भद्र, अहमेव भद्र
इति स्वस्वोत्कर्षविषये, ' मनसो वाचश्च ' यदुक्तं वचनं तदधिक्रियत इत्यर्थः । तमेवैतिहासमुदाहरति—मन-
श्चेति । ' अहं—भदे ' आर्मावोत्कर्षविषये ' उदाते ' विवादं चक्रत् । वदे किति छिटि यनादित्वात्
(पा० सू० ६ । १ । १९) सप्रत्ययणम् ॥ ८ ॥

तत्र मनसो वाक्यमुदाहरति—तदेति । श्रेयस्वकारणमाह—न वा इति । हे वाक् ! ' त्व ' ' मया ' मनसा

(त्वु) अथ ह व्यागुवाच । (चा) अहुमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं
वेत्स्याहं तद्विज्ञापयाम्यह १० सुज्ञापयामीति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्मनस एवानूवाच मन एव
त्वच्छ्रेयो मनसो वै त्वं कृतानुकरोनुवर्त्मासि श्रेयसो वै प्राप्नीयान्कृतानु-
करोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह वाक् परोक्ता विसिम्भिये । तस्यै गर्भः पपात सा ह वाक् प्रजापति-
मुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परावोच ऽडिति तस्माद्यत्किञ्च
प्राजापत्यं यज्ञे क्रियत ऽत्पाश्वेव तुत्क्रियतेऽहव्यवाडि व्याक्प्रजापतय
ऽआसीत् ॥ १२ ॥

अथ ह वागुवाच-अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्स्य-अहं तद्विज्ञापयामि, अहं संज्ञापयामीति ॥ १०
ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्मनस एवानूवाच-मन एव त्वच्छ्रेयः- मनसो वै त्वं
कृतानुकरोनुवर्त्मासि; श्रेयसो वै प्राप्नीयान् कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह वाक् परोक्ता विसिम्भिये । तस्यै गर्भः पपात । सा ह वाक् प्रजापतिमुवाच-अहव्य-
वाडेवाहं तुभ्यं भूयासम्, यां मा परावोच इति । तस्माद् यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपाश्वेव
तत् क्रियते । अहव्यवाडि वाक् प्रजापतय आसीत् ॥ १२ ॥

अविषीहृतं ' किम् ' अपि ' न वदसि ' ; अनो विषयीकृतमेव वदसि । ' सा त्व ' ' मन ' ' कृतानुकरा '
मया यन्कृत तदेवानुकुर्वती ' अनुवर्त्मा ' अनुगन्त्री भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अर्धतस्य प्रत्युत्तरमाह-अथ वागुवाचेति । हे मनः ! ' अहमेव ' त्वत् सकाशात् ' श्रेयसी ' जुतः ?
' यद्वै त्व ' यद्वस्तु त्वं ' वेद्य ' जानासि । ' अहं तद् विज्ञापयामि ' तदन्तर्गतविषयं परेषां विविधं प्रतिपाद-
यामि । तन् ' सञ्ज्ञापयामि ' सम्यग् ज्ञापयामि, प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन-सञ्ज्ञापन-साध्यं भवेत्, अत-
स्त्वत्तः श्रेयसीत्यर्थः ॥ १० ॥

ते प्रजापतिमिति । एव विवदमाने ' ते ' मनश्च वाक् च ' प्रश्नं प्रति प्रजापतिम् ' ' एयतुः ' जग्मतुः ।
' सः ' च ' मनस एव ' अनुकूलम् ' उवाच ' तदाक्षयमुदाहरति-मन एवेति । कृतानुकरत्वेस्य निकर्षित्वं
लोकेप्रसिद्धया दर्शयति-श्रेयसो वा इति ॥ ११ ॥

सा हेति । एवं प्रजापतिकोके ' सा ' वाक् पराजितत्वेन ' उक्ता ' ' विसिम्भिये ' विगलस्त्वया यज्ञवीचीं
भभूव । तस्मात् परामवान् तस्या वाचो यो ' गर्भः ' देवमनुष्यादेर्नामुत्पत्तिहेतुः, सोऽपि ' पपात ' । ' सा
वाक् ' पराजयेन खिला सर्वा ' प्रजापतिम् ' ' उवाच ' उक्तवती । किमिति ? हे प्रजापते ! ' तुभ्यमहम् '
' अहव्यवाड् ' अहव्यवहनस्याहेतुपूर्तव ' भूयासम् ' ' यां मा ' पराजितवेनोक्तवानसि । यस्मादेव वाचोक्तम्,
' तस्मात् ' एव कारणान्, यज्ञसंबन्धि यत् किमपि प्रजापतिदेवताक कर्म, ' तद् ' सर्वं वाग्व्यापारविरहेण
' उपाश्वेव क्रियते ' अहव्यवाडि-इति प्रागुक्तार्थस्मारणम् ॥ १२ ॥

(जु) तद्वैतुद्देवाः । (०) श्वेतश्चर्मन्वा युस्मिन्वा बभ्रुस्तुद्ध स्म पृच्छन्त्यु-
त्रैवत्यारे दिति ततोऽत्रिः मुन्यभूव तस्मादुप्यात्रेषु योषितैरुस्येतुस्यै हि
योपायै व्वाद्यो देवताया ऽएते सुम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । (४. ५.)

चतुर्थाऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (२-४) ॥

तद्वैतदेवं श्वेतश्चर्मन् वा युस्मिन् वा बभ्रुः । तद् स्म पृच्छन्ति-अत्रैव त्या ३ दिति । ततोऽत्रिः
सम्बभूव । तस्मादुप्यादेव्या योषितैरुस्यै । एतस्यै हि योपायै वाचो देवताया एते सम्भूताः ॥ १३ ॥

स पत्नियो वाचो गर्भं कथ्यमानोदिति तदिदानीमनुमन्वत्त-तद्वैतदिति । ' तत् ' ' ह ' खड्ग ' एतत् ' वाच सकारात् पत्नित ' रेत ' ' चर्मन् ' चर्मणि ' अन्वास्मिन् वा ' यस्मिन् कस्मिन्चित्वात्रै देवाः ' रभु ' श्रुतवन्त भ्रुत्वा च ' तत् ' प्रतिदिवस ' पृच्छन्ति '-अत्रैव न्या ३ दिति । ' अत्र ' अस्मिन् पात्रे किं'त्याइन् एतन्मसिद्ध रेत कथ्यभूत् ' इति ' विधात्यन्त एतस्य ' विधीयमाणानाम् "-(पा० सू० ८. २. ९०) इति प्लुति । यस्मादेवैर्विचारितम्, ' तत् ' तस्मात् स गर्भं ' अत्रि ' सम्भूव । अत्रैव त्पदित्यत्रिरिति शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थ । यतो गर्भोऽप्यात् सुतो गर्भोऽत्रि सप्त, तस्मात् सुतगर्भो रजस्वला ह्री माथा ' आत्रेयी '-इत्याह्वारते । तथा ' योषिता ' सह सम्भाषणादिक कुर्वन् पुत्र ' एतस्यै ' भवति । तैत्तिरी-यकेऽप्याह्वारतम्--" तस्मान्मन्वद्रासना न सवदेत, न सहामीत "-(तै० म० २. ५. १. ५.) इति ।

ननु यस्या गर्भोऽत्रि सजातः, सैव वागात्रेयी, सर्वस्त्रीणा कथमात्रेयीत्वमित्यत आह-एतस्या इति । ' एतस्यै ' स्त्रीरूपधारिण्या एतस्या खलु वाग्देवताया ' एते ' लौकिका सर्वे गर्भा ' सम्भूता ' । गर्भो-हृत्प्लुत्वेण चर्मणि श्रुत रेतो हि गर्भस्त्वना परिणमति, तच्च वाहूमन्वयेनेति सिद्ध सर्वात्मनात्रेयित्व-मित्यर्थ ॥ १३ ॥ १ ॥ (४. १.)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाधनुरो देवाद् विज्ञातार्थमहेभर ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोमन्त्रं कनकहृत्पुत्राङ्गुली स्वर्गगर्भं,

तत्तावधीन्यमसीरिखिदशानलताधेनुसौवर्णभूमौ ।

रत्नोक्ता रुक्मवाजिद्विपनहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो,

व्यग्रानीद्विध्वंक्त प्रथितविधिमेहाभूतयुक्त घट च ॥

धान्यादिं धन्यजन्मा तिलम्बभन्तुल स्वर्गजं वर्णमुह्य ,

कार्गसीय वृषावान्मुड्कतन्जडो राजद राजपूज्य . ।

आन्योत्थ प्राज्यजन्मा एवजन्मकृम शार्कर चार्कनेजा,

रत्नादधो रत्नरूप गिरिमकूल मुदा पात्रमास्तिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राधाधिराजपद्मेश्वरैदिस मार्गप्रवर्तकश्रीहृत्हरमहाराजसाक्षात्पुरुन्दरेण सायणाचार्येण विरचिते

माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये समाप्त ॥ ४ ॥

१-अत्रैव त्या ३ दिति यस्मादेवैर्विचारितम्-इति ४० वा० युक्तं वेतदेव । २-"आत्रेयी च एतस्यै हृत्पुत्राङ्गुल्यते" इति ।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

—X—

स वै प्रवरायाथावयति । तद्यत्प्रवरायाथावयति यज्ञो वाऽआथावणं यज्ञमभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणा ऽइति तस्मात्प्रवरायाथावयति ॥ १ ॥

स इध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याथावयति । स यद्द्वानारभ्य यज्ञमध्वर्युराथावयेद्-वेपनो वा ह स्यादन्यां वृत्तिमाच्छेत् ॥ २ ॥

(त्त) तद्धोके । वेदेस्तीर्णायै वह्निरभिपद्याथावयन्तीध्मस्य वा शकलमपच्छिद्यभिपद्याथावयन्तीदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिपद्याथावयाम ऽइति वृदन्तस्तदु तथा न कुर्यादेतद्वेकिञ्चिद्यज्ञस्य येरिध्मः सन्नद्धो भवत्यग्निं ११ सम्भृजन्ति तदेव सुलु यज्ञमभिपद्याथावयति तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याथावयेत् ॥ ३ ॥

होतृप्रवरणम् ।

म वै प्रवरायाथावयति । तद्- यत् प्रवरायाथावयति-यज्ञो वा आथावणम्, यज्ञमभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणे-इति । तस्मात्प्रवरायाथावयति ॥ १ ॥

स इध्मसन्नहनान्येवाभिपद्या-आथावयति । स यद् ह अनारभ्य यज्ञमध्वर्युराथावयेद्-वेपनो वा ह स्याद् अन्यां वाऽऽर्तिमाच्छेत् ॥ २ ॥

तद्धोके वेदेः स्तीर्णायै वह्निरभिपद्याथावयन्ति, इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्यभिपद्याथावयन्ति- ' इदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य; इदं यज्ञमभिपद्याथावयामः ' इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । एतद् वै किञ्चिद् यज्ञस्य-येरिध्मः सन्नद्धो भवति, अग्निं सम्भृजन्ति; तदेव सुलु यज्ञमभिपद्याथावयति; तस्मादिध्मसन्नहनान्येवाभिपद्याथावयेत् ॥ ३ ॥

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् । निर्मये, तमह वन्दे विद्यानीर्धमहेध्वरम् ॥

चतुर्थे सामिनेत्यादिराधारान्तः प्रदर्शितः । प्रयोगः, पञ्चमेऽधास्मिन् प्रवरदिनिरूपयते ॥

तत्र देवहोत्रार्थेपमालुबहोत्राणां वरणं विवशुराशौ तदहृतया आग्रावणं विवत्ते-स वै प्रवरायाथावयतीति । ' सः ' अध्वर्युः प्रवरार्थम् ' आग्रावयति ' आग्रावयेत् । विहितमाग्रावणं प्रवरायति-तद्यत् प्रवरायत्येत्यादिना । आग्रावणस्य यज्ञनिर्वर्तकत्वात्पक्षम् । अयं होतारमिति । देव होतारम् अग्निमित्यर्थः ॥ १ ॥

आग्रावणाद्गतयेध्मवन्धनदर्माणां प्रहृणं विवत्ते-स इध्मसन्नहनान्येवेति । एवकागे वक्ष्यमाणसङ्घट्टनिरासार्थः ।

विपथे शयनमह-स यद्धेति । यज्ञावयवस्य कस्यचिदनन्वात्मने सति निरात्मवन्तत्वेन ' वेदः ' कल्पनशीलो ' वा स्यात् ' ' अन्यां वा ' पतनादिलक्षणात् ' आर्तिम् ' प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

तत्र केवाचित् पशुमुपन्यस्यति-तद्धोके इति । स्तोत्राया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० सू० २।३।६२वा. १) । तेनामभिप्रायमाविष्करोति-इदं वा इति । स्तरणमभिव्यक्त्यर्थे कार्यस्य करणात् ' इदं ' बहिर्द्वारिक ' यज्ञस्य'

(त्तु) मुऽआश्राव्य । अ एव देवुना ११ होता तमेवामे प्रवृणीतेऽग्निमेव तुदप्रये चैवैतद्देवेभ्यश्च निहृते यद्दहामेऽग्निं प्रवृणीते तुदप्रये निहृतेऽथ यो देवाना ११ होता तममे प्रवृणीते तुद् देवेभ्यो निहृते ॥ ४ ॥

सु ऽआह । (हा) अग्निर्देवो देव्यो होतित्यग्निर्हि देवाना ११ होता तस्मादाहाग्निर्देवा देव्यो होतिति तुदप्रये चैवैतद्देवेभ्यश्च निहृते यद्दहामेऽग्निमाह तुदप्रये निहृतेऽथ यो देवाना ११ होता तमम ऽआह तुद्देवेभ्यो निहृते ॥५॥

स आश्राव्य—य एव देवाना होता, तमेवामे प्रवृणीते—अग्निमेव । तद् अग्नये चैवैतद् देवेभ्यश्च निहृते । यद्दहामेऽग्निं प्रवृणीते—तद् अग्नये निहृते, अथ यो देवाना होता, तममे प्रवृणीते, तद् देवेभ्यो निहृते ॥ ४ ॥

स आह—“अग्निर्देवो देव्यो होता”—इति । अग्निर्हि देवाना होता, तस्मादाह—अग्निर्देवो देव्यो होतिति । तद् अग्नये चैवैतद् देवेभ्यश्च निहृते । यद्दहामेऽग्निमाह—तद् अग्नये निहृते । अथ यो देवाना होता—, तममे आह—तद् देवेभ्यो निहृते ॥ ५ ॥

‘ विधिः ’ अर्थः । सप्तम्यन्तः । निरुत्तराकरोति—तद् तु त्रयेति । पञ्चान्तरादस्य त्रिसंयमाह—एतद्वा इति । सप्त-सप्तनामित्यन्तार्जनलक्षण-कार्यदयैकरणाद् ‘ एतत् ’ इत्यन्तर्हानामकमेव ‘ यज्ञस्य ’ ‘ किञ्चिन् ’ प्रशान्तमन्त्रः ; अतस्तद्धारणपक्ष एव श्रेयान्तिवर्थः । अत एव काल्यायन आदाविष्णमन्त्रदान्मेवाभिधाय पश्चात् पश्चान्तरा निदिदिश—“इत्थसप्तहान्यादापो प्रायवेयादास्तं श्रौषडित्यग्निं वेदिवर्हिरेव्यगकलमाच्छिद्यैरे” (वा० श्रौ० सू० ३ । २१-२३) इति ॥ ३ ॥

अथ देवहोतृवर्षरण विधत्ते—स आश्राव्येति । ‘ अग्ने ’ आर्षवहोतृवरण—मानुषहोतृवरणान्या पूर्वम् । देव-होतार विशिनष्टि—अग्निमेवेति ॥

वरणस्य प्रयोजनमाह—तद्प्रय इति । ‘ निहृते ’ ‘ नि-हुङ्-अपनयने (धा० पा० अ० आ० ११९९) अपनयेत्यन्वयात् तदन्वकारप्रयुक्तोऽपराध । तस्य क्रियमाणत्वात्तन्निहृत्य । कर्ष्य देवाना निहृत्य स्वादिति त प्रकार विभज्य दर्शयति—यद्दहामेऽग्निमित्यादिना । अग्नेर्देवहोतृत्वेन देवमन्त्रवात् तद्दरणेन तेषामपि निहृत्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरणमिवाह—स आर्षेति । तथैव काल्यायनोऽप्याह—“अथ प्रष्टव्येऽग्निर्देवो देव्यो होतित्यादिना” (का० श्रौ० सू० ३, २५) प्ररविशिरोपार्थवादे यो देवाना निहृत्य सप्तहविषरण्याम्यामुक् , त मन्त्रपदनापार्थमिधानद्वारेणापि प्रतिपादयति—अग्निर्हि यादिना, अग्नेर्देवहोतृत्वसमर्पणेन ॥ ५ ॥

१-अग्निर्देवो देव्यो होतित्यन्वयः सप्तम्यन्तः न इत्यन्ते । २-अश्रावणं प्रवृणोति वाच्यार्थोपयोगे समुच्चये उपारोकोपयुक्तित्त्वंनाह । एव च प्रवृणोति इत्यन्वयः इतिपाठोक्त्या न सिद्धा अन्वयानुवृत्तात् । तथा वाच्यं वाच्ये—“प्रवृणोति इत्यन्वयः कर्ष्यदेवे तिष्ठन्मन्त्रमिषसप्तहान्यादावदक्षिणामुक् इति” आ० श्रौ० सू० ३ अ० १५० २-” हेतुः—देवत्वं सप्तहोतृत्वं किञ्चिन्नमन्त्रपाठवत् इति पूर्णं मन्त्र-कालियन्त्रपाठः ।

देवान्यक्षद्विष्टांश्चिकित्वाणिति । (त्ये) एष वै देवाननु विद्वान्युदग्निः सु
ऽएनाननु विद्वाननुष्टया यक्षडित्येवैतुदाह ॥ ६ ॥

मनुष्वद्भरतवदिति । मनुर्ह वा ऽअग्ने यज्ञेनेजे तदनुकृत्येमाः प्रजा यजन्ते
तस्मादाह मनुष्वदिति मनोर्यज्ञऽइत्युवा ऽआहुस्तस्माद्देवाह मनुष्वदिति ७ ॥

भरतवदिति । (त्ये) एष द्वि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहु-
रेषऽउ वाऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा विभर्ति तस्माद्देवाह भरतवदिति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथाप्यं प्रवृणीते । (तऽ) ऋषिभ्यश्चैवेनमेतुदेवेभ्यश्च निवेदय-
त्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादाप्यं प्रवृणीते ॥ ९ ॥

“देवान्यक्षद्विष्टांश्चिकित्वाणिति”-इति । एष वै देवाननु विद्वान्-युदग्निः । स एनाननु विद्वान्
अनुष्टया यक्षद्-इत्येवैतुदाह ॥ ६ ॥

“मनुष्वद् भरतवद्”-इति । मनुर्ह वा अग्ने यज्ञेनेजे, तदनुकृत्येमाः प्रजा यजन्ते; तस्मादाह
मनुष्वदिति । मनोर्यज्ञः-इत्यु वा आहुः, तस्माद्देवाह-मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

भरतवदिति-एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति, तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा इमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभर्ति, तस्माद्देवाह-भरतवदिति ॥ ८ ॥

अथाप्यं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवेनम्-एतद् देवेभ्यश्च निवेदयति-“अयं महावीर्यो यो यज्ञं
प्रापद्” इति, तस्मादाप्यं प्रवृणीते ॥ ९ ॥

द्विष्टांश्चिकित्वाणिति-इति । विद्वान्-इत्यनेन यद्वानुदेवताभिज्ञानम्, “चिकि-
त्वाणिति”-इति परिज्ञानस्याप्यविस्मरणम् । अग्नेत्यादिभिज्ञानत्वात् “विद्वान् आ यज्ञि विदुषो निवन्ति” इत्यादि-
मन्त्रेण (ऋ० स० १. १४. २) प्रसिद्धम् । ‘अनुष्टया’ अनुक्रमेण्यर्थः ॥ ६ ॥

मनुष्वदिति तृतीयमन्त्रभागगतस्य ‘मनुष्वन्’ पदस्य सामर्थ्यलब्धेऽर्थः-तदनुकृत्येत्यादि । अन्वयः-
यथा मनुः स्वर्गाय यज्ञे देवान् अनुक्रमेणोष्टवान्, एवम् ‘इमाः प्रजाः’ अपि ‘यजन्ते’ तद्भूमिनि होना
भूत्वा यजन्त्यर्थः । तस्मादिभिः शान्तरामह-मनोर्यज्ञ इत्यादिना । ‘इति’-शब्दोऽप्यर्थः, ‘वै’-शब्दः
प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे ‘मनुष्वन्’-इति “तत्र तस्यैव” (पा० सू० ६. १. ११६) इति षष्ठ्यर्थे वृत्तिः ।
यस्मात् ‘मनोर्यज्ञ इति’ आहुः । सर्वे जनाः, अतो मनोर्यज्ञकर्तृत्वम् मनोर्यज्ञ इवास्मिन् यज्ञेऽपि देवान् यज-
न्वित्यर्थः । “नमोऽङ्गिरेमनुषां वसुपतस्त्वयानन्”-(पा० सू० १. १. ४ । १८ वा० ३) इति मसञ्चन
पदसञ्चारा स्तवभावः ॥ ७ ॥

भरतवदिति । भरतशब्दस्यान्यभिप्रायकत्वं इहा न्युदासि दर्शयति-एष हीत्यादिना ॥ ८ ॥

यत्रमानस्यार्थेयवर्ण विधत्ते-अथाप्यमित्येति । ‘अथ’ देवहोतृवर्णानन्तरम्, ‘आप्येन’ ऋषीणां

१-“अनु” इत्येतदप्यत्र सम्बन्धस्य भावार्थं सुष्ठुवति यथा । सम्बन्धस्येव । ‘अपदुष्टु’ इत्युक्तेः । (४. १. १५)
इति विधीयमानः कृत्यत्वो बहुवचरनात्पठेत्सर्वदपि भरति इति ऋ० स० १. १५. ३ मध्ये सत्यः । ‘अनु’ इति
‘सु पौ सुष्ठुवति’ (पा० सू० ७. १. ३९) तुर्जयता वाचोऽय इति ऋ० स० ४. ४. १५ मध्ये स एतद् । १-भाष्येति
पदं कुर्वन् प्रतिभाति ।

परस्तादर्वाक्प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायस-
स्पृतय ऽऽ चैवेतच्छिहृत ऽऽइदं हि पितैवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्प-
रस्तादर्वाक्प्रवृणीते ॥ १० ॥

सु ऽआर्षेयमुक्त्वाह । ब्रह्मण्यदिति ब्रह्म इयमिस्तस्मादाह ब्रह्मण्यदित्या
च वक्षदिति तस्या ऽपुवेतद्देवता ऽआवोद्वा ऽआह ताऽपुवेतदाह्यं च
वक्षदिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽऽइति । (त्ये) एते वै ब्राह्मणा यज्ञस्य
प्रावितारो येऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तुहु तेभ्यो
निहुते तुस्मादाह ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितारऽऽइति ॥ १२ ॥

परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्धि अर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते, ज्यायसस्पृतय उ चैवेतच्छिहृतं । इदं
हि-पितैवाग्ने, अथ पुत्रः, अथ पौत्रः । तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ॥ १० ॥

स आर्षेयमुक्त्वा आह- ' ब्रह्मण्यद' इति । ब्रह्म इयमिः, तस्मादाह-ब्रह्मण्यदिति । 'आ च वक्षद्'
इति । तथा पुवेतद् देवता आवोद्वा आह ता पुवेतदाह-आ च वक्षदिति ॥ ११ ॥

"ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः"-इति । एते वै ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचानाः ।

स्यमिन् समन्वयुं ' कर्णल ' वरुण इत्यादि । " अनुवदमुर्बन् " इति (का० श्रौ० सू० ३, २९)
गीर्णयन् । त-प्रभोजनमाह-कृषिभ्यश्चेति । ' म ' वृष्टुमन्वत्तवान् ' अय ' यजमान शापिष्यताभ्ययन-
सम्पत्त्या हि महासामर्थ्यानि येषांस्तुवदसुवेदिति पुरातनप्रसिद्धकविदृष्टान्तेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमा-
नस्य सामर्थ्यमावेदित मवति । अत्रान्वायाने दवताशास्त्रहान् तन्मन्त्रिषान् निहन्मिन्मिषेय ' कृषिभ्यश्चेदेक-
स्मदेवम्यथ ' -इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

विहितमार्गेष्वरणमनरोहेण कर्त्तव्यमिति विरते-परस्तादर्वागिवादिना । ज्यायसस्पृतय-इति ।
' न्यायान् ' इव पूर्वमित्यर्थ, तत्त्व पति ततोऽपि ज्येष्ठ पूर्वपुत्रय । प्रयेकत्रिवशैकवचनप्रयोग, य पूर्व-
पूर्वन्तमै-तस्मै तत्प्रामप्रहणेन निहन् कृतवान् मन्त्री-वर्ष्य ॥

परस्तादर्वाक्प्रवृणीते-इदं हीति । पिता, पुत्र, पौत्र, इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यत्, ' इदं हि '
लोकसिद्धम्, अतस्त्वनुनागेण आर्षे वरुणेऽपि पूर्वैरेषुवदसुवेदिति अर्वाच्यमैव युज्यमित्यर्थ । तथा च कात्मीयक
स्वरामिषान्मन्त्रे अवरोहकमेवैव वरुणमाह-" क्षुत्रवच्यवचनवदप्रधानवदौर्ववजमदप्रिवदित्यादिना " ॥ १० ॥

आर्षेयमिति । मन्त्रतोषस्य प्रथमनामनूयव्यावृष्टे-ब्रह्मण्यदिति । ' ब्रह्म ' परिवृष्ट कर्म, । तस्मात्कृत्वाद्
' अग्नि ' अथ ' ब्रह्म ' स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थ । आ च वक्षदिति । ' वाणव देवता ' आर्षेयम्
आहनुम् ' अग्निप्र जा वह " -इत्यादिना ' आह ' होता, ' ता एव ' आवहदिति ॥ ११ ॥

तन्मन्त्राव्यामाह-ब्राह्मणा इति । सङ्घेदेव्याव्ययिन ' अनुचाना ' ' ये ' इति, त एवात्र

(त्य) असौ मानुषऽइति । तदिमं मानुषं ॐ होतारं प्रवृणीतेऽहोता ऐषु पुगुथैर्तुर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृत्तो होता जपति । देवता ऽनुपधावति यथानुष्ठया देवेभ्यो वषट्कु-
र्याद्यथानुष्ठया देवेभ्यो ह्यं वृहेद्यथा न हलेदेवं देवता ऽनुपधावति ॥ १४ ॥

तत्र जपति । (त्ये) एतुत्वा देव सवितर्वृणत ऽइति तत्सवितारं प्रसवा-
योपधावति स हि देवानां प्रसवित्तामि ॐ होत्रायति तदग्रये चैवेतुदेवेभ्यश्च

पते ह्यं तन्वते, एत एनं जनयन्ति । तद्दु तेभ्यो निदुते । तस्मादाह-ब्राह्मणा अस्व
यज्ञस्य प्रावितार इति ॥ १२ ॥

‘असौ मानुषः’ इति तदिमं मानुषं होतारं प्रवृणीते । अहोता ऐष पुरा, अथैर्नाई होता ॥ १३ ॥

स्वस्त्ययनजपः ।

स प्रवृत्तो होता जपति, देवता उपधावति । यथानुष्ठया देवेभ्यो वषट्कुर्याद्, यथानुष्ठया
देवेभ्यो ह्यं वहेद्, यथा न हलेद्-एवं देवता उपधावति ॥ १४ ॥

तत्र जपति-“ एतस्या देव सवितर्वृणते ”-इति । तत्सवितारं प्रगवायोपधावति । स हि

‘ ब्राह्मण ’-शब्दाभिधेया ऋषिजः; तं ‘ प्रावितारः ’ कर्तारः । अवतिरत्र क्रियावचनः । ‘ तन्वते ’-इत्यस्य
तात्पर्याभिधानं ‘ जनयन्ति ’ इति । यस्मादेतद्ब्राह्मणाद्यन् तेभ्यो निदुवः कृत्नो मवति, तस्मादय मन्त्रमागः
पठन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

आर्षेयवरणानन्तरं मानुषहोत्रकरणं कर्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तदरणमित्याह-असाविति । ‘ तत् ’
तेन ‘ असौ ’-इति मन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होत्रनामं प्रथमान्तं निर्दिशेत् । तथा च कान्यायन-“ असौ
मानुष इति होत्रनामग्रहणम् ”-(का० श्री० सू० ३. ३१. ३२) इति । ‘ अहोता ’-इति ष्टेदः ।
‘ एतद्दि ’ एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे मति ॥ १३ ॥

इत्थमभ्यर्चुकर्तृक होत्रवरणमभिधाय तस्य स्वं जपं विधत्ते-स प्रवृत्तो होता जपतीति । ‘ देवता उप-
धावतीति ’ जपप्रयोजनकथनम्; ‘ तस्माद् ’ मन्त्रे मति पित्रन्यादीनां श्रवणात् । उपधावनप्रकारं योत्र-
यित्वा दर्शयति-यथानुष्ठयेति । यथा याज्यात्ममये होता वषट्कर्तव्यदेवता अनुदित्य अनुदित्य वषट्करोति,
यथा वा अग्निम् तं देवमुदित्य ह्यं वहेति, तथा च न यज्ञो यथा ‘ न हलेद् ’ न चन्देत्, न अश्येत्; एव
स होता देवेभ्य उपधावनं कृतवान् मवति ॥ १४ ॥

तत्र जपतीति । ‘ तत्र ’ तस्मिन् वरणाद्ये कर्मणि । मन्त्रमागस्यायमर्थः-हे ‘ सवितः ! ’ सकलकर्मानु-
ज्ञातः ! ‘ देव ’ ‘ एतत् ’ एतेन मम वरणेन मद्याजेन ‘ त्वा ’ त्वामैव ‘ वृणते ’ अध्वर्यवः । ‘ तत् ’ तेन

१-‘ प्रवृत्तेऽहोता ’ इति मूल इति हेतुम् । २-“ अत्राभ्यर्चुकर्तृक होत्रवरण धुर्या प्रतिपादितमत एव इत्यवयवेन ‘ होत्रेदि ’
इत्याचलत्ववत् ‘ एदि होतः ’ इति वाच्यत्ववत् होत्रमन्त्रग्रन्थोऽभ्यर्चुमूले नोपनिषद्दो न वा होत्रमूलेऽपि दर्शितः । अ-
थानुष्ठयेति कुर्यात् इति होत्रमन्त्रग्रन्थेऽप्यनुष्ठयन्त्या इत्यादिनाः धीतकर्मधरा ऋषेया एव, तेषामाचारस्येति वदन्त्यानाम्
इति । ३-‘ अनुदित्य वषट्करोति ’ इति पा० ।

त्रिहते यदहाग्नेऽग्निमाह तदग्रये निहतेऽथ यो देवाना थँ होता तमग्र
ऽआह तदु देवेभ्यो निहते ॥ १५ ॥

सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पित्रा वैश्वानरः प्रजापतिस्तु-
त्संवत्सराग्रयेवैतत्प्रजापतये निहतेऽग्ने पूषन्बृहस्पते प्र च वृद् प्र च यजे-
त्यनुवक्ष्यन्वा ऽएतद्यक्ष्यन्भवति तदेताभ्य ऽपवैतदेवताभ्यो निहते यूप-
मुब्रूत यूपं यजतेति ॥ १६ ॥ [शतम् ४००]

वसूना थँ रात्रौ स्याम । रुद्राणामुर्वायाथँ स्वादित्या ऽऽदितये स्यामा-
नेहस ऽडृत्येते वै त्रया देवा यदसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेषामभिगुप्तौ
स्यामेत्येवैतदाह ॥ १७ ॥

देवना प्रसविता । “ अग्नि होत्राय ”—इति । तदग्रये चैवैतद् देवेभ्यश्च निहते । यदहाग्नेऽग्निमाह-
तद् अग्रये निहते । अथ यो देवाना होता तमग्ने आह—तद् देवेभ्यो निहते ॥ १५ ॥

“ सह पित्रा वैश्वानरेण ”—इति । संवत्सरो वै पित्रा वैश्वानरः प्रजापतिः । तत्संवत्सराग्रयेव
एतत्प्रजापतये निहते—“ अग्ने पूषन् बृहस्पते प्र च वृद्, प्र च यज ” इति । अनुवक्ष्यन्
वा एतद् यक्ष्यन् भवति, तदेताभ्य पवैतद् देवताभ्यो निहते—“ यूपमुब्रूत, यूप यजत ” इति १६

“ वसूनां रात्रौ स्याम, रुद्राणाम् उर्वायाम्, स्वादित्या आदितये स्यामानेहसः ”—
इति । एते वै त्रया देवाः—यद् असवो रुद्रा आदित्याः । एतेषामभिगुप्तौ स्याम—इत्येवैतदाह ॥ १७ ॥

मन्त्राण्येन सवितुर्लुवा कृन्वा मवति । ‘ हि ’—अन्वेन “ सविता वै प्रसवानामीशे ” (ऐ० ब्रा० १. ३.
१) इत्यादिद्विप्रसिद्धिर्पोष्यते । अग्नि * होत्रायेतीति । हेतु कर्म ‘ होत्र ’ स्व-स्व-मन्त्रपाठादि, सत्
होत्र कर्तुम् * अग्नि ’ कृणते, न तु मामित्यर्थः । मन्त्रगत यदग्नि—पदम्, यच्च सविशेषण देवहोत्रपदम्, तद्-
मय पूर्ववद् विषय्य प्रसवति—तदग्रय इत्यादिना ॥ १५ ॥

सह पित्रेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वानरा, तेषां सम्बन्धी वैश्वानर, स च पालनात् ‘ पिता ’ उच्यते,
तत्र सह, अग्नि कृणत इति पूर्वत्र सम्बन्ध । वैश्वानरा मरु देवमग्नि च कृणत इत्यर्थः । वैश्वानरस्तान्दस्याग्नी
प्रसिद्धेशामिमतवर्षमाह—संवत्सरो वा इति । “ संवत्सरो वै प्रजापति ” (ऐ० ब्रा० ३. २. ७) इति
श्रुते । संवत्सरस्य प्रजापतिवत्त्वं, तस्यैव सकलमनुष्थोपादकत्वेन सम्बन्धाद् वैश्वानरत्वम् । अग्ने पूषन्निति
मन्त्रभागात्साधिप्राप्तमाह—अनुवक्ष्यन् वा इति । होत्रा धनुवाक्या पठिष्यन्, याज्याणि ‘ यक्ष्यन् ’ च
‘ भवति ’ ‘ तद् ’ एतदनुवचन यजनस्यैव ‘ एताम् ’ अम्यादिदेवताम् । निहवाय मवति । ‘ प्र च वृद् ’
‘ प्र च यजेति ’ प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः । एतामेव निहृति विशादयति—यूपमिति ॥ १६ ॥

वसूनापिति । रातिर्दानम्, तस्यां ममेव, धनं क्लमेमर्हत्यर्थः । ‘ रुद्राणाम् ’ ‘ उर्वायाम् ’—इति उरुत्वे,
तेषां यमहत्वम्—सस्मिन् स्वामेति सम्बन्धः । ‘ स्वादित्या ’ तेषामुपसर्तनेन सुप्रीता आदित्या वयम् ‘ अदि-

१-मन्त्राण्येन सवितुर्लुवा कृन्वा मवति । तथा एतद् अनुवचनयजनयोस्तेष्वारोपः च इति त्वात् । एवं चैव तत्सामान्य-
म् । एतन्नेऽग्ने ।

जुष्टमद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासमिति । जुष्टमद्य देवेभ्योऽनूच्यासमित्येवैत-
दाह तद्धि सनृद्धं वो जुष्टं देवेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १८ ॥

(जु) जुष्टां ब्रह्मभ्यः ऽइति । जुष्टमद्य ब्राह्मणेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह
तद्धि सनृद्धं वो जुष्टं ब्राह्मणेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १९ ॥

(जु) जुष्टां नराग्रस्तायेति । प्रजा वै नुरस्तत्सुर्वाभ्यः प्रजाभ्यऽजाह
तद्धि सनृद्धं वक्ष्येद वक्ष्यन् साध्वन्वोचत्साध्वन्वोचदित्येव विवृज्यन्ते
यद्यद्य होतृवयं जिह्नं बभुः परापतत् अग्निष्टत्पुनराधियाजानवेदा विच-
र्षाणिति वया वानुग्नेऽग्निहोत्राय श्रावृणत ते श्रावन्वत्रेवं वन्मेऽत्र प्रवरेणा
मायि तन्मे पुनराप्याययेत्येवैतदाह तयो हत्येतत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥

“जुष्टमद्य देवेभ्यो वाचमुद्यासम्”-इति । जुष्टमद्य देवेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह । तद्धि
सनृद्धं-वो जुष्टं देवेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १८ ॥

“जुष्टां ब्रह्मभ्यः”-इति । जुष्टमद्य ब्राह्मणेभ्योऽनूच्यासमित्येवैतदाह । तद्धि सनृद्धं-वो जुष्टं
ब्राह्मणेभ्योऽनुब्रवत् ॥ १९ ॥

“जुष्टां नराग्रस्ताय”-इति । प्रजा वै नराः । तत्सुर्वाभ्यः प्रजाभ्य आह । तद्धि सनृद्धम् । वक्ष्य
वेद, वक्ष्य न, साध्वन्वोचत्-साध्वन्वोचत्-इत्येव विवृज्यन्ते । “यद्यद्य होतृवयं जिह्नं बभुः
परापतत्, अग्निष्टत् पुनराधियाजानवेदा विचर्षाणिः”-इति । यथा मानसंज्ञान् होत्राय
श्रावृणत-त्रे श्रावन्वत्; एवं यन्मेऽत्र प्रवरेणामायि, तन्मे पुनराप्यायते-इत्येवैतदाह । तयो हत्ये-
वत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥

(३) अथ होत्वृषदन्मुपविशति । स होत्वृषदनादेकं तृणं निरस्यति निरस्तः परावसुर्हेति परावसुर्ह वै नामासुराणां १ होता स तमेवैतद्द्वोत्वृषदना-
ञ्चिरस्यति ॥ २३ ॥

(त्पृ) अथ होत्वृषदन् ऽञ्जुपविशति । (ती) इडमहमर्वाविसोः सद्ने सीदामीत्यर्वाविसुर्वे नाम देवानां १ होता तस्यैवैतत्सद्ने सीदति ॥ २४ ॥
तत्र जपति । विश्वकर्मस्तनूपा ऽअसि मा मोदोपिष्टं मा मा हि १ सिष्ट-
मेष्ट वां लोक इत्युदङ्ङेजत्यन्तरा वा ऽएतदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते
वृद्ध ताभ्यां त्रिहते मा मोदोपिष्टं मा मा हि १ सिष्टमिति तथा हेनमेतो उ
हि १ स्तुः ॥ २५ ॥

अथ होत्वृषदन्मुपविशति । स होत्वृषदनादेकं तृणं निरस्यति—“निरस्तः परावसुः”—इति ।
परावसुर्ह वै नामासुराणां होता, स तमेवैतद्द्वोत्वृषदनाद् निरस्यति ॥ २३ ॥

अथ होत्वृषदने उपविशति ‘ इडमहमर्वाविसोः सद्ने सीदामि ’ इति । अर्वाविसुर्वे नाम देवानां
होता, तस्यैवैतत् सद्ने सीदति ॥ २४ ॥

तत्र जपति—“विश्वकर्मस्तनूपा असि । मा मोदोपिष्टम् । मा मा हिंसिष्टम् एव वा
लोकः”—इति उदङ् एजति । अन्तरा वा एतद्—आहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते । तद् ताभ्यां
त्रिहते—मा मोदोपिष्टम्—मा मा हिंसिष्टम्—इति । बया हेनमेतो न हिस्तः ॥ २५ ॥

अपेति । सम्पर्शनदेशान् ‘ होत्वृषदन् ’ प्रत्यागच्छेत् । उत्तरवेदिश्रोणोर्होत्वृषदन्म् । ‘ सः ’ होता तस्मान्
सदनात् ‘ एकं तृणं ’ “ निरस्त ”—इति मन्त्रेण निरस्येत् । परावसोर्निरस्ते कारणमाह—परावसुर्हेति ।
‘ परा ’ परागतं ‘ वसु ’ यज्ञाह्वयं घनं यस्मान्, सं तथोक्तः ॥ २३ ॥

“ अथ होत्वृषदन् इति । उपवेशनमन्त्रमाह—इडमहमिति । ‘ अर्वा ’ अर्वाक्—अभिमुखं—‘ वसु ’
यज्ञाह्वयं घनं यस्य, स तथोक्तः । ‘ तस्य ’ ; संदित्यत्रेति ‘ सद्ने ’ स्थानम् । तत्र संस्थितिमावयन्वा स्वपमसि
तत्सद्ने भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तत्रोपविष्टस्य मन्त्रजपं विधत्ते—तत्रेति । हे विश्वकर्मन् ! कृत्स्नविषयव्यापारं करोतीति विश्वकर्मा,
‘ तदूराः ’ तनोः पाता, महादेव ! त्वं शरीरस्य पाता भवसि । उपवेशनस्थानादीषु चरतश्चलनं समन्त्रक विधत्ते—
मा मेति । तस्याधमर्थः—हे उमा अग्नी ! युवां ‘ मा ’ मायं ‘ उत् ’ उल्लक्षमाधिक्येन ‘ मा उषिष्टः । दाह
मा कार्त्तम् । “ उष दाहे ”—इति (घा. पा. म्वा. प. १९९) घातुः † अस्मिन् तात्पर्यमाह—‘ मा हिंसि-
ष्टम् ’ इति । यत्. ‘ एव ’ ‘ लोकः ’ ‘ वां ’ सम्बन्धि स्थानम्, अतो हेतोर्नां मा हिंसिष्टमिति प्रार्थना
युक्ता । होत्वृषदनाद् ‘ उदङ् ’ उदङ्मुखं. ‘ एजति ’ । “ एजू—कर्मणे ” (घा. पा. म्वा. प. २३४)
जपन् कर्मणे । “ अन्तरा वा ’ इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

१—आरम्भादेशाम्निन् प्राङ्घने धृयमाणा इमे मन्त्रा इहेवन्नाता इष्टव्याः, न तु इहियावां धुताः प्रायेण । २—तांश्च... श्री. सू.
१।१।१। ‘ परावसुः ’ इति कीर्त्त. ३।१।३५। ३—‘ तस्यैवा उपविशतिः ’ (श्री० सू० ३. ३३) ।

(स्तोऽथा) अयाग्निमीक्षमाणो जपति । विश्वेदेवाः शास्तुन मा यथेह होता वृत्तो मनवै यन्नि-
पद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि । यथा येभ्यः पक्कं स्यात् तान् ब्रूयाद्-
अनु मा शास्त यथा वः परिवेक्ष्यामीत्येवमेवैतद्देवेषु प्रशासनमिच्छतेऽनु
मा शास्त यथा वोऽनुष्ठया वषट्कुर्बामनुष्ठया हव्यं व्यहेयमिति तुस्मा-
देवं जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् (५. १.) ॥

अग्निर्होता वेत्त्वग्नेर्होत्रमिति । (त्य) अग्निरिदं होता वेत्त्वित्येवैत-
दाग्नेर्होत्रमिति तुस्यो हि होत्रं वेत्तु प्रावित्रमिति यज्ञो वै प्रावित्रं वेत्तु

अयाग्निमीक्षमाणो जपति—“ विश्वेदेवाः शास्तुन मा यथेह होता वृत्तो मनवै यन्नि-
पद्य । प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ”—(ऋ० सं० १०. ५२.
१) इति । यथा येभ्यः पक्कं स्यात्, तान् ब्रूयाद्—‘ अनु मा शास्त—यथा वः परिवेक्ष्यामी, यथा
वः परिवेक्ष्यामी ’ इति । एवमेवैतद् देवेषु प्रशासनमिच्छते—‘ अनु मा शास्त,—यथा वोऽनुष्ठया वषट्
कुर्बाम्, अनुष्ठया हव्यं व्यहेयम् ’ इति । तुस्मादेवं जपति ॥ २६ ॥

पञ्च प्रयाजयागाः ।

“ तत्र झुगादापननिगदः । ”

“ अग्निर्होता वेत्त्वग्नेर्होत्रम् ”—इति । अग्निरिदं होता वेत्तु—इत्येवैतदाह । अग्नेर्होत्रमिति ।

अथ समन्त्रक जप विषये—अयाग्निमित्यादिना । मन्त्रस्यापमर्ष—हे ‘ विश्वेदेवा ! ’ ‘ हह ’ यज्ञे
होतृत्वेन ‘ वृत्त ’ अह ‘ यथा ’ येन प्रकारेण, ‘ यथा ’ येन ‘ व ’ ‘ यथा ’ मार्गेण, ‘ व ’ ‘ हव्यम् ’ ‘ आ ’
समताद् ‘ वहानि ’ प्रापयानि, तदुभय ‘ मे ’ अज्ञाय मह्यम् ‘ प्रवृत्त ’ । एतन्मन्त्रस्यार्थं लोकेऽष्टान्तप्रदर्शन-
पुर सर विशदयति—यथा येभ्य इत्यादिना । ‘ यथा ’ लोके कश्चित् पाचक तस्मानिन् पृच्छति—‘ पक्कम् ’
अन्न यथाऽऽनेष्यामि, यथा वानीत पात्रे समर्पयामीति । एवंप्रकारप्रश्रव्य लोके दृष्टत्वाद् उक्तमनुष्ठानमन्त्रार्पण-
मिपम । दाष्टान्तिके योजयति—एवमेवैतदिति । ‘ अनुष्ठया ’ आनुष्ठयेण ‘ वषट्कुर्बाम् ’ वषडिति शब्द
भ्याम् । वषट्—शब्दो हवि प्रदानसाधन । “ स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवभ्योऽन्नं प्रदीयते ”—
इति श्रुते । सिद्धमन्वत् ॥ २६ ॥ २ [५, १.]

इति श्रीमातृगणान्तर्पणविरचिते माध्वीये वैदार्थ्यप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्वे

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

अथ झुगादापननिगद नक्था विमर्ष व्याचिर्यासुत्पद्यं मागमन्थ तत्पर्यभाह—अग्निर्होत्रमिति । वेदितव्यस्य

१- दृष्टत्वाद् ऋ० सं० १०-५२-१-‘ होत्र ’ इति माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाध्वे पठ्यते । २- अग्निर्होत्रेने झुगादापन इत्यादि
साधने (ऋ० सं० १०-५२)

यज्ञमित्येवैतदाह साधु ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान
देवता यस्य तेऽग्निहोतृत्येवैतदाह घृतवतीमध्वर्योऽस्येति तद-
ध्वर्युं प्रसीति स यदेकामिवाह ॥ १ ॥

यजमान ऽएव जुहुमनु । योऽस्माऽभरातीयति सुऽरुपभृतमनु स यद्दे
ऽइव ब्रूयाद्यजमानाय द्विपुन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वाडत्तु जुहुमन्वाद्य
रुपभृतमनु स यद्देऽइव ब्रूयाद्वुऽआद्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वात्स्मादेकामि-
वेवाह ॥ २ ॥

तस्यो हि होत्रम् । “ वेत्तु प्रावित्रम् ”-इति । यज्ञो वै प्रावित्रम् । वेत्तु यज्ञमित्येवैतदाह ।
‘ साधु ते यजमान ! देवता ’-इति । साधु ते यजमान देवता यस्य ते अग्निहोता इत्येवैतदाह ।
‘ घृतवतीमध्वर्यो ! सुचमास्यस्व ’-इति । तदध्वर्युं प्रसीति । स यदेकामिवाह ॥ १ ॥

यजमान एव जुहुमनु, योऽस्मा अरातीयति-स उपभृतमनु । स यद्दे इव ब्रूयाद् यजमानाय
द्विपुन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् । अतएव जुहुमनु, आद्य उपभृतमनु । स यद्दे इव ब्रूयाद्-
अत्र आद्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् । तस्मादेकामिवैवाह ॥ २ ॥

मन्त्रेऽग्निहोतारान् ‘ इदम् ’-इति तत्कर्मप्रदर्शनम् । देव्यो ‘ होता ’ ‘ अग्निः ’ ‘ इदम् ’ अनुश्रेयं कर्म ‘ वेत्तु ’
जानातु । एतन्मन्त्राकम्पम् । ‘ वैचित्ति ’ किन् ! आह-‘ इदं ’ होत्रं ‘ कर्म जानाचित्याह । किं तद्देवनेनेति ?
तस्य होत्रेण प्रतिनिगतं सम्बन्धमाह-अग्नेरिति । ‘ तस्य त हि ’ तस्यै हि । स च सम्बन्धनिपिन एककारणेन
‘ उ ’-शब्देन दोष्यते । द्वितीयमगो प्रावित्रशब्दार्थमाह-यज्ञो वा इति । प्रकर्मणाम्नाति ‘ प्रावित्रः ’ यज्ञः ।
अवतोरित्रप्रत्ययः (उगा. ४ । १७१) । यज्ञपरिहाने होत्रज्ञानमपि व्यर्थमिति तज्ज्ञानमाशास्यते ।

तृतीयमगो सामान्येन निर्दिष्टं यजमानदेवता विशिष्य म्याचष्टे-साधु त इति । हे ‘ यजमान ! ’ ते तव
‘ देवता ’ ‘ साधु ’ साध्वी । कथं साधुत्वम् ! कैसा सा ? तदाह-यस्य त इति । होतृत्वगुणकोऽग्निरेव तव
देवतेत्याह स मन्त्रवाक्यम् ।

चतुर्थमगो वाक्यार्थस्य सश्रुत्वात्तत्पर्यमाह-घृतवतीमिति । घृतवर्गा ‘ सुचम् ’ ‘ आस्यस्व ’ ह्यने
धारण्यर्थः । अनेनावर्षवेऽनुवाहं दत्तवान् भवति (का. श्रौ. ४. ३ । ३६) । “ उपनगादिभ्यः सुचोर्वा
वचनम् ” (पा. सू. ७ । १ । ७ वा. २)-इत्यामनेपदम् । मन्त्रे ‘ सुचम् ’-इत्येकस्या एव निर्देश द्वित्व-
निर्देशपरस्मिन्दिपुःसर इदमिति-स यद्विद्यादिना । ‘ सः ’ होता ‘ एकानिः ’ सुचमित्येकानेव ब्रूयात् ॥ १ ॥

यजमान एवेति । ‘ जुहुमनु ’ जुहा अनुकूलः, तदभिमानार्थः । ‘ यः ’ च यजमानस्य ‘ अरातीयति ’
शारत्रमिच्छति, ‘ स ’ ‘ उपभृतमनु ’ उपभृतोऽनुकूलः । यत एवमगो होता यदि ‘ दे इव ’ जुहुमन्वादा-
वापस्वेयेव ‘ ब्रूयात् ’, तदा ‘ यजमानाय ’ द्वेषारं दातुं-‘ प्रत्युद्यामिनं ’ प्रतिकूलोयोगमन्तं ‘ कुर्यात् ’ ।
तथा च तैत्तिरीयकम्-“ यजमानदेवत्या वै जुहुः, ज्ञात्व्यदेवत्योऽभृत् ”-(तै. सं. २. ६. ९. ३)

देवयुवं विश्वचारामिति । (स्तु) उपस्तीत्येवेनामेतुन्मह्यत्येव यदाह
 देवयुवं विश्वचारामितितीडामहे देवाँ ॥ ईडेन्यान्नमस्याम नमस्यान्युजाम
 यज्ञियानितीडामहे तुन्दवान्यु ईडेन्या नमस्याम तान्ये नमस्या युजाम
 यज्ञियानिति मनुष्या वा ईडेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

(५) या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता ऽएवमुर्वेतद्वा ऽइमाः
 प्रजाऽ अपराभूतास्ता यज्ञ ऽभ्राभजति मनुष्यानुनु पञ्चवां देवानुनु वुयाञ्च
 स्यांपथया व्वनरूपतयो यदिदं किञ्चेवमु तत्सुर्वं यज्ञ ऽभ्राभक्तम् ॥ ४ ॥

“ देवयुवं विश्वचाराम् ”-इति । उपस्तीत्येवेनामेतद्, मह्यत्येव-यदाह, देवयुवं विश्वचार-
 मिति । “ ईडामहे देवाँ ॥ ईडेन्यान्, नमस्याम नमस्यान्, यजाम यज्ञियान् ”-
 इति । ईडामहे तान् देवान्-य ईडेन्याः, नमस्याम तान्-ये नमस्याः, यजाम यज्ञियान्-इति ।
 मनुष्या वा ईडेन्याः, पितरो नमस्याः, देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

या वै प्रजा यज्ञे अनन्वाभक्ताः-पराभूता वै ताः । एवमेवैतद्-या इमाः प्रजा अपराभूताः-ता
 यज्ञ आभजति । मनुष्यान् अनु पञ्चवाः, देवान् अनु वयांस्यौपथयो वनस्पतयो यदिदं किञ्च एवमु
 तत्सर्वं यज्ञे आभक्तम् ॥ ४ ॥

इति । दोषान्तरोपन्यामेनापि द्विवचन निषेधेति-अर्त्तवेति । ‘ आद्य ’ अदनीरो त्रंहियवादिपदार्थः-तत्
 ‘ अत्र ’ यजमानाय प्रतिकूल कुर्यात् ॥ २ ॥

देवयुवमिति । देवानिन्डानि । देवयु “ क्वाचञ्दर्भ ” (पा वृ ३, २, १७०)-इत्युपत्यप ।
 विश्वरपि देवैरेणाया ‘ विश्वारा । आन्या कश्चिदशेष्यत । ‘ एता ’ सुचम् एतन् ‘ उपस्तीत्येव
 श्चाप्येव । अत्र न कश्चिदुर्वोऽप्योऽभिर्भयत इति । सर्वापि किमथ स्तूयन् इत्यन् आह-‘ एतत् ’ ‘ मह्यत्येव ’
 पूजयत् । ‘ यदाह ’ यदेत्द्राक्य मन्त्र आदेश्यर्थ ।

क्रादस्य मत्तमादिमात्रप पृथग्-पृथग् व्याख्यातुमनुवदति-ईडामहा इत्यादि । ‘ वै ’ देवा ‘ ईडेन्या ’
 स्तुया, स्तुतिभाजता इत्यर्थं ‘ ये ’ च ‘ नमस्या ’ नमस्कारमिन्डानि ये च ‘ यज्ञिया ’ यज्ञ्या हविर्मानि,
 तान् सर्वान् अत्रिषोषेण स्तुति नमस्कार-यार्था ‘ ईडामहे ’ पूजयामहे-इति मप्रत्यये । ‘ ईडेन्यान् ’-इति
 “ ईड-स्तुनौ ” (अण. आ ९) इत्यस्य ‘ केन्य ’ प्रत्यय । ईडेन्यार्भू प्रदासति-मनुष्या वा इया-
 णिना । कुशलदिभ्युनिमात्रा प्रार्थेण पारितुष्येन्त इति ‘ ईडेन्या ’ मनुष्या “ नमस्कारो हि पितृणाम् ”
 (ति ब्रा २ ३ १०.८) इति श्रुत ‘ नमस्या ’ पितर, हवि प्रदासन्प्रतारणापारितोषात् ‘ देवा ’ यज्ञिया ॥ ३ ॥

पञ्चम यज्ञियानितीति र्जनं पश्यद्वा इत्युत्तरयां याग तदनुप्रवेशेन प्रदासति-या वा इयादिना । देव-
 मनुष्यायनासु प्रजासु मध्ये ‘ या ’ प्रजा यष्ट्यन्तेन पञ्चमन्वमन, त प्रकारमाह-मनुष्यानामिति ।
 ‘ मनुष्यान् ’ अनुस्य ‘ यज्ञान् ’ गवत्या क्षीमोऽस्मान्गन्वेतानुप्रविष्टा । ‘ देवान् ’ अनुस्य ‘ वपामि ’
 पशुगोऽनुप्रविष्टा, “ वमन्नाय वपिषन्तात्प्रभने ” (वा स २४ २०. १) इति श्रुते । अथ वा

ता वा एताः । (०) नव व्याहृतयो भवन्ति नवमे पुरुषे प्राणा एता-
नेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्माद्भव व्याहृतयो भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवाऽअन्वमन्त्रयन्ता नः शृणुषु न आव-
र्तस्वेति सोऽस्तु तथेत्येव देवानुपावर्तते तेनोपावृत्तेन देवाऽअयजन्त
तेनेद्वैतदभवन्मुदिदं देवाः ॥ ६ ॥

स यदाश्रावयति । यज्ञमेवैतदनुमन्त्रयत एता नः शृणुषु न आवर्तस्वे-
त्यथ यत्प्रत्याश्रावयति यज्ञ एतवेतदुपावर्ततेऽस्तु तथेति तेनोपावृत्तेन

ता वा एता नव व्याहृतयो भवन्ति । नवमे पुरुषे प्राणाः—एतानेवास्मिन् एतद् दधाति ।
तस्माद्भव व्याहृतयो भवन्ति ॥ ५ ॥

“ आश्रावणप्रत्याश्रावणनिगदः । ”

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवाऽअन्वमन्त्रयन्त—‘ आ नः शृणु, उप न आवर्तस्व ’ इति ।
मः ‘ अस्तु तथा ’ इत्येव देवानुपावर्तते । तेनोपावृत्तेन देवाऽअयजन्त । तेनेद्वा एतद् अभ-
वन्—यदिदं देवाः ॥ ६ ॥

स यदाश्रावयति—यज्ञमेवैतदनुमन्त्रयते—‘ आ नः शृणु; उप न आवर्तस्व ’ इति । अथ यत्प्र-

एकहायनप्रभृति—पञ्चदशहायनान्ताः ‘ पशवो वयसि ’, तान्यनुप्रविष्टानोत्पर्यः । तान्यनुप्रवेशावस्तुरोडाशाः,
शूपादियज्ञसाधनद्वारेणौषधिवनस्पत्यादयः । किं बहुना ‘ यन् किं चेदं ’ प्रतीयमान वस्तु अस्ति, ‘ तन् ’
‘ सर्वम् उ ’ सर्वमथेवमेव द्वारि द्वारया यज्ञमनुप्रविष्टमेव । अनो यज्ञस्यसर्वानां न कदाचित् परामवोऽस्ति,
तदसंस्पृष्ट च न किञ्चिदस्तीति यज्ञस्तुतिः ॥ ४ ॥

निगदविभागगता नवसत्येऽः प्रशसति—ता वा इति । ‘ व्याहृतयः ’ उक्तवाक्यानि । तानि च ‘ नव ’ ।
मत्त शीर्षिण्याः (ऐ. ब्रा. १ । ३ । ६, ३ । १ । ३) द्व्यवाक्याविति (ऐ. ब्रा. १ । ३ । ६) प्राणा
अनि नैव (ते. स ३ । ५ । १० । १) । तदेतेन नवविभागकरणेन अस्मिन् यजमाने ‘ पुरषे ’ ‘ एतान् ’
प्राणान् ‘ नव ’ स्थानितवान् भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधत्तुमाख्यायिकामाह—यज्ञो हेति । पुरा किल ‘ यज्ञः ’ केनचिद्व्याजेन दिवेन्व्यः
अपकृन्तवान् । ‘ त देवाः ’ ‘ अन्वमन्त्रयन्त ’ अनुनयेनाह्वयन्त ।—हे यज्ञ ! ‘ नः ’ अस्माक वचनं ‘ शृणु ।
‘ नः ’ अस्मान् ’ उपावर्तस्व ’ प्रतिनिवर्तन्व । उपावर्तन्ति गुणद्वन्द्वसः । यज्ञ उपावर्तनमुपावर्तते । आवर्त-
नामाथे यामासम्भवात्तस्य साधनव्यपदेशः । देवाः यजमानाः ‘ अयजन्त ’ माविगत्या तेषां देवत्वव्यवहारः ।
‘ देवाः ’ इति ‘ यदिद् ’ देवत्वमस्ति, ‘ एतन् ’ तस्यानुष्ठानेन ‘ अभवन् ’ प्रयजन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीमाश्रावण विधत्ते—स यदिति । यस्मादेव, तस्मान् ‘ सः ’ अन्वयुर्याश्रावयेत् । ‘ एतन् ’ एतेन यज्ञ-

१—“ अविद्वेला नव ” इति तं. मा. ३।५।४। २—“ सप्त वै शीर्षिण्याणाः ” इति ऐ. मा. १।३।६; २।१।३।
३—“ अवावः ” नभेरस्तद्वर्तमान. अपानवावाद्वायव. ” इति ऐ. मा. १।३।६ इति सा० मा० । ४—“ नव वै पुरुषे प्राणाः ”
इति तं. स. ३।५।१०।५। “ शिरोऽन्विनेषु सप्तसु शिषेणु अवोऽन्विषिनयोश्च द्वयोश्चिद्वयोः सप्तसः प्राणा नववत्प्राणाः ”
इति श्वेते सा. मा । ५—प्राणानि स्थानितवान् भवति—मा० । ६—यज्ञे तु न दृश्यते उपावर्त—इति पदम्—उपावर्तनेत्यस्य स्थान
व्यावर्तनेति भाष्यमतः पठतः स्वादिनि तु प्रतिभाति । ७—‘ ओ ३ भाष्य ’ इत्यस्याश्रावणप्रत्याश्रावणम् ।

उतसा भूतेनऽऽत्विजः सम्प्रदायं चरन्ति बुजमानेन परोक्षं यथा पूर्णपात्रेण सम्प्रदायं चरेयुः एवमनेनऽऽत्विजः सम्प्रदायं चरन्ति तद्वाञ्छेवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति ज्वाग्धि यज्ञो व्यागु द्विरेतस्तदेतैरेवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सोऽनुब्रूहीत्येषोक्त्याध्वर्युः । (ना) नापव्याहरेन्नो ऽएव होतापव्याहरेडा-
श्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीषं यज्ञ ऽउपावर्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीत्रापव्याहरेत् । (वा) आ प्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्तत्पु-
नरध्वर्यु यज्ञ ऽउपावर्तते ॥ ९ ॥ [काण्डस्यार्थम्]

त्याश्रावयति—यज्ञ एवैतदुपावर्तते ' अस्तु तथा ' इति । तेनोपावृत्तेन रेतसा भूतेन ऋत्विजः संप्र-
दायं चरन्ति, यजमानेन परोक्षम् । यथा पूर्णपात्रेण सम्प्रदायं चरेयुः—एवमनेन ऋत्विजः
सम्प्रदायं चरन्ति । तद्वाञ्छेवैतत् संप्रदायं चरन्ति, वाग् हि यज्ञः, वाग् उ हि रेतः, तदेतैरेवैतत्
संप्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सः ' अनुब्रूहि ' इत्येवोक्त्वा अध्वर्युर्नापव्याहरेत्, नो एव होतापव्याहरेत् । आश्रावयति अध्वर्युः
तदग्नीषं यज्ञ उपावर्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीत्रापव्याहरेत्—आ भत्याश्रावणात् । प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्—तत् पुनरध्वर्यु यज्ञ उपावर्तते ॥ ९ ॥

मेवानुमन्त्रितवान् भवतामि तत्प्रकारप्रदर्शनम् । आ न इति । यत् एतदेव तस्मात् । " आन भृशु " इत्यस्य
आश्रावणार्थं वेत् । अथ प्रत्याश्रावण विधये—अथ यदिति । तेनाग्निधकृत्वेन प्रत्याश्रावणेन ' तथास्त्विति '
प्रतिनिष्ठिति कृता भवति प्रत्याश्रवणशक्या उक्तार्थप्रतीति । आश्रावणादिवत्कारान्तमन्त्रादे स्व स्व-समये
सौम विधि-सुराह—हेनेति । ' तिन ' प्रत्याहृतेन ' रेतसा भूतेन ' धीजभूतेन स्वर्गाह्वयलोदयाद् बीजत्र यज्ञस्य ।
' ऋत्विज ' अध्वर्यादेव स्वस्मिन्नाश्रित यज्ञ ' सम्प्रदायं ' सम्यक् प्रदाय—प्रदाय, एकोऽयमे सोऽप्ययम्मा
इत्येव प्रकारेण ' चरन्ति ' अनुतिष्ठन्ति । ' यजमानेन ' ' परोक्ष ' तमनेष्वेव तस्य तत्र व्यापारमावात् ।
परस्परस्तराणे दृष्टान्तमट—यवेति । यथा जलैराहूर्णं घटादिपात्र गृहान्तर्गतप्रभूतमाण्डरुणाम्भवे परस्परहस्तेन
सम्पन्ति, तद्वत् । एतद्वत् त्रिदशति—तद्वाञ्छेवैति । ' तत् ' तदा ' वाचैव ' वाग्गोषैव, आश्रावणादिश्राव-
मन्तरेण यज्ञासिद्धेऽन्त्या यज्ञ व्यपदेशः । अन्वेव हि तत् आह—वाग्धीनि । वाचा मन्त्राधिकया यज्ञस्यो-
पपत्तेः मन्त्रा रेनमन्त्र, तदित्याहुः प्रमहार ॥ ७ ॥

अथ सन्प्रेणोक्त यज्ञसम्प्रदान विशिष्टत्वव्यवधि स्व-स्व-कालेषु मौन विरते—सोऽनुब्रूहीत्यादिना । ' सो-
ऽध्वर्यु ' होताः प्रति ' अनुब्रूही युक्तवैव ' तन्ममन्तरमेव ' नापव्याहरेत् ' प्रस्तुतानुपयोगि वचन न भूयात् ।
' होता ' अपि अनुब्रूवन्नाहारेण वाग्प्रयज्ञस्य स्वस्मिन् समापयान् ' नो एव अपव्याहरेत् ' पुन ' अग्नीः '
प्रति ' अध्वर्यु ' यदा ' आश्रावयति ' तदानीं स वाग्यज्ञ त प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अत ' स ' आः ' न व्याहरेत् ' स्वप्रत्याश्रावणावधि । स ' अर्धत् ' यदा ' अध्वर्यु ' प्रति प्रत्याश्रावयेत्,
तदेव ' यज्ञ ' पुन आगच्छेत् ॥ ९ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत् । (दु) आ यजेति वृक्तोर्यजेत्येवाध्वर्युर्होत्रे
यजुं सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापव्याहरेत् । (दु) आ वपदकारात् वपदकारेणाभावेव योनो
उतोभूतुं सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यजुस्य स ततः प्रजायत ऽडिति नृहविर्यजेऽथ
सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युः । (नां) नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्तध्वमित्ये-
वाध्वर्युरुद्रातृभ्यो यजुं सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

तु ऽद्राताग्रे नापव्याहरेयुः । (रो) औत्तमाया ऽप्योत्तमेत्येवोद्राताग्रे
होत्रे यजुं सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत्-आ ' यज ' इति वक्तोः । यजेत्येवाध्वर्युर्होत्रे यज्ञं सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥
स होता नापव्याहरेत्-आ वपदकारात् । तं वपदकारेणाभावेव योनी रेतोभूतं सिञ्चति । अग्निर्वै
योनिर्यजुस्य-स ततः प्रजायते इति नृहविर्यजे । अथ सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

स वै ग्रहं गृहीत्वाध्वर्युर्नापव्याहरेत्-आ उपाकरणाद् । ' उपावर्तध्वम् ' इत्येवाध्वर्युरुद्रातृभ्यो
यज्ञं सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

त उद्राताग्रे नापव्याहरेयुः-आ उत्तमायाः । ' एपोत्तमा ' इत्येवोद्राताग्रे होत्रे यज्ञं सम्प्रय-
च्छन्ति ॥ १३ ॥

अतः ' सः ' अपि ' अध्वर्युः ' ' आ यजेति ' यजेतिवचनावधि ' न ' अपव्याहरेत् ' । अथ पुनः ' अध्वर्युः '
यदा ' यजेति ' स्व-वायङ् ' होत्रे ' सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

तदा प्राप्तयङ्गः ' सः ' ' होता ' वपदकारपर्यन्तं ' नापव्याहरेत् ' । स वपदकारेणेति । ' सोऽध्वर्युः '
होतृहोत्रेण ' वपदकारेण ' हवि प्रदानसाधनेन ' अग्नौ ' योनिर्यजुः ' रेतोभूत ' हविः ' तिष्ठति ' प्रयच्छति ।
यस्माद्य उच्यते तत्तस्य योनिरिति प्रसिद्धिः ' वै '-शब्देन उच्यते । उक्त वाङ्मनियम विषयविशेषे व्यवस्थाप-
यति-न्विति । अत्र सूत्रम्-" अनुद्वीत्युक्त्वा नापव्याहरेदोता चाऽऽप्रावणात् " (का. श्रौ. सू. ३.
५९.) "आप्रावितेऽग्नीदप्रत्याप्रावणात्" (का. श्रौ. सू. ३. ५७) "प्रत्याप्रावितेऽध्वर्युराहोयुर्वैपात्" (का.
श्रौ. सू. ३. ५८) "होत्रवपदकारादिति" (का. श्रौ. सू. ३. ५९) । अथ सोमविषय वाङ्मनियम प्रतिजा-
नोति-अथ सौम्येऽध्वरे इति ॥ ११ ॥

स वा इत्यादि । ' अध्वर्युः ' प्रहप्रहणादनन्तरम् ' आ उपाकरणाद् ' । यदा चोद्राताग्रे स्तोत्र प्रार-
मेत्, तावत् ' नापव्याहरेत् ' । यदा ' अध्वर्युः ' उपावर्तध्वमिति ज्ञात्, तदानीं तस्य यजस्तान् ' उद्-
गातन् ' प्राप्नोति ॥ १२ ॥

' ते उद्गाताग्रे ' अपि ' आ उत्तमायाः ' ' नापव्याहरेयुः ' । तत्प्रभृत्युत्तमेस्तोत्रेयापर्वन्तं न वदेयुः ।
यदा च ' एषा ' अन्तिमा स्तोत्रीयेति ' उद्गाताग्रे ' प्रज्ञापयन्ति ॥ १३ ॥

१-'यज' इति वाय्वावपदकारात्पर्यं होत्रे प्रेष । २-अपव्याहरो नाम लौकिकवदनमिति भाव । ३-"प्रावणात् प्रवदती-
प्रावणुवाकं प्रवण देवेभ्यः प्रातर्वाक्योऽनुवृहीति समिधमादधत् " का० श्रौ० सू० १. १. १० । इति । ४-तिष्ठत्यु ऋषि
एकं स्तोत्रिय एव योक्ते सामये । तत्रान्वयाद्युपमा स्तोत्रिया भवति ।

स होता नापव्याहरेत् । (डा) आ वपदकारात्तं वपदकारेणाश्रावेव
योनी रेतोभूतं^१सिञ्चत्यग्निर्वं ओनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स यद्दु सोऽपव्याहरेत् । (ह्यं) यं यद्दु ऽउपावर्तते यथा पूर्णपात्रं परासि-
ञ्चेदेव^२ह स यजमानं परासिञ्चेत्स यत्र ह्यैवमृत्विजः संविदाना
यज्ञेन चरन्ति सर्वमेव तत्र कल्पते न मुह्यति तस्मादेवमेव यज्ञो
भर्तव्यः ॥ १५ ॥

(स्ता) ता वा ऽएताः । पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो श्रावयास्तु श्रौषड्यज्ञ
ये यजामहे व्योपडिति प्राङ्को यज्ञः प्राङ्कः पशुः पञ्चर्तवः संवत्सरस्यैपैका
यज्ञस्य मात्रैषा सम्पत् ॥ १६ ॥

स होता नापव्याहरेत्—आ वपदकारात् । तं वपदकारेणाश्रावेव योनी रेतोभूतं सिञ्चति । अग्निर्वं
तेनिर्यज्ञस्य—स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स यद्दु सोऽपव्याहरेत्—यं यद्दु उपावर्तते, यथा पूर्णपात्रं परासिञ्चेत्—एवं ह स यजमानं
परासिञ्चेत् । स यत्र ह्यैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति—सर्वमेव तत्र कल्पते, न मुह्यति । तस्मा-
दमेव यज्ञो भर्तव्यः ॥ १५ ॥

ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्ति—‘ ओ श्रावय, ’ ‘ अस्तु श्रौषड, ’ ‘ यज, ’ ‘ ये यजा-

‘ होता ’ अपि तदा प्रभृति ‘ नापव्याहरेत् ’ ‘ आवपदकारात् ’ । तं वपदकारेणेत्यादि पूर्ववत् । अत्र
यज्ञम्—“ सोम च ग्रह गृहात्बोधाकरणान् ” (का. श्रौ. घ. ३. १०) इति । “ उरमस्तोत्रीयां प्रष्टुप्य हेतु-
रेवेति ब्रुवन्त उद्गानोर ” (का. श्रौ. घ. ३. ६१, ६२) शसिष्यते होत्रे यज्ञप्रयच्छन्ति, तदा प्रभृति वपद-
कारपर्यन्तं होता नापव्याहरेत् ॥ १४ ॥

उक्तवाङ्निधमाभावे वाधमाह—स यद्देति । सोमयानो तस्य प्रणादि—प्रदानावधिकाले ‘ य यद्दु उपा-
वर्तते, ’ ‘ स ’ ‘ यद् ’ यदि ‘ अपव्याहरेत्, ’ ‘ स ’ ‘ यजमान परासिञ्चेत् ’ । अत्र दृष्टान्त—‘ यथा ’
‘ पूर्णपात्रम् ’ अग्निमतप्रदेशे षणादिषु प्रक्षेपमहा वा अन्यत्र ‘ परासिञ्चेत् ’ तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञ-
अशो सति स्वर्गारोपफलभवाद् यजमान एव परामिको भवति । उरुवेरघीये को गुण इत्याह—स यत्रेति ।
एव सर्वेऽव्यर्थादय क्रमेण ‘ यज ’ यज्ञे ‘ संविदाना ’ ऐकमत्य प्राप्ता स्व-स्व-कर्तव्यमेकाप्रेण जानन्तो-
ऽनुतिष्ठन्ति, ‘ तत्र ’ तस्मिन् यज्ञे ‘ सर्वमेव ’ अङ्गजातं कल्पते । कलजजनममर्षं भवति । एव सत्येको-
ऽभूत्विक् ‘ न मुह्यति ’ स्वानुष्ठेयं न विस्मरति, अपव्याहारमन्त्रविशेषासम्भवात् । निगमयति—तस्मादिति ।
‘ एवमेव ’ अन्वर्थादिभिः यज्ञसम्प्रदानक्रमेण ‘ यद् ’ ‘ भर्तव्य ’ पौषदितव्य ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चमन्त्रप्रशस्तिति—ता वा इति । व्याहृतिपत्त इति ‘ व्याहृतय ’ वाक्यानि । तानि आश्रा-

(च्छा) तासां ११ सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्वञ्ज
ऽएषैका यज्ञस्य भ्रात्रेष्वा सम्पत् ॥ १७ ॥

(दो) ओ थावयेति वै देवाः । पुरोवातुं ११ सप्तनिडेऽस्तु औपडित्यभ्राणि
सुमप्लावयन्त्यजेति विद्युत्तं ये यजामद् ऽडिति स्तनयित्त्वं वपदकारेणैव
भ्रावर्षन् ॥ १८ ॥

(न्तम्) स यदि वृष्टिकामः स्यात् । (द्य) यदीष्टया वा युजेत दर्शपूर्ण-
मासयोर्वैवुं ब्रूयाद्दृष्टिकामो वा अस्मीति तुत्रो ऽअध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवा-

मद्दे, ' वीषद् ' इति । पाङ्को यज्ञः, पाङ्कः पशुः, पञ्चर्तवः संवत्सरस्य । एषैका यज्ञस्य मात्रा,
एषा सम्पत् ॥ १६ ॥

तासां सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्वञ्जः । एषैका यज्ञस्य मात्रा,
एषा सम्पत् ॥ १७ ॥

' ओ थावय ' इति वै देवाः पुरोवातं सप्तनिरे । ' अस्तु औपद् ' इति भ्राणि समप्लावयन् ।
' यज ' इति विद्युत्तम् । ' ये यजामद्दे ' इति स्तनयित्त्वं । वपदकारेणैव भ्रावर्षन् ॥ १८ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्, यदीष्टया वा युजेत, -दर्शपूर्णमासयोर्वैवुं ब्रूयाद्- " वृष्टिकामो वा
वयोःवादिक्विति । पञ्चसंहरूपानि, यज्ञोऽपि ' पाङ्कः ' ; यन्नाः कल्प-रूपानिर्दिष्टान्यसङ्ख्यायोगात् । अतः
सङ्ख्यासाम्यद्वारा स्यादतिपथको यज्ञोऽस्तु, ततः क्रियन्त आङ्-पाङ्कः पशुनिर्दिष्टानि । चकारः पारा,
शिर एकमिति वा, लोमत्रह्मांसात्पिपमजमेदेन वा-पराः पाङ्ककश्च । हेमन्तशिर्शिखोरेकायेन ' पञ्चर्तवः
संवत्सरस्य ' अथ यज्ञो स्यादतिपथकराया पशुसंस्काररूपान्यां शन्दान्यां परितो भवतीत्यर्थः । ' एषा '
पशुसंस्कारमिता ' पङ्कस्य ' ' एका ' ' मात्रा ' इत्या । प्रकृतान्तस्यैवोक्तम्-एषा सम्पदिनि । सङ्ख्या-
द्वारा सम्पादितसाम्यव्यञ्जस्य विधुत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

आपावणादिके स्वभावनगतसङ्ख्याकारेण प्रशस्य, तद्गताशस्तङ्ख्यापानि प्रशंसति-तासामिति । " ओ
थावयेति चतुरशरस्य, अस्तु औषधिति चतुरशरस्य, यजेति द्व्यशरस्य, ये यजामद् इति पञ्चशरस्य, द्रपशरो
वपदकारः " इति सप्तदशाक्षरताः प्रजापतिरपि मासर्गुणतसङ्ख्यापना सादराः । पशुसङ्ख्यासोऽपि यज्ञः । ' एषा '
अशरसङ्ख्या प्रजात प्रजापत्यात्मनश्चक्रवर्णा ' पङ्कस्य ' सम्पत् ॥ १७ ॥

विहितेष्वभावनगादिषु वृष्ट्याकारकत्वान् तत्र विशेषं विभुत्वात्पुरोद्गतात्माह-ओ थावयेतीति । ' अस्तु
औषद् ' - इति अनेन ' भ्राणि ' उदक्-सामरणासमर्थन् मेगन् ' समप्लावयन् ' सर्व-व्याप्तान्दुर्वन् ।
' सप्तनिरे ' इति सर्वत्र सम्बन्धः । एतन्मुत्तरपानि उदेशिनामनुदेशिनां च पूर्णवर्षाभ्यन्त उच्यतेतानुदयत् कार्य-
कारणभावाभिधानम् । अत उच्यतेतौषधे न तथा शङ्कनीयम् । एतन्विशुशब्दः स्तनयतीति न्युत्पन्ना मेघवाची,
तथाऽपि तस्य वृषगभिधानादत्र स्तननमात्रमभिधत्ते ॥ १८ ॥

अथैवोद्देशिकमाह-स यदीति । ' सः ' यजामानो ' यदि वृष्टिकामः स्यात् ' ; स एव ' यदीष्टया ' सोर्वा-

१-वपदकारेणैव विद्युत्तं प्रतिभवेति । २-यन्नाः, कल्पानां, परिषदाः, पुरोवाताः, पञ्चदेवेषु वै यज्ञो इतिवद्वृत्तिः " इति
(१०० ब० २. १. १) ३-" सप्तदशो वै प्रजापतिः इत्यस्य मात्राः पञ्चर्तवो हेमन्तशिर्शिखोरेकायेन तमसिरे तत्पञ्चशरस्य संवत्सरस्य
मन्वन्तः " इति हे. ब्रा. १. १. १. १. ४-४. १. १५. पा० सू० १. ४. १५. १.

तुञ्च विद्युत्तञ्च मुनसा ध्यायेत्यध्याणि मुनसा ध्यायेत्यधीषांस्तनयित्नुञ्च
वर्षुञ्च मुनसा ध्यायेति होतार १९ सुव्याप्येतानि मुनसा ध्यायेति ब्रह्माणं
वर्षति हैव तत्र युत्रैवमृत्विजः संविदाना यज्ञेन उग्रन्ति ॥ १९ ॥

(न्यो) ओ श्रावयेति वै देवाः । (०) विग्रजमभ्याजुहुवुःस्तु श्रीपडिति
वत्समुपावासृजन्त्यजेत्युदनयन्ये युजामह ऽइत्युपासीदन्वपदकारेणैव
विग्रजमदुहतेयं वै विग्रहस्त्यै वा एष दोह ऽएव १९ ह वा ऽअस्मा ऽइयं
विरादसुव्याप्यामन्दुहे वु ऽएवमेतं विग्रजो दोहं वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् (५, २,) ॥

अस्मि" इति । तत्रो अध्वर्युं ब्रूयात्—पुरोवात च विद्युत्तं च मनसा ध्याय" इति । 'अध्याणि मनसा
ध्याय' इति अप्रीषम् । 'स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्याय' इति होतारम् । 'सुव्याप्येतानि मनसा
ध्याय' इति ब्रह्माणम् । वर्षति हैव तत्र—यत्रैवम् ऋत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति ॥ १९ ॥

'ओ श्रावय' इति वै देवाः विराजमभ्याजुहुवुः । 'अस्तु श्रीपड' इति वत्समुपावासृजन् । 'यज'
इति उदनयन् । 'ये यजामहे' इति उपासीदन् । वषट्कारेणैव विराजमदुहत् । इयं वै विराद, अस्त्यै
वा एष दोहः । एवं ह वा अस्मै इयं विराद सर्वां कामान् दुहे—य एवमेतं विराजो दोहं वेद ॥ २० ॥

दिकया फलान्तस्ताभनभूतया 'यजेत', तत्र प्रकृतिभूतयो 'दरार्णमास्तयोर्वा एव ब्रूयात्' ऋत्विज 'वृष्टि-
काम' अहम् 'अस्मीति' । क प्रति किं ब्रूयादिति तद्विमन्याह—तत्रो रत्यादिना । 'तत्र' तेष्वेव कर्मसु
'अध्वर्युम्' 'ब्रूयात्', आश्रावणममये पुरोवातविद्युतोर्ष्यान् 'मनसा जुयौत्' इति । मनोव्यतिरेकेण ध्याना-
सम्भवाद्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्येष्वपि धोऽन्यम् । आश्रीऋद्धेयो प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये सम्भवाद्
एकैकस्य इयैर्दोषोर्ष्यान्म् । "सर्वैर्ब्रह्मा"—इति (१० ब्रा० १ । १ । ८) अरण्य सर्वकर्तान्यानुमन्धानस्तरणात्
सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एवमद्वैत ध्याने सति वृष्टिकाल निपतनेवेत्याह—वर्षति हैवेति । 'संविदाना' फल-
विषये परस्परस्नेकमव्य प्रस्ता ॥ १९ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिप्रत्येक प्रशंसति—ओ श्रावयेतीति । चहपुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति
'विराद' वैद्यामिका पृथिवी, सा धेनुत्वेन प्रकल्प्यते, "सा मे शुश्र्व यजमानाय कामान्"—इत्यादिमन्त्रेण
दोहनमाचनन्ववर्णात् । सा विराद्वेनुम् ओ श्रावयेत्यनेनाभिमुखमाह्वयन् । 'वत्समुपावासृजन्' स्तनदानाय
वत्सस्य कण्ठगत पारा व्यस्रेषयन् । 'यजेति' अनेन तम् 'उदनयन्' अगरीषीन् वत्समर्दुःशुषतोऽभिमुख-
मनयन् । 'उपासीदन्' दोहाय गो सर्गारे स्थिता । 'वषट्कारेण' हविप्रदानसाधनेन ताम् 'अदुहत्' दोह-
मनेन यज्ञमुदपादयन्त्यर्थः । विराद्वेनुमाह—इयं वा इति । 'एष' पृथिव्येव खलु 'विराद' उत्कर्म्यं सम-
धेयते—अस्त्यै वा इति । 'एष' उत्को 'दोह' 'अस्त्यै वै' अस्या वद्यामिकाया पृथिव्या सम्बन्धी खलु,
चहपुरोडाशादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः । उत्तपवेदन प्रशंसति—सर्वं ह वा इति । 'य' एतदाश्राव-
णादिकम् 'एव' दोहामक्तया 'वेद' जानाति 'अस्मै' अस्या उत्कार्यं वेदिने 'एष विराद' पृथिवी 'सर्वान्'
धनादिकान् 'कामान्' 'दुहे' प्रयच्छताति ॥ २० ॥ ३ ॥ (१ । २)

इति ब्रह्मसंज्ञाशाखायाम् । भाववीधे वेदार्थप्र० भाष्यदिनरातपयत्रा० प्रथमकाण्डे पद्यमाव्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

ऋतवो ह वै प्रयाजाः । (स्तु) तुस्मात्पुञ्च भवन्ति पुञ्च ह्यृतवः ॥ १ ॥
 (वो) देवाश्च वा ऽअसुराश्च । (श्वो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरऽएत-
 स्मिन्यज्ञे प्रजापती पितरि संवत्सरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भवि-
 ष्यतीति ॥ २ ॥

ततो देवाः । (ऽ) अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु ऽएतान्प्रयाजान्ददृशुस्ते-
 रयजन्त तैर्ऋतुन्तसंवत्सरं प्रजयन्तुभ्यः संवत्सगुत्सपत्नानन्तरायस्तु-
 स्मात्प्रजयाः प्रजया ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा ऽइति तयो ऽपुषेषु ऽएतेऽऋ-
 तुन्तसंवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सगुत्सपत्नानन्तरेति तुस्मात्प्रयाजैर्यजते ३

“ प्रयाजयन्तुः । ”

ऋतवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्पञ्च भवन्ति, पञ्च हि ऋतवः ॥ १ ॥

देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर-एतस्मिन् यज्ञे प्रजापती पितरि संवत्सरे
 ‘ अस्माकमयं भविष्यति, अस्माकमयं भविष्यति ’ इति ॥ २ ॥

ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः, त एतान् प्रयाजान् ददृशुः-तैरयजन्त । तैर्ऋतुन् संव-
 त्सरं प्राजयन्-ऋतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायन्; तस्मात्प्रजयाः । प्रजया ह वै नामैतद्-
 यत्प्रयाजाः-इति । तयो ऽपुषेषु एतैर्ऋतुन् संवत्सरं प्रजयति, ऋतुभ्यः संवत्सरात्सपत्नानन्तरेति ।
 तस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

प्रयाजानुराग्रेण विधासति, तत्रादौ तद्गतां सद्गतां विधत्ते-ऋतवो ह वा इति । यस्माद् ‘ ऋतवः ’
 हेनन्तशिदिरयोरैक्येन ‘ पञ्च ’ अतस्तद्गामना अपि ‘ प्रयाजाः ’ ‘ पञ्च ’ यन्त्याः ॥ १ ॥

निर्वचनद्वारेण प्रसंस्तितुमाह्वानिकामाह-देवाश्चेति । स्वर्गना विधम दर्शयति-एतस्मिन्नि-। ‘ एतस्मिन् ’
 दर्शयन्निगद्यत्के ‘ यज्ञे ’ ‘ प्रजापती ’; आश्रावणात् श्रौषड्विधादिसतदसाम्यत्स प्रजापतेर्यज्ञरत्नाद्-यज्ञे
 प्रजापती-इति सामानाधिकरण्यात् । स च सर्वोपादकवान् ‘ पितृ ’; तस्य च ‘ सर्वसरः प्रजापतिः ’
 “ सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता ” च इति श्रुतेः (ऐ. भा. २।२।७; २।१।७) संवत्सरात्मकत्वात् । उक्तरूपे प्रजापती
 ‘ अपमस्माकमेव भविष्यति, अस्माकमेवेति ’ एतद्विद्वन् ॥ २ ॥

तत इति । ते ‘ देवाः ’ अर्चन्तः, तत्पूजयन्तः, ‘ श्राम्यन्तः ’ आत्मानं श्रेयसन्तः ‘ वेरुः ’ अन्वतिष्ठन्, -
 तत्साधनमन्वतिष्ठन् । ‘ तत एतान् प्रयाजान् ’ प्रजापतिजपलाभोपायत्वेन दृष्ट्वा, ‘ तैः ’ दृष्ट्वा, तत्कलभूतान्
 ‘ ऋतुन् ’, तत्राह ‘ संवत्सरं ’ च प्राजयन् । जितेभ्यस्तेभ्यः सकाराद् स्वसपत्नान् असुरान् विरहितान्
 भवन्ति । ‘ तस्मात् ’ प्रजयसाधकत्वादेते ‘ प्रजया-प्रजयाः ’ इत्येतदस्ति, एतन्नामतः ‘ प्रयाजाः ’ एतु ।
 यथा देवाः, ‘ तथा ’ एव ‘ एषः ’ इदानीन्तनोऽपि यजमानः ‘ एतैः ’ प्रयाजैः ऋतुसंवत्सरजपद्वारा स्वशान्
 ऋतुसंवत्सरैर्व्यवहितान् करोति ॥ ३ ॥

ते वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वृत्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वृत्रेणा-
ज्येनऽनृत्संस्वत्सरं प्रजयवृत्तुभ्यः संवत्सगुत्सपुत्नानन्तरायंस्तुयो ऽपुवेषु
ऽएतेन वृत्रेणाज्येनर्तृत्संस्वत्सरं प्रजयवृत्तुभ्यः संवत्सगुत्सपुत्नानन्तरेति
तुस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ १ ॥

(न्त्ये) एतद्वै संवत्सगुत्स्य स्वं पुयः । (यो) यद्वाज्यं तत्स्वनेनेनमेतत्पु-
यसा देवाः स्व्यकुर्वन्त तुयो ऽपुवैनमेपु ऽएतत्स्वनेन पुयसा स्वीकुरुते
तुस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स युत्रैव त्रिष्टुन्प्रयाजुभ्य ऽआश्रावयेत् । (तु) तुन ऽएव नापकामेत्स-
द्दामो वा ऽएष सङ्घिषीयते युः प्रयानैर्युजते यतरो वै संयत्तयोः पराजु-
यतेऽप वै तु कामत्यभितगमु वै जुयन्कामति तुस्मादभितगमभितरामेव
ज्ञामदभितगमभितरामाहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

त वा आज्यहविषो भवन्ति । वृत्रो वा आज्यम्, एतेन वै देवा वृत्रेणाज्येन ऋतुन् संवत्सरं
प्रजयन्त-ऋतुभ्यः सवत्सगुत्सपुत्नान् अन्तरगपत्, तुयो एवैष एतेन वृत्रेणाज्येन ऋतुन् सवत्सरं
प्रजयति-ऋतुभ्यः सवत्सगुत्सपुत्नान् आत्तंति । तस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ १ ॥

एतद्वै सवत्सगुत्स्य स्वं पुयः-यद्वाज्यम् । तत् स्वनेनेनमेतत्पुयसा देवाः स्वीकुरुते । तुयो एवैन-
मेपु एतत् स्वनेन पुयसा स्वीकुरुते । तस्माद्वाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स युत्रैव त्रिष्टुन् प्रयाजुभ्य आश्रावयेत्, तन एव नापकामेत् । महामो वा ष्य मन्धिषीयते-यः
प्रयानैर्युजते यतरो वै स यत्तयोः पराजुयते-अप वै स कामति, अभितगमु वै जुयन् कामति ।
तस्मादभितगमभितरामेव कामेत्, अभितगमभितरामाहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

ते वा इति । हुत इति ' हवि ' इत्यम्, तत्तद्वाज्यं नामकं वर्तयन् । अतनन्तं वात् तद्वाज्यं
वृत्रेण । देवैः न मूर्च्छितं वृत्रेण प्रतिष्ठितं वाज्यम्- यत् ' एतेन देवाः एतेन प्रयाज्यगदास मन्थान् एतेन,
अनाज्यं वृत्रेण मूर्च्छितं यत् । ' तुयो ' -इति श्रुतिः ॥ १ ॥

प्रयाजुभ्यः प्रयाजुभ्यः प्रयाजुभ्यः-एतद्वा इति । आज्यं यति यन्मि, ' एतद् ' इत्यु स्वनेनैव ' स्व
पुयः ' । प्रयाजुभ्यः प्रयाजुभ्यः प्रयाजुभ्यः एतद्वा इति यत्, गोमन्थिष्याद्वा सवत्सगुत्सं प्रायेण
नापकामेत् । ' एतद् ' तस्माद् ' त्व ' पूर्वम् ' एत ' प्रयानैः ' स्वनेन ' स्वद्वयभूतनेन ' पन्ना ' ' म्य-
हुतं स्वकं पन्नाभ्यः पन्नाभ्यः । तथा ' एतेनैव यत्तन प्रयाजान्ज्येन यत्तं प्रयाजितेन स्वद-
यन् करोति । अन्तर्गतं यत्तं यत्तं ॥ ५ ॥

प्रयाजुभ्यः प्रयाजुभ्यः-स युत्रैव । ' प्रयाजुभ्यः ' प्रयाजुभ्यः ' यत्र ' प्रयाजुभ्यः ' अथ-
यत्तं ' त्व ' एतद् ' तस्मात् । अन्तर्गतं यत्तं-महामो वैति । ' य प्रयाजितं ' अथ युदय

(ज) तद् तुथा न कुर्यात् । (घ) यत्रैव तिष्ठन्प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत्त एव नापक्रामेद्यत्रो ऽएव सुमिद्धतमं मन्येत तद्वाहुतीर्जुहुयात्समिद्धहो-
मेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

सुऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तद्बसन्तं सुमिन्धे सु बसन्तः सुमिद्धो
ऽन्यान्तून्सुमिन्ध ऽऋतवः सुमिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योपधीश्च पचन्ति
उदेव छलु उर्वान्तूश्चिराद्वाथ युज-यजेत्येयोत्तरानाह्नाजामिताये जामि
इ कुर्याद्यत्तून्नुपात्तं यजेदो यजेति ब्रूयात्तस्माद्यज-यजेत्येयोत्तरानाह ॥ ८ ॥

तद् तुथा न कुर्यात् । यत्रैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य आश्रावयेत्-त एव नापक्रामेद्; यत्रो एव समि-
द्धतमं मन्येत-तद्वाहुतीर्जुहुयात् । समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा आहुतयः ॥ ७ ॥

“ उत्तरः प्रेषः । ”

स आश्राव्य आह-‘समिधो यज’ इति । तद् बसन्तं समिन्धे, स बसन्तः समिद्धो अन्यान्
ऋतून् समिन्धे, ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्ति, ओपधीश्च पचन्ति । तदेव रज्जु सर्वात्तून्
निराह । अयं ‘यज यज’ इत्येव उत्तरानाह-अजामिताये । जामि इ कुर्याद्-यत् ‘तनून्नुपात्ते
यज, इदो यज’ इति ब्रूयात् । तस्माद्यज यजेत्येवात्तरानाह ॥ ८ ॥

‘सङ्ग्रामः सन्निधये’ अतो युद्धाय ‘सङ्गतयोः’ मध्ये ‘यः पराजयते’, ‘सोऽपक्रामति’ पश्चान् पला-
यते । तस्मादपक्रमणं न युक्तमित्यर्थः ।

अथ पुरोऽभिक्रमणपशुमुपन्यस्य निराकरोति-अभितरामिदिति । ‘जपन्’ कश्चिज्जिगत्तुः ‘अभितरामु
ने’ शत्रोरेतन्तमभिमुखं खलु ‘क्रामति’ यस्मादेव ‘तस्मात्’ प्रयाजमभिमुखमभिमुखमीषदीपपुरस्तादा-
क्रामेत् । आक्रमणात्सारेणाश्रावयि ईषदीपपुरस्तादोक्तम् ‘जुहुयात्’ ॥ ६ ॥

अमु पशुं निषेधति-तदिति । तर्हि कथमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पशुं निगमयति-यत्रैवेति । आश्रावणस्य
प्रदानाद्गतया तयोः प्रदेसीक्यत्वात्प्रतिपत्तिर्प्रायः । पश्चान्तरमाह-यथो एवेति । आश्रवणीपमध्ये यमिन्नेत्रं
प्रदेवोऽग्निं प्रज्जलितं मन्येत, तत्र यथापि ‘आहुतीर्जुहुयात्’ । ‘हि’ यस्मात्समिद्धाग्निरेशहोमान् ‘आहुतयः’
अपि ‘समिद्धाः’ प्रदक्षताः, फलजननसमर्थाः स्युः, अतोऽयमेव पशुः श्रेयान् ॥ ७ ॥

आश्रावणानन्तरं कर्तव्यमाह-स इति । हे होतः ! समिकामिका अग्निर्नृणां प्रति तागं यागाय एऽप्यां
पठेति प्रैपार्थः । तेन प्रैपेण साश्वाद् ‘वसन्तम्’ एव ‘समिन्धे’ दीत करोति । न केवलं तस्यैव समिन्धनम्,
अपि तु तद्वाता संबंधामभ्यूतूनां समिन्धनं कृतमवति । तथा च सति सर्वे ऋतवः स्व-स्व-कालोचितः ‘प्रजाः’
सर्वा अभ्युपान्यन्ति, तदुपजीविनाय ‘ओपधीश्च पचन्ति’ । तदेवेति । यस्मादेव कारणान् वसन्तसमिन्धनेन
स्वयमपि समिद्धाः सन्तं प्राण्युत्पादनमोषविपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्मादसन्तः समिद्धोऽन्यान् ऋतून् समिन्धे इति
‘सर्वान् ऋतून् निगह’ । समिद्वागदितरेषामपि नामनिर्देशपूर्वकव्यग्रकी तन्निवारयति-अथ यजयजेति ।
सर्वनिर्देशस्य प्रयोजनमाह-अजामिताया इति । अननिरैकाय । “ जाम्यातिरेकानाम् ”-इति यास्कः

१-‘युवतिष्ठन्’ (धी० सू० ३. ३०) ‘पूर्वै पूर्वै कश्चिच्छामम्’ (धी० सू० ३. ३०) । २-पुरतश्चतःसोऽथर्व. । इति
दृष्टिः । “ जामि वा त्रयस्ये कियेने वत्समानीन्वाश्रव्यां सामनेऽहन्वजति ” इति ऐ. भा. ३।५।३ ।

सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ऽईडितमिवात्रमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा ऽइडो वर्षा ऽएव तद्देवा ऽअवृञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन्वर्षा ऽच ऽएवैषु ऽएतद्वृद्धक्ते वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

(त्य) अथ वर्द्धिर्यजति । शरद्वै वर्द्धिप्रिति द्वि शरद्वर्द्धिर्षु ऽइमा ऽओपधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्द्धन्ते ताः शरदि वर्द्धिपो रूपं प्रस्तीर्णाः शरे तस्माच्छरद्वर्द्धिः शरदमेव तद्देवा ऽअवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायन्च्छरदम्बेवैषु ऽएतद्वृद्धक्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्वर्द्धिर्यजति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ स्वाहा—स्वाहेति यजति । (त्य) अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहा-

ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति—तद् वर्षा ईडितमिवात्रमिच्छमानं चरति—तस्माद्वर्षा इडः । वर्षा एव तद् देवा अवृञ्जत—वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरान् । वर्षा उ एवैष एतद् वृद्धक्ते—वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति । तस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ (४) वर्द्धिः यजति । शरद्वै वर्द्धिः । इति द्वि शरद्वै वर्द्धिः—या इमा ओपधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति, ता वर्षा वर्द्धन्ते, ताः शरदि वर्द्धिपो रूपं प्रस्तीर्णाः शरे—तस्मात् शरद्वर्द्धिः । शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत—शरदः सपत्नानन्तरायन् । शरदम्बेवैषु एतद् वृद्धक्ते—शरदः सपत्नानन्तरेति । तस्माद्वर्द्धिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ (५) “ स्वाहा—स्वाहा ”—इति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहाकारः, अन्त ऋतूनां

नाम्यं समर्थयते—इति हीति । ‘ हि ’ एव खलु ‘ इडो वर्षा. ’ । कपमिति तत्राह—‘ यदिद् क्षुद्रकम् ’ प्रागिजातमित्यर्थः । ‘ सरीसृप ’ कृकलासगोघातिकम् । ‘ ग्रीष्महेमन्ताभ्यां ’ निमित्ताभ्यां ‘ नित्यक्त ’ निरारा परित्यक्तशरीरं क्षीणं भवति ; हिमे सर्वपद्मार्थाना शनिनास्तृवात्, ग्रीष्मे रमानां शोषणादिति भावः । ‘ तत् ’ सर्वं ‘ वर्षाः ’ द्विर्वायावद्भवन्नं, ता. ताः—प्रति ‘ ईडितमिद्व ’ अहो विनष्टप्रार्थं सदिदानीं पुनश्चेष्टन इति सर्वैः प्रशंसितमिव ‘ अन्न ’ स्वीचितं तृणजलादिरूपम् ‘ इच्छमानम् ’ इच्छा कुर्वन्, एतन्नन. ‘ चरति ’; वर्षस्तु तृणजलादिसमुद्रिसम्भवात् । यस्मादेव ‘ तस्माद् ’ वर्षामामिदृश्वमुक्तानित्यर्थं । इत्थन रनीडिति—इदंशब्द-व्युत्पत्तेर्वर्षास्वपि सम्भवात् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

अथ वर्द्धिर्हित्यादि । वर्षा इति । उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता ‘ ओपधयः ’ वर्षासु प्रवृद्धाः सन्त्य ‘ शरदि ’ प्राताया ‘ वर्द्धिः ’ आस्तीर्णस्य ‘ रूपम् ’ प्राप्नुवन्ति । तन् कुत इत्यद अह—‘ आस्तीर्णाः ’ अनुक्रमणामा-मान्धेनाऽऽसृत्तदर्भेवत् ‘ शरे ’ शरते । ‘ तस्माद् ’ उपपादित्वादेतोः; शरद्वै वर्द्धिः ॥ १२ ॥

अथ स्वाहेत्यादि । अन्त्यप्रयाजे ‘ स्वाहाग्निम् ’ ‘ स्वाहा सोमम् ’ इति (तै. भा. ३।१।१।१)

१-इत्यस्वत्स्वत्वात्तद्वै यत्कः “ इड इति स्तुतिर्दर्मणश्चवेर्षा ” इति नि० ८।२।४ । २-वर्द्धिर्देवत्वमद् यत्कः “ वर्द्धिः परिवर्द्धणत् ” इति नि० ८।२।५ ।

कागेऽन्त ऋतूना ॐ हेमन्तो व्यसन्ताद्धि पराद्भ्योऽन्तेनैव तदन्तं देवा
ऽभ्रवृज्वान्तेऽन्तात्सपुलानन्तरायमन्तेनो ऽपुवेषु ऽएतदन्तं वृहक्तेऽन्तो-
नान्तात्सपुलानन्तरेति तस्मात्स्वाहा-स्वाहेति वजति ॥ १३ ॥

तद्वा ऽएतद् । (इ) व्यसन्तु ऽएव हेमन्तात्पुनरसुरेतस्माद्भ्येष पुनर्भ-
वति पुनर्ह वा ऽअस्मिँल्लोके भवति बु ऽएवमेतद्देद् ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु व्वेत्सिति वजति । (त्य) अजामितापे जामि इ कुर्याद्-मद्-
द्वचन्तु व्यन्त्विति वैव अजेदेतु व्वेत्सिति वा व्यन्त्विति वै ओषा व्वेत्सिति
वृषा निधुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माद्द्वचन्तु व्वेत्सिति वजति ॥ १५ ॥

हेमन्तः-वृज्वान्ताद्धि पराद्भ्यः । अन्तेनैव तदन्तं देवा अभ्रवृजव-अन्तेनान्तात् सपुलानन्तरायम् ।
अन्तेनो एवैष एतदन्तं वृहक्ते-अन्तेनान्तात् सपुलानन्तरेति । तस्मात् स्वाहा-स्वाहेति वजति ॥ १३ ॥

एवा एतद्-वचन्त एव हेमन्तात् पुनरसुः । एतस्माद्भ्येष पुनर्भवति । पुनर्ह वा अस्मिन् लोके
भवति-ए एवमेतद् वेद् ॥ १४ ॥

स वै 'व्यन्तु, वेतु' इति वजति-अजामितापे । जामि इ कुर्याद्-मद्- 'व्यन्तु-व्यन्तु'-इति
वैव वजेद् 'वेतु' वेतु इति वा । व्यन्तु-इति वै ओषा, वेतु-इति वृषाः निधुनमेवैतत् प्रजननं
क्रियते । तस्माद् व्यन्तु वेतु-इति वजति ॥ १५ ॥

(त्यु) अयं चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा उे बर्हि उेत ऽआज्यं तुप्रजास्वेवैतद्रेतः सिच्यते तेन उेतसा सिकेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्ग्रामो वा ऽएष सञ्चिधीयते । अः प्रयाजैर्ब्रजते यतरं वै संयत्तयोर्मित्र-
मागच्छति स जयति तदेतदुपभृतोऽधि जुहुं मित्रमागच्छति तेन प्रजयति
तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

यजमान ऽएव जुहुमुतु योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु यजमाना-
युवैतद्विपुन्तं ध्रातृव्यं बलिध्रुहारयत्युतैव जुहुमुन्वाद्य ऽउपभृतमनु ऽउपवे-
तद्व्यं बलिध्रुहारयति तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

अयं चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै बर्हिः, रेत आज्यम् । तद् प्रजास्वेवैतद्
रेतः सिच्यते । तेन रेतसा सिकेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते । तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समान-
यति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्ग्रामो वा एष संनिधीयते-यः प्रयाजैर्ब्रजते । यतरं वै संयत्तयोर्मित्रमागच्छति-स जयति ।
तदेतद्-उपभृतोऽधि जुहुं मित्रमागच्छति-तेन प्रजयति । तस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

यजमान एव जुहुमुतु योऽस्मा अरातीयति-स उपभृतमनु । यजमानायैवैतद् द्विपुन्तं ध्रातृव्यं

तैश्वरीयके “ यदुपभृति प्रयाजानुयाजेष्वस्यदिति ” (तै. भा. ३. ३. ६.) यदुपभृताज्यग्रहण-
मुक्तम्, तस्य विभागमाह-अयं चतुर्थे रति । ‘चतुर्थे’ बर्हिराख्ये ‘प्रयाजे’ होतव्ये सति, उपभृतः सकाशान्
जुहुः ‘समानयति’ आज्यम् (“ उपभृतो जुहुमानयति ” इति का. धौ. सू. ३। ३९) एतद् प्रशंसति-
प्रजा वा इत्यादिना । प्रजायां पुत्रादिना उपारिर्हणमम्भवाद् बर्हिश्चम् । तस्यास्य वृष्टिदाय प्रजादिरूपे-
णोत्पत्तेराज्य रेतः; अतो बर्हिष्यानयनान् ‘प्रजासु’ ‘रेत’ सिकं भवति । ‘सिकेन रेतसा’ रेतोभूतेना-
ज्येन ‘इमा’ परिद्वयमाना ‘प्रजा’ ‘अभ्यावर्तम्’ अभ्यावृत्याभ्यावृत्य कर्मवशाद् देहसम्बन्धं प्राप्नुवन्ति ।
तस्मादित्युपसहारः ॥ १६ ॥

जुहुमुपभृतः प्राप्तमाज्यं मित्रप्राप्त्यात्मना प्रशंसति-सङ्ग्राम इति । ‘यः’ च ‘प्रयाजैः’ समष्टोऽर्चयुः
तेन सङ्ग्राम एव सञ्चिवापितो भवति । अतः ‘सयत्तयोः’ युद्धाय प्रयत्नमानयोर्मध्ये ‘यतरम्’ एव योद्धार
‘मित्र’ सखायं साहाय्यं कर्तुम् ‘आगच्छति’ ‘स जयति’ इति लोके प्रसिद्धम्; एवम् ‘उपभृतः’
सकाशाद् ‘जुहु’ जुहुमतमाज्यं ‘मित्र’ सद् ‘आगच्छति;’ ‘तेन’ मित्रप्राप्तिकारणेन ‘जयति’ ।
‘तस्मात् समानयति’ ॥ १७ ॥

यजमान एव जुहुमिति । “ अतैव जुहुम् ”-इत्याज्यानयनार्थनादद्वयम् । “ अर्चयो ! सुधमास्यस्व ”-
इत्येतस्य ब्राह्मणवद् व्याख्येयम् । उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेताऽर्चयुः, शत्रोः सकाशात् ‘बलिम्’
उपायनद्रव्यमदनीयमन् च अत्रे यजमानाय प्रशपितवान् भवतीति सङ्ग्रहार्थः ॥ १८ ॥

स वा ऽअनुवमृशन्त्समानयति । स बुद्धावमृशेद्यजमानं द्विपता भ्रातृव्ये-
षाऽवमृशेदत्तारमाद्येनावमृशेत्तस्मादनवमृशन्त्समानयति ॥ १९ ॥

(त्य) अधोत्तरां जुहुमध्यूहति । यजमानमेवैतद्विपति भ्रातृव्येऽध्यूहत्य-
त्तारमाद्येऽध्यूहति तस्मादुत्तरां जुहुमध्यूहति ॥ २० ॥

देवा इ वा ऽउचुः । (हं) हुन्त विभितमेवानु सर्वं यज्ञं संध्यापु-
याम यदि नोऽसुररक्षसान्यासुजेयुः सधुंस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥ २१
त ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारिणैव सर्वं यज्ञं समस्थापयन्त्स्वाहा-
मिमिति तदाग्रयमान्यभागं संध्यापयन्त्स्वाहा सोममिति तुत्सो-

बलिं हारयति । अर्त्तैव जुह्वन्तु, आय उपभूतमनु । अत्र एवैतद्-आग्रं बलिं हारयति । तस्मात्
चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

न वा अत्रवमृशन् समानयति । स यद्भावमृशेद्-यजमानं द्विपता भ्रातृव्येषावमृशेद्, अत्ता-
माद्येनावमृशेत् । तस्मादनवमृशन् समानयति ॥ १९ ॥

अधोत्तरां जुहुमध्यूहति । यजमानमेवैतद् द्विपति भ्रातृव्येऽध्यूहति, अत्तारमाद्येऽध्यूहति । तस्मा-
दुत्तरां जुहुमध्यूहति ॥ २० ॥

देवा इ वा उचुः-हुन्त विभितमेवानु सर्वं यज्ञं संस्थापयाम, यदि नोऽसुररक्षसान्यासुजेयुः-
'संस्थित एव नो यज्ञः स्याद्' इति ॥ २१ ॥

त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारिणैव सर्वं यज्ञं समस्थापयन् । 'स्वाहाग्रिम' इति तदाग्रयमान्यभागे

या समानयनेममपे उपभूदन्मृशन् विभितं यज्ञदशनेन विवर्ति-म वा रपादिना । अत्तारमाद्ये-
नेति । अत्तरजस्यात्तस्मात् युक्तं, तद्विपतायेन 'आद्येन' अनेनात्मशेन भोक्तृर्षन्मानस्य प्रतिक्रम इत्येवम्
भवति ॥ १९ ॥

अधोत्तरामिति । 'उत्तराम्' उपभूदुपरितर्कं कृत्वा 'जुहुम्' 'अध्यूहति' विवर्तयेत् । स्पष्टमन्वयः ॥ २० ॥

आज्यमाणादित्येना तदनुमन्त्रेण निर्दिश्य स्वाहाकारणं तत्र स्तोत्रमाद्यपिनामादा-देवा इ वेति । इ म्-
यजमानानुपपन्नपरिज्ञानयोग्यादीं निप्रयूह प्रयाजलाभप्रयोजनार्थं वा इत्यशब्द । 'हन्' विभितमद्
प्रयाजयन्ममपि अस्मिन्विजानमन्तरणं स्यादिति इत्येव । 'अनु' तदनुमन्त्रेण एतन्मन्त्रवान्यप्रयाजे 'सर्वं'
प्रयाजयन्निर्दिष्टं सत्सन्मपि 'यज्ञं' 'संस्थापयाम' इति । तेषामभिप्रायं दर्शयति-यादि न इति । 'यदि'
मन्त्रानानु प्रागपि अनुगतं राजन्नाथं 'न' 'अभ्यासम् यज्ञमागं टेयुः, तदि मस्य भद्रं स्यात्, अत प्रागपि
ममार्थेन एवाश्रित्वेति तेषामभिप्रायः ॥ २१ ॥

त इति । एव विचार्य 'उत्तमे प्रयाजे' 'स्वाहाकारिणैव' स्वाहा-इति युक्तं 'सर्वं' 'अवदित' 'यज्ञं'

१- अत्रवमृशन् (का श्रौ सू ३ ३९) २- इत्यं जुहुमध्युवा प्र च मरुतव जुहानि (धं सू ३ ४०) 'एव
मन्त्र' (धौ सू ३ ४३) नास्ति चत्तम् (३ ४४) इति च ।

म्यमाज्यभागं ११ सुमस्थापयन्स्त्वाहाग्निमिति तद्य एष उभयत्राच्युत
ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति त ११ सुमस्थापयन् ॥ २२ ॥

(३) अथ यथादेवतं स्वाहा देवा ऽआज्यपा ऽइति तत्प्रयाजानुया-
जान्तसुमस्थापयन्प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा जुषाणो ऽअग्निगुज्यस्य
व्येत्विति तदग्निं स्विष्टकृतं सुमस्थापयन्नग्निं स्विष्टकृत्सु एषोऽप्ये-
तर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठतं यथैवेनं देवाः सगस्थापयन्स्त्वस्मादुत्तमे प्रयाजे
स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवींषि भवन्ति विजितमेवेतदनु सर्वं
यज्ञं सुंस्थापयति तस्माद्यदुत ऽऊर्ध्वं विलोम-यज्ञे क्रियेत न तदा-
द्रियेत सुंस्थितो मे यज्ञ ऽइति इ विद्यात्सु हैष यज्ञो यातुयामेवास
यथा व्यपदकृतं हुतं स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

समस्थापयन् । 'स्वाहा सोमम्' इति तत् सौम्यमाज्यभागं समस्थापयन् । स्वाहाग्निमिति-तद्य
एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति-तं समस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतम् । 'स्वाहा देवा आज्यपाः' इति-तत् प्रयाजानुयाजान् समस्थापयन्; प्रयाजा-
नुयाजा वै देवा आज्यपाः । "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"-(तै. ब्रा. ३. ५. ६. २) इति
तदग्निं स्विष्टकृतं समस्थापयन्, अग्निं स्विष्टकृत् । स एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः संतिष्ठते-पर्ववेनं
देवाः समस्थापयन् । तस्मादुत्तमे प्रयाजे स्वाहास्वाहेति यजति । यावन्ति हवींषि भवन्ति, -विजित-
मेवेतद्-अनु सर्वं यज्ञं संस्थापयति । तस्माद् यदुत ऊर्ध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत-न तदाद्रियेत;
'संस्थितो मे यज्ञः' इति इ विद्यात् । स इ एष यज्ञो यातुयामेवास-यथा व्यपदकृतम्, हुतम्,
स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

'समस्थापयन्' । तत्रकार विभज्य दर्शयति-स्वाहाग्निमीतीत्यादिना । उभयत्राच्युत आग्नेयः
पुरोडाश इति । "यदाग्नेयोऽष्टाकरालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" इति श्रुत आग्नेरोऽष्टा-
करालः पुरोडाशो दर्शं पौर्णमास्या च नित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतमिति । पौर्णमास्याममावास्यायां च विष्णुः, अश्लोषोमी, प्रजापतिश्चेति त्रिकल्पिता उपाशु-
पाञ्चदेवताः (का. श्री. सू. ३ । ६७) एकादशकरालदेवताः; अश्लोषोमी अमावास्याया चोभयत्र
साधारणोऽष्टाकरालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नी-एकादशकरालदेवता, दधिपयोदेवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दर्श-
पूर्णमास-प्रवान्तदेवताः सन्ति, ता अनतिक्रम्य (तत्तदेवता अनतिक्रम्य) तत्तदेवतायां यागं समस्थापय-
न्त्यर्थः । अत्र देवतानामनियतत्वात् यथादेवतमिति सङ्ग्रहेणाभिधानम् । 'आज्यपाः' 'प्रयाजानुयाजा
देवाः' (ऐ. ब्रा. २ । २ । ८) समिदायाः स्वाहान्ताः (ऐ. ब्रा. २ । १ । ४) तेभ्य इदं हविः स्वाहुत-
मस्विनि तस्यार्थः । "जुषाणो अग्निः" (तै. ब्रा. ३ । ५ । ६ । २ । २) निह. ८ । २ । ३ ।

(स्ते) ते देवा ऽकामयन्त । कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेमायातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना इचरेमेति ॥ २४ ॥

स युञ्जहामान्यं परिशिष्टमासीत् । (स्ते) येन यज्ञं शुं समुस्थापयस्तु-
नेव यथापूर्वं शुं हवींशुंष्यभ्यधारयन्पुनरेवैनानि तदाप्याययद्ययात-
यामान्यकुर्वन्नुयातयाम ह्यज्यं तुस्मादुत्तमं प्रयाजमिषु यथापूर्वं शुं हवीं-
शुंष्यभ्यधारयति पुनरेवैनानि तदाप्याययत्ययातयामानि करात्ययात-
याम ह्यज्यं तुस्माद्यस्य कुस्य च हविषां ऽवद्यति पुनरेव तदभ्यधारयति

ते देवा अकामयन्त—' कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेम अयातयामानं कुर्याम, तेनायातयाम्ना प्रचरेम ' इति ॥ २४ ॥

स यद् युञ्जहामान्यं परिशिष्टमासीत्—यन यज्ञं समुस्थापयन्—तेनैव यथापूर्वं हवींष्यभ्यधारयन्, पुनरेवैनानि तदाप्याययन्, अयातयामान्यकुर्वन् । अयातयाम ह्याज्यम् । तस्मादुत्तमं प्रयाजमिष्टा

निय० १ । २ । २ । १३ । इत्यत्र ' श्विष्टदग्नि ' विवक्षितं श्विष्टदग्नामाव ज्ञोष्यैवात्मन्मवान् । तत्र ' श्विष्टदग्नि ' तदवतान् यथा ' समुस्थापयन् ' इत्यर्थे, सक्त्वात्पुनानि (पुनराप्यायाम्ना) श्विष्टदग्नेस्वा-
नु यत्वात् । मेषा प्रतिदि ' अग्निर्होति ' हि ' शब्दोच्यते ।

विमज्यान्वायानस्य तापर्यमाह—यर्थवेति । ' यथा ' कुम्भोऽपि ' यज्ञ ' समाप्तो भवति, तथा ' देवा ' प्रतिपादितप्रकारेणात्यप्रकार एव ' समुस्थापयन् ' । यदर्थन्यायविकाशेन प्रसिद्धा, तद्विद्वानां साधकादमाह—
तस्मादिति । यावन्ति हवीषि ' आन्वभागादश्विष्टदन्तानि, तानि सर्वाणि प्रयाजयामानैव सम्पादितवान् भवति । समापनपरमाह—तस्माद्यदत्त ऊर्ध्वमिति । ' तस्मात् ' समापनादतो ' अत ' अन्यप्रयाजाद् ' ऊर्ध्वं ' ' विलोम ' न्यून विपरिप्रकार वा, यद्वि ' विवत ' तद्विषयमादरं न कुर्यात्, तत्कथं समादप्या-
मिति किन्ना न कुयादित्यर्थ । किन्तु ' यज्ञं सस्थितं ' एव ' इति ' ज्ञानायान् । ' स यथा ' उत्कृष्टयो ' यज्ञ ' अयातयामानं ' अगतमार एव ' यथा ' अपेक्षानतिरमेणैव यतो वषट्काराणि उक्तं आर्षमि-
थतो यानयामत्वरङ्गा नामान्यत् । अथवाऽपि श्वितस्य वषट्कारात्सत्वात् ' स ण्य ' शिष्ट ' यज्ञ ' यानयाम एव ' निर्गमाम एव ॥ २३ ॥

अथ द्रवैः कृत्वावशिष्टस्य यानयामत्वरारहारं दर्शयति—ते देवा इति । अथवाऽज्ञान फलान्निष्पन्नवद्वयं प्रगतं मनुष्येन तत्र गतसारम्भूत् अतः कथं नप्यारहियत इति तथा कामना गतमार हि ' पुनराप्याययेम ' इति कल्पस्य प्रसङ्ग इति । तस्मात्—अयातयामानमिति । यामपर्यन्तमवस्थितमशानादिनं यथा नारस भवति, एव मयमर्षाणि गतस्य तमाप्यान्व्यानि यानयामत्वरं ॥ २४ ॥

अत्र तैत्तिरीयान् दशपति—सु यदिति । ' स '—इयनधको वाक्यालङ्कारार्थः । ' आन्व ' जुह्वं ' पाठशिष्ट ' प्रयाजहोमयोऽत्र शिष्टमभूत्, उपयुक्तान्यं शेषं अतोऽप्याज्यस्य ऋचिदुपयोग इति तदशपति—
येनचि । ५ प्रति स्य रसो निगत, तस्य तत एव हि आयायन्मुक्तिमिति सस्थापितवदश्या योरोऽशानामि-
धानम् । श्यापूर्वमिति । आशयोऽग्नीषोर्भावादिनि हविषा पूर्वपूर्वमनतिक्रम्यर्थः ।

स्विष्टकृत ऽएव तत्पुनरुप्याययत्युवातयाम करोत्युथ वृद्धा स्विष्टकृत-
 ऽवृष्टति न तुतः पुनरभिधारयति नां हि तुतः काश्चनु हविषोऽग्नाद्याहुतिर्ध
 होष्यन्भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (५. ३)

स वै सप्रियो यजति । प्राणा वै सप्रिधः प्राणानुवेतत्सुमिन्धे प्राणैर्हृष्यं
 पुरुषः सुमिद्धस्तस्मादभिमृष्टेति त्र्याद्यद्युपतापी स्यात्स द्रद्युष्णः स्युद्वैव

यथापूर्वं हवींष्यभिधारयति, पुनरुवेनानि तदाप्याययति, अयातयामानि करोति । अयातयाम
 ब्रान्यम् । तस्माद् यस्य कस्य च हविषोऽवृष्टति—पुनरं व तदभिधारयति, स्विष्टकृत एव तत् पुन-
 रप्याययति, अयातयाम करोति । अथ यदा स्विष्टकृतेऽवृष्टति—न ततः पुनरभिधारयति । नो हि
 ततः कांचन हविषोऽग्नाद्याहुतिं होष्यन् भवति ॥ २५ ॥

‘ प्रयाजावृत् । ’

न वै (१) “ सप्रियो ”—यजति । प्राणा वै सप्रिधः, प्राणानुवेतत्सुमिन्धे । प्राणैर्हृष्यं पुरुषः

अभिधारयति वाचनमित्याह—पुनरुवेति । आउवेनाप्याययति वाचनम् इत्यणम् । आउद्वैवराजतयम् इ-
 प्रभितिः ‘ हि ’—शब्देनोप्यते । पर्यं पुरोष्टुत्तमिधानम्, तद्विदानीं विद्वे—तस्मादुत्तममिति । “ एत एव-
 ऽन्धियवगं भुराया हविष उपसृजन्व ” इति (का. श्रौ. सू. ३।५९) । अन्धियवगोवराजतयम् वाचनम् इत्यणम्
 पुनरभिधारणप्रदर्शनेनात्र तस्याशतशतान् वै समन्धे—तस्मादिति । यस्य कस्य चेति । चेतिः पुरोष्टुत्तमम् वा
 क्षात्रव्यतिरिक्तस्य ‘ हविषः ’ अवचनमिति शेषः, तन्वत्तरोशमिपर्यः । अत्रस्विष्टकृत स्विष्टकृतं पुनरुवेणान् ‘ तन् ’
 तेनरभिधारयति स्विष्टकृतमेवाप्याययितवान् भवति, आयायनेन तद्विशिष्टम् ‘ अयातयाम करोति ’; शेषाभिधारण-
 म्नावृत्तहविषोऽभिधारणम् ।

मांशरणकृत्वा म्युद्वैवितु म्यतिरंकरमाह—अथ यदेति । ‘ स्विष्टकृतं ’ स्विष्टकृतं ‘ यदा ’ एतन्नाभारण
 म्यान्, तदा ‘ ततः ’ स्विष्टकृतोऽवृष्टतिऽभिधारणम् न तानि आप्याययतिपर्यः ।

अन्धियवराजते हेतुमाह—नो ह्विति । ततः हविषः सकारात् ‘ काश्चन ’ प्रशानम्याह्वार वा
 कन्धियवोन् ‘ आहुतिन् ’ भव्युः ‘ होष्यन् ’ भवति । अतोऽभिधारणस्याप्याययानार्थमिति
 निश्चयः ॥ २५ ॥ ४ ॥ (५. ३.) ॥

इति धीन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे मातृवन्दिनशतसप्तब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे
 षष्ठमाध्याये दुर्गायं ब्राह्मणम् ॥

अथ प्रयाजनं प्रसारणत्वेणान्द प्रशस्तति—स वा इत्यादिना । ‘ एतन् ’ एतेन सनिपणजेन यजमानस्य
 ‘ प्राणानुवे ’ सनिधितवन् भवति । प्राणानुवे सनिधितवन्पुनरावृत्ति—प्राणैर्हृष्यति । ‘ अये पुरुषः ’ होष्यः ।
 प्रयाजाभ्यां शतैरसम्भन्धनमेणान् तेषां पुरुषसनिधितवन्हेतुवन् । नैषा प्रभितिः ‘ हि ’—शब्देनोप्यते ।
 नमिधः प्रयाजवसर्धनाय प्रसङ्गिकं नैविधिकमभिमरणमह—तस्मादिति । यजमानो अयातयाम उदयान्दम्

(त्पु) अथ वर्द्धिर्यजति । भूमा वै वर्द्धिर्भूमानमेवतत्प्रजनयति तस्माद्गर्द्धि-
र्यजति ॥ ४ ॥

(त्पु) अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽऋतूनां स्वाहाकारेण
हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं व्यशमुपनयते तस्माद्धेमन्त्यायन्त्योपधयः प्र-
वनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव व्ययाथंसि भवन्त्यपस्तरा-
मिव व्ययाथंसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति हेमन्तो
हीमाः प्रजाः स्वं व्यशमुपनयते स्याद् इ वै तमर्द्धं कुरुते श्रियेऽज्ञाद्याय
यस्मिन्नर्द्धे भवति - ऽएवमेतद्धेद ॥ ५ ॥

देवाश्च वा ऽअमुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ते दण्डेर्धुनु-
भिर्नु व्यजयन्त ते हाविवजयमाना ऽऽचुर्द्धन्त व्याच्येव बृहन्विजिगीषा-

अथ (४) वर्द्धिर्यजति । भूमा वै वर्द्धिः । भूमानमेवतत् प्रजनयति; तस्माद् वर्द्धिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ (५) “ स्वाहास्वाहा ”—इति यजति । हेमन्तो वा ऋतूनां स्वाहाकारः । हेमन्तो हीमाः
प्रजाः स्वं वशमुपनयते । तस्माद्धेमन्- म्लायन्त्योपधयः, प्रवनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते, प्रति-
तरामिव वयांसि भवन्ति, अपस्तरामिव वयांसि पतन्ति । विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति—हेमन्तो
हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते । स्याद् इ वै तमर्द्धं कुरुते श्रियेऽज्ञाद्याय—यस्मिन्नर्द्धे भवति—य एव-
मेतद्धेद ॥ ५ ॥

‘ प्रयाजानुमन्त्रणम् । ’

देवाश्च वा अमुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ते दण्डेर्धुनुभिर्नु व्यजयन्त । ते हाविवजयमाना

अथ वर्द्धिरिति । बृहतेर्द्धेदपर्याद् वर्द्धिः शब्दः; अनो ‘ वर्द्धिर्भूमा ’ छन्दः, अतः प्राजापमानमेतत् वर्द्धिर्गणितं
बृहत्तनुत्वादपत्ति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहेत्यादि । यः स्वाहाकाराद्यः प्रयाजः, स ‘ ऋतूनां हेमन्तः ’ अन्तिमवमन्त्रान् । ‘ हेमन्तः ’
छन्दः ‘ रमाः ’ सर्वा अपि ‘ प्रजाः ’ स्वर्गोय ‘ वशः ’ प्राययति; रत्नैर्नु तपाविरप्रजायांशमावात् । अत एव
च यास्वो हेमन्तपर्याय हिमशब्दमिच्छन् व्युदासदधन्—“ हिम पुनर्द्धन्तेर्वा हिनोमेर्वा ” (निरु. ४. ४. ६.) ।
वर्द्धिर्यजतिप्रकारं सप्त प्रदर्शयति—तस्माद्दिव्यादिना । वर्द्धितत्त्वादेतो. ‘ हेमन् ’ हेति, हेमन्ते हिमोपधनेन
‘ ओषधयः ’ वनस्पतरश्च म्लाना गणितपर्याय भवन्ति । तथा ‘ वयांसि ’ पक्षिणः ‘ प्रतितरामिव ’ अन्तं
प्रतिभूत्या इव, हिमोपधत्तत्त्वाद्दर्शयति शक्यपर्यः । ‘ अपस्तरामिव ’ पर्यायां प्रप्ववनाद्बृहत्तनुमशक्त इव
अथः व्यापयन्ति । ‘ पुरुषः ’ सर्वोऽपि ‘ विपतितलोमेव ’ प्रत्युल्लोमेव कदपिद्विद्भो ‘ भवति ’ ॥ ४ ॥

उपसंहारि—हेमन्तो हीमि । ‘ प एवमेतद् ’ इत्यन्त्यानि हिमवर्द्धितत्त्वं ‘ वेद ’ ‘ सः ’ वेदिना यस्मिन्
‘ अर्द्धं ’ अर्द्धमगो देशे ‘ भवति ’ सः ‘ तम् ’ ‘ अर्द्धं ’ देशं श्रियेऽज्ञाद्याय च स्वीकृत्ये छन्दः स देशो धन-
कलरादिश्रियः, अन्तेन च समृद्धमर्द्धानो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य बृहत्तनुमन्त्रणमत्रान् विवातुनाऽप्यधिकानाद्—देवाश्च वा अमुराश्चेति । ‘ प्राजा-

महे स यां नो व्याचं व्याहृतां मिथुनेन नानुनिष्ठायात्स पुनर्न पुराजयाता
ऽभ्युय सर्वामितरे जयानिति तथुनि देवा ऽभ्युयंमन्ते देवा ऽइन्द्रमभ्यु-
न्युहंरुनि ॥ ६ ॥

स ऽइन्द्रोऽब्रवीत् । (डे) एकां ममत्युयास्माकमेकतीतरेऽभ्युवंस्तदु
नुन्मिथुनमुंवाविन्दन्मिथुनं ह्येकश्रेका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममतीन्द्रोऽब्रवीत् । (डे) अयास्माकं द्वे ऽइतीतरेऽभ्युवंस्तदु नुन्मि-
थुनमुंवाविन्दन्मिथुनं हि द्वौ च डे च ॥ ८ ॥

त्रयां ममतीन्द्रोऽब्रवीत् । (डे) अयास्माकं तिस्र ऽइतीतरेऽभ्युवंस्तदु
नुन्मिथुनमुंवाविन्दन्मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च ॥ ९ ॥

उत्तु- ' इन्द्र वाच्येव ब्रह्मन् विचिगीपामहे, स या नो वाच व्याहृता मिथुनेन नानुनिष्ठायात्—
स मर्षे पयजयाते, अय सर्वामितरे जयान्' इति । 'तया' इति देवा अभ्युवत् । ते देवा इन्द्र-
मभ्युवन् 'व्याहृ' इति ॥ ६ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत्- एकं मम' इति । अय- 'अस्माकमेका' इतीतरेऽभ्युवन् । तदु तन्मिथुनमेवा-
विन्दन् । मिथुन हि-एकश्च एका च ॥ ७ ॥

'द्वौ मम' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अय 'अस्माकं द्वे' इतीतरेऽभ्युवन् । तदु तन्मिथुनमेवाविन्दन् ।
मिथुन हि-द्वौ च डे च ॥ ८ ॥

'त्रयो मम' इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अय 'अस्माकं तिस्रः' इतीतरेऽभ्युवन् । तदु तन्मिथुनमेवा-
विन्दन् । मिथुन हि-त्रयश्च तिस्रश्च ॥ ९ ॥

एता 'प्रवन्त' पुन 'एव' असुशश्च एतमे' श्रुत्वा, परस्पर दृष्टवन्तुर्गद्विर्भिननसचर्नैर्वैव नान्य-
मन्, माप्यर्थं समलजान् । अयोपयत्त'एतद्वेरोमनापो इन्द्रशब्द', विजयनात्वं इयम् 'उत्तु'-'वाच्येव
ब्रह्म' इति-विन्दै' । वपूरे एव मन्त्रे विवदन्त' जेतुमि-हामहे इति । 'न' काम्यम् 'वाचन्' अष्टो-
मिकन्, पुष्टिइवचन 'मिथुन' कर्त्तृज्ञानप्रतिबन्धनाश्विनेन मिथुन कृत्वा 'न अनुनिष्ठायात्' अनुक्रमेण
न निष्ठायात्, निष्ठां न आर्क्षन्ति 'स मर्षं' 'पयजयति' पयजय प्राणुयान् । 'अय' 'सर्षं' जेतुवन्
'इतरे' मिथुनल वतज, जेतुवन्तमे सर्वेऽपि 'ज्यन्' जयेयु । एव सर्वेन इत मति 'त्येति' अङ्गी-
ह्यन क्षेत्रवद् 'इत् श्यत् इत्तुवन्' ॥ ६ ॥

स इन्द्र इति । 'स' एतुक्, 'इन्द्रोऽब्रवीत्'-'एव' पुनो 'ममेति' कश्चित् एव । 'अय'
'इतरे' असुश' 'अभ्युवन्'-'अस्माकमेका' इति निष्ठायात्पूर्वात् पुर्वानि गन्तव्य । अय भूमिंसा वचन-
प्रतिबन्धनत्वात्पयज- 'तदु' तदा 'तत्' तेन एवमिदंनिष्ठायात् 'मिथुनवेव' प्रतिशब्दविरोधेन 'अवि-
न्दन्' एवमन्त । एकश्रेका, तदु-द्वे- एकश्रेका च' इति-या 'मिथुन हि', नेकं एतदुपयगोमिथुनक-
व्यसामत् ॥ ७ ॥

द्वौ ममैवदि-वत् एतया एवमेव बोध्या ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१-वन्तुः २-एव ३-एव ४-एव ५-एव ६-एव ७-एव ८-एव ९-एव १०-एव

चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् (इ) अथास्माकं चतस्र ऽइतीतरेऽष्टवंस्तद्
तन्मिथुनमेवाविन्दन्मिथुनं हि चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । (तु) तत इतरे मिथुनं नाविन्दन् नो ह्यन ऊर्ध्वं मिथुनमस्ति-पञ्च-
पञ्च इति ह्येतेतद्भुयं भवति ततोऽसुराः सर्वं पुराजयन्त
सर्वस्माद्देवा ऽअसुरानजयन्त्सर्वस्मात्सपत्नानसुरान्निगमन् ॥ ११ ॥

(जस्तु) तस्मात्प्रथमे प्रयाजु ऽइष्टे ब्रूयात् । (डे) एको ममेत्युक्ता तस्य यमहं
द्वेष्यामि युद्यु न द्विष्याद्योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विष्म ऽडुति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

(द्वौ) द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च व्ययं
द्विष्म इति ॥ १३ ॥

त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च व्ययं
द्विष्म ऽडुति ॥ १४ ॥

‘ चत्वारो मम ’ इतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथ ‘ अस्माकं चतस्रः ’ इतीतरेऽब्रवन् । तद् तन्मिथुनमेवा-
विन्दन् । मिथुनं हि-चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पञ्च मम ’ इतीन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मिथुनं नाविन्दन्, नो ह्यन ऊर्ध्वं मिथुनमस्ति-पञ्च-
पञ्च इति ह्येतेतद्भुयं भवति । ततोऽसुराः सर्वं पुराजयन्त, सर्वस्माद् देवा असुरानजयन् । सर्वस्मा-
त्सपत्नानसुरान् निगमन् ॥ ११ ॥

तस्मात् प्रथमे प्रयाजे इष्टे ब्रूयाद्-‘ एको मम इति । एका तस्य यमहं द्वेष्यामि ’ इति । युद्यु न
द्विष्याद्-‘ योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च व्ययं द्विष्मः ’ इति ब्रूयात् ॥ १२ ॥

‘ द्वौ मम ’ इति द्वितीये प्रयाजे-‘ द्वे तस्य-योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च व्ययं द्विष्मः ’ इति ॥ १३ ॥

‘ त्रयो मम ’ इति तृतीये प्रयाजे-‘ तिस्रस्तस्य-योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च व्ययं द्विष्मः ’ इति ॥ १४ ॥

पञ्च ममेतीति । अथ ‘ इष्टः ’ ‘ पञ्च ममेत्यब्रवीत् ’; ‘ तत. ’ इतरे ‘ असुराः ’ ‘ मिथुन ’ ‘ नाविन्दन् ’;
विद्वद्वेष्टि रूपाविदोषान् । अलाभे कारणं श्रुतिरेवाह-नो हीति । द्विशब्दमूचितमर्थमाह-पञ्च-पञ्चेति । त्रियाः
पुंसश्चोमपोरप्यभिज्ञानं पञ्च पञ्चेत्येव, न व्यावर्तको रूपभेदोऽस्ति; ‘ ततः ’ पञ्चप्रभृतीनां मिथुनवस्थालामान्
‘ असुराः ’ ‘ सर्वं ’ विवादात्पद जेयम् ‘ पुराजयन्त ’ जेतु नागकतुवन्ति-पर्यं । अतो ‘ देवाः ’ ‘ सर्वस्माद् ’ अपि
जयविषयात् ‘ असुरान् अजयन् ’ । जयशब्दार्थमाह-सर्वस्मात्सपत्नानसुरान्निगमन् इति ॥ ११ ॥

इदानीमर्थवादमिह प्रथो जानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रलिप्रयाज विमज्ज योजयति-तस्माद्विष्यादिना । यस्मादि-
च्छेदको ममेत्युक्तम्, असुरेणैका ममेत्युक्तम्, ‘ तस्मात् ’ ‘ प्रथमे प्रयाजे ’ ‘ एको मम ’-इत्यादि ‘ ब्रूयात् ’ ।
एव द्वितीयादिविषयि-‘ द्वौ मम ’, ‘ द्वे तस्य ’ इत्यादि द्रष्टव्यम् । ‘ यं च ’ ‘ अहं ’ ‘ द्वेष्यामि ’ अहं यस्य द्वेष
करोमि, ‘ तस्य ’ एकां पुरीं स्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रशेषस्यार्थः । पुत्र्या रक्षणप्रदा-
नादौ बहुरादृ लभस्मत्वात् तच्छ्रेयोपारां स्यात् । यदि कस्मीदपि देव न कुर्यात्, तदा ‘ योऽस्मान्विष्यादि

१-“ एको मम एका तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्ययं द्विष्म इत्येव मिथुनैर्व्यावृत्तम् ” इति का. श्री. सू. १. १. १. एते च
संदा मारिचम्बरेण पठनीयाः मन्त्रादिति केचित् ।

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतसस्तुस्य वोऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च च्वयं
द्विष्म ऽडुति ॥ १५ ॥

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तुस्य किञ्चन वोऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च च्वयं
द्विष्म ऽडुति स पञ्च-पञ्चेत्येव भवन्पराभवति तथास्य सुर्व्वं सुर्व्वद्वे सुर्व्व-
स्मात्सपत्नाश्चिर्भजति यु ऽएवमेतद्देद ॥ १६ ॥ ५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [५।४]

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

‘चत्वारो मम’ इति चतुर्थे प्रयाजे-‘चतसस्तस्य-वोऽस्मान् द्वेष्टि, य च वय द्विष्म’ इति ॥ १५ ॥
‘पञ्च मम’ इति पञ्चमे प्रयाजे ‘न तुस्य किञ्चन-वोऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वय द्विष्मः’ इति । स
पञ्च पञ्चेत्येव भवन्पराभवति । तथास्य सर्वं सवृद्धे सर्वस्मात् सपत्नान् निर्भजति-य एवमेतद्देद ॥ १६
ब्रूयात् । वस्तुतो द्वेषमावडिति रागादिभिर्देषावरणान् तस्मिन्धन इष्यमिष्यन् ‘य च वय द्विष्म’ इत्य-
भिधानम् ॥ १२-१५ ॥

पञ्च ममेतीति । ‘पञ्चम प्रयाजे पञ्च ममति’ ब्रूयात् । सूत्रवत् इष्टार विपरान्तपल्लवामनाया प्राज्ञायामाह-
न तुस्य किञ्चनेति । नस्य ‘इष्यत शनो’ ‘किञ्चन’ पञ्च पुरा पञ्च कथा वा स्युरिति ‘न’ वृथा-
दित्यर्थः । असुरैः पञ्चमद्वयाया स्थितुनल्पस्य वचनम्यादशनादिति मौव । उत्तार्यज्ञान प्रशानति-पञ्च-
पञ्चेत्येवेति । ‘सर्वं’ ‘सवृद्धक’ वनयति, स्वयं तन्प्राप्तोत्पाद्य ॥ १६ ॥ ५ ॥ [५ । ४]

इति श्रामण्याचारविरचित माधवीन वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनशनपर्यब्राह्मणमाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याय चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदायम्य प्रकाशनं समो हृदि निद्वारयन् । पुमर्थाधुनो दोषादिद्यानाथमोक्षर ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डे गोचरस्य कनकवधुलामूर्त्तौ स्वर्णमं

समाब्धान् पञ्चसीरीत्रिदशतन्त्रताधेनुनीवर्णभूमी ।

रनोक्ता रत्नकाजिद्विपमहिरथौ सत्यणि सिद्धगाया

न्यप्राणीद्विश्चक्र प्रथितविशिमतामृतयुक्तं घण्ट ॥

धान्यादि धन्दनं गन्तव्यमनुल स्वर्णत्र वर्णसुराय

कार्पास्यैव कृपातानं सुन्दरुनमकडो शान्त राजभूय ।

आज्योथ प्राज्यनमा लवणजम्बुनः शार्करि चाकनेना

रनादयो रनस्य तारकृत मुदा पात्रनासिद्धगाय ॥

इति श्रीमद्राजाधिरानपरधरवैदिकशार्ङ्गप्रवर्तकश्रीहरहरष्टाराजामाङ्गल्युराधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनशनपर्यब्राह्मणमाष्ये प्रथमकाण्डे

पञ्चमाध्याय समाप्तः ॥ ५ ॥

१-वचनविदं कश्चिद्वचननाथः प्रवाहनुल-कणकवत् । अथवा अन्य काण्डेऽप्युक्तं द्वेष्टि यं च वय द्विष्म इति । (श्री सू ३ । ४५) ‘एष मितुनयेवासकस्यम्’ (श्री सू ३ । ४६) ‘न तुस्य किञ्चन पञ्चम’ (श्री सू ३ । ४७) अथ चतुर्थ-
काण्डप्रवाहनुलमन्त्रविषयवि- द्वेषिमावडितिमाष्यन्दिनः । अथवा अथवा इति च । (श्री सू ३ । ४८) इति । अथ च
व्याज्यमित्येव इति इति इति । २-आका इत्यत्र न उच्यते इति ।

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीपिरे । आ नो यज्ञे भजत मा नो यज्ञाद-
न्तर्गतान्स्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १ ॥

तद्दे देवानु जज्ञुः । (स्तु) तु ऋतवो देवेष्वुजानस्वसुराणुपावर्तन्ताप्रिया-
न्देवानां द्विपतो भ्रातृव्यान् ॥ २ ॥

(व्यान्ते) तु हेतुमेधतुमंधांचकिरे । यामंपामेतामनुशृण्वन्ति कृपन्तो
ह स्मैव पूर्व्वं व्युपन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः शुश्र्वद्भ्योऽकृष्टपच्या
ऽण्वोपधयः पेशिरे ॥ ३ ॥

“ प्रयाजानामिष्टो प्राथम्यम् ” ।

ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीपिरे, आ नो यज्ञे भजत, मा नो यज्ञादन्तर्गत, अस्वेव नोऽपि
यज्ञे भाग इति ॥ १ ॥

तद्दे देवा न जज्ञुः । त ऋतवो देवेष्वुजानस्वसुराणुपावर्तन्त-अप्रियान् देवानां द्विपतो भ्रातृव्यान्
त हेतुमेधतुमंधांचकिरे-यामंपामेतामनुशृण्वन्ति । कृपन्तो ह स्मैव पूर्व्वं व्युपन्तो यन्ति लुनन्तोऽपरे
मृणन्तः, शुश्र्वद्भ्योऽकृष्टपच्या षष्ठीपधयः पेशिरे ॥ ३ ॥

यस्य नि धनितं केदा यो वेदेभ्योऽपिबल जगत् । निर्गमे, तमह वन्दे विचारार्थमनेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ वमन्तादिप्रयाजदेवेषु कथमग्रे ममन्थ इति तदुपपादनाद्यान्वायिकान्तर-ऋतवो ह वा इति ।
'ऋतवः' पुरा दशैश्वर्यामानादिपक्षे 'भागम्' 'देषिरे' षेच्छन् । ते देवान् प्रति अस्मानि 'यज्ञे' मानि
इति । 'यज्ञाद्' अस्मान् 'अन्तरेताम्' 'मा' कुम्भ । अतोऽस्माकम् 'अपि' यज्ञे नगोऽम्बिव्यवन् ॥ १ ॥
तद्दे देवा नेति । 'नन्' कार्यं 'देवा' 'न' प्राजानन् । तेषु 'अजानसु' कथमेतैः सह धामेनेति
तद्देरिभूतान् शेषकारिणः 'असुरान्' उपागत्य-॥ २ ॥

ते हेतामिति । तेषु 'याम्' ऋदि देवो श्रुवा व्यथन्ते, नादशाम् 'ण्यनुम्' ऋदिमसुरेषु प्रवदपावक ।
तेषु प्रवदिनेषु ससु असुराः केचन वानापूर्वभाषिण मन्त इष्टिवाह्व्यान् 'कृपन्तो' 'यन्ति,' किल, केचन
कृष्टे श्रेवे बीजानि 'वपन्तो' यन्ति, उत्सर्वाजाश्च केचन मम्यानि मम्यक् फलितार्ताणि परम्परमुदाहरन्तः
पमिणतानि मम्यानि 'लुनन्तो' यन्ति, केचन लूतानि ब्रीहिलानि 'मृणन्त' प्रहरन्त मदे बर्ही-
वर्षाक्रमणादिना स्वन्वाह्वय्य पृथक्कुर्वन्तः तथा असुरदेशे सवु कर्गविशिक्षिता नीवारारयो सुहस्रदुः
सर्वदा पारयन्ता आमन् ॥ ३ ॥

तद्धै देवानामाग ऽआस । कनीय ऽइन्वुतां द्विपुन्द्रिपुत्तं ऽरातीयति किम्बे-
तावन्मात्रमुपजानीति यथेदुम्भितोऽन्यथासद्विति ॥ ४ ॥

ते होचुः । (ऋ) ऋतुनेवानुमन्त्रयामहा ऽइति केनेति प्रथमानेवेनान्ये
यजामेति ॥ ५ ॥

सु हाग्निस्वाचु । (चु) अथ यन्मां पुरा प्रथमं बुजथु क्वाहं भवतीति न
त्वामायननाश्यावयाम ऽइति ते बुहतूनभिह्वयमाना अथाग्निमायतनाश्रा-
श्यावयंपंस्तुस्माद्गिरिच्युतां नु ह वा ऽआयतनाश्रयवते बुस्मिन्नायतते
भवति य ऽएवमेतमग्निमच्युतं व्येद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽअग्निमवृवन् । (न्यु) पुरे हवेनांस्त्वमेवानुमन्त्रयस्वेति स हेत्या-

तद्धै देवानामाग आस । ' कनीय इन्वृतां द्विपुन्द्रिपुत्तं, किमु एतावन्मात्रमुपजानीति-
यथेदुम्भितोऽन्यथासद्विति ' ॥ ४ ॥

ते होचुः— ऋतुनेवानुमन्त्रयामहे—इति । केनेति । ' प्रथमानेवेनान् यथे यजान ' इति ॥ ५ ॥

सु हाग्निस्वाच— ' अथ यन्मां पुरा प्रथमं यजथ, क्वाहं भवानि ' इति । ' न स्वामायतनात् च्याव-
याम ' इति । ते बुहतूनभिह्वयमाना अथाग्निमायतनात्—नान्यावयन्—तस्माद्गिरिच्युतं । न ह वा
आयतनाश्रयवते—यस्मिन्नायतते, भवति—य एवमेतमग्निमच्युतं वेद ॥ ६ ॥

ते देवा अग्निमवृवन्—' परेहि, एनास्त्वमेवानुमन्त्रयस्व ' इति । स हेत्याग्निस्वाच—' क्रतवः !

तद्धै देवानामिति । एव वैतस्वसुरेण ससृद्धेष्टु मसु ' देवानां ' मननि ' आग ' अनात् । यद्यग्नि
तत् एन अत् ' अस्मात्, इन्वु—इति अतिक्रमादेनो ' द्विषन् ' द्वेषधार्तेवासुरस्यो ' द्विषत ' एवतद्वाय
' अरातानति शान्त्वमाचारतुनिधेऽति । एतत् ' कनार इन्वु ' निष्कृष्ट मन्त्र । ' अग ' प्रहृष्टै न्त कल्पो न
नात् । इन्वु ' इन्वु ' कर्त्तव्यमन्त्रण विहितं चार्थम् ' इत् ' अस्मात्, इत्यानी प्रवृत्तप्रकारान् ' अन्वया '
प्रशान्तरण समन्वितान्ना अन् ' मन्त्र । ' एतावन्मात्रम् ' अवनुद्वयमिति परस्परमवृत्तम् ॥ ४ ॥

ते होचुमि न । एववा च, ' क्रतव अमुन्त्रयामहे '—इति निश्चिय तेषामुक्तो व (१) ' वन ' इतर-
स्य ' प्रथमान्तर यज्ञ यजतमर्त्तुचु ॥ ५ ॥

सु हाग्निस्व तस्योऽवमन्त्रे मन्त्र—सु हाग्निस्विति । ' अग्नि ' पूर्व ' मान् ' एव ' प्रथमम् ' इत्यन्तः
इत्यानी त प्रथम यन्मांश्चेत् ' अत् ' बुज ह्याने यज्ञे ' मवतीति ' अवतीत् । अथ तनोऽन्ते तमग्नि स्वधा-
नात् ' न ' ध्यावयाम इति प्रतिश्रुत्य, क्वाहादानमग्ने ' अग्नि ' स्वध्यानात् प्रच्युत न चकृ । ' तन्मात् '
' अग्नि ' स्वध्यानात् अच्युत ' अन्तु । ' एव ' ' य ' कोऽपि अग्ररच्युत वप्रसार जानति, सोऽपि स्वधा-
नात् एववत इति उत्तार्थज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

ते देवा इति । अग ' त देवा ' अग ह्यनस्य पात्नशक्तिव्याहवनुमन्त्रणे अग्निव प्रथमम् ॥

शिरुवाञ्जुऽर्तुोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति कथं नोऽविद ऽइति प्रथमानेषु वो यज्ञे यक्ष्यन्तीति ॥ ७ ॥

तु ऽऋतुवोऽग्निमद्भुवन् । (द्या) आ व्यन्त्वामस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद ऽइति तु ऽऽपोऽग्निर्ऋतुष्व्वाभक्तः समिधोऽग्ने तनु-
नुपादग्न ऽइडो ऽऽग्ने चर्द्धिग्ने स्थाहामिमित्याभक्तो ह वै तुस्यां पुण्यकृ-
त्यायां भवति भ्रामस्य समानो ह्यवाणः करोत्यग्निमते ह वा ऽऽस्माऽऽग्नि-
मन्त ऽऋतुव आणधीः पचन्तीदं सुर्वं य ऽऽवमेतमग्निमृतुष्व्वाभक्तं व्येदं
तदाहुः । (यु) युदुत्तमान्प्रयाजानावाहुयन्त्युथ कुस्मादेनान्प्रथमान्यज-
न्तीत्युत्तमान्द्वेनान्यज्ञेऽवाकल्पयन्प्रथमान्वा सजामेत्यनुवंस्तुस्मादुत्तमा-
नावाहुयन्ति प्रथमान्यजन्ति ॥ ९ ॥

अविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति । 'अग्न नोऽविदः' इति, 'प्रथमानेषु वो यज्ञे यक्ष्यन्ति' इति ॥ ७ ॥
त ऋतुवोऽग्निमद्भुवन्- 'आ वयं वामस्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद' इति ।
त एषोऽग्निर्ऋतुष्व्वाभक्तः- "समिधोऽग्ने" - "तनुनपादग्न" - "दडोऽग्ने" "चर्द्धिग्ने" "
स्थाहामिम्" (तै. ब्रा. ३. ९. ९) इति । आभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति, यामस्य
समानो ह्यवाणः करोति, अग्निमते ह वा अस्मा अग्निमन्त ऋतव आणधीः पचन्तीदं सर्वम्, य
एवमेतमग्निमृतुष्व्वाभक्तं वेदं ॥ ८ ॥

तदाहुः- 'यद् उत्तमान् प्रयाजानावाहुयन्ति-अथ कस्मादेनान् प्रथमान् यजन्ति' इति ।

'स' तथे पक्षीक्ष्य कल्पनाय 'उवाच' भाह । ऋतव इति । 'व' सुप्तात् 'वहे' 'देवेषु' कर्णे 'याम' ।
सुद्वयन्मि 'इति' । केन प्रकरोष्येति वृत् । 'प्रथमानेषु' तापो सुप्तात् 'द्वयन्मि'- 'इति' अत्रवीरु ॥ ७ ॥
त ऋतव इति । अथ सन्तुष्टा 'ऋतव' 'हे अग्ने ! तव' 'वहे' अन्तःक प्रथमम् 'अविदः' ; अथः
'तान्' 'अस्मान्' कर्णे 'अभजाम' -इति 'भुवन्' । यत् एवमेतः 'अग्निः' 'ऋतुव' मास लज्ज-
यन् । 'समिधो अग्ने' - 'तनुनपादग्न' 'दड' इत्यावाभक्तवप्रकारदर्शनम् । उक्तार्थज्ञान प्रशंसति-आभक्तो
ह वा इति । 'अस्य' 'हातुरह' 'समान' इति वसामानं 'भुवन्' 'कनिपुण्यो' वा पुण्यकृत्यां 'य पुण्य
कर्म दर्शयन्मत्तदिकं' 'करोति' तयान्तर्नि भागान् भवति, तथा 'एव' उक्तप्रकारेण 'अग्निमृतुष्व्वा-
भक्त' 'यो वेद' 'अग्ने' अग्निमते उक्तार्थज्ञानकारणेन वागव्यवहारं ताभ्यदर्शितान् भवयेत् । अतोऽर्धे
वाऽऽऋतवप्रकारेणानि मरिचा 'ऋतव' 'आणधीः' 'तीर्थिसदिका' स्व-कालोचितान् वाक्यं कुर्वन्ति ।
कथं पचन्वा ओऽग्ने ! कियन्वा ! इति, तस्यह-इदं सर्वमिति । यद्यत्रोक्तं परिद्वयमानं तद्विदं सर्व-
मोपनिजातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रथमदेवतानां प्राथम्यं ऋतवादिनां शौचमुपेन प्रशंसति-तदाहुरिति । आवाहनकर्मणश्च तत्रैव यागो दृष्टः ;
अथ कथं वेदार्थमिति तेषामवयवः । तैर्दृष्टं तत्कारणं दर्शयति-उत्तमान् इति । 'दि' कस्मात् प्रथमथाग-

चतुर्थेन त्रे प्रयाजेन देवाः । (०) यज्ञमाप्तुवंस्तु पञ्चमेन समस्थापयद्यथ
यदुतऽर्द्धमसुतं स्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकं सुमाप्नुवत ॥ १० ॥

(१) सद्यन्तान्पुस्तात् । (६) असुररक्षसान्द्रासिसङ्घत्राश्रुष तान्यु-
पाह्वत्रशाहा रक्षसामपहन्ता यदि मध्यतऽश्रासिसङ्घत्राश्रिरेव तान्युपाह्वत्र-
शाहा रक्षसामपहन्ता यदि पश्चाद्श्रासिसङ्घत्राश्रिरेव तान्युपाह्वत्रशाहा रक्षसाम-
पहन्तात् ऽप्युत्सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकं सुमाप्नुवत ॥ १२ ॥

उत्तमान् द्यवान् यज्ञेऽप्यकल्पयन्-प्रथमान् वा यजाम'-रूपश्रुवन्-तस्माद्भुक्तमानावाहयन्ति,
प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवा यज्ञमाप्नुवन्, त पञ्चमेन समस्थापयन्, अथ यदत उर्द्धमसास्थित यज्ञस्य
स्वर्गमेव तेन लोकं सुमाप्नुवत ॥ १० ॥

ते स्वर्गं लोकं यन्ताऽमुपसमेभ्य आसद्वात् विभयाऽङ्कतः । तेषां पुस्तान्दकुर्वन्-रक्षोहणं
रक्षसामपहन्तासु अग्निं मध्यतोऽकुर्वन्-रक्षोहणं रक्षसामपहन्तासु, अग्निं पश्चादकुर्वन् रक्षोहणं
रक्षसामपहन्तासु ॥ ११ ॥

न यद्येनात् पुस्तान्दमुपसमेभ्य आसद्वात्-अग्निरेव तान्युपाह्वन्-रक्षोहा रक्षसामपहन्ता ।
यदि मध्यत आसद्वात्-अग्निरेव तान्युपाह्वन्-रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि पश्चादाग्नि-
मङ्गल-अग्निरेव तान्युपाह्वन्-रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । त एवं मध्यतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं
लोकं सुमाप्नुवत ॥ १२ ॥

पुस्तान्दमुपसमेभ्य आसद्वात्-उत्तमान् चरन्त्यावित्थव देवता कल्पितवन्त, पश्चादपुस्ताना तथा पुनराम्भनाथ
यत् । व 'सुप्तान् प्रथमान्' यत्तान् रथश्रुवन् तन्मान्' उक्तत्रिंश वैलक्षण्य सप्तानिम्ति । अत्रैवामेव 'ना-
न्ति व 'त्वा जन्त्याः आ वह' इत्यभिप्रायात् द्रष्टव्यम् । आसद्वात् स्वतः प्रयाजानुपाह्वना ॥ ९ ॥

आग्निं यान्ताऽमुपसमेभ्य आसद्वात्-प्रयाजानुपसमेभ्य आसद्वात्-प्रयाजानुपसमेभ्य आसद्वात्-प्रयाजानुपसमेभ्य आसद्वात्-
प्रयाजानुपसमेभ्य आसद्वात्-प्रयाजानुपसमेभ्य आसद्वात्-प्रयाजानुपसमेभ्य आसद्वात्-प्रयाजानुपसमेभ्य आसद्वात्-
'स्वर्गं लोकं सुमाप्नुवत ॥ १० ॥

त स्वर्गमित्ति । असुरान्द्या मन्त्र-रथ तथात् आमद्वात् निरोगोद्गता गन्तुं त पाह्वनात्
रक्षसामपहन्तासु 'अग्निं पुस्तान्' पूर्वप्राग रक्षन्तः यथावत् स्थितवन्त । तथा म ये पश्चात्-अग्निरेव
रक्षसामपहन्तासु ॥ ११ ॥

स यद्येनात् । अथ कारणात् न यज्ञात् अग्निं, स्वर्गं प्रति गच्छन्त 'पुस्तान्' 'स्वान्' असुरा-
रक्षसामपहन्तासु 'पुस्तान्' 'द्वयं' 'यान्ति' इत्यन्तः । आसद्वात् प्रतिवर्त्तमान्, 'तान्ति' असुरान्तासु यत्तान्त्वन्
१०५, पश्चात् ॥ १० ॥

तयोऽएवैषु ऽएतत् । (च) चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञमाप्नोति तं पञ्चमेन सुप्रस्थापयत्यथ यदत् ऽऊर्हसुसंस्थितं यज्ञस्य स्वर्गमेव तेन लोकं १३ सुमश्नुते ॥ १३ ॥

स इदाग्नेयमाज्यभागं यजति । (त्व) अग्निम्वैतत्पुरस्तात्कुरुते रक्षोहृण १३ रक्षसामपहन्तारमुथ इदाग्नेयः पुरांडाशो भवत्यग्निम्वैतन्मध्यतः कुरुते रक्षोहृण १३ रक्षसामपहन्तारमुथ इदग्निं १३ स्विष्टकृतं यजत्यग्निम्वैतत्पश्चात्कुरुते रक्षोहृण १३ रक्षसामपहन्तारम् ॥ १४ ॥

(१३) स यद्येनं पुरस्तात् । (१४) असुररक्षसान्यासिसङ्घन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता इदि मध्यतः ऽआसिसङ्घन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता इदि पश्चादासिसङ्घन्त्यग्निरेव तान्यपहन्ति रक्षोहा रक्षसामपहन्ता सु ऽएव १३ सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं १३ सुमश्नुते ॥ १५ ॥

तयोऽएवैष एतच्चतुर्थेनैव प्रयाजेन यज्ञमाप्नोति, तं पञ्चमेन संस्थापयति, अथ यदत् ऊर्हसुसंस्थितं यज्ञस्य-स्वर्गमेव तेन लोकं समश्नुते ॥ १३ ॥

स यदाग्नेयमाज्यभागं यजति-अग्निमेवैतत् पुरस्तात्कुरुते-रक्षोहृणं रक्षसामपहन्ताम् । अथ यदाग्नेयः पुरांडाशो भवति-अग्निमेवैतन्मध्यतः कुरुते-रक्षोहृणं रक्षसामपहन्ताम् । अथ यदाग्निं स्विष्टकृतं यजति-अग्निमेवैतत् पश्चात्कुरुते-रक्षोहृणं रक्षसामपहन्ताम् ॥ १४ ॥

स यद्येनं पुरस्तादसुररक्षसान्यासिसङ्घन्ति अग्निरेव तान्यपहन्ति-रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि मध्यत आसिसङ्घन्ति-अग्निरेव तान्यपहन्ति-रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । यदि पश्चादासिसङ्घन्ति-अग्निरेव तान्यपहन्ति-रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । स एव सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समश्नुते १५ ॥

तयोऽएवैष एति । अत्र सर्वत्राग्निभिरादिमप्यलन्स्थितेन गतिना स्वर्गं लोकं प्राप्त्वा यथा देवाभ्यर्थादेवप्रतोन-तोऽपि यजमानः, चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्वार्थान् कृत्वा पञ्चमेन समस्तं नदूर्ध्वमाविता अमग्निधनेनावशिष्टेन जनेन पुरस्तादमप्ये पश्चात्प्राग्नेयं यज्ञविधानकाम् धान्तिवा निवांश्च स्वर्गं मश्नुते ॥ १३ ॥

अग्ने पुरस्तादमप्ये पश्चात् स्थापनप्रकारं दर्शयति-सु यदाग्नेयमित्यादिना । मौष्यव्याख्याज्जगाम्य मभ-यत् ' अग्नेयम् ' इति विवेचनम् । प्रथमनाज्यमनासोऽग्नेयं कृतवान् यजमान स्वर्गप्राप्तिसमये ' अग्नेयम् ' अर्पित्वा ' पुरस्ताद् ' कृतवान् भवति । अनेन प्रथमनाज्यमाज्यभागं कुर्यादिति इत्यर्थेन । ' इदमाग्नेयताप्रा-दत्त्वाग्नेयताग्निं मन्वतः कुरुते आग्नेयेन स्विष्टकृता च पश्चात् ॥ १४ ॥

अग्निं यदाग्नेयमाज्यभागं यजति-स यद्येनं पुरस्तादित्यादिना । एतच्चतुर्थेनैव प्रयाजेनैव यज्ञमाप्नोति ॥ १५ ॥

स यद्येनं पुरस्ताद् । (द्य) यज्ञस्यानुव्याहरेत्तं प्रति ब्रूयान्सुख्यामार्ति-
मारिष्यस्यन्धो वा वधिरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या ऽभार्तयस्तथा
हेवु स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयादप्रजा ऽअपशुर्भ-
विष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यं तथा हेवु स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहरेत् । (तं) तं प्रति ब्रूयादप्रतिष्ठितो दरिद्रः
क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसीति तथा हेवु स्यात्तस्माद् दु नानुव्याहारीव स्यादुत्त
ह्येवंवित्तुरो भवति ॥ १८ ॥

स यद्येनं पुरस्ताद् यज्ञस्यानुव्याहरेत्-त प्रति ब्रूयाद्-'सुरयामार्तिमारिष्यासि-अन्धो वा वधिरो
वा भविष्यसि' इति । एता वै मुख्या अभार्तयः । तथा हेवु स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहरेत्-तं प्रति ब्रूयाद्-'अप्रजा अपशुर्भविष्यसि' इति । प्रजा वै
पशवो मध्यम्, तथा हेवु स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहरेत् त प्रति ब्रूयाद् 'अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यसि' इति ।
तथा हेवु स्यात् । तस्माद् दु नानुव्याहारीव स्यात् । उत ह्येवंवित्तुरो भवति ॥ १८ ॥

" स एव सर्वतोऽग्निभिर्गुण्यमान " -इति यदग्निश्चणमुत्तमं, त प्रशस्तनाथ कविद् दृष्ट प्रशोचनमाह-स
यद्येनमिति । ' स ' अनुव्याहारी निद्रक ' एतम् ' अग्निना रक्षित यज्ञमात्र ' यत्स्य ' ' पुष्पान् ' पूर्व-
भाग ' अनुव्याहरेत् ' वैश्वदेविक्य वाक्य ब्रूयाद्, ' त ' निद्रक ' प्रति ' स यत्मानोऽपि ' ब्रूयात्-
' सुरयामार्तिमारिष्यसि, अन्धो वा वधिरो वा भविष्यसीति ' । एतेव मुख्याऽऽतिरिच्यह- ' एता ' अन्व-
विराटव उचरद्विरोपवादिताकालिनामार्तिमेक्ष्येतान्य सुं यवम् ॥ १६ ॥

यदि मध्यत इत्यादि । मध्यम् ॥ १७ ॥

यद्यन्तत इति ' क्षिप्रे ' अत्रिभिनम्बमाने भूयो प्रतिष्ठितो ' दारिद्र ' सन् ' अमु लोरम् ' सर्वम्
' ण्यसि ' ' इति ' । अत्र स्वर्गस्य नाशानकत्वात् ' अमु लोरम् ' इत्येतदस्मादोमात्प्रच्युतिमात्रे पर-
व्यसि । क्रियेवमभिधानमत्रण तथात्रिभिनमुत्तममिति निद्रा म्यादिपात्राङ्क्योक्तम्-तथा हेवु स्यादिति ।
एतत्प्रकार म्याददे-वर्ष । यन्मादेवमवदत्त करम्, ' तस्माद् ' ' अनुव्याहाराव न स्यात् ' यज्ञस्य निद्रको
न सवदिति विं । उत्कर्षज्ञ प्रशमति-न वैकल्य यष्टैव, अपि तु ' एवविद् ' अपि स्वदूषकात् स्व ' पर '
उत्कर्षो ' भवति ' । अथवा-एव वेदनाप्य नात्पर्यवान् मवेदिति व्याख्येयम् । तस्मादात्ममागाद्नामाग्नेयव-
करण प्रशमामिति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

१-यव तु इम । वेद सुवचसन् यथावार्थं । इति सुते सुवचसो महा पीडा सुन्या । यज्ञस्य सुतेऽनुव्याहरेत्तदनुव्याहरे-
रति सुम्भोगोपेक्षिकर्णोद्वेगवात् आचरते-इति तात्पर्यम् ॥

संवत्सरं ह वै प्रयाजैर्जुयञ्जयति । सु हु न्वेनं जयति योऽस्य द्वाराणि
वेद किं हि स तैर्गृहैः कुर्याद्यानन्तरतो नु व्यवविद्याद्यथायथास्य ते
भुवन्ति तस्य वसन्त एव द्वारं हेमन्तो द्वारं तं वा एतं संवत्सरं
स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सुर्वं वै संवत्सरः सुर्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्ष-
य्यं सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ १९ ॥

(स्तु) तुदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति ह ब्रूयादनिरुक्तां
वै प्रजापतिरुनिरुक्तान्याज्यानि तानि हेतानि यजमानदेवत्यान्वेव यजमानो
हयेव स्वे यज्ञे प्रजापतिरैतेन ह्युक्त्वा ऽऋत्विजस्तन्वते तुं जनयन्ति ॥ २० ॥
सऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टाद्वाज्यस्याभिचारयति

संवत्सरं ह वै प्रयाजैर्जुयन् जयति । स ह न्वेनं जयति-योऽस्य द्वाराणि वेद । किं हि स
तैर्गृहैः कुर्याद्-यानन्तरतो न व्यवविद्याद्-यथा यथास्य ते भवन्ति । तस्य वसन्त एव द्वारम्,
हेमन्तो द्वारम् । तं वा एतं संवत्सरं स्वर्गं लोकं प्रपद्यते । सर्वं वै संवत्सरः, सर्वं वा अक्षय्यम् ।
एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति, अक्षय्यो लोकः ॥ १९ ॥

तदाहुः- किन्देवत्यान्याज्यानि इति । 'प्राजापत्यानि'-इति ह ब्रूयात् । अतिरुक्तां वै प्रजा-
पतिः, अनिरुक्तान्याज्यानि । तानि हेतानि यजमानदेवत्यान्वेव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे प्रजापतिः-
एतेन ह्युक्त्वा ऋत्विजस्तन्वते-तं जनयन्ति ॥ २० ॥

म आज्यस्योपस्तीर्य, द्विर्हविषोऽवदाय, अथोपरिष्टाद्वाज्यस्याभिचारयति । सैषाज्येन मिश्राहुति-

प्रयाज एव किञ्चिद्वेदितव्यमित्याह-संवत्सरं हेति । 'प्रयाजे.' सायने. साय्य 'जयन्' सवसरं गच्छ
'जयति' जितप्ररूप पूर्वोच्चारणे " देवाश्च वा अनुराध " इत्यत्र " ऋचून् सवसरं प्राजयन् " इत्यादिनोक्त
(श. १ का. १ अ. ३ ब्रा. ३ क. इत्यत्र) । 'य.' 'अय्य' सवसरस्य 'द्वाराणि' जन्तानि- 'न.'
तन्वते 'एन' सवसरं 'जयति' नानभिश्च । 'यान्' प्रयाजान् 'अन्तरतः' मन्वते 'दि' 'न' व्यव-
जन्तानि- 'ते' च 'यथा' येन प्रकारेण 'अय्य' उपकारका 'भवन्ति'- 'म' अनुष्ठाना 'न' गृह-
मार्गानुष्ठेयं प्रयाजे 'किं कुर्यान्' किं मायन् । 'संवत्सर' यदेकैकं तद् क्षयिष्यु, यन् 'सर्वं' तदपारं-
रुहेदाम् तावदक्षयि । एतन्प्राशनैरेव 'सुकृतं' तत्फलभूतं पुण्यलोकश्च-उभावप्यशय्यौ भवत ॥ १९ ॥

अथाज्यद्रव्यं प्राजापयन्ते प्रशान्तिमुदाह-तदाहुरिति । प्रजापते सकलदेवतामष्टया मकं मेनायमसावित्रि
निवकुमहाक्षय्यवदतिरुक्तवम् । अथ 'आज्ययति प्राजापत्यानीति वयम्' । आहुतिभेदेन च वनम् । प्रजा-
पतिशान्दभ्यात्र विवक्षितमर्थमाह- तानि हेति । 'तानि एतानि' प्रयाजादियोगात्प्रव्याज्याज्यानि 'यज-
मानदेवजानि' । एवकारेण प्रविद्धं प्रजापतिरपोयने । एतदुपगमयति-यजमानो हीति । इतरेषामपरोऽस्येवे-
त्याशङ्क्याह- एतेनेति । ऋत्विजः दक्षिणादिशानेन दालनान् प्रजापतिवन् । 'ऋत्विज' तु 'एतेन' निपुक्ता
एव यज्ञे 'तन्वते' स्व-स्वभावा विन्तारयन्ति । तदेव-तं जनयन्तीति । 'तं यन् ॥ २० ॥

इदमाज्यं यजमानदेवताकथनेन प्रशस्तम्, अतन्नेतोऽभ्यर्णोऽभिचारणोऽदि कर्तव्यमित्याह-स आज्यस्येति ।

सेप्राज्येन मिथ्राहुतिर्हूपते यजमानेन द्वेषैतुन्मिथ्रा हूपते । यदि ह वाऽऽपि दूरे सन्पुजते यद्यन्तिकं यथा ह्युन्ते सतु ऽऽष्टुं स्याद्वेषुं द्वेषुं विदुष ऽऽष्टुम्भवति यद्यु हापि वद्विव पापं करोति नो ह्येव वदिद्धा यज्ञाद्भवति यु ऽऽष्टुमंतद्वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् (॥ ६ ॥ ११ ॥)

इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

हूपते । यजमानेन ह्वेषैतुन्मिथ्राहूपते । यदि ह वा अपि दूरे सन् पुजते, यद्यन्तिके-यथा ह्युन्ते मत् इष्टं स्यात्, एवं ह्वेषैतुन्मिथ्रा इष्टं भवति । यद्यु हापि वद्विव पापं करोति—नो ह्येव वदिद्धा यज्ञाद्भवति—य एवमेतद् वेद ॥ २१ ॥

' स ' अत्रयु आत्यम् उपत्याम् ' पुरोडाशाभ्यामनदगामाज्येनामृतं कृत्वा, ' इवि ' इवि -पुरोडाशादि द्विरवशात् अत्रत्यम् आत्यम् उपरि' आत्यम् 'अभिप्रपयति' 'मिथ्रा' उपसृतान्मिथ्राविता 'आत्येन मिथ्रा मतेऽ न वपुणा हूपते आत्यम् यजमानदेवतासत्त्वम् प्रतिपादितवान् ' यजमानेन एव मिथ्रा ष्यत् । एव एवमेव आत्येनारभ्यामिथ्रात् कृत्वा उद्घृषादिभ्यर्थे ॥

उत्पाद्य प्रदानेति यदि हेति । यथा ह्येव ' वद्विव स्वदु ' अन्तेमद ' मरुतो देवपुत्रस्य मत्सिरी ' इष्टं माहृ भ्यान्, ' एवम आत्यम् यजमानदेवत्वात्प्रकारं जानते यजमानस्य देशान्तरस्थस्यापि ' इष्टं मरुति ' यजमानदेशे नाम्नीयथ । न अत्र विप्रसूयोशास्त्र -रिन्नु वेदव्यवहारेषु नाम्नीयथ-वद्यु हेति । ' य एवमेव वद स पश्य ' अहप्रसादितस्य ' वदि ' ' नह अपि ' वृथ्यात्, स ' यज्ञान् ' माहृान् ' नैव ' ' वदिद्धा गोपे भवति । अधवा-उत्पाद्येनामन वद्विषोऽपि यत्प्रकारं मरुदिभ्यर्थे ॥ २१ ॥ ६ ॥ (६-१) ॥

इति ब्रह्मिण्यगचार्यविरचिते माण्डूकीये वेदार्थप्रकाशे माण्डूकीयसंहारपरब्राह्मणभाष्ये प्रथमपाठे षष्ठाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

१- ' वाप ' वापिगमना वक्ष्यन्वनीश्वरस्य फलदति नो प्रत्ययदेर्दं स्यात् " इति लि. १११ । २। एव ' न पापान्ते मरुतदे ' अ. म. ६ । ४ । ३० । ६ इत्यत्र एवमेव ' न पापान्ते मरुतदे । अत्रत्यम् यु वद्विवर्षेयव्ययन तपोदानकर्म कृषिभ्यो- वदिति वदति ६ । ५ । ३ । इति ४

अथ पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा-

पष्टाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युष्येषामियं जितिंस्ते हांचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारं हव्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृता निर्द्वेष्युर्विदुह्य यज्ञं वृषेन यांपयित्वा तिरांऽभवन्नथ युदेन-
नायापयन्तुस्मान्मृषां नाम तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमाम ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युष्येषामियं जितिंस्ते हांचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारं हव्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृता निर्द्वेष्युर्विदुह्य यज्ञं वृषेन यांपयित्वा तिरांऽभव-
जितिं तमन्वेष्टुं दधिरे ॥ २ ॥

(आवाप-प्रदेशः ।)

यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः-षेषामियं जितिः । ते हांचुः- कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारं हव्यं स्याद् इति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृता निर्द्वेष्युः-विदुह्य यज्ञं, वृषेन यांपयित्वा तिरांऽभवन् । अथ युदेननायापयन्-तस्मान् मृषां नाम । तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमाम ॥ १ ॥

'यज्ञेन ह वै देवा इमां जितिं जिग्युः-षेषामियं जितिः । ते हांचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारं हव्यं स्याद्'-इति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृता निर्द्वेष्युः-विदुह्य यज्ञं वृषेन यांपयित्वा तिरांऽभवन्, इति । तमन्वेष्टुं दधिरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तद्देवा जयन्ति युंदापां जुष्य-
मासुःसर्पयश्च तुभ्यां देवा वैव प्ररोचयाध्वरुः स्वयं वैव दधिरे प्रेत तदेप्यामो
यतो देवाः स्वर्गं लोकं ॐ समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं प्ररोचत ऽइति
चेरुस्तेपुरोडाशमेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तं ते ह सर्वं ऽएव मनिरेऽयं वै
यज्ञ ऽइति ॥ ३ ॥

ते होचुः । (२) अश्विभ्यां तिष्ठ सरस्वत्ये तिष्ठेन्द्राय तिष्ठेति सु ससु-
प्येवाश्रये तिष्ठेति ततस्तस्थावश्रये वा ऽअस्थाडिति तुमशावेव परिगृह्य
सर्व्यहुतमशुह्वुगुह्वुतिहिं देवानां तत ऽएभ्यो यज्ञः प्ररोचत तुमसृजन्त
तमतन्वत्त सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते पितृव पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तद्देवा जयन्ति—युंदापां जुष्यमाम—ऋषयश्च । तुभ्यां
देवा वैव प्ररोचयाध्वरुः, स्वयं वैव दधिरे, प्रेत तदेप्यामः—यतो देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवतेति ।
ते—‘ किं प्ररोचते किं प्ररोचते ’ इति चेरुः । एत् पुरोडाशमेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तम् । ते ह सर्वं
एव मनिरे—‘ अयं वै यज्ञः ’ इति ॥ ३ ॥

ते होचुः ‘ अश्विभ्यां तिष्ठ, सरस्वत्ये तिष्ठ, इन्द्राय तिष्ठ ’ इति, स ससर्पेव । ‘ अग्रये तिष्ठ ’
इति—ततस्तस्थौ । अग्रये वा अस्याद्—इति तुमशावेव परिगृह्य सर्व्यहुतमशुह्वुः । आहुतिर्हि देवा-
नाम् । तत एभ्यो यज्ञः प्ररोचत, तुमसृजन्त, तमतन्वत्, सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते—पितृव पुत्राय
ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

तेऽर्चन्त इति । तदन्वयेण ‘ अर्चन्त ’ अन्वेष्टव्यं पूजयन्त, अन्वेष्टव्यप्रयामेनामान सेदयन्त इतस्तत
सर्पेत् । रुचिण्यासाङ्कपाह—श्रमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्व जेतु शक्यमर्थं श्रमेणैव ‘ जयन्ति ’ अत श्राम्यन्त
श्वेनारथेनैव युक्तमित्यर्थः । अथ तदन्वयण एतेषां देवा अपि सन्त्युपादानमर्हन् । तेऽपि स्वयमपि तदर्थं
मन कृत्वा परस्पर यूप प्रणतन्त यग्मान् स्वर्गं लोकं देवा प्राप्ता, ‘ तन् ’ सन्तम् ‘ एष्यम
‘ इति ’ उक्त्वा इदमन्वयणं ज्ञायं ‘ ति प्ररोचते किं प्ररोचत ’ किं तव मनम्, किं तव मतम् ‘ इति ’
बुवणा ‘ चेरु ’ । परिजन्त च ‘ पुरोडाशमेव ’ कूर्मत्वा भूत्वा ‘ सर्पन्तम् (पुरोडाशम्) ’ आ इन् ‘
आ—इत्युपनिषत्तन्वैयकियाव्याहार उमाजमुरेत्यर्थः । ‘ ते सर्वे ’ अपि ‘ अथ ’ कूर्मं एवामानित्वेष्टव्यो
‘ यज्ञ इति ’ निश्चिता ॥ ३ ॥

ते होचुः इति । ‘ ते ’ “ ह यज्ञायव—पुरोडाश ! ’ तन्म् ‘ अश्विभ्याम् ’ अर्थाय ‘ तिष्ठ ’ न्यित्ति
कुट—ण फलादिष्ठ ” इति ‘ ऊचु ’ । तथापि (तथैव) ‘ सरस्वत्ये ’ तिष्ठ इति ‘ इन्द्राय तिष्ठ ’—इति चाबु-
क्त् । तस्मिन् सर्पति मति ‘ अग्रये तिष्ठेति ’ ऊचु । ‘ तव ’ स श्रियतवम् । अथ ते “ अथ पुरोडाशोऽग्रये

१-‘ सत्यजगो सत्पार्थे ’ (वा सू ६ १ ८१) इति ज्योतिषस्य ऋषयश्च एव साऽनुश्रवणम् । २- अनुश्रवणव्याप्तौ
कूर्मत्वाय शक्तिरिति मन्त्रसंज्ञायाः इति तदन्वयः वाः मन्त्रः इति पुरोडाशविषये आगतम् । अथ ते सू १।२५।८।५ ३
३- ( ) विश्वकर्माय वा इति प्रसिद्धम् ।

स वा ऽएभ्यस्तुपुरोऽदाशयत् । (घृ) घृ एभ्यो यज्ञं प्रारोचयत्तस्मात्पु-
रोदाशः पुरोदाशो ह वै नमैतद्यत्पुरोदाश ऽइति स ऽएष ऽउभयत्राच्युत् ऽ
आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोदाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्णमास्यं हविः । (ना) नामावास्थमग्नीषोमीय ऽएषु पौर्ण-
मास्यं हविः सात्राव्यमामावास्थं यज्ञ ऽएवैष ऽउभयत्रावकलतो नुद्यज्ञा-
दयान्ति न्वेषु पुग्स्तात्पौर्णमास्यस्य क्रियत् ऽएवमामावास्थस्येतत्तद्-
स्मादत्र क्रियते ॥ ६ ॥

स वा एभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत्-य एभ्यो यज्ञं प्रारोचयत्, तस्मात्पुरोदाशः, पुरोदाशो ह वै
नामैतद्-यत् पुरोदाश इति । स एष उभयत्राच्युत् आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोदाशो भवति ॥ ५ ॥

स न पौर्णमासं हविः, नामावास्थम् । अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः, सात्राव्यमामावा-
स्थम् । यज्ञ एवैष उभयत्रावकलतः, 'नेद् यज्ञादियानि' इति न्वेष पुग्स्तात् पौर्णमासस्य क्रियते,
एवमामावास्थस्य । एतन्नु तद्-यस्मादत्र क्रियते ॥ ६ ॥

रियत्.' इति 'बन्' अन्त्यर्थमेव 'परिगृह्य' यथा देवतान्तरस्मन्व्यवहितेन सः 'अग्ने' एव 'अस्थम्',
तथा 'सर्वद्रुतमद्रुतः' । किमेकस्मै सर्वस्वार्थि प्रदानमिति तत्राह-आहुतिर्हि देवानामिति । प्रियेति
शेषः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽस्ताकल्पेन प्रदानमनुचितम्, अतः सर्वेहोमो युक्त इत्यर्थः । 'ततः' अग्नेः
प्रदानम् कारणात् 'एभ्यः' ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः 'प्रारोचत' ऋषिमुदाशयत् । 'तम्' 'अमृजन्त' उदाशयत्,
'तद्' एव 'अतन्वत्' अङ्गकन्यावैवित्तारितवन्तः । 'सोऽयं' यज्ञः 'पुरोऽवरम्' अनुच्यते । यथा परमार्थं सन्
कल्पविदुपादिष्टः सम्बुद्धयस्योऽदेरानात् अथमेव 'अवरः' पश्चादियावी भवति, तथाऽनुकमेगोच्यत इत्यर्थः ।
तदेव-पितृषु पुत्रापेति । 'अज्ञपारणे' उपनीतभ्यै वेदविधायिकारान् अज्ञपारणे इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पुरोदाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति-स वा इति । यतः 'सः' कूर्मरूपेणाच्छन्नो मनुर्देष्टः, 'तन्'
तने यज्ञसमये 'पुरः' पूर्वमिन्द्र काले यज्ञस्यै 'अदाशयत्' कल्पप्रदायत् । तथा 'यः' पुरोदाशः
'एभ्यः' मनुष्येभ्योऽयं 'यज्ञं प्रारोचयत्', यस्मान् पुरोदाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोदाशः' वस्तुनः
एतन्नाम । 'यत्' सर्वैरदानान्नाभिः 'पुरोदाश इति' अवहितेने ।

अथमर्थवादेन प्रसाख्येदानीं त विधत्ते-स एष इति । 'सः' देवैराच्छादितः 'एषः' मनुष्यैर्लभ्यः 'पुरोदाशः'
'आग्नेः' अग्निदेवताकैः । 'सः' 'उभयत्र' दशै पौर्णमास्यां च 'अच्युतः' कियं कर्तव्यः, 'भवति' ॥ ५ ॥
उभयत्राच्युत्येव श्यायपत्ति-स नेति । पौर्णमास्यां भवे 'पौर्णमास्यं' एव 'अमावास्थम्' उभया म-
कल्पन्त्यनन्वामावास्तु ते हि प्रतिनिगतेऽहविषी इति-ते आह-अग्नीषोमीय एवेत्यादिना । उभयत्राणि निर-
केतुनेऽनेऽनाममिप्रायमाह-यज्ञ एवैष इति । यज्ञनाचनचत्, 'एषः' पुरोदाशः 'यज्ञ एव' । स उभय-
कालोऽपि नियमेन शेषः 'अदाश' इति उभयत्रावकलतमतिक्रम्य नैव गच्छानि, यदा अन्यदस्ति-

युञ्जु एतेनमुपधावेत् । (डि) इष्ट्या मा याजयेत्यंतुयैव याजयेत्कामा वा
एतेनमुपयोऽजुहवुः सु एभ्यः कामः समद्वर्चत युत्कामो ह वा एतेन यजेन यजते-सोऽस्मै कामः समद्वर्चते
यजेन युजते सोऽस्मै कामः समद्वर्चते यस्यै वै कस्यै च देवतायै हवि-
र्गृह्यतेऽग्नौ वै तस्यै जुह्वत्यग्ना ऽउ उद्धोऽप्यन्त्स्यात्किमन्यस्यै देवताया
आदिशंस्तुस्मादग्नय ऽपुव ॥ ७ ॥

(वा) अग्निर्वै सुर्वा देवताः । (ऽ) अग्नौ हि सुर्वाभ्यां देवताभ्यां जुहति
तद्यथा सुर्वा देवता ऽउपधावेदेवं तत्तुस्मादग्नय ऽपुव ॥ ८ ॥

यस्य एतेनमुपधावेत् इष्ट्या मा याजय' इति-एतेष्व याजयेत् । यत्कामा वा एतेनमुपयो
ऽजुहवुः-स एभ्यः कामः समद्वर्चत । यत्कामो ह वा एतेन यजेन यजते-सोऽस्मै कामः समद्वर्चते
यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते-अग्नौ वै तस्यै जुहति । अग्नौ उ उद्धोऽप्यन्त् स्यात्-किम-
न्यस्यै देवताया आदिशेत् । तस्मादग्नय एव ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सर्वा देवताः-अग्नौ हि सर्वाभ्यां देवताभ्यां जुहति । तद्यथा सर्वा देवता उपधावेत्-एवं
तत् । तस्मादग्नय एव ॥ ८ ॥

निष्ठावि, तडा ' नेत् ' परिभव भवति । " नेवेष इति येतेन सम्प्रयुज्यते परिवेषे " (निष् १-३-६) इति
दि निर्वचनेन स्वत्वभिप्रायेण ' वीर्णमानस्य ' ' आमावाभ्यस्य ' च पागास्य ' गुरम्नात् ' पूर्वराजे ' क्रिदने ' ।
' यस्मात् ' दक्षे वीर्णमात्सा च यस्मान्कारणात्तुष्टादिने, ' तत् ' तत्कारणम् ' एतन्तु ' उभय विभक्ति मत्तु ॥६॥
अभ्येवप्रोषस्य ऋक्षिपलाथ पृथक्-प्रयोजन्यनामाह-यशु इति । ' एतम् ' अथर्वम् । ' एतथैव ' ।
आग्नेयेष्टाव । यत्कामा वा इति । पुरा ' एतम् ' आग्नेयाष्टावगन्तुरोडादात् ' कषय ' य काममपेक्ष्य
' अजुहवु ' अन्वतिष्ठन्, ' एभ्य ' ' स काम ' समद्वौऽभूत् । अत इदानीमपि य ' एतेन यजते ' ' अग्ने '
अपि ' स काम ' भवयेव ।

य सम्भन्नादपरागपलेष्टिरेव विप्रसामध्यांऽभूत्-तमग्निं वदुग प्रदासति-यस्यै वै कस्यै चोवादिना । या
काञ्चित्कृतममुदिशोऽप्यस्यसोमादि ' हवि ' ' गृह्यते ' तत् ' अग्नौ ' एव ' जुहति ' नान्यत्र, अत, सर्वे वा
सर्वस्य ' अग्नौऽउ ' अग्नौव ' डोष्यन् ' यदि भवेत्, तर्हि किमर्थम् ' अन्यस्यै ' इत्यादिदेवतायै-अमुपयो
इदमिति ' आदिशन् ' ' तस्माद् ' अग्नौ होमस्यावदपरा-वाद् ' अग्नय एव ' होम प्रदासति इति शेष ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदानं युक्तमिहाह-अग्निर्वा इति । एतदपरांशेण अग्नौव सर्वदेवतार्थहवनात्तदुपधावि-
त्तत्तत् ' सत्वा अग्नि एव । ' तत् ' तस्मात् सर्वदेवतोऽपवाताद् यद्वचति, तदग्नय एव प्रदेनेव स्यात् ।
' तस्मादग्नय एव इतिरादा प्रदास्य ॥ ८ ॥

१ समद्वर्चते इति कठो युक्त इति भाति ॥ ३- " यत् एव " स कश्चिद-उपे नको इति ते क्रियते " इति ह च नत् ॥
३- अत्या आग्रयेते, ' इति इच्छियात् ।

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः । (ध्रि) त्रिशीर्षा पडधु ऽआस तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्त-
द्वदेव ॐ रूप ऽआस तस्माद्विश्वरूपो जाम ॥ १ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास । सुरापाणमेकमन्यस्मा ऽअशनायेकं
तमिन्द्रो दिद्रेष तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत्सोमपानमास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्स वभृक्ष ऽइव वभृ-
रिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

(५थ) अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविद्धः समभवत्तस्मात्सोऽभि-
माद्यत्सु ऽइव वदत्यभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ ४ ॥

त्वष्टुर्ह वै पुत्रस्त्रिशीर्षा पडधु आस । तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुः । तद्व्यदेवरूप आस-तस्माद्
विश्वरूपो नाम ॥ १ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास, सुरापाणमेकम्, अन्यस्मा अशनायेकम् । तमिन्द्रो दिद्रेष-तस्य
तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत्सोमपानमास-ततः कपिञ्जलः समभवत् । तस्मात्स वभृक्ष इव । वभृरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

अथ यत्सुरापाणमास-ततः कलविद्धः समभवत् । तस्मात्सोऽभिमाद्यत्सु इव वदति-अभि-
माद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ ४ ॥

अर्षीषोर्मापमवाद्दशकराल विधातुमारम्भाधिकामाह-त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति । पुरा किल ' त्वष्टु ' शिरस्रवेण
युक्त कश्चित् ' पुत्र ' अभूव । यतोऽयमुक्तरीत्या बहुरूप, अतः स ' विश्वरूप ' इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

तस्येति । तस्य ' शिरस्रवेणोऽपि मुखत्रयेषु मध्ये ' एकं मुख ' ' सोमपान ' ' सोम ' पीयतेऽनेनेति करणे
ल्युट्, (पा सू. ३ । ३ । १ । १७) सोमपानायाभूत् । अन्यन्तुव ' सुरापाण ' सुरापानसाधनम् । ' वा माव-
करणयो ' (पा सू. ८-४-१०) इति णत्वम् । ' अन्यस्मै ' पानव्यतिरिक्ताय ' अशनाय ' मोक्षनाय ' एक
मुखमासीत् ' ' त ' विश्वरूप इष्ट्वा ' इन्द्र ' ' दिद्रेष ' द्वेषनकरेत् । द्वेषकारणे तैत्तिरीयके समाम्नातम् " स
प्रत्यक्ष दवेभ्यो मागमवदत् । परोक्षमसुरेभ्य " (तै स २ १. १. १.) इति । स क्रुद् इन्द्र - ' तानि '
त्रीण्यपि शिरसि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये ' यत् ' सोमपानाय मुख ' तत ' ' कपिञ्जल ' पक्षी
' समभवत् ' " कपिञ्जल कपिरिव जीर्ण, कपिरिव जवते, ईषदिह्लो वा " (नि. ३, ४, १) इति
वाक् । दत्तार्थविधासाय पक्षिण सोमस्य च साम्यमाह-तस्मात्स वभृक्ष इवेति ॥ ३ ॥

अथ यत्सुरापाणमिति । तथा कलविद्धोऽपि शब्दयति, अतः-तानस्तद्व्यतिर्युक्त ॥ ४ ॥

१-एतद्व्यदेवरूपकविद्वत्स्य ' न दुर्गाव ' इत्यन्त प्रत्ययज्ञानेन पुनः पक्षमे कल्पेऽपि ध्रुव ५ । १ । ४ । २ । ८ ॥
२-अस्य निर्वाचनम् ' एतत्सु दुर्गमस्तुन इति वेदेषु, विषयो ह्याद् सामिकर्मण, स्वसरोशो स्यात् कपोतिकर्मण ' इति वाक्येना-
भिहितम्-(ति ८ २-१०) अन्यद्व्ययनदिद्विद्वत्स्यैव तस्यतस्य निरुक्तम् । ३-त्रिमिगेवर्षेण इव साधनावायेण अ. स.
१ म ३ अ १ मूलान्तरादिशक्यन्तु विचारणे ' ०-० विर्षा ' इत्यर्था इत्यन्तम् । अ. स. १० । ८ । ८ । १५ । १६ ॥
४- ' अथ तस्य पयसाव्ययपयसाव्ययवचन ' इव इति ' इत्यन्तम् । ततः " समन्तव ताद् विज्ञानेति वा " इति च तच्छेद ॥

(त्व) अथ यदन्यस्मा अशनायास । ततस्तिष्ठिरिः समभवत्तस्मात्सु
 त्विश्वरूपतम ऽइव सन्त्येव घृतस्तोका ऽइव त्वन्मधुस्तोका ऽइव त्वत्प-
 णेष्वश्रुतिता ऽएव ॐ रूपमिव हि स तेनाशनमावयत् ॥ ५ ॥

(त्त) स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्रमुवधीदिति सोऽपेन्द्रमेव सोममाजहे
 स यथाय ॐ सोमः प्रसुत ऽएवमपेन्द्र ऽएवास ॥ ६ ॥

(से) इन्द्रो ह वा ईक्षाञ्चके । (कऽ) इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति स
 यथा बलीयानबलीयसऽएवमनुपहृत ऽएव यो द्रोणकलशे शुक्र ऽआस तं
 भक्षयाञ्चकार स हैनं जिहिँसु सोऽस्य विष्वङ्गेषु प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाङ्गे-

अथ यदन्यस्मा अशनायास-ततस्तिष्ठिरिः समभवत् । तस्मात्सु विश्वरूपतम इव । मन्त्येव घृत-
 स्तोका इव त्वत् । मधुस्तोका इव त्वत् पणेष्वश्रुतिताः । एव रूपमिव हि स तेनाशनमावयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध- कुविन्मे पुत्रमुवधीद्-इति । सोऽपेन्द्रमेव सोममाजहे । स यथायं सोमः
 प्रसुत, एवमपेन्द्र एवास ॥ ६ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्षाञ्चके- इदं वै मा सोमादन्तर्यन्ति इति । स यथा बलीयानबलीयसः-एव-
 मनुपहृत एव-यो द्रोणकलशे शुक्र आस-तं भक्षयाञ्चकार । स हैनं जिहिँसु । सोऽस्य विष्वङ्गेषु

अथ यदन्यस्मा । रति ' अथ ' पानान् ' अन्यस्मा ' ' अशनाय ' यन्मुवम् ' ततस्तिष्ठिरिः ' । यतो
 बहुरूपादभमक्षकान्मुखात् सम्भूवः; अतः सोऽत्यन्त बहुरूपवान् इत्यते । कथं तस्य तथात्वमिति तदर्थयति-
 सन्त्येवेति । त्वच्छब्दस्त्वशब्दसमानार्थः सर्वनामसु विकल्पेनै पठितः; ' त्वन् ' एकस्मिन्नङ्गे ' घृतस्तोका इव '
 घृतविन्दवः परिरुद्वन्ते । तथा ' त्वन् ' एकत्राङ्गे मधोविन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह-' पणेषु '
 चटकपणेषु ' आश्रुतिता ' आक्षर प्राप्ता., बहुरूपाणि इत्यन्ते । कार्यगत वैरूप्य ताकारणोऽपि समावयति-
 ' एवरूपमिव ' घृतस्तोकादिरूपमिव खलु ' सः ' - ' तेन ' मुखेन ' अशनं ' ' जटारम् ' ' आवयन् ' अवेति-
 रत्र गत्यर्थः (या. पा. स्वा. प. ६००) अगमयन् ॥ ५ ॥

स त्वष्टेति । एवं पुत्रशिरसु छिन्नेषु ' स त्वष्टा ' असाविन्द्रो ' मे ' ' पुत्र ' ' कुविन् ' बहुप्रधारम्
 ' अवधीन् ' - ' इति ' कुहो भूत्वा ' अपेन्द्रमेव ' इन्द्रेण विरहितमेव ' सोममाजहे ' । ' मः ' च ' सोमः '
 ' यथा ' अपेन्द्रः ' प्रसुतः ' ' एव ' प्रदानेऽपि ' अपेन्द्र एव ' अभूत् ॥ ६ ॥

इन्द्रो ह वा इति । स च ' इन्द्रः ' ' इदम् ' एव सर्वेऽपि ' मा ' ' सोमात् ' व्यवहित कुर्वत ' इति '
 विचार्य-' यथा ' प्रबलो दुर्बलस्य धनमनुद्रुहात् एवावहरति, - ' एवम् ' ' अनुपहृत एव ' द्रोणकलशे शोषितं

१- ' तिष्ठिरिस्तस्मात् ' ' तिष्ठमात्रवित्र इति वा ' इति निरुक्तम् (३. ४. १.) २- एषविषेण परेषु प्रथम मत्वधियेन प्रत्ययेन
 माभ्याम् । अतः समासः । अतएव " बर्हिषारवान्मत्वधियो बहुमीदितेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः " इति नाम विरचयने । ३- अन्वार्थ
 इति यावत् । ४- केषां चिन्मतेऽप्यन्तत्वेन द्वावि त्वच्छब्दो, केषां चिन्मते तान्त्रोऽप्येति विकल्पार्थः । य. पा. १. १. ११ (३. १. १)
 २० सू.) इति ॥ ५- अथतिष्ठेति इति यावत् । ६- इमेऽपि च सर्वेऽपि मां सोमात् व्यवहितं कुर्वन्तीति विचार्य ' इति ॥ य. पा. ।
 ७- द्रोणकलशो द्रुमस्य. कलशाकारो वैक्रुणः सोमरसपानविशेषः । अत्योपर्येषु धारणादृष्टयन्ते । का. धी. सू. ६।१।१ इत्यम् ।

वास्य नु दुद्राद्राथ सुर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्योऽद्रवत्तदुः सौत्रामणीतीष्टि-
स्तुस्यां तस्याख्यायते युथेनं देवा ऽभुभिपज्यन् ॥ ७ ॥

(न्त) स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुपहृतः सोमसवभक्षडिति सु स्वयमेव
यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट ऽआस तं प्रवर्त्तयाञ्चका-
रेन्द्रशतुर्वर्द्धस्वेति साऽग्निमेव प्राप्य सुम्बभूवान्तरेव सुम्बभूवेत्यु द्वेक
ऽआहुः साऽग्नीषोमावेवाभिसुम्बभूव सुर्वा विद्याः सुर्वं यशः सुर्वमन्त्रा-
द्यथ्सुर्वाथं श्रीम् ॥ ८ ॥

प्राणेभ्यो दुद्राव, मुखाद्देवास्य न दुद्राव—अथ सर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्योऽद्रवत् । तदुः ' सौत्रा-
मणी ' इतीष्टिः, तस्यां तद् व्याख्यायते—यथेनं देवा अभिपज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध—' कुविन् मेऽनुपहृतः सोमसवभक्षड् ' इति । स स्वयमेव यज्ञवेशसं ' चक्रे ।
स—यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट आस—तं प्रवर्त्तयाञ्चका—' इन्द्रशतुर्वर्द्धस्व ' इति । सोऽग्निमेव
प्राप्य संवभूव । अन्तरेव संवभूवेत्यु द्वेक आहुः । सोऽग्नीषोमावेवाभिसुम्बभूव—सर्वा विद्याः, सर्वं यशः,
सर्वमन्त्राद्यम्, सर्वां श्रीम् ॥ ८ ॥

सोमसवभक्षयन् । ' स ' च भक्षित सोम साम्यप्रदानुवन् तमेव ' त्रिभिः स ' हिनितवान्—वीडामकरो ।
तत सर्वतो नामान्मुद्रप्राणे ' मुखन्यनिरिन्धेभ्यश्च्युतोऽभूत् । अथ वर्त्तित्वादिपदार्थरूपेण सोम्यसाम्य-
सकृदाशत् ' सौत्रामणी ' सुत्राम्ना सचन्विनी इष्टि ' निर्यज्ञा । सोमे सृते येन प्रकारेण तस्मिन् सृत्सोम
' देवा ' विधिविस्मितवन्त ' तद् ' मत्रं सौत्रामणीप्रकरणे विष्णुमाम्नोयते ॥ ७ ॥

स त्वष्टेति । अथ ' स. त्वष्टा ' मम ' सोमम् ' अतिप्रसूतमनाकारितमेवापिरिति कुर्द्ध-सन् ' स्वयमेव'
नष्टस्य यज्ञस्य ' यज्ञवेशसं ' यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् । कथं ? ' यो द्रोणकलशे ' शुक्र ' सोम. ' परिशिष्ट. '
अर्मान्, ' तस्य —आद्राय प्रवर्त्तयामास—' इन्द्रशतुर्वर्द्धस्व—' इत्युच्चार्य कृतवान् । ' स ' च इत्त. सोम—
आग्निप्राग्निममवाक ० व पुनश्चरूपेण ' सम्भूव ' केचित् प्रवर्त्तयामास्यर्थादिप्रिमृशानेव मध्ये ' संवभूव ' इति
' आहु ' ' स ' च सम्भूवन् ' अग्नीषोमावेव ' अभिव्याप्तुवन् भक्षयन् मवभूव । न केवलं जगत्कारणभूतौ
तावेव किन्तु लोकया ' विद्या ' यद् ' यश ' यद् अर्जनीयमज्ञम्, या च ' श्री ' तानि सर्वाण्यभिलक्ष्य
महयन् ' सम्भूवन् ' ॥ ८ ॥

१—'ते देवाः स्रजुवन् सुद्राव वनेनमद्रामनामिति तस्यासौत्रामणी नाम' इति (५।५।४।१२) नाम निर्वचनम् । " सुद्रा
सर्वतो वाप्यनाऽप्राप्तमिति " इत्यादिर्विष्णुः ॥ (५।५।४।१२॥१२।७।१।१४ ॥) ॥ २—इहोत्तरं माये
इत्यम् । इतरभागेऽपि अणव्याविशोऽस्यभवेत्तस्य काण्डत्रयं चतुर्भूवदास्य मद्रामनिपादकमिति ॥ ३—' अभिव्यप्तुवन्नाकारिण
एवविषयः ' इति इ. प. ।

तावेनमुपाववृततुः । (स्ता) तावतु सुर्व्वे देवाः प्रेषुः सुर्व्वा विद्याः सुर्व्वे
युशः सुर्व्वमन्नाद्य १ सुर्व्वा श्रीस्तेनेइन्द्र एतदभवद्यदिदमिन्द्र एष उ
पौर्णमासस्य बन्धुः स यो हैवुं विद्वान्पौर्णमासेन युजते एता १ हैव
श्रियं गच्छत्येवं युशो भवत्येवमन्नाद्यो भवति ॥ १५ ॥

तद्वेव खलु हतो वृत्रः । स युथा हृतिर्निष्पीत एव १ सुंल्लीनः शिश्ये
युथा निर्द्धृतसक्तुर्भस्त्रिव १ सुंल्लीनः शिश्ये तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् १६

(न्तु) सु होवाच । मा नु मे प्रहार्पास्त्वं वै तदेतद्वांसि युदहं व्येव मा

तावेनमुपाववृततुः, तावतु सर्वे देवाः प्रेषुः सर्वा विद्याः, सर्वमन्नाद्यम्, सर्वा श्रीः ।
तेनेइन्द्र एतदभवद्-यदिदमिन्द्रः । एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः । स यो हैवं विद्वान्
पौर्णमासेन युजते-एतां हैव श्रियं गच्छति, एवं युशो भवति, एवमन्नाद्यो भवति ॥ १५ ॥

तद्वेव खलु हतो वृत्रः, स यथा हृतिर्निष्पीतः-एवं सुंल्लीनः शिश्ये । यथा निर्द्धृतसक्तुर्भस्त्रा-एवं
सुंल्लीनः शिश्ये । तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

स होवाच-“ मा नु मे प्रहार्पाः, त्वं वै तदेतद्वांसि-यदहम्; व्येव मा कुरु, मासुया भूवम् ”

तावेनमिति । अथ ' तौ ' ' एनम् ' इन्द्र प्रत्युपावृत्तावभूताम् । ' तावतु ' ' सर्वे ' अपि वृत्रमुखान्त-
गताः ' देवाः ' ' प्रेषुः ' निर्गणुः । तथा वृत्रेण मक्षिता विषयसोऽनश्रियः । ' सर्वाः ' अर्पिन्द्रं प्रति
निर्गताः । ' यत् ' ' इदम् ' इदानीं परिदृश्यमानप्रकारमिन्द्रस्य सर्वाविषयमस्ति, तत् ' तेन ' अर्पिषोर्मासि-
कादशकपालयोगेन ' इष्टा ' ' समन् ' । उक्तमर्थं निगमयति-एष उ इति । ' एष ' एव " त्वष्टुर्ह वै-"
इत्याद्युपक्रम्य " तेनेइन्द्र एतदभवत् " इत्यन्तेनोक्त एव ' पौर्णमासस्य ' पौर्णमास्यामसाधारण्येनानुप्रेयस्य
हविषो ' बन्धुः ' बन्धकोऽर्थनिर्णायकः । एतदेव ब्राह्मणमित्यर्थः । विहितमर्थमनूय प्रशंसति-यो हैवं
विद्वानिति । अत्र यद्यपि पौर्णमासीसाध्वेन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं कर्माश्रयणीयम् । तथा-
प्याग्नेयाष्टकपालस्य साधारण्याद्, वाक्प्रशेषे अश्रियसृतेरेव फलत्वेन श्रवणाच्चाग्नेयोर्मासि एकादशकपाल एव परि-
गृह्यते । ' यः ' यजमानः ' एवम् ' उक्तमर्थं ' विद्वान् जानतु, ' पौर्णमासेन ' पौर्णमास्यां क्रियमाणेवाग्नेयोर्मासि
' युजते ' अनुतिष्ठति ' सः ' ' एताम् ' इन्द्रेणलुभुः ' श्रियम् ' तयाविधं यशोऽन्नं च प्राप्नोति ॥ १५ ॥

तद्वेव खल्विति । अथ तदानीमर्पिषोमादिनिर्गमनान्तरमेव ' हतो ' ' हतः ' , निष्पीतो हृतिरेव चर्म-
निर्मतपात्रमिव, सः यथा ' सुंल्लीनः ' सङ्घृष्टवित्तुं शिरसि, एव सुंल्लीनो भूमावशश्रियः, यथा ' निर्द्धृतसक्तुः
मन्त्रा ' चर्ममयी सुंल्लीना, ' तद्वत् ' सुंल्लीनः ' शैते; बुद्धिगतानां सक्तुस्थानोपानां देवानाम्, -उदकस्थानी-
यानामसृगर्द्धनां च स्त्राजान् दृष्टान्तद्वयानिवावन् । अर्थं शयानं वृत्र हनेच्छेइन्द्रः शश्रिमात्रगाम ॥ १६ ॥

स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृत्रोऽजर्वन्-इदानीमेतत् सर्वं त्वमेव भवति, पूर्वं यदहं सर्वमभवम्; अतो

कुुरु मामुया भूषमिति स वै मेऽन्नमेधीति तथेति तं द्वेषान्वभिनत्तस्य
युत्सीम्यं न्यक्तमास तं चन्द्रमसं चकाऽप्य बुदस्यासुर्वमास तेनेमाः प्रजा
ऽउदरेणाविध्यत्तस्मादाहुर्वृत्र ऽएव तुहर्षन्नाद ऽआसीद्वृत्र ऽएतर्हीतीदर्थे
हि बुदसावापुष्यतेऽस्मादेवैतल्लोकाडाप्यायतेऽथयुदिमाः प्रजा ऽअशनमि-
च्छन्तेऽस्मा ऽएवैतद् वृशायोदराय बलिं र्थं हरन्ति स यो हैवमेतं वृत्रमन्नादं
खेदान्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

ता ऽउ हेता देवता ऽऊचुः (स्या) या ऽइमा ऽअग्नीषोमावन्वाजमुऽग्नी-

इति । स वै " मेऽन्नमेधि " इति । " तया " इति । तं द्वेषान्वभिनत्, तस्य यत् सीम्यं न्यक्त-
मास-तं चन्द्रमसं चकार । अथ यदस्यासुर्वमास-तेनेमाः प्रजा उदरेणाविध्यत् । तस्मादाहुः-
' वृत्र एव तर्हीन्नाद आसीद्, वृत्र एतर्हि ' इति । इदं हि यदसावापुष्यते-अस्मादेवैतल्लोकाडाप्या-
यते । अथ यदिमाः प्रजा अशनमिच्छन्ते-अस्मा एवैतद् वृशायोदराय बलिं हरन्ति । स यो हैव-
मेतं वृत्रमन्नादं वेद-अन्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

ता उ हेता देवता ऊचुः-या इमा अग्नीषोमावन्वाजमुः " अग्नीषोमी ! सुर्वं वै नो भूषिष्यभाजी
स्यः, ययोर्वाभिदम् । युवयोस्मानन्वाभजतम् " इति ॥ १८ ॥

प्राङ्मुखं शतरं विविधम्, आ सर्वतो मंत्रपर्यन्तं ऊरु, विदारयेत्यर्थः । ' अमुया ' इदानीमुत्तुभूयमानप्रकारया
स्थित्या ' मा भूवम् ' सर्वदा न भवामि, ' इति ' । ' स ' एवमुक्त इन्द्र, " तर्हि ममान्न मव " इत्युक्त्वा ।
' तया ' अस्तु ' इति ' उक्तम् । ' तम् ' इन्द्रो ' देवा ' अन्वभिनत् ' तदनुक्रमेण व्यदस्यत् । तेन
' दैत् ' सौम्य श्रेष्ठ सुतमानीन्, ' त चन्द्रमस चकार ' प्रतिनिर्देशोपेक्षया पुंलिङ्गता । ' यत् ' ' अमुष्यम् '
अमुदरेभ्यो हितम्-उच्छिद्यत्तस्माद्, ' तेन ' ' इमा ' सर्वा अपि प्रजा उदरप्रदेशेन अयुज्यन्त-तदुपेणोप-
स्थापयामासेत्यर्थः । यस्मादेव ' तस्माद् ' य कश्चिद् यदि बहून् भक्षयेत्, ' तर्हि ' तदा सर्वेऽपि जना इदानीं
वृत्र एतर्हि-अन्नम् आसीद्- ' इत्याहुः ' । प्रसिद्धे सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्तमर्थं समर्थयते-
एतर्हीति । ' असौ ' अन्नं पूर्वपक्षे ' आपुष्यते ' इति यत् तम् ' इद हि ' किमिदम् ! तदाह- ' अस्मात् '
' लोकादेव ' चद् ' आपायते ' अस्मात्लोकाश्च तस्याप्यानप्रकास्तुगारिणाद् वश्यन्- " तदेतमन्नं ओष-
धिम्य सम्भृत्याहुतिभ्योऽपिजनयति, स एष आहुतिभ्यो जान पश्चाद्देहे " इति । यदा ' इमा. ' सुमु-
क्षिता ' प्रजा ' अशनमिच्छन्ति ' तदा ' अस्मा एव वृशाय ' वृत्रपथे चतुर्थी । वृत्ररूपाय ' उदरायैव '
' बलिं हरन्ति ' । अतो वृत्रमागविशेषस्यानरूपेण स्थापनं युक्तमित्यर्थः । ' स यो हैवमिति ' ज्ञानरत्नम् ॥ १७ ॥
प्रयाजानन्तस्मात्प्रयागी वक्तव्यावन्तर्गतौ, अनन्तावग्नीषोमिद्विपुरोडाशप्रनद्धेन विधानमाह-ता उ हेति ।

१-"माय इन्द्र" इति अत्रिंशत् वा । २-"यदस्य सीम्यं" इत्यादि वा । ३-"विषेवत्य चन्द्रमसोऽपेक्षमित्यर्थः । " इतिस्वयानवर्ति-
निर्दिश्यमानयोस्त्रय्यपारयन्ति सर्वानामानि पर्वानि तस्यैतन्नमुत्तुभूयन्ते " इति न्यासादिति भावः । ४-अमुदरान्दस्य गवादिषु
पशूनाम् । " तर्हीति हि " (वा सू ५।१।५) इत्यर्थं " गवादिभ्यो यत् " (वा सू ५।१।२) इति बट्टः । अस्तुोऽत्र
"अमुष्यत् स" (वा सू ४।४।१२३) इति यदित्येव स्यात्तुक्त्वम् ॥ ५-अमुष्यत्-इति वा । ६-इदरेभ्यो (६-४-१५)
इत्यत्र १४५५ । ७-या सू २।३।६२ । श. १ (१५०१) ।

पोमो युवं वै नो भूयिष्ठभ्राजौ स्थो ययोर्वीमिडं युवयोस्मानन्वा-
भजतमिति ॥ १८ ॥

तौ होचतुः । किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हवि-
र्निर्व्वुपांस्तुद्रां पुरस्ताडाज्यस्य यजानिति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै
हविर्निर्व्वुपन्ति तत्पुरस्ताडाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तन्न सौम्येऽ-
ध्वरे नु पशौ यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपानिति ह्यनुवन् ॥ १९ ॥

(न्तु) सु हाग्निरुवाच । मध्येव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभ-
जामीति तस्माद्ग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुरग्निः सर्वा
देवता ऽडुति ॥ २० ॥

(त्यु) अथ ह सोम ऽउवाच । मामेव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्या-

तौ होचतुः—“ किमावयोस्ततः स्याद् ” इति । “ यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपान्—तद् वां
पुरस्तादाज्यस्य यजान् ” इति । तस्माद् यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपन्ति—तत्पुरस्तादाज्य-
भागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति । तन्न सौम्येऽध्वरे, न पशौ । “ यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपान् ”
इति ह्यनुवन् ॥ १९ ॥

स हाग्निरुवाच—“ मध्येव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु, तद्वोऽहं मय्याभजामि ” इति । तस्माद्ग्नौ सर्वेभ्यो
देवेभ्यो जुह्वति—तस्मादाहुः—“ अग्निः सर्वा देवताः ” इति ॥ २० ॥

अथ ह सोम उवाच—“ मामेव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु, तद्वोऽहं मय्याभजामि ” इति । तस्मात् सोमं
सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति, तस्मादाहुः—“ सोमः सर्वा देवताः ” इति ॥ २१ ॥

वृत्रदेहाद् ‘ अग्नीषोमावतु ’ निर्गता. सर्वा ‘ देवताः ’ ‘ तौ ’ अग्नीषोमौ प्रतीदमनुवन्—“ यतो वृत्रदेहानि-
र्गतयोर्युवयोरिदं पुरोडाशाद्रव्यं प्रातिस्विक्कमभूत्, अतो युवामेव प्रभूतभागमाजौ भवथ; ‘ युवयो. ’ मध्ये
‘ अस्मान् ’ अपि ‘ अन्वामजतम् ”, इति ॥ १८ ॥

तौ होचतुरिति । अथ ‘ तावूचतुः—“ ततः ‘ युष्मदनुप्रवेशाद् ‘ आवयोः ’ किं, ‘ स्यान् ? ” ’ इति ।
उक्ता देवतामृतयोः—“ हे अग्नीषोमी ! लोके यद्यारो ‘ यस्यै कस्यै च देवतायै ’ इन्द्रादिदेवतानां मध्ये वां
कांश्चिदेवता प्रति ‘ हविः ’ ‘ निर्व्वुपान् ’ निर्व्वुपेयुः, तत्र च निरुक्तप्रधानदेवताम्यः पूर्व्वम् ‘ आज्यस्य ’ औज्यं
‘ यजान् ’ यजंयुः ” इदानीं विधत्ते—तस्मादिति । ‘ तस्माद् ’ देवैर्दत्तत्वाद् यत्र निर्व्वपति, तत्र ‘ आज्यमगा-
वग्नीषोमाभ्याम् ’ अनुष्ठेयौ । आज्यमातौ प्रशंसति—तत्र सौम्ये इति । पशुभोमयोराज्यमग्नौ ‘ न ’ कुर्यान् ।
निर्वाणामावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्याज्यभागस्य पुनर्निषेधेनैष्टिकमाज्यमग्नविधानं कृत्यते । यथा दशमाध्यायस्या-
ष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे—“ न सौम्येऽध्वर इत्यत्र किं निषिष्यते, उत पर्युदस्यते, अथार्थवादः ? ” इति त्रेषा
विकल्पार्थवाद इति रीदान्तितम् । सोमपश्वोस्तदप्राप्तौ कारणमाह—यस्यै कस्यै चेति । ‘ निर्व्वुपानिति ह्यनुवन् ’
इति निर्व्वपस्य विशेषितत्वाद्, तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीं ताम्यां देवताम्यः कृतमुपकार दर्शयति तहाग्निरित्यादिना, अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निः

१—“ प्रातिस्विक्कमहाकरणम् ” इति विकल्पव्योचकोऽर्थः ॥ २—‘ आज्यमग्नम् ’ क० पाठः । ३—“ अपूर्व्ववार्थवादस्यात् ”
इत्यत्र सोमात्सर्वे १०-८-१ ।

भजासीति तुस्मात्सोमश्च सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुहति तुस्मादाहुः सोमः सुर्वी
देवता ऽहुति ॥ २१ ॥

(त्व) अथ यद्विन्द्रे सुर्वे देवास्तस्यानाः । (स्तु) तुस्मादाहुर्विन्द्रः सुर्वी
देवता ऽहुन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽहुत्येतद्देवै देवास्तुष्टैकदेवत्या ऽभवन्स्तद्यो ह्येव-
मेतद्देवैकधा ह्येव स्वानां श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽहुदं न तृतीयमस्ति । (स्त्या) आहुर्देवैश्च शुष्कञ्च यच्छुष्कं तदा-
श्रेयं युदाद् तत्सोम्यमथ युदिद् द्वयमेवाथ किमेतावत्क्रियत ऽहुत्यग्नीषो-
मयोरेवाज्यभागावग्नीषोमयोरुपाशुयुयानो ऽग्नीषोमयोः पुरोडाशो यदत
एकतमेनेवेदश्च सुर्वामानोत्यथ किमेतावत्क्रियता ऽहुत्यग्नीषोमयोर्देवैता-
वती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

अथ यदिन्द्रे सर्वे देवास्तस्यानास्तस्मादाहुः—' इन्द्रः सर्वा देवताः, इन्द्रश्रेष्ठा देवाः ' इति । एतद्
ह्ये देवास्तुष्टैकदेवत्या अभवन् । स यो ह्येवमेतद् वेद, एकधा ह्येव स्वानां श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति—आहुर् चैव, शुष्कं च । यच्छुष्कं—तदाश्रेयम्, युदाद् तत्सोम्यम् । अथ
यदिद् द्वयमेव—अथ किमेतावत् क्रियते ? इति । अग्नीषोमयोरेवाज्यभागा, अग्नीषोमयोरुपाशुयुयानः,
अग्नीषोमयोः पुरोडाशः । यदत एकतमेनेवेदं सर्वमामोति—अथ किमेतावत् क्रियता ? इति । अग्नी-
षोमयोर्देवैतावती विभूतिः—प्रजातिः ॥ २३ ॥

सर्वदेवार्थमाहुत्याधारात्तालक्षणम्—सोमस्तु सर्वदेवतानामाहुतिलक्षणम्, उपकार क्रतवन्तौ । यस्मादेव ' तस्माद् '
वेदवादिन—अग्रे सोमस्य च सर्वदेवतामकताम् ' आहु ' ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्र इति । ' यद् ' यस्माच्च ' इदे ' सर्वे देवा । ' तस्यानाः ' स्थितवन्त, अत ' इन्द्रः
सर्वा देवता ' अत्र कारणमाह—इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । व्येष्टञ्च तु " तावेनमुपावहततुस्तावनु सर्वे देवा "—
इत्यादिनेनोत्वादवगन्तव्यम् । ' एतद् ' एतेनैव शब्द कारणेन सर्वेऽपि ' देवा ' ' त्रेवा ' त्रिप्रकारेण अग्निषो-
मेन्द्राप्रका ' एकदेवत्या ' एकैकदेवतार्था । ' अभवन् ' तादर्थ्ये यत् । उक्तार्थञ्च प्रशंसति—स य इति ।
अग्न्यादिनामेकदेवत्वलक्षणश्रेष्ठत्वपरिधानेन स्वयमपि स्वकीयानां मध्ये एक एव ' श्रेष्ठो भवति ' ॥ २२ ॥

आज्यामागोशुयुयानपुरोडाशाना यदग्नीषोमदेवताफलमस्ति, तत् प्रशंसितुमाह—द्वयं वा इत्यादि । लोके
पदार्था सर्वेऽपि शुष्काद्रमवेन द्विविधा, अत, तृतीयविधस्याभावाद् ' यच्छुष्कं तदाश्रेयम् ' मविष्णति, यच्चार्द्रं
' तत्सोम्यम् ' अतो लोके विद्यमान वस्तुद्वयमेव, अस्मादेव कारणान्—अग्नीषोमयोर्योगेन समात्त मवि-
ष्णति । ' किम् ' ' एतावद् ' यद् ' क्रियते ' इति । ब्रह्मवादिनां चोदन् । एतावदिति समर्पणोक्तस्य विवर-
णम्—अग्नीषोमयोरिति । अग्नीषोमयोरेवाज्यभागावित्यादित्रयाणामपि प्रधानत्वोत्पत्त्याह—अग्नीषोमयोर्दे-

१—' इन्द्रज्येष्ठा ' इति ' भाष्यप्रस्ता ' पाठः । २—' अत्रेव तावेनमुपावहततु ' इत्यादि पाठः । ३—अस्थितेन आत्माने
पुत्रपाठः १५ कश्चिदा इत्यथा ।

तदाहुः । किमिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाज्यस्यग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदन्तर्हितं तेन जाम्नीत्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवत्यचमनूच्य जुपाणेन यजत्यचमनूच्यर्चा यजति तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवत्यनेन ह त्वेवाजाम्युपाथंश्चाज्यस्य यजत्युच्चैः पुरोडाशस्य स यदुपाथंशु तत्प्राजापत्यं रूपं तस्मात्तस्यानुष्टुभमनुवाक्यामुन्वाह व्वुग्ध्यनुष्टुब्वाग्निं प्रजापतिः ॥ २७ ॥

तदाहुः—किमिदं जामि क्रियते—अग्नीषोमयोरेवाज्यस्य, अग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य, यदन्तर्हितं तेन जामि—इति । अनेन ह त्वेवाजामि—आज्यस्येतरम्, पुरोडाशस्येतरम्—तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवति । ऋचमनूच्य जुपाणेन यजति, ऋचमनूरूप्य ऋचा यजति—तदन्यदिवेतरमन्यदिवेतरं भवति । अनेन ह त्वेवाजामि—उपाथ्याज्यस्य यजति, उच्चैः पुरोडाशस्य । स यदुपाथंशु—तत् प्राजापत्यं रूपम् । तस्मात्तस्यानुष्टुभमनुवाक्यामुन्वाह । वाग् ह्यनुष्टुभ, वाग् दि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

रात्राणो मन्यते । आशुतिरपि निगमयति—तस्मादिति । 'तस्माद्' यस्मादेकैकेन सर्वविभूतिरता मयति, तस्मात् कारणाद् एतावत् 'यागप्रथम्यग्नीषोमीषमव' क्रियते' ॥ २६ ॥

अथाज्यभागदिपागत्रयद्रव्ययोरुपरोडाशशोरेकदेवतावप्रयुक्त जामितादोषमाशित्य द्रव्यमन्त्रयर्ज्ञाणां भेदेन तद्वेदिरिहरति—तदाहुर्दित्वादिना । आज्यपुरोडाशस्य, प्रधानमिति शेष । अथवा 'आज्यस्य' 'पुरोडाशस्य' वा पश्रावति 'अग्नीषोमयो' एव दक्षित इत्यर्थ । कथमेतावता जामितेति, तत्राह—यदिति । एकरूप 'यद्' वस्तुद्वय तदिलक्षणेन वस्त्वन्तरेणाव्यवहितम्, 'तेन' अणवगमनेन तद्रूप 'जामि' भवति । अत्र तु व्यवधानमात्रेण 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि । केनेति—उच्यते—'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरम् कर्म—उपाथ्याजाख्यम्, तथा 'पुरोडाशस्येतरम्' आज्याख्यम्, अन्योपाथ्ययोरुपरोरितरत्वम् । अन्यदिवेति । द्रव्यभेदादेकदेवमपि वर्गद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थ, अतोऽन्ययोर्न जामिताऽस्ति । द्वितीय. परिहार—आज्यभाग प्रधानद्रव्य वति कौटिद्रव्य विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम् । (मन्त्रभेदेन चाज्यभाग-प्रधानद्रव्ययोरुपरोडाशस्य,) प्रधानद्रव्ययो 'जुषाण'—इत्यस्यासम्भवात् । यथाज्यभागप्रधानयोर्देवीक्यम्, तथाप्याज्यभागान्य 'ऋचम्' "अग्निर्द्विराग्निः"—(वा स. १३ । १ ।) "त्वं सोमाग्निः"—इत्यादिकामनुवाक्यां ऋचा "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"—"जुषाण सोम"—(तै० ब्रा० १ । १ । १ । १, २) इति 'जुषाणेन यजति, 'प्रधानान्यां तु कथेण "अग्नीषोमो यो अयं वाग्" (ऋ० १. १-३, २.) "अग्नीषोमा सवदन्ता"—(ऋ स १ १३ १ । तै ब्रा. ३. १. ७. ४.) इत्यनेन, "अज्य दिवो मातरिक्षा जमार"—(ऋ १ १३ ६) "शुभेनानि"—(ऋ. स. १. १३. ५ । तै. ब्रा. १. १. ७ ४) इत्याम्नां यदिति । अन्यादिवेति। श्रुंवन दोष । तथाऽऽज्यपुरोडाशयोरेवाशु शोषैस्त्वभेदादयजामित्वम् । "तावन्तामग्नीषोमा-वाज्यस्यैव तावुरांशु पौर्णमास्या यजन्ति"—भूयन्तराशुपांशुवन्विधान युक्तम् । निहितमाग्नीषोमोऽशुव प्रश्रावति—

१- 'यथा इतरिहरति' इति क पा । २- 'द्वितीयं पाठ्याह' इत्यादिकं नास्ति इति । ३- नाप्येवम् इति । ४- 'इत्यनेन' 'अग्नीषोमावाज्यं दिवा मातरिक्षा जमार' 'अग्नीषोमो शुभेनानि' इत्याम्नां यदिति इति कविपठः ।

(२) एतेन वै देवाः । (५) उपाशंशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्तु
तमुपत्स्यर्ष्यं ब्रजेण वषट्कारेणाग्रंस्तथो ऽप्वैष ऽएतेनोपाशंशुयाजेन
पाप्मानं क्षिपन्तं भ्रातृव्यमुपत्स्यर्ष्यं ब्रजेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपाशं
शुयाजं यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽऋचमनूच्य जुपाणेन यजति । तदन्विमा ऽन्यतरतोदन्ताः
प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगस्थि हि दन्तोऽन्यतरतो ह्येतदस्थि करोति ॥ २९ ॥

(त्य) अथ ऽऋचमनूच्यऽर्चा यजति । तदन्विमा ऽऽभयतोदन्ताः प्रजाः
प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगस्थि हि दन्तऽऽभयतो ह्येतदस्थि करोत्येता वा

एतेन वै देवा उपाशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्तु-तमुपत्स्यर्ष्यं ब्रजेण वषट्कारेणाग्रं, तयो
एवैष एतेनोपाशुयाजेन पाप्मानं क्षिपन्तं भ्रातृव्यमुपत्स्यर्ष्यं ब्रजेण वषट्कारेण हन्ति । तस्माद्-
पाशुयाजे यजति ॥ २८ ॥

स वा ऋचमनूच्य जुपाणेन यजति, तदन्विमा अन्यतरतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते । अस्थि हि
ऋग्, अस्थि हि दन्तः, अन्यतरतो ह्येतदस्थि करोति ॥ २९ ॥

अथ ऋचमनूच्यर्चा यजति, तदन्विमा उभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते । अस्थि हि ऋग्, अस्थि

स यदुपाशंश्रिति । उपाशुव्यस्यनिरुक्तत्वात्-प्रजापतेरपि सर्वान्मकत्वेन तथात्वात्प्रजापतिरूपत्वम् । 'तस्मान्'-
उपाशोः प्रजापतिरूपत्वात् 'तस्य' प्रजापतेरवितानमनुष्टुप्स्त्वस्त्वाम् "अग्नीषोमा यो अथ काम्"-इत्येताम्,
'अनुनास्त्वाम्' अनुब्रूते । एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह-वाग्धीति । "अनुष्टुप् च वै सप्तदशश्च
समनवताः सानुष्टुप् चतुर्वतराणि छन्दस्यसृजत"-इति सामब्राह्मणे (१ प्र. २ ख.) श्रवणादनुष्टुभो वाग्ध-
त्वम् । ततोऽपि किमिष्यत आह-वाग्धि प्रजापतिरिति । "आश्रावपास्तु श्रीवडित्यादि"- "एष वै सप्तदशः
प्रजापतिरिति" श्रुतेः-(तै. स. १ । १ । ११)-प्रजापतिरूपत्वम् ॥ २७ ॥

सिद्धवद् व्यस्यतमुपाशुपात्रमिदानीं सार्यवाद विदधाति-एतेन वै देवा इति । 'एतेन' उपाशुयाजेन,
'असुराणां' मध्ये 'य-यम्' असुर हन्तुमिच्छन्, 'त-तम्' उपसर्ग्य उप पार्श्वं च गत्वा, उषैहचार्य-
भाणेन वषट्काराह्वयेन च 'ब्रजेण' 'अग्रम्' । वषट्कारस्य वृत्रशिरदडेद्वन्दसाधनवादजत्वम् । तयो एवै-
स्यादि श्यष्टम् । तस्माद्-उपाशुयाजेन यजेदिति विधिः । उपाशिन्यते देवता अत्र याने इति 'उपाशुयाजः' ॥ २८ ॥

आज्यमागोपाशुयाजोर्जामित्यापारिहाराय याग्यापुरोऽनुवाक्यपौर्वैलक्षण्यमुक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति-
स वा ऋचमनूच्य जुपाणेन-यादिना । उदाहृतौ जुपाणसन्द्युक्तौ मन्त्रौ, 'तद्' साद्यन्तुष्टानम् 'अनु'
तन्नामर्चादित्यर्थः । 'अन्यतरतः' तयोरेत्यत्र ऋकरणादेतत् कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद्
दृढ करोति । तस्मादन्यतरत ऋकरणा युक्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथऋचमनूच्यर्चेति । एवम् 'ऋचमनूच्य ऋचा'-इत्येतद् व्याख्येयम् । 'उभयतोदन्ताः' पुरुषाश्चादयः

१-'उपसर्ग्य' 'उपसर्ग्य'-इति वा पाठो लभ्यते । सायणभाष्यस्यैवा तु 'उपोहस्य' इति पाठो मुक्तः प्रतीयते ।
अथवा-उपोहस्ये'वेदिके प्रथमे 'त्यु'-यत्पु' एवात् । त्वत् स्यादितिहोवादी तद्वातुनयोर्गन्त्वत्त्वात् ॥

ऽइमा इव्यः प्रजा ऽअन्यत्रतोदन्ताश्चैवोभयतोदन्ताश्च स यो द्वैवं विद्वान-
नग्रीषोमयोः प्रजातिं युजति बहुर्द्वैवं प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन् । नु सत्रा सुहित इव स्यात्तेनेदमुदरमसुर्यै
व्लिनात्याहुतिभिः प्रातर्द्वैवमेषु ऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । (त्त) सम्प्रति वृत्रध्वंशनानि सम्प्रति द्विपुन्तं
भ्रातृव्यध्वंशनीति ॥ ३२ ॥

स वा ऽउत्तरामेवोपवसेत् । (त्सु) सुमिव वा ऽएष क्रमते यः सम्प्रत्युप-
वसत्यनद्वा वै संक्रान्तयोर्धर्दीतरो वेतरमभिभवतीतरो वेतरमय य ऽउत्तरा-
मुपवसति शुया पुराश्चमावृत्तध्वंसम्पिध्वंप्याउप्रत्यालभमानुध्वंसोऽन्यतो-
यात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरामुपवसति ॥ ३३ ॥

हि दन्तः-उभयतो ह्येतदस्य करोति । एता वा इमा इव्यः प्रजाः-अन्यत्रतोदन्ताश्चैवोभयतो-
दन्ताश्च । स यो द्वैवं विद्वाननग्रीषोमयोः प्रजातिं युजति-बहुर्द्वैवं प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

पौर्णमासोपचारः ।

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन् सत्रा सुहित इव स्यात्-तेनेदमुदरमसुर्यै व्लिनात्याहुतिभिः प्रातर्द्वैवम् ।
एष उ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत्-सम्प्रति वृत्रं हनानि, सम्प्रति द्विपुन्तं भ्रातृव्यं हनानीति ॥ ३२ ॥

स वा उत्तरामेवोपवसेत् । सुमिव वा एष क्रमते-यः सम्प्रत्युपवसति, अनद्वा वै संक्रान्तयोर्धर्दी-
तरो वेतरमभिभवति, इतरो वेतरम् । अयं य उत्तरामुपवसति-यथा पुराश्चमावृत्त ध्वंसिध्वंप्याउप्रत्या-
लभमानम्-सोऽन्यतोयात्येव स्यात्, एव तद्, -य उत्तरामुपवसति ॥ ३३ ॥

प्रसिद्धा । द्विविधप्रजाव्यतिरेकण प्रजान्तरामभात् सर्वप्रवक्ष्यामि माज्यालुवाक्याशुनायोक्ष्व वैलुग्यम् ।
उत्कार्यहान्तूवकालेण्यद प्रदानति-स य इति । अग्नीषोमयो प्रजावतिर्ध्वंसोमादित्य द्विविधैवन्, तदाति
कारणम्-यमागोतापुषात्राप्रोमिहपुरोमशाण्य यगत्रयमनुतिप्रान्यर्थ ॥ ३०-३२ ॥

पञ्चातराम-स वा उत्तरामिति । न पूर्वा पौर्णमासमुपवसेत् ' उत्तराम' । उत्तरोत्तरामेषु
शुभम्-अयं य उत्तरामिति । यथा कश्चिन्तराष्ट्र प्राय प्रतिमुख पदानमान हननेदमेवहित सत्यद्
चूर्णित करोति, तदुत्तर परागमन्येव भवति, अन्निवृत्त्योत्तरपशुभ्राजान्तप्राद्वान् । ' य उत्तराम् ' इति
पुनरुपनहार ॥ ३३ ॥

१-" पूर्वा पौर्णमासोपवसति " इति सू ३।१।१ । इति प्र ०-पञ्चान्तरामह्वयैवैवर्षानो ग्रन्थं नास्ति
इति । १-०-तदुत्तरं पौर्णमासं " इत्येवम् ।

स वै सम्प्रत्ययोंपवसेद् । (द्यु) युथा वा ऽअन्यस्य हतुं संपिथं
प्यादेवं तद्य ऽउत्तगमुपवमति मांऽन्यस्येव कृतानुकरांऽन्यस्यांपावसायी
भवति तुम्माद् सम्प्रत्ययोंपवसेत् ॥ ३४ ॥

(त्र) प्रजापतेर्देवै प्रजाः समृजानुस्य । पुर्व्याणि ध्विसद्य ७ सुः स
वै संवत्सरे ऽण्व प्रजापतिस्तुस्येतानि पुर्व्याण्यहाराव्रयोः सन्धी पौर्ण-
मासी चामावास्या चऽर्चुमुखाणि ॥ ३५ ॥

स ध्विसस्तेः पुर्वीभिः । (तु) नु शशाक सु ७ हातुं तुमेतुर्देवियेदेव्या ऽअभि-
पग्यन्नग्निर्देव्याहाराव्रयोः सन्धी तत्पुर्व्याभिपग्यंस्तत्समदधुः पौर्ण-
मासेन चैवामावास्यां च पौर्णमासी चामावास्यां च तत्पुर्व्याभिपग्यंस्त-
त्समदधुश्चातुर्मास्येरेवऽर्चुमुखाणि तत्पुर्व्याभिपग्यंस्तत्समदधुः ॥ ३६ ॥

स वै संप्रत्ययोंपवसेत् । यथा वा अन्यस्य हतं मीप्याद्; एतं तद्-य उत्तगमुपवमति । गोऽन्य-
स्यै कृतानुकरः, अन्यस्यांपावसायी भवति; तुम्माद् संप्रत्ययोंपवसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्देवै प्रजाः समृजानुस्य पौर्णिगि विमद्युः । स वै संप्रत्यय एव प्रजापतिः, तस्येतानि
पौर्णिगि-अशोगप्रयोः सन्धी, पौर्णमासी च अमावास्या च ऋतुमुखाणि ॥ ३५ ॥

स विद्यस्तेः पूर्वोर्भिर्न शशाक संज्ञानुम्, तमेतदेवियेदेव्या अभिपग्यन्-अग्निर्देव्याहाराव्रयोः
सन्धी, तत्पुर्व्याभिपग्यन्-तत्समदधुः । पौर्णमासेन चैवामावास्यां च पौर्णमासी च अमावास्यां च,
तत्पुर्व्याभिपग्यन्-तत्समदधुः । चातुर्मास्येरेवऽर्चुमुखाणि तत्पुर्व्याभिपग्यन्-तत्समदधुः ॥ ३६ ॥

इत्ये पदान्तं सौपतिकमन्विथार प्रथम पञ्च भिदान्धितु पुनर्यादने-सु वै सम्प्रत्ययोंपवसेदिति ।
ननु द्विर्गोपकानादरे द्वि कार्णमिति तदाह-यथा वा अन्यस्येति । ' यथा ' कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्वमेव
पातितम्, पुनः स्वयम् ' विप्याद् ', ' ए' ' तद् ' उत्तरोपेण भवति । सन् एव प्रतिनिहृतस्य पशस्य
संनान्कान्तत्वात् । उत्तगनादरे कार्णान्गमाह-सोऽन्यस्येति । किञ्च उत्तरोपेतामी ' अन्यस्य ' अन्येन
कृतं कार्यं तस्य ' अनुकरः ' अनुकारी-कृतस्यैव कार्यस्य पुनः कर्णशीलो भवति । तथा ' अन्यस्य उपाव-
सायी ' अन्येनाप्यवन्तितान पुनरव्यवसायी ' भवति ' । सम्प्रत्युपवमन्ते दधुः, तदनुकर्तुं स्वयमपि परेपुरमा-
नुपवमतीत्येव प्रतिमानाद् । ' तुम्माद् ' सप्रति-इति स्पष्टनिगमनम् ॥ ३४ ॥

सप्रति-यद्यमेव भिदान्धितुमास्याधिकामाह-प्रजापतेर्देविति । पुग ' प्रजाः ' मृश्वतः ' प्रजापतेः '
सन्धयो विद्यन्ता आसन् इति । ननु क. प्रजापतिः ? कानि पौर्णिगि ? इति, उपने-संवत्सरे मरुत्प्रतो-
रातेः ' स संवत्सरे एव प्रजापतिः, ' तस्य ' कालमकस्य ' पौर्णिगि ' ' अशोगप्रयो. सन्धी ' प्रात-
स्मापङ्कती तथा एतौ ' सन्धी ' ' पौर्णमासी च अमावास्या च ' काशी । ' ऋतुमुखाणि ' वसन्तार्दनि,
मानि विद्यन्तानि ॥ ३५ ॥

स विद्यस्तेरिति । ' सः ' विद्यसायां ' संज्ञानुं ' मद्रतो मवितु शक्तो नाभूत् । ' तम् ' अशक्तं ' एते-

स सु ॐ हितैः पुर्वभिः । (रि) इदमद्याद्यमभ्युत्तस्थौ बुदिदं प्रजा-
पतेरद्याद्यथै स यो ह्वंविद्वान्तसम्प्रत्युपवसति सम्प्रति ह्वे प्रजापतेः
पूर्वं भिपज्यत्यवति ह्वं प्रजापतिः सु ऽएवमेवान्नादो भवति सु ऽएवं वि-
द्वान्तसम्प्रत्युपवसति तुस्माद्दु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

(जु) चुक्षुपी इ वा ऽएते वज्रस्य वद्वान्यभागौ । तुस्मात्पुरस्ताज्जु-
होति पुरस्ताद्धीमे चुक्षुपी तुत्पुरस्ताडेवैतचक्षुपी दधाति तुस्मादिमे
पुरस्ताच्चक्षुपी ॥ ३८ ॥

स संहितैः पर्वभिरिदमभ्याद्यमभ्युत्तस्थौ—यदिदं प्रजापतेरद्याद्यम् । स यो ह्वं—विद्वान् सेमत्युप-
वसति—संप्रति ह्वं प्रजापतेः पर्वं भिपज्यति, अवति ह्वं प्रजापतिः, स एवमेवान्नादो भवति—य एव
विद्वान् सम्प्रत्युपवसति । तुस्माद्दु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुपी इ वा एते वज्रस्य—यदाज्यभागी तुस्मात्पुरस्ताद् जुहोति । पुरस्ताद्धीमे चुक्षुपी तुत्पुरस्ता-
डेवैतचक्षुपी दधाति—तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुपी ॥ ३८ ॥

ह्विर्यद् ' दिवा ' ' अभिषज्यन् ' मेषजमङ्गुर्वन् । सोमव्यतिरेकाज्यपुरोडाशादिसाध्या ' ह्विर्यद्वाः ' । विमज्य
योव्यति—साय प्रातश्च—क्रियमाणेनाग्निहोत्रेण ' अहोरात्रयो ' ' सर्वा ' एतदा मरु प्रजापते ' तत् पर्व ' अपिकि-
स्तन्, ' समदधु ' समाहितमङ्गुर्वन् । तथा ' दौर्णमासी चमावास्या च ' दौर्णमास्यमावास्यात्ये पर्वग्री ।
वैश्वदेवादि—चतुर्मास्यैरेव वसन्ताप्तुमुत्तानि ' समदधु ' ॥ ३९ ॥

स संहितैरिति । ' स ' एव कालानक प्रजापति ईदृशर्वा तवस्रमप्ये यदन ब्राह्मणैरित्य
पक्व भवति—तत् सर्वमभिलक्ष्य भोक्तुमुत्थितवान् । कालावपवना विच्छेदाभावात् तत्तत्कालोचितमनं
भोग्योप्यमासीदित्यर्थ ।

इदानीमुपवात्ययोप्य पर्वं विद्यते—सम्प्रतीति । ' सम्प्रति ' ' ह्वं ' पर्वविस्रसनसमकाल एव ' प्रजापतेः
पर्वं ' सम्प्रति उपवसन् विविचितवान् भवति । तथैव सम्प्रत्युपवातिन रक्षति, प्रजापतिवत् स्वयमपि सर्वा-
नादो भवति ' य एव विद्वान् '—इत्युपसहार । तुस्मादिनि स्वभिन्नपञ्चनिगमनम् । कात्यायनस्तु
ब्राह्मणे सौपयत्तिकाभिवानमभिषेच्य पञ्चदशमपि विवल्पेनोवाच—' पूर्वा दौर्णमासीमुपवसेत्, उत्तरं वा "—
(का. श्रौ. सू. २. १) इति ॥ ३७ ॥

आज्यभागस्थाननिवसमाह—चक्षुपी इ वा इति । ' यद् ' यद् ' आज्यभागौ ' चक्षु स्थानीयो—अतः ' पुर-
स्ताद् ' कर्त्तव्यौ, तयोः पुरस्तात्करणेन ' यत्रस्य चक्षुषी ' ' पुरस्ताद् ' इत्यत्रान् भवति । यतो पदे तं ' पुर-
स्ताद् ' विष्णो, अत इदानीमपि प्राग्निना चक्षुषी ' पुरस्ताद् ' इति ॥ ३८ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वाद्धिं ह्येके (कऽ) आग्नेयमाज्यभागं जुह्वति दक्षिणार्द्धपूर्वाद्धिं
सौम्यमाज्यभागमेतत्पुरस्ताच्चक्षुपी दध्म ऽइतिव्यदन्तस्तदु तडाविज्ञा-
न्यमिव हवींषिं ह वा ऽआत्मा यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्विषां
जुहोति तत्पुरस्ताच्चक्षुपी दधाति यत्रो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तडाहुती-
जुह्यात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः ॥ ३९ ॥

स वा ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे ऽअस्यन्त्सत्यनुस्थिके
चक्षुपी ऽआश्लिष्टे ऽअय यद्दृचमनूच्य ऽर्चा यजेदस्थि ह्ये कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥
(ऐ) ते वा ऽएते । अग्नीषोमयोरेव रूपमन्वायत्ते युच्छुक्लं तदाग्नेयं

उत्तरार्द्धपूर्वाद्धिं ह्येके आग्नेयमाज्यभागं जुह्वति, दक्षिणार्द्धपूर्वाद्धिं सौम्यमाज्यभागम्—एतत्पुरस्ता-
च्चक्षुपी दध्मः—इति बन्धन्तः । तदु तदा अविज्ञान्यमिव । हवींषिं ह वा आत्मा यज्ञस्य । स यदेव पुर-
स्ताद्विषीं जुहोति—तत्पुरस्ताच्चक्षुपी दधाति । यत्रो एव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीजुह्यात् । समिद्ध-
होमेन ह्येव समृद्धा आहुतयः ॥ ३९ ॥

स वा ऋचमनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे अस्यन् सत्यनुस्थिके चक्षुपी आश्लिष्टे । अय
यद्दृचमनूच्यर्चा यजेद्—अस्यि ह्ये कुर्याद् न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा एते अग्नीषोमयोरेव रूपमन्वायत्ते । यत् शुक्लम्—तद् आग्नेयम्, यत् कृष्णं तत् सौम्यम् ।

अत्र केषाञ्चित् पक्षमाह—उत्तरार्द्धपूर्वाद्धिं इति । तेषामभिप्रायमाह—एतदिति । ' एतत् ' एतेन—पूर्वभागो-
ऽनुत्तरदक्षिणभागयोर्होमेन ' पुरस्तात् ' साक्षान् ' चक्षुषी ' स्थान एव स्थापयाम इति । अस्य
पक्षस्य दुरवगमनमाशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पक्षं विद्वान्तयति—तदु तदेत्यादिना । ' अविज्ञान्यमिव ' विज्ञानेन
हीनमित्, वैशम्पायनेन साक्षान् स्थानविज्ञानस्याशङ्क्यत्वात् । तस्य कस्य पुरस्तादित्यत आह—हवींषीति ।
यागशरीररूपस्य द्रव्यन्यागामरूपाद् यत्र प्रधानानि हवींषि ह्यन्ते,—तेषां पुरोभागमात्रहवनात् स्वस्थाने चक्षु-
स्थान भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेषमाह—यत्रो एवेति । उत्तरपूर्वाद्धिदस्थानमनपेक्ष्य प्रधानहवि पुरोभागे
यत्रपुराग्री समिद्धे होतव्यम्; तथा मति ' आहुतय ' अपि ' मधृदा ' स्युः । अत्र कात्यायन.—“ आग्नेय-
मुत्तरपूर्वाद्धिं, दक्षिणपूर्वाद्धिं सौम्यम्, समिद्धतमे वा ”—इति (श्री. सू. ३।३।१७।२०।२१।२२) ॥ ३९ ॥

आज्यभागान्वायानुत्तराक्षययोर्मादां जुषाणयेन्द्रस्य पूर्वमुक्तम्, तदपि तयोश्चक्षुष्वप्रयुक्तमित्याह—स वा ऋच-
मनूच्येति । ' अस्यन् ' अस्यनि,—मुखेऽश्विमये सति ऋग्जुषयो. काठिन्यमृदुत्वात् साम्यादस्यनस्थान-
त्पता । यद्दे यज्ञस्य समाप्तानेन यजुषा क्रियते, तत् सिधिलितम्: यच्च तद् दृढमिति । ' क्वा ' " अग्नि-
वृत्राणि ”—इत्यादिक्या; ' यजुषा ' " जुषाणो अग्निजुषाग. सोम. ”—इति, कर्मजुषोश्च मृदुशिक्षित्वेव समा-
प्ताने । उक्तप्रकारतामैर्यान्मावे दोषदर्शनेन समर्थयते—यद्दृचमनूच्येति । अयुषावेव कुर्वन् प्राणिना यज्ञस्य
वा ' अस्यि ' अस्यिस्थान मुख केवल ' कुर्वात्, ' न चक्षुः ' चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयनीम्ययोर्माज्यभागयोर्षड्चक्षुष्व लौकिकचक्षुस्साम्येन समर्थयते—ते वा एते इति । ' ते ' चक्षुषी

सुकृष्णं तत्सौम्यं यदि वेतयथा यदेव कृष्णं तदाग्नेयं सुच्छुक्लं तत्सौम्यं
यदेव वीक्षते तदाग्नेयं रूपं शुष्के ऽइव हि वीक्षमाणस्याक्षिणी भवतः
शुष्कमिव ह्याग्नेयं यदेव स्वपिति तत्सौम्यं रूपमाद्रे इव हि सुपुपुपो-
ऽक्षिणी भवत ऽआर्द्रे ऽइव हि सोम आजरसं ह वा ऽस्मिँल्लोके चक्षु-
ष्मान्भवति सुचक्षुरस्मिँल्लोके सम्भवति य ऽएवमेतौ चक्षुषी ऽआज्य-
भागौ वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

इति पञ्चमप्रपाठकं द्वितीयं ब्राह्मणम् [६ । ३] ॥

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वृत्रं प्रजहार । सोऽवलीयान्मन्यमानो नास्तृषी-
तीव विभ्यन्निलयाञ्चक्रे स पुराः परावृतो जगाम देवा ह वै विडाञ्चक्रुर्हतो
वै वृत्रोऽथुन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

यदि वेतरथा—यदेव कृष्ण तदाग्नेयम्, यत् शुक्लं तत् सौम्यम् । यदेव वीक्षते तदाग्नेयं रूपम्—शुष्के
इव हि वीक्षमाणस्याक्षिणी भवतः, शुष्कमिव ह्याग्नेयम् । यदेव स्वपिति तत्सौम्यं रूपम्—आर्द्रे इव
हि सुपुपुपोऽक्षिणी भवतः, आर्द्रे इव हि सोमः । आ जरसं ह वा अस्मिन् लोके चक्षुष्मान् भवति,
सचक्षुरस्मिन् लोके सम्भवति—य एवमेतौ चक्षुषी आज्यभागौ वेद ॥ ४१ ॥

दर्शोपचारः ।

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वृत्रं प्रजहार । सोऽवलीयान् मन्यमानो नास्तृषीतीव विभ्यन्निलयाञ्चक्रे ।
स पुराः परावृतो जगाम । देवा ह वै विदाञ्चक्रुः—हतो वै वृत्रः—अथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

प्रयेकम् 'अग्नीषोम्यो रूपम्' 'अन्वायते' अनुप्राप्ते । कथम् ! चक्षुषि 'सच्छुक्लं तदाग्नेयम्' सितमास्त्रव-
साम्यान्, चन्द्रमसि काप्यस्य वृद्धयनुसारेण सुट प्रतिमताद् 'सकृष्णं तत् सौम्यम्' । अथ "आग्नेय-
कृष्णयव" — (य० वा० स० २९. २८.) इयादिषु काष्ण्यस्याग्नेयवृत्रवगादक्षिणस्यम् प्रकाराकाशि-
धर्मवाच सोमे भूयस शीकृत्यम् दर्शनाद्य—उक्तदेवराज्यमादाहूपाह—यदि वेतरथेति । एतानी दर्शनादर्शनास-
भेदेनाग्नीषोम्यमन्वतामान—यदेव वीक्षते इति । 'यदेव' चक्षुरस्मीलनकाले सर्वं पश्यति । एतद्विपरव्यति-
शुष्के इवेति । सर्वमपि वस्वक्षिणस्ये शुष्कं भवतानि प्रतिद्वम् । स्वपितिरप्यदर्शनमुपलभ्यति—यदेवेति ।
दर्शनं न करोतावर्ष, 'सुपुष' सुभवत्—स्वपे कसु (पा० सू० ३।२।१०७, ६।१।१५)
सोमोऽप्यार्द्रप्रभव आज्यमन्तलवात् । वैदित् प्रशम्ना—आ—जरसमिति । वयोशानिर्धन—'चक्षुष्मान्
भवति' इत्यर्थः । 'अस्मिन्' स्वर्गलोकेऽपि 'सचक्षु' एव 'सम्भवति' । आज्यभागौ चक्षुष्व-
वेष्टिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. ३] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते शारदीये वेदार्थप्रभाषे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणनाथे

प्रथमपाठे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अयामवाप्तानि हवीषि विधातुमायापिनामाह—इन्द्रो ह यनेति । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'इन्द्रः'

तमन्वेष्टुं दधिरे । (रेऽभि) अभिदेवतानां हिरण्यस्वरूप ऋषीणां बृहती
 च्यन्दसां तमग्निग्नविषेद तेनेता ॐ गत्रि ॐ महाजगाम स वै देवानां
 व्यसुर्वीर्यं ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (न्न) अमा वै नोऽद्य व्यसुर्वसति यो नः प्रावात्सी-
 दिति ताभ्यामेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समान-
 मोदनं पचेदजुं वा तदुह मानुषं ॐ हविर्देवानामेवमाभ्यामेतत्समानं ॐ
 हविर्द्विरवपन्नेन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं तस्मादिन्द्राग्रं द्वादशकपालः
 पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

तमन्वेष्टुं दधिरे—अग्निदेवतानां, हिरण्यस्वरूप ऋषीणां, बृहती च्यन्दसां । तमग्निग्न विषेद । तेनेता
 गत्रि महाजगाम । स वै देवानां व्यसुः, वीर्यं ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवा अब्रुवन्—अमा वै नोऽद्य व्यसुर्वसति, यो नः प्रावात्सीदिति । ताभ्यामेतद्—यथा ज्ञातिभ्यां
 वा सखिभ्यां वा महागताभ्यां समानमोदनं पचेदजुं वा । तदुह मानुषं हविः । देवानामेवमाभ्या-
 मेतन् समानं हविर्द्विरवपन्—इन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशम् । तस्मादिन्द्राग्रं द्वादशकपालः पुरो-
 दाशो भवति ॥ ३ ॥

‘वृत्र’ ‘वृत्रवधार्थम्’ ‘वज्रम्’ ‘प्रहार’ तथा स्वन वज्रम् मन्त्रिर् ‘अवर्चीनम्’ अहनिनि मया
 ‘नाम्बुवि’ । ‘सूत्रं हिनावान्’ (‘सूत्राणि इत्यन्व वचकर्मसु पाठान्’ निर० २।१।१।१२)
 दुह् (पा० सू० ३।२।१।१० ॥ ३।४।६।) अह न हिमिन्नकालमर्हति मीनः नन् पुनर्वसिष्काला
 निर्धनोऽप्युत् । एतदेवाह—‘एतः परावतो जगाम’ अच्यन्न विप्रहृष्टेणं गन्वान् । एतदिति दूरतात्
 (निर० ३।२६।६। निर. ७।७।४ ॥ १।४।४।४) । तन्व “उपनाच्छन्दसि धात्वर्थे”
 (पा० सू० १.१.१।१८.) इति मयुः । ततो ‘देवाः’ ह्ये ह्ये ‘इन्द्रः’ तत्राविनच्छ्रया इव विरहितः ।
 ‘इति’ विदित्वा, अन्वेषणे मर्ति कृत्वा देवकविच्छन्दसं मय्ये अभिहितम्पुनश्चैवाम्भयोऽप्यन्वेषितः ।
 तत्र ‘अग्निः’ ‘अनुविषेद’ अद्युस्यै लभ्यवान् । लभ्येनेन्द्रेण सह ‘एतम्’ एभिम् । एभिस्त्वयो दिन-
 स्योमल्लभ्यः । अच्यन्तमपेणे द्वितीया । कृष्णमभ्यमावासादिवसे सहोविनवान् । किं कारणं तत्र तस्य वस
 इति, तदाह—स वा इति । ‘सः’ इन्द्रो ‘देवानाम्’ ‘वसुः’ धनरूपः, (पा० निर० ९।२।४)
 वनन्ति वा (पा० निर० १२।४।७) एवं ‘हि’ यतः ‘एषाम्’ देवानां मन्ये ‘वीर्यः’ अतस्त-
 दामननान्मोर्विष्यो युक्तः । “इन्द्रो हि देवानां वसु” —इति तैत्तिरीयके समान-प्रकरणेऽप्यत्रान् “स
 वै” —इति तच्छब्देनेन्द्र एव परावृत्तः ॥ १ ॥ २ ॥

इन्द्राग्रं द्वादशकपालं विधत्तुनाह—ते देवा इति । ‘ते देवाः’ ‘नः’ कम्पाक मन्वन्वी ‘यः’ इन्द्रः
 प्रवसन्करोत्, सः ‘नः’ ‘वसुः’ ‘अय’ ‘अमा’ अग्निना सह ‘वनति’—‘इति’ उक्त्वा, ‘ताभ्याम्’
 सन्मिन्तन सह वसुवसान्द्राग्निभ्याम्, द्वादशकपालं हविरिति शेषः प्रयच्छान इत्यर्थः ।

१-एतदे—(४१) तमन्वेष्टुमिति । इति हविर् एतदेष्टुविषुगन्वने । २-निर० १२. ४. ७ इत्यन्व ।

३-इत्यन्वदेवमल्लभ्ये इति पा० सू० २।१।६४ ।

स इन्द्रोऽब्रवीत् । (द्यु) युत्र वै वृत्राय वृत्रं प्राहरं तद् व्यस्मये सु कृशु
ऽइवास्मि न वै मेदं धिनोति युन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तथेति
देवा अह्ववन् ॥ ४ ॥

(वैस्ते) ते देवा ऽअह्ववन् । (न्न) न वा ऽइमुमन्यत्सोमाद्धिनुयात्सोम-
मेवास्मै संभरामेति तस्मै सोमं सुमभरत्रेप वै सोमो गुजा देवानामुग्रं
युचन्द्रमाः स युत्रेप ऽएतां गुत्रि नु पुरस्ताञ्च पश्चाद्दृशे तुदिमं लोक-
मागच्छति सु ऽइहवापश्चोपधीश्च प्रविशति स वै देवानां वस्त्वृत्रं ह्येषां
तद्यदेप ऽएतां गुत्रिमिहामा वसति तस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । यत्र वै वृत्राय वृत्रं प्राहरं, तद् व्यस्मये । स कृशु इवास्मि । न वै मेदं
धिनोति । युन्मा धिनवत् तन्मे कुरुतेति । तथेति देवा अह्ववन् ॥ ४ ॥

ते देवा अह्ववन् । न वा इममन्यत् सोमाद्धिनुयात् । सोममेवास्मै संभरामेति । तस्मै सोमं सुम-
भरत् । एष वै सोमो राजा देवानामग्र-यञ्चन्द्रमाः । स युत्रेप एतां रात्रिं न पुरस्ताञ्च पश्चाद्दृशे,
तदिमं लोकमागच्छति । स इहवापश्चोपधीश्च प्रविशति । स वै देवानां वसु, अग्रं ह्येषाम् । तद्
यदेप एता रात्रिमिहामा वसति-तस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

ननु देवताभेदेन हविर्मेदं किं न स्यात् । इत्यत आह-यया ज्ञातिभ्यामिति । परम्परमुच्छिष्टता नाम्नी-
त्यवगमयितुं ज्ञातिसंयोजन्यास । 'समानम्' एकमेव पचति पक्त्वा समानं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'मानुषम्'
मनुष्येभ्यः वर्तव्यं सत्, उपकरणमिति शेषः । अस्मिन्नेव देवानां किमापातमित्याह-हविर्देवानामिति ।
'देवानां' तु सहागतानां 'हविः समानमेव' उपकरणमित्यर्थः । एव पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं
विधत्ते-तस्मादेन्द्राग्र इति ॥ ३ ॥

अथ सामान्यं निवातुमाह-म इन्द्र इत्यादिना । 'यत्र' वरिमन्काळे 'वज्रम्', 'प्राहरम्', 'प्राक्षिपम्',
'तत्' तदा 'व्यस्मये' विस्मितोऽभवत्, विगतप्रचले स्थितदर्शनात् । यत्र 'कृशोऽस्मि' तस्मात् 'इद'
कठिनं पुरोगम्यत् 'मा' सा 'न धिनोति' न प्रीणयति अतो मम प्रीतिकरं हविः सम्पादयत 'इति' ॥४॥

ते देवा इति । उक्तं 'देवा' 'इमम्' इन्द्रं प्रीणयितुं 'सोमादन्वम्' 'न' शम्नोतीति विचार्य,
तस्मै 'सोममेव' सम्भृतवन्तः । कथं सम्भरेयुरिति तत्प्रकारं उच्यते-यन्द्रमा इति । 'यन्' योऽस्ति 'एष'
एवानिष्टवयाग 'सोमो राजा' 'स' एवोमयतश्चन्द्रदर्शनरहिततायाः सम्पूर्णमावास्यायां भूलोकमागत्याः सोम-
धीषु च प्रविशति । 'स' प्रविष्ट एव चन्द्रमा 'देवानां वसु' देवधनम् । कुत । यत्र 'एषाम्' श्रीहि-
यवमोमारिरूपेण 'अन्नम्' भवति, अतो वसुर्निर्यथः । 'चन्द्रमसोऽवोपधिसहवासात्प्रसङ्गात्' अमावास्या-
शब्दं निर्वक्ति-तद्यदेप इति । 'इह' भूलोके 'एतां रात्रिम्' अपारिदृष्टचन्द्रायां रात्रौ सासृत्येन 'अमा वसति'
अमा सत् वसति, अशेषधिवद्रमसामस्यां त्रिषु सहवामात् सा त्रिषु 'अमावास्या नाम' अयदन् ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविष्टाप्य सुमभरन् । (न्य) यदोपधीगुह्नंस्तदोपधिभ्यो यद्-
पोऽपिचंस्तदद्भ्यस्तुमेव १ सम्भृत्यात्रच्य तीव्रीकृत्य तुमस्मै प्रायच्छन् ॥ ६ ।

(न्त्सा) सोऽब्रवीत् । (छि) धिनुत्येव मेदं, नेव तु मयि श्रयते ययेदं मयि
श्रयाति तद्योपजानीतेति तु १ श्रुतेनेवाश्रयन् ॥ ७ ॥

(यैस्त) तद्वा ऽपठत् । (त्स) समानमेव सत्पुत्र्य ऽएव सट्टिन्द्रस्यैव सत्त-
त्पुनश्रुतिश्रावशते । यदब्रवीद्विनुति मिति तुस्माद्द्व्यय यदेन १ श्रुतेने-
वाश्रयंस्तुस्माच्छ्रुतम् ॥ ८ ॥ [अर्थप्रपाठकः]

(१३) स यथा १ श्रुताप्यायंत । (ते) एवमाप्यायताप पाप्मानं १ हरिस्राणमह-

तं गोभिरनु विष्टाप्य सुमभरन् । यदोपधीगुह्नं-तदोपधिभ्यः । यद्पोऽपिचन्-तदद्भ्यः ।
तमेव सम्भृत्यात्रच्य तीव्रीकृत्य तुमस्मै प्रायच्छन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीत् । धिनुत्येव मेदं, नेव तु मयि श्रयते । ययेदं मयि श्रयाति, तद्योपजानीतेति । तं
श्रुतेनेवाश्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा पठत् समानमेव सत्, एव एव सट्ट, इन्द्रस्यैव सत्, तत् पुनरनिवाचक्षते । यदब्रवीत्-
धिनुति मिति । तुस्माद्द्विः अथ यदेन श्रुतेनेवाश्रयन्-तस्माच्छ्रुतम् ॥ ८ ॥

स यथागुणाप्यायंत, एवमाप्यायत, अथ पाप्मानं हरिस्राणमहत् । एव उ आमातास्यस्य धनुः ।
स यो इवं विद्वान् मनयति, एवं इव प्रजया पशुभिर्गुणाप्यायते । अथ पाप्मानं इति । तस्माद्दं संनयेत् ॥ ९ ॥

तं गोभिर्गिति । ' तम् ' अनुप्रविष्टं सोम ' गोभिः ' अनुक्रमेण विविधं स्यादन्विता घातयित्वा ' सम-
भरन् ' । तद्प्रकारमाह-यदोपधीगिति । ' ओपधी. ' ' आन्तम् ' अमशयन् गावः, ' तत् ' तेन ' ओप-
धिभ्यः ' सोममभरन् । तथा-अनुप्रविष्टमीडा अयः पितृनि गावः, तेन ' अद्भ्यः ' । अनुपलक्षितानां तुण्यस्यमां
धिरितया परिणामादिति मात्रः । एवमकारेण सम्भरणमेव सोमस्य तीव्रीकृत्यम् । अथवा ' तीव्रीकृत्य ' अन्य-
दालबर्न कृतेत्यर्थः । अथ ' तम् ' सम्भृतम् ' अमे ' इत्याय ' प्रायच्छन् ' ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीदिति । ' सः ' इन्द्रः स्वर्गकृतेषु ' अब्रवीत् ' । ' इदम् ' इतिः ' मा ' मां ' धिनोषेव', ' तु ' पान्तु ' मयि ' ' नेव श्रयते ' न निष्टति, न मात्स्यं मजल इत्यर्थः । अनो ' मयिदं ' ' यथा ' ' श्रयाते ' श्रयते, ' तथा ' उपार्थं बुध्यन्मिति । तेऽपि ' न ' इन्द्रं ' श्रुतेनेव ' पदार्थरिणैव ' अश्रयन् ' । यद्यपि तैर्ति-
रिणैकं प्रथमं श्रुतं पश्चाद् द्वितीयं प्रथमः तद्यथायत्र सायम्प्रातर्दोहाभ्यां दक्षिणपक्षोः सम्भवेदनेन क्रमेणाभिधान-
मिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रतीकति-तद्वा पठदिति । ' तत् ' प्रथमतश्चन्द्रामकम् ' पठत् ' श्रुतस्येव परिणतम्, वस्तुनः
' समानमेव ' एकस्वमेव ॥ ८ ॥

सायण्यस्य सोमामकतामभिधाय, आप्यायनमाप्वादपि तदामकतामाह-स यथागुरिति । ' अंशुः ' १

तैष ऽत ऽआमावाप्त्यस्य बन्धुः स यो ह्येवं विद्वान्त्सन्नयत्येव ११ ह्येव प्रजया पशुभिर्गप्यायते ऽप पाप्मान ११ हते तुस्माद्भि सुन्नयेत् ॥ ९ ॥

(तु) तदाहु । (नां) नासोमयाजी सुन्नयेत्सोमाहुतिर्व्या ऽएषा सुानव- रुद्धा सोमयाजिनस्तुस्माद्नासोमयाजी सुन्नयेदिति ॥ १० ॥

तद् सुमेव नयेत् । (न्न) नन्वत्रान्तेरेण शुश्रुम सोमेन तु मा याजयताथ म ऽएतदाप्यायन ११ सुम्भरिष्ययेत्यब्रवीदिति न वै मेडं धिनोति धन्वा धिनवचन्मे कुरुतेति तुस्मा ऽएतदाप्यायन ११ सुमभरंस्तुस्मादप्यसोमयाजी सुमेव नयेत् ॥ ११ ॥

(द्वा) द्वात्रिंशं वै षोर्णमामम् । (सि) इन्द्रो ह्येतेन वृत्रमुह्यत्येते देव वृत्र- हृत्यं बुद्धामावाप्त्यं वृत्र ११ ह्यस्मा ऽएतन्नच्युप ऽआप्यायनमरुर्व्वन् ॥ १२ ॥

तदाहुः । नासोमयाजी मनयेत् । सोमाहुतिर्नां एषा । माऽनवरुद्धा सोमयाजिनः । तस्माद्नासोम- याजी मनयेदिति ॥ १० ॥

तद् सुमेव नयेत्, नन्वत्रान्तेरेण शुश्रुम-सोमेन तु मा याजयत, अथ म एतदाप्यायन संभारि- ष्यथिति । अब्रवीदिति-न वै मेडं धिनोति, यन्मा धिनवत् तमे कुर्व्वेति । तस्मा एतदाप्यायन समभारम् । तस्मादप्यसोमयाजी नमेव नयेत् ॥ ११ ॥

वार्षं वै षोर्णमामम् । इन्द्रो सोमेन वृत्रमहत् । अथैतदेव वृत्रहृत्य, यदाभावात्सामम् । वृत्र ह्यस्मा एतन्नच्युप आप्यायनमरुर्व्वन् ॥ १२ ॥

साम, स एषा' वाच्यमन्त, एवम्' साम्राज्यमपि । तथा एतन्वता 'एतन्व' 'अय' 'हति' 'हारणाय' शरीरहारतेष्वमरुहन्ताते । प्राकृतिकमर्थतुलनहरति-एष त इति । 'एष' इन्द्रो ह यत्र वृत्राय नादिक' आमवत्सव' कण्ठ 'बधु' ब्रह्मणम् । उक्तार्थज्ञानप्रणामपूर्वकं साम्राज्य विधे- स या ह्येव विद्वानिति ॥ ९ ॥

विहितस्य साम्राज्यस्याधिकारता निधेयु केव विमलगाह-तदाहुरिति । 'तत्' तत्र साम्राज्यविधे 'आहु' हुतम् । तत्रमभिप्रायमाह-सोमाहुतिरिति । साम्राज्याहुति परम्परया 'सोमाहुति' खड्ड, 'ना एषा' पूर्व सोमनाशिन्यवत् 'अनवरुद्धा' न सत्प्रजा, अत 'असोमयाजी न सत्प्रदिति' ॥ १० ॥

स्वामिन पञ्च प्रतिज्ञानत-तदिति । अमलपन कण्ठ स्वरपत् पुनरभिधिति-नन्वत्रान्तोणेति । 'ननु' 'अत्र' विषय 'अन्तेरेण' म्य एव श्रुतवन्त स्य । कथम् ? 'तु' निधयत 'मा' मानिड 'सोमेन' 'सामयत', 'अथ' पश्चात् 'म' मन्, 'एतन्' साम्राज्यलक्षणम् 'आप्यायनम्' 'परिस्थेय' '-इति' इद्रे- णोक्त वचनमिति । स्वामिनमननपञ्च पूर्वोदाहृत वाक्य प्रयोगान्न पुन श्रावयन्निगम्यति-न वै मेदमित्या दिता । पूर्वोदाहृतवत् । अत सन्नयेदिति स्वन्ननिगमनम् ॥ ११ ॥

अमवत्सोमयाजस्य वाच्य विधिसु पुरावृत्ताह-वार्षं वै इति । षोर्णमामं क्रियन्त्याय यद्विरिति,

१- 'तस्मा' 'अनवरुद्धा' न सत्प्रजा, अतो न सन्नवदिति' इति ड० घ० । २- ननु तु 'समभरंस्तु' इत्यन्तेरेणवर्द्ध । ३- नन्वित्यत्र ब्रह्मण ह्यस्यैव इति वाक्ये ।

(वर्त्त) तद्वा ऽएतदेव वार्त्तमम् । अर्थाणामासमुपेपु ऽएव वृत्रो बुध-
न्द्रमाः स बुधेपु ऽएताथ्युत्रिं नु पुरस्ताद्यु पश्चाद्दृशे तदेनमेतेन
सुर्व हन्ति नास्य किञ्चन परिशिनष्टि सुर्वथ ह वै पाप्मानथ्यहन्ति नु
पाप्मनः किञ्चन परिशिनष्टि अ एवमेतदेद ॥ १३ ॥

तद्धैके दृष्टोपवसन्ति । श्वो नोदेतुत्यडो हैव देवानामविशीणमन्नं भवत्यु-
थैभ्यो व्युमितु ऽउप प्रदास्याम ऽडति तद्धि समृद्धं वदुशीण ऽएव पूर्व-
स्मिन्नन्नेऽयापरमन्नमागुच्छति स ह वदुशु ऽएव भवत्युसोमयाजी तु क्षीर-
याज्यडो हैव सोमा राजा भवति ॥ १४ ॥

तद्वा एतदेव वार्त्तं, एतु र्थाणामम् । अर्थेप एव वृत्रो, पञ्चन्द्रमाः । न यथैप एतां रात्रिं न
पुरस्तात्र पश्चाद्दृशे, तदेनमेतेन सर्वं हन्ति, नास्य किञ्चन परिशिनष्टि । सर्वं ह वै पाप्मानं हन्ति, न
पाप्मनः किञ्चन परिशिनष्टि-य एवमेतदेद ॥ १३ ॥

तद्धैके दृष्टोपवसन्ति । श्वो नोदेतेति । अदो हैव देवानामविशीणमन्नं भवति, अर्थेभ्यो वपन्ति
उपप्रदास्याम इति । तद्धि समृद्धं वदुशीण एव पूर्वस्मिन्नन्नेऽयापरमन्नमागुच्छति । स ह वदुशु एव
भवति । अमोमयाजी तु क्षीरयाजी । अदो हैव सोमो राजा भवति ॥ १४ ॥

तद् 'वार्त्तं' वृत्रहननसम्बन्धिः । वृत्रहननार् तदन्तर्गतनिगमनावनम् एकादशरुद्राणामनुनासहविधोः प्रदा-
नात् । हननतामनवनेव दर्शनंति-इन्द्रो हीति । आनासाम्यनु हविः 'वृत्रहन्' वृत्रहननेव; वृत्रं हतवन्
इन्द्रस्याप्यारनायं कृतवन् ॥ १३ ॥

व्युमितुत्यानेन वृत्रभार्यह-तद्वा एतदिति । उक्तकारणे 'पौरुषेण' हविः 'वार्त्तम्' ।
चन्द्रमा इति । स यथाश्रित एव 'वृत्रः' "तस्य एतु नौपन्यन्तमन्, त चन्द्रममं चकार" इति
प्रागुक्तत्वात् । न उक्तत्वात् वृत्र 'यत्र' यस्मिन् दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' इत्यने, 'तत्' तेन
'एत' वृत्रम् एतेन हविषा 'सर्वं' साधनेन 'हन्ति', 'न किञ्चन', अत्रशेषेति । अतः सर्वानुभवात्
चन्द्रदर्शनरहितानां शुक्रानुभवान् नैवेद्यवधेदित्यर्थः । उक्तार्थज्ञानं प्रदर्शयति-सर्वं ह वा इति ॥ १३ ॥

उपप्रदासिदिविधये अथाश्रितु पश्चात्-तद्धैके इति । केचन चन्द्रदर्शनयुक्तानां चतुर्दशपुत्रानुनासहविधो-
पवसन्ति । एतन्निगमनाह-श्वः 'परस्मिन्कहति 'नोदेतेति' अन्वयहित एव मविभ्यति काल उदने न
प्राप्तोति; अन्येऽदर्शनोपवसन्तश्चे न युक्त इत्यभिप्रायः । तदन्ते कोऽपि इत्यन अह-अदो हैवेति ।
'श्वः' अत्रिदृष्ट प्रचक्षं चन्द्राख्यं एतु 'देवानामविशीणमन्नं भवति'; अन्यो यथा न विशीणं भवेत्,
तथा कर्त्तव्यम् । 'अथ' चन्द्रदर्शननन्तरमेव 'एभ्यः' देवेभ्यः 'वपन्' 'इतः' लोकान् 'प्रदास्याम
इति' अविशीणवनेव दर्शनंति-तद्धैकेति । पूर्वोर्वितामेऽवशिष्टे पुनरुक्तसम्बन्धे सपत्न्यान्वयान् 'तत् समृद्धं'
तथाविधाय एव प्रदद्यात्तौ भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्तनिपातेऽप्येवमेतानो युक्त इति ।

(त्पु) अथ युथैव पुरा । केवलीरोषधीरङ्गुन्ति केवलीरपः पिबन्ति ताः केवलमेव पयो दुहुः एवं तुदेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रेष एताश्चात्रिष्टु पुरस्ताद्य पश्चाद्दशे तुदिमं लोकमागच्छति स ऽऽहापश्चौषधीश्च प्रविशति तुदेनमद्रथ ऽओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति स ऽएष ऽआहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दशे ॥ १५ ॥

तद्वा एतद् । (५) अविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवते ऽविक्षीणं च ह वा ऽअस्यास्मिँल्लोके ऽन्नं भवत्यक्षय्यममुष्मिँल्लोके सुकृतं च ऽएवमेतद्देद ॥ १६ ॥

अथ यथैव पुरा केवलीरोषधीरङ्गुन्ति, केवलीरपः पिबन्ति, ताः केवलमेव पयो दुहे, एवं तद् । एष वै सोमो राजा देवानामन्नं, यच्चन्द्रमाः । स यत्रेष एता रात्रिं न पुरस्ताद्य पश्चाद्दशे, तदिमं लोकमागच्छति । स इहापश्चौषधीश्च प्रविशति । तुदेनमद्रथ ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति । स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दशे ॥ १५ ॥

तद्वा एतदविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवते । अविक्षीणं ह वा अस्यास्मिँल्लोके ऽन्नं भवति अक्षय्यममुष्मिन् लोके सुकृतं, य एवमेतद्देद ॥ १६ ॥

दृष्टोपवासस्य दोषाभिधानपुर सरदर्शनोपवासमेव समर्थयते—असोमयानी त्वित्यादिना । ' तु '—शब्दः पक्ष व्यावर्धयति । ' असोमयानी क्षीरयात्री भवति ', ' समेव नयेत् '—इति निगमितवान् । ' अदो हैव ' आहुत क्षीरमेव लोकान्तरवातिं सत्, ' सोमो राजा भवति, ' ' स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दशे '—इति बर्धयमाणत्वात् ॥ १४ ॥

अस्तु, तत्र किमित्यत्र आह—अथ यथैवेति । ' यथा ' ' पुरा ' चन्द्रस्योषध्युदकेषु प्रवेशरहितकाले, जमावास्यात् पूर्वदिवस इत्यर्थः । तत्र यथा गाव ' केवली ' चन्द्रानुप्रवेशरहिता ' ओषधी ' ' अप ' चाहार कृत्वा, ' केवल ' चन्द्ररहितम् ' एव ' ' पयो दुहे ' दुहते । (धा० पा० अदा. उ. ३०४) ' लोपल आत्मनेपदेव '—(पा० सू० ७. १. ४१.) इति तलोप, " गृह्य छन्दसि " (पा० सू० ७. १. ८.) इति रुट् । ' एवम् ' ' तद् ' क्षीरयजन भवति, चन्द्रानुप्रवेशरहित केवल भवतीत्यर्थः । जमो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधीष्वनुप्रवेशेन केवलवान् सदानीं क्षीरस्य चन्द्रामकालत्वान्मात्वात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अस्तु, दोष इत्यानाङ्गवाचस्य चन्द्रानुप्रवेशवता क्षीरेण मवितव्यमित्याह—एष वा इति । एतत् साक्षात्प्राह्मणवद् व्याहयेदम् । ' एनम् ' अमावास्यायामक्षौषधीष्वनुप्रविष्टम्—ताम्य ' आहुतिभ्य ' सवाशान् क्षीररूपेण ' सम्भृत्य ' अधिजनयति ' पुनरत्यादयति क्षीरयानी । ' स एष ' अमु लोपमागता, पुनरआहुतिद्वारा अन्तारिक्षे उत्पन्नः ' एषान् ' प्रतीक्ष्यां दिशि ' दशे ' दृश्यते ॥ १५ ॥

तद्वा एतदिति । ' तद् ' एतच्चन्द्राख्यमन्नं ' परिप्लवते ' परिभ्रमति । उक्तार्थज्ञान प्रशंसति—अविक्षीणं ह वा अस्यास्मिन्निनि ॥ १६ ॥

१-पुरादिभिर्ब्रह्मण्यैः २-हरेत् इत्यने अक्षय्यं इति वा तद्देद इत्यने । ३-'क्षीरयजे' 'क्षीरय' 'अस्तु' इत्यने । ४-वाच्यत् इति ह वा ।

तद्वा ऽएता ११ गुत्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते तदिमं लोकमागच्छति
ते देवा ऽअकामयन्त कथञ्च न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथञ्च न ऽइदं परागेव न
प्रणश्येदिति तद्य ऽएव सञ्चयन्ति तेष्वान्शंसन्त ऽएत ऽएव नः सम्भृत्य
प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्स्त्राश्च निष्टयाश्च शंसन्ते य ऽएवमे-
तद्देव यो वै परमतां गच्छति तस्मिन्नाशंसन्ते ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएष ऽएवेन्द्रः । (न्द्रो) य ऽएष तृपत्यथेषु ऽएव वृत्रो यच्चन्द्रमाः
सोऽस्येष भ्रातृव्यजन्मेव तस्माद्यद्यपि पुरा विदूरमिवोदितोऽथैनमेता ११
गुत्रिमुपैव न्याप्यवते सोऽस्य व्यात्तमापद्यते ॥ १८ ॥

तद्वा एतां रात्रिं देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते । तदिमं लोकमागच्छति । ते देवा अकामयन्त । कथं
नु न इदं पुनरागच्छेत् । कथं न इदं परागेव न प्रणश्येदिति । तद् य एव संनयन्ति तेष्वान्शंसन्त
एत एव नः सम्भृत्य प्रदास्यन्तीति । आ ह वा अस्मिन् स्वाश्च निष्टयाश्च शंसन्ते य एवमेतद्देव ।
यो वै परमतां गच्छति । तस्मिन्नाशंसन्ते ॥ १७ ॥

तद्वा एष एवेन्द्रो य एष तृपति । अथेष एव वृत्रो यच्चन्द्रमाः । सोऽस्यैव भ्रातृव्यजन्मेव । तस्माद्
यद्यपि पुरा विदूरमिवोदितः, अथैनमेतां रात्रिमुपैव न्याप्यवते । सोऽस्य व्यात्तमापद्यते ॥ १८ ॥

अत्रन्याविश्वंशब्दाच्च साक्षात्स्यस्यद्वयं दान्त्यन्तासाह—तद्वा एतां रात्रिमिति । चन्द्रोऽस्य एवान्तरप्यवः ;
च्युतस्य च भूकोत्प्रवेश उक्तः ; प्रच्युतञ्च तदन्तं तथैव प्रणाशमप्राप्य यथा पुनरागच्छेदिति कामनिवा साक्षात्स्य-
वाजिन्धतेऽस्याकं क्षीररूपेण पुनः सम्पाद्य दास्यन्तीत्याह्लाता कुर्वन्ति । अतोऽवश्यं चन्द्रदर्शनरहितमिषो
साक्षात्स्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

उक्तार्थं प्रशंसति—आह वा इति । 'निष्टयाः' नीचाः, "समानोपथ निष्टयः" (तै० ब्रा० २. ४.
१. २.) इत्यादिमन्त्रवर्गात् । उक्तार्थं ज्ञानिक्रुततयाः । त ज्ञानिनमवमशनाच्छादनादिकं प्रयच्छतीत्याशंसनीयत्वं
युक्तमेवेत्याह—यो वै इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य क्षयोदयकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताममावास्यां प्रशंसति—तद्वा एष एवेन्द्र इत्यादिना ।
तद्वक्तव्यं एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगात् । चन्द्रस्य वृत्तत्वं प्रतिपादितम् । 'स चन्द्रमाः' 'अस्य' 'सूर्यस्य शत्रु-
जन्मेव भवति । अनेन सूर्याचन्द्रमसोरिन्द्रवृत्तत्वे समर्थिते भवेत् । भ्रातृव्यत्वं समर्थयते—तस्मादिति । तस्मा-
दय तस्य भ्रातृव्यः, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्याः पूर्वदिवसेषु अत्यन्त दूरं यथा भवति तथा 'उदितः'
अपि 'अथैन' 'सूर्याख्यमिन्द्रं' प्रति 'एता रात्रिम्' 'अमुममावास्यादिवस प्रति' 'उपैव' समीप एव 'न्याप्य-
वते' आगच्छन्ति । अयं 'सः' एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्यात्तं' विष्टं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

१—इन्द्रवर्षापरिनिर्णये त्वेषुमुक्तं वाक्येन "वक्त्रे इन्द्रः श्रेय इति निरुक्तः । त्वस्योऽपुन इत्येतिहासिकाः । अपाञ्च ज्योतिषश्च मिथी-
भावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमायेन सुदृक्वर्णं भवन्त्यादिवसु छत्र मन्त्रवर्णा मन्त्राण्यदाद्य विश्वना उरीत्य खेत्यादि निरुक्त-
वाक्येन तस्मिन् इने प्रयत्नान्तरं नाकः" इत्यादि निरुक्ते १. १६। ३ ॥ इति ॥

तुं ग्रसित्वोदेति । स न पुःस्ताश्च पश्चाद्दृशे ग्रसते ह वै द्विपुन्तं भ्रातृव्य-
मयमेवास्ति नास्य सप्तनाः सन्तीत्याहुर्षु एवमेतद्देद ॥ १९ ॥

तुं निर्द्धीय निरस्यति । स एष धीतः पश्चाद्दृशे स पुनराप्यायते स
एतस्यैवाज्ञाधाय पुनराप्यायते यदि ह वा अस्य द्विपन्त्रातृव्यो वणि-
ज्यया वा केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य ह्येवाज्ञाधाय पुनः सम्भवति स
एवमेतद्देद ॥ २० ॥

तद्धैके । महेन्द्रायेति कुर्वन्तीन्द्रो वा ऽप्य पुगु वृत्रस्य वधाद्य वृत्रं
हत्वा यथा महाराजो विजिज्ञानु ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति
तद्दिन्द्रायेत्येव कुर्वादिन्द्रो वा ऽप्य पुगु वृत्रस्य वधादिन्द्रो वृत्रं
जग्निवांस्तुस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् (६. ४.) ॥

तं ग्रसित्वोदेति । स न पुःस्ताश्च पश्चाद् दृशे । ग्रसते ह वै द्विपुन्तं भ्रातृव्यम्-अयमेवास्ति,
नास्य सप्तनाः सन्तीत्याहुर्षु एवमेतद्देद ॥ १९ ॥

त निर्द्धीय निरस्यति । स एष धीतः पश्चाद्दृशे, स पुनराप्यायते । स एतस्यैवाज्ञाधाय पुनर-
प्यायते । यदि ह वा अस्य द्विपन्त्रातृयो वणिज्यया वा केनचिद् वा सम्भवति, एतस्य ह्येवाज्ञा-
धाय पुनः सम्भवति य एवमेतद्देद ॥ २० ॥

तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो वा एष पुगु वृत्रस्य वधात् । अथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो
विजिज्ञान एव महेन्द्रोऽभवत् । तस्मान्महेन्द्रायेति तद्दिन्द्रायेत्येव कुर्यात् । इन्द्रो वा एष पुगु
वृत्रस्य वधात् । इन्द्रो वृत्रं जग्निवान् । तस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥

तं ग्रसित्वेति । ' त ' शुक्रान्तरात् शत्रु गिरिवरं दर्शयति । ' स ' तस्मिन्निवसे ' त पुःस्तात् '
दृश्यते । ' कार्येण प्रसन्नानि-ग्रसते ह वा इति । ' चद्राग्नयन्त्रातृव्यस्यापन्तम्दर्शनात् तद्रात्रौ ' सप्तना न
सन्ति ' ए इत्याहु ' ॥ १९ ॥

एव सप्तन चद्र नि रात्रेण पीत्वा पुनर्निर्गम्यति-तं निर्द्धीयति । पूर्वस्या दिशि मन्त्रिण, ' पश्चात् '
मागे निर्गतो रेखात्मनो दृश्यते, ' स ' च ' पुन ' वनाक्रमेण तस्यैव सूक्ष्म्याश्रयाय प्रवर्तते ।

ज्ञान् पन्माह-यदि हेति । ' अन् ' शत्रुरारं अनेन हनन्तोऽपि इतिवाणिचादिक्या कयाचिदृत्वा
सम्बो भवन् ' एतस्य ' शत्रुजायमेव वदते ॥ २० ॥

सात्राप्यस्येन्द्रत्वमात्पारिक्या प्रतिपादितम्, तत्र केन्द्रादिपञ्चमुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्वमेव सिद्धान्तयति-
तद्धैके इति । ' तत् ' सात्राप्यम् । महेन्द्रत्वे काण्यमाह-एष पुरेति । पूर्वं केवलमिन्द्रं सन्नपि यथा कथि-
दास्मात् सन् पथाच्छत्रुन् विन्द्या महाराजतां प्राप्नोति । यत एव वृत्रं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, अत एव सुक-

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्तुदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपाडस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तुत्पतित्वा पुणोऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदिद्वाप्यसडिति तुस्मात्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

सान्नाप्यसंपादनम् ।

स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्, तदस्या आहुरन्त्या अपाडस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञः ।

मित्यर्थः । स्वपक्षे युक्तिमाह—वृत्रस्य वधादिति । वृत्रवधात् प्राक् यतोऽयं केवल. 'इन्द्र.', तथाविध एव स 'वृत्र हतवान्; अतः पश्चादागतं महत्त्वमप्रयोजकमिति ' इन्द्रायेत्येव कुर्यात् ' इति ॥ २१ ॥ ३ ॥ [९. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वसिं वेदार्थप्रकाशे साध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमयांश्चतुरो देवाद् विद्यातार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोस्तहस्रं कनकहृद्यतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं

सप्तान्धीन् पयस्तीरीन्त्रिदशतल्लताधनुमौर्वर्णभूमी ।

रुनोन्धो रुक्मवाजिद्रिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो

व्यश्राणिद्विभक्तं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं धटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभद्रमतुलं स्वर्णजं वर्णनुरूपः

कार्पास्यं कृपावान् गुहकृतमजडो राजन राजपूज्यः ।

भाष्योत्थं प्रज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चाकतेजा

रत्नादयो रत्नरूप गिरिमहत्त मुदा पात्रान्निङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरहरमहाराजसाम्नाज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माध्वसिं वेदार्थप्रकाशे साध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

प्रधानयागः सकलः साख्यायः सूप्रसोर्तिनः । प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽयं सप्तमे ॥ ७ ॥

तत्रादौ सन्निहितत्वात् सान्नाप्यधर्मो प्रथममुच्यते । तत्र कन्नापाकरणाय शाखाच्छेद विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्णत्वं साध्यादमाह—स वै पर्णशाखयेति । ' स. ' कन्नापामरारुर्णा । शाखायाः पर्णत्वं प्रशस्तितु-

१—“सम्यङ्नीयने होमार्थमसि प्रति क्षणे साध्याय हविर्विशेषः” इति (वा. सू. ३. १. ११९) सूत्रइतो दीक्षितः ॥ ‘तथ हविष्योत्सणम्’ इति वाक्ये (१. १. २. १. ६) भाष्ये सायण ॥ ‘साध्याय’ इत्यदपि हविर्विधि (वा. श्री. सू. ४. १. १०) सूत्रइतो वाक्येदेव । साध्यायविधानादिकं सर्वशेषः पूर्वस्तिन्नाद्ये ४. १. १ कण्डिकायां दृश्यम् ॥

तामाच्छिनति । (ती) इषे त्वोभे त्वेति वृष्टये तदाह यदाहेपे त्वेत्यूमे
त्वेति ओ वृष्टादूर्ध्वतो जायते तस्मै तदाह ॥ २ ॥

(हा) अथ मातृभिर्वत्सान्त्समुवाज्जन्ति । स वत्सर्धं शाखयोपस्पृ-
शति व्यायव स्युत्ययं वै व्यायुर्वोऽयं पवत ऽएष वा ऽइदं सुर्वं प्रप्या-
यपति यदिदं किञ्च व्युपत्येप वाऽएतासां प्रप्याययिता तस्मादाह व्यायव
स्येत्युपायव स्येत्यु द्वेक आहुरुप द्वि द्वितीयोऽयतीति तद्
तया नु ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तद् पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात् पर्णो नाम । तद् यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यमादिति—तस्मात्
पर्णशाखया बत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

तामाच्छिनति—‘ इषे त्वा ’ ‘ ऊर्जे त्वा ’—(वा. सं. १ । १) इति । वृष्टये तदाह यदाह इषे
त्वेति । ऊर्जे त्वा इति । यो वृष्टादूर्ध्वतो जायते तस्मै तदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्वत्सान्त्समुवाज्जन्ति । स वत्सं शाखयोपस्पृशति—‘ व्यायवः स्थ ’—(वा. सं. १. १)

मनुवदति—तद्यत्पर्णशाखयेति । ‘ यत्र ’ पस्मिन् देसे ‘ गायत्री ’ पशिरूपेण ‘ सोमम् ’ अभिलक्ष्य अनाय-
नाय अगाच्छन्, ‘ तत् ’ ‘ अस्या आहर्त्स्वोः ’ ‘ अपावर्त्ता ’ अपस्तान् प्रदेसे ‘ अन्यायत्व ’ यन् ‘ पर्ण ’
सत् ‘ प्रचिच्छेद ’ । कस्यैत्याह—गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञ इति । ‘ वा ’—शब्दबोधे, ‘ गायत्र्या ’
‘ सोमस्य ’ चेपर्य, अननुग्रहनन्वेन विकल्पस्यानुचितत्वात् । पतितान् पर्णान् उरुत्तन पलाश, तस्य ‘ पर्णवन् ’ ।
अस्त्वेव तथाप्यस्यैव शाखावरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह—तद्यदेवेति । ‘ तस्मान् ’ सोमादास्यैव सम्पादित-
प्रायत्वाद् ‘ पर्णशाखया ’ एव मातृभ्यः सक्तासन् ‘ वत्सान् ’ ‘ अराकुर्यान् ’ पृथक्कुर्यान् । कात्यायनस्तु
शमीशाखामपि विकल्पेनावबोधत्—‘ पर्णशाखा द्विवृत्ति शमीली वा ’ इति (वा. श्रौ. सू. ४. ३०)
‘ शम्या ष्वन् ’ इति (पा. सू. ४. ३. १४२) विकल्पे ष्वान् ॥ १ ॥

इदानीं छेदने मन्त्र विधत्ते—तामिति । तदिति । इत्यत इतात् । यदिद्, तदास्त्वमित्यर्थं । पृथग्-
योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्यधोरपि पौर्वपर्यं विवक्षितमिति गम्यते । एतदम्यन् ।

सूत्रकारस्तु मन्त्रभेदपक्षमप्यङ्गीकृत्य शाखाच्छेदे ष्व विकल्पितम्, उदेनमननयोर्वेति योगमिन्नता
वाह—‘ पर्णशाखा द्विवृत्ति शमीली वेपे त्वेति, ऊर्जे त्वेति वा ’ (का. श्रौ. सू. ४. ३०) ‘ द्वि-
धृति विभेदयो साकाक्षत्वात् ’ (का. श्रौ. सू. ४. ११) ‘ सत्रमयानि दोत्तर ’ (वा. श्रौ. सू.
अ. ४. सू. ३२) इति ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृभ्योऽवनम् । तत्रैकस्य शाखया मन्त्रान्तरानुपसर्जनमाह—अथ मातृभिरिति । ‘ समवा-
जन्ति ’ सपेयवन्ति । हे वत्स ! मातृभ्यः शूय ‘ वायव स्थ ’ प्रवर्द्धन्त्वेन वायुमन्त्राद् शूयमपि वायवो मन्-
थेति मन्त्रार्थः । (का. श्रौ. सू. ४. ३६) कथमेतेषां वायुचक्ष्यवतार इति तन्मन्त्रन्यायाह—अथं वा

१—‘ आमकपयामच्छिन्नत्वा ’ इति इ. वा. १२—‘ अपावर्त्ता ’ इति बह्वृत्तत्वेण पाठः । स एव पाठः । अप-
वर्त्तम्—अनुपश्लिष्यमित्यर्थं । तं वा. ४। १। २। ३। ३। १२ इत्यन्म् । ३—‘ मातृभिर्वत्सान्त्समुवाज्जन्ति
शाखयोपस्पृशति व्यायवस्येति ’ इति ।

(इ) अथ मातृणामेकां श्राख्योपस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्पयत्विति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञं सम्भरान्त्विति तुस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कर्मण ऽड्विति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म यज्ञाय हि तुस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण ऽड्विति ॥ ५ ॥

(त्या) आप्यायध्वमध्वन्या ऽइन्द्राय भागमिति । तद्यथैवाडो देवतायै हविर्यद्दन्नादिशत्येवमेवैतद्देवताया ऽआदिशति यदाह्याप्यायध्वमध्वन्या ऽइन्द्राय भागमिति ॥ ६ ॥

इति । अयं वै वायुयोज्यं पवते । एष वा इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च वर्षति । एष वा एतासां प्रप्याययिता । तस्मादाह-वायवः स्य-इति । “ उपायध्वः स्य ”-इत्यु हैक आहुः । उप हि द्वितीयोऽपतीति-तद् तया न ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातृणामेकां श्राख्योपस्पृशति वत्सेन व्याकृत्य-“ देवो वः सविता प्रार्पयतु ”-(वा० सं० १ । १) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूता यज्ञं सम्भरान्-इति-तस्मादाह-“ देवो वः सविता प्रार्पयतु ”-इति ॥ ४ ॥

“ श्रेष्ठतमाय कर्मणे ”-(वा० सं० १ । १) इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म । यज्ञाय हि । तस्मादाह-“ श्रेष्ठतमाय कर्मणे ”-इति ॥ ५ ॥

“ आप्यायध्वमध्वन्या इन्द्राय भागम् ”-(वा० सं० १ । १) इति । तद्यथैवाडो देवतायै हविर्यद्दन्नादिशति । एवमेवैतद्देवताया आदिशति-यदाह-“ आप्यायध्वमध्वन्या इन्द्राय भागम् ”-इति ॥ ६ ॥

इत्यादि । वायोर्गोवा बर्हकृत्वसमर्पनाय सर्वजगद्धर्षकतांमह-एष वा इदं सर्वमिति । एतन्मन्त्रशेषत्वेन शाखान्तरे पठित (तै. सं. १ । १ । १) (तै. ब्रा. ३ । २ । १) मन्त्रमनूय निराचष्टे-उपायवस्येत्यु हैक इति (तै. मं. १. १. ३.) “ उपायवस्येति हैके ” (का. श्रौ. सू. ४. ३७) । यदेन मागं ब्रूयात्, यजमानस्य ‘ द्वितीयः ’ शत्रुरागच्छति, अतो ‘ न ब्रूयात् ’ ॥ ३ ॥

प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्या वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रं (“ देवो व इति मातृणामेका व्याकृत्य ” का. श्रौ. सू. ४. ३८) चाह-अथ मातृणामिति । ‘ वत्सेन ’ ‘ व्याकृत्यं ’ पृथक्कृत्य । प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारगमाह-सविता वा इति । ‘ यज्ञं ’ यज्ञसाधनं क्षीरम्, तत् ‘ सम्भरान् ’ सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तद् श्रेष्ठतमं कर्म ! इति, तदाह-यज्ञो वा इति । साक्षात्सर्वसाधनत्वादितरकर्मण्यः ‘ श्रेष्ठतमत्वम् ’ ॥ ५ ॥

मन्त्रमागे यदेवताविशेषनामनिर्देशपूर्वकमादेशानम्, तदप्रशंसति-आप्यायध्वमध्वन्या इति । यथा अग्नये हविर्यद्दन्नादौ अग्नये जुष्टमिनांनि (श. अ. १. ३. २ क. १७) नामविशेषतो देवतादेरानं कियते, तद्वदिदमपि पाठेनैव इतं मवनीत्यर्थः । (“ ऐन्द्रमवति माहेन्द्रं वा ” का. श्रौ. सू. ४. ३९) ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽअथश्मा ऽडुति । नात्र तिरोहितमिवास्ति मा वस्ते-
न ऽईशानु मापशं^१स ऽडुति मा वो नाश्रा रक्षासीशत-इत्येव-
ददाह ध्रुवा ऽअस्मिन्गोपतौ स्यात् बह्वीरित्युनपक्रमिष्योऽस्मिन्यजमाने बृहचः
स्यात्वेत्येवददाह ॥ ७ ॥

(ह्य) अथाहवनीयागारस्य वा पुमुस्तात् । (द्वा) गार्हपत्यागाउस्य वा
शाखासुपगृहति यजमानस्य पशून्पाह्नीति तद्ब्रह्मणैवेतद्यजमानस्य पशू-
न्परिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । वसोः पवित्रमसीति यज्ञो वै वसुस्तस्मादाह
वसोः पवित्रमसीति ॥ ९ ॥

“ प्रजावतीरनमीवा अथश्माः ”—(वा० सं० १।१) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ।
“ मा वस्तेन ईशानु मापशंसः ”—(वा० सं० १।१) इति । मा वो नाश्रा रक्षासीशत-इत्येव-
ददाह । “ ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीः ”—(वा० सं० १।१) इति । अनेपक्रमिष्यो-
ऽस्मिन् यजमाने बृहचः स्यात्-इत्येवददाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारस्य वा पुमुस्ताद् गार्हपत्यागारस्य वा शाखासुपगृहति । “ यजमानस्य पशून्
पाह्नीति ”—(वा० सं० १।१) इति । तद् ब्रह्मणैवेतद्यजमानस्य पशून् परिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति—“ वसोः पवित्रमसि ”—(वा० सं० १।२) इति । यज्ञो वै वसुः ।
तस्मादाह—“ वसोः पवित्रमसि ”—इति ॥ ९ ॥

प्रजावतीरित्वादि । सार्थतामाह—भाषेति । ‘ मा व ’ इत्यस्य मन्त्रमागस्य तात्पर्यमाह—नाश्रैति । ‘ नाश्रा ’
नाश्राणि नाशकारिणि, ‘ रक्षासि ’ रक्षन्ति यान्य इति रक्षणापादानभूतानि स्तेनव्याप्रादनि ‘ नाश्रा ’ । ध्रुव-
शब्दागोपतिशब्दयोरेवमाह—ध्रुवा अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

शाखागृहप्रवेशविशेषम्, तत्र समन्त्रक गृहनन्वाह—अथाहवनीयागारस्येति । अग्निपुरोदेशे स्थापयन्ध्वयु-
क्तम् मन्त्रं श्वात्-यजमानस्येति (का. श्रौ. सू. ४. ४०) । हे शाखे ! त्वं ‘ यजमानस्य पशून् ’ रक्ष । एत-
न्मन्त्रपाठतात्पर्यमाह—तद्ब्रह्मणैवेति । एतन्मन्त्रपाठेन शाखावै पशून् परिदानं तदर्थानन्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहवर्षं शाखायां समन्त्रक पवित्रवन्धन विधत्ते—तस्यां पवित्रमिति । (दोहवर्षं) ‘ तस्यां ’
शाखायां ‘ पवित्रं ’ कुशद्वेषात्मकं त्रिरुत वा ‘ करोति ’ कर्त्तव्यात् । तथा च सूत्रम्—“ वसो पवित्रमिति
पवित्रमस्यां वसोः पवित्रं ” (का. श्रौ. सू. ४. ४४.) “ त्रिरुत ” इति (का. श्रौ. सू. ४. ४५.) ।
‘ वसु ’ शब्दार्थमाह—यज्ञो वा इति । पुनात्यनेनेति (पा. सू. ३. ३. १८५) पवित्रम् । तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥

१—“ यजमानस्य पशून् परिददाति तद्ब्रह्मणैवेति ” इति । २—“ त्रिरुतमेव पवित्रम् ” इत्य-
फलम् । “ वसोः पवित्रमसि ” इति सूत्रेण पवित्रमसि । पवित्रं वैशाखापमिति केचित् । अत्र ब्रह्मणैवेति धीमता । वसुते
दे शाखे स्तन्वेने पवित्रं कर्त्तुं शाखायां भ्रमति । कुशवन्धन रक्षाकारं श्वात् वा करोतीति सम्प्रदायः ॥

(त्य) अथ यवाग्वैता^१ऽत्रिमग्निहोत्रं जुहोति । (त्य) आदिष्टं वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवति यत्पयः स यत्पयसा जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुयादेवं तजस्माद्यवाग्वैता^१ऽत्रिमग्निहोत्रं जुहोति जुह्वत्याग्निहोत्रमुपकलतोखा भवत्यथाहोपसृष्टां प्रवृत्ताडिति यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

(त्य) अथोखामादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैनामेतन्मह्य-
त्वेव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिश्वनो घर्मोऽसीति यजुमेवैतत्क-
रोति यथा घर्मुं प्रवृज्यादेवं प्रवृणक्ति विश्वधा ऽसि परभेण धाम्ना

अथ यवाग्वैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं वा एतद्देवतायै हविर्भवति यत् पयः । स यत् पयसा जुहुयाद्-यथाऽन्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुयाद्-एवं तत् । तस्माद्यवाग्वैतां रात्रि-
मग्निहोत्रं जुहोति । जुह्वत्याग्निहोत्रम्-उपकलतोखा भवति-अथाद्-“ उपसृष्टां प्रवृत्तात् ” इति ।
यदा प्राह-उपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखामादत्ते-“द्यौरसि पृथिव्यसि”-(वा० सं० १।२) इति । उपस्तौत्येवैनामेतत्, मह्य-
त्वेव, यदाह-“ द्यौरसि पृथिव्यसि ”-इति । “ मातरिश्वनो घर्मोऽसि ”-(वा० सं० १।२)
इति । यजुमेवैतत् करोति । यथा घर्मुं प्रवृज्याद्-एवं प्रवृणक्ति । “ विश्वधा असि परभेण

अमावास्यायां रात्रौ सन्नपतः क्षीरस्यान्नाद्यत्वेन निरोनाद्ग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तर विधत्ते-अथ यवाग्वेति ।
एतच्छ्रुत्कार्यमाह-यत्पय इति । विप्रश्वाभपुःसरं स्वपशुमुपसहरति-स यत्पयसेति । इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य आन्य-
र्थवित्पायुक्तत्वात् । यद् यवाग्वैव होतव्यम् । “यवाग्वैताऽग्निहोत्रहोमः सन्नपतः”-(का. श्रौ. सू. ४ अ. ४६ सू.)
इति कान्वायनः । जुह्वत्याग्निहोत्रमिति । दोहकालोत्पन्नार्थम्, जुह्वति समकालम्; तदोमे पारिममान एव
‘ उपा ’ शान्ताप्यस्याली सा अन्वयुगा श्रयणप्रदेशे ‘ उपकलना ’ भवति । तस्याः समानयनानन्तरम्
‘ उपसृष्टां ’ बल्लेन सज्जताम् ‘ प्रवृत्ताम् ’- इति ‘ दोषवारं प्रत्यन्वयुः ’ प्राह ‘ यदा ’ उर्ध्वच्छा, तदा
‘ उपसृष्टेति ’ दोषा ‘ प्राह ’ श्रूयःदित्यर्थः । दोषा च सृष्टव्यतिरिक्तो भवेत्; ‘ वाग्यतो दोहपत्यर्शद्रेण ’-
(का. श्रौ. सू. ४।११ सू.) इति सूत्रात् ॥ १० ॥

अन्वयोः समन्त्रकं स्यात्सोऽन्नं विधत्ते-अथोखामिति । उखायाः पु-पृथिव्यान्मकत्वस्य कदाचिदप्य-
सम्भवत् उपसृष्टितामत्रिमित्याह-उपस्तौत्येवेति । सारि किमर्थेत्यत आह-मह्यपत्येवेति । सत्या पूयन्
लोके प्रसिद्धम् । अधिग्रथेणे मन्त्रमाह-मातरिश्वन इति । ‘ मातरि ’ अन्तारिक्षे श्रयतीति ‘ मातारिधा ’

१-यो यवाग्वैव नित्यमग्निहोत्रं जुहोति न तस्मा एवदिधीयते, अस्ति तु वाः यवाया नित्यमग्निहोत्रं जुहोति तस्य इच्छेयः पूर्वो-
पस्थायां यवतः स्याते यवाग्वैवोक्ते । तेन इत्येवमग्निहोत्रमुपकल्पने हेतवे हविर्भवेण वात्मानेन जुहुयादिति निवमस्वमेव शाश्व-
त्वात्प्रायः । २-तदुक्तेः विधित्पत्वा यवाग्वैवोत्पत्तये । ३-बल्लेन कृत्वा इत्यर्थः । ४-श्रुत्पुंरस्यराश्रयिष्वैत्यवोरम्भुत्वा इति
कर्मः । त्रैलोक्येति सायणः । ५-“ श्रेते चौरिष्वेति स्वात्वात्तद् ” इति का. श्रौ. सू. ४।४८। ६-“ मातारिष्वन हव्यविध-
यति ” का. श्रौ. सू. ४।४९ ।

दुष्टं ह्रस्वमाह्वारिति दुष्टं हृत्येवेनामेतदुशिथिलां करोति माते यज्ञ-
पतिर्हार्षीदिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानयिवेतदह्वलामाशास्ते ॥ ११ ॥

(स्तेऽथ) अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ्निदध्यात्प्राची द्वि देवानां
दिग्गथो ऽउदगुदीची द्वि मनुष्याणां दिगयं वै पवित्रं योऽयं ष्वते सोऽय-
मिमौल्लोकांस्तिर्यङ्ङुपवते तस्मादुदङ्निदध्यात् ॥ १२ ॥

(त) तद्यथैवादः । सोमथर्गुजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येवमुर्वेतत्सम्पा-
वयत्युदीचीनदशं वै तुत्पवित्रं भवति येन तत्सोमथर्गुजानथर्गुसम्पाव-
यन्ति तस्मादुदङ्निदध्यात् ॥ १३ ॥

धाम्ना दंडस्व मा ह्वाः”- (वा० सं० १ । २) इति । दंडत्येवेनामेतद्-अशिथिलां करोति ।
“ मा ते यज्ञपतिर्हार्षीद्”- (वा० सं० १ । २) इति-यजमानो वै यज्ञपतिः । तद् यजमानायै-
वेतदह्वलामाशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात् । प्राची द्वि देवानां दिक् । अयं उदङ् । उदीची
द्वि मनुष्याणां दिक् । अयं वै पवित्रम्, योऽयं ष्वते । सोऽयमिमौल्लोकांस्तिर्यङ्ङुपवते । तस्मादु-
दङ् निदध्यात् ॥ १२ ॥

तद्यथैवादः सोमं राजानं पवित्रेण सम्पावयन्ति-एवमेवैतत् सम्पावयति । उदीचीनदशं वै तत्
पवित्रं भवति-येन तत् सोमं राजानं सम्पावयन्ति । तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ १३ ॥

वायुरादित्यो वा (निरक्त. ७ । ७ । ४) तस्य धर्मस्त्वमसि, तेन दीप्यमानवात् एतन्पादेन ' यज्ञमेव '
कृतवान् भवति । तत्कथमिति, तदुपाह्वयति-यथेति । यज्ञे ' यथा ' ' धर्म ' प्रकर्म ' प्रवृत्त्यात् ', ' एव '
स्यान्वभिन्नपणेन ' प्रवृत्ति ' प्रकर्म कृतवान् भवति, अतो यज्ञसम्पादनम् । " विश्वराया ”-इति मन्त्र-
भागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् । " मा ते ”-इति मन्त्रभागे ' यज्ञपति ' -साम्प्रार्थनाह-यजमानो वा इति ।
' ह्वा ' नाद्य, तदभावात् ' आशास्ते ’- ' मा हार्षीद् ’-इत्यनेन । " दृ-कौटुभ्ये " (वा. पा. भा. प ९.३.१)
इति धातु ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्यानं तदप्रतिनिर्गमनाह-अथ पवित्रमिति । बभाषाकरणान्तरं धत् शतपापवित्रं इत्म्, तद्
प्रागप्य स्यात्वा ' निदध्यात् ' । देवत्व पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम्, प्राच्या रुद्राभिष्टितावाद्, रुद्रस्य
च सर्वदेवनामकृत्वाद्, तदेवय पवित्रम् । दिगन्तरमाह-अथो ऽउदगुदीची हीति । उत्तरस्यां प्रायेण मनुष्य-
प्रावृषात् । नित्र यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि ' निर्यङ्ङुपवते ' निर्गम् गच्छति, अतोऽस्यापि पवित्रत्वात्
कस्येभ्याय ' उदङ् निदध्यात् ' ॥ १२ ॥

साम्राज्यस्य सोमा मकृत्वात् तत्पवनसाधनदशापावकन्दस्यांयुदगमित्रं युक्तमिति सत्तन्तन्माह-सद्य-
थैवाद इति ॥ १३ ॥

(त्त) तद्धिदधाति वृसोः पवित्रमसीति । यज्ञो वै वृसुस्तुस्मादाह वृसोः पवित्रमसीति शतधारं सहस्रधारमित्युपस्तौत्येवैनदेतन्मह्यत्येव यडाह शतधारं सहस्रधारमिति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ वाचंयमो भवति । (त्य) आ तिसृणां दोग्योर्वाग्भ्यै यज्ञो विधुव्यो यज्ञं तनवा ऽडति ॥ १५ ॥

तदानीयमानमभिमन्त्रयते । देवस्त्वा सविता पुनातु वृसोः पवित्रेण शतधारेण सुषेति तद्यथैवादः सोमं गुजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येवमेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

(त्य) अथाह कामधुक्ष ऽडति । (त्य) अमूमिति सा विश्वायुरित्यय द्वितीयां पृच्छति कामधुक्ष ऽडत्यमूमिति सा विश्वकर्मेत्युथ तृतीयां पृच्छति कामधुक्ष ऽडत्यमूमिति सा विश्वधाया इति तद्यत्पृच्छति त्रीर्षा-

तत्रिदधाति—“ वसोः पवित्रमसि ”—(वा० सं० १ । ३) इति । यज्ञो वै वसुः । तस्मादाह—
“ वसोः पवित्रमसि ” इति । “ शतधारं सहस्रधारम् ”—(वा. सं० १ । ३) इति । उपस्तौ-
त्येवैनदेतद्, मह्यत्येव, यडाह—“ शतधारं सहस्रधारम् ” इति ॥ १४ ॥

अथ वाचंयमो भवति—आ तिसृणां दोग्योः । वाग्भ्यै यज्ञः । अविधुव्यो यज्ञं तनवा—इति ॥ १५ ॥

तदानीयमानमभिमन्त्रयते—“ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुष्या ”—(वा० सं० १ । ३) इति । तद् यथैवादः सोमं गुजानं पवित्रेण सम्पावयन्ति—
एवमेवैतत् सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह—“ कामधुक्षः ”—(वा. सं. १ । ३) इति । अमूमिति । “ सा विश्वायुः ”—(वा० सं० १ । ४) इति । अथ द्वितीयां पृच्छति—कामधुक्ष—इति । अमूम—इति । “ सा विश्वकर्मा ”—
(वा० सं० १ । ४) इति । अथ तृतीयां पृच्छति—“ कामधुक्ष ”—इति । अमूमिति । “ सा

पवित्रेणेतन्मन्त्रमाह—तत्रिदधाति वसोरिति (का. श्रौ. सू. ४ अ. १२ सू.) ॥ १४ ॥

मौनकालनिष्पन्नविमाह—अयेति । ‘ तिसृणां दोग्योः ’ तिसृणां गवां दोहावधि । ‘ वाचा ’ मन्त्रेण सायत्वत् ‘ वाग्-पञ्चः ’ । अथ वाक्शब्देन निष्पन्न वाग् विवक्षिता । वाचि यज्ञोदसोमित्यां सत्यां मनसि विधेने मवति, तत्परिहारस्य बाहूनिननविबन्धम् ॥ १५ ॥

यस्य आतेष्वनतमये अथर्षोर्वेन विवचे—तदानीयमानमिति । अभिमन्त्रयन् ‘ आनिमुह्येन जराः ;
“ स्वल्पन्वारम्ये देवस्त्वा ”—इति—“ आतिग्मने जयति ” इति सूत्रम् (का. श्रौ. सू. ४ अ. १२ सू.)
‘ सुष्या ’ सुषु पवित्रेण पावयिष्या । स्वामन्त्रम् ॥ १६ ॥

अथाहिति । अथर्षुः प्रदधानां गवि दुग्धस्य ‘ वां ’ गाल् ‘ अनुधुः ’ दुग्धवत्सीति (“ कामधुक्ष इति प्रथः ” इति का. श्रौ. सू. ४. अ. १३ सू.) इत्यन् । सोमं दोग्यं गवां गौरिति दुग्धाया गौरिति

प्येवास्वेतुद्घाति निष्ठो दोग्धि त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभ्यु ऽएवैनदेतु-
ल्लोकेभ्यः सुम्भरत्यथ कामं वदति ॥ १७ ॥

(त्य) अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण तस्मिन्नुद्घातोक्त-
मानीय पत्यङ्ग च प्रत्यानयति यदत्र पुयसोऽद्यायि तुदिहाप्यसदिति रसस्यो
चैव सर्वत्वायेद् ११ हि यदा ध्रुपत्यथोपधयो जायन्त ऽधोषधीर्गुग्वापुः
पीत्वा तत ऽएष रसः सुम्भवति तस्माद्दु रसस्यो चैव सर्वत्वाय तुद्घा-
स्यातनक्ति तीव्रीकरोत्येवैनदेतत्तस्माद्दुद्रास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

विश्वधायाः”-(वा० स० १।४) इति । तद् मलृच्छति-वीथोप्येवास्वेतुद्घाति । तिष्ठो दोग्धी ।
त्रयो वा इमे लोकाः । एभ्यु एवैनदेतल्लोकेभ्यः सुम्भरति, अथ कामं वदति ॥ १७ ॥

अथोत्तमा दोहयित्वा येन दोहयति पात्रेण-तस्मिन्नुद्घातोक्तमानीय, पत्यङ्गम्, प्रत्यानयति ।
यदत्र पुयसोऽद्यायि तदिहाप्यसदिति । रसस्यो चैव सर्वत्वाय । इदं हि यदा वर्षति-अथोपधयो
जायन्ते । अधोषधीर्गुग्वा, अरः पीत्वा, तत एष रसः सुम्भवति । तस्माद्दु रसस्यो चैव सर्वत्वाय ।
तुद्घास्यातनक्ति । तीव्रीकरोत्येवैनदेतत् । तस्माद्दुद्रास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

‘अमृन्’ इति निर्दिशन् । अथ सऽव्युत्ता ‘सा विश्वायुः’ इति वृत्ता । (“ प्रोक्ते सा विश्वयु-
त्वाह ” इति । वा श्रौ. ट. ४. १४) एवमुत्तरनेति व्याख्या । ‘विश्वयुः’ बहुवा, बहुधर्मवर्षः ।
‘विश्वकर्मा’ बहुवृत्तिनामनदोहकर्मिन्ना (“ एवमितरे उदरान्या प्रविमन्त्रम् ” इति का. श्रौ. ट. ४. १९)
‘विश्वधाया’ धर्मिन् इति ‘धाया’ अमृन् बहुवा (का. श्रौ. ट. ४ अ. १९ सू.) एव प्रभूर्वक
तात्मा गुणकयनेन तस्मिन् बर्हिमन्व्यासयति । दोग्धव्यगया सद्घातं विनते-तिष्ठो दोग्धीति । तित्वन्य-धीर-
समर्था त्रियो लोकेभ्य एव सम्भृतवन् भवति, अतः त्रियो दुद्घात् । अथ “यान् समधिकारात्” (का. श्रौ.
सू. ४ अ. १० ट.) “ त्रियो वा निवृत्तात् ” इत्यादि (का. श्रौ. ट. ४ अ. १८-१० सू.) इत्यन्यम् ।
अन पर वाङ्मित्रं त्रिवृत्तदित्वाह-अथ कामं वदतीति ॥ १७ ॥

दोहनपात्रधाम्नोदकन्य पुन धरि सर्वाणामह-अथोत्तमामिति ‘उदस्तोक्तम्’ उदकस्त्रिद्वयामित्यर्थः ।
‘पत्यङ्गम्’ पारलो गमयित्वा, दोहपात्र उदकमन्विच्य प्रशान्तेत्यर्थः । ‘परम’ अवाशेत् ‘यन्’ ‘अहायि’
दामभृन् । तदिहापीति । ‘अरि’-राशो निवृत्तम्, उदरिह ‘अमृन्’ मवेदिति । एतद् सद्घातनोदकान-
भन्प्रयोजनम् । तदपि किमर्थमित्यत आह-रसस्यो चैवेति । ‘उ’ इ, एव’ इति निपातवचनम् । ‘रसस्य’
धीरस्यैव ‘सर्वत्वाय’ कास्त्याय । असु नाम धीरस्येन सर्ववन्, तन्मसुतेन छात्त्रिनोदकेन कथं सर्वव-
नित्पुरकन्यायि धर्मोपादानत्वात्-इदं हि यदेति । एतेष्वन्वयानयनम् (टी. ट. १ बं. १ प्र. ३. १)
इवे दशित-“ पाशधाम्ननामयति सम्पृच्छन्वमृतवप्ये ” इत्यादिना (का. श्रौ. सू. ४ अ. ११) ।
तुद्घास्यायेत्यादि । अतश्चोक्तम्-‘अरि तीव्रीकरोत्येवैनदेतत्’ इति । तीव्रीकरणं एतत्तदकरणम् । धीरस्येन रसो
पत्यङ्गत्वं लोके एतन्-“ यन्म भिक्वत्तन्ने दुद्घात् ” इति दुद्घात् (श. भा. १ अ. ४ वा ११ ट.) ।
अतश्चोक्तम्-“ यन्म भिक्वत्तन्ने दुद्घात् ” इति दुद्घात् (श. भा. १ अ. ४ वा ११ ट.) ।
अतश्चोक्तम्-“ यन्म भिक्वत्तन्ने दुद्घात् ” इति दुद्घात् (श. भा. १ अ. ४ वा ११ ट.) ।

स ऽआतनक्ति । (क्ली) इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मीति तद्यु-
वाडो देवतायै हविर्गृह्णादिशत्येवमेवेतद्देवताया ऽआदिशति यदाइन्द्रस्य
त्वा भागमिति सोमेनातनच्मीति स्वइत्यन्त्येनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

(भ्योऽयो) अयोदक्वतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुपरिष्टान्नाश्र
उक्षांस्वयमृशानिति वृत्रो वा ऽ आपस्तद्वृत्रेणैवेत्रान्नाश्र उक्षांस्वयतोऽ-
पहन्ति तस्माद्दुदक्वतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यं रक्षेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैत-
द्विः परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह विष्णो हव्यं रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । [७. १.]

म आतनक्ति—“ इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मि ”—(वा० सं० १ । ४) इति । तद्
ययैवाडो देवतायै हविर्गृह्णादिशति—एतमेवेतद्देवताया आदिशति—यदाह—“ इन्द्रस्य त्वा भागम् ”—
इति । “ सोमेनातनच्मि ”—इति । स्वइत्यन्त्येनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

अयोदक्वतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुपरिष्टान्नाश्र रक्षांस्वयमृशानिति । वृत्रो वा आपः ।
वद्वृत्रेणैवेत्रान्नाश्र रक्षांस्वयतोऽपहन्ति । तस्माद्दुदक्वतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति—“ विष्णो हव्यं रक्ष ”—(वा० सं० १ । ४) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तद्-
यज्ञायैवैतद्विः परिददाति गुप्त्यै । तस्मादाह—“ विष्णो हव्यं रक्ष ”—इति ॥ २१ ॥

तत्र मन्त्रमाह—स आतनक्ति इन्द्रस्य त्वेति । मन्त्रे देवतानामनिर्देशं प्रशमति—तद्ययेति । पूर्व-
द्वयाह्येषम् (द्वा. ब्रा. ७ अ. १ ब्रा. ६ क.) सोमस्य देवतानामनिप्रियत्वात् कर्तितेन एतदह्यं तेभ्यः स्वाद्
कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

अयोदक्वतेति । पिधानयात्रसोदकर्णत्वे प्रयोजनमाह—नेदिति । “ नेत् ”—इति परिमये (“ नेत्येव
इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिमये ” इति निर० १ । ३ । ६) यदुदकर्णं न कुर्यात्, ‘एनत्’ क्षीयुपरिमाणे,
‘ रक्षसि ’ ‘ अवमृशान् ’ ‘ अवमृशोयुः ’ एतद्ब्रयावहमित्यर्थः । सोदक्वत्वे कयं तत्परिहार इति तदाह—वृत्रो
वा आप इति ॥ २० ॥

सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे (“ सोदक्वेनापिदयात्यमृमयेन विष्णो हव्यमिति ” इति का. श्री.
सू. ४ अ. ६३ द.) विष्णुशब्दार्थमाह—यज्ञो वा इति । स च प्रथ्यात्मना व्यापित्वान् ‘ यज्ञो विष्णुः ’
॥ २१ ॥ ४ ॥ (७. १)

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्द्वितीये शतमयत्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१ - ७ - १) ॥

ऋणुं ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान ऽएव देवेभ्य ऽऋषिभ्यः
पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स यदेव यजेत । तेन देवेभ्य ऽऋणुं जायते तद्भ्येभ्य ऽएतत्करोति यदे-
नान्यजते यदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

(त्य) अथ यदेवानुवृषीत । तेन ऽऋषिभ्य ऽऋणुं जायते तद्भ्येभ्य ऽएतत्क-
रोत्युपीणां निधिगोप इति ह्यनूचानुमाहुः ॥ ३ ॥

(३) अथ यदेव प्रजामिच्छेत् । तेन पितृभ्य ऽऋणुं जायते तद्भ्येभ्य
ऽएतत्करोति यदेपाँ सन्ततान्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अवदानव्यवृत्तिः ।

ऋण ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥
स यदेव यजेत—तेन देवेभ्य ऋण जायते । तद्भ्येभ्य एतत् करोति—यदेनान् यजते, यदेभ्यो
जुहोति ॥ २ ॥

अथ यदेवानुवृषीत—तेन ऋषिभ्य ऋणं जायते । तद्भ्येभ्य एतत् करोति—करीणां निधिगोपः—
इति ह्यनूचानुमाहुः ॥ ३ ॥

अथ यदेव प्रजामिच्छेत्—तेन पितृभ्य ऋणं जायते । तद्भ्येभ्य एतत् करोति—यदेपा सन्ततान्य-
वच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अवदानव्यवृत्तिः (श प ब्रा ७।२।६) विवशुराख्यायिकायाह—ऋणं हेति । ' य ' द्विजति ' स जाय-
मान एव ' दवादिभ्यश्चतुर्थोऽपि ' ऋणवान् ' अक्षराणिको ' जायते ' ऋणित्वे जननेन निमित्तमित्यर्थः ॥ १ ॥
सदृशेति विधिगोपि—स यदेवेति । यजेत—इति ' यत् ' ' तेन ' बाणैः यजेत निमित्तैः ' देवेभ्य ' '
' तद् ऋण जायते ' । ' हि ' यस्माद् यागकर्मण्य ' एभ्य ' देवेभ्य ' एतत् ' इदानीं ' करोति ' अतस्तेभ्य-
तद् ऋणमित्यर्थः । तद्भ्येभ्येभ्य—यदेनानिति । यागहोमादुपायैः निरयमं देवाद्यैव यत क्रियते, अतस्त्वर्थो
तौ स्वन्, तान्यावश्यप्रदानत्वाद्गोपि जायते इत्यर्थः । एवमुक्तव्यवृत्तयः योऽस्ति ॥ ३ ॥

अप्येति । ' अदुवृत्ति ' अनुवचन इत्यन्त, अर्थात्तेत्यर्थः । निधिगोप इतीति । तन्मुज्यमानोऽपि यो
न दिनस्पति, स ' निधिः ' । तादृशं ऋषीणां सम्भवां यो वेदाख्यो निधिः, तस्य गोपायिता ' इति ' वेदम्
' अनुव्ययान्तर ' ' आहु ' बुधा । अतस्तेषां प्रवचन फलमिति गम्यते ॥ २ ॥ ४ ॥

१-“ अन्वयवृत्तयः कश्चित्प्रकारेण प्रवृत्तयः इति का श्री. सू. १।२।६ १-“ यदेव यजेत वै यदेभ्यो-
निमित्तं जायते तद्भ्येभ्य एतत् करोति एतत् एव वा अदुवो वा अनुव्ययान्तरात् ” (टी. प. ६
३ ११. १२) अ. १ ३५-१७ ४ २२५ । टीका. १ ४ १३ । अ. १ ४१ । ५१ । ५२ ।

(त्पु) अथ युदेवु व्वासुयेत । तेन मनुष्येभ्य ऽऋणं जायते तुद्घचेभ्य ऽएतत्करोति युदेनान्वासुयेते युदेभ्योऽज्ञानं उदाति स य एतानि सर्वाणि करोति स कृतकर्मा तस्य सर्वमाप्तं सर्वं जितम् ॥ ५ ॥

(२५) स येन देवेभ्य ऽऋणं जायते । तुदेनांस्तद्वदयते यद्यजतेऽथ यदग्नी जुहोति तुदेनांस्तद्वदयते तस्माद्यत्किञ्चाग्नी जुहति तद्वदयानं नाम ॥ ६ ॥

तद्दे चतुरवचं भवति । (ती) इदं वा ऽअनुवाक्याथ याज्याथ वपदकारो-
ऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भक्त्येव २५ हि देवताऽअव-
दानान्यन्यायत्ता ऽअवदानानि वा देवता ऽअन्यायत्तान्यतिरिक्तं २५ ह
तद्वदानं यत्पञ्चमं कस्मा ऽउ हि तद्वद्येत्तस्माच्चतुरवचं भवति ॥ ७ ॥

अथ यदेव वारायेत-तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते । तद्घचेभ्य एतत् करोति-यदेनान् वारायेत, यदेभ्योऽज्ञानं ददाति । स य एतानि सर्वाणि करोति, स कृतकर्मा, तस्य सर्वमाप्तं, सर्वं जितम् ॥ ५ ॥

स येन देवेभ्य ऋणं जायते-तदेनांस्तद्वदयते-यद् यजते । अथ यदग्नी जुहोति-तदेनांस्तद्वदयते । तस्माद् यत् किञ्चाग्नी जुहति तद्वदानं नाम ॥ ६ ॥

तद् चतुरवचं भवति । इदं वा अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वपदकारः, अथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवति । एष हि देवता अवदानान्यन्यायत्ता । अवदानानि वा देवता अन्यायत्तानि । अतिरिक्तं ह तद्वदानम्, यत् पञ्चमम् । कस्मा उ हि तद्वद्येत् । तस्माच्चतुरवचं भवति ॥ ७ ॥

अथ यदेवेति । ' वासयेत ' गृहे; अनादिप्रदानेनेदानोमवकारां प्रयच्छेत् । ' यः ' जायमानो प्रायणः ' एतानि ' वागानुवचनाद्दिनि ' सर्वाणि ' अथि ' करोति ' । ' सः ' ' कृतकर्मा ' कृतकृत्यः । तस्मात् आसन्न्य ' सर्वमाप्तं ' भवति, देवादिमर्ग्यान् ' सर्वं ' जेतव्यं ' जितं ' भवति ॥ ५ ॥

स येनेति । इत्थं तेषामृणत्वं प्रति तेन ' अवदयते ' दयतिर्दानार्थः; (घा, पा. भ्वा. आ. ४८१) अव-प्रत्यर्पणम्, देवानां स्वभूतमृणम्, विमज्ज दलनान् भवति । तच्छब्दार्थमाह-यद्यजते इति । यदस्ति तत्तेन पागेनेयर्थः; एवं होमेनापि । ' यस्मादेव ' तस्मान् ' यत् किञ्च ' अग्नौरोशासादिक ' अग्नी जुहति, ' तत् ' अर्चनं हविः ' अवदानम् '-इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्माच्चतुरवचं यत्पञ्चमं विधत्ते-तद्वा इति । तत्र कारणमाह-इदं वा इति । ' इदं वा ' अनुवाक्यात्मक-निर्दिष्टं प्रथमम्; ' अथ ' पश्चाद् ' याज्या, ' ' अथ ' प्रधानसाधनो ' वपदकारः ' । पश्चाद्विसर्वा-मिनी ' देवता ' ' चतुर्थी ' भवति । ' एवं ' क्रमेण पुरोऽनुवाक्याद्याश्चतस्रो ' देवताः; क्रमेण चत्वारि ' अवदानानि अन्वायत्ताः ' । ' हि '-शब्दश्चाथ (" ह्येयोऽनेककर्मा " इति निरु. १. २. ४., १. ४. २); अवदानानि च चत्वारि, अतः पुरोऽनुवाक्याद्याश्चादिदेवताः ' अन्वायत्तानि ' अनुप्रसक्तानि । अत उभयेषां समसङ्घोषात्तस्मात् तन्मन्याधिकमात्रो न युक्त इत्यर्थः । अतश्चतुष्टयस्यावपदकारात् न्यूनसङ्घोषा-

(त्पु) उतो पञ्चावत्तमेव भवति । प्राङ्क्तो बह्वः प्राङ्क्तः पशुः पुञ्च-
तुर्वः संवत्सगुत्स्येषां पञ्चावत्तस्य सम्पुद्गृह्वेव प्रजया पशुभिर्भवति अस्म्येवं
विदुषः पञ्चावत्तं क्रियत एतद् न्वेव प्रजातं कौरुपाञ्चालं उच्चतुरवत्तं
उत्स्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावधेत् । (न्मा) मानुषं ह कुर्वाण्यन्महद्वये-
द्व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यावन्मात्र-
मिवैवावधेत् ॥ ९ ॥

(त्त) स ऽआज्यस्योपस्तीर्थं । द्विहविषोऽवदाद्याथोपरिष्टाद्याज्यस्याभि-
धारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुतिरेवान्याज्याहुतिरन्या तुत ऽएषा केवली

उतो पञ्चावत्तमेव भवति । प्राङ्क्तो पशुः, प्राङ्क्तः पशुः, पञ्चतुर्वः, संवत्सस्य एषो पञ्चावत्तस्य
संपत् । बह्वेव प्रजया पशुभिर्भवति—अस्म्येवं विदुषः पञ्चावत्तं क्रियते । एतद् न्वेव प्रजातं कौरुपाञ्चालं
यच्चतुरवत्तं, तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावधेत् । मानुषं ह कुर्वाण्यन्महद्वयेद् । व्यृद्धं वै तद् यज्ञस्य—यन्मानुषं,
नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति । तस्माद् यावन्मात्रमिवैवावधेत् ॥ ९ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्थं द्विहविषोऽवदाद्याथोपरिष्टाद्याज्यस्याभिधारयति । द्वे वा आहुती—सोमाहुति-

पञ्च न राक्षसम् । अधिकश्वेदेषाम् पञ्चममासकूप परेहरति—अतिरिक्तं हेति । अनिरक्तमेव दरांरति—कस्मा
रति । ' कर्म ' प्रयोजनान् ' पञ्चम् अवधेत् ' । तदनिमित्तान्या पञ्चम्या देवनाया अनावादिति भावः ॥ ७ ॥

यथामनुन्याधिकपशोष यज्ञादिसम्पत्तिलिप्तान् पञ्चावत्तानपञ्चम्याह—उतो—रति । यज्ञस्य पाङ्क्तव यन्मा-
कराम्—द्विहविषकादिनाऽवगत्यन्तर्न (नै. सू. ९. २. ११) । ऐतरेयकेऽपि—“ यो वै यज्ञम् ” शत्यादिना
(दे. ब्रा. २. ३. ९) हविरेकान्यथादिनिर्दिष्टार्थां पञ्चस्य पाङ्क्तवमुपगदितम् । पशो पाङ्क्तव लेनवगा-
दिभिरिति प्रयुक्तम् । (श. प. १।२।३।७) हेमत् शिशिरयोरेक्याभिप्रायेण सक्तर पाङ्क्त । (दे. ब्रा.
१ १. १) एतन् पञ्चावत्ते नति तद्गतपञ्चमङ्कपादारा ' सम्पन् ' यज्ञामक वन सम्पत्तये श्यर्थः ॥

एतद्वाच्यं चतुरवत्तमह—बह्वेवेति ॥

अथ पुनश्चतुरवत्तमेव स्थानरति—एतदेति । एतदेव ' चतुरवत्त ' ' कौल्याज्व ' इत्यादिभिरुते प्रतिद्वयः
अनन्तर प्रजातवादानुष्ठानमप्रदात्तपुरोधेव ' चतुरवत्तम् ' एव कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानन्वेनद्य विवृते—स वा रति । ' यावन्मात्रमिव ' ' एव '—सन्देहेऽनर्थको वाक्यान्वारे (“ इवसन्दे-
हेऽपि दरांरते ” शत्यादि नि. १. ३. ६.) ' यावन्मात्रमिव ' बह्वृष्टपूर्वमन्त्रमेवेत्यर्थः ।

अधिक्ये दोषमाह—मानुषं ह रति । मनुष्याणां इरावादिपापमित्येवादाधिक्यं मानुषवत्करणम् ॥ ९ ॥
दरांरति चतुरवत्तानकार दरांरति—स आज्यस्येति । पुरोडाशंती द्वौ, तदथ एतारि चोदन्तानिधारित-
कथन्यां (श. प. ९ अ. १ ब्रा. २। क.) चतुरवत्तवत् ।

यत्सोमाहुतिर्यथैपाज्याहुतिर्यद्दिविर्यज्ञो यत्पशुस्तडाज्यमैवैतत्करोति तस्मा-
दुभयत आज्यं भवत्येतद्दे जुष्टं देवानां यदाज्यं तज्जुष्टमेवैतद्देवैभ्यः करोति
तस्मादुभयत ऽआज्यं भवति ॥ १० ॥

(त्य) असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योपे तयोर्मिथुनमस्ति
वपट्कार इ एव तद्वा ऽएष एव वपट्कारो यु ऽएष तुपति सु ऽउद्युष्टेवा-
मूमधिद्रवत्यस्तं युत्रिमासुधिद्रवति तुदेतेन वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते
यैनयोरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

रेवान्या-आज्याहुतिरन्या । तत एषा केवली यत् सोमाहुतिः । अथैपाज्याहुतिः-यद्दिविर्यज्ञः, यत्
पशुः । तदाज्यमैवैतत् करोति-तस्मादुभयत आज्यं भवति । एतद्दे जुष्टं देवानां यदाज्यम्, तज्जुष्ट-
मैवैतद् देवैभ्यः करोति-तस्मादुभयत आज्यं भवति ॥ १० ॥

हवनवद्वृत्तिः ।

असौ वा अनुवाक्या, इयं याज्या-ते उभे योपे । तयोर्मिथुनमस्ति वपट्कार एव । तदा एष एव
वपट्कारः-य एष तुपति । स उद्युष्टेवामूमधिद्रवति, अस्तं यत्रिमासुधिद्रवति । तदेतेन वृष्णेमां
प्रजातिं प्रजायते-यैनयोरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

पुरोडाशस्योभयत आज्यकरण प्रवृत्तिमाह-द्वे वा इति । सर्वाप्याहुतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा; तत्र
सोमस्य स्वरूपेणाहुतित्वादाज्यभेदेन नास्ति; अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुपशुवाज्याहुतिकौ भवितव्यौ; अतस्तत्र तयोः
' एतत् ' एतेनोपस्तरणाभिचारणेन आज्यमेव कृतवान् भवति । ' एतद्दे जुष्टम् '-इत्यादि सष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्ममुक्त्वा प्रधानधर्मं विधातुमाह-असौ वा इति । अनुवाक्या-याज्ययोः क्रमेण देवताह्वानहविः-
प्रदानसाधनत्व वक्ष्यते (श. प. ब्रा. ७ अ. २ ब्रा. १७ क) आह्वानान्यानां देवानां तुलोकसम्बन्धात्, प्रदान-
स्यैवैतद्व्योक्तसम्बन्धात्, तयोः क्रमेण पुम्वात्मकता । तयोः स्त्रीलिङ्गवाद् द्वन्द्वे, वपट्कारस्य पुंलिङ्गत्वात् सह
मिथुनताऽस्ति । उभयोरन्तराले तपत्वादित्य एव वपट्कारः स चोदपास्तमयसमये दिव पृथिवीं चाधिकृत्य
गच्छति (ऐ. ब्रा. ३. ४. ६) । ' तत् ' तस्मात् ' एतेन वृष्णा ' अनेन वर्षकेण, आदित्येन सह सङ्गते
सत्यौ, ते एवमिदानीं प्रसिदान् ' इमां प्रजातिं ' ' प्रजायते ' ; सर्वेषामप्युत्पद्यमानाना भावानां तत्रैवोत्पत्तेः,
उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१-"अग्निष्टोमोऽप्यग्निष्टोम इत्यर्थः ऋषिर्मन्त्रतः । वाजपेयोऽतितपत्रात्तोर्योऽप्य सप्तमः । इत्येते सुवाः " इति गो० ब्रा. १.
५. २३ । सुवाः सोमस्यैः सोमपशुः इत्येतेऽभिप्रायाः । १-" अन्वाधेयमग्निहोत्रं पौर्ममात्स्वममावाये । अवेष्टिवगुर्मात्स्वानि
पशुबन्धोऽप्य सप्तमः ॥ इत्येते हविर्यज्ञः " इति गो. ब्रा. १. ५. २३. " अष्टका पार्वण. आद् धावन्वात्प्रहवणी चैन्वाधमुर्जाति सप्त-
पाकयज्ञस्य " यौ. अ. म. ८. ५. १. अत्र-अष्टका, पार्वण, अद्दम्, धावन्वात्प्रहवणी, चैन्वाधमुर्जाति सप्त पाकयज्ञस्यैः
इत्येवमात्रं सप्तानामपि पाकयज्ञस्यैः । पशुपशुमस्यश्च भुवन् सत्कञ्जतानामभ्रमिर्वितान् कञ्जाम । " तत्रापि पाकयज्ञेभ्ये स पृतं
इति मन्वाभिप्रायिन्यप्यु सुदवाचकार " इति (श. प. १. ८. ११. ७) शतपथधुन्यः पृतदव्यादिवन्व्याधनयज्ञस्य पाकयज्ञस्य-
ऽऽप्यानात्, पशुपुरोडाशपशुपशुस्य पशुपशुनाया अन्वाधव्यानाच्च पाकयज्ञपशुपशुस्यैरेव सुपतिदत्तान् । विद्योपस्तरं " आर्य-
सर्वस्व " -अन्वस्य द्वित्वे यज्ञविनागाप्याये इत्यर्थः । ३-" स वा एष न कदाचनान्तमेति मोदेति । स वदस्तमेपांति मन्वरेऽएव
यदन्तमिवाचमान विपर्यस्यते । तस्मिन्नेवावस्ताऽस्त्येऽव-परस्तात् " इत्यादि । ऐ. ब्रा. ३. ४. १६. ७

सोऽनुवाक्यामनूच्य । याज्यामनुदृत्य पश्चाद्द्वपदकरोति पश्चाद्वै परीत्य वृषा योपामधिद्रवति तदने उभे पुःस्तात्कृत्वा वृष्णा व्वपदकारेणाधिद्रावयति तस्माद्सह वैव व्वपदकारेण जुहुयाद्द्वपदकृते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा एष व्वपदकारः । (स्त) तद्यथा पात्र उद्धृत्य प्रयच्छेदेवं तदथ व्वत्पुगु व्वपदकाराज्जुहुयाद्यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यादेवं तत्तस्माद् सह वैव व्वपदकारेण जुहुयाद्द्वपदकृते वा ॥ १३ ॥ [शतम् ६००]

तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत् । (दे) एवं तदथ व्वत्पुगु व्वपदकाराज्जुहुयाद्या योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यादेवं तत्तस्माद् सह वैव व्वपदकारेण जुहुयाद्द्वपदकृते वा ॥ १४ ॥

सोऽनुवाक्यामनूच्य, याज्यामनुदृत्य, पश्चाद् वपदकरोति । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योपामधिद्रवति । तदने उभे पुःस्तात् कृत्वा वृष्णा वपदकारेणाधिद्रावयति । तस्माद् सह वैव वपदकारेण जुहुयाद्, वपदकृते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा एष वपदकारः । तद्यथा पात्र उद्धृत्य प्रयच्छेत्—एवं तत् । अथ यत्पुगु वपदकाराज्जुहुयाद्—यथाधो भूमौ निदिग्धं तदमुया स्यात्—एवं तत् । तस्माद् सह वैव वपदकारेण जुहुयाद्, वपदकृते वा ॥ १३ ॥

तद् यथा योनौ रेतः सिञ्चेत्—एवं तत् । अथ यत्पुगु वपदकाराज्जुहुयाद्—यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यात्—एवं तत् । तस्माद् सह वैव वपदकारेण जुहुयाद्, वपदकृते वा ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां पुम्वा मकलानिधानस्य प्रयोजनमाह—सोऽनुवाक्यामिति । नयो समन्तर वपद इति । उक्तेऽर्थे लोकाचरण प्रमाणयति—पश्चाद्वा इति । ' पश्चात् परीत्य ' खिवा पश्चादेशादापत्य ' अधिद्रवति ' अधिद्रवति । ' तत् ' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यामन्ता वपदकारेण ' एने उभे ' पावापृथिव्याभिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये ' पुरस्तात् इत्वा ' ' वृष्णा ' सेत्रा ' वपदकारेण ' तत्पूर्वामनेन द्रवणमाकारितवान् भवति । ' तस्मान् "—इति स्पष्टम् । वीरडिगुधारणकाले वा, समन्तर वा प्रदानमष्टः सर्वया वपदकारात् प्राह न जुहुयादित्यर्थः । अनेन पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां वपदकारान् पूर्वमाविच सिद्धम् ॥ १२ ॥

प्रदानम् वपदकारानन्तरं प्रकारान्तरेणोपपादयति—देवपात्रं वा इति । विचिन्त्यनेन देवा इति ' देवपात्र ' ' वपदकार ' । ' तत् ' वपदकारावसानं प्रदानम् ' एव ' भवति, पुरोऽनुवाक्येन प्रदानमिव भवति । उक्तनेराग्ये दोषमाह—अथ यत्पुगु इति । ' अबोभूमौ निदिग्धम् ' भूमौ प्राप्ता दुष्टत्वेनोपयोग्यामावात् दानमि पुरवर्ति ' अमुया ' अनेन वपदकारपूर्वकालेन ' इत्वा ' इत्थं स्यादित्यर्थः । ' तस्माद् "—इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

यथा योनौ—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

(वाऽसौ) असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । सा वै गायत्रीयं त्रिष्टुबसौ स
वै गायत्रीमन्वाह तदमूमनुह्वयन्नञी ह्यनुवाक्येयामुन्वाहेयथँ हि गायत्री ॥१५

(च्यु) अथ त्रिष्टुभा यजति तदनुया यजन्निय थँ हि याज्यामुष्या ऽअधि
व्युपदकरोत्यस्राऽ उ हि त्रिष्टुप्नुदेने सयुञी करोति तस्मादिमे सम्भुञ्जते
ऽअनुयोऽनुसम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा ऽअनुसम्भुञ्जते ॥ १६ ॥

स वा अद्भ्यन्निर्वैवानुवाक्यामनुब्रूयात् । (द) असौ ह्यनुवाक्या वृह-
द्भ्यसौ ब्राह्मं थँ हि तद्रूपं शिष्ट ऽएव याज्यया त्वरेतेयथँ हि याज्या उथ-

असौ वा अनुवाक्या, इयं याज्या । सा वै गायत्रीयम्, त्रिष्टुबसौ । स वै गायत्रीमन्वाह । तदमूम-
नुह्वयन्-“ असौ ह्यनुवाक्या ”-इमामन्वाह । इयं हि गायत्री ॥ १५ ॥

अथ त्रिष्टुभा यजति । तदनुया यजन्-“ अथ हि याज्या ”-अमुष्या अधिवपदकरोति । अग्री
उ हि त्रिष्टुप् । तदेने सयुञी करोति । तस्मादिमे सम्भुञ्जते । अनुयोऽनुसम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा
अनुसम्भुञ्जते ॥ १६ ॥

स वा अद्भ्यन्निर्वैवानुवाक्यामनुब्रूयात् । असौ ह्यनुवाक्या, वृहद्भ्यसौ । ब्राह्मं हि तद्रूपम् ।
शिष्ट एव याज्यया त्वरेते । इयं हि याज्या, त्वरेतरे हीयम्, त्वरेतरे हि तद्रूपम् । इत्यति वा

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीत्रिष्टुभा कर्तव्ये इति शिष्यामाह-असौ वा इति । ‘ अनुवाक्या ’ ‘ अनी ’
शुलोक्तः, तद्वधाना; ‘ याज्या ’ तु ‘ इयम् ’ भू । ‘ त्वरेतं ’ वृथिवी गायत्र्यात्मिका, ‘ अनी ’ शुलोक्तः त्रिष्टु-
बालम् । तथा सति “ गायत्रीमन्वाह ”-इति वन्, ‘ तत् ’ तेन अनुवाक्यात्मकम् ‘ अनुब्रूयन् ’ गायत्री-
छन्दोद्वारा ‘ इमां ’ वृथिवीशेक्तान् भवति । शुलोक्तस्य कथमनुवक्तव्यतेत्याह-अनुवाक्यात्मकत्वं वारयमप्य
एव स्मारयति । वृथिव्या अन्वयवक्तव्यत्वे गायत्र्यात्मकत्वादिष्यह-इयम् हीति । इत्यमनुवाक्याया गायत्रीत्वे
पात्रावृथिव्यातुभे अग्नि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

याज्यायाश्चिष्टुवसम्भुञ्जते इति त्वरेतं योजितवान् भवतीत्याह-अपेति । ‘ त्रिष्टुभा यजति ’ त्रिष्टुभे याज्या
वृथिवी । तत्र याज्यया ऋषा यजतीति यत्, ‘ तत् ’ तेन ‘ अनया ’ वृथिवी च यजति । तत्कथमित्यत आह-
तदिति । ‘ तत् ’ तेन त्रिष्टुवकरणेनानया यजति । एतां ध्रुवमेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उक्तार्थसम-
र्थनाय पूर्वोक्तः स्मारयति-इयं हि याज्येति । अतः ‘ अमुष्या अग्नि ’ शुलोक्तस्योक्तं एव ‘ वपद् ’-इत्यत्रान्
भवति । एतत्समर्थनायाह-त्रिष्टुविति । ‘ तत् ’ तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्गायत्रीत्रिष्टुवकरणेनानेन ‘ एने’
पात्रावृथिव्यौ प्रतिपादितप्रकारेण ‘ सयुञी ’ परस्परं संयुक्तौ कृतवान् भवति । ‘ तस्मात् ’ सायुज्यान् ‘ इमे’
सहाज्यवहस्तः, “ पात्रावृथिवीभ्यां म्याह ”-इति (दे० भा० १. २. ५ । तै. ब्रा. २ । १ । ७ । १ ॥
< १२) सट्प्रदानात् । अथवा वृष्टवरोः परस्परसापेक्षत्वात् (शं० प० भा० १ अ० ५ भा० ३ पं०
५ । १७ । ७ । २ । १ । २०) साहभागः । अतस्सापोः सहभागम् ‘ अनु ’ ‘ सर्वाः ’ अग्नि ‘ प्रजाः ’ तास-
मन्विष्यः ‘ अनुसम्भुञ्जते ’ अनुगृह्य भुञ्जते । अग उभयोः सभागोक्तोक्तत्वात्, तयोश्च परस्परसापेक्षत्वात्
याज्यानुवाक्यायोः साहित्येनाग्नि मन्विष्यमित्यर्थो लभ्यते ॥ १६ ॥

अथानुवाक्याया उच्चारणधर्ममाह-स वा अद्भ्यन्निर्वैवेति । ‘ अद्भ्यन्निर्व ’ वर्गनालोऽप्यन्निर्व शर्नस्तुवाक्या

न्तु ॐ हीय ॐ गुयन्तर ॐ हि तद्रूपं हुयति वा ऽअनुवाक्यया प्रय-
च्छति याज्यया तस्मादनुवाक्यायै रूपं हुवे हुवामह ऽआगच्छेदुम्बार्दिः
सीडेति बहुयति हि तया प्रयच्छति याज्यया तस्माद्याज्यायै रूपं वीडि
हविर्नुपस्व हविरनुवापायस्वादि प्रिव प्रेति यत्र हि तया युच्छति ॥ १७ ॥

सा या पुरस्तालक्षणा । सानुवाक्या स्यादसौ ह्यनुवाक्या तस्या
ऽअमुष्या ऽअवस्तालक्ष्म चन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्यः ॥ १८ ॥

अनुवाक्यया, प्रयच्छति याज्यया । तस्मादनुवाक्यायै रूपम्—हुवे, हुवामहे, आगच्छ, इदम्बार्दिः
सीद—इति । यद् हुयति हि तया । मयच्छति याज्यया—तस्माद् याज्यायै रूपम्—वीडि, हविर्नुपस्व,
हविरनुवापायस्व, अदि, प्रिव, प्र, इति यत्र हि तया यच्छति ॥ १७ ॥

सा या पुरस्तालक्षणा—सानुवाक्या स्यात् । असौ ह्यनुवाक्या । तस्या अमुष्या अवस्तालक्ष्म,
चन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्यः ॥ १८ ॥

ब्रूयत् । अङ्गतिर्गन्धर्ष ' पर्यङ्ग्याने ' (ऋ० म० १० सू० १६ ऋ० ७) । लकविधातुवचन ' बृहत् '
लाक्षा (सा० स० आ० गा० १. १. २७) सौति—असौ हीति । ' अनुवाक्या ' ' असौ ' यो, एव
' बृहत् ' सामानि यौ (ता० ब्रा० १६ । ११) (तै० ब्रा० ३. ५. १३) । ' हि ' यतो यमागो-
ऽनुवाक्या बृहन्नाम, ' तत् ' तस्मान् तद्गत मन्द्रत्व ' बर्हेत् ' बृहतीसम्बन्धि ' रूपम् ' ॥

याज्याया उच्चारणे षर्माह—क्षिप्र एव याज्ययेति । ' याज्यया ' निमित्तया उच्चारणे वर्णविषया त्वरा
उपात् । इयं हीत्यादि (सा० स० आ० गा० २. १. २११) (तै० ब्रा० ३. ५. १३१) पूर्वा-
पेक्षया त्वरणीति ' तद् ' क्षिप्रोच्चारण ' रायन्तरम् ' (ता० ब्रा० १६. ११) ।

अथ पुरोनुवाक्यायाज्ययोर्लक्षणाव्यवस्थानि वक्तुं कार्यमेदमाह—इयति वा इति । ' अनुवाक्यया '
यष्टव्यदेवान् आह्वयति, तानेव ' याज्यया ' यजति । ' तस्मान् ' आह्वानार्थत्वात्, आह्वानार्थं यष्टिङ्गम्, तत्
' अनुवाक्यया रूपम् ' तानि लिङ्गानि दर्शयति—हुवे इत्यादिना । ' हि ' यस्मान् ' तया ' अनुवाक्यया यष्टव्य-
देवान् आह्वयति, तस्मादाह्वानप्रकारात् " हुवे "—इत्यादि यष्टिङ्गनाम्, तद्वत्त्वेन सर्वत्रानुवाक्या कार्येत्यर्थः ॥

प्रयच्छति याज्ययोवादि । यस्माद् याज्या हवि प्रदानसाधनम्, ' तस्मात् ' अस्या. तद्वदानप्रकारक लिङ्ग
' रूपम् ' । अपिहितलिङ्गानि दर्शयति—वीडितीति । ' हि ' यस्मान् ' तया ' याज्यया प्रयच्छति हवि, ' तस्मात् '
प्रदानप्रकारात् यद् " वीडि "—इत्यादिलिङ्गम्, तद्वत्त्वेन सर्वत्र याज्या कार्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

लक्षणान्तरमाह—सा या पुरस्तालक्षणेति । ' पुरस्तात् ' मन्त्रस्य पुरोमागे ' लक्षणं ' यष्टव्यदेवानाम यस्या
' सा ' ' अनुवाक्या ' पुरोऽनुवाक्या । तस्या अथलक्षणत्वे कारणमाह—तस्या इति । ' तस्या. ' पुरोऽनु-
वाक्याया 'अमुष्या ' "असौ हि अनुवाक्या" इत्युक्तत्वात् (श० प० का० १. अ० ७. ब्रा० २. क० १७)

१—शास्त्रयनवप्रणमन्त्रत्रनुपपद्ये " बाह्यगुयन्तरं वषट्कारं—पुरस्तात्पिंपुष्यारोहान्तस्व—यज्ञस्य तदपन्तारं—यत्पूर्वं तद्वत्-
अथो इयं वे सन्तारं—अगो बृहत् । अयमेवैव तदपनिर्गति—एवाह्वानं इत्यो विकार—धर्मेवैव तदप्यो विकारेण देवेभ्यो हवि-
प्रयच्छति " इति । शा. ब्रा. अ. १. अ. ५ ।

(योऽथ) अथ उपरिष्टालक्षणा सा याज्या स्यादियथं हि याज्या तस्या ऽथस्या ऽउपरिष्टालक्ष्मोपधयो व्यनस्पतय ऽआपोऽग्निःसिमाः प्रजाः १९

सा इ न्वेव समृद्धानुवाक्या । यस्ये प्रथमात्पदाद्देवतामभिव्याहरति सो ऽएव समृद्धा याज्या यस्या ऽउत्तमात्पदाद्देवताया अधिव्यपदकरोति वीर्यं वै देवतार्चस्तदुभयत ऽपुर्वैतुदीर्घेण परिगृह्य यस्ये देवतायै हविर्भवति तस्ये प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै वीगिति करोति व्याग्ये व्यपदकारो वाग्नेतो उेत ऽपुर्वैतुत्तिञ्चति पडित्यृतवो वै पद तद्वृष्वैतद्रेतः सिच्यते तद्वृतवो उेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति तस्मादेवं व्यपदकरोति ॥ २१ ॥

अथ उपरिष्टालक्षणा—सा याज्या स्यात् । इयं हि याज्या । तस्या अस्या उपरिष्टालक्ष्म-
ओपधयः, वनस्पतयः, आपः, अग्निः, इमाः प्रजाः ॥ १९ ॥

सा इ न्वेव समृद्धानुवाक्या—यस्ये प्रथमात् पदाद्देवतामभिव्याहरति । सो एव समृद्धा याज्या—
यस्या उत्तमात् पदाद्देवताया अधि व्यपदकरोति । वीर्यं वै देवतार्चः । तदुभयत एवैतद् वीर्येण परि-
गृह्य यस्ये देवतायै हविर्भवति—तस्ये प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै वीगिति करोति । वाग्ने व्यपदकारः, वाग्नेतः, रेत एवैतत्तिञ्चति । पडिति । ऋतवो वै पद ।
तद्वृष्वैतद्रेतः सिच्यते । तद्वृतवो रेतः सिक्तमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति । तस्मादेवं व्यपदकरोति ॥ २१ ॥

सामानाधिकरण्यात् । तस्याः चन्द्रनक्षत्रयोः 'अवस्ताह्मन्' अवस्ताह्मन्माणिवः अधोभागे तेषां परिज्रम-
णात् । अतोऽस्या अपि तपार्चं युक्तम् ॥ १८ ॥

अथ उपरिष्टालक्षणेति वाक्यं पूर्ववत्स्वयवद्वयाल्लेखम् । 'तस्याः' याज्यारूपायाः 'अस्याः' भूम्याः ॥ १९ ॥
उक्तं पुरस्तादुपरिष्टालक्षणेत्वं विशिनष्टि—सा इ न्वेवेति । 'यस्ये' यस्या अनुवाक्यायाः 'प्रथमात् पदात्'
'अग्निः प्रत्नेन सोमगीभिः' इत्यादिलक्षणाद् (ऋ० सं० ८. ४४. १२. ती० भा० ३. ९. १. २ ।
ती० सं० २. १. २. २) यद्यदेवता भूयात्, 'सा एव समृद्धा अनुवाक्या' । 'याज्या' तु सा समृद्धा,
'यस्या उत्तमात् पदात्' " जिह्वा अग्ने चरुने " इत्यादिकान् (ऋ० सं० १०. ८. १. ती० भा० ३. ९.
७. २ । ती० सं० २. १. २. ८) तैरभिहितयाः 'देवतायाः' उपरि 'व्यपदकरोति' । ननु कथं देवता-
सद्भावमात्रेण समृद्धत्वमिति, तदाह—वीर्यं वा इति । 'देवता वै वीर्यम्' ऋगाग्रानस्य तद्व्यकरानार्थत्वात्
(ऋ० सं० १. ५५. ३.) ॥ २० ॥

अथ याज्यानन्तरमाकिनं व्यपदकारं किञ्च विधाय प्रशंसति—स वै वीगितीति । 'वीगिति' उच्चारणं
इयंति । तत्प्रशंसति—वाग्वा इति । 'वाग्'—इत्येवदौकाररूपान्ने अकारे कृते 'वाग्'—इति मन्नि, अतो
'व्यपदकारो वाग्' । सा एव 'वाग्' 'रेतः' सैकस्याप्यन्वयः । उच्चारणमेव तात्पर्यम् । तथा वदिति करो-

त्सपत्नानाथुं संवृद्धके सर्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति यु ऽएवमेतद्वेद ॥ २४ ॥
 स यो देवानामासीत् । (त्त) स यद्यायुवत हि तेन देवा योऽसुराणा थं
 सोऽयवा न हि तेनासुरा ऽअयुवत ॥ २५ ॥

(ता) अथो ऽइतरथाहुः । (थं) यु ऽएव देवानामासीत्सोऽयवा न हि
 तमसुराऽअयुवत योऽसुराणा थं स यद्यायुवत हि तं देवाः सुब्दमहः सगरा
 रात्रिर्व्या मासाः सुमेकः संबत्सरः स्वैको ह वै नृमितद्यत्सुमेकऽइति

सर्वं वै संबत्सरः । सर्वमेव तद्देवा असुराणां समवृत्रत, सर्वस्मात्सपत्नानसुरान् निरभजन् । सर्वम्बै-
 वीप एतत्सपत्नानां संवृद्धे, सर्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति-य एवमेतद्वेद ॥ २४ ॥

स यो देवानामासीत् स यवा । अयुवत हि तेन देवाः । योऽसुराणां सोऽयवा । न हि तेना-
 सुरा अयुवत ॥ २५ ॥

अथा इतरथाहुः । य एव देवानामासीत् सोऽयवा । न हि तमसुरा अयुवत । योऽसुराणां न
 यवा । अयुवत हि तं देवाः । सुब्दमहः । सगरा रात्रिः । यज्या मामाः । सुमेकः संबत्सरः । स्वैको

‘ नपत्नान् असुरान् ’ भागदशिनान् अत्रुर्वन् । ‘ निरभजन् ’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ सर्वम् एव एषः ’-
 इति वेदितुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासानुष्ठान मप्यनमस्वहरणमिति प्रशस्ता ॥ २४ ॥

स यो देवानामिति । ‘ सः यः ’ इति वाक्यालङ्कारे । ‘ सः ’ आर्य्यमाणपक्षः पुरा ‘ देवानामामीन् ’ ।
 ‘ सः ’ ‘ यद्यायुवत ’ । योतांति “ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च ” (चा० पा० अदा० प० २२ ।) यवः, तस्य यवेति
 नाम । कथम् ? ‘ हि ’ दस्मात् ‘ तेन ’ आर्य्यमाणपक्षेण महः ‘ देवा- ’ ‘ अयुवत ’ समवृत्र्यन्त । ‘ असुराणां ’
 कृष्णपक्षस्य ‘ यवा ’ । कथम् ? ‘ हि ’ यस्मात् ‘ तेन ’ कृष्णपक्षेण महः ‘ नायुवत ’ तस्य देवैरपद्धतवान् ॥ २५ ॥

शुक्रकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्याममाह-अथो इति । ‘ देवानां ’ स्वभूतो ‘ यः ’ असौ ‘ यवा ’, देवाना
 प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुरसम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादमिश्रणादयवा शुक्रपक्षः । ‘ असुराणां ’ स्वभूतः कृष्ण-
 पक्षो ‘ यवा ’, उपायेनापहृत्य देवैर्मिश्रितवान् ।

अनयोरेवावयवावयवप्रशमार्थमहोत्तरमात्मन्वत्सुराणामिति नाम दर्शयति-सुब्दमित्यादिना । यवशब्दाभिधे-
 यान् शुक्रकृष्णपक्षान् अर्हतांति (यवशब्दान् ‘ दण्डादिभ्यो यत् ’ श्यर्हन्त्यर्थं यस्यात् । स्यात्-दण्डादे-
 राहतिप्रणवर्त्त मन्ताव्यम्) (पा० प० ५ अ० १ पा० ६९ मू०) ‘ मामः यव्यः ’ ‘ स्वैकः ’-इत्यस्य मका-
 रोपजननेन ‘ सुमेकः ’-इति संबत्सरस्य नाम गम्यन्तम् । ‘ यु ’ सुष्टु ‘ एकः ’, ‘ स्वैकः ’ । “ सर्वं वै संबत्सरः ”-
 इत्युक्तत्वेन (श० प० ७ अ० २ ब्रा० २४ क.) सर्वस्यापि कल्पस्य मन्त्रैवान्तर्भावात् संबत्सर एक एव
 कालः । अतएतस्यैतन्नाम युक्तम्, तस्यैव परोक्षेण “ परोक्षप्रिया एव हि देवा. ” (नै० ब्रा० १ । ५ । १ । २ ।
 ऐ० ब्रा० ३ । ३ । १ । १ ।) ‘ सुमेकः ’-इति व्यवहारः ।

यवा च हि वा ऽयवा यवेतीवाथ येनेतेपाथ् होता भवति त्रयाविहोत्र-
मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् (७ । २) ॥

पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

इ वै नामैतत्—यत्सुमेक इति । यवा च हि वा अयवा—यवेतीव । अय येनेतेपां होता भवति, तद्
याविहोत्रमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

प्रसङ्गादहरादिनामामिधाय प्रकृतमुपसहरति—यवा चेति । ' यवा अयवा च हि ' ' यवेतीव ' यवेत्येव
भवति, यवनस्योभयलुपगतत्वान् । अथवा देवैरेवापवात्मवत्त्वं कृष्णपक्षास्यापि यवनान् पक्षद्वयमपि ' यवा ' इ
अत ' एतेपा ' यवार्थिना मध्ये ' देव ' निमित्तान् ' होता ' भवेत्, ' तत् ' कार्यं ' याविहोत्रम् ' । ऐत्तिरी-
यकेऽपि " ऋतव्या उपदधाति "—इत्यत्र (तै० स० १. २. १. २.) चयनेप्रकरणे यवादयो व्याख्याता ॥ २६ ॥ (७. २)

इति श्रीसप्तमपाठार्थविरचिते माध्वर्षये वेदार्थप्रकारे माध्यन्दिनहातपयब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (७-२) ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक समाप्त ॥ (१-५)

१- ' कल्पः '—यवा अयवा इति सप्तर्ष्याः । पाठस्तु " यावा, अयवा, एवा, कमा सप्त, सप्त, सुमेकः " इति यथाया-
चक्षुष्या वसन्ताकृतुपादिन । इत्येकशब्द सप्तमस्यैवाची । इ इत्येक एव त्वद्वाश्रयिणि योग्यम् । इति तै० स० ४ । ४ । ८ । २२-
२५ । ब्रा० मा० ॥

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा ।

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

यज्ञेन वै देवाः । (०) दिवमुपोदक्रामस्य योऽयं देवः पशूनामीष्टे स
ऽइहाहीयत तस्माद्वास्तुव्य ऽइत्याहुर्व्यास्तौ हि तदहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिवमुपोदक्रामन् । (न्ते) तेनो ऽएवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः
योऽयं देवः पशूनामीष्टे स ऽइहाहीयत ॥ २ ॥

स ऽपेक्षत । (ता) अहास्य हान्तर्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनूचक्राम स
ऽआपतयोत्तरत् ऽउपोत्पेदे स ऽएष स्विष्टकृतः कालः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते देवा ऽअब्रुवन् । (न्मा) मा विस्रक्षीरिति ते वै मा यज्ञान्मा-
न्तर्गताहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स समबृहत्स नास्यत्स न कुञ्जनाद्दिनत् ॥ ४ ॥

स्विष्टकृदाहुतिः ।

यज्ञेन वै देवा दिवमुपोदक्रामन् । अथ योऽयं देवः पशूनामीष्टे स इहाहीयत । तस्माद्वास्तुव्य
ऽइत्याहुः । वास्तौ हि तदहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिवमुपोदक्रामन्, तेनो एवार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । अथ योऽयं देवः पशूना-
मीष्टे—य इहाहीयत ॥ २ ॥

स पेक्षत—“ अहास्य हान्तर्यन्त्यु मा यज्ञाद् ” इति । सोऽनूचक्राम । स आपतयोत्तरत् उपो-
त्पेदे स एष स्विष्टकृतः कालः ॥ ३ ॥

ते देवा अब्रुवन्—मा विस्रक्षीरिति । ते वै मा यज्ञान्मान्तर्गतः आहुतिं मे कल्पयतेति । तथेति ।
स समबृहत्, स नास्यत्, स न कुञ्जनाद्दिनत् ॥ ४ ॥

अथाग्रये स्विष्टकृदागन्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यम् विधातुमाह्वयधिकामाह—यज्ञेन वा इति । पुरा
खलु ' देवाः ' ' यज्ञेन ' साधनेन ' दिव ' प्रासाः; तथा पशुभिमानी ' देवः ' रुद्रः ' इह ' यज्ञवास्तावुधित्वा
पुलोकादीनिऽभूत् । अत एव ' वास्तौ ' एव स्थितत्वाद्गुद्रो ' वास्तव्य इति ' वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्येहैव हानमाये कारणाभिधानायाह—स येनैवेति । ' अथ ' रुद्राः ' देवाः ' ' येन ' यज्ञेन साधनेन
' दिव ' गताः, ' तेनैव ' साधनेन । तस्माद्यवित्तु साधनमतिदुस्साम्यादमिति भुवन् आत्मानमन्तरेण श्लेषापनय-
नाय स्वर्गसाधनमन्वतिष्ठत् ॥ २ ॥

स ऽपेक्षतेति । स षाहं देवैस्त्वक्तोऽभूवन् । मां यज्ञादेते न्यवहितं कुर्वन्तांत्वेवेति विचार्य स्वयं पशुप्रदेशे
प्रत्युचक्राम । स रुद्रो मूर्खोत्तरस्यां दिशि स्विष्टकृत्काले यज्ञं प्रतिरोद्धुमुत्स्यौ ॥ ३ ॥

तथा च सति—ते देवा अब्रुवन्निति । ' ते देवाः ' अमुं यज्ञं विसृष्टं मा कार्षीरित्यब्रुवन् । अथ सः

(त्ते) त्ते देव्य ऽअह्ववन् । (न्या) यावन्ति नो हवींषिं गृहीतान्यभूवन्-
त्सर्वेषां तेषां हुतमुपजानीत यथास्मा ऽआहुतिं कल्पयामेति ॥ ५ ॥

तेऽध्वर्युमह्ववन् । (न्य) यथापूर्वेषु हवींष्यभिघारयेकस्मा ऽअवदानाय
पुनराप्याययातयामानि कुरु तत ऽएकैकमवदानमवधेति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युः । (र्य) यथापूर्वेषु हवींष्यभ्यघारयदेकस्मा ऽअवदानाय
पुनराप्यायययातयामान्यकरोत्तत ऽएकैकमवदानमवाधत्तस्माद्वास्तुव्य
ऽइत्याहुर्वीस्तु हि तद्यज्ञस्य यद्भुतेषु हविष्यु तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै
हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विएकृदन्वाभक्तः सर्वत्र हव्येन देवा ऽअन्वाभजन् ॥ ७ ॥

ते देवा अह्ववन् " यावन्ति नो हवींषि गृहीतान्यभूवन्, सर्वेषां तेषां हुतमुपजानीत, यथास्मा
आहुतिं कल्पयाम "—इति ॥ ५ ॥

तेऽध्वर्युमह्ववन्—" यथापूर्वेषु हवींष्यभिघारय, एकस्मा अवदानाय पुनराप्यायय, अयातयामानि
कुरु, तत एकैकमवदानमवध "—इति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युर्यथापूर्वेषु हवींष्यभ्यघारयत्, एकस्मा अवदानाय पुनराप्याययत्, अयातयामान्यकरोत्,
तत एकैकमवदानमवाधत् । तस्माद्वास्तुव्य इत्याहुः । वास्तु हि तद् यज्ञस्य-यद्भुतेषु हविष्यु ।
तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते, सर्वत्रैव स्विएकृदन्वाभक्तः, सर्वत्र हव्येन देवा अन्वाभजन् ॥ ७ ॥

इदोऽपि हे देवा । ' ते ' यूय ' मा ' मो ' यज्ञात् ' अन्तर्हितं ' मा ' काष्ठं, अत एव आहुति ' मे ' मर्थं
' कल्पयतेति ' उक्तवान् । ते ' तथा ' अस्तु ' इति ' उक्ते ' स ' इदो यद् ' समबृहन् ' ऊर्ध्वं प्रापयत् ;
न य हविरादिकं बहि शिसवान् । तथा ' कञ्चन ' किं वि यज्ञश्चय न हिनितवान् ॥ ४ ॥

ते देवा इति । अथ ' त देवा ' परस्परमिच्यन् ' अह्ववन् ' अस्माकं प्रदानाय ' यावन्ति हवींषि गृही-
तानि ' , ' तेषां ' पूर्वमाहुतानां ' हुत ' शिष्टम् ' उपजानीत ' यथा ' येन प्रकारेण हव्येण ' अस्मै ' इत्याय
' आहुतिं कल्पयाम ' ' इति ' ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा, " तेऽध्वर्युमह्ववन् " इति । हे अध्वर्यो ! त्वमस्माकं मवदानि ' हवींषि ' आग्नेयादिवनेण
अभिघारणं कुरु । तथा चैकस्मै, ततोऽप्यवशिष्टायामवदानाय, ' पुन ' तदवचरोषणम्, ' पुन ' अभिघारणेन
' आप्यायय ' , तत अपानयाम कृत्वा सर्वाभ्यवचरोषाणि अगतसारानि कुरु ' तत ' ' एकैक ' यावन्त
प्रदानशेषान्नेष्वैकमवदानं कुरु ॥ ६ ॥

देवैरभितिनमयमध्वर्युणाः तर्धवातुष्टितमर्थां सुनिर्भूतायेन लेटाऽऽहुवदति—सोऽध्वर्युरित्यादिना । इदानीं-
मन्विष्टिमाकृत्वेन इत्ययं वासन्यत्वप्रसिद्धिमाह—तस्मादिनि । आरुपायिकालिङ्गमर्थमिदानीं विधत्
तस्माद् यस्यै कस्यै चेत । हविर्गृहणत् सर्वत्रदेशेष्वपि स्विएकृतो नियतत्वे कारणभिधान—सर्वत्र हीति ।
इदं अन्वाभजन् ॥ ७ ॥

(जंस्त) तद्वा ऽअग्रय ऽडुति कियते । (तेऽग्नि) अग्निर्वै सु देवस्तुत्यै-
तानि नामानि शर्व्यं ऽडुति यथा प्राच्या ऽआचक्षते भव ऽडुति यथा
बाहीकाः पशूनाम्पती रुद्रोऽग्निर्इति तान्यस्याशान्तान्येवेतराणि नामान्य-
ग्निर्इत्येव शान्ततमम् । तस्मादग्रय ऽडुति कियते स्विएकृत ऽडुति ॥ ८ ॥

ते होचुः । (र्यं) यत्त्वय्यमुत्र सत्ययक्ष्महि तुष्टः स्विएं कुर्विति तदेभ्यः
स्विएमकरोत्तस्मात्स्विएकृत ऽडुति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्यामनूच्य सम्पश्यति । ये तथाग्निं स्विएकृतमुयाडाग्निरग्नेः
प्रिया धामानीति तदाग्नेयमाज्यभागमाडायादसोमस्य प्रिया धामानीति

तद्वा अग्रय इति कियते । अग्निर्वै स देवः । तस्यैतानि नामानि शर्व्यं इति यथा प्राच्या आच-
क्षते भव इति यथा बाहीकाः पशूनां पती रुद्रः, अग्निरिति । तान्यस्याशान्तान्येवेतराणि नामानि,
अग्निरित्येव शान्ततमम् । तस्मादग्रय इति कियते स्विएकृत इति ॥ ८ ॥

ते होचुः—“ यत्त्वय्यमुत्र सत्ययक्ष्महि तत्रः स्विएं कुर्विति ” । तदेभ्यः स्विएमकरोत् । तस्मात्
स्विएकृत इति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्यामनूच्य संपश्यति—ये, तथाग्निं स्विएकृतम् । “अयादग्निरग्नेः प्रिया धामानि”
इति तदाग्नेयमाज्यभागमाह । “अयाद सोमस्य प्रिया धामानि”—इति तस्मात्प्रियाज्य-

कथमाग्ने स्विएकृत इति कियत इत्याह—तद्वा अग्रय इतीति । प्राभ्यादिदेशभेदेन शर्व्यंदिनामभेदेऽपि
देवैर्देवैर्यथः । यदेवं तर्हि अन्यनाम किञ्च स्वादित्यत आह—तान्यस्येति । ‘अस्य’ इत्यस्य अग्निनामाभिधे-
यस्य पात्रकादिनामः सर्वलोक्यकारित्वात् ‘तस्मात्’ सत्र सर्वत्र ‘अग्रये—इति कियते’ ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं स्विएकृत इति विशेषणं हविर्वाग्निः कियते । तत्र कारणमाह—ते होचुरिति । ‘यत्’
यस्मात् ‘त्वयि’ ‘अमुत्र’ आहवनीयदेशे आहवायाधारभूते ‘सति’ ‘अयक्ष्महि’ इत्यन्तः, तस्मात् । अथवा
‘यत्’ हविर्जातम् ‘अयक्ष्महि’ ‘तत्’ सर्वं ‘स्विएम्’ अरेक्येनेष्टं ‘कुल’ ; यथा साङ्गं फलवद्भवति,
तथा इतिवर्थः । यस्माद्भूत्वा, ‘तस्मात्’ स तथैव ‘स्विएमकरोत्’ सर्वत्रापि विशेषणत्वेन ‘स्विएकृत इति’
कियते । तस्मात् “अग्रये स्विएकृते” इति स्विएकृत्यागसमये ह्युगदित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ स्विएकृत्निर्गोदमभिधातुमाह—सोऽनुवाक्यामिति । ‘स’ होता । स्विएकृतमुवाक्यानन्तरं ‘ये’ आन-
न्तरेण प्रयाजाज्यमागादिदेशः स्विएः, तान्, तं ‘स्विएकृतमग्निं’ य ‘सम्पश्यति’ संस्मरेत् सम्भूयानुवे-
दित्यर्थः । सन्दर्शनप्रकारमनूप क्रमेण व्यक्षते—अयादग्निरित्यादिना । ‘अयं’ स्विएकृतं ‘अग्निः’ ‘अग्नेः’
प्रथमाज्यभागदेवस्य ‘प्रिया’ प्रियाणि ‘धामानि’ ‘इति’ नि रोगाणि ‘अयाद्’ इष्टयान् । ‘तत्’

१—‘स्विएकृत इति विशेषणत्वं कारणमाह’ इति ड० ष०ः ।

१—४ एष मीगर्—अग्निं स्विएकृतमित्यादिना—आहवनीयपुत्राद् इति तिस्रः वा० ष० २१ अ० ४५ कठिका मन्वे इष्टयान् ॥

तुत्सौम्यमाज्यभागमाहुयाडभ्रेः प्रिया धामानीति तद्य ऽएषु ऽउभयत्राच्युत
ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ १० ॥

(ह्य) अथ यथादेवतम् । (मु) अथाद्देवानामाज्यपानां प्रिया धामा-
नीति तुत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपा यक्षदग्नेर्होतुः
प्रिया धामानीति तुदग्निं होतारमाह तुदस्मा ऽएतां देवा आहुतिं कल्प-
यित्वाथेनेनैतद्भूयः समशाम्यन्प्रिय ऽएनं धामक्षुपाह्वयन्त तुस्मादेव
सम्पश्यति ॥ ११ ॥

तद्वैके । देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययादकारात्-अग्नेरयाद् सोमस्यायाडिति तुदु
तथा न कुर्वाविलोम इ ते यज्ञे कुर्वन्ति धे देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाद-

भागमाह । “ अयाडभ्रेः प्रिया धामानि ”-इति । तद्य एष उभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो
भवति तमाह ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । “ अथाद् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि ”-इति तत्प्रयाजानु-
याजानाह । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । “ यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि ”-इति
तदग्निं होतारमाह । तुदस्मा एता देवा आहुतिं कल्पयित्वाथेनेनैतद्भूयः समशाम्यन् । प्रिय ए
धामक्षुपाह्वयन्त । तस्मादेवं सम्पश्यति ॥ ११ ॥

तद्वैके देवता पूर्वां कुर्वन्त्ययादकारात्-अग्नेरयाद्, सोमस्यायाडिति । तदु तथा न कुर्वाव ।
विलोम इ ते यज्ञे कुर्वन्ति-ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययादकारात् । इदं हि प्रथममभिव्याहरन्नयादकार-
मेवाभिव्याहरति । तस्मादयादकारमेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

तेनेन-अन्त्रमागाष्टेन प्रथमम् ‘ आज्यभाग ’ स्विष्ट इतवानि युक्तवान् भवति । एवमितरत्वात्प्रत्यपि योज्यानि ।
एष स्विष्टकृत्स्विष्ट आवाहननिर्गदेनैव व्याख्यातयाव (श. प. ४ अ. २ ब्रा. १६ का०) ॥ १० ॥

सपश्यता चात्र स्विष्टकृत्स्विरवान्तरदेववत्स्विष्टीकर्तव्यत्वेनोक्तः, सोऽभिधीयते-यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानीत्यनेन । अत्रान्यभागादिदेवेष्वोऽपि यज्ञित्वादायाडिति भूतार्थे प्रयोगान् स्विष्टकृदग्ने स्वस्येत् ए
यष्टव्यत्वम् । यक्षदिति विपर्यय एवमलकार (पा० सू० ३ । ४ । ७ ।) अग्निं होतारमाहेति ।
होमाधारमग्निमाह । स एव स्विष्टकृदग्निः, “ त्वथ्यमुत्र सन्त्ययश्मही युक्तत्वात् (श० प० ७ अ० ३ ब्रा०
९ का०) ” किमेतत्तदर्थेनमाग्नेयाग्निः कथं स्विष्ट इत्यादिन्याशाङ्क्य तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति-तदस्मा
इति । ‘ तद् ’ तस्मात् ‘ अस्मै ’ स्विष्टकृतेऽग्नेर् पूर्वम् ‘ एतामाहुतिं कल्पयित्वा ’ ‘ अथ ’ इदानीम् ‘ दतेन ’
अनेन यक्षदग्नेरिति मार्गेन ‘ भूय समशाम्यन् ’ भूयसी प्रीतिमुत्पादयन् । तस्मादिति । सर्वयाग्ने सन्नुष्ट
त्वाम स्विष्टकृत्स्विकरणस्य प्रकारात्तदेव सम्पश्येदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अयादकारात् प्राग् देवतानामनिर्देशमेवैवंप्रयत्नोपन्यस्य निरापष्टे-तद्वैके इति । तन् स्वमेव प्रदर्श-
यति-अग्नेरयाद् सोमस्यायाडिति । अग्ने सोमस्य च यानि धामानि, तानि स्विष्टकृदग्निः सम्प्रीतिष्ठा

काडादिद् थं हि प्रथममभिव्याहुरन्नयाट्काउमेवाभिव्याहुरति तस्मादपाद्-
काउमेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

(द्यु) यक्षत्स्वं महिमानमिति । यत्र वा ऽञ्जुदेो देवता ऽआवाहयति
तदपि स्वं महिमानमावाहयति तदतः प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न
ऽडुति क्रियते तदत्र तं प्रीणाति तयो हास्यैपोऽमोघायावाहितो भवति
तस्मादाह यक्षत्स्वं महिमानमिति ॥ १२ ॥

(त्या) आ यजतामेज्या ऽडुप ऽडुति । प्रजा वा ऽडुपस्ता ऽएवैतु-
द्यायजूकाः करोति ता ऽइमाः प्रजा यजमाना ऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्य-
श्चरन्ति ॥ १४ ॥

“ यक्षत् स्वं महिमानम् ”—इति । यत्र वा अदो देवता आवाहयति, तदपि स्वं महिमान-
मावाहयति । तदतः प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न इति क्रियते । तदत्र तं प्रीणाति । तयो हास्यै-
पोऽमोघायावाहितो भवति । तस्मादाह—यक्षत् स्वं महिमानमिति ॥ १२ ॥

“ आ यजतामेज्या इक्षः ”—इति । प्रजा वा इषः । ता एवैतद्यायजूकाः करोति । ता इमाः
प्रजा यजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

नित्यर्थः । ‘ विलोम ’ विरुद्धम्, स्विष्टीकरणस्यैवान्यहितत्वेन प्रथमनिर्देशव्यञ्जोत् । अतः ‘ प्रथममभिव्याहन् ’
पुरषोऽपाट्काउमेव प्रथममभिव्याहरेत् ॥ १२ ॥

स्व महिमानमित्यस्य सात्पर्यमाह—यक्षत् स्वं महिमानमिति । अस्य स्विष्टकृद्भिः ‘ स्व महिमान ’ स्वकीयं
देवतारूपमपि ‘ यक्षत् ’ यजेत । स्विष्टकृत इदानीमपि अह्नत्वादपाडिति नोच्यत इत्यभिप्रायः । ‘ यत्र ’
यष्टन्नेदेवताः ‘ आवाहयति ’ तत्रापि ‘ स्व महिमान ’ महत्त्वस्य विमहमन्वावाहयति । अतो यथा आवाहिता
देवताः सर्वा अर्पणैः, एव स्वमहिमार्थमपि यष्टव्यम् । यतः, अतः ‘ प्राक् ’ ‘ किञ्चन ’ ‘ स्वाय महिम्ने ’ इदं
हविः ‘ इति ’ ‘ न क्रियते ’, तस्माद् ‘ अत्र ’ स्विष्टकृन्निगादाभिधानसमये ‘ तन् ’ तेन स्वं महिमानमित्यनेन
‘ तम् ’ अग्नेर्महिमानं प्रीणितवान् भवति । अत एव यक्षइमेरित्येतद् अग्नेरपि यागानुष्ठापप्रदानादेव पूर्वं प्रागा-
वाहनसमये आवाहितः स्वो महिमा- । ‘ तयो ह ’ तथैव सति ‘ अस्य ’ यजमानस्य ‘ अमोघाय ’ साफल्याय
‘ आवाहितो ’ भवेत् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ १२ ॥

आ यजतेति । ‘ आ यजतामेज्या इषः ’—इति भागस्य सात्पर्यमाह—इदंशन्देनानमुच्यते; तदुपजीवित्वात्
‘ प्रजाः ’ अपि ‘ इषः ’; ‘ एज्याः ’ पुनः पुनरिज्याः, अत एतत्पाठेन यजमानरूपाः प्रजाः ‘ यायजूकाः ’
इष्टिरीणाः ‘ करोति ’ । अतः कारणत् ‘ ता इमाः ’ सर्वा यजमानरूपाः प्रजा इदानीम् ‘ अर्चन्त्यः ’
इदं कर्म अर्चन्त्यः ‘ श्राम्यन्त्यः ’ आत्मानं न्यायारिः क्लेशयन्त्यः ‘ चरन्ति ’ यागाननुतिष्ठन्ति ॥ १४ ॥

सो ऽअध्वरा जातवेदा जुपतां हविरिति । तद्यज्ञस्यैतत्समृद्धिमा-
शास्ते याञ्छि देवा हविर्जुपन्ते तेन हि महज्जयाति तस्मादाह जुपतां
हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते ऽअत्र । याज्यानुवाक्ये ऽअवकल्लतमे भवतस्त्वृतीयसवनं वै
स्विष्टकृद्देशदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि देवाँ ऽउशतो यविष्टेति तदनु-
वाक्यायै वैश्वदेवमुपे यदद्य विशो ऽअध्वरस्य होतमिति तद्याज्यायै
वैश्वदेवं तद्यदेते ऽएव ॐ रूपे भवतस्तेनो ऽएते तृतीयसवनस्य रूपं
तस्माद्वा ऽएते ऽअत्र याज्यानुवाक्ये ऽअवकल्लतमे भवतः ॥ १६ ॥

(स्ते) ते वै त्रिष्टुभौ भवतः । (तो) व्यास्तु वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्स्विष्ट-

“ सोऽअध्वरा जातवेदा जुपतां हविः ”—इति । तद्यज्ञस्यैतत् समृद्धिमाशास्ते । यदि
देवा हविर्जुपन्ते तेन हि महज्जयाति । तस्मादाह जुपता हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते अत्र याज्यानुवाक्ये अवकल्लतमे भवतः । तृतीयसवनं वै स्विष्टकृत् । वैश्वदेवं वै तृतीय-
सवनम् । “ पिप्रीहि देवा ३ उशतो यविष्ट ”—इति । तदनुवाक्यायै वैश्वदेवम् । “ अग्रे
यदद्य विशो अध्वरस्य होतः ”—इति । तद्याज्यायै वैश्वदेवम् । तद्यदेते एवरूपे भवतः—तेनो
एते तृतीयसवनस्य रूपम् । तस्माद्वा एते अत्र याज्यानुवाक्ये अवकल्लतमे भवतः ॥ १६ ॥

ते वै त्रिष्टुभौ भवतः । वास्तु वा एतद्यज्ञस्य—यत् स्विष्टकृत् । अवीर्यं वै वास्तु । इन्द्रियं वीर्यं
त्रिष्टुप । इन्द्रियमवैतदीर्यं वास्तौ स्विष्टकृति दधाति । तस्मात्त्रिष्टुभौ भवतः ॥ १७ ॥

सो ऽअध्वरेति । सो अध्वरेत्यस्य तात्पर्यमाह—तद्यज्ञस्यैतदिति । ‘ हवि ’ सौविष्टकृत्, ‘ जात
वेदा ’ आहव्यानात् स्विष्टकृत्प्रति । ‘ यन् ’ ‘ हवि ’ सौविष्टकृत्-‘ देवा ’ सेवन्तं, ‘ तेन ’ सेविनेन
हविषा ‘ महत् ’ उत्तम स्थानं ‘ जयति ’ यजमान, अतः समृद्धेरविविशोऽनीतत्वादेनत्पाठो युक्तः ॥ १५ ॥

एव स्विष्टकृत्तुम् आख्याय तस्य याज्या पुरोऽनुवाक्यायाह—तद्याज्याणि । ‘ अत्र ’ स्विष्टकृत्नि । ‘ तद्यत् ’
तस्मान् ‘ एते ’ वक्ष्यमाणे एव ‘ याज्यानुवाक्ये ’ ‘ अवकल्लतमे ’ अत्यन्त योग्ये भवतः । तयोत्वकल्लतव-
माह—तृतीयसवनं वा इति । अयं ‘ स्विष्टकृत् ’—यागं ‘ तृतीयसवनं ’ तस्यानीयं, अन्तिमवचनमायात् । तत्र
‘ तृतीयसवनं ’ ‘ वैश्वदेव ’ विश्वेदेवानाम्याभिमन्त्रितं, अतः सर्वेषां वैश्वदेवेन मन्त्रितम् । तत्रापि “ पिप्रीहि ”—
इति (ऋ० स० १० । २ । १ । १) (तै० स० ४ । ३ । १३ । १—३) या ऋगिति, ‘ तत् ’ ‘ अनु-
वाक्यायै ’ अनुवाक्याया ‘ वैश्वदेव ’ रूपम्, तत्र “ देवान् ”—इति देवानां बहुवचनमात् । “ अग्रे यदद्य ”
इत्येतत् (ऋ० स० ६ । १५ । १४ । १) (तै० स० ४ । ३ । १३ । १४) ‘ याज्यायै ’ याज्याया
वैश्वदेवरूपम्, अत्र “ विशा ”—इति बहुवचनलिङ्गात् । ‘ एते ’ ऋचौ ‘ एवरूपे ’ वैश्वदेवलिङ्गके “ पिप्रीहि
देवान् ”—“ अग्रे यदद्य विशा ”—इत्येवरूपे, ‘ तेन उ ’ तैत्रेय कारणेन ‘ एतं ’ द्वे ऋचौ ‘ तृतीय-
सवनस्य रूपम् ॥ १६ ॥

वर्षोर्वात् त्रिष्टुभवनं, तत्प्रशंसति—सं वै त्रिष्टुभामिति । स्विष्टकृतो इतत्स्विष्टकृत्यात्, ‘ एतद् ’ ‘ यज्ञस्य ’

कृदवीर्यं वै व्यास्त्विन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुविन्द्रियमुर्वैतद्वीर्यं व्यास्तौ स्विष्ट-
कृतिं दधाति तुस्मात्त्रिष्टुभौ भवतः ॥ १७ ॥

(५) उतो ऽनुष्टुभावेव भवतः । (तो) व्यास्त्वनुष्टुवास्तु स्विष्टकृ-
द्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेषुकं वै व्यास्तु पिस्पति इ प्रजया पशुभिर्षु-
स्यैवुं विष्टुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

(स्तु) तदु ह भाल्लवेयः । (योऽ) अनुष्टुभमनुवाक्यां चक्रे त्रिष्टुभं
यान्यामेतदुभयं परिगृह्णामीति स गृथात्पपात स पतित्वा बाहुमपि शश्रे
स परिमृशे यत्किमुकरं तुस्मादिदमापदिति स हैतदेव मेने वद्विलोम
यज्ञेऽकरमिति तुस्मान्न विलोम कुर्यात्सुच्छन्दसावेव स्यातामुभे वैवानुष्टुभा
ऽउभे वा त्रिष्टुभौ ॥ १९ ॥

उतो अनुष्टुभावेव भवतः । वास्त्वनुष्टु । वास्तु स्विष्टकृत् । वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति । पेषुकं वै
द्वास्तु । पिस्पति इ प्रजया पशुभिः—यस्यैवं विष्टुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

तदु ह माह्वेयोऽनुष्टुभमनुवाक्यां चक्रे, त्रिष्टुभं यान्याम्—एतदुभयं परिगृह्णामीति । स रथात्
पपात, स पतित्वा बाहुमपि शश्रे । स परिमृशे—यत् किमुकरम्, तस्मादिदमापदिति । स हैतदेव
मेने—यद्विलोम यज्ञेऽकरमिति । तस्मान्न विलोम कुर्यात् । सच्छन्दसावेव स्याताम्—उभे वैवानुष्टुभौ,
उभे वा त्रिष्टुभौ ॥ १९ ॥

‘वास्तु’ वास्तु—स्थानीयम् । तत्र वास्तु ‘अवीर्यं’ निस्तारम्; उपयुक्तशेषत्वात् । त्रिष्टुभं त्रिष्टुभः बलवद्भूषः
एतेषां ह्यस्यः सकाशादिद्रेण सहोत्पन्नत्वात् ‘त्रिष्टुविन्द्रियम्’ अत एव ‘वीर्यम्’ अतः पुरोऽनुवाक्यायाञ्छि-
ष्टुष्वकारणेन अवले ‘स्विष्टकृति’ इन्द्रिय वीर्यमेव’ स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पश्चान्तरमाह—उतो अनुष्टुभावेवेति । स्विष्टकृतः प्रधानेभ्योऽतिरिक्तत्वेनाधिकत्वात् ‘वास्तु’ ‘अनुष्टुम्’
अपि गायत्र्यादिसवनच्छन्दसोऽतिरिक्तत्वाद् ‘वास्तु’; अत एव ‘वास्तावेव’ ‘वास्तु’ स्थापितवान् भवति ।
तत्र वास्तु ‘पेषुकम्’ अभिवर्द्धनशीलम्; अत एव तज्ज्ञानवान् यः ‘अनुष्टुमौ’ यान्यानुवाक्ये कुर्यात् सोऽपि
‘प्रजया पशुभिः’ च पिस्पति (निव. २ । १४ । ११ ।) “पिष्ट पेषु गतौ” (वा० पा० म्वा० प०
७२०) अभिवर्द्धो भवति ॥ १८ ॥

यान्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्त्वपभुं निराकर्तृमाख्यायिकामाह—तदु हेति । माह्वेयस्त्वोमपपशोक्त-
फलवरोवाय ‘अनुष्टुभमनुवाक्यां’, ‘त्रिष्टुभं यान्याम्’ अकरोत् । ‘सः’ विलक्षणानुष्ठानद्रोवेण कदाचित्
सञ्चारसमये ‘रथात् पपात’ । पतयके ‘बाहुं’ भूमौ प्रसारितवान्; स बाहुर्विसस्तोऽमृदित्वभिप्रायः ।
‘सः’ च विषयं किञ्चिद्विहितं कृतवानस्ति, ‘तस्मात्’ ‘इदं’ रथात्पतन ‘आपत्’ प्राप्तममृदिति
निश्चित्य, “यदनन्तरं यद्भवति, तत्स्य कारणम्”—इति न्यायादिदं विपरिस्तानुष्ठानमेव कारणं बुद्धवान् ।

स वा ऽउत्तरार्द्धादवद्यति । (त्वु) उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्षुस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युत्तरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै दिश ऽउदपद्यत तं तत ऽपुवाशमयन्-तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यति, उत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा ऽअभ्यर्द्धं ऽइवेतराम्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति । (त्री) इतरा ऽआहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्दृष्टियेण पशून्प्रसजेद्यदितराभिर्गृह्णतिभिः स ॐ सृजेत्तेऽस्य गृहाः पशव ऽउपमूर्धमाणा ऽईयुस्तस्मादभ्यर्द्धं ऽइवेतराम्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

स वा उत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक्षु । तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यति, उत्तरार्द्धे जुहोति । एतस्यै वै दिश उदपद्यत, त तत एवाशमयन्-तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यति, उत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा अभ्यर्द्धं इवेतराम्य आहुतिभ्यो जुहोति । इतरा आहुतीः पशवोऽनुप्रजायन्ते । रुद्रियः स्विष्टकृत् । रुद्रियेण पशून् प्रसजेत्-यदितराभिर्गृह्णतिभिः समृजेत् । तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्धमाणा ईयुः । तस्मादभ्यर्द्धं इवेतराम्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

यस्मादेव ' तम्भान् ' सर्वत्र विपरिते ' न ' अनुदिष्टेत् । अत ' उभे ' वाज्यनुवाक्ये ' अनुष्टुभाक्ये वा विष्टुभा-
वेव वा ' , स्विष्टकृद्याननुवाक्ये ' सच्छन्दसौ ' समानच्छन्दस्के भवेताम् ॥ १९ ॥

स्विष्टकृद्वदानहोमप्रदेशयोर्विशेषमाह-तं वा उत्तरार्द्धादिति । ' उत्तरपूर्वदिशो ' लोकपालवेन रुद्रसम्पत्तय सर्वशास्त्रप्रनिदे, तेन कारणेनापि उत्तरार्द्धादेवावदान, तेनैव होमथ कर्तव्य इत्याह-एतस्यै वै दिश इति । स्विष्टकृद्यागविधानसमये " उत्तरत उपनेपेदे " इत्युक्त्वात् (श० प० ७ अ० ३ ब्रा० ३ क०), " यत् उत्पद्यते, " तं तन एव " समवितम्भम् " इति नियमान् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्तव्यौ । तथा च बान्वायनः-
" यावदविद्वदुत्तरार्द्धान् स्विष्टकृत्स्वत एव होम " इति-(का० श्रौ० सू० ३ अ० ६८-६९) ॥ २० ॥

उत्तरद्वयो प्रदानेऽपि प्रधानहविषां सहामस्पर्शा विधये-स वा अभ्यर्द्धं इवेति । ' इतराम्य ' प्रधान-
' आहुतिभ्य ' सक्तान्तात् ' अभ्यर्द्धं ' सन्निहितप्रदेरा एव न तासां स्थाने । विपद्ये षाधमाह-इतरा इति । ' इतरा आहुतारदु ' यजमानस्य ' पशव ' ' प्रजायन्ते ' ; ता पशुकृतजनका इत्यर्थ । स्विष्टकृद्यागथ ' रुद्रिय ' रुद्रदेवस्य । एव सति यदि ताभि सह स्विष्टकृद्वाहृतिमन्तयोजयेत्, तदा श्रेण सह ' पशून् ' ' प्रसजेद् ' योदयेत् । अत एतेनापराधेन यजमानस्य गृहावस्थिता ' पशव ' ' उपमूर्धमाणा ' समीप एव विपमाणा प्राप्नुयु । तस्मादितराम्यो नानिदूरे शुद्धयान् । तथा च सूत्रम्-" अमसृणामाहुतिभिः " इति (का० श्रौ० सू० ३-७१) ॥ २१ ॥

(त्ये) एष वै सु यज्ञः । (ज्ञो) धेनु तद्देवा दिवमुपोदक्रामन्नेषु ऽआहवनीयोऽयं सु ऽइहाहीयत स गार्हपत्यस्तुस्मादेतं गार्हपत्यात्प्राञ्चमुद्धरन्ति ॥ २२ ॥
तं वा ऽअष्टासु विक्रमेष्वादधीत । (ता) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्यैवैतद्विवमुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

(त्ये) एकादशस्वादधीत । (तै) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रिष्टुभैवैतद्विवमुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगत्यैवैतद्विवमुपोत्क्रामति नात्र मात्रास्ति युत्रैव स्वयं मुनसा मुन्येत तद्वादधीत स यद्वा ऽअप्यल्पकुमिव प्राञ्चमुद्धरति तेनैव दिवमुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

“ यज्ञपरिशिष्टम् ।”

एष वै स यज्ञो येन तद्देवा दिवमुपोदक्रामन्-एष आहवनीयः । अयं य इहाहीयत-स गार्हपत्यः । तस्मादेतं गार्हपत्यात् प्राञ्चमुद्धरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्र्यैवैतद्विवमुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभैवैतद्विवमुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जुगती । जुगत्यैवैतद्विवमुपोत्क्रामति । नात्र मात्रास्ति । यत्रैव

आहवनीयगार्हपत्ययोरेन्यतरस्मिन् हविः-अरणं विधास्यति, तदर्थं तयोरोवाचनप्रदेशपरिमाणं विधत्मानह-एष वा इति । ‘ येन ’ साधनेन ‘ तद्देवाः ’ ‘ दिवं ’ गताः, ‘ स एष यज्ञः ’ खड्ग । एष यज्ञ इत्येतद्विशि-नष्टि-एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादहवनीयस्य यज्ञत्वम् । यत्किञ्च भूमाविवावशिष्टः, ‘ स गार्हपत्यः ’ । ‘ तस्मात् ’ इदानीमपि दिवङ्गन्तुकामाः ‘ एतम् ’ आहवनीयं यज्ञसाधनं ‘ गार्हपत्यात् ’ ‘ प्राञ्चं ’ प्राम्देशं प्रति ‘ उद्धरन्ति ’ यज्ञमानापोद्धरेयुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

उदृत्य प्राच्यां क्रियापुर आर्द्रयात् । इत्यत्र बहून् पशानाहः-समष्टास्त्वित्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्र-म्येते अनेनैवेति न्युन्यत्यैकपादप्रयोगपरिमितोऽस्य उच्यते ‘ कसु पादविधेये ’ (घा० पा० म्वा० प० ४७३) अन्यत्र यजमानसम्मानस्य करणात् । गार्हपत्यमवर्षिहृत्य तयाविधेयु अष्टसु प्रक्रमेषु गतोऽआहवनीयमादधीत । तथा सति तद्वा अष्टसत्त्वायुक्त-‘ गायत्र्यैव ’ ‘ दिवं ’ प्राप्तवान् भवति । तस्माद्वायत्रीनाम्यलामादष्टप्रक्रमपरि-माणान्नानं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमुत्तरवाक्याभ्यां योऽप्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यान्वहवनीयान् पशाननिवायं कर्मणो यावन्नात्र पर्याप्तमिति मन्यते, तावन्नात्रमेव कुर्यादित्याह-नात्रेति । ‘ अत्र ’ आधानविषये अष्टत्वादि-‘ मात्रा ’ ‘ नास्ति ’ शास्त्रतः । अतः स्वेच्छया ‘ यत्रैव ’ देवो

१ “ प्रक्रमेण कर्मणः प्रक्रमः । कर्मणोऽपि प्रक्रमो भवति ” तस्मात्पाद प्रक्रमश्चि शीघ्रकर्मत् ” इत्यादिश्रुतेः (३ । ५ । १ । १) अर्हन्तिषु पुरुषपथमांशः । तस्माद्विधः प्रक्रमः । इति सत्यत्रयसमाधेयिणः । परं वायु दिवसः प्रक्रमो ज्योतिष्टोम एव । आपस्ये तु एकपाद एवेति । तदुक्तं ऋग्वेदेन ऋकसुत्रे “ आधने परिक कुर्याद्विदः वीमिको भवेत् । अत्रैव विद कुर्यात्तस्मै कश्चिदुप ” इति श्रुतं सूत्रे ७. ६. ३५ श्लो. ।

(त्सु) सु हैपु यज्ञ उवाच । नम्रताया वै विभेमीति का तेऽनग्रतेत्य-
भित एव मा परिस्तृणीयुरिति तस्मादेतदग्रिमभितः परिस्तृणन्ति
तृष्णाया वै विभेमीति का ते तृतिरिति ब्राह्मणस्यैव तृतिमनुत्प्येयमिति
तस्मात्सुस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्प्यितवै ब्रूयात् यज्ञमेवैतत् तर्पयति ॥२८॥१॥

इति पृथप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । (७. ३.)

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं वोपसं वा मिथुन्येनया
स्यामिति तां सुम्बभूव ॥ १ ॥

स हैपु यज्ञ उवाच । नम्रताया वै विभेमीति । का तेऽनग्रतेति । अभित एव मा परिस्तृणीयु-
रिति । तस्मादेतदग्रिमभितः परिस्तृणन्ति । तृष्णाया वै विभेमीति । का ते तृतिरिति । ब्राह्मणस्यैव
तृतिमनुत्प्येयमिति । तस्मात् सुस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्प्यितवै ब्रूयात् । यज्ञमेवैतत् तर्पयति ॥ २८ ॥

ब्राह्मणः प्रांशिन्नहरणम् ।

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ—दिवं वा, उपसं वा मिथुन्येनया स्यामिति । सां संबभूव ॥१॥

कस्मा उचित इति तत्राह—तस्मै वा इति । असौ नृत्स्य होमाद्योचित इत्यर्थः । अथवा एव व्याख्येयम् ।
“ आहवनीयो वा एष ” इति मुख्य आहवनीय एवोच्यते । यस्मान् ‘ एष आहवनीयः ’ आहवनीर्हः, अत एष
पक्ष्य हविषो होनाय योग्यः ; न त्वाप्तस्य पाकायेति अग्निद्रव्यभेदेषुपुपतिसम्भवाच्छूयणस्यैच्छिकत्वमाह—अतो
यत्तरयेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथाग्नेः परित्तरण विधातुमाह—स हैपु इति । ‘ यज्ञः ’ अग्निः; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । ‘ नम्रता ’
प्रावरणराहित्यम् । अग्नेर्नम्रत्वपरिहारमज्ञानानां पृच्छन्ति—का त इति । ‘ अनम्रता ’—इति श्चेदः । तस्मादिति ।
परित्तरणविधिः । इष्टपञ्चमूत्रब्राह्मणमंत्राणां विधातुमाह—तृष्णाया इति । भिक्षुपन्थासप्तस्थावश्यपरिहर्तव्यत्व-
द्योनार्यः । कः परिहारस्तृष्णाया इति पृष्ट आह—ब्राह्मणस्यैवेति । ‘ एव ’—कारेण स्वतर्पणादपि ब्राह्मण-
तर्पणमेव श्रेय इत्ययमर्थो द्योतते । ‘ ब्राह्मणस्य ’—इति जलावेकत्वचनम् (पा. सू. १ । ३ । १८) ब्राह्मण-
मित्यभिधानात् । तस्मादिति । ‘ ब्राह्मण तर्पयितवै ब्रूयात् ’ यजमान इति शेषः ‘ एतत् ’ एतेन । ब्राह्मणतर्पणेन
‘ यज्ञमेव ’ अग्निमेव ॥ २८ ॥ १ ॥ (७. ३.) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमकाण्डे

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ •

(प्रांशिन्नब्रह्मणो मागवदसम् । तत् द्वित्वे येन पत्न्येन उत्पन्नं प्रांशिनहरणम् । तत्र आदर्यैतत्तं वर्तुलं चमसवस्य बह-
वसं वा स्यात्तस्य भवति । का. श्रौ. सू. १ । ३ । ४०—४१ । इत्येव ।
प्रांशिन्नब्राह्मणमेतत् । तत्र रौद्रस्येधोनेनैकं प्रजापतेर्यज्ञस्य शत्यात्मकं निरवदेयम् । ब्रह्मणा च सवितृप्रयत्नेन
सृष्टस्यतिरूपेण प्राशनीयमित्येतदाख्यानानेन दस्यते । ‘ प्रजापतिः ’ प्राणविण्डुलोकत्रयज्ञानाम्, अग्नि-

१—प्रांशिनं ब्रह्मणो मागवदसम् । तत् द्वित्वे येन पत्न्येन उत्पन्नं प्रांशिनहरणम् । तत्र आदर्यैतत्तं वर्तुलं चमसवस्य बह-
वसं वा स्यात्तस्य भवति । का. श्रौ. सू. १ । ३ । ४०—४१ । इत्येव ।

•—अप्येतेषु सर्वेषु पुस्तकेषु शतपथब्रह्मणोपनिषत्प्रथमकण्डस्यैतदनेनैव सायणभाष्ये दस्यते । अप्येतेषु कण्डस्यमाग्नि-
पर्यन्तं इतिस्मृतं इत माध्यमेन सर्वे विद्यते । अतस्तदेव संश्रयते । “ कण्डस्यात्सिद्धं सायणैवं माध्यं दस्यत्यतस्तुपुपतिरिति
अतस्य तदनेके च वाच्यत्वप्रजापतौ प्राच्यवैदिकवाङ्मयसंबोधकैः ॥ इति ॥

तद्दे देवानामाग ऽवास । यु ऽइत्यथं स्वां दुहितरमस्माकथं स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुः । (यौ) योऽयं देवः पशूनामीष्टेऽतिसन्धं वा ऽअयं चरति यु ऽइत्यथं स्वां दुहितरमस्माकथं स्वसारं करोति विष्येममिति तथं रुद्रोऽभ्यायत्य विव्याध तस्य सामि उतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तदास ॥३॥
तस्मादेतद्वृषिणाम्यनूक्तम् । पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कुन्द्मया उतः सज्जमानो निषिञ्चदिति तदाग्निमारुतमित्युक्तं तस्मिंस्तद्व्याख्यायते यथा तद्देवा उतः प्राजनयँस्तेषां यद्वा देवानां क्रोधोव्येद्वय प्रजापतिमभिष-
ज्यंस्तुस्य तथं शल्यं निरकृन्तन्त्स वै यन्न ऽएव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

तद्दे देवानामाग आस-य इत्यं स्वा दुहितरमस्माक स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा ऊचुर्योऽयं देवः पशूनामीष्टे-“ अतिसन्धं वा अयं चरति-य इत्यं स्वां दुहितरमस्माकं स्वसारं करोति, विष्येममिति ” । त रुद्रोऽभ्यायत्य विव्याध । तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द, तथे-
न्नूनं तदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतद्वृषिणाम्यनूक्तम्-“ पिता यत् स्वा दुहितरमधिष्कुन्द्मया रेतः सज्जमानो निषि-
ञ्चत् ” इति । तदाग्निमारुतमित्युक्तम् । तस्मिंस्तद्व्याख्यायते-यथा तद्देवा रेतः प्राजनयन् । तेषां
प्याजवान्, 'दिव वा एषम वा' लोकान्मना दिवम्, काला मना एषमम्, प्राणपिष्वा मना ऋक्षेभ्यो मृगो रोहि-
तम्, रोहिणी नाम नक्षत्रम्, यज्ञानना वाचम् । कथमभिदप्यौ ! 'निधुनी' निधुनवान् 'एनया' 'स्यामिति'
'सा' सम्भूय सज्जत ॥ १ ॥

तद्दे देवानाम् । 'तद्' दुहितरमद 'देवानां' चेति 'आग' अपरधो बभूव । अपरधी सर्वमेवं
'करोतीति' ॥ २ ॥

ते ह देवाः । 'योऽयं देव पशूनामीष्टे तम्' ऊचु '—' अतिसन्धं' सन्धा सन्धान मर्यादा व्यवस्था,
'दुहिता न गन्तव्या'—इति, अतीत्य सन्धानं तमनिसन्धं सत्करणम् । मर्यादा मर्यादा 'अयं चरति' तत्-
त्वापरधित्वान्निप्रहार इति 'विष्य रमन्' । 'व्य-सादने' (वा पा. दि. प. ७९) ताडयेद्युगेति ।
यज्ञाच्चुष्टिमवित्तम्यतामनकानां चेदितम् 'त' 'रुद्र' आह्वय इव विद्वान् । 'तथेन्नूनम्' । रुद्रोऽभ्या-
जयतार्थं (निरु. १ । ३ । ९) 'नून'—इन्द्रो यस्मादयं (निरु. १ । २ । ४) यस्मात् तथैव
'तदास' ॥ ३ ॥

तस्मादेतद् । 'तस्यात्' तन् 'वृषिणा' मन्त्रैः 'अभ्यनूक्तम्' । 'पिता' प्रजापति 'स्वां दुहितरम्'
'अधिष्कुन्' अविस्त्र, तथा च 'सज्जमानः' सज्जत सन्, 'इयया' इययां प्रथिव्या यत् 'रित' 'निषि-
ञ्चत्' अभिषिञ्चतम् । तस्मादेतत् "साथोऽजनयन् रुद्र देवा बालोऽपतिं व्रतया निरतञ्चन्"—इति (ऋ.
स १० । ११ । ७) (दे. ब्रा. ३ । ३ । ९) 'तदाग्निमारुतमिति' नमसा 'एक्यं' शक्यम् ।

(स्ते) ते होचुः । (रु) उपजानीत युयेवं नामुयासत्कुनीयो डाहुतेर्ब-
भेदं स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । (भ्रु) भुगायेनदक्षिणत ऽआसीनाय परिहरत तद्भुगः प्राशि-
प्यति तद्यथाहुतमेवं भविष्यतीति तद्भुगाय दक्षिणत ऽआसीनाय पर्था-
बहस्तद्भुगोऽवेक्षाश्वके तस्याक्षिणी निर्ददाह तयेभूनं तदास तस्मादाहु-
रन्ध्रो भुग इति ॥ ६ ॥

ते होचुः । (नो) नो न्वेवात्राशमत्पूष्ण ऽएनत्परिहरतेति तत्पूष्णे पर्था-
जहस्तत्पूषा प्राज्ञ तस्य दत्तो निर्मघान तयेभूनं तदास तस्मादाहुरनुक्तकः
पूषेति तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति यथादुन्तकायैवम् ७

(न्ते) ते होचुः । (नो) नो न्वेवात्राशमद्बृहस्पतय ऽएनत्परिहरतेति तद्
बृहस्पतये पर्थाजहः स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत्सविता वै
देवानां प्रसवितेर्दं मे प्रसुवेति तदस्मै सविता प्रसविता ग्रासुवत्तुदेनर्थे
सवितृप्रसूतं नाहिनत्तोऽर्वाचीनर्थे शान्तं तुदेतन्निदानेन अत्प्राशिन्नम् ॥ ८ ॥

यदा देवानां क्रोधोऽप्येद्-अय प्रजापतिमभिपज्यन् । तस्य तं शल्यं निरकृन्तन्, स वै यज्ञ एव
प्रजापतिः ॥ ४ ॥

ते होचुः—उपजानीत ययेवं नामुयासत्, कनीयो डाहुतेर्बेदे स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः—भुगायेनदक्षिणत आसीनाय परिहरत, तद्भुगः प्राशिष्यति, बृहस्पथाहुतमेवं भविष्य-
तीति । तद्भुगाय दक्षिणत आसीनाय पर्थाजहः; तद्भुगोऽवेक्षाश्वके, तस्याक्षिणी निर्ददाह, तयेभूनं
तदास । तस्मादाहुरन्ध्रो भुग इति ॥ ६ ॥

ते होचुः—नो न्वेवात्राशमत्, पूष्ण एनत् परिहरतेति । तद् पूष्णे पर्थाजहः, तद् पूषा प्राज्ञ, तस्य
दत्तो निर्मघान, तयेभूनं तदास । तस्मादाहुरनुक्तकः पूषेति । तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति, प्रपिष्टाना-
मेव कुर्वन्ति, यथा अदन्तकाय-एवम् ॥ ७ ॥

ते होचुः—नो न्वेवात्राशमत्, बृहस्पतय एनत् परिहरतेति । तद् बृहस्पतये पर्थाजहः । स बृह-
स्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुवेति । तदस्मै सविता

‘ तस्मिन् ’ ‘ तद् ’ विमन्याह्वयते । ‘ यथा ’ ‘ तत् ’ ‘ रतः ’ ‘ देवाः ’ प्रजनितवन्त इत्याह्वानशेष-
योजना । यज्ञस्य अक्षरतायै ‘ स वै यज्ञ एव ’ इत्याह्वानस्य प्रकृतसम्बन्धोपदेशः ॥ ४ ॥

ते होचुः । प्रपेदमिति । मद् ‘ इदम् ’ एषेरनीकं यज्ञरसवितिसम्, तद् ‘ यथा ’ ‘ न ’ दृया स्यात्,
‘ यथा ’ च प्रवान्नाहुतेर्न महत् स्यात्, तथा उपायं आनीतेति ‘ ते ’ देवाः ‘ ऊचुः ’ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ते होचुर्नो न्वेव । प्रायः प्रसन्न एव ब्राह्मणतोषः, किञ्चिन्नु वक्ष्यामः । ‘ नो ’—इति प्रतिषेधः (निर. १।
४। ३७ ॥ वा. १३। ४। ९) : ‘ नु ’—इति वाक्यपूरणः (निर. १। २।) “ नु इत्येषोऽनेककर्मा ” ।

‘ अक्षमत् ’ न अक्षन्तम् । ‘ दतः ’ दन्तम् । ‘ प्रपिष्टानां ’ तण्डुलानामिति शयः ॥ ७ ॥

‘ न अहिनत् ’ । हिनोतेहिषाकमगः (सिचं. ४। ३। ९४) । न हतवान् ‘ ततोऽर्वाचीनम् ’ । बृह-

(११) यत्प्राशित्रमवद्यति । यदेवात्राविद्धं यज्ञस्य यद्दुद्रियं तदेवैत-
द्विर्मिमीतेऽथाप ऽत्रुपस्पृशति शान्तिद्रापस्तुदष्टिः शमयत्यथेडां पशू-
न्तसमवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् (११) तथा शल्यः प्रच्यवते तस्माद्याव-
न्मात्रमिवैवावद्येदन्यतउत ऽआज्यं कुर्यादधस्ताद्वोपरिष्टाद्वा तथा खड-
न्निस्तरणवद्भवति तथा निस्त्रवति तस्मादन्यतउत ऽआज्यं कुर्यादधस्ता-
द्वोपरिष्टाद्वा ॥ १० ॥

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्द्विषोवदायुषोपरिष्टादाज्यस्याभिधार-
यति तद्यथैव यज्ञस्यादानमेवमेव तत् ॥ ११ ॥

प्रसविता प्रामुवत् । तदेनं सविष्टममूर्तं नाहिनत् । ततोऽर्वाचीनं शान्तम् । तदेतन्निदानेन-यत्
प्राशित्रम् ॥ ८ ॥

स यत् प्राशित्रमवद्यति । यदेवात्राविद्धं यज्ञस्य-यद्दुद्रियं, तदेवैतद्विर्मिमीते । अथाप उपस्पृशति ।
शान्तिरापः । तदष्टिः शमयति ॥

इडाकर्म ।

अथेडा पशून् समवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । तथा शल्यः प्रच्यवते । तस्माद्यावन्मात्रमिवैवावद्येत् । अन्यतरत
आज्यं कुर्यात्-अधस्ताद् वा, उपरिष्टाद् वा । तथा खडन्निस्तरणवद्भवति, तथा निस्त्रवति । तस्मा-
दन्यतरत आज्यं कुर्यात्-अधस्ताद् वोपरिष्टाद् वा ॥ १० ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य, द्विर्द्विषोवदाय, अयोपरिष्टादाज्यस्याभिधारयति । तद्यथैव यज्ञस्याव-
दानम्-एवमेव तत् ॥ ११ ॥

एतत्प्रदाननादर्वक्तुं ' शान्तम् ' । तदेतन्निदानेनेति । इतिहासमुपसङ्गन्याविदेवज्ञानाय प्राशिता प्राप्ते-
ऽस्तेति ' प्राशित्रम् ' । " अणुप्रकरणे अग्निप्रदादिभ्य उपसख्यानम् " -इति (पा. ६. ९ । १ । ९७ वा. १)
हि स्तरन्ति ॥ ८ ॥

स यत् । यदेवात्रेति । नसारस्वमावाद् यदत्र किञ्चिदशान्तं ' तत् ' ' निर्मिमीते ' बहिष्करोति, निष्क-
र्षतीत्यर्थं । ' अथ ' ' अथ उपस्पृशति ' अध्वर्युः । अथेडां पशूनििति । पशुत्वमिडाया प्रतिद्वत् ।
(ऐ. ब्रा. २ । ४ । १) (तै. स. २ । १ । ७ । ३ ।) पशवश्च इत्यादश्चर्णाया, अतो इद्विषे प्राशित्रे दत्ते
अप उपस्पृश्य ' इडामवद्यति ' ॥ ९ ॥

स वै । इडावदानार्थतामुपहारार्थनस्य दर्शयति- ' खड् ' । " खड-स्थेयं द्विसायाब " (धा. पा.
म्वा ५ ९०) अल्पतरत्वाद्द्विपरिष्ठादानकम्, ' निस्तरणवद्भवति ' इतरया तु चतुर्गुणीत महत्त्वाद्वा
स्यादित्यभिप्राय ॥ १० ॥

स आज्यस्य । -इति वचनत्वं विकल्प्य पूर्वेषु सह ॥ ११ ॥

१- ' अथ उपस्पृश्येयं पशुत्वमिवैवादि ' का श्री सू. ३ । ५४ ॥

(त्त) तत्र पूर्वैण परिहरेत् । (त्यू) पूर्वैण हुके परिहरन्ति पुरस्ताद्धे प्रत्युञ्चो यजमानं पशुव उपतिष्ठन्ते रुद्रियेण इ पशून्प्रसजेद्यत्पूर्वैण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशुव उपमूर्धमाणां ऽईयुस्तस्मादित्येव तिर्यक्प्रनिहीत तथा इ रुद्रियेण पशूञ्च प्रसजति तिर्यग्वैतं निर्निमीते ॥ १२ ॥

तत्प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णातीति ॥ १३ ॥

तद्यथेवादी बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेऽं मे प्रसुवेति तद्स्मे सविता प्रसविता प्रासुवज्जदेन^१ सवितृ-प्रसूतं नाहिनदेवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां प्रसवितेऽं मे प्रसुवेति तद्स्मे सविता प्रसविता प्रसीति तदेन^१ सविनु-प्रसूतं न हिनस्ति ॥ १४ ॥

तत्प्राश्नाति । (त्य) अग्नेष्टास्येन प्राश्नामीति न वा ऽअग्निं किञ्चन हिनस्ति तयो हिनमेतन्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

तत्र पूर्वैण परिहरेत् । पूर्वैण हुके परिहरन्ति । पुरस्ताद्धे प्रत्युञ्चो यजमानं पशुव उपतिष्ठन्ते । रुद्रियेण इ पशून् प्रसजेत्-एतत् पूर्वैण परिहरेत्, तेऽस्य गृहाः पशुव उपमूर्धमाणा ईयुः । तस्मादित्येव तिर्यक् प्रनिहीत । तथा इ रुद्रियेण पशूञ्च प्रसजति । तिर्यग्वैतं निर्निमीते ॥ १२ ॥

तत् प्रतिगृह्णाति-“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाति ”-(वा. सं. २ । ११) इति ॥ १३ ॥

तद्यथेवादी बृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता-इदं मे प्रसुवेति, तद्स्मे सविता प्रसविता प्रासुवत् । तदेनं सवितृप्रसूतं नाहिनत् । एवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति । सविता वै देवानां प्रसविता-इदं मे प्रसुवेति । तद्स्मे सविता प्रसविता प्रसीति । तदेनं सवितृप्रसूतं न हिनस्ति ॥ १४ ॥

तत् प्राश्नाति-“ अग्नेष्टास्येन प्राश्नामि ”-(वा. सं. २ । ११) इति । न वा अग्निं किञ्चन हिनस्ति, तयो हिनमेतन्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

तत्र पूर्वैण । ' इत्येव ' -इत्यमिनपेन अन्वयुर्मन्त्रं दर्शयति । एवमेवाच्युत्संबरेण ' तिर्यक् प्रजहीत ' ।

“ अह्नाद्-गती ” (धा. पा. ज. आ. ७)-प्रगच्छेत् प्राशितम् ॥ १२ ॥

तत्प्रतिगृह्णाति ।-इत्यत आरभ्य ऋक्वं प्राय आप्यायनमातेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

१-“ अच्युत्संबरेण प्रसवे प्रसव पूर्वैके ” का. श्रौ. सू. १ । ७४ ॥ २-“ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ” का. श्रौ. सू. १ । १० । ३८ । ३५ । ४० इत्यर्त्तलिङ्गानि ।

तद्य दृष्टिः स्वादेत् । (द्वे) नेन्म ऽइदृत् रृष्टियं दतो हिनसादिति
तस्मान्न दृष्टिः स्वादेत् ॥ १६ ॥

(इ) अथाप ऽद्याचामति । श्रान्तिशुपस्तुदृष्टिः श्रान्त्या शमयतेऽय
परिक्षाल्य पात्रम् ॥ १७ ॥

(म्) अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यजुस्य दक्षिणत ऽधास्ते-
ऽभिगोप्ता तु ऽएते भागं प्रतिविदान् ऽधास्ते युत्प्राशित्रं तुदस्मै पर्याहार्यु-
स्तत्प्राशीडय अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदुत् ऽऊर्ध्वस्त-
स्मितं यजुस्य तदभिगोपायति तस्माद्वा ऽअस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै वार्चयम् ऽएव स्याद् । (ब्र) ब्रह्मन् यस्यास्यामीत्यैतस्माद्ब्रह्मसो
विवृहन्ति वा ऽएते यज्ञं क्षण्वन्ति ये मध्ये यजुस्य पाकयज्ञिययेदया
चरन्ति ब्रह्मा वा ऽऋत्विजां भिषक्तमस्तद्ब्रह्मा सुन्दधाति न इ सुन्दध्या-
द्यद्वावद्यमान ऽआसीत् तस्माद्वाचंयम् ऽएव स्यात् ॥ १९ ॥

तद्य दृष्टिः स्वादेत्, नेन्म इदं रृष्टियं दतो हिनसादिति । तस्मान्न दृष्टिः स्वादेत् ॥ १६ ॥

अथाप आचामति । शान्तिशुपः । तदृष्टिः श्रान्त्या शमयते । अथ परिक्षाल्य पात्रम् ॥ १७ ॥
अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यजुस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता । स एते भागं प्रति-
विदान् आस्ते यद् प्राशित्रम् । तदस्मै पर्याहार्युः । तद् प्राशीत् । अथ अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति,
तेन भागी सः । यदुत् ऊर्ध्वस्तस्मितं यजुस्य, तदभिगोपायति । तस्माद्वा अस्मै ब्रह्मभागं
पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै वार्चयम् एव स्याद्—“ ब्रह्मन् यस्यास्यामि ”— इत्यैतस्माद् ब्रह्मसः । विवृहन्ति वा
एते, यज्ञं क्षण्वन्ति—ये मध्ये यजुस्य पाकयज्ञिययेदया चरन्ति । ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः । तद्
ब्रह्मा सुन्दधाति । न इ सुन्दध्याद्—यद्वावद्यमान आसीत् । तस्माद्वाचंयम् एव स्यात् ॥ १९ ॥

अथापः । ‘ अथ परिक्षाल्य पात्रम् ’ ‘ नाभिमालयते ’—इति शाखात्परत् लच्छेपः ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागम् ।—इत्यान्वयवम् । ‘ प्रतिविदान् ’ जानन्, एत मे माग एत्याशयः । पूर्वम्
‘ आस्ते ’ । ‘ पर्याहार्युः ’ पर्याहरन्ति । ‘ प्राशित्रम् ’ प्राशित्रवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन ‘ मागी ’ । स्वच्छिन्ने-
नैव यज्ञयेन ‘ गोपायति ’ ॥ १८ ॥

स वै वार्चयम् । वाच यच्छान्तिं “ वाचि यमो ऋते ” इति (पा. सू. ३ । २ । ४०) “ वाचयामुद-
न्दतो व ” इति पा. सू. ६ । ३ । १९) ‘ वाचयम् ’ असप्तन्वत्प्रादुरात्मयति, एतन्तो वार्चयम्,

१-‘ अथाप पात्रं नभिमालयते ’ इत्यादि का. श्रौ. सू. १ । ४ । ११२-‘ अगमले यज्ञियते ’ का श्रौ. सू. ३ । १ । १ ।
२-‘ वाचयामुदन्दतो व ’ ‘ वाचयाम् ’ इति का. श्रौ. सू. ३ । १ । १११ । ११४ ।

(त्स) स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत् । (ज) तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥२००

स यत्राह—ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति तद्ब्रह्मा जपत्येतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहु-
रिति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽडुति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तद्य ऽएषु देवानां ब्रह्मा तस्मा
ऽएवैतत्प्राह तस्मादाह बृहस्पतये ब्रह्मण ऽडुति तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं
तेन मामवेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २१ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्येति । मनसा वा इदं सुर्वमाप्तं तन्मनुषैवैत-
त्सुर्वमाप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधात्विति

स यदि पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्—तत्रो वैष्णवीमृचं वा, यजुर्वा जपेत् । यज्ञो वै विष्णुः ।
तद्यज्ञं पुनरारभते, तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यत्राह “ ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति ”—तद् ब्रह्म जपति—“ एतं ते देव सवितर्यज्ञं
प्राहुः ”—(वा० सं० २ । १२) इति । तत्सवितारं प्रसवायोपधावति । स हि देवानां प्रसविता ।
“ बृहस्पतये ब्रह्मणे ”—(वा० सं० २ । १२) इति । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तद् एव
देवानां ब्रह्मा तस्मा एवैतत् प्राह । तस्मादाह बृहस्पतये ब्रह्मण इति । “ तेन यज्ञमव, तेन
यज्ञपतिं, तेन मामव ”—(वा० सं० २ । १२) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २१ ॥

“मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्येति”—(वा०सं०२।१३) इति । मनसा वा इदं सुर्वमाप्तम् । तन्मनु-
षैवैतत्सुर्वमाप्नोति । “बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधात्विति”—(वा०सं०२।१३)

ब्रह्मा स्यात् । कियन्त कालम् । ‘ ब्रह्मन् ’ प्रस्थास्यामीति ‘ आ एतस्मान् ’ ‘ ब्रह्मन् ’ अन्वयुवचनात् ।
अभिविधावाह न मर्यादायाम् ; इतः । सन्धानवचनात् । ‘ विश्वहित ’ विश्विच्छन्ति । ‘ श्रण्वन्ति ’ हिसन्ति ।
‘ वे ब्रह्मन् यज्ञस्य ’ ‘ पाक्यर्हयिया ’ पाक्यर्हया बिलश्रणया ‘ रडया ’ ‘ चरन्ति ’ । पाक्यर्ह्ये इतरोषो
मभ्यते, इडाहृतरोषो मभ्यते; तेन पाक्यर्ह्येऽनुच्यते । “ ब्रह्मा वा ऋत्विजां मिषक्तमः ” अतिशयेन यज्ञस्य
विक्रान्तिता; स हि प्रायश्चित्तर्यज्ञं मिषज्यमोन्वयिप्रायः । ततः किम् ? यद् वाच्यमो भवति, ‘ सद् ’ तेन
‘ ब्रह्मा ’ यज्ञं ‘ सन्दधाति ’; अन्वयात् तु तेन सन्दध्यात् । ‘ यद् ’ यदि ‘ वाच्यमानः ’ पुनः पुनर्वदमानः ‘ आसीत् ’ ॥ १९ ॥

स यदि पुरा १—इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ २० ॥

स यत्राह । इत्यनुयाजप्रसवविधिः । नात्र तिरोहितमिति । विस्पष्ट एवार्थः । कथं सविता । उच्यते—
यस्यात् ‘ ते ’ मुभ्यम् ‘ एते ’ अप्वर्षवो ‘ यज्ञं प्राहुः ’, ‘ बृहस्पतये ’ च, न मह्यं मनुष्याय, ‘ तेन ’ कारणेन
त्वमनुष्याय यज्ञदीनिव पालय (को. श्रौ. सू. २ । ४२) ॥ २१ ॥

मनो जूतिः । ‘ मनः ’ च देवानां ‘ जूतिः ’ गन्त्री । ‘ जुषताम् ’ प्रीयतां तृप्त्वाज्येन । ‘ बृहस्पतिः ’

यद्विवृढं तत्सुन्दधाति विश्वे देवास ऽइह मादयन्तामिति सुर्वं वै विश्वे
देवाः सुर्वेषुवैतत्सुन्दधाति स यदि कामयेत ब्रूयात्प्रतिष्ठेति युद्यु कामये-
तापि नाद्रियेत ॥ २२ ॥ २ ॥

इति पष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

इति । यद्विवृढम्, तत्सुन्दधाति । “ विश्वे देवास इह मादयन्ताम् ”—(वा० सं० २ । १३)
इति । सर्वं वै विश्वेदेवा । सर्वेषुवैतत् सुन्दधाति । स यदि कामयेत ब्रूयात्—“ प्रतिष्ठा ”—(वा०
स० २ । १३) इति । यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ २२ ॥

च ‘ यज्ञ ’ ‘ तनोतु, स दधातु ’ च । ‘ विश्वे ’ च ‘ देवा ’ तृप्यन्तु, त्वयाऽनुज्ञातेऽर्च्यो । तस्मादनुजानी-
हीन्पमिप्रायमालक्ष्य संवितु, भव्य ब्रह्म आह—सार्वाभ्यादहम् संविता, ततश्च ‘ प्रतिष्ठा ’ अर्च्यो । अति-
समत् लोट् (पा सू. ३ । २ । १६३) ॥ २२ ॥ २ (७. ४.)

इत्याचार्यहारस्वामिन कृतौ शतपथब्राह्मणे सप्तमाध्याये ऋषिर्षं ब्राह्मणम् ॥

नागम्बामिसुनोऽव या पाराशर्यो वसन् हरि ।

शुष्यर्षं दर्शयामास शक्तिं पौष्करायक ॥

श्रीमतोऽवन्तिनापम्य विक्रमार्षम्य भूपते ।

धर्माप्यक्षो हरिस्वामी स्यार्यच्छातपथी श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहारस्वामिन कृतौ शतपथब्राह्मणे सप्तमाध्याये समाप्त ॥ ७ ॥

अथ प्रथमकाण्डे अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

मुनये ह्ये प्रानुः । (२) अग्नेरग्वमुदकमाजदुर्धुधेयुं पाणिभ्यामग्वेजना-
यादुरन्त्येणं प्रत्यागत्रेनिगानस्य मुत्स्यः पाणी ऽभ्यापेदे ॥ १ ॥

ए दास्मि व्यानमुवाद् । निभृष्टि मा पारयिष्यामि त्येति कुस्मान्ना पार-
यिष्यतीत्योषु ऽहमाः पुज्याः प्रजा निर्जोडा सतस्त्वा पारगितास्तीति
कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥

ए हांयान । याग्रे शुक्लका भवामो वदी ये नस्त्यागत्वाभ भयत्युत मुत्स्य
ऽप्य मुत्स्यं गिलति कुम्भ्यां ग्रामे निभरासि ए यदा ग्रामतिव्युर्दा ऽभुम
कथं सत्या सत्या मा निभरासि ए यदा ग्रामतिव्युर्दा ऽभुम मा समुद्र-
मभ्युपहरसि एहिं प्रा ऽअतिनाशो भगितास्तीति ॥ ३ ॥

मनवे ह वै प्रातःकरोभ्यामुदकमाजदुः-मनवेर् पाणिभ्यामग्वेजनायादुरन्ति-एवम् । तस्याग्ने-
निगानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे ॥ १ ॥

ए दास्मि दासमुवाद्-“ किमुद्दि मा, पारयिष्यामि स्वा ” इति । ‘ करमाग्या पारयिष्यसि ’
इति । ‘ अग्नि इत्याः सजाः प्रजा निर्जोडाः सतस्त्वा पारगितासि ’ इति । कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥

ए होराण-“ यावद्दु वै शुक्लका भवाभः,-मदी वै मत्स्यारसाश्च भवति,-उत मत्स्य एव मत्स्ये

मनवे ह वै । एवमाभरणेणम् । तानेवातां मानवीमिडां देवतां क्तु “ मानवी धृतादी गीवारदजी ” इत्ये-
तामि च निभरराति व्याख्यातुमितिहासः प्रकृतः । ए चेतिहासः प्रकृत एव, किमिदु दर्शयामः ‘ मनवे ’
देवराणां, सादर्यं अत्रुणी, (पा. १८, २ । ३ । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६) अग्नेरग्वे हस्तापेदे-यवनेभ्यम् । कल्पे
कथः । (पा. १८, २ । ४ । ७०) ‘ आजदुः ’ आनीतवन्तः, परिचारकाः । ‘ ग्या ’ ‘ २१ ’ अत्रुणा ‘ पाणि-
भ्याम् ’ हस्तार्थं यदग्ने वने तस्यै ‘ आदुरन्ति ’-समा आजदुः । ‘ तस्य ’ मनोः प्रजापतः ‘ मत्स्यः ’
‘ पाणिः ’ प्रजाः । भावनोऽग्नेरप सिद्धवर्षं देवतैव मत्स्यभ्योपाजयाम् ॥ १ ॥

ए दास्मि । ‘ सा ’ मत्स्यः ‘ अग्ने ’ मनवे ‘ यावद् ’ उरितवान् कोदशीम् । ‘ विशुद्धि ’ मुपाण
(पुण्यीदि) ‘ या ’ माद् । किमर्थम् । ‘ पारयिष्यामि ’-“ पाव-रचणे ”- (पु. प. ११) रत्रिष्यामि ‘ स्वा ’
‘ रति ’ । ‘ करमाद् ’ इ इति मन्त्रेणुमभः (पा. १८, (१४ । ११) । मदीति ‘ औपः ’ अरकाद्वातः,
ए एवमाह्लात्सर्ववितरिणीः ‘ मूनाः ’ जि.वेदे कोटा-देवस्यैव आनीतः, सत्यस्यैवदेवस्य आनीतः
‘ रति ’ मत्स्यवतः । ‘ कमाद् ’ इ इति मनोः प्रभः-कथं तत् ‘ भृतिः ’ भरणम्-पुष्टिः ‘ इति ’ ॥ २ ॥

ए होराण । ‘ होराणाः ’ क्षुद्रकाः-अल्पकाः ‘ माद् ’-इति । ‘ गिलति ’ “ गृ निगले ” (प्र. प.,
१२०) निगिलति । ‘ निभरासि ’ अन्वेषणम् (पा. १८, २ । ३ । १ । २ । ३) जिज्ञेते हेद्, (पा. १८, २ । ४ । ७०)

१-मनवेभ्येभ्यम् ‘ वासिभ्यामि ’ इत्येव तु कथितम् । २-“ याव हीर कर्मे-समाप्तौ ” इति क्वचित् पु. प. १७० भा. ॥

शुश्रूष इषु ऽआस । स हि ज्येष्ठं वृद्धं त्रयेतिथीं समां तदौष ऽआ-
गन्ता तुन्मा नावमुपकल्प्योपासासै सु ऽऔष ऽवृत्तियते नावमुपासासै
तुतस्त्वा पारयितास्मिँति ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार । सु यतिथी तत्सुमां परिदिदेश
ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासासै सु ऽऔष वृत्तियते नावमुपादे
तस्य मत्स्य उपन्यापुष्टुवे तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच तुनेत-
मुत्तरं गिरिमतिदुद्राव ॥ ५ ॥

गिलति, कुम्भ्या माप्रे विभरासि । स यदा तामतिवर्द्धे, अथ कर्षू खात्वा तस्यां मा विभरासि ।
स यदा तामतिवर्द्धे, अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि । स हि वा अतिनाष्टो भवितासि " इति ॥ ३ ॥

शश्रूष इषु आस, -स हि ज्येष्ठं वर्द्धते । " अथ इतिथीं समां तदौष आगन्ता, -उन्मा नाव-
मुपकल्प्योपासासै, स औष उत्थियते नावमुपासासै, तुतस्त्वा पारयितासि " इति ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार । स यतिथीं तत्सुमां परिदिदेश -ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपा-
सासै । स औष उत्थियते नावमुपादे । तं स मत्स्य उपन्यापुष्टुवे । तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रति-
मुमोच । तुनेतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव ॥ ५ ॥

विश्रुषा-पुष्पीया । एवमेव 'अन्यवहरासि,' 'उपासासै' 'आपयामि' इति न्यास्येयानि । 'अतिवर्द्धे'
अतिनेत्य बर्द्धितार्थमिति प्राप्ते " यदायशोरिच उपनस्यानम् " (पा. सू. ३. ३. १४७. वा.) ततश्च
'लिष्टे' लेट् (पा. सू. ३. १. ४. ७) इति यदायोगे लेट् । 'कर्षू' (नि. ३. १. २३. ९) खानिका ।
अर्थातो नाष्टाद् नायसिनु-इति 'अतिनाष्ट' ॥ ३ ॥

शश्रूष । शश्रूषोऽत्र सामर्थ्यात् शिश्रुवचन- । 'शष' महामस्य, शिश्रुनेव महामन्त्रोऽत्रावर्षति-
स्यर्थ । अथ कस्मान्न शिश्रुमेव महामस्य शृष्ट ! 'हि' यस्मात् 'स' 'ज्येष्ठ' बृहत्तमं वर्द्धते ; सर्व
एव हि अत्रचरा अनिशयेन वर्द्धते, स तु मत्स्यखादनाष्टुवाव बृहत्तम वर्द्धत इति ध्रुतिवचनम् । 'अपेतिथिम्'
इति मत्स्यवचनम्-अयमपि समुद्रमभ्यवहने 'रतिथिम्' इत्यभिनय, तेन सङ्घेषां समां दक्षितवान् ; स्वर्तानां
दशानां द्वादशानां वा शृणो-इतिथी-इदम् दशादेशाच्छादत, (पा. सू. १. ३. ३. १) टिच्चाद् ङि
(पा. सू. ४. १. १. १९) इत्यतिथयो यस्यां सा-इतिथीति केचुदिकोषेऽत्र, तेनैवपि इपतिथीं यावतिथीं
तावतिथीमिति प्राप्ते छान्दसो यशाष्टवशन्दलोष । समा सेवत्तर, ताम् 'समाम्' समापानित्यर्थ, 'तत्' स
इति लिङ्गन्वत्यप -स पूर्वोक्त 'औष' 'आगन्ता,' 'तत्' तदा 'नावम्' उपकल्प्य 'माम्' उपासासै
उपासासिया । 'औषे' शोथियते तां 'नावम्' स्वम् 'आपयामि' आसोदेरित्यर्थ ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा । यावन्तानां शृणो 'यतिथी' 'परिदिदेश' परिदिष्टवान्-आपयानवान्, 'ततिथी' हाव-
तानां शृणो 'सामम्' 'नावमुपकल्प्य' मत्स्यमुपासितवान् । 'औषे' च 'उत्थियते' 'नावम्' अचिरुद्धः
'स' च मनु 'स मत्स्य' 'उप'-समर्थि नीषे-एवमुत्कर्षमिति सम्बन्ध, 'आपुन्दवे' आगत । 'तस्य'
मत्स्यस्य 'शृणे' मविलज्यतरेव निष्पादिते 'नाव-पाश' प्रतिषट्ठवान् । 'तेन' पाशेन सह मत्स्यः 'एतम्'
'उत्तरं गिरिम्' हिमवन्तमधिगताम् ॥ ५ ॥

सु होवाच । (चा) अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिवधीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तुञ्छैत्सीद्वावद्यावदुदकं समवायात्तावत्तावदन्वव-
सर्पासीति सु इ तावत्तावदेवान्ववससर्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरव-
सुर्षणमित्यौघो ह ताः सुर्वाः प्रजा निरुवाहायेह मनुरेवैकः परि-
शिशिपे ॥ ६ ॥ [अर्थप्रपाठकः]

सोऽर्चन् श्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । (स्त) तत्रापि पाकयज्ञेनेजे सु घृतं
दधि मुस्त्वामिश्रामित्यप्सु जुह्वाश्चकार ततः संवत्सरे योषित्सम्बभूव सा
ह पिब्यमानेवोदेयाय तस्यै ह स्म घृतं पदे सन्तिष्ठते तथा मित्रावरुणौ
सुभ्रग्माते ॥ ७ ॥

तां होचतुः कासीति । मनोर्दुहित्यावयोर्ब्रूष्वेति नेति होवाच अ

स होवाच—“ अपीपरं वै त्वा, वृक्षे नावं प्रतिवधीष्व, तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तुञ्छै-
त्सीद्, यावद् यावद्दुदकं समवायात् तावत् तावदन्ववसर्पामि ” इति । स इ तावत् तावदेवान्व-
वससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमिति । औघो ह ताः सर्वाः प्रजाः निरुवाहः अप्येह
मनुरेवैकः—परिशिशिपे ॥ ६ ॥

सोऽर्चन् श्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । तत्रापि पाकयज्ञेनेजे । स घृतं दधि मस्तु आमिश्राम्—
इत्यप्सु जुह्वाश्चकार । ततः संवत्सरे योषित् सम्बभूव । सा ह पिब्यमानेवोदेयाय । तस्यै ह म
घृतं पदे सन्तिष्ठते । तथा मित्रावरुणौ सुभ्रग्माते ॥ ७ ॥

तां होचतुः—“ का अस्ति ” इति । “ मनोर्दुहिता ” इति । “ आवयोर्ब्रूष्व ” इति । “ न ” इति

स होवाच । मत्स्यवचनम्—पालितवानस्मि त्वाम्; अधुनाऽत्र ‘ वृक्षे ’ ‘ नाव प्रतिवधीष्व ’; किञ्चापरम्—
‘ गिरौ ’ सन्तं ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ उदकम् ’ ‘ अन्तुञ्छैत्सीद् ’ तदेशाम्यं मित्रा पृथगकार्षीद्, इदमस्मादेशादि-
त्यर्थः । कार्यं पुनस्तां नावं हिनति ! ‘ यावद् यावद् ’ अचननः ‘ उदकं समवायात् ’ एकीभावात्,—अव—अघः,
अयात्—गच्छेत्—अवतरेदित्यर्थः; ‘ तावत्तावन् ’ त्वमपि तदेवोदकम् ‘ अनु ’ ‘ अवसर्पासि ’ अवतरेः । ‘ सः ’
मनुः प्रसूते काले ‘ तावत् तावदेव ’ अन्ववसुनः । येन च वर्तना मनुवसुतः, ‘ तद् ’ अयत्वे ‘ अपि ’ एतद्
‘ उच्यते गिरेः मनोरवसर्पणम् ’ इति आहुरिति शेषः । अवसुमोऽनेनेत्यवसर्पणम् ॥ ६ ॥

सोऽर्चन् श्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । तत्रापि ‘ स. ’ मनुः ‘ पाकयज्ञेन ’ अनेन ‘ ईजे ’
इह्वान्—श्रुतादिभिः । ‘ तत. ’ तस्मान्पाकयज्ञदेव ‘ संवत्सरे ’ इत्ये ‘ योषित् ’ मित्रोभावात्किञ्चा सम्भूता । ‘ सा ’
योषित् ‘ पिब्यमाना ’ पाकधर्मात्मिका ‘ पिब—क्षरणे ’ (धा. ३. ५. १२८) आ—दकारप्रत्ययः, तत्त्वेन
साक्षादात्मगामिफलवादात्मनेपदम् । पिबतेर्दकारप्रत्यययोगाद् कत्वम्; घृतप्रभवत्वाद् घृत सक्ती इव ‘ उदेयाय ’
उदृताः उदकाद्दुधिसा । एवञ्च सुक्षिप्वा पिब्यमाना येन ‘ तस्यै ’ तस्याः ‘ पदे घृतं सन्तिष्ठते ’ ‘ स्म ’
तया च ‘ मित्रावरुणौ कथमपि संगतौ ॥ ७ ॥

तां होचतुः । आवयोर्दुहितेति ‘ ब्रूष्व ’ ‘ इति ’ ऊचतुः । ‘ अपि त्वं ’ भागः, सं प्रापयतन्ती ।

सेषा निदानेन यद्विडा । स यो ह्येवं विद्वान्विडया चरत्येतान्हेव प्रजातिं
प्रजायते यां मनुः प्राजायत ग्राम्भेनया काश्चाशिपमाशास्ते सास्मै सुर्वा
समृद्धयते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशवो वा ऽड्डा प्राङ्गा वै पशवस्तुस्मात्प-
ञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

सु समवदायेडाम् । पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्यं पुरस्ताद् ध्रुवाये निद-
धाति ताथ्यं होत्रे प्रदाय दक्षिणात्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोत्रोष्ठयोर्निलिम्पते मनुसस्पृतिना ते हुत-
स्याश्रामीपुं प्राणायेति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोत्रोष्ठयोर्निलिम्पते वाचस्पृतिना
ते हुतस्याश्राम्यूजं ऽउदानायति ॥ १५ ॥

सौषा निदानेन—यद्विडा । स यो ह्येवं विद्वान्विडया चरति—एतां हेव प्रजातिं—यां मनुः प्राजायतः
ग्राम्भेनया काश्चाशिपमाशास्ते—सास्मै सर्वा समृद्धयते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवेति । पशवो वा ऽड्डा, प्राङ्गा वै पशवः । तस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥
स समवदायेडाम्, पूर्वार्द्धं पुरोडाशस्य प्रशीर्यं, पुरस्ताद् ध्रुवाये निदधातिः तां होत्रे प्रदाय
दक्षिणात्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोत्रोष्ठयोर्निलिम्पते—‘मनुसस्पृतिना ते हुतस्याश्रामीपुं प्राणायेति १४
अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोत्रोष्ठयोर्निलिम्पते—‘वाचस्पृतिना ते हुतस्याश्रामि—ऊजं उदा-
नाय’ इति ॥ १५ ॥

‘तथा’ हेतुभूतया,—‘साम् प्रजातिम्’—प्रजायत इति प्रजातिः,—ततो ‘ग्राम्भेनया’—इत्यादि तत्क-
रणत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता । उपस्तरणादिविशेषः शाब्दान्तरात् । ‘पशवो वा ऽड्डा’ पशुप्रभवभूतादिप्रभवत्वात्
“पशव ऽड्डा” (तै. स. २।१।१।३) (ऐ. २।४।६) ॥ १२ ॥

स समवदाये । प्रसन्ना ॥ १३ ॥

स होतुरिह । ईह्यभिनयेन प्रदेशान्तरत्वेन दर्शयति, शाब्दान्तरात् ॥ १४ ॥

अथ होतुरिह । ‘इह’—इति हेतुन्तरम्; शाब्दान्तरादेव । ओष्ठयोरेति । अत्राविशेषेण ‘निलिम्पते’

१—“इति पञ्चावत्ता” इत्यादि का. धो. सू. ३।७४ । २—“यजमानमात्रं पूर्वार्द्धं ईर्यं प्रशीर्यं पुरस्ताद् ध्रुवायाः कुरोति”
“इहा ऽहोत्रे प्रदायाविष्टजन्दक्षिणातिक्रमति” इति का. धो. सू. ३।७५-७६ ॥ ३—“इत्यभिनयेन होतुरस्सुलिपर्वणी
कनक्ति” इति का. धो. सू. ३।७७ । ४—“प्रदेशान्तरात् पर्वणी इत्यनेन अत्राविशेषोऽप्येतन्व्यात्मं निमार्ति” इति भाष्यं ० धो.
सू. ३ अ. ७. ख. ॥

(त्ये) एतद् वै मनुर्विभयाश्चकार । (रे) इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य यद्वि-
यमिडा पाकयज्ञिया यद्दे म ऽइह रक्षां॑सि यज्ञं नु हिं॑स्युरिति तामेत-
त्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येव प्रापयत तयो ऽएवेनामेषु ऽएतत्पुरा
रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येव प्रापयतेऽथ यत्प्रत्यक्षं न प्राश्नाति नेदनुप-
हृतां प्राश्रान्तीत्येतदेवेनां प्रापयते यदोष्टयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

(तेऽय) अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्तामेव सर्तीं तदेनां प्रत्यक्षं
होतरि श्रयति तयात्मन्श्रितया होता यजमानायाशिपमाशास्ते तस्मा-
द्धोतुः पाणौ समवद्यति ॥ १७ ॥

(त्यु) अयोपाशुपह्वयते । (तऽ) एतद् वै मनुर्विभयाश्चकारेदं वै मे
तनिष्ठं यज्ञस्य यद्वियमिडा पाकयज्ञिया यद्दे म ऽइह रक्षां॑सि यज्ञं नु
हन्त्युरिति तामेतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येवोपाशुपह्वयत तयो
ऽएवेनामेषु ऽएतत्पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य ऽइत्येवोपाशुपह्वयते ॥ १८ ॥

एतद् वै मनुर्विभयाश्चकार—' इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य—यद्वियमिडा पाकयज्ञिया, यद्दे म इह
रक्षांसि यज्ञं न हिंस्युः ' इति । तामेतत् ' पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य—इत्येव प्रापयत । तयो एवे-
नामेषु एतद् पुरा रक्षोभ्यः पुरा रक्षोभ्य—इत्येव प्रापयते । अथ यत् प्रत्यक्षं न प्राश्नाति—नेदनुप-
हृतां प्राश्रान्ति—इति । एतदेवेना प्रापयते—यदोष्टयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समवद्यति । समवत्तामेव सर्तीं तदेना प्रत्यक्षं होतरि श्रयति । तयात्मन्-
श्रितया होता यजमानायाशिपमाशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ समवद्यति ॥ १७ ॥

अयोपाशुपह्वयते । एतद् वै मनुर्विभयाश्चकार—' इदं वै मे तनिष्ठं यज्ञस्य—यद्वियमिडा पाक-

निमित्तिदिति श्रुति शालोत्तरे तु—अथमेव उत्तरमुत्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ! ब्रजत्वान्, सन्निवानाद्, अदनी-
यन्वाव—आज्यम् । तत्रापि " एतदेवेना प्रापयते " इत्याहानिष्प्रयवचनाद्वैरभेदाग्रमिति गम्यते ॥ १६ ॥

एतद् वै मनुः । निर्भेपार्यवदोऽयम् । त्रिपाञ्चकार ' मीत । ' तनिष्ठम् ' तनुतमम्, ' पाकयज्ञिया '
पाकयज्ञार्हा, मनुष्यप्रधान वा मन्दतरवीर्यत्वमिप्राय । ' यद् ' ' इयम् इडा । ' यत् ' ' इह ' तनिष्ठे देदे
' यज्ञं न हिंस्यु ' महत्त्वं स्वादिति शेष । एव मीत निम्पत् । तामेतदिति । ' ताम् ' इदाम् ' एतद् ' यद्
" ओष्टयोर्निलिम्पते "—इति वक्ष्यते, तद्, ' पुरा रक्षोभ्य ' वाक्यदेवोषेत्पदान् युवा रक्षांसि नागच्छन्ति—
तावद् ' प्रापयत '—' प्राणेश्वर हृत्ते "—इति वक्ष्यते—त प्राणदश प्राणितवान् । ' पुरा रक्षोभ्य, पुरा
रक्षोभ्य ' इति दिवचन प्रयोगान्तरं प्राणमिप्रायम् (पा. सू. ८ । १ । १ वा ४) ॥ १६ ॥

अथ होतुः । अवान्तरेडावदानमेतन् ॥ १७ ॥

अयोपाशु । अत ऊर्ध्वं होत्रमिडोपह्वान विधीयते, तदपि द्विविधम्—उपांशु चोषेथ । तत्र प्रथमं ताम-

स उपह्वयते । (तऽ) उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्या उप मां रथन्तरं सह पृथिव्या ह्वयतामुपहृतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेणोप मां वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण ह्वयतामुपहृतं बृहत्सह दिवोप मां बृहत्सह दिवाह्वयतामिति तदेतामेवैतदुपह्वयमान ऽइमांश्च लोकानुपह्वयत ऽएतानि च सामानि ॥ १९ ॥

(न्यु) उपहृता गावः सहर्षभा ऽइति । पशवो वा ऽइडा तदेनां परोक्षमुपह्वयते सहर्षभा ऽइति समिथुनामेवैनामेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

(तऽ) उपहृता सप्तहोत्रेति । तदेनां सप्तहोत्रा सौम्येनाध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

(तऽ) उपहृतेडा तत्पुरिति । तदेनां प्रत्यक्षमुपह्वयते तत्पुरिति सर्वं ह्येषा पाप्मानं तरति तस्मादाह तत्पुरिति ॥ २२ ॥

पत्न्याः यद् म इह रक्षसि यद् न हन्युः' इति । तामेतत्पुग रक्षोभ्यः—पुरा रक्षोभ्य—इत्येवोपांशुपाह्वयते । तयो एवनामेव एतत् पुरा रक्षोभ्यः—पुरा रक्षोभ्य—इत्येवोपांशुपह्वयते ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । “ उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्या, उप मां रथन्तरं सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहृतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण, उप मां वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण ह्वयताम्, उपहृतं बृहत् सह दिवा, उप मां बृहत् सह दिवा ह्वयताम्—इति । तदेतामेवैतदुपह्वयमान इमांश्च लोकानुपह्वयते—एतानि च सामानि ॥ १९ ॥

उपहृता गावः सहर्षभा इति । पशवो वा इडा । तदेनां परोक्षमुपह्वयते । सहर्षभा इति—समिथुनामेवैनामेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

“ उपहृता सप्तहोत्रा ”—इति—तदेनां सप्तहोत्रा सौम्येनाध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

“ उपहृतेडा तत्पुरिः ”—इति—तदेनां प्रत्यक्षमुपह्वयते । तत्पुरिति । सर्वं ह्येषा पाप्मानं तरति—तस्मादाह तत्पुरिति ॥ २२ ॥

दुपाशुपह्वान युज्यते । उपहृतां ह्यतिरम्यनुज्ञाया वर्तते—उपाशुनुजानीत इत्यर्थः । एतदिति, ' विमयाभकार' मीतः—विम्यत्, पूर्ववद्ब्याख्या । इयं हि इडा सर्वैः ऋत्विज्यजमानैर्विमज्य भक्षणीया, तत्र चोनातिरेकादाङ्कानि निश्चये परस्परमनुज्ञातव्यम्; तद्वैतसाधारणमेवानुज्ञानं मध्यमस्थानीयो होता सर्वैस्त्वारव्यः करोति ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । यदीडाऽनुज्ञातव्य, रथन्तरादीनां किमापतितम्? अत आह—तदेतामेवैतादिति । इडाया एवैतानि रथन्तरादीनि पृथिव्यादीनि च रूपाणि, ततश्च तस्यामुपहृताया तान्युपहृतानि भवन्ति,—तेषु चोपहृतेषु तोपहृता भवतांत्याविदेविकीं विभूर्ति रूपापयितु तद्द्वारेणैवोपह्वयते । तथा च कचिदाह—“ तदेनां परोक्षमुपह्वयते” इति । उप मां रथन्तरमिति । सर्वत्र रथन्तरादिमयी इडा देवता, तां नार्हन्त्यननुज्ञाता मनुष्या भक्षयितुम्; अतः साऽनुज्ञाप्यते—मामिति । एतच्च तुल्यहेतुत्वात्सर्वेषामृत्विज्यजमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥ १९ ॥

उपहृता गावः । प्रसन्नाश्चतस्रः । ' प्राणः ' ' शरीरम्' इडाया एतद् द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

देव्या ऽअध्वर्यव ऽउपहृता मनुष्या ऽइति तद्देवांश्चैवेतदध्वर्युनुपहृत्यते
थे च मानुषा वत्सा वै देव्या ऽअध्वर्यवोऽथ य ऽइतरे ते मानुषाः ॥ २७ ॥

(०) य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति । (त्ये) एते वै यज्ञ-
मवन्ति थे ब्राह्मणाः शुश्रुवांशोऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत ऽएतु ऽएनं
जनयन्ति तदु तेभ्यो निद्धते वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं वर्द्धन्ति यस्य
ह्येते भूयिष्ठा भवन्ति स हि यज्ञपतिर्वर्द्धते तस्मादाह थे च यज्ञपतिं
वर्द्धानिति ॥ २८ ॥

(त्यु) उपहृते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽऋतावरी देवी देवपुत्रे ऽइति । तदिमे
द्यावापृथिवी ऽउपहृत्यते ययोरिदं सुर्वमध्युपहृतोऽयं यजमान ऽइति
तद्यजमानमुपहृत्यते तद्यदन्न नाम न गृह्णाति परोऽक्षं ह्यत्राशीरिषिडिडायाम्
मानुषं ह कुर्याद्यत्राम गृह्णीयाद्वृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्वृद्धं यज्ञे
करवाणीति तस्मान्न नाम गृह्णाति ॥ २९ ॥

“ ब्रह्मा देवकृतोपहृतेति ”—ब्रह्मा ह्येषां देवकृतोपहृता । “ उपहृता देव्या अध्वर्यवः, उप-
हृता मनुष्याः ”—इति । तद् देवांश्चैवेतद् अध्वर्युनुपहृत्यते, ये च मानुषाः । वत्सा वै देव्या
अध्वर्यवः, अथ य इतरे—ते मानुषाः ॥ २७ ॥

“ य इमं यज्ञमवान्, ये च यज्ञपतिं वर्द्धान् ”—इति,—एते वै यज्ञमवन्ति—ये ब्राह्मणाः
शुश्रुवांशोऽनूचानाः । एते ह्येनं तन्वते, एत एनं जनयन्ति,—तदु तेभ्यो निद्धते । वत्सा उ वै यज्ञपतिं
वर्द्धन्ति—यस्य ह्येते भूयिष्ठा भवन्ति—स हि यज्ञपतिर्वर्द्धते । तस्मादाह—ये च यज्ञपतिं वर्द्धानिति ॥ २८ ॥

“ उपहृते द्यावापृथिवी पूर्वजे ऽऋतावरी देवी देवपुत्रे ”—इति । तदिमे द्यावापृथिवी उप-
हृत्यते—ययोरिदं सर्वमधि । “ उपहृतोऽयं यजमानः ”—इति, तद् यजमानमुपहृत्यते । तद्यदन्न
नाम न गृह्णाति—परोक्षं ह्यत्राशीः—पदिडायाम् । मानुषं ह कुर्याद्—यत्राम गृह्णीयात् । वृद्धं वै
तद्यज्ञस्य—यन्मानुषम्, नेद् वृद्धं यज्ञे करवाणि—इति । तस्मान्न नाम गृह्णाति ॥ २९ ॥

दिव्यभिप्रायः । इडां च मर्यां मर्यात्वेनानुज्ञाय मन्वितृनुजानीते—उपहृता देव्या अध्वर्यव इत्या-
दिना ॥ २९ ॥ २९ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्राप्यविशेषणानुज्ञाय विशेषत आशीरमनुजानीते—उपहृते द्यावापृथिवी इति । स हि द्यावापृथिव्यो
रधिदैवरूपेणानुज्ञायते । उपहृतोयं यजमानः इति । यजमानस्य विशषोपह्वानयः परोक्षं ह्यत्राशीरिति । कथं
परोक्षम् ? उत्तरस्यां देवमन्यायानुपहृत—इत्यनुज्ञामात्रमिह श्रूयते, नास्मात् इति, ‘ यत्वाशासते, तदनुज्ञातव्यम्’
—इति अनुज्ञया आशीरित्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव—यजमान इति वाच्यः, न
विशेषरूपेण—देवदत्तो, यददत् इति । तद् विसष्टं प्रत्यक्षं मानुषमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

(त्यु) उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृत इति । तदस्मा ऽएतन्जीवानुमेव परोक्षमाशास्ते जीवन्नि पूर्वमिद्धायापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा ऽएतत्प्रजामेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्यसुं लोक-
मात्मनैत्ययास्मिँल्लोके प्रजा यजते तस्मात्प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा ऽएतत्पशूनेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स
पूर्वमिद्धायापरं यजते ॥ ३२ ॥

भयसि हविष्करण ऽनुपहृत ऽइति । तदस्मा ऽएतन्जीवानुमेव परोक्षमा-
शास्ते जीवन्नि पूर्वमिद्धाय भूयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा ऽएतत्प्रजामेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवत्येक
ऽआत्मना भवत्यथोत दशया प्रजया हविष्क्रियते तस्मात्प्रजा भूयो
हविष्करणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा ऽएतत्पशूनेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति स
पूर्वमिद्धाय भूयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३५ ॥

“उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतः”—इति, तदस्मा एतद् जीवानुमेव, परोक्षमाशास्ते । जीवन्
हि पूर्वमिद्धायापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा एतत्प्रजामेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवति—असुं लोकमात्मनैति । अयास्मिन्
लौके प्रजा यजते । तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति—स पूर्वमिद्धायापरं यजते ॥ ३२ ॥

“भयसि हविष्करण उपहृतः”—इति, तदस्मा एतद् जीवानुमेव परोक्षमाशास्ते । जीवन्
हि पूर्वमिद्धाय भूयोभूय एव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा एतत्प्रजामेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि प्रजा भवति—एक आत्मना भवति,—अथोत
दशया प्रजया हविष्क्रियते । तस्मात्प्रजा भूयो हविष्करणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा एतत्पशूनेव परोक्षमाशास्ते । यस्य हि पशवो भवन्ति—स पूर्वमिद्धाय भूयो भूय
एव हविष्करोति ॥ ३५ ॥

उत्तरस्याम् । यदित्यनुपहृतः, तद् ‘ उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतः ’ साऽपि इत्या एव विभूतिरित्यभि-
प्रायः । तदस्मा एतदिति । जीवनादीनामुत्तरेत्यादीत्यादुच्यया देवयज्या जीवनादीनि उच्यन्ते—इति दर्शयति ।
परोक्षमाशास्ते नरोत्तमान सुनमिति गण्यमानमाशास्ते ‘ परोक्षमाशास्ते ’ इति दर्शयति । एतेन ‘ भूयो हविष्करणम् ’
आशङ्क्य इति व्याख्यातम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एषा वा आशीः । (जी) जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्य-
त्पशूनाशास्ते तच्छ्रियमाशास्ते श्रीर्हि पशवः । तदेताभ्यामेवेतदाशीभ्यां सर्वमात्मम् । तस्माद् वा० एते अत्र
सर्वमात्मं तस्माद्वा एते एतद्वा हे आशिषो क्रियेते ॥ ३६ ॥

देवा म इदं हविर्जुपन्तामिति । तस्मिन्नुपहृत एतत्तु तद्यज्ञस्यैवैत-
त्समृद्धिमाशास्ते यद्धि देवा हविर्जुपन्ते तेन हि महज्जयति तस्मादाह
जुपन्तामिति ॥ ३७ ॥ [शतम् ७००] ॥

तां वै प्राश्रन्त्येव । नाम्नो जुहति पशवो वा ए इडा नेत्पशूनमौ प्रवृण-
जामेति तस्मान्नाम्नो जुहति ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव ह्यते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्वर्यो त्वद्युय भृत्पूर्वाद्दे

एषा वा आशीः—जीवेयम्, प्रजा मे स्यात्, श्रियं गच्छेयम्—इति । तद्यत्पशूनाशास्ते-
तच्छ्रियमाशास्ते । श्रीर्हि पशवः । तदेताभ्यामेवेतदाशीभ्यां सर्वमात्मम् । तस्माद् वा० एते अत्र
दे आशिषो क्रियेते ॥ ३६ ॥

“ देवा म इदं हविर्जुपन्ताम् ”—इति । तस्मिन् उपहृतः—इति तद्यज्ञस्यैवैतत्समृद्धिमाशास्ते ।
यद्धि देवा हविर्जुपन्ते—तेन हि महज्जयति । तस्मादाह—जुपन्तामिति ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्रन्त्येव, नाम्नो जुहति । पशवो वा इडा—नेत् पशूनमौ प्रवृणजाम इति । तस्मा-
न्नाम्नो जुहति ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव ह्यते—होतरि त्वद्, यजमाने त्वद्, अध्वर्यो त्वद् । अथ यत्पूर्वाद्दे पुरोडाशस्य—प्रशीर्यं

एषा वा आशीः । एवैव, नातोऽधिकोऽस्तित्यभिप्रायः । तद्यत्पशूनामिति । पशुमहणं श्रियुपलक्षणार्थमिन्द्रभि-
प्रायः । तदेताभ्यामिति । यद्यपि जीवनादिलक्षणनेऽनुमपशामिन्द्र, तथापि स्वरूपेणोत्तरस्या इत्याया बहु-
हविष्करण भियते; अल्पेनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

देवा म इदं हविः । ‘ देवा मे इदं हविः ’ ‘ जुपन्ताम् ’ सेवन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य
‘ तस्मिन् ’ अप्यमनुज्ञातः, सोऽस्य समृद्धयतामित्यर्थः । तद्यज्ञस्यैवैतादिति । हविर्जेष्विण्कारेण यज्ञसमृद्धिफल-
माशास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्रन्त्येव । प्रस्तना ॥ ३८ ॥

प्राणेष्वेव । त्वच्छब्दः समुदाहार्यः । होत्रादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, नमाम्नीधैवोरपि; “ पञ्च प्राप्सन्ति ”—

१—इतिहैव पुरोडाशप्राशनमधीतप्राशनव संहितापठे विषयैवैवाश्रायते । संहितायां तु—(१) सन्वोतिषा ज्योतिरिति सुको-
र्धुवषा सपञ्चमन्त्रमाश्राय—(२) मयोदमिन्द्र इत्यातीर्मन्त्रः, तदनन्तरम्—(३) उपहृता श्रियो—इति पुरोडाशप्राशनमन्त्रः,
ततः—(४) देवस्य त्वद् इत्यादिः प्राश्नियप्रतिग्रहमाश्रयमन्त्रः, ततः—(५) एतं ते इत्यादिर्मन्त्रमप्यमन्त्रः, ततः—(६) एषा ते इति
होत्रमुपपन्नमन्त्र आश्रायते । इत्वं कतिचित्पयोगे तु व्यत्यासो दृश्यते तथा सुवेर्गुणतया समन्वययोगात्पूर्वं वेऽयं शतपथे प्रयोग-
मन्त्रा आस्तातास्ते पुरोडाशप्राशनमाश्रायः केऽपि संहितायां न दृश्यन्त इति संहिताग्रहणयोः प्रयोगविभेदः । २—‘प्राश्रन्तीधैवोपि
इत्येव पञ्चसुवषा श्रयः’ इतिहासिकं अ. पाठः ।

पुरोडाशस्य प्रथमं पुरस्ताद्भ्रुवापि निडधानि यजमानो वै ध्रुवा तद्यजमानस्य प्राशितं भवत्युय युप्रत्युत्तं नु प्राङ्नुति नेदस्युस्थिते यज्ञे प्राङ्ना-
नुत्येतुडेवास्य प्राशितं भवति सुर्वे प्राङ्गन्ति सुर्वेषु मेहुतासडिति पुत्र
प्राङ्गन्ति पशवो वा ऽड्डा प्राङ्गा वै पशवस्तस्मात्पुत्र प्राङ्गन्ति ॥ ३९ ॥

(न्यु) अयं यत्र प्रतिपद्यते । तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति
तद्व पितॄणां भाजनेन चतस्रो वा ऽभवान्तरदिशो ऽवान्तरदिशो वै पितर-
स्तस्माच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥

पुरस्ताद्भ्रुवापि निडधानि-यजमानो वै ध्रुवा, तद्यजमानस्य प्राशितं भवति । अयं यत्रत्यस्य न
प्राश्रति- 'नेदस्यस्थिते यज्ञे प्राश्रानि' इति । एतदेवास्य प्राशितं भवति । सर्वे प्राश्रन्ति-सर्वेषु मे
हुतासडिति । पञ्च प्राश्रन्ति । पशवो वा ऽड्डा, प्राङ्गा वै पशवः-तस्मात् पुत्र प्राश्रन्ति ॥ ३९ ॥

अयं यत्र प्रतिपद्यते-चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति । तद्व पितॄणां भाजनेन । चतस्रो
वा अवान्तरदिशः । अवान्तरदिशो वै पितरः । तस्माच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥

एति वचनात् । अयं यत्रत्यस्य इति । पुनर्वचनं यजमानस्य प्राश्रानि । नेदस्यस्थिते इति । नो
सन्धिते, प्राश्रानि इति वचनाद्भवति । 'अयं' यजमानस्य 'प्राश्रितं भवति' इति । अग्रे हुतासडिति ।
"देवो वा अस्मिन् आना मनुष्येभ्यः"-इत्यन्ते द्युनितास्वरा यजमानेन प्राश्रानि इति प्राश्रानि । अयं
यत्रत्यस्य इति । यजमानस्य मनुष्येभ्यः न प्राश्रानि, इति तु विरोधत उपहृता प्राश्रानि । नेदस्यस्थिते इति ।
अयं यत्र प्रतिपद्यते-चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति । तद्व पितॄणां भाजनेन । चतस्रो
वा अवान्तरदिशः । अवान्तरदिशो वै पितरः । तस्माच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोति ॥ ४० ॥

अयं यत्र प्रतिपद्यते । 'यत्र' कान्ते होता 'प्रतिपद्यते' । "इतिगृह्यते"-इत्येतं निगमत् 'तद्' तदा
'चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशम्' अग्रेभ्यः । "अग्रे चतुर्धा करोति"-इति काण्डान्तरम् । बर्हिषे सीदतीति
'बर्हिषदं' । यदा बर्हिषदं भवति, तदा करोति, बर्हिषे सद्यतीत्यर्थम् । (तच्चतुर्धाकरणस्यैवस्य पुरोडाशस्य
ब्रह्मदेवैर्बर्हिषा मञ्ज इति । एवं चतुर्भकारं चतुर्धा, यजमानस्य चतुर्धा प्रश्रान्तीत्येव न पञ्च प्रश्रान्तीति
वितेवः) 'तद्' चतुर्धा कृत्वा बर्हिषे सादनम्, 'अयं' दृश्यमानस्यो 'निगमः' माखनेन हेतुना,
विद्यत इति शेषः । निगमः इतिमाखणं इत्यर्थः । किं तद् विदुसो दीयते ? नेत्याह । किन्तुहि । चतुर्भकार-
स्यैवस्य बर्हिषेभ्यः चतुर्धा प्रश्रान्तीत्येव । तदाह-चतस्रो वा इति । अवान्तरदिशो वै पितर इति ।
तस्य हि पितॄणां भाजनेन चतस्रो दीयते । तस्माद्धिति निगमः ॥ ४० ॥

(त्पु) अथ यत्राद्गोपहूते द्यावापृथिवी ऽद्भितिं । तदग्नीष आदधाति तद-
ग्नीत्प्राङ्नात्युपहूता पृथिवी मातुष मां पृथिवी माता ह्वयतामग्निराग्नीधा-
त्स्वाद्गोपहूतो द्यौष्पितुष मां द्यौष्पिताह्वयतामग्निराग्नीधात्स्वाद्देति द्यावा-
पृथिव्यो वा ऽएष यदाग्नीधस्तस्मादेवं प्राङ्नाति ॥ ४१ ॥

(त्पु) अथ यत्राशिपमाशास्ते । तुजपति मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्व-
स्माद्वायो मधुवानः सचन्ताम् ॥ अस्माकं सन्त्वाशिपः सत्या नः
सन्त्वाशिप ऽद्भत्याशिपामेवेषु प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवात्र ऽत्विजो यजमानाया-
शिप ऽआशास्ते वा ऽएवैतत्प्रतिगृह्यात्मन्कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ यत्राद्-‘ उपहूते द्यावापृथिवी ’ इति । तदग्नीष आदधाति, तदग्नीत् प्राश्नाति । “ उपहूता
पृथिवी माता, उप मां पृथिवी माताह्वयताम्, अग्निराग्नीधात् स्वाहा ”-(वा० सं० २।१०)
“ उपहूतो द्यौः पिता, उप मां द्यौः पिता ह्वयताम्, अग्निराग्नीधात् स्वाहा ”-
(वा० सं० २।११) इति । द्यावापृथिव्यो वा एषः-यदाग्नीधः, तस्मादेवं प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ यत्राशिपमाशास्ते-तुजपति-‘ मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधातु, अस्मान् रायो मध-
वानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिपः, सत्या नः सन्त्वाशिपः ’-(वा० सं० २।१०)
इति । आशिपामेवेषु प्रतिग्रहः । तथा एवात्रत्विजो यजमानायाशिप आशास्ते-ता एवैतत्प्रति-
गृह्यात्मन् कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ यत्राद्गोपहूते । ‘ तदग्नीष आदधाति ’ । आशूर्वो दधातिः (वा. सु. उ. १०) अन्यत्र स्थापने
प्रयुक्तोऽत्र त्वर्पणे द्रष्टव्यः ।

न चैव इदामागः; किं तर्हि ! अन्य एवायमग्नीध्रमागः; प्राश्नत्रबेदा च, यथाग्नीध आदधातीतीडाया मेदेन
व्यपदेशात् । एतेन ऋक्षमागजमानमागयोरेपीडाव्यतिरेकः भिन्नः । “ द्यावापृथिव्यो वा एष यदाग्नीधः ।
अग्निन्धे दीपयति सम्मार्गेणेति ‘ अग्नीत् ’ । अग्निस्मिन्धनादियोगादाग्नीध्रस्य तत्परत्वम् । न इन्द्रः द्यावा-
पृथिव्यो तर्पयति । “ धूमेनाम् वृष्टवेमाम् ”-(क. सं. १।१६४।९१) इति । धूमेन ‘ अग्ने’
पाम्, वृष्टया ‘ रमां ’ पृथिवीमिति द्यावापृथिव्यो आग्नीधः; तस्मिन् मक्षणादिना प्रति सिद्धे, निदा द्यावा-
पृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

अथ यत्राशिपम् । ‘ यत्र ’ काले ‘ आशिपम् ’ “ उपहूतोऽयं यजमान उत्तरस्थां देवमन्यायाम् ”
इति होता ‘ आशास्ते’, ‘ तत् ’ तदा जपति । कः ? यजमानः, आशिपं तदर्पत्वात् । “ तथा एवात्र-
त्विजो यजमानायाशिप आशास्ते, ता एवैतत् प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते ”-इति वाक्यशेषात् ॥ ४२ ॥

(त्रुड्य) अथ पवित्रयोर्मांजयन्ते । पाकयज्ञिययेव वा ऽएतद्विड्याचा-
रिपुः पवित्रपूता यदुत ऽउद्धमसुंस्थितं यजुस्य तुत्तनवामहा ऽइति
तुस्मात्पवित्रयोर्मांजयन्ते ॥ ४३ ॥

(न्तुड्य) अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरेऽः प्राणो-
दानो पवित्रे यजमाने तुत्प्राणोदानो दधाति तुस्मात्ते पवित्रं प्रस्तरेऽपि-
सृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

इति षष्ठ्यपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (८ । १)

ते वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति । (न्त्य) अनुयाजेभ्यो यातयामेव वा
ऽएतद्विभंजति देवेभ्यो हि यजुमूढिवान्भुवत्युयातयाम्यनुयाजांस्तनवा-
महा ऽइति तुस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

अथ पवित्रयोर्मांजयन्ते । पाकयज्ञिययेव वा एतद्विड्याचारिपुः—पवित्रपूता—यदुत उद्धमसंस्थितं
यजुस्य—तत्तनवामहा इति । तुस्मात्पवित्रयोर्मांजयन्ते ॥ ४३ ॥

अथ ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरेऽः प्राणोदानो पवित्रे, यजमाने तुत् प्राणो-
दानो दधाति । तुस्मात्ते पवित्रे प्रस्तरेऽपिसृजति ॥ ४४ ॥

अथाहुपाजकर्म ।

ते वा एते उल्मुके उदूहन्ति—अनुयाजेभ्यः । यातयामेव वा एतद्विभंजति—देवेभ्यो हि यतप्रादि-
वान् भवति, अयातयाम्यनुयाजांस्तनवामर्द—इति । तुस्माद्वा एते उल्मुके उदूहन्ति ॥ १ ॥

अथ पवित्रयोः । ' पवित्रयो ' पवित्रयोमिति विभक्तिव्यत्यय । इति । ' पवित्रपूता यदुत उद्धमं
मसंस्थितं यजुस्य तत्तनवामहा '—इति वाक्यरोपान् । मांजयन्ते " मृत् सौवालकृत्तयो " (जुष. टप.
३।१९) । सौवालकृत्तयो (पा. सू. ३।१।२९) । शोभयन्त्याभ्रान्निर्घर्ष ॥ ४३ ॥

अथ ते पवित्रे । ' यजमानो वै प्रस्तरे ' इतरस्माद्वापि उच्छ्रितरत्वात् । ' प्राणोदानो पवित्रे, द्विभ्यः ।
अदिसृजति ' मसृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥ (८ । १)

श्रमन्नेऽवन्तिनाम्य विक्रमार्कं श्रित्नापितु ।

मर्माब्दशो हरिभामो व्याप्तं टातपथी धुतिम् ॥

एतावन्ने—श्रद्धामिनामिन् कृती इतरत्पथान्ने हविर्पत्तु अष्टमाध्याये प्रथमं जगत्तम् ।

ते वा एते उल्मुके । अनुयाजब्राह्मणेभ्यः । ' अयाति क्लृत्तति '—एषामिन् (अ. १ भा ३ । ३ ।
१२) इमे उल्मुके हे ' उदूहन्ति ' उद्धं नयन्ति—अश्रितं पृथक् कर्त्तव्यं, ~कृत्तव्यव्ययम् । माहाद्वयम्,

ते पुनरनुसुधंस्पर्शयन्ति पुनरेवैतदग्निमाप्याययन्त्युयातयामानं कुर्वन्त्युयातयाम्नि यदत् ऽऊर्ध्वमुसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्पुनरनुसुधंस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

(न्त्यु) अथ समिधमभ्यादधाति । समिन्ध ऽएवैनमेतत्समिधे यदत् ऊर्ध्वमुसंस्थितं यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽइति तस्मात्समिधमभ्यादधाति ॥ ३ ॥

तां होतानुमन्त्रयेत् । (तऽ) एषा ते ऽअग्ने समित्तया व्युद्धंस्व चा च प्यायस्व ॥ व्युद्धिपीमुहि च व्ययमा च प्यासिपीमहीति तद्यथैवादः समिद्ध्यमानायान्वाहैवमेवैतदन्वाह तदेतद्भोतुः कर्म स यदि मन्येत न होता व्देत्यपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

ते पुनरनुसंस्पर्शयन्ति, पुनरेवैतदग्निमाप्याययन्ति—अयातयामानं कुर्वन्ति, अयातयाम्नि यदत् ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य—तत्तनवामह—इति । तस्मात् पुनरनुसंस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिधमभ्यादधाति—समिन्ध एवैनमेतत् । समिधे—यदत् ऊर्ध्वमसंस्थितं यज्ञस्य—तत्तनवामह—इति । तस्मात् समिधमभ्यादधाति ॥ ३ ॥

तां होतानुमन्त्रयेत्—“ एषा ते अग्ने समित्तया व्युद्धंस्व चा च प्यायस्व, व्युद्धिपीमुहि च व्ययमा च प्यासिपीमही ”—(वा० सं० २ । १४) इति । तद्यथैवादः समिध्यमानायान्वाह—एवमेवैतदन्वाह । तदेतद्भोतुः कर्म । स यदि मन्येत—‘ न होता वेद ’ इति, अपि स्वयमेव यजमानोऽनुमन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

इतरं तदनुज्ञानेन । अथ कम्मान बहव एव साक्षाद्ब्रूहन्ति ? एकेनोद्ब्रूहनेनेकस्यैव कर्तुरपेक्षितत्वात् । यथा चानुयाजपत्रे तेषां स्वयंपापापेक्षं ब्रूवन्, एवमुद्ब्रूहनेऽपीति गम्यते । किमर्थमुद्ब्रूहन्ति ? ‘ अनुयाजेभ्यः ’ अनुयाजार्थम् । कोऽनुयाजेषु तपोव्ययोगः ? इति चेत्, ‘ यातयामा ’ गतरसः, गतरीषिः ‘ एतत् ’ एतस्मिन्ननुयाजकात्रे अग्निर्भवति, ‘ देवेभ्यः ’ यस्माद् ‘ यज्ञमद्ववान् भरति ’ तन्ध गतरीषित्वादनुयाजेष्वधमः स्यात् । आन्या प्राञ्चलान्यां पुन सद्युष्टाभ्यामगतरीषीं मन्त्रिष्वतीन्द्रमिप्रायः । अत एवाग्निहोत्रकाले उद्ब्रूहन्तीति गम्यते । अनुयाजेभ्यः उन्मुके उत्सार्य देवपागापान्नि कपयतीति हि तत्र युज्यते ॥ १ ॥

ते पुनरनु । अनुयाजेभ्य उन्मुके उत्सार्य देवपागेऽतीने पक्षान् ‘ सस्पर्शयन्ति ’ सङ्गमरन्ति ॥ २ ॥

अथ समिधमभ्यादधाति । उन्मुकममानेन पुनर्देवीहोतुऽग्निः ॥ ३ ॥

तां होता । समिधा समिधेनीस्थानीयया च “ एषा ते ”—इत्यनर्थवा “ एषा त इति होताऽनुमन्त्रयेत् ” इति (का. श्री. सू. ३ । १ । २) “ समिधये ”—इत्येतदशिव्यां द्वाभ्यामाह । तदेतदिति । यस्मादेवमनुमन्त्रणात्पुरु कर्म हेतुः, नाभ्यर्थः । ‘ स यजमानः ’ ‘ होता न वेद इति मन्येत ’, तदा स्वयमनुमन्त्रयेत् ॥ ४ ॥

(ता) अथ सम्मार्ष्टि । एतत्तयुवैनमेतद्युक्तो यदुत ऊर्ध्वसंस्थितं यज्ञस्य तद्गहादिति तस्मात्सम्मार्ष्टि सकृत्सकृत्सम्मार्ष्टि त्रिस्त्रिंशं ऽशुभ्रे देवेभ्यः सम्मृजन्ति नेत्तया करवाम युथा देवेभ्य ऽऽनि तस्मात्सकृत्सकृत्सम्मार्ष्ट्यजामिताये जामि इ कुर्याद्यत्रिः पूर्वं त्रिपरं तस्मात्सकृत्सकृत्सम्मार्ष्टि ॥ ५ ॥

स सम्मार्ष्टि । (ष्ट्यं) अग्ने व्याजजिह्वाजं त्वा समृवांसं व्याजजितं^१ सम्मार्ष्टि^२ सरिप्यन्तमिति वा ऽशुभ्र ऽआह सरिप्यन्त्रिय दि तर्हि भवत्यशुभ्र समृवांसमिति समृवेव ह्यत्र भवति तस्मादाह समृवांसमिति ॥ ६ ॥

(त्य) अथानुयाजान्यजति । या वा ऽपतेन यज्ञेन देवता ह्वयन्ति ग्राम्य ऽएषु यज्ञस्तापते सुवां वै तत्रा ऽइष्टा भवन्ति तद्यज्ञासु सुवांस्विष्टा-स्त्वैतत्पश्वेवानुयजति तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ सम्मार्ष्टि—युतत्तयुवैनमेतद्, युक्तो यदुत ऊर्ध्वसंस्थितं यज्ञस्य—तद्गहाद्—इति । तस्मात् सम्मार्ष्टि । सकृत् सकृत् सम्मार्ष्टि । त्रिस्त्रिंशं अग्ने देवेभ्यः संमृजन्ति, नेत्तया करवाम—यथा देवेभ्यः—इति—तस्मात् सकृत् सकृत् सम्मार्ष्टि—अजामिताये । जामि इ कुर्याद्—एतं त्रिः पूर्वं त्रिपरम् । तस्मात् सकृत् सकृत् सम्मार्ष्टि ॥ ५ ॥

स सम्मार्ष्टि—“अग्ने वाजजिह्वं वाजं त्वा समृवांसं व्याजजितं सम्मार्ष्टि” —(वा०सं० २ । १४) इति । मग्प्यन्तमिति वा अग्र आह—सरिप्यन् इव दि तर्हि भवति । अथानु—समृवांसम्—इति—समृवेव ह्यत्र भवति । तस्मादाह समृवांसमिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा पतेन यज्ञेन देवता ह्वयन्ति—ग्राम्य एष यज्ञस्तापते, सुवां वै तत्रा इष्टा भवन्ति । तद् यज्ञासु सुवांसि इष्टासु अयेतत् पश्वेवानुयजति, तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ सम्मार्ष्टि । सम्मार्ष्टिं दान्यमुयने ॥ ५ ॥

स सम्मार्ष्टि । ‘समृवेन’ समृवतानिति प्रले तकारलोः ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् । ‘अथानुयाजविधिपञ्चान्तं, तस्मात् “अनुयाजान् यजति” —रयुग्महरिप्यते । ‘या वा पतेन’—इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

(म्रा) अथ यदनुयाजान्यजति । च्छन्दांस्ति वा ऽअनुयाजाः पशवो वै देवानां छन्दांस्ति तद्यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो बृहन्त्येवं च्छन्दांस्ति युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं ब्रह्मन्ति तद्यत्र च्छन्दांस्ति देवान्समर्पयन्नथ च्छन्दांस्ति देवाः समर्पयन्स्तदुतस्तत्प्रागभूद्यच्छन्दांस्ति युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमवाधुर्षदेनान्तसमतीवृपन् ॥ ८ ॥

(नृ) अथ यदनुयाजान्यजति । च्छन्दांस्ति वा ऽअनुयाजा-छन्दांस्ति येतत्सुन्तर्पयति तस्मादनुयाजान्यजति तस्माद्येन ब्राह्मणेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात्पापयतैनत्सुहितं कुरुतेत्येष ऽउ ब्राह्मणस्यापह्नवः ॥ ९ ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कनिष्ठं छन्दः सुज्ञायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते तदु तद्विद्येणैव युच्छयेजो भूत्वा दिवः सोमसाहरत्तद्यथा-यथं मन्यन्ते यत्कनिष्ठं छन्दः सुज्ञायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यतेऽथात्र यथा-यथं देवाश्छन्दांस्स्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्पापवस्यसमुसदिति ॥ १० ॥

अथ यदनुयाजान् यजति, -छन्दांसि वा अनुयाजाः, पशवो वै देवानां छन्दांसि । तद् यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो ब्रह्मन्ति-एवं छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं ब्रह्मन्ति । तद् यत्र छन्दांसि देवान् सम-र्पयन्, अथ छन्दांसि देवाः समर्पयन् । तदुतस्तत् प्रागभूत्-यच्छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञ-मवाधुः-यदेनान् समतीवृपन् ॥ ८ ॥

अथ यदनुयाजान् यजति-छन्दांसि वा अनुयाजाः, छन्दांस्येवंतत् संतर्पयति-तस्मादनुयाजान् यजति । तस्माद् येन ब्राह्मणेन धावयेत्-तद्विमुच्य ब्रूयात्-‘ पापयतैनत्, सुहितं कुरुत ’ इति । एष उ ब्राह्मणस्यापह्नवः ॥ ९ ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद् वै कनिष्ठं छन्दः सद् गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते । तद्

अथ यदनुयाजान् इति अर्थवाद्दम्बन्धार्थः पुनरुच्यते । छन्दांस्तीति । यदा छन्दोभिर्देवास्त-र्पिताः, अर्पोत्तरकार्त्तं देवैश्छन्दामि, तर्पितान्तीतिहासः । तमधिपज्ञ योजयति-‘ तद् ’ ‘ अतः ’ अनुया-जेभ्यः ‘ प्रम् ’ वृत्तमधिपज्ञम् । किं तत् ? यच्छन्दोभिर्देवास्तापिवास्तापैतयज्ञे रूपं दर्शयन् । प्रयाजादौ लिष्टहन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यस्तु द्वितीयो वृत्तान्तो देवैश्छन्दसां तर्पणम्, स यज्ञे दर्शनाय ; तदर्थमनुयाजा इज्यन्त इति दर्शयन्नाह-अथ यदनुयाजान् यजतीति ॥ ९ ॥

स वै खलु । उच्यते कण्डिकायो बर्हिषो जगतीत्वं वक्ष्यते, अस्यां तु जगत्या अनुयाजेषु प्रायमन्तकारण-मह-तद्वै इति । तत्र सामिधेयौ ‘ कनिष्ठम् ’ अशरत्तद्विषयाऽन्यत्र ‘ छन्दः ’ ‘ गायत्री ’ ‘ प्रथमा छन्दासां ’

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । (त्य) अयं वै लोको बर्हिःप्रपथयो बर्हिरस्मिन्नेवेतल्लोक ऽधोपर्धाद्देधाति वा ऽइमा ऽअस्मिन्ल्लोक ऽधोपथयः प्रतिष्ठितास्तदिदं सर्वं जगदस्यां तेनेयं जगती तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन् ११

(न्न) अथ नराशुभ्रंसं द्वितीयं यजति । (त्य) अन्तरिक्षं वै नराशुभ्रंसः प्रजा वै नरस्ता इमा अन्तरिक्षमनु वावद्यमानाः प्रजाश्चरन्ति यद्वै वृदति शुभ्रंसतीति वै तदाहुस्तस्मादन्तरिक्षं नराशुभ्रंसोऽन्तरिक्षमु वै त्रिष्टुत्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन् ॥ १२ ॥

इदं बर्हिणीव-यत् इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत् । तद् अयथायथं मन्वन्ते यत्कनिष्ठं छन्दः सद् गायत्री प्रथमा छन्दसा युज्यते । अयात्र यथायथं देवाः छन्दास्यकल्पयन्-अनुपाजेषु, नेत् पापवस्यसम् असद्-इति ॥ १० ॥

स वै खलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको बर्हिः, ओपथयो बर्हिः, अस्मिन्नेवेतल्लोके ओपधीर्देधाति । ता इमा अस्मिन् लोके ओपथयः प्रतिष्ठिताः, तदिदं सर्वं जगदस्याम् । तेनेयं जगती । तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन् ॥ ११ ॥

अथ नराशंसं द्वितीयं यजति अन्तरिक्षं वै नराशंसः, प्रजा वै नरः-ता इमा अन्तरिक्षमनु वावद्य-

यदेषु ' युज्यते ' । ' तत् ' तेन ' बर्हिण ' ' यच्छेनेन भूत्वा दिवः सोममाहरत् ' । यत्र ' अयथायथं ' अयथायथं स्थानविपर्ययं ' मन्वन्ते ' विद्वांसः । ' यद् ' जगत्या परिमाणतो ज्येष्ठायामेव तिष्ठमानामामत्याक्षरा ' गायत्री प्रथमा युज्यते ' , तद् ' यथायथं ' कर्तुमिह ' अनुयाजेषु ' ' देवा ' जगतीं प्रथमाम् ' अकल्पयन् ' । सा च जगती बर्हिरित्यभिप्रायः । किमर्थम् ' ' नेत् पापवस्यसमम् ' ' पाप ' ज्येष्ठादे इया कनिष्ठम्, तन् पापमेव, ' वस्यसम् ' प्रशम्यतरम्, यत् ' नेत्-अनत् ' , तदनुकारिव प्रशमयति यथाय वित्तव-यु-कर्मादिना, तद् ' वस्यसम् ' वसुवर, मदास्यतरनिवरसादपापान्मा भूरिति ॥ १० ॥

यदि देवा यथायथमत्राकल्पयन्, एव तर्हि जगता प्रथमं यजन्त्या, किं बर्हिः ? एतदाशङ्क्य बर्हिःप्रो जगतां च कु बर्हिःशब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह-स वै खलु इति । ' अयं वै लोको बर्हिः ' येष बर्हिराख्या देवनाडज्ज्यन, एया अयं लोकः । कथम् ? पारद्वन्द्वे हि स । एवमपि जगतिशब्दनिव युक्तम्, ' अयं लोको बर्हिः ' यत्न, किं बर्हिः-शब्दन ' अत आह-ओपथयो बर्हिःप्रपथयो बर्हिरस्मिन्नेवेतल्लोक ओपधीर्देधातीति । ' बर्हिः-शब्दन जगत्यामपीत्यमवावाप्यन् गुणो लभ्यत इत्यभिप्रायः । यथैव लोको बर्हिः, बर्हिश्च प्रथममिज्यत, तत्र कथं यथायथं छन्दानि कल्पितानि भवन्त्याप्यत आह-तदिदमिति । अयमेव लोको जगत्याम्यथा ' जगती ' ताश्चापिन् लोके बर्हिधीस्ययाने जाती छन्दसा प्रथममिष्टा भवन्ती-यथायथापारहारः । तज्जगतीं प्रथमामिति । " यद्वर्हिः प्रथममनुजन् देवा, तज्जगतीं प्रथमामनुजन्ति यथायथमकुर्वन् " -इतीतिहासमप्यस्य पूर्वेण सम्बन्धः । ' तयो एवैव यद्बर्हिर्देवति, तज्जगतीं प्रथमां करोति । तत्रथापारवस्य यथायथं करोति ' -इति चोपनिषद् इतिहासस्य दृष्टव्यं ॥ ११ ॥

अथ नराशंसम् । नरः प्रजा शनन्ति वदन्त्यस्मिन्निति ' अन्तारिक्षं नराराम ' । ' अन्तारिक्षमु वै

(छु) अथाग्निरुत्तमः । (मो) गायत्री वा अग्निस्तुद्गायत्रीमुत्तमा-
मकुर्वन्नेवुं यथायथेन कल्मेन च्छन्दाथंसि प्रत्यतिष्ठंस्तस्मादिदमुपापव-
स्यसम् ॥ १३ ॥

देवान्यजेत्येवाध्वर्युगृह । देवुन्देवमिति सुर्वेषु होता देवानां वै देवाः
सन्ति च्छन्दाथंस्येव पशवो ह्येषां गृहा हि पशवः प्रतिष्ठो हि गृहाश्छ-
न्दाथंसि वा ऽनुयाजास्तस्माद्देवान्यजेत्येवाध्वर्युगृह देवुन्देवमिति
सुर्वेषु होता ॥ १४ ॥

मानाः प्रजाश्चरन्ति, यद्दि वदति-शसंतीति वै तदाहुः । तस्मादन्तरिक्षं नराशंसः । अन्तरिक्षमु वै
त्रिष्टुप्-तव त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन् ॥ १२ ॥

अथाग्निरुत्तमः । गायत्री वा अग्निः, तद्गायत्रीमुत्तमामकुर्वन् । एवं यथायथेन कल्मेन छन्दांसि
प्रत्यतिष्ठन्, तस्मादिदमुपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

‘देवान् यज’ इत्येवाध्वर्युगृह, देवं देवमिति सर्वेषु होता । देवानां वै देवाः सन्ति छन्दांस्येव-
पशवो ह्येषाम् । गृहा हि पशवः, प्रतिष्ठो हि गृहाः छन्दांसि वा अनुयाजाः । तस्माद्-देवान्
यजेत्येवाध्वर्युगृह, देवं देवमिति सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

त्रिष्टुप् ; मध्यमत्वादिकादशमागृहत्वात् । दश दिशः, आत्मनेकादश । रुद्रसेम्भन्वाद्वा-रुद्रापि तथैवेतिहासोऽवि-
प्रे उपसहस्रार्थः । ‘यजराशंसमयजन्, तन् त्रिष्टुभं द्वितीयामकुर्वन्’ ; ‘यजराशंसं यजति, तन् त्रिष्टुभं द्वितीया
करोति’-इति ॥ १२ ॥

अथाग्निरुत्तमः । अत्र यष्ट्य रति शेषः । गायत्री वा अग्निः ‘आग्नेयी हि ॥ १३ ॥

देवान् यजेत्येव । बर्हिर्वादिषु यष्ट्येषु बर्हिर्नैत्यादिरूपेन्द्रयाज्यावचने चेदमुच्यते । ‘देवान्’-इति
बहुवचनान्तेन देवशब्देनाध्वर्युः प्रेष्यति, न बर्हिर्नैत्यादिना । होतापि सर्वत्र ‘देवदेवमिति’ आह, न बर्हि-
रायेव केवलमित्यर्थः ।

ननु चोत्तरपार्श्वो देव इत्याह, न देव देवमिति ? सत्यमेवम् । यथा प्राप्ते त्वनुवदित्ये देवशब्दाद्वीप्सा-
द्विर्वचनेतत् (पा. सू. ३ । ३ । ११३) प्रातिपदिकनिर्देशमात्रपरं द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं बर्हिर्वादिषु
वक्तव्येषु देवान् आह । तस्माच्छन्दोदेवत्वा अनुयाजाः, ‘छन्दांसि’ च ‘देवानां देवा’, परोक्षत्वाच्च देव-
शब्दः प्रशस्ततरः । अतः छन्दो वा गायत्र्यादिर्वा, तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युगृह-इत्येतमर्थं ‘देवानां वै
देवाः सन्ति’-इत्यादिना दर्शयति । ‘पशवो हि’ इति देवत्वोपपत्तिः । पशूनाच्च साक्षादेवत्वमसिद्धमिति
‘गृहा हि पशवः’ इत्याह । गृहभोगाः पशुमर्त एवेति ‘गृहाः’ पशवः । गृहाणाम-यसिद्ध देवत्वमिति
‘प्रतिष्ठो हि गृहाः’-इत्याह । प्रतितिष्ठन्त्यस्माविति ‘प्रतिष्ठा’ शरणम्, गतिरित्यर्थः । यच्च यस्य शरणं
गतिरित्यन्योपकारां, स तस्य देव इति प्रसिद्धम् । “तस्माद् देवान् यजेत्याह” इत्युपसहारः ॥ १४ ॥

१-एवंप्रथमं हि कदा मध्यमत्वाजाधेत्यभिहितं निरुकाशं, तत्तस्मिन्धातुच्छन्दोऽन्तरिक्षत्वमिति निर्दिष्टव्यात्वात् । २-अग्नि-
च्छन्दोऽगवन्नेव राज्ञामिदमेवेति भावः । ३- बर्हिर्नैत्यादिना होतापि सर्वत्र देव देवमित्याह-इत्येवायम्यात्तम् कवित्युक्तम् ।
४- ‘अतिष्ठन्नाध्वर्युः देवान्यजेति, यज यजेत्युत्तरो, देवान्देवमिति वा सर्वत्र नियमसन्दादिहोतृशर्तनाथः’ इति का. धौ.
सू. ३ । ५ । ६-९ ॥ ५-’ इह प्रथमो बर्हिर्भोगः-तत्र देव इति समाप्तम् । द्वितीयो नराशंसवाण-मृत्वीचः स्विष्टकृपाणः,
तृतीयो देव-इत्याज्यात् । ६-पशुमन्त इति तु वाचिन्कोऽपवाद एवमाति ।

वसुवने वसुधेयस्येति । देवताया ऽएव वपद्भियते देवतायै ह्यते न वा ऽअत्र देवतास्त्यनुयाजेषु देवम्बर्हिषिति तत्र नाग्निन्द्रो न सोमो देवो नराशंसः ऽइति नात ऽएकञ्चन यो वा ऽअत्राग्निर्गायत्री स निदानेन ॥ १५ ॥

(न्यु) अथ यद्दसुवने वसुधेयस्येति यजति । (त्य) अग्निर्वै वसुवनिन्द्रो वसुधेयोऽस्ति वै छन्दसां देवतेन्द्राग्नी ऽएवैवमु हेतुदेवताया ऽएव वपद्भियते देवतायै ह्यते ॥ १६ ॥

“ वसुवने वसुधेयस्येति ”—देवताया एव वपद् क्रियते, देवतायै ह्यते । न वा अत्र देवतास्ति—अनुयाजेषु—“ देवर्षिः बर्हिः ”—इति । तत्र नाग्निः, नेन्द्रः, न सोमो देवो “ नराशंसः ”—इति । नात एकञ्चन । यो वा अत्राग्निः—गायत्री स निदानेन ॥ १५ ॥

अथ यद् ‘ वसुवने ’ ‘ वसुधेयस्य ’ इति यजति । अग्निर्वै वसुवनिः, इन्द्रो वसुधेयः । अस्ति वै छन्दसां देवता—न्द्राग्नी एव । एवमु हेतु देवताया एव वपद्भियते, देवतायै ह्यते ॥ १६ ॥

वसुवने वसुधेयस्येति । अनुयाजेषु सर्वेषु होता हेति सम्पद्यते । देवताया ऽएवेति । कृष्टिवाद्रयेनास्य पदद्वयस्यान्तरार्थव्याप्यमानम् । तस्योपक्रम—सर्वत्र याने ‘ देवतायै एव ’ होता ‘ वपद् क्रियते ’ । ‘ देवतायै ’ एवाव्युष्णः ‘ ह्यते ’ एतद्व्युक्तिम् । ‘ अत्र ’ ऽ ‘ अनुयाजेषु ’ प्रभिन्ना ‘ देवता ’ ‘ न अस्ति, ’ बर्हिः—नराशंसो देवतास्तेनाप्रतिद्वे, अत्रैव गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन ‘ वसुवने ’ ‘ वसुधेयस्य ’—इति शब्दाभ्यामग्नि-मिन्द्रबोधोपादाय, ताभ्या बर्हिःरादीनुपलक्ष्य इन्द्रान्यामभेदो बर्हिःरादिभ्यो वपद् करोति होता, अर्ध्वर्षुश्च तद्रासा-केभ्य एव जुहोर्ना उपसहार ॥ १५ ॥

अथ यद् । अग्निर्वै वसुवनिः । वसुहविरिक्षणं वनति भजति, एतद्वा यजमानेभ्यो ददन्नजनीति ‘ वसुवनि ’ । ‘ इन्द्रो वसुधेय ’ । वसुनि हवीषि षीयन्तेऽम्ब्रिति ‘ वसुधेय ’, वसुनि वा दधाति ददातीति वा ‘ वसुधेय ’ । “ इत्यनुष्टो बहुलम् ”—(पा सू ३. ३. ११३) इति कर्तव्यधिकरणे वा कृत्यम् । तत्र किम् ? देवतायै वपद् क्रियत इत्यभिप्रायः । ननु चात्र जगत्प्रादिस्यदुष्टोभ्यो बर्हिःरादिस्यदेभ्यो वपद् कर्तव्य-मिन्द्राभ्यो विमातितम् ! नच दोषः । इन्द्राग्निश्च प्रतिद्वेदेवतास्यप्रतिपक्षे जगत्प्रादिस्येव लक्ष्मिष्यन्ते, यथा बर्हिःरादिभिः । यद्यपि पुनरात्राग्निश्च जगत्प्रादीनि लक्ष्मन्तेऽसम्बन्धाभ्यामित्यत आह—अस्ति वै छन्दसाग्निः । प्राग्नेन्द्रेणाधिष्ठितया वाचा छन्दास्यभिन्दन्त्यन्त इति ‘ इन्द्राग्नी एव देवता छन्दसाम् ’ । ततश्चाधिष्ठाया देव-तया शक्यान्त्यामरुतास्त्रानि जगत्प्रादीनि लक्ष्मिष्यन्तम् । एवमपि ‘ वसुवने ’ इत्यामन्त्रितान्तम्, ‘ वसुधेयस्य’—

१-वसुधेयस्येति, साधारणव्यख्या केने म्वाभ्यामभेदित्वेनैव भिन्नमित्यम् । तदिदं विशेष्यभास्योपक्रान्ताऽप्युक्तिकायां सम्प-दमित्यत । तदसत्त्वा एव म्वाभ्यामभेदाधारणव्यक्त्या वाभियत्सने ॥

(तेषु) अथोत्तममुयाजमिहा समानीय जुहोति प्रयाजानुयाजा
 वा ऽएते तद्यथैवाहुः प्रयाजेषु जुजमानाय द्विपुन्तं भ्रातृव्यं वलिष्ठं
 हाउयत्यद्वा आद्यं वलिष्ठं हाउयत्येवमेवैतदनुयाजेषु वलिष्ठं हाउयति १७॥४॥
 इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । [८ । २]

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ कण्डिका ॥ १११ ॥

अथोत्तममुयाजमिहा समानीय जुहोति । प्रयाजानुयाजा वा एते, तद् यथैवाहुः प्रयाजेषु जुज-
 मानाय द्विपुन्तं भ्रातृव्यं वलिष्ठं हाउयति—अत्रऽ आद्यं वलिष्ठं हाउयति—एवमेवैतदनुयाजेषु वलिष्ठं
 हाउयति ॥ १७ ॥

इति षष्ठपन्तम्; से कपन् ' बर्होर्वेनु '—इति प्रथमान्तेन बर्होर्दिना सम्पदयेते । नैव दोषः । एव सु ईतादिति ।
 भुवं द्वे अयेने विभक्ती व्यन्पयेन (पा. सू. ३ । १ । ८९) चतुर्धर्षयते दर्शयति । तस्मानि च नैव साना-
 नाधिकरूपेन सम्बन्धः । कथं ताहं । बर्होर्वेनु वसुवनि—वसुवनेनाभ्यां बौधदिति बर्होर्दिनाकः । अगती दिवैव-
 प्यन्,—तस्यै एवेन्द्राग्निरूपारैववर्धित्यर्थः । ननु चात्र याज्यामनुपत्तयेताम्यन्वयः, म्रिये तु वश्टकार एव नास्ति—
 “ देवं बर्हः ०—० वसुवने वसुवेषर पत्र ” (का. धौ. छ. १९ । ६ । १२) इति, तत्र कपनेकमाक्यता
 स्यात् । नैव दोषः; तस्मानि हि यास्काचार्येण “ वसुवननाय च वसुधानाय च ” (निह. ९. ४. १०)—
 इति तादर्थ्यचतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता । अथवा विनैव विभक्तिभ्योपादर्शो वक्तव्यः । हे मगवन् ।
 ‘ वसुवने ’ अग्ने । छन्दसो देवता त्वशानक त्वदनुगृहीतमेतद् देवं बर्हिःशब्दकं छन्दः ‘ वसुवेषर ’ शब्दस्य
 स्वरूपमविद्यम ‘ वेतु ’ इति । एवमग्निं वेन्द्राग्नितन्व्यकर्तृनिनात्रादेवं देवतायै वश्ट कियत इत्यभिप्रायः ।
 एवं तावदन्तरोऽर्थः । हे ‘ वसुवने ’ अग्ने । वसुवेषर प्रशस्तस्वान्वनागत्य ‘ वेतु ’ देवं बर्हः—इति चादोऽर्थः ॥ १६ ॥

अथोत्तमम् । प्रयाजानुयाजा वा एत इति । प्रागादनयेतः ‘ प्रयाजः ’ अगानादनयेतः ‘ अनुयाजः ’ ।
 इति “ प्रागा वै प्रयाजा अगाना अनुयाजाः ” (निह. ८ । ३ । ७) इति प्रागापर्वनिवृत्तौ सदानपनेन
 यदितन्वित्वभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ (८ । २)

धनितोऽवन्तिनापस्य विकनारित्वभूततेः ।

धर्माव्यधो हरित्स्वामी व्याख्येयतातपयो धृतिम् ॥ १ ॥

इत्याचार्यहरित्स्वामिनः इतौ इतपयप्रहणनाभ्ये हविर्वेदु इ अष्टनाभ्यासस्य दिवायं आरुगन् ॥ (८-२) ॥

इति षष्ठप्रपाठके सप्तमः ॥ ९ ॥

१-इत्येते इत्याः टे. भा. ३।१।९।११-३।ते. घ. ३।६।९।११। इत्यत्र इत्यर्थः । २-अव्यत्यस्य ‘ वेतु ’ परत्वात्त-
 उच्यते । कस्यचिद् ‘ वेतु ’ इत्यस्य ‘ विवेदो कनयेतो वा ’ इति द्विवचनस्य मुक्तवन् । निह. ९।४।१० ॥ ३-‘ यत्रेति इत्येत-
 इति तत्र उच्यते । ४-अव्यत्यस्य एत इति सूत्रवति । तेषु उच्यते । अतिसन्धि-विभक्त्या—इत्येतास्मान् वनेतदुच्यते इत्यत्र
 केषु च उच्यते ।

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स वै स्रुचौ व्यूहति । (त्य) अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूजेषं व्याजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुहूं प्राची दक्षिणेन पाणिनाग्नीषोमौ तमुपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टिं च च व्ययं द्विष्मो व्याजस्येनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रतीचीं च सव्येन पाणिना युदि स्वयं यजमानः ॥ १ ॥

(नो) युद्युऽअध्वर्युः । (र) अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूजयत्वयं यजमानो व्याजस्येनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ तमुपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि युश्चैनं द्वेष्टि व्याजस्येनं प्रसवेनापोहामीनि पौर्णमास्यामग्नीषोमीयधुँडि पौर्णमासुधुँ हविर्भवति ॥ २ ॥

(त्य) अथामावास्यायाम् । (मि) इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूजेषं व्याजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमुपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टिं च च व्ययं द्विष्मो व्याजस्येनं प्रसवेनापोहामीति युदि स्वयं यजमानः ॥ ३ ॥

सूक्तवाक-शंभुवाक-रुभोरम्भः ।

स वै स्रुचौ व्यूहति-“अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूजेषम्, व्याजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि”- (वा. सं. २ । १५) इति-जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिना । “अग्नीषोमौ तमुपनुदतां-योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च व्ययं द्विष्मो, व्याजस्येनं प्रसवेनापोहामि”- (वा. सं. २ । १५) इति-उपभृतं प्रतीचीं सव्येन पाणिना-यदि स्वयं यजमानः ॥ १ ॥

यद्यु अध्वर्युः-“अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूजयत्वयं यजमानो, व्याजस्येनं प्रसवेन प्रोहामि, अग्नीषोमौ तमुपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि, व्याजस्येनं प्रसवेनापोहामि”-इति पौर्णमास्याम् । अग्नीषोमीय हि पौर्णमासे हविर्भवति ॥ २ ॥

अथामावास्यायाम् । “इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूजेषम्, व्याजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।

स वै स्रुचौ व्यूहति । (“एष जुह्वभृतो व्यूरति” इत्यादि का. श्रौ. सू. ३ । १ । १७) । “ऊह-वितर्के” (म्वा. वा. १ । ४९) प्रेरणे तत्र द्रष्टव्य । अन्योऽन्यविपर्येत नामपनीयुपन्यासमधिकृतं व्यूहनस्य प्रेरकता-द्यनेऽस्तुगण्यतेऽन्वेषेन विधी मन्तव्यो । अग्नीषोमयोरिति । (का. श्रौ. सू. ३ । १ । १७) । द्विह्रकमास्याप्राप्त-मन्त्रानुवाद । “जुहूं प्राचीं दक्षिणेन पाणिना” व्यूहतीत्यनुवर्तते । एष तावदेको विधि, अपरोऽपि-“उपभृतं प्रतीचीं सव्येन पाणिना” इति (का. श्रौ. सू. ३ । १ । १७) । “यदि स्वयं यजमान”-इति, द्विह्रक-प्राप्तस्य यजमानस्यानुवाद ॥ १ ॥

एषमेव “यद्यु अध्वर्युः” इति (“अध्वर्युर्वीजयवय” इत्यादि का. श्रौ. सू. ३ । १ । १९) मन्त्रोऽपि-

१-“नामपनीयुपन्यासमात्रमेव, अत्रानेक (प्रसवेन) युज्यतेऽन्वेषेन विधी मन्तव्यो” इति क. पु. पाठः ।

(नो) युद्यु ऽअध्वर्युः । (रि) इन्द्राग्न्योऽजितिमनूजयत्वयं यजमानो
व्याजस्येनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी तमुपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि
यश्चैनं द्वेष्टि व्याजस्येनं प्रसवेनापोहामीत्यायामेन्द्राग्नेऽह्यामा-
वास्याऽहविर्भवत्येवं यथादेवतं व्यूहति तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

यजमान ऽएव जुहुमनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृतमनु प्राञ्च-
मेवैतद्यजमानमुदूहत्युपाञ्चं तमुपोहति योऽस्मा ऽअरातीयत्युत्तेऽ जुहुम-
न्वाद्य ऽउपभृतमनु प्राञ्चमेवैतदन्नासुदूहत्युपाञ्चमाद्यमुपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा ऽएतत् । (त्स) समानु ऽएव कुर्मन्व्याक्रियते तस्माद्वा समानादेव
पुरुषादन्ना च्चाद्यश्च जायेते ऽइदं हि चतुर्थं पुरुषे तृतीये सुहृच्छामहऽइति
विदेवं दीव्यमाना ज्ञात्याऽआसते ऽएतस्माद्वा तत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी तमुपनुदतां-योऽस्मान् द्वेष्टि, चं च वयं द्विष्मः,-वाजस्येनं प्रसवेनापोहामि”
(वा. सं २ । १५) इति-पदि स्वयं यजमानः ॥ ३ ॥

यद्यु अध्वर्युः-“ इन्द्राग्न्योऽजितिमनूजयत्वयं यजमानो-वाजस्येनं प्रसवेन
प्रोहामि । इन्द्राग्नी तमुपनुदतां यमयं यजमानो द्वेष्टि, यश्चैनं द्वेष्टि,-वाजस्येनं प्रसवे-
नापोहामि ”-इति अमावास्यायाम् । ऐन्द्राग्ने ह्यामावास्यां हविर्भवति । एवं यथादेवतं व्यूहति ।
तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

यजमान एव जुहुमनु । योऽस्मा अरातीयति स उपभृतमनु । प्राञ्चमेवैतद् यजमानमुदूहति,
अपाञ्चं तमुपोहति-योऽस्मा अगतीयति । अर्चं जुहुमनु । आद्य उपभृतमनु । प्राञ्चमेवैतद् अन्ना-
सुदूहति, अपाञ्चमाद्यमुपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् समान एव कर्मन्व्याक्रियते । तस्माद्वा समानादेव पुरुषाद् अन्ना च्चाद्यश्च जायेते ।
इदं हि-चतुर्थं पुरुषे तृतीये सुहृच्छामह-इति विदेवं दीव्यमाना ज्ञात्या आसते-एतस्माद्वा तत् ॥ ६ ॥

परोऽध्वर्योऽह्यामाः । अनुवादे च मति पदि काण्ववनः पौर्णमास्याः, यदि वा कर्मवदनः-प्रसवेन न
कश्चिन् कर्मणि विशेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं यथादेवतं व्यूहतीत्यर्थवत्त्वात् क्रिः । तन्मन्त्र “ अग्नेऽग्नेमिन्द्राग्ने पौर्णमास्याम् ”, “ अग्नेद्विष्णोर्द्वे-
ष्टेने ” मन्त्राभ्यामजिनोऽमावास्यायां प्रसवेनोः निहः । ननु च वा-या यत्र-यत्र देवता ता-तां तत्र-तत्रेत्यन्वितोऽर्थे
अयमन्वयर्थात् समासो यथादेकानिति, तन्मन्त्र प्रयाजादिदेवताभिरपि व्यूहनं प्राप्नोति । नैव दोषः । प्रयज-
देवतेन अग्निमेन्द्राग्नी माजसेभ्यः । एतेभ्योऽन्येन प्रयजदेवतालक्षणमिति प्रकाशयतिदिशति । तन्मन्त्र प्रयजदेवताभि-
रेव व्यूहतीत्यर्थः, नान्याभिः; असर्वाभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यजमानः । प्रयजा ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् । यस्माद् ‘ एतन् ’ ‘ समानं ’ अन्विते, व्यूहनकर्मणि विश्वस्यन् ‘ याक्रियते ’ अन्वित्यन्ते,

१- इति पौर्णमास्यादिनादपि देहृत्स्वा एव ध्वनस्तथा अद्वयः इत्यतिके क. पु । २-होमेतुद्वय-अ. पु ।
३-प्रयजदेवतेत्यर्थे-वा. ४- व्यूहते । न सर्वाभिरित्यर्थः । अ. पु. पा. ।

भोक्तृत्व भोग्यत्वञ्च, तस्माद्यज्ञानुकारेण भूतेष्वपि 'समानाद्' अभिनात् पुरुषाद् 'अत्ता च' भोक्ता च, 'आपद्य' भोग्यश्च-मर्ता च मार्या च 'जायेते' । यथा समाने कर्मणि जुहुवश्चतौ तथैव ।

ननु समानजातोययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्यभावः । पशुन्यायेन सति सापि कश्चिद्वर्तेत, न स यज्ञानुकारि स्यात्, किं तर्हि । यजमानकृतानुकार स्यात् । सत्यम्, एव व्यवहारस्य अन्याव्यस्यापि यज्ञमूलत्वात् । तमेव व्यवहारं दर्शयति-इदं ऋषिर्हि । (यत्तर्हि 'इदं' प्रत्यक्षं विन्क्षणम् 'आसते' अनुनापि 'जात्या.' समानजातोया), 'दीव्यमानाः' रमभाणा परितृष्टान्त करणा नाकार्यकारिण इवापरिष्टाना 'आसते' कथं दीव्यमानाः । 'दिवेवम्' दिवेर्व्यवहारार्थस्य (दिवा पर. ?) अन्योन्य भोक्तारो भोग्यौ सह, भोग्या भोक्तृभि सह 'दीव्यमाने' व्यवहृत्य व्यवहृत्य । कथं व्यवहृत्य । व्यवहर्तृणामभिप्रायेण । व्यवहार दर्शयति- 'इदं' प्रत्यक्षमेव-विवाहेन वयं सङ्गच्छामहे । एकस्मादेव पुरुषान्मूलत उत्पद्य, पुनरेव कुतुम्भारम्भेण समाना-पत्यारम्भेण च सत्पुत्र्यामह इति भर्तृणा मार्याणां चाभिप्रायवचनम् । एव व्यवहारं दीव्यमाना जामते । ते क पुन सङ्गच्छामहे इत्याहु, किमनन्तर एव पुरुषे ? नेत्याह- 'चतुर्थे तृतीये' । वा-शन्दोऽत्र सुप्रनिर्दिष्टो द्रष्टव्य, चतुर्थे वा तृतीये केल्यर्थ । तथा च कार्ष्णाना "तृतीये चतुर्थे वा"-इति श्रूयते । (तृतीये पुरैषे सग-च्छामह इति, चतुर्थे सङ्गच्छामह इति च युज्यते) । चतुर्थे सङ्गच्छामह इति सौराष्ट्रणा व्यवहार । तृतीये सङ्गच्छामह इति दाक्षिणात्यानाम् । ते हि मातुलदुहितृषु पितृष्वस्युजेषु सङ्गच्छन्ते । ते च मूलपुरुषाद् गण्यमानास्तृतीया भवन्ति । तत्रैतस्माद्दिङ्गादेव दीव्यमाना आसन् इति । । तत्र न जात्या' न जातीया, सदृशा, श्रेयस कर्मणश्चतुरन्तरस्यान्यन्तरा इत्यर्थ । तत किन् ? एतस्मादेव सुगुण्यहानां कारणान् तथा भवताति शेष ॥

एवं चानुष्ठिते कथं विवह्नमिति समुदये श्रुतिना निर्णय । स्थाली चाद्धारण्येकम्, सुक् च सुवधेत्येकम्, आहवनीयपथं समिचेत्येकम्, आहुतिश्च स्वाहाकारश्चेत्येकम्, इत्य चत्वार । चतुर्थे निवृत्ते तृतीये च निवृत्ते वयं सङ्गच्छामह इति शिष्टाना समुदय । चतुर्थे प्रयाजे समानाय, पश्चमेऽनुयाजे च सपानीय, ततो व्यह्नमिति देशव्यवहृत्यनुमाणाद्, न शास्त्रग्रहणे । यथा "मातुलस्य सुग केचिन् पितृष्वस्युतादि काम् । विवह्नितं कश्चिदेशं सङ्कोच्यापि सपिष्टताम्" (निर्ण. सि. धृतशातातप) इति । "आप्याहीन्द्र पयिभिरौकितमिप्यह-मिम नो भागधेय जुषन्व । तुना जुहुर्मरितुलस्वेव योषा मगस्ते पितृष्वस्येयी वपमिद "-(ऋ. स. १०।१०।१) इति ऋग्वेदे विवह्नमेव । "असपिण्डा च या मातुस्सगोत्रा च या पितु । सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मेयुने ॥" (मनु. ३ अ ५ श्लो) इति मनो सङ्ख्या मूलत षष्मिधुनान्यतीत्य विवहेदिति श्रौत विवह्नम् । "यो ह वा अग्निहोत्रे षष्मिधुनानि वैद, मियुनेन मियुनेन ह प्रजायते"- (श. प. ११।२।१।१) इति षष्मिधुनानि' । इयं मियुनभात्या पाण्यनमिति जाल्यां । न चैव श्रुतिविवाहविषेया, किन्निवयत्सन्तानावध्य-

१-गुह्यत्वानुपपन्नानां च शरीरकर्मणोऽदोऽनुम्भारसुनादीनामपि व्यह्न भवति । यत्तद्दोषान्द्याव ह्यदात्मयोपभुज्य वद-
मृस्थानात्सत्वात् । का श्रौ. सू. ३।५।११ इत्यस्य श्रुतिर्दृष्ट्या । २-'पशान्न्यायेन सति कश्चिद्वर्तेत-न स
यज्ञानुकारि' इति क. पु. पाठ । ३-'किं तर्हि' समानजातोययोऽपि कश्चित् दावनादि व्यवहार' इति व. पु. था । ४-'इदं-
मास-कथं मार्या' ? इत्येव कार्ष्णान्तपठ्यन्ते क. वा । ५-कान्माना तृतीये पुरुषे सगच्छामह इति भूयन्, चतुथ सगच्छामह
इति युज्यते वा । ६-वचनादत्र पाठो नास्त्येव कश्चिद् । ७-इत परमथ बहुकण्ठकान्तो ग्रन्थो नास्ति क । ८-मातुल
कन्यापुत्रद्वययोऽपि तत्रैव म. स. ११ अ. १०१-१०२ श्लो० ॥ ९-(१ मि) यजमान, पत्नी च । (२ मि) वध,
अग्निदात्रा च । (३ मि) स्थाली, अद्धारण्य । (४ मि) सुक्, सुवध । (५ मि) आहवनीय, समिच । (६ मि) अनुष्ठितः
साहाचारश्च ॥ १०-' सर्ववणु दुन्याद्युपनीष्यसन्तानोपिनु । आतुलोध्येन सम्भूया जदयस्येवत्यन् एव ते " इति क. स. १० अ.
५ श्लो० ॥ ११-केचनामया छत्रपशुया " मातुलस्य मुनमूत्रा " इत्यादि शत्रादपमकृतिस्त्विति प्रतिपादितस्य मानुस-

(ड) अथ जुद्धा परिधीन्सुमनक्ति । अथा देवेभ्योऽहोपीद्यया यज्ञं
समुत्तिष्ठिपत्तुवैतत्परिधीन्प्रीणाति तस्मात्जुद्धा परिधीन्सुमनक्ति ॥ ७ ॥

स सुमनक्ति । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते वै त्रया देवा
यद्भवतो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्येतेतदाह ॥ ८ ॥

(ह) अथ परिधिमभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयति
यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवेतत्प्रत्यक्षं परिधीन्प्रीणाति तस्मात्परिधि-
मभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

अथ जुद्धा परिधीन् समनक्ति । यथा देवेभ्योऽहोपीद् यथा यज्ञं समतिष्ठिपत्-तयैवेतत् परिधीन्
प्रीणाति । तस्मात् जुद्धा परिधीन् समनक्ति ॥ ७ ॥

स समनक्ति-“ वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वा ”-(वा. सं. २।१६।) इति । एते
वै त्रया देवाः-यद् वसवो रुद्रा आदित्याः । एतेभ्यस्त्वेत्येतेतदाह ॥ ८ ॥

अथ परिधिमभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतदाश्रावयति । यज्ञो वा आश्रावणम्-यज्ञेनैवेतत्
प्रत्यक्षं परिधीन् प्रीणाति-तस्मात्परिधिमभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

विमाणप्रशंसा । यथा जुद्धपशुनौ चिरकालं सह स्थिते, तथा तृतीयचतुर्थसन्तानावधि सह स्थितिः । ततः
किन् ! ‘ एतस्माद् ’ एवप्रकारेण सुभ्युत्तनाद् ‘ तद् ’ विवहनम् । ‘ उ ’ इति “ अयाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे
उत्तरेण ” (निह. १. २. ४.) इति यास्कमणिनेरुकारो विनिग्रहार्थीयः । एवं, चात्र विनिग्रहार्थः । यथा-
मूलात् षडन्तस्य ततो विवहनम् । मूलात् षष्ठे च षडन्तस्य, इत्येव प्रदर्शनपरम् स्त्रीमिथुने पुंमिथुने चेति ‘ तत् ’
तथा भवतीति विशेषः ॥ ६ ॥

अथ जुद्धा । ‘ समनक्ति ’ सम्ब्रह्मयति । जुद्धा ’ युक्त-पानेण, अर्थात्तद्गमिनाज्येन । यथा देवेभ्य इति ।
परिवन्दोऽपि सप्तयो देवाः, तेऽपि देवपानेण देवात्ममर्हन्ति, पालयित्वा तु न समप्रमित्यभिप्रायः ‘ अहोपीत् ’
हृतवानन्वयुः । ‘ समनिष्ठित् ’ सत्स्यविततान् ॥ ७ ॥

स समनक्ति । अथ एते मन्त्राः । एषामिकेकेन एकैरमुपधानक्रमेण यथाक्रममनक्ति । ‘ एतेभ्यस्त्वेत्येतेतदाह
इत्यपि प्रत्येकामभिप्रायम् । वसुभ्यो देवेभ्योऽर्थात् स्वामनक्तिम् । त्वयि पादिवान्मन्त्रात्के तृष्टे पाधिवा वसवस्तु-यन्ते;
वस्वर्थं स्वामनज्जगिष्यर्थः । एवमुत्तरापि योज्यम् ॥ ८ ॥

अथ परिधिम् । ‘ अभिपद्य ’ अभिगम्य, हस्तेनालम्ब्यार्थः ।

परिधिभ्यो हीति । ननु मूलत्राकप्रैपथितदाश्रावयति, तद्द्वारेण च वक्तव्याकदेवताभ्यः, प्रस्तराय वा,
परिधीनां किनापतितम् ! सत्यमेतत् । तदेतन्वायज्ञार्हा परिधयः, तेन प्रमिद्वयज्ञोपकरणेनाश्रावणेन परार्थिनारो-

—कन्यामानुलगोत्रवकन्यापरिणयननिदेशस्य शाबमिच्छन्ति । पर ततोऽगमज्ञानं वा स्वोपानात्प्राप्त्यं याचीयवत्सामान्यार्थं जुद्धि-
पूर्वको दुराग्रहः । वयः अस्याः शान्तपथभुनेर्लौकिकवर्षादपठितत्वेन तादृशवर्षादकल्पितभुन्व्यं प्रत्यक्षमृतिबालस्यलुचिनत्वात् ।
अलौकिकवर्षादभुन्वाकल्पितभुन्वैव स्थितिबाध इति पूर्वमन्वयदान्तात् ॥

१-“ वसुभ्यस्त्वा परिधीनक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिगन्त्र ” इति का. श्रौ. सु. ३।५। २० ॥ २-“ प्रथमं परिधि
मृद्दिनाऽऽश्राव्यहेपितेति ” इत्यादि का. श्रौ. सु. ३।६।२ ॥

सु ऽआश्राव्याह । (हे) इपिता देव्या होतार ऽडुति देव्या वा ऽएते होतारो अत्परिधयोऽभ्युयो हीष्टा देव्या होतार ऽडुत्यैवेतदाह यदाहेपिता देव्या होतार ऽडुति भद्रवाच्यायेति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवन्ति अत्साधु वुदेयुर्वत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाच्यायेति प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति तदिमं मानुषं होतारं सूक्तवाकाय प्रसीति ॥ १० ॥

(त्व) अथ प्रस्तरमादत्ते । यजमानो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञास्य यज्ञोऽग्नस्तुदेवेतद्यजमानं स्वर्गाकरोति देवलोकं वा ऽअस्य यज्ञोऽगन्देवलोकमेवेतद्यजमानमुपिनयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात् । (दे) एतेनैवाद्दीत सुज्ञानार्थां द्यावापृथिवी ऽडुति यदा वै द्यावापृथिवी सञ्जानाते ऽअथ वर्पति तस्मादाह सुज्ञानार्थां द्यावापृथिवी ऽडुति मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावतामिति तद्यो वर्पस्येष्टे सु

स आश्राव्याह—“ इपिता देव्या होतारः ”—इति । देव्या वा एते होतारो—यत्परिधयः अभ्युयो हीष्टा देव्या होतारः—इत्यैवेतदाह—यदाह—इपिता देव्या होतारः इति । “ भद्रवाच्याय ”—इति । स्वयं वा एतस्मै देवा युक्ता भवन्ति—यत् साधु वदेयुः—यत्साधु कुर्युः—तस्मादाह—भद्रवाच्यायेति । “ प्रेषितो मानुषः, सूक्तवाकाय ”—इति । तदिमं मानुषं होतारं सूक्तवाकाय प्रसीति ॥ १० ॥

अथ प्रस्तरमादत्ते । यजमानो वै प्रस्तरः । तद् यज्ञास्य यज्ञोऽग्नस्तुदेवेतद् यजमानं स्वर्गाकरोति । देवलोकं वा अस्य यज्ञोऽग्नस्तु—देवलोकमेवेतद् यजमानमुपिनयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्—एतेनैवाद्दीत—“ संज्ञानार्थां द्यावापृथिवी ”—(वा. सं. २. १६)

प्यालम्य क्रियमाणेन लेशानो यज्ञमात्रं कृत्वा मन्त्रान्पुनरामोक्तश्रुण्वार्यां तादर्थ्यं चतुर्यो प्रधुक्ता । प्रत्यक्षमभ्यभिचारं यज्ञरूपमाश्रावणम्, तेन ‘ एतन् प्रत्यक्षम् ’ यो यज्ञः, जुह्वस्तु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तन्न तथा प्रत्यक्षं जुहावने यज्ञः ॥ ९ ॥

स आश्राव्याह । ‘ देव्या वा एते होतारो यत्परिधयः ’ इति प्रतिज्ञा । ‘ अभ्युयो ही ’ ति हेतुवचनम् । ‘ हीष्टा ’ इति उचित्या इच्छाया स्यात्तन् ‘ अर्वाष्टा ’—मान्विता इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ प्रस्तरम् । ‘ स्वोण ’ अन्वयमेतत्, स्वस्याग्निगन्धिवचनम्, स्वस्यादग्निनि करेतावर्थः । ‘ अग्नम् ’ अग्नम्, गत इत्यर्थः । ‘ अपिनयति ’ सनयति ॥ ११ ॥

स यदि वृष्टिकामः । वायवतया मन्त्रं विधाय निष्पत्त्यापि तमेव विभृते—तमेतेनैवाद्दीतेति । यदा

त्वा वृष्ट्यावत्स्वित्येवेतदाहायं वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते सोऽयमेक इवेव
पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राद् च प्रत्यद् च ताविमो प्राणोदानो प्राणो-
दानो वै मित्रावरुणो तद्य एव वर्षस्येष्टे सु त्वा वृष्ट्यावत्स्वित्येवेतदाह तमे-
तेनैवाद्दीत यदा ह्येव कदा च वृष्टिः समिव तमनक्त्याहुतिमेवेतत्करो-
त्याहुतिर्भूत्या देवलोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥

स वा ऽग्रं जुह्वामनुक्ति । मध्यमुपभृति मलं ध्रुवायामग्रमिव हि जुह्व-
मध्यमिवोपभृन्मूलमिव ध्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनुक्ति । व्यन्तु व्ययोक्तं रिहाणा ऽइति व्यय ऽएवेनमेतद्भूतम्-
स्मान्मनुष्यलोकाद् देवलोकमभ्युत्पातयति तन्नीचैरिव हरति द्वयं तद्य-
स्मान्नीचैरिव हरेद्यजमानो वै प्रस्तुरोऽस्या एवेनमेतत्प्रतिष्ठायै नोदन्तीहो
एव वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

इति । यदा वै यावापृथिवी संजानाते—अय वर्षति । तस्मादाह—‘ संजानायां यावापृथिवी ’ इति ।
“ मित्रावरुणो त्वा वृष्ट्यावताम् ”—(वा. सं. २. १६) इति । तयो वर्षस्येष्टे—स त्वा
वृष्ट्यावतु—इत्येवेतदाह । अय वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते । सोऽयमेक इवेव पवते, सोऽयं पुरुषेऽन्तः
प्रविष्टः प्राद् च प्रत्यद् च । ताविमो प्राणोदानो; प्राणोदानो वै मित्रावरुणो । तद्य एव वर्षस्येष्टे स
त्वा वृष्ट्यावतु—इत्येवेतदाह । तमेतेनैवाद्दीत । यदा ह्येव कदा च वृष्टिः समिव तमनक्ति—आहुति-
मेवेतत् करोति । आहुतिर्भूत्या देवलोकं गच्छाद्—इति ॥ १२ ॥

स वा अग्रं जुह्वामनुक्ति, मध्यमुपभृति, मूलं ध्रुवायाम् । अग्रमिव हि जुह्वः, मध्यमिवोपभृत्,
मूलमिव ध्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनुक्ति—“ व्यन्तु व्ययोक्तं रिहाणाः ”—(वा. सं. २. १६) इति । व्यय एवेनमेतद्
भूतम् । अस्माद् मनुष्यलोकाद् देवलोकमभ्युत्पातयति तन्नीचैरिव हरति, द्वयं तद्—यस्मान्नीचैरिव
हरेत्; यजमानो वै प्रस्तुरः—अस्या एवेनमेतत् प्रतिष्ठायै नोदन्ति—इहो एव वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

ह्येवेति । सर्वेदेव वृष्टिं मुच्यते, ततश्च सर्वे एव वृष्टिनाम इत्यभिप्रायः । ततश्च स्वर्गादिकामेनाप्यत्रिभूतान्
प्रयोक्तव्य एवैव । आहुतिर्मेवेतदिति । अन्ननेनाय होमवोवो मवन्तौच्यभिप्राय ॥ १२ ॥

स वा अग्रम् । ‘ अग्र ’ अग्रमिव जुह्व ना ह्यभूत् हिवाहवनीयं यावयाति । ‘ मध्यम् ’ मध्यमिवोप-
भृत्; सापि हि केदेवैजतिस्वान यावदुक्तामिति । ‘ मूलम् ’ मूलमिव ध्रुवा, न हि सा चलति क्वचित् ॥ १३ ॥

सोऽनुक्ति । ‘ व्यन्तु ’ स्वादन्तु इव प्रस्तुर देवाः येन्यो होष्यते । कोदरात् ? वयः पक्षिभूतं गतं सन्,
तेनाहवनीयं देवलोकं वा—इत्येव मन्त्रार्थं ‘ व्यय एवेनम् ’—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

सु हरति । मरुतां पृषतीर्गच्छेति देवलोकं गच्छेत्येवैतदाह वडाह मरुतां पृषतीर्गच्छेति वशा पृथिर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावहेतीयं वै वशा पृथिर्विदिदमस्यां मूलि चामूलं चाज्जाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृथिरियं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतदाह ततो नो वृष्टिमा वहेति वृष्टादा ऽर्क्यसः सुभूतं जायते तस्मादाह ततो नो वृष्टिमावहेति ॥ १५ ॥

(त्य) अथैकं तणमपगृह्णाति । यजमानो वै प्रस्तरः स यत्कृत्स्नं प्रस्तमनुप्रहरेत्क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति यावद्देवास्येह मानुषमायुस्तस्मा ऽपवैतदपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्त्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यत्रास्येतर ऽआत्मागंस्तुदेवास्ये-
तद्गमयत्यथ यत्रानुप्रहरेदन्तरियाद् यजमानं लोकात्तथो ह यजमानं
लोकान्तरैति ॥ १७ ॥

स इति—“ मरुतां पृषतीर्गच्छ ”—(वा. सं. २, १६) इति । देवलोकं गच्छ-इत्येवैत-
दाह-पदाह-“ मरुतां पृषतीर्गच्छ ” इति । “ वशा पृथिर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टि-
मावह ”—(वा. सं. २, १६) इति । इयं वै वशा पृथिः—यदिदमस्यां मूलि चामूलं चाज्जाद्यं
प्रतिष्ठितम् । तेनेयं वशा पृथिः । इयं भूत्वा दिवं गच्छ-इत्येवैतदाह । ततो नो वृष्टिमावह-इति ।
वृष्टादा ऽर्क्यसः, सुभूतं जायते, तस्मादाह-ततो नो वृष्टिमावह-इति ॥ १५ ॥

अथैकं तणमपगृह्णाति । यजमानो वै प्रस्तरः । स यत्कृत्स्नं प्रस्तमनुप्रहरेत्-क्षिप्रे ह यज-
मानोऽमुं लोकमियात्, तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति—यावद् देवास्येह मानुषमायुः-तस्मा
पवैतदपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्त्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यत्रास्येतर आत्मागन्, तदेवास्येवद्गमयति । अथ यत्रानु
प्रहरेद्-अन्तरियाद् यजमानं लोकात्; तथो ह यजमानं लोकान्तरैति ॥ १७ ॥

स इति ! 'इयं भूत्वेति । यथेय पृथिवी मूल्यमूला अन्नसस्पृष्टा ' पृथि ', तयोगाव वशा वशा काम्या,
एव त्वमपि दर्भमयत्वान्मूलिनान्तेनोपेत, धृतेन वा मूलेन, ततश्च ' इयमिव मूला '—इत्येतमर्थमनेनाह ।
' वृष्टादा ऽर्क्यसः ' ' सुभूत ' मूलाना समृद्धि—' जायते ' इति वृष्टपावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

अथैकं तणम् । यदेकं तणमपगृह्णाति, तया क्रियमाणे ' यजमान ' ' एवोक् ' चिर ' जीवति ' । एव
तावत् इत्यनुप्रहरणरुद्धोपरातेहातयापगृह्णाति इत्युक्तम्, अनुना त्वन्यकृतोऽप्यायुष क्षयोऽत्र तेनापप्रहणेन
रक्ष्यत इत्याह—यावद्देवेति । उ-शब्दोऽर्थे । ' दावत् ' च ' इह ' लोके, ' अत्र ' ' मानुषम् ' पूर्वजर्मोपा-
त्तम् ' वायु ' ' तस्मि एव एतदपगृह्णाति ' इति । एवशब्द समुचये ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्त्तम् । ममत्रा ॥ १७ ॥

तं प्राञ्चमनुसमस्यति । प्राची हि देवानां दिग्रयो ऽउदञ्चमुदीची हि मनु-
प्याणां दिक्षमङ्गुलिभिरेव योयुप्येख्य काष्ठैर्दारुभिर्वा ऽइतरथं शुवं
व्यृषन्ति नेत्तथा करवाम यथेतरथं श्वमिते तस्मादङ्गुलिभिरेव योयुप्ये-
ख्य काष्ठैर्वा होता सूक्तवाकमाह ॥ १८ ॥

(ह्य) अयाग्नीदाहानुप्रहरेति । तद्यत्रास्येतर ऽआत्मागंस्तुदेवास्येतद्ग-
मयेत्येवैतदाह तूष्णीमेवानुप्रहृत्य चक्षुष्पा ऽअग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्या-
त्मानमुपस्पृशति तेनो ऽअप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ १९ ॥

(त्त्य) अयाह संवदस्वेति । संवादयेनं देवैरित्येवैतदाहागानग्नीदित्य-
गन्तस्त्वित्येवैतदाहागन्निर्गततरः प्रत्याह श्रावयेति तं वै देवैः श्रावय तमनु-
वोधयेत्येवैतदाह श्रौपाडिति विदुर्वा ऽएनमुनुवा ऽएनमभुत्सतेत्येवैतदा-
हैवमध्वर्युश्चाग्नीच्च देवलोकं अजमानमुपिनयतः ॥ २० ॥

तं प्राञ्चमनुसमस्यति—प्राची हि देवानां दिक् । अयो उदञ्चम्—उदीची हि मनुप्याणां दिक् ।
तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येख्य—न काष्ठैः । दारुभिर्वा इतरं श्वं व्यृषन्ति । नेत्तथा करवाम—यथेतरं
श्वमिति । तस्मादङ्गुलिभिरेव योयुप्येख्य—न काष्ठैः । यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ १८ ॥

अयाग्नीदाह—'अनुप्रहर' इति । तद्यत्रास्येतर आत्मागम्—तदेवास्येतद्गमय—इत्येवैतदाह ।
तूष्णीमेवानुप्रहृत्य—'चक्षुष्पा अग्नेऽसि, चक्षुर्मे पाहि'—(वा. सं. २. १६) इति । आत्मान-
मुपस्पृशति । तेनो अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ १९ ॥

अयाह—'संवदस्व'—इति । संवादयेनं देवैरित्येवैतदाह । 'अगानग्नीत्' इति—अगन्

तं प्राञ्चमनु । 'तं' प्रकृत प्रस्तरं 'प्राञ्चं' प्रागग्र सूक्तवाके उक्तप्रत्ये 'अनु' पश्चात् 'समस्यति'
समप्रमेव प्रक्षिरति । 'तमङ्गुलिभिरेव योयुप्येख्य' । "युप एव लुप विमोहने" (दिवा. प.
१२९—१३१) पुन.—पुनस्तं मूर्च्छयेयुः, 'न काष्ठैः', हस्तेनोपश्लिष्युरित्यर्थः । किं कारणम् ? "दारु-
भिर्वा इतरं मालुष शवं व्यृषन्ति" ऋष-ऋषी-गतौ (तृदा. पर. ७) नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विस्तारपन्ति,
सुगन्धैश्चायेत्यर्थः । तदुपचारावाप्त्य यज्ञियस्य विद्वज्जनेनोपचारेण भवितव्यमिति । नेत्तयेति । 'नेत्'—
इति परमेये । तत्तयेत्याह ॥ १८ ॥

अयाग्नीदाह । प्रसन्ना ॥ १९ ॥

अयाह । 'संवदस्वैत्यादीनां व्याहृतीनां बाह्यस्तावदर्थः । अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यन्ति—'संवदस्व' त्वं मया
सह शयुवाकप्रैवार्यमिति । तमध्वर्युः पृच्छति—'अगानग्नीत्' हे अग्ने ! तिमगमन् प्रस्तरशर्परो यज-

१—इत्युपचारेण—क० पा० । २—'अग्नेदाहानुप्रहरेति' इति क० श्री० सू० ३ । १३२ ॥ "मास्यं त्वं चक्षुष्पा
इत्यत्मानमुपस्पृशति" इति क० श्री० सू० ३ । १३३ ॥ ३—'संवदस्वैत्यादीनां व्याहृतीनां बाह्यस्तावदर्थः' इति क० श्री० सू० ३ । १३४ ॥

(तो) अथाह स्वगा देव्या होतृभ्य ऽडुति । देव्या वा ऽएते होतारो
यत्परिधयोऽभ्युयो हि तानुवेतुत्स्वगाकरोति तस्मादाह स्वगा देव्या
होतृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य ऽडुति तदस्मै मानुषाय होत्रेऽह्ला-
माशास्ते ॥ २१ ॥

(स्तेऽथ) अथ परिधीननुग्रहरति । सु मध्यमेवाग्ने परिधिमतु प्रह-
रति यं परिधि पर्यधत्स्या ऽभ्युमे देव पणिभिर्गुह्यमानः ॥ तं त ऽएतमुनु-

स्वस्तिर्वैतदाह । ' अगन् ' इतीतरः प्रत्याह । ' श्रावय ' इति, तं वै देवैः श्रावय, तमनुचोषये-
त्येवैतदाह । ' श्रोषद् ' इति-विदुर्वा एनम्, अनु वा एनमभुत्सत-इत्येवैतदाह । एवमध्ययुंश्चा-
ग्नीञ्च देवलोकं यजमानमपिनपतः ॥ २० ॥-

अथाह-' स्वगा देव्या होतृभ्यः '-इति । देव्या वा एते होतारो यत्परिधयः । अभ्युयो हि ।
तानुवेतुत् स्वगा करोति । तस्मादाह-स्वगा देव्या होतृभ्य-इति । ' स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ' इति-
तदस्मै मानुषाय होत्रेऽह्लामाशास्ते ॥ २१ ॥

अथ परिधीननुग्रहरति । स मध्यमेवाग्ने परिधिमतुग्रहरति-' यं परिधि पर्यधत्स्या अग्ने

मान स्वर्गं लोकम् ? किं दन्व प्रस्तर इत्यर्थ । अत्रानु ' अगन् ' इति प्रतियचन ददाति । गतो यन्मान,
दन्व प्रस्तर इत्यर्थ । अन्वयुंश्चाह-यवेवम्, तान शयुवाकपरिधिप्रहरणयो कालो वर्तते, ततश्च ' श्रावय '
होतारम्, आकर्णयेपर्य । अत्रानुवाह-' श्रोषद् ' शृणोयेवायमवक्ति, ब्रूहि त्व यद्विब्रुमिमिति ।

' स्वगा देव्या होतृभ्य ' इति शयुवाकप्रैः । हे होत । शयोरर्तिभ्यन्त्यस्व ऋषेराधम् ब्रूहि । ' स्वगा '
स्वयानगामिन त्वा ' देव्या ' देवेभ्यो ' होतृभ्य ' पारविशारोभ्योऽत्र इयताम् परिधय इत्यर्थ । ' मानु
षेभ्य ' सु होतृभ्य ' सन्धि ' अविनाशोऽम्बिकथेवमथ वाक्य ' इति ' इति । श्रुतिस्तु साङ्केतिक गूढतरमर्थ
व्याचष्टे-तत्र च पर्यध प्रहरणसम्बन्धकवाक्यप्रियमग्नमाश्रावणमतुग्रहन् परिधीनानुग्रहारमिति-युक्तम्, तथेहापि
परिधिप्रहरणसम्बन्धशयुवाकप्रियमग्नमाश्रावणानुग्रहणोऽनुपपन्नान् प्रस्तरहृतात् प्रकृतान्यन्तीति दर्शयति । संवादपैतं
देवैरिति । प्रियमिदानीमिमागमिद्वेदे मन्माषयेत्यर्थ । णिचो लोपस्य दर्शयति-अगानग्नीदिति । गमन्-
द्रुदिञ्जे । तमवाग्नीं पृच्छन्ति-इव गतोऽप यजमानो येन मवागने । न गन् इतानरणोक्तोऽन्वयुंश्चाह-तमव तर्हि
मद्वचनेन श्रावयतिमिति । अत्रानुवाह-श्रौषधिति । ' विदुर्वा एनमिति ' जानात्येन देवा । उपशारंवाश्रा-
वणानमरीत्यर्थ । अनु वा एनमभुत्सतेति । पूर्वमेवाव युद्धो देवेवित्यथ वा श्रौषधित्यन्वयार्थ ॥ २० ॥

" अथाह स्वगा " । " तदस्मै मानुषाय "-इति प्रयोगे गूढता मानुषाणां होतृणामनुवाग्नेः-इत्यन्वयने
एतद्वचनमिति दर्शयति ॥ २१ ॥

अथ परिधीन् । प्रमथा ॥ २२ ॥

पुरिशिशो भवति प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवा ऽडुति प्रस्तउश्च द्वि परिधय-
श्चानुप्रहता भवन्तीमां व्वाचमभिविश्वे गृणन्तऽडुत्येतद् वैश्वदेवं करो-
त्यासद्यास्मिन्वाह्विषि मादयध्वं स्वाहावाडिति तद्यथा वृषदकृतं हुत-
मेवमस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्पानसो हविर्गृह्णन्ति । (न्यु) अनसस्तस्य धुरिं विमुञ्चन्ति
यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येषु युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति
यस्यो पात्रे स्पये तस्य यतो युनजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येषु
युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्सुचौ । ते ऽएतद्युङ्क्ते यत्प्रचरति स यं निधा-
यावद्येद्यथा व्याहनमवाच्येदेवं तत्ते ऽएतन्स्विष्टकृति विमोचनमागच्छ-
तस्ते तत्सादयति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुङ्क्ते ऽनुयाजेषु सोऽनुयाजै-

पूरिशिशो भवति । “ प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवाः ”—(वा. सं. २ । १८) इति । प्रस्तरेश्च द्वि
परिधयश्चानुप्रहता भवन्ति । “ इमां व्वाचमभिविश्वे गृणन्तः ”—(वा. सं. २ । १८) इति ।
एतद् वैश्वदेवं करोति । “ आसद्यास्मिन् वाह्विषि मादयध्वं स्वाहावाड ”—(वा. सं. २ । १८)
इति । तद्यथा वृषदकृतं हुतम्—एवमस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्पानसो हविर्गृह्णन्ति—अनसस्तस्य धुरिं विमुञ्चन्ति—यतो युनजाम ततो विमुञ्चाम इति ।
यतो ह्येषु युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति । यस्यो पात्रे स्पये तस्य—यतो युनजाम ततो विमुञ्चाम इति ।
यतो ह्येषु युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा एते यज्ञस्य—यत्सुचौ । ते एतद्युङ्क्ते—यत् प्रचरति । स यं निधायावद्येह, यथा व्याहन-
मवाच्येद्—एवं तत् । ते एतत् स्विष्टकृति विमोचनमागच्छतः । ते तत्सादयति, तद्विमुञ्चति, ते

तदा तद्भवति सस्वमागा एव भवतीत्यभिप्रायः । प्रस्तरेश्च इति । प्रस्तरे परिधिषु च इत्येव तद्विश्चनेऽपि
शरीरे येषां तं, ‘ प्रस्तरेष्ठा परिधेयाश्च ’ मन्वन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

स यस्पानसः । विमुञ्चन्ति लुङ्प्रकृतौ । यतो युनजामेति म्याख्यातम् ॥ २६ ॥

युजौ ह वा एते । विमोचनार्थं वादोऽयम् । तत्र च “ यज्ञ वा अतु प्रजा ”—इत्यभिभूत वक्ष्यते,
(श० प० ८ अ० ३ भा० २७ क०) तदुपवर्गार्थं ‘ युजौ ’ योक्तव्यावस्थौ ‘ एते यज्ञस्य यत्सुचौ ’—
इत्याह । स य निधायावद्येदिति । प्रसङ्गेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रतिषेधयति । ‘ व्याहन-
मवाच्येह ’ इति श्रुतिरिति व्याहनमवाच्ये, यथा तत् ‘ अवाच्येत् ’ अथ पतेत् वाशमान, ‘ एव ’ निधानं सुचो
प्रातिबन्धोकादप्यखलनम्, ‘ तत् ’ यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । ते एतत् स्विष्टकृतीति । ये श्रुता युजन्ते, ‘ ते ’
‘ स्विष्टकृति ’ इति शेषः । ‘ वि ’ अणोऽसमाजोऽर्थः (निरु० १ । १ । ५) । विमुञ्चनेऽपि वि-
‘ विमोचनम् ’ स्थानम्, तत् ‘ आगाहन ’ । ‘ ते ’ ‘ तत् ’ तत्र ‘ सादयति ’ अर्चयति, ‘ तत् ’ तत्र ‘ विमु-

श्रुत्वेतद्विमोचनमागच्छति ते तत्सादयति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः
 प्रयुङ्क्ते अत्सम्प्रगृह्णाति तद्यां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वा विमुञ्चते यज्ञं
 वा ऽअनुप्रजास्तुस्मादयं पुरुषो युङ्क्तेऽथ विमुञ्चतेऽथ युङ्क्ते तद्यां गतिमभि-
 युङ्क्ते तां गतिं गत्वान्ततो विमुञ्चते सु सादयति घृताची स्यो धुर्वी पातथ्यं
 सुम्ने स्यः सुम्ने माघतमिति साध्यो स्यः साधो माघतमित्येवैतदाह ॥२७॥

इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७-१ ॥

एतत्पुनः प्रयुङ्क्तेऽनुयाजेषु । सोऽनुयाजेऽधित्वैतद्विमोचनमागच्छति । ते तत्सादयति, तद्विमुञ्चति, ते
 एतत् पुनः प्रयुङ्क्ते-एत् सम्प्रगृह्णाति । तद्यां गतिमभियुङ्क्ते, तां गतिं गत्वा विमुञ्चते । यज्ञं वा अनु
 प्रजाः । तत्सादयं पुरुषो युङ्क्ते, अथ विमुञ्चते, अथ युङ्क्ते, तद्यां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं गत्वाऽन्ततो
 विमुञ्चते । स सादयति-“ घृताची स्यो धुर्वी पातं, सुम्ने स्यः सुम्ने मा घतम् ”-
 (बा. सं. २ । १९) इति । साध्यो स्यः । साधो मा घतमित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

अति । विप्रनार्थम् ' पुनः ' च ' अनुयाजेषु ' प्रयुङ्क्ते । तदन्ते च विप्रनार्थमेव पुनः ' विमुञ्चति ' ।
 ' पुनः ' च ' सम्प्रगृह्णाति ' ' प्रयुङ्क्ते ' ; तदन्ते च कृतार्थः सन् ' ' गतिं ' गतं ' अभियुक्तं ' करोति । मन्त्रेण
 देशान्तरमेव च गम्यत इति ' गतिः ' अस्या गन्तव्यः । ' तां गतिं ' यमजान ' अभि ' गतुं ' युङ्क्ते ' , ' तां
 गतिं ' समजान ' गता ' विमुञ्चते । " यज्ञं वा अनुप्रजाः " इत्यधिराष्ट्रिकपोषेणविमोचयोरविभूतवचनम् ।
 ' साध्यो ' -इति ' सुम्ने ' -इत्यस्य व्याख्यानम् ; ' साधो ' -इति च ' सुम्ने ' -इत्यस्य ' सुम्ने ' सुखम्, तच्च
 साधित्वभिप्रायः " घृताची इति धुरे निदधाति-अनसि चेद्महणं " " इत्येवास्याज्येत् " (का० श्रौ० सू० २ ।
 १३७-१३८ ।) ॥ २७ ॥ १ ॥ (< २.) ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः द्विती शतपथभाष्येऽष्टमस्य तृतीये ब्राह्मणम् ।

नामास्वामिसुनोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हारिः ।

सुख्यं दर्शनमात्रं शक्तिः पौष्करिणकः ॥

श्रीमन्नोऽवन्तिनाथस्य विक्रमाकैस्य भूपतेः ।

धर्मापन्नो हारिस्वामी व्याख्येयऽतदधी भुक्तिम् ॥

इति श्रीमन्नाथार्यहरिस्वामिनः द्विती शतपथभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ < ॥

अथ प्रथमकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

स यज्वाह । इषिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्त-
वाकायेति यदतो होतान्वाह सूक्तेव तदाह यजमानायैवेतदाशिपमाशास्ते
तद्वा ऽएतदुपरिष्टाद्यज्ञस्याशिपमाशास्ते द्वयं तद्यस्मादुपरिष्टाद्यज्ञस्याशि-
पमाशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएष जनयति । यो यजत ऽएतेन ह्युक्ता ऽऋत्विजस्तन्वते
तं जनयन्त्युथाशिपमाशास्ते तामस्मै यज्ञ ऽआशिपथ्सुन्नमयति यामा-
शिपमाशास्ते यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्टाद्यज्ञस्याशिप-
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएष प्रीणाति । यो यजत ऽएतेन यज्ञेनऽग्निभिरिव त्वद्यजु-
भिरिव त्वद्वाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी

स यज्वाह—' इषिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति ' । यदतो होता
न्वाह—सूक्तेव तदाह । यजमानायैवेतदाशिपमाशास्ते । तद्वा एतदुपरिष्टाद् यज्ञस्याशिपमाशास्ते । द्वयं
तद्, यस्मादुपरिष्टाद् यज्ञस्याशिपमाशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा एष जनयति—यो यजते । एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते, तं जनयन्ति, अथाशिपमाशास्ते ।
तामस्मै यज्ञ आशिपं सन्नमयति—यामाशिपमाशास्ते, यो माजीजनतेति । तस्माद्वा उपरिष्टाद्
यज्ञस्याशिपमाशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा एष प्रीणाति—यो यजते । एतेन यज्ञेनऽग्निभिरिव त्वद्, यजुभिरिव त्वद्, आहुतिभिरिव

स यज्वाह । आध्वर्वेव एतत्राकर्षेव शयुवाकप्रेषथाभस्मादुक्त (श० प० ब्रा० अ० ८ । ब्रा० ३ ।
क० १०) तत्रसद्वात् सूक्तवाकशयुवाकयोर्हीत्रयोरेतद्ब्राह्मणम् । तत्रापि सूक्तवाकस्य प्रयोनन विवक्षु—काल-
तन्व-यामाशुपुपादापि प्रयोजनमाह—स यज्वाहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह—“ इषिता देव्या ”—इत्यादि, (का०
श्री० सू० । ३ । १२१ सू०) ‘ अत ’, अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्य, तत्र ऊर्द्धे ‘ होता ’ ‘ यदाह ’
“ इदं वावापृथिवी ”—इत्यादि, (श० प० अ० ९ । ब्रा० १ । क० ४) ‘ तत् ’ ‘ सूक्तेवान्वाह ’ । इति
सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थं वाच्छोभनादिबचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाक वाचको प्रत्य-
सूक्तवाक इत्येव सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । यजमानायैति सूक्तवाकस्य संश्लेषार्थाभिधानम् । यदपि
पात्रातीनार्यकार्त्तन तदपि आशी परमेवेति दर्शयिष्यति “ तद्यज्ञस्यैवेतत्सामुद्दिमाशान्ते ”—इति (श. प.
अ ९ । ब्रा १ । क १०) तदा एतदिति कारणत्रिवक्ष्येपन्यास ॥ ३ ॥

यज्ञं वा । ‘ एष ’ ‘ य ’ यजमान ‘ मा ’ ‘ अजाजनत ’ जनितवान्, ‘ अस्मै ’ तस्मै ‘ आशिप ’
सन्नमयादिति मन्वमानो ‘ यज्ञ ’ यजमानमुत्तकाल ‘ सन्नमयति ’, न प्राशित्वभिप्रायः ॥ २ ॥

देवान्वा इषः । त्वच्छब्द- समुबये, ऋग्भिश्च यज्ञार्थं वाहुतिभिश्चेत्यर्थः । ‘ देवान् ’ ‘ प्रीत्वा ’ कर्षयित्वा,

भूत्वाथाशिपमाशास्ते तामस्मै देवा आशिपश्शुन्नमयन्ति यामाशिपमा-
शास्ते यो नोऽर्पिपीडिति तस्माद्वा ऽउपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिपमाशास्ते ॥ ३ ॥

(स्त्रेऽथ) अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदिति भद्रं ह्यभूद्यो
यज्ञस्य सत्स्थामगन्नाथं सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्युभयं वाऽएतद्यज्ञ
ऽएव युत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चारात्स्म यज्ञमविदाम यज्ञमित्येवैतदाह्रात्रे
त्वत्सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथिव्योरित्यग्निमिवैतदाह त्वत्सूक्तवाग-
स्युपश्रुत्व्योरनयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावा-
पृथिवी स्तामित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन्यज्ञे यजमान द्यावापृथवा स्तामि-
त्येवैतदाह ॥ ४ ॥

त्वत् स देवान् प्रीत्वा तेषापित्वी भवति । तेषापित्वी भूत्वाथाशिपमाशास्ते । तामस्मै देवा आशिपं
सन्नमयन्ति-यामाशिपमाशास्ते, यो नोऽर्पिपीडिति । तस्माद्वा उपरिष्ठाद् यज्ञस्याशिपमाशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । “ इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदिति ” । भद्रं ह्यभूद्-यो यज्ञस्य संस्था-
मगन् । “ आधर्मं सूक्तवाकमुत नमोवाकम् ”-इति । उभयं वा एतद्व्यज्ञ एव-यत् सूक्तवा-
कश्च नमोवाकश्च । अरात्स्म यज्ञम्, अविदाम यज्ञमित्येवैतदाह । “ अत्रे त्वं सूक्तवागस्यु-
पश्रुती दिवस्पृथिव्योरिति ” । अग्निमिवैतदाह । त्वं सूक्तवागसि, उपश्रुत्व्योरनयोर्द्यावापृथिव्यो-

शास्त्रपरिषदीर्षे सन्तप्रश्ने (!) सन्दत्त्वा, ‘ तेषु ’ देवेषु, तेषा मन्ये ‘ अपित्वी ’ भागी भवति । भागी हि
माग प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । ‘ यो न. ’ ‘ अर्पिपीड् ’ तापितवान् ‘ तस्मै ’ ‘ आशिप ’ सन्न-
मयाम इति मन्यमाना ‘ देवा. ’ ‘ सन्नमयन्ति ’ ; तद्वोद् यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । होता वक्तुमारमत इत्यर्थः । “ इदं द्यावापृथिवी ”-इत्यादिसूक्तवाकः (तै० ब्रा० ३ ।
१ । १० ।) तत्रादौ तावद् हे ‘ द्यावापृथिवी ! ’ ‘ इदं ’ तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जातमेव ।
किन् १ ‘ आधर्मं ’ ऋद्धवन्तः, ‘ सूक्तवाकं ’ देवान् स्तुतवन्तो वयमित्यर्थः । ‘ उत ’ अपि ‘ नमोवाकम् ’
अजदानवचनं च प्राप्तवन्तः । यज्ञेन द्वयमपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवयोरेव
प्रसादादिद् ‘ सूक्तोच्यं ’ सूक्तवचनमृद्धवास्येत्यादीः । ‘ अग्ने त्वम् ’-इति अग्निं होतारमुपधावति । हे मग-
वन् ! ‘ अग्ने ! ’ ‘ त्वम् ’ एव सूक्तानां वक्ता ‘ अग्नि ’ ; गार्ह मद्रुष इति विदित्वा मामधिष्टामुर्हर्षीत्यभि-
प्रायः । ‘ उपश्रुत्व्योः ’ ‘ द्यावापृथिव्योरिति ’ एकान्तमनक्तमपि कुर्यात्, न जनमंसदीत्यभिप्रायः ।
“ ओमन्वती ”-इत्याशीर्व्यजमानं प्रत्यक्षिष्य । “ तयोराविदि, अग्निरिदमित्यादि ” (तै० ब्रा० ३ । १ । १०)
मियो हेतुवचनम्, -यस्माद्-द्यावापृथिव्योरनुमन्यमानयोरग्न्यादयो हवीर्य्युषन्त, तस्माद् द्यावापृथिव्यौ ओम-
न्वदादिगुणौ स्तामिति सम्बन्धः । अस्या मृषेदिति । परोक्षीकृत्य यजमानं तस्मा आशिप आशास्ते ।

१-“ नमोवाकमृष्यासम सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसि ” इति यः पाठः स आश्वलायनानां शाखायनानां च शौचः । तत्सूक्तयो-
रुच्चा पाठः ॥ २-“ शास्त्रमृद्धत्वा तर्पणीव दत्त्वा ” इति बुक्क पाठः ।

शुद्धवी जीवदानू ऽडुति । शुद्धवी ते जीवदानू स्तामित्येवैतदाद्वावस्नु
 ऽअप्रवेदे ऽडुति माह कुस्माच्चतु प्रत्रासीम्मीं त ऽइदं पुष्टं कुश्चन प्रविद-
 त्सेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

(हो) उरुगव्यूती अभयं कृताविति । (त्यु) उरुगव्यूती तेऽभये स्तामि-
 त्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यो ते स्तामित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

रिति । “ ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामिति ” । अत्रवत्यौ
 तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान ! द्यावापृथिवी स्तामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

“ शुद्धवी जीवदानू ”-इति । शुद्धवी ते जीवदानू स्तामित्येवैतदाह । “ अत्रस्नु अप्रवेदे ”-
 इति । मा ह कुस्माच्चन प्रत्रासीः । मो त इदं पुष्टं कुश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

“ उरुगव्यूती अभयं कृताविति ” । उरुगव्यूती तेऽभये स्तामित्येवैतदाह । “ वृष्टिद्यावा
 रीत्यापेति ” । वृष्टिमत्यौ ते स्तामित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

उचरां देवयज्यामित्यादि । यदनेन हविषेस्थाशिष एव समाभे “ इदं नमो देवेभ्य ” इति याचितेभ्यो
 निह्व । एतेभ्यो ‘ भद्र क्षमून् ’-इत्यादि विष्ट्वन् दर्शयति । ‘ अरात्स यद्भम् ’-इति तत् “ आर्षं
 सूक्तवाकमित्यस्य पर्यायवचनम् ‘ अरात्स ’-इत्यस्यपि ‘ अविदाम ’-इत्येतत्पर्यायवचनं ससाभितवन्तो लब्ध-
 वन्तो यद्भ, वयमित्यर्थ । ‘ उपश्रुतां ’ । उपश्रुणोतीं सुपश्रुति, तत्र सतमीदृशवचने उपश्रुणोति प्राप्सन्,
 सतस्मान्दस पूर्वसर्णं ‘ उपश्रुतां ’-इति, उपश्रुण्वत्योरेति तद् दर्शयति । दिवस्पृथिव्योः-इत्यस्य शब्द-
 स्तामि ‘ द्यावापृथिव्यो ’ इति । ओमन्वती । अवति तर्पयति इति ‘ ओमन् ’ (निह. ६ । १ । ५) अत्र
 तदनां, ओमन्वत्यौ ‘ अन्नव्यौ ’-इति समाधि ॥ ४ ॥

शुद्धवी । राज ते गावो च शुद्धव्याविति प्राप्ते पूर्वसर्णं । जीवदानू जीवन्म्य दात्र्यौ । अत्रसन्नाडिं
 “ अत्रस्नु ” । अत्रस्नु च ते देवते ऽरासीनो न व्रत्यतीति देवभर्म यजमाने दर्शयति-मा ह कुस्माच्चन
 प्रत्रासीरेति । “ अप्रवेदे ” प्रवेदनं प्रणम, नास्ति प्रवेदनमेतयो ‘ अप्रवेदे ’ दुर्लभं, तादृश्यौ चोपासी-
 नस्य । ‘ पुष्टम् ’ पुष्टित्येवद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ‘ मो त इदं पुष्टं ’ ‘ कुश्चन ’ कश्चिदपि ‘ प्रविदत ’
 प्राग्भन इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती । गाव अवन्ति तृप्यन्त्यस्वानिति ‘ गव्यूनि ’ गोप्रचार, सा च क्षेम उवां भवति । व्यागदि-
 भये व्रमन्ति, न दूरं प्रामाद्वावो गच्छन्तीत्यनुवां गव्यूतिर्भवति । तेन गावा क्षेमहेतू द्यावापृथिव्यौ स्तामित्यर्थ ।
 अभयं कृताविति । सन्मान्येनाभयङ्करे स्तानामिति । ‘ वृष्टिद्यावा ’ वृष्टेर्दात्र्यौ । ददातेर्वनिप् (पा० सू०
 ३ । २ । ७४) यकारश्चागम “ आनो यक् ”-इति (पा० सू० ७ । ३ । ३६) वृष्टिदाताराविति प्राप्ते ।
 “ रीत्याप ” । “ रति-वृष्टिस्तामापत इति ‘ रीत्याप ’, सुष्टु कर्षवत्यावित्यर्थ ॥ ६ ॥

१-जीवदानु-आदानु-शब्दावभिरासीं । वृष्टिद्यावादेशद्विभक्त्या भूत्वे । एतत्परिच्छिन्नकर्मस्य कानिचिद्भेदाः “ वृष्टिं च सन्ध
 सन्ध ” इति पठितम् । (पा सू १।१।७) इयं “ रतिं आवेति विदं भवतामि च भवत्येति । तं मा ‘ जयदानु ’ (१।१।१०)

शम्भुवो मयोभुवाविति । शम्भुवो ते मयोभुवो स्तामित्येवैतदाहोर्ज-
स्वती च पयस्वती चेति रसवत्यो त उपजीवनीये स्तामित्येवैतदाह ॥७॥

सूपचरणा च स्वाधिचरणा चेति । सूपचरणाह तेऽप्तावस्तु यामघस्तादुप-
चरसि स्वाधिचरणो त इयमस्तु यामुपरिष्ठादधिचरसीत्येवैतदाह तयोरा-
विदीति तयोरनुमन्यमानयोऽित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

(द्वा) अग्निरिदं हविः । (२) अजुपतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति
तदाग्नेयमाज्यभागमाह सोम इदं हविरजुपतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृ-
तेति तत्सौम्यमाज्यभागमाहाग्निरिदं हविरजुपतावीवृधतमहो ज्यायोऽ-
कृतेति तद्य एष उपभयत्राच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तमाह ॥ ९ ॥

‘ शम्भुवो मयोभुवाविति ’ । शम्भुवो ते मयोभुवो स्तामित्येवैतदाह । ‘ ऊर्जस्वतो च
पयस्वती चेति ’ । रसवत्यो त उपजीवनीये स्तामित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

‘ सूपचरणा च स्वाधिचरणा चेति ’ । सूपचरणा ह तेऽप्तावस्तु यामघस्तादुपचरसि ।
स्वाधिचरणो त इयमस्तु—यामुपरिष्ठादधिचरसीत्येवैतदाह । ‘ तयोराविदीति ’ तयोरनुमन्यमानयो-
रित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

“ अग्निरिदं हविरजुपतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति ” । तदाग्नेयमाज्यभागमाह ।
“ सोम इदं हविरजुपतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति ” । तत्सौम्यमाज्यभागमाह ।
“ अग्निरिदं हविरजुपतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृतेति ” । नृ य एष उपभयत्राच्युत आग्नेयः
पुरोडाशो भवति तमाह ॥ ९ ॥

शम्भुवो । दुःखोपशान्तं ‘ शम्भु ’ भावयत इति ‘ शम्भुवो ’ स्यात्तामिति सर्वेण प्राप्यति । ‘ मयः ’
सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयत ‘ मयोभुवो ’ । ‘ ऊर्जस्वतो ’ (तै० सं० २।६।९।१) “ ऊर्ज-
बलप्राणनरो. ” (धा० पा० जु० प० १५) ऊर्जपतीति ‘ ऊर्ज् ’ रम., सोऽनघोरलोप्यूर्जस्वत्यौ । ऊर्जो
मनुष्यमुगाग्रमः । मरुत्स्य बन् (पा० सू० ८।२।९।१) ‘ एतदाह ’—रसवत्यो ते स्तामित्याहेति ।
‘ पयः ’ आप्यायन स्थानरजद्रमाणा नोपशान्तम्, तद्व्यो; तदाह—उपजीवनीये स्तामित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

सूपचरणा । अहृच्छ्रेणोत्तर्षति इति सूपचरणा वीः; ना हविरद्वा अहृच्छ्रेणोत्तर्षति । एवं ‘ स्वाधि-
चरणा ’ पृथिवी; तस्यां हि दृढायामहृच्छ्रेण चरन्ति । “ छन्दसि गन्धर्षम्. ”—इति (पा० सू० ३।३।
२।९) छलर्षे सुवृष्यधः । एतदाह—सूपचरणा ह तेऽप्तावस्त्वित्यादिना । आवेदनम् ‘ आवित् ’ ।
आवेदनेनात्र यज्विषयमभिलक्षणे । यस्य जानत शक्यं यन् विज्ञते, स तदनुकूल इति गमते ॥ ८ ॥

अग्निरिदं हविः । तदाग्नेयमिति समन्वयवचनम् । यदेतदग्निना हविषः सेचनमतीतं कौर्ष्येन एव
तावद् आग्नेयमाज्यभागं याम इत्याह । अथवा आन्वयान्नौ मागधेत्याज्यभागः; आन्वयमेव होतव्यमिति मागधार्थं
दर्शयति । एव पुरोडाशेन कैलत्रस्य भवति, स्वरया तत्र पुरोडाशेन यामो लक्ष्येन । ‘ अजुपता ’—इत्यादीन्तु
शब्दान्ने व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

(द्वा) अथ यथा देवतम् । (तं) देवाऽऽन्यपाऽऽन्यमनुष्यन्तावीवृधन्त
 महो ज्यायोऽकृतेति तत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै देवाऽऽ-
 न्यपाऽऽग्निहोत्रेणेदं हविरनुष्यन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽकृतेति तदग्नि-
 होत्रेणानुष्यन्तेत्येवं याऽऽ इष्टा देवता भवन्ति ताः सम्पश्यत्यसौ हविरनुष्य-
 तासौ हविरनुष्यतेति तद्यज्ञस्यैवैतत्सृष्टिमिमांशास्ते वाङ्मि देवा हविर्जोषयन्ते
 यद्दे देवा हविर्जोषयन्ते
 १० ॥

तुष्टुह्येतज्ज्यायां संमिव

कुर्वन्ते तस्मादाह महो ज्यायोऽकृतेति ॥ ११ ॥

अथ यथा देवतम् । “ देवाऽऽन्यपाऽऽन्यमनुष्यन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽकृतेति ”-
 तत् प्रयाजानुयाजानाह । प्रयाजानुयाजा वै देवाऽऽन्यपाः । “ अग्निहोत्रेणेदं हविरनुष्यता-
 वीवृधन्त महो ज्यायोऽकृतेति ”-तदग्निहोत्रेणानुष्यतेति । एवं या इष्टा देवता भवन्ति ताः
 सम्पश्यति-असौ हविरनुष्यत असौ हविरनुष्यतेति । तद्व्यक्तस्यैवैतत्सृष्टिमिमांशास्ते । वाङ्मि देवा
 हविर्जोषयन्ते-तेन हि महजयति । तस्मादाह-अनुष्यतेति, अवीवृधतेति । यद्दे देवा हविर्जोषयन्ते
 तत्रपि गिरिमानं कुर्वन्ते । तस्मादाह-अवीवृधतेति ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृते इति । यज्ञो वै देवाना महः । तं ह्येदं ज्यायां संमिव कुर्वन्ते । तस्मादाह-
 महो ज्यायोऽकृतेति ॥ ११ ॥

अथ यथा देवतम् । या या देवता यष्टव्या, ता तामाहेति वर्तते । प्रयाजानुयाजा वै देवाऽऽन्यपाः
 इति । प्रयाजानुयाजानां देवानामाननया स्वर्ग्यं । ‘ अग्नि ’ ‘ होत्रेण ’ । “ इत्यभूत्कृष्णे हवीषा ”
 (पा० सू० २ । ३ । २१) ‘ होत्रेण ’ देवताहानेन कर्मणा सुक्तं ‘ अग्नि ’ ‘ हवि अनुष्यन्त ’ द्विष्ट-
 वृत्तिवर्षं । एव वा इष्टा इत्येतया यथा देवतव्यर्थं स्तुतीकरोति । तत्र श्रेष्ठदेवतावाचितामेव देवतापदना-
 मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रवाक्यान्ते विद्वत्तानुहविर्वा मेव सन्त । प्रकृतौ च पौर्णमास्यन्वास्यादेवतापदना व्यक्त्या
 मविव्यति । ‘ सृष्टिमिमांशास्ते ’ इत्येतदनुपपन्नम्, भूतानुवादस्वरूपत्वात् । अनुष्यन्त्यस्य पदपि हेतुवचनं यदि
 देवा हविर्जोषयन्ते, तेन हि महजयन्तीति, तदन्वयसाम्ब न सायति, विन्ताह-“ ओमन्वती तस्मिन् यज्ञे
 यन्मानं वाचापृथिवी स्तामिति ” (शं० प० ९ अ० १ ब्रा० ४ क०) अत्राशिषो हेतुर्नेनोच्यते-अग्नि-
 रनुष्यतेति । तत्र च यस्मात् वाचापृथिव्योरपिदि अग्निरनुष्यन्, तस्मात् वाचापृथिव्यो ओमन्वती स्तामित्यासी पर-
 मेवार्त्तानुपपन्नानि सुपुत्रं यज्ञमनुष्यन्त इति चनम् । ‘ यद्दे देवा हविर्जोषयन्ते ’-इति । स्तेनुचरं सेव्यन्ते,
 तथा, हि वदन्ता तुनव यन् स्तोत्रमपि यजमानेन दत्तम्, तद् यद् कुर्वन्तीत्यर्थं ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृतेति । पूर्वमनुष्यन्तान् व्याख्याय इदं बहुवचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानब्राह्मणित-
 त्वापत्तयम् । यज्ञो वै देवाना महः । महत् मह, पूजन्, विभूति । ता च यज्ञ देवा वदन्तर प्रशस्त्यन्तर वा
 प्राग्वन्त्यान् कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

(त्य) अस्यामृधेद्धोत्रायां देवङ्गमायामिति । (त्य) अस्याधुराभोतु
होत्रायां देवङ्गमायामित्येवैतदाह्यशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति त्राम गृह्णाति
तदेनं प्रत्यक्षमाशिषा सम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्वमाशास्त ऽडिति । सा यामुत्रोत्तरा देवयज्या तदिह प्रत्यक्षं
दीर्घायुत्वम् ॥ १३ ॥

(थुं) सुप्रजास्त्वमाशास्त ऽडिति । तद्यद्भुत्र भूयो हविष्करणं तदिह
प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं प्रशासनं सु कुर्याद्य एव कुर्यादुत्तरां देवयज्यामा-
शास्त ऽडिति त्वेव श्रूयानुदेव जीवातुं तत्प्रजां तत्पशून् ॥ १४ ॥

(न्भू) भूयो हविष्करणमाशास्त ऽडिति । तद्वेव तत्सजातवनस्यामा-
शास्त ऽडिति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह जायते तत्प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥

“अस्यामृधेद्धोत्रायां देवङ्गमायामिति” । अस्यां राभोतु होत्रायां देवङ्गमायामित्येवैतदाह ।

“आशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति”—नाम गृह्णाति । तदेनं प्रत्यक्षमाशिषा सम्पादयति ॥ १२ ॥

“दीर्घायुत्वमाशास्ते” —इति सा यामुत्रोत्तरा देवयज्या तदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम् ॥ १३ ॥

“सुप्रजास्त्वमाशास्त” इति । तद्यद्भुत्र भूयो हविष्करणं तदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वम् ।
प्रशासनं स कुर्याद्य एव कुर्यात् । “उत्तरां देवयज्यामाशास्त”—इति त्वेव श्रूयात्, तदेव जीवातुं,
तत्प्रजां तत्पशून् ॥ १४ ॥

“भूयो हविष्करणमाशास्ते” इति तद्वेव तत् । “सजातवनस्यामाशास्ते” इति ।
प्राणा वै सजाताः । प्राणैर्हि सह जायते । तत् प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥

अस्यामृधेत् । तदेनं प्रत्यक्षमिति । श्रुत्या आशिषा विशेषेण ‘आशास्ते’ । ‘अयं यजमान’ इति ।
स ‘ऋधेत्’ । ‘राभोतु’ । ‘देवङ्गमाया’ देवप्रापणशीलायाम् । यथेतायाम् “उपहृतोऽयं यजमानः” इति
(श० प० ८ अ० १ ब्रा० २९ कं०) आशीःशब्दाभावान्नामामावाच परोक्षम् आशिषा सम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्वमाशास्ते । ‘अमुत्र’ इत्यायाम् । ‘उत्तरा देवयज्या’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां
देवयज्यायाम्” इति, (श० प० ८ अ० १ ब्रा० ३० कं०) ‘तदिह’ । ‘प्रत्यक्षं’ श्रौत ‘दीर्घायुत्वम्’
आशास्त इति दीर्घजीवित्वमुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्वमाशास्ते । ‘प्रशासनं’ प्रशासयन्तेऽनेन देवाः प्रार्थयन्तः इति प्रशासनम्, पुरुषस्य साक्षात्
स्वार्थपरस्य ‘कुर्यात्’ इत्यर्थः । “उत्तरां देवयज्याम्”—इत्येवं देवार्थाशीःपूर्वकान् स्वार्थानास्तीरन् यजमानाः ।
यजर्नमदेवानां भवति च यथा जीवनादित्रयमन्तर्गतम्, तथोक्तमेव (श० प० १।८।१।३१-३३) ॥ १४ ॥

भूयो हविष्करणमाशास्ते । तद्वेव तदिह । यदेवैतत् भूवं जीवनादित्रयं देवपुरःसरम् “उत्तरा देवय-
ज्याम्” इत्युक्तम् (तै० ब्रा० ३।५।१०) । तदेतद् ‘भूयो हविष्करणमिति । किमर्थं ताहिं ?
तदेवोच्यते—तद्वेव तदिह, अर्थनिदात् । अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्प्राणानामन्यद् ‘भूयः’ बहु ‘हवि-

दिव्यं धामाशास्त इति । देवल्लोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तदेवलोक्तुऽपुर्वेनमेतदपित्विनं करोति यदनेन हविषाशास्ते तदस्यात्तद्व्या-
दिति यदनेन हविषाशास्ते तदस्मै सुर्व्वं^१ समृद्धयतामित्येवैतदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽप्ताः । पञ्चाग्निः करोति तिस्र इडायां वा ऽअष्टावष्टाक्षरा वै
गायत्री वीर्यं गायत्री वीर्यमेवैतदाग्निपोऽभिसम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । (३) अतिरिक्तं^२ इ कुर्याद्यदतो भूयसीः
कुर्याद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विपुन्तं^३ हास्य तद्भातृव्यमभ्युतिरिच्यते तस्मा-
द्यातो भूयसीः कुर्यात् ॥ १८ ॥

(४) अर्षादि कनीयसीः सप्त । तदस्मै देवा रासन्तामिति तदस्मै देवा ऽअनु-
मन्यन्तामित्येवैतदाह तदग्निदेवो देवेभ्यो वचुर्ता वचुमग्नेः परिशानुपा

“ दिव्यं धामाशास्ते ”-इति । देवल्लोके मेऽप्यसदिति वै यजते-यो यजते । तदेवलोक्तुऽपुर्वेनमेतदपित्विनं करोति-यदनेन हविषाशास्ते । “ तदस्यात्, तद्व्याद् ”-इति । यदनेन हविषाशास्ते-तदस्मै सर्वं समृद्धयतामित्येवैतदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽप्ताः पञ्चाग्निः करोति । तिस्र इडायां वा अष्टौ । अष्टाक्षरा वै गायत्री । वीर्यं गायत्री । वीर्यमेवैतदाग्निपोऽभिसम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं इ कुर्यात्-यदतो भूयसीः कुर्यात् । यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं-द्विपुन्तं हास्य तद्व्यात्तृव्यमभ्युतिरिच्यते । तस्माद्यातो भूयसीः कुर्यात् ॥ १८ ॥

अर्षादि कनीयसीः सप्त । “ तदस्मै देवा रासन्तान् ”-इति । तदस्मै देवा अनुमन्यन्ता-

परशम्, प्रयोगाशास्त्र्या मन्मनयहविष्कत्वञ्चैपदीनरुक्म्यम् । मनाता ज्ञातर, आग्निकाम्नु प्राणान्नेषाञ्च तस्य सम्पत्तिरिचियोगे ' सजानवनम्वा ' (तं० तं० २ । १ । १९) । ' वचु' -शब्द कण्ठदिग् प्रष्टव्य, “ कण्ठदिग्चो पृ ” (पा० मू० ३ । १ । २०) वचन वचनम् ॥ १६ ॥

दिव्यं धाम । दिवि मव ' दिव्यम् ' । देवल्लोके मेऽसिनि । ' यो यजते ' स एवमर्थ इह नावत्रामाम्येव, येन कार्यं देवल्लोकेऽपि मे कथं नाम स्वादिनि तत्र स्थाननामन आहात्वा इत्यभिप्राय । ' अस्यात् ' " अशु व्यासी " (धा० पा० स्वा० १० । १०) प्राप्नोत् । ' अस्यात् ' समृद्धयताम् ॥ १६ ॥

ता वा ऽप्ताः । ' पञ्चाग्निः ' उत्तरदेवर्षयः, भूयो हविःकरणम्, सजानवनम्वा, दिव्यं नाम, यदनेनेति च कर्मणः मनीहितम्, एता पत्र । ' तिस्र इडायां ' देवमन्त्रहविष्करणम् “ देवा म इदं हविर्पुताम् ” इति (धा० १० । १ का० ८ । १ । ३०-३०) । “ वीर्यं गायत्री ” वीर्यवती मा, यद्गायत्री इत्येते हि भूया दिव्यं सोममाहृत ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः । शापान्तवर्तीनां प्रतिशेष ॥ १८ ॥

अर्षादि कनीयसीः । कनीयस्त्वे कारणं प्रदेवान्तरे उक्तम् “ न्यूताद्वा ऽस्मा प्रजा प्रतप्यन्ते तन्वृ -

ऽइति तदग्निर्देवो देवेभ्यो ववतुतां वयमग्नेऽप्यस्मा ऽएतद्भनवामहा
ऽइत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

(हे) इष्टञ्च वित्तञ्चेति । (त्ये) ऐपिपुरिव वा ऽएतद्यज्ञन्तमविदं-
स्तस्मादाहेष्टञ्च वित्तञ्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽअहंसस्पातामित्युभे
चैनं द्यावापृथिवी आर्त्तगोपायतामित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु ह्येक ऽआहुः । (रु) उभे च मेति तथा होताशिप ऽआत्मानं नान्त-
रेतीति तदु तथा नु ब्रूयाद्यजमानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किञ्च तत्रत्विजां यां
वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज ऽआशिपमाशासते यजमानस्यैव सा नु ह सुऽएतां
कचुनाशिपं प्रतिष्ठापयति य ऽआहोभे च मेति तस्माद्ब्रूयादुभे चैन-
मित्येव ॥ २१ ॥

मित्येवैतदाह । “तदग्निर्देवो देवेभ्यो ववतुतां वयमग्नेः परिमानुषा” इति । तदग्निर्देवो देवेभ्यो
ववतुतां वयमग्नेऽप्यस्मा एतद्भनवामहा इत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

“ इष्टञ्च वित्तञ्चेति ” । ऐपिपुरिव वा एतदप्यज्ञम्, तमविदन्, तस्मादाह-इष्टञ्च वित्तञ्चेति ।
“ उभे चैनं द्यावापृथिवी अहंसस्पाताम् ”- इति । उभे चैनं द्यावापृथिवी आर्त्तगोपायता-
मित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु ह्येक आहुः-‘ उभे च मा ’ इति । तथा होताशिप आत्मानं नान्तरेतीति । तदु तथा न
ब्रूयात् । यजमानस्य वै यज्ञ आशीः किन्तु तत्रत्विजाम् । यां वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज आशिप-
माशासते-यजमानस्यैव सा । न ह स एतां कचुनाशिपं प्रतिष्ठापयति-य आह-उभे च मा-इति ।
तस्माद्ब्रूयाद्-‘ उभे चैनम् ’-इत्येव ॥ २१ ॥

श्रेयस्तनुचयन्त् ” (श्ल० प० २ । १ । १ । १३) इति । ‘ रमन्तान् “ रमन् दाने ” (धा० पा० म्वा०
आ० ६२०) ददतुः कर्मनिर्वर्त्यज्जमाना देवा वनुमन्वन्तानिति भावः । ‘ तत् ’ ‘ अग्निः ’ होता ‘ देवः ’
‘ देवेभ्यः ’ ‘ वनुतान् ” “ वनु यचित्ने ” (धा० पा० त० आ० <) याचनान् । ‘ वन् ’ च मनुष्य-
होतारः । आनति बहुवचनम् । ‘ अग्नेः ’ ‘ अवि ’-शब्दोऽत्राग्निरेत्यस्य पञ्चम्यन्तवर्षोत्पत्तयः । अनेकशब्द-
स्यर्धमन्वेऽप्यद्वौतार्थत्वसोपेक्षः (पा० सू० २ अ० ३ पा० २८ सू० मा०) ॥ १९ ॥

इष्टञ्च वित्तञ्च । ‘ उभे च द्यावापृथिवी ’ ‘ एतन् ’ ‘ यजमानस्य ’ ‘ गोदानतन् ’ इति सम्बन्धः । ‘ ह्यं ’
कर्म, यज्ञः, सर्वकाल मनोर्धेवास्त्रितमिन्वर्षः । ‘ वित्तं ’ तदेव सम्बन्धः । देवेभ्युः ‘ ऐपिपुः ’ प्राथिनवन्तः ऋत्वि-
जवचनाः । ‘ यज्ञम् तमविदन् ’ ‘ विदन् एभिः ’ (धा० पा० तु० उ० १९१) लभ्यन्तः ॥ २० ॥

तदु ह्येक ऽआहुः । ‘ उभे च मा ’ मां द्यावापृथिवी इत्येव होता ब्रूयात् । एके आहुः-“ यजमानस्य
वै यज्ञ आशीः किन्तु तत्रत्विजाम् ”-इति; न काश्चिदप्याशिप ऋत्विजानिन्वर्षः । कथम् ! ‘ यां काञ्च ’

मुपायन्त्यांशं युर्बाह्रिस्पत्यो ऽवेद्यच्छंयोरुत्तुवंस्तुम्बेवेषु ऽएतद्यज्ञस्य सधं
स्यामुपेति यांशंयुर्बाह्रिस्पत्योऽवेद्यच्छंयोग्राह तस्माद्दे शंयोग्राह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तच्छंयोग्राहणीमह ऽइति तां यज्ञस्य सधंस्यामावृणी-
महे यांशंयुर्बाह्रिस्पत्योऽवेदित्येवेतदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ऽइति । गातुं ह्येषु यज्ञायेच्छति गातुं
यज्ञपतये यो यज्ञस्य सधंस्यां देवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यं
ऽइति स्वस्ति नो देवत्रास्तु स्वस्ति मनुष्यत्रेत्येवेतदाहोर्ध्वं जिगातु भेषज-
मित्यूर्ध्वं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवेतदाह ॥ २७ ॥

शन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदं ऽइति । (त्ये) एतावद्वा ऽइदं शुभ्रं
यावद्विपात्रे चतुष्पाच्च तस्मा ऽएवेतद्यज्ञस्य सधंस्यां गत्वा शं करोति
तस्मादाह शन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदं ऽइति ॥ २८ ॥

मपीयाय' इति । ते तामेव यज्ञस्य संस्यामुपायन्-यां शंयुर्बाह्रिस्पत्योऽवेद्य-यच्छंयोरुत्तुवन् । ताम्बेवेषु
एतद् यज्ञस्य संस्यामुपेति-यां शंयुर्बाह्रिस्पत्योऽवेद्य-यच्छंयोग्राह । तस्माद्दे शंयोग्राह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते-“ तच्छंयोग्राहणीमहे ” इति । तां यज्ञस्य संस्यामावृणीमहे-यां शंयुर्बाह्रि-
स्पत्योऽवेदित्येवेतदाह ॥ २६ ॥

“ गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ”-इति । गातुं ह्येषु यज्ञायेच्छति, गातुं यज्ञपतये-यो
यज्ञस्य संस्याम् । “ देवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ”-इति । स्वस्ति नो देवत्रास्तु,
स्वस्ति मनुष्यत्रा-इत्येवेतदाह । “ ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् ”-इति । ऊर्ध्वं नोऽयं यज्ञो देवलोकं
जयत्वित्येवेतदाह ॥ २७ ॥

“ शन्नोऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ”-इति । एतावद्वा इदं सर्वं यावद् द्विपात्रे च
चतुष्पाच्च । तस्मा एवेतद् यज्ञस्य संस्यां गत्वा शं करोति । तस्मादाह ' शन्नो अस्तु द्विपदे शं
चतुष्पदे ' इति ॥ २८ ॥

विदित्वा ताम्बोऽवतारितवन्तः । तस्याभान्यूनवर्षितायै आह-ते तामेवेति । यच्छंयोर्भाक्तमनुवन् ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । यत् ' शयोः ' सम्बन्धि संस्थानं शयुना दृष्टम्, ' तत् ' आहृणीमहे ' प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय । कां दृष्टम् ? ' गातुं ' गमनं ' यज्ञाय ' बुद्धेः कर्मणम्, ' यज्ञपतये ' अपि च, यज्ञे यज्ञमाने च
' देवी ' देवेभ्य मत्रा ' स्वस्तिः ' अविनाशः ' नः ' अस्माकम् ' अस्तु ' ; ' स्वस्तिः ' च ' मानुषेभ्यः ' मानुषेभ्य च
' नः ' अविनाशोऽस्तु । न इति भुवन् स्वामिन व्यपदिशति । ' ऊर्ध्वं ' देवलोकं ' जिगातु ' जयतु, ' भेषजं '
संसारव्याधिनिनाशनं यज्ञाख्यं कर्म । यज्ञेन हि यो जितः स यज्ञमानेन जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

शन्नोऽअस्तु । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि गमनं मा मृदिति ' शं ' सुखमाशास्ते । एवमेव मन्त्रार्थं
मन्त्राणं व्याचष्टे, तत्प्रसम्भवे ॥ २८ ॥

(त्पु) अथानयेत्युपस्पृशति । (त्पु) अमानुष इव वा एतद्रवति
यद्वात्स्विये प्रवृत्त इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तुदस्यामेवतुप्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २९ ॥

इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥७॥२॥ (९. १.) (अर्धप्रपाठकः ॥)
ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपुरायन्ति । जुहूं च सुवुं चाध्वर्युरा-
दत्ते वेदं होताज्यविल्लापनीमग्रीत् ॥ १ ॥

(त्त) तद्वैकेषामध्वर्युः । पूर्वैणाहवनीयं पर्येति तदु तथा न कुर्माद् । वहिर्द्वां ह यज्ञात् स्यात्-पचेनेपात् २
हिर्द्वां ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष इव वा एतद् भवति-यदात्स्विये प्रवृत्तः । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा ।
तदस्यामेवतु प्रतिष्ठाया प्रतिनिष्ठति । तदु खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥२९॥

“ अथ पत्नीसंयाजः । ”

ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपुरायन्ति । जुहूं च सुवुं चाध्वर्युरादत्ते, वेदं होता
आज्यविलापनीमग्रीत् ॥ १ ॥

तद्वैकेषामध्वर्युः पूर्वैणाहवनीयं पर्येति । तदु तथा न कुर्माद् । वहिर्द्वां ह यज्ञात् स्यात्-पचेनेपात् २

अथानया । ‘अनया’ दक्षिणस्य पागे कनिष्ठिकया ‘इति’ एवमित्यमिनयेन (‘औष्टगमिदे’ इत्यादी
ऋत्विक्त्वे यत् प्रवृत्तो न्याहृत’) पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति । “ इय-वै पृथिवीति वाक्परोशादप्यचनकेवे-
वमन्त मन्त्र मन्वन्ते;—अनयेपेतेन मन्त्रेणोस्पृशति । किम् ? वाक्परोशात् पृथिवीमिति । तेषामेव कनिष्ठी-
कया पृथिवीमुपस्पृशतीति काश्चिद्युपरोध । क पुनर्गम्यतेति ? “ यदतो होतावाह ” इति (श० प०
१ । ९ । १ । १) उक्तत्वे हेतुसम्बन्धवशात्पूर्वोक्तस्युच्यते । “ अमानुष इव वाऽप्यनूत् ”—इति
“ अग्निर्देवो देव्यो होता ” (श० प० १ । ९ । १ । १)—इति त्रियमागोऽग्निना च विवेनेनेति न
पृथिवीमदर्शनेनामिनयेन मानुषमनन पृथिवीमुपगतोऽस्मीति दर्शयति । पृथिव्युपगमेनापि तस्म्यमानुषमावोऽगम-
मुपलक्ष्य । योनिनिमोचने वक्ष्यते—“ यदि सुक न विमुच्यते, प्र तदमते ”—इति (श० प० ६ ।
७ । ४ । <), तस्मात् सर्ववैदु सुक विमोक्तव्यम् । एवं प्राग्भक्तिक हेतुब्राह्मण सप्तमम् ॥ २९ ॥ (९. १)

श्रमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमांस्तस्य शशिदु । चर्मोव्यश्चो हरिस्वामी व्याह्वत्-उत्तपयी शक्तिम् ॥

इत्याहर्णहारिस्वामिन इत्यौ अतपयिष्याद्ये हविर्देतेषु नवमाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥

ते वै पत्नीः । पत्नीसंयाजब्राह्मणमेतद् । ‘ते’ वक्ष्यमाणा अध्वर्यादय ‘पत्नी’ देवानां ‘संयाजयि-
ष्यन्त’ देवै सह सगता याजयिष्यन्त । यदमान सप्तमते, न यदमानेन समिपमानाम्ने ऋत्विज संयाज-
यन्ति । संयाजनायं ‘प्रति’ यस्माद्भव गार्हपत्यदेशाद्गता, तमव ‘पारयन्ति’ अभवप्रतिष्ठोम आहवनीयाप-
रान्तमभिमुद्रमायन्ति । अगच्छन्तधेदु इवन्ति—“ जुहूं च सुवुं चाध्वर्युरादत्ते ”—इत्यादि ॥ १ ॥

तद्वैकेषाम् । ‘वहिर्द्वां’ वहिरेव वहिर्द्वां, ‘यज्ञात्’ सप्तमम् । शररी पठ, न चाहवन्पात् प्राव
नानव किञ्चिदस्ति, तत्तथावयुग यज्ञात्तेन यज्ञपरम मोक्षयन्तिव्यभियात् ॥ २ ॥

१-“ अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष इव वा एतद् भवति-यदात्स्विये प्रवृत्तः । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा । तदस्यामेवतु प्रतिष्ठाया प्रतिनिष्ठति । तदु खलु पुनर्मानुषो भवति । तस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥२९॥

(ज) जघनेनो ह्येव पुत्नीम् । (मु) एकेषामध्वर्युरेति नो ऽएव तथा कुर्वात्पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पुत्नी यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्बहिर्द्धां ह्येव यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ ३ ॥

(ड) अन्तरेणो ह्येव पुत्नीम् । (मे) एकेषामध्वर्युरेति नो ऽएव तथा कुर्वादन्तुरियाद्ध यज्ञात्पुत्नीं यत्तेनेयात्तस्माद् पूर्वैणैव गार्हपत्यमन्तरेणाहवनीयश्चैति तथा ह नु बहिर्द्धां यज्ञाद्भवति यथा ऽएवाडः प्रचरन्नन्तरेण सञ्चरति स ऽउ ऽएवास्वैप सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ पुत्नीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते मिथुनात्प्रजायमानाऽ अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेनाऽएतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येष्टाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्पुत्नीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

जघनेनो ह्येव पुत्नीमेकेषामध्वर्युरेति, नो एव तथा कुर्यात् । पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्याध्वर्युः, जघनार्द्धः पुत्नी । यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्याद्-एवं तद् । बहिर्द्धां ह्येव यज्ञात् स्याद्-यत्तेनेयात् ॥ ३ ॥

अन्तरेणो ह्येव पुत्नीमेकेषामध्वर्युरेति । नो एव तथा कुर्याद् । अन्तरियाद्ध यज्ञात् पुत्नीम्-यत्तेनेयात् । तस्माद् पूर्वैणैव गार्हपत्यमन्तरेणाहवनीयश्चैति । तथा ह न बहिर्द्धां यज्ञाद् भवति । यथा एवाडः प्रचरन्नन्तरेण सञ्चरति-स उ एवास्वैप सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुत्नीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते । यज्ञाद्-प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते । मिथुनात्प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते । तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात् प्रजन-

जघनेनो । गार्हपत्यमन्तरेणातीत्य पुत्नी वापरेण । पत्नीदक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे शाखिन आडः । भसद्दुत्सर्गावितनम् ' भसत्तः ' यथा भसदि शिरः सयोजयेत्, तथायुक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अन्तरेणो । ' गार्हपत्यमन्तरेण ' अतीत्य गार्हपत्यस्य पत्न्याश्चान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

अथ पुत्नीः । " यज्ञाद्दे प्रजाः " -इत्यस्मिन् काले पत्नीषु सयाज्यमानासु ' यज्ञस्य ' जघनार्द्धं मिथुनं प्रजननं कर्तुं भवतीत्याह । प्रजापतिमावाप यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गास्य हेतुर्भवति । सोऽपि न च सर्वात्मना किं तर्हि ! यद्राधियज्ञिकं मिथुनं तेनारेण प्रजासर्गास्य साक्षात्कारणं भवति । तदाह-यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते न स्वतः, एव च तदपि मिथुनं ययज्ञस्यान्ते कर्त्तते, तस्मात् ' प्रजाः प्रजायन्ते ' । स हि यज्ञपुरषस्य जघनार्द्धभागित्यभिप्रायः । ततश्च यदेनाः पुत्नीः सह देवैर्व्रजति, ' तदेनाः ' प्रजाः एतदन्ततो यज्ञस्य ' मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति ' यम्पाद्यैवमधियज्ञं कियते, ' तस्माद् ' यज्ञानुकारिणो ' मिथुनाद् ' एव लिङ्गद्वयात् ' प्रजननादन्ततः ' जन्ममाज् ' यज्ञस्य ' यज्ञकार्यपुरुषस्य ' इमाः ' ' प्रजायन्ते ' तस्मान्निपमनम् ॥५॥

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनं द्वादं वै मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुनमेवैतत्प्रज्वननं क्रियते तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । उेतो वा ऽआज्यं उेत ऽपुवैतत्सिञ्चति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपांशु चरन्ति । तिर इव वै मिथुनेन चर्यते तिर इवैतत्तदुपांशु तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ ८ ॥

(न्य) अथ सोमं यजति । उेतो वै सोमो उेत ऽपुवैतत्सिञ्चति तस्मात्सोमं यजति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तं उेतो विकरोति त्वष्टा ऽपुवैतत्सिक्तं उेतो विकरोति तस्मात्त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

नात् प्रजनयति । तस्मिन्मिथुनात् प्रजननादन्ततो यत्तस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्मात् पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनम् । द्वादं वै मिथुनम् । द्वे द्वे हि खलु भवतः । मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते । तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा आज्यहविषो भवन्ति । उेतो वा आज्यम् । उेत एवैतत्सिञ्चति । तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ७ तेनोपांशु चरन्ति । तिर इव वै मिथुनेन चर्यते । तिर इवैतत्तदुपांशु । तस्मादुपांशु चरन्ति ८ अथ सोमं यजति (१) । उेतो वै सोमः-उेत एवैतत् सिञ्चति । तस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥ अथ त्वष्टारं यजति (२) । त्वष्टा वै सिक्तं उेतो विकरोति । तस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

चतस्रो देवताः । चतस्र इति । देवता पत्न्यो यद्यपि बहुवचनं (श० प० ११ का० १ अ० १ श्ल० १७ क०) तथाप्येकैव सा हविर्भाग्देवनन्यमिष्टाय । द्वे द्वे हीति । इत्यां देवतायां मिथुनम्, अपरास्यामपर मिथुनम्, ताम्यामपि मिथुनान्यामपर मिथुनमित्येतद्वर्थायति ॥ ६ ॥

ता वा आज्यहविषः । ' उेत आज्यम् ' सारत्वात्, कारणद्रव्यत्वस्नेहश्च । उेत एवैतदवियत् ' सिञ्चति ' प्रजायम् ॥ ७ ॥

तेनोपांशु । उपांशुचरणशब्देन सर्वं ("उपांशु चरति" "चरणशब्दे सर्वं दत्ताज्यत्र" इति (का० श्रौ० सू० ३ । १४४ १४५ । १४६) होत्राज्यवर्षमेव श्राव्य ' तिर ' अन्तर्हितमप्रकाश ' मिथुनेन ' लिङ्गशब्देन ' चरति ' लोभे तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् ' उपांशु ' चाप्रकाशम् । तस्मादुपांशुचरणसंदहार ॥ ८ ॥

अथ सोमम् । पणव्याज्जेनेव उेतोऽर्थं सिद्धं, तथापि देवलोचमपि तत्सम्पाद्यमिति ' सोम ' यजति (" यजति सोम त्वष्टारं देवानां पत्नीसर्वान् गृहपतिमिति " का० श्रौ० सू० ३ । १४६) ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारम् । मिथुनेनोपांशुनाय यत्र कचन पुंसि यष्टव्ये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयणार्थं श्रव्यमिष्टाय ।

(त्य) अय देवानां पत्नीर्यजति । पत्नीषु वै योनौ उतः प्रतिष्ठितं तच्छतः प्रजायते तत्पत्नीष्वेवैतद्योनौ उतः सिकं प्रतिष्ठापयति तच्छतः प्रजायते तस्माद्देवानां पत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स अय देवानां पत्नीर्यजति । तत्पुरुस्तात्तिः करोत्युप इ वै तावद्देवतां ऽआसते यावश्च समिष्टयजुर्ब्रह्मतीदं नु नो जुह्वत्विति ताम्यऽप्येवैतत्तिः करोति तस्मादिमा मानुष्यः क्षियस्तिऽ इवैव पुर्ध्वो जिघत्सन्ति या इव तु ता इवेति इ स्माद् याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

(लक्ष्येऽया) अयाग्निं गृह्णति यजति । (त्य) अयं वा ऽअग्निर्लोकं ऽइमुं प्रवेतल्लोकमिमाः प्रजा ऽअभिप्रजनयति ता इमुं लोकमिमाः प्रजा ऽअभिप्रजायन्ते तस्मादग्निं गृह्णति यजति ॥ १३ ॥

अय देवानां पत्नीर्यजति (१) । पत्नीषु वै योनौ उतः प्रतिष्ठितं, तच्छतः प्रजायते । तत्पत्नीष्वेवैतद्योनौ उतः सिकं प्रतिष्ठापयति तच्छतः प्रजायते । तस्माद् देवानां पत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स अय देवानां पत्नीर्यजति—तत्पुरुस्तात्तिः करोति । उप इ वै तावद्देवता आसते—यावन्न समिष्टयजुर्ब्रह्मती—इदं नु नो जुह्वत्विति । ताम्य एवैतत्तिः करोति । तस्मादिमा मानुष्यः क्षियस्ति इवैव पुर्ध्वो जिघत्सन्ति । या इव तु ता इवेति इ स्माद् याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

अयाग्निं गृह्णति यजति (४) । अयं वा अग्निर्लोकः । इममेवैतल्लोकमिमाः प्रजा अभि-

‘ त्वष्टा ’ कार्येः सोऽप्यात्ममरस्थितः नितमात्रमेव ‘ रेतः ’ यत्नत्यर्यानि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि स्पष्टितानि करोति । तत्रावियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञेऽपि मिथुने त्वष्टा विद्वन् दर्शनायः सोऽय यद्यत इति तदेष एवैतदित्याह ॥ १० ॥

अय देवानां पत्नीः । पत्नीषु वै योनाविनि । पत्न्या एव ‘ योनि- ’ प्रजाधारणस्थानम्, तस्मिन्नेव ‘ रेतः ’ ‘ प्रतिष्ठितम् ’ । ‘ ततः ’ एव च ‘ प्रजायते ’ अण्यरूपेण, पत्नीनां योनेरेव निष्ठितरेतसः प्रगृहीतवति । ‘ तत्पत्नीष्वेव ’ योनिभूतासु ‘ सिकः रेतः ’ प्रतिष्ठापयति । ‘ ततः ’ ‘ ताम्यो ’ देवानां पत्नीभ्यः ‘ प्रजायते ’ सर्वाः योनिनोऽनुवश्येयमिप्रायः ॥ ११ ॥

स अय देवानाम्पत्नीः । तत्पुरुस्तात्तिः करोति अन्तर्द्वैमाहवनीयात् । ताम्य एवैतत् ‘ तिरः ’ अन्तर्दानं ‘ करोति ’ । ‘ तस्मान् ’ हेतोः ‘ मानुष्यः क्षियः ’ ‘ तिर इव ’ ‘ पुमः ’ ‘ अन्तर्द्वौ येनादर्शनमिच्छति ’—इत्यसदानान्यवनी (पा. सू. १ । ४ । २८) ‘ पुमः ’—इति । पुमः अन्तर्हिता, पुंसः अद्यमाना ‘ त्रिर्यमन्ति ’ मशुभितुमिच्छन्ति । ‘ या इव ’—इत्यनुकारः । याः पुमः पुरो जिवन्त्यसन्ति क्षियः, ‘ सा इव ’ । अस्मादज्ञानुकारान् ‘ इत्याह याज्ञवल्क्यः । शुद्धयोजितेषु पुंसः समक्षमन्तेऽश्रुतिः तथैवातोऽनुकागदित्यमिप्रायः ॥ १२ ॥

अयाग्निं गृह्णतिम् । ‘ अयं लोकोऽग्निः ’ गृह्णति । गार्हपत्यो हि गृह्णतिः “ अयमग्निर्गार्हपत्यः ”—

१-नित ८ । २ । ११, ११, १२; १० । २ । १० इत्येतेषु सायणेभ्यश्चाल्पातः । २-“ त्वरीयेऽन्तर्दानं पुमन्तु ” पत्न्यन्तारपत्नेऽन्तर्द्वौ ” का. धौ. सू. ३ । १४४ । १४८ ॥

तद्विद्वान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति नु प्रस्तारो वुत्र वा ऽअदुः
प्रस्तरेण वुजमानं स्वगाकरोति पतिं वा ऽअनुजाया तुदेवास्यापि पत्नी
स्वगाकृता भवतीत्यसितुं ह कुर्वाद्यत्प्रस्तस्य रूपं कुर्वात्स्माद्विद्वान्त-
मेव स्यादुतो प्रस्तस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तस्य रूपं कुर्वात् । (वु) यथैवादः प्रस्तरेण वुजमानं
स्वगाकरोत्येवमेवैतत्पत्नीं स्वगाकरोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तस्य रूपं कुर्वात् । (द्वे) वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्याग्रं जुह्वाम-
नुक्तिं मुष्यं सुवे बुध्रं स्थाल्पाम् ॥ १६ ॥

प्रजनयति । ता इमं लोकमिमाः प्रजा अभिप्रजायन्ते । तस्मादग्निं गृह्णति यजति ॥ १३ ॥

तद्विद्वान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति, न प्रस्तारः । यत्र वा अदः प्रस्तरेण वुजमानं स्वगा
करोति, पतिं वा अनुजाया—तदेवास्यापि पत्नी स्वगाकृता भवति । इत्यसितं ह कुर्वाद्—यत्प्रस्तस्य
रूपं कुर्वात् । तस्माद्विद्वान्तमेव स्यात् । उतो प्रस्तस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तस्य रूपं कुर्वाद्—यथैवादः प्रस्तरेण वुजमानं स्वगाकरोति—एवमेवैतत् पत्नीं स्वगा
करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तस्य रूपं कुर्वाद्—वेदस्यैकं तृणमाच्छिद्याग्रं जुह्वामनुक्तिं, मुष्यं सुवे, बुध्रं स्थाल्पाम् ॥ १६ ॥

इति वचनात्; गार्हपत्यधाय लोकः । ततश्च यत् 'अग्निं' 'गृह्णति यजति' तत् 'एव लोकम्' लोकोल्ल-
क्षिते देशे 'प्रजाः प्रजनयति' । ततश्च यजानुकारेण तथैव 'ताः प्रजायन्ते' ॥ १३ ॥

तद्विद्वान्तम् । विद्वान्तम् 'विद्वान्तम्' । 'विद्वान्तं' यजमानतमिष्यमिप्राप्ते, तद् इडा पानीतपात्रेण विधी-
यते । तस्याथ पूर्वोक्त एव विधिः । अर्थवादोऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्मिन्पदेऽवकल्पयेत्यादि पथैव हि
देवेष्विडाववच्छेदा, तया स्त्रीष्वपि देवेष्वित्यमिप्रायः । "न ह्यत्र परिधयः"—इत्यादिसु इडाया अन्तत्वेऽर्थ-
वादः । तत्रामिप्राय । अत्रापि पत्नीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे भवत्येव सूक्तवाक्य—शयुवावाज्यामपि मवितन्व-
मित्यत आह—न ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक्य—शयुवाकौ तस्मादेऽनुपपन्नमित्य-
मिप्राय । मनु च प्रलास्यहरणेन वुजमानं स्वगाकृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तया स्वगाकर्तव्या, इतरथा
सु स्वर्गाहोकास्ताऽन्वतिरेव स्यात् । इत्यत आह—प्रस्तरेणेति । प्रस्तरकरणे 'इयसितं ह कुर्वात्' 'इयस्'—
शयुवादेवसितवचन, शयुवादिषु (१८ पा. ३ । १ । २७—३४) पठ्यते । अवसतमवतारं पत्न्याः कुर्वाद्—यज-
माने गच्छति स्वर्गं लोकं पत्नी न गता, अथैवाकस्त्रा सा, अयुना यातस्वेतत्तयाद्; न च सुतमः पतिं हतु
च जायेत्यमिप्राय ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तस्य । 'प्रस्तस्य' 'रूप' प्रतिनिधिं 'कुर्वात्', अथर्वुणा तत् यथैवाद इति । स्वैकेन
महिम्ना वुजमानवत् । त्वा 'स्वगाकरोति' नामिदं ब्रह्मण्यतोर्यथ ॥ १५ ॥

स यदि । प्रमत्ता ॥ १६ ॥

इदमकिल्विपमत्रं कुर्वित्येवैतदाह सुपुदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा व्यपद्रकृतं हुतमेवमस्येतद्रवति ॥२०॥ [शतम् ८००]

(त्व) अथ वेदं पुत्नी विस्रभस्यति । योपा वै वेदिव्युपा वेदो मिथुनाय वै वेदः क्रियतेऽथ युदेनेन यज्ञोऽलपालभते मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

(तेऽय) अथ यत्पुत्नी विस्रभस्यति । योपा वै पुत्नी वृषा वेदो मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माद्देदं पुत्नी विस्रभस्यति ॥ २२ ॥

सा विस्रभस्यति । वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूया ऽडिति यदि यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

वैतदाह । “अधिषं नः पितुं कृणु”-इति । अत्र वै पितुः अनमीषं न इदमकिल्विपमत्रं कुर्वित्येवैतदाह । “सुपदा योनी”-इति । आत्मन्येतदाह । “स्वाहा वाह” (वा०सं० २।२०)-इति । तद्यथा व्यपद्रकृतं हुतम्-एवमस्येतद्रवति ॥ २० ॥

अथ वेदं पुत्नी विषमयति । योपा वै वेदिः । वृषा वेदः । मिथुनाय वै वेदः क्रियते । अथ युदेनेन यज्ञोऽलपालभते, मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ २१ ॥

अथ यत्पुत्नी विषमयति । योपा वै पुत्नी, वृषा वेदः । मिथुनमेवैतत्-प्रजननं क्रियते । तस्माद् वेदं पुत्नी विषमयति ॥ २२ ॥

सा विषमयति-“धेदोऽसि; येन त्वं देव वेद, देवेभ्यो वेदोऽभवः, तेन मह्यं वेदो भूयाः”-इति । यदि यजुषा चिकीर्षेद्-एतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

स यम्य कारयथा नाग्नि, तद्वनवीर्यम् । ‘आमनि’ अग्नी, दक्षिणाग्निरोमादि शाखान्तरान् ॥ २० ॥

अथ वेदं । (“पुत्नी वेदं प्रसूयति वेदोऽनीति योक्तं च ” इत्यादि वा० श्रौ० सू० ३ । १५१) । विस्रभस्यत्यन्वयेन, अर्थशब्देषु ‘यदि युक्तं न विस्रभ्यते प्र तद्वदते’-इति (श० प० ६ वा० ७ अ० १ ब्रा० ८ क०) गम्यमान एवेति नोन । पुत्न्यास्तु कर्तृवेदोऽर्थात् वक्ष्यति-“अथ यत्पुत्नी विस्रभस्यति”-इति, (श० प० १ का० ९ । २ । २२) अथुता विस्रभस्यप्रमत्तादुत्पत्ति-विनीयोगौ वेदत्वाद् । तयो त्यदिन्नात् योपा वै वेदिति । विनियोग-‘अथ यत् । ‘एतेन’ वेदेन’ यत्रे’ विश्वित् ‘उपालभते’ उपगृह्णते, गृहीतमपि सत् ‘उपचर्याय’ उपकाराय सुगृहीतत्वाद् यद् गृह्णाति, यत् ‘मिथुन क्रियते’, उपग्राह्यम् च वेदस्य युगप्रहोम विनियोग । स च एकत्रत्ये एतेनमिथुनवचनादेव गम्यते, नैक-श्रये ि कर्मणि आहूतो अन्योन्यमित्तिव सुवृत्तिम् । तदपि स्थान्ये कर्मणि सम्बन्धोमादौ वेदोपग्रहणाय, न सर्वत्रत्येनन्वयान्तरान् ॥ २१ ॥

अथ यत् पुत्नी । प्रमत्ता ॥ २२ ॥

सा विस्रभस्यति । ‘यदि यजुषा’ कर्तृमिच्छेदिति ‘यदि’-शब्दात् पात्रिक वेदस्य यजुषा करणमिति

१-“अथयत् सुवृत्तं प्रगृह्णत्येवमप्यति” इति वा था सू ३ । १५१ श २-“अथनात् च दक्षिणार्थो एतेन्यत्रवे सारत्वा इति च” इति वा श्रौ सू ३ । १५१ श २-“विस्रभस्यत्यन्वये” वा थो. सू ३ । १५५ श इत्यादि ॥

२- एतेन्ये सन्वे वेदोपग्रहणम् ”-“इत्येवमप्य”-“कर्तृमिच्छु” वा थो सू ३ । १० । १ । ८ ।

(त्त) तमा वेदेः स्रष्टृणाति । योपा वै वेदिवृषा वेदः पश्चाद्दे परीत्य वृषा योपामधिद्रवति पश्चाद्वेनामेतत्परीत्य वृष्णा वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः स्रष्टृणाति ॥ २४ ॥

(त्य) अय समिष्टयजुर्जुहोति । प्राह्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइत्यय यद्भुत्वा समिष्टयजुः पत्नीः संयाजयेत्प्रत्यङ्ङु हेवास्येष यज्ञः सन्तिष्ठेत् तस्मादा ऽएताई समिष्टयजुर्जुहोति प्राङ्गे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति ॥२५ ॥

(त्य) अय यस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्यति याभ्य एष यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यज्ञासु सर्वासु समिष्टास्त्वथैतज्जुहोति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

(मा) अय यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन देवता ह्यति याभ्य एष यज्ञस्तायत ऽयुप ह वै ता ऽआसते यावश्च समिष्टयजुर्जुहोतीदं

तमा वेदेः संसृणाति । योपा वै वेदेः । वृषा वेदः । पश्चाद्दे परीत्य वृषा योपामधिद्रवति । पश्चाद्वेनामेतत् परीत्य वृष्णा वेदेनाधिद्रावयति । तस्मादा वेदेः संसृणाति ॥ २४ ॥

(अय समिष्टयजुः ।)

अय समिष्टयजुर्जुहोति—' प्राह्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ' इति । अय यद्भुत्वा समिष्टयजुः पत्नीः संयाजयेत्—प्रत्यङ्ङु हेवास्येष यज्ञः सन्तिष्ठेत् । तस्मादा एताई समिष्टयजुर्जुहोति—प्राह्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता इति ॥ २५ ॥

अय यस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा एतेन यज्ञेन देवता ह्यति—याभ्य एष यज्ञस्तायते, सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति । तद् यद् तासु सर्वासु समिष्टासु—अथैतज्जुहोति । तस्मात्समिष्टयजुर्नाम २६

अय यस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा एतेन यज्ञेन देवता ह्यति—याभ्य एष यज्ञस्तायते, उप ह वै ता आसते—यावश्च समिष्टयजुर्जुहोति—'इदं नु नो जुहोतु' इति । ता एवैतद् यथायथं व्यवसृजति—

गम्यते । अय यद्गुषा करणचिकोर्वाऽऽनुपप्रेति सामर्थात् पतिः कुर्यादिति । तत्र करणमासाद्यान्वनिर्वाणकाले चिकीर्षिणि । कः पुनः कुर्यात् ? यजमानः ; शास्त्रान्तरात् " मग्नं भूयाः " इति मन्त्रलिङ्गौच ॥ २३ ॥

तमा वेदेः । " सृष्टृणात्या वेदेः " इति (का० श्रौ० सू० ३ । १५७) । 'आइ' अत्रामिक्वि, संस्त-यति वेदिं व्याप्येति । " योपा वै वेदिवृषा वेदः "—इति शेषान् । वेदिं संसृणाति समाह्वानाद्भव्युः ; हौत्रे तु विशेषवचनाद्भोता संसृणाति ॥ २४ ॥

अय समिष्टयजुः । " ध्रौवः समिष्टयजुर्जुहोति देवा गागुविद इति " इति (का० श्रौ० सू० ३ । १५८) प्रस्तावनात्सः ॥ २५-२८ ॥

१- ' इति वचनादासीत्येताः ' इत्यधिकं कश्चिन् । २- वासुदेवो यन्नेन गार्हपत्यमा बर्हिषस्तत्वेति । (१ । १५ । १५) । ३- ' व-भोता भावेरे. सृष्टृणाति ' (३ । १५०) इत्यत्र कर्त्तव्यशेषोत्पत्त्यर्थे कर्त्त० ।

नु नो जुह्वत्विति त्वाऽप्येतद्यथायथं व्यवसृजति यत्रयत्रासां चरणं तदनु
यज्ञं वाऽप्तुदजीजनत युदेनमतत तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठा-
पयति तस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २७ ॥

सु जुहोति । देवा गातुषिद ऽइति गातुषिदो हि देवा गातुं वित्त्वेति यजुं
वित्त्वेत्येवतदाह गातुमित्येति तुदेतेन यथायथं व्यवसृजति मनसस्पतऽइमुं
देवयज्ञं स्याहा वाते धाऽइत्ययं वै यज्ञो योऽयं पुवते तुदिसं यजुं
सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञं सन्दधाति तस्मादाह
स्याहा वाते धा ऽइति ॥ २८ ॥

(त्पु) अथ बर्हिर्जुहोति । (त्य) अयं वै लोको बर्हिरोपधयो बर्हिरस्मि-
ष्ट्वैतल्लोक ऽओपधीर्दधाति त्वा ऽइमा ऽअस्मिँल्लोक ऽओपधयः प्रतिष्ठिता-
स्तस्याद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्हर्वेवान्तो यज्ञस्य यद्ब्रूई
समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तद्यदा हि समिष्टयजुर्जुहोत्यथैताभ्यो जुहोति तस्मा-
दिमा ऽअतिरिक्ता ऽअसम्मिताऽओपधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

यत्रयत्रासा चरणं तदनु । यज्ञं वा एतदजीजनत-युदेनमतत, तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठा-
पयति । तस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति ॥ २७ ॥

स जुहोति-“ देवा गातुषिदः ”-इति । गातुषिदा हि देवाः । “ गातुं वित्त्वा ”-इति ।
यज्ञं वित्त्वेत्येवतदाह । “ गातुमित ”-इति । तुदेतेन यथायथं व्यवसृजति । “ मनसस्पत
इमं देवयज्ञं स्याहा वातेधाः ”-(वा० सं० २ । २९) इति । अयं वै यज्ञो योऽयं पुवते । तमिमं
यज्ञं सम्भृत्यैतस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं सन्दधाति । तस्मादाह-स्याहा वाते धाः-इति २८
अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिः । ओपधयो बर्हिः । अस्मिन्नेवैतल्लोक ओपधीर्दधाति ।
त्वा इमा अस्मिँल्लोक ओपधयः प्रतिष्ठिताः । तस्माद्बर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा अतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्हर्वेवान्तो यज्ञस्य । यद्ब्रूई समिष्टयजुषः-अतिरिक्तं
तत् । यदा हि समिष्टयजुर्जुहोति-अथैताभ्यो जुहोति । तस्मादिमा अतिरिक्ता असम्मिता
ओपधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

अथ बर्हिः । “ बर्हि सम्बर्हिरिति ” इति का० श्रौ० सू० ३ । १९९) । ‘ अयं वै लोको बर्हिः ’
“ वृद्धि रूढी ” (धा० पा० न्वा० ५० ७१७) पारह्लोऽयं लोक । तत् कियदेतद्बर्हिं शब्दवाच्यता च
ओपधिवाच्यता च । बर्हि शब्दवाच्यत्वेन ‘ तद् बर्हिरयं लोक ’ तस्यापि बर्हि शब्दवाच्यत्वं, ओपधित्वात्वेन
तत्तर्वा ‘ ओपधयः ’ । ततश्च यद् ‘ बर्हिः ’ अथियत् ‘ जुहोति ’, तद् ‘ एतल्लोके ’ ‘ ओपधी ’ बर्हिष
ओपध्यामकं वात् ‘ दधानि ’, तत्रेदं तथैव दृश्यते ॥ २९ ॥

तां वा अतिरिक्ताम् । बर्हिर्जुहोति यज्ञात् ‘ अतिरिक्तां जुहोति ’ । कथम् । ‘ समिष्टयजुर्हर्वेवान्तो

स जुहोति । सुम्बाहिरङ्गा^१ हविषा घृतेन सुमादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः ॥
समिन्द्रो विश्वेदेवेभिरङ्गां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहेति ॥ ३१ ॥

(त्र्यु) अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युद्धे वा ऽएतद्यज्ञं
यदेनं तनुते स यज्ञं निनुयेत्पराङ्मुक्त्वा हविमुक्तं ऽएव यज्ञो यजमानं प्रक्षिणी-
यात्तथो ह यज्ञो यजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः परीत्य
निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कृत्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमु-
ञ्चति तस्मै न्वा विमुञ्चति प्रोपायेति तत्पुष्टिमुत्तमां यजमानाय निराह स

स जुहोति—“ सं बाहिरङ्गां हविषा घृतेन, सुमादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः । समिन्द्रो
विश्वेदेवेभिरङ्गां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा ”—(वा० सं० २ । २२) इति ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । ‘ युद्धे वा एतद् यजम् ’—यदेनं तनुते । स यत्र निन-
येत्—पराङ्मुक्त्वा हविमुक्तं एव यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात् । तथो ह यज्ञो यजमानं न प्रक्षिणाति ।
तस्मान्प्रणीता दक्षिणतः एव परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति—“ कृत्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति, कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा

यज्ञस्य; नहि देवताविसर्जनार्थनित्यभिप्रायः । ततश्च या ‘ ऊर्द्धं सनिष्टपत्रुषः ’ साऽतिरिक्ता, तृणामु गतासु
च देवतासु । ‘ यदा हि ’—‘ हि ’ शब्दः ‘ व—इत्याद्ये, यदा च ‘ तनिष्टनद्धर्तुहोति ’, ‘ अथ ’ अनन्तरम्
‘ एताम्यः ’ ओत्रदिभ्यः । “ तादस्यं चतुर्थी ” (पा० सू० २ । ३ । १३ वा० १) ओषधयोऽस्मिँहोके
कथं नाम मविष्यन्तस्यैवमर्थं ‘ जुहोति ’ ॥ ३० ॥

स जुहोति । प्रनवा ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता । (१२ । १ । २ । ७ इत्यत्र प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति) अच्यर्तुरचरपार्थाद् दक्षिणपार्थं
वेदेः (आहवनीयं प्रदक्षिणतो) गन्वा म्देशोऽवस्थिता एव ‘ प्रणीता । ’ ‘ निनयति ’ नान्विनयति, श्रूयौ परस्व-
तात्पर्यः । ‘ युद्धे वा ’ इति निनयनार्थवाद् । ‘ दक्षिणतः ’ इत्येतस्य तु “ तथा हृदम् भवति ” इत्यर्थ-
वाद् वक्ष्यति (श० प० १ । ९ । ३ । १) ‘ पराद् ’ अनाहचो ‘ यज्ञो यजमानं प्रक्षिणीयात् ’ “ सि
हिंसायात् ” (ऋषा० प० २८) हिंसात् । ‘ तथा ’ नान्वमानसु प्रणीतासु ‘ न प्रक्षिणाति ’ न हिनसिता ॥ ३२ ॥

स निनयति । (“ येषां प्रणीतानि नयति परीत्य कस्त्वेति ” इति का० श्रौ० सू० ३ । १६०)
तत्पुष्टिमुत्तमामिति । पुष्टेरंतराण, तासु निरस्वमानासु मा भूत् पुष्टेर्निरास्वत्वेन पुष्टिं निराह—उत्तमामिति ।

१—समिन्द्रोऽर्द्धमेव वक्ष्यते । अत्र एतत्प्रणीतात्तन्नेषुच्यते । अथेहेतोरित्यद्विपरिपन्नतुसारण-सामिधेयं च ‘ यथा
वेद्यं धृता ’ ताः पचदस्य कृमिधेन्यः, इवः पार्ये, पच प्रवाजा, इजानयोऽनुपवाजाः, सुखयत्नय नयोर्विद्यं तत्रत्यो दद्यादनुषो-
ऽय ददेत् पः पलांसयाजेषु सम्पदकाति समिष्टयुष ताः पचदसाहुतयः इत्यादि ११ । २ । ९ । १६ । १ ॥

तावच्छंसत ऽउत हि वृशे लब्ध्वाह किं मा बभक्येति स युमेवैभ्यो देवा
भागमकल्पयंस्तुमेवैभ्य ऽएष एतद्भागं करोत्यथ श्रुधोऽथः कृष्णाजिन-
मुपास्यत्यनघ्रावेवैभ्य ऽएतदन्धे तुमसि प्रवेशयति तयो ऽएवासृक्पशो
रक्षसां भ्रागोऽधीत्यनघ्रावन्धे तुमसि प्रवेशयति तस्मात्पशोस्तेदनी न
कुर्वन्ति रक्षसां हि स भागः ॥ ३५ ॥ ३ ॥

इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ [९।२]

सुस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति तथा ह्युदग्भु-
वति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति देवलोके मेऽप्यसदिति वै

अथ यम् अभागं निर्भजन्ति-एव स तावच्छंसते । उत हि वशे लब्ध्वाह- ' किं मा बभक्य ' इति ।
स युमेवैभ्यो देवा भागमकल्पयन्-तमेवैभ्य एष एतद्भागं करोति । अथ श्रुधोऽथः कृष्णाजिनमुपा-
स्यति-अनघ्रावेवैभ्य एतदन्धे तुमसि प्रवेशयति । तयो एवासृक् पशोः "रक्षसां भागोऽसि"-इति-
अनघ्रावन्धे तुमसि प्रवेशयति । तस्मात् पशोस्तेदनी न कुर्वन्ति । रक्षसां हि स भागः ॥ ३५ ॥

अथ याजमानो विष्णुक्रमः ।

संस्थिते यज्ञे दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निनयति । तथा ह्युदग् भवति । तस्माद्दक्षिणतः परीत्य

३९ । वा० २) । ' सेन ' मागधेयेन पापिष्ठेन ' एनान् ' असुरान् ' निरमजन् ' निर्भक्तवन्तः; शहिर्यज्ञाद्
कृतवन्तः । केन, कस्मात् ! आह-" अस्मा पशोः " । असृक्शब्दस्य अस्तत्रादेशः (पा० ६० ६ । १ । ६३)
' अद्या ' लोहितेन ' पशोः ' ' निरमजन् ' । ' फलीकरणैः ' पाण्डुरमागैः ' हविर्यज्ञाद् निर्भक्तोऽभूवन्
' एष सुनिर्मक्तः ' ' भागिन ' स्वल्पमागेनापि भक्तम् । ' अभागं ' मागमदत्त्वा ये ' निर्भजन्ति ' ' सः ' मागी
प्रयमम् ' शसते ' एव । ' उत ' अपि । अबलो हि बलवतां वशो भवति । ' लब्ध्वा ' आसाय ' आह ' ऋते-
उतचित्कालपर्यायात् । ' किं ' त्व ' मा ' मा ' बभक्य ' मनसि किं मयं त्वया दत्तमित्यर्थः । यं ' भागम् ' ।
' एभ्यः ' रक्षोभ्यः ' देवाः ' ' अकल्पयन् ' कल्पितवन्तः । ' उपास्यति ' सर्वापि प्रक्षिपति । अग्निहोत्रे
' अन्धे तुमसि ' ' प्रवेशयति ' ' तथा ' ' पशोः असृक् ' अपि । तस्मादिति । तेदनीकरणामावेन रक्षोभागः ।
तेदनीकरणेन लोहित सिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३ । [९. २] ॥

श्रीमत्तोऽवन्तिनायस्य विक्रमादित्यभूपतेः । धर्माप्यक्षो हरिस्वामी न्याख्यपञ्चातपर्धी श्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञे नृवमाप्पायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

संस्थिते यज्ञे । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मणमेतत् । ' दक्षिणतः परीत्य ' अध्वर्युः ' निनयति ' ' हि '
यत्तः, ' तथा ' कृते ' उदग् भवति ' ; परीत्येत्युक्ते दक्षिणादमात्य निनयनायोद्देगागमने भवति । उदपात्र-

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं सर्वैर्गैवैनमेतच्छमयति सुन्ततमुज्यव-
च्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैनमेतदुज्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्देवु पूर्णपात्रं निनयति । यद्दे यज्ञस्य मिथ्या क्रियते व्यस्य तद्ब्रूहन्ति
क्षण्वन्ति शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या शमयति तद्दग्निः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं सर्वैर्गैवैतत्सुन्दधाति सुन्ततमुज्यवच्छिन्नं
निनयति सुन्ततेनैवैतदुज्यवच्छिन्नेन सुन्दधाति ॥ ५ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वैर्गैवैनमेतच्छमयति । सुन्ततमज्यवच्छिन्नं निनयति । सुन्तते-
नैवैनमेतदुज्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्देव पूर्णपात्रं निनयति । यद्दे यज्ञस्य मिथ्या क्रियते—व्यस्य तद्ब्रूहन्ति, क्षण्वन्ति । शान्तिरापः ।
तद्दग्निः शान्त्या शमयति, तद्दग्निः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वैर्गैवैतत्सुन्दधाति । सुन्ततमज्यवच्छिन्नं निनयति । सुन्ततेनैवैतद-
ज्यवच्छिन्नेन सुन्दधाति ॥ ५ ॥

देवानिति; “ देवो भूत्वा देवानयेति ” इति वचनात् । वि०शु० केनलात्कर्मणः । ‘ तदुभयतः ’ तत्र उभयतः,
उभयोरपि मार्गयोः । ‘ अग्निदिशे ’ ईशरमयः ‘ ओषत ’ दहत । योऽहत्तद्व्य, तपोषतः; यस्तु हृतनियत-
कर्मा, तमतिमुजतः । परन्त्वनेन पूर्णसेकेन शान्ते जाने ‘ यः ’ ‘ प्रत्युष्यः ’ ‘ उष दाहे ” (धा० पा०
म्वा० प० ६९७) प्रतिदहन्तः ‘ त ’ ‘ प्रयोषतः ’ प्रतिदहतः । यया दाहितयज्ञादावेष एवाग्निस्वयोगो
निमित्तमिति, एवं तदपि ते प्रदीते दहतः । ‘ अतिसृजेते ’ अनिमर्जनम् विसर्जनम् ॥ २ ॥

[देवलोकात्प्रोक्तं प्रकृष्यान्मार्गान्तरं क्षुतिरेवाह—स एषः । स यज्ञो देवयानः देवैः प्रायर्षयः, पितृभिः प्रायर्षयः विभुयान् ।
देवगणोऽग्निदोषिणामथा स्वर्गमनाय, पितृगणोऽन्वमत्तुष्यागान्वा । तदुभयत अग्रेराहवतोयज्ञैः देवयानपितृयण्यौ शिखे
कर्षणात्वे ओषन्वो सन्तिष्ठत । अपां शान्तिस्वहात्तत् तन्नियनेन शान्तो भवति देवपथ ॥ २ ॥]

पूर्णम् । अपा पूर्णम्; ‘ शान्तिरापः ’—इति वचनात् (श. प. १ का. ९ अ. ३ ब्रा. २ कं.) उदकस्यैवं
तावदाविर्देविक निनयनस्य प्रयोजनम् (कां. श्रौ. सू. ३ । १९२) ॥ ३ ॥

[पूर्णम् । अर्थाच्चैत्रेण निनयनवर्षात् पूर्णम् । सुन्ततमज्यवच्छिन्नम्, जनवस्त्राग्निदेव चाग्निनयनेन ॥ ३ ॥]

अपियज्ञं दर्शयन्नाह—यद्देवेति । ‘ यद्दे मिथ्या क्रियते यज्ञस्य ’ अकरणमन्ययाकरणश्च, ‘ तद्ब्रूहन्ति ’ व्यर्थं
कुरन्ति ‘ यज्ञिया आपः ’ क्षण्वन्ति, ‘ क्षण्वं हिंसायाम् ’ (धा० पा० त० उ० ३) हिंसन्ति, दुःखायन्तोत्पर्षः ॥ ३ ॥ १ ॥

[यद्देव । यज्ञस्य यज्ञिकमिथ्या प्रमादादिना क्रियते । व्यस्य तदिति । अस्य यज्ञमानस्य तन्मिथ्याकृतं विद्महन्ति विनाश-
यति, यज्ञः सम्पूर्णो भवति; क्षण्वन्ति हिंसन्ति, तद् मिथ्यादि न दुःखायर्षयः । शान्तिराप इति समाजम् ॥ ४ ॥]

[पूर्णम् । एतद् मिथ्याकृतं सुन्दधाति सन्धित करोति । सुन्ततमनवस्त्राग्निम् । तेन यज्ञस्यानुष्ठानान् भवतीति शेषः ॥ ५ ॥]

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वर्धसा पयसा सन्तनुभिरगन्महि मनसा सं शिधेन ।
सुष्टुशिधेन ॥ त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्नो यद्विलिष्टमिति
यद्विवृढं तत्सुदधाति ॥ ६ ॥

(त्वु) अथ सुखमुपस्पृशते । द्वयं तद्यस्मान्मुखमुपस्पृशतेऽमृतं वा
ऽआपोऽमृतं तैवेत्सुष्टुस्पृशत एतदु वैवेत्कूर्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुख-
मुपस्पृशत ॥ ७ ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति—“ सं वर्धसा पयसा सन्तनुभिरगन्महि मनसा सं शिधेन ।
त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्नो यद्विलिष्टम् ”—(का० सं० २ । २४ ।) इति ।
यद्विवृढं तत् सुदधाति ॥ ६ ॥

अथ सुखमुपस्पृशते । द्वयं तद्—यस्मान्मुखमुपस्पृशते । अमृतं वा आपः । अमृतेर्नैवेत्सुस्पृशते ।
एतदु वैव—एतत्कूर्मात्मन् कुरुते । तस्मान्मुखमुपस्पृशते ॥ ७ ॥

तदञ्जलिना । (का० ब्रौ० सू० ३ । ११२) यद्यपि “ अनुमार्ष्टु तन्नो यद्विलिष्टम् ”—इति लिङ्गत
मुखोपस्पृशनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिमाति तथापि वाक्याप्रतिग्रहणागता । तथापि “ यद्विवृढं तत्सुदधाति ” इति
ग्रहणार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात्, अपशब्देन च मुखोपस्पृशनेन व्यवधानार्थवादान्तर-
दर्शनात् । लिङ्ग चाविन्दमेव, मुखवद्वस्तुवर्षेण शरीरपर्यवेदात् । यद्विवृढमिति । यजमानस्यैव यज्ञो
वर्तते, तथैव नियमस्य ‘ यद्विवृढं तत्सुदधाति ’—इत्यभिप्राय । कथेनान्नु “ तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति—
तत्र जपति सर्वसंज्ञति ” । गृह्णतो यद्विवृढं च जप्यमानं प्रतिग्रहणाय तत्रैतदपि प्रकाशयिष्यति । क
पुन प्रतिगृह्णाति ? यजमान, अश्वर्योर्नियमेन व्यापृतत्वात्, अथ कोऽयमिति सिद्धे आशीर्वाङ्मन्त्रमन्त्रस्य
यजमान एव । तथाच महस्य “ यद्विवृढं तन्मन्दाधार्त्वाति ” उपपन्ना, अत उच्यते च (श. १ । कां
९ अ ३ ब्रा ७ क) “ एतदु वैवेत् कूर्मात्मन् कुरुते ”—इति मन्त्रवाक्यसंधेरेव च सर्वमेतत् परं यजमान-
मित्यवर्णयते ॥ ६ ॥

अथ सुखम् । “ मुख निष्टुष्टे ” (का० ब्रौ० सू० ३ । ११३) । “ एतदु वैवेत्कूर्मात्मन् कुरुते ”—इति शेषा-
यजमान आशीर्वादेन मुखपरिस्पर्शस्य इति गम्यते । यस्मात् कारणात्सुखं स्पृशति, ‘ तद् इयम् ’ इति
कारणे इत्यर्थः । तत्रैव तावत्—‘ अमृतं तैवेत्सुस्पृशते ’—इति । कथमग्निं सम्पृश्यमाने अमृतेन
सम्पृश्यते ? तदाह—अमृतं वा आपः इति । यदे देवानामन्नममृतम्, ता आपः, आप एव हि शुद्धतायां
अमृतमित्यभिप्राय । अमृतममृतानं यजमानेन कर्तव्यमित्येकं कारणम् । अपरापि—एतत् कर्म अतमनि
‘ कुरुते ’ यजमान । कथम् ? यज्ञो वा आपः, आपश्च सङ्गेषणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

१—कथंवाचीयता प्रतिग्रहेत्तर मन्त्रनां प्रतिग्रहणेन अन्नकम्पेन प्रकृतस्यैव एतत्सुखं प्रतिगृह्णतस्य आशीर्वादाधीयत्
सुखते । किन्तु कथंवाचित्यविगतत्वेन प्रतिग्रहस्य यद्विवृढं तत्सुदधाति मन्त्रपर्यवेदात्सुदधातीत्यर्थः प्रकृता एतत्सुखं प्रतिगृह्णतस्य
इतिवदप्रदर्शनीयम् ।

(तेऽय) अथ विष्णुक्रमान्क्रमते । देवान्वा ऽस्य प्रीणाति यो यजत
ऽएतेन यज्ञेनऽग्निभिरिव त्वद्यजुर्भिभिरिव त्वडाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्प्रीत्वा
तेष्वपितृवी भवति तेष्वपितृवी भूत्वा तानेवाभिप्रकामति ॥ ८ ॥

यद्देव विष्णुक्रमान्क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं
विचक्रमे येषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पारुपेदमन्तरिक्षं
द्वितीयेन दिवमुत्तमेनेताम्बुवैप ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते
तस्माद्विष्णुक्रमान्क्रमते तद्वा ऽइत् ऽएव पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥९॥
तद् तद् पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त । गायत्रेण च्छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्यं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैषुभेन च्छ-
न्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्ज व्यं द्विष्मो दिवि विष्णुर्व्य-

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा एष प्रीणाति-यो यजते-एतेन यज्ञेन-ऋग्भिरिव त्वद्,
यजुर्भिरिव त्वद्, आहुतिभिरिव त्वद् । स देवान् प्रीत्वा तेष्वपितृवी भवति । तेष्वपितृवी भूत्वा
तानेवाभिप्रकामति ॥ ८ ॥

यद्देव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे-येषामियं
विक्रान्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार, अयेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन, दिवमुत्तमेन, एताम्बुवैप एतस्मै
विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते । तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते । तद्वा इत् एव पराचीनं भूयिष्ठा इव क्रमन्ते ॥९॥
तद् तद् “ पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण च्छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च
व्यं द्विष्मः । अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैषुभेन च्छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्यं

अयं विष्णुक्रमान् । (को० श्रौ० सू० ३ । १९४ ।) विष्णोः यज्ञस्य सम्प्रवेशमिव दत्त्वा ‘ देवान्
प्रीत्वा ’, देवेषु मध्ये ‘ अदित्वी ’ मर्गा ‘ भूत्वा ’ च उच्येति विष्णुकर्मदेववाजीत्यर्थः । “ अनुपमर्गादा
इति (पा० सू० १ । ३ । ४३) क्रमेणानेपदम् ॥ ८ ॥

[अथ विष्णुक्रमान् । विष्णुर्व्यक्रंस्त क्रमणं विष्णुक्रमत्त विष्णुप्रवेशमेव कुरुते । देवान्वा । देवानेतान् एष यजमानः प्रीतान्
करोति, यो इतिवज्ज्ञ सन्वययति । त्वत्स्यः समुच्चये । ऋगादिभिर्देवान् प्रीत्वा तेषु देवेषु मध्ये आगवान् भवति । मागित्व
प्राप्य तान् विष्णुक्रमतेन शर्वतोभावेन प्रकामति ॥ ८ ॥]

यद्देव विष्णुक्रमान् । यजमानशरीरस्य एव ‘ यज्ञो विष्णुः ’ यजमानार्थं ‘ विक्रमते ’ । ‘ तद् ’ तत्र
‘ इत् एव ’ लोकान् ‘ पराचीनम् ’ ऊर्ध्वम्, अन्तरिक्ष दिवमित्येव ‘ भूयिष्ठा इव ’ बहुतमा इव ‘ क्रमन्ते ’ ॥९॥
[विष्णोरेव देवेभ्योऽर्पणैः विष्णुक्रमन्त्यर्थं विक्रान्तान् । प्रथमेन पदेन पृथिवीकमलक्षणेन पस्पार । “ एष्ट प्रीतिचकनयोः ”
लिट् । द्वितीयेन पदेनान्तरिक्ष विक्रान्तवान् । त्रयमेन दिवि क्रमणत्तमेन, एतां विष्णुक्रमादिभिः यज्ञो विक्रमते । तस्माद्देतोः
विष्णुक्रमान् क्रमते इति ॥ ९ ॥]

विष्णुक्रमणे मन्त्राः-“ तद् तद् पृथिव्याम् ”-इति प्रस्ता । “ इयेवमिर्भक्तोऽकान् ”-इति उत्तर-

क्रथंस्त जागतेन च्छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि युञ्च वयं द्विष्म
 ऽडृत्येवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्याथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा यु ऽएष तुपति तस्य
 ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा सः स्वर्गो वा लोकस्तदेव-
 मिमाँल्लोकान्त्समारुह्याथैतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति परस्तात्त्वेवावाँह
 क्रमेत यु ऽडृतोऽनुशासनं चिकीर्षेद्द्वयं तद्यस्मात्परस्ताद्वाँहक्रमते ॥ १० ॥

(तेऽप) अपसरणतो ह वा ऽअग्ने देवा जयन्तोऽजयन् । (न्द्रि) द्विवमेवाग्ने
 ऽथेदुमन्त्रिरिक्षमुयतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त तयो ऽपुवैप एतदपसरणतु
 ऽएवाग्ने जयञ्जयति द्विवमेवाग्ने ऽथेदुमन्त्रिरिक्षमुयतोऽनपसरणात्सपत्नास्तदत
 ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिति ॥ ११ ॥

द्विष्मः । द्विवि विष्णुर्षक्रस्त जागतेन च्छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयं द्विष्मः -
 इत्येवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्य-अथैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा-य एष तपति । तस्य ये रश्मयः-ते
 सुकृतः, अथ यत्परं भाः-प्रजापतिर्वासः, स्वर्गो वा लोकः । तदेवमिमाँल्लोकान्त्समारुह्य-अथैतां
 गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । परस्तात् त्वेवावाँह क्रमेत-य इतोऽनुशासनं चिकीर्षेत् । द्वयं तद्-
 यस्मात् परस्ताद्वाँह क्रमते ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा अग्ने देवा जयन्तोऽजयन्-द्विवमेवाग्ने, अथेदुमन्त्रिरिक्षम्, अथेतोऽनपसरणा-
 त्सपत्नाननुदन्त । तयो ऽपुवैप एतदपसरणत एवाग्ने जयन् जयति-द्विवमेवाग्ने, अथेदुमन्त्रिरिक्षम्,
 अथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदत्ते । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा । तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिति ॥ ११ ॥

पञ्चास्यार्थवादः । गम्यत इति ' गति ', प्रतिष्ठित्यस्यामिति ' प्रतिष्ठा ' ' तस्य ' आदित्यस्य ' ये रश्मय '
 कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः । ' ते सुकृत ' ये पूर्वं यजमाना देव-शरीरा । उपरितन्तमेव ' यद् ' यद्गुरुप-
 ' प्रजापतिः ', ' स्वर्गो वा लोकः । अज्ञानानां कर्मकर्तृणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिनमुपमेयं स्थानम्, ' तत् '
 तत्र, ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ' मा ' प्रकाशमान सूर्यरूपम् । (पञ्चान्तरोपन्यासः) " परस्तात् त्वेव " ।
 ' तु ' -शब्द-त्वशब्दार्थे ' एव ' -इत्यवधारणार्थः । ' इत ' अस्मादेव लोकात् ' अनुशासनम् ' अस्मिन्नेव
 लोके फलोभेभ्यो बहुकालमश्नास्ते, स ' अवाँह ' विक्रमणेनैव ' यस्मात् ' अज्ययव ' परस्तात् ' क्रमेत,
 ' तद्द्वय ' कारणम् ॥ १० ॥

[तद्दु यद् पृथिव्यां । मयत् । इमत् पृथिव्यन्तरिसुवृष्टकान्, एव समारुह्यान् कृत्वा अनन्तम् । विष्णुश्चक्रवर्त्यार्वार-
 एषा गतिः । अन्तर इति गति, प्रतिष्ठित् निष्ठित्यस्यामिति प्रतिष्ठा । य एष आदित्य तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बा ते
 सुकृत इति । अयति । परसुवृष्ट मयव प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गो लोको निष्ठित्यवकायः । एवमप्यकालेण, यथा एता गतिं प्रतिष्ठां
 मयापति । परस्तात् अवाँह अर्वाँहयोश्च क्रमेतः इतो लोकात्परशासनं कर्तुमिच्छेत् । इयमिहामुक्ततन्मयाऽथनयति ॥ १० ॥]

अपसरणतो ह । जितापसरणेन जितवन्तो पुलोकाह्वयम्, अस्माद्धोकादपसृत्य अमुमान् एतवन्तो देवा ।
 द्विविज्व फलोभेभ्योऽन्तर प्रतिष्ठायां प्रच्युताना स्वर्गोऽल्लोकानिरपद्रवात् । ततश्च यदित परधानं क्रमेत,
 तदेता गतिं गत्वा ' प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठिति ॥ ११ ॥

[अपसरणतः । जयन्तो देवा द्विवमेव, ततोऽन्याह्वयम् । इतः अपसरणत एतद्वान्तरोदेव सम्पन्नोऽह्वयं अयिदन्त ।
 एवमवधारणस्यैव यति । इयं वै इति । अदित्येति ॥ इति ॥ ११ ॥]

तद् तुदिवि विष्णुर्व्यंकंस्त । जागतेन च्छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान्-
न्देष्टि यथ व्युं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यंकंस्त त्रेष्टुमेन च्छन्दसा तुतो
निर्भक्तो योऽस्मान्देष्टि यथ व्युं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यंकंस्त गाय-
त्रेण च्छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान्देष्टि यथ व्युं द्विष्मोऽस्माद्ब्राह्मणस्यै
प्रतिष्ठाया ऽडृत्यस्याऽदीदथं सर्वमष्टायं प्रतिष्ठितं तस्मादाहास्माद्ब्रा-
ह्मणस्यै प्रतिष्ठाया ऽडृति ॥ १२ ॥

(त्य) अथ प्राद्व्येक्षते । प्राची हि देवानां दिक्स्मात्प्राद्व्येक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । (त्वेज) अगन्म स्वप्ति देवा वै स्वप्नम् देवानित्येवेतदाह
संज्योतिषाभूमेति सं देवैरभूमेत्येवेतदाह ॥ १४ ॥

तद् तद् “दिवि विष्णुर्व्यंकंस्त जागतेन च्छन्दसा-ततो निर्भक्तो योऽस्मान् देष्टि यथ
व्युं द्विष्मः । अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यंकंस्त त्रेष्टुमेन च्छन्दसा-ततो निर्भक्तो योऽस्मान् देष्टि
यथ व्युं द्विष्मः । पृथिव्यां विष्णुर्व्यंकंस्त गायत्रेण च्छन्दसा-ततो निर्भक्तो योऽस्मान्
देष्टि यथ व्युं द्विष्मः । अस्माद्ब्राह्मणस्यै प्रतिष्ठायै ”-इति । अस्यां हीदं सर्वमष्टायं प्रति-
ष्ठितम् । तस्मादाह-अस्माद्ब्राह्मणस्यै प्रतिष्ठाया इति ॥ १२ ॥

अथ प्राद्व्येक्षते । प्राची हि देवानां दिक् । तस्मात् प्राद्व्येक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते-“अगन्म स्वः”-इति । देवा वै स्वः । अगन्म देवानित्येवेतदाह । “सं ज्योतिषा-
भूम ”-(वा० सं० २ । २५) इति । सं देवैरभूमेत्येवेतदाह ॥ १४ ॥

तद् तुदिवि । (का. धी. सू. ३ । १९५-१९९) पद्वि स्वर्गे असाद्यम्, तद्व्यस्मिन्नेव लोके प्रति-
ष्ठितम्; चन्द्रमतीश्वर्यापत्यं प्रतिपदि सासायनेन श्रियते; अतः ‘अस्माद्ब्राह्मणस्यै प्रतिष्ठायै इति सर्वस्मान्नि-
ष्ठाभितो मवति ॥ १२ ॥

[एत कथं वेदीति तत्र आगम-तद् तुदिवि । दिवि-अन्तरिक्षे शुभिव्यामस्माद्ब्राह्मणस्यै प्रतिष्ठायै । अहं प्रतिष्ठाया वेदे ।
“ वाक्लो वे वेदित्वापत्तिं श्रुयिषीति ” ॥ १२ ॥]

अथ प्राद्व्येक्षते । “अगन्म स्वप्ति प्राक्” इति (का. धी. सू. ३ । १९७) प्राक् निरीक्षणेन सन्त-
र्षिता गच्छन्तो देवा निरीक्षिता मवन्तीत्यप्रायः ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । (“संज्योतिषेत्याहमनीयं ” इति का. धी. सू. ३ । १९८) मयाः क्रोदान्तीतिवत् ‘सर्वैवाः’
तेन-नारीश्वर्य उच्यते । ‘समभूम ’ तदेवमेव प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

[स प्रेक्षते । इति । यतो इ वे इति चन्द्रस्यै । अगन्म स्वप्ति प्राक् । अहं देवा अभिवेत्ताः । देवानाम्बेति । इति ॥ १४ ॥]

(द्वा) अयं सूर्यसुदीक्षते । सैवा गतिस्था प्रतिष्ठा उदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मात्सूर्यसुदीक्षते ॥ १५ ॥

स उदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिस्थिवेष वै श्रेष्ठो रश्मिर्बर्तमूर्ध-
स्तस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिप्रिति ष्वर्षोऽवा अस्ति ष्वर्षो मे देहीति
स्त्रेवाहं प्रवीमििति इ स्माह ब्राह्मवल्क्यस्तद्द्वेषु ब्राह्मणेनेष्टव्यं अद्ब्रह्म-
र्चसी स्यादित्युतो इ स्माहौपोदितेयु ऽएष वाव महं गा दास्याति गोदा
गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धयते ॥ १६ ॥

(तेषा) अयावर्तते । सूर्यस्याकृतमन्वावर्तं ऽवृत्ति उदेतां गतिमेतां
प्रतिष्ठां गृत्वेतुस्त्येवावृतमन्वावर्तते ॥ १७ ॥

अयं सूर्यसुदीक्षते । सैवा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तस्मा-
त्सूर्यसुदीक्षते ॥ १५ ॥

स उदीक्षते—“ स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिः ”—(वा. सं. २।१६) इति । एष वै श्रेष्ठो रश्मिः—
यत्सूर्यः—तस्मादाह—‘ स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिः ’ इति । “ ष्वर्षोऽवा अस्ति ष्वर्षो मे देहि ”—
वा. सं. २।१६) इति त्वेवाहं प्रवीमि—इति इ स्माह ब्राह्मवल्क्यः । तद्द्वेषु ब्राह्मणेनेष्टव्यम्—यद्
अद्ब्रह्मर्चसी स्यादिति । उतो इ स्माहौपोदितेयः—एष वाव महं गा दास्याति । गोदा गा मे देहीति ।
एवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धयते ॥ १६ ॥

अयावर्तते—“ सूर्यस्याकृतमन्वावर्तं ”—(वा. सं. २।१६) इति । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां
गन्वा, एतस्मैवावृतमन्वावर्तते ॥ १७ ॥

अयं सूर्यसुदीक्षते । “ स्वयम्भूरसि सूर्यम् ” इति । “ ष्वर्षोऽवा इति ये वा कामं कामयते ” इति (का.
श्री. सू. २।१६९—१७०) सूर्यं खलु यद्ब्रह्मकर्तृणां गन्तव्यं प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

स उदीक्षते (वा. श्री. सू. २।१६९—१७०) तेजोवर्तो रश्मिशन्देनेच्यते । एष तेजान्निशयः ।
‘ ब्राह्मवल्क्य इत्याह स्म ’—‘ ष्वर्षोऽवा अस्ति ष्वर्षो मे देहीति ’ (एतदेवाह्याम्बहे बयम्) ‘ अहमिति प्रवीमि ’ ।
‘ ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम् ’ ‘ यद् ’ अह ब्राह्मण्ययुक्तं स्यामिति तु ‘ आह स्म ’ उक्तवान् ‘ औपोदितेयः ’ । उप-
गम्य उदिता मितुरोदिता, “ लीन्यो वक् ” (पा. सू. ४।१।१२०) उपोदिताया अपत्यमिति विग्रहः ।
‘ गा दास्याति ’ इति गो-प्रार्थना ‘ एव ’ प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

[स उदीक्षते] प्रथमा : ‘ इति त्वेवाह इत्येवाह ’ अहमिति । एवं एष यत्सर्वं ब्राह्मणेन तदेष्टव्यमेव इत्येव
व्याप्य । एष सैवायं श्रेष्ठो रश्मिः इत्युपोदिता तस्या अपत्यमौपोदितेयः । एष सैवायं सप्तब्रह्मवल्क्येण वा ‘ यत्सर्वं
ब्रह्मणोः । दे गौदा मे मद्य गा देहि । एतमित्येतायाः इति ॥ १६ ॥]

अयावर्तते । प्रदक्षिणमावर्तते । एव हि तस्य सूर्यस्यावृत्तिः “ सूर्यस्येवावर्तते प्रदक्षिण ” इति (का.
श्री. सू. २।१७१) ॥ १७ ॥

(ताया) अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्तं ऽडुति तदेतां गुतिमेतां प्रतिष्ठां गुत्वेतुस्येवावृतमन्वावर्त्तते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । (ती) इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवादिति । यदि पुत्रो न स्याद्-अथात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

(इ) अथाहवनीयमुपतिष्ठते । प्राद्मे यज्ञोऽनुसन्तिष्ठाता ऽडुति तूष्णीमुपतिष्ठते ॥ २२ ॥

अथावर्त्तते—“ सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्तं ”—(वा० सं० २ । २७) इति । तदेतां गुतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वा—एतस्यैवावृतमन्वावर्त्तते ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवादिति । यदि पुत्रो न स्याद्—अथात्मन एव नाम गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीयमुपतिष्ठते ' प्राद्मे यज्ञोऽनुमन्तिष्ठाते ' इति । तूष्णीमुपतिष्ठते ॥ २२ ॥

जीविनःसामाने—एतं दिनां वर्षां न चापत्न्याकामि अन्वावर्त्तम् । इत्येतेषु विद्युषोऽपि—एतद्गुरुत्ववि द्यद्विद्येन । तेनपि वर्षेभ्यः सतत वर्षेभ्यःसततपि पुत्रो वाचने । तन्मन्त्रे ते निगनेन्म् इति ॥ १९ ॥]

अथावर्त्तते । “ सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्तं प्रदक्षिणम् ” इति (का० श्रौ० सू० २ । १७४) मन्ववर्णात् प्रादक्षिण्यच्च, सूर्यस्यावृतमन्त्रेति मन्त्रे दक्षिणे, सूर्यो हि प्रादक्षिण्येन गच्छति “ गच्छति प्रादक्षिण्यविति ” इति (का० श्रौ० सू० ३ । १७९) ‘ एतस्यैव ’ सूर्यस्य ॥ २० ॥

[अथावर्त्तते । सूर्यस्य वर्त्तनमाह—तमन्वावर्त्तते । तदेतां गिति । विद्युषोऽपि—धृत्वा मन्ववर्णांमदक्षिणं सम-ष्टकांश्च गृह्णीयात् इति ॥ २० ॥]

अथ पुत्रस्य । “ ततोऽस्तितन्तुरभ्यनुमेत्यादि—पुत्रनाम गृह्णाति ” इति (वा० श्रौ० सू० २ । १७९) अथ पुत्रगृह्णाति । “ ततोऽस्ति तन्तुरभि ”—एतेनस्मि मन्त्रे “ आत्मनोऽविद्यमाने तनेने त्वा ज्योतिषे त्वेति वा ” इति—(वा० श्रौ० सू० ३ । १७७ ।) तत्पदैरेकवाक्यभूत गृह्णाति । इत ? वाच्यममाधानात् । ‘ इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुत्रो देवदत्तोऽनुमत्तवत् ’—इति ; किमर्थं नाम गृह्णाति ? ‘ इदं मे ’ ‘ वीर्यं ’ विद्युषु, ‘ पुत्र ’ देवदत्तादि ‘ अपन् ’ ‘ अनुसन्तनवत् ’ अनुसन्तनोत् । कथम् ? ‘ मे ’ मम ‘ इदं वीर्यमनुसन्तनव-दिनि ’ मा विद्विष्यादियेष्वर्थम् । पश्चान्तरमाह—‘ यदि पुत्रो न स्यात् ’ कथञ्चित् पुत्ररहितत्वेत्, अजात-पुत्रो मृतपुत्रो वा तदा ‘ आत्मनो नाम गृह्णीयात् ’ । तथा च ‘ इदं मे कर्मद वीर देवदत्तोऽहं सन्तन-वानि ’—इति नामप्रोक्तम् ॥ २१ ॥

अथाहवनीयम् । ‘ आहवनीयमुपतिष्ठते तूष्णीम् ” इति (का० श्रौ० सू० ३ । १७८) गार्हपत्योप-स्थानादहवनीयं कर्त्तव्यं न प्राप्नोति, अत उपस्थानपङ्क्तिषु प्रत्यक्स्थानं जाता, सा च अग्न्या, अग्नेर्गति-वात्, अत्र आहवनीयोपस्थानं विद्यते प्रादुर्भवत्येव । अपि च प्रादुर्गमनस्योर्हि नरकपालवाचक, एवञ्चाग्नेर्गति-र्यस्य स्यात् । तूष्णीं इति । सन्ध्यांमन्त्रे प्राप्ते तूष्णीमुपस्थानं विद्येयमिति मन्वनिवृत्तिं क्रियते ॥ २२ ॥

[अथाहवनीयम् । मन्त्रेण यज्ञस्यैव । एतं यज्ञेऽप्यहम् इति ॥ २२ ॥]

१—‘ मनःपु पुत्रो तवरा जगत्पु पुत्रस्य नमोऽभिष्यद्भव ’ इति साख्येयत २ । १२ । ११ “ विद्युषु पुत्रस्य कर्म गृह्णाति ” इत्यप्यहम् । १ । ११ । १ । २—‘ तूष्णीं इति त्वेति च पुत्ररहितत्वे क्रियते, मन्त्रेणाहम् । एव च तन्मन्त्रे त्वेति च त्वेति च यत्नः ’ इति हेमन्तिवृत्ते ।

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतं
प्रथमं काण्डम् ।

(तत्र ७ अ ४ ब्राह्मणान्तरस्य हरिस्यामिन
एव भाष्यमुल्लेखम् ।)

श्रीमद्रावतनेपिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

द्वितीयं काण्डम् २ ।

एकपादिकानाम-द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

हरिञ्जोरेम् ॥ स वद्वो ऽइतश्चेतश्च सम्भ्ररति । तुत्सम्भागागार्थसम्भ्रा-
रत्वं बुत्रवत्राष्टेर्न्यकं तुतस्ततः सुम्भरति तदृशतेव त्वडेवैनमेतत्समर्द-
यति पशुभिरिव त्वन्मियुतेनेव त्वत्सम्भ्ररन् ॥ १ ॥

अपागन्याधानम् ।

तत्र सम्भारब्राह्मणम् ।

स पदा इतश्चेतश्च सम्भ्ररति तद्-सम्भागागार्थसम्भ्रारत्वं । यत्र-पत्राष्टेर्न्यकं तदस्ततः सम्भ्ररति ।
तद् पशुतेव तद्-इवैतनेवत् सनर्दयति । पशुभिरिव तद् । नियुतेनेव त्वद्- सम्भ्ररन् ॥ १ ॥

योपा वा ऽआपः । (पो) वृषामिर्मिथुनेनैवेनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयत्य-
द्विर्वा ऽइदं सुर्वमाप्तमद्विरेवेनमेतदाप्तवापत्ते तस्मादपः सुम्भरति ॥४॥
(त्य) अथ हिरण्यं सुम्भरति । (त्य) अग्निर्द्वा ऽअपोऽभिदध्यौ मियु-
न्याभिः स्यामिति ताः सुम्भभूव तासु उेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवत्तस्मा-
देतदग्निसङ्काशमग्नेर्द्वा उेतस्तुस्मादप्सु विन्दन्त्यप्सु हि प्रासिञ्चत्तस्मा-
देनेन नु धावयति न किञ्चन करोत्यय यज्ञो देवरेतसं हि तद्यज्ञसुवेनमेत-
त्समर्द्धयति सुरेतसमेव कृत्स्नमग्निमाधत्ते तस्माद्विरण्यं सुम्भरति ॥ ५ ॥

योपा वा आपः, वृषामिः । मिथुनेनैवेनमेतत् प्रजननेन समर्द्धयति । अद्विर्वा इदं सर्वमानम् ।
अद्विरेवेनमेतदाप्तवापत्ते-तस्मादपः सम्भरति ॥ ४ ॥

अथ हिरण्यं सम्भरति । अग्निर्द्वा वा अपोऽभिदध्यौ-“मियुन्याभिः स्यामिति ” । ताः मन्वभूव
तासु रेतः प्रासिञ्चत्-तद्विरण्यमभवत्, तस्पादेतदग्निमङ्गाशम् । अग्नेर्द्वा रेतः । तस्मादप्सु विन्दन्ति,
अप्सु हि प्रासिञ्चत् । तस्मादेनेन न धावयति, न किञ्चन करोति । अथ यज्ञो देवरेतसं हि । तद्यज्ञ-
सुवेनमेतत् समर्द्धयति । सुरेतसमेव कृत्स्नमग्निमाधत्ते । तस्माद्विरण्यं सम्भरति ॥ ५ ॥

एवमन्नायहेतुत्वेनाम्युक्षणं प्रशस्य मिथुनरूपेण प्रशामति-योपा वा इति । अत्र खण्डिह्वारप्रथमं पुंलिङ्ग-
त्वादुभय मिलित संज्ञकं मिथुनम्, तत्र पुत्रौप्रादिप्रजननेहेतुरिति ‘ एनम् ’ अग्निं ‘ समर्द्धयति ’ एनेन ‘ मिथु-
नेन ’ । त्वदिति प्रागुक्तं तद्विज्ञं भवति । एव लिङ्गोपसर्जनैव प्रशस्य अप्सुअप्रतिपादितायर्थात्नोचनयापि
प्रशामति-अद्विर्वा इति । “ आपो वा इदमग्ने मल्लयनःनात् ”-इति ध्रुति (ने० ब्रा० १ । १ । ३ । ५)
‘ सर्वम् ’ ‘ इदम् ’ जगत् ‘ अग्निः ’ खड्गं ‘ आतन् ’ अन आपनतीयानिस्त्वानिर्द्विः ‘ एनम् ’ अग्निं प्राप्य
‘ आवने ’ इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान् सम्भरतिवचननयेऽप्युक्तगार्थं कर्मिभिव्त् पात्रेऽन. सम्भरतिदि-
निगम्यति तस्मादिति ॥ ४ ॥

हिरण्यस्य सम्भरणं विवर्त्ते-अथ हिरण्यमिति । तत्र हिरण्यमग्निरेतस्य प्रतिपादयति-अग्निर्द्वा वा
इत्यादिना । ‘ अभिदध्यौ ’ अभिधातवानित्यर्थः । “ द्यं विन्त्यात् ” (म्वा० १० ९३३) इत्यस्मा-
द्विदि “ आत औ णळ. ” (पा० सू० ७ । १ । ३४) इत्येतेन, अभिधानप्रकारात्साह-मिथुन्याभि-
रिति । ‘ आभिः ’ अद्विरम्युक्तगाग्निः खीभिः ‘ मिथुनो ह्यान् ’ प्रयोगमिथुन तन्मयोगामिथुन मवान्त्वित्यर्थः ।
मिथुनस्यैतद्भूततद्भावे (पा० सू० ५ । ४ । ५० । वा० २) चिः । तस्मादेतद्विति । यस्मादग्निर्द्वा
हिरण्यमना परिणतम्, ‘ तस्मात् ’ एतत् हिरण्यम् ‘ अग्निमङ्गाशान ’ अग्ने. मङ्गाशमेव वर्णनं उपलभ्यते ।
यस्मात्तासु निविनम्, तासु तद्विरण्यम् ‘ अप्सु ’ ‘ विन्दन्ति ’ लभन्ते इत्यर्थः । तस्मादेनेनेति ।
यस्मादाग्नेर्द्वा हिरण्यम्, ‘ तस्मादेनेन ’ दन्त्यान् ‘ न धावनेन् ’ । तथा यदप्यन् किमपि हेतुं कर्म, तदपि
नेन न कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यज्ञ इति । ‘ अथ ’-शब्दो वाक्यान्वङ्कारे । यस्मात्तद्विरण्यं ‘ देवरेतस्य ’ देवस्याग्नेर्वैद्यम्, तस्माद्
यज्ञरूपम् । देवरेतसमिति “ अनसन्तात् ”- (पा० सू० ५ । ४ । १०३) इत्यकारः समासान्तः । तथा च

(त्य) अथोषान्सम्भरति । (त्य) असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या ऽपान्-
न्यशून्यददौ तस्मात्पशुव्यमूपरमित्याहुः पशवो ह्येवैते साक्षादेव तत्पशु-
भिरेवैनमेतत्समर्द्धयति तेऽमुत ऽआगता ऽअस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितास्तु-
मनुयोर्द्यावापृथिव्यो उसं मन्यन्ते तदनयोरेवैनमेतद् द्यावापृथिव्यो रसेन
समर्द्धयति तस्मादूपान्सुम्भरति ॥ ६ ॥

(त्य) अथासुकरीपथं सुम्भरति । (त्या) आस्रवो ह वा ऽअस्यै पृथिव्यै
उसं विदुस्तस्मात्तेऽधोऽध ऽइमां पृथिवीं चरन्तः पीविष्ठा ऽअस्यै हि
उसं विदुस्ते षु त्तेऽस्यै पृथिव्यै उसं विदुस्तत्तत्तत्किरन्ति तदस्या
ऽएवैनमेतत्पृथिव्यै रसेन समर्द्धयति तस्मादासुकरीपथं सुम्भरति पुरिष्य
ऽडुति वै तुमाहुर्धः श्रियं गुच्छति समानं वै पुरीषं च कुरीषं च तदेतस्यैवा-
वरुद्धये तस्मादासुकरीपथं सुम्भरति ॥ ७ ॥

अथोषान् सम्भरति । असौ ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या एतान् पशून् प्रददौ, तस्मात् पशुव्यमूपर-
मित्याहुः । पशवो ह्येवैते साक्षादेव । तत् पशुभिरेवैनमेतत् समर्द्धयति । तेऽमुत आगता अस्या पृथिव्या
प्रतिष्ठिता । तमनयोर्द्यावापृथिव्यो रस मन्यन्ते । तदनयोरेवैनमेतद् द्यावापृथिव्यो रसेन समर्द्ध-
यति । तस्मादूपान् सम्भरति ॥ ६ ॥

अथासुकरीपथं सम्भरति । आस्रवो ह वा अस्यै पृथिव्यै रस विदुः, तस्मात्तेऽधोऽध इमा पृथिवीं
चरन्तः पीविष्ठाः अस्यै हि रस विदुस्ते । यत्र तेऽस्यै पृथिव्यै रस विदुः, तत्रः उत्किरन्ति ।

हिरण्यसम्भरणं यदसौ ' एनम् ' अग्निं समृद्ध करोति । एनेन—' यदानेन त्वद् ' इति प्रागुक्त (श०
प्र० २ । १ । १ । १ ।) व्याख्यातं भवति । सरित्समेवेति । हिरण्यस्य सम्भरणभावे हि रेतसोऽन्यत्र
स्थितत्वाद् तद्रहितं आहितोऽग्निरहस्य एव भवति तत्सम्भरणे तु सरित्त्वं न ॥ ६ ॥

ऊषाण्यमुद्दिशस्य सम्भरणं विधत्ते—अथोषानिति । ऊषाणां पशुव्यमूपरमित्याहुः तत् समृद्धिहेतुत्वेन
स्मृति—असौ ह वा इति । यस्मात् ' पृथिव्यै ' शुलोकेन ह्येव पशवो दत्ता, ' तस्याम् ', तत्सम्भवि ' ऊष-
रम् ' ऊषयुक्तं स्थानं पशव्यं पशुव्यो हितम् ' इति ' ब्रह्मवादिन ' आह । पशवो हि, तादृशं स्थानमासाद्य
लिहन्ति अतः पशुहितत्वात् पशवामका ' एवैते ' ऊषा । ऊपरमिति । " ऊषसुधिसुष्कमो र " (पा.
सू. १ । १ । १००) इति मन्त्रधीयो र । स्पष्टमन्यन् । द्यावापृथिव्यो रसेवनेनान् प्रदक्षति—तेऽमुत इति ।
' अमुत ' अमुष्माद् शुलोकात् ' आगता ', ' अस्यां ' पृथिव्यां प्रतिष्ठिता च अतः पशुव्यमूपरमित्याहुः
द्यावापृथिवीरसवम् । किं तत्र इत्याह—तदनयोरेति ॥ ६ ॥

द्वयान्तरस्य सम्भरणं विधत्ते—अथासुकरीपथमिति । आस्रुषि स्तननेन विलात् यन्निर्नाता पासव आस्रु-
ष्यपथम् । तदतः पृथिवीरसं वेन स्मृति—आस्रवो इति । यस्मात् ' आस्रव ' पृथिवीरसता ' एनम् ' इव पृथिवी-

(त्वु) अयं शर्कराः सम्भरति । देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पृथिविरे सा हेयं पृथिव्यलेलापद्मया पुष्करपर्णमिवं ताँ ह स्म व्वातः संवहति सोपैव देवाज्जगामोप्रासुरान्त्सा यत्र देवानुपजगाम ॥ ८ ॥

तद्भोक्तुः । (हुं) हुन्तेमां प्रतिष्ठां दुष्टं हामहै तस्यां ध्रुवायामशिथिलायाममी ऽआदयामहै ततोऽस्यै सपत्नाद्भिर्भक्ष्याम ऽडुति ॥ ९ ॥

तदस्या पूर्वमेतद् पृथिव्यै रसेन समर्द्धयति । तस्मादाखुकीर्षं सम्भरति, पुरीष्य इति वेत-
माहुः-यः श्रियं गच्छति । समानं वै पुरीषं च करीषं च । तदेतत्स्यैवावच्छेदये, तस्मादाखु-
करीषं सम्भरति ॥ ७ ॥

अयं शर्कराः सम्भरति । देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पृथिविरे । सा हेयं पृथिव्यले-
लापद्, यथा-पुष्करपर्णमिवम् । तां ह स्म वातः संवहति । सोपैव देवान् जगामोप्रासुरान् । सा
यत्र देवानुपजगाम ॥ ८ ॥

तद्भोक्तुः-“ हुन्तेमां प्रतिष्ठां दुष्टं हामहै, तस्यां ध्रुवायामशिथिलायाममी आदयामहै; ततोऽस्यै
सपत्नात् निर्भक्ष्याम इति ” ॥ ९ ॥

मन्वे 'अधोऽधः चरन्तः' पृथिव्या अन्तरधमात् समीपे चरन्तः, (तत्रत्यरसास्वादानेन 'पविष्टाः' अतिरासेन
पिबानो मामलाः, ते च) (तद्रसास्वदानसम्बन्धिनि 'यत्र यस्याने 'रसं' 'विदुः' जानन्ति तद स्थानं
गत्वा) 'रसम्' उपजीव्य पांसून् वेदिः 'उत्करन्ति' उच्छिषन्ति । " कृ निधेये " (हु० प० ११९)
इति घञः । अत आखुत्करस्य पृथिवीरसत्वात् तेनैव 'एतम्' अग्निं समृद्धं करोति । प्रकारान्तरेण स्तौति-
पुरीष्य इतीति । 'यः' खलु 'श्रियं' सम्पदं 'गच्छति,' 'त पुरीष्य इति' लोका वर्णयन्ति । नन्वेवं पुरीष-
स्यैव श्रीप्राप्तिहेतुता, करीषस्य किमायातमित्यत आह-समानमिति । पुरीषकरीषरसावत्र समानार्थमित्यर्थः ।
अतः करीषसम्बन्धादग्निः श्रियं प्राप्नोति । तादृशस्याग्नेरवरोधाय करीषसम्भरणं कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

शर्कराणां सम्भरणं विधत्ते-अयं शर्करा इति । मृत्प्रथिताः सूक्ष्मपाषाणाः शर्कराः । तेषामग्निश्रितानां
दन्तपेहेतुत्वमितिहासेन दर्शयति-देवाश्च वा इति । देवा असुरा उभये स्पृष्टोच्चक्रिरे । देवास्तोत्रेण पुद्गल्य कृतो-
पमेव तद्रूपान् 'पृथिवी अलेलापद्' चाश्रयं प्राप्नोत् । तत्र दृष्टान्तमाह-ययेति । 'यथा' जलस्योपरि
'पुष्करपर्णम्' इतस्तथाश्रयं भवति, 'एवम्' पृथिव्यपि इतस्ततः कथिता । 'तां' तदवस्थामापसां
'पृथिवी' वातः वायुः पुष्करपर्णवदेव 'संवहति स्म' यथा दाक्ष्मणी (नावं) कथित् परपारं नयति,
स्थानात् स्थानान्तरं प्रापयति । 'सा' त्वेवं कथ्यमाना पृथिवी उमपविधानपि तान्, 'उपजगाम' पदा-
न्तरे 'सा' 'उप' 'आ' 'एव' इति छेदः ॥ ८ ॥

यदा च सा देवन् प्राप्नोत्, तदा खलुतं परिहारं दर्शयति-तद्भोक्तुरिति । 'प्रतिष्ठां' प्रतिष्ठितां 'दुष्टं हामहै'
दुष्टिक्रयामहै । 'ध्रुवायां' निबधलायाम्, 'अशिथिलायां' दृढायाम् 'अमी' गार्हपत्याहवनीयावदभ्यः ।
कथ्यार्थः स्पष्टः । 'ततः' तस्मात् कथ्यमानात् 'अस्यै' अस्याः पृथिव्याः सकारात् शत्रुभूतानमुप-
'निर्भक्ष्यामः' निर्भक्तान् मागतदितान् दुष्पमित्यर्थः । इयं प्रतिष्ठापयानखुः ॥ ९ ॥

तदाहुः । (नै) नैवैकञ्चनु सम्भारथं सम्भरोदित्यस्यां वा ऽएते सुर्वे
 पृथिव्यां भवन्ति स यदेवास्यामापत्ते तत्सुर्वान्तसम्भागनामोति तस्मात्त्रै-
 कञ्चनु सम्भारथं सुम्भरोदिति तदु समेषु भरोद्यद्वैवास्यामापत्ते तत्सु-
 र्वान्तसम्भागनामोति यदु सम्भारैः सम्भृतैर्भवति तदु भवति तस्माद्
 समेषु भरेत् ॥ १४ ॥ १ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१-१) ॥

प्रजायन्ते । तच्चन्द्रःश्रेयसमुनरावत् । तस्मात्पञ्च भवन्ति । यद्यु षडेवर्तवः संवत्सरस्येति । अप्रिर्वै-
 तेषां षष्ठः, तयो एवैतदन्यूनं भवति ॥ १३ ॥

तदाहुः-नैवैकञ्चनु सम्भारं सम्भरोदिति । अस्यां वा एते सर्वे पृथिव्यां भवन्ति । स यदेवास्या-
 मापत्ते, तत्सुर्वान् सम्भागानामोति । तस्मात्-नैवैकञ्चनु सम्भारं सम्भरोदिति । तदु समेषु भरेत् ।
 यदेवास्यामापत्ते-तत् सुर्वान् सम्भागानामोति । यदु सम्भारैः सम्भृतैर्भवति, तदु भवति ।
 तस्माद् समेषु भरेत् ॥ १४ ॥ १ ॥

इत्यग्न्याधानप्रकरणे सम्भारब्राह्मणम् ।

अतन्मयोरैक्यं न युक्तमिति भव । परंहरति-न्यूनमिति । 'तर्हि' तथा सति ऋतुषट्के मिथुनत्रयसम्पत्तिः;
 षड्के तु तन्मिथुनत्रयमेकेन 'न्यूनं' भवति, नर्हं प्रजननसाधनम् । अत्र लोकप्रतिदिमाह-न्यूनानादिनि ।
 स्त्रीपुंसयोर्वीर्यस्य परस्परन्यूनत्वे सति तस्माद् 'न्यूनान्' निवृत्तान् स्त्रीपुंसलक्षणान्यपत्यानि 'जायन्ते' ।
 यस्माद्धवं 'तस्मान्' षडसम्भारलक्षणैः यत् मिथुनस्य न्यूनत्वम्, 'तत्' 'अश्रेयसम्' सः
 परादिबन्धे, श्रेयसो जनकम् । "शसो क्सीय श्रेयसः" (पा०सं० १।४।८०) इत्यच् समासान्तः । 'उचरावत्',
 उचरा आगामिन्यभिद्विदिः, तयोर्वैतमिन्यर्थः । एवमृत्तानां षट्केऽपि सम्भारानां षडसङ्ख्याकत्वमुजग्राधापादि
 न्यूनत्व नाम कश्चिन्मन्येतेत्याशङ्क्य परंहरति- यद्यु इति । यदि षड्दुत्तुव सवत्सरस्य सङ्ख्यासि, तर्हि
 एतेषां सम्भारणानामाश्रयमानः 'अग्निरेव' 'षष्टः' षडसङ्ख्याकः ॥ १३ ॥

असम्भाररक्षमाह-तदाहुरिति । एकञ्चनेति । एकमनीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह-अस्यामिति । आरोपित
 सर्वसम्भारभूतायां पृथिव्यामाज्ञानादेव तात्कारिप्रालेर्षं पृथक् सम्भारोपेक्षेत्यर्थः । सम्भरणशुभेन निगमयति-
 तदु समेषुवेति । यदु सम्भारैरिति । 'यत्' खज्जायाने सम्भृतैः 'सम्भारै' निष्पन्न भवति, 'तत्' खज्जायानं
 भवति, सम्भारविल्ले तु तदाज्ञानमेव न भवतीति कुतस्तस्य पृथिवीसम्बन्धवशात् सम्भरणप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ब्राह्मणवृत्तौपशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीये काण्डे
 प्रथमान्वाये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ १ ॥

कृत्तिकास्वमी ऽआदधीत । (तै) एता वा ऽअग्निक्षत्रं यत्कृत्तिकास्त-
द्वे सुलोमु यो ऽग्निक्षत्रे ऽग्नी ऽआडधातौ तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥ १ ॥

(तै) एकं द्वे त्रीणि । चत्वारिणि वा ऽअन्यानि नक्षत्राण्यथैता एव
भूयिष्ठा यत्कृत्तिकास्तुद्भूमानमेवैतदुपैति तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥ २ ॥

(तै) एता इ वै प्राच्ये दिशो न च्यवन्ते । सर्वाणि इ वाऽअन्यानि नक्ष-
त्राणि प्राच्ये दिशश्च्यवन्ते तत्प्राच्यामेवास्पैतादिश्यादितौ भवतस्तस्मात्
कृत्तिकास्वादधीत ॥ ३ ॥

(ता) अथ यस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत । (क्षां) ऋक्षाणां ह वाऽएता
अग्रे पत्न्य आसुः सप्तऽर्षीनु इ स्म वै पुऽऽर्षा इत्याचक्षते ता मिथुनेन

अथ नक्षत्रब्राह्मणम् ।

कृत्तिकास्वमी आदधीत । एता वा अग्निक्षत्रं यत् कृत्तिकाः । तद्वै सुलोम-योग्निक्षत्रेऽग्नी
आदधातौ । तस्मात् कृत्तिकास्वादधीत ॥ १ ॥

एकं द्वे त्रीणि चत्वारिणि वा अन्यानि नक्षत्राणि । अथैता एव भूयिष्ठाः यत् कृत्तिकाः सप्त भूमान-
मेवैतदुपैति । तस्मात् कृत्तिकास्वादधीत ॥ २ ॥

एता इ वै प्राच्ये दिशो न च्यवन्ते । सर्वाणि इ वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्ये दिशश्च्यवन्ते ।
तत्प्राच्यामेवास्पैतादिश्यादितौ भवतः । तस्मात्-कृत्तिकास्वादधीत ॥ ३ ॥

अथ यस्मात्-न कृत्तिकास्वादधीत । ऋक्षाणां इ वा एता अग्रे पत्न्य आसुः । सप्तर्षीनु इ स्म

कर्मणः कालप्रतिषेधवादाधानस्य नक्षत्रविषये-कृत्तिकास्वित्यादिना (का श्रौ. सू. २ । १७१) ।
' अग्नी ' गार्हपत्याहवनीयादित्यर्थः । अग्निदेवतात्वादाग्निक्षत्रं कृत्तिकास्वम् । ध्यानं हि-“ कृत्तिका नक्षत्र-
मग्निदेवता ” इति । तस्मिन्कर्मिणश्चैऽन्यापानं ' सन्नेन ' सदा, योग्यमिति पाठः ॥ १ ॥

अथैतस्य नक्षत्रस्य बहुबोधनीयत्वेन प्रशंसति-एकमिति १ इतिक्त्वात् ' अन्येन नक्षत्राणि एक-दि-त्रि-
चतु-सद्वधाधिष्ठानान्यन्वयानि, कृत्तिकास्तु षट्सद्वधाधिष्ठानकमेवात् ' भूमिष्ठा ' बहुतरा । तत्रार्थादिनाम्
' एकम् ' अधिष्ठानम्, फल्गुत्यादिना ' द्वे ' अधिष्ठादिना ' त्रीणि ' पुष्यत्यादिना ' चत्वारः ' । ' तत् '
तस्मान्, अन्यो भूयिष्ठनक्षत्राणाम् यजमानोऽपि ' भूमान ' बहुबोधवोरगच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

निगदित्स्मन्त्रबोधनेना प्रशंसति-एता इ वा इति । ' प्राच्ये ' प्राच्याः ' दिशः ' मकारान् ' न
च्यवन्ते ' दक्षिणत उत्तरी वा विशेषवशात् चरन्ति, किन्तु नियमेन शुद्धप्राच्यामेवोच्यते, ' अन्यानि '
तु ' नक्षत्राणि ' प्राचीदिग्भागाद् दक्षिणत उत्तरतो वा विशेषवशात् चरन्ति, प्राचीदिग्भागाद् दक्षिणत उत्त-
रतश्च नियमेन पाठवर्त्तते । तत् प्राच्यामित्यादि । निगदित्स्मन् ॥ ३ ॥

इतिक्त्वात्वाधानस्य नियुक्त्यद्वैतेन्यादित्येवमिति-अथ यस्मादिति । ' यस्माद् ' ल्यमाणादोऽस्ति,

व्यार्घ्यन्तामी ह्युत्तरादि सप्तर्षय उच्यन्ति पुर एता अशमिव वै तद्यो मिथु-
नेन व्यृद्धः स नेन्मिथुनेन व्यृद्ध्याऽऽइति तस्मात् कृत्तिकास्वादधीत ॥ ४ ॥

तद्वै दधीत । (तामि) अग्निर्व्या ऽएतासां मिथुनुमाग्निनेता मिथुनेन
समृद्धास्तुस्मादेव दधीत ॥ ५ ॥

रोहिण्याममी ऽआदधीत । रोहिण्याथं ह वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽमी
ऽआदधे सु प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टा एकरूपा उपस्तब्धा-
स्तस्थू रोहिण्य इवैव तद्वै रोहिण्यै रोहिणीत्वुं बहुर्ह्यु प्रजया पशुभिर्भवति
य एवं विद्वान् रोहिण्यामाधत्ते ॥ ६ ॥

वै पुरसां इत्याचक्षते । ता मिथुनेन व्यार्घ्यन्त । अमी ह्युत्तरादि सप्तर्षय उच्यन्ति, पुर एताः । अश-
मिव वै तत्—यो मिथुनेन व्यृद्धः । स नेन्मिथुनेन व्यृद्धर्ध इति । तस्मात्—न कृत्तिकास्वादधीत ॥ ४ ॥

तद्वै दधीत । अग्निर्वा एतासां मिथुनुम् । अग्निनेता मिथुनेन समृद्धाः । तस्मादेव दधीत ॥ ५ ॥

रोहिण्याममी आदधीत । रोहिण्यां ह वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽमी आदधे स प्रजा असृजत ।
ता अस्य प्रजाः सृष्टा एकरूपा उपस्तब्धास्तस्थूः, रोहिण्य इवैव । तद्वै रोहिण्यै रोहिणीत्वम् । बहुर्ह्यु
प्रजया पशुभिर्भवति—य एवं विद्वान् रोहिण्यामाधत्ते ॥ ६ ॥

तस्मात् ' कृत्तिकासु न आदधीत ' । कोऽमी दीपः ? तमुच्यन्त्यस्यति— ऋक्षाणां हेति । ऋक्षशब्दार्थमाह—
सप्तर्षीनििति । ' ऋक्षं ' नक्षत्रम् ; तद्रूपेणावस्थानात् । इह ' ऋक्ष '—शब्देन सप्तर्षयोऽभिधीयन्ते पुर ऋक्षा
इति पुरेत्यस्य " ऋक्षकः " (पा. सू. ६-१-१२८) इति प्रकृतिभावो ह्यवध । ' व्याद्धर्धन्त ' विगतदिक्रा
अभवन् । दृष्टमेव देशभेदेदयेन स्पष्टपति—अमी हीति । ' अमी ' लक्षु ' सप्तर्षयः ' ' उत्तरादि ' । " आदि
ष दूरे"—(पा. सू. ९ । ३ । ३७) इति । ' आदि ' प्रथमः । दूरदेशे उत्तरदिग्भागे ' उपन्ति ' ।
' एता ' कृत्तिकाः ' पुर ' पूर्वस्यां दिशि । अने एव तासां विभिन्नदेशावस्थानेन पुरपन्मभोगविरहामिथुन-
मृद्धिः । तथासमीर्धानमिच्छाह—अशमिव वै तदिभिः अग कृत्तिकाःस्ता एन उर्वेक्षपि तद्वै मिथुनेन व्यृद्धपते,
अनो ' न इत् ' नैवाह ' मिथुनेन ' ' व्यृद्धे ' व्यृद्धो मवान्ताप्यभिप्रेत्य तत्र नार्धनिर्धयः ॥ ४ ॥

अथैनदीर्घं परित्पञ्चाधानपक्षमेव निगमयति—तद्वैवेति । ' तद्वै ' आ एव ' तस्मिन्क्षपि नक्षत्रे आद र्निर्धव ।
अग्निर्वा इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

नक्षत्रान्तरं विधाय प्रशस्तति—रोहिण्यामिति । ' अदधे ' भागान कृतवान् । ' उपस्तब्धाः ' प्रतिबद्धगतयो
विनाशरहिता- पुत्रपौत्रादिरूपैर्गैकरूपा अविच्छिन्नप्रवाहाः ; ' तस्य ' स्थितक्यम् । तासु ' रोहिण्यः ' स्वर्गादि-
लोकारोक्षणसाधनभूता इव स्थिताः । एतदुपजर्जानेन नामनिर्वचनं करोति—तद्वै इति । साष्टार्थमन्यत् ॥ ६ ॥

रोहिण्यामु ह वै पशुवः । (वो) अग्नीऽआदधिरे मनुष्याणां कामर्थं रो-
हेमेति ते मनुष्याणां काममरोहन्त्यमु ह वै तत्पशवो मनुष्येषु काममरोहं-
स्तमु ह वै पशुषु कामर्थं रोहति स एव विद्वान्रोहिण्यामाधत्ते ॥ ७ ॥

मृगशीर्षेऽग्नीऽआदधीत । (तै) एतद्दे प्रजापतेः शिरो यन्मृगशीर्षं
श्रीर्वेशिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य
शिर इत्याहुः श्रियर्थं ह गच्छति स एव विद्वान् मृगशीर्षेऽआधत्ते ॥ ८ ॥

(जेऽथ) अय यस्मान् मृगशीर्षेऽआदधीत प्रजापतेर्वा एतच्छरीरं यत्र
वा ऽएनं तद्विध्यंस्तद्विषुणा त्रिकाण्डेनेत्याहुः स ऽएतच्छरीरमजहाडास्तु
वै शरीरमयज्ञियं त्रिर्वीर्यं तस्मान् मृगशीर्षेऽआदधीत ॥ ९ ॥

रोहिण्यामु ह वै पशवोऽग्नी आदधिरे-मनुष्याणां कामं रोहेमेति । ते मनुष्याणां काममरोहन् ।
यमु ह वै तत् पशवो मनुष्येषु काममरोहन्, तमु ह वै पशुषु कामं रोहति-य एवं विद्वान्
रोहिण्यामाधत्ते ॥ ७ ॥

मृगशीर्षेऽग्नी आदधीत । एतद्दे प्रजापतेः शिरो यन्मृगशीर्षम् । श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्मात्-
योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवति, असावमुष्यार्द्धस्य शिर इत्याहुः । श्रियं ह गच्छति-य एवं विद्वान् मृग-
शीर्षे आधत्ते ॥ ८ ॥

अय यस्मात्-न मृगशीर्षे आदधीत । प्रजापतेर्वा एतच्छरीरं यत्र वा एनं तद्विध्यंस्तद्विषुणा

रोहिण्याधान प्रकारान्तरेण प्रशसति-रोहिण्यामु हेति । मनुष्याणां कामं रोहेमेति । 'मनुष्याणां' 'काम' ।
मोक्षवस्तुविषय, तन्पूरणसामर्थ्ययोगेनै त प्राञ्चुरामेत्पर्यं । यमु ह वैति । रोहिण्याधानेन कार्यमानमोक्ष-
वस्तुजातरूपासामर्थ्यम् 'मनुष्येऽ' अवस्थितम् 'यमु' यमेव 'काम' प्राक् प्राञ्चुवन्, 'तम्' एव
इदानीं 'पशुः' अवस्थित रोहिण्यामाधानत प्राप्नोति । एतमेव सर्वे जना उपजीव्यत्वेन कामपन्त इति भाव ॥ ७ ॥

नक्षत्रान्तर विषय प्रशसति-मृगशीर्षे इति । एतद्वा इति । पुरा खलु प्रजापति मृगरूपमाप्त्वाय मृग-
भूता स्वद्वैहितमेवोशागमत् । एतत् ज्ञात्वा-अकार्यकारिण प्रजापते शिरःश्रेतु देवा कश्चित् क्रोधमय पुरुष
निर्माय प्रत्यतिष्ठिपन् । स चेष्टुणा तस्य शिरश्चिच्छेद । तत्र मृगशरीरमिच्छित्तशिरश्चेत्येतद्रूपमन्तारिप्रसुप्तस्य
नक्षत्रामनाऽवस्थित सदस्यते । तया नैतरेयके-"प्रजापतिर्वै स्नां द्रुहितसमन्यप्यायत्"- (६० ब्रा० ३, ३, ९.)
इत्युपक्रम्य "सो एवेष्टुश्रिकाण्डा"-इत्यन्तेनायमर्थ प्रतिपादित । ईदृशी श्रुत्यन्तप्रसिद्धिरत्र वैशन्देन
पोष्यते । श्रीर्वै शिर इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

तदेत मृगशीर्षस्यस्य नक्षत्रस्याधाने प्रजापतिशिरश्छेदतभूतेलादोशादाधान निषेधनि-अत्र यस्मान्नेति ।

१-'मोक्ष' इति वा । २-'काम्यमान' मोक्षवस्तुजात पूरणसामर्थ्ययोगत् ' इति वा । ३-'वो रोहिण्यामिमाधत्ते,
प्रशियेव' इति ते० ब्रा० १ १ ३ ३ । ४-'इच्छामुपस्थात्साव' इति वा । ५-'स्नां द्रुहितसमन्यप्यायत्' इति वा ।
६-'वेगवर्तेनैषु शिरश्छेदतमयम्' इति वा ।

तद्वैव दधीत । न वा ऽएतस्य देवस्य वास्तु नायज्ञियं न शरीरमस्ति यत्प्र-
जापतेस्तस्माद्वैव दधीत पुनर्व्वस्वोः पुनराधेयमादधीतेति ॥ १० ॥

फल्गुनीष्वग्नी ऽआदधीत । (तै) एता वा ऽइन्द्रनक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽ-
प्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नामे-
तास्ता एतत्परोऽक्षमाचक्षते फल्गुन्य इति को ह्येतस्यार्हति गुह्यं नाम

विकाण्डेनेत्याहुः । स एतच्छरीरमजहात् । वास्तु वै शरीरमयज्ञियं निर्वायम् । तस्मात्-ने मृग-
शीर्षं आदधीत ॥ ९ ॥

तद्वैव दधीत । न वा एतस्य देवस्य वास्तु, नायज्ञियम्, न शरीरमस्ति, यत्-प्रजापतेः । तस्मा-
देव दधीत । पुनर्व्वस्वोः पुनराधेयमादधीतेति ॥ १० ॥

फल्गुनीष्वग्नी आदधीत । एता वा इन्द्रनक्षत्रं यत् फल्गुन्यः । अप्यस्य प्रतिनाम्न्यः । अर्जुनो
ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नाम अर्जुन्यो वै नामेताः । ता एतत् परोक्षमाचक्षते-फल्गुन्य इति ।

मृगशीर्षाधान न कार्यम्, अत्र हेतुः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । कोऽसौ हेतुः । तस्मात्-प्रजापतेरिति । मृगशीर्षा-
दस्य नक्षत्रम् प्रजापतिशरीरत्वमाह-‘ यत्र ’ यस्मिन् समये ‘ एतम् ’ प्रजापतिं मृगरूपम्, ‘ तत् ’ तेन
स्वदुहिद्वृगमनरूपेण दोषेण हेतुना देवाः ‘ अविष्यन्’, ‘ तन् ’ तदानीं पत्रदारुशयनराजपत्रयोपेतान
‘ मृगणा ’ एतद् तच्छिरश्छिन्नम् ‘ इत्याहुः ’ बहवादिनः । ‘ स ’ च प्रजापतिस्तदानीम् ‘ एतच्छरीरम् ’
‘ यत्तान् ’ । अतो निरामकृत्वात् ‘ निर्वायम् ’ नक्षत्रात्मनाऽवस्थित मृगशिरः ‘ वास्तु ’ इत्यन्वयानम् । यत्
एवात्मता त्यक्तम्, अत्र एव ‘ शरीरम् ’ विशरणशीलम् अत एव च ‘ अयज्ञियम् ’ यज्ञानर्हम्, न हि मृतशरी-
रस्य यज्ञात्मत्व सम्भवति । ‘ तस्मान् ’ तदात्मके मृगशीर्षालये नक्षत्रे आधान न युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इमं दोष परिहरन् प्रागुक्तमेव पक्षं निगमयति-तद्वैवेति । देवस्येति । मनुष्येण त्यक्तस्य शरीरस्य हि
वाम्बादिरूपत्वम् । अयं हि प्रजापतिर्देवः, तेन त्यक्तस्य तत्त्वाभावात् वास्वादिरूपो दोषो नास्ति, मृगरूपस्य
नम्य शिरः इवमर्हति नक्षत्ररूपेणैव सन्त्यन्तम्, न खलु मानुष शिरस्तथा भवितुमर्हति । तस्मान् तन् सर्वायमेवेति
नक्षत्रात्ने नोक्तदोष इत्यर्थः ।

पुनर्व्वस्वाहस्य नक्षत्रस्य विद्वज्ज्ञान् पुनराधेयविषयतामाह-पुनर्व्वस्वोरिति । आहितानामप्यग्नीनां पुन-
निमित्तवशादाधान पुनराधेयम् । (पुनर्व्वस्वोरिति द्विवचनं पुण्याभिप्रायम्) नक्षत्रं चैतत् नष्टस्य वसुनः
पुनःप्राप्तिहेतुत्वात् पुनर्व्वस्वारयम् । तथा च शिरिरोपके स्पष्टमाधानम्-“ स पुनर्व्वस्वोरग्निमादधीत, पुनरेधेनं
वामं वसुजावनेते ”-(तै. भा. १. १. २. ३.) इति ॥ १० ॥

नक्षत्रान्तरं विनाय प्रशंसति-फल्गुनीष्वग्नी इति । पूर्वोत्तरयोः फल्गुन्याहययोर्नक्षत्रयोः प्रत्येकमधि-
शानद्विवेकयोगाद्भूतवत् । फल्गुनीनामोषीदीवनेन प्रशंसति-कृता वा इति । फल्गुस्य नक्षत्रस्येन्द्रसाम्यञ्च इत्यत

१-‘ इच्छामृगहृत् ’ इति पाठः । २-“ त्रिकण्डा, शनैक, शान्ता, तेजसम् इत्यवयवप्रयोक्ता ”-इति ऐ. भा. ३। ३। ९
वा. भा. ३। ३-‘ योऽयं कस्य तामभावात् ’ इति वा. । ४-‘ नक्षत्ररूपेण सत्यम् ’ इति वा. । ५-“ पुनराधेयमाशानामितिहा-
स्यम् ” का. श्रौ. सू. ४. २५५. “ पुनर्व्वस्वोः ” का. श्रौ. सू. ४. २६३ ॥ ६-‘ पुनर्व्वस्वाभिजयत्वात् ’-इति का. श्रौ. ४.
५-‘ द्विवचं ’ इति का. ।

सृष्टितुमिन्द्रो वै यजमानस्तस्त्व ऽपुवैतन्नक्षत्रेऽग्नी आपत्त ऽइन्द्रो यज्ञस्य
देवतेतुनां हास्यैतत्तुन्द्रमग्न्याधेगं भवति पूर्वयोरादधीत पुरस्तात्कतुर्ह्वास्मै
वास्मै भवत्युत्तरयोरादधीत श्वश्रेयसुष्टु हेवास्मा ऽउत्तरावडुवति ॥ ११ ॥

हस्तंऽग्नाऽआदधीत सु इच्छेत्प्र मे दीयतेति तद्वा ऽअनुष्ठया यदस्तेन
प्रदीयते ऽ हेवास्मै दीयते ॥ १२ ॥

चित्रायामग्नी ऽआदधीत । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृ-
धिरे तु ऽउभय ऽऽवासुं लोकैश्चसमारुरुधाञ्चकुर्वमेव ततोऽसुरा
रौहिणमित्यग्निं चिक्मिरेऽनेनासुं लोकैश्चसमारोक्ष्याम इति ॥ १३ ॥

को ह्येतस्याईति गृह्य नाम ग्रहीतुम् । इन्द्रो वै यजमान' । तत् स्व एवैतन्नक्षत्रेऽग्नी आपत्ते । इन्द्रो
यज्ञस्य देवता । एतेनो हास्यैतत् सन्द्रमग्न्याधेय भवति । पूर्वयोरादधीत—पुरस्तात्कतुर्ह्वास्मै भवति ।
उत्तरयोरादधीत—श्वश्रेयस हेवास्मा उत्तरावडु भवति ॥ ११ ॥

हस्तेऽग्नी आदधीत—य इच्छेत् ' प्र मे दीयतेति ' । तद्वा अनुष्ठया, यदस्तेन प्रदीयते । प्र
ह्वास्मै दीयते ॥ १२ ॥

चित्रायामग्नी आदधीत । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । त उभय एवासुं
लोकै समारुरुधाञ्चकुर्वमेव । ततोऽसुरा रौहिणमित्यग्निं चिक्मिरे—' अनेनासु लोक समारो
क्ष्याम ' इति ॥ १३ ॥

आह—अप्यस्येति । ' अत्य ' इन्द्रस्य प्रतिनिधिभूता फलान्य सम्भाव्यन्ते । ' अपि ' सम्भावनार्थ ।
प्रतिनिधिषु च समानशब्दभिधेयत्वादित्याह—अर्जुनो हेति । ' अर्जुन ' ' इति ' हि इन्द्रस्य रहस्य नाम
अन एव खड्ग तत्पुत्र पाण्डवमेधम तत्रामप्रवृत्ति । अर्जुनरन्तुनशब्दौ च पर्यायी, " अर्जुन फलान् पार्थ "—इति
समानर्थतया पाठ्यगतात् । ' अर्जुन्य ' एव ' एता ' , पारोक्ष्येण ' फलान्य इति ' उच्यते । ननु कि पारोक्ष्ये-
णेयत आह—कौर्हृतीति । अत फलानोशब्दस्य परम्परये द्रोणलक्षकत्वात् तन्नामक नञप्रम् । इन्द्रो वा श्वादि ।
राष्ट्रम् । फलानोऽर्जुनं पूर्वोत्पन्नसुपर्जन्यं तद्विरिणमाधानं प्रशस्तति पूर्वयोराख्यादिना । पुरस्तात् ऋतुरिति ।
इत्स्मिन्नगामिनि केऽस्त्रिभेदादिलक्षणं ' ऋतु ' र्वाद्य निद्रघतात्पर्यं । श्वश्रेयसमित्यादि । उक्तार्थम् ॥ ११ ॥

एव परोक्षार्थमाधानस्य प्रपञ्च्य तत्रप्रार्थं नञ्प्रान्तरं प्रशान्ति—हृन्नेऽग्नी आदधीतत्यादि । अयं मद्य
प्रदीपत्यमिति य इच्छेत् स हस्ते आदधीतग्नी । हस्तेन प्रदत्त साक्षात् प्रदीपत एव । ' ह ' इति पुरावृत्ते ।
' अनुष्ठया '—सन्द साक्षाद्वाची । स्वहस्तेन ' यत् ' खड्ग दानम्, ' तद् ' एव ' अनुष्ठया ' अनुष्ठानेन
समीचिन्तिम् । अतो हस्तेनश्चये अग्न्याधानत् परत्तुं हस्तेन दानं प्राप्नोत्यति तात्पर्यार्थं ॥ १२ ॥

नञ्प्रान्तरं विधाय प्रशस्तति—चित्रायामित्यादि । आहुरस्ताञ्चकुरिति । आरोहमित्याहुतवन्त इत्यर्थं ।

१—" पूर्वो फलान्योऽग्निरादधीत " इत्यादि, " अग्नयो फलान्योऽग्निमादधीत " इत्यादि य दे० ब्रा० १ १ २ ४ ।

२—" हस्ते अग्न्याधाय " का० धी० सू० ४ १७४ । ३—" विद्या य चक्रियत् " इति का० धी० सू० ४ । १७८ ।

(ती) इन्द्रो ह वा ईशाध्वके । (क ५) इमं चेद्वा इमं चिन्वते तत एव नोऽभिभवन्तीति स ब्राह्मणो ब्रुवाण एकेष्टकां प्रवच्येयाय ॥ १४ ॥

सु होवाच । इन्ताहमिमामप्युपडधा ऽडिति तथेति तामुपायत्त तेषामल्पकादेवाग्नि-
मल्पकादेवाग्निरुसञ्चित ऽआस ॥ १५ ॥

(सा) अथ होवाच । (चा) अन्याऽअहं तां दास्ये या ममंहेति ताम-
भिपद्याववर्हं तस्यामावृढायामग्निर्व्यवशादाऽप्रेर्व्यवशादमन्वसुरा व्यवशेदुः
स ताऽएवेष्टका वृत्रान्कृत्या ग्रीवाः प्रचिच्छेद ॥ १६ ॥

इन्द्रो ह वा ईशाध्वके ' इमं चेद्वा इमं चिन्वते, तत एव नोऽभिभवन्ति ' इति । स ब्राह्मणो
ब्रुवाण एकेष्टकां प्रवच्येयाय ॥ १४ ॥

स होवाच— ' इन्ताहमिमामप्युपडधे ' इति । तथेति तामुपायत्त । तेषामल्पकादेवाग्नि-
मसञ्चित आस ॥ १५ ॥

अथ होवाच— ' अन्या अहं ता दास्ये या ममेह ' इति । तामभिपद्याववर्हं । तस्यामावृढायामग्निर्व्य-
वशाद् । अप्रेर्व्यवशादमन्व अमुग व्यवशेदुः । स ता एवेष्टकावन्नान् कृत्वा ग्रीवाः प्रचिच्छेद ॥ १६ ॥

अमुगिति ' अदम् '—शब्देन पारोक्ष्येण यो लोको निर्दिष्टः, त विशिनष्टि—दिवसेति । ' ततः ' अन्त-
रम् ' अमुग ' ' रीक्षिणमिति ' एतन्नामरु रोष्टणमायनम् ' अग्नि ' ' चिन्वते ' । व्ययवेनैकवचनम्,
(पा. सू. १ । ४ । ९) ' चिन्विरे ' चिन्वन्तः । अनेनेत्यादि । इष्टम् ॥ १३ ॥

इयं शुभेक समारम्भान्तोऽमुगरानाकृत्य तेषा विभ्रेषणमिन्द्रधनयति—इन्द्रो हेति । इमं चेदित्यादि । यम्
' इमम् ' अग्निं वयं चेत्याम्, इमेव वेदमुग अपि चिन्वीरन्, ' ततः ' तस्मान् ' एव ' साधनात् ' नः '
अम्नान् ' अभिभवन्ति ' अमुग ' अग्निमित्तु समर्था भवन्ति । ' इति ' एव विचार्य, ' सः ' इन्द्रः
' ब्राह्मणः ' भूत्वा अमुगहितं ब्रुवाण एव ' एकाभिष्टका ' ' प्रवच्य ' गृहीत्वा ' श्याय ' जगाम ॥ १४ ॥

स होवाचेति । गत्वा च तान् अमुगरान् ' उवाच ' । ' अहम् ' अपि ' इमाम् ' इष्टकां मवर्दयेऽमी
' उपदधे ' उपधानं कर्त्वापि ' इति ' । ' तथा ' ' इति ' तैत्तिशान्तः, ' ताम् ' इष्टकां तत ' उपायत्त ' ।
अन्यदपि चयने अन्यदभिष्टकोपधानमशास्त्राग्निभिरनेनस्मान् ' अत्यकथिव ' अंशान् ' तेषाम् ' अमुगराणाम्
' अग्निः ' असम्पक्त्वा विनो विरुलो बभूव ॥ १५ ॥

अथ होवाचेति । ' अथ ' कालान्तरे म एव ब्राह्मणरूप इन्द्रस्तानमुगरान् ' उवाच ' । ' इह ' अस्मि-
न्निन्द्रदेशे ' या ' ' मम ' इष्टका, ' ताम् ' अहम् ' आदास्ये ' इत्युक्त्वा तस्मात्तमभिप्रास्य, ' ताम् '
इष्टकाम् ' आशक्ये, ' उपदधात्, तस्यात् ' श्यतात् ' अत्यकथित्यर्थः । " वृद्धे उपदधे "—(उ. १. १७) इति
पाठः । ' तथा ' ' चेष्टकाया चिन्वाग्नेः सहासावाहितानां सन्धाम्, स. ' अग्निः ' ' व्यवशेदाद् '

१-भाष्यकार्यने ' चिन्वते ' इत्येव मूले न तु ' चिन्विरे ' इत्यनेन व्याख्यानं प्रतीयते । २-" अग्नेः अतो यथोचितान् " इत्यमरः १२ । ८ । १३ । ' व्यवचनत् ' इति पाठः ।

ते ह देवाः समेत्योषुः । (श्वि) चित्रं वाऽअभूम च ऽइयतः सपत्नानु-
वधिष्मेति तद्वै चित्रायै चित्रात्वं चित्रुं ह भवति हन्ति सपत्नान् हन्ति द्विप्रन्ते
आवृष्यं च एवं विद्याश्चित्रायामाधत्ते तस्मादेतत्क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेन्ते-
ज्जिषात्सतीवृ हवेषु सपत्नान् वीव जिगीषते ॥ १७ ॥

नाना ह वाऽएतान्यग्रे क्षत्राण्यासुः । (र्यु) यथैवासौ सूर्य्यऽएवं तेषामेव
उद्यन्नेव वीर्य्यं क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम यदेपां वीर्य्यं क्षत्रमादत्त १८

ते ह देवा उजुः। (र्या) यानि वै तानि क्षत्राण्यभूवन् न वै तानि क्षत्रा-
ण्यभूवन्निति तद्वै नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं तस्माद् सूर्य्यनक्षत्रऽएव स्यादप

ते ह देवाः समेत्योषुः—' चित्रं वा अभूम, य इयतः सपत्नानुवधिष्म ' इति । तद्वै चित्रायै
चित्रात्त्वम् । चित्र ह भवति, हन्ति सपत्नान्, हन्ति द्विप्रन्ते आवृष्यम्, य एवं विद्याश्चित्रायामाधत्ते ।
तस्मादेतत् क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेतेत् । जिषात्सतीवृ हवेषु सपत्नान्, वीव जिगीषते ॥ १७ ॥

नाना ह वा एतान्यग्रे क्षत्राण्यासुः—यथैवासौ सूर्यः, एवम् । तेषामेव उद्यन्नेव वीर्य्यं क्षत्रमादत्त ।
तस्मादादित्यो नाम—यदेपा वीर्य्यं क्षत्रमादत्त ॥ १८ ॥

ते ह देवा उजुः—' यानि वै तानि क्षत्राण्यभूवन्, न वै तानि क्षत्राण्यभूवन् ' इति तद्वै नक्षत्राणां

विश्राणो बभूव । तदनन्तर एवेनार ' असुरा ' च ' व्यवशेदु ' व्यवसजा, स्थित्वा बभूव । स ता
स्यादि । ' स ' इन्द्र ' ता ' चित्वाश्रित्तन्ना ' इष्टका. ' ' एव ' ' वज्रान् ' विषाज असुरनगिधो
' प्रीव ' प्रविष्टेद ॥ १६ ॥

चित्रानाम निर्वाकि—ते ह देवा इति । चित्रात्वेष्टका । ' इयत ' एतान् ' भवन्तान् ' ' अवधिष्म '
अमपकाश्चकम् । तत् अस्या एव चित्रहेतुत्वान् ' चित्रा ' नम सन्तान्निर्घर्ष । चित्रं हेत्यादि निर-
तिहम् । तस्मादेतदित्यादि । यस्माद्भुक्त्या चित्रैरनक्षत्रस्य शत्रुहननतधनचम्, ' तस्मात् ' आधाने
क्षत्रिय एव, ' एतत् ' नक्षत्र ' उपेन्ते ' स्वीकुर्यात् । इव यमनाह—जिषात्सतीवृ इति । ' एव ' एतत् क्षत्रिय
य अन्तान्—शत्रुन् ' निरयानि ' हन्तुमिच्छन्ति ' इव, ' तथा ' जिगीषते ' ' एव ' विज्ञेन्निच्छतीव ।
तस्या उद्यन्नेवसामस्य क्षत्रियस्वीकृतक्षत्रम्, नेतरन्नेत्यर्थ ॥ १७ ॥

सुतेषां यद्वै तेषां इति । इति कादिनक्षत्राण्यनाद्यैव तेजन्विति र्धर्मात्मक नक्षत्र उद्यति स-यापान वायुनिष्पाह-
नाना ह वा इति । पुरा खड्ग इतिकारिणक्षत्रमण्डलानि सूर्यमण्डलवत् तेजस्वीन्वैव बभूवु । ' एव ' एतत्
' सूर्य ' ' एतत् ' उद्यन् प्राप्नुवन् 'क्षत्र ' तेज सामर्थ्यं चोद्यमानुवन् ' एव ' तथा ' ' वीर्य्यं ' ' आदत्त'
स्वीकृतवान् । ' तस्मात् ' औदान् ' आदित्य ' इति उच्यते ॥ १८ ॥

नक्षत्रमिति नामधेय निर्वाकि—ते इति । ' यानि ' तद्वै पुरा ' क्षत्राणि ' ' अभूवन्, ' ' तानि ' इदानीं सुतेषां

१- ' व्यकृत ' ' इ ह सु. पा. १२- ' चित्रा य क्षत्रियव ' का भां सु ४ १७८। २- ' स चित्रात्सतीवृ इति ' का भां सु ४ १७८। ३- ' स चित्रात्सतीवृ इति ' का भां सु ४ १७८। ४- ' स चित्रात्सतीवृ इति ' का भां सु ४ १७८।

ह्येषां वीर्यं क्षत्रमादत्त यद्यु नक्षत्रकामः स्यादेतद्वाऽधुपराद्धं नक्षत्रं यत्सूर्यः सु एतेनैव पुण्याहेन यदेतेषां नक्षत्राणां कामयेत तदुपेतैस्तस्माद्दु सूर्यनक्षत्र ऽएव स्यात् ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः । (स्ते) ते देवा ऽऋतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य एवापूर्यते ऽर्द्धमासः सु देवा योऽपक्षीयते सु पितरोऽहरेव देवा रात्रिः पितुरः पुनरुहः पूर्वाह्नो देवाऽ अपराहः पितरः ॥ १ ॥

नक्षत्रत्वम् । तस्माद्दु सूर्यनक्षत्र एव स्यात्, एष ह्येषां वीर्यं क्षत्रमादत्त । यद्यु नक्षत्रकामः स्यात् । एतद्वा अनपराद्धं नक्षत्रं यत् सूर्यः । स एतेनैव पुण्याहेन यदेतेषां नक्षत्राणां कामयेत, तदुपेतैस्त । तस्माद्दु सूर्यनक्षत्र एव स्यात् ॥ १९ ॥ इत्यग्न्याधानप्रकरणे नक्षत्रब्राह्मणम् ।

अथ ऋतुब्राह्मणम् ।

वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः-ते देवा ऋतवः शरद्धेमन्तः शिशिरः-ते पितरः । य एवापूर्यते ऽर्द्ध-
मासः स देवाः । योऽपक्षीयते, स पितरः । अहरेव देवाः । रात्रिः पितरः । पुनरुहः पूर्वाह्नो
देवाः । अपराहः पितरः ॥ १ ॥

क्षत्रगुणस्यापहनत्वात्, न विद्यते क्षत्रनेषामिति व्युत्पत्त्या 'नक्षत्राणि' सम्पन्नान्तीत्यर्थः । "तथा नेमानि क्षत्राणीति" यास्कः । अपाहृततजस्कत्वादिमानि क्षत्राणि न भवन्तीति नक्षत्रशब्दव्युत्पत्तिः । यस्मादेव कृत्तिकादीन्यपहनत्वीर्याणि, तस्मान् एव कारणात् सूर्यात्मके ' एव ' तेजस्विनि नक्षत्रे आधानं स्यात् । तत्र हेतुमाह-एष हीति । ' हि ' यस्मात् ' एषः ' सूर्यः ' एषां ' नक्षत्राणां वीर्यादिकम् ' आदत्ते', तस्मात् सनीये तस्मिन्नाधानं युज्यत इत्यर्थः । यदि च यजमानः तैत्त्यूजायै नक्षत्रकामः स्यात्, तदानीमपि सूर्यात्मकमेव नक्षत्रमुपाददीतेत्याह-एतद्वा इति । ' अनपराद्धम् '-इति हेतुगर्भविशेषणम् । यतस्तेजोविद्योगलक्षणपराधरहितम्, अतस्तदेव सूर्यात्मकं नक्षत्रं कामयेनेत्यर्थः । तेन कृत्स्ननक्षत्रफलप्राप्तिमाह-सु एतेनैवेति । ' एतेनैव ' सूर्येणोद्यता पुण्यकालामना ' तत् ' कृत्स्ननक्षत्राधानफलं ' उपेतैस्तु ' उपगच्छेत् । उपेतैस्तु-इत्युपपूर्वकं ऋजोति (स्वा० प० २९) गैत्यर्थः सन्नतः । " आपूर्वाभूधामीत " (पा० सू० ७. ४. ५९) इतीत्वम् । आधानार्थमुपगन्तुमिच्छेदित्यर्थः । ' तस्मात् ' सूर्यात्मके एव नक्षत्रं उच्यते सत्याधानं स्यात्, न रात्रावित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (२-१-२) ॥

अयाधानस्य वसन्ताधुनुतु फलसिद्धयर्थं वसन्तादीनां देवपित्रात्मना द्वेषा विभागमाह-वसन्त इत्यादिना ।

१-" सूर्यो नक्षत्रं कालोपलक्षणं यस्य सोऽयं सूर्यनक्षत्रः । सूर्योपस्थित एव काले आदर्थात् । न नक्षत्रोपलक्षित इत्यर्थः । ऋतुसूर्येणैव नक्षत्रमिति । अग्न्यात्मकम् " इत्यादि-आह इत्येतामी । २ " ततस्मात् प्रत्ययस्य " इति पठः । ३-" नक्षत्राणां प्राप्ति " इति सू० पा० । ४-" नक्षत्रेऽन्याधानफलं "-इति सू० पा० ।

(स्ते) ते वा ऽएत ऽऋतुषः । (वो) देवाः पितरः स यो ह्येवं विद्वान्देवाः पितर ऽइति ह्ययत्या हास्य देवा देवहूयं गच्छन्त्या पितरः पितृहूयमु-
वन्ति हेनं देवा देवहूयेऽवन्ति पितरः पितृहूये यु ऽएवं विद्वान्देवाः पितर
ऽइति ह्ययति ॥ २ ॥

स यज्ञोद्गावृत्ते । देवेषु तर्हि भवति देवांस्तुह्यभिगोपायत्यय यत्र
दक्षिणावृत्ते पितृषु तर्हि भवति पितृंस्तुह्यभिगोपायति ॥ ३ ॥

स यज्ञोद्गावृत्ते तुह्यग्नी ऽआदधीतापहतपाप्मानो देवा अप पाप्मानथ्ये
हतेऽमृता देवा नामृतत्वस्याशास्ति सर्वमायुरेति यस्तुह्याधत्तेऽथ
यत्र दक्षिणावृत्ते युस्तुह्याधत्तेऽनपहतपाप्मानः पितरो नु पाप्मानमुपहते
मृत्याः पितरः पुरा हायुषो म्रियते यस्तुह्याधत्ते ॥ ४ ॥

ते वा एत ऋतवः—देवाः, पितरः । स यो ह्येव विद्वान् ' देवाः पितरः ' इति ह्ययति—आ हास्य
देवा देवहूय गच्छन्ति, आ पितरः पितृहूयम् । अवन्ति हेनं देवा देवहूये, अवन्ति पितरः पितृहूये-
य एव विद्वान् ' देवाः, पितरः ' इति ह्ययति ॥ २ ॥

स यज्ञोद्गावृत्ते—देवेषु तर्हि भवति, देवांस्तुह्यभिगोपायति । अथ यत्र दक्षिणावृत्ते—पितृषु
तर्हि भवति, पितृंस्तुह्यभिगोपायति ॥ ३ ॥

स यज्ञोद्गावृत्ते, तर्ह्यग्नी आदधीत । अपहतपाप्मानो देवाः, अप पाप्मानं हते, अमृता देवाः—
नामृतत्वस्याशास्ति, सर्वमायुरेति यस्तुह्याधत्ते । अथ यत्र दक्षिणावृत्ते, यस्तुह्याधत्ते—अनपहतपाप्मा-
नः पितरः, न पाप्मानमुपहते । मृत्याः पितरः पुरा हायुषो म्रियते—यस्तुह्याधत्ते ॥ ४ ॥

वमन्तापुत्रय देवानां सूर्यदर्शनप्रहर्मवर्तनी तेषा तादात्म्यम्, सारदादीनां तर्हि लक्ष्मण्यम् पितृरूपत्वम् । य
एवाधूयन्—इत्यादि । निगदन्तिह्वम् ॥ १ ॥

ते वा एत ऋतव रति । स यो ह्येव विद्वानित्यादि । एवमृता देवव पितृव च ' स ' ' विद्वान् ' तान्
ऋतु ' देवा पितर ' ' इति ' ह्ययति ' व्यवहरदित्यर्थे । तस्य पत्न्यम्—आ हास्येति । ' अस्य ' आहातु
' देवहूय ' देवादान प्रति देवा ' आगच्छन्ति ' तथा ' पितृहूय ' पितृकामदान प्रति पितरोऽयामाच्छन्ति
आगत्याश्च ते स्वमन्त्रे कमणि ' एनम् ' आहातारम् ' अवन्ति ' इत्यर्थे ॥ २ ॥

आप्मानयोद्गावृत्तं वाच विप्रि सुदयोऽयनयोर्देवपितृमन्त्रव्य क्रमगाह—स यजेति । ' स ' सूर्यो यस्मिन्
काले दक्षिणामोत्रादुत्तरमोत्रं प्रति ' उदह् ' पर्यावृत्ते, ' तर्हि ' तदा, नस्मिन् समये मेघेभ्यःपरिमाणेऽवस्थितानां
देवानां स दृष्टिगोचरो भवतीति तेषु उदह् ' दिवेषु ' प्रकाशको भवतीति । ' अथ ' यत्र यस्मिन् काले पुनरुत्तर-
मोत्रम् दक्षिणामोत्रं पर्यावृत्ते, तदा दक्षिणदिगवस्थितस्य पितृलोकेभ्यः प्रकाशकं सन् तेषु पितृषु भवति ॥ ३ ॥

एवमुत्तरायणे दक्षिणावृत्ते च देवपितृमन्त्रव्यमभिगय, एतन्मन्त्रमावाचमपि तत्रैव कार्यमिति विरुचे—म

ब्रह्मैव वसन्तः क्षत्रं ग्रीष्मो विड्वेव वर्षाः । तस्माद् ब्राह्मणो वसन्त आदधीत, ब्रह्म हि वसन्तः । तस्मात् क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीत, क्षत्रं हि ग्रीष्मः । तस्माद् वैश्यो वर्षात्वादधीत, विड्वे वर्षाः ॥ ५ ॥

स यः कामयेत । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति वसन्ते स आदधीत ब्रह्म वै वसन्तो ब्रह्मवर्चसी हेतु भवति ॥ ६ ॥

(त्व) अथ यः कामयेत । क्षत्रं थ्रिया यशसा स्यामिति ग्रीष्मे स आदधीत क्षत्रं वै ग्रीष्मः क्षत्रं वै थ्रिया यशसा भवति ॥ ७ ॥

(त्व) अथ यः कामयेत । बहुः प्रजया पशुभिः स्यामिति वर्षासु स आदधीत विड्वे वर्षा अत्रं विड्वे बहुषु प्रजया पशुभिर्भवति य एवं विद्वान् वर्षास्वायत्ते ॥ ८ ॥

ब्रह्मैव वसन्तः, क्षत्रं ग्रीष्मो, विड्वेव वर्षाः । तस्माद् ब्राह्मणो वसन्त आदधीत, ब्रह्म हि वसन्तः । तस्मात् क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीत, क्षत्रं हि ग्रीष्मः । तस्माद् वैश्यो वर्षात्वादधीत, विड्वे वर्षाः ॥ ५ ॥
स यः कामयेत—' ब्रह्मवर्चसी स्याम् ' इति, वसन्ते स आदधीत । ब्रह्म वै वसन्तो, ब्रह्मवर्चसी हेतु भवति ॥ ६ ॥

अथ यः कामयेत—' क्षत्रं थ्रिया, यशसा स्याम् ' इति, ग्रीष्मे स आदधीत । क्षत्रं वै ग्रीष्मः । क्षत्रं वै थ्रिया यशसा भवति ॥ ७ ॥

अथ यः कामयेत—' बहुः प्रजया पशुभिः स्याम् ' इति, वर्षासु स आदधीत । विड्वे वै वर्षाः, अत्रं विड्वे । बहुषु प्रजया पशुभिर्भवति—य एवं विद्वान् वर्षास्वायत्ते ॥ ८ ॥

यत्रेति । तदेतत् प्रशंसति—अपहतपाप्मान इति । देवानां धारणार्थं नृणां धर्मं रक्षित्वा च तत्सम्बन्धि-न्ययनेऽध्याधानकारिणोऽपि तदुभयं सिद्धयति स्वार्थः । दक्षिणामन आधातुल्लवैपरीत्यमाह—अथ यत्रेति ॥ ४ ॥

एवमुदायन विधाय तत्रापि ब्रह्मज्जादिवर्गानुसारेण ऋतुव्यवस्थां करोति—ब्रह्मैव वसन्त इत्यादिना । वसन्तायां ऋतवः आत्मा ब्रह्मशत्रुशान्तिना, अतस्तेषां क्रमेण तत्तज्जात्याधानकालवन् ॥ ५ ॥

एवं नित्यरहस्यविधाय काम्यपक्षमाह—स य इति । ब्रह्मवर्चसी हेतु इति । ब्राह्मणजात्यात्मके वसन्त आधा-नन् धर्मविधिरपि ब्राह्मणतेजससम्पन्नो भवतीत्यर्थः । एवमुक्तव्यापि योज्यम् ॥ ६ ॥

अथ यः कामयेतेति । क्षत्रं थ्रियेति । क्षत्रियजातेरपि ' थ्रिया ' सम्पदा कीर्त्या च क्षत्रात्मकाः स्यामिति काम्यमानस्य ब्राह्मणादेः ग्रीष्म आधानकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ यः कामयेतेति । बहुषु प्रजया पशुभिर्भवति इत्यस्यापि तत्कालमात्रेण वर्षाध्याधानं सन्वयन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१—' वसन्तो ब्रह्मवर्चसोऽस्यवयो ' का० धी० सू० ४. १०५ । २—' यंत्रः क्षत्रियरीक्ययोः ' का० धी० सू० ४. १०६ । ३—' वर्षाः प्रजापशुपशुभिरप्यवहृतम् ' का० धी० सू० ४. १०७ ।

ते वाऽ एत ऋतवः । (५) उभय ऽष्ट्वापहतपाप्मानः सूर्व्य ऽष्ट्वैपां
पाप्मानोऽपहन्तोऽष्ट्वैपासुभयेपां पाप्मानमपहन्ति तस्माद्दुर्वेनं कदा च
यज्ञ ऽपनमेदध्याग्नी ऽधादधीत न श्वःश्वमुपासीत को हि मनुष्यस्य
श्वो वेद ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठकं तृतीयं ब्राह्मणम् (१ । ३) ॥

यद्दहरस्य श्वोऽग्न्याधेयः स्यात् । (द्वि) दिवैवाश्रीयान्मनो ह वै देवा
मनुष्यस्याजानन्ति तेऽस्यैतच्छ्वोऽग्न्याधेयं विदुस्तेऽस्य विश्वे देवा गृह-
नागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति तु उपवसथः ॥ १ ॥

ते वा एत ऋतवः—उभय ष्ट्वापहतपाप्मानः । सूर्य पूर्वपां पाप्मानोऽपहन्ता । उद्यत्रेवैपासुभयेपां
पाप्मानमपहन्ति । तस्माद्—दुर्वेनं कदा च यज्ञ अपनमेत्, अध्याग्नी आदधीत । न श्वःश्वमुपा-
सीत । को हि मनुष्यस्य श्वो वेद ॥ ९ ॥ इत्यग्न्याधानप्रकरणे तृतीयमृतब्राह्मणम् ॥

अथ उपवसथब्राह्मणम् ।

यद्दहरस्य श्वोऽग्न्याधेयं स्यात्, दिवैवाश्रीयात् । मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति । तेऽस्यैतच्छ्वो
अग्न्याधेयं विदुः । तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति । तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति—स उपवसथः ॥ १ ॥

एवमपनविशेषमनुविशेष चाभिगद्य पश्चान्तरं च वक्तुं सर्वेषामन्यूनत्वा पाप्मानमन्वयराहित्यमाह—ते वा एत
रति । उभय एवेति । देवपितृसम्बन्धितया द्विधा प्रतिपादिता एवेत्यर्थः । पापराहित्ये कारणमाह—सूर्यं पूर्वैति ।
यमादेव मनेऽप्यनत्र पापराहित्येन शुद्धा, 'तस्मात्' यस्मिन् कर्मिन्धिष्ठौ सोमपापमभिगच्छेत्, 'अथ'
अनन्तरमेवाग्न्याधानं कुर्यात् । न श्वःश्वमुपासीतेति । 'श्व श्व करवाणि' इत्येव कालान्तरप्रतीक्षां न
कुर्यात् । तत्र हेतुमाह—को हीति । 'मनुष्यस्य' 'श्व' श्व कालान्तरमन्धि जीविन 'क' नाम 'वेद' जानी-
यात् । आयुषोऽम्पिरवादित्यर्थः ॥ ९ ॥

रति श्रौसाधणाचार्यविरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे माव्यन्दिनशततयत्रात्रणमाथ्ये
द्वितीयकाण्डे श्रयमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

अग्न्याधेयदिवमान् पूर्वमिन् उपवसथदिवसे कर्त्तव्यं मनुष्यपदिसति—यद्दहरस्येति । 'दिवैव' इत्येवकारेण
रात्रावसानं न्यायवन्ति । "मनो ह वै देवा"—इत्यादि दर्शपूर्णमासिकप्रवृत्तौ प्रागेव (श. प. १ । १ ।
१ । ७ । ८) व्याख्यानम् ॥ १ ॥

(स्तु) तन्वेवानवकल्लतं यो मनुष्येष्वनश्रत्सु पूर्वोऽश्रीयादृथ किमु यो देवेष्वनश्रत्सु पूर्वोऽश्रीयात्तस्माद् द्विवाश्रीयात्तदपि काममेव नक्तमश्रीयात्तो ह्यनाहिताग्नेश्चैतच्चास्ति मातुष्यो ह्येषैष तावद्भवति धावदनाहिताग्निस्तुस्मादपि काममेव नक्तमश्रीयात् ॥ २ ॥

(त्त) तद्वैकेऽनमुपवध्नन्ति । (न्या) आग्नेयोऽज्ञोऽग्नेषु सर्वत्वायेति वृदन्तस्तद्दु तथा न कुर्वाद्यद्यस्याजः स्यादग्नीषऽपुत्रेन प्रातर्दद्यात्तेनैव ते काममाप्नोति तस्माद् तद्वाद्रियेत ॥ ३ ॥

(ता) अथ चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्ति च्छुन्दाऽस्त्यनेन प्रीणीम इति यथा येन व्याहनेन स्यन्त्यन्त्यात्तत्सुहितं कुत्तवै श्रूयादेवमेतदिति वृदन्त-

तन्वेवानवकल्लतम्-यो मनुष्येष्वनश्रत्सु पूर्वोऽश्रीयात्. अथ किमु यो देवेष्वनश्रत्सु पूर्वोऽश्रीयात् तस्माद् द्विवाश्रीयात् । तदपि काममेव नक्तमश्रीयात् । नो ह्यनाहिताग्नेश्चैतच्चास्ति, मातुषो ह्येषैष तावद् भवति-यावदनाहिताग्निः तस्मादपि काममेव नक्तमश्रीयात् ॥ २ ॥

तद्वैकेऽनमुपवध्नन्ति- 'आग्नेयोऽज्ञोऽग्नेषु सर्वत्वाय' इति वदन्तः । तद् तथा न कुपातं । यस्याजः स्यात्, अग्नीषः पुत्रेन प्रातर्दद्यात्, तेनैव तं काममाप्नोति; तस्माद् तद्वाद्रियेत ॥ ३ ॥

अथ चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्ति- 'छुन्दाऽस्त्यनेन प्रीणीम' इति । यथा येन व्याहनेन स्यन्त्यन्त्यात्, स्यात्.

दिवैव मोक्षं न राजदिति प्रतिशब्धे पशुन्तस्माद्-तन्वेवेति । तदपिनि । 'तद्' तत्र विषये 'कान्' यथेष्टं राजदिति 'अर्थस्मिन्' । एत कारुण्य-नो ह्यनाहिताग्नेरिति । 'न' लुट् 'अन' हिताग्नेः 'अववरणम्' अग्निः; तस्मैतत्पुत्रकर्मणोऽप्यवद्, आहिताग्निर्हि संस्कारेण देवमाव प्राप्नोति । अथकल्ल-सर्वाति मातः ॥ २ ॥

तद्वैके इति । अजमुपवध्नन्तीति । उपवध्नन्ति इत्यन्ये राजौ गर्ह्यत्वात्परे कल्लविद्वत्त कल्लं कान्तिल्लिकेकां स्मृतम् । तेषामनिदानेन-आग्नेयोऽज्ञ इति । कल्लिना मूढे प्रमदन्तिमुक्तवदन्तः 'अज्ञः अज्ञेन', अतोऽज्ञस्य सम्बन्धनार्थिनमनल 'अग्नेः' 'सर्वत्वाय' कामस्यास्य स्यन्दने, 'इति' इत्यनियानं वदन्त इत्यर्थः । तदेतदित्यपि-तद् तथा नेति । कथं तद्वै कथयित्वा, तद्वै-वदन्ति । 'अथ' यजमानस्य 'अजः' विद्वे चैव, 'पुनर्' अजन् 'प्रातः' आवनदश्रिणाकाले 'अग्नि' अग्नीदाने 'दद्यात्' तथा च कल्पयन्- "शाहीनपगरेऽजं वज्रादि न वा विदयन्तं प्रातर्जते दद्यात्" (का. श्रौ. सू. ४. १७)-इति । तेनैवेत्यादि । निदन्ति ॥ ३ ॥

अग्नेदानाकविषिं सन्नेदकयनेनेकं प्रतिशब्दयति-अथ चातुष्प्राश्यमोदनमिति । चूर्तिस्त्वुत्त-

१- 'अथ तदेतदिति' इत्यर्थे, य मुक्तवदन्ति इतिनेनैव तद्वैकेऽनमुपवध्नन्ति, अथवाः अन्ते 'राजद' इत्येव वदन्ती यमुक्तवदन्तः वदन्तं, तन्वाये मुक्ता मुक्ता इत्यर्थे ।-इति टीका १०७. १. १. ५.

स्तुदु तथा न कुर्वाद्यद्वाऽअस्य ब्राह्मणाः कुले वुसन्त्यृत्विजश्चानृत्वि-
जश्च तुनेव तं काममाप्नोति तस्माद् तन्नाद्रियेत ॥ ४ ॥

तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा । सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिष्ठः समिधो घृतेना-
न्वज्य समिद्धर्ताभिर्घृतनतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधति शमीगर्भमेतद्वाप्तुम इति
व्युदन्तः स यः पुरस्तात्संवत्सरमभ्यादध्यात्सु ह तं काममाप्नुयात्तस्माद्
तन्नाद्रियेत ॥ ५ ॥

तत् सुदित कर्त्तव्यं कृत्वात्, एवमेतदिति वदन्तः । तद् न नान कुर्वात् । यद्वा अस्य ब्राह्मणाः कुले
वसन्ति-ऋत्विजश्चानृत्विजश्च, तेनैव तं काममाप्नोति, तस्माद् तन्नाद्रियेत ॥ ४ ॥

तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा सर्पिरासिच्य, आश्वत्थीस्तिष्ठः समिधो घृतेनान्वज्य, समिद्धर्ताभिर्घृ-
तनतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधति शमीगर्भमेतद्वाप्तुमः' इति वदन्तः । स यः पुरस्तात्संवत्सरमभ्यादध्यात्-
स ह तं काममाप्नुयात्, तस्माद् तन्नाद्रियेत ॥ ५ ॥

दिभिर्ऋत्विभिः प्राशितव्यमित्यर्थः । छन्दास्पनेनेति । 'अनेन' ब्रह्मोदनपाकेन गान्त्रीत्रिष्टुर्केगत्याख्यनि छन्दानि
'प्रागात्' तद्वान इत्यभिप्रायः । अस्वीदन्त्य चतुर्भिर्ऋत्विभिः प्रागान युक्तमिति दृष्टान्तोपादायति-
ययति । 'येन वाहनं' अक्षादिना 'स्वल्पम्' 'यल्पम्' 'स्वान्' 'तद्' वाहनं 'सुहित' 'सुप्त' कर्त्तुं
यथा कृत्वा, 'एवमेतद्' आदौ ऋत्विज कर्त्तव्यमुक्त्या प्राशन युक्तमित्यर्थः । स्वल्पमिति 'स्वल्पं प्रथमणे'
(म्वा भा० ७६२)-इत्यस्माद्धट्टः शयदत्तः ।

एव प्राशनमथ निषिध्योपादायति-तद् तु तथेति । 'ऋत्विजश्चाश्वत्थिच्य ब्राह्मणा' 'अस्य' यज-
मानस्य 'कुले वसन्ति' इति 'यत्' 'तेनैव' वानेन 'तं काममाप्नोति,' य कामं प्राशतमितिचकं
प्रायुक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पक्षोदनेन्य कल्पसंयोग इत्याह-तस्य सर्पिरासेचनमिति । सर्पिरासिच्येऽभिहिते सर्पिरासेच-
नम्, घृतप्राणार्थमोदनं निम्नं 'कृत्वा' इत्यर्थः । सर्पिरासिच्येत्यादि । एतद् । समिद्धर्ताभिर्घृतनतीभिर्ऋ-
त्विभिः समिद्धर्ताभिर्घृतनतीभिर्ऋत्विभिः । तस्य काव्येन उदाहरणम्-“आश्वत्थीस्तिष्ठ समिधो घृतात्ता अर्ध-
धति समिधमिधिति प्रवृत्तम्” (वा. श्रौ. सू. ४ । १९९) इति । समिधश्चान्नुर्वेतामभिप्रायमाह-इमी-
गर्भमिति । सर्पिर्गर्भो योऽधश्च, तत्रत्यो योऽधि, तस्, 'एतद्' एतेनाश्वत्थसमिधश्चानेन 'आप्तुम्'
'इति' ब्रह्मणा इत्यर्थः । तस्य च समिधश्चानेन काव्यविशेषमाह-सु य इति । अन्यत्रानस्य 'पुरस्ताद्'
'य' यजमानि 'ता' समिध 'अन्वदध्यात्' 'स' स्वत्तु 'त कामम्' प्राप्नुयात् 'तस्य' समिधश्चा-
नार्य एवैतदनेन प्राशनार्थ इति 'तद्' प्राशनं नादरणात्प्रमिति । निगमनमिति-तस्मादिति ॥ ५ ॥

१- 'वदन्त्यृत्विजश्चानृत्विजश्च' इति पठ्यः । २- 'तन्ना' इति पठ्यः । ३- 'तद्' इत्यस्य अर्थः इति सर्पिरासिच्येऽभिहिते
समिधो घृतनतीभिर्ऋत्विभिः समिद्धर्ताभिर्घृतनतीभिर्ऋत्विभिः' (वा. श्रौ. सू. ४ । १९९)

तदु होवाच भाल्लवेयः । (यो) युथा वा ऽन्यत्करिष्यन्त्सोऽन्यत्कुर्या-
द्यथाऽन्यद्द्रदिष्यन्त्सोऽन्यद्देदृथाऽन्येन पुथेऽन्यन्त्सोऽन्येन प्रतिपद्येतेवं तद्य
एतं चातुष्प्राश्यमोदनं पचेडपराद्धिरेव सेति न हि तदवकुल्पते यस्मिन्न-
श्रावृचा वा साम्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाहुतिं वा जुहुया-
द्यत्तं दक्षिणा वा हरेयुरुनु वा गमयेयुर्दक्षिणा वा ह्येनथं हुरन्त्यन्वाहार्य-
पचनो भविष्यतीत्यनु वा गमयन्ति ॥ ६ ॥

(न्यु) अथ जाग्रति जाग्रति देवाः (स्तु) तद्देवानेवेतदुपावर्त्तते स
सुदेवतरः श्रान्तरस्तपस्वितरोऽग्नी ऽआधत्ते तद्वपि काममेव स्वप्यात्रो
ह्युनाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति मानुषो ह्येवैप तावद्ववति यावदनाहिताग्नि-
स्तस्माद्वपि काममेव स्वप्यात् ॥ ७ ॥

तदु होवाच भाल्लवेयः— यथा वा अन्यत्करिष्यन् सोऽन्यत् कुर्यात्, यथाऽन्यद्द्रदिष्यन् सोऽन्यद्-
देत्, यथाऽन्येन पथेऽन्यन् सोऽन्येन प्रतिपद्येत, एवं तत्—य एतं चातुष्प्राश्यमोदनं पचेत् । अपराद्धि-
रेव सेति । न हि तदवकुल्पते—यस्मिन्नश्रावृचा वा, साम्ना वा यजुषा वा, समिधं वाभ्यादध्यात्,
आहुतिं वा जुहुयात्; यत्तं दक्षिणा वा हरेयुः, अनु वा गमयेयुः । दक्षिणा वा ह्येनं हरन्ति,
अन्वाहार्यपचनो भविष्यतीत्यनु वा गमयन्ति ॥ ६ ॥

अथ जाग्रति जाग्रति देवाः, तद्देवानेवेतदुपावर्त्तते । स सुदेवतरः श्रान्तरस्तपस्वितरोऽग्नी आधत्ते,
तद्वपि काममेव स्वप्यात् । नो ह्यनाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति, मानुषो ह्येवैप तावद् भवति—यावदनाहि-
ताग्निः, तस्माद्वपि काममेव स्वप्यात् ॥ ७ ॥

अग्निर्नये सवाद दर्शयति—तदु होवाच भाल्लवेय इति । 'तद्' तत्र विषये इन्द्रियुक्तः 'भाल्लवेय' ।
उक्तवान् । कथमिति; तदाह—यथा वा इत्यादि । 'यथा' 'अन्यत्' विशोर्षलः तदनुपयुक्तस्यान्यस्य करणं
यथा व्यधिकरणत्वादसङ्गन्तम्, तथा अग्नीनाधिस्ताऽग्नावेव किञ्चिद् कर्त्तव्यम् । तत्पर्यात्यज्य चातुष्प्राश्यकरण-
मसङ्गन्तम्; अनोऽनमृद्धिक एव तयाविधौदनपाक इति भाल्लवेयाभिप्रायः ।

तस्मिन् दोष पारोक्ष्य प्राशान्पक्षेत्रं निगमयति—न हि तदित्यादिना । ऋक्सामादिमन्त्रैर्गमिन्नग्नौ समिध-
माहुतिं च प्रक्षिपेत्, तस्याग्नेर्दक्षिणाहरणमनुगमनं च यदि स्यात्, सोऽग्निरेवाहार्यपचनः । अन्वाहार्य
ओदेनः, तस्य यैकित्तुर्गमिष्यति । अतो दक्षिणाहरणमनुगमनं बाहुतिसङ्कलनस्याग्नेर्नोवकल्पते । अतः पक्-
तप्लुलो न होमार्थः, किन्तु प्राशनार्थं इत्याभिप्रायः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

तस्यां रात्रौ यजमानस्य जागरणं विधेत्—अथ जाग्रतीति । व्यत्ययेन (पा. सू. ३।१।८९) बहु-
वचनम्, जागर्तापर्ययः । जाग्रति देवा इत्यादि । श्वः करिष्यमाणेष्वान्नादिकर्मस्वप्नभूता ये देवा उपवसथे-

१ "इन्द्रियुक्त एव मन्त्रेषु" इत्यग्रे खड्डमविष्यति (छ. प. १०।१।१।१) अन्यत्र च (छ. उप. ५।१।१।१)
२ तत्पारोक्ष्ये' इति पा. ३—"तस्मिन् जागरणकारणे" धी. सू. ४. २०० ।

(स) तद्वैकुण्डुदिते मथित्वा । तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति तद्दु तद्दुभे ऽअहोरात्रे परिगृहीमः प्राणोदानयोर्मनसश्च वाचश्च पर्याप्त्या ऽइति वृदन्तस्तद्दु तथा न कुर्याद्भुभो ह्वास्य तथाऽनुदित ऽआहितौ भवतोऽनुदिते हि मथित्वा तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति स य ऽनुदित ऽआहवनीयं मन्येत्सु इ तत्पर्याप्त्यात् ॥ ८ ॥

(इ) अहर्वे देवाः । (५) अनुपहृतपाप्मानः पितरो न पाप्मानमुपहृते मर्त्याः पितरः पुरा हायुषो त्रियते थोऽनुदिते मन्यत्युपहृतपाप्मानो देवा अप पाप्मानं हतेऽमृता देवा नामृतत्वस्याशास्ति उर्व्वमायुरेति श्रीर्देवाः श्रियं गच्छति यशो देवा यशो इ भवति यु एवं विद्वानुदिते मन्यति ॥ ९ ॥

अग्निमन्थनब्राह्मणम् ।

तद्वैकुण्डुदिते मथित्वा, तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति । तद्दु तद्दुभे अहोरात्रे परिगृहीमः—‘ प्राणोदानयोर्मनसश्च वाचश्च पर्याप्त्ये ’ इति वदन्तः । तद्दु तथा न कुर्यात्—उभौ ह्वास्य तथाऽनुदित आहितौ भवतः । अनुदिते हि मथित्वा तमुदिते प्राञ्चमुद्धरन्ति । स य उदित आहवनीयं मन्येत्सु इ तत्पर्याप्त्यात् ॥ ८ ॥

अहर्वे देवाः । अनुपहृतपाप्मानः पितरो न पाप्मानमुपहृते । मर्त्याः पितरः । पुरा हायुषो त्रियते—इहनि यजमानगृहमागता, ते खन्वत्या राज्ञौ ‘ जाप्रति ’ जागण कुर्वन्ति । तेन च जाप्रस्तु यजमानस्य स्वप्नो न युक्त इति तेन जाग्रयेन यजमानो ‘ देवानेव ’ जाप्रत ‘ उपावर्त्तते ’ उग्रगतो भवति । ‘ स ’ च यजमान ‘ सदेवतर ’ अतिशयेन देवसहितो निद्रामवादिता । अनिशयित श्रममाप्तोऽन्याधान-योभवा जागरणवशात् प्राप्नोतीत्यर्थः । अयाशनवन्वापमं यनु जानाति—तद्वपीति ॥ ७ ॥

एव राज्ञो गातायानाधारमानस्योर्मन्थनविषयमेकाय मतमुपन्यस्यति—तद्वैक् इति । ‘ अनुदिते ’ सूरी-इयान् प्रोमेवोष काले मन्यत कार्यम्, मूर्धे चोदिते आहवनीयार्थं तस्य प्राग्मुद्धरणम् एव वदन्तमभिप्रायमाह—वदिति । तेन मन्यतोद्धरणशोरोरात्रसम्बन्धित्वेन, अत एव ‘ अहोरात्रे ’ ‘ परिगृहीमः ’ कर्माङ्कतया स्वीयम् । तस्यापि प्रयोजनमाह—प्राणोदानयोरिति । अहोरात्रे परिग्रहस्य तद्दुभयो ‘ प्राणोदानयो ’ वाङ्मनसयोश्च ‘ पर्याप्ति ’ प्रयोजनमित्येव प्रतिपादयन्त इत्यर्थः । तमिम पक्षे निषेधति—न कुर्यादिति । तत्र दोषमाह—उभौ ह्वास्येति । गार्हपत्याहवनीयो ‘ उभौ ’ अपि अस्य ‘ यजमानस्य ’ अनुदिते ‘ रात्रादेव ’ आहितौ भवत । ननु उदिते आहवनीयमादर्धमेति, कथमुभयोरेतदिते आधानमिति, तत्राह—अनुदिते हीति । ‘ अनुदिते ’ मथितो थोऽग्नि, स एवाहवनीयत्वेन स्यान्वत इति तस्यापि रात्रिसम्बन्धो दुर्निवार । तस्मात् ‘ उदिते ’ एव ‘ आहवनीयम् ’ अग्नि ‘ मन्येत् ’ ॥ ८ ॥

राज्ञो मन्यतस्य दोषाभिधानपुर उत्पुदिते मन्यत प्रशस्तति—अहर्वा इति । गतार्थमेतत् ॥ ९ ॥

१—“ प्रयोदोषकाले ” इति ड. वा. । २—“ उदिते दद्वत्तम् ” का प्रो सु ४ । २१६ ।

तदाहुः । (युं) युन्नञ्चा न साम्रा न युजुपाऽधिराधीयतेऽथ केनाधीयत
ऽहुति ब्रह्मणो ह्वेषेप ब्रह्मणाधीयते व्याप्ते ब्रह्म तस्ये व्याचः सत्यमेव
ब्रह्म ता वाऽएताः सत्यमेव व्याहृतयो भवन्ति तदस्य सत्यनेवाधीयते ॥ १०

भूरिति वै प्रजापतिः । (रि) इमामजनयत भुव इत्यन्तरिक्षं स्वरिति
दिवमेतावद्वा ऽइदं सूर्वा यावदिमे लोकाः सूर्वेणेवाधीयते ॥ ११ ॥

भूरिति वै प्रजापतिः । (ब्रुं) ब्रह्माजनयत भुव इति क्षत्रं स्वरिति
ध्विशमेतावद्वा ऽइदं सूर्वा यावद्ब्रह्म क्षत्रं विद सूर्वेणेवाधीयते ॥ १२ ॥

योऽहुदितं मन्यति । अपहनपाप्मानो देवा अपपाप्मानं हते । अमृता देवाः । नामृतत्वस्याशास्ति-
सर्वमायुरेति । श्रीर्देवाः । श्रियं गच्छति । यशो देवाः । यशो ह भवति; य एवं विद्वानुदिते मन्यति ॥

तदाहुः—यन्नञ्चा, न साम्रा, न युजुपाऽधिराधीयतेऽथ केनाधीयत इति । ब्रह्मणो ह्वेषः, ब्रह्मणा-
धीयते । वाग् वै ब्रह्म, तस्ये वाचः सत्यमेव ब्रह्म । ता वा एताः सत्यमेव व्याहृतयो भवन्ति, तदस्य
सत्यनेवाधीयते ॥ १० ॥

भूरिति वै प्रजापतिर्भिमामजनयत, भुव इत्यन्तरिक्षम्, स्वरिति दिवम् । एतावद्वा इदं सर्वम्-
यावदिमे लोकाः सूर्वेणेवाधीयते ॥ ११ ॥

भूरिति वै प्रजापतिर्ब्रह्माजनयत, भुव इति क्षत्रम्, स्वरिति विदम् । एतावद्वा इदं सर्वम्-
यावद् ब्रह्म-क्षत्रं-विद । सूर्वेणेवाधीयते ॥ १२ ॥

अथे व्याहृतानामाधानसायनव विधानु प्रमनीति—तदाहुरिति । ऋक्नामयजुसामकाञ्चिन्विधा मन्त्राः, तैः
' यद् ' यस्मान् ' अग्निः न आधीयते ' केन तर्हि स आधेय इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तस्योत्तरम्—ब्रह्मणो
हेति । ब्रह्मणः सम्बन्धि यद् ब्रह्म तेनाधान कार्यम् । किं तदिति, नदुमय दर्शयति—वाग्वा इति । षष्ठ्यन्तेन
निर्दिष्ट यद् ब्रह्म, तद् वागात्मकम्; तस्या वाचः सम्बन्धि यद् वास्यम्, ' सत्यम् ' विद्यमानार्थप्रतिपादकम्,
तद् ' एव ' ' ब्रह्म ' । नत्र वाचः सत्य किमिति तद् दर्शयति—ता वा एता इति । ' ताः ' एता भूरादि-
व्याहृतयो यदुदाहरितसत्यरूपाः, ' तद् ' तस्मान् ' अस्य ' यजमानस्य व्याहृतिभिरन्याधाने ' मन्येनैव '
मोऽग्निराहितो भवति ॥ १० ॥

व्याहृतानां सत्यरूपवन्मुपपादयन्स्तत्करणकमाधानं प्रशंसति—भूरिति वा इति । सृष्टिसमये प्रजापतिः
' भूरिति ' अनया व्याहृत्या ' रमां ' भूमिम् ' अजनयत ' । ' भुव इत्यन्तरिक्षम् ' दद्यादावभ्येवं योजना ।
इमे त्रयो लोका इति । यावदग्नि एतावद्वं ह्यं सर्वं जगदतो भूरादिलोकेऽहनिभिर्वाधीयमानोऽग्नि-
रनेन ' सूर्वेणैव ' जगता आहितो भवति ॥ ११ ॥

ब्रह्मणोऽदिवर्गत्रयोऽपिहितेऽन्तेन तत्करणकमाधानं प्रशंसति—भूरिति वा इति । ' ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिः,
' क्षत्रं ' क्षत्रियजातिः । स्वरित्यादि । निगदन्निदम् ॥ १२ ॥

१—यन् ऋक्विज् पुनर्के अत्र ' राशो मन्यतस्य दौषाग्निहनसायनत्वम् ' इति पाठ उपलब्धते, तद्वन्वाधानविजम्भितम् ।
तस्य पूर्वकण्विकवतरत्वात्पर्यन्तत्वात् ।

भूरिति वै प्रजापतिः । (रा) आत्मानमजनयत भुवऽडिति प्रजापुं
स्वरिति पशुनेतावद्वा इदं सर्वं प्रावदात्सा प्रजा पशुवः सुर्वेणैवाधीयते ॥ १३ ॥
स वै भूर्भुव इति । (त्ये) एतावतैव गार्हपत्यमादधात्यथ यत्सुर्वैराद-
ध्यात्तेनाहवनीयमादध्याद्द्वे ऽअक्षरे परिशिनाष्टि तेनोऽएतान्युयातयामानि
भवन्ति तेः सुर्वैः पञ्चभिराहवनीयमादधाति भूर्भुवःस्वरिति तान्यष्टा-
वक्षराणि सम्पद्यन्तेऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्रेऽञ्जन्दः स्वैतुवैनमे-
तच्छन्दसाधत्ते ॥ १४ ॥

देवान् ह वा ऽअग्नी ऽआधास्यमानान् । (नोस्ता) तानसुररक्षसानि ररक्षु-
र्नाग्निर्जनिष्यते नाग्नी आधास्यध्व ऽइति तद्यदरक्षस्तस्माद्रक्षासि ॥ १५ ॥

भूरिति वै प्रजापतिरात्मानमजनयत, भुव इति प्रजाम्, स्वरिति पशून् । एतावद्वा इदं सर्वम्-
प्रावदात्सा-प्रजा पशवः । सर्वेणैवाधीयते ॥ १३ ॥

स वै भूर्भुव इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति । अथ यत्सुर्वैरादध्यात् केनाहवनीयमादध्यात् । द्वे
अक्षरे परिशिनाष्टि, तेनो एतान्युयातयामानि भवन्ति । तेः सर्वैः पञ्चभिराहवनीयमादधाति भूर्भुवः
स्वरिति । तान्यष्टावक्षराणि सम्पद्यन्ते । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रमग्रेऽञ्जन्दः । स्वैतु-
वैनमेतच्छन्दसाधत्ते ॥ १४ ॥

देवान् ह वा अग्नी आधास्यमानान्स्तानसुररक्षसानि ररक्षुः—नाग्निर्जनिष्यते, नाग्नी आधास्यध्व
इति । तद्—यदरक्षस्तस्माद्रक्षासि ॥ १५ ॥

सा प्रजापशुमर्जनहेतुत्वेन तत् प्रशसति—भूरिति वा इति । एतावद्वा इति । ' इदं सर्वं ' सर्वं जगद्
' एतावद् वै ' एतावदेव । ' यावद् ' आत्मानस्वल्पेणावस्थित स्वामनो भोगमप्यादनहेतवः, ' प्रजा ' ' पशव '
चेति एतद्विद्यया तर्गतमेव सर्वं जगत्, अनेन ' सर्वेण ' सोऽग्निराहितो मवनीत्यर्थः ॥ १३ ॥

एव साधारण्येन व्याहर्तानामाधानसाधनव प्रतिपाद्य गार्हपत्याधाने विशेषमाह—स वा इति । द्राम्यामेव
व्याहर्तान्सा ' गार्हपत्यम् ' ' आदधाति ' । निम्बिरपि व्याहर्तानिर्गार्हपत्याधाने आहवनीयाधानस्य मन्त्रो न
स्यात्, अतः भुवरिति ' द्वे अक्षरे ' परिदेशयेत् । ' तेन ' कारणेन परिशिष्टाक्षरद्वयसहितान्येतानि भूरायक्षराणि
' अयानयामानि ' अगतमादाणि ' भवन्ति ' । आहवनीयाधाने तिष्ठणा ' व्याहर्ताना वितियोगमाह—तेः सर्वैरिति ।
' तान्यष्टावक्षराणि ' इत्यादि निगदसिद्धम् । गायत्रमग्रेऽञ्जन्द इति । उभयो प्रजापतिमुखजातत्वात् ॥ १४ ॥

अग्निमन्थनममये तस्य पुरस्तादध्वस्य धारण विधिमुचितित्वात् दर्शयति—देवानिति । ' अग्नी ' गार्ह-
पत्याहवनीयो । ' ररक्षु ' निरुद्धवन्त इत्यर्थः । निरो मप्रकारमाह—नाग्निरिति ॥ १५ ॥

१- ' ओषूहणेणान्येन ' इति वा० । २- प्रजापतिरकाम्यन् प्रजायेवेति । स सुकनत्रिभूत निरनिर्मित । तमनिर्वैतान-
न्यदन्त, गावयो ऋदो रवन्त २९५-॥ इत्यादि तै० स० ७ १ १ ४ ।

ततो देवा एतं वज्रं ददृशुः । (यं) वडश्वं तुं पुरस्तादुदश्रयंस्तस्याभये-
ऽनाष्टे निवातेऽग्निरजायत तुस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यन्त्स्यात्तदश्वमानेतवै
ब्रूयात्स पूर्वेषोपतिष्ठते वज्रमेवैतदुच्छ्रयति तस्याभयेऽनाष्टे निवाते
ऽग्निर्जायते ॥ १६ ॥

स वै पूर्ववाद् स्यात् । (त्स) स ह्यपरिमितं वीर्यमभिवर्द्धते यदि
पूर्ववाहं न विन्देदपि यंऽएव कश्चाश्वः स्याद्यद्यश्वं न विन्देदप्यनङ्गानेव
स्यादिषु ह्येवानङ्गो बन्धुः ॥ १७ ॥

(स्तं) तं यत्र प्राञ्चथं हरन्ति । तत्पुरस्तादश्वं नयन्ति तत्पुरस्तादैवै-
तन्नाश्रा उक्षाथंस्पपद्यन्नष्टेत्याभयेनानायेण हरन्ति ॥ १८ ॥

ततो देवा एतं वज्रं ददृशुर्दश्वम् । तं पुरस्तादुदश्रयन् । तस्याभयेऽनाष्टे निवातेऽग्निरजायत ।
तस्माद्यत्राग्निं मन्थिष्यन्त्स्यात्-तदश्वमानेतवै ब्रूयात् । स पूर्वेषोपतिष्ठते, वज्रमेवैतदुच्छ्रयति, तस्या-
भयेऽनाष्टे निवातेऽग्निर्जायते ॥ १६ ॥

स वै पूर्ववाद् स्यात्, स ह्यपरिमितं वीर्यमभिवर्द्धते । यदि पूर्ववाहं न विन्देत्, अपि य एव
कश्चाश्वः स्यात् । यद्यश्वं न विन्देत्, अप्यनङ्गानेव स्यात् । एष ह्येवानङ्गो बन्धुः ॥ १७ ॥

तं यत्र प्राञ्चं हरन्ति, तत्पुरस्तादश्वं नयन्ति । तत्पुरस्तादैवैतन्नाश्रा रक्षांस्पपद्यन्तेति । अयाभये-
नानायेण हरन्ति ॥ १८ ॥

देवैः कृत परिहार दर्शयति- ततो देवा इति । अक्षाह्यं ' यत् ' वज्र ' तं ' मन्यतदेशस्य ' पुरस्तात् ' ।
' उदश्रयन् ' उच्छ्रितमस्यापयन् । ' तस्य ' वज्रस्य सम्बन्धिनि, ' अभये ' मपरहिते, ' अनाष्टे ' रक्षःप्रभृति-
नाशकरहिते, ' निवाते ' बादरहिते; एवमभूते स्थाने मन्यताद् ' अग्निः ' उदपयतेत्यर्थः । एवमितिहासमुपन्यस्य
प्रकृते योजयति-तस्मादिति । ' आनेतवै ' आनेर्तुमित्यर्थः । तुमर्थे तौप्रत्ययः (पा. सू. ३ । ४ । ९) ।
स पूर्वेषोपतिष्ठति । उक्तप्रायम् ॥ १६ ॥

स चाश्वः पूर्ववयस्क एवानेतव्य इत्याह-स वै पूर्ववाडिति । पूर्वं वयति बहतीति ' पूर्ववाद् ' ।
" वरध " (ण. सू. ३. २. ६४.) इति ध्विः । तस्यालाभे पक्षान्तरप्राह-अपि य एवेति । निगदसिद्ध-
मन्यत् । एष ह्येवेति । अश्वविधेयः स्तावकोऽर्थाद्, अनङ्गुद्विधेरपि एव एव स्तावक इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आहवनीयदेशं प्रत्यग्नेर्हरणसमयेऽश्वस्यापि पुरस्तात्पर्यन्तं विधत्ते-तमिति । तस्य भयौवनमाह-तत्पुरस्ता-
दिति । स चाश्वोऽग्नेः पुरस्ताद् गमनमार्गे विद्यमानं रक्ष प्रभृतिकम् ' अपयन् ' हित्त् ' एति ' गच्छति ।
तथा च मयादिरहितेन मार्गेण तस्याग्नेर्हरणं सित्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१-अत्रोपसर्गात्परस्वान् अकारवदुच्चारणम् । २-" अथमाजयेति ह्यात् " का० धौ० सू० ४ । २१० । ३-" वामदेव्यमिति
प्रेष्यत्यचः पुरस्तात्पुत्रा तदभावेऽनुवाक्यामावेऽनङ्गवान् " का. धौ० सू० ४ । २२४ ।

तं वै तुथेव हरेयुः । (अं) युथैनमेषु प्रत्यङ्ङुपाचरेदेष वै यज्ञो यद्भिः
प्रत्यङ्ङु ह्वेनं यज्ञः प्रविशति तं क्षिप्रे यज्ञ उपनमत्यथ युस्मात्पुराङ्भ-
वति पुराङ्ङु ह्वेवास्माद्यज्ञो भवति स यो ह्वेनं तत्रानुव्याहरेत्पुराङ्ङुस्माद्य-
ज्ञोऽभूडितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ १९ ॥

(दे) एष उ वै प्राणः । (स्तं) तं वै तुथेव हरेयुर्भुथैनमेषु प्रत्यङ्ङुपा-
चरेत्प्रत्यङ्ङु ह्वेनं प्राणः प्रविशत्यथ युस्मात्पुराङ्ङुभवति पुराङ्ङु ह्वेवास्मा-
त्प्राणो भवति स यो ह्वेनं तत्रानुव्याहरेत्पुराङ्ङुस्मात्प्राणोऽभूडितीश्वरो
ह यत्तथैव स्यात् ॥ २० ॥ [शतम् ९००]

(द) अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तं वै तुथेव हरेयुर्भुथैनमेषु प्रत्यङ्ङु-
पाचरेत्प्रत्यङ्ङु ह्वेनं यज्ञः प्रविशति तं क्षिप्रे यज्ञोऽउपनमत्यथ युस्मात्पु-

तं वै तथैव हरेयुः—यथैनमेषु प्रत्यङ्ङुपाचरेत् । एष वै यज्ञो—यद्भिः । प्रत्यङ्ङु ह्वेनं यज्ञः प्रवि-
शति, तं क्षिप्रे यज्ञ उपनमति । अयं यस्मात्पुराङ्ङु भवति, पुराङ्ङु ह्वेवास्माद्यज्ञो भवति । स यो ह्वेनं
तत्रानुव्याहरेत्—' पुराङ्ङुस्माद्यज्ञोऽभूत् ' इति, ईश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ १९ ॥

एष उ वै प्राणः । तं वै तथैव हरेयुः—यथैनमेषु प्रत्यङ्ङुपाचरेत् । प्रत्यङ्ङुह्वेनं प्राणः प्रविशति ।
अयं यस्मात्पुराङ्ङु भवति, पुराङ्ङु ह्वेवास्मात् प्राणो भवति । स यो ह्वेनं तत्रानुव्याहरेत्—' पुराङ्ङुस्मा-
त्प्राणोऽभूत् ' इति, ईश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २० ॥

अयं वै यज्ञो, योऽयं पवते । तं वै तथैव हरेयुः—यथैनमेषु प्रत्यङ्ङुपाचरेत् । प्रत्यङ्ङु ह्वेनं यज्ञः

तस्मिन् हरण विशेषमाह—सं वा इति । ' यथा ' ' एत ' यजमानम् ' एष ' अग्नि ' प्रत्यङ्ङु उपाचरेत् '
अभिमुखमुपावर्त्तेत्, ' तत् ' अग्निम् ' तथैव ओहरेयु ' आहवनायायतनस्य पूर्वमाग प्रापयेयुरित्यर्थः । तस्य
प्रयोजनमाह—एष वा इति । ' एष ' एव ' वै ' खन्वग्नि ' यज्ञ ' तन्निषादवन्वान् । तस्य प्रत्यगावर्त्त
नेन ' एत ' यजमान ' यज्ञ ' एव ' प्रत्यङ्ङु प्रविशति ' अभिमुख आवर्त्तेत् । तथा च ' त ' यजमान ' क्षिप्रे '
अव्यकाल एव, इति यज्ञ उपगच्छति । एतद् व्यतिरेकमुक्तेनोत्पादयति—अयं यस्मादिदि । सोऽग्नि
' यस्मात् ' यजमानान् ' पुराङ्ङु ' पुराङ्ङुमुखो भवति, तर्हि ' अस्मान् ' ' यज्ञ ' अग्नि पुराङ्ङुसुख एव ' भवति '
' तत्र ' तथा सति ' य ' कश्चिद् द्वेष्य ' एत ' यजमानम् ' अनुव्याहरेत् ' । किमिति—' यज्ञोऽस्मान् पुराङ्ङु
अभूत् ' इति स यजमान ' तथैव ' मस्तिष्म ईश्वर ' ' स्यात् ' ॥ १९ ॥

एवमग्नेर्यद्दत्तपत्वनं प्रत्यगावर्त्तनं प्रतिपाद्य प्राणा मकलादसि तन् प्रतिपद्यति—एष उ वा इति । ' एष '
खन्वग्नि ' प्राण ' । तं वा इत्यादि पूर्ववत् ॥ २० ॥

अथैनं यज्ञा मकलाग्निं वायुनादात्म्येन स्तौति—अयं वा इति । तं वा इत्यादि पूर्ववत् ॥ २१ ॥

राड्भ्रुवति पुराङ्गु हेवास्माद्यज्ञो भवति स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्पुराङ्-
स्माद्यज्ञोऽभूडितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २१ ॥

(दे) एष उ वै प्राणः । (स्तं) तं वै तथैव हरेयुर्ब्रूथैनमेषु प्रत्यङ्ङुपा-
चरेत्प्रत्यङ्ङु हेवैनं प्राणः प्रविशत्यथ यस्मात्पुराङ्भ्रुवति पुराङ्गु हेवास्मा-
त्प्राणो भवति स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्पुराङ्स्मात्प्राणोऽभूडितीश्वरो
ह यत्तथैव स्यात्तस्माद् तथैव हरेयुः ॥ २२ ॥

(र) अथाश्वमाक्रमयति । तमाक्रमय्य प्राश्नुन्नयति तं पुनरावर्तयति
तमुदञ्चं प्रमुञ्चति वीर्यं वाऽअश्वो नेदस्मादिदं पुरार्थीर्यमसृडिति
तस्मात्पुनरावर्तयति ॥ २३ ॥

तमश्वस्य पदऽआधत्ते वीर्यं वाऽअश्वो वीर्यंऽएवैनमेतदाधत्ते तस्मा-
दश्वस्य पद आधत्ते ॥ २४ ॥

प्रविशति, तं क्षिपे यज्ञ उपनमति । अय यस्मात्पुराङ् भवति, पुराङ्गु हेवास्माद् यज्ञो भवति । स
यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्—' पुराङ्स्माद् यज्ञोऽभूत् ' इति, ईश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ २१ ॥

एष उ वै प्राणः । तं वै तथैव हरेयुः—यथैनमेषु प्रत्यङ्ङुपाचरेत् । प्रत्यङ्ङु हेवैनं प्राणः प्रविशति ।
अय यस्मात्पुराङ् भवति, पुराङ्गु हेवास्मात् प्राणो भवति । स यो हैनं तत्रानुव्याहरेत्—' पुराङ्स्मा-
त्प्राणोऽभूत् ' इति, ईश्वरो ह यत्तथैव स्यात् । तस्माद् तथैव हरेयुः ॥ २२ ॥

अथाश्वमाक्रमयति । तमाक्रमय्य प्राश्नुन्नयति । तं पुनरावर्तयति । तमुदञ्चं प्रमुञ्चति । वीर्यं
वा अश्वः, नेदस्मादिदं पुरार्थीर्यमसृडिति । तस्मात्पुनरावर्तयति ॥ २३ ॥

तमश्वस्य पद आधत्ते । वीर्यं वा अश्वः, वीर्यं एवैनमेतदाधत्ते । तस्मादश्वस्य पद आधत्ते ॥ २४ ॥

वाक्वामक्रमयति प्राणरूपतया स्वीति—एष उ वा इति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एवमग्नेर्हरणप्रकारमित्थं प्रतिपाद्य तदनन्तरकर्तव्यमाह—अथाश्वमिति । आहवनीयापतने सम्भारान् निषाय
दक्षिणपूर्वपादेन ' अधमाक्रमयति ' । एवम् ' आक्रमय्य ' ' प्राश्नु ' नीचा ' तम् ' अश्वम् ' पुनरावर्तयति ' ।
आहव्य स्थापयति । अनन्तर ' तम् ' अधम् ' उदञ्चम् ' उदङ्मुखं प्रमुञ्चति । सृज्यते हि कात्यायनेन—
' सम्भारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राश्नु नीचाऽऽवर्त्य स्थापयति ' (का० धौ० सू० ४ । २३६) इति ।
पुनरावर्तनस्य प्रयोजनमाह—नेदस्मादिदं । अश्वलक्षणं यद् ' इदं ' वीर्यम्, तत् ' नेत् ' नैव ' अस्मात् '
' पराम् '—भूतम् भवेदित्यनेनाभिप्रायेण तस्याश्वस्य पुनरावर्तनं कार्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

आहवनीयापराधान विधत्ते—तमश्वस्येति । आहवनीयापतने यदश्वस्य पदम्, तस्मिन् ' तम् ' अग्नि
मन्त्रेण स्थापयेत् । तदेतत् प्रशस्तं—वीर्यं वा इति ॥ २४ ॥

बुःस्वरिति तदेवानियसितमित्यतो यतमथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

(उ) अथ पुरस्तात्पठित्य । पूर्वार्द्धमुल्मुकानामभिपद्य जपति द्यौरिव भू-
म्ना पृथिवीव वरिष्णेति यथाऽसौ द्यौर्वह्नी नक्षत्रैरेवं बहुभूयासमित्येवैतदाह
यदाह द्यौरिव भूम्नेति पृथिवीव वरिष्णेति अथेयं पृथिव्युर्व्येवमुद्भूयास-
मित्येवैतदाह तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्टऽ इत्यस्य ह्येनं पृष्टऽ
आधत्तेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधऽ इत्यन्नादोऽग्निमन्नादो भूयासमित्येवैत-
दाह सैपाशीरेव स यदि कामयेत जुपेदेतद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ २८ ॥

व्याह-भूर्भुवः स्वरिति, तदेवानियसितमिति । अतो यतमया कामयेत, तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात्पठित्य पूर्वार्द्धमुल्मुकानामभिपद्य जपति-“द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिष्णा”-
(वा सं० ३ अ० ५ मं०) इति । यथाऽसौ द्यौर्वह्नी नक्षत्रैः, एवं बहुभूयासमित्येवैतदाह-यदाह-“द्यौरिव
भूम्ना इति । पृथिवीव वरिष्णेति । यथेयं पृथिव्युर्वी, एवमुद्भूयासमित्येवैतदाह-“तस्यास्ते
पृथिवि देवयजनि पृष्टे ”-(३ अ० ५ मं०) इति । अस्य ह्येनं पृष्ट आधत्ते । “अग्निमन्नाद-
मन्नाद्यायादधे ”-(३ अ० ५ मं०) इति । अन्नादोऽग्निः, अन्नादो भूयासमित्येवैतदाह । सैपा-
ऽऽशीरेव, स यदि कामयेत-जपेत् । यद्यु कामयेत अपि नाद्रियेत ॥ २८ ॥

यमनेन तद्व्यतिरिक्त सर्वमायतनस्य सम्भारदिकन् ' इत्यसिनेम् ' इत्यतया परिच्छिन्न व्यक्तमिव भवति । अतो-
ऽग्निमुपस्य प्रथमेनैवोपमनेन व्याहतिमि । ' आदध्यात् ' । तथा एव सति ' अनियमितम् ' अव्यक्तमेव सर्वं भवति ।
उक्ताना पश्चात्पठित्या विरक्तपमाह-यतमयेति । एतन् पञ्चत्रयमपि सूत्रिन काव्यायनेन-“ अग्निना पद्
दित्पपृथ्व्य तृतीयेनाऽधानि, द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुव स्वरेति ”-(का. श्रौ. सू. ४. २३६.) इति ॥ २७ ॥

साहितस्याग्नेः पूर्वभागस्यमुल्मुकमन्वारस्य मन्त्रस्य जपं विवर्त्ते-अथ पुरस्तादिति । मन्त्रतात्पर्यमाह-यथा-
ऽस्मादिति । बहुभिः ' नक्षत्रै ' ' यथाऽसौ द्यौ ' ' बह्वी ' बहुत्वोपेता, ' एवम् ' अहमपि पुत्रपौत्रादिवहुत्वेन
' बहुभूयासम् ' इति ' द्यौरिव भूम्ना ' इत्यस्य भागस्यार्थः । पृथिवीत्यादिकमनूय तात्पर्यमाह-यथेऽयं
पृथिवीति ' उर्वी ' विस्तीर्णा, ' एवम् ' अन्नादि ' वरिष्णा ' उरुत्वेन सुविस्तारो भूयासमिति । [मासान्तरमनूय
व्याचष्टे-तस्यास्त इति । उरुव प्रायुपमानभूतायाः ' तस्या ' ' ते ' तव ' पृष्टे ' उपरिभागे ' अग्निम् आदधे '-
इत्युत्तरं सम्बन्ध ' । अस्यै हीति । अन्त्या एव गच्छ पृथिव्याः ' पृष्टे ' उपरि आधत्ते, अतो युक्त ' तस्यास्ते '
इति वाच्यमिति मतः । अन्तिम मानमनूय व्याचष्टे-अग्निमन्नादमिति । आहवनीयादिरूपेण जाठररूपेण च
हविर्नक्षणम्, तद्विलक्षणं च सर्वमन्नमतीति ' अन्नादोऽग्निः ' । एवमन्नाद्यस्येनाग्नेर्विशेषणहमन्पन्नादो भूयास-
मिति तात्पर्यमग्नोऽर्थं । सैपाशीरित्यादि । ' एषा ' मन्त्रात्मिका ऋक् ' आशीः ' फलप्रार्थनमेव, अतः सत्यां
कामनाया तस्य मन्त्रस्य जपः; तदभावे तु जपोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

१-" इत्यम्यश्वरोऽनस्रानवचन. कण्ठ्यादियु पठयेत् " । इति सायणाचार्यः । रा. प. ब्रा १।१। २।१५ । इत्यत्र ॥

२-" पुरस्ताद् परिच्छेद्यपूर्वार्द्धं पठित्वा द्यौरिव भूमेत्याह " । का. श्रौ. सू. ४. २३७ ।

(त्वा) अथ सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते । (तऽ) आयं गौः पृथिरक्रीड-
सदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयुन्स्वः ॥ अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपा-
नती । व्यस्यन्महिषो द्विवम् ॥ त्रिंशद्भ्राम विराजति व्याक्पतद्वाय धीयते ।
श्रुतिवस्तोरेह द्युभिर्गिति तद्यदेवास्यात्र सम्भारैर्वा, नक्षत्रैर्वा, ऋतुभिर्वा, ऽऽघ्रा-
नेन वाऽनाप्तं भवति तदेवास्यातेन सुर्वमाप्तं भवति तस्मात्सर्पराज्ञ्या
ऋग्भिरुपतिष्ठते ॥ २९ ॥

तदाहुः । (तुं) नु सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठेतेतीयं चै पृथिवी सर्पराज्ञी
स यदेवास्यामापते तत्सुर्वान्कामानामोति तस्मान्न सर्पराज्ञ्या ऋग्भि-
रुपतिष्ठेतेति ॥ ३० ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमप्रपाठके चतुर्थब्राह्मणम् ॥४॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अग्न्युपस्थानब्राह्मणम् ।

अथ सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते—“ आयं गौः पृथिरक्रीडसदन्मातरं पुरः । पितरं च
प्रयुन्स्वः ”—(३ अ० ६ मं०) “ अन्तश्चरति रोचनाऽस्य प्राणादपानती । व्यस्यन्महिषो
द्विवम् ”—वा० सं० (३ अ० ७ मं०) “ त्रिंशद्भ्राम विराजति व्याक्पतद्वाय धीयते ।
र्षा । वस्तोरेह द्युभिः ”—(३ अ० ८ मं०) इति । तद्यदेवास्यात्र सम्भारैर्वा, नक्षत्रैर्वा, ऋतुभिर्वा,
आघानेन वाऽनाप्तं भवति, तदेवास्यातेन सर्वमाप्तं भवति । तस्मात्सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते ॥ २९ ॥

तदाहुः— न सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति । इयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी, स यदेवास्यामापते, तद्
सर्वान् कामानामोति । तस्मान्न सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति ॥ ३० ॥

इत्यग्न्याधानप्रकरणे चतुर्थमुपस्थानब्राह्मणम् ।

अथ तस्मान्ने सर्पराज्ञीभिरुपस्थानं विवर्ते—अथ सर्पराज्ञ्या रति । सर्पराज्ञीत्वा प्राणिनां राज्ञी ' सर्प-
राज्ञी ' तत्सम्बन्धिर्नानिर्भन्निर्गन् ' उपतिष्ठते ' । का पुनन्मा इति त्वि क्वच पठति—आये गौरिति
प्रथमा, अन्तश्चरति रोचनेति द्वितीया, विराजतेति (वा स, ३ । ६. ७. ८) तृतीया । अथ गौरित्यादि
मन्त्रार्थो मन्त्रार्थे प्रोक्तः । अग्न्योपस्थानस्य प्रयोजनमाह—तद् यदेवेति । ' अग्न्य ' यजमानस्य ' अथ '
अग्निब्राह्मणे सम्भारैर्दिग्विद्व्यन्तिर्दिग्तेल दत् ' अनन्त ' अथाह भवति, ' एतेन ' उपस्थानेन ' अग्न्य '
तद् ' सर्वम् ' आग्ने, सर्पराज्ञ्या सर्वेद्येनान्मृतवान् । अथ एव तत्रानन्तिर्वचनमन्यराज्ञात्—“ इयं वै
सर्पराज्ञी, देवा वै सर्पा, तेषामिदं रक्षां ” (१० ब्रा० १. ४ ४) इति च ॥ २९ ॥

तेषां पृथिव्याधानादेव तस्मान्ने सर्पराज्ञी सर्वेद्येनान्मृतवान्, तद्वन्त्ये सर्पराज्ञीभिरुपस्थानं न कार्यमिति

१—“ अथ गौरिति पण्डितेऽपि सर्पराज्ञी ” का० शं० सु० ४० १२३८ । २—“ इयं वै सर्पराज्ञी ” इति तं० ब्रा०
१४ १ १ । “ देवा वै सर्पराज्ञी इति तं० ब्रा० २. २. ६ १ । ता० ब्रा० १. ८ । ७ (अथ दिगी)
अथ ३० ३१२९ (अथ अग्ने) च. स. १० १२६ । का. भा. (अग्ने.)

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

उद्धृत्याहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति । तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोत्यन्नादं व्याऽएत-
मात्मनो जनयते शुद्धिं तस्माऽएतदन्नाद्यमपिदधाति यथा कुमाराय वा
जाताय वत्साय वा स्तनमपि दध्यादेवमस्माऽएतदन्नाद्यमुपिदधाति ॥ १ ॥

पूर्णाहुतिहोमब्राह्मणम् ।

उद्धृत्याहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति । तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोति, अन्नादं वा एतमात्मनो जनयते—यदाग्निम्
तस्मा एतदन्नाद्यमपिदधाति, यथा कुमाराय वा जाताय वत्साय वा स्तनमपिदध्यात्, एवमस्मा
एतदन्नाद्यमपिदधाति ॥ १ ॥

पश्चान्तस्मोह—सदाहुरिति । निगदव्याख्यातम् ॥ ३० ॥ [१. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (२-१-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽश्वतुरो देयादियार्थार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमिह्व कनकहयतुलायुक्तवौ स्वर्गगर्भं

समाभ्यन् पृथ्वीतीर्थिद्विरशतरत्नताथेनुमौवर्णभूमी ।

रत्नोष्ठा रुक्मवाजिद्विपमहिनरथौ सायणिः सिङ्गणार्थे

व्यश्रणाद्विश्वधक प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥

घान्याद्रि धन्यजन्मा निलभमनुलः स्वर्गज वर्णमुत्पद-

कार्पाणीय कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्य ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजाः

रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजमाभ्रान्जयपुरन्दरेश्वरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

पस्य निःश्वनित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगन् । निर्म्ममे, तमहं बन्दे विद्यार्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आदित आरम्भैरावपर्वन्त ताप्यर्थार्थाभिधानविनियोगादिप्रदर्शनपुरस्सर वाक्ययोगेन कृतम्; इत आग्म्यो-
परिन्ताप्याप्तगतानि यानि वाक्यानि, तानि समान्त्र्यापयतया पूर्ववदेव योजयितुं शक्यानीति प्रन्यविलम्बयात्
केवलं प्रकटार्थकथन विषमपदविवरण च क्रियते । एव गार्हपत्याद्यग्निषु स्थानेषु स्वल्पेण सिद्धेषु क्लृप्तिस्त्राप्तेः
शमनाय पूर्णाहुतिं विधत्ते—उद्धृत्याहवनीयमित्यादिता ॥ १ ॥

१-“ प्रपद्यत्कार्यकथनम् ” इति क. ० पा. ० । २-“ उद्धरेति यजमानोऽभ्यान् सायनात् (सिद्धेने) ” “ गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्-
रण्यनन्ताभ्यानुद्धिनयोः ” क. ० श्री. ० सू. ४ । १२ । १-२ ।

सु एतेनाग्नेन शान्तः । (५) उत्तराणि हवींशुंषि श्रप्यमाणान्युपरमति
शश्वद् वाऽअध्यर्षुं वा युजमानं वा प्रदहेत्तौ ह्यस्य नेदिष्टं चरतो बुद्धस्मि-
न्नेतामार्तनि न तन्तृणान्स्वपानात्प्राजापति उच्येति ॥ ३ ॥

उ

च्छमयति ॥ ३ ॥

यां वै प्रजापतिः प्रथमाग्नाहुतिमुजुहोत्स्वाहेति वै तामजुहोत्सो स्विदेष्टा
निदानेन तस्मात्स्वाहेति जुहोति तस्यां वरं ददाति सर्वं वै वरः सुवै-
र्णवेनमेतच्छमयति ॥ ४ ॥

तदाहुः । (२) एतामेवाहुतिं हुत्वाथोत्तराणि हवींशुंषि नाद्रियेतेत्येव
तं काममाप्नोति युमभिक्राममुत्तराणि हवींशुंषि निर्वृपतीति ॥ ५ ॥

स एतेनाग्नेन शान्त उत्तराणि हवींषि श्रप्यमाणान्युपरमति । शश्वद् वा अध्यर्षुं वा युजमान
वा प्रदहेत्, तौ ह्यस्य नेदिष्टं चरतः, यद्स्मिन्नेतामार्तनि न जुहुयात् । तस्माद्वा एत
माहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

ता वै पूर्णां जुहोति । सर्वं वै पूर्णम्, सर्वैर्णवेनमेतच्छमयति । स्वाहाकारणं जुहोति । अनिरक्तो
वै स्वाहाकारः, सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वैर्णवेनमेतच्छमयति ॥ ३ ॥

या वै प्रजापतिः प्रथमाग्नाहुतिमुजुहोत्, स्वाहेति वै तामजुहोत् । सो स्विदेष्टा निदानेन । तस्मा-
त्स्वाहेति जुहोति । तस्या वरं ददाति । सर्वं वै वरः, सर्वैर्णवेनमेतच्छमयति ॥ ४ ॥

उत्तराहुतिः ।

तदाहुः—एतामेवाहुतिं हुत्वा—अथोत्तराणि हवींषि नाद्रियेत । एतयेव तं काममाप्नोति—यम-
भिक्राममुत्तराणि हवींषि निर्वृपतीति ॥ ५ ॥

स एतेनाग्नेन शा त इति । शश्वद् वा अध्यर्षुमिति । अदीप्तं ख्वसि 'शश्वद्' ध्रुवम्—अध्यर्षु-
यजमानपरेत्यन्तरं प्रदहेत्, 'तौ' खड्ग 'अस्य' अग्र 'नेदिष्टम्' अन्तिक्रान्तम्, यदपि सध्वेत—इत्यर्थः ।
“अन्तिक्रान्तं वादधोर्नेदसादी” (पा सू. ५ । ३ । ६३) इत्यादि अन्तिक्रान्तं नेददात् ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वपानेन स्वाहाकारमात्रेण होममुपादपति—या वा इति । पुरा खड्गं प्रजापतिः पुराश्वादिर्ब्रह्मणस्त-
र्जनहेतुभूता 'प्रथमाग्नाहुतिम्' स्वाहाकारेणैव 'अजुहोत्' । 'एवा' अपि पूर्णाहुतिमनया क्रियमाणा
'निदानेन' निदानमूलेन फलकारणेन 'सो हित्' सैव, प्रजापतिना हुता प्रथमाहुति खल्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्णाहुते सकल्पनामावाहितेतुन्वाह—तदाहुरिति । यम् 'कामम्' 'अभि'—अर्घ्य 'उत्तराणि' पव
मानादीनि 'हवींषि' निरूप्यत । 'तम् कामम्' 'एतयेव' पूर्णाहुत्या प्राप्नोतात्यर्थः ॥ ५ ॥

१—अदीप्तो वापि इति ४० पा० । २—सर्वेने' इति ४० पा० । ३—“निदानेन वादधोर्नेदसादीनि खड्गं वा सवृज्यो-
द्वाग्नेःशुक्लैव ददित्वाऽन्वाह्य एव वा तं स्वाहेति” वा औ सू. ५ । ३०० । ४—पुराश्वादि इत्यपि पठं कल्पन्ते ।

स वाऽअग्नये पवमानाय निर्व्वपति । प्राणो वै पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतु-
दधाति तद्रेतयेवास्मिस्तदधात्यन्नं हि प्राणोऽन्नमेतदुक्तिः ॥ ६ ॥

(२) अथाग्नये पावकाय निर्व्वपति । (त्वु) अन्नं वै पावकमुन्नमेवा-
स्मिन्नेतुदधाति तद्रेतयेवास्मिस्तदधात्येषा ह्येषु प्रत्यक्षमुन्नमाहुतिः ॥ ७ ॥

(३) अथाग्नये शुचये निर्व्वपति । व्यीर्ष्यं वै शुचि यद्वाऽअन्वैतदु-
ज्ज्वलत्येतदस्य व्यीर्ष्यं शुचि व्यीर्ष्यमेवास्मिन्नेतुदधाति तद्रेतयेवा-
स्मिस्तदधाति यद्वा ह्येषास्मिन्नेतामाहुतिं जुहोत्यथान्वैतद्वीर्ष्यं शुच्यु-
ज्ज्वलति ॥ ८ ॥

तस्मादाहुः । (रे) एतामेवाहुतिं हुत्वायोत्तराणि हवींषि नाद्रिये-
तेतयेव तं काममाप्नोति यमभिकाममुत्तराणि हवींषि निर्व्वपतीति तद्
निर्व्वपेदेवोत्तराणि हवींषि परोऽक्षमिव वाऽएतद्यदस्तुदिदमितीव ॥ ९ ॥

स वा अग्नये पवमानाय निर्व्वपति । प्राणो वै पवमानः, प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति, तद्रेतयेवा-
स्मिस्तदधाति । अन्नं हि प्राणः, अन्नमेवाहुतिः ॥ ६ ॥

अथाग्नये पावकाय निर्व्वपति । अन्नं वै पावकम्, अन्नमेवास्मिन्नेतदधाति, तद्रेतयेवास्मिस्तद-
धाति । एषा ह्येव प्रत्यक्षमुन्नमाहुतिः ॥ ७ ॥

अथाग्नये शुचये निर्व्वपति । व्यीर्ष्यं वै शुचि । यद्वा अस्पैतदुज्ज्वलति, एतदस्य व्यीर्ष्यम् । शुचि
व्यीर्ष्यमेवास्मिन्नेतदधाति, तद्रेतयेवास्मिस्तदधाति । यद्वा ह्येषास्मिन्नेतामाहुतिं जुहोति, अथास्पैतद्वीर्ष्यं
शुच्युज्ज्वलति ॥ ८ ॥

तस्मादाहुः—एतामेवाहुतिं हुत्वायोत्तराणि हवींषि नाद्रियेत । एतयेव तं काममाप्नोति, यमभि-
काममुत्तराणि हवींषि निर्व्वपतीति । तद् निर्व्वपेदेवोत्तराणि हवींषि । परोक्षमिव वा एतत्—यददः,
तदिदमितीव ॥ ९ ॥

तथासिंकारणमाह—स वा इत्यादिना । पवमानद्विभिर्हि जातेऽग्नौ प्राणात्तवीराणि यथाक्रमं स्थाप्यन्ते ।
' तत् ' सर्वम् ' एतयेव ' पूर्णाहुत्या भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अतः पवमानेष्टिकार्यस्य पूर्णाहुत्यैव कृतत्वादन्ये रामनिर्वापपक्ष निगमयति—तस्मादाहुतिरिति । निर्वापपक्षमेव
सिद्धान्तयति—उत्तराणीति । आधानानन्तरमौर्वानि 'अग्नये पवमानाय—' इत्यादिना विधेयान्तर्यर्थः । परोक्षमिव
वेति । ' यददः ' प्राणान्नवीर्यधारण पूर्णाहुत्याऽग्नौ क्रियते, ' एतत् ' परोक्षमिव, पवमानेष्टिभिः ' तत्—

१—' अग्नये पवमानाय—अथमा ' (का. धी. सू. ४. २५०) " अग्नये पावकायग्नये शुचये " (का. धी. सू. ४. २५१) ।

२—' आधानानन्तरमौर्वानि ' इति पा० । ३—' यददः ' इति क० ।

स यद्ग्रये पवमानाय निर्व्वपति । प्राणो वै पवमानो यदा वै जायतेऽथ प्राणोऽथ यावन्न जायते मातुर्व्वैव तावत्प्राणमनुप्राणिति युथा वा तुज्जातऽ-
पुवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यद्ग्रये पावकाय निर्व्वपति । (त्यु) अन्नं वै पावकं तुज्जा-
तऽपुवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ यद्ग्रये शुचये निर्व्वपति । व्यीर्ष्यं वै शुचि यदा वाऽअन्नेन
वर्द्धतेऽथ व्यीर्ष्यं तदन्नेनैवैतद्वर्द्धयित्वाथास्मिन्नेतद्वीर्ष्यं शुचि दधाति
तस्माद्ग्रये शुचये ॥ १२ ॥

तद्रेतदेव सुद्विपर्यस्तमिव । (वा) अग्निर्हं यत्र देवेभ्यो मनुष्यानभ्युपाव-
तते तद्रेक्षाञ्चक्रे मेव सर्व्वेणेवात्मना मनुष्यानभ्युपावृतमिति ॥ १३ ॥

स यद्ग्रये पवमानाय निर्व्वपति । प्राणो वै पवमानः, यदा वै जायतेऽथ प्राणः । अथ यावन्न
जायते, मातुर्व्वै तावत् प्राणमनुप्राणिति । यथा वा—तज्जात एवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति ॥ १० ॥

अथ यद्ग्रये पावकाय निर्व्वपति । अन्नं वै पावकम्, तज्जात एवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ११ ॥

अथ यद्ग्रये शुचये निर्व्वपति । व्यीर्ष्यं वै शुचि । यदा वा अन्नेन वर्द्धते, अथ व्यीर्ष्यम् । तदन्नेनैवैतद्वर्द्ध-
यित्वा, अथास्मिन्नेतद् व्यीर्ष्यं शुचि दधाति । तस्माद्ग्रये शुचये ॥ १२ ॥

तद्रेतदेव सद्विपर्यस्तामिव । अग्निर्हं यत्र देवेभ्यो मनुष्यानभ्युपावतते । तद्रेक्षाञ्चक्रे—मेव सर्व्वेणे-
वात्मना मनुष्यानभ्युपावृतमिति ॥ १३ ॥

इदम्—इति—इव ' प्रत्यक्षम् एव क्रियते, पवमानपावकशुचिदादे प्राणान्नवीर्ष्याणां प्रतिपादनात् । अतस्ता
इत्यो विषयेन वर्च्यन्ता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ता श्रेयस्विभ्यः प्रसक्तानि—स यदित्यादिना । प्राणो वै पवमान इति । पवनक्रिया हि वातुर्गम्यं, प्राणश्च
वायव्यात्मक इति पवमानाब्दान् लक्षणविपादनात् । एतेन चाग्निं विशिष्यन् प्राणमेवास्मिन् जेतेश्चैवैव स्थापितवान्
भवति । जनान्त्वं पूर्वं मातुर्गम्यावस्थाम् तु प्राणो मनु प्राणादभिनः इति न तत्र पृथक् तद्व्याख्यायैकेयर्थः । १० ॥ ११ ॥

अथ यद्ग्रये शुचये इति । यदा वा अन्नेनेति लौपिस्त्रष्टान्तरुचनम् । अन्नेनैवैवमिति । पावनेष्टिरुने-
पावनेष्टिर्वाग्निं ' वर्द्धयित्वा ' अनन्तरमेव ' अस्मिन् ' अप्रावनेया तूर्त्वायेष्टवा ' शुचि ' दीप्यमान ' वीथ '
च धारयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तद्रेतादिति । ' तदेतन् ' सर्वं पूर्णाहनिपक्षे ' तत् ' विद्यमानमपि ' विषयस्त्वमिव ' भवति । अतो नामो
पक्षो युक्त इत्यर्थः । न केवलमेतद्वेदेष्टानां प्रयोजनम्, अपि तु मनुष्यैराधीयमानस्याग्रे कार्त्स्न्यमप्यापि

१- पवमानिनेष्टि- इति पा० क० । २- 'प्राण' इति क० पा० । ३- पवमानक्रिया हि वातुर्गम्यं इति, स वायव्यात्मक इति क० पाठः । ४- ' जेत' इति क० पा० ।

(त्सेऽया) अथादित्यै चरुं निर्व्वपति । प्रच्यवत इव वा ऽपुपोऽस्मा-
होक्काद्यऽएतानि हवींथुपि निर्व्वपतीमान्हि लोकान्त्समारोहन्नेति ॥ १८ ॥

स यददित्यै चरुं निर्व्वपति । (ती) इयं च्यु पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा
तदस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति तस्माददित्यै चरुं निर्व्वपति ॥ १९ ॥

तस्यै विराजो संयाज्ये स्यातामित्याहुः । (विं) विराह्वीयमित्युथो
त्रिष्टुभौ त्रिष्टुभ्वीयमित्युथो जगत्यां जुगती हीयामिति विराजावित्त्वेव
स्याताम् ॥ २० ॥

तस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव वाऽइयं मनुष्येभ्यः सुव्वान्क्वामान्दुहे माता
धेनुमतिव वाऽइयं मनुष्यान्विभक्तिं तस्माद्धेनुर्दक्षिणैतन्वेकमयनम् ॥ २१ ॥

अथादित्यै चरुं निर्व्वपति । प्रच्यवत इव वा अपोऽस्माहोक्काद्य एतानि हवींषि निर्व्वपति,
इमान् हि लोकान्त्समारोहन्नेति ॥ १८ ॥

स यददित्यै चरुं निर्व्वपति, इयं वै पृथिव्यदितिः, सेयं प्रतिष्ठा—तदस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति । तस्माददित्यै चरुं निर्व्वपति ॥ १९ ॥

तस्यै विराजो संयाज्ये स्यातामित्याहुः विराह्वीयमिति । अयो त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुभ्वीयमिति ।
अयो जगत्प्री । जगती हीयामिति । विराजावित्त्वेव स्याताम् ॥ २० ॥

तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वा इयं मनुष्येभ्यः सर्वान् कामान् दुहे । माता धेनुः । मातेव वा इयं
मनुष्यान् विभक्तिं । तस्माद्धेनुर्दक्षिणा । एतन्वेक मयनम् ॥ २१ ॥

तम्—“ अग्न आत्पुषि पवसेऽग्रे पवम्ब स्वपा , स नः पावक दीदिवोऽग्रे पावक रोचिवाऽग्निः शुचिप्रननम उदग्रे
शुक्पस्तवेति (आश्व. श्रौ. सू. २ । १ । २०—२९) ॥ १७ ॥

अथादित्यै चरुमिति । “ आदित्यै चरुन्तृतीया ” (का. श्रौ. सू. ४ । १ । २९२) इमान् हि लोका-
न्त्समारोहन्नेतीति । पृथिव्यन्तारंशुष्टुलोकान्त्सामकानि पवमानहवींषि क्रमेण निर्व्वपन्त्याद्य इमानेव पृथिव्यादि-
लोकान्त्सोमानक्रमेण सन्यगारोहन्त्सामहोक्कान्त्सु ‘ प्रच्यवते ’ । अतस्तपरिहारायादित्येष्टिः कर्त्तव्यमर्थः । १८ ॥ १९

तस्यै विराजो संयाज्ये—रति । “ प्रेदो अग्रे ” “ इमो अग्रे ” ऋ. सं. ७ । १ । १ । ३, १८.)
इयेते स्विष्टकृतो यान्पानुवांस्ये ‘ स्वानाम् ’ इत्यर्थः । विराजावित्त्वेवेति । तु—शब्देन त्रिष्टुभ्वजती-
पशौ व्यावर्त्तेति ॥ २० ॥

तस्यै धेनुरिति । (का. श्रौ. सू. ४. २९९ ।) एतन्वेकमयनमिति । पवमानेष्टिपवतान् ‘ एतत् तु
एकम् ’ अनुष्ठानस्य विधानम् ॥ २१ ॥

१—“ तृतीययो विराजो संयाज्ये । प्रेदोऽग्रे ० । वा० सू० अ० १७ म० ७९ । “ इमोऽग्रेवंततमनेहव्यावर्त्तं वाष्टिदेव-
वतिमप्यह । प्रतेनर्द २. धुर्भादिभ्यन्विषे ” । का. श्रौ. सू. अ. २ खंडः २ । वा० सू० २ । २ । १९ ॥

(म) अथेदं द्वितीयम् । (मा) आग्नेयमेवाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्व-
पति परोक्षमिव वाऽएतद्यद्युये पवमानायाग्रये पावकायाग्रये शुचये
ऽङ्गीवाथाऽसुवेनमेतत्प्रत्यक्षमाधत्ते तस्मादग्रयेऽथादित्यै चरुं निर्व्व-
पति स य एव चरोर्व्वन्धुः स बन्धुः ॥ २२ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ॥

मुन्ति वाऽएतद्यजुम् । यदेनं तन्वते युन्वेव राजानमभिपुण्वन्ति तत्तं प्रन्ति
यत्पशुं सञ्ज्ञापयन्ति विवशासति तत्तं प्रन्त्युलूखलमुसलाभ्यां हृपदुपला-
भ्यां हविर्व्यंजं प्रन्ति ॥ १ ॥

अथेदं द्वितीयम्, आग्नेयमेवाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । परोक्षमिव वा एतत्—यदग्रये पवमा-
नाय, अग्रये पावकाय, अग्रये शुचये इतीव । अथाऽसुवेनमेतत् प्रत्यक्षमाधत्ते—तस्मादग्रये ।
अथादित्यै चरुं निर्व्वपति । स य एव चरोर्व्वन्धुः स बन्धुः ॥ २२ ॥

दक्षिणाब्राह्मणम् ।

प्रन्ति वा एतद्यज्ञं यदेनं तन्वते । यद्वेव राजानमभिपुण्वन्ति, तत्तं प्रन्ति । यत् पशुं संज्ञापयन्ति,
विशासति, तत्तं प्रन्ति । उलूखलमुसलाभ्यां हृपदुपलाभ्यां हविर्व्यंजं प्रन्ति ॥ १ ॥

अन्यदप्यस्तीत्याह—अथेदमिति । आग्नेयमेवेति । न तु पवमानादिविशेषणमादरणीयमि वेवकार्यं ।
परोक्षमिव वा इति । पवमानादिविशेषणमि विशेष्यमाणोऽस्तिस्त्तर्द्विशिष्टपद्मास परोक्षमापयते, अतन्मत्यादि-
होषेण ' अङ्गसा ' ऋतुनैव भर्गेण केवलग्रये, पवमानायाग्रये, पावकायाग्रये, शुचयेऽग्रये निर्व्वन्तु न प्रत्यक्षत
एव स्वीकरोतीत्यर्थे । अस्मिन्नि पक्षे आदित्येयाम कर्तव्य इत्याह—अथादित्या इति । स य एवेति ।
प्रागुक्तब्राह्मणादिदेश ॥ २२ ॥

इति श्रीमत्पापार्थविरचिते मत्स्यपुराणे वैश्वदेवप्रजापतेः सामान्तिशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ २-२-१ ॥

षड्भद्रशाब्दिदक्षिणा आधानस्य विधायन् तत्राम निर्व्वक्तु प्रसौमि—प्रन्तीति । यदेनं तन्वते इति ।
सामान्येनोक्त विमजनि—यन्वेवेति । यदे सोमाभिषवपशुमङ्गदनावहननादिस्तरणात् । नडाता तत्सम्बन्धी एव
एव एतो मवर्तात्वर्थ ॥ १ ॥

१-“ अथेव एव वा पुस्तादादित्येविति ” कात्यायन अ० ४ ख० १० सू० ११ अस्मिन्पक्षे=अग्नेयीष्टिः । अदित्येष्टिं
२ तादृश्यमेव न पवमानेष्टिं चाङ्केष्टिथेति ।

सुऽएष यज्ञो हतो न दक्षे । तं देवा इक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं इक्षिणा-
भिरुदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य इतस्य व्ययते तदेवास्यैत-
दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥
ता वै पद् दद्यात् । (त्य) पद् वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ३ ॥
द्वादश दद्यात् । (द्वाद) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ४ ॥
चतुर्विंशं शतिं दद्यात् । (च) चतुर्विंशं शतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः
संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्ष-
यत्येषा मात्रा इक्षिणानां दद्यात्त्वेव यथाथर्द्धं भूपसीस्तद्यदक्षिणा उदाति ॥ ५ ॥

स एष यज्ञो हतो न दक्षे । तं देवा इक्षिणाभिरदक्षयन् । तद् यदेनं इक्षिणाभिरदक्षयन्,
तस्माद्दक्षिणा नाम । तद्यदेवात्र यज्ञस्य इतस्य व्ययते तदेवास्यैतदक्षिणाभिर्दक्षयति, अथ समृद्ध
एव यज्ञो भवति । तस्माद्दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥

ता वै पद् दद्यात् । पद् वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो यज्ञः, प्रजापतिः । स यावानेव,
यज्ञः, यावत्यस्य मात्राः तावतीभिर्दक्षयति ॥ ३ ॥

द्वादश दद्यात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरो यज्ञः, प्रजापतिः । स यावानेव यज्ञः
यावत्यस्य मात्राः तावतीभिर्दक्षयति ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिं दद्यात् । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः । संवत्सरो यज्ञः, प्रजापतिः । न यावा-
नेव यज्ञः यावत्यस्य मात्राः तावतीभिर्दक्षयति । एषा मात्रा इक्षिणानाम् । दद्यात् त्वेव यथाथर्द्धम् ।
भूपसीस्तद्य—यद् इक्षिणा ददाति ॥ ५ ॥

स एष यज्ञ इति । न दक्षे इति । फलजनितुं न शशाकेत्यर्थः । ' अरक्षयन् ' दक्ष समर्थमनुवन् ।
तद्यदेनमित्यादि इक्षिणानामनिर्वचनम् । एवं पुराणेषु न्यस्य प्रष्टवे योजयति—तद्यदेवैति । "सृष्ट समर्द्धपतीति
दक्षिणा " इति याज्ञिकोऽपि ॥ २ ॥

ता वा इति, इक्षिणादानविधिः । द्वादशचतुर्विंशतिरुभयत्र वैकल्पिकी दृश्यते । अत्र एवोक्तं सूत्रकृता—
"षड् इक्षिणाः प्रविभज्य ददाति, द्वादश, चतुर्विंशतिं वा" (का० श्रौ० सू० ४. २७४) इति । आरण्यको-
प्याह स्व— "षड् देवा द्वादश देवाश्चतुर्विंशतिर्देवा इति ता विकल्पन्ते"—(जा० श्रौ० सू० ६। २।
१३। १४.) इति ॥ २ ॥ ४ ॥

एषा मात्रेति । एतद् इक्षिणायां परमण्यानित्यर्थः । इतोऽधिकमपि यथाविभवनिच्छलुकारेण देयनिति
विशेष—दद्यात् त्वेवेति ॥ ५ ॥

द्वया वै देवा देवाः । (५) अहेव देवा ऽअय ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाँसो
 ऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेया विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव
 देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुपामनूचानानासाहुति-
 भिरेव देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणाँश्शुश्रुवुषोऽनूचानाँस्तु
 ऽएनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां दधति ॥ ६ ॥

तद्यथा योनौ रेतो दध्यात् । (६) एवमेवैतद्वत्विजो यजमानं लोके
 दधति तद्यदेभ्य ऽएतद्ददाति ये मेदथँ सम्प्रापिपद्यति तु दक्षिणानाम् ॥ ७ ॥
 देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तुऽउभय
 ऽएवानात्मान आसुर्मर्त्या ह्यासुःसनात्मा हि मर्त्यस्तेषूभयेषु मर्त्येष्वग्नि-
 रेवामृत आस तुथँ ह स्मोभयेऽमृतमुपजीवन्ति स युथँ ह स्मेषां घ्नन्ति
 तद्वस्म वै सु भवति ॥ ८ ॥

द्वया वै देवाः । देवा अहेव देवाः । अय मं ब्राह्मणाः शुश्रुवाँसोऽनूचानाः, ते मनुष्यदेवाः । तेषां
 द्वेया विभक्त एव यज्ञः । आहुतय एव देवानाम्, दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुपामनूचा-
 नानाम् । आहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति, दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान् ब्राह्मणाँश्शुश्रुवुषोऽनूचानान् । त
 एनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां दधति ॥ ६ ॥

तद्यथा-योनौ रेतो दध्यात्, एवमेवैतद्वत्विजो यजमानं लोके दधति । तद् यदेभ्य एतद्ददाति । ये
 मेदं सम्प्रापिन्, इति तु दक्षिणानाम् ॥ ७ ॥

फलवाङ्मन्त्राङ्गणम् ।

देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । त उभय एवानात्मान आसुः मर्त्या आसुः,
 अनात्मा हि मर्त्यः । तेषूभयेषु मर्त्येष्वग्निरेवामृत आस । तं ह स्मोभयेऽमृतमुपजीवन्ति । स यं ह
 स्मेषा घ्नन्ति, तद्वस्म वै स भवति ॥ ८ ॥

आहुतिदृष्टान्तेनैतदक्षिणादानं प्रशंसति—द्वया वा इति । द्वैविध्यमेव दर्शयति—देवा अहेवेति । अन्यारि-
 देवरूपा एव देवा केचित्, अपरे तु ब्राह्मणरूपदेवान्ते विदोष्यन्ते—शुश्रुवाँस इत्यदिना । ‘ शुश्रुवाम ’ बहु-
 धृत्वा, ‘ अनूचाना ’ साहस्रैदाव्ययनेन इजार्थानुष्ठानपरा । एते मनुष्यरूपा देवा । अत एव तैत्तिरीयस्म-
 “ एत देवा प्रत्यक्ष यद् ब्राह्मणा ” (तै. त. १. ७. ३. १) इति । यया आहुतिमित्यारिदेवानां
 प्रातिपक्षे, एव मनुष्यदेवान् प्रीणरितु दक्षिणादानमित्यर्थ ॥ ६ ॥

तद्यथा योनाविति । यथा गर्भाशये निरु रेतो गर्भरूपेण पारणमति, न व्यर्थो भवति, एवमेवैतद्वो यज्ञ-
 मान वर्णपत्रे स्वर्गलोके स्थापयन्तीत्यर्थ । ये मेदमिति । ‘ ये ’ एतु ऋत्विजो ‘ मा ’ मान्, ‘ इदम् ’ वर्ण-
 पत्रं ‘ सम्प्रापिन् ’ सम्यक् प्रापिनञ्जत ‘ इति ’ अनेनाभिप्रायेणैवो दक्षिणा देयेत्यर्थ ॥ ७ ॥

अयं प्राणान्य आनूष्य नपरेतुव वनुमाख्यायिकामाह—देवाश्चेति । अनात्मान आसुरिति । आमशानरहितः

दद्यात्त्रेदनुं पञ्चात्र माथ्सुं पञ्चेति स यं तमसुरा न्युदधत त्रेनावेन मनुष्या
भुञ्जते ॥ १३ ॥

(त्रैऽथै) अथैनं देवाः । (५) अन्तरात्मन्नादधत तु ऽइमममृतमन्तरात्म-
न्नाधायामृता भूत्वाऽस्तस्यो भूत्वा स्तस्यन्तिसप्तान्मृत्यान्भ्यभवंस्तयो
ऽएषेष एतदमतमन्तरात्मन्नाधत्ते नामृतत्वस्याशास्ति सुर्वमायुरेत्यस्तस्यो
ह्येव भवति तु ह्येन सपत्नस्तुस्त्पूर्माणश्चतु स्तृणुते तुस्माद्-यदाहिवा-
श्रानाहिताग्निश्च स्पृद्धेतेऽआहिताग्निदेवाभिभवत्यस्तस्यो हि खलु स तर्हि
भुवत्यमृतः ॥ १४ ॥

(स्त) तद्यत्रेनमदो मुन्यन्ति । तज्जातमभि प्राणिति प्राणो वाऽभि-
र्जातमेवेनमेतत्सुन्तं जनयति स पुनरुपानिति तदेनमन्तरात्मन्नाधत्ते सो-
ऽस्त्यैपोऽन्तरात्मन्नाग्निगृहितो भवति ॥ १५ ॥

तमुद्दीप्य समिन्धे । (न्यऽ) इह यक्ष्यऽइह सुकृतं करिष्यामीत्येवेनमेत-
त्समिन्धे योऽस्त्यैपोऽन्तरात्मन्नाग्निगृहितो भवति ॥ १६ ॥

अथैनं देवा अन्तरात्मन्नादधत । त इमममृतमन्तरात्मन्नाधाय, अमृता भूत्वा, अस्तस्यो भूत्वाः
स्तस्यान् सप्तान्मृत्यान्भ्यभवंत् । तयो एषेष एतदमतमन्तरात्मन्नाधत्ते । नामृतत्वस्याशास्ति,
सर्वमायुरेतिः अस्तस्यो ह्येव भवति । न ह्येन सपत्नस्तुस्त्पूर्माणश्चतु स्तृणुते । तस्माद्-यदाहिवा-
श्रिश्चानाहिताग्निश्च स्पृद्धेते, आहिताग्निदेवाभिभवति । अस्तस्यो हि खलु स तर्हि भुवत्यमृतः ॥ १४ ॥

तद्यत्रेनमदो मुन्यन्ति, तज्जातमभिप्राणिति । प्राणो वा अभिः, जातमेवेनमेतत्सुन्तं जनयति । स
पुनरुपानिति । तदेनमन्तरात्मन्नाधत्ते । सोऽस्त्यैपोऽन्तरात्मन्नाग्निगृहितो भवति ॥ १५ ॥

तमुद्दीप्य समिन्धे । इह यक्ष्ये, इह सुकृतं करिष्यामि, इत्येवेनमेतत्समिन्धे । योऽस्त्यैपोऽन्तरा-
त्मन्नाग्निगृहितो भवति ॥ १६ ॥

ददे । ' तृणानि दह ' इत्यादमुरवाक्यम् । हे अग्ने ! अत्र पृथिव्याम् ' तृणानि दह, दास्यसि दह ' इत्येवमग्नि-
प्रेषयन्तो भूयो तमश्वायन्त, यज्ञिहितवन्तोऽमुखलोनाग्निवाऽमुना मर्या मुञ्जते ॥ १३ ॥

अथैनमित्यादि । ' देवा ' तु ' एनम् ' अग्निम् ' आत्मन् ' आत्मानि, ' अन्तः ' इदमन्धे ' आधाय '
पद्यान् इत्यमटपतेऽप्य ।

आत्मानिकानिदमर्थे श्रुते योजयति—तयो एषेष रति । अस्तस्यो हीति । अमृतमन्तरात्मन्नाधत्ते
यन्मदाहिवाग्निर्हस्य, तस्माद् विचदमानोऽन्नावनाहिनाग्निमभिविषु सज्जतेतिवर्ष ॥ १४ ॥

मन्त्राग्निगृह्यन्त्यादायदने बहिराग्निने, यथ तस्यान्तर्दायामिति, तत्राह—तद्यत्रेति । अभिप्राणितितीति ।
मन्त्रान्त ' जातम् ' ' तम् ' यत्रिम् ' अग्निम् ' उपरि प्राणन करोति । स पुनरुपानितीति । अग्नेर्हो-
षात् श्वाममुन्मृज्य तमेव श्वाम पुनरुत्तनेयेत् । तेन सार्द्धमग्निरप्यन्त- प्रविशन् यजमानस्य हृदय आहिता
मवन्तिवर्ष ॥ १५ ॥

निवत्स्यावापस्याग्नेर्दायनसमिन्धने विषत्ते—समिति । उदीपन काटप्रक्षेप, समिन्धन सत्यक् प्रन्वडनम्,

अन्तरेणागाद् व्यवृत्तदिति । न ह वा अस्येतं कश्चनान्तरेणेति यावज्जीवति । योऽस्यैपोऽन्तरात्मन्नगिराहितो भवति तस्माद् नान्द्रियेत यदनु-
गच्छेत् न ह वाऽअस्यैपोऽनुगच्छति यावज्जीवति योऽस्यैपोऽन्तरात्मन्नगिरा-
हितो भवति ॥ १७ ॥

ते वाऽएते प्राणा एव यदग्रयः । प्राणोदानावेवाहवनीयश्च गार्हपत्यश्च
व्यानोऽन्वाहार्यपुचनः ॥ १८ ॥

तस्य वाऽएतस्याग्न्याधेयस्य । सत्यमेवोपचारः स यः सत्यं वदति
यथाऽग्निर्धूमिद्धं तं घृतेनाभिपिञ्चेदेवुर्ध्वं हेनर्ध्वं उदीपयति तस्य भूयो-

अन्तरेणागाद् व्यवृत्तदिति । न ह वा अस्येतं कश्चनान्तरेणेति, यावज्जीवति; योऽस्यैपोऽन्तरा-
त्मन्नगिराहितो भवति । तस्माद् नान्द्रियेत, यदनुगच्छेत् । न ह वा अस्यैपोऽनुगच्छति, याव-
ज्जीवति; योऽस्यैपोऽन्तरात्मन्नगिराहितो भवति ॥ १७ ॥

ते वा एते प्राणा एव, यदग्रयः । प्राणोदानावेव, आहवनीयश्च गार्हपत्यश्च । व्यानोऽन्वाहार्य-
पचनः ॥ १८ ॥

आहिताग्नेर्वतग्राहणम् ।

तस्य वा एतस्याग्न्याधेयस्य सत्यमेवोपचारः । स यः सत्यं वदति, यथा-आग्निं समिद्धं तं घृतेनाभि-
पिञ्चेत्, एवं हेनं स उदीपयति । तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति, श्वः श्वः श्रेयान् भवति । अय

तदुभयमन्तराग्नी दर्शयति-इहेति । ' इह ' अग्निम् बाधेऽग्नी ' यक्ष्ये ' याग करिष्ये, तत्फलञ्च सत्यादधि-
ष्यामीति यौ मनोव्यापारौ सङ्गृह्यौ, ते एवान्तराहितस्याग्नेर्हृदिपन्नसमिन्धने इत्यर्थः । योऽस्यैपोऽन्तरात्मन्नगि-
राहितो भवतीत्युपसंहारः ॥ १९ ॥

एवमन्तराग्निमग्निधानस्य व्यावाशदिदोषोऽग्नि नास्तीति प्रतिपादयति-अन्तरेणेत्यादिना । अग्निजमानयो-
र्मध्ये देवदत्तादेरागतेन च व्यावाशदिभिः ' व्यवृत्तत् ' व्याकृतो विमुक्तो भवेदिति यो दोषः, सोऽप्यत्र नास्ति ।
तत्र हेतुमाह-न ह वा इति । न एतद् इत्यम्ये स्यादित्यग्नेर्वजमानस्य च मध्ये कोऽपि गच्छति याव-
ज्जीवन्; अतो व्यावाशङ्का न कार्मेणि । एवं विदुषोऽन्यतुगमनशङ्कापि न कार्येत्याह-तस्मादिति । न ह वा
अस्येति । बाधस्याग्नेरनुगमेऽपि अन्तराहितस्याग्नेर्यावज्जीवितवस्थानात्, न खल्वस्य यजमानस्यैपोऽग्निरनुगच्छ-
त्युपशान्यति ॥ १७ ॥

नन्वन्तर्गार्हपत्याद्यग्रयो न सन्ति, कथं तेषामनुगम इत्यत आह-ते वा इति । गार्हपत्यादीनां प्राणोदान-
म्यानात्मनाऽवस्थितत्वात् नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आहिताग्निना सत्यमेव वदित्वैवम्, न कदाचिदप्यवृत्तमित्युभय प्रतिपादयति-तस्य वेत्यादिना ॥ १९ ॥

१- ' तदुभयमन्तराग्नी ' इति क्व. पा. । २- " अन्तर्गार्हपत्याद्यग्रयो न सन्ति, कथं तेषामनुगम इत्यत आह-ते वा इति " का० श्लो०
५. १५७ ।

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्, द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

वरुणो हेनद्रान्यकाम ऽआदधे । स राज्यमगच्छत्तस्माद्यश्च वेद युश्च न वरुणो राजेत्येवाहुः सोमो यशस्कामः स यशोऽभवत्तस्माद्यश्च सोमे लभते युश्च नोभावेऽगच्छतो यशोऽप्येवत् द्रष्टुमागच्छन्ति यशो ह भवति राज्यं गच्छति यु ऽएवं विद्वानाधत्ते ॥ १ ॥

(तैऽम्रो) अम्रो ह वै देवाः । सर्वाणि रूपाणि निदधिरे यानि च ग्राम्याणि यानि चारण्यानि विजयं वोषधेप्यन्तः कामचारस्य वा कामायायं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ २ ॥

तान्यु हामिनिचकमे । तैः सहसृह्यऽतून्प्रविवेश पुनरेम इति देवा एतन्नि तिगोभूतम् हेयसेवास किमिह कर्तव्यं केह प्रज्ञेति वा ॥ ३ ॥

अथ पुनराधानम् ।

वरुणो हेनद्रु राज्यकाम आदधे । स राज्यमगच्छत् । तस्माद्यश्च वेद, युश्च नः वरुणो राजेत्येवाहुः । सोमो यशस्कामः । स यशोऽभवत् । तस्माद्यश्च सोमे लभते, युश्च नः उभावेवागच्छतः यश एवेतत् द्रष्टुमागच्छन्ति । यशो ह भवति, राज्यं गच्छति—य एवं विद्वानाधत्ते ॥ १ ॥

अम्रो ह वै देवाः सर्वाणि रूपाणि निदधिरे । यानि च ग्राम्याणि, यानि चारण्यानि, विजयं वोषधेप्यन्तः, कामचारस्य वा कामाय, अयं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ २ ॥

तान्यु हामिनिचकमे । तैः सहसृह्यऽतून् प्रविवेश । पुनरेम इति देवा एतन्नि तिगोभूतम् । तेषां ह हेयसेवास—किमिह कर्तव्यम् ? केह प्रज्ञेति ? वा ॥ ३ ॥

अथ पुनराधेय विधिसु. स्वर्षाणिभूतमुक्तमन्यायेय परकृतिरूपाध्वरादेन संवत्पशोदितुयेन प्रसमनि-वरुण इति । सोमो यशस्काम इति । आदधे इत्यनुपङ्गः उक्तमयं प्रकृतं बोधयति—यशो हेति । ' यशः ' यशस्वा भवतांवर्यः ॥ १ ॥

पुनराधेय विगतुमाह्वारिरुपा प्रसमीनि—अम्रो हेति । निजाने कारणानि ब्रह्म-पशानि त्रिंशुपुन्यन्पति-विजयं वेति । असुरान् विजेतुमुपगमननये पूर्वनिर्द्वाग्याधानस्यार्थमर्थनिजानमिचक. पशः । ' कामचारस्य ' कामाय यथेच्छ क्रीडितुम्, सम्बलणस्य यः कामः तदर्थं वा तन्निजानमिति द्वितीयः । गृह्ण. एव स्थिताना ' नः ' अन्माह देवाना मयेऽयमग्निः ' गोपिष्ठः ' गोपायितृत्तयो रभगइशकोऽम्मदीय धन ' गोपायन् ' रक्षितुं शक्योत्पयेनाभिप्रायेण वा तन्निजानमिति तृतीयः पशः ॥ २ ॥

तान्यु हेत्यादि । ' तानि ' देवैर्निहितानि ' ग्राम्यारण्यानि ' स्वराणि स. ' अग्निः ' निजरा कामिनवान्,

१—'पुनराधेयमाधानमितिज्ञानस्य' का० श्री० सू० ४।२।१।२—'परकृतिरूपम्' इति इ. पा। ३—'पशोदितुयेन'—इति इ. पा०। ४—'संवत्पशोदितुयेन' इति इ. पा०। ५—'पुनराधेयविगतुमाह्वारिरुपा' इति इ. पा०। ६—'पुनराधेयविगतुमाह्वारिरुपा' इति इ. पा०। ७—'पूर्वनिर्द्वाग्याधानस्य स्वार्थं निजानं' इति इ. पा०। ८—'गोपायितृत्तयो' इति इ. पा०।

तत ऽएतत्पुष्टा पुनराधेयं ददर्श । तदादधे तेनाग्नेः प्रियं धामोपजगाम
सोऽस्माऽऽभयानि रूपाणि प्रतिनिःससर्ज यानि च ग्राम्याणि यानि चार-
ण्यानि तुस्मादाहुस्त्वाङ्गाणि वै रूपाणीति त्वष्टुर्हृद्यैव सुर्वैर्ह्यै रूपासुप ह
त्वैवान्याः प्रजा यावच्छ्रे यावच्छ इव तिष्ठन्ते ॥ ४ ॥

तस्मै कं पुनराधेयमादधीत । (तै) एवष्टुं हेवाग्नेः प्रियं धामोपम-
च्छति सोऽस्माऽऽभयानि रूपाणि प्रतिनिःसृजति यानि च ग्राम्याणि
यानि चारण्यानि तुस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते परमता वै सा
स्पृह्यन्त्यु हास्मै तथा पुष्यति लोक्यम्बेषापि ॥ ५ ॥

तत एतत् पुष्टा पुनराधेयं ददर्श । तदादधे तेनाग्नेः प्रियं धामोपजगाम । सोऽस्मा उभयानि
रूपाणि प्रतिनिःससर्ज—यानि च ग्राम्याणि, यानि चारण्यानि । तस्मादाहुस्त्वाङ्गाणि वै रूपाणीति ।
त्वष्टुर्हृद्यैव सर्वै रूपासु । उप ह त्वैवान्याः प्रजा यावच्छ्रे यावच्छः इव तिष्ठन्ते ॥ ४ ॥

तस्मै कं पुनराधेयमादधीत । एवं हेवाग्नेः प्रियं धामोपगच्छति । सोऽस्मा उभयानि रूपाणि
प्रतिनिःसृजति—यानि च ग्राम्याणि, यानि चारण्यानि । तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते ।
परमता वै सा । स्पृह्यन्त्यु हास्मै तथा पुष्यति लोक्यम्बेषापि ॥ ५ ॥

अहमेधेयन् सर्वमुपमेधेये इति । 'ने' विक्षेपे सह विद्यमान सर्वं सङ्गृह्य वसन्तायान् 'कतू' चोरादि-
पर्वतनिव प्रविष्टवान् । देवा अयस्मदीय स्थान 'पुन' 'ए' आगच्छाम । 'इति' अनेनाभिराधेय
ते 'तिरोभूतम्' 'अग्निम्' अगच्छन् । पूर्वं यस्मिन्स्थाने सोऽग्नि स्थित, तत्र तमपश्यता 'तेषाम्' देवा-
नाम् 'दन्ता इव आल विहृतिवन्था प्राप । अग्निरस्मदीय सर्वं घनमपश्ये गत, 'इह' अस्मिन् विषये
'किम्' अग्नादि 'कर्तव्यम्' ? 'का वा' बुद्धि 'इति' ॥ ३ ॥

तत एतत्पुष्टा । एव विचारण्य मध्ये 'तत' अन्तरमेव 'पुष्टा' 'एतद्' वक्ष्यमाण 'पुनराधेयम्'
'ददर्श' । तदादधे इत्यादि । निगदसिद्धम् । उप ह त्वैवेति । 'उप ह तु एव' । 'यावच्छ' यावत्प्राद-
विशिश्व स्वापु रूपम् 'अया प्रजा' 'उपतिष्ठन्ते', तावद्यो जायन्त इत्यर्थे । वीसा तु सर्वमृषार्थाः ॥४॥

तस्मा इति । पुनराधेयविधि । यदाह्वायिकया प्रतिपन्न प्रयोगतन्त्रं, अग्निप्रियधामोपगमनादिलक्षणम्,
तदर्थं पुनराधानं कुर्यादित्यर्थे । प्रथममाहितन्याग्ने विधानान्तरेण पुनरन्वेष्यायतनेषु स्थापन पुनराधेयम् । एवं
हेवाग्नेः । निगदसिद्धम् । परमता वै संति । येय ग्राम्यारण्योपप्राप्ति 'सा' 'परमता' परम्यव सर्वोत्प-
त्त्वं । विश्व 'अग्ने' पुनराधेयं कृतवते सर्वे जना 'स्पृह्यन्ति' आदिषन्ते । "स्पृह्यन्ति" —(गा०

१- अनाग्नेः अन्तरं इति कथं विदुःपुनराधेयं, 'अनन्तरम्' इति च इ० पुनरेऽपि कमुनराधेये । २- 'यावच्छ' इति ३० । ३- 'देवानां विहृतिवन्था प्राप' 'देवानां विहृतिवन्था प्राप' इति च इ० । ४- 'इदानीं विदुःपुनराधेयं । यथावत्पुनराधेयं तत, इत्यन्वेष्यायतनेषु स्थापनं कुर्यादित्यर्थे इति १, २, १, १४ इत्यन्वेष्ये, १, २, ३, ३, ३, ३ इत्यन्वेष्ये । 'इदानीं' इति सर्वेषु रूपाणि एकपञ्चमजाति समान्यानि च । इदं च तत्र (१०-४) 'स्पृह्यन्ति' इति च विवेच्यम् । ५- 'यावच्छ्रे' यावच्छ इव । 'यावच्छ्रे' उपवचनं । आपमन्वेष्ये-सर्वे ॥ इति हारिश्चरि ॥

(प्या) आग्नेयोऽयं यज्ञः । ज्योतिराग्निः पाप्मनो दग्धा सोऽस्य पाप्मानं दहति स इह ज्योतिरेव त्रिया यज्ञसा भवति ज्योतिरमुत्र पुण्यलोकत्वेतश्च तद्यस्मादादधीत ॥ ६ ॥

स वै वर्षास्वादधीत । वर्षा वै सर्वं ऋतवो वर्षा हि वै सर्वं ऋतवोऽयादो वर्षमकुर्मादो वर्षमकुर्मैति संवत्सरान्तसम्पश्यन्ति वर्षा इ त्वेद सर्वेषामृत्वानां रूपमुत हि तद्वर्षासु भवति यदाहुर्ग्रीष्मोऽइव वाऽअद्येत्युतो तद्वर्षासु भवति यदाहुः शिशिरोऽइव वाऽअद्येति वर्षादिर्षाः ॥ ७ ॥

(५) अथेतदेव परोऽक्षत् रूपम् । यदेव पुःस्तद्वाति तद्वसन्तस्य रूपं यत्स्तनयति तद्वीष्मस्य यद्वर्षति तद्वर्षाणां यद्विद्योतते तुच्छरदो बुद्धद्वोद्ग-

आग्नेयोऽयं यज्ञः । ज्योतिराग्निः पाप्मनो दग्धा । सोऽस्य पाप्मानं दहति । स इह ज्योतिरेव त्रिया यज्ञसा भवति । ज्योतिरमुत्र पुण्यलोकत्वा । एतच्च तद्-यस्मादादधीत ॥ ६ ॥

स वै वर्षास्वादधीत । वर्षा वै सर्वं ऋतवः । वर्षा हि वै सर्वं ऋतवः-अयादो वर्षमकुर्म, अदो वर्षमकुर्मैति संवत्सरान् संपश्यन्ति । वर्षा इ त्वेव सर्वेषामृत्वानां रूपम्, उत हि तद्वर्षासु भवति । यदाहुः-ग्रीष्म इव वा अद्येति । उतो तद् वर्षासु भवति । यदाहुः-शिशिर इव वा अद्येति । वर्षादिर्षाः ॥ ७ ॥ अथेतदेव परोऽक्षत् रूपम् । यदेव पुरस्ताद्वाति, तद्वसन्तस्य रूपम् । यत्स्तनयति, तद् ग्रीष्मस्य ।

सू० (१. ४. ३६.) इति सम्प्रदानसञ्ज्ञा । तथा अपमनि ' लोक्ष्यम् ' लोकनीयमुत्कर्षं प्राप्य ' पुण्यति ? प्रहसो भवति ॥ ९ ॥

विहितं पुनराधेयमग्निस्मृधोर्वाचनेन प्रशंसति-आग्नेयोऽयं यज्ञ इति । ज्योतिरात्मको अग्निः ' पाप्मनः ' दग्धा ' दाहकः । अनः ' सः ' अग्निः स्वसम्बन्धियज्ञं कुर्वत । ' अस्य । पापं निर्दहति । एतच्च तदिति । यस्मै फलाय आदधीत ' एतत् ' उक्तविचित्रं खलु ' तत् ' इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य पुनराधेयस्य त्रैवर्णिकसाधारण्येन ऋतुविशेषं विधेते-स वा इति । ऋतवन्तर पारित्यज्य सर्वर्तुविधाने कारणमाह- वर्षा वा इति । एतदुपपद्यति-वर्षा हि वा श्यादिना । यस्मादेवं सर्वर्तुः सर्वोमकः, तस्मात् समुदायामकं संवत्सर वर्षशब्देन लोको व्यवहरतीति दर्शयति-अथेति । सर्वर्तुरूपानां वर्षा इति प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते-वर्षा इ त्वेवेति । एतदुपपद्यति-तदिति । ग्रीष्मशिशिरभर्मयोः प्रकारशैल्ययो, वर्षासु महो-वायुहृद्योगाच्च वर्षर्तुस्तावदुपपद्यन्तवत् । तत्र ग्रीष्मे वसन्तस्य, वर्षासु शरदः, शिशिरे हेमन्तस्य, सप्तम-धर्मतयाऽन्तर्मावात् सर्वर्तुरूपत्व सिद्धमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं प्रत्यक्षविषयं प्रकारादिधर्मयोगेन सर्वत्वमभिप्राय परोक्षधर्मवशादपि तत् प्रतिपादयति-अथेतदिति ।

१- ' एतदुपपद्यति खलु नीयसा ज्योतिष्ये इहं एतच्च तदित्यर्थः । ' अमुत्र ' अमुद्येदोके पुण्यलोकत्वेन ज्योतिरेवदाधाने अन्तः । इतिरुक् पाठः अन्वित्युक्तं उपलभ्यते । २-' वर्षासु मन्दिने वा' का० धो० सू० ४. २१४. ३-' वर्षर्तुविषय विधाने ' इति इ. । ४-' सदावत्, वर्षर्तुविषय वर्षर्तुस्तावदुपपद्यन्तवत् ' इति इ. पा. । ५-' तत् ' इति इ. पा. ।

इति कुद्रेमन्तस्य वर्षाः सुर्व्यऽऋतुव ऋतून्ष्टाविश्वदुभ्य एवेनमेतच्छि-
र्मिमीते ॥ ८ ॥

(तऽ) आदित्यस्त्वेव सुर्व्यऽऋतुवः । (वो) यद्वोदेत्यय व्यसन्तो
यदा सङ्गडोऽय श्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽय वर्षा यदाऽपराद्धोऽय श्रद्ध-
देवास्तमेत्यय हेमन्तत्तुस्माद् मध्यन्दिनऽपत्रादधीत तर्हि ह्येषोऽस्य
लोकस्य नेदिष्टं भवति तत्रेदिष्टादेवेनमेतन्मुध्यास्त्रिर्मिमीते ॥ ९ ॥

छाययेव वाऽअयं पुरुषः । पाप्मानानुपक्तः सोऽस्यात्र कनिष्ठो भवत्यय-
न्यष्टनिवेयस्यते तत्कनिष्ठमेवेतत्पाप्मानमववाधते तस्माद् मध्यन्दिन
ऽपत्रादधीत ॥ १० ॥

यद्वर्षाणि, तद्वर्षाणां प्र । यद् विद्योदने, तच्छ्रद्धः । यद् बृहोद्गृह्णाति, तद्वेमन्तस्य । वर्षाः सर्वे
ऋतवः । ऋतून् प्राविशत, ऋतून्म्य एवेनमेतच्छिर्मिमीते ॥ ८ ॥

आदित्यस्त्वेव सर्वे ऋतवः । यद्वोदेति—अय वमन्तः । यदा सङ्गवः । अय श्रीष्मः । यदा मध्य-
न्दिनः—अय वर्षाः । यदापराद्धः—अय श्रद्ध । यद्ववास्तमेति—अय हेमन्तः । तस्माद् मध्यन्दिन
एवाधधीत तत्रेषोऽस्य लोकस्य नेदिष्टं भवति, तत्रेदिष्टादेवेनमेतन्मुध्यास्त्रिर्मिमीते ॥ ९ ॥

छाययेव वा अयं पुरुषः पाप्मानानुपक्तः । सोऽस्यात्र कनिष्ठो भवति—अवस्यदनिवेयस्यते । तद्
कनिष्ठमेवेतत्पाप्मानमववाधते । तस्माद् मध्यन्दिन एवाधधीत ॥ १० ॥

ह्येतन्नैतन्नो हि वमन्त-निता परोक्षमूला वर्णा । तेषा च सर्वेषा वर्णानु सङ्गत्वात् सर्वसुम्पते उच्ये । ऋतून्
प्राविशदित्यादि । यन्कारि प्रायुक्तस्यैवा ऋतून् प्राविशन्, तस्मादेत वर्गत्व-इधानमेव पशुष्व
पुनरुपपन्नस्यैव ॥ ८ ॥

तत्र पुनरुपपन्नमर्त्तुं येऽन्दिने कार्त्तुमिति विधिमुन्मर्दयमादित्यस्य सर्वसुम्पतामाह—आदित्यस्त्वेवेति ।
प्रत सङ्गवन्महापण्डितानुपका अहोऽववा मूर्धसङ्गवन् पञ्चति । तत्र वर्णास्वाधानस्य विहित-
स्वत् तदा सर्वे मध्यन्दिन एव तद् कुर्वादित्यर्थे । तदेतन्मध्यन्दिनावान प्रशसति—तर्हि । 'तर्हि' तस्मिन्
मध्यन्दिने समये 'एष' आदित्य 'अय लोकस्य' 'नेदिष्टम्' अन्तिकवधो 'भवति' । शिद्धम्यन् ॥ ९ ॥

प्रकाशन्तरेण तन्मध्यन्दिनावान प्रशसति—छाययेवेति । सोऽस्यायि । 'अय' पुरुषस्य छायस्यः
'म' पाप्मा 'अत्र' अस्मिन् मध्यन्दिने 'कनिष्ठ' अल्पतम 'भवति' । स च पाप्मा पुनैवम्य पत्रयो-
रव्यप्रादिषु 'ह्येष्वने' प्रशसति । " इयं गतौ "—(धा, पा, अ, १, ३९) इति षट् । तद् कनिष्ठनि-
त्यादि मुन्मर् ॥ १० ॥

१- 'एवमन्तस्य' इति ङ पु १, २- 'वर्णानु मन्दिने व' का० श्री० सू० ४, २१४ । ३- 'पुनरुपपन्न' इति ङ ।
४- 'इत्यन्दिने' इति ङ । ५- 'इतौ' इति कर्त्तविकृतस्योः ।

तं वै दर्भैरुद्धरति । दारुभिर्वै पूर्वमुद्धरति दारुभिः पूर्वं दारुभिः उपरं
 जामि कुम्भात्समदं कुम्भाद्वापो दर्भाः ऽआपो जामि ऽऋतून्प्राविशदङ्घ्रि-
 वैनमेतदङ्घ्रो निर्भिमीति तस्माद्दर्भैरुद्धरति ॥ ११ ॥

(त्य) अर्कपलाशाभ्याम् । मीहिमयमपूपं कृत्वा सुत्र गार्हपत्यमा-
 धास्यन्भुवति तस्मिदधाति तद्गार्हपत्यमादधाति ॥ १२ ॥

(त्य) अर्कपलाशाभ्याम् । मयमयमपूपं कृत्वा सुत्राहवनीयमाधास्य-
 न्भुवति तस्मिदधाति तदाहवनीयमादधाति पूर्वार्भ्यामेवैनावेतदाग्निभ्याम-
 न्तर्दध्म इति वृदन्तस्तुदु तथा न कुम्भाद्वाग्निभ्यर्ह्वेवान्तर्हितौ भवतः ॥ १३ ॥

तं वै दर्भैरुद्धरति । दारुभिर्वै पूर्वमुद्धरति । दारुभिः पूर्वम्, दारुभिरपगम्; जामि कुम्भात्, समदं
 कुम्भात्, आपो दर्भाः, आपो वर्णाः, ऋतून् प्राविशत् । अङ्घ्रिर्वैनमेतदङ्घ्रो निर्भिमीति । तस्माद्दर्भै-
 रुद्धरति ॥ ११ ॥

अर्कपलाशाभ्यां मीहिमयमपूपं कृत्वा यत्र गार्हपत्यमाधास्यन् भवति, तस्मिदधाति, तद् गार्हपत्य-
 मादधाति ॥ १२ ॥

अर्कपलाशाभ्यां यमयमपूपं कृत्वा यत्राहवनीयमाधारयन् भवति, तस्मिदधाति; तदाहवनीयमा-
 दधाति । पूर्वार्भ्यामेवैनावेतदग्निभ्यामन्तर्दध्म इति वदन्तः । तद्दु तथा न कुम्भात्-राग्निभिर्ह्वेवान्त-
 र्हितौ भवतः ॥ १३ ॥

तस्य पुनराश्रिततस्याग्नेर्दर्भैरुद्धरणं कार्यमिति विभेते-तं वा इति । आधानम् पुनराधानेऽपि दारुभि-
 रुद्धरणे दोषमाह-दारुभिः पूर्वमिति । उभयोरैककाल्ये जामित्यादौः स्यात् । तथा 'समदम्' दारुभिर्वा
 परस्परं तयोः कलहमपि जनयेदित्यर्थः । विहित दर्भैरुद्धरणं प्रसक्तमि-आप इति । दर्माणामभिकारत्वं प्रथम-
 काण्डे प्रतिपादितम्-" ता उपस्थुर्पर्वतिपुस्तुपिरेऽत एमे दर्भाः "-इति (श. प. १।१।१।१) ॥ ११ ॥

मीहिमयमपूपोर्दूपोर्दर्भैरुद्धरतिगृहीतयोर्गार्हपत्याहवनीयारतनयोर्निधानं विभेते-अर्कपलाशाभ्यामि-
 त्वादित्वा । अत एवोक्तं कार्यायनेन-" वर्णानु मन्त्रदिने वा " " कुशोत्थानम् " " मीहिमयमपूपमाद्यपोः
 पङ्कं गार्हपत्यायव ह्याने निदधायेवनाहवनीयस्य यावत् " (का० श्रौ० सू० ४. १६४-२६६) इति ॥ ११ ॥

अपूपनिधानस्य प्रयोजनमाह-पूर्वार्भ्यामिति । पूर्वमाहिती यौ गार्हपत्याहवनीयौ ताभ्यामित्यर्थः । तदेत-
 न्निवेपति-तद्दु तथेति । राग्निभिर्ह्वेति । अतुगतापोतयोः राग्निभिरेव मन्त्रयानात् । मादूपमन्त्रयानेन
 प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

१-" कुशोत्थानम् " का० श्रौ० सू० ४. १६५ । २-" मीहिमयमपूपमाद्यपोः पङ्कं गार्हपत्यायने निदधायेवनाहवनीयस्य
 यावत् " का. श्रौ. सू. ४. १६६ ।

(तऽ) आग्नेयमेव पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति पञ्च वा ऋतव ऋतुभ्य एवैनमेतन्निर्मिमीते ॥ १४ ॥

सर्व्वंऽ आग्नेयो भवति । (त्ये) एवँ हि त्वष्ट्राग्नेः प्रियं धामोपागच्छत्-
स्मात्सर्व्वंऽआग्नेयो भवति ॥ १५ ॥

तेनोपाशु चरन्ति । यद्वै ज्ञातये वा सुख्ये वा निष्केवल्यं चिकीर्षति
तिरुऽइवेतेन वोभवद्वैश्वदेवोऽन्यो यज्ञोऽथैव निष्केवल्यं ऽआग्नेयो यद्वै तिरु-
ऽइव तदुपाशु तस्मादुपाशु चरन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्यु) उच्चैरुत्तममनुयाजं यजति । कृतकर्मैव हि स तर्हि भवति सर्व्वो
हि कृतमनुबुध्यते ॥ १७ ॥

आग्नेयमेव पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति । पञ्च
वा ऋतवः ऋतुभ्य एवैनमेतन्निर्मिमीते ॥ १४ ॥

सर्व्वं आग्नेयो भवति । एवं हि त्वष्ट्राग्नेः प्रियं धामोपागच्छत् । तस्मात्सर्व्वं आग्नेयो भवति ॥ १५ ॥
तेनोपाशु चरन्ति । यद्वै ज्ञातये वा सुख्ये वा निष्केवल्यं चिकीर्षति, तिर इवेतेन वोभवत् । वैश्व-
देवोऽन्यो यज्ञः अथैव निष्केवल्यं आग्नेयः । यद्वै तिर इव, तदुपाशु । तस्मादुपाशु चरन्ति ॥ १६ ॥
उच्चैरुत्तममनुयाजं यजति । कृतकर्मैव हि स तर्हि भवति । सर्व्वो हि कृतमनुबुध्यते ॥ १७ ॥

आग्नेयमेवेति । यदोऽन्याधेये पवमानेष्टिकर्मम्, तदाग्नेय एव पञ्चकपालं करोतीति न पृथक्तया कर्त्तव्या
इत्येवकारार्थं ॥ १४ ॥

सर्व्वं आग्नेयो भवतीति । अथवा पञ्चकपालेष्ट्याज्यमामादि सर्व्वोऽपि यागोऽग्निदेवस्य काय इत्यर्थं ॥ १५ ॥
तेनोपाशु चरन्तीति । विहितमुपाशुत्वमुपादपति-ज्ञातये वेति । ' यद् ' इत् ' निष्केवल्यम् ' इत-
रेभ्यो निष्कृष्य केवलम्, तदेकमागं चिकीर्षति, कर्त्तुमिच्छति । ' एतेन ' ' तिर इव ' ' वोभवद् ' भवति,
निरोहितं परोक्षमेव तत् प्रदीप्यत इत्यर्थं । यद्वै तिर इवेति । ' यद् ' खलु तिरोहितमिव भवति, तद्
' उपाशु ' भवति । उपाशुत्वार्यमागस्यापि परत्रोत्रप्राश्नान्वाभावेन तिस्तेहितत्वादित्यर्थं ॥ १६ ॥

उच्चैरुत्तममनुयाजं करोतीति । यावत् ' उत्तम ' तृतीयोऽनुयाजः, तावत्पयन्तमुपाशुत्वारः, तत्र उच्चै-
रुत्तमेव मन्त्रप्रयोग इत्यर्थः । तत्र कारणमाह-कृतकर्मैवेति ॥ १७ ॥

१- ' यदोऽन्याधेयेपवमानेष्टिकर्मम् तदाग्नेय एव (पञ्च) कपालं करोति ' इति क. पा. । ३- ' आग्नेयं पञ्चकपालं
क्या २४ शाखायामाह्वयम् ' ' उच्चैरेत्या ' का ओ सू ४ । २५० । १५८ ॥ ३- तिरोहितम् ' इत्यु ' इति क. ।

(त्त्) अयाहाप्रयेऽनुब्रूहीति इविपः । (पोऽग्नि) अग्निं यजामये स्विष्ट-
कृतेऽनुब्रूहयमिष्टं स्विष्टकृतं यजेत्यथ युदेवान्यजेत्यग्नीन्यजेत्येवेतदाह ॥ २४ ॥

सु यजति । (त्य) अमूर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु वौद्धगुग्नाऽऽ वसुवने
वसुधेयस्य वेतु वौद्धगुग्नेऽग्निः स्विष्टकृदिति स्वयमाग्नेयस्त्वृतीय
ऽएवमाग्नेयाननुयाजान्करोति ॥ २५ ॥

ता वाऽएताः । पद्भिर्भक्तीर्यजति चतस्रः प्रयाजेषु द्वेऽनुयाजेषु
पद्वाऽऋतव ऋतून्प्राविशदतुभ्य एवेनमेतश्चिर्मिमीति ॥ २६ ॥

द्वादश वा त्रयोदश वाऽक्षराणि भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा संव-
त्सरस्य मासाः संवत्सरमृतून्प्राविशदतुभ्य एवेनमेतत्संवत्सराश्चिर्मि-
मीति न द्वे चन सहजामितायै जामि ह कुब्धीयद्वे चित्सह स्यातां व्यन्तु
व्येत्वित्येव प्रयाजानां रूपं वसुवने वसुधेयस्येत्यनुयाजानाम् ॥ २७ ॥

अयाह—“अग्नेऽनुब्रूहि” इति “इविपोऽग्निं यज” “अग्ने स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि” “आग्निं स्विष्ट-
कृतं यज” इति । अथ यद् “देवान् यज”—इति । अग्नीन् यजेत्येवेतदाह ॥ २४ ॥

स यजति—“अग्नेर्यसुवने वसुधेयस्य वेतु वौद्धगुग्नाऽग्ना उ वसुवने वसुधेयस्य वेतु
वौद्धगुग्ने देवो अग्निः स्विष्टकृत—” इति स्वयमाग्नेयस्त्वृतीयः एवं वा आग्नेयाननुयाजान् करोति २५
ता वा एताः पद् विभक्तीर्यजति । चतस्रः प्रयाजेषु, द्वे अनुयाजेषु । पद् वा ऋतवः । ऋतून्
प्राविशत् । ऋतुभ्य एवेनमेतश्चिर्मिमीति ॥ २६ ॥

द्वादश वा त्रयोदश वा अक्षराणि भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः ।
संवत्सरमृतून् प्राविशत् । ऋतुभ्य एवेनमेतत् संवत्सराश्चिर्मिमीति । न द्वे चन सहजामितायै ।
जामि ह कुब्धीयद्वे चित्सह स्याताम् । “व्यन्तु वेतु”—इत्येव प्रयाजानां रूपम् । “वसुवने
वसुधेयस्य”—इत्यनुयाजानाम् ॥ २७ ॥

औपानविष्टकृतोन्वश्रिमन्व इति दर्शयति—अयाहाप्रय इति । प्रथमप्रयाजवन् प्रथमानुयाजेऽपि
‘देवान् यज’—इत्यस्य स्थाने “अग्नीन् यज”—इत्यग्निर्विभक्तिः कार्या ॥ २४ ॥

तथा द्वितोऽप्यनुयाजे “अग्ना उ”—इति विभक्तिः प्रयोक्तव्येति प्रतिपादयति—स यजतीत्यदिना ।
स्वयमाग्नेय इति ‘तृतीयः’ त्वनुयाजः ‘स्वयमाग्नेय स्वयमेवाग्निशब्दानिदि न पृथक् तत्राग्निविभक्तिः
प्रक्षेप्तव्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

एव प्रयाजानुयाजेषु प्रक्षिप्ताः सम्भूयान्प्र प्रशामति—ता वा इति ॥ २६ ॥

तामां विभक्तीनामश्रुसङ्ग्रहामुपजीव्य प्रशामति—द्वादश वेति । ‘अग्ना उ’—इत्यग्निमाश्रुत्यग्ने सति

१—“प्रयत्स्विष्टकृतेऽनुब्रूहयेव सम्बन्ध इति । सन्ध्य इति दर्शयति” इति क० पु० “अयुता स्विष्टकृतोऽप्याग्निस्वयम् इति”
इति—प० क० पु० पा० ॥ २—का० धौ० सू० ४।११। ११ । इत्यम् ।

तस्य हिरण्यं दक्षिणा । (णाम्ने) आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो
हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणानह्वान्वा स हि वृद्देनाग्नेयोऽग्निदग्धमिदु
ह्यस्य वृहं भवति देवानार्थं हव्यवाहनोऽग्निष्टिति वृद्धति वा ऽएष मनु-
ष्येभ्यस्तस्मादनह्वान्दक्षिणा ॥ २८ ॥

इति द्वितीयोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् । (२ । ३)

प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास सु ऐक्षत कथं तु प्रजायेयेति
सोऽश्राम्यत्स तुपोऽतप्यत सोऽग्निमेव मुखाञ्जनयाञ्चक्रे तद्दुदेनं मुखाड-
जनयत तस्मादद्वादोऽग्निः स यो हेषुमेतुमग्निमन्नादं वृेदान्नाडो ह्येव भवति ॥ १ ॥

तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वा एष यज्ञो भवति, अग्ने रेतो हिरण्यम्, तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा ।
अनह्वान्वा । स हि वृद्देनाग्नेयः । अग्निदग्धमिदं ह्यस्य वृहं भवति । देवानां हव्यवाहनोऽग्निष्टिति ।
वृद्धति वा एष मनुष्येभ्यः । तस्मादनह्वान् दक्षिणा ॥ २८ ॥ इति पुनराधेयविधिः सम्पूर्णः ।

इत्याधानब्राह्मणं समाप्तम् ।

अथाग्निहोत्रब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत—“ कथं तु प्रजायेय ” इति । सोऽश्राम्यत्, स तपो-
ऽतप्यत सोऽग्निमेव मुखाञ्जनयाञ्चक्रे । तद्दुदेनं मुखाडजनयत—तस्मादद्वादोऽग्निः । स यो ह्येवमेत-
मग्निमन्नाड वेद, अन्नादो ह्येव भवति ॥ १ ॥

शदशाभ्रराणि मवन्ति, तेन सह त्रयोदश मवन्तीत्यर्थं । न द्वे चनेति । चनेराब्दोऽप्यर्थं । ‘ द्वे ’ अपि वक्ष्य-
माणे ‘ न ’ ‘ सह ’ प्रयुञ्जीत, किमर्थम् ? ‘ अनामितायै ’ जामितादोषराहित्याय । व्यतिरेके तत्सद्भावमाह-
जामि हेति । क पुनस्त द्वे ? इति न विमय दर्शयति—व्यन्तु—वेदित्वादिना ॥ २७ ॥

पुनराधेयस्य दक्षिणा विधेत्—तस्मेति । स हि वृद्देनेति । स खञ्जनान्नादं ‘ वृद्देन ’ स्तन्वेनाग्निर्मन्वदो
भवति । तस्योरनातम्—अग्निदग्धमिदेति । अनह्वह्य साम्यमाह—देवानामिति । अतो वर्हेनसाभ्यात् पुनरा-
धेयमानस्याग्ने ‘ अनह्वान् दक्षिणा ’ उक्तं पृष्ठा इत्यर्थं ॥ २८ ॥ १ [२ ३] ॥

इति अग्निायणाधायनिरचिते माध्वरीये बदार्यप्रकाशे माध्वन्दिनस्तपयथासणमाभ्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २-२-३ ॥

एवमावानपुनरागाने विनाय तन्नियन्तानामग्नीनां ऋत्वात्कर्णार्थत्वात् तस्मात्स्य सायन्प्रानरनुष्येयमग्निहोत्राख्य
कम विभिन्नुत्तदर्शमानाधिकामाह—प्रजापतिर्हवा इत्यादिना ॥ १ ॥

१ ‘ अनामितायै ’ इति अमन्वय ३ । ४ । ३ । २-” हिरण्यं दक्षिणाऽह्वान्नादं वाग्नेरेविविधोऽप्युत्प्रेते ” का
थो सू ४ २७१ । ३ त्वमकन्दस्य अ १ ब्रा २ क ९ श्रुत्या । ४-” वृद्देन सान् ” इति क. वा ॥ ५-” तत्प्राय-
वन्तुष्वग्नेम् ” इति क. वा. ।

तद्वा ऽप्यन्यतदुग्रं देवानामजनयत् । तस्माद्भ्रिमिदिं वै नुमित्युदमि-
रिति मु जातः पूर्वः प्रेयाय यो वै पूर्युं पत्यग्रऽपतीति वै तमाहुः साऽप-
वास्याधिता ॥ २ ॥

मु पंशतु प्रजापतिः । (२) अत्रादं वाऽइमुमात्मनोऽजीजनं युदमिं न वा
ऽइद् मुदन्यदन्नमस्ति यं वाऽअयं नाद्यादिति काल्नालीकृता हेव तदिं पृथि-
व्यास नौपयय आमुर्न वृनस्पुतयस्तुडंवास्य मुनस्यास ॥ ३ ॥

(३) अथेनमप्रिय्यातिनांपपय्याविवर्त्तं । तस्य भीतस्य स्त्रो महिमापच-
क्राम व्याग्राऽअस्य स्त्रो महिमा व्यागस्यापचक्राम मुऽआत्मन्येवाहुति-
मीपं स ऽउदमृष्ट तद्यदुदमृष्ट तस्मादिदं चालंमकमिदं च तत्र त्रिवेद-
घृताहुतिं वैव पय आहुतिं वाभुयः इत्वेन तत्पुयऽपव ॥ ४ ॥

तद्वा प्यन्यतदुग्रं देवानामजनयत्-तस्माद्भ्रिः । अग्रिदिं वै नुमितदृ-पदभ्रिमिदि । मु जातः पूर्युः
प्रेयाय । यो वै पूर्युं पति-अग्र पतीति वै तमाहुः । सा उ प्यास्य अग्रिता ॥ २ ॥

मु पंशत-प्रजापतिः । अत्रादं वा इममात्मनोऽजीजनं युदमिम् । न वा इद् मुदन्यदन्नमस्ति, यं
वा अयं नाद्यादिति । काल्नालीकृता हेव तदिं पृथिव्यास, नौपयय आमुः, न वनस्पतयः, तदे-
वास्य मनस्यास ॥ ३ ॥

अथेनमप्रिय्यातिनांपपय्याविवर्त्तं । तस्य भीतस्य स्त्रो महिमापचक्राम । वाग्वा अस्य स्त्रोऽमहिमा ।
वागस्यापचक्राम । मु आत्मन्येवाहुतिमीपं । मु उदमृष्ट । तद् युदमृष्ट-तस्मादिदं चालंमकमिदं
च । तत्र त्रिवेद-घृताहुतिं वैव पय आहुतिं वा-उत्तर्य इ त्वेन तत् पय प ॥ ४ ॥

तद्वा इति । अग्र प्राणि वादभ्रिः, मु पृथिव्यिति वाग्देवगोथ्वन इति नामनिर्देशन कृत्वा प्रजापत्यनं गार्ग
निर्दिशत । मु जात इति । ' अने ' एति गच्छतीति अग्रिः । ' अग्र ' अग्रः गार्गिका ' अग्रिता ' इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं सायगमाप्यसमेतना अग्रतयात्समेतनाप्येव इति इत्यप्येव एति प्रजापत्येति-मु पंशतयेत्यादिना ।
अजीजन इति । अत्रतयमित्यर्थः । मया मुद्रेऽऽप्रियतादः तस्य चाग्रं मन्विष्यम् । न च मतोऽप्य-
दयानिद विप्रे, पदअमतात्प्रादित्ययोः । ननु अूपायोगस्यो विप्रे, तदेव तस्यत्वे मित्येवमित्येव आह-
काल्नालीकृतेति । ' तदिं ' तस्मिन् समये, यदनुग्रं पृथिवी बभूव, तद् ओर्गितदभ्यतः । एवं गति
' तद् ' ब्रह्मयोगजनम् ' एव ' अग्र ' प्रजापतिः मनसि बभूव ॥ ३ ॥

अथेनमिति । अय अमित्येवार्थः ' अग्रिः ' ' एतम् ' ' व्यापित ' प्रजापतिविकृतं सुतं मधुभिर्मु पति-
इति बभूव । तस्माद् ' भीतय ' प्रजापतिः । स्त्रो महिमंयादि, अष्टम् । मु आत्मन्येविति । ' म ' प्रजापतिः

१- अमित्येवत्यर्थः अथेनं बभूवो इति १२ प्रत्ययेऽप्येव १ प्रत्ययान्तं १ इति ३ पृथिव्येऽप्येव "अकेवत्येव" इति मन्त्रः" ११। ३- अत्रतयमित्यर्थः कालकालः " इति कल्पितामी । तदेव वा तदा, वा तदाः काला इति समतयाः ।

सा ह्येनं नाभिरायथाञ्चकार । केशमिश्रेण हास तुं व्यौसडोपं घयेति
तुतऽडोपयः समभवंस्तुस्माडोपययो नाम सु द्वितीयमुदमृष्ट तत्रापरा-
माहुतिं विवेद घृताहुतिं वैव पयआहुतिं वोभयथै ह त्वेव तत्पय एव ॥५॥

सा ह्येनमभिरायथाञ्चकार । सु व्यचिकित्सजुहुवानी ३ मा हीपा ३ मिति
तथै स्त्रो महिमाभ्युवाद जुहुयीति सु प्रजापतिर्विडाञ्चकार स्त्रो वै मा
महिमाहेति स स्वाहेत्येवाजुहोतुस्मादु स्वाहेत्येव ह्यते तुत एष उदि-
याय सु एष तुपति तुतोऽयं प्रवभूवयोऽयं पवते तुत एवाग्निः प्राह
पश्याववते ॥ ६ ॥

सा ह्येनं नाभिरायथाञ्चकार । केशमिश्रेण हास । ता व्यौसडु-ओप घयेति । तत्र ओपययः सम
भवत्-तस्मादोपययो नाम । स द्वितीयमुदमृष्ट । तत्रापरामाहुतिं विवेद, घृताहुतिं वैव पयआहुतिं
वा-उभयं ह त्वेव तत्पय एव ॥ ५ ॥

सा ह्येनमभिरायथाञ्चकार । स व्यचिकित्सन्-जुहुवानी ३ मा हीपा ३ मिति । तं स्त्रो महिमा
भ्युवाद-जुहुयीति । स प्रजापतिः विडाञ्चकार-स्त्रो वै मा महिमाऽऽहेति । स स्वाहेत्येवाजुहोत्-
तस्मादु स्वाहेत्येव ह्यते । तत्र एष उदियाय-य एष तुपति । तुतोऽयं प्रवभूव-योऽयं पवते । तत्र
एवाग्निः प्राह-पश्याववते ॥ ६ ॥

‘आ मने’ स्वर्गर् ‘एव’ आहुतिऽत्र सम्पादितुमिच्छा कृतवान् । कृत्वा च ‘स’ ‘उदमृष्ट’ ह्यन्त्या
स्वाह्येन्येन्येन कृतवान् । यस्मादत्र सम्पादत् वाग्यान् रश्च इत् च उदमर्षि पाणितकम् ‘अहोमक रोमहेत
दक्षत । उमाञ्जनन ‘नकाहुति’ ‘विवर’ ये । तं विगिति-जुहाहुतिमिति । उभय इति । यदत्र
पयोघृतनाभ्यगाहुतिद्वयम् ‘तन् उभयम्’ अर्षि ‘पय एव’ घृतस्य पयोविकारत्वात्पर्य ॥ ४ ॥

सा ह्येनमिति । ‘नाभिरायथाञ्चकार’ अभिराह तत्र न चकारेत्यर्थ । तत्र दृष्टान्त-केशमिश्रेणेति ।
वाग्यद्विधित आहुतिर्न कृत्वा, प्रचुत बोधस्मनेन जनयति । एव प्रजापतिर्वाग्य द्रव्यमाहुतियोगेन नाम्नी
दियाय । ‘स’ चहुति तन्मन्त्रो ‘व्यौसडु’ अन्वकन् इत्माहुतिऽत्रम् ‘ओप’ एक क्त्वा ‘घ’ विव
‘रति’ । एवमग्नौ प्रहितम् तस्मान् ‘बोभय’ घृथित्या मयभवत् । एवमेव अर्षयः द्रव्येभ्योऽपि तुक्त्वा
प्रातःसुहृदिःसदानां सूनेभ्योऽपि तस्मात्-अ द्वितीयमिति । पूर्वत् शोच्यम् ॥ ५ ॥

सा ह्येनमित्यादि । स व्यचिकित्सामिति । अग्न्या द्वितीयस्मादाहुतौ स प्रजापति विदिक्रमा कृतवान्,
किमिदं महाज्ञानं द्रव्यं जुहोति, किं वा नेति । एव सगर्गजन अग्निमन्त्रं प्राहर्जितो वायुः स्वर्गो
‘महिमा’ ‘अभ्युवाद’ अनित्ययोक्तृत्वात्, ‘‘साय मा कर्ता, हेम इत्’ इति । स्त्रो वा इति । यस्मात्
‘सो महिमा आह, तस्मान् ‘स’ प्रजापतिः ‘स्वाहेत तत्’ द्रव्यम् अजुहोत् । तत्र एष इति । तस्मा-
दोमन् ‘एव’ सूत्र उदित उदयो भवत् । पवमानो वायुर्गमि त्व एवोपेत । एवमननेन्येन्यो सन्तो
स अग्नि अर्षि प्रवभूवित्कालान् मधुगान् दत्त एष ह्यनुष पराहुतो वभूवत्यर्थ ॥ ६ ॥

सु हुत्वा प्रजापतिः । प्र चाजायतात्स्यतुश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत स यो
हेवुं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येताः ॥ इव प्रजातिं प्रजायते यां प्रजापतिः प्राजा-
यतेवमु हेवात्स्यतोऽग्नेर्मृत्योरात्मानं ज्ञायते ॥ ७ ॥

स यत्र म्रियते । यत्रैनमग्नावभ्यादधति तदेपोऽग्नेरधिजायतेऽयास्य
शरीरमेवाग्निर्दहति तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेतेवमेषोऽग्नेरधिजायते
अथद् वा एष न सम्भवति योऽग्निहोत्रं न जुहोति तस्माद्वा ऽवग्निहोत्रं
होतव्यम् ॥ ८ ॥

तदा एतत् । (दे) एव विचिकित्सायै जन्म यत्प्रजापतिर्व्यचिकित्सत्स-
विचिकित्सत्र्येयस्यधियत यः प्र चाजायतात्स्यतुश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत
स यो हेवमेतद्विचिकित्सायै जन्म वेदं यद् किञ्च विचिकित्सति श्रेयसि
हेवु म्रियते ॥ ९ ॥

सु हुत्वा न्यमृष्ट । ततो विद्वतः समभवत् तस्मादेपु यज्ञियो यज्ञपात्रीयो

स हुत्वा प्रजापतिः प्र चाजायत, अत्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत । स यो हेवुं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोति—एतां हेव प्रजातिं प्रजायते—यां प्रजापतिः प्राजायत । एवमु हेवात्स्यतोऽग्नेर्मृत्योरात्मानं
ज्ञायते ॥ ७ ॥

स यत्र म्रियते, यत्रैनमग्नावभ्यादधति—तदेपोऽग्नेरधिजायते । अयास्य शरीरमेवाग्निर्दहति । तद्
यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेत, एवमेषोऽग्नेरधिजायते । अथद् वा एष न सम्भवति—योऽग्निहोत्रं न
जुहोति—तस्माद् वा अग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ ८ ॥

तदा एतदेव विचिकित्सायै जन्म—यत् प्रजापतिर्व्यचिकित्सत् । स विचिकित्सत्र्येयस्यधिय-
त—यः प्र चाजायत, अत्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत । स यो हेवमेतद्विचिकित्सायै जन्म वेद-
यद् किञ्च विचिकित्सति, श्रेयसि हेव म्रियते ॥ ९ ॥

स हुत्वा न्यमृष्ट—ततो विक्रतः समभवत् । तस्मादेपु, यज्ञियो य. १ वृत्तः । तव एते
स हुत्वेत्यादि । यस्मादेवं प्रजापतिराहुत्या मूर्खादिकर्षणां प्रजासुदपादयन् ' इतः ' मरण कारिष्यतः
' अग्नेः ' ' आत्मानम् ' ' अत्रायत ' । तस्माद् विदुषोऽप्येव मन्वीत्याह—स य इति ॥ ७ ॥

स यत्र म्रियत इति । अग्निहोत्रदोम कुर्वन् देहात्मने ' अग्नी ' प्रक्षिप्तः मानाशिवृषाणं चादिवन् तस्माद्ग्रेः
सकाशात् दिव्यशरीरोऽग्निव उत्पद्यते । यन्वग्निहोत्रं न जुहोति, स त्वेव नीत्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदा एतद्विन्यादि । विचिकित्सापुरस्ममाहुत्यनुष्ठानेन प्रजायते. श्रेयःप्राप्तिर्वाता, ' एवञ्चिद् ' इदानीन्त-
नोऽपि यत्रमानो विमर्शार्थकानुष्ठानेन श्रेयः प्राप्तेरित्यर्थः ॥ ९ ॥

अग्निहोत्रद्वेषणी सुरू विक्रतदृष्टेण निर्मातव्येनभिन्नेन तन्वात्पत्तिमाह—सहुत्वेति । प्रायुक्तमग्निवालुमूर्खाणां

वृक्षस्तुत एते देवानां वीरा अजायन्ताग्निर्व्योऽयं पवते सूर्यः स यो ह्येवमे-
वान्देवानां वीरान्वेदाहास्य वीरो जायते ॥ १० ॥

तुऽउ हैतुऽऊचुः । (वी) व्ययं वै प्रजापतिं पितरमनु स्मो हुन्त व्ययं तुऽसृ-
जामहे यदस्मानन्वसदिति ते परिश्रित्य गायत्रेणुपदिङ्कारेण तुष्टुविरं तद्य-
त्पर्व्यश्रयन्सु समुद्रोऽथेचमेव पृथिव्या स्तावः ॥ ११ ॥

(स्ते) ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रमुः । पुनरेम उडुति देवा एद्राथँ सम्भू-
ताथँ सा हैनानुदीक्ष्य द्विचकार ते देवा विदाश्चकुरेप साम्नो हिङ्कार
ऽडुत्यपदिङ्कारथँ हेव पुरा ततः सामास सु ऽएप गवि साम्नो हिङ्कारस्तु-
स्माडेपोपजीवनीयोपजीवनीयो ह वै भवति य एवमेतं गवि साम्नो
हिङ्कारं वेदु ॥ १२ ॥

ते होचुः । (भ) भद्रं वा ऽइडमजीजनामहि ये गामुजीजनामहि यज्ञोहये-
वेयं नो ह्यृते गोर्यज्ञस्तापतेऽश्रुथँ ह्येवेयं यद्धि किञ्चान्नं गोरिव तदिति ॥ १३ ॥

देवाना वीरा अजायन्त-अग्निः, योऽयं पवते, सूर्यः । स यो हैवमेतात् देवाना वीरान् वेद-आहास्य
वीरो जायते ॥ १० ॥

त उ हैत ऊचुः-वयं वै प्रजापति पितरमनु स्मः, हुन्त वयं तत् सृजामहे-यदस्मानन्वसदिति । ते
परिश्रित्य गायत्रेणुपदिङ्कारेण तुष्टुविरं । तद् यत्पर्यश्रयन् स समुद्रः । अथेयमेव पृथिव्या स्तावः ॥ ११
ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रमुः-पुनरेम इति देवा एद्रां सम्भूताम् । सा हैनानुदीक्ष्य द्विचकार । ते देवाः
विदाश्चकुरः 'एप साम्नो हिङ्कारः' इति । अपदिङ्कार हैव पुरा ततः सामास । स एप गवि साम्नो हिङ्कार-
तस्माडेपोपजीवनीया । उपजीवनीयो ह वै भवति-य एवमेतं गवि साम्नो हिङ्कारं वेदु ॥ १२ ॥

ते होचुः-भद्रं वा इडमजीजनामहि-ये गामुजीजनामहि यज्ञो ह्येवेयम्, नो ह्यृते गोर्यज्ञस्तापते ।
अत्र ह्येवेयम्, यद्धि किञ्चान्नं गोरिव तदिति ॥ १३ ॥

जम अनृष, तद्देवतप त एत इति । देवाना मय्य ' वीरा ' प्रबला इत्यर्थं ॥ १० ॥
अथ होमद्रव्यम्यप त्ति वेत्त प्रथमतो मोक्षपत्तिमाह-तत्तु हेति । यथाऽऽसदीय मित्ना प्रजापति अस्मान्
सृष्टवान् ' वय ' ' तम् अनु ' ' स्म ' भ्राम ' यन् ' यत्र ' अस्मान् ' ' अनु ' अनन्तरम् ' असद् '
मवेत् जायत, ' तद् वयं सृजामहे ' एव प्रतिज्ञाय गा समुन्त दिङ्काराजितेन गायत्रेणाहा बरिष्यवमानेन
' तुष्टुविरं ' स्तुतवत् । ' नत्य ' स्तोत्रदेशाम्य ' यन् ' परिश्रयण ' स समुद्र ' अमवत् यश्च ' स्ताव '
स्तोत्रदेश, सा ' पृथिवी ' जालेत्यर्थं ॥ ११ ॥

ते स्तुत्वेति । पुनरेम इति । पुनरागच्छाम इति स्तोत्रदेशान् प्रगुत्रम्य तस्मात् स्तोत्रात् ' सम्भूतां गा
ते देवा ' प्रागुवन्वित्यर्थं । सा हैनानित्यादि निगृहसिद्धम् ॥ १२ ॥

ते होचुरित्यादि । ' भद्रम् ' उक्थेष्ट रात्तु ' इडम् ' ' अजीजनामहि ' अजनयाम । तदेतन् मद्रव्यमाह-

तद्वा एतदेवेतासां नाम । (मे) एतद्यज्ञस्य तस्मादेतत्परिहरेत्साधु पुण्य-
मिति बह्वचो ह वा अस्येता भवन्त्युपनासुक एतं यज्ञो भवति य एषं
विद्वानेतत्परिहरति साधु पुण्यमिति ॥ १४ ॥

तासु द्वाभिरभिदध्यौ । मियुन्यनया स्यामिति तां सम्बभूव तस्यां उतः
श्रासिञ्चत्तपयोऽभवत्तस्मादेतदाग्रायां गवि सत्यां शृत्तमग्नेर्हि उतस्तस्मा-
द्यदि कृष्णायां यदि रोहिण्यां शुक्रमेव भवत्यग्निसङ्काशमग्नेर्हि उतस्त-
स्मात्प्रथमदुग्धमुष्णं भवत्यग्नेर्हि उतः ॥ १५ ॥

(स्ते) ते होचुः (हं) हन्ते इदं जुह्वामहा इति कुस्मे न इदं प्रथमाय होप्य-
न्तीति मह्यमिति इवाग्निरुवाच मह्यमिति योऽयं पवते मह्यमिति
सूर्यस्ते न सम्पादयाञ्चकुस्ते हासम्पाद्योचुः प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययाम
सु यस्मे न इदं प्रथमाय होतव्यं वक्ष्यति तस्मे न इदं प्रथमाय होप्य-
न्तीति ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुः कुस्मे न इदं प्रथमाय होप्यन्तीति ॥ १६ ॥

तद्वा एतदेवेतासां नाम, एतद्यज्ञस्य । तस्मादेतत्परिहरेत् साधु पुण्यमिति । बह्वचो ह वा अस्येता
भवन्ति उपनासुक एतं यज्ञो भवति—य एषं विद्वानेतत्परिहरति—साधु पुण्यमिति ॥ १४ ॥

तासु द्वाभिरभिदध्यौ—मियुन्यनया स्यामिति । तां सम्बभूव । तस्यां रेतः प्रासिञ्चत् । तपयो-
ऽभवत् । तस्मादेतदाग्रायां गवि सत्यां शृत्तम, अग्निर्हि रेतः । तस्माद्यादि कृष्णायां, यदि रोहिण्यां,
शुक्रमेव भवति अग्निमङ्काशम्, अग्नेर्हि रेतः—तस्मात् प्रथमदुग्धमुष्णं भवति अग्नेर्हि रेतः ॥ १५ ॥

ते होचुः—हन्ते इदं जुह्वामहा इति । कुस्मे न इदं प्रथमाय होप्यन्तीति । मह्यमिति इवाग्नि-
रुवाच, मह्यमिति—योऽयं पवते, मह्यमिति सूर्यः । ते न सम्पादयाञ्चकुः । ते हासम्पाद्योचुः—प्रजा-
पतिमेव पितरं प्रत्ययाम, स यस्मे न इदं प्रथमाय होतव्यं वक्ष्यति, तस्मे न इदं प्रथमाय होप्यन्तीति ।
ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुः—कुस्मे न इदं प्रथमाय होप्यन्तीति ॥ १६ ॥

यज्ञो हीति । यस्माद् गोर्ध्वनिरेके हारिष्णुनादिहविषोऽप्रावात् यज्ञो न विनायते, अन्तं यं गो- यज्ञात्मिका ।
अन्नरूपत्वेनापि स्तौति—अन्नं हीति ॥ १३ ॥

नामां गवां यज्ञस्य च साधारणमेकं नामोपदिश्य प्रशंसति—तद्वा इति । गां यज्ञं च एतदुभयमुच्छ्रं पुण्य-
रूपमिति अनेनाग्निप्रायेण 'परिहरेत्' रञ्जेत् । तस्य परिहरणस्य फलमाह—बह्वचोहेति । 'उपनासुकः' उपनमन-
नात्कः, यह एतमुपगमो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

पयस उत्पत्तिमाह—तासु हेति । 'अभिदध्यौ' अभिप्यानां कृतवान् । कयमिति, एतया गवा मियुनी-
भवतीति । तां सम्बभूवे यादि, स्पष्टम् ॥ १५ ॥

एव पयोः रूपस्य हविष उत्पत्तिमभिधाय, अग्निमूर्ध्ववायूनां मध्ये कस्मे प्रथम देव कस्मे चानन्तरमित्येतद्
विमत्रति—ते होचुरिति । ते देवाः 'उचुः' अस्मदीयः पिता प्रजापतिः यथा अन्नशोध, एवमिदं वयं 'हृह-

सु होवाच । (चा) अग्नयेऽग्निरनुष्ठया स्वर्गं रेतः प्रजनयिष्यते तथा प्रजनयिष्यध्व इत्युप तुभ्यमिति सूर्यमुथ युदेव ह्युमानस्य व्यश्रुते तुदेवैतस्य योऽयं पवत इति तदेभ्य इदमप्येतर्हि तथेव जुह्वत्यग्नयऽपव सायं सूर्याय प्रातःपुथ युदेव ह्युमानस्य व्यश्रुते तुदेवैतस्य योऽयं पवते १७ ॥

ते हुत्वा देवाः । (५) इमां प्रजातिं प्राजायन्तु यैपामियं प्रजातिरिमां विजितिं व्यजयन्तु येयुमेपां विजितिरिमुमेव लोकमाग्निरजयदन्तुरिक्षं वायुर्विवमेव सूर्यः स यो ह्वं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येतां ह्वं प्रजातिं प्रजायते अमेतुऽएतत्प्राजायन्तेतां विजितिं विजयते अमेतुऽएत-

स होवाच-अग्रये । अग्निरनुष्ठया स्वं रेतः प्रजनयिष्यते, तथा प्रजनयिष्यध्व इति । अयं तुभ्यमिति सूर्यम् । अयं युदेव ह्युमानस्य व्यश्रुते, तदेवैतस्य-योऽयं पवत इति । तदेभ्य इदमप्येतर्हि तथेव जुह्वति-अग्रय एव सामम्, सूर्याय प्रातः, अयं युदेव ह्युमानस्य व्यश्रुते तदेवैतस्य-योऽयं पवत ॥ १७ ॥

ते हुत्वा देवा इमां प्रजातिं प्राजायन्त-यैपामियं प्रजातिः, इमां विजितिं व्यजयन्त-येयुमेपां विजितिः । इममेव लोकमाग्निरजयत्, अन्तरिक्षं वायुः, दिवमेव सूर्यः । स यो ह्वं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति-

वामर्हि । विजितेन यजमाना ' न ' अस्माकं मध्ये ' कस्मै ' ' प्रयमाय ' ' होष्यन्ति ' ' इति ' उक्तवन्तः । मह्यमि-एदि, निद्वन्द्वि-ए । ते न सम्पादयाश्चतुरिति । ' ते ' देवा परस्परं सम्पन्ना एकमत्य गता न वभूवुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

स होवाचेति । अग्निरनुष्ठये इति । एव विवदमानेषु आगतेषु स प्रजापतिरेवमुक्तवान्- ' अग्रे प्रथम होतव्यम् ' ' अग्निर्हि ' ' अनुष्ठया ' अनुष्ठानेन प्रवनेन स्वर्गं ' रेत ' गतिं पयोरूपेण निरवर्तयत् ' तथा ' यूप इति । तन्मन्त्रेणैतन्नमेव ' प्रतनियध्व ' प्रजाता यवश्च । तस्मादग्नय एव प्रथम होतव्यमित्युक्त्वा, प्रजापति ' अय ' अनन्तर ' तुभ्यम् ' होतव्यम् ' इति ' सूर्यम् ' प्राणि उक्तवान् । ह्युमानस्य च पवत- ' यद् ' ' व्यश्रुत ' विशुद्धिमोक्षोति स एव वायोर्मां इति वायु प्रत्यजनीन् । तदेभ्य इत्यादि । यस्मादेव प्रजापतिर्नोक्तम्, तस्मादेव कारणात् तद् एव एव ' अग्रये सायं जुह्वति ' ' प्रातः सूर्याय ' इति विभाग सम्पन्न ॥ १७

' ते हुत्वा देवा इति । ते च देवा ' एव ' हुत्वा ' प्रजाप्यादिष्ट एव प्राप्नुवन् । एतद् शाला इदानीन्तनोऽपि यजमानो ' य ' ' अग्निहोत्रं जुहोति ' स ' एताम् ' अग्निमूर्त्यादिभिः प्रातां प्रजापतिम् । एतं सुगमम् ॥

१- ' निद्वन्द्विति ' - इ ब वा । २- ' अग्निहोत्रा ' इति का श्री सू ४ । १० । १६ । ' वायवतो दोहपयुत्वाहोमात् सी-
पृष्ठा वेद-इति च टयैव ॥ तथा । यवमा स्वर्गकामं वभूवुःकामो वा, यवमा प्रायकाम, तदुदेवैककाम, दग्नेद्विकाम, अनधि-
कल्पे च पुनित्तमर्थाभ्यां, ए न तज्जह म, सकलं जुह्वयतिरेव-येदेकेन कामवतो - अवादीति सूत्राणि (का श्री. सू.
४ । १५ । २१-२६) पर्याये- दे ॥

व्यजयन्तौरैरु द्वैव सुलोको भवति षड एवुं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्माद्वा
ऽग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ १८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २-२ ॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ २-२-४ ॥

इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एतां द्वैव प्रजातिं प्रजायते-यामेत एतत् माजायन्त, एतां विजितिं विजयते-यामेत एतद्व्यजयन्त ।
एतैरु द्वैव सुलोको भवति, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तस्माद्वा अग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ १८ ॥

एतावता अग्निहोत्रारूपस्य कर्मणः पयो द्रव्यम्, तत्र सायण्मातृकाण्डयोस्तुष्टेयम्, तत्र सायण्काण्डिनस्य अग्नि-
होत्रं, मातृकाण्डिनस्य सूर्यः, इत्येतत् प्रतिपादितं भवति ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृकायै वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनरातनपत्राक्षगमभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ २-२-४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हारं निवारयन् । पुनर्थाश्चतुरो देवादियातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोक्षहेसं कनकहृत्पुत्रादृषौ स्वर्गगर्भं

सनाथ्वीन् पञ्चसीरीत्रिदशतलुक्ताधेनुसौवर्गभूमीः ।

रजोवां रुक्मवाग्निद्विभहितरथौ सायगिः सिङ्गुणार्थे

व्यप्रार्थादिश्वचक्रं प्रथितविधिमाहभूत्सुक घटञ्च ॥ २ ॥

धान्यादि धन्यजन्मा तिलभवमनुलः स्वर्गत्रे वर्गमुस्यः

कार्पासीयं कृणवान् मुहृहतमजडो राजतं राजवृन्तः ।

आन्योप्यं प्राण्यजन्मा लवगजमवृणः शार्करं चार्कतेजा

रजाडयो रन्तरुप गिरिमहत् मुदा पात्रनादिसिङ्गुणार्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजदरमेधर्यैदिकन्मार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजब्राह्मण्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते मातृकायै वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनरातनपत्राक्षगमभाष्ये द्वितीयकाण्डे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

१-“ सायं प्रवर्तकं ” का. धी. सू. ४। १५-२०। २-“ प्रदीप्तजनिदुरोत्पन्नियन्ते ऋषिः सञ्जति वा ”-“ अग्निर्वैव इति
प्रकारं तद्व्यजयन्त ” का. धी. सू. ४। १४। १४-१५ ॥ ३-“ अग्निहोत्रं सूर्यः-तुष्टेयं द्वैव सुलोको भवति-सूर्य इति वा-सायः
इति का. धी. सू. ४। १५। ८-९-१० ॥

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सूर्यो ह वा ऽअग्निहोत्रम् । तद्यदेतस्या ऽअग्ने आहुतेरुदेतस्मात्सूर्यो
ऽअग्निहोत्रम् ॥ १ ॥

(१) स यत्तायमस्तमिते जुहोति । य इदं तुस्मिन्निह सति जुहवा-
नीत्यथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति य इदं तुस्मिन्निह सति जुहवानीति
तस्माद्दे सूर्योऽग्निहोत्रमित्याहुः ॥ २ ॥ [शतम् १०००]

(३) अथ यदस्तमेति । तदग्रावेव योनौ गर्भो भूत्वा प्रविशति तं
गर्भं भवन्तमिमाः सर्वाः प्रजा अनुगर्भा भवन्तीलिता हि शेरे सञ्जानाना
ऽअथ यद्वात्रिस्तिर ऽ एवैतत्करोति तिर इव हि गर्भाः ॥ ३ ॥

सूर्यो ह वा अग्निहोत्रम् । तद्यदेतस्या अग्ने आहुतेरुदेत्, तस्मात्सूर्योऽग्निहोत्रम् ॥ १ ॥

स यत्तायमस्तमिते जुहोति—य इदं तस्मिन्—इह सति जुहवानीति । अथ यत् प्रातरनुदिते
जुहोति—य इदं तस्मिन्—इह जुहवानीति । तस्माद्दे सूर्योऽग्निहोत्रमित्याहुः ॥ २ ॥

अथ यदस्तमेति, तदग्रावेव योनौ गर्भो भूत्वा प्रविशति । तं गर्भं भवन्तमिमाः सर्वाः प्रजा अनुगर्भा
भवन्ति ईलिता हि शेरे सञ्जानानाः । अथ यद् वात्रिः, तिर एवैतत्करोति । तिर इव हि गर्भाः ॥ ३ ॥

एष्य नि शक्तिं वेदा यो षदंभ्योऽखिल जगत् । निर्म्ममे, समह व दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सायमग्राहोमियो कालविशेष विधिमुत्क्रियते सूर्यामना प्रशस्तति—सूर्यो हेति । तदुपपादयति—एतस्या
इति । प्रजापतिना प्रथम इत्यादा इत्यर्थ ॥ १ ॥

प्रजापन्तरेण सूर्यामनां भुवन् सायमग्राहोम्यो कालविशेष विधते—स यदिति । 'य' यत्रमान 'इह'
अग्नौ तस्मिन् सूर्ये 'मति' 'इद' इति जुहवानी इति मन्वत, स सायमग्राहोम्यमस्तेभिते कुर्यात्,
प्रातर्होमिषदुदिते, अनुदितो हि सूर्योऽग्निहोत्रमभूतो वर्चत " अग्निं वाव आदित्य साय प्रविशति"—
(तै० ब्रा० २ । १ । ३ । २) इति श्रुते । यस्मादेवमग्राहोत्र सूर्यसम्बद्धम् तस्मात् तादात्म्येन सृति ॥ २ ॥

एवौ सूर्यस्यान्यवस्थान प्रतिपादयति—अथ यदिति । सूर्यस्य गर्भभावमलु रात्रौ 'सर्वा प्रजा' 'गर्भा एव
' भवन्ति ' । तासां गर्भसाम्यमाह—ईलिता हीति । रात्रौ हि सर्वा प्रजा ' सञ्जानाना ' समाननवविध ज्ञान
प्राप्ता ' ईलिता ' श्रुता दृष्टा ' शेरे ' शेरे । " लोपस्त आमनेदेदु " इति तलोप (वा सू ७।१।४१)
शुनरपि गर्भसाम्यमाह—अथ यदिति । गर्भरूपेणाग्रावस्थित सूर्यं रात्रि ' तिर एव ' तिरोहितामा आदिन करोति ।
यत्तदव तस्याद अनी ' गर्भ ' ' तिर इव हि ' लौकिकगर्भस्य प्रतिदिहिं शन्देनोक्ता ॥ ३ ॥

१- ' इदं (ति वरमनो वयदय चपटवोरिहाय' । का भं सू ४।१।१।१ २- 'कस्तमिते उदाते' । का थै सू
४।१।१।१ ३- 'प्रातर्नुदिते' । का थै सू ४।१।१।१

(१५) स यः पुराऽऽदित्यस्यास्तमयात् । (दा) आहवनीयमुद्धरत्येते वै त्रिभुवे देवा रश्मयो योऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स ऽइन्द्रो वै तदु इ वै त्रिभुवे देवा अग्निहोत्रं जुह्वतो गृहानागच्छन्ति स यस्यानुद्धृतमागच्छन्ति तस्माद्देवा ऽध्वपप्रयन्ति तद्वाऽअस्मै तद्ब्रूय्यते अस्माद्देवा अपप्रयन्ति तस्यानु वृद्धिं यश्च वेद यश्च नानुद्धृतमभ्यस्तमगादित्याहुः ॥ ७ ॥

(३) अथ यः पुराऽऽदित्यस्यास्तमयात् । (दा) आहवनीयमुद्धरति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोप ह्येतेनोपासीतैवं तत्स यस्योद्धृतमा गच्छन्ति तस्याहवनीयं प्रविशन्ति तस्याहवनीये निविशन्ते ॥ ८ ॥

एवं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते—य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तदेतस्वीवानु प्रजातिभिमाः सर्वाः प्रजा—अनु प्रजायन्ते । वि हि सृज्यन्ते यथार्यम् ॥ ६ ॥

स यः पुराऽऽदित्यस्यास्तमयादाहवनीयमुद्धरति । एते वै त्रिभुवे देवा रश्मयः, योऽथ यत्परं भाः, प्रजापतिर्वा स इन्द्रो वा । तदु इ वै त्रिभुवे देवा अग्निहोत्रं जुह्वतो गृहानागच्छन्ति । स यस्यानुद्धृतमागच्छन्ति, तस्माद् देवा अपप्रयन्ति । तद्वा अस्मै तद् ब्रूय्यते—यस्माद् देवा अपप्रयन्ति । तस्यानु वृद्धिं—यश्च वेद यश्च न,—अनुद्धृतमभ्यस्तमगादित्याहुः ॥ ७ ॥

अथ यः । पुराऽऽदित्यस्यास्तमयादाहवनीयमुद्धरति । यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपकृतेनोपासीत एवं तत् । स यस्योद्धृतमागच्छन्ति तस्याहवनीयं प्रविशन्ति तस्याहवनीये निविशन्ते ॥ ८ ॥

सायमग्निहोत्रस्याहवनीयविहरणमस्तमयात् प्रागव कर्तव्यमिति विधिमभिरित्य सिद्धवदनुवदति—न यः पुरेति । आहवनीयमुद्धरतीति । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणयेदित्यर्थः । एतदुपपादयितुं यजमानगृहं प्रति दधाना-मगमनमाह—एते वा इत्यादिना । एते खलु रश्मयः 'रश्मयः' 'त्रिभुवे देवा' 'अथ' 'यत्' 'परं भा' 'रश्मिना-मुपर्यवस्थितं सूर्याख्यं ज्योति' 'स प्रजापतिर्वा इन्द्रो वा' 'सन् ज्योतिः प्रजापत्यात्मकमिद्रात्मकं च विकल्पेन भवतात्यर्थः । 'तेऽन्मयात् प्रागवस्थिता त्रिभुवे देवा' अग्निहोत्रिणो यजमानस्य 'गृहान् आगच्छन्ति' ते यामता आहवनादानुद्धरणे संव्याययामाजान् निवर्त्तन्ते, उद्धृते त्वाहवनाये तं प्रविश्य निविशन्त इत्याह—स यस्यानुद्धृतमित्यादिना । तद्वा अस्मा इति । आगच्छानां देवानां यदगमनम् तत्र अस्मै यजमानाय तद् अग्निहोत्रं व्युदधते त्रिगतादिकं भवतात्यर्थः । तस्यानु वृद्धिमिति । 'तस्य' अग्निहोत्रस्य 'वृद्धिम्' अनुवृद्धयं, 'यश्च' एव 'वेद', 'यश्च' 'न वेद' ते सर्वे अनुद्धृतमाहवनायमभिरुष्यं सूर्योऽस्तमगादिति सर्वे निवृत्तीत्यर्थः ॥७॥

अथ यः पुरेति । आवसथेनोपकृतेनेति । आवसथेनोपकृतेनेति 'आवसथम्' आसनम् । तेनोपकृतेन व्याप्यन्तः श्रयः श्रयोपामनि, 'एव' 'सन्' अस्तमयात् प्राक् आहवनीयोद्धरणमित्यर्थः । निविशन्त इति 'निविश'—(पा० सू० । ३ । १७) इत्याग्नेयदर्प ॥ ८ ॥

स युत्सायमुस्तमिते जुहोति । (त्य) अग्नावेवेभ्य ऽएतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोत्यथ अत्प्रातरुदिते जुहोत्यभेतेभ्य ऽएवेभ्य ऽएतजुहोति तस्माद्दुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामह ऽइति ह स्माहासुरिर्ब्रह्मा शून्यमावसथमाहरेदेवं तदिति ॥ ९ ॥

द्वयं वा ऽइदं जीवनम् । (म्भू) मूलि चैवामूलं च तदुभयं देवानां सन्मनुष्या ऽउपजीवन्ति पशवो मूला ओपधयो मूलिन्यस्ते पशवो मूला ओपधीर्मूलिनीर्जग्वापः पीत्वा तत एव रसः सम्भवति ॥ १० ॥

स युत्सायमुस्तमिते जुहोति । (त्य) अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुह्वानि यदेपामिदं सद्दुपजीवामऽ इति स यत्ततो राज्याश्नाति हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तबल्यश्नाति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुह्वदशिता ॥ ११ ॥

स यत् सायमस्तमिते जुहोति-अग्नावेवेभ्य एतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोति । अथ पत्प्रातरुदिते जुहोति-अभेतेभ्य एवेभ्य एतजुहोति । तस्माद्दुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामह-इति ह स्माहासुरिः । यथा शून्यमावसथमाहरेद्-एवं तदिति ॥ ९ ॥

द्वयं वा इदं जीवनम्-मूलि चैवामूलं च । तदुभयं देवानां सन्मनुष्या उपजीवन्ति । पशवो मूलाः, ओपधयो मूलिन्यः । ते पशवो मूला ओपधीर्मूलिनीर्जग्वापः पीत्वा तत एव रसः सम्भवति ॥ १० ॥

स यत् सायमस्तमिते जुहोति-अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुह्वानि, यदेपामिदं सद्दुपजीवाम इति । स यत्ततो राज्याश्नाति, हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तबल्यश्नाति । हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुह्वदशिता ॥ ११ ॥

स यत् सायमित्यादि । निगदसिद्धम् । तस्माद्दुदितहोमिनामित्यादि । यस्मात् सूर्यदिनरूपा विधेदेवा उदयात् प्राक् अग्नी आसते, उदिते च सूर्ये सतोऽपगच्छन्ति, तस्मात् उदयात् पर प्रातर्होमं कुर्वताम् 'अग्निहोत्रं विच्छिन्नम्' एव भवति । कथं विच्छिन्नमित्यत ऊर्ध्वं दर्शयति-यथा शून्यमिति । 'यथा' आगतेऽतिथौ गृह्यसूत्रे सति 'शून्यं' सदावासस्थान प्रतिपन्नमिति न तर्जनीपानपानादिकम् 'आहरेत्' 'एवं' आहवनीयाद्रदिनरूपेण देवेषु 'तन्' उदितं सूर्यं प्रति गतेषु तदुद्देशेनाहवनीयहोम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतावेवास्तमितानुदितहोमौ प्रकारान्तरेण प्रशंसति-द्वयं वा इदमित्यादिना । देवानां सति । 'देवानां' स्यपूर्वं सतित्यर्थः । किं तत् ? मूलं किं वा मूल्युक्तम् ? एष रस इति । क्षीरतप्तको रस इत्यर्थः ॥ १० ॥

स यत्सायमस्तमित इति । अस्य रसस्य जीवनस्येति । मूल्युक्तोपनिष्पन्नस्य सर्वप्राणिजीवनहेतोः क्षीरतप्तकस्य रसस्य मागं प्रथमं 'देवेभ्यः' तत्त्वानिभ्यः 'जुह्वानि' पश्चात् तदुपयुक्तशेषैः सर्वैः कथम् 'उप

(त्राय) अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति । (त्य) अस्य रसस्य जीव-
नस्य देवेभ्यो जुह्वानि यदेपामिदं सुदुपजीवाम इति स यत्ततोऽह्ना-
श्नाति हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तवलयश्चाति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवामिहोत्रं
जुह्वदशिता ॥ १२ ॥

तदाहुः । समेवान्ये यज्ञास्तिष्ठन्तेऽग्निहोत्रमेव न सन्तिष्ठतेऽपि द्वादश-
संवत्सरसन्तवदेवाथेतदेवानन्तुं सायं हि हुत्वा वेदं प्रातर्होप्या-
मीति प्रातर्हुत्वा वेदं पुनः सायं होप्यामीति तदेतदनुपस्थितमग्नि-
होत्रं तस्यानुपस्थितिमन्वुपस्थिता ऽह्नाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपस्थितो
ह वै थिया प्रजया प्रजायते य एवमेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं वेद ॥ १३ ॥

अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति-अस्य रसस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुह्वानि-यदेपामिदं सुदुपजीवाम
इति । स यत्ततोऽह्नाश्नाति, हुतोच्छिष्टमेव तन्निरवत्तवलयश्चाति । हुतोच्छिष्टस्य ह्येवामिहोत्रं जुह्व-
दशिता ॥ १२ ॥

तदाहुः । समेवान्ये यज्ञास्तिष्ठन्ते, अग्निहोत्रमेव न सन्तिष्ठते, अपि द्वादशसंवत्सरम्-अन्तवदेव,
अथेतदेवानन्तम् । सायं हि हुत्वा वेदं-प्रातर्होप्यामीति । प्रातर्हुत्वा वेदं-पुनः सायं होप्यामीति ।
तदेतदनुपस्थितमग्निहोत्रम् । तस्यानुपस्थितिमन्वुपस्थिता इमाः प्रजाः प्रजायन्ते । अनुपस्थितो ह
वै थिया प्रजया प्रजायते-य एवमेतदनुपस्थितमग्निहोत्रं वेद ॥ १३ ॥

जीवम ' इति ' अननान्निप्रायेण पर्वणा ' अग्निहोत्र ' जुहुयादित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह-स यदिति ।
' तन ' अनो होमानन्तरं रात्र्या कालेन ' यत् ' अक्षितं भवति, ' तं ' सर्वं ' हुतोच्छिष्टमेव ' भुक्तं भवति ।
निरवत्तवलयीति । निष्कृष्यावचो बलिर्देवभागो यस्मात्, तन्निरवत्तवलयः । एवम् ' अग्निहोत्रं जुह्वत् ' पुरुष
हुतोच्छिष्टमथैव रात्रौ ' अक्षिता ' भोक्ता भवति ॥ १२ ॥

प्रातर्होमेऽप्यवनाह-अथ यदिति ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रहोम्यनरयज्ञवैलक्षण्येनासम्यितव्यं प्रतिपादयति-तदाहुरिति । ' अन्ये ' ज्योतिष्टोमादयो ' यज्ञा '
' सन्तिष्ठन्ते ' समाच्यत एव । यत्तु द्वादशसंवत्सरमात्रं सत्रम्, तदप्यवसानवदव, अग्निहोत्रं तु ' अनन्त '
अत्तरहितम् । तदेवानन्तं दर्शयति-सायं हीति । अस्ववमग्निहोत्रस्यातत्पितृव्यज्ञानम्, किं तत्र इत्याह-
तस्यानुपस्थितिमग्निहोत्रं । अनुपस्थिता पारसनातिरहिता । ' थिया ' ' अनुपस्थित ' अक्षरान्मात्रं,
सर्वदा संयुक्तं इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तद्गुग्वाधिश्चयति । शृतमसदिति तदाहुर्बर्हस्पदन्तं तर्हि शृतं तर्हि जुहुया-
दिति तद्वै नोदन्तं कुर्वाडुप ह दहेद्यदुदन्तं कुर्वाडप्रजज्ञि वै उत ऽउपदग्धं
तस्मान्नोदन्तं कुर्वात् ॥ १४ ॥

(द) अधिश्रित्यैव जुहुयात् । (द्य) यद्भवेत्तदग्रे उतस्तेन न्वेव शृतं
यद्देनदग्धावधिश्रयन्ति तेनोऽएव शृतं तस्मादधिश्रित्यैव जुहुयात् ॥ १५ ॥

(त्त) तद्वज्योतयति । शृतं वेदानीत्यथापुः प्रत्यानयति शान्त्यै न्वेव
उसस्यो चैव सर्वत्वायेदं हि यदा वृषत्यथोपघयो जायन्तऽ ओपधी-
र्जुग्वापः पीत्वा तत एव उसः सुम्भवति तस्माद् उसस्यो चैव सर्वत्वाय
तस्माद्यद्येनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेदुदस्तोकमाश्चोतयितवै ब्रूयाच्छा-
न्त्यै न्वेव उसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ १६ ॥

तद्गुग्वाधिश्चयति । शृतमसदिति । तदाहुः पर्वुदन्तं तर्हि शृतं तर्हि जुहुयादिति । तद्वै नोदन्तं
कुर्वात्, उप ह दहेद् यदुदन्तं कुर्वात्-अप्रजज्ञि वै रेत उपदग्धम्-तस्मान्नोदन्तं कुर्वात् ॥ १४ ॥

अधिश्रित्यैव जुहुयात् । यद्भवेत्तदग्रे रेतस्तेन न्वेव शृतम् । यद्देनदग्धावधिश्रयन्ति तेनो एव शृतम् ।
तस्मादधिश्रित्यैव जुहुयात् ॥ १५ ॥

तद्वज्योतयति-शृतं वेदानीति । अयापः प्रत्यानयति-शान्त्यै न्वेव, उसस्यो चैव सर्वत्वाय ।
इदं हि यदा वर्षति-अथोपघयो जायन्ते, ओपधीर्जुग्वाऽपः पीत्वा तत एव उसः सुम्भवति-तस्माद्
उसस्यो चैव सर्वत्वाय । तस्माद् यद्येनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेत्-उदस्तोकमाश्चोतयितवै ब्रूयात्-
शान्त्यै न्वेव उसस्यो चैव सर्वत्वाय ॥ १६ ॥

एवं पयसो होमसाधनत्वं विवाय तश्च दोहानान्तरमात्रावधिप्रयत्नं विधत्ते-तद्गुग्वाधिश्चयेतीति । 'शृत-
मसत्' पक्वं मवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । "शृतं पाके" (पा. सू. ६ । १ । २७) इति निगम्यते । कियद-
वधिकः पाक इत्याशङ्क्य तत्रैकं मतमुपन्यस्यति-तदाहुरिति । 'यर्हि' यस्मिन् काले तन् पयः 'उदन्त'
पाकवशाद्गुग्वात् तद्गुग्वात् सुदुमुदवद् भवति, 'तर्हि' तस्मिन् काले तच्छृतं भवति । तद्वज्योतयेन पयसा 'जुहुयात्'
इत्यर्थः । तदेतन्निधिष्य पञ्चान्तरमाह-तद्वा इति । उप ह दहेत् एव । को दोष इति, तत्राह-अप्रजज्ञीति ।
रेतः सानुनं होतत् पयः तव 'उपदग्धम्', अप्रजज्ञि अप्रजननशीलम्, प्रजोपपादकं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कथं तर्हि दग्धव्यमित्याह-अधिश्रित्यैवेति । अधिश्रयणानन्तरमेव 'जुहुयात्', न तु पाकेनोदन्तं कुर्यात् ।
नन्वशृतस्य होमयोग्यत्वं नास्तीति चेत् तत्राह-यन्वेवेति । पयसोऽग्निरेतस्य प्राणान्नातम्-"तस्याऽऽ-
रेतः प्रासिञ्चत् तत् पयोऽभवत्"- (शं० प० २ का० २ अ० ४ ब्रा० १६ कं.) इति । तथा चाग्निरेत-
स्यादेव पयः शृतनेव मर्वाद्वा । अतश्चात्रावधिप्रयत्नमात्रादेव तच्छृतं भवतीति तद्वज्योतयेन जुहुयादित्यर्थः ॥ १५ ॥

तद्वज्योतयतीति । ज्वालानुक्तेन दर्भापेण अवाङ्मुलं प्रकाशतीत्यर्थः । अयापः प्रत्यानयतीत्यादि,
स्पष्टम् । उदस्तोकमाश्चोतयितवा इति । उदकस्य विन्दुरश्वोतयितव्य आसेत्कव्य इति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

१-युक्तेन दग्धमाह यार्हकवेऽधिश्रयणानन्तरं निरञ्जानम्" इति वा धो सु. ५।१।६। २-दत्तस्य' होतव्यम्' इ पा. ।

(श्राय) अथ चतुर्ह्वयति । चतुर्धा विहितं हीदं पयोऽयं समिधमाद्युपोऽद्रवति समिद्धोमायैव सोऽनुपसाद्य पूर्वामाहुतिं जुहोति स अद्युपसाद्येद्यया अस्माऽअशनमाहरिष्यन्त्स्यात्तदन्तरा निदध्यादेवं तदथ अद्युपसाद्य अथा अस्माऽअशनमाहरोत्तस्माऽआहुत्यैवोपनिदध्यादेवं जुहुपसाद्योत्तडां नानावीर्येऽपुर्वेनेऽएतत्करोति मनश्च ह वै व्याक्चैते ऽआहुतीं तन्मनश्चैवैतद्वाचं च व्यावर्तयति तस्मादिदं मनश्च व्याक्च समानमेव समानेव ॥ १७ ॥

स वै द्विरग्नौ जुहोति । द्विरुपमार्ष्टि द्विः श्राश्राति चतुर्ह्वयति तद्दश दशाक्षरा वै विराट् वै अस्तुद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १८ ॥

अथ चतुर्ह्वयति, चतुर्धा विहितं हीदं पयः । अथ समिधमादायोदाद्रवति-समिद्धोमायैव । सोऽनुपसाद्य पूर्वामाहुतिं जुहोति । स यदुपसाद्येद्य यया यस्मा अशनमाहरिष्यन्त्स्यात्, तदन्तरा निदध्याद् एवं तत् । अथ यदनुपसाद्य-यया यस्मा अशनमाहरोत् तस्मा आहुत्यैवोपनिदध्याद् एवं तत् । उपसाद्योत्तरां नानावीर्यं एवंने एतत् करोति । मनश्च ह वै वाक् चैते आहुती । तन्मनश्चैवैतद्वाचं च व्यावर्तयति । तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेव समानेव ॥ १७ ॥

स वै द्विरग्नौ जुहोति, द्विरुपमार्ष्टि, द्विः श्राश्राति, चतुर्ह्वयति, तद्दश । दशाक्षरा वै विराट् । विराट् वै यज्ञः । तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १८ ॥

अथ चतुर्ह्वयतीति । चतुर्धा विहितं हीति । चतुर्व्यः स्तन्मनो दुग्धत्वात् चतुर्धा विहितत्वात् । समिद्धोमायैवेति । समिद्धोमा हीनार्थमुर्वात्तपयस्कायां वैकृत्यां कुचि एकां समिधमुपरि निधाय गार्हपत्यदेशाद् दाहवर्तनीं प्रतिगच्छेदित्यर्थः । गन्वा च तस्मिन्नाहवनीयापरमागं होमद्रव्यम् ' अनुपसाद्य ' अन्निधाय, इन्ते पूर्वैव गार्हपत्यदेशाद् दाहवर्तनीयं प्रतिगच्छेत् पूर्वामाहुतिं जुहुयात् ' होम्यनुपसादयति '—इति यदुपसादन तैत्तिरीयके सप्तम्यात् । तदनुच तस्यासुक्ताः पृथग्लेनोपगदयति-स यदुपसाद्येदिति । अन्तरा निदध्यादिति, योक्तुमुपविष्टस्य पुरस्थित पात्रवन्नाय मध्ये मार्गे अशनं द्विसितमन्नादिकं निदध्यान् ' एव ' ' तत् ' उपसादनमित्यर्थः । अनुपसादनव्यात्तुगुण्यनाह-यदनुपसाद्येति । एव प्रथमामाहुतिं हुत्वा उपसादनपुरश्चरनेव द्वितीयामाहुतिं जुहुयादिति विषये-उपसाद्योत्तरामिति । जुहोतीत्यनुपसङ्गः । एवमनुपसादनोपसादनद्वयवर्धनमेदादिते आहुतीं ' नानावीर्यं ' नानासामर्थ्यं एव करोतीत्यर्थः । एते अनुपसादनोपसादने प्रकरोतन्तरेण प्रशसति-मनश्च ह वा इति । ' व्याक्चयति ' धर्ममेदेन पूयकं करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

होमोमार्जनमादोम्यपानाम् सङ्घापां सनुचिष्य प्रशसति-स वै द्विरिति । विराट् वै यज्ञ इति । सर्वप्रवृत्ति-भूतव्यक्रिष्टोमस्य शतलोत्रियाप्येतेन विराट्सम्पन्नेनैव विराट्त्वमित्यर्थः । अनयो सुव्योमार्जनमादानोत्तरे-हितयोः स्योत्तमयोमत्वात् तयोर्विधिरजेतव्यः ॥ १८ ॥

१-अद्युपसाद्येद्यया । का. श्री. सु. ४ । २१४ । २-अहोपोपसादयति, इतिवदेव हीदयति । होम्यनुपसादयति, अन्त-
जीवदेव हीदयति । इत्युपसादयति, इतिवदेव हीदयति । टी. श्र. २ । १ । १ । १ । १ ।

कृद्दृशो जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः सन्त्यय यदुपमादिं
तुत्पितृषु चौषधीषु च जुहोति तस्मात्पितरश्चौषधश्च सन्त्यय यद्दृत्वा
प्राश्नुति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सन्ति ॥ १९ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पराभूता वै ता एवमेवेतद्वा ऽइमाः
प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञमुखऽआभजति तेनो ह पशवोऽन्वाभक्ता यन्म-
नुष्यानु पशवः ॥ २० ॥

तद्दु होवाच ब्राह्मवल्क्यः । (लक्यो) न वै यज्ञ इव मुन्तवै पाकयज्ञ
ऽऽव वाऽइतीदृश् हि बुदन्यास्मिन्यज्ञे सुच्यवद्यति सर्वं तदग्नौ जुहो-
त्यथेतदग्नौ हुत्वोत्सृज्याचामति निर्लेदि तदस्य पाकयज्ञस्येवेति तदस्य
रूपं पशव्यो हि पाकयज्ञः ॥ २१ ॥

स यदग्नौ जुहोति-तद्देवेषु जुहोति-तस्माद्देवाः सन्ति । अय यदुपमादिं-तत्पितृषु, चौषधीषु च
जुहोति-तस्मात्पितरश्चौषधश्च सन्ति । अय यद्दृत्वा प्राश्नुति-तन्मनुष्येषु जुहोति-तस्मान्म-
नुष्याः सन्ति ॥ १९ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः-पराभूता वै ताः । एवमेवेतत्-या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ-
मुख आभजति । तेनो ह पशवोऽन्वाभक्ताः-यन्मनुष्यानु पशवः ॥ २० ॥

तद्दु होवाच ब्राह्मवल्क्यः-न वै यज्ञ इव मुन्तवै पाकयज्ञ इव वा इति, इदं हि बुदन्यास्मिन्यज्ञे सुच्य-
वद्यति सर्वं तदग्नौ जुहोति । अथेतदग्नौ हुत्वोत्सृज्याचामति, निर्लेदि । तदस्य पाकयज्ञस्येवेति ।
रूपं पशव्यो हि पाकयज्ञः ॥ २१ ॥

तेषां होमोपमार्जनप्राशनानामुपयोगमाह-स यदिति । देवाः सन्तीति । अग्नौ प्रक्षिप्तेनाग्निहोत्रविधो-
पचितावयवाः सन्तः सर्वदा विपन्त इत्यर्थः । पितृषु चौषधीषु चेति । तत्र प्रथमोपमार्जनेन ओषधीनां वृत्तिः
द्वितीयेन पितृणामिति द्रष्टव्यम् । औषधश्च सन्तीति । सर्वदा विपन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

या वै प्रजा इति । ' अनन्वाभक्ताः ' मागरहिताः, ' ताः पराभूताः ' खड्ग । अत एव प्राशने सति ' या
इमाः ' सर्वाः प्रजाः ' यज्ञमुखे ' यज्ञानां मुखभूतेऽग्निहोत्रे यजमान आहुतिभाग्युक्ताः करोतीत्यर्थः । कस्ताहिं
पशूनां मग इति, तत्राह-तेनो हेति । ' मनुष्यान् अनु ' मनुष्याधीनतया यतो गवाघाः ' पशवः ' तिष्ठन्ति,
तेनैव कारणेन मनुष्यद्वारा तेऽपि भाग्युक्ता इत्यर्थः ॥ २० ॥

अस्याग्निहोत्रस्य यज्ञवल्क्याभिमतं पाकयज्ञत्वमुपन्यस्यति-तद्दु होवाचेति । न खल्वग्निहोत्रहोमो दर्शापूर्णमा-
सादिपशवत् केवल्ययज्ञत्वेन मुन्तव्यः, अय खलु पाकयज्ञ इव भवति ' इति ' शब्दे वाक्यंसमाती । एतद्दु-
पगद्यति-इदं हीति । इदं खल्वग्निहोत्रं ब्रह्ममाण्युत्पम् ' तत्र पशव्यावदानादिकं (कर्म) केवलो यज्ञवर्मः

सुपैकाहुतिरेवाग्ने । आमेनामूं प्रजापतिऽजुहोडय युदेतु ऽएतत्पुश्वेनाग्नि-
यन्ताग्निर्षोऽयं पवते सूर्यस्त्रस्मादेवा द्वितीयाहुतिर्हूयते ॥ २२ ॥

सा या पूर्वाहुतिः । साग्निहोत्रस्य देवता तस्मान्तस्य जुहोत्यय योत्तरा
स्विष्टकृद्वाजनमेव सा तस्मान्नानुत्तराद्रे जुहोत्येवा हि द्विक् स्विष्टकृत-
स्त्रन्मिथुनार्पवेषा द्वितीयाहुतिर्हूयते द्रन्द्धर्हि मिथुनं प्रजननम् ॥ २३ ॥
तद्द्रयुजंते ऽआहुती । भृतं चैव भविष्यच्च जातं च जनिष्यमाणं जगत्
जाशा चाद्य च शुश्रु तद्वयमेवानु ॥ २४ ॥

(न्या) आत्मेतु भूतम् । (म) अद्वा हि तद्यद्भूतमुद्दो तद्यदात्मा
प्रजेतु भविष्यद्वनद्वा हि तद्यद्भविष्यद्वनद्दो तद्यत्प्रजा ॥ २५ ॥

सुपैकाहुतिरेवाग्ने यामेनामूं प्रजापतिऽजुहोद् । अय युदेतत्पुश्वेनाग्नि-
यन्ताग्निर्षोऽयं पवते सूर्य-
स्त्रस्मादेवा द्वितीयाहुतिर्हूयते ॥ २२ ॥

सा या पूर्वाहुतिः साग्निहोत्रस्य देवता । तस्मान्तस्य जुहोति । अय योत्तरा-
स्विष्टकृद्वाजनमेव सा ।
तस्मान्नानुत्तराद्रे जुहोति । एवा हि द्विक् स्विष्टकृतः । तन्मिथुनार्पवेषा द्वितीयाहुतिर्हूयते । द्रन्द्धर्हि
मिथुनं प्रजननम् ॥ २३ ॥

तद्द्रयुजंते आहुती भृतं चैव भविष्यच्च, जातं च जनिष्यमाणं च, आगतं च आशा च, अद्य
च शुश्रु, तद्वयमेवानु ॥ २४ ॥

आत्मेव भूतम् । अद्वा हि तद्-यद्भूतम् अद्दो तद्-यदात्मा । प्रजेतु भविष्यत् । अनद्वा हि
तद्-यद्भविष्यत् अनद्दो तद्-यद्भूतम् ॥ २५ ॥

अग्नौ विप्रिदन्वा विप्रिदवसोषुस्य विप्रिनिर्मथ आचमननिऽहनादिक पाकपञ्चम, तस्याग्निहोत्रस्य
पाकपञ्चम्य तयो रूपम् । अन्वेवन्, किं तत् इत्याह-तदस्येति । 'तन्' पाकपञ्चमम् 'अन्व' अग्निहोत्रस्य
'रूप पञ्चमम्' एतन्मो हिनन्, एतन्मो निमाधनमित्यर्थं ॥ २१ ॥

सुपैत्यादि । 'अन्व' विप्रहृष्टं 'यान्' आहुति 'प्रजापति' सुत्रिकाडे प्रथमम् 'अजुदेत्' 'सैवा'
'एका' अग्निहोत्रस्य पूर्वाहुति । अनन्तराद् 'यत्' अग्निशानुपूर्वा 'पथा' पथान् 'इव' 'आग्निन्त'
अवस्थिता अनन्तरानुत्तरा एवा द्वितीयाहुतिरित्यर्थं ॥ २२ ॥

तत्र पूर्वाहुतिरग्निहोत्रस्य प्रधानदेवताप्रतिष्ठा इत्याह-सा येति । द्वितीया तु स्विष्टकृत्यार्पणेत्याह-अयु
येति । एवा हि द्विगिति । 'स्विष्टकृत' 'स्विष्टकृदाहुते' 'उत्तराद्रे' यथाक्रमेण 'भूतमेव मतिष्यच्च'-इत्यादि
वक्ष्यमाण इत्यामक इत्यर्थं ॥ २३ ॥

तद्द्रयुजंते । भूतमित्यादि । 'भूतम्' अजानकालावच्छिन्नम् 'मतिष्यन्' आमाभिकालावच्छिन्नम् ।
एव जनादिषु पोत्यन् । आशा येति । आशागोचर प्रत्ययमित्यर्थं । अद्य च शुश्रुति । वर्तमानागत-
काळौ । एव बहुविध 'तद्द्रयुजंते' एतद्वाक्येन यथाक्रमेण आहुतीं मयन इत्यर्थं ॥ २४ ॥

अय तयोशाहुती सन्त्यकालान्तरं विरमन् भूतमविष्यदादिद्वन्द्वत्सामन्त्राकारवन्, अनदानाकारवन्
एव दशयति-आत्मेव भूतमित्यादिना आमा स्वरं दिशा 'एव' भूतम्, यच्च भूतम् तद् 'अद्वा', अनु-

(जाऽऽत्मै) आत्मैव जातम् । (म) अद्वा हि तद्यज्ञातमद्वा तद्यदात्मा
प्रजैव जनिष्यमाणमुनद्वा हि तद्यजनिष्यमाणमनद्वा तद्यत्प्रजा ॥ २६ ॥

(जाऽऽत्मै) आत्मैवागतम् । (म) अद्वा हि तद्यदागतमद्वा तद्यदात्मा
प्रजैवाद्यानद्वा हि तद्यदाद्यानद्वा तद्यत्प्रजा ॥ २७ ॥

(जाऽऽत्मै) आत्मैवाद्य । (द्या) अद्वा हि तद्यदद्याद्वा तद्यदात्मा प्रजैव
इवोऽनद्वा हि तद्यच्छवोऽनद्वा तद्यत्प्रजा ॥ २८ ॥

सा या पूर्वाहुतिः । सात्मानमभिहूयते तां मन्त्रेण जुहोत्यद्वा हि तद्यन्म-
न्त्रोऽद्वा तद्यदात्माऽथ योत्तरा सा प्रजामभिहूयते तां तूर्णीं जुहोत्यनद्वा
हि तद्यत्तूर्णीमुनद्वा तद्यत्प्रजा ॥ २९ ॥

आत्मैव जातम् । अद्वा हि तद्-यज्ञातम् अद्वा तद्-यदात्मा । प्रजैव जनिष्यमाणम् । अनद्वा
हि तद्-यजनिष्यमाणम् । अनद्वा तद्-यत्प्रजा ॥ २६ ॥

आत्मैवागतम् । अद्वा हि तद्-यदागतम् अद्वा तद्-यदात्मा । प्रजैवाद्या । अनद्वा हि तद्-
यदाद्या अनद्वा तद्-यत्प्रजा ॥ २७ ॥

आत्मैवाद्य । अद्वा हि तद्-यद्य । अद्वा तद्यदात्मा । प्रजैव श्वः । अनद्वा हि तद्-श्वः
अनद्वा तद्-यत्प्रजा ॥ २८ ॥

सा या पूर्वाहुतिः सात्मानमभिहूयते । तां मन्त्रेण जुहोति । अद्वा हि तद्-यन्मन्त्रः । अद्वा तद्-
यदात्मा । अथ योत्तरा सा प्रजामभिहूयते । तां तूर्णीं जुहोति । अनद्वा हि तद्-यत्तूर्णीम् ।
अनद्वा तद्-यत् प्रजा ॥ २९ ॥

भूतत्वात् प्रत्यक्षम् । एवमात्मनो भूतस्य च अद्वात्वसाम्यादात्मा भूतमिति तादात्म्यमित्यर्थः । “ प्रजैव मवि-
ष्यदिति ” प्रतिज्ञा । तदुपपादनम्-अनद्वा हीत्यादि । ‘ अनद्वा ’ अप्रत्यक्षम्; प्रजामविष्यतोऽप्रत्यक्षत्व-
साम्यात् तादात्म्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

एवम् आत्मैव जातमित्यादिषु द्वन्द्वान्तरेषु योजना ॥ २६ ॥

आत्मैवागतमिति । आत्मप्रजारूपेण अद्वातदारूपेण आहुतां सुत्वा इत्येते, स आद्वात्सु मन्त्रोऽपि
देवताप्रकाशकत्वात् तथा ॥ २७ ॥

आत्मैवाद्येति । अद्येति वर्तमानकालः, श्व इत्यागामिकालः ॥ २८ ॥

सा या पूर्वाहुतिरिति । ‘ तां ’ पूर्वाहुतिं मन्त्रेण जुहुयादित्यर्थः । उच्यते इति मन्त्रिष्यजनिष्यमाणानां
अनागताद्यात्मकप्रजास्यानीया, सा चानद्वात्सु; अमन्त्रकत्वमपि तथेति, तूर्णीं तु मन्त्रिष्यजनिष्यमाणानां
आत्मकप्रजास्यानीया, सा चानद्वात्सु; अमन्त्रकत्वमपि तथेति तूर्णीमेव सा होतव्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

स जुहोति । (त्य) अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेत्यथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्सत्येनैव हूयते यद्वा ह्येव सूर्योऽस्तमेत्यथ अग्निज्योतिर्यदा सूर्योऽवदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्वद्रे सत्येन हूयते तद्देवान्वाच्छति ॥ ३० ॥

तद्देवैवारुणये ब्रह्मवर्चसुकामाय तक्षानूवाचामिर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसी हेतु भवति य एषुं विद्वानग्निर्वा इति जुहोति ॥ ३१ ॥

तद्दस्त्येव प्रजननस्येव रूपम् । (म) अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति तद्दुभयतो ज्योती उेतो देवतया परिगृह्यात्युभयतः परिगृहीतं वै उेतः प्रजायते तद्दुभयत एष्वेतत्परिगृह्य प्रजनयति ॥ ३२ ॥

स जुहोति—“ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ”—(वा० सं० अ० ३ मं १०) इति । अथ प्रातः—“ सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ”—(वा० सं० अ० ३ मं ११) इति । तद्द सत्येनैव हूयते । यद्वा ह्येव सूर्योऽस्तमेति—अथाग्निज्योतिः । यदा सूर्य उदेति—अथ सूर्यो ज्योतिः । यदि सत्येन हूयते तद् देवान् गच्छति ॥ ३० ॥

तद्देवैवारुणये ब्रह्मवर्चसुकामाय तक्षानूवाच—“ अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः ”—(वा. सं. अ. ३।१२) इति । ब्रह्मवर्चसी हेतु भवति, य एषुं विद्वानग्निर्वा इति जुहोति ३१ । तद्दस्त्येव प्रजननस्येव रूपम्—“ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ”—(वा. सं. अ. ३. मं. १३) इति । तद्दुभयतो ज्योती उेतो देवतया परिगृह्याति । उभयतः परिगृहीतं वै उेतः प्रजायते, तद्द उभयत एष्वेतत्परिगृह्य प्रजनयति ॥ ३२ ॥

काठकपेठसि ध्वंस्या आहुतेः क्रमेण मन्त्र दर्शयति—स जुहोतीति । मन्त्रयोः सत्यत्वं च मुद्रादपि तुमर्षसद्भावमाह—यदा हीयादिना । अस्तह्न सूर्योऽग्निमेवानुप्रविशताति एतावन्मिज्योतिरूपो भवति, पुनरथत्त सूर्यमग्निरुप्रविशतीत्यग्नि सूर्यो ज्योतिरूपो भवति । अतश्च कालरूपे अग्निज्योति सूर्यो ज्योतिरिति (वा. सं. अ. ३।१०।११) परेतन्मन्त्रवाक्यद्वयं तन् समवेतार्थत्वात् सत्यम् ॥ ३० ॥

अनयो वायुप्राणहोमिषोऽग्निर्ब्रह्मणोऽग्निः कर्तव्यतोऽग्न्यात्तुगस्तर मन्त्रविशेषी दर्शयति—तद्द इति । अग्निज्योतिः सूर्यो ज्योतिरिति चत्वारो वर्धेन्द्रान्दामिधेयस्य तेजस प्रतिपादका, अत एवाग्न्या भन्त्वान्वा जुहन्त पुरुषस्य ब्रह्मणेऽऽस्ययत सत्यम् । तद्दुक् कात्यायनेन—“ अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसुकामस्य ”—इति (वा. यो. सू. ४।३२२) ॥ ३१ ॥

तद्दस्त्येवैवदि । तस्मिन् होममन्त्रे प्रजननस्य रूपनिव 'रूपम्' विद्यते । ज्योतिरित्यग्निधेय मन्त्रेऽनस्यत

(त्य) अथ प्रातः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तुदुभयतो ज्योती उेतो देवतया परिगृह्णात्युभयतः परिगृहीतं वै उेतः प्रजायते तुदुभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति तत्प्रजननस्य रूपम् ॥ ३३ ॥

तुदु होवाच जीवलश्चेलकिः । (गुं) गर्भमेवाराणिः करोति न प्रजनयतीति सुऽएतेनैव सायं जुहुयात् ॥ ३४ ॥

(डु) अथ प्रातः । (ज्यो) ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहेति तुदुहिर्द्वा ज्योती उेतो देवतया करोति बहिर्द्वा वै उेतः प्रजातं भवति तुदेन-त्प्रजनयति ॥ ३५ ॥

तदाहुः । (र) अग्नावैतत्सायं सूर्यं जुहोति सूर्यं प्रातरग्निमिति तद्वै तुदुदितहोमिनामेव यदा ह्येव सूर्योऽस्तमेत्यथाग्निर्ज्योतिर्यदा

अथ प्रातः “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा”-(वा.सं. अ. ३।९।१।२) इति । तुदुभयतो ज्योती रेतो देवतया परिगृह्णाति । उभयतः परिगृहीतं वै रेतः प्रजायते, तद् उभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति । तत् प्रजननस्य रूपम् ॥ ३३ ॥

तद् होवाच जीवलश्चेलकिः । “ गर्भमेवाराणिः करोति न प्रजनयति ” इति । स एतेनैव सायं जुहुयात् ॥ ३४ ॥

अथ प्रातः “ ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ”-(वा. सं. अ. ३ मं. ९) इति । यद् बहिर्द्वा ज्योती रेतो देवतया करोति । बहिर्द्वा वै रेतः प्रजातं भवति तदेनत् प्रजनयति ॥ ३५ ॥ तदाहुः-अग्नावैतत्सायं सूर्यं जुहोति, सूर्यं प्रातरग्निमिति । तद्वै तुदुदितहोमिनामेव । यदा ह्येव

‘ रेतः ’ ‘ उभयतः ’ ‘ देवतया ’ देवतावाधिपदाभ्यां ‘ परिगृह्णाति ’ उभयतः परिगृहीतत्वं रेतमः प्रजनन-रूपम् । अतः “अग्निर्ज्योतिः”-“सूर्यो ज्योतिः”-(वा.सं. अ. ३।९।१।२।) इति मन्त्रयोः प्रजननरूपसद्भावात् तान्मां होमे प्रजासम्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तद् होवाचेत्यादि । एलकस्य पुत्रः ‘ ऐलकिः, ’ ‘ जीवलः ’ इति तस्य नाम । गर्भमेवेति । काल-इत्येवपि ज्योतिर्दशन्दस्य देवतावाधिपदगृहीतत्वात् रेतः परिगृहीतमन्तरवस्थितं गर्भावस्थमेव भवति; न तु प्रजा-रूपेणोत्पद्यत इत्यादिः तद्बोधोपन्यासः, स एतेनेत्यादि. तत्परिहारः ।

“अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” (वा.सं.अ.३।९।४) इत्येतेनैव सायं जुहुयात् । तेन गर्भो धृतो भवति । प्रातःकाले तु “ ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ”-(वा. सं. अ. ३।९।९) इत्यनेन मन्त्रेण होमे सति रेतोरूपस्य ज्योतिर्दशन्दस्य हिर्द्वा रणात् अन्तर्गतो गर्भो बहिः ‘ प्रजातं भवति ’ ॥ ३४ ॥

अथ प्रातरिति । स्पष्टम् ॥ ३५ ॥ तदाहुरिति । अग्नावैतदिति । अग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रेण जुहत् ‘ अग्नावेव ’ सन्त सूर्यं ‘ जुहोति ’

सूर्य उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्नास्य सा परिचक्षेयमेव परिचक्षा वज्रस्ये नाङ्गा देवतायै ह्युते याऽग्निहोत्रस्य देवताऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति तत्र नाम्रये स्वाहेत्यथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्र न सूर्याय स्वाहेति ॥ ३६ ॥

(त्य) अनेनैव जुहुयात् । (त्त) सजूदेवेन सवित्रेति तत्सवितृमत्प्रसवाय सजू रात्र्येन्द्रवत्येति तद्वाच्या मिथुनं करोति सेन्द्रं करोतीन्द्रो हि वज्रस्य देवता जुषाणो ऽग्निर्वेतु स्वाहेति तदग्रये प्रत्यक्षं जुहोति ॥ ३७ ॥

(त्य) अथ प्रातः । सजूदेवेन सवित्रेति तत्सवितृमत्प्रसवाय सजूरूपसेन्द्रवत्येत्यहेति वा तद्वा वाषसा वा मिथुनं करोति सेन्द्रं करोतीन्द्रो

सूर्योऽस्तमेति-अथाग्निर्ज्योतिः । यदा सूर्य उदेति-अथ सूर्यं ज्योतिः । नास्य सा परिचक्षा । इयमेव परिचक्षा-यत् तस्यै नाङ्गा देवतायै ह्युते याऽग्निहोत्रस्य देवता । “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा”-इति, तत्र नाम्रये स्वाहेति । अथ प्रातः । “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा”-इति, तत्र न सूर्याय स्वाहेति ॥ ३६ ॥

अनेनैव जुहुयात्-“सजूदेवेन सवित्रा”-(वा.सं. अ. ३ म. १०) इति, तत् सवितृमत्प्रसवाय । “सजू रात्र्येन्द्रवत्या”-इति । तद् रात्र्या मिथुनं करोति । सेन्द्रं करोति, इन्द्रो हि वज्रस्य देवता । “जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा”-(वा.सं. अ. ३ मं. १०) इति, तद् अग्रये प्रत्यक्षं जुहोति ॥ ३७ ॥

अथ प्रातः “सजूदेवेन सवित्रा”-(वा. सं. अ. ३ मं. १०) इति, तत् सवितृमत्प्रसवाय । “सजूरुषसन्द्रवत्या”-(वा. सं. अ. ३ मं. १०) इति, अद्वा-इति वा । तद् अद्वा वाषसा

तथा च ज्योतिरशब्द सूर्यवचन । प्रातः काले सूर्ये सन्तमसि जुहोति । अतः सूर्यो ज्योतिरिति ज्योतिरशब्दोऽग्निवचन । अतो यथापठितान्यामेव सन्त्राम्या होम इत्यभिप्राय । तदुदितहोमिनामित्यादि । ‘तत्’ उक्तविधानात्, ‘उदितहोमिनामेव,’ नादुदितहोमिना सम्भवति । कथमिति चेत्, उच्यते-सूर्यं हस्तज्ञाने ‘अग्निर्ज्योतिः’ प्रकाशमानो भवति, उदिते त्वामेवदेनसन् इत्यमान् सूर्यश्च प्रकाशमान् भवति । तस्मात् “अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः”-इति मन्त्रनिष्ठात्वात्प्राग्निहोत्रहोमस्य अत्रौ पूर्वोक्तरूप (श० प० २ ब्र० २. प्र० १ ब्रा० ३४ क.) गर्भमेव करोति, न प्रजनयतीति एवमुक्त्वा निन्दा नास्तीत्यर्थः ।

सर्गुदितहोमस्य एवाश्रयणीय इत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरमाह-इयमेव परिचक्षेति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अग्रये स्वाहा’, ‘सूर्याय स्वाहा’ इति तस्यै देवतायै प्रत्यक्षं न ह्युते, किन्तु “अग्निर्ज्योतिः-सूर्यो ज्योतिः”-इति प्रथमान्तत्वेन सम्प्रदानविमक्तेरभावाद् देवतात्वस्य परोक्षमेवास्य पक्षस्य निन्देत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एव निन्दानिन्दा प्रदर्श्य, अनिन्या पश्चान्तरमाह-अनेनैवेति । तदुक्तम् सूक्तता-“प्रदीप्तमभिजुहोति अग्निर्ज्योतिरग्निं सजूरिति वा”-इति (वा० म० अ० ३ । ९ । १०) (का० ब्रौ० सू० ४ । १२८) ।

द्वि यजुस्य देवता जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहेति तत्सूर्याय प्रत्यक्षं जुहोति तस्मादेवमेव जुहुयात् ॥ ३८ ॥

(त्रि) ते होचुः । को न इदं होष्यतीति ब्राह्मण ऽप्येति ब्राह्मणेदं नो जुहु-
यीति किं मे ततो भविष्यतीत्यग्निहोत्रोच्छिष्टमेवेति स धृत्सुचि परिशि-
नष्टि तदाग्निहोत्रोच्छिष्टमुय युत्स्थाल्यां यथा परीणद्दो पुनर्वृत्तपदवत्तजु-
स्मात्तद् ऽएव कश्च पिवेत्तद्दे तद्ब्राह्मणः पिवेदग्नौ ह्यधिश्रयन्ति तस्मात्
त्राब्राह्मणः पिवेत् ॥ ३९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् २-३ । (३ । १)

वा मिथुनं करोति । सेन्द्रं करोति । इन्द्रो हि यज्ञस्य देवता । “जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा”-
(वा. सं. अ. ३ मं. १०) इति, तत् सूर्याय प्रत्यक्षं जुहोति । तस्मादेवमेव जुहुयात् ॥ ३८ ॥

ते होचुः-“ को न इदं होष्यति ”-इति । ब्राह्मण एवेति । ब्राह्मण ! “ इदं नो जुहुषि ” इति,
“ किं मे ततो भविष्यति ” इति, “ अग्निहोत्रोच्छिष्टमेव ” इति । स यत् सुचि परिशिनष्टि तद्,
अग्निहोत्रोच्छिष्टम् । अयं यत् स्थाल्याम्-यथा परीणद्दो निर्वपेद् एवं तत् । तस्मात्तद् य एव कश्च
पिवेत् । तद्दे तद्ब्राह्मणः पिवेत् । अग्नौ ह्यधिश्रयन्ति । तस्मात्त्राब्राह्मणः पिवेत् ॥ ३९ ॥

इति अग्निहोत्रे होमविधिः ।

तत् सवित्रमदित्यादि, सुग्मम् । प्रत्यक्षं जुहोतीति । ‘ जुषाणः ’ इति. मेवमानं ‘ अग्निः ’ ‘ वेतु ’
कामयतामिति प्रतिपादनात् अग्नेरहोम. प्रत्यक्ष इति प्रागुक्तात् पश्चाद् वैश्वानरमित्यर्थः । प्रातः कालीनमन्त्रे-
ऽन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति शिष्टस्य स्थालीमध्यस्थपपसो ब्राह्मणानां पान विधिसुः ततोऽन्य एव ब्राह्मणोऽग्निहोत्रहोमस्वाव्युर्थिति
प्रतिपादयति-ते होचुरित्यादिना । अथ यत् स्थाल्यामिति । अग्निहोत्रहोममाचनभूताया सुचि यत् इत-
शिष्टम्, तस्यैव ‘ दि प्राश्रान्ति ’ इति प्राशन विहितम्; यत् स्थाल्यामवशिष्यते, तत् नाग्निहोत्रोच्छिष्टम् । तत्र
दृष्टान्तः-यथा परीणद् इति । परितो नद् परिश्रितं धान्यदूर्णं शकटस्वोत्तरं स्थापितम्, यथा तस्मादविधो
निर्वापयितुं तद्गत धान्यं न जेष्यते, किन्तु पुनरपि यागान्तरयोन्वमेव । ‘ एव ’ ‘ तद् ’ स्थाल्या पद इत्यर्थः ।
तथा चात्वयोरैव तत् पानमिति नियमाभावात् य. कोऽपि ब्राह्मणस्तन् पिवेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचितेन माध्वीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यनिबन्धनात्प्रथमब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥ २-३-१ ॥

१-अनामिक्या द्विः प्राशानि । का. धी. सू. ५ । ३४० । २-‘पानेकीतम्’ इति क. पा । ३-स्थाल्याः परिशिनष्टि तद्ब्राह्मणः
पिवेत् । का. धी. सू. ५ । ३२५ ।

एता ह वै देवता योऽस्ति । तस्मिन्वसन्तीन्द्रो यमो राजा नडो नैपिधो-
ऽनश्रन्त्साङ्गमनोऽसन्पाशंसवः ॥ १ ॥

(स्त) तद्वा ऽएषुऽएवेन्द्रः । (न्द्रो) युदाहवनीयोऽथैषु ऽएव गार्हपत्यो
यमो राजाऽथैषु ऽएव नडो नैपिधो बुदन्वाहाव्वपुचनस्तद्यदेतमुहरहर्दक्षिणत
ऽआहरन्ति तस्मादाहुऽहरहर्वे नडो नैपिधो यमश्च राजानं दक्षिणत
उपनयतीति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ य ऽएषु सभायामग्निः । (रे) एषु ऽएवानश्रन्त्साङ्गमनस्त-
द्यदेतमुनशित्वेषोपसङ्गच्छन्ते तस्मादेषोऽनश्रन्तुय यदेतदुस्मोद्गत्य
परावपन्त्येषु ऽएवासन्पाशंसवः स यो ह्युमेतद्वेदेयं नुष्येत्ता देवता व्यस-
न्तीति सुव्वान्द्वैतौल्लोकाञ्जयति सुव्वान्द्वैताननुसञ्चरति ॥ ३ ॥

उपस्थानम् ।

एता ह वै देवता-योऽस्ति तस्मिन्वसन्ति-इन्द्रो, यमो, राजा नडो नैपिधः, अनश्रन्त्साङ्गमनः,
अमन् पानवः ॥ १ ॥

तद्वा एष एवेन्द्रो-यदाहवनीयः । अथैष एव गार्हपत्यो यमो राजा । अथैष एव नडो नैपिधो-
यदन्वाहावपुचनः । तद्यदेतमुहरहर्दक्षिणत आहरन्ति । तस्मादाहुः-अहरहर्वे नडो नैपिधो यमं
राजानं दक्षिणत उपनयतीति ॥ २ ॥

अथ य एष सभायामग्निः-एष एवानश्रन्त्साङ्गमनः । तद् यदेतमुनशित्वेषोपसङ्गच्छन्ते-

अथानुपस्थान विधिमुपस्थानश्रौतश्च देवतारूपवामाह-एता ह वा इति । ' योऽस्ति ' दो यजमानो
विद्यत तस्मिन् ' एता ' कश्चनाना देवता निवसन्ति । तस्यै ' इन्द्र', यम, नड, नैपिध " इति । निश्व-
दद्यान्निमित्तं प्रसिद्धो राजा । ' अनश्रन्त्साङ्गमन ' इति सन्वोऽभिरुपते ' अमन् पानवः'-इत्यवस्था ॥ १ ॥

एवं त्विच्छाना स्वरूपप्रतिरूपेण तद्वा एतन्दिना विद्यते । ' अन्वाहवपुचन ' अग्नि, ' एष एव ' ' नड ' नड, ' नैपिध ' - इति निरूप । निश्विधरावम्य च नमस्य, दक्षिणमेध साम्नाह-तयदिति ।
अग्निरेतद्दोमनात् ' एतन् ' अन्वाहवपुचन ' यद् ' यम्यान् ' दक्षिणत अहरह कहरति ' तस्मादेव
' नैपिध ' नन्वोऽपि यमस्य राजा ' दक्षिणत ' उपगा उतीति लोकप्रतिहारवर्ष ॥ २ ॥

अथ य एष सभायामग्निः, एष एवानश्रन्ति । ' एष ' सन्वोऽग्नि, अनश्रन्तैव प्रजा सन्ती एष-
मन् इति व्युत्पत्ता अनश्रन्त्साङ्गमनव यत्साङ्गमन इति च पदद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थ । भस्मोद्गत्येति ।

१- इत यमो नडो नैपिध इति । ' तस्मिन्वसन्तीन्द्रो यमो ' इति च ऊ. पा. । २-अनश्रन्त्साङ्गमन इति यदन्वाहावपुचन इति यद्वेदे ॥ ३ एषुऽएवेन्द्रो-इ० ब्रा० १० । ४-अवस्था श्रव
हेतुं । वामाह एतन्वत् । ऊ. श्रं. सू ४ । ३०५ । ५-भस्मोद्गत्येति । काशी सू ४ । ३०८ ।

तेषामुपस्थानम् । बुदेव सायं प्रातराहवनीयमुप च तिष्ठत ऽबुप उास्ते
तुदेव तस्योपस्थानमुथ बुदेव प्रतिपठेत्य गार्हपत्यमास्ते वा शेते वा तुदेव
तस्योपस्थानमुथ बुत्रैव संव्रजन्नन्वाहार्यप्रचनमुपस्मरेत्तुदेव तं मनसोपति-
ष्ठेत तदेव तस्योपस्थानम् ॥ ४ ॥

(मु) अथ प्रातः । (३) अनुशित्वा मुहूर्त्तं सभायामासित्वापि कामं
पुल्ययेत् तुदेव तस्योपस्थानमुथ बुत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत्तुदेव तस्यो-
पस्थानमेवमु हास्यैता देवता ऽबुपस्थिता भवन्ति ॥ ५ ॥

तस्मादेवोऽनश्रन् । अथ यदेतद् भस्मोद्धृत्य परावपन्ति, एष एवान् पांसवः । स यो ह्वेमेतद्दे-
५ एवं मय्येता देवता वसन्तीति ' सर्वान् ह्वेर्तोलोकान् जपति, सर्वाँल्लोकाननुसञ्चरति ॥ ३ ॥

“ तेषामुपस्थानम् ” । यदेव सायं-प्रातराहवनीयमुप च तिष्ठते, उप चास्ते-तदेव तस्योप-
स्थानम् । अथ यदेव प्रतिपठेत्य गार्हपत्यम् आस्ते वा शेते वा-तदेव तस्योपस्थानम् । अथ यत्रैव
संव्रजन्नन्वाहार्यप्रचनमुपस्मरेत्-तदेव तं मनसोपतिष्ठेत, तदेव तस्योपस्थानम् ॥ ४ ॥

अथ प्रातरनुशित्वा मुहूर्त्तं सभायामासित्वापि कामं पुल्ययेत्-तदेव तस्योपस्थानम् । अथ
यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत्-तदेव तस्योपस्थानम् । एवमु हास्यैता देवता उपस्थिता भवन्ति ॥५॥

गार्हपत्याहवनीयादिगणं मम उद्गृह्य मन्, प्रातरं च आवमये ' परावपन्ति ' । एष एवासन्निति । मत्सन्ः
पासुनुत्पन्वान् ' पासवः ' मत्सन्ःपाः पासुनम्प्रविनश्च । एवं पदानामग्नीनामिन्द्रादिदेवानाम्मरुत्व प्रतिपाद्य
एतदेतु- फलमाह-स य इति ॥ ३ ॥

तेषामुपस्थानमिति । वदयत इति शेष- । आहवनीयस्य सर्वापेऽपेऽस्थानमासन वा क्रियते, ' तदेव तस्यो-
पस्थानम् ' तन्वाग्नेस्मद्देवोपस्थानमित्यर्थः । प्रतिपठेत्य आहवनीयमागत्य प्रतिनिवर्त्य गार्हपत्यमग्निं यदासन
वा शसनं वा क्रियते ' तदेव तस्योपस्थानम् ' । संव्रजन्निति । यत्र देशान्तरे प्रवसपजमानः अहरहः पाठक-
समये न सायनभूत स्वकीयान्वाहार्यप्रचनं स्वयम्, तत्रैव ' त मनसोपतिष्ठेत ' ' तदेव तस्योपस्थानम् ' अग्नि-
होत्रं स्वाद्गम्यापि तस्य सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ प्रातरिति । सभायामासित्वेति । भोजनान् प्रागेव ' मुहूर्त्तं ' ' सभायान् ' उपविश्य, पशान्
यथेच्छ ' पुल्ययेत् ' परिगमनं कुर्वीत ' तन् ' आमन ' तस्य ' मन्वाग्नेः ' उपस्थानम् ' । उद्धृतमस्मोपनि-
गमनमेव आवसथ्योरुत्थापनम् (का. श्रौ. सू. ४ । ३७७) ॥ ५ ॥

१-मात्र प्रातराहवनीयस्य सनोपस्थाने । का. श्रौ. सू. ४ । ३७४ । यामयनं वा गार्हपत्ये । का. श्रौ. सू. ४ । ३७५ । २-सर्ववस्त्र-
मयोपस्थानं दक्षिणाग्निम् । का. श्रौ. सू. ४ । ३७६ । ३-०६ श्रेष्ठं चतुर्थी विभक्तिं दृष्टव्या ।

यजमानदेवृत्यो वै गार्हपत्यः । (त्योऽथै) अथैषु भ्रातृव्यदेवृत्यो यदन्वा-
हार्यपचनस्तस्मादेतं नाहरहराहरेयुर्नु इ वा ऽअस्य सपत्ना भवन्ति युस्त्वेवं
विदुष एतं नाहरहराहुरन्त्यन्वाहार्यपचनो वा ऽएषुः ॥ ६ ॥

(५) उपवसथु ऽएवेनमाहरेयुः । (युं) युत्रैवास्मिन्यक्ष्यन्तो भवन्ति
तयो हास्यैषोऽमोषायाहृतो भवति ॥ ७ ॥

नवावसिते वैनमाहरेयुः । (स्तु) तुस्मिन्पचेयुस्तद्ब्राह्मणा ऽअश्री-
युर्बुधु तन्न विन्देद्यत्पचेदपि गोरेव दुग्धमधिथ्रयितवै ब्रूयात्तस्मिन्ब्राह्म-
णान्पापयितवै ब्रूयात्पापीयाधुँसो इ वा ऽअस्य सपत्ना भवन्ति युस्त्वेवं
विदुष एवं कुर्वन्ति तस्मादेवमेव चिकीर्षेत् ॥ ८ ॥

यजमानदेवृत्यो वै गार्हपत्यः । अथैषु भ्रातृव्यदेवृत्यो यदन्वाहार्यपचनः । तस्मादेतं नाहरहराहरेयुः
न इ वा अस्य सपत्ना भवन्ति । यस्त्वेवं-विदुष एतं नाहरहराहुरन्ति-अन्वाहार्यपचनो वा एषः ॥ ६ ॥
उपवसथु एवेनमाहरेयुः । यत्रैवास्मिन्यक्ष्यन्तो भवन्ति । तयो हास्यैषोऽमोषायाहृतो भवति ॥ ७ ॥
नवावसिते वैनमाहरेयुः । तस्मिन् पचेयुः, तद् ब्राह्मणा अश्रीयुः । यद्यु तन्न विन्देद् यत् पचेद्,
अपि गोरेव दुग्धमधिथ्रयितवै ब्रूयात्, तस्मिन् ब्राह्मणान् पापयितवै ब्रूयात् । पापीयासो इ वा
अस्य सपत्ना भवन्ति, यस्त्वेवं-विदुष एवं कुर्वन्ति । तस्मादेवमेव चिकीर्षेत् ॥ ८ ॥

यदेतदन्वाहार्यस्याहरेर्दक्षिणत आहरणम्, तदुपवसथु एवाहनि कर्त्तव्य नाव्येति विहित्तुतह-यजमान-
देवृत्यो वा इति । अहरहराहरेणे यजमानस्य शत्रुदहमन्वन्विता भवन्तियथै । “अन्वाहार्यपचनः”-इति
पौत्रिका सङ्गा, तस्मात् सोऽन्वाहार्य ॥ ६ ॥

उपवसथु इति ओदनो यस्मिन्नेहनि अग्नौ पक्तव्य । तत्रैवोपवसथेऽहनि तस्मैऽहरण कर्त्तव्यमिति
अमोषायेति । सप्रणो ननायेवर्थ ॥ ७ ॥

पथान्तरमाह-नवावसथेवेति । नव आवसथो नवावसथ नूनं स्थानम् । प्राय 'एतय' अन्वाहार्यप-
चनम् 'आहरेयु' । आहरणप्रयोनमाह-तस्मिन्निनि । यद्यु तद्वावन्देदिति । पत्न्यालाभे गोर्दुग्ध्या एव
तस्मिन्नतो 'अधिथ्रयितवै' अधिथ्रयितु 'ब्रूयान्' तुमर्थे तवै प्रत्यय । (पा० सू० ३।१।२) एवञ्चान्वा-
हार्यपचनस्याहरेर्दक्षिणत आहरणमित्येव पठ । यत्तु देशान्तरे प्रवक्तु यजमान अहरह पक्वमपरेतमाधनमूत
स्वर्वापमन्वाहार्यपचन स्मरत् उपवसथु एवेति द्वितीय, नवावसथेवेति तृतीय । सूत्रज्ञाऽयुक्तम्-“आहरणमकेषा-
मुपवसथे नवावसथे वा तस्मिन् पचेयुस्त्वस्य, पाक्वामारे गो पयोऽधिथ्रयितवै ब्रूयान् 'इति' एवञ्चान्वाह-
र्यपचनस्य न प्रतिदिवमन्हरण किञ्चनसथे नवावसथे वेति यदुक्तम् तस्य पत्न्याह-पापीयान् इति ।
अन्वाहार्यपचनस्य भ्रातृव्यन्धानीयत्वात् तस्य प्रतिदिवमन्हरणामावात् शत्रुदहयो भवन्तियथै ॥ ८ ॥

१-“नवावसथे”-इति एकम् । २-अन्वाहारणम् । का. श्री सू. ४।३०५ । ३-एकयजुरसथे । का. श्री सू. ४।३०६ ।
४-एवञ्चान्वाह-इ इ वा । ५-अमोषाव-इ इ वा । ६-नववसथे वा । का. श्री सू. ४।३०७ । ७-तस्मिन्पचेयुस्त्वस्य ।
का. श्री सू. ४।३०८ । ८-यजमानस्य गो एवाऽधिथ्रयितवै ब्रूयान् । का. श्री सू. ४।३०९ ॥

(त्त) तद्यत्रैतत्प्रथमं सुमिद्धो भवति । धूप्यत ऽइव तर्हि हैपु भवति रुद्रः स युः कामयेत यथेमा रुद्रः प्रजा ऽअश्रद्धयेव त्वत्सहसेव त्वन्निघातमिव त्वत्सचत ऽएवमन्नमद्यामिति तर्हि इ सु जुहुयात्प्राप्नोति हेवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वांस्तुर्हि जुहोति ॥ ९ ॥

(त्यु) अय यत्रैतत्प्रदीप्ततरो भवति । तर्हि हैपु भवति वरुणः स युः कामयेत यथेमा वरुणः प्रजा गृह्णन्निव त्वत्सहसेव त्वन्निघातमिव त्वत्सचत ऽएवमन्नमद्यामिति तर्हि इ सु जुहुयात्प्राप्नोति हेवैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वांस्तुर्हि जुहोति ॥ १० ॥

(त्यु) अय यत्रैतत्प्रदीप्तो भवति । (त्यु) उच्चैर्धूमः परमया जूत्या वल्बलीति तर्हि हैपु भवतीन्द्रः स युः कामयेतेन्द्र ऽइव श्रिया यज्ञसा स्यामिति तर्हि इ सु जुहुयात्प्राप्नोति हेवैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तुर्हि जुहोति ॥ ११ ॥

तद्यत्रैतत् प्रथमं समिद्धो भवति—धूप्यत इव तर्हि हैपु भवति रुद्रः । ' स युः कामयेत '—यथेमा रुद्रः प्रजा अश्रद्धयेव त्वत्, सहसेव त्वत्, निघातमिव त्वत्, सचते—' एवमन्नमद्यामिति ' तर्हि इ स जुहुयात् । प्राप्नोति हेवैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ९ ॥

अय यत्रैतत्प्रदीप्ततरो भवति—तर्हि हैपु भवति वरुणः । ' स युः कामयेत—' यथेमा वरुणः प्रजा गृह्णन्निव त्वत्, सहसेव त्वत्, निघातमिव त्वत्, सचते—' एवमन्नमद्यामिति ' तर्हि इ स जुहुयात् । प्राप्नोति हेवैतदन्नाद्यं—य एवं—विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १० ॥

अय यत्रैतत् प्रदीप्तो भवति—उच्चैर्धूमः परमया जूत्या वल्बलीति—तर्हि हैपु भवतीन्द्रः स युः

अथाहवनीयाग्निर्वस्वाविशेषमुपजाय्य रुद्रवरुणेन्द्रादिदेवतारूपता नुवेस्तात्कलाय काम्यान् होमकालानाह—तद्यत्रैतदेति । काष्ठैः सन्निहोऽग्निर्पदा प्रथम धूमापनानो भवति तस्मिन् समये एष रुद्रात्मको भवति । यथेमा रुद्र इति । ' यथा ' खजु ' रुद्रः ' इमा, ' सर्वाः ' प्रजाः ' ' अश्रद्धयेव त्वत् ' अप्रियेणैव एकवारम्, ' सहसेव त्वत् ' बलात्कारेणैव एकवारम्, तथा ' निघातमिव त्वत् ' प्रजाणा हननमिव एकवारम्, ' सचते ' समवेति; ' एवन् ' एवाह सर्वन् ' अन्नम् ' उपसहस्य ' अद्यान् ' मक्षयेयम् ' इति ' य. कामयेत ' ' सः ' यजमानः ' तर्हि ' तस्मिन् रुद्रावस्थेऽग्नौ ' जुहुयात् ' इत्यर्थः । एवमुक्तत्वापि योज्यम् ॥ ९ ॥

अय यत्रैतत् प्रदीप्ततरो भवतीति । प्रदीप्तास्य आहवनीयो बर्हतात्मकः । ' गृह्णन्निव ' त्वदिति । बर्हो हि पापांस्ती प्रजाः आत्मीयैः पार्यैः ' गृह्णन्निव ' भवति, तद्वदयनपि सर्वमन्नाद्यमुत्पादयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अय यत्रैतत् प्रदीप्तो भवतीति । उच्चैर्धूम इति । यस्यामवस्थायामाहवनीयः प्रदीप्तः सजुहोतधूमो मूला महता वेगेन ' वल्बलि—' इति ' एव शस्त्रायते, तदवस्थोऽग्निर्निद्रात्मक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१—' प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने अत्रासु निद्वत्येव सहस्रमिमास्तत् । का. धी. सू. ४. ३६० । २—धूप्यत इव भवति । इ. का. पा. ॥ ३—भुविशान्वेति गृह्णन्निव सहस्र । का. धी. सू. ४. ३६१ ॥ ४—प्रदीप्ततरो भवत्युक्तत्वात् । का. धी. सू. ४. ३६२ ।

(त्सु) अथ युत्रैतत्प्रतितसुमिव । तिरुश्चीवाञ्चिः सधुंशाम्यतो भवति
तर्हि ह्येषु भवति मित्रः स युः कामयेत मैत्रेणेदमन्नमद्यामिति युमाहुः सुर्वस्य
वाऽअयं ब्राह्मणो मित्रं न वा ऽअयं कुञ्चतु दिनस्तीति तर्हि ह स जुहुया-
त्प्राप्नोति ह्यैतदन्नाद्यं य ऽएवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १२ ॥

(त्सु) अथ युत्रैतदुद्गाराश्चाकुर्यन्त ऽइव । तर्हि ह्येषु भवति ब्रह्म स युः
कामयेत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति तर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति ह्यैतदन्नाद्यं य
ऽएवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १३ ॥

(त्स्ये) एतेषामेकथं संवत्सरमुपेतंत् । (त्स्य) स्वयं जुह्वद्यदि
वास्यान्यो जुहुयाद्यु योऽन्यधान्यथा जुहोति यथाप्रो वाभिखनन्नन्यद्वा-
न्नाद्यथं स सामि निवर्तेतं तदय यः सार्धं जुहोति यथाप्रो वाभिखन-
न्नन्यद्वान्नाद्यं तृक्षिप्रेऽभितृन्त्यादेवं तत् ॥ १४ ॥

कामयेत— इन्द्र इव श्रिया यज्ञमा स्यात् इति । तर्हि ह स जुहुयात् । प्राप्नोति ह्यैतदन्नाद्यं-
य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ११ ॥

अथ परैतत् प्रतितसुमिवेति । तिरुश्चीवाञ्चिः संशाम्यतो भवति, तर्हि ह्येषु भवति मित्रः । स यः
कामयेत— मैत्रेणेदमन्नमद्यामिति 'यमाहुः—सर्वस्य वा अयं ब्राह्मणो मित्रम् । न वा अयं कंचन
दिनस्तीति । तर्हि ह स जुहुयात् । प्राप्नोति ह्यैतदन्नाद्यं—य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १२ ॥

अथ युत्रैतदुद्गाराश्चाकुर्यन्त इव—तर्हि ह्येषु भवति ब्रह्म । स यः कामयेत—ब्रह्मवर्चसी स्यामिति
तर्हि ह स जुहुयात् । प्राप्नोति ह्यैतदन्नाद्यं—य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १३ ॥

एतेषामेकं संवत्सरमुपेतं—स्वयं जुह्वत, यदि वाऽस्यान्यो जुहुयात् । अथ योऽन्यधान्यथा
जुहोति—यथाप्रो वाऽभिखनन्, अन्यद्वात्नाद्यम्, स सामि निवर्तेत—एवं तत् । अथ यः सार्धं जुहोति—
यथाप्रो वाऽभिखनन्, अन्यद्वात्नाद्यम्—तत् क्षिप्रेऽभितृन्त्यात् एवं तत् ॥ १४ ॥

अथ परैतत् प्रतितसुमिवेति । कोष्ठे दग्धेषु 'सशाम्यन्' अत्रे अवि, 'प्रतितसु' निष्ठितसु
'स' ऊर्ध्वोऽपेगमानानेव 'निरधीव' भवति तदस्यापन्न आहवनीयो मित्र इत्यर्थः । एतदवस्थहोमे
योग्यमधिकारिणसाह—यमाहुर्इति । ब्रह्मणस्य यजमानस्य होमकाले इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ युत्रैतदुद्गाराश्चाकुर्यन्त इवेति । सर्वासु पत्राकसु निष्ठितसु केवलमहात् अर्च्यं दोष्यन्ते,
तस्यामवस्थायात् 'एव' अग्नि 'ब्रह्म' परब्रह्मको 'भवति' ॥ १३ ॥

एतेषामेकमित्यादि । 'एतेषा' रद्रायकभ्याविशेषाण मध्ये 'एक' 'सवत्सर' सवत्सरपर्यन्त निर-
न्तरमुत्तिष्ठेत् । 'यदि' यजमान 'स्वयम्' एवाग्निहोत्र 'जुह्वन्' भवति 'अन्यो वा' 'अर्च्यु

१-अग्निः श्रयदग्धे मैत्राकस्य । का श्री सू ४ । ३६३ । २-ऊर्ध्वोऽपेगमेन रश्मि इव भवति । इति क पाठः

३-अत्रेऽपि वाऽप्यमलसु मन्त्रवर्चसुचामत्य । का श्री सू ६ । ३६४ ॥

(३) अत्रयो इ वा ऽएता ऽअत्रायस्य यद्वाहुतयः । (यो) अधि द्वेवे-
त्तद्वाद्यं तृणति युऽएवं विद्वानग्निदोष्टं जुहोति ॥ १५ ॥

सा वा पूर्वाहुतिः । (स्तु) ते देवा ऽअथ योत्तरा ते मनुष्या ऽअथ
यत्सृष्टि परिशिनष्टि ते पशवः ॥ १६ ॥

स वै कनीय ऽइव पूर्वाग्नाहुतिं जुहोति भूय इयोत्तरां भूय इव सृष्टि
परिशिनष्टि ॥ १७ ॥

स यत् कनीय ऽइव पूर्वाग्नाहुतिं जुहोति कनीयाथ्सो हि देवा मनु-
ष्येभ्यो ऽथ यद्रूयऽइयोत्तरां भूयाथ्सो हि मनुष्या देवेभ्योऽथ यद्रूय
ऽइव सृष्टि परिशिनष्टि भूयाथ्सो हि पशवो मनुष्येभ्यः कनी-
याथ्सो इ वाऽअस्य भार्या भवन्ति भूयाथ्सः पशवो यु एवं विद्वान-
ग्निदोष्टं जुहोति तद्वै समृद्धं यस्य कनीयाथ्सो भार्या ऽअसन्भ-
याथ्सः पशवः ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । (३२) तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।
इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ।

अत्रयो इ वा एता अत्रायस्य यद्वाहुतयः । अभि द्वेवेत्तद्वाद्यं तृणति-य एवं विद्वानग्निदोष्टं जुहोति १५
सा वा पूर्वाहुतिः-ते देवाः । अथ योत्तरा-ते मनुष्याः । अथ यत्सृष्टि परिशिनष्टि-ते पशवः १६
स वै कनीय इव पूर्वाग्नाहुतिं जुहोति । भूय इयोत्तराम्, भूय इव सृष्टि परिशिनष्टि ॥ १७ ॥

स यत् कनीय इव पूर्वाग्नाहुतिं जुहोति-कनीयांसां हि देवा मनुष्येभ्यः । अथ यद् भूय इवो-

जुहुवान्, उभयोरप्येव सवन्तरनिर्देशः । यस्तु संवत्सरस्ये उक्तनिवन् परिशिनष्टि 'अन्वय' प्रतिदिवसे
प्रकारान्तरं 'जुहोति', तस्य दोषं दृष्टान्तपुरस्कारह-ययेति । 'अन्' अन्विध्य वार्ताद्वादिक् 'खन्' 'अन्वद्'
'ब्रौहिषवादिक्' अत्राय वा 'सन्पादयन्' 'सति' अर्हन्ते 'यथा निवन्ते' 'एवम्'
एव 'तन्' अन्यथाऽग्निदोष्टं हवनमित्यर्थः ।

संवत्सरस्येवन्ते निरुत्तरं पक्षं पूर्वो यजनान्मोदिष्टकन्वतिनाह-अथ य इति । 'सर्द्ध' सह,
नैतरेभ्यं 'यः' संवत्सर 'जुहोति', सिद्धमन्त् । 'अत्रायन्' 'अग्निदोष्टि' स उपादनार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
पूर्वोत्तराहुतिर्नमोपवशिष्टस्य चोदरोत्तरं मूरस्वं विधाय प्रतिमादयति-सा येषादिता ॥ १६ ॥ १७ ॥
स यत् कनीय इति । भार्या भवन्तीति । मर्त्त्याः प्रजा भवन्तीत्यर्थः । तद्वै समृद्धमिति । यत्र सृष्टि
मोक्षानामर्थसम्पन्नं मोक्षसम्पत्तिर्भूयसी, तन् सृष्टि समृद्धमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मावकीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयजुस्तनयप्रपाठकान्त्ये द्वितीये काण्डे

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् । (२-३-२) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणं । तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

हरिः ॐ । यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः सृजे । स यत्राग्निं सृजे स इदं
जातः सर्वमेव दग्धुं दध्रेऽदृष्ट्येवाविलुमेव ता यास्तार्हि प्रजाऽआसुस्ता
हेन^१ सृष्टेऽग्निं दधिरे सोऽतितिक्षमाणः पुरुषमेवाभ्येषाय ॥ १ ॥

स होवाच । न वा ऽअहमिदं तितिक्षे हुन्त त्वा प्रविशानि तं मा जन-
यित्वा विभृद्दि स युथैव मां त्वमस्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यस्येवमेवाहं
त्वाममुष्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यामीति ॥ २ ॥

तथेति तं जनयित्वाऽविभः । स यदग्नीऽआधत्ते तदेनं जनयति तं जन-
यित्वा विभर्ति स यथा ह्वेषु एतमस्मिँल्लोके जनयित्वा विभृत्यैवमु
ह्वेषु ऽएतममुष्मिँल्लोके जनयित्वा विभर्ति ॥ ३ ॥

सराम्-भूयासो हि मनुष्या देवेभ्यः । अथ यद् भूय इव सृचि परिशिनाष्टि-भूयासो हि पशवो मनु-
ष्येभ्यः । कनीयासो ह वा अस्य भार्या भवन्ति, भूयासः पशवः । य एव विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ।
तद्वै समृद्धम् । यस्य कनीयासो भार्या असन्, भूयासः पशवः ॥ १८ ॥

यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः सृजे । स यत्राग्निं सृजे स इदं जातः सर्वमेव दग्धुं दध्रे । इत्ये-
वाविलुमेव ताः-यास्तार्हि प्रजा आसुः । ता ईनं सृष्टेऽग्निं दधिरे । सोऽतितिक्षमाणः पुरुषमेवाभ्येषाय ११

स होवाच-“ न वा अहमिदं तितिक्षे, हुन्त त्वा प्रविशानि, तं मा जनयित्वा विभृद्दि स यथैव
मा त्वमस्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यति एवमेवाहं त्वाममुष्मिँल्लोके जनयित्वा भरिष्यामीति ॥ २ ॥

तथेति तं जनयित्वाऽविभः । स यदग्नी आधत्ते-तदेनं जनयति-तं जनयित्वा विभर्ति । स यथा ह्वे-
षु एतमस्मिँल्लोके जनयित्वा विभर्ति, एवमु ह्वेषु एतममुष्मिँल्लोके जनयित्वा विभर्ति ॥ ३ ॥

अथैतयोर्गोह्वेषु याहकनीययोरेभ्योरुपस्थान विधिं सु प्राग्ब्रह्मिन्ते आथानाग्निहोत्रे समुच्चिन्त्य क्रमेण स्नोति-यत्र
वा इत्यादिना । यदा खलु प्रजापतिः प्रजा सृष्टवान्, तदा 'अग्निम्' इममपि सन्तर्त । ' स ' च ' जात '
अग्नि ' सर्वम् ' 'इदं' जगद् ' दग्धुम् ' ' दध्रे ' उद्युक्तो बभूव, 'रति' इदं सर्वं जगद् व्याकुलमभूदित्यर्थः ।
ता ईनमिति । ' एनम् ' अग्निम् । सोऽतितिक्षमाण इत्यादि । ' अतितिक्षमाण ' प्रजाभिधिकीर्षित
पेषणमसहमान कर्मधिकारण ' पुष्पम् ' अभिजगामेत्यर्थः ॥ १ ॥

स होवाचेति । अभिगम्य किमुक्त्वानिति, तदाह-न वा अहमिति । 'तितिक्षे' सोऽहु शत्रोमि । निगद-
सिद्धमन्वन् ॥ २ ॥

एवमतिना प्रार्थित, 'तया' 'रति' अग्नीहोत्र्य पुरुषेण तथैवानुष्ठितमिति दर्शयति-स यदग्नी इत्यादिना ॥२॥

तद्यु साम्युद्वासयेत । सामि हास्मै सु ग्लायति स युथा ह्वैषु एतस्मा
ऽअस्मिँल्लोके सामि ग्लायत्येवमु ह्वैषु एतस्मा ऽअस्मिँल्लोके सामि
ग्लायति तुस्माद्यु साम्युद्वासयेत ॥ ४ ॥

स युत्र म्रियते । युत्रैनमग्नावभ्यादधति तुडेपोऽग्नेरधिजायते सु ऽएष
पुत्रः सुन्पिता भवति ॥ ५ ॥

तस्मादेतद्विषाणाभ्यनूक्तम् । (७५) शतमिद्यु शरदोऽअन्ति देवा युत्रा
नश्चक्रा जरुसं तनूनाम् ॥ पुत्रासो युत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या-
रीरिपतायुर्गन्तोऽिति पुत्रो ह्येष सन्तः पुनः पिता भवत्येतद्यु तद्यस्मा-
दग्नीऽआदधीत ॥ ६ ॥

तत्र साम्युद्वासयेत । सामि हास्मै स ग्लायति । स युथा ह्वैषु एतस्मा अस्मिँल्लोके सामि
ग्लायति-एवमु ह्वैषु एतस्मा अस्मिँल्लोके सामि ग्लायति । तस्मान्न साम्युद्वासयेत ॥ ४ ॥

स यत्र म्रियते-यत्रैनमग्नावभ्यादधति-तडेपोऽग्नेरधिजायते । स एष पुत्रः सन् पिता भवति ॥ ५ ॥
तस्मादेतद्विषाणाभ्यनूक्तम्-“शतमिद्यु शरदो अन्ति देवाः । युत्रा नश्चक्रा जरुसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति । मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तोः”-इति ।
(वा.सं.अ. २५ मं. २२) पुत्रो ह्येष सन्तः पुनः पिता भवति । एतद्यु तद्-यस्मादग्नी आदधीत ॥ ६ ॥

एवमन्याधानेन जनितस्याग्नेर्भरणं विधाय, तस्य मरणात् प्राक् उदासन निवेद्यति-तत्रेति । ‘सामि’ मध्ये
यद्यस्मिँल्लोके ‘उदासयेत्’ विसृजेत्, तर्हि ‘अस्मै’ यजमानाय ‘सः’ अग्निः ‘सामि’ अर्हन्लानियुक्तो भवति ।
स मध्येत्यादि । इह लोके येयमस्मिँल्लानि, सा आमुष्मिँल्लयजमानान्गानेर्ह्यनुर्भवतीत्यर्थः । तस्मादामरणान्तम्
अग्निर्ह्येष इति निगमयति-तस्मादिति । (फौ. श्रौ. सू. २ ॥ १०८) ॥ ४ ॥

स यत्रेति । यत्रैनमग्नाविति । ‘एनं’ मृतं यजमानं पैतृमेधिकविधिना अग्नौ प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । ‘सः’
‘एषः’ अग्निः । पुत्रः सन् पिता भवतीति । यजमानस्य जीवनापरस्थायाग्नाधानेनोत्पादितत्वाद्भिस्तस्य
पुत्रः, मरणार्पूर्वन्तु तस्मादग्नेर्यजमानस्य जनात् पुत्र एव तस्य पिता भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पुत्रस्य सतः पितृव्यं विरुद्धमित्याशङ्क्य काश्चित्प सवाद्यति-तस्मादिति । ‘ऋषिणा’ मन्त्रेण । स
च “शतमिद्यु शरदः” इत्यादिकः (अ. स. १ । ७९ । ९) । तस्य चायमर्थः-‘हे देवाः !’ ‘अन्ति’
अन्तिके, मनुष्याणां सर्वाणि आयुष्मन् परिकल्पिताः ‘शतं’ शतसङ्ख्याका एव ‘शरदः’ सवत्सराः खलु ‘यत्र’
यस्मिन् आयुषि शतसंवत्सरे ‘तनूनां’ शरीराणां ‘जरुसं’ जरां ‘चक्रा’ कृतवन्तः, ‘यत्र’ च ‘पुत्रासः’
सन्तोऽपि अणयोत्पादानेन पितरो भवन्ति, ‘न.’ अस्माकं तत् आयुः ‘गन्तोः’ गमनात् पूर्वं ‘मध्या’ मध्ये
मा रीरिपत् हिंसन मा कृषत इति । पुत्रो ह्येष सन्निति । मानुषस्य यजमानस्य ‘एषः’ अग्निः आधाना-

१-“इति सर्वानुवेदमादात्मपत्त इत्यंगारान् प्राक् करोति” इति मंत्रभाष्ये कर्त्तव्यता धृतिः । अथि च । अग्न्युत्तमं ह्येषो
कृत्यते इत्युपक्रम्य “शरदा वा स एष भवति योऽग्नीनासन्नति” इति । “शरः अग्निः” अग्निधारण पुरश्चर्यम् ।

तद्वा ऽएष एव मृत्युः । (बुं) बु ऽएष उपति तद्यदेष्ट ऽएव मृत्युस्त-
स्माद्वा ऽएतस्मादव्वाच्यः प्रजास्ता प्रियन्तेऽथ याः पुराच्यस्ते देवा-
स्तस्माद् तेऽमृतास्तस्येमाः सुर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिता
यथाश्वोऽश्वभिधान्या वार्भीगुभिर्वैवमस्येमाः सुर्वाः प्रजा रश्मिभिः
प्राणेष्वभिहितास्तस्माद् रश्मयः प्राणानभ्यवतायन्ते ॥ ७ ॥

स यस्य कामयते । तस्य प्राणमादायोदेति सु प्रियते स यो हैतं मृत्यु-
मनतिमुच्याथासुं लोकमेति यथा देवास्मिँल्लोके न संयतमाद्रियते यदा
यदैव कामयतेऽथ मारयत्येवमु देवास्मिँल्लोके पुनः पुनरेव प्रमारयति ॥८॥
स युत्सायमुस्तमिते द्वे ऽआहुती जुहोति । तदेताभ्यां पूर्वाभ्यां
पद्मचामेतस्मिन्मृत्यो प्रतिष्ठत्यथ अत्रातऽनुदिते द्वे ऽआहुती जुहोति
तदेताभ्यामुपराभ्यां पद्मचामेतस्मिन्मृत्यो प्रतिष्ठति सु ऽएनमेष्ट ऽउद्युक्ते-

तद्वा एष एव मृत्युः—य एष उपति । तद् यदेष्ट एव मृत्युः—तस्माद्, या एतस्मादव्वाच्यः प्रजास्त
प्रियन्ते । अथ याः पुराच्यन्ते देवाः । तस्माद्वा तेऽमृताः । तस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्व
भिहिता । यथाऽश्वोऽश्वभिधान्या वार्भीगुभिर्वैवमस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः
तस्माद् रश्मयः प्राणानभ्यवतायन्ते ॥ ७ ॥

न यस्य कामयते—तस्य प्राणमादायोदेति—स प्रियते । स यो हैतं मृत्युमनतिमुच्य, अथा
लोकमेति—यथा देवास्मिँल्लोके न संयतमाद्रियते—यदा यदैव कामयते—अथ मारयति—एवमु देवास्तु
स्मिँल्लोके पुनः पुनरेव प्रमारयति ॥ ८ ॥

म यत् मायमस्तमिते द्वे आहुती जुहोति—तदेताभ्यां पूर्वाभ्यां पद्मचामेतस्मिन् मृत्यो प्रतिष्ठति ।
अथ पत् प्रातरनुदिने द्वे आहुती जुहोति—तदेताभ्यामुपराभ्यां पद्मचामेतस्मिन् मृत्यो प्रतिष्ठति

दुप 'तदा' 'पुत्र सन्' 'देवराशेरस्मात्कस्य तस्येष्ट्यादनेन' पुन विना मयति 'रश्मि' 'एतन्' 'खड्ग' 'कृषिणा'
'अन्यन्कन' इत्यर्थ ॥ ६ ॥

'श्रियोऽश्वोऽश्वभिधान्या वार्भीगुभिर्वैवमस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः—तद्वा एष एवेति । रश्मिभिरिति
सूर्यस्य रिरत्ने प्राणेषु वद्धा इत्यर्थ । तत्र दृष्टान्त—यदेति । अश्वोऽश्वभिधान्या वार्भीगुभिर्वैवमस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः
तथा अर्धशश्वोऽश्वभिधान्या वार्भीगुभिर्वैवमस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः । तस्माद्वा रश्मयः प्राणेषु प्रजा वद
तस्माद्वा कारणात् ते 'रश्मयः' 'प्रजाणा प्राणान्' 'अग्नि'—लक्ष्य 'अवतायन्ते' अवमार्यन्ते ॥ ७ ॥

म यस्येत्यादि । निरादितिद्वम् । स यो हैतमिति । 'एत' सूर्यामक मृत्युम् 'अनतिमुच्य' अनतिक्रम
'य' स्वर्गं प्राप्नोति, 'स' भूलोके एव तत्रापि 'पुनरेव' मर्यते, न स्वमृत्युचामितस्येत्यर्थ ॥ ८ ॥

कथं तर्हि तस्य मृत्योऽनतिक्रमो रश्मि, तत्राह—म यदिति । प्राणप्रातःश्रियोऽश्वोऽश्वो द्वे द्वे आहुती जुहोते, अत
स्वानिधनमभिराहुतिभि रश्मिन् सूर्यामके 'मृत्यो' विषयमूचे मति, यत्तमान प्रतिष्ठति । 'स एषः

वादायोदेति तदेतं मृत्युमतिमुच्यते सैषामिहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिरति ह वै
पुनर्मृत्युं मुच्यते य एवमेतामिहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं वेद ॥ ९ ॥

यथा वा ऽइपोरुनीकम् । (मे) एवं यज्ञानामिहोत्रं येन वाऽइपोरुनीक-
मेति सुवा वै तेनेपुरेत्येतेनो हास्य सर्वे यज्ञकृतव एतं मृत्यु-
मतिमुक्ताः ॥ १० ॥

(५) अहोरात्रे ह वा ऽअमुष्मिँल्लोके परिप्लवमाने । पुरुषस्य सुकृतं
क्षिणुतोऽर्वाचीनं वाऽ अतोऽहोरात्रे तयो हास्याहोरात्रे सुकृतं न
क्षिणुतः ॥ ११ ॥

स यथा रथोपस्थे तिष्ठन् । (ह्य) उपरिष्ठाद्रथचक्रे पल्पद्गमाने ऽउपावेक्षतेतुं
परस्तादर्वाचीनोऽहोरात्रे उपावेक्षते न ह वा ऽअस्याहोरात्रे सुकृतं
क्षिणुतो यऽ एवमेतामहोरात्रयोरतिमुक्तिं वेद ॥ १२ ॥

स एवमेव उद्यत्रेवादायोदेति । तदेतं मृत्युमतिमुच्यते । सैषामिहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिः । अति ह वै
पुनर्मृत्युं मुच्यते—य एतामिहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं वेद ॥ ९ ॥

यथा वा इपोरुनीकम्—एवं यज्ञानामिहोत्रम् । येन वा इपोरुनीकमेति, सर्वा वै तेनेपुरेति । एतेनो
हास्य सर्वे यज्ञकृतवः—एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ १० ॥

अहोरात्रे ह वा अमुष्मिँल्लोके परिप्लवमाने पुरुषस्य सुकृतं क्षिणुतः । अर्वाचीनं वा अतो-
ऽहोरात्रे, तयो हास्याहोरात्रे सुकृतं न क्षिणुतः ॥ ११ ॥

स यथा रथोपस्थे तिष्ठन्नुपरिष्ठाद् रथचक्रे पल्पद्गमाने उपावेक्षते, एवं परस्तादर्वाचीनोऽहोरात्रे
उपावेक्षते, न ह वा अस्याहोरात्रे सुकृतं क्षिणुतः—य एवमेतामहोरात्रयोरतिमुक्तिं वेद ॥ १२ ॥

सूर्यः ' एनं ' यजमान रक्षिभिः ' आदाय ' एव ' उदेति, ' स च ' एत ' मृत्युम् अतीत्य ' मुच्यते ' इत्यर्थः ।
एवमिहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं प्रतिपाद्य, तदेदित्तुः फलमाह—अति हैति ॥ ९ ॥

एवमिहोत्रेद्वारा इतराहोत्रेष्वतिमुक्तिः सिद्धेति दर्शयति—यथा वा इत्यादिना । ' यथा ' खलु ' इधोः '
वाणस्य ' अनीकम् ' मुखम् प्रधानम्, ' एवम् ' एव ' यज्ञानामिहोत्रम् ' । ' येन ' खलु लक्षणेन ' इधोरेनीकं '
शस्त्ररूपम् ' एति ' प्राप्नोति ' तेन ' ' सर्वा ह्युः ' प्राप्नोति एवम् अहोत्रमन्वडा सर्वे दर्शपूर्णमासद्वयः
यज्ञकृतवः तद्वारा सूर्यात्मकं ' मृत्युम् ' अनिकान्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

एव मृत्योरतिमुक्तिरहोरात्रान्यामपि यजमानेन ज्ञानभ्येति प्रतिपादयति—अहोरात्रे हैति । ' परिप्लवमाने '
एवर्वाचनेमाने ' अहोरात्रे ' अमुष्मिँल्लोके स्वर्गादिमुखदेतुभूते ' सुकृतं ' कर्म ' क्षिणुतः ' क्षययतः । यदा तु
विद्वान् उर्ध्वारितरिणा सूर्यमतिक्रम्य वचते, तदा ' अहोरात्रे ' एवाधीने भवतः, तथा चाहोरात्रानान्नान्तात्वाद
विदुषः सुकृतं न क्षीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—स यथेति । ' रथोपस्थे ' रथस्योत्तरे ' उपरिष्ठाद् ' तिष्ठन् ' पल्पद्गमाने

स चत्प्राहुपादोति । तदेनां प्राचीमभ्यजति । स्वर्गं लोकमभि तया स्वर्गं लोकं समश्नुते तस्या उत्तरत्प्राहणं सैनं स्वर्गं लोकं समापयत्यथ यो दक्षिणत एत्यास्ते यथा प्रतीर्णायामागच्छेत्सु विहीयेत स तत एव बहिर्षा स्यादेवं तत् ॥ १६ ॥

(८) अथ यामेतां समिधमभ्यादधाति ऐष्टका येन मन्त्रेण जुहोति तद्यजुर्नेतामिष्टकमुपदधाति यदा वा इष्टकोपधीयतेऽथाहुतिर्हूयते तदस्योपहितास्वेष्टकास्वेताऽआहुतयो हूयन्ते या एताऽअग्निहोत्राहुतयः ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वाऽअग्निः । संवत्सरो वै प्रजापतिः संवत्सरं संवत्सरे ह वाऽअस्याग्निहोत्रं चित्येनाग्निना जुन्तिष्ठते संवत्सरे संवत्सरे चित्ये-

स यत् प्राहुपादोति-तदेनां प्राचीमभ्यजति-स्वर्गं लोकमभि । तथा स्वर्गं लोकं समश्नुते । तस्या उत्तरत आरोहणम् । सैनं स्वर्गं लोकं समापयति । अथ यो दक्षिणत एत्यास्ते-यथा प्रतीर्णाया-मागच्छेत्, स विहीयेत, स तत एव बहिर्षा स्याद् एवं तत् ॥ १६ ॥

अथ यामेतां समिधमभ्यादधाति-ऐष्टका । येन मन्त्रेण जुहोति-तद् यजुः । येनेतामिष्टकमुपदधाति-यदा वा इष्टकोपधीयते-अथाहुतिर्हूयते-तदस्योपहितास्वेष्टकास्वेता आहुतयो हूयन्ते-या एता अग्निहोत्राहुतयः ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वा अग्निः । संवत्सरो वै प्रजापतिः । संवत्सरे संवत्सरे ह वा अस्याग्निहोत्रं चित्येनाग्निना

स यत् प्राहुपादोति । प्राहुसुखं सन् गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति होमाद्योगच्छन् ताम् ' एनां ' नात्र प्राच्यां दिशि अवस्थित ' स्वर्गम् ' ' अभ्यजति ' अभिप्रेरयति । उत्तरत आरोहणमिति । आरोहतेऽनेनेत्यारोहणं प्रवेष्टारम् । ततश्च उत्तरत आरोहमाणा सा अग्निहोत्ररूपा नोः एन यजमान ' स्वर्गं लोक ' सम्पक् प्रापयति । दक्षिणतः प्रवेशनं दोषमाह-अथ य इति । नात्र ' प्रतीर्णाया ' सत्या यन्तरितुम् ' आगच्छेत् ' ' सः ' तत्रैव ' विहीयेत ' त्यज्येत, ततश्च ' बहिर्षा ' बाह्यो मवेत् ; एवमेव ' तत् ' दक्षिणतः प्रवेशनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ तदग्निहोत्रं चित्येनाग्निना स्यात्-अथ यामिति । होमार्थं वा समिधस्यै आंधोयते ' सा ' च ' ऐष्टका ' ; ' येन ' च मन्त्रेण अग्निहोत्रं ' जुहोति ' ' तद् ' एव इष्टकोपधानार्थं ' यजुः ' । यदा वा स्यादि । सायणप्रातः कालेषु समिधोपधानमेष्टकोपधानम् । तथा चयनतस्त्वेन एवात्रो सायणप्रातराहुतयः कान्धेन हुता भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ चित्येनाग्निना । सवत्सरेत्यना जुवन् तावत्कालमाप्यस्याग्निहोत्रहोमस्य त सम्पत्तिमुपपादयति-प्रजापतिर्वा इति । चित्योऽग्निः प्रजापतिना सृष्टत्वात् तदात्मकः, प्रजापतिश्च सवत्सरकालात्मकः ; अतः सवत्सरपर्यन्तमैभि-

१-स-वे निष्ठोत्तरेव समिधमभ्यादधाति इति (वा बलुमर्दा प्राणवती २ स्वर्गं २ स्वर्गार्थेयदराणि मारुतीम् इति । का. श्रौ. सू. ४।३।१०।२- ' मनुविद्यन्तम् ' इति पा. ।

माहिमाप्रोति च ऽपत्रं विद्यामिहोत्रं जुडोत्येवुदु शस्यामिहोत्रं चित्ये-
नाहिना मुन्निष्टने चित्यमाहिमाप्रोति ॥ १८ ॥

मनु च वे शत्रान्यशोतीनामूचः । (चो) चिच्छ्रित्तिश्च म अन्नायं प्रातुर-
मिहोत्रं जुडोति वे द्वे ऽञ्जाहुती वाऽनस्य संवत्सरे ऽञ्जाहुतयः सम्पद्यन्ते १९
मनु चैव शत्रानि चिच्छ्रित्तिश्च । संवत्सरे संवत्सरे इ वा ऽनस्यामिहोत्रं
महदोक्त्यन सम्पद्यते संवत्सरे संवत्सरे महदुक्त्यमाप्रोति च ऽपत्रं विद्यामि-
होत्रं जुडोत्येवुदु शस्यामिहोत्रं महदोक्त्यन सम्पद्यते महदुक्त्यमाप्रोति ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्यायके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ (३-३)

मन्निष्टने । संवत्सरे संवत्सरे चित्यमाहिमाप्रोति-य एवं विद्यामिहोत्रं जुडोति, एवुदु शस्यामिहोत्रं
चित्यमाहिमाप्रोति, चित्यमाहिमाप्रोति ॥ १८ ॥

मनु च वे ऽनस्यामिहोत्रं विद्यामिहोत्रं ३२० (७३६००) । म एव चित्यमाहिमाप्रोत्रं जुडोति-
वे द्वे ऽञ्जाहुती । वा अन्स्य संवत्सरे ऽञ्जाहुतयः सम्पद्यन्ते ॥ १९ ॥

मनु चैव शत्रानि चिच्छ्रित्तिश्च । संवत्सरे-संवत्सरे इ वा ऽनस्यामिहोत्रं महदोक्त्यन सम्पद्यते ।
संवत्सरे-संवत्सरे महदुक्त्यमाप्रोति-य एवं विद्यामिहोत्रं जुडोति-एवुदु शस्यामिहोत्रं महदो-
क्त्यन सम्पद्यते-महदुक्त्यमाप्रोति ॥ २० ॥

अग्नी ह वै देवाः । सुर्वान्पशून्निदधिरे ये च ग्राम्या ये चारण्या विजयं
वोपमेप्यन्तः कामचारस्य वा कामायायं नो गोपिष्ठो गोपायदिति वा ॥ १ ॥

तानु हामिनिचकमे । तैः सद्गृह्य रात्रिं प्रविवेश पुनरेम इति देवाऽए-
दमिं तिरोभूतं ते ह विदाश्चक्रुरिह वै प्राविशद्रात्रिं वै प्राविशदिति तुमेत-
त्प्रत्यायत्याथंग्रामो सायमुपातिष्ठन्त देहि नः पशून्पुनर्नः पशून्वेहीति
तेभ्योऽग्निः पशून्पुनरददात् ॥ २ ॥

(तु) तस्मै कमग्रीऽनुपतिष्ठेत । (ता) अग्नी वै दातारो तावेवेतया-
चते सायमुपतिष्ठेत सायं हि देवाऽऽनुपतिष्ठन्त दत्तो देवास्माऽएतो
पशून्पुऽएवं विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३ ॥

(तेऽथ) अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । (तो) उभये ह वाऽइदमग्रे सहासु-
देवाश्च मनुष्याश्च तद्गृह्य स्म मनुष्याणां न भवति तुद्ग स्म देवान्याचन्त

अग्नी ह वै देवाः सर्वान् पशून्निदधिरे-ये च ग्राम्याः, ये चारण्या विजयं वोपमेप्यन्तः, कामचा-
रस्य वा कामाय-‘अयं नो गोपिष्ठो गोपायद्’ इति वा ॥ १ ॥

तानु हामिनिचकमे । तैः सद्गृह्य रात्रिं प्रविवेश । ‘पुनरेम’-इति देवा एदमिं तिरोभूतम् ।
ते ह विदाश्चक्रुः-इह वै प्राविशद्, रात्रिं वै प्राविशदिति । तमेतत् प्रत्यायत्यां रात्रौ सायमुपातिष्ठन्त-
‘देहि नः पशून् पुनर्नः पशून् देहि’ इति । तेभ्योऽग्निः पशून् पुनरददात् ॥ २ ॥

तस्मै कमग्री उपतिष्ठेत । अग्नी वै दातारो । तावेवेतयाचते । सायमुपतिष्ठेत । सायं हि देवा
उपातिष्ठन्त । दत्तो देवास्मा एतो पशून्-य एतं विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३ ॥

अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । उभये ह वा इदमग्रे सहासुः-देवाश्च, मनुष्याश्च । तद्यद् स्म मनुष्याणां

अथ सायङ्कार्जननमनुपस्थानं विश्वमुत्तर्धमार्यायिज्ञामाह-अग्नी हेति । एतत् पुनरागतत्राग्रे (श.
प. २ कां. २ अ. ३ ब्रा. २-३ कं.) व्याख्यातम् । तत्र हि-‘अन्तः प्रविवेश,’ अत्र तु ‘रात्रिं प्रविवेश’
इत्येतन्नान् विशेषः । तमेतदित्यादि । ‘प्रत्यायत्यां’ आगामिन्यां ‘रात्रौ’ ‘सायं’-काले ‘तत्’ अग्निं
देवा. ‘उपातिष्ठते’ । उपस्थानप्रकारमाह-देहि न इति ॥ १ ॥ २ ॥

यमग्नेवमनुपस्थानान् पशवो देहेर्न्या, तस्माद् यजमानोऽपि तदुपस्थानं कुर्यादिति स्थिते-तस्मा इति ।
तस्मै पशुप्रातिष्ठणाय कलापः । ‘कम्’ इति वाच्येऽप्येते । अन्यन्निगदसिद्धम् । दत्तो देवेति । य एवं साय-
मग्री उपतिष्ठेतीव तस्मै यजमानाय सायग्री अभिमता कलं प्रपद्यत इत्यर्थः । एवमुपस्थानस्थितिः ॥ ३ ॥

पूर्वमुपस्थानं विधाय उपस्थानानुपस्थानयोर् पूर्वपक्षमिद्वान्तत्वेन प्रतिपादयति-अथ यस्मादिति । यस्मात्

१-मायमाहुः २-हृत्वात् यजमानोऽपि उपतिष्ठते अन्तर्धमेव । इति का. भा. सू. ४ । १०४ । =अथपुनरु=३-११=
इत्यादि-परिधे=३-११ इत्यन्तर्धमेव उपस्थानं वा । २-‘वाच्येऽप्येते’ इति का. ३-‘अथोपस्थानदोषतो
पूर्वपक्षो विद्वान्नाथेव’-इति का. ।

ऽइदं वै नो नास्तीदं नोऽस्त्विति ते तस्याऽएव घोञ्चायै द्वेषेण देवास्ति-
शोभूता नेद्विनसानि नेद्वेप्योऽसान्तीति तस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

(ता) अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । यज्ञो वै देवानामाशीर्यजमानस्य
तद्वाऽएष ऽएव यज्ञो यदाहुतिराशीरेव यजमानस्य तद्यदेवास्यात्र तदे-
वैतदुपतिष्ठमानः कुरुते तस्मादुपैव तिष्ठेत ॥ ५ ॥

(ता) अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । यो वै ब्राह्मणं वाशंसमानोऽनुचरति
क्षत्रियं व्याऽयं मे दास्यत्ययं मे गृहान्करिष्यतीति यो वै तं व्राधेन वा
कुर्मणा वाभिरिराधयिषति तस्मै वै स देयं मन्यतेऽथ य आह किं नु
त्वं मुमासि यो मे न ददासीतीश्वर ऽएनं द्वेष्टोरीश्वरो निर्वेदं गन्तोस्तु-
स्मान्नोपतिष्ठेततद्विच्वेवैष ऽएतं याचते युदिन्ये युजुहोति तस्मान्नो-
पतिष्ठेत ॥ ६ ॥

न भवति—तद् स्म देवान् याचन्ते—' इदं वै नो नास्तीदं नोऽस्तु ' इति । ते तस्या एव याञ्चायै
द्वेषेण देवास्तिरोभूताः—' नेद्विनसानि, नेद्वेप्योऽसानि ' इति । तस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । यज्ञो वै देवानामाशीर्यजमानस्य । तद्वा एष एव यज्ञो यदाहुतिः ।
आशीरेव यजमानस्य तद्—यदेवास्यात्र । तदेवैतदुपतिष्ठमानः कुरुते । तस्मादुपैव तिष्ठेत ॥ ५ ॥

अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । यो वै ब्राह्मणं वाशंसमानोऽनुचरति, क्षत्रियं वा—अयं मे दास्यति, अयं
मे गृहान् करिष्यतीति । यो वै तं व्राधेन वा, कुर्मणा वा अभिरिराधयिषति । तस्मै वै स देयं
मन्यते । अथ य आह—किं नु त्वं मुमासि, यो मे न ददासीति । ईश्वर एनं द्वेष्टोः, ईश्वरो निर्वेदं
गन्तोः । तस्मान्नोपतिष्ठेत । एतद्विच्वेवैष एतं याचते—यदिन्ये, युजुहोति, तस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

अन्युपस्थापनं न कर्त्तव्यम्, तत्कारणमुच्यते । देवा खलु पुरा मनुष्यैर् भार्गवैर् लोके निवसन्त तया-
चनेन पीडिता मन्तानिरोभूता, अतोऽग्निरपि उपास्थानेन थाप्यभनक्तिरोभवति, याचितवन्त्याप्रदानेन नैव
यजमान ' हिनसानि, ' अत एव द्वेषोऽपि न भवतीत्यनेनाभिप्रायेणैतन्वर्थ । यस्मादेव तस्मान्नोपस्थापयि-
रति पूर्वपक्ष ॥ ४ ॥

अथ यस्मादित्यादि । यस्मात् कारणाद्व्युपस्थापनं कर्त्तव्यम् तदुच्यते—' देवाना ' सम्बन्धी यो ' यज्ञ, '
स हि यजमानस्य ' आशी '—फलप्रार्थनरूप, ' तन् ' तया सति येषाऽग्निहोनाहुति ' एष एव यज्ञ ' सैव
यजमानस्याग्नी । तद्यदेवैत्यादि । यजमानस्य यत्, तदाहोष्य फलम्, तदेवाभिरिराधयिषेऽग्निमुपतिष्ठमान
कुरुते इत्यर्थ ॥ ५ ॥

अन्युपस्थापनपक्ष प्रकाशान्तरां प्रतिपादयति—अथ यस्मादित्यादिना । यो वै ब्राह्मणमित्यादि ।
ब्राह्मणक्षत्रियशूद्राण्यतःप्रदानमानं फलमित्यादी पुरुष ' अनुचरति ' अनुचरते । तस्याभिप्रायमाह—अयं मे

(ता) अथ यस्मादुपेव तिष्ठत । (तां) उत वै याचन्दात्तारं लुभतः प्र-
 श्रुतां भर्ता भार्य्यं नानुबुध्यत सु युदेयाद् भार्य्यां वै तेऽस्मि विभृदि
 मन्त्युधेनं ध्वंशयिनं भार्य्यं मन्यत तस्मादुपेव तिष्ठतेदमित्तु सुमस्तं
 यस्मादुपतिष्ठत ॥ ७ ॥

प्रजापतिव्याऽऽप्य भूत्वा । यावत् ऽद्विष्टं यावदंनमनु तस्य रंतः सिधति
 यदप्रिश्रुतं जुहोतीदमंवेनन्पुत्र्यंमुपतिष्ठमानांऽनुविक्रान्तीदं सुर्वमनु-
 प्रजनयति ॥ ८ ॥

अथ यस्मादुपेव तिष्ठत । उत वै याचन्दात्तारं लुभत एव, उतां भर्ता भार्य्यं नानुबुध्यते । य
 यदेयाद् ' भार्य्यां वै तेऽस्मि, विभृदि मा ' इति । अवेनं वेद, अवेनं भार्य्यं मन्यते । तस्माद्-
 पेव तिष्ठत-इदमित्तु सुमस्तम् । यस्मादुपतिष्ठत ॥ ७ ॥

प्रजापतिव्यां एव भूत्वा-यावत् इष्टं, यावदंनमनु तस्य रंतः सिधति-यदप्रिश्रुतं जुहोति-इदमेव-
 तद सर्वमपतिष्ठमानांऽनुविक्रान्ति, इदं सर्वमनु प्रजनयति ॥ ८ ॥

इति । यश्चामनुभवति पुत्र्यं, स ब्राह्मणादिः ' बालेन ' वदनीयेन स्तुतिशब्देन, ' कर्मणा वा ' परिषया उदात्तेन
 ' अभिरिचरति' इति ' अभिरा' इति ' मे' इति ' मि' इति ' तस्य ' पुरुषादिव ' स. ' ब्राह्मणादिः प्रभु. धन देव
 दावत्ये ' मन्त्यते' । यस्तेति निष्प्र भावते, स ' एते ' ब्राह्मणादि प्रभु ' द्वेष्टो. ' (पा. सू. ३ । ४ । १३)
 द्विष्टेण कर्तुं ' ईश्वर ' समर्थः स्यात्, तथा ' निर्दि ' मनस्यापे ' मन्तोः ' मन्तुम् ' ईश्वरः ' स्यात् ।
 निष्प्रभावणप्रकाशमाह-इति सिद्धिः । हे देवदत्त ! यस्व मध्ये न ददाति, स ये मम हि वामि एव हि विदति
 मरति, तथा हि प्रजो जननियर्थः । एते ममप्रकरोमेवोपश्रयगतमेव कार्यं, तदुपश्रयानन्तु कलत्रार्थनस्यार्थेन
 निष्प्रभावणप्रकाशमाह-इति सिद्धिः स कर्तव्यकारिणः-एतदिति । होमयन्निष्प्रभावणार्थं प्राय पुनश्च यथावेनैव
 यावते, यावत् आयुर्नियन्तुपश्रयानन्तु जगतामित्यर्थः (वि. गी. १ कां. १ प्र. ९ अ. ६-७ गी.) ॥ ६ ॥

अथ यस्मादुपतिष्ठति । लोके हि ' यावत् ' पुरुषो ' दाता ' प्राप्नोति, स च ' मर्ता ' पौरुष प्रभुः
 ' भार्य्ये ' पौरुष यावत् स्तनो ' नानुबुध्यते', ' स. ' वैव यावत्कः एवम् ' आह ' प्रजापति-हे स्वायिने !
 अहं ' ते ' त्वया ' भार्य्ये ' पौत्र. ' अस्मि ', ' मा ' मा ' विभृदि' पौरुष ' इति ' । एते प्रजापतानन्त-
 मेव ' एते ' यावत्क पुरुष ' वेद ' ज्ञाति । अनन्तरम् ' एते ' ' भार्य्ये ' पौरुषे ' मन्त्ये ' यस्माद् कति-
 धानस्य स्वायिभूतप्राश्रयस्थाने न दोगाय किञ्चिद् । ' इदमित् ' इदमेव ' समस्तं', मन्तुर्नियर्थः ॥ ७ ॥

यस्मान्नादप्यनु काल्यात् अन्त्युपश्रयानन्तु कर्मण्ये तदुपश्रय-प्रजापतिव्या इति । अश्रितोऽतीतो हि
 रंतः निरस्तथानीयः ; गर्भोऽप्ये निर्दिश्यते म. इत्यस्यार्थः मन्तेन यदप्रिश्रुतमप्यनु, यदनुपश्रयानन्तु-यम् ।
 अनोऽप्रिश्रुतपतिष्ठमानो यजमान सर्वगिद निषिके प्रिश्रुतस्य कुर्वन् ' धनुप्रजनयति ' अनुक्रमेणैव दादयति ।
 तस्मादप्यनुपश्रयानन्तु कर्मण्यनियर्थ ॥ ८ ॥

१-एतदेव तस्मान्नादप्यनु काल्यात् अन्त्युपश्रयानन्तु कर्मण्ये तदुपश्रय-प्रजापतिव्या इति । अश्रितोऽतीतो हि
 रंतः निरस्तथानीयः ; गर्भोऽप्ये निर्दिश्यते म. इत्यस्यार्थः मन्तेन यदप्रिश्रुतमप्यनु, यदनुपश्रयानन्तु-यम् ।
 अनोऽप्रिश्रुतपतिष्ठमानो यजमान सर्वगिद निषिके प्रिश्रुतस्य कुर्वन् ' धनुप्रजनयति ' अनुक्रमेणैव दादयति ।
 तस्मादप्यनुपश्रयानन्तु कर्मण्यनियर्थ ॥ ८ ॥

स वा ऽउपवत्या प्रतिपद्यते । (तऽ) इयं वा ऽउप द्वयेनेयमुप युद्धीदं किञ्च जायतेऽस्यां तदुपजायतेऽथ चक्षुच्छ्रुत्यस्यामेव तदुपोप्यते तदद्वा रात्र्या भूयोभूय ऽपुवाक्षस्यं भवति तदक्षस्येणैतद्भृन्ना प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

सु ऽआह । (हो) उपप्रयुन्तोऽअध्वरमित्यध्वरो वै यज्ञ ऽउपप्रयुन्तो यज्ञमित्येवैतदाह मन्त्रं वोचेमाश्रयऽइति मन्त्रमु ह्यस्माऽएतद्वक्ष्यन्भुवत्यारे ऽअस्मे च शृण्वतऽइति यद्यप्यस्मदारकादस्यथ नऽ एतच्छ्रुण्वेवैवुमेवैतन्मन्यस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

(हा) अग्निर्मूर्द्धा दिवः । ककुत्पतिः पृथिव्या ऽअयम् ॥ अपां रेतोऽसि जिन्वतीत्यन्वेव धावति तद्यथा आचन्कल्याणं वृद्धेदामुप्यायणी वै त्वमस्युलं वै त्वमेतस्माऽअसृत्पेवुमेपा ॥ ११ ॥

स वा उपवत्या प्रतिपद्यते-इयं वा उप द्वयेनेयमुप । युद्धीदं किञ्च जायते-अस्यां तदुपजायते-अथ यत् नृच्छति-अस्यामेव तदुपोप्यते । तदद्वा रात्र्या भूयो-भूय एवाक्षस्यं भवति, तदक्षस्येणैवैतद् भृन्ना प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अथ बृहदुपस्थानम् ।

स आह । (१) “ उपप्रयुन्तो अध्वरम् ”-इति (वा. सं. ३ । ११) । अध्वरो वै यज्ञः । उपप्रयुन्तो यज्ञमित्येवैतदाह । “ मन्त्रं वोचेमाश्रये ”-इति (वा. सं. ३ । ११) । मन्त्रमु ह्यस्मा एतद्वक्ष्यन् भवति । “ आरे अस्मे च शृण्वते ”-इति (वा. सं. ३ । ११) यद्यप्यस्मदारकादसि अथ न एतच्छ्रुण्वेव-एवमेवैतन्मन्यस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

(२) “ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या, अयम् । अपां रेतोऽसि जिन्वति ”-

तत्र प्रथमाया ऋषो निद्रविशेषमुपन्यस्य प्रथमति-स वा इति । ‘ उपवत्या ’ उपशब्दयुक्तया कक्षा (वा. सं. ३ । ११) । इयं वा इत्यादि । ‘ एव वा उप ’ योऽयमुपोपुपन्मा, एव भूमिरेव स ‘ इयेन ’ द्विप्रकारेण ‘ एव ’ भूमि उपशब्दवाच्या । तत्प्रकारेण दर्शयति-यद्धीदमिति । ‘ यद् ’ किञ्च जयमान ‘ तत् ’ सर्वत्र ‘ अस्याम् ’ ‘ उपजायते ’ । ‘ यद् ’ ‘ नृच्छति ’ निरामासि प्राप्नोति, ‘ तत् ’ अति ‘ अस्याम् ’ एव ‘ उपोप्यते ’ निर्लान्ने । अतो जयमानेन हीनमानेन चैव भूमिप्रभृत्येति उपशब्दवाच्या या इत्यर्थः । यत्रेव जयमान हीनमान यत्पूय एव अहोरात्र्यान्मा अत्रात्र भवति तन्मन्त्रेहोमरान्दयुक्तं प्रतिपद्यमान क्षयारहितेनेव भूम्ना ‘ प्रतिपद्यते ’ उपस्थानं प्रारभ्येव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मेणोपस्थानमन्त्रम् विधिमुक्त्वावदुपवर्तिसृच विधाप्य प्रकसति-स आहिति । अध्वरो वै यज्ञ इत्यादि सुगमम् । द्विगौरं प्रादुक्त्यु तत्र मन्त्रशब्दो ब्रह्ममाण्यमन्त्र इति व्याचष्टे-मन्त्रमु ह्यस्मा इति । आ अस्मे वेति । अस्मत्पदान् पश्यन्त्ये शोआदेश इति व्याचष्टे-अस्मदावादिति ॥ १० ॥

अथ द्विगौर्यसृचमन्त्रमुपस्थाने वक्ष्यन्त्येव सिद्धवदस्य तापर्यमाह-अग्निर्मूर्द्धेति । अन्वेव धावतीति अनुधावति अनुधैव प्रकसतीति दावत् । एतन् एतच्छ्रुत्युपपादयति-सत्यर्थेति ॥ ११ ॥

(प्राथे) अथेन्द्राग्नी । (गन्धु) उभा वामिन्द्राग्नी ऽआहुवृध्याऽउभा गुधसः सह मादयुधे ॥ उभा दाताराविषां रयीणामुभा व्याजस्य सातये हुवं वामित्येष वाऽइन्द्रो य एष तपति स यदस्तमेति तदाहवनीयं प्रविशति तदुभावेवैतुसह सन्ता ऽउपतिष्ठतऽउभो मे सह सन्तो दत्तमिति तस्मादेन्द्राग्नी १२ अयं ते योनिर्ऋत्विग्यः । (यो) यतो जातोऽअरोचथाः ॥ तं जानन्नमुऽआरोहाथा नो वर्द्धया रयिमिति पुष्टं वै रयिर्भूयो भूयऽएव न इदं पुष्टं कुर्वित्येवैतदाह ॥ १२ ॥

(हा) अयमिह प्रथमः । (मो) धायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽअध्वरेष्वीड्यः ॥ यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेऽविशेऽइत्यन्वेव धावति तद्यथा आचन्कल्याणं व्युदेदासुप्यायणो वै त्वमस्यलं वै त्वमेतस्माऽअसीत्येवमेपा सुथोऽएवेषु तथोऽएवैतमेतदाह यदाह विभ्वं विशेऽविशेऽइति विभूह्येषु विशे विशे ॥ १४ ॥

इति (वा. सं. ३।१२) । अन्वेव धावति । तद्-यथा याचन् कल्याणं वदेद् 'आमुष्यायणो वै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असि' इत्येवमेपा ॥ ११ ॥

अथेन्द्राग्नी (३) "उभा वामिन्द्राग्नी आहुवृध्या उभा राधसः सह मादयुधे । उभा दाताराविषां रयीणाम् । उभा वाजस्य सातये हुवे धाम्" -इति (वा.सं० ३।१३) । एष वा इन्द्रो य एष तपति । स यदस्तमेति तदाहवनीयं प्रविशति । तदुभावेवैतत् सह सन्ता उपतिष्ठते 'उभो मे सह सन्तो दत्तम्' इति । तस्मादेन्द्राग्नी ॥ १२ ॥

(४) "अयं ते योनिर्ऋत्विग्यो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नमुऽआरोहाथा नो वर्द्धया रयिम्" -इति (वा.सं. ३।१४) । पुष्टं वै रयिः । भूयो-भूय एव न इदं पुष्टं कुरु-इत्येवैतदाह ॥ १३ ॥

(५) "अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे-विशे" -इति (वा. सं. ३।१५) । अन्वेव धावति तद्-यथा याचन् कल्याणं वदेत्-आमुष्यायणो वै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असि इति-एवमेपा । यथा एवैव तथो एवैतमेतदाह-यदाह- 'विभ्वं विशे-विशे' इति । विभूह्येषु विशे-विशे ॥ १४ ॥

अथेन्द्राग्नीति । अग्निर्देवतन्नाम् उभा वाम्-इतिन्द्राग्निदेवतात्वात् कुरु आग्न्यायुष्याने प्रयोक्तव्येवर्थः । अस्यामृचि 'इन्द्राग्नी'-इन्द्रस्य विविक्षितमर्थमाह-एष वा इन्द्र इति ॥ १२ ॥

चतुर्भेदश्च पठित्वा स्मृति-अयं स इति । पुष्टं वा इति । यदत्र रयिसाध्वान्यम्, तत्र पुष्टित्वात् अयम् । भूयो भूय एवैवार्थः, मन्त्रगत- 'वर्द्धय' -पदाभिप्रायकथनम् ॥ १३ ॥

अथ नमिसुगन्धाने पञ्चमीमृच विज्ञाप्य तान्पयं कथयति-अयमिहेति । विभूह्येषु इति । 'विशे-विशे' सर्वस्य प्रजायै 'एषः' अग्निः 'विभू' तत्तदभीष्टप्रदाने समर्थ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(श्लो०) अरुह प्रत्याम् । (३) अनुद्युतं शुक्रं दुदुहेऽनुहयः । पयः सह-
स्रतामृषिमिति परमा वाऽएषा सनीनां अत्सहस्रसनिस्तुदेतस्यैवावरुह्ये
तस्मादाह पयः सहस्रसामृषिमिति ॥ १५ ॥

तुदेततामाहार्यं पृथ्वम् । तस्योपवती प्रथमा प्रत्नवत्युत्तमावोचाम
तद्यस्यादुपवत्यथाह एव प्रत्नं यावन्तो ह्येव सनाग्रे देवास्तावन्त एव
देवास्तस्मादाह प्रत्नं तदिमेऽएवान्तरेण सर्वे कामास्तेऽअस्माऽइमे
सञ्जानान् सुर्वान्दामान्तुन्नमतः ॥ १६ ॥

त वै त्रि प्रथमा जपति । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदय-
नास्तुन्माङ्घ्रिः प्रथमां जपति त्रिरुत्तमाम् ॥ १७ ॥

“अस्य प्रत्नामनुद्युतम् शुक्रं दुदुहे अहयः पयः सहस्रसामृषिमिति” इति (वा सं ३।१६)
परमा वा एषा सनीनां यत्—सहस्रसनिः । तदेतस्यैवावरुह्ये तस्मादाह पयः सहस्रसामृषिमिति ॥ १५ ॥
तदेतत् समहार्यं पृथ्वम् । तस्योपवती प्रथमा, प्रत्नवत्युत्तमा । अवोचाम तद्—यस्मादुपवती ।
अथाह एव प्रत्नम् । यावन्तो हेव सनाग्रे देवाः—तावन्त एव देवाः । तस्माद्दः प्रत्नम् । तदिमे
एवान्तरेण सर्वे कामाः—ते अस्मा इमे सञ्जानाने सर्वान् कामान्तुन्नमतः ॥ १६ ॥

स वै त्रि प्रथमा जपति त्रिरुत्तमाम् । त्रिवृत्—प्रायणा हि यज्ञाः, त्रिवृदुदयनाः । तस्मात् त्रिः
प्रथमा जपति, त्रिरुत्तमाम् ॥ १७ ॥

षष्ठीसूच विभाव प्रशस्तति—अस्तेति । परमा वा एषा इति । ‘सनीनां’ दानानां मन्वे ‘यत्’ ‘सहस्र-
सनि’ सहस्रसद्वाक्यस्य धनस्य दान ‘एषा’ ‘परमा’ सर्वोन्कष्टा सनि । एताश्च षट्को मन्त्रकाण्डे एव
व्यस्यन्ता इति नात्र पुनर्याख्यायन्त ॥ १५ ॥

अर्थात् ऋच सन्धीत्यस्य प्रथमोत्तमयोः त्रिविशेषोपनावनेन स्तौति—तदेतदिति । ‘समाहार्यम्’ ऋक्का
सूच प्रदशान्त्य पठित्वा समाहृत्य समुदायीकृतमेतत् ‘पृथ्वं’ सूक्तम् । ‘तस्य’ ‘प्रथमा’ ‘उपवती’
‘उत्तमा तु प्रत्नवती प्रनशब्दयुक्ता । उपोपवती भूम्यामिमेत्येतत् प्रागाव ‘अवोचाम’ जेत पर
तत् प्रतिपादन इत्यर्थः । अथाह एवेति । ‘अद्’ सुलोक एव ‘प्रत्नम्’ । तस्य प्रनशब्दाभिप्रेयता-
मुपशब्दनि—यावन्त इति । ‘सन्त’ इति त्रिरात्र पुरेत्यस्यार्थः । ‘यावन्त एव’ हि ‘अग्रे’ ‘सना’
सनाहता ‘त्वा’, ‘तावन्त एव देवा’ इदानीमपि, ‘तस्मात्’ तदाश्रयभूता यौ पुरातनत्ववाचिता
प्रनशब्दनाम्नत इत्यर्थः । तदिमे एवेति । ‘इमे’ वावापृथिव्यो ‘अतरेण’ “अग्निर्भृदा” इत्यादिमन्त्र-
प्रतिपादा ‘सर्वे कामा अवस्थिता । ते अस्मा इत्यादि, स्पष्टम् ॥ १६ ॥

प्रथमोत्तमयोश्चित्रय विभाव प्रशस्तति—स वै त्रिः प्रथमा जपतीति । अस्य षडुपस्य सूक्तस्य ‘उपमन्त’—
दशस्य प्रथमा ‘अस्य प्रनम्’—दशस्यमुत्तमा, उपम्याननाके तयोस्त्रिर्जैर्द वार्य । यत् ‘यज्ञा’ ‘त्रिवृ-

१-कृष्णगात्राणां व्याख्यायकवचन इति वाच्यम् । २-‘प्रनशब्दनामोपेतम्’ इति क । ३-त्रिवृत्तिस्य प्रायणाऽस्य प्रनो पारदे
विभाववक्ति च । का श्री मू ४ । २५६ । प्रथमादत्र त्रिन्वित्तिदेहेतव्यप्रवृत्त्यास्तस्यैव त्रिन्वित्तानामेव विभाविति । विभावम-
तिने वपुषिते जपति १६ ।

यद् वाऽअत्रामिहोत्रं जुह्वत् । (द्वा) व्याघ्रेण वा कर्मणा वा मिथ्या करो-
त्यात्मनस्तद्वद्यत्यायुषो वा वर्चसो वा प्रजायै वा ॥ १८ ॥

तद् खुलु तनूपा ऽअग्नेऽसि । तन्वं मे पाह्यायुर्दाऽअग्नेऽस्यायुर्मे देहि
वर्चोऽदा ऽअग्नेऽसि वर्चो मे देहि ॥ अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्मऽआ-
पृण्येति ॥ १९ ॥

यद् वाऽअत्रामिहोत्रं जुह्वत् । (द्वा) व्याघ्रेण वा कर्मणा वा मिथ्या
करोत्यात्मनस्तद्वद्यत्यायुषो वा वर्चसो वा प्रजायै वा तन्मे पुनराप्या-
ययंत्येवैतदाह तयो हास्यैतत्पुनराप्यायते ॥ २० ॥

(तऽइ) इन्धानास्त्वा । शतं हिमा द्युमन्तं समिधीमहीति शतं
वर्षाणि जीव्यास्मैत्येवैतदाह तावत्त्वा महान्तं समिधीमहीति षडाह

यद् वा अत्रामिहोत्रं जुह्वत्-वाघ्रेण वा कर्मणा वा मिथ्या करोति,-आत्मनस्तद्वद्यति-आयुषो
वा, वर्चसो वा, प्रजायै वा ॥ १८ ॥

तद् खुलु-“ तनूपा अग्नेऽसि-तन्वं मे पाहि, आयुर्दा अग्नेऽसि-आयुर्मे देहि,
वर्चोऽदा अग्नेऽसि-वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ”-इति
(वा० सं० ३ । १७) इति ॥ १९ ॥

यद् वा अत्रामिहोत्रं जुह्वत्-वाघ्रेण वा कर्मणा वा मिथ्या करोति आत्मनस्तद्वद्यति-आयुषो
वा, वर्चसो वा, प्रजायै वा-तन्मे पुनराप्यायय-इत्येवैतदाह । तयो हास्यैतत् पुनराप्यायते ॥ २० ॥

“ इन्धानास्त्वा शतं हिमा द्युमन्तं समिधीमहि ”-इति (वा० सं० ३ । १८) । शतं
वर्षाणि जीव्यास्मै-इत्येवैतदाह । तावत्त्वा महान्तं समिधीमहीति । षडाह-द्युमन्तं समिधीमहीति ।

स्त्रायणा ' त्रिह प्राग्भा., निर्वारप्रवेक्षणसामिधेयनुवचनादिषु तथा त्रिदुदपनास्त्रिहन्तमाप्ताया. आश्वयजुर्गादि
शत्रुसमाप्तिषु परिधानंयायाः त्रिराहुतिदर्शनादित्यर्थः ॥ १७ ॥

“ तनूपा अग्नेऽसि ”-इत्यादिमन्त्रैराहवनीयोपस्थान विधिमुलंनिवर्तुं (!) दोषमुपन्यसति-यद् वा इति ।
अग्निहोत्रहोमं कुर्वन् ' वाघ्रेण वा ' व्यवहारसाधयेन मन्त्रोच्चारणेन, शरीरमाधयेन ' कर्मणा वा, ' यत् '
' मिथ्या करोति ' अन्यथाऽनुतिष्ठति, ' तत् ' तेन आत्मनः ' यत्रमानस्य ' आयुषः ' जीवनस्य, ' वर्चसः '
तेजसः, ' प्रजायै ' प्रजापत्य ' अग्रयति ' खण्डयति । ' वा ' -शब्दार्थे ॥ १८ ॥

अथैतदोषपरिराया तदुचितमन्त्रकरणकोपस्थानमाह-तद् खुल्विति । ' तत् ' तत्र खुलु दोषं
सनीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यद् वा इत्याहुकार्थम् । तन्म इत्यादि । यदेतन्मिथ्याकरणेनायुरित्यादि खण्डितम्, हे अग्ने ! ' तत् '
तद्य मदीयम् ' पुन. ' ' आप्यायय ' बर्हयेति “ तन्म आ पृण ”-इति मन्त्रभाष्यस्य व्याख्यानम् ॥ २० ॥
इन्धानास्त्वेत्यादि । “ शतं हिनाः ”-इत्यस्य तात्पर्यमाह शतं वर्षाणीति । शतसंख्यात्वात्जीवन्तो

वत् ऽएतेनो ह स्मैनाञ्जुत्रिर्नाम्ना उक्षाँसि नु विन्दन्त्येतेनो ऽएवैष एत-
 द्वात्रेः स्वस्ति पाउथँ समश्नुतुऽएतेनोऽएनँ गुत्रेर्नाम्ना उक्षाँसि नु
 विन्दन्त्येतावश्च तिष्ठञ्जपति ॥ २३ ॥

(त्य) अयासीनः । सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथा ऽडुति तद्यदस्तं
 बुद्धादित्य ऽआहवनीयं प्रविशति तं नैतदाह समृषीणाथँ स्तुतेनेति तद्य-
 दुपतिष्ठते तेनेतदाह मुंप्रियेण धाम्नेत्याहुतयो वाऽअस्य प्रियं धामाहुति-
 भिरेव तदाह समहमायुषा संवर्चसा संप्रजया सुँ रायस्पोषेण ग्मिपी-
 येति यथा त्वमेतैः समगथा ऽएवमहमायुषा वर्चसा प्रजया रायस्पोषेणेति
 बुद्ध्मेति तदेवमहमेतैः सुद्धच्छा ऽडुत्येतेतदाह ॥ २४ ॥

विन्दन्ति । एतेनो एवैष एतद् रात्रेः स्वस्ति पानं समश्नुते, एतेनो एनं गुत्रेर्नाम्ना ग्मांभि न विन्दन्ति ।
 एतावश्च तिष्ठन् जपति ॥ २३ ॥

अयासीनः । “ सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः ”-इति (वा. सं. ३।१९) । तद्यदस्तं
 बुद्धादित्य आहवनीयं प्रविशति । नैतदाह “ समृषीणां स्तुतेन ”-(वा. सं. ३।१९)
 इति । तद् यदुपतिष्ठते तेनेतदाह । “ सं प्रियेण धाम्ना ”-(वा. सं. ३।१९) । आहुतयो वा अस्य
 प्रियं धाम । आहुतिभिरेव तदाह । “ समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सं रायस्पोषेण
 ग्मिपीय ”-(वा. सं. ३।१९) इति । यथा त्वमेतैः समगथाः-एवमहमायुषा वर्चसा प्रजया
 रायस्पोषेणेति । यद्बुद्ध्मेति-तदेवमहमेतैः सुद्धच्छा-इत्येतेतदाह ॥ २४ ॥

‘ रात्रेः ’ ‘ पारम् ’ अवमान ‘ स्वस्ति ’ श्रेमेण ‘ समश्नुते स्म ’ मन्त्रानुवन् । तथा ‘ एताव’ कर्षन् एत-
 न्मन्त्रजपेभै रात्रेः प्रीणनात् तन्मन्त्रविनो राक्षमादयो ‘ न विन्दन्ति ’ ‘ नाविन्दन् ’ नावन्त । इदानीन्तनव्यापि
 इमं मन्त्रमनुपस्थानं जातो यजमानस्य तद्गलनाह-एतेनो एवेति । एतावञ्चिति । “ उपप्रयन्त ”-इत्यारभ्य
 “ वित्रावन्तो ”-इत्येतावन्पर्यन्तमाहवनीयस्य समर्थं ‘ तिष्ठन् ’ जपेत् (का. श्रौ. सू. ४ । २७६) ॥ २३ ॥
 अयासीन इति । (का. श्रौ. सू. ४ । २७७) वक्ष्यमाणान् “ सं त्वमग्ने ”-इत्यादिकान् मन्त्रान्
 तत्रैवासीनो जपेदित्यर्थः । हे ‘ अग्ने ! त्व सूर्यस्य ’ ‘ वर्चसा ’ तेजसा ‘ समगथाः ’ सङ्गतवानिति ‘ इति ’
 प्रतीचमानमिमं मन्त्रार्थमुपपादयति-तद् यदस्तं यन्निति । ‘ अस्तं यन् ’ अस्त गन्तव्यत्वार्थः । सूर्यस्य रात्रावा-
 हवनीयप्रवेशः “ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ”-इति होममन्त्रार्थकथनप्रस्तापं प्रतिपादितः । समृषीणा-
 मित्वादि । ‘ अर्षीणा ’ मन्त्रविद्य यत् ‘ एतन् ’ स्तोत्र तेन सङ्गतवानतीति मन्त्रवाक्यार्थः ।

एतद्भि प्रकृतान्मुपस्थानामिमांशुमाह-तद्यदिति । आहुतयो वा अस्येति । ‘ अस्य ’ अग्ने आज्यदधि-
 क्षीरदिद्रव्यसाध्याः ‘ आहुतयो वा ’ आहुतय एव ‘ प्रियं धाम ’ तज्जपोनिर्मम शरीरम् । तथा आहुतिभिरेव

(द्वा) अथ गामभ्यैति । (त्पु) अन्य स्थान्यो वो भक्षीय मह स्य महो वो भक्षीयैति यानि वो वृष्याणि यानि वो मुहाँति तानि वो भक्षीयैत्येवैतदाहोर्ज स्योर्ज वो भक्षीयैति रस स्य रसं वो भक्षीयैत्येवैतदाह रायस्पोष स्थ रायस्पोषं वो भक्षीयैति भूमा स्थ भूमानं वो भक्षीयैत्येवैतदाह ॥ २५ ॥ [शतम् ११००]

रेवती रमध्वमिति रेवन्तो हि पशवस्तुस्मादाह रेवती रमध्वमित्यस्मिन्योनावस्मिन्याष्टेऽस्मिँहोकेऽस्मिन्क्षुये ॥ इहैव स्त मापगातुत्यात्मनऽप्येवैतदाह मुद्व मापगातेति ॥ २६ ॥

अथ गामभ्यैति—“अन्ध स्थान्यो वो भक्षीय मह स्य महो वो भक्षीय”—इति (वा. सं. ३।२०)। यानि वो वीष्याणि, यानि वो महासि, तानि वो भक्षीय—इत्येवैतदाह। “ऊर्ज स्योर्ज वो भक्षीय”—इति (वा. सं. ३।२०)। रस स्य रस वो भक्षीय—इत्येवैतदाह। “रायस्पोष स्थ रायस्पोषं वो भक्षीय”—इति (वा० सं० ३।२०)। भूमा स्थ भूमानं वो भक्षीय—इत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

“रेवती रमध्वम्”—इति (वा. सं. ३।२१)। रेवन्तो हि पशवः। तस्मादाह रेवती रमध्वमिति। “अस्मिन्योनावस्मिन् गोष्टेऽस्मिँहोकेऽस्मिन् क्षुये। इहैव स्त मापगातु”—इति (वा. सं. ३।२१)। आत्मन एवैतदाह—मदेव मापगातेति ॥ २६ ॥

सङ्गवानमभ्यैत्यर्थं । समहमायुषेपादि । हे अग्ने ! यथा त्वमेतत्पुरुषादिभिः ‘समगथा’ सङ्गवानसि । गमहेति “गातिग्या”—(पा. सू. २।४।७०) इति च्लेर्हुक् “अनुदात्तोपदेश”—(पा. सू. १।४।२७) इत्यनुनासिकलोपः । एवम् ‘आयु’ अपि एतैः सङ्गच्छेत्यर्थः । यद् भूमेति । ‘रायस्पोषेण’—इत्यस्य व्याख्यानम् । ‘भूमा’ धनवानकादिबहुवचनेयुक्तं यावानयो भवति, रायस्पोषेणेत्यनेन तावानर्थं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ गामेभ्यैतीति । अग्निहोत्रहोमार्थस्य पयसो दोग्नी या गो, तान् “अन्ध स्थान्यो वो भक्षीय”—इति मन्त्रेण अग्निगच्छेदित्यर्थः । अन्ध शब्दोऽजवावो (नि. २।७।१। नि. ६।१।१) तेन च तज्जनिव वीषं लक्ष्यत इति व्याख्ये—यानि वो वीष्याणीति । हे गाव ! यूरम् ‘अन्ध स्य’ क्षीमाजल्पा भवत, अतस्तदुपभोगाज्जितानि ‘व’ युष्मत्सन्धीनि ‘वीष्याणि’ ‘महाछनि’ तंजासि, ‘तानि’ ‘भक्षीय’ सम्मज्जेत्यर्थः । रस स्येति “ऊर्जं वन्प्राणजयो”—(धा. पा. सु. प. १९) इत्यस्मात् घातोर्निष्पन्नः ‘ऊर्ज्’—शब्दो बळकर सम्राजश्च इत्यभिप्रायः । भूमा स्येति । ‘रायस्पोष’—शब्दस्य भूमार्थत्वं प्रागाज्जितम्—“रायस्पोषेणैति यद् भूमेतीति” (श. प. ब्रा. २ वा. ३ अ. ४ ब्रा. २४ व.) ॥ २५ ॥

रेवती रमध्वमितीति । रेवन्तो हीत्यादि । ‘रेवन्त’ इतिमन्तः, पुत्रगौराद्यभिदृष्ट्वा धनयुक्ता परावो

१—या गच्छत्यन्वयः । इति का. धी. सू. । ४।२०८ । एतच्च स प्रवज्जाह, यस्मात्भूमा ता इति वाक्यम् । एतद्विद्विष्यत्ययं व्याख्येत् । एव च सानि वाक्य एवैतदुपन्यासं नान्येति कर्त्तव्यम् ।

(त्यु) अथ गामभिमृशति । स १ँ हित्तासि विश्वरूपीति विश्वरूपा ऽ इव हि पशुवन्तस्मादाह विश्वरूपीत्यूर्जा माविश गोपत्येनेत्यूर्जेति यदाह गतेनेति तदाह गोपत्येनेति यदाह भूमनेति तदाह ॥ २७ ॥

(ह्य) अथ गार्हपत्यमभ्येति । स गार्हपत्यमुपतिष्ठन् उप त्वाग्ने दिव्ये दिवे डोपावस्तद्धिया व्ययम् ॥ नमो भ्रन्तऽ एमस्येति नम एवास्माऽएतत्करोति यथेनं नु हि १ँ स्यात् ॥ २८ ॥

(द्य) राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ॥ वर्द्धमानं १ँ स्वे डमऽइति स्वं वे त इदं यन्मम तन्नो भूयो-भूय ऽएव कुर्वित्येवेतदाह ॥ २९ ॥

अथ गामभिमृशति-“संहित्तासि विश्वरूपी”-इति (वा. सं. ३।२२) । विश्वरूपा इव हि पशवः । तस्मादाह-विश्वरूपीति । “ऊर्जा माविश गोपत्येन”-इति (वा. सं. ३।३२) ऊर्जेति यदाह-सनेनेति तदाह । गोपत्येनेति यदाह-भूमनेति तदाह ॥ २७ ॥

अथ गार्हपत्यमभ्येति । स गार्हपत्यमुपतिष्ठते-“उप त्वाग्ने दिव्ये दिवे दोपावस्ताद्धिया व्ययम् । नमो भ्रन्त एमसि”-इति (वा० सं० ३।२२) । नम एवास्मा एतत् करोति-यथेनं न हिंस्यात् ॥ २८ ॥

“राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्द्धमानं स्वे डमे”-इति । (वा० सं० ३।२३) । स्वं वे त इदं-यन्मम । तन्नो भूयो भूय एव कुर्वित्येवेतदाह ॥ २९ ॥

रविमन् । “रवेमनौ वदुम” (पा. सू. ६।१।३४ वा.) इति सप्रसारणम् । आत्मन एवेति । अभिमिति मन्त्राणेश्चन्द्रशब्देन सन्निहितत्राचिनां स्वमन्त्रद्वयगुणोद्योगि विशेषेण ‘आत्मन. ‘एव’ स्वस्यैव एतत् फलमाशास्य इत्यर्थः । हे माव ! यूनम्’ इति’ मदीये गोष्टादी’ स्त’ मवत्, ‘माग्नात्’ मा अगगच्छतेति मन्त्रमग्न स्यार्थः । तत्रागामनावपेरतुपादानात् तमुपन्यस्य चोक्त्यति-मद्वेदेति । मत्सहासादेव मागगच्छत्यर्थः ॥ २६ ॥

ममन्त्रक गोमर्शन विधाय प्रशमति-अथ गोमिति । ‘विश्वानि’ तर्वाणि, शुकृच्छृष्णादीनि स्वप्राणि यस्याः सा विश्वरूपीति श्वेत्शिनभिर्मेत्य व्याचष्टे-विश्वरूपा इव हीति ॥ २७ ॥

एवमाहवनीयस्य समन्वयस्तुभ्याम् सप्रयत्नं विधाय, गार्हपत्येन तद् विपत्ते-अथ गार्हपत्यमभ्येतीत्यादिना । नम एवास्मा इति । “नमो भ्रन्तः”-इति नमस्कारस्य सम्पाद्यत्वावगमात् अतिक्रमजतितापराधनितृप्तयेऽपि गार्हपत्याय नमस्कारमेव करोतीत्यर्थः । इतरथा हि प्रथमार्तिं गार्हपत्यमतिक्रम्य आहवनीयस्योत्तरपानकरणान् स गार्हपत्या क्रुद्धः मन्’ यथेनं’ पजमान’ न हिंस्यात्’, तथा नमस्कारः कियत् इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एव प्रथमाया ऋचमन्त्रपरममिधाय द्वितीयामृच पठित्वा तान्यथविशेषमाह-राजन्तमध्वराणांमिति । स्वं वा इत्यादि । डम इति गृहनाम । (निघ. ३।४।१२) यन्मदीय गृह हे अग्ने ! ‘ते’ तत् स्वभूतम्, अतन्तथाविधं गृहं ‘न.’ अग्नाकपुन-पुन इति “स्वे डमे”-इति मन्त्रपदयोर्विशिष्टोऽर्थः इति माव ॥ २९ ॥

१-स २-द्विष्यत्समेतं गात्रेव । वा श्री सू ५।२।७९ । २-’व्यपिम्’ ६० पा० । ३-’अन्यत्र’ इति क० । ४-’गार्हपत्ये’ इति क० । ५-’गार्हपत्यं गवोऽपतिष्ठन् वावेति । कात्या० । ४।२८० ।

सु नः । पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ॥ सुचस्वानः स्वस्त्यऽडुति
यथा पिता पुत्राय सूपचरो नैवेनं केनचन हिनस्त्येवं नः सूपचर एधि मेव
त्वा केनचन हि ११ सिष्मेत्येवेतदाह ॥ ३० ॥

(द्वा) अथ द्विपदाः । (५) अग्ने त्वं नोऽअन्तम ऽउतु त्राता शिवो भवा
वक्रुथ्यः । वसुराग्निर्वसुश्रवाऽ अच्छानक्षि द्युमत्तमर्थं रथिं दाः ॥ तं
त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सुक्विभ्यः । स नो वोधि श्रुधी
हवमुरुष्याणोऽअघायतः समस्मादिति ॥ ३१ ॥

यद्वा ऽआहवनीयमुपतिष्ठते । पशूस्तुद्याचते तस्मात्तमुच्चावचैश्छन्दो-
भिरुपतिष्ठतऽउच्चावच्चा ऽइव हि पशूतोऽथ यद्गार्हपत्यं पुरुषास्तुद्याचते
तद्गापत्रं प्रथमं त्रिचं गायत्रं वा ऽअग्नेश्छन्दः स्वनेवेनमेतच्छन्दसोपपुरैति ३२

“ स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ॥ सचस्वानः स्वस्त्ये ”—इति । (वा०
सं० ३ । २४) । यथा पिता पुत्राय सूपचरो नैवेनं केनचन हिनस्ति—एवं नः सूपचर एधि, मेव त्वा
केनचन हि सिष्म—इत्येवेतदाह ॥ ३० ॥

अथ द्विपदाः । “ अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वक्रुथ्यः । वसुराग्नि-
र्वसुश्रवा अच्छानक्षि द्युमत्तमं रथिं दाः ॥ तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे
सक्विभ्यः । स नो वोधि श्रुधी हवमुरुष्याणो अघायतः समस्माद् ”—इति
(वा० सं० ३ । २५ । २६) ॥ ३१ ॥

यद्वा आहवनीयमुपतिष्ठते—पशूस्तुद्याचते । तस्मात्तमुच्चावचैश्छन्दोभिरुपतिष्ठते—उच्चावचा इव

स नः पितेवेति । गार्हपत्योपस्थाने तृतीया । तत्र “ पितेव सूनवे ”—इति दृष्टान्तसिद्धमर्थं निष्कृष्यातु-
वदति—यथा पितेति । ‘ सूपचर ’ सूय उपचारतु नमस्कारादिभिस्सुपचारैः पुत्रस्य सेवितु योग्य एव भवति । स
ष पुत्र ‘ एन ’ पितर केनचिदपि सावनेन ‘ नैव ’ ‘ हिनस्ति ’ वाधते । एव गार्हपत्याग्ने । त्व ‘ न. ’ अस्माक
‘ सूपचर एधि ’ सूयुपचारतु योग्यो मव, वयमपि त्वा केनचिदपि सावनेन ‘ मेव हि सिष्म ’ इति योजना ॥
एते चोमत्राग्ने इत्यादिका मन्त्रा, वक्ष्यमाणाश्चाग्ने स्वमित्यादिका ; सर्व एव संहिताया व्याख्यातत्वाद् मन्थ-
विस्तरमयादत्र पुनर्न व्याख्यायन्ते ॥ ३० ॥

अथ चतसृभिर्द्विपदाभिर्गार्हपत्योपस्थानमाह—अथ द्विपदा इत्यादि । अथ “ उपत्याग्ने ” इत्यादि
(वा० सं० ३ । २२-२३-२४) गायत्रीगामनन्तर गार्हपत्योपस्थाने ‘ द्विपदा ’ प्रयोक्तव्या । तत्र,
“ अग्ने त्वम् ”—इति प्रथमा, “ वसुराग्निः ”—इति द्वितीया, “ तं त्वा शोचिष्ठ ”—इति तृतीया, “ स
नो वोधि ”—इति चतुर्थी ॥ ३१ ॥

द्विपदाभिर्गार्हपत्योपस्थानस्य पुरुषप्राप्तिहेतुतां वक्रुमाहवनीयोरस्थानस्य पशुप्राप्तिहेतुतामाह—यद्वा आहव-

(त्य) अथ द्विपदाः । पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदा द्विपादा ऽअयं पुरुषः
पुरुषान्वैतुद्याचते पुरुषाह्नि अचते तुस्माद्द्विपदाः पशुमाह वै पुरुषवा-
न्भवति ए ऽएवं विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३३ ॥

(तेऽथ) अथ गामभ्येति । (ती) इडऽएह्यदितऽएहीर्तीडा हि गौऽ-
दितिर्हि गौस्तामभिमृशति काम्या ऽएतेति मनुष्याणां ह्येतासु कामाः
प्रविष्टास्तुस्मादाह काम्या ऽएतेति मयि वः कामधरणं भूयादित्यहं वः
प्रियो भूयासमित्येवैतदाह ॥ ३४ ॥

हि पशवः । अथ यद् गार्हपत्यं-पुरुषांस्तद्याचते । तद् गायत्रं प्रथमं त्रिचम् । गायत्रं वा अग्नेश्छन्दः ।
स्वैर्वैतमेतच्छन्दसोपपैरिति ॥ ३२ ॥

अथ द्विपदाः । पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदाः । द्विपादा अयं पुरुषः । पुरुषान्वैतद्याचते । पुरुषान् हि
याचते-तस्माद् द्विपदाः । पशुमान् ह वै पुरुषवान् भवति-य एवं विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३३ ॥

अथ गामभ्येति । “ इड पद्मदित एहि ”-इति (वा० सं० ३ । २७) । इडा हि गौऽ-
अदितिर्हि गौः-तामभिमृशति । “ काम्या एत ”-इति (वा० सं० ३ । २७) । मनुष्याणां
ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः । तस्मादाह काम्या एतेति । “ मयि वः कामधरणं भूयात् ”-इति
(वा० सं० ३ । २७) । अहं वः प्रियो भूयासमित्येवैतदाह ॥ ३४ ॥

नीयामिति । उच्चावचैरिति । न्यूनाधिकपरिमाणयुक्तैः “ उपप्रयन्त ” इत्यादिमन्त्रैर्गोपत्र्यादिच्छन्दोभिरित्यर्थः ।
अथ यद् गार्हपत्यमित्यादि । “ उपत्रामे ” इत्यादिभिः ‘ यद् ’ ‘ गार्हपत्यम् ’ उपतिष्ठते, सेनोपस्थानेन
‘ पुरुषान् ’ उपप्रोत्तार्हान्नेन ‘ याचते ’ प्रार्थयत इत्यर्थः । तत्र पुरुषप्रार्थने द्विपदाभिरैवेति बहुमुपत्वाम् इति
गायत्रत्वस्य प्रयोजनमाह-गायत्र वा अग्नेश्छन्द इति । प्रजापतिमुखात् सहेतुत्वत्वादित्यर्थः (तै० सं०
७ कां. १ । १ । ४ ।) ‘ उपपैरिति ’ उपप्राप्नोति ॥ ३२ ॥

अथ द्विपदा इति । पुरुषच्छन्दसं वा इति । पुरुषान् पादद्वयोपेतत्वात् ‘ द्विपदाः पुरुषच्छन्दसम् ’
पुरुषसमानाकृतिकं छन्दः । छन्दसश्चादकारः समासान्तः (पा० सू० १ । ४ । १०३) । पशुमान् ह
वै पुरुषवानिति । आहवनीयगार्हपत्योपस्थानयोः समुचित्य प्रस्ताः गार्हपत्योपस्थानस्यापि पुरुष-
वत्यादद्वयोपेतत्वात् ॥ ३३ ॥

गोसमीपगमनं तदुपस्पर्शनञ्च समन्त्रकं विधत्ते-अथ गामभ्येतीति । इड एहीति । एडाऽदितिरान्द्री गोला-
भवेन प्रसिद्धावित्यर्थः । कामाः प्रविष्टा इति । ‘ मनुष्याणां ’ क्षीरदभ्यादिविषयाः ‘ कामाः ’ ‘ हि ’ पस्मात्
‘ एतासु ’ गोषु ‘ प्रविष्टाः ’ ‘ तस्मात् ’ एताः कामनाविषयत्वात् ‘ काम्याः ’ इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(हा) अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च । प्राद्वृत्तिष्टन्नग्निमीक्षमाणो जपति सोमानं^१ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवन्तं यऽ औशिजः ॥ यो रेवान्यो ऽअर्मावहा वसुधित्पुष्टिर्वर्द्धनः ॥ स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ मानः शंसो अरुषो धूर्तिः प्रणद्व मर्त्यस्य रक्षा णो ॥ ब्रह्मणस्पतऽइति ॥ ३५ ॥

यद्वाऽआहवनीयमुपतिष्ठते । दिवं तदुपतिष्ठतेऽथ यद् गार्हपत्यं पृथिवीं तदुपतिष्ठतेऽथ दिग्बृहस्पतेरेतां हवेतद्विश्वमुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्यं जुपति ॥ ३६ ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु । युक्षं मित्रस्याव्वम्णः । दुराधुर्षं वरुणस्य ॥ न हि तेषामसाचन नाप्वसु वारणेषु । ईशो रिपुर्यशश्च सः ॥ ते हि पुत्रासोऽधृदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्भृच्छन्त्युजन्नमिति तत्रास्ति नाप्वसु वारणेष्वित्येते ह वाऽअध्वानो ववारणा यद्दमेऽन्तरेण द्यावापृथिवीऽएताव ह्वेतदुपतिष्ठते तस्मादाह नाप्वसु वारणेष्विति ॥ ३७ ॥

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राद्वृत्तिष्टन्नग्निमीक्षमाणो जपति । “सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवन्तं य औशिजः”-(वा. सं. ३ । २८ ।) “यो रेवान् यो अर्मावहा वसुधित्पुष्टिर्वर्द्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः”-(वा. सं. ३।२९) “मानः शंसो अरुषो धूर्तिः प्रणद्व मर्त्यस्य रक्षा णो ब्रह्मणस्पते”-इति (वा. सं. ३।३०) ॥ ३५ ॥

यद्वा आहवनीयमुपतिष्ठते-दिवं तदुपतिष्ठते । अथ यद् गार्हपत्यम्-पृथिवीं तद् । अथैवदन्तरिक्षम्-एषा हि दिग् बृहस्पतेः । एतां ह्वेतद्विश्वमुपतिष्ठते । तस्माद् गार्हपत्यं जपति ॥ ३६ ॥

“ महि त्रीणामवोऽस्तु युक्षं मित्रस्याव्वम्णः । दुराधुर्षं वरुणस्य ”-(वा. सं. ३।३१)

अथान्तरेणेत्यादि, निगदमिदम् ॥ ३५ ॥

सोमानमित्यस्य अथस्य त्वस्य च प्रयोजनमाह-यद्वा इति । आहवनीयागार्हपत्योरस्थानाभ्यां दानावृथिव्योः स्पर्शान् हन् मवति । अनेन “सोमानम्” इति (वा. सं. ३ । २८-३०) त्वस्य जपेन दानावृथिव्योः मध्यवर्तिनोऽन्तरीक्षम्योः स्थानं कृतं मवतीत्यर्थः । तस्य देवताविशेषसम्बन्धं प्रशंसति-यद्वा इति । दानावृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना येयमूर्ध्वा ‘दिक्’ ‘एषा’ ‘बृहस्पतेः’ समूहा । अत एव तैत्तिरीयके स्मार्धतप- “ ऊर्ध्वा दिग् बृहस्पतिर्देवता ”-(तै. ब्रा. ३ । १।१५-६) इति । नचैतत् त्वं ब्राह्मणस्यस्यम्, कथं गार्हपत्यम् ? इति । नैव दोषः ; तयोर्मैदादानात् । अत एव दासतय्यां “ गणानां त्वा ”-(ऋ. सं. २।२१) इत्यादिषु ब्राह्मणस्यस्यतेऽत्र तत्र बृहस्पतिः स्यते ॥ ३६ ॥

महि त्रीणामित्यादि । एतदपि सुक्तमन्तराग्रीं निष्टन् जरोदित्यनुपहृष्य वाक्यमयातिः । अस्य त्वस्य

(त्य) अर्थेन्द्री । (न्दीन्द्रो) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सेन्द्रमेवैतदग्न्यु-
पस्थानं कुरुते कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुप ऽइति युजमानो
वै दाश्वान्न युजमानाय द्रुहयसीत्येवेतदाहोपोपेष्टु मघवन्भूय ऽइत्यु ते दानं
देवस्य पृच्यतऽइति भूयो भूयऽएव न ऽइदं पुष्टं कुर्वित्येवेतदाह ॥ ३८ ॥

(हा) अथ सावित्री । सविता वै देवानां प्रसविता तयो हास्मा ऽएते
सवितृप्रसूता एव सर्वे कामाः समृध्यन्ते तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयादिति ॥ ३९ ॥

“न हि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु । ईशे रिपुरघशंसः”- (वा० मं० ३।३२) “ते हि
पुत्रासो अदिनेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्नयजघ्नाम् ”-इति (वा. सं. ३।३३)
तत्रास्ति नाध्वसु वारणेध्विति । एते ह वा अध्वानो वारणाः-य इमेऽन्तरेण यावापृथिवी । एतान्
क्षेतदुपतिष्ठते । तस्मादाह नाध्वसु वारणेध्विति ॥ ३७ ॥

अर्थेन्द्री । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सेन्द्रमेवैतदग्न्युपस्थानं कुरुते । “ कदाचन स्तरीरसि
नेन्द्र सश्वसि दाशुपे ”-इति (वा. सं. ३।३४) युजमानो वै दाश्वान्न युजमानाय द्रुहयसि-
त्येवेतदाह । “ उपोपेष्टु मघवन् भूय इत्यु ते दानं देवस्य पृच्यते ”-इति (वा. सं. ३।
३४) । भूयो-भूय एव न इदं पुष्टं कुरु-इत्येवेतदाह ॥ ३८ ॥

अथ सावित्री । सविता वै देवानां प्रसविता । तयो हास्मा एते सवितृप्रसूता एव सर्वे कामाः
समृध्यन्ते । “ तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ”-इति
(वा. सं. ३।३९) ॥ ३९ ॥

प्रयोजनमाह-तत्रास्तीति । ‘ तत्र ’ तस्मिन्मृचे ‘ न अध्वसु वारणेषु ’-इति ‘ अस्ति, ’ तस्याभिप्रायो
वर्णयति इति शेषः । एते ह वा इत्यादि । यावापृथिवीर्भवेत्ये य ‘ इमे ’ ‘ अध्वानः ’ वितताः ‘ एते ’ खलु
पुरस्य फलप्राप्तिवारणाय भवन्ति, अतो यावापृथिवीमन्तुतयोर्गोर्हयन्पाहवनीययोर्मये स्थित्वा इम तृचं जपन्
‘ एतान् ’ एव मार्गान् ‘ उपतिष्ठते ’ इत्यर्थः । एवमध्वानामुपहितत्वात् त वारयितुं न कोऽपि ईश्वर इति
“ नाध्वसु वारणेषु ”-इति मन्त्रपादस्यार्थः ॥ ३७ ॥

अर्थेन्द्रीत्यादि । ‘ ऐन्द्री ’ इन्द्रदेवताका “ कदाचन स्तरीरसि ”-इत्यादिका अग्न्युपस्थाने प्रयो-
क्तव्या । तथा च तदान्युपस्थानमिन्द्रसहितं सत् यज्ञमना निष्पद्यत इत्यर्थः । तत्र पूर्वार्द्धमन्यथा तात्पर्यमाह-
कदाचनेति । युजमानो वै दाश्वानिति । “ दाशुपे दाने ” (वा. पा. स्वा ९।९) इत्यस्मात् “ दाश्वान्
साहान् ” (पा. सू. ६।१।१२) इति निरातनात् हविषा दाता युजमानो दाश्वानित्युच्यते । तथा च
‘ दाशुपे ’ युजमानाय कदाचिदपि ‘ स्तरीः ’ हिसक. ‘ न असि ’ न भवसि न द्रुहयसीति तात्पर्यार्थकथनम् ।
उत्तरार्द्धं व्याचष्टे-उपोपेदिति । ‘ हे मघवन् ’ अस्मभ्य दीयमानं तदीय धनं ‘ भूयो भूय एव ’ ‘ उपपृच्यते ’
समीं प्राप्नोति; तदिदमाम्नातम्-भूयो-भूय एवेति ॥ ३८ ॥

अथ सवितृदेवताकामृच विधाय प्रशमति- अथ सावित्रीति । का पुनरसौ सावित्री ? इति, तामाह-
तत्सवितुरिति ॥ ३९ ॥

(त्व) अथाग्नेयी । तदग्नयः ष्वेतदात्मानमन्ततः परिददाति गुप्त्यै परि ते दूडभो रथोऽस्मा २ ॥ ऽअश्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुष इति यजमाना वै दाशुषाँसो यो इ वा ऽअस्यानाधृष्यतमो रथस्तुनेषु यजमानानभिरक्षति स यस्तेऽनाधृष्यतमो रथो येन यजमानानभिरक्षति तेन नः सर्वतोऽभिगोपायेत्येवेतदाह त्रिरेतज्जपति ॥ ४० ॥

(त्व) अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । (ती) इदं मेऽयं व्यीर्ष्य पुत्रोऽनुसन्तनवद् इति यदि पुत्रो न स्यादप्यात्मन एव नाम गृहीयात् ॥ ४१ ॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ २ ॥ (३ । ४)

अथाग्नेयी । तदग्नयः ष्वेतदात्मानमन्ततः परिददाति गुप्त्यै । “ परि ते दूडभो रथोऽस्मा २ ॥ अश्रोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ”—इति (वा स ३ । ३६) । यजमाना वै दाशुषाँसः । यो इ वा अस्यानाधृष्यतमो रथः—तेनेषु यजमानानभिरक्षति । स यस्तेऽनाधृष्यतमो रथो येन यजमानानभिरक्षति, तेन नः सर्वतोऽभिगोपाय—इत्येवेतदाह । त्रिरेतज्जपति ॥ ४० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । ‘ इदं मेऽयं व्यीर्ष्य पुत्रोऽनुसन्तनवद् ’ इति । यदि पुत्रो न स्याद—अप्यात्मन एव नाम गृहीयात् ॥ ४१ ॥ इति बृहद्दशस्यानम् ।

अग्निदेवताकामृच विधत्ते—अथाग्नेयीति । ‘ परिददाति ’ परिदान रक्षणार्थं दानम् । तादृष्यमेव विजियते—मुप्या इति । यजमाना वा इत्यादि । अर्धितुजसत्त्व, परैरप्रभृष्यो यो रथो विष्यते, ‘ तेन ’ रथेन ‘ एष ’ अग्नि ‘ यजमानान् अभिरक्षति ’ ॥

एवमग्ने स्वभावमभिधाय मन्त्रे योजयति—स य इति । हे अग्ने ! ‘ स ’ प्रसिद्ध ‘ य ’ ‘ रथ ’ ‘ ते ’ त्वदीय, शत्रुभिरप्रभृष्यो विद्यते ‘ येन ’ य ‘ यजमानान् ’ ‘ अभित ’ सर्वत ‘ रक्षसि ’, ‘ तेन ’, ‘ रथेन ’ ‘ न ’ अस्मान् सर्वत अग्नि ‘ अभिगोपाय ’ इत्यर्थः । अस्या ऋचस्त्रिर्बेद विधत्ते—त्रिरेतदिति ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयोरैतान्वापि पुत्रनामग्रहण विधत्ते—अथ पुत्रस्येति । ‘ अथ ’ मदीय ‘ पुत्र ’ ‘ इदं ’ दद्यात्-नुष्ठानलक्षण ‘ व्यीर्ष्यम् ’ ‘ अनुसन्तनवद् ’ अनुक्रमेण सन्तनुयात्, सन्ततमवच्छिन्नं कुर्यात्, ‘ इति ’ अनेनाभिधायेण नामग्रहणम् । पुत्रमावे तु यजमान स्वस्यैव ‘ नाम ’ गृहीयात् ॥ ४१ ॥

इति श्रीभाग्यपाकाराविरचिते माधवीये वेदार्थप्रनाशे माष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्याये ऋतुर्यं ब्राह्मणम् ॥ (२-३-४)

वदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुनर्याश्चतुरो देयाद्विद्यान्वर्धमहेधर ॥ १ ॥

ब्रह्मण्ड गोमूत्रेण वनकहृत्युलामूत्रौ स्वर्णगर्भं सप्तान्बन्धुं पञ्चमीरीक्षिदशतस्वतापेनुमीवर्णभूमी ।

रत्नोष्णं रुक्मवाजिरिपमहितरथो सायणि सिङ्गणार्थो व्यथार्णोऽद्विष्वक्प्रथितविधिमहामृतपुक्त घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यैज मा तिलमवमनुल- स्वर्णज कर्णमुस्य कार्पासीय वृषावान् गुडहृत्तमनेनो गन्तत राजपुत्र्य ॥

आज्येत्थ प्राञ्ज्यज मा रुद्रजन्मनृण शार्कत चार्कते ना रनादयो रनरूप गीारमहृत्त मुदा पात्रसासिङ्गणार्थ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरदेश्वरवैदिग्मार्गप्रवर्तकश्रीवीरहासरहस्यमहारजमन्त्राज्यपुर धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे माष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्याये समाप्तं ॥ ३ ॥

१-‘ व्यीर्ष्यमास्यवद्-पुत्रनामग्रहणम् । इति का थो. तु ४ । २८४ । ऋतुर्यं देशाच्च तनेव बर्त्सोद सवै प्रवतेत । इत्येतदामग्रहणान्तं बर्त्सप्रम् । २-‘ आज्यजन्मा’-६० पा० । ३-‘ सायणाचार्येण’-६० पा० ।

अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथ हुतेऽग्निहोत्रेऽपतिष्ठते । भूर्भुवः स्वरिति तत्सत्येनेवैतद्वाचथं
सुमर्षयति यद्वाह भूर्भुवः स्वरिति तया समृद्धयाऽऽधिपमाशास्ते सुप्रजाः
प्रजाभिः स्यामिति तत्प्रजामाशास्ते सुवीरो वीरिरिति तद्दीरानाशास्ते
सुपोषः पोषैरिति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ १ ॥

यद्वाऽऽजो दीर्घमन्युपस्थानम् । (मा) आशीरेव साशीरियं तदेताव-
तैवैतत्सर्वमाप्नोति तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेतेतेन न्वेव व्यमुपचराम इति ह
स्माद्वासुरिः ॥ २ ॥

अथ झुल्लकोपस्थानमासुरिदृष्टम् ।

अथ हुतेऽग्निहोत्रेऽपतिष्ठते—“ भूर्भुवः स्वः ”—(वा० सं० ३ । ३७) इति । तत्सत्येनेवैत-
द्वाचं समर्षयति । यद्वाह—भूर्भुवः स्वरिति । तथा समृद्धयाऽऽधिपमाशास्ते । “ सुप्रजाः प्रजाभिः
स्याम् ”—इति (वा० सं० ३ । ३७) । तत्प्रजामाशास्ते । “ सुवीरो वीरिः ”— इति (वा०
सं० ३ । ३७) । तद्दीरानाशास्ते । “ सुपोषः पोषैः ”—इति (वा० सं० ३ । ३७) । तत्पुष्टि-
माशास्ते ॥ १ ॥

यद्वा अदो दीर्घमन्युपस्थानम्—आशीरेव सा । आशीरियम् । तदेतावतैवैतत्सर्वमाप्नोति । तस्मा-
देतेनैवोपतिष्ठेत । एतेन न्वेव व्यमुपचराम इति ह स्माद्वासुरिः ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् । निर्ममे तमहं बन्दे विद्यार्तीयमहेश्वरम् ॥ ३ ॥

एवमग्निहोत्रहोमोपस्थानं विधाय लघूपस्थानमन्त्रानपि दर्शयति—अथ हुत इति । अग्निहोत्रहोमानन्तरं
“ भूर्भुवः स्वः, सुप्रजाः ”— इति ‘ अनेनैव मन्त्रेण आहवनीयम् ‘ उपतिष्ठते ’ । पूर्वोक्तादुपस्थानमन्त्र-
जोतादस्य मन्त्रस्यातिशयमाह—तत् सत्येनेति । सत्यरूपा होता व्याहृतयः त्रयीसारत्वात् । तथा चात्रातम्—
“ भूर्भुवः स्वोदाद्, भुव इति यज्ञोर्वेदाद्, स्वरेति सामवेदाद् ”—इति (ऐ. ब्रा. ९ । ९ । ७ ।) । एव
व्याहृतिरूपेण ‘ सत्येनेव ’ इमां मन्त्ररूपां ‘ वाच ’ ‘ समर्षयति ’ । ‘ तथा ’ च ‘ समृद्धया ’ वाचा प्रागुक्तं
सर्वानपि ‘ आशिषम् ’ ‘ आशास्ते ’ प्रार्थयत इत्यर्थः । तदाशासनप्रकारं दर्शयति—सुप्रजा इति ।
‘ प्रजाभिः ’ पुत्रपौत्रादिरूपाभिः ‘ सुप्रजाः ’ शोभनप्रजोपेतः ‘ स्याम् ’ । एकः प्रजाशब्दोऽनुवादः । एव
सुवीरो वीरिरिति । वीर्यवन्तः पुत्राः वीराः; तथा प्रजाशब्देन परिगृहीतत्वेऽपि पुनः प्राधान्यरूपानार्थं
शृणुमाशासनमिति दृष्टव्यम् ॥ १ ॥

प्रागुक्तोपस्थानेनास्य समानकार्यकारित्वात् विकल्पमाह—यदिति । ‘ अदः ’ पूर्वोक्तं ‘ दीर्घं ’ बहुकृतव्यो-

१-भूर्भुवः स्वरिति बोधो । का. श्री. सू. ४ । २८५ । ७। अत्र ‘ यमी भूर्भुवः स्वरित्वनेनोपतिष्ठते । कमस्तु पूर्वोक्त एव । क्मांतरा-
विधानात् । अथ च वाचशब्देन हि विकल्पः । एतच्च अत्रोपश्लेषो भवति । अत्रोपस्थाने वा श्रुति गमनस्य स्वर्यनस्य च विधानात्
इति कर्त्तव्यमाह । २-‘ मन्त्रगण्यदस्य ’ इति ‘ मन्त्रभावादस्य ’ इति च क. पा. । ३-‘ एव तद्व्याहृतिरूपेण ’ इति क.

(३) अथ प्रवत्स्यन् । (न्या) गार्हपत्यमेवाग्रऽउपतिष्ठते ऽथाह-
वनीयम् ॥ ३ ॥

(४) स गार्हपत्यमुपतिष्ठते । नुर्यं प्रजां मे पाहीति प्रजाया द्वेष ईष्टे
तुत्प्रजासेवास्माऽएतत्पुरिददाति गुप्त्यै ॥ ४ ॥

(पत्याऽ) अथाहवनीयमुपतिष्ठते । अथंस्व्यं पशून्मे पाहीनि पशूनाथं
द्वेष ईष्टे तुत्पशूनेवास्माऽएतत्पुरिददाति गुप्त्यै ॥ ५ ॥

(पत्माऽ) अथ प्र वा वृजति प्र वा धावयति । स यत्र ज्वेलां मुन्यते
तुत्स्यत्वा ॐ व्याचं विसृजतेऽथ प्रोष्य परेक्ष्य यत्र ज्वेलां मुन्यते तद्वाचं
यच्छति स वद्युपि राजान्तरेण स्यान्निव तमुपेयात् ॥ ६ ॥

अथत्स्यदुपस्थानम् ।

अथ प्रवत्स्यन् गार्हपत्यमेवाग्र उपतिष्ठते-अथाहवनीयम् ॥ ३ ॥

स गार्हपत्यमुपतिष्ठते । “ नुर्यं प्रजां मे पाहि ”-इति (वा० सं० ३ । ३७) । प्रजाया
द्वेष ईष्टे । तत् प्रजामेवास्मा एतत् परिददाति गुप्त्यै ॥ ४ ॥

अथाहवनीयमुपतिष्ठते-“ अथंस्व्यं पशून्मे पाहि ”-इति (वा० सं० ३ । ३७) । पशूना द्वेष
ईष्टे । तत् पशूनेवास्मा एतत् परिददाति गुप्त्यै ॥ ५ ॥

अथ प्र वा वृजति, प्र वा धावयति । स यत्र वेला मन्यते तत्स्यत्वा वाचं विसृजते । अथ
प्रोष्य परेक्ष्य यत्र वेला मन्यते तद्वाचं यच्छति । स यथापि राजान्तरेण स्यात्-नैव तमुपेयात् ॥ ६ ॥

पैत वदुमन्त्रताष्य यद्गुपस्थानम्, तत् ‘ आशी ’ कलप्राथम्यम् ‘ एव ’ । तथा “ भूर्भुव स्व ”-इति
मन्त्रनाथ्यमुपस्थानमपि तादृगागौर्युक्तम् । ‘ ताम् ’ तत् ‘ एतावतैव ’ उपस्थानेन ‘ एतत् ’ प्राणुक्तं ‘ सर्वं ’
फलम् ‘ आप्नोति ’ । अस्मिन्नुपस्थाने ऋषिवचनं स्वादयति-भूतेन न्वेवेति । ‘ एतेनैव ’ लघुपस्थानेनैव
‘ वयम् ’ अग्निम् ‘ उपचराम ’ इति । यस्मादेवम् ‘ आसुरि ’ महर्षि ‘ आह स्म ’ उक्तवान्, ‘ तस्मात् ’
इदमेवोपस्थानं कर्तव्यमित्यर्थः । अत एव सूत्र्ये-“ भूर्भुव स्वरेति वोमी ” (का. श्रौ. सू. ४ । २८९) इति ॥ २ ॥

अथ प्रजासं करिष्यता यजमानेन कर्तव्यमुपस्थानं दशयति-अथ प्रवत्स्यन्निति । ‘ प्रवत्स्यन् ’ प्रजासं
करिष्यन् । विहिते गार्हपत्याहवनीयोपस्थाने ॥ ३ ॥

तत्र गार्हपत्योपस्थानमनुस्य मन्त्रं विधत्ते-स गार्हपत्यमिति । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह-प्रजाया इति । एष हि
गार्हपत्यं ‘ प्रजाया ईष्टे ’, ह्यस्नाग्निषोनिभूतत्वान् । अत ‘ अस्मै ’ गार्हपत्याय प्रजाया रक्षणार्थं पारदानं
क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रवत्स्यतो यदाहवनीयोपस्थानं विहितम्, तदनुस्य मन्त्रं विधत्ते-अथाहवनीयमिति । पशूना हेत्यादि,
निगदन्निदम् ॥ ५ ॥

अथ प्र वा वृजतीति । एव गार्हपत्याहवनीययो समन्त्रकमुपस्थानं कृत्वा, वाहनरहितेष्वेव स्वयं ‘ प्रज-

* स्तनवा ’ इ पा । १-प्रवत्स्यन् इत्यर्थेति प्रतिशब्धम् । का. श्रौ. सू. ४-२८६ । २-प्रवत्स्यन् याजमानं कुर्यादेषात्कालं
मायधन्वात्प्राथम्येनाहवनीय इति का. श्रौ. सू. ४-२८८ ।

(स्तु) सु ऽआहवनीयमेवाग्रऽहुपतिष्ठते । (त्वेऽथ) अथ गार्हपत्यं गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद्गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

सु ऽआहवनीयमुपतिष्ठते । (तऽआ) आगन्म विश्वेदसमस्मभ्यं वसु-
वित्तमम् ॥ अग्रे सम्राडभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्वैत्युथोपविश्य तृणा-
न्युपलुम्पति ॥ ८ ॥

स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठते-अथ गार्हपत्यम् । गृहा वै गार्हपत्यः, गृहा वै प्रतिष्ठा । तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

स आहवनीयमुपतिष्ठते-“ आगन्म विश्वेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम् । अग्रे सम्राडभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ”-इति (वा. सं. ३।३८) । अथोपविश्य तृणान्युपलुम्पति ॥ ८ ॥

वति ' गच्छति; बहानसहितश्चेत् अश्वरपादीन् ' धावयति ' प्रगमयति । ' सः ' च गच्छन् ' यत्र ' यस्मिन् देशे ' बला ' स्वनिवासाप्राममर्यादा ' मन्यते ' , तत्स्थानप्रातिपर्यन्त वाच्यमो गत्वा, तदन्तर ' वाच विश्व-
जेत् ' न तु ततः प्रागित्यर्थः । पुनरागमनसमयेऽपि तत्स्थानप्रसृति अग्निस्वामीरगमनपर्यन्त वाग्ममन् विचये-
अप प्रोष्येति ' । ' प्रोष्य ' प्रघातं कृत्वा पुनरागम्य यत्र प्राममर्यादां मन्यते, तत्र वाचंयमो भवेत् । ९५ वाय-
तस्य यजमानस्य अम्यागारस्य च मध्ये यदि राजा आगच्छेत्, ' तम् ' अपि नैव ' उपेयात् ' उपगच्छेत् ।
वाग्ममनान्तर राजादिपूज्यजनसन्निधानेऽपि तद्नादरेण अग्निगतमनस्क एव तत्स्वामी गच्छेदित्यर्थः । तदे-
त् ' त्वेऽथः ' प्रापस्तम्बेन सूत्रितम्-“ आपदग्निमो वाच यच्छति, ययेनं राजा निवाऽऽर्चायां वाऽन्तरेणाग्नि-
स्वाच्छदिर्दर्शने नैनमादियेत ”-इति (आप. श्रौ. सू. २९।९।१।) ॥ ९ ॥

प्रवत्स्यन्नुपस्थानवैरोत्यमागतोरस्थानस्य विधत्ते-स इति । आहवनीयस्यैव प्रथममुपस्थानं पश्चाद् गार्हप-
त्यस्येत्यर्थः । गार्हपत्योरस्थानस्य पश्चाद्भाव प्रतिपादयति-गृहा वा इति । सर्वग्रीनां योनित्वाद् गृहपतिना
संपुत्रत्वाच्च गार्हपत्यस्य गृहशान्दाभिधेयत्वम् ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमकर्तव्यमाहवनीयोपस्थानं समन्त्रकं दर्शयति-स आहवनीयम् इति । मन्त्रस्य चाथमर्थः-हे
' सधाद् ' सम्प्रधाजमान ' अग्रे ! ' विश्वेदसं ' सर्वघनोपेतम्, ' आत्मस्य ' आत्मार्थं ' वसुवित्तम् ' वसुनः
घनस्य लम्बवित्तमं त्वान् ' आगन्म ' आगामाम् । त्वं च ' शुभ्र ' घनं, ' सहः ' पराभिभवहेतुमूर्तं बलं च
' अम्यायच्छस्व ' अभिगमयेत्यर्थः ॥

' सन्निद्राधान विचये-अप्येति ' । उपस्थानानन्तरमाहवनीयस्वामी उपविश्य ' तृणानि ' तृणोपलुञ्जितानि
सन्निद्रादीनि ' अपलुम्पति ' प्रच्छिद्य तस्मिन्नाग्री प्रक्षिपेत् । " लुप्य छेदने " (घा. पा. तु. उ. १९०) ॥ ८ ॥

१-एव च मत्स्य शब्दमन्त्रम् । इति का. ४-२८९ । २-सन्निद्राधानं त्र्येव्यं कश्चिदुपतिष्ठन्तमाहवनीयगार्हपत्यदेक्षिणप्रतिभाग्येति
यतिमन्त्रम् । इति कात्या. ४-२९० ॥ ३-अभित्पारेष्वमूर्तानि योपविश्य । इति कात्या. ४-२९१ ॥

(त्व) अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । (तेऽय) अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽग्निं द्युम्नमभि सह आयच्छस्व-
विद्म्य तृणान्यपलम्पत्येतन्न जुपेनेतेन न्वेव भूयिष्ठा इवोपतिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

स वै खलु तृष्णीमेवोपतिष्ठेत । (ते) इदं वै यस्मिन्वसति ब्राह्मणो वा राजा वा श्रेयान्मनुष्योऽन्वेव तमेव नार्हति वक्तुमिदं मे त्वं गोपाय प्राहुं वत्स्यामीत्यथास्मिन्नेते श्रेयांसो वसन्ति देवाऽअग्नयः क उ तानर्हति वक्तुमिदं मे यूयं गोपायत प्राहुं वत्स्यामीति ॥ १० ॥

मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति । स वेद गार्हपत्यः परिदां मेदमुपागादिति तृष्णीमेवाहवनीयमुपतिष्ठते स वेदाहवनीयः परिदां मेदमुपागादिति ११

अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते । “ अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अग्ने गृहपतेऽग्निं द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ”-इति (वा० सं. ३। ३९) । अथोपविश्य तृणान्यपलम्पति । एतन्न जुपेनेतेन न्वेव भूयिष्ठा इवोपतिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

स वै खलु तृष्णीमेवोपतिष्ठेत । इदं वै यस्मिन् वसति ब्राह्मणो वा राजा वा श्रेयान्मनुष्यः अन्वेव-तमेव नार्हति वक्तुम् ' इदं मे त्वं गोपाय, प्राहुं वत्स्यामि ' इति । अथास्मिन्नेते श्रेयांसो वसन्ति-देवा अग्नयः । क उ तानर्हति वक्तुम्-'इदं मे यूयं गोपायत प्राहुं वत्स्यामि ' इति ॥ १० ॥

मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति । स वेद गार्हपत्यः-‘ परिदां मेदमुपागाद् ’ इति । तृष्णीमेवाहवनीयमुपतिष्ठते । स वेदाहवनीयः-‘ परिदां मेदमुपागाद् ’ इति ॥ ११ ॥

आगतस्य यजमानस्य गार्हपत्योपस्थान समन्त्रक विधत्ते-अथेति । मन्त्रार्थस्तु, ‘ गृहपति ’ गृहार्थां पालयिता, गृहपतिना सयुक्त ‘ अयमग्नि ’ अस्यदीयाया प्रजाया ‘ वसुवित्तम ’ वसुनो धनस्य लम्पयितृणम इति परीक्षकृत पूर्वोऽर्द्धं । उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृत । हे ‘ अग्ने गृहपते ! ’ । अग्निं द्युम्नमित्यादि । पूर्ववद् योजयन् ॥ ९ ॥

इयं प्रवत्स्यादुपस्थानमागतोपस्थान च समन्त्रक विधाय, तयोमन्त्रकपक्षमप्याह-स वा इति । इदं वा इत्यादि । इदं खलु लोके इत्यन्ते, -ब्राह्मणादीनामन्यतमः ‘ श्रेयान् ’ श्रेष्ठ-पुरषो ‘ यस्मिन् ’ एव जने ‘ वसति ’ सः ‘ मनुष्य ’ ‘ त ’ श्रेयासम् अदुसृत्य वर्त्तमान, मदीयम् ‘ इद ’ गृहादिक ‘ त्व गोपाय ’, ‘ अह ’ प्रवास करिष्यामीति एव नियोगतो ‘ वक्तु ’ ‘ नार्हति ’, यथैव लोके, तथा ‘ अस्मिन् ’ यजमाने ‘ एते श्रेयासो वसन्ति ’, कै पुनस्ते ! इति, उच्यते-यजमाने निवसन्तस्ते श्रेयास ‘ अग्नय ’ गार्हपत्यायाः । ‘ क उ ’ नाम ‘ तान् ’ ‘ इदं मे यूयं गोपायत ’ इत्येव नियोगेन ‘ वक्तुमर्हति ’ । अत ‘ नर्वय प्रजामे शस्य परन्तु मे पाहा ’ त्येव नियोगरूपतया मन्त्रो न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

मन्त्रप्रयोगामावेऽपि प्रजापालनादिविषया बुद्धिस्तेषा स्वयमेव अर्वात्त्याह-मनो ह वै देवा इति । ‘ मनु-

(त्) अथ प्र वा वृजति प्र वा धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तुत्स्यत्वा
व्याचं विसृजतेऽथ श्रोष्य परेक्ष्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति स
यद्यपि राजान्तरेण स्यान्नैव तमुपेयात् ॥ १२ ॥

(त्स) सु आहवनीयमेवाग्रऽनुपतिष्ठते । (त्रिऽथ) अथ गार्हपत्यं तूष्णीमेवाह-
वनीयमुपतिष्ठते तूष्णीमुपविश्य तृणान्यपलुम्पति तूष्णीमेव गार्हपत्यमु-
पतिष्ठते तूष्णीमुपविश्य तृणान्यपलुम्पति ॥ १३ ॥

(त्य) अथातो गृह्णाणामेवोपचारः । (ऽ) एतद्द्रवै गृह्णतेः प्रोपुषऽआ-
गताद् गृहाः समुन्नस्ता ऽइव भवन्ति किमयमिह वदिस्यति किं वा करि-
ष्यतीति स यो ह तत्र किं चिद्ददति वा करोति वा तुस्माद्गृहाः प्रवसन्ति
तस्येश्वरः कुलं विस्रोन्धोरथ यो ह तत्र न वदति न किं चनु करोति तुं
गृहा उपसृष्टंश्रयन्ते न वाऽअयमिहावादीन्न किं चुनाकरडिति स बुदि-
हापि सुकुद्द्रव स्याच्छ एव तुतस्तत्कुर्थाद्यद्ददिस्यन्वा करिष्यन्वा स्यादेष
उ गृह्णाणामुपचारः ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ (४ ॥ १)

अथ प्र वा वृजति, प्र वा धावयति । स यत्र वेलां मन्यते तत् स्पत्वा वाचं विसृजते । अथ
श्रोष्य परेक्ष्य यत्र वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति । स यद्यपि राजान्तरेण स्यात्, नैव तमुपेयात् ॥ १२ ॥

स आहवनीयमेवाग्र उपतिष्ठते—अथ गार्हपत्यम् । तूष्णीमेवाहवनीयमुपतिष्ठते, तूष्णीमुपविश्य
तृणान्यपलुम्पति । तूष्णीमेव गार्हपत्यमुपतिष्ठते, तूष्णीमुपविश्य तृणान्यपलुम्पति ॥ १३ ॥

अथातो गृह्णाणामेवोपचारः । एतद्द्रवै गृह्णतेः प्रोपुषः आगताद् गृहाः समुन्नस्ता इव भवन्ति—
किमयमिह वदिस्यति, किं वा करिष्यतीति । स यो ह तत्र किञ्चिद्ददति वा करोति वा—तस्माद्
गृहाः प्रवसन्ति । तस्येश्वरः कुलं विस्रोन्धोः । अथ यो ह तत्र न वदति, न किं चनु करोति—

ष्यस्य ' मनः ' यद्विषय तत् सर्वं ' देवा ' स्वयमेव सर्वतो ' जानन्ति ' ; अतः ' स ' ' गार्हपत्यः ' अपि
यजमानस्य मनोगतं स्वयमेव ' वेद ' जानाति । किमिति, ' परेदा ' परित्दानं रक्षणम् उदिस्य ' मा ' मान्
' इदम् ' इदानीम् ' उपगान् ' उपगतोऽथ यजमान ' इति ' । यस्मादेवं जानाति, तस्मात् स गार्हपत्योऽपि
तूष्णीमेवोपस्थेयः । औहवनीयोपस्थानस्यापि तूष्णीं कर्त्तव्यतामाह—तूष्णीमेवाहवनीयमित्यादिना । योजना
तु पूर्ववत् ॥ ११—१३ ॥

एवं प्रवसादागतस्य यजमानस्याक्रियिष्य कर्त्तव्यमुदिस्य गृहविषयमपि तद् वक्तुं प्रतिजानीते—अथात् इति ।
उपचरणमुपचारः समाश्रान्तं वक्ष्यत इति शेषः । " गृहामा विधीत " इति (वा. सं. ३।४१) मन्त्रेणोपस्थानं

१- ' एव प्रवस्यदुपस्थानस्यामन्वद्वपुस्तवाऽऽगतोपस्थानस्यापि तस्माद् ' इति पाठः । २- गृहा माः विधीतेत्येव च ।
वा. ओ. सू. ४-२९३ ।

प्रजापतिं वै भूतान्युपासीदन् । (अत्र) प्रजा वै भूतानि त्वि नो घेहि
 युया जीवामुति तृता दृवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासी-
 दंस्तानत्र गीद्यज्ञो योऽन्नममृततुं वऽऽर्चुर्वः सृष्टो वो ज्योतिरिति ॥ १ ॥

ये गृहा उपमश्रयन्ते— न वा अपमिहावादीत, न विध्वनाकररिति । स यदिहापि मुञ्जेद्
 इव स्यात्— अ एव तदस्तत्कुर्यात्— यद् वदिष्यन्वा करिष्यन् वा स्याद् । एव उ गृहाणानुपचारः ।
 इति आप्रिहोत्रविधिः सम्पूर्णः ।

अथ विण्डापितृयज्ञः ।

प्रजापतिं वै भूतान्युपासीदन् । प्रजा वै भूतानि । ' वि नो घेहि यथा जीवाम' इति । सती देवा

विधिमुत्तथा मयसम्पन्ननामाह— मृतद् वा इति । ' प्रोद्य ' प्रवत्त इत्यवतो यजमानात् ' गृहा ' ' सनुष्यन् ' मतिता ' इव ' भवन्ति । मतिताकारणनाह— किमयमिति । ' अथ ' यजमानोऽप्यपि च ' किं वदिष्यति ' ' किं वा कारष्यति ' ' इति ' कनेनापिप्रायेण तेषा मरशुक्ता । स यो हेत्यादि । ' स ' सप्त यजमान आम्बन् तत्र ' गृहा मा विर्मति' इत्येवमन्तेन उपम्पन्न इति यत् किञ्चिद् वदन् कुर्वन् वा स्पेति, अस्मद्विषये श्रुत्वा एवमौ वर्णत इति ' तस्मात् ' यजमानात् ' गृहा ' ' प्रवसन्ति ' प्रकर्मणोदिकन्ते ॥

अथ गृहणा प्रवच, को दोष इत्यत आह— तस्येश्वर इति । ' तस्य ' यजमानस्य ' कुल' वश ' विधोऽन्वो ' विनष्ट कर्तुं ' ईश्वर ' । ईश्वर इति व्यप्येनेकवचनम् (पा सू. ३ । १ । ८९ । छे. वा.) । ईश्वरा, गृहा समर्था भवन्ति । अथ यो हेत्यादि । यन्तु गृहलुप्तस्य किमपि न वदति, न करोति च, मौनतव फल मन्त, ' गृहा मा विर्मति'— इति मन्त्रेणोत्सयान वा करोति, ' त' यजमान गृहा ' उपमश्रयन्ते ' उपमश्रयन्ति । उपमश्रयता तेषामतिप्रवसाह— न वा इति । ' न ' सत्यय यजमान ' छ' अस्मिन् मन्त्रे ' किं ' यपि ' न ' अवादीदन्, ' किन् ' ' पितृ ' ' व' ' अकत् ' अकार्षति, यदि अन्न-द्वारात् स्यात्, तथा वदिष्य वदिष्यति, यत् किञ्च कारष्यति च, तस्मात् अथ यजमानस्य अस्मदिक्य' कौतो नास्तन्वितेनातिप्रायेण सनु मश्रयन्त इत्यर्थे ।

स यदिहापीप्यदि । छ' अस्मिन् गृहविषये यपि ' स' आगतो यजमानोऽप्यप्यश्रयन्नात् ' कुलः ' ' इव ' एव ' स्यन् ' ' तत ' तस्मादात्मन दिवसन् ' वा ' अन्नतरदिवसे ' एव ' तन् वक्ष्य कर्तव्यं योदचरतिहृत्परे प्रयुञ्जन् न त्वापन्नदिवस इत्यर्थे । तदुक्ते सूत्रव्या— ' गृहा मा विर्मति' गृहलुप्तस्यै, क्षेमाय व इति प्रविशति, न हि स्यात् गृहान् काम श्रे' ॥ १४ ॥ (४. १.)

इति शंभुपणवचनेतिरिचित मावर्षीये वेदायनेकमये मन्थन्दिनसुतरण्यक्रमश्चे

दिनायकादे चतुर्थाप्यात्म प्रथम ब्रह्मणम् ।

यजमानस्यास निष्कर्षव्यस्य मन्त्रि सानि कर्तव्यस्य विधिमुत्तदपेनास्वापिकानाह— प्रजापतिं वा

१- गृहणाति' इति का. सं. सू. ४।१।११।२- का. सं. सू. ४।१।११।४

२- यजमाने विधिमुत्तदपेनास्वापिकानाह इत्येवमुक्तिरिति— मन्थन्दिनसुतरण्यक्रमश्चेत्येवमुक्तिरिति— तत्र च मावर्षीये निष्कर्षव्यस्य मन्त्रि सानि कर्तव्यस्य इति (का. सं. सू. ४।१।१) मन्थ वदति ।

(त्यु) अयै नं पितरः । प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदंस्तान-
ब्रवीन्मासि मासि वोऽशनं स्वघ्ना वो मनोजवो वश्चन्द्रमा वो
ज्योतिरिति ॥ २ ॥

(त्यु) अयै नं मनुष्याः । प्रावृत्ता उपस्थं कृत्वोपासीदंस्तानब्रवीत्सायुं-
प्रातर्वोऽशनं प्रजा वा मृत्युर्वोऽग्निर्वो ज्योतिरिति ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतिनां मृत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्- ' यज्ञो वोऽन्नम्, अमृतत्वं वः, ऊर्ध्वः,
सूर्यो वो ज्योतिः ' इति ॥ १ ॥

अयै नं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्- ' मासि-मासि वोऽशनम्,
स्वघ्ना वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योतिः ' इति ॥ २ ॥

अयै नं मनुष्याः प्रावृत्ता उपस्थं कृत्वोपासीदन् । तानब्रवीत्- ' सायंप्रातर्वोऽशनम् । प्रजा वः,
मृत्युर्वः, अग्निर्वो ज्योतिः ' इति ॥ ३ ॥

इति । मवन्ति सद्भाव प्रतिपद्यन्त इति ' भूतानि ' । ' प्रजाः ' देवपितृमनुष्याणां बक्ष्यमाणाः । तासांमि-
प्रायमाह-वि न इति । ' नः ' अस्मान् ' विधेहि ' त्वमित्थं कुरु-त्वमित्थं कुरु इत्याह्वापय । ' यया ' येन
प्रकारेण वय ' जीवाम ' जीवन्वन्तो मवम ' इति ' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

ततो देवा इत्यादि । प्रजापतेरुपामनहेतुत्वेनोपसदनसमये देवादिमित्थं चिह्नं धृतम्, तत्तच्छिद्धानुसारेण तेषां
देवार्त्तना यज्ञादिविशेषमाकृत्वा प्रजापतिर्जीवन्हेतुत्वेनोपदिष्टवानिति प्रघट्टकार्यः । यज्ञो वोऽन्नमिति । हे देवाः ।
' वः ' युष्माकं ' यज्ञः ' अन्नम्, ' अतो युष्माकमेव ' अमृतत्वं ; ' ऊर्ध्वं बलं ' च ' वः ' युष्माकमेव ;
' सूर्यः ' एव ' वः ' युष्माकं ' ज्योतिः ' इति ।

एवं यज्ञोपवीतिव्यादिलिङ्गयुक्तान् देवान् प्रेष्य, यज्ञादिचतुष्टयं प्रजापतिः तेषां जीवन्हेतुत्वेनोपदिष्टवान् ॥ १ ॥
अयै नं पितर इत्यादि । अप्रायेवं योज्यम् । मासि मासीति । प्रतिमास दर्शेऽनुष्ठीयमानं यत् पिण्ड-
पितृयज्ञाख्यं हविः, तद् ' वः ' युष्माकम् ' अशनम् ' ; ' स्वघ्ना-कारोऽपि ' वः ' युष्माकमसाधारणम् ;
मनस इव जवः ' मनोजवः ' सोऽपि युष्माकमेव । सोमलोकावर्तिनां युष्माकं ' चन्द्रमाः ' एव ज्योतिः
मवन्ति इति ॥ २ ॥

अयै नं मनुष्या इत्यादि । प्रावृत्ताः उत्तरवाससा सवृताः केषलम्बितवाससाः, निवीतिन इत्यर्थः । अत
एव तैत्तिरीयकम्- " निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितृणाम्, उपवीतं देवानाम् " (तै. स. २ । ६ ।
१ । १) इति । उपस्थं कृत्वेति । यतः प्रजापतेरुपसदनसमये मनुष्यैरुपस्थप्रावरणमनुष्ठितम्, अत
एवेदानीं मुक्त्यादिसमये उपस्थप्रावरणेनोपसदीदन्ति । प्रजा व इति । प्रजापन्त इति ' प्रजाः ' पुत्रसौत्रादि-
स्थाः । " उपसर्गो च सञ्ज्ञायाम् "-(पा. सू. ३ । २ । ९९) इति उपस्यत्यः । मृत्युर्व इति । देहारम्भ-
कर्मोपजनितं मरणं ' वः ' युष्माकमसाधारणो धर्म इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(त्य) अथैनं पशुव उपासीदन् । (दंस्ते) तेभ्यः स्वैपमेव चकार
यदेव यूयं कदा च लुभाध्वै यदि काले यद्यनाकालेऽथैवाश्रायेति तस्मा-
देते यदेव कदा च लुभन्ते यदि काले यद्यनाकालेऽथैवाश्रन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्य) अथ हेनर्षं शुश्वदप्यसुराऽब्रुवसेदुहित्याहुः । (स्ते) तेभ्यस्त्व-
मश्च मायां च प्रददावस्त्युद्देवासुरमायेतीव पराभूता ह त्वेव ताः प्रजास्ता
इमाः प्रजास्तथैवोपजीवन्ति यथैवाभ्यः प्रजापतिर्व्यदधात् ॥ ५ ॥

अथैनं पशव उपासीदन् । तेभ्यः स्वैपमेव चकार—‘ यदेव यूयं कदा च लुभाध्वै—यदि काले,
यद्यनाकाले—अथैवाश्राय ’ इति । तस्मादेते यदेव कदा च लुभन्ते—यदि काले, यद्यनाकाले—
अथैवाश्रन्ति ॥ ४ ॥

अथ हेनं शुश्वदप्यसुरा उपसेदुहित्याहुः । तेभ्यः तमश्च, मायां च प्रददौ । अस्त्युद्देवासुरमाये-
तीव पराभूता इ त्वेव ताः प्रजाः । ता इमाः प्रजास्तथैवोपजीवन्ति—यथैवाभ्यः प्रजापतिर्व्यदधात् ५

गवादिपरानामपि प्रजाप युगमदन, त कुल नीवनक्षयजनित मरण तदशनकृत् निब्राह्—अथैनं पशव इत्यादिना ।
स्वैपमेवेति । यथा देवपितृमनुष्याणां यज्ञादिरूपा तत्कर्मणि चकार, तथैवगवादिपरानामपि तदुचितहारकृत्सि
कृतवानिति अर्थ । तत्रकार दर्शयति—यदेवेति । गवाणां पशवो यूयं ‘यदा कदा च’ काले अकाले वा तृणादि-
रूपमाहारजात ‘ लुभाध्वै ’, ‘ अथ ’ अनन्तरमेव तद् रूपं तृणाद्याहारजातम् ‘ अश्राय ’ । ‘ इति ’—शब्द
प्रजापतिवक्तव्यप्राग्गतौ । तस्मादेत इत्यादि । यस्मादेव प्रजापते सत्ताशास्त्र लब्धवत्, ‘ तस्मात् ’, ‘ एते ’
गवाणां पशव तृणाद्याहार ‘ यदा एव कदा च लुभन्ते ’, ‘ काले ’ वा ‘ अकाले ’ वा, ‘ अथ ’ अनन्तरमेव
तद् भक्षयन्ति, न त्वम्पटादिवत् सायम्प्रातारादिवालविशेषमेषेभ्यन्त इत्यर्थ ॥ ४ ॥

अथासुरकृतं प्रजापतायुगमदनं परोक्षेण निर्दिशति—अयं हेनमिति । ‘ शश्वद् ’ बहुवचनं ‘ असुरा अपि ’
‘ उपसेदु ’ उपसदनञ्च कृत्यनिष्ठा कथयन्ति । एव देवपितृमनुष्यादीनामुगमदनमेव असुरकृतमुगमदन
जिज्ञासित्यब्राह्—तेभ्यस्तमश्च मायाञ्चेति । परेषां दृष्ट्याऽऽदिकं तम, अर्पेयनघटनशक्तिर्माया । तदुभय यस्मान्
प्रजापतिरसुरेभ्यो दत्तवान्, तस्मात् इदानीमपि ‘ असुरमाया ’ असुरस्य स्वभूता मायेव्यपि व्यवहार । अत
एव ते मायाकिन इत्याख्यायते । पराभूता इ त्वेवेति । ‘ ता ’ अयुष्यां ‘ प्रजा ’ देवादिवदजादीनां
जीवनहेतूनां प्रजापतिस्त्वाद्यादलामात् केवलं तमोमायाम्या प्रस्ता संप परामत्र प्राप्ता इत्यर्थ । इत्यं प्रजा-
पतिना देवादिव्य कल्पिणा कृत्ति प्रदत्तं, तदवधिकमेव तेषां जीवनं प्रतिपादयति—ता इमा इति । प्रजापन्त
इति ‘ प्रजा ’ प्राग्लुक्तां ‘ इमा ’ देवपितृमनुष्याद्या, ‘ यदा ’ येन प्रकारेण “ यज्ञो बोऽनम् ”
इत्यादिना कृत्ति प्रजापति कल्पितवान्, ‘ तथैव ’ व्यवस्थितानां कृत्ति नियमेन देवाया उपजीवन्ति ॥ ५ ॥

१-‘ इत्यपि उच्यते ’ इति । इत्यपि उच्यते इत्यर्थः इति च पा० । २-‘ अप्यसुराणां कर्मणां ’ इति वा ।

(त्रै) नैव देवा ऽतिक्रामन्ति । न पितरो न पशवो मनुष्या ऽएवैक्रेऽतिक्रामन्ति तस्माद्यो मनुष्याणां मेघत्यशुभे मेघति विहूर्च्छति हि न ह्युयनाय चन भवत्यनृतं हि कृत्वा मेघति तस्माद्दु सायंप्रातर्गृह्येव स्यात्स घो हैवं विद्वान्सायंप्रातराशी भवति सर्वं हैवायुरेति यद्दु ह किंच वाञ्छा व्याहरति तद्दु हैव भवत्येतद्धि देवसत्यं गोपायति तद्वैतत्तेजो नाम ब्राह्मणं सु एतस्य व्रतं शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥

नैव देवा अतिक्रामन्ति, न पितरो, न पशवः, मनुष्या एवैक्रेऽतिक्रामन्ति । तस्माद्यो मनुष्याणां मेघति-अशुभे मेघति विहूर्च्छति हि न हि अयनाय चन भवति । अनृतं हि कृत्वा मेघति । तस्माद्दु सायंप्रातराशयेव स्यात् । स यो हैवं विद्वान् सायंप्रातराशी भवति-सर्वं हैवायुरेति । यद्दु ह किञ्च वाचा व्याहरति-तद्दु हैव भवति । एतद्धि देवसत्यं गोपायति । तद्वैतत् । तेजो नाम ब्राह्मण-य एतस्य व्रतं शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥

नैव देवा इति । न तु ते प्रजापतेराक्रामतिक्रामन्ति । अथ मनुष्याणामक्षणे नियम विधिसुरनियमप्रसक्तिं दर्शयितुं प्रजापतिक्लेशेऽतिक्रामन्त्यस्यति-मनुष्या एवेति । ' एके ' च नाम ' मनुष्या ' अज्ञानवशात् प्रजापतिना कल्पितां प्राणुराहतां वृत्तिन् ' अतिक्रामन्ति ' यस्मादेव ' तस्मात् ' मनुष्याणां मन्वे ' यः ' ' मेघति ' , क्षिप्रति पुष्यतीति यावत् । " निमिदा ज्ञेहने "-(धा. पा. स्वा. आ. ७४४) इति धातुः । स च मेघमनेनुष्योऽदनादिजनितमदवशेन ' अशुभे ' नरकारतायनर्पहेतुभूने पापे ' मेघति ' क्षिप्रति, तात्पर्येण वर्धते । तस्मात् पापान् सः ' विहूर्च्छति ' अधः पतति । ' इच्छां कौटिल्ये "-(धा. पा. स्वा.प. २११) इति धातुः । अयनाय चनेति । ' चन ' -शाब्दोऽप्यर्थे । ' अयनाय ' पुष्यलोकगमनापारि ' न हि भवति ' । इत इत्यत आह-अनृतं हीति । यस्मात् ' अनृतम् ' असत्यम्, प्रतिषिद्धं ' कृत्वा ' ' मेघति ' प्रमेतो भवति । इत्थं प्रजापत्याक्रामतिक्रमेणानियमदर्शनात् मनुष्येषु नियमानेका विद्यन् इति तात्पर्यार्थः । औगोदातिके नियमविधिं दर्शयति-तस्मादिति । सायंप्रातरशिवु शौजमत्येति ' सायंप्रातराशी ' " सुयजावी गिनिस्ताच्छील्ये "-(पा. सू. २ । २ । ७८) इति गितिः । ' एव ' -कारेण अन्तरा भोजन निवार्यते । विहितमनूय प्रशंसति-स यो हैवेमिति । यद्दु ह किञ्चेति । उक्तभोजनकालनियमवान् यदपि किञ्चिद् ' वाच ' ' व्याहरति ' भाषते, तथैव यथार्थं भवति । ' हि ' यस्माद्, असौ ' एतन् ' ' देवसत्यं ' देवेन प्रजापतिना कल्पित मन्व ' गोपायति ' रक्षति । " गुरुरक्षणे "-(धा. पा. स्वा. २९९) इति धातुः । " गुरुरविच्छि "-(पा. सू. २ । १ । २८) इत्यायप्रत्ययः । ' तद् ' तदेव सत्यं ' तेजो नाम ' ' तेजः ' -शब्दवाच्यतया प्रसिद्धं ' ब्राह्मणम् ' ब्राह्मणसम्बन्धि रूपम् । कः पुनरसावीडम्बं देवसत्यं गोपायतीति तमाह-य एतस्येति । ' एतस्य ' प्रजापतेस्वामैतस्य ' व्रतं ' ' चरितुं ' ' यः ' यजमानः ' शक्नोति ' , स देवमनूय गोपायतीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

तद्वाऽएतत् । (न्या) मासि मास्येव पितृभ्यो उदतो अर्द्धवैप न पुःस्ताहु
 पश्चाद्दृशेऽथैभ्यो ददात्येव वै सोमो गुना देवानामुत्रं अचन्द्रमाः स एताथै
 गुवि क्षीयते तस्मिन्शीपे ददाति तुषैभ्योऽसमदं करोत्यथ चउशीपे
 दद्यात्समुदथै इ कुषदिवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तस्माद्युदैवैप न पुःस्ताहु पश्चा-
 द्दृशेऽथैभ्यो ददाति ॥ ७ ॥

स वाऽअपराहे ददाति । पूर्वाहो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामप-
 राहः पितृणां तस्मादपराहे ददानि ॥ ८ ॥

एषा एतन्मानि मास्येव पितृभ्यो ददतो-अर्द्धवैप न पुःस्ताव न पश्चात् ददते-अथैभ्यो
 ददाति । एव वै सोमो गुना देवानामुत्रं-पश्चन्द्रमाः-स एता रात्रि क्षीयते । तस्मिन्शीपे ददाति ।
 तथैभ्योऽसमदं करोति । अथ मुदशीपे दद्यात्-समदं इ कुषादृ, देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । तस्माद्युदैवैप
 न पुःस्ताव न पश्चाद् ददतेऽथैभ्यो ददाति ॥ ७ ॥

स वा अपराहे ददाति । पूर्वाहो वै देवानाम्, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम्, अपराहः पितृणाम् । तस्मा-
 दपराहे ददाति ॥ ८ ॥

इयं निष्पत्तिरुच्यते मन्त्रि मन्त्रि कर्तव्यतः " मन्त्रि मन्त्रि वीक्षण स्वजा व " - (अ. ५. २ का०
 १ भा० १ क.) इत्यदिना प्रवचनैविकल्पेन प्रतिनवेदनी त विवचे-तद्वा एतदिति । ' मन्त्रि मन्त्रि ' प्रति-
 मन्त्र " निष्पत्तिरुच्यते " - (पा० सू० ८ । १ । १) इति निर्वचनम् । अथवा हि श्रुत्याऽप्यस्यप्रकारेण
 विहितम् । मन्त्रि-द्वयं वैवदित्वाऽन्व- निर्वचनं प्रत्येकमेवो मन्त्रि मन्त्रे निरुच्यतेऽनन्तरं दत्तमिति मन्त्रि-
 प्रथम् । स च निरुच्यतेऽन्ववन्तानेव कर्तव्यो मन्त्रेण तिपति प्रतिगदपति- अर्द्धवैप इति । ' ददा '
 दन्तिश्च कर्त्तुं ' ददा ' इत्य ' न ' ' पुःस्ताव ' इत्येता द्विती, ' पश्चात् ' पश्चिमपत्तये ' न ' ' ददते ' ददते
 ' अथ ' अन्ववन्ते ' एव ' निरुच्ये निरुच्ये ददत् । पुःस्ताव ददत् न ददते, एतेषुपुःस्तावपति-एव
 वा इति । ' दत् ' य ' अन्ववन् ' अन्ववन्ते, ' एव ' अद् ' राजा ' राजवन् ' मने ' देवत्ववन् '
 इति, " एतदिना अश्नुन-यपन्ति " - (तै० सू० २ । ४ । १४ । २ । १) इति मन्त्रवन्ति । ' स '
 (कृष्ण) ' एतन् ' अन्ववन्ति-विनमन्त्रिणी ' रश्चि ' मन्त्रे ' धीयते ' धीयो मन्त्रे । तस्मिन् क्षीये मन्त्रि य
 निरुच्यो हविर्ददत्, एता व तस्मिन् एव निरुच्यो देवे तस्मिन् ' असमदं ' कर्त्तुं न ' करोति ' ' अथ ' अर्द्ध
 यद्वि ' अर्द्धा ' दत्तवन्ते तस्मिन् सोमो अर्द्धवैप प्रतिपदि वा निरुच्यो हविर्ददत्, तथा देवेभ्यः निरुच्ये
 कर्त्तुं कुषादृ तन्वय देवत्वमन्त्रेण प्रोक्तुं देवैरिति सविषताव् दानमन्त्रविविधयः कर्त्तुं मन्त्रि-
 त्वादिनि, निरुच्ये ॥ ७ ॥

अन्यथा च विधानेऽन्यथा- म वा इति । अहं पञ्चम विनमन्त्रे चतुर्थो मणोऽन्यथा, तस्मिन् निष्प-
 त्तिरुच्यते । अन एव सूचने का-यनेन- " अनराहे निरुच्यते, चन्द्रमदन्तिजावत्समं निरुच्यते " ॥ ८ ॥

१- ' अन्ववन्ति-यपन्ति ' इति ४० पा० १२- ' अन्ववन्ति वै निरुच्यतेऽन्ववन्ति ' इति अहं दत्तव-अनुति
 ता वचन्यो ११४ २-(४८ भा० सू० ४ । १) ।

सु अयनेन गार्हपत्यं । प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन ऽएवं गृह्णाति
स तत एवोपोत्यायोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा विष्टन्नवहन्ति सकृत्फली-
करोति सकृद् ह्येव पराश्वः पितरस्तस्मात्सकृत्फलीकरोति ॥ ९ ॥

तुष्टं श्रपयति । तस्मिन्नधिश्रितऽआज्यं प्रत्यानयत्यग्नौ वे देवेभ्यो जुह्व-
त्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैव पितॄणां तस्मादधिश्रितऽआज्यं प्रत्यानयति ॥ १० ॥

स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन एतं गृह्णाति । स तत एवोपोत्यायोत्तरेणा-
न्वाहार्यपचनं दक्षिणा विष्टन्नवहन्ति । सकृत्फलीकरोति । सकृद् ह्येव पराश्वः पितरस्तस्मात्स-
कृत्फलीकरोति ॥ ९ ॥

तं श्रपयति-तस्मिन्नधिश्रित आज्यं प्रत्यानयति । अग्नौ वै देवेभ्यो जुह्वति, उद्धरन्ति मनुष्येभ्यः,
अथैव पितॄणाम् । तस्मादधिश्रित आज्यं प्रत्यानयति ॥ १० ॥

तत्र हविर्ग्रहणप्रकारमाह-स जघनेन गार्हपत्यमिति । गार्हपत्यस्य पश्चिमदेशे मीहिर्गुणस्य निर्गोमार्यस्य
शकटस्य दक्षिणतः आसीनः प्राचीनावीती एव पितृवज्रायं हविर्गृह्णीयात् । मन्त्रस्याविहितत्वात् तूष्णीमेवेत्तद्
ग्रहणम् । अत एव सूत्रितम्-“अपरेण गार्हपत्यं चत्सर्गं सुव सुव वा तूष्णीं गृहीत्वा”-इति । चर्चयं
गृहीतानां मीहिणामवहनं विधाय प्रशंसति-स तत एवेत्यादिना । ‘ततः’ तस्मात् हविर्ग्रहणस्यानात् ।
उत्तरेणेति । दक्षिणाग्रेसूरेण उत्तरत इत्यर्थः । “एनन्न्यतरस्याम्-” (पा. सू. १ । ३ । ३९) इत्येनम् ।
“एनया द्वितीया”- (पा. सू. २ । ३ । ३१) इति द्वितीया दक्षिणा तिष्ठन्निनि । दक्षिणलसिष्ठम्
“दक्षिणाद्राव्”- (पा. सू. १ । ३ । ३६) इति आच प्रत्ययः ।

ऐष्टिकद्विविध एव फलीकरणस्य त्रिवं प्रसक्तमपवदितुं सहायं विधेये-सकृदिति । एकवारमेव फलीकृत्याम्,
न तु त्रिः । तत्र हेतुमाह-सकृद् ह्येवेति । ‘हि’ यस्माद् ‘सकृद्’ एकवारमेव ‘पराश्वः’ पराश्वो गत्ताः
प्रेताः ‘पितरः’ अमवन्, न तेषां पुनरावृत्तिरस्ति, अतस्तेषां सकृच्चमसाधारणो धर्मः ॥ ९ ॥

श्रपणं विधेये-तस्मिन्नि । सकृत्फलीकृतोस्तण्डुलम् स्यात्वा प्रक्षिप्य, तं चर्चं दक्षिणाग्नौ श्रपयेदित्यर्थः ।
उदासनात् प्रणवे तस्मिन्धरो अमिवारणं विधेये-तस्मिन्नि । ‘अधिश्रिते’ अग्रेह्यपरे स्यापिते ‘तस्मिन्’
चैतौ पके सति ‘आज्यं’ ‘प्रत्यानयति’ प्रतिक्षिपति । तदेतदुपपादयति-अग्नौ वा इति । देवार्थं यदाज्यम्,
तत् ‘अग्नौ’ ‘जुह्वति’ यजमानाः । देवेभ्यो यदाज्यं देयं तत् होमेनैव दीक्षत इत्यर्थः । उद्धरन्तीति ।
‘मनुष्येभ्यः’ देयं यत् (आज्यम्), तत् तेषां पुरस्तात् भोजनान्नेऽ ‘उद्धरन्ति’ उद्धृत्य पुरतः स्यापय-
न्तीत्यर्थः । अथैवमिति । ‘अथ’-शब्द उत्सवेभ्युष्ये । पितॄणां तु एवमधिश्रितावस्त्यायमेव पराशाज्यम-
नेयमिति यथेतेषु, एवमेव पितृभ्य आज्यं देयम्, न तस्मै होमेनापि पुरस्तादुद्धरणेनापि । ‘तस्मादिति’
प्रतिष्ठतनिगमनम् ॥ १० ॥

१-‘एतं’ इति पा. १-का. श्लो. सू. १ । ४ । ३-अपरेण गार्हपत्यं चत्सर्गं सुव सुव वा तूष्णीं गृहीतानां मीहिणामवहनं दक्षिणमिवकृत्ति
कृत् । का. श्लो. सू. १ । ४ । ४-सकृत्फलीकरोति । का. श्लो. सू. १ । ५ । ५-दक्षिणाग्नौ श्रपयत्येव । का. श्लो. सू. १ । ३ ।

सु उद्गास्यामी देऽआहुती जुहोति देवेभ्यः । (भ्यो) देवान्नाऽप्यु
 ऽऽप्रावते चऽआहिताभिर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां युजतेऽप्येत्त्पितृ-
 यज्ञेनेवाचारीतु देवेभ्यो निहुने सु देवैः प्रमृष्टोऽप्येत्त्पितृभ्यां ददाति
 तस्माद्द्विद्वास्यामी दे आहुती जुहोति देवेभ्यः ॥ ११ ॥

स ब्राह्मणे च सोमाय च जुहोति । स युद्धप्रये जुहोति सर्वत्र ह्येवाग्नि-
 रन्वाभक्तोऽथ बत्सोमाय जुहोति पितृदेवत्यो वै सोमस्तस्माद्ब्रह्मणे च
 सोमाय च जुहोति ॥ १२ ॥

स उद्गास्यामी दे आहुती जुहोति देवेभ्यः । देवान्ना अप्यु उपावते-य आहिताभिर्भवति, यो
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते। अर्थवत् पितृयज्ञेनेवाचारीत् । यत् उ देवयो निहुने। स देवैः प्रमृष्टः- अर्पित-
 त्पितृभ्यां ददाति । तस्माद्द्विद्वास्यामी दे आहुती जुहोति देवेभ्यः ॥ ११ ॥

स वा ब्रह्मणे च सोमाय च जुहोति । स युद्धप्रये जुहोति-सर्वत्र ह्येवाग्निर्न्वाभक्तः । अथ यत्
 सोमाय जुहोति । पितृदेवत्यो वै सोमः तस्माद्ब्रह्मणे च सोमाय च जुहोति ॥ १२ ॥

अथ तस्य चोत्तरात्मनो ह्येव विजय-स उद्गास्यति । उद्गमनत्पर 'देवन्' देवार्थम् 'अमी'
 'दे आहुती' जुहोति । यपि 'ब्रह्मणे,' 'सोमाय' इति द्वौरेवात्र होम, तप्यपि देवेभ्य इति सामान्या-
 निरायण इहोक्तम् । कत एव सूच्यते- 'अग्निवाऽपि यथोक्तम् मशगेन जुहोति अथ इति
 होमयेति च " इति ॥

ननु विवेकेन हि वा देवेभ्यो होमोऽनुगत इत्युक्त्याऽप्युक्तं-देवान् वा इत्यादिना । 'य आहि-
 ताभिः', 'य' च दर्शपूर्णमासादी 'य' यजमानो 'देवान्', 'उपावते' उपाहन, अन्वमेवो
 देवन्वो ह्येवम् देवनिने मात । अर्थवदिति । 'अथ'-शब्दोऽत्र वेदायप्येतेकः । 'एतत्' एतद्
 दैविक कर्म परित्यज्य निज्येण कर्मणा 'मवासीत्' निज्य कर्म इत्यनित्यम् । तथा सप्तम्यदीपकमनुष्टम्बे
 देवनां कोऽप्यत्र अन्वविहृष्ये निज्येण कर्मणः 'देवेभ्य' होमेन उदसत्त 'निहुने' अन्वपति, प्रणयति
 वा । एव होमेन होषिते 'देवैः' 'प्रमृष्ट' अन्ववत् 'स' यजमान 'अथ' अन्वत्तमेव 'एतत्' इतिः
 'पितृभ्य' इत्यत्र । उक्तमर्थं निम्नवति-तस्मादिति ॥ ११ ॥

देवेभ्य इति श्रवणमन्त्रेण विनिश्चित-स वा इति । एतत् देवान् परित्यज्य अत्र सोमस्य च ह्यने
 कान्माह-स युद्धप्रय इति । 'सर्वत्र' देवैः च सर्वैः कर्मसु 'अग्नि' 'अन्वाभक्तः' अन्वविष्टो भवति, न
 अन्विन्मन्त्रेण दैविक निज्य वा किञ्चिद् कर्म निज्यमग्नि, अन्विन्मन्त्रेणोक्तं युक्त इत्यर्थः । पितृदेवत्यो वा
 इत्यादि । यत् " कर्मणा वो ज्योति " इति प्रथमवति पितृणां ज्योतिष्टुतं यन्मयं कल्पितवान्, अथ स
 'सोम' पितृदेवत्य' । अथ एव पूजादिमार्गेण पितृणां चन्द्रोक्त्याऽपि उक्तम्- 'चन्द्रममेव ते सर्वे गच्छन्ति'-
 (अ० टी० ११।०।१६) इति । यत् एवम्, अथ निज्ये कर्मणि सोमाय हवनं युज्यित्यर्थः ॥ १२ ॥

सु जुहोति । (त्य) अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृभ्यो
स्वाहेत्यग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तुत्स्विष्टकृद्भ्राजनमथ दक्षिणेनान्वाहार्य-
पचनं स कृदुल्लिखति तद्वेदिभाजनं स कृदु हवेष पुराञ्चः पितुरस्तुस्मात्स-
कृदुल्लिखति ॥ १३ ॥

(त्य) अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति । स यदुनिषायोल्मुकमथैतत्पितृभ्यो
दद्यादसुररक्षसानि हैषामेतद्विमभीरंस्तथो हैवत्पितृणामसुररक्षसानि न
विमभते तुस्मात्परस्तादुल्मुकं निदधाति ॥ १४ ॥

स जुहोति—“ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृभ्यो स्वाहा ”—(वा. सं. २।२९)
इति । अग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति—तत् स्विष्टकृद्भ्राजनम् । अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं स कृदुल्लिखति—
तद् वेदिभाजनम् । स कृदु हवेष पुराञ्चः पितरः । तस्मात्सकृदुल्लिखति ॥ १३ ॥

अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति । स यदुनिषायोल्मुकमथैतत् पितृभ्यो दद्यात्—असुररक्षसानि
हैषामेतद्विमभीरन् । तयो हैवत् पितृणामसुररक्षसानि न विमभते । तस्मादुल्मुकं निदधाति ॥ १४ ॥

उक्तदेवतपोहोममन्त्रौ विचचे—स जुहोतीति । ‘ कव्यं ’ पित्र्यं हविः, तद् वहति पितृन् प्रापयतीति
‘ कव्यवाहनः ’ । “ कव्यपुरीषपुरीष्येडु—” (पा० सू० ३ । २ । १९) इति व्युत् । एतच्च पितृणा-
मग्रेस्ताधारणं नामधेयम् । अत एवान्नःपते—“ त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितृणां,
सहरक्षा असुराणाम्—” (शौ० सं० २ । ९ । ८ । ६) इति । ‘ कव्यवाहनाय अग्नये ’ इदं हविः ‘ स्वाहा ’
सुहृतमस्तु । पितृणाम्युक्ताय ‘ सोमाय ’ इदं हविः ‘ स्वाहा ’ सुहृतमस्तु ।

मेक्षणस्याग्नौ प्रक्षेपं विचचे—अग्नौ विचति । अस्मालोडप येन काष्ठेन गृह्णात्वा हूयते, तत् ‘ मेक्षणम् ’ ।
‘ तत् ’ अग्न्याधानं ‘ स्विष्टकृद्भ्राजनम् ’ अस्य होमस्य स्विष्टकृत्यानांयम् ॥

अथ पिण्डप्रदानाय स्थानविशेषं तत्संस्कारश्च विधाय प्रदासति—अथ दक्षिणेनेति । ‘ अथ ’—शब्दोऽत्राप्यप्र-
तिषेधार्थः । दक्षिणाग्रेरुदरेण स्येन ‘ सकृदुल्लिखति ’ एकयत्नेन दक्षिणप्राचीं लेखां कुर्यात् । ‘ तत् ’ उल्लि-
खितं स्थलं ‘ वेदिभाजनं ’ वेदिस्थानांयम्, तत्कार्यकारमित्यर्थः । सकृदु हवेषेत्वादि, उक्तार्थम् ॥ १३ ॥

उल्लिखितप्रदेशस्यान्ते अग्नौनाथानं विचचे—अथ परस्तादिति । ‘ परस्तात् ’ परस्मिन् विप्रकृष्टे, पर्यन्ते
इत्यर्थः । विप्रकृष्टे नाथविधानपुरस्सरमेतदुल्मुकनिधानमुपयादयति—स यदिति । सुरविरोधीनि रक्षानि ‘ असुर-
रक्षसानि ’, ‘ एषां ’ पितृणां स्वभूतम् ‘ एतत् ’ पिण्डरूपं हविः ‘ विमभीरन् ’ अपहरेयुः । तयो हैवति ।
तथा अस्मिन्निधाने संतीत्यर्थः । ‘ न विमभते ’ नापहरन्ति । “ मय्य विलोडने—” (धा० पा० स्था०
१० । ४२) इति धातुः ॥ १४ ॥

१—अथ तद्दक्षिणेनोत्थित्यप्यहता इत्यपरेण वा । (का. भो. सू. ४ । ७) अग्नौ मेक्षणं प्रत्ये । अग्नौ तद्दक्षिणेनान्वाहरेण
वा एतन्नोत्थित्यप्यहता इत्यपरेण वा । (का. भो. सू. ४ । ८) अस्मिन्निधाने । (का. भो. सू. ४ । ८) अस्मिन्निधाने । (का. भो. सू. ४ । ८) अस्मिन्निधाने ।

स निदधाति । ये ह्यपाणि प्रतिमुञ्जमानाऽअसुराः सन्तः स्वयया चरन्ति ॥ परापुरो निपुरो ये भ्रन्त्यप्रिष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मादित्यप्रिर्हिं अस्तम-
पहन्ता तस्मादेवं निदधाति ॥ १५ ॥

(त्य) अयोदशावमादायावनेजयति । (त्य) असाववनेनिक्ष्वेत्येव मुज-
मानस्य पितृमुसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमुसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं
तद्यथाऽशिष्यतेऽभिपिञ्जेदेवं तद् ॥ १६ ॥

स निदधाति “ ये ह्यपाणि प्रतिमुञ्जमाना असुराः सन्तः स्वयया चरन्ति । परापुरो
निपुरो ये भ्रन्त्यप्रिष्टान् लोकात्प्रणुदात्यस्मात् ”—(वा. मं. २ । ३०) इति । अप्रिर्हिं
रक्षितमपहन्ता तस्मादेवं निदधाति ॥ १५ ॥

अयोदशावमादायावनेजयति—“ असाववनेनिक्ष्वे ” इत्येव यजमानस्य पिताम् । असाववने-
निक्ष्वेति पितामहम् । असाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहम् । तद् यथाप्रशिष्यते अभिपिञ्जेदेवं तद् ॥ १६ ॥

विहितं तन्मुक्तनिमाने मन्त्र विवृते—स निदधातीति । परंतदुन्मुक्तनिमाने विहितम्, तद् “ ये ह्यपाणि—
इत्यनेन मन्त्रेण कर्तव्यमित्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु,—‘ ये ’ ‘ असुरा ’ मायावसात् रिपुणा ह्यपाणि ‘ प्रतिमुञ्ज-
माना ’ धारयन्ता सन्ति विषयं दोषमन्त्या ‘ स्वयया ’ स्व ‘ चरन्ति ’ वर्तन्ते । ‘ ये ’ च पूर्व ‘ परापुरो
निपुर ’ ‘ प्रणुदात्यस्मात् ’ इत्यनेन युक्तं सती ‘ मरन्ति ’ इति वर्तन्ति । परापुरो निपुर इति, परा—नि—पूर्वम् इत्येते
सम्पदादिद्वयणे सति विन्ति बहुवाचि, स च वात्प्र प्रिष्टविषये दाने वर्तते । अथ एवमेतन्मन्त्रेणानेन—
“ तथा रिपुनां निदधाति तद् पृथिवीनाम् ”—(वा० ब्रौ० सू० २ । ६ । १९) इति । पुनरन्वित्त-
वन्प्रान्ते वाक्कलमुक्तम्—“ पुर, पुर वर्तते, निरागच्छ, पुनरक लतन्वायव इति वा ” (नि० २ । १ । २१)
इति । यदा ‘ परा ’ प्रयुक्ता ‘ पुर ’ शरीराणि येषांते ‘ परापुर ’, ‘ नि ’ निष्ठा कथ्या ‘ पुर ’
शरीराणि येषांते ‘ निपुर ’, माहवत्या अन्वक्तव्येभ्यो । एव प्रच्छन्नवसा असुरा ये सन्ति, ‘ तन् ’
‘ अनात् ’ ‘ लोकात् ’ निदधात्यस्मान्त् ‘ अस्मि ’ ‘ प्रदधाति ’ । छेत्पदमन्त्रः, (पा० सू० २ । ४ । १४)
प्रदधातिव्यर्थः । रक्षितेहन्तवन्ते प्रतिदधति व्यावष्टे—अग्निर्हीति । ‘ एव निदधाति ’ अग्निदधतेनेन
मन्त्रेण निदध्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

निदधाम्य प्रचक्षतेनमनेन विवृते—अयोदशोवमिति । ‘ उदधन्म् ’ उदधन्म् पात्रम् । “ एक-
हृदो हृदित्येव्यत्रस्तम् ”—(पा. सू. ६ । २ । १९) इत्युदधन्मन्त्रोदधन्म् । “ असाववनेनिक्ष्वे ”—
इत्यनेनमन्त्रेण । तत्र इत्युदधन्मे सम्बुद्धन्ते निरादीनां पदात्म नम निर्देष्टव्यम्,—हे यदधन्मे मम
पितृ ! ‘ असाववनेन ’ दधन्मन्त्रे निदध मोक्षम् आनीतो पत्नी शोचनेति मन्त्रार्थः । “ निदध् शौचतो-
पतोः ” (वा पा उ. ट. ११)—इति वचु । एव निदधन्मन्त्रेणमन्त्रेणो मन्त्री योग्यौ ।

१-उदधन्मन्त्रे उदधन्मन्त्रेण, अन्वित्तं उदधन्मन्त्रेण । (वा० ब्रौ० सू० ४ । १ । १) २-असाववनेनिक्ष्वेति असाववने-
निक्ष्वेति इति । (वा० ब्रौ० सू० ४ । १०) उदधन्मन्त्रेण असाववनेनिक्ष्वेति ।

(३) अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूर्छं दिनानि भवन्ति । (न्त्य) अग्रमिव वै
 वृत्रानां मृष्यमिव मनुष्याणां मूलमिव पितृणां तस्मादुपमूर्छं दिनानि भवन्ति
 सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति सकृदु ह्येव पुराशः पितुरस्तस्मात्सकृदाच्छि-
 न्नानि भवन्ति ॥ १७ ॥

तानि दक्षिणोपस्पृणाति । तत्र ददाति स वाऽ इति ददातीति वै देवेभ्यो
 शुद्धत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्योऽथैव पितृणां तस्मादिति ददाति ॥ १८ ॥

अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूर्छं दिनानि भवन्ति । अग्रमिव देवानाम्, मृष्यमिव मनुष्याणाम्, मूल-
 मिव पितृणाम् । तस्मादुपमूर्छं दिनानि भवन्ति । सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति । सकृदु ह्येव पुराशः
 पितरः । तस्मात् सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति ॥ १७ ॥

तानि दक्षिणोपस्पृणाति । तत्र ददाति । स वा इति ददाति । इतीव वै देवेभ्यो शुद्धति, उद्द-
 रन्ति मनुष्येभ्यः, अथैव पितृणाम् । तस्मादिति ददाति ॥ १८ ॥

अस्याननेनस्य पिण्डानान् प्राक्कर्त्तव्यतां दृष्टवन्तेनोपपादयति-तत्रयेति । 'अशिश्वे' मोक्षदमाणस्य
 पुत्राय यथा 'अभिविब्रेन्दु' उदकं हस्ते ददाति, 'एवम्' एव तत्र पितृणामननेनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ तस्मिन्नुद्धितं स्थाने बर्हिः स्फुटितं तस्मिन्नादनं विधत्ते-अथ सकृदाच्छिन्नानीति । एक्यत्वेन
 चिन्नानि । 'उपमूर्छं' मूलसमीपे । 'दिनानि' खण्डितानि बर्हिषि पितृपञ्चार्यानि 'भवन्ति', एक्युण-
 निशिष्टानि बर्हिष्याहर्कृत्यानांत्वर्थः । मूर्छापीने छेदमशुभपादयति-अग्रमिवेत्यादिना । अत एव तैत्तिरीयके-
 ऽयाम्नायते-"यद् परुषि दिनं तद् देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यद् समूर्छं तद् पितृणाम्"-इति । छेदनगतं
 सकृच्चमनस्य स्तौति-सकृदाच्छिन्नानीति ॥ १७ ॥

बर्हिषः स्तरणं विधत्ते-तानीति । 'दक्षिणा' दक्षिण, उद्धितप्रदेशे 'तानि' बर्हिषि 'उपस्पृ-
 णाति' । तथैव काल्याणनेन सूत्रिणम्-"उपमूर्छं सकृदाच्छिन्नानि श्लेषायां कृत्वा"- (का. श्रौ. सू. ४।१।१)
 इति । पिण्डदानं विधत्ते-तत्रयेति । 'तत्र' तरिणम् बर्हिषाऽऽस्तोत्रं देशे पिण्डान् दद्यादित्यर्थः । तत्र प्रकार-
 विधेयमग्निनेनेन विधत्ते-स वा इतीति । 'इति' अनेन प्रकारेण अगुष्टतर्जनेयोर्मध्येन पित्र्येण तार्थिनेत्यर्थः ।
 देवमनुष्यसम्प्रदानके दाने तद्वैपरीत्यक्रमेणोपपादयति-इतीव वै देवेभ्य इति । अनेन बहु प्रकारेण अंगुल्य-
 म्प्रेण देवतार्थेन 'देवेभ्यः' हवीषि 'जुहति', 'मनुष्येभ्यः' तु यथायीमां मोक्षत्व्यमसम् 'उद्धरन्ति'
 उद्धृत्य पात्रान्तरे स्थापयन्ति । न तु तत्र देवपित्रादितार्थविशेषोऽपेक्षितः । अथैवमिति । 'अथ'-शब्द
 उदकवैक्यम्यद्योतनार्थः । देवमनुष्यवैक्यत्वेन एवमुक्तेन पित्र्येण तार्थेन पितृणां सम्बन्धि हविर्देयमित्यर्थः ।
 तस्मादिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १८ ॥

१-उपमूर्छं सकृदाच्छिन्नानि श्लेषायां कृत्वा यथाऽनिकं निराद् ददात्यप्येतत् इति । का० श्रौ० सू० ४।१।१।
 उपमूर्छमित्यर्थे अन्वयपरिवहो नित्यसमासः । मूर्छमार्थे यानि सकृदाच्छिन्नानि तानि उपमूर्छं दिनानि बर्हिषुणाति । अन्वयादि
 एवमेव इत्युक्त्यादिति उक्तं ।

सु ददाति । (त्य) असावेतत्त ऽडृत्येव युजमानस्य पित्रे ये च त्वाम-
न्वित्यु हैक ऽआहुस्तदु तथा नु ब्रूयात्स्वयं वै तेपां सह येपां सह
तस्माद् ब्रूयादसावेतत्त ऽडृत्येव युजमानस्य पित्रेऽसावेतत्त ऽडृति पिता-
महायासावेतत्त ऽडृति शुपितामहाय तद्यदितः पुरादुदाति सकृदु इमेव
पुराश्चः पितरः ॥ १९ ॥

तत्र जपति । (त्य) अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति
यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

स ददाति—असावेतत्ते इत्येव यजमानस्य पित्रे, ये च त्वामन्वित्यु हैक आहुः । तदु तथा न
ब्रूयात् । स्वयं वै तेपा सह येपा सह । तस्माद् ब्रूयाद्—असावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ।
असावेतत्त इति पितामहाय, असावेतत्त इति प्रपितामहाय । तद् यदितः पुरादुदाति—सकृदु
इमेव पुराश्चः पितरः ॥ १९ ॥

तत्र जपति—“अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्”—(वा. सं. १।३।१) इति ।
यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

पितृपितामहप्रपितामहानां विहिते पिण्डदाने मन्त्रान् विधत्ते—सु ददातीत्यादिना । “असावेतत्ते”-
(का० श्रौ० सू० ४ । १ । १) इति पिण्डदानमन्त्र । तत्र ‘असौ’—इत्यस्य स्थाने पित्रादीनां नाम सन्तु-
द्भवन्त निरिहन्वन् । हे वदशर्मन् । ‘एतत्’ पिण्डरूप हवि ‘त’ तुभ्य मया दीयत इति मन्त्रार्थः ।
“ये च त्वामनु”-इति बक्ष्यमाणद्याखान्तरामिमन्त्रशेषनिरासार्थं ‘एव’-कार । अनेन च मन्त्रेण
प्रथम यजमानस्य पित्रे पिंड दद्यात्, अनेनैव पितामहप्रपितामहयोरपि पिण्डदानम् । तत्रैकोप महमुपन्यस्य
वृषयति—ये च त्वेति । तस्य च मन्त्रशेषस्यायमर्थः,—हे पित ! ‘त्वाम्’ ‘अनु’-स्य ‘ये वर्तन्ते तेभ्य-
श्चाय पिण्ड- दृष्टि करोष्विति । स्वयं वा इत्यादि । पित्रन्तरस्याविना यच्छब्दनिर्दिष्टानां तेषां ‘स्य’ पिण्ड-
दाता सहभावी भवति । तथा य एव एषां स्व्य सहभावी, तेभ्य पिण्डदाने स्वामन पिण्ड दत्तकम् भवति ।
अतस्त्वाप्रतिपादको “ये च त्वामनु”-इति मन्त्रमामो न बतव्य इत्यर्थः । प्रथम पक्ष निगमयति—
तस्मादिति । तद्यदित इत्यादि । अनेन हि क्रमेण ते पितृत्व प्राप्ता—प्रथम प्रपितामह, पश्चात् पितामह,
ततः पितेति, इम क्रम परित्यज्य पिण्डदाने ‘इत’ पितृत्वात्प्रत्ययप्रपितामहान्त ‘पराक्’ पराचीन पिण्डान्
ददात्, परस्ते पितरः सकृत्त्वप्राप्तवर्त्मयुक्ता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

पिण्डदानमन्तर मन्त्रत्रय विधत्ते—तत्र जपतीति । तदूत किञ्चित् पद व्याचष्टे—अत्रेति । मन्त्रार्थसु,—
‘अत्र’ अस्मिन् देशे हे ‘पितरः’ ! ‘मादयध्वम्’ तुता भवत, तदर्थं च ‘यथाभाग’ स्व स्व मामनति-
कस्य मया दद्यात् पिण्डान् ‘आवृषायध्वम्’ अर्श्रीतति । वृषायध्वमित्यस्यैतदर्थपरता दृष्टि स्वयं व्याचष्टे—
यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाहेति ॥ २० ॥

(हा) अथ पुराङ्गपर्यावर्तते । तिर इव वै पितुरो मनुष्येभ्यस्तिरु
इथेतुद्रवति स वाऽआत्मितोरासीदित्याहुरेतावान्ह्यसुरिति स वै मुहूर्त्त-
मेवासित्वा ॥ २१ ॥

(त्वाऽथो) अथोपपत्यथ्य जपति । (त्यु) अमीमदन्त पितुरो यथा-
भागमावृषायिपतेति यथाभागमाशिषुरित्येवेतदाह ॥ २२ ॥

(हा) अथोदपात्रमादायावनेजयति । (त्यु) असाववनेनिक्ष्वेत्येव यज-

अथ पुराङ्ग पर्यावर्तते । तिर इव वै पितुरो मनुष्येभ्यः । तिर इवेतुद्रवति । स वा आत्मितोरा-
सीतेत्याहुः । एतावान्ह्यसुरिति । स वै मुहूर्त्तमेवासित्वा ॥ २१ ॥

अथोपपत्यथ्य जपति । “अमीमदन्त पितुरो यथाभागमावृषायिपत”-(वा० सं० २ । ३१)
इति । यथाभागमाशिषुरित्येवेतदाह ॥ २२ ॥

अथोदपात्रमादायावनेजयति-“असाववनेनिक्ष्व ” इत्येव यजमानस्य पितरम् । असाववने-
निक्ष्वेति पितामहम् । असाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहम्, तद् मया जक्षुषेऽभिपिञ्चेदेवं तत् ॥ २३ ॥

अपानन्तरं पराङ्गवर्त्तन विधत्ते-अथ पुराङ्ग पर्यावर्त्तत इति । पराङ्गुलः सन् पिण्डाभिमुख्य विधेय पर्या-
वर्त्तित्यर्थः । एतदुपपादयति-तिर इवेति । पितरो हि मनुष्येभ्यः तिरोभूताः; अन्तर्हानशक्तियोगात् । अतः
पितृणां तिरोधानेन भवितव्यम् । एताहि पिण्डदातारि पर्यावर्त्तमाने सति तेषां 'तिर इव' तिरोधानमिव भवति ।
पर्यावर्त्तनकालस्य परिमाणं विधत्ते-स वा इति । स खलु पर्यावर्त्तमानः 'आत्मितोः' निरुद्धासगतेरामनो
धावत् तमन ग्लानिः भवति, तावन् आसीत् 'इति' केचित् 'आहुः' प्रतिपादयन्ति । “तमु
म्लानो” (धा० पा० दि० प० ९९) इत्यस्मात् “मात्रलक्षणे स्थेः कृन्वदिचरिदुतमिञ्चिनिन्यस्तोमुन्”-
(पा० सू० ३ । १९) इति तोष्ठुन् प्रत्ययः । तत्रोपपत्तिमाह-एतावानिति । एतावत्परिमाणो भवति ।
तस्मादेतावन्तं कालमासीदिति । पश्चात्तरमाह-स वा इति । 'सः' खलु 'मुहूर्त्तं' द्वादशक्षणायको यो
मुहूर्त्तसङ्कः कालः, तावत्पर्यन्तम् 'एव' आसीदित्यर्थः । एवकारः श्रौतपञ्चम्यवच्छेदार्थः । 'आसित्वा'-
इति 'क्त्वा'-प्रत्ययः बक्ष्यमाणक्रियापेक्षः ॥ २१ ॥

उक्तकालानन्तरं पर्यावर्त्तमानस्य मन्त्रजं विधत्ते-अथेति । 'उपपत्यथ्य' पिण्डसमीपं परिप्राप्य । परि-
पूर्वादयतेत्येपि “उपसर्गस्यापत्तौ”-(पा. सू. < १ । २ । १९ ।) इति लत्वम् । अमीमदन्तेति मन्त्र जपेत् ।
अर्थस्तु-‘पितरः’ पिण्डपितृदेवता ‘अमीमदन्त’ तृष्ठा अमूवन् । तृष्वर्थाऽस्मादपतेर्षन्ताल्लुङि षड्
रूपम् । ते च 'यथाभागं' स्व स्वं मागमनतिक्रम्य 'आवृषायिवन' अनुक्षत 'इति' तत्र 'आवृषायि-
वत'-इति पदस्य विवक्षितमथमाह-अथेति । आहुर्षुर्वो वृषवतिरम्यवहारे वरते, तस्मात्लुङि बहुवचनान्तमेतत्
पदम्, अतः 'आशिषुः' 'इति' तस्य व्याख्यानम् । “अश मोवने”-(धा. पा. क्रया. प. ९१)
इत्यस्मात्लुङि बहुवचने आशिषुरिति रूपम् ॥ २२ ॥

पिण्डदानात् प्रागिवेदानामपि पित्रादीनामुदकावनेजनं विधत्त-अथोदपात्रमिति । “असाववनेनिक्ष्व” इति

१- 'नेच्छाव' इति क. । २-इदानींनवपत्रपाठे तु 'तमु कश्चाथा' इति पाठो लभ्यते । ३-“असाववनेनिक्ष्वेति जपति ।
धा० प्रो० सू० ४ । १४ । ४-अवनेभ्य पूर्ववत् । ४ । १५ ।

मानस्य पितरमुसावुवनेनिक्ष्येति पितामहमुसावुवनेनिक्ष्येति प्रपितामहं
तद्यथा जक्षुषेऽभिपिञ्चेदेवं तत् ॥ २३ ॥

(३) अथ नीविमुद्गृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविस्तुस्माग्नी-
विमुद्गृह्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो यज्ञियानुवैनानेतत्करोति पद कृत्वो
नमस्करोति पद्भ्या ऋतुव ऋतुवः पितरस्तुस्मात्पदकृत्वो नमस्करोति
गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहान्नाथं ह पितर ईशते ऽप्यो ऽएतस्याशीः
कुर्मणोऽध्यावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान्तु यजमानभागोऽग्नौ सकृदा-
च्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुत्सुकमपिचजति ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ (४ । २)

अथ नीविमुद्गृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविः । तस्माग्नीविमुद्गृह्य नमस्करोति । यज्ञो
वै नमो यज्ञियानुवैनानेतत्करोति । पद कृत्वो नमस्करोति । पद्भ्या ऋतुवः । ऋतुवः पितरः ।
तस्मात् पदकृत्वो नमस्करोति । “ गृहान्नः पितरो दत्त ”—(वा. सं. २ । ३२) इति । गृहान्ना
ह पितर ईशते । एषो एतस्याशीः कर्मणः । अध्यावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डान् । स यजमानभागः ।
अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति । पुनरुत्सुकमपिचजति ॥ २४ ॥ इति पिण्डपितृयज्ञाधिकारः ॥

तन्मन्त्र । तत्र तत्र त्रिष्वपि मन्त्रेषु ‘ अतो ’ इत्यस्य स्थाने पित्रादीनां नामानि क्रमेण निर्दिशेत् । अर्पत्तु
प्रागेव दर्शितम् । एतदवनेन लोकल्पहारणेनोपपादयति—तद्यदेति । ‘ तत् ’ तत्र विषये निर्दर्शनमभिधी-
यते । एषा ‘ जक्षुषे ’ मुक्तवते पुरुषाय मुक्तप्रक्षालनार्थं हस्ते उदकम् ‘ अभिपिञ्चेत् ’ ‘ एवम् ’ एव ‘ तत् ’
पिण्डदानानन्तरमात्रे जलावसेचनमित्यर्थम् । ‘ जक्षुषे ’ इति अदेहित- क्तौ “ निश्चिन्यतरस्याम् ”—(पा.
सू. २ । ४ । ४०) इति घटादेशः, पुनश्चतुर्थ्येकवचने सम्प्रसारणे च रूपम् ॥ २३ ॥

नमस्कार विधत्ते—अथ नीविर्मिति । ‘ नीवि ’ परिधानोपस्य वाससो दशा, ताम् ‘ उद्गृह्य ’ विलस्य
पितृन् ‘ नमस्करोति ’ । तत्र विसृजने कारणमाह—पितृदेवत्येति । यतो ‘ नीवि ’ ‘ पितृदेवत्या ’ पितृ-
देवतार्था, पितृणां तृत्तिकरिति यावत् । “ देवतान्तात् सादर्थ्ये यत् ” (पा. सू. १ । ४ । २६) । ‘ तस्मात् ’
सो ‘ नीविम् ’—‘ उद्गृह्य ’ विलस्य प्रदर्थ्ये ते नमस्करोत्या इत्यर्थे । नीवि पितृदेवत्यात् तैत्तिरीयकेऽप्याम्ना-
तम्—“ अग्नेन्पूषाधान, वायोर्जातपान पितृणां नीवि ”—(तै. स. ६ । १ । १ । ३) इत्यादि । नमस्कारस्य
प्रयोजनमाह—यज्ञो वा इति । नमस्कारेण हि पूजा गम्यते, ‘ यज्ञ ’ पूजात्मक, “ यज देवपूजा ”—
(घा. पा. म्वा उ १०२७) इति यज्ञोस्तदर्थत्वात् । अतो नमस्कारो यज्ञात्मक- । देन नमस्कारेण ‘ एतान् ’
‘ वितृन् ’ ‘ यज्ञियान् ’ ‘ यागार्हान् ’ ‘ एव ’ ‘ करोति ’ । “ यज्ञविगम्यां घञञौ ”—(पा. सू. १ । १ । ७१)
इति अर्हाथे घप्रत्ययः । विहितस्य नमस्कारो “ नमो व ”—इति मन्त्रेण कर्तव्यम् । तत्र हि कात्यायनेन—

“ नीचं विसंभ्य नमो व इत्यङ्गलिं करोति ”—(का. श्रौ. सू. ६ । १९) इति । तस्मिन्ध मन्त्रे षड्भ्यो “ नम. ”—इति प्रयुज्यते, तत्सङ्ग्रहामन्त्रस्य स्तौति—पदकृतः इति । “ नमो वः पितरो रमाय ” “ नमो वः पितरः शोषाय ”—इत्येव षड्वारं नमस्कृत्यादित्यर्थः । ऋतवः पितर इति । वसन्तावृत्तुषु प्रमीतस्य तत्तदनु-
रूपत्वप्राप्तिस्तादात्म्यव्यपदेशः । तथा चान्यत्र श्रूयते—“ यस्मिन्नृती पुरुषः प्रमीयते, सोऽस्यामुन्मिह्लोके भवति—
यदि वसन्ते प्रमीयते, वसन्तो भवति ”—इत्यादि । तस्मात् तेषामृता षट्सङ्ख्यात्वयोगात् तादात्म्यपन्नानां
पितॄणां नमस्कारोऽपि षड्वारः कर्तव्य इति युक्तमुक्तम्—“ नमो वः पितरः ” इति ।

नमस्कारमन्त्रो निगदव्याख्यात इत्यभिप्रेत्य तच्छेषमुपादाय व्याचष्टे—“ गृहान्नः पितरो दत्त इति ”—इति ।
शेषसहितस्य नस्य मन्त्रस्यायमर्थः—हे पितरः ! युष्मत्सम्बन्धिने ‘ रमाय ’ वसन्तर्तुजताय नमोऽस्तु ।
हे पितरः ! युष्मत्सम्बन्धिने शोषणाय ‘ शोषाय ’ शोषणाय नमोऽस्तु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ‘ जिनः ’
वर्षतो वृष्टयर्थं क्रियमाणो वेगः । ‘ स्वधा ’—इति अन्ननाम, (निघ. २ । ७ । १७) व्रीडादिरूपमदम्य
शरदादिषु पश्यते; अतः शरदुत्सम्बन्धिने अन्नायेत्यर्थः । हेमन्तशिशिरयोर्हिमेन सर्वथा पीडनात् तद्रूपौ पितृ-
धर्मौ ‘ घोरमन्यु ’ । “ नमो वः पितरः पितरो नमो वः ”—इति व्यतिहारोक्तिरदरातिशयद्योतनार्थो । एवं
नमस्कृतान् पितॄन् प्रार्थयते—हे ‘ पितरः ’ ! ‘ नः ’ अस्मन्वम् ‘ गृहान् ’ पुत्रपौत्रादिरूपान् ‘ दत्त ’ प्रय-
च्छत । पितॄणां दानसामर्थ्यं मन्त्रशेषस्य चाशीःपरत्वं स्पष्टमिति व्याचष्टे—गृहान्नामिति । ‘ पितरः ’ छल्ल
‘ गृहानाम् ’ ‘ ईशते ’ ईशरा भवन्ति । “ अधीगर्षदेवेज्ञान् ”—(पा. सू. २ । ३ । १२) इति कर्मणि
षष्ठी । ‘ एतस्य ’ पिण्डपितृयज्ञाख्यस्य ‘ कर्मणः ’ ‘ एषा ’ ‘ आशीः ’ फलप्रार्थना ‘ उ ’ एवेत्यर्थः ।

पिण्डशेषस्यावप्राणं विधत्ते—अयावजिप्रेतीति । “ प्रा गन्वोपदाने ”—(छ. पा. म्वा. प. ९१)
इत्यस्माद्धटि “ पाप्माणा ”—(पा. सू. ७ । ३ । ७८) इति जिप्रादेशः । तथा च अवप्राणं ‘ पिण्डान् ’
पिण्डपत्रे ‘ प्रत्यववाय ’ प्रतिक्षिप्य कर्तव्यम् । तथापिप्राणं ‘ यजमानभागः ’ यजमानस्य स्वमूर्तयोऽंश इति
विधेयमाणापेक्षया पुंलिङ्गनिर्देशः । स्तोत्रेण बहिषः प्रतिपत्तिं विधत्ते—अग्राविति । ‘ अभ्यादधाति ’ प्रक्षिप-
तात्यर्थः । उस्तुकत्यापि संसर्जनं विधत्ते—पुनरिति । “ ये रूपाणि ”—इति मन्त्रेण यदुस्तुक पुरस्तात् पृथक्
कृतम्, तदिदानीं पुनः संसृजेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मावर्षीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे
चतुर्थोप्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (२-४-२) .

१-एतद् इत्युपत्यति सूत्राणि प्रतिषिद्धम् । का. श्रौ. सू. ४ । १६ । सूत्राणीति—बहुवचनोपदेशात्—भोगि त्रीणोति कर्कः ।
कर्णदेश वा । का. श्रौ. सू. ४ । १० । वस्तुवन्ते यजमानलोमनि का ४ । १० । अन्ते कथसि पञ्चरात्रोत्पूर्वमिति कर्कः । ऊर्ध्व-
मित्यप्यो विधिर्वादि का. श्रौ. सू. ४-१५ ॥ पिंडमूर्तेशु—सर्ववद मे पितॄन् इति लिगादिति कर्कः । अवगत्यावजिप्रेति यजमान- ।
का. श्रौ. सू. ४-२० । वस्तुकवदधाच्छिद्यन्म्यो का. श्रौ. सू. ४ । २१ । अभ्यादधातीति वाक्यभेदः । पूर्वे वदराच्छिद्यन्ति—नत
वस्तुकम् । अग्रे, वदराच्छिद्यन्म्यावन्त्यादधाति पुनस्तुकमपि वदतीति धचनात् । अजादित्वावदत्ताहत्वाथ पूर्वनिपन्न इति कर्कः ।

तद्दु होव ऋतोऽस्य
यजत ऽहुति ॥ १ ॥

तद्दु होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्ष्यो) देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजा-

मनुष्याऽआशुर्न पशव ऽआलिलिशिरे ता हेमाः प्रजा ऽअनाशकेन नोत्स-
रावभूवुः ॥ २ ॥

तद्दु होवाच बहोडः कोपीतकिः । अनयोर्वा अय द्यावापृथिव्यो रसः । ' अस्य रसस्य दुस्ता देवेभ्यः, अथंममश्राम ' इति । तस्माद्वा आग्रयणेष्टया यजत इति ॥ १ ॥

तद्दु होवाच याज्ञवल्क्यः । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा उभयी-
गोपधीः याश्च मनुष्या उपजीवन्ति, याश्च पशवः—वृत्त्ययेव त्वद्, विषेणेव त्वद्, प्रलिलिपुः उतैवं
चिदेवान्भिमवेमेति । ततो न मनुष्या आशुः । न पशव आलिलिशिरे । ता हेमाः प्रजा अनाशकेन
नोत्सरावभूवुः ॥ २ ॥

अय विभिसिताया आग्रयणष्टमतभेदन प्रयोजन दर्शयस्तावद्बहोडस्य मनुष्यस्यति—तद्दु होवाचेति ।
' तद्' तत्, वक्ष्यमाणे आग्रयणेष्टिविषये ' होवाच' उक्तवान् ' कोपीतिकि ' कुर्वीतनस्य पुत्र । तामुक्तिं दर्शयति—
अनेयोरिति । योऽन ब्राह्मिणोपपत्तयामको रस, म ' अयम्' अतयो द्यावापृथिव्यो, ' रस ' बुध्मन्धिन्या
वृष्टया नूनं पचन्वत् । ' अय रसस्य ' । कर्मणि घञ (पा सू २।३।१९) । इम रस देवेभ्य प्रयम
' हुत्वा ' ' अय ' अतन्तर हुतविष्टम् ' इयम् ' ' अक्षान ' भुजामहे इत्यर्थ । तस्मादिति, आग्रयणेष्टिविति ।
यस्माद्दय बहोनेनोक्तम्, ' तस्माद्' नवान्म्य सुतशिश्रत्वत्तद्वये ' आग्रयणेष्टया ' पप्रव्यनिपर्य ॥ १ ॥

अय मादिव स्वामिन्न प्रयोजन दर्शयितु प्रभवीति—तद्दु होवाचेति । स्प्रेविहासमाचपे—देवाश्चेति । ' प्राजा-
पत्या ' प्रजापत पुत्रा ' पस्पृधिरे ' स्वदां कृतवत् । ' अपस्पृधेयामानुवु'—(पा सू १।१।३९) इति
कविद् संप्रसारणेन निदाननस्योक्त्यर्थार्थवान् लिटवधि म्भुमे संप्रसारणम् । उभयीगोपधीरिति । उभय-
विधा होवम्—मनुष्यानभूता ब्राह्मिणवाया पचनभूतामृणाशाश्च, ता सर्वा ' वृत्त्ययेव त्वद्' त्वच्छब्द
एकशब्दपर्यायाऽभिहितम् । ' त्वद्' एतन्न ' वृत्त्या ' व्याप्रादपन् ' इव ' त्वद्' अन्यत्र ' विषेण' च
' प्रलिलिपु ' प्ररुर्णो निता अशुर्न । लेपनाभिप्रायमाह—उतैवमिति । ' एवम्' अपि ' देवान्' ' अभिमवेम
इति ' निरस्तुयामति । ' नन ' अने तत्त्वं अमुरकृत विषल्प इत्यां ' मनुष्या ' ' न आशु ' न बुभुजिरे,
' पशवश्च ' ' न ' अनाशकम् । केवलम् ' अनाशकेन ' अनशनन ' ता हेमा ' सर्वा ' प्रजा ' ' परावभूवु '
पराभूता भवन्त ॥ २ ॥

१—आग्रयणेष्टमप्रयणस्य का श्रौ सू ४ । १५९ । आग्रयणव्यन एतदुक्तं । स्पृधने इति कर्त्तुं । माहर्णा यवता वा ।
का श्रौ सू ४ । १५७ । माहर्णा यवता वा । यवकणे दयना इति व्यक्त्या ।

(स्त) तद्वै देवाः शुश्रुवुः । (३) अनाशकेन ह वाऽइमाः प्रजाः पुरा-
भवन्तीति ते होचुर्इन्तेडमासामपञ्चिपाथे साधेति केनेति वञ्जेनेति वञ्जेन
ह स्म वै तद्देवाः कल्पयन्ते वृक्षेषां कुल्प्यमासुऽर्षयश्च ॥ ३ ॥

ते होचुः । कुस्य नऽ इदं भविष्यतीति ते मुम ममेत्येव तु सम्पादयाञ्च-
कुस्ते हासम्पाद्योचुराजिमेवास्मिन्नजामद्वै स यो न ऽवजेप्यति तुस्य न
ऽइदं भविष्यतीति तथेति तुस्मिन्नाजिमाजन्त ॥ ४ ॥

ताविन्द्राग्नी ऽवृदजयतां तुस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भव-
तीन्द्राग्नी ह्यस्य भागधेयमुडजयतां तौ यत्रेन्द्राग्नी ऽवजिगीवाथे सौ तस्य-
तुस्तद्विश्वे देवा ऽअन्वाजग्मुः ॥ ५ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः—अनाशकेन ह वा इनाः प्रजाः पराभवन्ति इति । ते होचुः ' इन्तेडमासामप-
ञ्चिपाथाम' इति । केनेति ? पत्नेनेवेति । वञ्जेन ह स्म वै तद्देवाः कल्पयन्ते वृक्षेषां कुल्प्यमासुः ऋषयश्च ॥

ते होचुः—कस्य न इदं भविष्यतीति । ते—'मम मम' इत्येव न सम्पादयाञ्चकुः । ते हासम्पाद्योचुः—
आजिनेव अस्मिन्नजामद्वै, स यो न ऽवजेप्यति—तस्य न इदं भविष्यतीति । तथेति । तस्मि-
न्नाजिमाजन्त ॥ ४ ॥

ताविन्द्राग्नी उदजयताम् । तस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । इन्द्राग्नी ह्यस्य भाग-
धेयमुदजयताम् । तौ यत्रेन्द्राग्नी अजिगीवांतौ तस्यतुः—तद् विश्वेदेवा अन्वाजग्मुः ॥ ५ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुरिति । देवाश्च तत्तर्कमारुर्ष्य केनोपानेन असुरह्यनुदव परित्थानेति विचार्य, पदे-
नेवेति निश्चिप्य, 'एषां' मनुष्यादीनां 'यन्' 'कस्य' कस्यनोर सम्पादन् 'आत्' तन् अकल्पयन् । न केवञ्च
देवा एव, 'ऋषयः' अर्षेवनेव अकल्पयन् ॥ ३ ॥

ते होचुरित्यादि । प्रदानामशनत्त्वसिमावनन् । 'इदं' हविः 'नः' अस्माकं मन्वे 'कस्य भविष्यति ?'
' इति ' विचारिते ' ते ' सर्वे देवाः ' मम ' इदं—' मम ' इदन् ' इति ' एवं ' न सम्पादयाञ्चकुः ' सम्पादनं
संनर्तते नानादिवक्तः । 'ते' च देवाः इयं परस्परं विप्रनिर्घेपि प्राप्य ' आजिन् ' आजिषावनन्, तस्मात्पु-
पावनेवाक्यम् । आजिर्मान् मनुष्यावनिभूतः पशव्यः, तन् अस्मिन् पशव्ये निष्ये सन्नि 'अवने' वावात् ।
' अव गतिश्चेत्तग्नोः' (धा. पा. म्वा. प. २३०) इति । तथा च ' नः ' अस्माकं मन्वे ' यः ' उज्जे-
ष्यति, ' तस्य ' इदं ' हविः ' भविष्यति' इति एवं विचार्य, ' तथा ' इति ' सङ्गीह्य, ' तस्मिन् '
विषये त आजिषावनं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

ताविन्द्राग्नी इति । 'तौ' प्रसिद्धौ ' इन्द्राग्नी ' आजिषावनेन तद्विधिः ' इदं चरवान् ' यस्मादेवं तस्मा-
देव कारणात् ' अन्वाज् ' देवान् परित्यज्य अजयगेशौ प्रयत्न हरिः इन्द्राग्निदेवताकन्, द्वादशतु कशाठेऽ
सकृन् पुरोडाशान्कं मवति । अनेनानिप्रायेण ऐन्द्राग्न्याः प्रयत्नः कर्तव्य इति विविक्तानो भवति ॥

क्षत्रं वा ऽइन्द्राग्नी । विशो विश्वे देवा यत्र वै क्षत्रमुज्ययत्यन्वाभक्ता वै
तत्र विदत्तद्विध्वान्देशानन्वाभजतां तस्मादेषु विश्वेदेवश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः । क्षत्रं वा ऽइन्द्राग्नी नेत्क्षत्रमभ्यारोहया-
णीति तौ वा ऽउभावेव नवानां^१ स्यातां वद्धि पुरोडाश ऽइतरश्चरुडितरस्ते-
नैव क्षत्रमनभ्यारूढं तस्मादुभावेव नवानां^२ स्याताम् ॥ ७ ॥

तु ऽउ ह विश्वेदेवा ऽउचुः । (१) अनुपूर्वा ऽअयं द्यावापृथिव्यो उतो

क्षत्रं वा इन्द्राग्नी, विशो विश्वेदेवाः । यत्र वै क्षत्रमुज्ययति अन्वाभक्ता वै तत्र विद् । तद् विश्वा-
न्द्वानन्वाभजताम् । तस्मादेष विश्वेदेवश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः । क्षत्रं वा इन्द्राग्नी नेत्क्षत्रमभ्यारोहयाणि इति । तौ वा उभावेव
नवानां स्याताम्—वद्धि पुरोडाश इतरः, चरुडितरः । तेनैव क्षत्रमनभ्यारूढम् । तस्मादुभावेव
नवानां स्याताम् ॥ ७ ॥

त उ ह विश्वेदेवा उचुः—अनुपूर्वा अयं द्यावापृथिव्यो रसः—इन्तमे अस्मिन्नाभजामेति । ताभ्या-

विश्वेदेवचरुत्वं द्वितीयं हविर्विधातु विश्वेषा देवानामाजिसम्बन्धमाह—यंत्रेति । 'यत्र' यस्मिन् समवे 'उज्जि-
गीतात्तौ उज्जितवन्तौ' इन्द्राग्नी, तत्पठ । 'ज्यतेर्लिट्' कर्त्तौ "सन्लिटोर्जे" (पा सू. ७।२।६७)
इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य डत्वम्, 'तत्' तस्मिन् समये विश्वेदेवानाम् गणरूपा देवा इन्द्राग्नी 'अन्वा-
जमु' आगतवन्त । प्रथममिन्द्राग्नी आजि प्राप्तवन्तौ तदनन्तर विश्वेदेवा प्राप्तवन्तित्यर्थः ॥ ६ ॥

विश्वेदेवस्य हविष देवद्रामानन्तर्व्यं कारणान्तरमाह—क्षत्रं वा इति । देवेषु मध्ये 'इन्द्राग्नी' 'क्षत्र' क्षत्रिय-
जाति, 'विश्वे देवाः' 'विश' वैश्यजाति । 'यत्र' खलु 'क्षत्र' क्षत्रियो रौद्रादिकम् 'उज्ययति', 'तत्र'
विद् वैश्यजातिरपि 'अन्वाभक्ता' मवति, यस्मादेवं लोकं, 'तत्' तस्मात् ताविन्द्राग्नी स्वर्षिणः 'विश्वान्
देवान्' 'अन्वाभजताम्' अन्वाभक्तान् कुर्वताम् । तस्मादित्यादि विश्वेदेवप्राग्विधि ॥ ६ ॥

सम्य यामस्य पुराणमिदितिन्यायत्वं पूर्वपक्षत्वेन प्रतिपादयति—तं वा इति । 'पुराणानां' पुरातनानां
रीतिणां सम्बन्धिन 'त' विश्वेदेव च 'कुर्यात्' इति आहुः 'अभिद्धा' कथयन्ती । क्षत्रं वा इति ।
तुप्रादतम्—नेत् क्षत्रमिति । नैव क्षत्रियजातेरप्यरि वैश्यजातिं तस्मात्त्वेन 'अरोहयाणि' आरूढा करवा-
णीति, सर्वेषा हि क्षत्रियवैश्ययोर्वैषम्येन मवितव्यमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैषम्य दर्शयन्नुपरोक्तिपि हविषोनेत्र-
धान्यप्रकृतिवशाह—तौ वा उभावेव नवानामिति । कर्त्तृतीति । 'यन्' यत् तपोत्पत्तर पुरोडाशा, अन्यतर-
श्चरु, 'तेनैव' वेदक्षत्रमन् विश्वा 'क्षत्रम्' अनभ्यारूढम् 'क्षत्रियनातिरजाम्यारूढा' भवति । तस्मादित्यादि,
प्रतिब्राह्मणार्थं निगमनम् ॥ ७ ॥

अथ तस्मान्नेवाभवेणैती तुर्नाय द्यावापृथिव्य हविर्विधातुमाह—त उ हेति । तेषु 'विश्वेदेवाः' 'उचुः'

१-अभवेवय का धी सू ४।१५८। स च अतिहृद्ये मेहेव । यवकाले शाव । स च यवति कर्त्तव्य इत्यद् विकल्पेन
अन्वाभज 'यवति वा' इति ४।१५९। परपक्षे ब्राह्मणा चर्वा कर्वा इति तत्रैव कर्त्तुः । इदमेवाभयन वयात्प्येत किञ्चि
तदा धर्मः इत्यात्कथर कर्त्तव्य इत्याह सुत्रकारः 'साम्' इत्यात्कथरत्प्यत्वं' इति ४।१०२ । स च कर्त्तव्येति
शब्देन कर्त्तव्येति तत्र कर्त्तुः । यान्नेनाति इदयामवय कर्त्तुः प्रोक्तौ किन्तो तदा स च कर्त्तव्य कर्त्तव्य इत्यह सुत्रकारः
'वेत्तौ इति' ४।१०३ । सोऽपि सोऽपि एव भवतीति तत्रैव कर्त्तव्येति । तथा इत्यात्कथरत्प्यत्वं च इति त्रयोपदेशात्
सुत्रकारः 'तु उच्यते रचो दक्षिण धर्म मनुष्यो कर्त्तव्य वा वय' ४।१०४ ॥ २-अन्वदित्यद्-२० पा० ।
२-अन्वदित्यद्-२० पा० । कः धी सू ४।१६१ ।

हुन्तेऽस्मिन्नाभ्रजामेति त्राभ्यामेतुं भागमकल्पयन्नेतुं द्यावापृथिव्यमेक-
कपालं पुरोडाशं तस्माद्द्यावापृथिव्य ऽएककपालः पुरोडाशो भवति
तस्येयमेव कपालमेकेषु हीयं तस्मादेककपालो भवति ॥ ८ ॥

तस्य परिचक्षा । यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृद्-
न्नाभक्तोऽयैत^१ सुर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवद्यति सा परिचक्षीतो
हुतः पर्यावर्तते ॥ ९ ॥

तदाहुः । पर्याभूद्वाऽअयमेककपालो मोहिष्यति राष्ट्रमिति नास्य सा
परिचक्षाऽऽहवनीयो वाऽआहुतीनां प्रतिष्ठा स युदाहवनीयं प्राप्यापि दश-

मेतं भागमकल्पयन्—एतं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम् । तस्माद् द्यावापृथिव्य एककपालः
पुरोडाशो भवति । तस्येयमेव कपालम्, एकेव हीयम् । तस्मादेककपालो भवति ॥ ८ ॥

तस्य परिचक्षा । यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्टकृद्नाभक्तः । अयैतं सर्व-
मेव जुहोति—न स्विष्टकृतेऽवद्यति । सा परिचक्षा । उतो हुतः । पर्यावर्तते ॥ ९ ॥

तदाहुः—पर्याभूद्वा अयमेककपालो, मोहिष्यति राष्ट्रमिति—नास्य सा परिचक्षा । आहवनीयो वा

उक्तवन्तः । कथमिति, नवधान्यरूप हविः अननो द्यावापृथिव्यो. अय रसः, इति प्रागुपपादितम् । 'हुन्त'-
इत्यनुकम्पायान् । 'अस्मिन्' नवहविषि 'इमे' द्यावापृथिव्यौ वयम् 'आभ्रजाम' प्रागपामेय्यर्थाः । ते च
'ताभ्या' द्यावापृथिवीन्यान् 'एत' हविर्मान् 'अकल्पयन्' य एव द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशः,
तम् । तस्मादिति, द्यावापृथिव्ययागविधिः । तस्य द्यावापृथिव्यस्य हविषः एकस्मिन्नेव कपाले संस्कारमुपा-
दयति—तस्येयमेवेति । 'तस्य' 'इयं' भूमिः । 'एव' कपालम् । पुरोडाशश्रमणाधिष्ठानम्; 'हि'
यस्मात् 'इयन्' 'एकेव' एकाकारेव भवति, 'तस्मात्' तदेवत्यः पुरोडाशोऽपि 'एककपालः'
इति कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आज्येनैव द्यावापृथिव्योर्याग विधिस्तु पुरोडाशश्रमे दोषमुपन्यस्यति—तस्य परिचक्षेति । 'तस्य' एक-
कपालस्य पुरोडाशस्य काचित् 'परिचक्षा' निन्दा विद्यते । तानेव दर्शयति—यस्या इति । सर्वेषु हि यामेषु
'स्विष्टकृद्' यामः 'अन्नाभक्तः' अनुप्रातोऽस्ति, "दोषान् स्विष्टकृते समवद्यति"—इतीष्टिष्टप्रतिपत्ति-
त्वेन तस्य विहितत्वान् । अथैव सति अर्धककपाल पुरोडाश 'सर्वमेव जुहोति' हविर्नन्तरत्वं स्विष्टकृद्नाम्ने-
ऽस्यै 'न अवद्यति' अतोऽस्यैककपालस्य स्विष्टकृपागामावाद् 'सा' एव 'परिचक्षा' निन्दा । दोषान्तरम-
प्याह—उतो हुत इति । 'उत उ' अपि च अग्नौ 'हुतः' सन् एककपालः पुरोडाशः । यदि 'पर्या-
वर्तते' पर्यावर्तते ॥ ९ ॥

तदाहुरिति । 'तन्' तत्र विषये 'आहुः' ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । किमिति—'अयन्' 'एककपालः'

१-द्यावापृथिव्ये एककपालः । का. धो. सू ४ । १६० । अस्य वैश्वदेवैकैककपालग्रहणित्वम् । तेन सर्वहुता । अपरिवर्तनं च
प्राप्तम् । तदुभयन्यनिष्ठम् । अतः आज्यस्य वा यजेत्—इत्यग्निमन्त्रेणैतदुपयोगे द्यावापृथिव्योर्याग आज्येनैव—नैककपालेन वैश्वदेवि-
कैककपालेनैव इति त्वत् । येषा बर्हिः अहवन्सःपरिचयं वैश्वदेवे भवति । न नवप्रवाज्जारे ऐराप्रवैश्वदेवविशेषान् । आज्येन यामे
नाहवनाहः परिधानादि भवति । पुरोडाशश्रमेनैवाज्यधर्मजाताः । इति कर्कशाधः । २—'सर्वहुतमेव जुहोति' इति पा. ।

कृत्वः पर्यावृतेत न तदाद्रियेत यदि त्वन्ये वृदन्ति कस्तत्सन्धमुपेयात्तस्मा-
द्वाज्यस्यैव यजेदाज्यं ह वाऽअनुयोर्वावापृथिव्योः प्रत्यक्षं रमः स्त-
त्प्रत्यक्षमेवेन ऽएतत्स्वेन रुसेन मेधेन प्रीणाति तस्मादाज्यस्यैव यजेत् १० ॥
(दे) एतेन वै देवाः । (०) ब्रुतेद्देभ्यीनामोषधीनां याश्च मनुष्या
ऽपजीवन्ति याश्च पशवः कृत्यामिव त्वद्विष्टमिव त्वउपजहृस्ततऽ आश्र-
मनुष्याऽआलिशन्त पशवः ॥ ११ ॥

आहुतीना प्रतिष्ठा । स यदाहवनीयं प्राप्य अपि दशकृत्वः पर्यावृतेत न तदाद्रियेत । यदि त्वन्ये वृदन्ति,
कस्तत्सन्धमुपेयात् । तस्मादाज्यस्यैव यजेत् । आज्यं ह वा अनुयोर्वावापृथिव्योः प्रत्यक्षं रमः ।
तत् प्रत्यक्षमेवेन एतत्स्वेन रुसेन मेधेन प्रीणाति । तस्मादाज्यस्यैव यजेत् ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः । ब्रुतेद्देहा, उभयीनामोषधीनां-याश्च मनुष्या उपजीवन्ति, याश्च पशवः-कृत्या-
मिव त्वत्, विष्टमिव त्वत्-अपजहृः । तत-आश्रम् मनुष्याः, आलिशन्त पशवः ॥ ११ ॥

' पर्याभूत् ' पर्यावृतेतऽभूत्, तेन पर्यावृतेत ' राहूत् ' ण्व पर्यावृत् क्त ' मोहिष्यति ' मृत् मविध्यन्ति ।
नाम दोष । पारहरति-नास्तेति । अस्तैकपारहस्य । पर्यावृत्तिरुक्त्वा ' पारेचक्षा ' निदा न भवतीत्यत
आह-आहवनीय इति । स वा आहवनीयो हि सर्वाङ्गनामापारभूत् । तस्यामे पूर्वं पर्यावृतेते दोष,
तदुत्तरकारणम् ' अपि ' ' दशकृत्व इत्यत्र ' पर्यावृतेत ' । ' त् ' तत्र आदरो निव वर्त्तय । देवमेवेतेन
हविषं प्रदानत्वादित्यभिप्राय । तस्मान् विष्टशामाभावत्वात् एव निदा पारिदिष्यते, तपरिहाराय पक्षा-
न्तर्गाह-यदीति । ' यदि तु ' ' अन्ये ' शास्त्रिन ' वृदन्ति ' ' क ' नाम ' तन् ' उक्तदोषसम्बन्धेन वर्त्तम्
' एतेन वै ' उपगच्छेत् । अतो दोषमहित एककृत्यान्तश्च पारंभ्यात् । किन्तु-एवावापृथिव्यस्य वागस्य
ब्रुवन् तदाह तस्मादिति । यदेतत् ध्रुवास्थमाज्य सर्वयज्ञमावातणम् तस्य ' आन्वस्य एव ' सकाशात् चत-
स्रवत्तमवदाय वावापृथिवीपर्यजेतेत्यर्थ । इममर्थं प्रशंसति-आज्यं हेति । प्रत्यक्षं रम इति । आज्यस्य
मन्वगुणयोगात् प्रत्यक्षरमन्वन्, प्रीतिपवादेस्तु धान्यस्य काठिन्यात् पैरोडावन् । मेधेनेति ।
सारभूतेत्यर्थ ।

निन्दत्या उत्तरस्य प्रथमार्थमभिप्रेत्य कान्यायनेन तन् पशवमपि सूचितम्-" वावापृथिवीय एककपालः ।
आन्वस्य वा " इति (का औ सू० ४ । १६०-१६१) । आपन्नम्बोऽपि-"अपि वैककपालेन कुर्वीत
आज्येन वावापृथिवी यजेत"-इत्युक्तम् ॥ १० ॥

अस्या आश्रमण्टेजाश्रिमदोषनिर्दिष्टत्वात् प्रतिपादयितुं पुराहृत्तमुदहरति-एतेनेति । ' याश्च ' ब्रूहि
यथाया ओषधी ' मनुष्या ' ' उपजीवन्ति ' ' याश्च ' तुण्या ' ' एतव ' ' उपजीवन्ति ' तामाम् ' उभ
धीनाम् ओषधीनाम्, इति सम्बन्ध । कृत्यामिव त्वदिति । ओषधीषु हत्या-विधादिकं यत् शसुर्-प्रति-
मम्, तदनेन यामेव देवी अपहनन्त इत्यर्थः । तत इत्यादि । ततो देवैरजस्य निर्दोषकरणत्वात् ' मनुष्या-

(ब्र०ऽथ) अथ यदेष्ट एतेन यजते । तद्वाहु न्वेवेतस्य तथा कुश्वन् कृत्य-
येव त्वद्विप्रेणेव त्वत्प्रलिम्पतीति देवाऽअकुर्वन्ति त्वेषु एतत्करोति
यमु चैव देवा भागमकल्पयन्त तमु चैवेभ्य एष्टएतद्भागं करोतीमाऽ उ
चैवेतदुभयीरोपधीर्थाश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशवस्तुः ऽअनमीवा
अकिल्विपाः कुरुते ता ऽअस्यानमीवा ऽअकिल्विपा ऽइमाः प्रजाऽउप-
जीवन्ति तस्माद्वा एष्ट एतेन यजते ॥ १२ ॥

तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणा । (णाऽऽयु) अयमिव हीदधं स यदीजानः
स्याद्दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेताथैतुन यजेत यद्युऽअनीजानः स्याच्चतु-
ष्प्राऽयमेवेतमोदनमन्वाहार्यपचने पचेयुस्तं ब्राह्मणा ऽअश्रीयुः ॥ १३ ॥

अथ यदेष्ट एतेन यजते—तद्वाहु न्वेवेतस्य तथा कुश्वन्—कृत्ययेव त्वद्, विप्रेणेव त्वत्, प्रलि-
म्पतीति देवा अकुर्वन् । इति त्वेषु एतत्करोति । यमु चैव देवा भागमकल्पयन्त—तमु चैवेभ्य एष्ट
एतद्भागं करोति । इम उ चैवेतदुभयीरोपधीः—याश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशवः—ता अन-
मीवा अकिल्विपाः कुरुते । ता अस्यानमीवा अकिल्विपा इमाः प्रजा उपजीवन्ति । तस्माद्वा
एष्ट एतेन यजते ॥ १२ ॥

तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणा । अयमिव हीदधम् । स यदीजानः स्यात्—दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत—
अथैतेन यजेत । यद्यु अनीजानः स्यात्—चतुष्प्राऽयमेवेतमोदनमन्वाहार्यपचने पचेयुः, तं ब्राह्मणा
अश्रीयुः ॥ १३ ॥

‘ आश्वन् ’ वसुधत्, ‘ पशवश्च ’ तृणादिकम् ‘ आश्वान्त ’ अमश्वयन् । “ त्रिंश अत्पीमावे ”—(धा. पा.
दि. आ. ७३) इत्ययं धातुः, अत्र तृणादेरल्पीमवनहेतौ मश्वणे वर्तते ॥ ११ ॥

एवं पुषाहत्तमुदाहृत्य दृष्टान्तेनेदानीन्तानानुष्ठानेऽपि नवानाश्विनरोषनिर्हरणहेतुष्व प्रतिपादयति—अथेति ।
‘ अथ ’ इदानीं ‘ यन् ’ यस्मात् कारणात् ‘ एषः ’ यजमानः । ‘ एतेन ’ आपयणेन ‘ यजते ’ ‘ अह
‘ नु ’ ‘ एव ’ इति त्रयो निपाता अवधारणार्थाः । ‘ तन् ’ तस्मादेव कारणात् ‘ एतस्य ’ यजमानस्य
‘ तथा ’ तथैव ओषधीषु कृष्यया विषेण च न कोऽपि द्वेषा ‘ प्रलिम्पति ’ प्रलेपयति । “ लिप उपदेहे ”—
(धा. पा. दृ. प. १६२) इति धातुः । “ शे मुवादीनाम् ” (पा. सू. ७ । १ । १९)—इति जुम् ।
देवा इत्यादि । ‘ देवः ’ खलु पुषा इति एवम् ‘ अकुर्वन् ’ ‘ एषः ’ यजमानोऽपि इति त्वेव एव-
मेव तु ‘ करोति ’ । एतदेव विष्णोति—यमु चैवेति । अनमीवा अकिल्विपा इति । अनीवा रोगः,
सद्रहिताः; अकिल्विपाः, किल्विषं रोगनिदान पाप, तद्रहिताश्च ‘ कुरुते ’ । ता अम्येति, प्रयोजना-
न्वाख्यानम् ॥ १२ ॥

दक्षिणां विपचे—तस्य प्रथमज इति । ‘ तस्य ’ आपयणस्य ‘ प्रथमजः ’ तस्मिन् सवस्तरे यजमानस्य

(द्वै) द्या वै देवा देवाः । (५) अहैव देवा ऽअथ ये ब्राह्मणाः शुश्रु-
 डाथुं सोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तद्यथा वृषदकृतुथुं हुतमेवमस्यैतद्ब्र-
 ह्मिः ॥ १३ ॥ स्यादिति ह्याहुर्नाग्निहोत्रे
 ॥ १४ ॥ इत्यद्वा ऽआश्रयणमन्युदग्नि-
 होत्रं तस्मान्नाग्निहोत्रे जुहुयात् ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्र० पञ्चमं ब्राह्मणम् ३-५॥ तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ (४।३)

द्या वै देवा—देवा अहैव देवा, अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवासोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः । तद् यथा
 वृषदकृत इतम् एवमस्यैतद्भवति । तत्रो पच्छकनुयात्—तद् दद्यात्—नादक्षिणं हविः स्यादिति ह्याहुः ।
 नाग्निहोत्रे जुहुयात् । समद इ जुर्वाद्—पदग्निहोत्रे जुहुयात् । अन्यद्वा आश्रयणम्, अन्यदग्निहोत्रम् ।
 तस्मान्नाग्निहोत्रे जुहुयात् ॥ १४ ॥

गोष्ठ यो वक्तोऽवगते, स ' गौ ' अन्व यगस्य दक्षिणपक्व दय इत्यर्थ । इत इत्यत आह—अग्रमिवेति ।
 अग्ने मवम् अग्रम् । " अग्रद् यन् । पच्छौ व " — (पा सू ४।४।१।१—१।१७) इति । ' इदम् '
 कण्ठगास्य हि हवि ' अग्रम् ', प्रथमदो वन्मध्याग्र अतस्तस्याग्रपणदक्षिणात्तनुचिनिति मव ।
 इतानानानपरोरभिपणविषया स्ववर्षो दर्शपति—स यादिति । ' यद् ' यदि ' स ' पतमान ' ईवान् '
 स मयागतवान् स्यात् । पञ्जलिङ् कानच (पा सू, ३।१।१०९) केवल हविर्द्विजायाः सन्
 ' दक्षिणपणान्याम् एव ' यजत ', ' अथ ' अनन्तरमव ' एतन् ' आश्रयणं ' यजत ', न श्रणित्यर्थः ।
 क्तिन्तर्हि तदा कर्त्वा इति, तत्रह—यद्यु इति । यदि तु दद्यात्तस्मादाग्नि ' अनावात ' अतिशब्दं ' स्यात् '
 तदा स पदगत चातुश्राय ' वतुर्नि ब्राह्मणे प्राशिन्य ' तन् ' ' ओदनम् ' अत्र दक्षिणाग्नौ पक्वा,
 कल्पन्त्योऽसौद् ब्राह्मणा ' व ' तन् ' ' अश्रायु ' शुचीन् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणमोजनस्यापि यागामकत्वमुत्पादयति—दद्या वा इति । अहैवेति, दावपि निपातावकारणार्थो ।
 ' शुश्रुडात् ' श्रुतवन् बहुश्रुतार्था इत्यर्थ ' अनूचाना ' अनुगतानुष्ठानसरा, य एवगुणा, ' त ' मनुष्य-
 देवा ' मनुष्यस्या दवा । ' तन् ' तथा सति ' यथा ' वषट्कारेण देवस्यो दत्तम्, स्वाहाकारेण ' हुत '
 च मदिति एवमेव अन्व ' अनावातस्य यजमानस्य ' एतद् ' ब्राह्मणमोजन मवताप्यर्थः ।

याग इव मोजनमपि दक्षिणादान विवच—तत्रो इति । ' तत्र ' ब्राह्मणमोजनकालेऽपि ' यद् ' विचिन्
 अपि दातु शक्नवात् ' तत् दद्यात् ' ब्राह्मणस्यो दत्त ' हविः ' ' अदक्षिण ' दक्षिणारहित ' न स्यात् '
 ' इति ' अनेनाभिप्रायणव्यर्थः ॥

१ प्रथमदा वृषदक्रेण (का० धा० सू० ४।१४) । प्रथमैकः प्रथमग्रन्था । २—दक्षिणपणान्याम् दक्षिणाग्निहो-
 त्रं जुहुयात् ब्राह्मणम् मन्वन् इति एतद् (का० धा० सू० ४।१६६) श्रुतिगामे सन् यावदर्थेनैवमासो न कथ्यति । अथ यश्रयणकत्वा-
 दितिर्भवेति । तत्र प्रथमे विशयान्न कथ्यते । अथ ननु यथावदर्थेण आश्रयणत्वात् पौनःपुन्यमावृत्त्या वा कालः । इति कर्त्तुः ।

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं, चतुर्थाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्ह वा ऽप्तेनाग्रे यज्ञेनेजे । प्रजाकामो बहुः प्रजया पशुभिः
स्याँ थ्रियं गच्छेयं यज्ञः स्यामन्नादः स्यामिति ॥ १ ॥

अथ दाक्षायणयज्ञो वसिष्ठयज्ञः ।

प्रजापतिर्ह वा ऽप्तेनाग्रे यज्ञेनेजे प्रजाकामः—बहुः प्रजया पशुभिः स्याम्, थ्रियं गच्छेयम्, यज्ञः स्याम्, अन्नादः स्यामिति ॥ १ ॥

केचिच्चाप्रयणेश्वरभिक्षुतम्यानीजानस्य नव-राम्येनाग्निहोत्रहोममभिदधते । अत एव सूत्रित कात्यायनेन—
“नवेः सायंप्रानरग्निहोत्रहोमः”—इति । आपस्वभ्वेना-युक्तम्—“यवि वा नवाना पवाना सायंप्रानर्बुड्यात्”—इति ।
तदत्र निराकरोति—नाग्निहोत्र इति । अग्निहोत्रकर्मणि नवं हविर्न बुड्यात् । ‘यद्’ ‘यदि’ बुड्यात्, तदा इन्द्रा-
न्यादीनामाप्रयणदेवतानामग्निहोत्रदेवार्णो सह ‘समद्’ कलह ‘कुर्यात्’ । असमुच्चपहेतुभूत श्रयकच दर्शो-
यति—अन्यद्वा इति । ‘आप्रयणम्’ आप्रयणाख्य कर्म, अग्निहोत्रात् ‘अन्यत्’, ‘अग्निहोत्र’ त्वाप्रयणात्
‘अन्यत्’ इति एतत्प्रकरणभेदात् नामत्रेयभेदाच्चामितम् । शब्दान्तरस्यासनंरूपानुप्रकरणनामभेदादि इह
कर्मभेदे प्रमाणत्वेन जैमिनिनोपन्यस्तानि ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे मातृव्यन्दिनदानपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयपाठे चतुर्थोऽध्यायस्य तृतायं ब्राह्मणम् ॥ (२-४-३) ॥

आवृत्तिगुणविकृतो दर्शपूर्णमासयागप्रयोग एव दाक्षायणयज्ञः, तं विधिमुपलक्षयामि कामाह—प्रजापति-
रिति । ‘प्तेन’ बक्षयमाणेन दाक्षायणनामकेन यज्ञेन, ‘प्रजापतिः’ अहम् अविहृत एव सन् देवमनुष्यादि-
रूपया ‘प्रजया’, गत्रादिभिः ‘पशुभिः’ च ‘बहुः’ बहुविधः ‘स्याम्’ भवेयम्, उत्पन्नानां प्रजादीनां
मशानर्थं ‘थ्रियं’ सम्पदं गच्छेय प्राप्नुयान्, ततोऽहं ‘यज्ञः’ यज्ञस्वी ‘स्याम्’ अन्नादः भवेयम्
‘इति’ । एवमेते दाक्षायणयज्ञं कृतवन् प्रजापतेः कामाः तत इदानीमपि तादृग्विचरामनायुक्त एव दाक्षायण-
यज्ञेऽधिक्रियन् इत्यर्थः ॥ १ ॥

१—अग्निहोत्रयज्ञेनो नवेः सायंप्रानरग्निहोत्रहोम का. धौ. सू. ४ । १६० । अग्निहोत्रायणनः अग्निहोत्रेणवाप्रयण कर्तु-
मिच्छतः । अथ नवेः सायंप्रानरग्निहोत्रहोमे आप्रयणस्तद्वाच्यः साययगतमैह्यदेव । अतश्च न यजनीयकालनिर्णयः । यजनीय-
कालः पूर्णमासवमावत्या वा इति कर्कोशाय ।

२—नामकलङ्कगुणयोगात् कर्मोपगम् । पूर्वपक्षानुसन्दिदम् । गुणविधाय वा साविधिष्वप्यत्रनाम्याम् । सिद्धात्तदुक्तमिदम् । दर्शपूर्णमासावेव
प्राप्त्यर्थेणवर्धे । न कर्मांतर । प्रयोजनम् । दर्शपूर्णमासयोरेकित्वा । का. धौ. सू. ४ । १०५ । १०६ ।

३—दाक्षायणयज्ञं प्रजापच प्रयच्छकामत्वं । का. धौ. सू. ४ । १०४ । दाक्षायणयज्ञे कामनावानधिकारि । पर्यायेण च योगसिद्धिः ।
कामानां गुणपुत्रोत्पत्तेरसम्भवत् ।

स वै दक्षो नाम । तद्यदेनेन सोऽप्येऽयजतु तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नामो-
 तैनमेके वृसिष्ठयज्ञ इत्याचक्षते ऽएष वै वृसिष्ठ ऽएतुमेव तदन्वाचक्षते
 स एतेन यज्ञेनेजे स एतेन यज्ञेनेजा येयं प्रजापतेः प्रजातिर्था श्रीरितुद्र-
 भूवेत्ता ॥ ह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएता ॥ थियं गच्छति यु ऽएवं विद्वानेतेन
 यज्ञेन यजेत तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ २ ॥

तेनां ह तत ईजे । प्रतीदर्शः श्वेकः स ये तं प्रत्यामुस्तेषां विवचनमि-
 चास विवचनमिव ह वै भवति यु एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजेत तस्माद्वा
 ऽएतेन यजेत ॥ ३ ॥

स वै दक्षो नाम तद् यदेनेन सोऽप्येऽयजत, तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम । उतेनमेके वृसिष्ठयज्ञ इत्या-
 चक्षते । एष वै वृसिष्ठः । एतमेव तदन्वाचक्षते । स एतेन यज्ञेनेजे । स एतेन यज्ञेनेजा-येयं प्रजापतेः
 प्रजातिः, या श्रीः एतद्रभूव । एता ह वै प्रजातिं प्रजायते, एता थियं गच्छति-य एवं विद्वानेतेन
 यज्ञेन यजेत । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ २ ॥

तेनां ह तत ईजे प्रतीदर्शः श्वेकः । स ये तं प्रत्यामुस्तेषां विवचनमिचाम । विवचनमिव ह वै
 भवति-य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजेत । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ ३ ॥

तन्नाम निर्वृत्त-स वा इति । ' स ' खलु प्रजापति ' दक्षो नाम ' अभवत्, तेन प्रथममिष्टवान् ' तस्मात् '
 ' दाक्षायणयज्ञ ' इत्युच्यते । नमान्तरमपि कथयति-उतेनमिति । ' उन ' अपि च ' एतम् ' ' एके '
 दारिद्र्ये ' वृसिष्ठयज्ञ इति व्यहरन्ति । ' एष ' एव खलु प्रजापति ' वृसिष्ठ ' नाम्, सर्वश्रेष्ठवान् । ' एत-
 मव ' दाक्षायणयज्ञ ' तन् ' तत्र वृसिष्ठयज्ञ इति ' अन्वाचक्षते ') स एतेनेति । ' स ' दक्षव्यवृत्तिशब्द-
 वाच्य प्रजापति तच्छब्देन एताभ्ययते । एतद्रभूवेति । ' एतत् ' एतर्हि ' येय ' ' प्रजापतेः ' सकाशात्
 ' प्रजाति ' प्रजानामुपपत्ति ' बभूव', ' या ' च ' श्री ' निरतिशया प्राजापत्यपररूपा सम्पत् ' बभूव ' ।
 एतामित्यादि । ' य ' ' विद्वान् ' एतदनुग्रानस्य फल जानान । ' तस्मात् ' दाक्षायणयज्ञफलनामः
 ' एतेन ' ' यजेत ' ॥ २ ॥

विद्विष्य पाण्डर फलात्पर्यन्तमपि परह्युत्पत्त्यानेन दर्शयति-तेनो हेति । ' श्वेक ' शिक्तस्य पुत्रः
 नाम्ना ' प्रतीदर्श ' । " उपसर्गस्य पञ्चमनुष्ये बहुलम् " - (पा. सू. ९ । ३ । १२२) इति बहुल्यह-
 णान् मनुष्यकतिनेऽपि घन्तत् उत्तरपद उपसर्गस्य हीनं । स एतमिति । ' एतम् ' एतम् प्रतीदर्शम् ।
 ' स ' इति न्न पर्यन्तवचनम् । ये तस्या जनाः । ' प्रत्यासु ' वेनचिन्कारेण प्रतिगिच्छितु "अयु क्षेपणे"-
 (धा पा. दि. प. १०६) रूपमिति । तेन च दाक्षायणयज्ञेनेष्ट सति ' तेना ' जनानां ' विवचन '
 विशिष्टवचन पञ्चमवचनम् ' इव ' एव ' आम ' अभूव, अभिन् वदुमान् क्वन्वन्त इत्यर्थ । तदुत्पत्तेने-
 दानीगतविद्वदनुग्रानस्यापि तपन्नाह-विवचनमिव ह वा इति ॥ ३ ॥

समाजगाम । सुप्रा सार्धयो ब्रह्मचर्यं तस्मादेतं च यज्ञमनचेऽन्यमु च
सोऽनूच्य पुनः सूत्रयाजगाम ते ह सूत्रया विदां चक्रुर्ग्रहं वै नोऽनूच्याग-
च्छिति ते होचुः सह वै नस्तद्देवैराग्न्यो वो यज्ञमनूच्यागच्छिति स वै सह-
देवः सार्धयस्तदुप्येतन्निवचनमिवास्त्यन्यद्वा ऽअरे सुप्रा नाम दध ऽडुति
सु ऽएतेन यज्ञेनेजे सु ऽएतेन यज्ञेनेद्वा येयं सूत्रयानां प्रजातिर्या थ्रिरे-
नुद्भूवेत्वां ह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएतां थ्रियं गच्छति य एवं विद्वा-
नेतेन यज्ञेन यजेत तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ४ ॥

तमाजगाम मुल्पा सार्धयो ब्रह्मचर्यम् । तस्मादेतं च यज्ञमनूचे, अन्यसु च । सोऽनूच्य पुनः
सूत्रयाजगाम । ते ह सूत्रया विदाश्चक्रुः—यज्ञं वै नोऽनूच्यागच्छिति । ते होचुः—सह वै नस्त-
द्देवैराग्न्यो नो यज्ञमनूच्यागन् इति । स वै सहदेवः सार्धयः । तदुप्येतन्निवचनमिवास्ति—अन्यद्वा
अरे मुल्पा नाम दध इति । स एतेन यज्ञेनेजे । स एतेन यज्ञेनेद्वा येयं सूत्रयानां प्रजातिः, या
श्रीः—एतद्भूव । एतां ह वै प्रजातिं प्रजायते, एतां थ्रियं गच्छति—य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजेत ।
तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ ४ ॥

पुनरप्यस्य यज्ञस्य विशिष्टफलान्तरहेतुत्व प्रतिपादयितुमाख्यायिकया परकृतिमुदाहरति—तमाजगामेति ।
‘ ते ’ प्रतीदर्शमुपदेष्टव्येनोपासीदन्, सूत्रयपुत्रः ‘ सुत्र्या ’ नाम ‘ ब्रह्मचर्यम् ’ ‘ आजगाम ’ प्राप्तवान् ।
‘ तस्मात् ’ तदुपदेष्टुः प्रतीदर्शान् ‘ एत ’ दाक्षायणयज्ञम् ‘ अन्यसु ’ अन्यमपि च ‘ यज्ञम् ’ ‘ अनूचे ’ अनुषिवान्
अधीतवान् । अनूच इति अनुपूर्वाद् मुञो लिटि बच्यादेशे आत्मनेपदे रूपम् । तस्मादिति “आख्यातोपयोगे”—
(पा. सू. १ । ४ । २९) इत्यपदानसङ्गा । ‘ स ’ च सार्धयः ‘ एतम् अनूच्य ’ ‘ पुनः ’ ‘ सूत्रयान् ’
तदाख्यान् जनपदान् ‘ जगाम ’ ; ‘ ते ’ च ‘ एनं ’ ‘ विदाश्चक्रुः ’ ज्ञातवन्तः । “ उपविदजगाम्योऽन्यतर-
स्याम् ”—(पा. सू. ३ । १ । ३८) इति लिटयान् प्रात्ययः । कथमिति, तदाह—यज्ञमिति । ‘ न. ’ अस्म-
दर्धं ‘ यज्ञम् ’ अनूच्य अर्धाय ‘ अगान् ’ आगतोऽभूत् । गमेर्लुङि “ मन्त्रे घस० ”—(पा. सू. २ । ४ । ८०) इति
प्लेर्लुक्, “ हल्ङ्याम्यः ”—(पा. सू. ६ । १ । १८) इति तिलोपः, “ मो नो धातो. ” (पा. ख. ८ । २ ।
६४) इति नत्वम् । ‘ इति ’ ज्ञात्वा ते सूत्रया अनुबन्, ‘ न. ’ अस्मदर्धं यः ‘ यज्ञम् ’ अधीत्यागमत्,
‘ सः ’ तत्साम्बन्धिभिः देवैः सह आगमदिति । ततः प्रथुति ‘ सः ’ ‘ सार्धय. ’ ‘ सहदेव. ’ इति
संज्ञया प्रसिद्धोऽभवत् ॥

तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति—तदेतदिति । ‘ तत् ’ तस्मात् कारणान् ‘ एतान् ’ एतां, इदानीमपि ‘ निवचनं ’
निवचनं निरन्तरं बचनम् ‘ अस्ति ’ व्यवहारो लोके विद्यते । बचनस्य स्वरूपं दर्शयति—अन्यद्वा इति । पूर्वं हि
सार्धयः ‘ सुत्र्या नाम ’ अभवत्, अथुना तु देवैः सहागमनात् ‘ सहदेवः ’ ‘ इति ’ ‘ अन्यत् ’ नाम ‘ दधे ’
धारितवान् ‘ इति ’ ‘ स च ’ सार्धयः । स्वजनपदेऽ एतेन दाक्षायणयज्ञेन ईजे इष्टवान् । स एतेन यज्ञेनेद्वा
इत्यादि, एतस्य सार्धयफलप्राप्तिकथनम् ॥

तेनो ह तत ईजे । देवभागः श्रौतर्षः सु उभयेपां कुरूणां च सुञ्ज-
यानां च पुरोहित ऽआस परमता वै सा यो न्वेवैकस्य राष्ट्रस्य पुरोहितो-
ऽसत्सा न्वेव परमता किमु यो द्वयोः परमतामिव ह वै गच्छति अ एवं विद्वाने-
नेतेन यजेन यजते तस्माद्वा ऽ एतेन यजेत ॥ ५ ॥

तेनो ह तत ईजे । दुक्षः प्राव्वीतिस्तु ऽइमेऽप्येतर्हि दाक्षायणा राज्य-
मिवैव प्राप्ता राज्यमिव ह वै प्राप्नोति युऽ एवं विद्वानेतेन यजेन यजते
तस्माद्वा ऽ एतेन यजेत स वाऽ एकैक ऽ एवानूचीनाहं पुरोडाशो भवत्ये-
तेनो हास्यासपुत्रानुपवाधा श्रीर्भवति स वै द्वे पौर्णमास्यौ यजते द्वे ऽअ-
मावास्याे द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजुननं क्रियते ॥ ६ ॥

तेनो ह तत ईजे देवभागः श्रौतर्षः । स उभयेपां कुरूणां च सुञ्जयानां च पुरोहित आस । पर-
मता वै सा-यो न्वेवैकस्य राष्ट्रस्य पुरोहितोऽसत्, सा न्वेव परमता-किमु यो द्वयोः । परमतामिव
ह वै गच्छति य एव विद्वानेतेन यजेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेत ॥ ५ ॥

तेनो ह तत ईजे दुक्षः पार्वतिः । स इमेऽप्येतर्हि दाक्षायणा राज्यमिवैव प्राप्ताः । राज्यमिव ह वै
प्राप्नोति-य एव विद्वानेतेन यजते । तस्माद्वा एतेन यजेन । स वा एकैक एवानूचीनाहं पुरोडाशो
भवति । एतेनो हास्यासपुत्रानुपवाधा श्रीर्भवति । स वै द्वे पौर्णमास्यौ यजते, द्वे अमावास्याे द्वे वै
मिथुनम् । मिथुनमेवैतत्प्रजुननं क्रियते ॥ ६ ॥

एता-ह वै प्रजानिपिति, इदानीन्तनस्य विद्वदोऽनुष्ठान फलम् । तस्माद्वा एतेनेति । यस्मान् सुञ्जय-
सन्त्रिचिप्राग्यादिकमपि दाक्षायणपञ्चकलम्, तस्मादपि कारणादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इतोऽपि दाक्षायणवदोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रेत्या वा परहितमुपन्यस्यति-तेनो हेति । 'तत' सार्धशानुष्ठाना-
नन्तर 'तेन' दाक्षायणवदेन 'श्रौतर्ष' श्रुतर्षे पुरो 'देवभाग' नाम महर्षि 'ईजे' इष्टवान् । 'स'
च तेन यजेन 'कुरूणां च सुञ्जयानां च' राजानुभयविधानामपि 'पुरोहित' बभूव । पौरोहित्यस्य फल-
रूपतामाह-परमता वा इति । 'या' खड्ग 'एकस्य' अपि 'राष्ट्रस्य' 'पुरोहित' 'अमन्' भवति
'सा' खड्ग 'परमता' उक्तप्रता, तस्य सर्वप्रैष्टय भवतीति यावन्, 'य' नु 'द्वयो' राष्ट्रयो
पुरोहितो भवति, सैव सन्त्रिचिपिता परमनेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । इदानीन्तनविद्वदनुष्ठानस्यापि तत्फलमाह-
परमतामिवेति ॥ ५ ॥

फलान्तप्रतिपादनायान्यां परहितमुपन्यसति-तेनो ह तत ईज इति । पर्वतो नाम कश्चिद्, तस्य पुत्र
'पार्वति' दक्ष, स एतेनेष्टा राज्यं प्राप्नोत् । तत 'एतर्हि' इदानीमपि 'दाक्षायणा' तत्तन्तानभूता राजान-
'राज्यं प्राप्ता' एव भवन्ति । राज्यमिव ह वा इति, अनुष्ठान फलम् ॥

अत्र हि दाक्षायणपञ्चकलम् इत्येते द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्याे यजेतेति दर्शपूर्णमासदोषादिति धृत्यति (श. प.
११।१।२।१२) । तत्र पौर्णमास्यां द्वौ पुरोडाशौ, -आग्नेयोऽग्नीषोमीयश्च, अमावास्यायामपि द्वौ-

(त्रैऽथ) अथ यत्पूर्वेष्टुः । (१) अग्नीषोमीयेण यजते षोर्णमास्यां ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

(त्रैऽथ) अथ प्रातः । (१) आग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रश्चुं सान्नाय्यं ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ८ ॥

(त्रैऽथ) अथ यत्पूर्वेष्टुः । (२) ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां ते द्वे देवते द्वे वै मिथुनं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ९ ॥

(त्रैऽथ) अथ प्रातः । (२) आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेद्यज्ञादयानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतवेव मित्रावरुणौ द्वे

अथ यत्पूर्वेष्टुः अग्नीषोमीयेण यजते-षोर्णमास्यां ते द्वे देवते । द्वे वै मिथुनम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति, ऐन्द्रं सान्नाय्यम्-ते द्वे देवते । द्वे वै मिथुनम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ८ ॥

अथ यत्पूर्वेष्टुरैन्द्राग्नेन यजते-अमावास्यायां ते द्वे देवते । द्वे वै मिथुनम् । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ९ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति।मैत्रावरुणी पयस्या । नेद्यज्ञादयानीति। न्वेवाग्नेयः पुरोडाशः।

आग्नेय ऐन्द्राग्र्य । तयोः प्रत्यहमेकैकशोऽनुष्ठानमाह-स वा इति । 'अनुर्बन्नाह' प्रत्यहम् 'एकैक' एव 'पुरोडाशो भवति' पूर्वस्मिन् पूर्णमासप्रयोगे एक एव पुरोडाशः कर्तव्यः उत्तरस्मिन् दिदेश्वेकः पुरोडाशः प्रयोक्तव्यः तत्राग्नीषोमीयौ द्वावप्येकस्मिन्क्रियेर्यः । एवं दर्शप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यम् । एकैकशोऽनुष्ठानस्य फलमाह-एतेनो हास्येति । 'असपत्नानुपवाया' सपत्नीः शत्रुभिरवाधिता । प्रकृतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्दोऽप्यमाश्रितिलक्षणे गुणः फलत्यामिर्धीत्यत इत्यवादिष्म, तमिदानी विधत्ते-स वा इति । द्वित्वसङ्ख्यां प्रशंसति-द्वे वै मिथुनमिति ॥ ९ ॥

तत्र पूर्वस्यां षोर्णमास्यामनुष्ठेयं यामं विधाय प्रशंसति-अथ यत् पूर्वेष्टुरिति । ते द्वे देवते इति । अग्नीषोमीयोर्न्यस्तकयोरेव देवतात्वात् अधिष्ठानद्वित्वापेक्षया देवतयोर्द्वित्वं मन्तव्यम् ॥ ७ ॥

परस्मिन्नहनि यागद्वयं विधत्ते-अथ प्रातरिति । पूर्वेषुऽग्नीषोमीयेणेष्वा परेषुः प्रातःकाले आग्नेयपुरोडाशक्यागः प्रथम कर्तव्यः, तत इन्द्रदेवताकं सान्नाय्यं दधि प्रयोक्तव्यम् । एतद्-यागद्वयं सम्भूय प्रशंसति-से द्वे इति ॥ ८ ॥

अमावास्याप्रयोगेऽपि पूर्वेष्टुः कर्तव्यमाह-अथ यत् पूर्वेष्टुरिति । प्रशंसति-ते इति । अग्नीषोमीयवद्व्यापि देवताद्वित्वमवसेयम् ॥ ९ ॥

परेषुऽनुष्ठेयं यागद्वयं विधाय प्रशंसति-अथ प्रातरिति । 'मैत्रावरुणी' मित्रावरुणदेवताका, पयसो

देवुते द्वे वै मिथुनं मिथुनमुर्वैतत्प्रजननं कियतऽएतद्दु हास्य तद्दूपं
येन बहुर्भवति येन प्रजायते ॥ १० ॥

(त्रैऽथ) अथ युत्पूर्वैद्युः । (र) अग्नीषोमीयेण युजते पौर्णमास्यां यमेवा-
मुमुपवसुथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते उ एवास्य सः ॥ ११ ॥

(त्रौऽथ) अथ प्रातुः । (रा) आग्नेयुः पुरोडाशो भवत्येन्द्रं सांनास्यं
प्रातःसवनमुवासाग्नेयुः पुरोडाश आग्नेयं हि प्रातःसवनमुथेन्द्रं
सांनास्यं माध्यन्दिनमुवास्य तत्सवनमेन्द्रं हि माध्यन्दिनं
सवनम् ॥ १२ ॥

अथैतावेव मित्रावरुणी—द्वे देवते । द्वे वै मिथुनम् । मिथुनमुर्वैतत्प्रजननं कियते । एतद्दु हास्य तद्दु-
पम्—येन बहुर्भवति, येन प्रजायते ॥ १० ॥

अथ यत्पूर्वैद्युरग्नीषोमीयेण युजते पौर्णमास्याम्—यमेवात्सुमुपवसुथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते—
स एवास्य सः ॥ ११ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति, ऐन्द्रं माध्याह्न्यं—प्रातःसवनमुवासाग्नेयः पुरोडाशः । आग्नेयं
हि प्रातःसवनम्, अथेन्द्रं साध्याह्न्यम् । माध्यन्दिनमुवास्य तत्सवनम् । ऐन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनम् ॥ १२ ॥

विहृति ' पर्येसा ' एत द्वि पयो दत्ता मच्छतं सत पयस्या भवति । नेत्रज्ञादित्यादि । ' यद्वाद् ' महताद्
यागान् ' नेत्र ' नैत्र ' अपानि ' विमुक्तो गच्छति ' इति ' अनेनैवाग्निप्रायेण आग्नेयः ' पुरोडाशः '
कियते, न तु पूर्णमासप्रयोगत्वात् देवत्वोदित्वन्यथादनाय । यत्. पयस्सामानौ ' मित्रावरुणौ ' स्वत एव ' द्वे
देवते ' अत इत्यर्थः । गतमन्यन् । एतद्दु हास्येति [येन रूपेणालुछाता प्रजया पशुभिश्च ' बहु ' बहु-
विधो भवति । ' एतद् ' एव मिथुनात्मकं द्विवचनं ' अस्य ' यज्ञस्य ' तद्दूपम् ' इत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य दाशायणयज्ञस्य भोमेयगच्छता प्रतिपादयति—अथ यदित्यादिना । अमुमुपवसुथं इति । सुत्पादिव-
सात् पूर्वमहत्प्रथमम् । प्रकल्पान्तरे विहितत्वेन विप्रकर्षादमुमिति विप्रकृष्टवाचिना अदस्तान्देनाग्नीषोमीयस्य
पशो मन्मर्षा । स एवास्येति । ' अन्य ' यज्ञस्य पूर्वमुपवसुथेयो योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः, ' स एव स '
अग्नीषोमीयः पशुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रातरनुष्ठेयपुरोडाशेन द्वापयोर्वाग्नौ प्रातर्नाश्विन्दिनसवनत्वरतमुपपादयति—अथ प्रातरिति । आग्नेयपुरोडा-
शस्य प्रातःसवनस्य वैकदेवनाधिष्ठितत्वात् साध्याह्न्यम्, साध्याह्न्यमाध्यन्दिनमन्यनस्य चेन्द्रदेवत्वसाप्यात्
सप्याह्न्यं ॥ १२ ॥

(सु) अथ यत्पूर्वेषुः । (रे) ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां तृतीय-
सवनमेवास्य तद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनमिन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः ॥ १३ ॥

(५) अथ प्रातः । (रा) आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या
नेद्यज्ञादयानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथ आग्नेवामूं मैत्रावरुणीं व्वशामनू-
बुन्ध्यामालभते सेवास्य मैत्रावरुणी पयस्या सु पौर्णमासेन चामावास्थेन
चेद्वा यावत्सौम्येनाध्वरेणेद्वा जयति तावज्जयति तदु खलु महायज्ञो भवति ॥ १४

(त्यु) अथ यत्पूर्वेषुः । (र) अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यामेतेन वाऽ-
इन्द्रो वृत्रमहन्नेतेनोऽएव व्यजयत वाऽस्येयं विजितिस्तां तथोऽएवैष एतेन
पाप्मानं द्विपुन्तं भ्रातृव्यं हन्ति तथोऽएव विजयतेऽथ अत्संनुयत्यामा-
वास्यं वै सांनाव्यं दूरे तद्यदमावास्येति क्षिप्रं ऽएवैतद्वृत्रं जघ्रुपे तुमेतेन
ऽसैनाग्नीणक्षिप्रे ह वै पाप्मानमपहते यु एवं विद्वान्पौर्णमास्यां संनुय-

अथ यत्पूर्वेषुः ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायाम्-तृतीयसवनमेवास्य तत् । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् ।
इन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः ॥ १३ ॥

अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति, मैत्रावरुणी पयस्या । नेद्यज्ञादयानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशः ।
अथ यामेवामूं मैत्रावरुणीं वशामनूबुन्ध्यामालभते-सेवास्य मैत्रावरुणी पयस्या । स पौर्णमासेन
चामावास्थेन चेद्वा-यावत् सौम्येनाध्वरेणेद्वा जयति-तावज्जयति । तदु खलु महायज्ञो भवति ॥ १४ ॥

अथ यत्पूर्वेषुः अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम्-एतेन वा इन्द्रो वृत्रमहन्, एतेनो एव व्यजयत-
वाऽस्येयं विजितिः-ताम् । तथो एवैष एतेन पाप्मानं द्विपुन्तं भ्रातृव्यं हन्ति, तथो एव विजयते । अथ

दर्शं पूर्वेषुः अथ ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायाम्-तृतीयसवनरूपतामाह-अथ यदिति । इन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः
इति । इन्द्राग्न्योर्विश्वेषु देवैस्वर्गभावात् ऐन्द्राग्नेपुरोडाशतृतीयसवनयोरेकदेवत्वसाम्यञ्च तादात्म्यम् ॥ १३ ॥

दर्शं परेषुः प्रातरुद्येयस्य पयस्यायागस्यानूबुन्ध्यारूपतामाह-अथ प्रातरिति । नेद्यज्ञादिति । आग्नेय-
पुरोडाशप्रागस्यानुष्ठानविधिस्तावत्तानैव गच्छति, प्रश्नशो मा भूदित्यनेनैवाग्निप्रायेण; न तु तेन किञ्चिदपि सोम-
यागसाम्यं सम्पाद्यते । अम् मैत्रावरुणीमिति । सोमप्रकरणे विहितत्वेन विप्रकृष्टाया अनूबुन्ध्याया अदरश-
ब्देन परामर्शः । सेवास्येति । ' अस्व ' दाक्षायणपदस्य वा ' मैत्रावरुणी पयस्या ' सोमेऽनुष्ठेयमाना अनू-
बुन्ध्या एव सेवार्थः । इत्थं दाक्षायणपदस्य सोमयागसाम्यं सम्पाद्य, तत्र एव हेतोः फलसाम्यमाह-स पौर्ण-
मासेन चेति । ' सौम्येन ' सोमद्रव्यसाध्येन वाग्नेत्यर्थः । तदु खल्विति । ' तत् ' तस्मादेव ' खलु '
कारणात् दाक्षायणवागो ' महायज्ञः ' सोमयागो ' भवति ' ; स हि महायज्ञ इत्याहवायते । अत एव तैत्तिरी-
यके सोमयागप्रकरणे समान्तायते-" ते देवा एत महायज्ञमपस्यन् " -इति (तै. स. ३ । २ । २ । २) ॥ १४ ॥

अथैत दाक्षायणं यज्ञं प्रकारान्तरेण प्रशंसन् पौर्णमासप्रयोगे पूर्वेषुः अथ अग्नीषोमीयेण यजते-
अथ यत् पूर्वेषुः इति । एतेन वा इत्यादि । ' एतेन ' खलु अग्नीषोमीयेणानेन पुरा ' इन्द्रो वृत्रमहन् ' ।

त्येष वै सोमो गुजा देवानामुग्रं बुञ्जुमास्तुमेतत्पूर्वैद्युरभिपुष्वन्ति
प्रातर्भक्षयिष्यन्तस्तुमेतद्भक्षयन्ति यदपक्षीयते ॥ १५ ॥

(हेऽथ) अथ यत्पूर्वैद्युः । (२) अग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यामभि-
पुषोत्येवैनमेतत्तस्मिन्नभिषुत ऽएतथै उसं दधात्येतेन रसेन तीक्ष्णिकरोति
स्वदुपति इ वै देवेभ्यो हव्यथं स्वदते हास्य देवेभ्यो हव्यं युऽएवं विद्वानं
पौर्णमास्याथं संनुयति ॥ १६ ॥

यत्सन्नयति । आमावास्यं वै सान्नाय्यम् । दूरे तद्—यदमावास्येति, शिप्र एवैतद्बुद्धं जन्तुषु, तमेतेन
रसेनाग्नीषन् । शिप्रे इ वै पाप्मानमपश्ये—य एवं विद्वान्पौर्णमास्यां सन्नयति, एष वै सोमो राजा देवाना-
मन्नम्—यच्चन्द्रमाः । तमेतत्पूर्वैद्युरभिपुष्वन्ति—प्रातर्भक्षयिष्यन्तः । तमेतद्भक्षयन्ति—यदपक्षीयते ॥ १५ ॥

अथ यत्पूर्वैद्युरग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्याम्—अभिपुषोत्येवैनमेतत् । तस्मिन्नभिषुत एतं रसं
दधाति । एतेन रसेन तीक्ष्णिकरोति । स्वदुपति इ वै देवेभ्यो हव्यम् । स्वदते हास्य देवेभ्यो हव्यं—
य एवं विद्वान्पौर्णमास्यां सन्नयति ॥ १६ ॥

प्राणापानरूपयोर्दोषोर्मयोर्दोषविषा रत्तयोर्निष्कमणाद्दि इजो मृत । तथा चाम्नापते—“तस्माज्जन्ममानादग्नी-
षोमी निरक्रामताम्, प्राणापानौ वा एन तदजहिताम् ” इति (तै. स. २ । ६ । २ । ४) । ‘ मस्य ’
इन्द्रस्य ‘ एष वा विविति ’ प्रसिद्धा, ‘ तां ’ व्यजयत ’ इति सम्बन्धः । “ विप्रान्मार्गके ”—(पा. सू. १ ।
३ । १९) इत्यात्मनेपदम् । तयो एवेति । इन्द्रो यथा, ‘ तथा ’ एव ‘ एष ’ यजमानोऽपि ‘ एतेन ’
अग्नीषोमीययागेन ‘ पाप्मानं पापभूतं दिवन्तं हेष्टारं प्रातुव्यं शत्रुं हन्ति ’ हिनस्ति ।

एन्द्र सान्नाय्यमिति पौर्णमास्या यः सान्नाय्ययागो विहितः, तमनूय स्तौति—अयं यदित्यादिना ।
आमावास्यं वा इति । इन्द्रवीर्यस्य सन्नयनसावनं दक्षिणरूपं हविः ‘ आमावास्यं वै ’ अमावास्यासम्बद्धमेव ।
‘ अमावास्या ’ तिथिः ‘ इति ’ यत् ‘ तद् ’ ‘ दूरे ’, प्रतिपदादिभिश्चतुर्दशीभिर्नवधानात् । पुत्र खड्ग
देवा ‘ शिप्रे एव ’ अल्यकाळे एव शीघ्रम् ‘ एतत् ’ इत्थं ‘ एव ’ ‘ जन्तुषु ’ हन्तव्ये इन्द्राय । “ क्रियाग्रहण
कर्तव्यम् ”—(पा. सू. १ । ३ । ३२ वा. १) इति कर्मणः सम्प्रदानञ्चाद् अतुयी । ‘ त ’ पौर्णमास्यां
इव इतक्तस्मिन्द्रम् ‘ एतेन ’ सान्नाय्यरूपेण ‘ रसेन ’ ‘ अग्नीषन् ’ अतर्पयन् । ‘ य ’ यजमानः ‘ एवं
विद्वान् ’ पौर्णमास्यामिन्द्रमुदिश्य सान्नाय्ययागं करोति स इन्द्रवत् क्षिप्रमेव स्वर्गाय पापरूपं शत्रुम् ‘ अपश्ये ’
हिनस्ति । तदेव सन्नयनं प्रथमारत्तरेण स्तौति—एष वा इति । योऽयं पौर्णमास्यां सन्तूर्णं ‘ चन्द्रमा ’,
‘ एष ’ खड्गं ‘ राधा ’ राजमानः ‘ सोम ’ ‘ देवानामन्नम् ’, ‘ त ! सोमरूपम् ’ एतत् ‘ अन्नम् ’ प्रातः
मशयिष्यन्तु ‘ पूर्वैदिविते ’ अभिपुष्वन्ति ‘ तस्मात् प्रापयन्ति । ‘ तम् एतत् ’ अपरपक्षे ‘ मशयन्ति । ‘ यत् ’
मन्वाद् अतो प्रत्यहं तत्र ‘ अपश्यन्ते ’ अतो मशयन्तीति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

तथाविधमवेतदुत्पानमित्यह—अयं यत् पूर्वैद्युरग्नीषोमीयेणेत । अभिपुषोत्येवैनमिति । पूर्वैद्युः कर्त्त-
व्याभिषवस्वानीयोऽयमग्नीषोमीययाग इत्यर्थः । ‘ अभिपुषे तस्मिन् ’ सोमे ‘ एत ’ सान्नाय्यरूपं ‘ रस ’ परेद्युः
‘ दधाति ’ स्थापयति । ‘ एतेन ’ च सान्नाय्यरसेन त सोमं ‘ तीक्ष्णिकरोति ’ तीक्ष्णमिति शयेन मन्दकं करोति तथा

(त्व) अथ अतपूर्वैद्युः । (रे) ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां दर्शपूर्ण-
मासयोर्वि देवते स्त इन्द्राग्नी ऽएव ते ऽपुवैतदञ्जसा प्रत्यक्षं यजत्यञ्जसा
इ वा ऽअस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति अ एवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

(डा) अथ प्रातः । (रा) आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या
नेद्यज्ञादयानीति न्वेवाग्नेयः पुरोडाशोऽथैतावेवार्धमासौ मित्रावरुणौ अ
पुवापूर्यते स वरुणो योऽपक्षीयते स मित्रस्तत्तावेतार्थं अत्रिमुभौ समा-
गच्छतस्तदुभोर्वैतत्सह सन्तौ प्रीणाति सर्वार्थं इ वा ऽअस्य प्रीतं
भवति सर्वमाप्तं अ एवमेतद्वेद ॥ १८ ॥

तद्वा ऽएतार्थं अत्रिम् । मित्रो वरुणे उेतः सिञ्चति तदेतेन उेतसा प्रजायते
यदापूर्यते तद्वादेऽप्यत्र मैत्रावरुणी पयस्याऽवकल्पतमा भवति ॥ १९ ॥

अथ यत्पूर्वैर्इन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायाम्-दर्शपूर्णमासयोर्वि देवते स्त इन्द्राग्नी एव । ते एवैतद-
ञ्जसा प्रत्यक्षं यजति । अञ्जसा इ वा अस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवति-य एवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्रातरग्नेयः पुरोडाशो भवति, मैत्रावरुणी पयस्या । नेद्यज्ञादयानीति । न्वेवाग्नेयः पुरोडाशः ।
अथैतावेवार्धमासौ मित्रावरुणौ । य एवापूर्यते-स वरुणः । योऽपक्षीयते-स मित्रः । तावेतां रात्रि-
मुभौ समागच्छतः तदुभोर्वैतत्सह सन्तौ प्रीणाति । सर्वं इ वा अस्य प्रीतं भवति, सर्वमाप्तं-य
एवमेतद्वेद ॥ १८ ॥

तद्वा एतां रात्रिं मित्रो वरुणे रेतः सिञ्चति । तदेतेन रेतसा प्रजायते-यदापूर्यते । तद्वा यदेपाऽत्र
मैत्रावरुणी पयस्याऽवकल्पतमा भवति ॥ १९ ॥

तेन सान्नाय्यरसेन ' देवेभ्यः ' देवार्थं ' हव्यं ' हविः ' स्वदपति ' स्वादु करोति । ' अस्य ' यजमानस्य तत्
' हव्यं ' हवि- ' देवेभ्यः ' ' स्वदने ' रोचते । " रूपपर्यायां प्रीणमाणः "-(पा. सू. १ । ४ । ३२) इति
सम्प्रदानत्वात् देवेभ्य इति चतुर्थी ॥ १९ ॥

दर्शयामे पूर्वैर्देवसमनुष्टेयमैन्द्राग्नेयमनूय स्तौति-अथ यदिति । ' इन्द्राग्नी एव ' एतद् ' दर्शपूर्णमासयो-
र्देवते; तत्रत्यप्रथमपुरोडाशरथाग्निदेवत्वत्वात्, सान्नाय्यस्य चन्द्रत्वात् । ते एवैतादित्यादि निगदसिद्धम् ॥ १७ ॥

दर्शमयोमे परेपुरनुष्टेयवधि यागावनूय स्तौति-अथ प्रातरिति । अथैतावेवैत्यादि । पयस्याया देवते यौ
' मित्रावरुणी ' , ' एतावेवार्धमासौ ' । एतदेव विशृणोति-य एवेति । ' य एव ' अर्द्धमासः ' आ ' समन्तात्
' पूर्यते ' वर्द्धमानया चन्द्रकल्पया पूर्णो भवति, ' सः ' अमृतसमन्वन्धाद् ' वरुणः ' , स हि रमाभिमानो देवः;
' यः ' अर्द्धमासः ' अग्नेऽग्निदे ' क्षीयमाणचन्द्रकल्पयुक्तो भवति, ' सः ' अपरपक्षः ' मित्रः ' ' तौ ' चन्द्र-
सूर्यामकौ मित्रावरुणौ ' उभौ ' ' एतां रात्रिं ' दर्शरात्रिं ' समागच्छतः ' सह समाग्नतः । ' तत् ' तन्मान
कारणात् ' एतत् ' एतेन मैत्रावरुणयानेन ' उभायैव ' तौ ' सह सन्तौ ' सह भवन्तौ गुणयम् ' प्रीणाति '
तार्यति । सर्वं इ वा अत्येभि, वेदितुः फलम् ॥ १८ ॥

मित्रावरुणोर्देवत्वव प्रकाशान्तरेण स्तौति-तद्वा एतामिति । ' एतां रात्रिम् ' । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया

संन्याय्यभाजना वा ऽजमात्रास्या । तद्दत्तत्पूर्वोर्णमास्यां क्रियते स
चद्वापि संनयेजामि कुर्वात्समदं कुर्वात्तुदेनमद्भयं शोषधिभ्यः सम्भृत्या-
हुतिभ्योऽधिजनयति स ऽएष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृशे ॥ २० ॥

मिथुनादिद्वाऽएनमेतत्प्रजनयति । शोषा पयस्या उेतो च्वाजिनं तद्वाऽ-
ञ्जुष्ट्या शुभिमिथुनाजायते तदेनमेतस्मान्मिथुनात्प्रजुननात्प्रजनयति
तस्माद्देष्टाऽत्र पयस्या भवति ॥ २१ ॥

संन्याय्यभाजना वा अजावास्या । तद्दत्तत्पूर्वोर्णमास्यां क्रियते । स यद्वापि संनयेत्-
जामि कुर्वात् । समदं कुर्वात् । तदेनमद्भयं शोषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनयति । स एष
आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृशे ॥ २० ॥

मिथुनादिद्वा एनमेतत्प्रजनयति । योषा पयस्या, रेतो वाजिनम् । तदा अजुष्ट्या-पन्मिथुनात्प्र-
जननात्प्रजनयति । तस्माद्देष्टाऽत्र पयस्या भवति ॥ २१ ॥

(पृ. ६ २।३।९) । ' नित्र ' अत्रपश्चात्सिवात् देव, ' कन्ने ' हुक्त्रशामिमानिनि देवे ' रेत निवृत्ति ' ।
' सत् ' स्या सति ' एतेन रेतसा ' स हुक्त्रश ' प्रजायते, सपत्ने, ' पद् ' यत् कारणत् अस्मिन् चन्द्र
' जायते ' ' पत् ' यस्मात् एवम्, ' सत् ' यस्मात् ' एषा ' निवावत्देवतसा ' पयस्या ' अत्रकृत्प्रदमा
अतिरामेनावकृत्ना, कृत्ततामर्था भवति ॥ १९ ॥

इत्येवमप्यस्यापानो दत्तो हुक्तर इत्याह—संन्याय्यभाजना वा इति । ' संन्याय्यभाजना ' संन्याय्य-
भाजस्य स्थानभूता अजावास्या, ऐन्द्र दक्षमावास्यापानिति दक्षिणपत्तोर्णमास्य प्रकृती तत्र विहितत्वान् । ' तद् '
सत् सति ते दे ऐन्द्रसंन्याये ' कर् ' विप्रकृष्ट ' ऐर्णमास्याम् ' सत् ' क्रियते । इदमि ' स ' पौर्य-
मास्यो संन्याय्य पवनान् ' अत्र ' दत्तो ' अत्र ' सत्तदेव तदा कृत्स्यैव पुत्र कारणम् ' अत्रिता ' दोष-
स्यात्, अत्रि च दत्तोर्णमास्यदेवतयोः परस्पर ' समद ' कहह ' उर्वात् ' पूर्णानात् हुक्त्रेन्द्र संन्याय्य पारे-
त्य ' दत्तो निवावत्पारेवताका पवर्षैव कारणे । तस्या अग्नि दक्षिणपत्तोर्णकारवात् अजावास्यायाः संन्याय्यभाज-
नत्वमत्र न व्याहृत्य इत्यर्थः । तदेनमद्भयं इत्यादि । ' तत् ' तेन दत्तोऽहुतिनेन संन्याय्यपानेन अजु-
ष्ट्यादि च प्रविष्टम् ' एनम् ' सोम तत्र ' सम्भृत्य ' दक्षिणपत्तोर्णे सप्त्याय, अज्ञो हुत्वा, तानि ' आहुतिभ्यः '
सकृदात् ' अधिजनयति ' । ' स एष ' चन्द्र संन्याय्यहुतिभ्य सेवादात् जातः प्रविष्टदि ' पश्चाद् दत्तो
कटाहत्वेन दृश्यते ॥ २० ॥

पश्चोपपत्तुमित्यादिनो वाजिनस्यपि होम विधिषु परम्पराश्रिते सम्भूत स्तोत्र-मिथुनादिदि । ' एन '
चत्र ' मिथुनम् ' एव हि सत् ' एवम् ' प्रजनयति ' तदादपि । नित्रहं मिथुनम् ; पयस्या हि खी-
रित्वान् ' योरा ' खी, ' वाजिन ' हि ' रेत ' पुत्रस्य वैर्णस्यानन्द, ' तत् ' सत् ' अजुष्ट्या ' अजु-
ष्ट्यात् सपद्, ' पद् ' यत् सत् खीरित्वान् ' मिथुनात् ' ' जनने ' ॥ ३१ ॥

(त्पु) अयं व्याजिभ्यो व्याजिनं जुहोति । (त्पृ) ऋतुवो वै व्याजिनो
उतो व्याजिनं तद्वत्पुंवेत्तद्वेतः सिच्यते तद्वत्तवो उतः सिच्छमिमाः प्रजाः
प्रजनयन्ति तस्माद्राजिभ्यो व्याजिनं जुहोति ॥ २२ ॥

स वै पश्चादिव यज्ञस्य जुहोति । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति
तस्याथ उतः सिञ्चति स वै प्रागेवाम्रे जुहोत्यम्रे व्रीहीत्यनुवृषद्करोति
तत्स्विष्टकृद्भ्राजन्तं स वै प्रागेव जुहोति ॥ २३ ॥

(त्पु) अयं दिशो व्यापारयति । दिशः प्रदिश ऽभादिशो विदिश ऽ-
चदिशो दिग्भ्यः स्वाडोति पुञ्च दिशः पुञ्च ऽर्तवस्तद्वत्तुभिर्उवैतदिशो
मियुनीकरोति ॥ २४ ॥

अयं वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति । ऋतुवो वै वाजिनः, रेतो वाजिनम् । तद्वत्पुंवेत्तद्वेतः
सिच्यते । तद्वत्तवो रेतः सिच्छमिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति । तस्माद्राजिभ्यो वाजिनं जुहोति ॥ २२ ॥

स वै पश्चादिव यज्ञस्य जुहोति । पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषामधिद्रवति-तस्यां रेतः सिञ्चति ।
स वै प्रागेवाम्रे जुहोति । “अम्रे व्रीहि” इति । अनुवृषद्करोति । तत् स्विष्टकृद्भ्राजन्तम् । स वै
प्रागेव जुहोति ॥ २३ ॥

अयं दिशो व्यापारयति । “दिशः प्रदिशं आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहा”-
इति । पुञ्च दिशः । पुञ्चर्तवः । तद्वत्तुभिर्उवैतदिशो मियुनीकरोति ॥ २४ ॥

इदं वाजिनस्य नियुक्त्यर्थं चतुस्त्वा तस्य होमं विधत्ते-अयं वाजिभ्य इति । विहितं वाजिनमेतं
प्रबोधसिद्धेयुञ्चेन सौति-ऋतुवो वा इति । ‘ऋतवः’ खड्ग वाजिभ्यश्चानिभेनाः । तेभ्यः वाजिनहोनात्
ऋतुध्वेव सर्वप्रबोधसिद्धिकारणं ‘रेतः’ ‘सिञ्चं’ मवति; तस्मात् रेतनः सकाशात् ते ‘ऋतवः’ सर्वाः प्रजाः
उत्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्य वाजिनहोनेन कालं विधत्ते सौति-स वा इति । ‘पञ्चस्य पञ्चत्’ मने प्रत्ययसिद्धिप्रसङ्गोत्तरकालं
वाजिनहोतः कर्तव्यः । अयं एवोक्तं काल्याणनेन-‘वाजिनं निविष्येत्करो करोति, ०-०-प्रहय त्वं तेव चत्वि,
विमुच्य वा सुधौ’-(का. श्रौ. सू. ४ । १११-११२) इति । आपस्तम्बोऽप्यहं स्-“पुंवेत्तु
प्रहय, संभवान् कृत्वा, वाजिनपञ्चमुत्सर्धि” इत्यादि । सिद्धं सप्तत् । होमे विरोधं विधत्ते-स वा इति ।
‘सः’ खड्ग अर्धुः ‘अरे’ प्रथमं ‘प्रागेव’ प्रथमकर्मत्वं वाजिनं ‘जुहोति’ । ‘अम्रे व्रीहि’-“इति”
(ऐ. ब्रा. १ । ४ । ९) पक्षे होता ‘अनुवृषद् करोति’ तदा स्विष्टकृद्भ्राजन्तं वाजिनमेतद्वत्स्यं
दिशि जुहोति । स वै प्रागेवैति, प्रथमहोतव्यं निजन्तम् ॥ २३ ॥

इदं दिग्भ्यो व्यापारणं विधत्ते-अयं दिशो व्यापारयतीति । दीर्घवराजो व्यापारिदिशु
पञ्चत्, व्यापारणम् । तन्मन्त्राः-“दिशः प्रदिशः” इत्यदमः । अनेन वाजिनं ‘दिशः’ दृशा मवत्तु ।
ऋतुवोऽपि योन्वत् । प्रथमभूताः ‘दिशः’, दिग्भ्योऽर्तव्यः ‘प्रदिशः’, ईषदिशः ‘आदिशः’, ‘विदिशः’

अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्ह वाऽइदमग्र एक एवास । स ऐक्षत कथं नु प्रजापेयेति
सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स प्रजाऽअसृजत ताऽअस्य प्रजाः सृष्टाः
परावभूवुस्तानीमानि व्युयाथंसि पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठं द्विपाद्वाऽअयं
पुरुषस्तस्माद्विपादो व्युयाथंसि ॥ १ ॥

प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत-कथं नु प्रजापेयेति । सोऽश्राम्यत्, स तपोऽतप्यत,
स प्रजा असृजत । ता अस्य प्रजाः सृष्टाः परावभूवुः । तानीमानि वयांसि । पुरुषो वै प्रजापतेर्ने-
दिष्ठम् । द्विपाद्वा अयं पुरुषः । तस्माद् द्विपादो वयांसि ॥ १ ॥

सोमसद्रामेव ' कुर्वन्ति ' उपह्वसाधन हि सोमधर्मम्. ॥ २५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधव्ये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निवारयन् । पुमयांश्चक्षुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेक्षतः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहपतुल्यरुषौ स्वर्गमर्गं

सप्तान्धीन् पञ्चसीरींश्चिदशतकलनाधेनुसौवीर्णभूमिः ।

रत्नोक्ता रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सानगिः सिङ्गणायो

व्यश्रणोद्विध्वक्त्रं प्रथितविधिमाहभूतयुक्तं घटत्र ॥ २ ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमनुलः स्वर्गं वर्णयुष्टयः

कार्पासीने कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं रावदूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृण. शार्करं चाफेतेजा

रत्नादधरे रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसान्सिङ्गणार्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज्यरमेध्ववेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसायणपुराण्येण सायणाचार्येण

विरचिते माधव्ये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥ ४ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेन्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेक्षत् ॥ १ ॥

अथ चतुर्मास्थानि त्रिषिस्तुस्तत्र वैश्वदेवस्य प्रजासृष्टिहेतुतामाख्यायिकया प्रतिपादयति-प्रजापतिर्ह वा
इति । इदं दृश्यमानं चराचरात्मकं यज्जगत् तत्समप्रसृष्टेः प्राञ्जले प्रजापतिरेक एवासीत् ; कार्यस्य जगतः
कारणभूते प्रजापतौ लम्बित्वात् । सः असहाय एक एव आसीदित्यर्थः ।

ततः सत्काशान् प्रजासृष्टिं दर्शयति-स ऐक्षतेत्यादिना । अश्राम्यदिति । प्रजोत्पत्तिकारणपर्यालोचनया
श्रान्तः खिन्नोऽभवदित्यर्थः । "असु तपति खेदे च" (भा.पा.दि. प. ९८) । "शामाश्रान्तम्" (पा. सू. ७ ।
३ । ७४) इति दीर्घः । स च श्रान्तः सन् प्रजोत्पत्तिकारणं तपस्तपवान् । स प्रजा इत्यादि निगदमिदम् ।

सु ऽऐक्षत प्रजापतिः । (ब्रुं) यथा न्वेव पुरैकोऽभूवमेवमु न्वेवाप्येत-
ह्येकं ऽपुवास्मीति सु द्वितीयाः समृजे ता ऽअस्य पुरेव बभूवुस्तदिदं
क्षुद्रं सरीसृपं बुदन्यत्सर्पेभ्यस्त्वृतीयाः समृज ऽइत्याहुस्ता ऽअस्य
पुरेव बभूवुस्त ऽइमे सर्पा ऽएता इ न्वेव द्वयीर्वाज्ञवत्स्य ऽउवाच त्रयीरु
तु पुनर्क्रवा ॥ २ ॥

सोऽर्चन्ध्याम्यन्प्रजापतिरीक्षां चक्रे । कथं नु मे प्रजाः सृष्टाः पराभवन्तीति
सु ईतदेव ददर्शानिशततया वै मे प्रजाः पराभवन्तीति सु ऽआत्सुन एवामे
स्तुनयोः पुय ऽआप्याययाञ्चके सु प्रजा ऽअसृजत ता ऽअस्य प्रजाः
सृष्टा स्तुनात्रेवाभिपुय तास्तुतः सुम्बभूवुस्ता ऽइमाऽअपराभूताः ॥ ३ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः—यथा न्वेव पुरैकोऽभूवम्—एवमु न्वेवाप्येतर्ह्येकं एवास्मीति । स द्वितीयाः
समृजे । ता अस्य पुरेव बभूवुः । तदिदं क्षुद्रं सरीसृपम्—यदन्यत्सर्पेभ्यः । तृतीयाः समृज इत्याहुः ।
ता अस्य पुरेव बभूवुः । त इमे सर्पाः । एता इ न्वेव द्वयीर्वाज्ञवत्स्य उवाच । त्रयीरु तु पुनर्क्रवा ॥ २ ॥
सोऽर्चन्ध्याम्यन्प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे—कथं नु मे प्रजाः सृष्टाः पराभवन्तीति । स ईतदेव ददर्श-

सानीमान्तीति । या खलु सृष्टे पराभूता, 'तानि इमानि' 'व्यति' जातानि, पञ्चिरूपेणामवन्तिःवर्ध ।
एतदुपपादयति—पुरषो वा इति । पुत्र 'सृत्थ खलु सृष्टाना प्रजाना मध्ये ' प्रजापते ' नैदिष्टम् '
अन्तिनमम कार्यम् । स च शब्दद्वयेन, तयारिणामरूपत्वात् पक्षिणोऽपि पादद्वयोरेता दृश्यन्ते । तस्माद्वयसा
पुत्रवत्त्वमर्थात् तेषां त पारणामरूपत्वमवसेयमित्यर्थ ॥ १ ॥

पुनरन्यथा प्रजासृष्टिमाह—स मेपतेति । यथा न्वेवेति । 'यथा' खलु 'पुरा' प्रजासृष्टे पूर्वम् 'एक '
'अल्हाय अभूवन्', 'अप्येताहे' इदानीं प्रजासृष्ट्युत्तरकालमपि तथैव 'एक एव अभि इति' । एवमी-
शित्वा 'स' पुन अन्या प्रजा 'समृजे' पूर्वसृष्टप्रजापेक्षया ज्ञाना द्वितीयवन् । परैवेति । 'अस्य '
'ता' अपि प्रजा पराभूता 'एव' अभवन् । 'तन्'—इति विशेषापेक्ष नपुनस्त्वम् ता पराभूता
द्वितीयेसृष्टपुत्रा प्रजा, यत् 'इद' 'क्षुद्रन्' अलसारात् 'सरासृज' सर्पणशील सर्पज्वलि-
मन् प्राणिनाम दृश्यते, तदशमना पारगता इत्यर्थ । तृतीयाः समृज इत्याहुरिति । पुनरपि स प्रजापति
सृष्टिद्वयपेक्षया 'तूर्ताना' अन्या प्रजा 'समृजे' सृष्टवान् 'इति' 'आहु' 'अभिज्ञा वक्ष्यन्ति' । 'ता '
अपि 'अस्य' पराभूता 'एव' अभवन् । 'ते इम' सर्परूपेण दृश्यन्ते ॥

तृतयन्ध्याम्यन् इति च परोक्षनिर्देशात् तदभिप्रायमाह—एता हेति । 'ता' पूर्वोक्ता 'दृष्या' द्विविधा
'एव' प्रजा प्रजापतिना सृष्टा इति 'याज्ञवल्क्य' महर्षि 'उवाच' उक्तवान्, न तृतीयानां प्रजापते
सृष्टि 'कथा' कथमन्वय (क. स. ८ । १० । १ । १४ ।) 'पुन' 'त्रयी' त्रिविधा 'अपि' 'प्रजा '
सृष्टा इति प्रसिदायते ॥ २ ॥

स चैदहात्यन्ते—सोऽर्चन्ध्याम्यन् इति । त्रिवार सृष्टानां प्रजानां परामवतरण विधित्ति विचार्य 'स' खलु

(स्तु) तस्मादेतद्विषिणाऽभ्यनूक्तं प्रजा इ तिष्ठो ऽअत्यायमीयुः इति तथाः
 पराभूतास्ताऽपुवैतदभ्यनूक्तं न्यन्या ऽअर्कमभितो विविथ ऽइत्यग्निर्वा
 ऽअर्कस्तिष्ठोऽइमाः प्रजा ऽअपराभूतास्ताऽअग्निमभितो निविष्टास्ता
 ऽपुवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ४ ॥

अनशनतया वै मे प्रजाः पराभवन्तीति । स आत्मन एवाग्ने स्तनयोः पय आप्याययाञ्चेत् । स प्रजा
 असृजत । ता अस्य प्रजाः सृष्टाः स्तनावेवाभिपद्य, तास्ततः सम्भवुः । ता इमा अपराभूताः ॥ ३ ॥

तस्मादेतद्विषिणाऽभ्यनूक्तम्—“ प्रजा इ तिष्ठो अत्यायमीयुः ”—इति । तद् याः पराभूतास्ता
 एवैतदभ्यनूक्तम् । “ न्यन्या अर्कमभितो विविथे ”—इति । अग्निर्वा अर्कः । तद् या इमाः प्रजा
 अपराभूताः, ता अग्निमभितो निविष्टाः । ता एवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ४ ॥

‘ एतन् ’ ‘ एव ’ कारण ’ दर्शन ’ एतच्छब्दनिर्देश दर्शयति—अनशनतयेति । उपलानां प्रजानामशन-
 राहित्य परामत्रकारणमित्यर्थः । उपलानामानां प्रजानामप्यनशनत्व मा भूदिति प्रजापतिना कल्पितमशन-
 माह—स आत्मन एवेति । ‘ अग्ने ’ सृष्टेः प्रागेव प्रजापति ‘ आत्मनः ’ स्वशरीरस्य एव सम्बन्धिनोः
 ‘ स्तनयोः ’ ‘ पय ’ ‘ आप्याययाञ्चेत् ’ आयायित पूरित कृतवान् । एवमशन प्रवृत्त्य अनन्तर याः प्रजाः
 असृजत, ‘ अक्ष ’ प्रजापते । ‘ ताः ’ सृष्टाः प्रजाः पयसा पूर्णां ‘ स्तनौ ’ ‘ अभिपद्य ’ जीवनवयोऽभ्यन्
 ‘ तत ’ अनन्तर ‘ ताः ’ प्रजाः ‘ सम्भवुः ’ सम्पद्युपना सम्प्राप्तामानोऽभवन् । पूर्वोत्पन्नप्रजावन् परा-
 भव न प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तेऽर्थे ऋग्मन्त्र संवादयति—तस्मादिति । यस्मादप एवमासीत्, तस्मात् कारणान् तदुक्तमर्थज्ञातम्
 ‘ ऋषिणा ’ मन्त्रेण ‘ अभ्यनूक्तम् ’ (ऋ. स. ८ । १० । १४) प्रतिपादितम् । तत्र प्रथमपादमनूयोकार्य-
 परतामाह—प्रैजा हेति । ‘ तिष्ठः ’ त्रिविधा. ‘ प्रजाः ’ ‘ अन्यायम् ’ अत्यय विनाशम् ‘ ईयुः ’ जम्मुः ।
 ‘ ह ’—शब्द एतद्वाक्यप्रसिद्धिं द्योतयति—तथा इति । ‘ याः ’ एतद् प्रजाः त्रिवार सृष्टा अज्ञामप्येन हेतुना
 ‘ पराभूता. ’ ‘ एतन् ’ एतेन मन्त्रपादेन ता एवाभिलक्ष्य ‘ अभ्यनूक्तम् ’ प्रतिपादितम् ॥

द्वितीय पादमनूय ध्यावष्टे—न्यन्या इति । पयोरूपमशन प्राप्य ‘ अन्या. ’ प्रजा ‘ अर्कम् ’ अर्चनीयमग्निम्
 ‘ अभितः ’ सर्वतः ‘ निविथिथे ’ निविथिशिरे । “ नेविश. ” (पा. सू. १ । ३ । १७) इति आत्मनेपदम् ।
 “ इत्यो रे ”—(पा. सू. ६ । ४ । ७६) इति रे—आदेश । तथा इत्यादि । ‘ तत् ’ तत्र ‘ या इमाः ’
 परिदृश्यमानाः मनुष्यादिरूपा ‘ प्रजाः ’ पयोर्लक्षणाजसद्भावान् ‘ अपराभूता. ’ परामव नाशमप्राप्ताः । ‘ ता ’ एव,

१- ‘ उक्तेऽर्थे ’—६. पा । २- ‘ एतरेयात्थेकं चयमृषिण्य ध्यावष्टेना ’—“ प्रजा इ तिष्ठो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितो
 विविथे । इदं मन्त्रो हुवनेवन्त. एवमानो इति आविषा ” इति । “ प्रजा इ तिष्ठ अत्यायमीयुरिति या वै ना इमाः प्रजाः तिष्ठो
 अत्ययमात्मनोमानि कथति षड्रावणध्यावष्टेना, इति । ” ता. पूर्वोक्ता इमा. अस्मिन्निवमना भद्राणां इति विविथः प्रजाः
 या. काथेर्देविकमन्त्रिकम् प्राप्ताः तानि तयाविषप्रजाना शरीराणि दक्षेपकम् भोजं प्रकृतानीमाभ्यस्मिर्दृश्यन्ते । साभ्यन्याः
 मीकानां तुल्यवयोःत्यादिना विविथेनेदेशः । कथामे पक्षिण काठशत्रुश्च आकाशे दृश्यन्ते । सोऽय पक्षिमनुष्यविराणां प्रकृता-

महद् तस्यौ भुवनेष्वन्तडिति । प्रजापतिमेवैतदभ्यनुक्तं पवमानो हरितः
ऽआविवेशेति दिशो वै हरितस्तु अयं वायुः पवमानऽआविष्टस्तु एवेषु
ऽर्गभ्यनुक्ता ता इमाः प्रजास्तथैव प्रजायन्ते कुथेव प्रजापतिः प्रजाऽ
असृजतेदं हि अदैव द्विये स्तुनावाप्यापेते ऽऊयः पशूनामथैव यज्ञायते
तुजायते तास्तुत स्तुनावेषामिषुद्य सम्भवन्ति ॥ ५ ॥

तद्रे पय ऽएषान्नम् । (मे) एतद्दृश्ये प्रजापतिऽन्नमजनयत तद्वा ऽअन्न-
मेव प्रजा ऽअन्नाद्दि सम्भवन्तीदं हि आसां पयो भवति स्तुनावेषामि-
षुद्य तास्तुतः सम्भवन्त्यथ आसां पयो न भवति जातुमेव ता ऽअप्या-
दयन्ति तद् ता ऽअन्नादेव सम्भवन्ति तस्माद्दन्नमेव प्रजाः ॥ ६ ॥

“ महद् तस्यौ भुवनेष्वन्तः ”—इति । प्रजापतिमेवैतदभ्यनुक्तम् । “ पवमानो हरितः
अविवेश ”—इति । दिशो वै हरितः । ता अयं वायुः पवमान आविष्टः । ता एवैर्गर्गभ्यनुक्ता । ता
इमाः प्रजास्तथैव प्रजायन्ते—यथैव प्रजापतिः प्रजा असृजत । इदं हि अदैव द्विये स्तुनावाप्यापेते,
ऊयः पशूनाम् । अथैव यज्ञायते यज्ञायते । तास्ततः स्तुनावेषामिषुद्य सम्भवन्ति ॥ ५ ॥

तद्रे पय एषान्नम् । एतद्दृश्ये प्रजापतिरन्नमजनयत । तद्वा अन्नमेव प्रजाः । अन्नाद्दि सम्भवन्ति ।
इदं हि आसां पयो भवति—स्तुनावेषामिषुद्य, तास्ततः सम्भवन्ति । अथ यासां पयो न भवति—जात-
मेव ता अप्यादयन्ति । तद् ता अन्नादेव सम्भवन्ति । तस्माद्दन्नमेव प्रजाः ॥ ६ ॥

जाठररूपेण लौकिकवैदिकमेदेन ब्राह्मणव्युत्पत्तम्, अग्निं स्वस्वव्यापाराय एषुपविष्टा वर्धन्त । एतदेवेन
पादेन प्रतिपादितम् । समानमप्यन् ॥ ४ ॥

एताप पादमनूय व्याचष्टे—महद् तस्याविति । इत्थं देवमनुष्यादिरूपास्तु प्रजास्तु सर्वास्तु तत्तदा प्रजापति
‘ भुवनेषु ’ लोकेषु ‘ अन्त ’ मये ‘ महद् ’ अधिकं ‘ तस्यौ ’ सर्वोत्कर्षेणावस्थित इत्यर्थः । गतमप्यन् ॥

‘ पुर्यपादमनूय व्याचष्टे—पवमान इति । ‘ दिशो वै हरितः ’ दिशो हि हरि उच्यते, अतः ‘ ता ’
‘ अयः ’ पुरोवर्त्तौ ‘ पवमान वायु आविष्ट ’ इत्यन्ते । अतस्तुपायपादेन अयमर्थः प्रतिपाद्यत इति । ता एवेति,
उक्ताधीनामनम् । ‘ ता ’ उक्ता प्रजा ‘ एव ’ अभिष्ठस्येत्यर्थः ॥

प्रजापतिहताया सुपेविष्टेदेनदृष्टिं दर्शयति—ता इमा इति । ‘ यथैव ’ येन हि प्रकारेण पुरा प्रजापति
प्रजा असृजत ‘ तथैव ’ तथैव प्रकारेण ‘ ता इमा ’ मनुष्याणां ‘ प्रजा ’ प्रजायन्तो उत्पद्यन्ते । एतदेवोक्तम्
दपति—इदं हीति । इदानीं स हि ‘ यदैव ’ खलु लोके ‘ द्विये ’ द्विजा । षष्ठपथे चतुर्थी (पा सू, २।१।६२ ।
वा १) ‘ स्तनौ ’ ‘ आच्यपेते ’ मयसा श्रुतौ भवतः । अन्त्ययेनैकवचनम् (पा सू, १ । १ । ८५) ।
इमादिपशूनाम् ‘ ऊय ’ च पयसा पूर्णं भवति । ‘ अयः ’ अन्नस्यम् ‘ एव ’ ‘ यत् जायते ’ ‘ तत् ’ ‘ एव
‘ जायते ’, अन्यदजायमान विपद्यत इत्यर्थः । तास्तत इति ‘ ता ’ टपन्ना प्रजा ‘ ततः ’ जननानन्तर
पयोवरी ‘ स्तनौ एव ’ ‘ अमिषयः ’ अमिषाद्य स्तन्यपात्रेन ‘ सम्भवन्ति ’ प्रवर्द्धन्त, न विपद्यन्ते ॥ ५ ॥

पयसोऽन्नरूपतामाह—तद्रे पय इति । ‘ तत् ’ तत्र खलु जन्मानन्तरकाले ‘ पय एव ’ प्रजानाम् ‘ अन्नम् ’

स यः प्रजाकाम एतेन हविषा युजत ऽआत्मानमेवैतद्यज्ञं विधत्ते
प्रजापतिं भूतम् ॥ ७ ॥ [शतम् १२०० ॥]

(७) स वा ऽआग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । (त्य) अग्निर्वै
देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिस्तुस्मादाग्नेयो भवति ॥ ८ ॥

(त्य) अयं सौम्यश्चरुर्भवति । रेतो वै सोमस्तुदग्धो प्रजनयितुरि सोमश्च
रेतः सिञ्चति तत्पुरस्तान्मिधुनं प्रजननम् ॥ ९ ॥

स यः प्रजाकाम एतेन हविषा यजते—आत्मानमेवैतद्यज्ञं विधत्ते—प्रजापतिं भूतम् ॥ ७ ॥

स वा आग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । अग्निर्वै देवतानां मुखम् । प्रजनयिता स प्रजापतिः ।
तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ८ ॥

अयं सौम्यश्चरुर्भवति । रेतो वै सोमः । तदग्धो प्रजनयितुरि सोमं रेतः सिञ्चति । तत्पुरस्ता-
न्मिधुनं प्रजननम् ॥ ९ ॥

भवति । ' हि ' यस्मात् ' अग्ने ' इतराजदृष्टेः प्राक् ' एतद् ' एव ' अन्नम् ' ' प्रजापतिः ' ' अजनयत
उत्यादितवान्, तस्मादिदमेव मुख्यमन्नमित्यर्थः । तस्य चान्नस्य कार्यकारणयोरेवेदोपचारेण प्रजारूपतामुपपाद-
यति—अन्नमेवेति । ' हि ' यस्मात् ' प्रजाः ' ' अजात् ' ' सम्भवन्ति ' प्रवर्द्धन्ते, तस्मात् तदद्वयिका इत्यर्थः ।
' इदं हि ' इदानीं हीत्यर्थः । जातमेवेति । स्तन्यामात्रे जातस्य शिशोर्जीविनास्तम्भवाद् तर्जान्वनार्थं जन्मान-
न्तरमेव ' ताः ' प्रजाः स्तन्यमेव ' आदयन्ति ' भोजयन्ति । स्पष्टमन्यत् । इत्यमरहेतुकं प्रजापतेः प्रजस्तर्जन-
मुपोद्गातवनेोपन्यस्तम् ॥ ६ ॥

अपौषोद्गातिकेषु वैश्वदेवहरिण्यादयंस्तद् दर्शयिष्यस्तावद् वैश्वदेवयाम विवचे—स यः प्रजाकाम इति ।
सः खलु ' यः ' यजमानः प्रजाकामः, ' सः ' ' एतेन ' वैश्वदेवाख्यपर्वरूपेण ' हविषा ' यजेत, तस्य प्रजा-
फलसाधनत्वमुपपादयति—आत्मानमेवेति । स यजमानः ' आत्मानमेव ' प्रजापतिरूपमापन्नम् ' एतद् ' वैश्व-
देवाख्यं ' यज्ञं विधत्ते ' वैश्वदेवयज्ञमात्मना करोतीत्यर्थः । अतो वैश्वदेवेनेदतः प्रजापतेः प्रजोत्पत्तिसाधनत्व-
मुनीतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधाय प्रशंसति—सं वा इति । ' आग्नेयः ' अग्निर्देवता अस्य । " साऽस्य देवता "—
(पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यर्थे " अग्नेदेक् " (पा. सू. ४ । २ । २३) इति ढक्, अष्टसु कपा-
लेषु संस्कृतः ' अष्टाकपालः ' ' अग्नि—प्रजनयिता ' उत्यादयिता मातापितृभ्यां मुक्तस्यान्नस्य जाऽअग्निपति-
पाकत्वशेन शुक्रशोभितात्मना परिणामादग्नेः प्रजनयितृत्वम्; अत एव सोऽग्निः प्रजापतिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयं हविर्विधाय प्रशंसति—अयं सौम्यः इति । (का. श्रौ. सू. १ । ४ । १) सोमो देवता अस्य
' सौम्यः ' " सोमादृषण् "—(पा. सू. ४ । २ । ३०) इति ढण् । " रेतो वै " इत्यनेन सौम्ययाम-

१-प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् का. धौ. सू. १५११५। २-आग्नेयः सौम्ययज्ञः कावितो इत्यदृषणोऽष्टकपालो वा इत्यत्र उच्यते।
धौम्ययज्ञः प्रतिशाम् । का. धौ. सू. १ । ४ । १ ।

(मु) अथ सावित्रः । (त्रौ) द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता प्रजापतिर्मध्यतः प्रजनयिता तस्मात्सावित्रो भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ सारस्वतश्चरुर्भवति । पौष्णश्चरुर्घोषा वै सुरस्वती वृषा पूषा तत्पुनर्मिथुनं प्रजननमेतस्माद्वाऽऽभयतो मिथुनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः समृज्ज्ऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीस्तथोऽप्यैष एतस्माद्भयत एव मिथुनात्प्रजननात्प्रजाः सृजत ऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीस्तस्माद्वाऽएतानि पञ्च हवींश्चैपि भवन्ति ॥ ११ ॥

अथ सावित्रो द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता, प्रजापतिर्मध्यतः प्रजनयिता । तस्मात्सावित्रो भवति ॥ १० ॥

अथ सारस्वतश्चरुर्भवति । पौष्णश्चरुः । घोषा वै सुरस्वती, वृषा पूषा । तत्पुनर्मिथुनं प्रजननम् । एतस्माद्वा उभयतो मिथुनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः समृज्जे-इतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीः । तयो एवैष एतस्माद्भयत एव मिथुनात्प्रजननात्प्रजाः सृजते-इतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीः । तस्माद्वा एतानि पञ्च हवींश्चैपि भवन्ति ॥ ११ ॥

स्वाश्रययागानन्तर्यमपि प्रतिपाद्यते । सोमो ह्यमृतमयत्वात्तेतोत्स्य । आश्रययागानन्तरं तयागस्यानुष्ठानात् । ' प्रजनयितारि ' उत्पादयितारि ' अग्नौ ' सोमामरु ' रेत ' ' सिञ्चति ' , तदेव ' तत् ' प्रजोपत्तिसापन ' पुरस्तात् ' क्रियमाणमरु ' मिथुन ' सम्पन्न भवतीत्यर्थ ॥ ९ ॥

अथ तृतीयं हविर्विनाय प्रशंसति-अथ सावित्र इति । (का. श्रौ. सू. १।४ ।) । सौम्ययागानन्तर्यम् ' अथ ' -शब्दार्थः । सविता देवता अथ ' सावित्र ' । ' प्रसविता ' प्रेरयिता । स एव ' प्रजापति ' वैश्व-देवादिपूर्वचतुष्टयस्य वारिणामभेदाद्दिना पञ्चमी यागानां मध्ये इत्यमान सन् ' सविता ' ' मध्यत ' एव प्रजाया ' प्रजनयिता ' उत्पादयिता भवति ॥ १० ॥

चतुर्थपञ्चमे हविर्वि विनाय सम्भूय प्रशंसति-अथ सारस्वत इति । (का. श्रौ. सू. १।४ ।) । सरस्वती देवता अथ ' सारस्वत ' । तत् पुनर्मिथुनमित्यादि । आश्रयानुष्ठिताद्येवसौम्यरुक्षणात्मिथुनादन्तरं क्रियमाणानेनदन्त्यदित्यर्थः । इतश्चोर्ध्वा इत्यादि । प्रजननं तासापनं मिथुनम् । उभयत इति । वाचन्तयो क्रियमाणानादित्यर्थः । ' इत ' अस्मात् भूलोकादारभ्योपरितनन्दोच्चवर्तिनी ' प्रजा ' ' इतश्च ' अस्मादेव भूलोकादारवाचीनलोच्चवर्तिनीश्च प्रजा ' उभयत ' अवस्थितान् ' मिथुनात् ' प्रजापतिं सृष्टवानित्यर्थः । इदानीन्तन-यजमानोऽपि एवमेव मिथुनद्वयानुष्ठानेन द्विविधा प्रजा सृजतीत्याह-तयो एवेति । तस्मादित्यादि, विहितानां हविषा-निर्गमनम् ॥ ११ ॥

(न्त्य) अथातः पयस्याया ऽपवायुतनम् । मारुतस्तु सप्तकपालो विशो वै मरुतो देवविशः । ता हेदम-
 न्निपेद्धा-इव चेरुः । ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योच्चुः-वि वै ते मयिष्यामहे-इमाः प्रजाः-या एतेन
 हविषा स्वक्ष्यस इति ॥ १२ ॥
 सु ऐक्षत प्रजापतिः । पुरा मे पूर्वाः प्रजा ऽअभूवन्निमा ऽउ चेदिमे विमधन्ते
 न ततः किं चन परिशोक्ष्यतऽइति तेभ्य एतं भागमकल्पयदेतं मारुतुं
 सप्तकपालं पुरोडाशं सु ऽएषु मारुतः सप्तकपालस्तद्यत्सप्तकपालो
 भवति सप्तसप्त हि मारुतो गणस्तुस्मान्मारुतः सप्तकपालः पुरो-
 डाशो भवति ॥ १३ ॥

अथातः पयस्याया एवायतनम् । मारुतस्तु सप्तकपालः । विशो वै मरुतो देवविशः । ता हेदम-
 निपेद्धा-इव चेरुः । ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योच्चुः-वि वै ते मयिष्यामहे-इमाः प्रजाः-या एतेन
 हविषा स्वक्ष्यस इति ॥ १२ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः-पुरा मे पूर्वाः प्रजा अभूवन्-इमा उ चेदिमे विमधन्ते-न ततः किं चन परि-
 शोक्ष्यत इति । तेभ्य एतं भागमकल्पयत्-एतं मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशम् । स एष मारुतः सप्त-
 कपालः । तद्यत्सप्तकपालो भवति-सप्तसप्त हि मारुतो गणः । तस्मान्मारुतः सप्तकपालः पुरो-
 डाशो भवति ॥ १३ ॥

एवं पद्मभिर्हविर्भिरूपादितानां प्रजानां स्थित्यर्थं प्रजापतिना कल्पित पयस्वारूपमत्र दर्शयितव्यमिति
 पयस्यायागस्य स्थानं प्रतिजानीते-अथात इति । 'अथ' एव प्रजासृष्टेरनन्तरं यतः सृष्टानां प्रजानामत्र-
 मपेक्षितम्, 'अतः' 'पयस्याया एव' पयोविकारद्रव्यसाध्यस्य यागस्य एतन् 'आयतन' स्थानमित्यर्थः ।
 अथैव पयस्यायाग एव षष्ठोऽनुष्ठेय इति, नेत्याह-मारुतस्तु इति । 'तु'-शब्दः पयस्यायागस्य न्यायप्रार्तं
 षष्ठस्थानत्वं व्यावर्त्तयति, 'मारुत सप्तकपालः' एव षष्ठोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

एतदाख्यायिकयोरेवपादयति-विशो वै मरुत इत्यादिना । वैश्यजातयो हि मरुतः; ते च देवतारूपत्वाद्
 'देवविशः' खलु 'अनिषेद्भा इव' अनिषेधुकाः, नियन्त्रहिता इव स्वतन्त्रा. इदं 'चेरुः' । 'ताः'
 स्वातन्त्र्येण वर्त्तमानाः आद्यैः पद्मभिर्हविर्भिः प्रजा उत्पादितवन्त 'प्रजापति' 'यजमानम्' 'उपेत्य' उप-
 गत्य 'ऊचुः'- 'ते' त्वदीया 'इमाः' उत्पन्नाः 'प्रजाः' इव 'विनिष्यामहे' हितयिष्यामः, 'याः'
 प्रजाः 'एतेन' वैश्वदेवपर्यायना 'हविषा' त्व 'मध्यसे' सृष्टां कारिष्यति ॥ १२ ॥

एवं मरुद्भिरेकै मति 'सः' 'प्रजापतिः' 'ऐक्षत' पर्यालोचितत्वाद्-'मे' मदीया. 'पूर्वाः' पूर्वसृष्टाः
 'प्रजाः' पराभूवन् 'इमा' अपि प्रजाः 'इमे' मरुत 'विमधन्ते' बाधन्ते चेत् 'ततः' अनन्तरं
 'किम्' अपि सृष्टं 'न परिशोक्ष्यते' परिशोक्षितं न मयिष्यति । 'इति' 'एव' मरुद्भ्यो भोतः सन्,
 'तेभ्यः' 'एत' सप्तकपालरूप 'भाग' कल्पियमान् । अतः प्राप्तस्थानमपि पयस्यायाग परि-

तं वै स्वतवोभ्य ऽडुति कुर्वात् । स्वयर्धे हि तु ऽएतं भागमुकुर्वतोतो
स्वतवोभ्यो वाज्यानुवाक्ये न विन्दन्ति तु ऽउ खलु मारुत एव स्यात्स
वा एष प्रजाभ्य ऽएवाहिँसायै क्रियते तस्मान्मारुतः ॥ १४ ॥

(तोऽ) अथातः पयस्यैव । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूता-
स्तद्युतऽएव सम्भूता युतः सम्भवन्ति तुदेवाभ्यऽएतत्करोति तद्याः पूर्वे-
र्हिविभिः प्रजाः सृजते ताऽएतस्मात्पयस ऽएतस्यै पयस्यायै सम्भवन्ति १५

तं वै स्वतवोभ्य इति कुर्वात् स्वयं हि त एतं भागमुकुर्वत-अतः ? । स्वतवोभ्यो वाज्यानुवाक्ये
न विन्दन्ति । स उ खलु मारुत एव स्यात् । स वा एष प्रजाभ्य एवाहिँसायै क्रियते ।
तस्मान्मारुतः ॥ १४ ॥

अथातः पयस्यैव । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति-पयसः सम्भूताः । तद्युत एव सम्भूता यतः
सम्भवन्ति-तदेवाभ्य एतत्करोति । तद्याः पूर्वेर्हिविभिः प्रजाः सृजते-ता एतस्मात्पयस एतस्यै
पयस्यायै सम्भवन्ति ॥ १५ ॥

स्वयं ' स एष मारुत ' याग इदानीमपि षष्ठत्वेनानुष्टुपिते । समसव्यामनुष्टुपि प्रशस्तिते-तद्यदिति ।
मरुतो हि सप्तगणा तेष्वेकैवास्मिन् गणेषु सप्तमत् मरुत, ते त्रैकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याका अग्निस्थापनप्रकरणे
" ईदृह्वान्यादृ च " (तै स. ४ । ६ । १-६) (तै ब्रा. २ । ७ । १) इत्यादिभिर्मन्त्रैश्च-
शाघ्रा प्रतिपादिता ॥ १३ ॥

तेषां किञ्चिद् विशेषणमुपलक्षितं-तं वै स्वतवोभ्य इतीति । ' तं ' खलु सप्तकपाल पुरोदाश ' स्वत-
वोभ्य ' ' इति ' विशेषणविशिष्टेष्वो मरुदस्य ' कुर्वात् ' । ' तव ' इति बलनाम (निय. २ । २ । ५)
स्वायत्तं तवो बल येषां ते स्वतवत् । अस्य विशेषणस्यान्वयतामाह-स्वयं हीति । ' ते ' मरुत स्वयं हि
स्वपौरुषेणैव हि 'एत माग अकुर्वन्' स्वीकृतवन्त, अतस्ते स्वतवस' सपत्ना इत्यर्थः ।

प्रागुक्तैव पक्ष निगमयितुं कारणमुपकल्पयति-अत इति । यदि तु ' स्वतवोभ्य ' प्रतिपादिके ' वाज्या
नुवाक्ये ' ' न ' एव कल्पते, तदा ' स ' एव प्रागुक्त केवल ' मारुत एव ' यागो भवति । एतच्च पक्ष-
द्वय कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्-"मरुदस्य स्वतवदस्य' सप्तकपाले, मारुतो वेति (का. प्रौ. सू. ५ । १ । १-१२) ।

स वा एष इति । ' स ' खलु ' एष ' मारुतो याग ' प्रजाभ्य ' प्रजानाम् । षष्ठपर्यं चतुर्थी
(पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा. १ ।) प्रजानाम् ' अहिँसायै ' मरुकृतवाधाराहित्याय ' एव ' ' क्रियते '
तस्मादिति । मारुतयागस्य निगमनम् ॥ १४ ॥

पयस्यायाम् निवृत्ते-अथात इति । ' अथ ' -इत्येवो मारुतयागनिवृत्त्यर्थे । यतः शुद्धा प्रजा मारुतयागेन
तच्छुद्धिहास्या परिहृतत्वात् सुखैनावशिष्टता' अन्नमाकर्षयन्ते, अतः पयोत्सपन्नं तेषाम् जनयितुं पयस्यायाम्
कर्तव्य इत्यर्थः । तस्य प्रजावृद्धिहेतुत्वमाह-पयसो वा इत्यादिना । सृष्टवादी प्रजापतिना सृज्यमनास्ता ' प्रजा '

तस्यां मिथुनमस्ति । योषा पयस्या उेतो व्याजिनं तस्मान्मिथुनाद्विश्व-
मुसंमितमनु प्राजायत तद्यदेतस्मान्मिथुनाद्विश्वमुसंमितमनु प्राजायत
तस्माद्विश्वदेवी भवति ॥ १६ ॥

(त्य) अथ द्यावापृथिव्य ऽएककपालः पुरोडाशो भवति । (त्ये) एतैर्वै
हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्तऽइमा
द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथोऽएवैष एतद्या एतैर्हविर्भिः प्रजाः सृजते
ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति तस्माद्द्यावापृथिव्य एककपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १७ ॥

तस्यां मिथुनमस्ति—योषा पयस्या, रेतो वाजिनम् । तस्मान्मिथुनाद्विश्वमुसंमितमनु प्राजायत ।
तद्यदेतस्मान्मिथुनाद्विश्वमुसंमितमनु प्राजायत तस्माद्विश्वदेवी भवति ॥ १६ ॥

अथ द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावा-
पृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात् । ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीताः । तयो एवैष एतद्—य एतैर्हविर्भिः
प्रजाः सृजते—ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति । तस्माद् द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति १७

दर्शयस्तन्यरूपात् ' पयसः ' सक्ताशान् ' सम्भूताः ' प्रवाह्येताः यतः, एवमिदानीमपि सर्वाः प्रजाः पयस एव
सम्भवन्ति, जन्मानन्तरं तद्व्युत्पत्तेः एव पयोः लक्षणमत्र प्राप्य वर्द्धन्ते पयोरूपस्य तस्यान्वयं सम्पत्तिमत्र दर्शयितु-
मुक्तमर्थमनुवदति—तद्यत एवेति । ' तत् ' तथा सर्वात्यर्थः । ' एतत् ' एतेन पयस्यायोगेन ' तदेव ' प्रजा-
वृद्धिहेतुभूतं पयः ' आन्यः ' प्रजाभ्यः ' करोति ' सम्पादयति । अत एवेदानीं पूर्वगृष्टानां प्रजानामभिवृद्धिर्दृश्यत
इत्याह—तद्या इति । ' पूर्वैः ' प्रागुक्तैराग्नेयादिभिः पञ्चभिः ' हविर्भिः ' । एतस्मात् पयस इति । दत्ता संस्कृतः
पयोविकारः पयस्या, असी चामिन्द्राद्येनान्यत्राप्रापने—' तते पयमि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
वाजिनम् " (का. श्रौ. सू. ४ । ८८)—इति । कान्यायनोऽपि पयस्यां प्रकृत्य सूत्रयामास—' शृते वा
दध्यानयति, वाजिन निषिष्योक्ते करोति "—(का. श्रौ. सू. ४ । ११०—१११) इति । पयस्याया इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा. १) एतस्याः पयस्याया. प्रकृतिभूत यत् पयः (श. प. ३ । ३ ।
३ । २ मा.) एतस्मादुत्पन्ना. प्रजा वर्द्धन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं योगोपयुक्तं द्रव्यं प्रशस्य तस्य वैश्वदेवक प्रतिपादयति—तस्यामित्यादिना । ' तस्या ' पयस्यायां
प्रजननसाधनं ' मिथुन ' विद्यते ' पयस्या '—शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ' योषा ' तदनुक्तिपादि ' वाजिनं ' रेतः
पुंसो धीर्धर्मम्, ' तस्मात् मिथुनात् ' अममितम् ' अपारमितम् २४ ' विश्व ' देवमनुष्याद्यत्मकम्, ' अनु-
प्राजायत ' अनुक्रमेण प्रजायते, प्रजायतमभूत् । तद्यदेतस्मादिति, प्रतिपादितार्थस्य हेतुत्वाभिधानम् । तस्मा-
दिति । यस्माद् विश्वोत्पत्तिहेतुः पयस्या, तस्माद् विश्वदेवदेवत्या कार्यत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्तिमं हविर्विषसे—अप्येति । द्यावापृथिव्यौ देवने असेति द्यावापृथिव्यः " द्यावापृथिवीयुनासीरमस्त्वन् "—

(त्य) अथात् ऽ आवृदेव । नोपकिरन्त्युत्तरेवेदिं विसृष्टमसत्सुर्वमसद्दे-
श्वदेवमसदिति त्रेधा बर्हिः सुनद्धं भवति तत्पुनरेकधैतद्धि प्रजुननस्य रूपं
प्रजुननसु हीडं पित्रा माता यज्ञायते तत्तृतीयं तस्मात्रेधा सत्पुनरेकधा
ग्रस्वऽपसुन्नद्धा भवन्ति तुं प्रस्तुं गृहाति प्रजुननसु हीडं प्रजुननसु द्वि
ग्रस्वंस्तस्मात्प्रसूः प्रस्तुं गृहाति ॥ १८ ॥

अथात् आवृदेव नोपकिरन्त्युत्तरेवेदिम् । विसृष्टमसत्, सर्वमसत्, वैश्वदेवमसदिति । त्रेधा बर्हिः
सुनद्धं भवति । तत्पुनरेकधा । एतद्धि प्रजुननस्य रूपम् । प्रजुननसु हीदम्-पिता, माता, यज्ञायते
तत्तृतीयम् । तस्मात्रेधा सत्पुनरेकधा । प्रस्व उपसंनद्धा भवन्ति । तं प्रस्तरं गृहाति । प्रजुननसु
हीदम् प्रजुननसु द्वि प्रस्वः । तस्मात् प्रसूः प्रस्तरं गृहाति ॥ १८ ॥

(पा सू. ४ । २ । १२) इति-सूत्रेण पठ । तत्र हि चकारेण यदित्यनुकृष्यते । तदेतत्पुत्राकृतिसुदाद्वलदृष्टान्तेन
उत्पादयति-एतेर्वा इत्यादिना । द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णादिति । अथस्तात् पृथिव्या, उपरिष्टाद् शुक्लधेन
तदुभयलोकवर्तिनी सृष्टा प्रजा 'पर्यगृह्णात्' परितो वेष्टितवान् याश्च ' एसा ' प्रजा आम्नां ' द्यावापृथि-
वीभ्या ' 'परिगृह्णाता ' परिवेष्टिता एव वर्तन्ते, न पुन स्वतो निगच्छन्ति । तयो एवेति । यथा प्रजापति
'तयो' तथैव 'एष' इदानीन्तनो यजमानोऽपि ' य एतै हविभि प्रजा सृजते ' सृष्ट्या च परस्वामागेन
तासां पयोरूपमज परिकल्प्य, द्यावापृथिव्यामगेन ' द्यावापृथिवीभ्यां ' ' ता ' ' परिगृह्णाति ' परिवेष्टयती-
त्यर्थ । एव वैश्वदेवपर्यंभि अष्टौ प्रधानवामा विहितौ, तद्धितनिर्देशौपधिद्रव्यकरवाङ्मितामन्त्याद् दर्शयि-
मासविधयस्तत्रानिदिष्टा, " प्रष्टतिवद् विकृति कर्त्तव्या " इति ॥ १७ ॥

तत्र यानि वैशेष्यकाण्यह्नि सानीदानी विधातु प्रतिजानाते-अथात् आवृदेवेति । ' अय ' इति अज-
न्तर्त्ये । पठ प्रधानानामङ्गापेक्षा, अत प्रकरणात् । ' आवृत् ' शब्द प्रकरणात् । षोडशमाहायामेतिकर्त्तव्य-
ताया प्रकारविशेष कथ्यते, न त्वन्यद् किञ्चिन्नूनमत्र प्रतिपाद्यत इति ' एव ' -कारार्थे । अग्नि यनादे-
र्वैश्वकस्याङ्गस्य विधास्यमानत्वाद् सहचरितमुत्तरक्यावपनमपि प्रसक्तम्, तन्निवधति-नोपकिरन्तीति ।
' उत्तरवर्दि ' नोपकिरन्ति' उत्तरवर्दि नोपक्षिपन्ति, नोपवपन्तात्यर्थ । ऋत्विजा बहुत्वाद् बहुवचनम् " क
विक्षेपे " इति धातु (धा पा तु प १२८) । तत्र हेतुमाह-विसृष्टमिति । सत्या सुत्तरवदौ तत्रा-
नुष्ठेयमाननेवेत् वर्म स्या निरुद्धगति स्यात् तदभावे तच्छतनिरोधामावाद् क्रियमाण कर्म ' विसृष्ट ' व्यापन-
हीलम् ' असत् ' मवेत् अज एव परिच्छेदामावात् ' सर्व ' कृत्स्न सम्पूर्णम् ' असत् ' मवेत्, काल्यादेव
तद् ' वैश्वदेवम् ' विश्वदेवसम्बन्धयोग्यम् ' असत् ' मवेत्, न ह्यस्तरत्य सर्वदेवमन्ववो घटते अतो विसृष्ट-
त्वादिसिद्धये उत्तरवर्दिर्न कार्पत्यमिषाय ॥

बर्हिःसाहस्ये विशेष विरक्त-त्रेधा बर्हिरिति । ' त्रेधा ' त्रिविध ' बर्हि ' प्रथम सज्ज, ' तत् ' एव
' पुन ' ' एकधा ' एकविध सज्जपति । त्रिशब्दात् एकशब्दाच्च "सङ्ख्याया विधायै धा" (पा सू १।३।११)

(त्या) आसाद्य हवींशुंष्यमिं मन्यति । (त्य) अग्निं ह वै जायमान-
मनु प्रजापतेः प्रजा जज्ञिरे तयो ऽपुवैतस्याग्निमेव जायमानमनु प्रजा
जायन्ते तुस्मादासाद्य हवींशुंष्यमिं मन्यति ॥ १९ ॥

नवप्रयाजं भवति । नवानुयाजं दशक्षरा वै विराडथैतामुभयतो न्यूनां
विराजं करोति प्रजननायैतस्माद्वा ऽवभयतो न्यूनात्प्रजननात्प्रजापतिः
प्रजाः ससृज ऽइतश्चोर्ध्वा ऽइतश्चावाचीस्तयो ऽपुवैषु ऽएतस्मादुभयत
ऽएव न्यूनात्प्रजननात्प्रजाः सृजत ऽइतश्चोर्ध्वा ऽइतश्चावाचीस्तस्माद्भव
प्रयाजं भवति नवानुयाजम् ॥ २० ॥

आसाद्य हवींष्यमिं मन्यति । अग्निं ह वै जायमानमनु प्रजापतेः प्रजा जज्ञिरे । तयो एवैतस्या-
ग्निमेव जायमानमनु प्रजा जायन्ते । तस्मादासाद्य हवींष्यमिं मन्यति ॥ १९ ॥

नवप्रयाजं भवति, नवानुयाजम् । दशक्षरा वै विराड् । अथैतामुभयतो न्यूनां विराजं करोति-प्रज-
ननाय । एतस्माद्वा उभयतो न्यूनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृजे-इतश्चोर्ध्वा, इतश्चावाचीः ।

इति-चाप्रत्ययः । प्रजोत्पत्त्यनुकूलत्वेनेतत् स्तौति-एतद्वीति । यदेतत् त्रिधावद्भस्य बर्हिषः पुनरेकधा संह-
तम्, 'एतद् छद्म' 'प्रजननस्य' प्रजोत्पत्तेः स्वरूपम् । तदेतद् त्रैविष्यं प्रजननगतं दर्शयति-प्रजननमु हीति ।
' पिता, माता ' ' यत् जायते ' यज्यायमानमपत्यम् ' तत् ' एतद् ' 'सृतीयं' 'सृतीयम्; इदमेव हि 'प्रजननं'
(तै. ब्रा. १ । ६ । ३) प्रजातिः ; अस्य हि मातापित्रादिरूपेण त्रिवृत्वात्, प्रजननरूपेण चैकत्वात्,
तत्साधनभूतस्य बर्हिषस्तद्धर्ममाकर्त्तुं सूचितमित्यर्थः । तस्मिन्नेव बर्हिषि धर्मविशेषं विधत्ते-प्रसवे इति । प्रसुवते
फलानीति ' प्रस्तः ' पुष्टितांशुराः, ते ' उपसन्नदाः ' भवेयुः " बृह् प्राणिगर्भविमोचने " (घा. पा.
दि. आ. २१) प्रपूर्वात्स्मात् " सन्-सु-द्विष " -इति (पा. सू. २ । २ । ६१) क्विप् " ओः सुषि " (पा. सू. ६ । ४ । ८३) इति यप् । प्रसृत्युक्तानां कुशानां प्रस्तरत्वेन मह्यं विधत्ते-तं प्रस्तरमिति ।
' तम् ' इति प्रस्तरापेक्षयैकवचनम् । तैः प्रसुभिः कुशैः प्रस्तरारुह्यं मुष्टिं सम्परेदित्यर्थः ॥

एतस्य प्रकृतिकर्मानुकल्पनामाह-प्रजननमु हीदमिति । ' इदं हि ' वैश्वदेवाण्यं कर्म 'प्रजननं' प्रजोत्पत्ति-
साधनं 'प्रस्तः' प्रसृत्युक्ताः कुशाश्च फलोत्पत्तिहेतवः, अतः साधनार्थात् प्रसृतकुशमप्यं प्रस्तरं कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकृतिनोऽप्राप्तत्वात् तत्कालविशिष्टमग्निमन्यनं विधत्ते-आसाद्य हवींषीति प्रकृतिवद्द्विरासादान्तं कृत्वा
अग्निमन्यनं कुर्यादित्यर्थः । तदेतत् प्रशंसति-अग्निं ह वैति । प्रथमसृष्टौ प्रजापतिरग्निं जनयित्वा तदनन्तर-
मेव अन्याः प्रजाः सृष्टवान् ; अत इदमग्निजननं प्रजोत्पत्तिकारणं .भवतीत्यर्थः । अत एव प्रागाज्जातम्-" तद्
या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता अग्निमभितो निविष्टाः " -इति (श. सू. २ । १५ । १ । ४१) ॥ १९ ॥

चोदकप्रदानानां प्रजानां सङ्ख्यापान्तरं विधत्ते-नवप्रयाजं भवतीति । नव प्रयाजाः अनुयाजाश्च यस्मिन् तद्

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः । प्रजाः ससृजे ता अस्य प्रजाः सृष्टा वरुणस्य
यवाञ्जस्रुर्वरुण्यो ह वा ऽअग्ने यवस्तद्यन्वेव वरुणस्य यवान्प्रादंस्तुस्माद्-
रुणप्रघासा नाम ॥ १ ॥

ता वरुणो जग्राह । ता वरुणगृहीताः परिदीर्णाऽअनृत्यश्च प्राणत्यश्च
शिशिये च निपेदुश्च प्राणोदानौ ह्येवाभ्यो नापचक्रमतुऽयान्याः सर्वा देवता
अपचक्रमस्तुयोर्ह्येवास्य हेतोः प्रजा न पुरा वभूवुः ॥ २ ॥

अयं वरुणप्रघासपर्व ।

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे । ता अस्य प्रजाः सृष्टा वरुणस्य यवान् जस्रुः । वरुण्यो ह
वा अग्ने यवः । तद्यन्वेव वरुणस्य यवान् प्रादन्-तस्माद् वरुणप्रघासा नाम ॥ १ ॥

ता वरुणो जग्राह । ता वरुणगृहीताः परिदीर्णा अनृत्यश्च, प्राणत्यश्च-शिशिये च, निपे-
दुश्च । प्राणोदानौ ह्येवाभ्यो नापचक्रमतुः, अयान्याः सर्वा देवता अपचक्रमुः । तयोर्ह्येवास्य हेतोः
प्रजा न पुरा वभूवुः ॥ २ ॥

विभित्तितास्य वरुणप्रघासाख्यस्य द्वितीयस्य पर्वणो वरुणस्यविमोचनहेतुत्वमाख्यायिकया प्रतिपाद्यंस्तद्विधिः
मुच्यति-वैश्वदेवेन वा इत्यादिना । पुरा वैश्वदेवयोगेन प्रजापतिना सृष्टाः 'प्रजाः' वरुणस्यत्वनिधौ
'यवान्' 'जस्रुः' मध्यमासुः । यवस्य वरुणदेवत्वमाह-वरुण्यो हेति । 'अग्ने' सृष्टिसमये सृज्यमानः
'यवः' वरुणस्यत्वनिधौ 'एव' अमवन् । अतो यवो वरुणस्य स्वभूतः तद्यत्सङ्गाद् वरुणप्रघातोऽस्य नाम निर्दे-
त्तन् । विभित्तितास्य प्रसङ्गाद्वरुणप्रघासाख्यं नाम निर्देत्त-तद्यदिति । 'तन्' तथा सति 'यन्' यस्माद्
'एव' सङ्ग कारणात् 'वरुणस्य' स्वभूतान् 'यवान्' 'प्रादन्' प्रकर्षेणामुच्यन्, 'तस्माद्' वरुणस्यत्वनि-
धवप्रघासनात् 'प्रजाः' 'वरुणप्रघासाः' तथासागृहीतानां तासां पाशविमोचनाय क्रियमाणा यागा अन्वु-
पचारेण वरुणप्रघासाख्याः सञ्जाता इत्यर्थः । 'जस्रुः'-इति अदेर्लिटि "लृङ्स्तनोर्देव"-(पा. सू. २।४।
३७) "लिट्पत्यन्तरस्यान्"- (पा. सू. २।४।४०) इति घल्लादेशे कृन् ॥ १ ॥

यवादानन्तरं वरुणकृत्यमाह-ता इति । 'परिदीर्णाः' परितो दीर्गाः, परितो दीर्घिनागाव्यवताः
"दृ विदारणे"- (घा. पा. क्र्या. प. २१) इति अस्मान् निष्ठाया "श्रुक् किति"- (पा. सू. ७।२।११)
इति इट्-प्रतिषेधः, "ऋत इडातोः"- (पा. सू. ७।१।१००) इतिविवृ "त्वादिभ्यः"- (पा. सू.
८।२।४४) इति निष्ठात्कारस्य नकारः । अनृत्यश्चेत्यादि । वरुणस्य महिमादेव हेतोः 'अनृत्यः' चेष्ट-
मानाः, हस्तगदादिभूतन कुर्वाणाः, 'प्राणत्यश्च' प्राणनभ्यामार श्वातोन्मृतादिलक्षणं कुर्वन्तः, 'शिशिये च,
निपेदुश्च' शयनासनाभ्यामेव कालं भक्षितव्यः, न पुनर्भ्रान्तारक्षणा वस्तुविर्यः । प्राणोदानौ हेत्यादि ।
'नाम्यः' प्रब्रान्तः सकाशात् केवलं प्राणोदानावेव 'नापचक्रमतुः' ; 'अन्याः' 'तु सर्वाः' वाक्चक्षुषा-
दीन्द्रियाविष्टादेवता अन्यदायाः 'आम्यः' प्रब्रान्तेष्वपकान्ताः, आत्तानिन्द्रियपटिवमदि प्रब्रष्टन्ति-
त्यर्थः । 'तयोः' प्राणापानयोरेवानपचक्रमगादेतोः 'अस्य' प्रजापते 'प्रजाः' 'न पुरा वभूवुः'
न विनष्टाः ॥ २ ॥

(स्त्रा) ता ऽएतेन हविषा प्रजापतिरभिषज्यत् । (त्त) तद्याश्चेवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजातास्ता ऽउभयीर्वरुणपाशात्प्रामुञ्चता ऽअस्यानमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्त ॥ ३ ॥

(न्ता) अथ यदेषु ऽएतेश्चतुर्थे मासि यजते । तद्ब्राह्म न्वेवेतस्य तथा प्रजा वरुणो गृह्णाति इति । देवा ऽअकुर्वन्ति त्वेषु एतत्करोति याश्च त्वेवास्य प्रजा जाता याश्चाजातास्ता ऽउभयीर्वरुणपाशात्प्रामुञ्चति ता ऽअस्यानमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ते तस्माद्वाऽएषु ऽएतेश्चतुर्थे मासि यजते ॥ ४ ॥

ता एतेन हविषा प्रजापतिरभिषज्यत् । तद्-याश्चेवास्य प्रजा जाता आसन्, याश्चाजाताः-ता उभयीर्वरुणपाशात्प्रामुञ्चते । ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्त ॥ ३ ॥

अथ यदेषु एतेश्चतुर्थे मासि यजते, तद्ब्राह्म न्वेवेतस्य तथा प्रजा वरुणो गृह्णाति इति । देवा अकुर्वन्-इति त्वेषु एतत्करोति-याश्च त्वेवास्य प्रजा जाताः, याश्चाजाताः-ता उभयीर्वरुणपाशात्प्रामुञ्चति । ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ते । तस्माद्वा एष एतेश्चतुर्थे मासि यजते ॥ ४ ॥

ता एतेनेत्यादि । कण्ठगणेशप्रहणजनितमुक्तविध प्रवारमात्रोक्त्य ' प्रजापति ' ' एतेन ' वरुणप्रवासाम्यन ' हविषा ' ' ता ' प्रजा ' अनिषज्यत् ' अपिक्विलत् " भिषत् चिकित्सायाम् "-(कण्ठ २२ ।) इति वात् । तन च भेषजत ' जाता ' ' अजाता ' जन्मिष्यमाणाश्चोभयविधा ' प्रजा ' ' वरुणपाशात् ' ' प्रामुञ्चन् ' । तस्य विमोचने सति ' अम्य ' प्रजापते प्रजा ' अनमीवा ' रोगरहिता ' अकिल्बिषा ' रोगनिदानभूतापरहिताश्च अभवन्तित्यर्थ ॥ ३ ॥

विगत-अथ यदिति । ' अथ ' -शब्दो वैश्वदेवानन्तर्ये । ' एष ' यजमान वैश्वदेवानन्तर ' चतुर्थे मासि ' मरुण सति ' ' त्ने ' वक्ष्यमाणैर्हविषि ' यजते ' अप्रामार्थवात् वक्ष्यमाननिर्देशेऽपि विधिरनेनव्य । यत्तन्न्दे हेतो यस्माद्ब्रह्मप्रदानैर्वजत, ' तत् ' तस्मात् ' अह ' ' सु ' ' एव ' -इति निपाता ' नैव ' खलु ' एतस्य ' यजमानस्य ' प्रजा ' तथा ' वरुणो गृह्णाति ' । इति देवा दद्यादि । पुन खलु ' देवा ' एवमेव वरुणप्रदानस्य अत्रवत्, ' तु ' -शब्दोऽप्यर्थ । ' एष ' अणि यजमान ' इति ' एवम् ' एव ' एतत् ' एवाहं ' करोति ' । २५ मनुष्यकर्तृकयोगस्य दत्तकृतेन योगेन साम्यात् तादृक्कलसाधनत्वभाए-याश्चेति । उक्तार्थमेतत् । तस्माद्वा इति । वरुणप्रवासविधेर्निगमनम् ॥ ४ ॥

१- ' चिकित्सायाम् ' -इति पा । २- ' अथ यजतुर्दु चतुर्थे मासि स वातुर्मस्ययात्री । वरुणे वैश्वदेवेन यजेत, प्राग्नि वरुणरूपे । यद्दि कृत्तमरे " -२३ भा० श्री सू । ८ । ४ । १३ का श्री सू ५ । ४४-४५ ।

तद्वे द्वे वेदी द्वौ भवतः । (स्त) तद्यद्वे वेदी द्वौ भवतस्तु-
दुभयत एवैतद्गुरुणाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतिश्वोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तुस्माद्वे
वेदी द्वौ भवतः ॥ ५ ॥

सऽऽत्तरस्यामेव वेदौ । (दाऽऽ) उत्तरवेदिमुपकिरति न दक्षिणस्यां
क्षत्रं वै वरुणो विशो मरुतः क्षत्रमेवैतद्विशऽऽत्तरं करोति तुस्मादुप-
र्थासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजाऽऽत्तरस्यामेव वेदाऽऽ
उत्तरवेदिमुपकिरति न दक्षिणस्याम् ॥ ६ ॥

तद्वे द्वे वेदी, द्वौ भवतः । तद् यद् द्वे वेदी द्वौ भवतः—तदुभयत एवैतद्गुरुणाशात् प्रजाः
प्रमुञ्चति—इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः । तस्माद् द्वे वेदी, द्वौ भवतः ॥ ५ ॥

स उत्तरस्यामेव वेदादुत्तरवेदिमुपकिरति, न दक्षिणस्याम् । क्षत्रं वै वरुणो, विशो मरुतः । क्षत्र-
मेवैतद् विश उत्तरं करोति । तस्मादुपर्थासीनं क्षत्रियमधस्तादिमाः प्रजा उपासते । तस्मादुत्तरस्यामेव
वेदा उत्तरवेदिमुपकिरति, न दक्षिणस्याम् ॥ ६ ॥

तद्यु वरुणप्रवासेषु चोदरुतो वेदेराहवनीयस्य वैरुधे प्राप्ते दिव्य विपत्ते—तद्वे द्वे रति' । ' तद् ' तत्र वरुण-
प्रवासेषु वेदाहवनीययोर्द्वन्वमनूय प्रयोजनकृत्यनेन स्तौति—तद्यदिनि । दक्षिण उत्तरतश्च स्थिताभ्या वेदिभ्या-
मग्निभ्याम्, ' तदुभयतः ' दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयादेव ' वरुणवासात् ' ' प्रजाः ' ' प्रमुञ्चति ' । इतश्चोर्ध्वा
इति । प्रागुक्तार्थम् (श. प. द्वि. का. १ । १ । २० । मा.) ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिनिवपनं विपत्ते—स इति । द्वयोर्वेशोर्धा ' उत्तरा ' उत्तरदिग्वस्थिता तस्यामेव वेद्यामाहवनीयाय-
तने ' उत्तरवेदिम् ' ' उपकिरति ' उपक्षिपति । एवकारयोर्न्यायस्य दर्शयति—न दक्षिणस्यामिति । ' दक्षिणस्यां '
वेदी उत्तरवेदिः ' न ' कार्येत्यर्थः । तत्रोत्तरवेदिनिर्माणं मूत्रहृतापि दाशितम्—' उत्तरवेदिं निवपति उत्तरस्या,
शाम्यामाशय चात्वालं मिर्मते " इति (का. श्रौ. सू. १ । ६४ । ६९) ॥

तदेतन् स्तौति—क्षत्रं वा इति । " वान्नेतानि देवत्रा क्षत्राणिन्द्रो वरुण "—(श. प. ब्रा. १४।४।२।२३)
इति अग्ने समाह्वारस्यते; अतो वरुणो देवेषु मध्ये क्षत्रियः, मरुतो देवविद्यः तत्रोत्तरस्यामादौ वरुण इत्येत
दक्षिणस्या मरुतः । तत्रोत्तरस्यामं चोत्तरवेदिनिवपनं क्षत्रियजातिमेव वैश्यजातेरुत्तर उपास्थिता करोति । अत
एवेदानीं लोके तथा दृश्यत इति प्रसिद्धिमदाहरति—तस्मादिनि ॥ ६ ॥

१-आहवनीयस्य पुस्तद्वेदो कथंति । आहवनीयस्य पुस्तदादिनि । वायदाहवनीयो न भवति । गार्हपत्याय पुण्यमृतत्वाद्वाहनी-
यस्य स्वपदेयः । तस्मादाहवनीयस्य पुण्यमिति सूतार्थः । इति (कर्कः १) प्रादेशोत्तरपथो वा । प्रथमपुस्तिकापिण्डमग्नि-
भवत्तु पुस्तक्यते इति कर्कः । रथमात्पुनरा । रथमात् शुभे । अगुल्लंघनमिनायाः प्रमाणं, तत्राष्टमीविक्रमनीयाः चतुःशतस्रः
पदशानिर्गुणम् । चतुर्गुणिकोपयत्तु सप्त प्रावो वद् वा शयः पुस्तकात् । तेषां मध्ये सः । अपरमिना वा । एकप्रमाणयोर्वेदना वा
कार्येति कर्कः । रथमात्पुनरात्तु करोति । इत्येतेरेक ऊकः । अगुणे ध्वेदिं प्रतिप्रवात्तु संवरः । इति का. श्रौ. सू. ५ । ५५-६३

(म) अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाऽअसृजतैरुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रामुञ्चदितुश्चोर्ध्वा इतश्चावाची-स्तुस्माद्वाऽएतानि पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ ७ ॥

(न्त्यु) अथैन्द्राम्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । प्राणोदानो वाऽइन्द्रामी तद्यथा पुण्यं चक्षुषे पुण्यं कुश्यादिवं तत्तयोर्हवास्य हेतोः प्रजा न परावभूवस्तत्प्राणोदानाभ्यामेवेतत्प्रजा भिपन्यति प्राणोदानौ प्रजासु दधाति तस्मादैन्द्राम्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

(त्यु) उभयत्र पयस्ये भवतः । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत् एव सम्भूता युतः सम्भवन्ति तत् एवेतदुभयतो वरुण-पाशात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतुश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तुस्मादुभयत्र पयस्ये भवतः ९ ॥

अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजत, एतैरुभयतो वरुण-पाशात्प्रजाः प्रामुञ्चत्-इतश्चोर्ध्वाः इतश्चावाचीः । तस्माद्वा एतानि पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राम्री (१ । २) द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । प्राणोदानो वा इन्द्रामी । तद्यथा-पुण्यं चक्षुषे पुण्यं कुर्यात्-एव तत् । तयोर्हवास्य हेतोः प्रजा न परावभूवुः । तत् प्राणोदानाभ्यामेवेतत् प्रजा भिपन्यति । प्राणोदानौ प्रजासु दधाति । तस्मादैन्द्राम्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

उभयत्र पयस्ये (१ । ४) भवतः । पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति, पयसः सम्भूताः । तद्यत् एव

बैश्वदेवे पूर्वणि आदितो पान्थाग्रेयादीनि पञ्च हवींषि, (श प २ । १ । ८-११) तान्यत्रापि विपत्ते-अथैतानीति । अन्ययोगस्यवच्छेदार्थं एवकार । तदेतैव सौति-एतैर्वै इति । एतानि वरुणपाशाविभोचने विहितानि हवींषि प्रजपति मापनकेन यत् प्राप्तुम्, अतोऽत्रापि तेषामनुष्ठानमुपपन्नमित्यर्थं । इतश्चोर्ध्वा इति, व्याख्यात्म (श प टि का २ । ५ । १ । २०, भा०) ॥ ७ ॥

षट् मासं विपत्ते-अथैन्द्राम्र इति । तत् प्रजासति-प्राणोदानावित्यादिना । तद्यथेति । ' तत् ' तत्र लोके यथा ' पुण्य ' शोभनमुपकारं कृतवत् प्रयुक्तारूपं ' पुण्यं ' शोभनं ' कुर्यात् ' , ' एवम् ' एव तदिन्द्राम्योर्हविर्निरवगम् । तस्यो वृत्तमुपकारं दर्शयति-तयोरिति । प्राणोदाना मवयोस्तयोरेवस्थानदेव कारणत् ' अस्य ' प्रजापत ' प्रजा न परावभूवुः ' प्राणाज्ञात् ॥ प्राणोदानौ हेवाभ्यो नापचक्रमु - (श. प. २ । ५ । २ । २) इति । तत् प्राणोदानाभ्यामित्यादि । ' तत् ' तस्मात् प्राणोदानरूपयोर्द्वन्द्वयोर्गोपा-म्याम् ' एव ' ' एतत् ' ' प्रजा ' वरुणपाशात्प्रजा चिकित्ति, तौ ' प्राणोदानौ ' एव वासु ' प्रजासु ' स्थापयति । तस्मादिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

बैश्वदेवेऽपि पयस्य विपत्ते-उभयत्रैति । (का. श्रौ. १ । २४८ । का. सू. ५ । १०२) ' उभ-

१- ' तदेव ' इति प । २- ' प्रयुक्तम् ' इति, ' प्राणोदानम् ' इति न पा । ३- ' इति ' इति । ४- ' एव ' । ५- ' विपत्ते-उभयत्रैति ' इति पयस्ये भाष्ये शक्यते काव एवकपाल । का. श्रौ. सू. ५ । १०१ ।

(तो) वारुण्युत्तरा भवति । वरुणो ह वा ऽअस्य प्रजा अगृहान्तप्र-
त्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति मारुती दक्षिणा ऽजामिताये न्वेव मारुती
भवति जामि ह कुर्व्याद्यदुभे वारुण्यौ स्यातामृतो ह वा ऽअस्य
दक्षिणतो मरुतः प्रजा अजिवांसन् तानेतेन भागेनाशमयत्तस्मान्मा-
रुती दक्षिणा ॥ १० ॥

सम्भूताः, यतः सम्भवन्ति—तत एवैतदुभयतो वरुणपाशात्—प्रजाः प्रमुञ्चति—इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चा-
वाचीः । तस्माद्दुभयत्र पयस्ये भवतः ॥ ९ ॥

वारुण्युत्तरा भवति । वरुणो ह वा अस्य प्रजा अगृह्णात्—तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति ।
मारुती दक्षिणा । अजामिताये, न्वेव मारुती भवति । जामि ह कुर्व्यात्—यदुभे वारुण्यौ
स्याताम् । अतो ह वा अस्य दक्षिणतो मरुतः प्रजा अजिवांसन्, तानेतेन भागेनाशमयत्
तस्मान्मारुती दक्षिणा ॥ १० ॥

यत्र ' अर्ध्व्युर्कर्तृकायामुत्तरस्यां वेदां प्रतिप्रस्थान्कर्तृकार्या दक्षिणस्यां च द्वे ' पयस्ये ' हविषी ' भवतः '
वरुणपाशाविमोचनानुब्रूव्य पयस्यायाः प्रतिपादयति—पयसो वा इति । पुरा प्रजापतिना सृष्टाः ' प्रजाः '
तदीप्सिन्यरूपात् ' पयसः ' ' सम्भूता ' ' बद्धिताः, शदानामपि मातृषाः स्तन्वरूपात् पयस एव
' सम्भवन्ति ' बद्धन्ते । तद्यत्र एवेति । अस्वार्थस्यानुवादः । ' तत्र एव ' सम्भूतिहेतोः ' पयसः ' कार-
णात् ' उभयतः ' दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयात्, प्रजानां वरुणपाशाविमोचनं कृतवान् भवति ॥ ९ ॥

अर्ध्व्युर्कर्तृकायाः पयस्याया देवता विधाय स्तौति—वारुणीति । उत्तरस्यां वेदां या पयस्या, सा वरुण-
देवताका कार्या । तत्प्रत्यक्षमिति । देवान्तरयागेन वरुणपाशाविमोचन परोक्षम्, वरुणदेवताकेन तु यागेन
' तत् ' पाशाविमोचनं ' प्रत्यक्षम् ' एवेति वरुणदेवताकृतं युक्तनमित्यर्थः ॥

प्रतिप्रस्थान्कर्तृकायाः पयस्याया देवता विधाय स्तौति—मारुती दक्षिणेति । ' दक्षिणा ' दक्षिणस्यां
वेदो क्रियमाणा पयस्या महदेवताका भवेत् । अजामिताया इति । वरुणदेवतां परित्यज्य ' अस्या. '
पयस्याया यन् मरुदक्षिणदेवतान्तरकरणम्, तन् जामितादोषत्प्राप्त्याय भवति । व्यतिरेकेण तदेवाह—जामीति ।
' यद् ' यदि ' एमे ' अपि दक्षिणोत्तरपयस्ये वरुणदेवताके स्याताम्, तदा प्रयुक्ताया एव देवतायाः पुनः
प्रयोगो नवीकरणाभावादलमतरारूपजामितादोषः स्यादित्यर्थः ॥

माग्नत्वे कारणान्तरमाह—अतो ह वा इति । ' अतः ' अम्माद्भ्यनागादपि हेतो दक्षिणा पयस्या
मारुती कार्या । अस्य हि प्रजापतेः सम्भविनीः प्रजाः पुरा दक्षिणतो दक्षिणदिग्भगेन मरुतः ' अजिवांसन् '
हन्तुमैच्छन्; तान् मरुतः प्रजापतिरेतेन पयस्वरूपेण भागेनाशमयत् शान्तिमनयत् । तस्माद् दक्षिणतः
स्थितानां मरुतामुपशमनाय दक्षिणतः क्रियमागौषा पयस्या मारुती कार्येत्यर्थः ॥ १० ॥

तानीप्रदिवोपतुष्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्याः स्युस्ता-
वन्त्येकेनातिरेक्तानि ॥ १४ ॥

तत्रापि मेषु च मेष्वा च कुर्वन्ति । तयोर्मेष च मेष्वा च यद्यनैडकीरुणा
विन्देत्ताः प्रणिज्य त्रिष्टेपयेद्यद्युऽअनैडकीर्न विन्देद्यथाऽ अपि कुशोर्णा
ऽएषु स्युः ॥ १५ ॥

(स्त) तद्यन्मेषुश्च मेष्वा च भवतः । (ऽ) एष त्वे प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुयन्मेष-
स्तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति यवमयो भवतो यवान् हि जक्षुपी
र्वरुणोऽगृह्णान्मिथुनी भवता मिथुनादेवैतद्वरुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ १६ ॥

तत्रापि मेषं च मेष्वा च कुर्वन्ति । तयोर्मेषं च मेष्वा च यद्यनैडकीरुणा विन्देत्-ताः प्रणिज्य
निर्हणयेत् । यद्य अनैडकीर्न विन्देत्-अथोऽपि कुशोर्णा एव स्युः ॥ १५ ॥

तद् यन्मेषश्च मेष्वा च भवतः । एष वै प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुः-यन्मेषः । तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशात्
प्रजाः प्रमुञ्चति । यवमयो भवतः । यवान् हि जक्षुपीर्वरुणोऽगृह्णात् । मिथुनी भवतः-मिथुनादेवैतत्
वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ १६ ॥

अन्वाहार्यपचने इति । अन्वाहार्यां नामेष्टिः । दक्षिणादिभागे मरुतः । 'अत्रिचामन्' इत्युच्यते तान् प्रजापति-
रंतेन पयस्याज्येण मार्गेण 'अदमयन्' शमितवानिति यावन्, तस्मादक्षिणावेन देव औदतो यस्मिन् पच्यते स
तयोक्तः । तस्मिन् दक्षिणाग्री 'अतुधान्' तुषरहितान् 'गृह्या' सपर्य्य 'तान्' 'ईषदिव' अत्यन्पमिव 'उपतप्य'
श्रपविन्देदकेनालोडय, तै, 'करम्भपात्राणि' भृष्टैश्चूर्णाः करम्भाः, तन्मवानि पात्राणि 'कुर्वन्ति' अत्यर्थ्युपजमा-
नादयः । क्रियन्ति तानि पात्राण्यन्पेक्षायामाह-यावन्त इति । यावन्मङ्गलाका यजमानस्य 'गृह्या' स्वगृहे वर्त-
माना पुत्रपौत्रादिरस्या ज्ञानयो भवेयुः, 'तावन्ति' तावन्सहस्राकानि कर्म्मरात्राणि कार्याणि तानि च जनि-
ष्यमाणान्पत्यार्थम्, एकेन 'अतिरेक्तानि' अधिकानि कार्याणि ॥ १४ ॥

करम्भपात्रावक्षिष्टाद् यवपिष्टादेव मेषमेष्वाक्षणमिथुनस्य निर्माण विधत्ते-तत्रापीति । 'अपि' शब्द एव-
कार्थः । 'तत्र' करम्भपात्रनिर्माणसमये एव, तत्रैव पिष्टेन मेषमेष्वा कर्त्तव्ये । तयोर्इति । सम्भूयान्दितयोः
मेषं च मेष्वाश्च इति पृथगुपादानं विस्पष्टार्थम् । यद्यनैडकीरिति । एतेको मेषः, तन्मन्वन्धरहिता अनैडक्यः, 'ऊर्णाः'
कस्यत्रोपादानभूतानि तज्जातीयानि रोममयानि सूत्राणि यदि तास्तपाविधा ऊर्णाः 'विन्देत्' तमेन तदा 'ताः'
'प्रणिज्य' प्रक्षान्य, तयोः मेषमेष्योः 'निर्हणयेत्' सक्षेपयेत् 'यद्यु' यदि खलु 'अनैडकी' ऊर्णाः 'न विन्देत्'
न लभेत, तर्हि 'कुशोर्णा एव स्युः' इशामय्य एवोर्णाः, तयोः मेषमेष्योः सक्षेपणीनाः स्युः भवेयुः ॥ १५ ॥

मेषमेष्योः कल्पमन्वश्च सतीति-तद्यदिति । वरुणस्य पशुयन्मेष इति । 'यद्' 'एषः' खलु 'प्रत्यक्षं'

१-पिष्टचूर्णाः इति पा. । २-करम्भो इत्या सयुता. वरुणं च तन्मवानि पात्राणि करम्भपात्राणीति का. श्री. सू. ५।५।२ सू. वा. दे ।
३-मेष्वाण्यु च । का. श्री. सू. ५।१२।४-नैडकी इति पा. । ५-एलकी इति पा. । ६-तत्रातीवरोममयानि इति पा. ।
४-अनैडकीरुणाः प्रक्षान्याक्षेपयेतयोः । का. श्री. सू. ५।१।१२।८-कुशोर्णा चाऽपि । का. श्री. सू. ५।१४।

स उत्तरस्यामेव पयस्यायां मेयीमवदधाति । दक्षिणस्यां मेपुमेवमिव हि मिथुनं कलत्रमुत्तरतो हि स्त्री पुमाथंसमुपशेते ॥ १७ ॥

स सर्वाण्येव हवींश्च्युष्यध्वर्युः । (रु) उत्तरस्यां वृदावासादयत्यथेतामेव पयस्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वृदावासादर्यात् ॥ १८ ॥

(त्या) आसाद्य हवींश्च्युष्यन्ति मन्यति । (त्य) अग्निं मन्यित्वा तु प्रहृत्याभिजुहोत्युयाध्वर्युरेवाहाभ्रये समिध्यमानायाजुर्ब्रूहीति ता ऽऽभ्रावेवे-

म उत्तरस्यामेव पयस्याया मेयीमवदधाति, दक्षिणस्या मेपम् । एवमिव हि मिथुनं कलत्रम् । उत्तरतो हि स्त्री पुमानमुपशेते ॥ १७ ॥

म सर्वाण्येव हवींश्च्युष्यध्वर्युः उत्तरस्यां वेदावासादयति—अथेतामेव पयस्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेदावासादर्यात् ॥ १८ ॥

आसाद्य हवींश्च्युष्यन्ति मन्यति । अग्निं मन्यित्वाऽजुप्रहृत्याभिजुहोति । अथाध्वर्युरेवाह—“अभ्रये

‘वरणस्य’ हविर्भूतं ‘पशु’ अत एव पश्वेसाददित्याम्—‘अधोराम सावित्रो वारुणं कृष्णं एकशितिपात् पेत्य’ इत्याज्ञायते (वा स २९।१८) । पेत्यो विगाथेपुम्नो मेव इति हि तदर्थं । यवमयाविति । यवमयध पेषो यवमयो व नयी । “पुमान्छिन्ना” (वा य १-२-१७) इति पुम शेष । यवत्रिकारो भवन इत्यर्थं । यवान् हीति । ‘हि’ यन्माद् ‘यवान्’ ‘जनुषी’ भक्षितवती प्रजा ‘वरुण’ पाशेन ‘अगृह्णात्’ अतस्तत्रप्रत्यययोग्यं मेपमेयीमवदधाति सम्पन्न इत्यर्थं । तयो स्त्रीपुंसरूपतामनूय स्त्रीति—मिथुनी भवत इति । ‘मिथुन’—इयेतद् ‘वरुणपाशाद्’—इत्यस्य विशेषणम् । द्वैरुप्याधिकरणाधिकरणान् दक्षिणस्यां पेषो म अपि तु वैयर्थिकरूपेण तत्प्रयोगेन हेतुः ॥ १६ ॥

अथ तयो प्रक्षेप विधत्ते—स इति । अन्वयुर्कर्मकायाम् ‘उत्तरस्याम्’ पयस्यायाम् एव ‘मेयीम्’ ‘अवदधाति’ प्रक्षिपति । प्रतिप्रस्थातृकर्मकाया ‘दक्षिणस्यां’ मेपं प्रक्षिपति । अनयोर्दक्षिणोत्तरमात्रं लोकेत्यपेक्षानोपपादयति—एवमिवेति ॥ १७ ॥

हविषामानान्न विभजेत्—स सर्वाण्येवेति । आग्नेयादीनि ‘सर्वाण्येव हवीणि’ ‘उत्तरस्या’ ‘वेदो’ वेद्यो ‘स अन्वयुः’ ‘आसादयेत्’, ‘प्रतिप्रस्थाता’ तु ‘एताम्’ मारुती ‘पयस्यामेव’ ‘दक्षिणस्यां’ वेद्यामासादयेदित्यर्थं ॥ १८ ॥

हविषासादनोनाकालमग्निमघन विर्वेचे—आसाद्येति । अग्निं मन्यित्वादि । अग्निमघनातन्तरं जालम्

१-अन्वयुः क यथा मयम् । का श्री सू २२ ५। ११३। ११४। २-‘अत’ २-६ पा । ३-‘सर्वाणि हवी-पुत’ इत्यत्रान्तरं न मारुती-वृदायां प्रतिप्रस्थाताः दक्षिणस्याम् । (काथीम् ५।११५) ४-अनाद्यग्निमघन । का श्री सू ५।२१ अमर्षितेतिनि शक्यमादाय वेदा करीति २२ इत्यत्र विधिः कुत्रचन तामित् २३ इत्यत्रयत्तयचरतमि तयो २५ जनुषी लुण्णयाऽऽत्त्ववत् २६ इत्यत्र पुनरा इत्यत्रेतिवत् २५ आग्ने मय्यमानायाजुकाविति २६ अग्निं मय्येति हि प्रतिप्रस्थाति मर्षितम् २७ जत जलपयति, २८ मङ्गिमालयेति प्रत्ययम् । २९ मरुता इति प्रत्ययति ३० अमर्षितेति लुण्णेति स्वत्वात् कुणे इत्यत्रियत्न ३१ धी० सू० ५ । २१-२१ ।

ध्मावभ्याधत् ऽचभौ समिधौ परिशिष्टं ऽचभौ पूर्वावाघागुवाघास्यतोऽ-
याध्वयुरैवाहाग्निमग्नीत्सम्मुद्द्वीत्युसम्मृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम् ॥ १९ ॥

(मु) अय प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदानेप्युपृच्छति केन
चरसीति ववरुण्यं व्वाऽएतत्स्वीकरोति यदन्यस्य सुत्यन्येन चरत्यथो नेन्मे-
ऽन्तःशल्या जुहवदिति तस्मात्पृच्छति निरुक्तं वा पुनः कनीयो भवति
सत्यं हि भवति तस्मादेव पृच्छति सा यद्वा प्रतिजानीतु ज्ञातिभ्यो हास्यै-
तद्वहितं स्यात् ॥ २० ॥

समिध्यमानायानुब्रूहि" इति । ता उभावेवेध्मावभ्याधत्, उभौ समिधौ परिशिष्टः । उभौ पूर्वावा-
घावावाघारयतः । अयाध्वयुरैवाह—'अग्निमग्नीत् सम्मुद्द्वि' इति । अमम्मृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम् ॥ १९

अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदानेप्युपृच्छति—' केन चरसि ' इति । ववरुण्यं
वा एतत् स्वीकरोति—यदन्यस्य सती—अन्येन चरति, ' अथो नेन्मेऽन्तःशल्या जुहवदिति ' तस्माद्
पृच्छति । निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति । सत्यं भवति तस्मादेव पृच्छति । सा यत्र प्रतिजानीत-
ज्ञातिभ्यो हास्यैतद्वहितं स्यात् ॥ २० ॥

' अग्निम् ' आहवनीये " भवतन्न "—(वा. सं. १।३) इति मन्त्रेण ' अनुप्रहृत्य ' प्रक्षिप्य, " अग्नवग्निः "—
(वा. सं. १।४) इति मन्त्रेणामिदुवापत् । एतच्चाग्निमन्यनादिकम् ' अश्वर्युः ' एकः ' एव ' इत्यर्थः ;
न प्रतिप्रस्थानेवमिप्रायः । दक्षिणोत्तरोत्थमपौरुष्याहवनीयोरुत्थमधिकरणत्वेनेवाधानेन समिन्धनीपत्वात्
तद्वेत्तभूतः सामिधेनोऽग्निप्रैषोऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थानुम्यानुमाना प्रयोक्तव्य इत्याशङ्क्याह—अयाध्वयुरैवेति ।
' एव '—कारः प्रतिप्रस्थानु—व्योऽहृत्यर्थः । एतज्ज्याहवनीयस्य देशभेदेन द्विधाऽवस्थानात्, प्रतिप्रस्थातुरग्रेऽहव-
नीयान्तरात्वाभावात्, प्रेष्यस्य च हेतुरुभयत्रैकत्वाद्, अध्वर्युणोच्यमान एव प्रेष उभयत्रोपकरोति, तादुभौ
समिधावित्यभिप्रायः । इमाधानादिकन्तु ताम्ना समनुष्टेपमिवाह—ता उभाविनि । ' तौ ' अध्वर्युप्रतिप्रस्था-
तारौ ' उभौ ' ' समिधौ ' इति व्यधिकरणे पदे । ' उभौ ' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अनुयाजार्थं ' समिधौ '
परिषेवपत इत्यर्थः । ' अथाध्वयुरैव कर्तव्यमाह—अयाध्वयुरैवेति । हे ' अग्नीत् ' ; सामिधेनप्रिषवत्
' अग्निम् ' आहवनीय ' सम्मुद्द्वि ' सम्मार्जनेन सस्त्रम् । असम्मृष्टमेवेति । कर्मप्राजाणां होमस्य कालविधिः ।
अग्निमग्नीदिति सम्प्रेषे कृते तदर्थत्वात् आग्नीत्रेणानुष्ठिते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्य च कर्मप्राजाणां होमस्य पत्नीवर्तुःकव विधिसुम्नस्यां सम्भाषितस्य पुरुषान्तरसङ्गतिजनितसैनसः
प्रश्नं दर्शयति—अय प्रतिप्रस्थातेति । अग्निमग्नीदिति सम्प्रेषानन्तरं ' प्रतिपरैति ' निवर्तते, पत्नीं यत्रान्ते तं
देशं प्रतिगच्छेदित्यर्थः । ' सः ' च प्रतिप्रस्थाना ' पत्नीम् ' ' उदानेप्यन् ' उदागमिप्यन् ता पत्नी
' पृच्छति '—हे पत्नि ! स्व ' केन ' जारेण ' चरसि ' वर्तसे ' इति । पुरुषान्तरसङ्गतेर्दोषान्तरत्नामाह—
ववरुण्यमिति । तेन पापेन हेतुना वरणशाश्वतो भवति, तत् पापं ' वरुण्यम् ' । ' अन्यस्य ' पुरुषस्य
पत्नी ' सती ' , ' अन्येन ' पुरुषान्तरेण सह ' चरति ' वर्तते इति । यत्, एतत् वरुण्यमेव ' स्वीकरोति ' ।

१- व्यञ्ज्येदर्थे इत्यर्थः '—इ पा. । २-सम्मार्जनेनयमेदिनेऽनच्छेदं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमनेत्येवाह केन चरसीति । का०
श्री० सु० ५।११६ ।

(त्वां) त्वां वाचयति । प्रधासिनो इवामहे मरुतश्च रिशादसः । कर्मभ्येण सजोषस इति युथा पुरोऽनुवाक्येवमपेतयवेनानेतेभ्यः प्रात्रेभ्यो ह्ययति २ ॥
 त्वानि वै प्रतिपुरुषम् । अयन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त्येकेनातिरिक्तानि भवन्ति तुप्रतिपुरुषम्वैतडेकेकेन आ अस्य प्रजा जातास्ता व्वरुणपा-
 झात्प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्तानि भवन्ति तद्यथा एवास्य प्रजा अजातास्ता व्वरुणपाशात्प्रमुञ्चति तुस्माडेकेनातिरिक्तानि भवन्ति ॥ २२ ॥

ता वाचयति " प्रधासिनो इवामहे मरुतश्च रिशादसः । कर्मभ्येण सजोषसः"—(वा. सं. ३ । ४४) इति । यथा पुरोऽनुवाक्या, एवमेवैषा । एतयवेनानेतेभ्यः प्रात्रेभ्यो ह्ययति ॥ २१ ॥ त्वानि वै प्रतिपुरुषं यावन्तो गृह्याः स्युः, नावन्ति, एकेनातिरिक्तानि भवन्ति । तत् प्रतिपुरुषम्वै-

प्रपु प्रतिपुरुषानुरभिप्रायमाह—अथो इति । ' अथो ' अथि च एषा पत्नी ' अति शब्दा ' शरीराम्बे दुष-
 रितजनितान पापरूपेण शन्येन युक्ता सती ' न स्तु ' नैव ' मे ' मदीयेऽप्री ' लुद्धन् ' लुद्धयान् इति । ' तस्मात् ' कृतस्य पापस्य वन्तीशम्बम् । तस्माद्देवेति । ' ल ' -अन्दीडरिष्ये, ' एव ' -अदो भिलयम् । तस्मादपि कारणात् ' पृच्छत्येवैर्यम् । विप्रे बापोऽन्यामेन पत्न्या अथि यथार्थमापण कर्तव्यमिति विषये—सति । ' यत् ' यदि ' सा ' पत्नी पृच्छयं ' न प्रतिवाचति ' न प्रतिपुष्यन् ' तत् ' तदा, ' अमी ' पक्षपथे चरुयो, अस्या ण्या ' ज्ञानिभ्य ' ' अहित् ' अतिष्ठ स्वीन्, तस्मात् वस्तुतो विद्यमान कृतान्मन्त्रावर्द्धितियर्थः । तैस्तिराववेऽपान्नापने—' यज्जार मृत न प्रबुषान्, मिन ज्ञाति < त्थान्, अमी मे जार इति निर्दिशेत् ' इति—(तै. वा. १।६।११२) तदुक्तं यात्यायनेन—' प्रतिप्रथयाता पत्नीमानेऽप्यन्नाह केन चरसीति, सस्तुना-
 नाचष्टे "—इति । सस्तुता एवेदितो जारा इत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्या वाचन विपदे—ता वाचयतीति । " प्रधासिन " इत्यादिर्वाचनीयो मन्त्र । तस्यापमर्थ—' प्रधासिन-
 प्रथान प्रथमत्वाय मोक्ष्य इति, तदन्तो ' मरुत ' " सुकव्योतिश्च चित्रकोटिश्च"—(वा० सं० १७ । ८० । ८६) इत्यादिना प्रतिपादिनामपेयान् एकेनपञ्चशम्भुवन् देवान् ' इवामहे ' आह्वयम् । परतो ' रिशा-
 दस ' रिशा हिसरा शत्रव, तेषा निरभितार ' कर्मभेण ' कर्मपात्ररूपेण हविषा सजोषस. समान-
 प्रीतिवध भवन्ति, तान् मरत इति ॥

एतन्मन्त्रं पुरोऽनुवाक्यानुवचनसत्त्वेन स्तूयति—यथेति ' पुरोऽनुवाक्या ' हि यक्ष्यमाणैकनाह्वानार्थं, ' एवम् एव ' ' एषा प्रधासिन इत्युक् ' अत ' एतया एव ' ' एतान् ' मरुत. ' एतेभ्य ' पात्रेभ्य ' कर्मपा-
 त्रेभ्य ' ह्ययति ' होममाण कर्मपात्रलक्षण हविर्मांतुमाहवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कर्मपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्या स्युस्तावन्ति—इति वाक्येन प्रातिवहिनम् (श. प. २।१।२।४)

२१ इत्युक्ती—जानयुमीतिवृत्ते । तदह कथायम् । प्रजायो वा यानपुरेदिति—अथो मू अ ५६. ३ मू ४ ।
 १—' कर्त्तु एवापन्तो मे कथा इति नाम्नाः कथयन्ति, अमुना अमुना जातेन एव वरमति वा, नो चकाम्नेति । कर्त्तु इ
 कर्त्तव्येणकथन कथयन्ति, प्रद्वेकार लुभलि कर्त्तुकाणि " १ का० धी० मू० ५ । ११० तुगति बोद्धव्यमिति प्रतिवहिनम् ।
 अनन्त्यावर्द्धेति हातेभ्य इति सुप्ते । क० धो० मू० ५।११५ । २—' परेतता '—६. पा. ।
 १—' वास्ताव प्रधासिन इत्येता वाचयन्ति नवन् का' ५। १२० ।

पात्राणि भवन्ति । पात्रेषु ह्यग्निमश्रयते यवमयानि भवन्ति यवाद्भि
जक्षुषीर्वरुणोऽगृह्णाच्छूपेण जुहोति शूपेण ह्यग्निं क्रियते पत्नी जुहोति
मिथुनादेवैतद्रुणपाशात्प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ २३ ॥

पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यो जुहोति । अहुत्वादो वै विशो विशो वै मरुतो
यत्र वै प्रजापतेः प्रजा वरुणगृहीताः परिदीर्णा अनृत्यश्च प्राणत्यश्च
शिश्नियरे च निपेदुश्च तद्भासां मरुतः पाप्मानं विमथिरे तयोऽपुवैतस्य
प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमथते तस्मात्पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यो जुहोति २३

सर्दकेन-या अस्य प्रजा जाताः ता वरुणपाशात् प्रमुञ्चति । एकेनातिरिक्तानि भवन्ति । तथा
पवास्य प्रजा अजाताः, ता वरुणपाशात् प्रमुञ्चति । दस्मादेकेनातिरिक्तानि भवन्ति ॥ २२ ॥

पात्राणि भवन्ति । पात्रेषु ह्यग्निमश्रयते । यवमयानि भवन्ति । यवान् हि जक्षुषीर्वरुणोऽगृह्णात् ।
शूपेण जुहोति । शूपेण ह्यग्निं क्रियते । पत्नी जुहोति । मिथुनादेवैतद्रुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति २३

पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यो जुहोति । अहुत्वादो वै विशः । विशो वै मरुतः । यत्र वै प्रजापतेः प्रजा
वरुणगृहीताः परिदीर्णा अनृत्यश्च, प्राणत्यश्च-शिश्नियरे च, निपेदुश्च-तद्भासां मरुतः पाप्मानं विम-
थिरे । तयोः पूर्वतस्य प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमथते । तस्मात् पुरा यज्ञात् पुराहुतिभ्यो जुहोति ॥ २३

तदन्य स्तौति-तानि वा इति । ' प्रतिपुरुष ' पुरुष पुरुष प्रयेकैकं करम्पत्रात् भवति । यावन्त इत्याहुतार्थम् ।
पुरुषमद्वयथा पात्रनिर्माणस्य प्रयोजनमाह-तत् प्रतिपुरुषमिति । ' अस्य ' यजमानस्य ' या. प्रजाः जाताः '
' ताः ' प्रतिपुरुषं ' प्रत्येकम् ' एकैकेन ' पात्रेण ' वरुणपाशात् ' ' प्रमुञ्चति ' एकातिरिक्ततामेवाभ्यन्य स्तौति-
एकेनेति । जनिष्यमाणानां प्रजानां वरुणपाशाविमोचनार्थमेकमतिरिक्तं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

पुरोडाशादिस्वपदां विहाय पात्ररूपेण निर्माणमुपादयति-पात्राणीनि । ' हि ' यस्मात् ' पात्रेषु ' कास्यादि-
विहितेषु ' अज्ञानम् ' अज्ञम् ' अदयते ' भुज्यते, अतो मरुता पयस्यरूपस्याज्ञस्य भोजनोपायरूपेणैवैतानि
निर्मान्त्वानीत्यर्थः । यवमयवमन्य स्तौति-यवमयानीति । ' जक्षुषीः ' मक्षितवतीत्यर्थः । अथ तेषां
करम्पत्राणां होम विधत्ते-शूपेणेति । जुह्वादिपात्र विहाय शूर्पेणैतानि जुहुवान् । तेन हि ' शूर्पेण ' तुष-
निर्गन्त्रमा ' अज्ञानम् ' अज्ञ ' क्रियते ' अतः शूर्पेणं प्रशस्तम् । न चात्र शूर्पो हेत्वर्थः शङ्कनीयः
" हेतुर्वा स्यादर्धवतोपपत्तिम्याम्, स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात् " (जै. सू. मी. १ । २ । २६-३० अधि० ३)
इत्यधिकरणे स्तुतिवैभवाव्यस्य प्रतिपादितत्वात् ' पत्नी जुहोति ' इति कर्तृविधिः । ' मिथुनादेव ' इत्यादि
तत्प्रशसा । त्रिया अपि कर्तृत्वेन होमेऽन्वयात् मिथुन सम्पद्यते । तथा च यजमानवप्रीकृषान्मिथुना-
देवेत्ययमर्थः सिध्यति ॥ २३ ॥

सुवावाहोमादेः पूर्वमावित्वं करम्पत्राहोमस्य विधत्ते-पुरेति । यज्ञो वषट्काप्रदानो यजनिचोदित आग्नेयः,

१- ' एतदतिरिक्तान्- ' ६० पा० । २- करम्पत्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि इत्यादि शिष्येभ्योऽप्यवदन्तुं जायतरी वा दक्षिणे-
नक्षत्रं पूर्व्वेण वेदिमपरेण यज्ञम इति (का. श्रौ. सू. ५ । २१) । पत्नी शूर्पेण मूर्धनि इत्यादिः प्रकृतम् । शूर्पेण मलाकाद्यो-
प्यवर्था शूर्पेण करम्पत्राणि जुहोति । न तु शूर्पेणैवित्युक्तम् । जायतरीशोमपथे यजमानः पत्नीमन्वारमन्वे । इति कर्त्तव्यः ।
३- ' परावचनद्वय- ' ६. पा. । ४- ' तिष्ठदोमा वषट्काप्रदाना याज्याप्येवताभ्यन्ततो यजतः- ' (का. श्रौ. सू. अ. १ सू. २५) ।

सा वै दक्षिणेऽग्नी जुहोति । यद् ग्रामे यदरण्येऽइति ग्रामे वा हरण्ये वैतः
क्रियते यत्सभायां युदिन्द्रियेऽइति यत्सभायामिति युन्मानुषेऽइति तदाह
युदिन्द्रियेऽइति यदेवत्रेति तदाह यदेनश्चकृमा व्ययमिदं तदवयवामहे
स्वाहोति यत्किञ्च व्ययमेनश्चकृमेदं व्ययं तस्मात्सुर्वस्मात्प्रमुच्यामह
ऽइत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

सा वै दक्षिणेऽग्नी जुहोति—“यद् ग्रामे यदरण्ये” (वा सं. ३।४५) इति । ग्रामे वा हरण्ये वैतः
क्रियते । ‘यत्सभायां युदिन्द्रिये’ (वा म ३।४५) इति । यत्सभायामिति—युन्मानुषे इति ।
तदाह—युदिन्द्रिय इति—यदेवत्रेति तदाह । यदेनश्चकृमा व्ययमिदं तदवयवामहे स्वाहोति । यत् किञ्च
वयमेनश्चकृम—इदं वय तस्मात् सर्वस्मात्—प्रमुच्यामहे—इत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

वाङ्मय स्वहाकारप्रदाना पुंनेतिचोदित्वा एतदूर्ध्वमाशिवनुत्तदपति अहुतादो वा इति । नहुत होम-
सम्पन्नस्यैव अदन्ति मनुष्यत्वंनाह । मन्वा वैश्यानिश्चिन अहुतादानसर्ववत्त्वात् सर्वहेमात् पूर्वं तस्यो
हवि प्रदान युक्तिति भाव । इतोऽपि कर्मप्राप्त्या पूर्वं होम इत्याह—यत्रेति । ‘पारिदागो’ एवादिक्
व्यास्यतन् (वा प २।५।३।२ मा) । ‘यत्र’ यदा सङ्घ ‘प्रधाने’ प्रजा ‘वत्पुर्वाता’ पारि-
दागवत्क्षितिगाम्ना अनक्तु, ‘तन्’ तदा ‘आना’ प्रजाना ‘पमान’ ‘मरु’ ‘विनेदरे’ विष्टी-
पत्ति स्य संश्लेषवन्त इत्यर्थ । ‘तपो एव’ एवमेव ‘एतस्य’ यत्तानस्य ‘प्रजाना’ वत्पुर्वातादी-
ताना ‘पमान’ पारिविमोचनात् प्रणेव मन्वा ‘विमते’ संश्लेषयन्ति । ‘एतद्’ वत्पुर्वातादीनि-
चतार्याद् यद्वात्, ‘आहतिम्’ च पूर्वमेव कर्मप्राप्त्या होनेन मन्वा इति युक्तित्यर्थ ॥ २४ ॥

अग्निरोषे विपचे—सा वा इति । ‘सा’ सङ्घपानी ‘दक्षिणे’ दक्षिणतः वेद्यामवस्थिते अहवर्षे
‘वष्टी’ ‘जुहोति’ । यद् ग्रामे इति । तत्र वरण्येन । त पदसंज्ञेयस्य व्याचष्टे—यद् ग्रामे इति ।
‘यत् एत क्रियते’ ‘तन्’ ग्रामे वा अरण्ये वा मन्ति । ‘यत् तनामन्’ इति द्वितीयादस्य कान्थे-
ननुवाह । तत्र प्रधानहेमस्य समस्यैव व्याचष्टे—यत्सभायामिति । यमनुक्तमहं एन क्रियते इति योऽर्थ ।
सदाहोति । अनेव मन्वायामिति मन्त्रमगा प्रतिपाद्यतीत्यर्थ । यदिन्द्रिय इति चन्द्रियस्य देवतहपरवमह-
यदिन्द्रिय इति । ‘दक्षिणे’ दक्षिणसंज्ञेयस्य देवसङ्घे तिनेत्तभूते मति ददेत क्रियते इति मन्त्रमगा-
स्यार्थ । देवत्रेति । ‘देवता’ देवेषु “देवमनुष्य—(पा सू ५।१।१५)” इत्यादिना सत्सर्वेषु व्रतयत् ।
नदुहरमगमनस्य व्याचष्टे—यदेन इति । ग्रामेदिस्यमित्यु यत् पान कर ‘वृत्त’ इत्यन्ता, ‘सन्’ पाद
‘इदम्’ इदानीं कस्मात्प्राप्तयेन हविषा ‘अवयवमहे’ सर्वस्मान ‘स्वाहा’ इति निदानो दानार्थे,
सुदुर्भित्तमिति मन्त्रमगास्यार्थ । तस्मात् सर्वस्वादिपादि । इतरेतेनसोऽवयवमेव नाम ‘तस्मात् सर्व
स्वात्’ ‘प्रणेवन’ विशेष । मन्वादिदिस्यमेवेन वदुविस्तेनस सङ्ग्रहण सर्वस्वादिनि विदेवन् ॥२५॥

१—“इतिचोदित्वा स्वहाकारप्रदाना पुंनेतिचोदित्वा” (वा सं. अ १।५।२०) २—“वित्तवन्ति” इति पा० । ३—“अवयव”
इति ‘अवयव’ इति व पा० ।

(ह्य) अथैन्द्रो मरुत्वतीं जपति । यत्र वै प्रजापतेः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेषिरे तुद्रेक्षाश्वकेऽइमे ह मे प्रजा न विमधीरञ्जिति ॥ २६ ॥

सु एतामैन्द्रो मरुत्वतीमजपत्सत्रं वाऽइन्द्रो विशो मरुतः क्षत्रं वै विशो निषेदा निषिद्धा असञ्जिति तस्मादैन्द्रो ॥ २७ ॥

मो षू णः । (५) इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि प्माते शुष्मिन्नवयाः । महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वृन्दते गीरिति ॥ २८ ॥

अथैन्द्रो मरुत्वतीं जपति । यत्र वै प्रजापतेः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेषिरे-तद्रेक्षाश्वके- ' इमे ह मे प्रजा न विमधीरन् ' इति ॥ २६ ॥

स एतामैन्द्रो मरुत्वतीमजपत् । क्षत्रं वा इन्द्रः, विशो मरुतः । क्षत्रं वै विशो निषेदा । ' निषिद्धा असन् ' इति तस्मादैन्द्रो ॥ २७ ॥

"मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि प्माते शुष्मिन्नवयाः । महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः"-इति ॥ २८ ॥

यजमानस्य मन्त्रब्रह्म विषये-अयेति । ' अय ' -शब्दो होमानन्तर्ये, ' ऐन्द्रो ' इन्द्रदेवताकाम्, ' मरुत्वती ' मरुत्वच्छन्दयुक्तान्, " मो षू ण इन्द्र " -इत्यादिकानृच यजमानो जपेदित्यर्थः । उक्त हि सूत्रकृता- " मो षू ण इति यजमानो जपति " - (का. श्रौ. सू. १ । ३२) इति मरुत्वदिन्द्रदेवताकानृच प्रशंसति-यत्रेति । मरुतः पाप्मानमित्यादि । यदा खलु बरुणपत्नेन बद्धाः प्रजाः, तदा तासां यद् बन्धनकारणं पाप मरुतः, ' विमेषिरे ' विलोपितवन्तः, ' सन् ' तदानीं प्रजापतिः खलु ' रक्षाश्वके ' पर्यालोचितवान्- ' इमे ' खलु ' मरुतः ' मदीयाः ' प्रजाः ' न विमधीरन् न विवाधेरन् इति ॥ २६ ॥

स एतामिति । ' सः ' प्रजापतिः पूर्वोक्तस्य पर्यालोच्य ' एताम् ऐन्द्रो मरुत्वतीन् ' ऋचन् ' अजपत् ' ऋन्नेन्द्रस्य प्रसङ्गमाह-क्षत्रं वा इति । ' इन्द्रः ' खलु क्षत्रियव्रतिः, तस्येन्द्रस्य ' विशो मरुतः', क्षत्रियो हि प्रजानां ' निषेदा ' निरोधकः, तेनेन्द्रेण ' निषिद्धाः ' निवारिता भवेयुः । ' इति ' अनेनानिप्रायेगेन्द्रदेवता-द्यानां ऋचो जप इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तामृचं पठति-मो ष ण इति । अस्याश्चायमर्थः हे-इन्द्र ! ' अत्र ' एतु ' पृत्सु ' संप्रामनानैतत् । ' नः ' अस्मदीयाः प्रजाः ' मा उ सु ' हिंसीः । हे ' शुष्मिन् ' बलवन्निन्द्र ! ' देवैः ' मरुद्भिः सहितस्य ' ते ' तव ' अवयाः ' कर्तृणां यजैः " अवयाः-धेतवाः " - (पा. सू. ८ । २ । ६७) इति निगल्यते । अथयजनरूपकारम्भ-पत्रहेनः " अस्ति ' खलु ' महश्चित् ' महतोऽपि ' मीढुषः ' सैजुः यव्याः " सुग सुडुक् " - (पा. सू. ७ । १ । ३९) इति भिन्न आठदेशः । यवमवैर्हविर्भिः ' हविष्मतः ' ' यस्य ' इन्द्रस्य ' मरुतः ' देवान्

१-महोपेत्यु- ' अवयाः ' अक्षुतो वायः ' अस्ति हि स्म ' विपत्ते खलु । अयदुर्वस्य यत्रोत्तरुणम् ' इत्याह । ' किंच वीरस्य-
एव सुवेत्या वाक् मरुतो मजः खल्वेन्द्र वन्दते नमस्करोति, ' नमो मरुदपः " शपेवनाकारणाः सुवेतैरनकारकवात्-
' विष्वाचस्यो ।

(त्यु) ऊर्ध्वनां वाचयति । (त्यु) अक्रन्तुर्म कर्मकृतऽइत्यक्रन् हि कुर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवेति सह द्वि वाचाऽक्रन्देऽुभ्यः कुर्म कृत्येति देवेभ्यो हि कुर्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सचाभुव इत्यन्यतो ह्योडया सह भवन्ति तस्मादाह सचाभुव इत्यस्तं प्रेत्येति जघनाधो वाऽएषु बज्रस्य यत्पत्नी तुमंतत्प्राचीं वर्तं प्राप्तीपदद्गृहा वाऽअस्तं गृहाः प्रतिष्ठा तुद्गृहेष्वेवना-
मेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २९ ॥

अर्थना वाचयति—“अक्रन् कर्मकर्मकृतः”—(वा० ३।४७।) इति। अक्रन् हि कर्मकर्म-
कृतः। “सह वाचा मयोभुवा”—(वा० ३।४७) इति। सह हि वाचाऽक्रन्। “देवेभ्यः
कर्म कृत्वा”—(वा ३-४७) इति। देवेभ्यो हि कर्म कृत्वा। “अस्तं भेत सचाभुवः”
(वा० ३।४७) इति। अन्यतो ह्योडया सह भवन्ति। तस्मादाह—सचाभुव इति। अस्तं प्रेत्येति।
जघनाधो वा एष यज्ञस्य—यत्पत्नी। वामेतत् प्राचीं वर्तं प्राप्तीपदत्। गृहा वा अस्तम्, गृहा-
प्रतिष्ठा। तद्गृहेष्वेवनामेतत् प्रतिष्ठाया प्रतिष्ठापयति ॥ २९ ॥

अनुचरन् 'गी' स्तुतिरुपा वाक् 'कन्त' मीति "वदि अनिराशक्त्युयो"—इति धातु (धा. पा.
भा प ११) 'इति' इत्यस्य पूर्वशान्त्वन ॥ २८ ॥

पत्न्या वाचन विपक्षे-अर्थनानिति । न वाचनीय मन्त्र पदतोऽन्यत् व्याघटे-अक्रन् कर्मणि ।
कर्म कृत्येति 'कर्मकृत' य यजमानस्यापाना, त हि इदानीं करुणापात्रहोमस्य 'कर्म' 'अक्रन्'
अकार्तुं अतोऽक्रन् कर्मणि मन्त्रमंगवाचन युक्तम् । द्वितीयपादस्यार्थं प्रनिद्ध इत्याह—सह द्विति ।
'मयोभुव' मत्तं मुखस्य माषिजिह्वया मन्त्रकथना वाचा सह एतत् कर्म 'अक्रन्' अकार्तुं ।
देवेभ्य इत्यादि । हे यजमानस्यापाना कर्त्विष ! यूयं वरुणप्रदानं करुणापात्रहोमस्य च कर्म कृत्ये
'कृत्वा' 'अन्त' गृहमेत्येव यजमानस्य गृहम् 'सचाभुव' पत्न्या सह नवन्त, सह वर्धमाना 'प्रेत'
अगत्येति मन्त्रमंगस्यार्थं । सचाभुव इत्येव व्याघटे-अत्यन्त इति । अन्यस्माद् देशाद् पत्न्यान्त-
रुत्थनाद् 'ऊडया' आहवनीयमकोप प्राणितया पत्न्या सह तद्विदानीं वर्धन्त, तस्माद् सचाभुव इत्येव
पदार्थम् । अन्तं प्रेतं इत्यादिप्रथमसह-जघनाधो वा इति । वामेतत् प्राचीं वर्तं प्राप्तीपदत्तमोऽवस्थिता 'एत'
'एतत्' एतद् 'प्राचीं' प्रग् गच्छन्तीन् पूर्वमामन्त्रिणी 'यह' 'प्राचीपदत्' प्राचीपत् प्रणिप्रधाना ।
नदीर्यन्तुं इति अदि एतत् । गृहा वा अस्तमिति । अस्तं विपक्षे भवेत् अनुवाचनभित्ति 'अन्त गृहा'
"करोषिकल्पे ३"—इति (पा सू. ३।४।७६) तदप्रयत् । एतत् 'एतं' 'अन्तं प्रेत'—इति
मन्त्रमावाचनन गृहकथानन्तं 'प्रतिष्ठायां पुन' 'एना' स्थापितवान् भवति ॥ २९ ॥

१-अक्रन्तुर्मना वाचयति प्रीत्यन्तु (कर्म) । वा धी सू । १। ३२३। अतिगुणयोगोभेदेव जगणं प्रीत्यन्तुनेति ।

प्रतिपराणीयं इति प्रतिप्रस्थाता । सम्मृजन्त्यग्निं १ सम्मृष्टेऽग्नी ताऽऽभ्रा-
वेत्तत्तरावाचारावाचारयत्ताऽथ्याध्वयुग्ंवाध्याव्य होतारं प्रवृणीति प्रवृत्तो होतृ-
त्तरस्य वृन्देहोतृपदनऽपविशत्युपविश्य प्रमाति ताऽऽभ्रावेव प्रमृतो
सुचऽ आदायानिकामनोऽतिक्रम्याथाध्याध्वयुग्ंवाह सप्तियो यजेति यज
यजेति चतुर्थं चतुर्थं प्रयाजे समानुयमानो नवभिः प्रयाजे श्वरतः ॥ ३० ॥
(ताऽ) अथाध्वयुग्ंवाहाग्रयेऽनुवृहति।(त्या) आग्रयमाज्यभागं ताऽऽभ्रावेव

प्रतिपराणीयं इति प्रतिप्रस्थाता । सम्मृजन्त्यग्निम् । सम्मृष्टेऽग्नी ता उभावेत्तत्तरावाचारावाचारयतः ।
अथाध्वयुग्ंवाध्याव्य होतारं प्रवृणीति । प्रवृत्तो होतृत्तरस्य वृन्देहोतृपदन उपविशति । उपविश्य
प्रमाति । ता उभावेव प्रमृता सुच आदायानिकामनः । अतिक्रम्याथाध्याध्वयुग्ंवाह—मभिधो यज
इति । ' यज यज ' इति चतुर्थं चतुर्थं प्रयाजे समानुयमानो नवभिः प्रयाजे श्वरतः ॥ ३० ॥

अथाध्वयुग्ंवाह—' अग्रयेऽनुवृहति ' इति—आग्रयमाज्यभागम् । ता उभावेव चतुर्गान्यस्यावृद्वा-

अक्रन् कर्मोत्तमन्त्रवाचनानन्तरं कर्तव्यमुपदिशति—प्रतिपराणीयं इति । पूर्णा प्रतिनिकर्ष्य स्वस्थानं
प्रापयितुं ' प्रतिप्रस्थाता ' उदति ' उद्रेच्छेत् । इत्यम् " अग्निमग्रात् " इति प्रथममार्जनयोर्मध्ये कर्तव्य-
मुक्त्वा, तन्मन्मार्जनप्रवृत्तिं प्रवृत्तिवृत्तानुष्ठेपमिति दर्शयति—सम्मृजन्तीत्यादिना । एकस्मिन्प्राग्निं पूजार्थं
बहुवचनम् । एवमाहवर्तोयं ' अग्नी ' ' सम्मृष्टे ' ' उभावेव ' एवकारोऽप्यर्थः । उभावपि अध्वयुग्ं प्रतिप्रस्थातारौ
' उभरौ आनासौ आमारयतः ' दीर्घारसा जुह्वत इति वृत्तानां भेदः प्रतिप्रस्थातुरपि दक्षिणेऽग्नी आगारा-
दिक सर्वं प्रयोगज्ञानमध्वयुग्ं वदतुष्टेयम् । अत एव तैत्तिरीयकम्—' यदेवाध्वयुः करोति तद् प्रतिप्रस्थाता
करोति " इति । अध्वयुग्ंवाध्याव्येदित्यादि । प्रवरप्रयाजाज्यमागादिसम्प्रेषण्य प्रेष्यस्य होतुरेकत्वात् काल-
भेदाभावाद्याध्वयुग्ं वृत्तं । प्रेष उभयत्रापि तन्वगोपकरोतीत्येवकारमिप्रायः । प्रवरादीनां चोदकप्राप्तानामनु-
वादः । तेषां स्वरूपं प्रथमकाण्डे (श. प. १।९।१) व्याख्यातमिति नेह पठयते । प्रतिप्रस्थातुरपि कर्तव्य
प्रतिप्राशयति—उत्तरस्य वृन्देहोतृपदि । होता मीदत्याग्निमिति होतृपदनम् । उत्तरस्या वेधा. मन्वन्धिनि ' होतृ-
पदने ' स्थाने, न दक्षिणस्या इत्यर्थः । ' प्रमाति ' अध्वयुग्ं प्रतिप्रस्थातारौः प्रयाजान् कर्तुं सुगादाने प्रैरयति
" वृत्तमर्थवर्धयो "—(वा. पा. अ. प. ३१) इति घातु । ' प्रमृती ' प्रैरिती, अनुज्ञातात्किपर्यः । सुच
आदायेति । अत्रुग्ं प्रतिप्रस्थातारौकर्मयोरपि प्रयेरुक्त्वात् प्रमृती स्त, तदभिप्रायेण सुच इति बहुवचनम् । " मभिधो
यज " इति प्रथममार्जनसम्प्रेष । द्वितीयादिषु " यज " इत्येव सम्प्रेषः । वीमा द्वितीयादिषु सर्वत्र सम्बन्धार्था ।
" चतुर्थं चतुर्थं " इति वृत्तसा कर्तृद्विवापेक्षया । उभावपि ' चतुर्थं चतुर्थं प्रयाजे ' अपि इतन्नायं जुह्व
' समानुयमानो ' प्रतिनयन्ती ' नवभिः ' नवमद्रवाहीः ' प्रयाजे. चर्जनः ॥ ३० ॥

अज्यनमाग्रयोरपि प्रतिप्रस्थानुमाहिन्यं विगन्तुमाह—अथाध्वयुरिति । उभावेवेति । उभावपि अध्वयु-

१—अन्ये सम्मृजन्त्याध्वयुग्ंवाह्याम् । का. धौ. सू. ५ । १२४ ॥ २—सुक्ताजित्त्वे प्रतिप्रस्थाता । का. धौ. सू. ५ ।
१२५ । ३—वृत्तमर्थवर्धये सुवाचारावाचाराध्याव्येह मभिधो यजेति एवप्रवादान्मन्मिद्वनने । यजयजेति शेषम् । का. धौ.
५ । १२५ । ३१ । ४—नवप्रयाज नवानुवाजं । वैश्वदेव पर । अथवा प्रयाजा महाहविषः । का. धौ. सू. ५ । १२५ । ३३ ।

चतुर्गुण्यस्यावदायातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्रव्याध्वयुरेवाहाश्रिं यजेति ताऽ-
उभावेव वृषदकृते जुहुतः ॥ ३१ ॥

(तोऽ) अथाध्वयुरेवाह सोमायातुं ब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागं ताऽउभा-
वेव चतुर्गुण्यस्यावदायातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्रव्याध्वयुरेवाह सोमं यजेति
ताऽउभावेव वृषदकृते जुहुतः ॥ ३२ ॥

(स्त) तद्यत्किञ्च वान्ना कर्तव्यम् । (म) अध्वयुरेव तुत्करोति न
प्रतिप्रस्थाता तद्यदध्वयुरेवाश्रावयतीहैव यत्र वषट् क्रियते ॥ ३३ ॥

कृतानुकड ऽएव प्रतिप्रस्थाता । क्षत्रं वै वरुणो विशो मरुतस्तत्क्षत्रा-
येतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति प्रत्युद्यामिनीर्हक्षत्राय विशं
कुर्वाद्यदपि प्रतिप्रस्थाताऽऽश्रावयेत्तस्मात् प्रतिप्रस्थाताऽऽश्रावयति ॥ ३४ ॥

यातिक्रामतः । अतिक्रम्याश्रव्याध्वयुरेवाह—' अश्रिं यज ' इति । ता उभावेव वषट्-
कृते जुहुतः ॥ ३१ ॥

अथाध्वयुरेवाह—' सोमायातुं ब्रूहि ' इति—सौम्यमाज्यभागम् । ता उभावेव चतुर्गुण्यस्यावदा-
यातिक्रामतः । अतिक्रम्याश्रव्याध्वयुरेवाह—' सोमं यज ' इति । ता उभावेव वषट्कृते जुहुतः ३२ ॥

तद्यत् किञ्च वाचा कर्त्तव्यम्—अध्वयुरेव तत् करोति, न प्रतिप्रस्थाता । तद्यदध्वयुरेवाश्रावयति
इहैव यत्र वषट् क्रियते ॥ ३३ ॥

कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थाता । क्षत्रं वै वरुणो, विशो मरुतः । तत् क्षत्रयैवेतद्विशं कृतानुकरामनु-
वर्त्मानं करोति प्रत्युद्यामिनीं ह क्षत्राय विशं कुर्वाद्य । यदपि प्रतिप्रस्थाताऽऽश्रावयेत् । तस्मात् प्रति-
प्रस्थाताऽऽश्रावयति ॥ ३४ ॥

प्रतिप्रस्थातारो धीमन् ' आज्यस्य ' सकाशान् ' चतुर्वेदाय ' ब्रूहा चतुर्गुह्यत्वेत्यर्थः । वषट्कृते जुहुत इति ।
एकस्मिन्नेव वषट्कारे उभावेपि स्वस्वाहवर्त्तने जुहुत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथाध्वयुरेवाह सोमायेत्यादि । एतेन द्विर्निषाज्यमागस्यनुष्ठानप्रकारः प्रतिपादितः ॥ ३२ ॥
सामिषेर्निषातारौ ' आश्रव्य ' आश्रावणं चाध्वयुरेवेति तत्र तत्र यत् प्रसङ्गत उक्तम्, तदिदानीं विदते-
त्तद्यदिनि । ' यत् ' किमपि आश्रावणादिक ' वाचा कर्त्तव्य ' वागिन्द्रियसाध्यमिति, ' तत् ' ' अध्वयुरेव ' कुर्यात् ।
' प्रतिप्रस्थाता ' तूष्णीं क्रियमाणमनुनिष्ठेत्, आश्रावणादिक वाचा न प्रयुञ्जीत । इमामेव श्रुतिमभिप्रेत्य सूत्रित-
मात्सल्येन—' यत् किञ्च वाचा कर्त्तव्यि अध्वयुरेव तत् कुर्यात् ' (आश्र. श्रौ. सू. ८।१ । १७) इति । अल्प
नियमस्य प्रयोजनमाह—त्तद्यदिति । ' यत्र ' उत्तरस्या वेदा ' वषट् क्रियते ' शोका वषट्कारः प्रयुज्यते । ' इहैव ' अस्मिन्नेव
स्थाने ' अध्वयुरेव एव आश्रावयति ' ॥ ३३ ॥

कृतानुकर एवेति । ' प्रतिप्रस्थाता ' अध्वयुणा प्रथमं कृतस्य केवलमनुकर्त्तव्यं भवति न त्वामां पूषणा-

१-वर्षात्सर्वत्राहनामिमथनाकुडश्रव्याध्वयुरेववषट्कारेवाचनहेतुवदववाप्याश्रित्युक्तिसर्वत्राहनावशोऽन्यथाप्युक्तवदववाप
प्रतिप्रस्थाता । १७. श्रौ. सू. ५ । ११० । न करोतीतिवर्ष ।

पाणवेव प्रतिप्रस्थाता । मृचो कृत्वापास्तेऽथाध्वयुर्वेतैर्हविर्भिः प्रचर-
त्याग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरांडाज्ञेन सौम्येन चरुणा सावित्रेण द्वादशकपालेन
वाऽष्टाकपालेन वा पुरांडाज्ञेन सारस्वतेन चरुणा पीप्पेन चरुणेन्द्राग्नेन
द्वादशकपालेन पुरांडाज्ञेन ॥ ३५ ॥

(नृ) अथैताभ्यां पयस्याभ्यां प्रचरिष्यन्ती विपरिहरतः । स यो मेपो
भवति मारुत्यां तुं वारुण्यामुवदधाति या मेपी भवति वारुण्यां तुं
मारुण्यामुवदधाति तद्यदेतुं विपरिहरतः क्षत्रं वै वरुणो वीर्यं पुमान्त्री-
व्यमुवतुत्क्षेत्रे घत्ताऽधीर्भ्यां वै स्त्री विज्ञो मरुतस्तदवीर्यमिवेतद्विशं कुरुत-
स्तस्मादेतुं विपरिहरतः ॥ ३६ ॥

पाणवेव प्रतिप्रस्थाता मृचो कृत्वापास्ते । अथाध्वयुर्वेतैर्हविर्भिः प्रचरति—आग्नेयेनाष्टाकपा-
लेन पुरांडाज्ञेन, सौम्येन चरुणा, सावित्रेण द्वादशकपालेन वाऽष्टाकपालेन वा पुरांडाज्ञेन, सारस्व-
तेन चरुणा, पीप्पेन चरुणा, ऐन्द्राग्नेन द्वादशकपालेन पुरांडाज्ञेन ॥ ३५ ॥

अथैताभ्यां पयस्याभ्यां प्रचरिष्यन्ती विपरिहरतः । स यो मेपो भवति मारुत्यां—ने वारुण्यामुव-
दधाति । या मेपी भवति—वारुण्यां—तां मारुण्यामुवदधाति । तद् यदेतुं विपरिहरतः । क्षत्रं वै वरुणो
वीर्यं पुमान्, वीर्यमेवैतत् क्षत्रे घत्तः । अवीर्यां वै स्त्री, विज्ञो मरुतः, तदवीर्यमिवेतद्विशं कुरुतः ।
तस्मादेतुं विपरिहरतः ॥ ३६ ॥

श्रावणं कुर्यात् । तथा क्षत्राय क्षत्रियाय ' विशं ' वैश्वजानि ' कृतानुकरा ' कृतानुकराणां ' अनुवर्तमानम् '
अनुगमनशोकां ' करोति ' । विपक्षे वाथमाह—प्रत्युद्यामिनीमिति । ' यद् ' यदि हि अच्युवन् प्रतिप्रस्थातादि
पृथगाश्रावणं कुर्यात्, तदा ' क्षत्राय ' वैश्वजानि प्रत्युद्यामिनी ' प्रत्युद्यमनशोका ' कुर्यात् ' । तस्मादिति,
उक्तायांनुगमनम् ॥ ३४ ॥

पाणवेवेति । एवमुभौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ आज्यभागान्वा प्रचर्य, ' प्रतिप्रस्थाता ' हस्ते एव जुहुप-
सुनौ धारयन् ' उपान्ने ' उपविशति, वा पयस्याप्रवरणकालान् । ' अच्यु ' तु ' पतै ' आग्नेयादिभिः
स्वयेयामासादिभिः ' हविर्भिः ' ' प्रचरति ' । तानि हवींषि परिगणयति—आग्नेयेनेत्यादिना ॥ ३५ ॥

अथैताभ्यामित्यादि । एवमेन्द्राग्रपर्यन्तैः पृथग्हविर्हविर्भिः ' अथैतान्वा ' वारुण्यामारुण्याभ्यां ' पय-
स्याभ्यां ' ' प्रचरिष्यन्ती ' यत्र तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मेयमेष्ठी ' विपरिहरतः ' । तदेव विपरिहरणं दर्शयति—
म य इति । " मः उत्तरस्यामेव पयस्याना मेष्ठीम् "—(श. प. २ । १ । १७ ।) इत्यादिना विश्वानान्
' वारुण्यां मेष्ठी ' स्वात् ' मारुण्या मेवः ' । तत्र यो मारुण्या मेषो भवति, त तत्र आइत्येव मारुण्या स्थावयेत् ।

१—इतानुकरणेऽप्यत्र दक्षिणस्याम् । का. धी. सू. ५ । १११ । २—सुक्ताग्निरत्नं प्रतिप्रस्थाता । का. धी. सू. ५ । १२५ ।
३—हविर्भिः चरति । अच्युः । का. धी. सू. ५ । १२६ ।

(त्तोऽ) अथाध्वसुरेवाह वरुणायानुब्रूहीति । स ऽउपस्त्वर्णातऽआज्यमु-
थास्ये वारुण्ये पयस्याये द्विरवद्यति सोऽन्यतरेणावदानेन सह मेपमवद-
धात्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति प्रत्यनक्तयवदाने ऽभुतिकामत्यति-
कम्याश्राव्याह वरुणं यजेति व्यपद्रुते जुहोति ॥ ३७ ॥

सव्ये पाणावध्वर्युः सृचो कृत्वा । दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्व्रासोऽन्वारुभ्याह
मरुद्रयोऽनुब्रूहीत्युपस्त्वर्णातऽआज्यं प्रतिप्रस्थाताऽथास्ये मारुत्ये पयस्याये
द्विरवद्यति सोऽन्यतरेणावदानेन सह मेपीमवदधात्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभि-
धारयति प्रत्यनक्तयवदाने ऽभुतिकामत्यथाध्वसुरेवाश्राव्याह मरुतो यजेति
व्यपद्रुते जुहोति ॥ ३८ ॥

अथाध्वसुरेवाह—'वरुणायानुब्रूही' इति । स उपस्त्वर्णात आज्यम् । अथास्यं वारुण्यं पयस्यार्थं
द्विरवद्यति । सोऽन्यतरेणावदानेन सह मेपमवदधाति । अथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति, प्रत्यनक्तय
वदाने, अतिक्रामति । अतिक्रम्याश्राव्याह 'वरुणं यज' इति, व्यपद्रुते जुहोति ॥ ३७ ॥

सव्ये पाणावध्वर्युः सृचो कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्व्रासोऽन्वारुभ्याह—'मरुद्रयोऽनुब्रूही' इति ।
उपस्त्वर्णात आज्यं प्रतिप्रस्थाता । अथास्यं मारुत्ये पयस्यार्थं द्विरवद्यति । सोऽन्यतरेणावदानेन सह
मेपीमवदधाति । अथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति, प्रत्यनक्तयवदाने अतिक्रामति । अथाध्वसुरेवा-
श्राव्याह—'मरुतो यज' इति, व्यपद्रुते जुहोति ॥ ३८ ॥

यु च मेधी वारुण्या, ता तत आह्वय मारुत्या स्थापयेत् । तदेतद् विपरिहणमन्वा स्तौति—तद्यदेवामिति ।
मेधी हि पुत्रपरत्वात् वीर्यरूपं, वरणश्च क्षत्रियजाति, तस्मिन् क्षत्रिय-अथ्य निगनात् 'वीर्यमेव एतन्
वत् ' अवीर्यां' वीर्यं सामर्थ्यं, तद्रहिता ऋद्ध 'स्त्री,' मरुतश्च वैश्यजाति । मान्ते हविषि स्त्रीपरतो-
मेध्या निधानात् ता वैश्यजातिम् 'अवीर्यां' वीर्यरहितामेव इत्यत ॥ ३६ ॥

विपरिहणानन्तरं वारुण्या पयस्याया प्रचरणे विवर्तं—अथाध्वर्युरिति । वरुणायानुब्रूहीति । होतार
प्रत्यनुवाक्यार्थं सर्मप्रथमुक्त्वा, जुहामुपसर्तार्यं, 'अथ्ये वारुण्यं' यद्यथे चतुर्थी, वारुण्या. पयस्याया
'द्विरवद्यति । ' स ' अवजलज्वत् ' अन्यतरेण ' पूर्वेण उत्तरण वा ' अवदानेन ' मह ' कृत्स्न ' मेध '
सृचि ' अवदधाति ' पुनरगिनार्यं अवतप्रदेशे हवि प्रदह्यन् उवाच । स ततोऽतिक्रमयादीनि प्रहृतिवत्
जुयोदित्यर्थं ॥ ३७ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्णाम्ना पयस्याया प्रचरणे विरोधमाह—सव्ये पाणाविति । मरुतीयं 'सृचो' जुह्वयन्ती
अ वर्यु आर्णये 'मन्व पाणी' हत्वा, 'दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातु' 'वप्लोऽन्वारस्य,' 'मरुद्रयोऽनुब्रूहि'—
दानं होतार प्रतिप्रत्य ०।।तरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुपयं । सोऽन्यतरेणेति । स प्रतिप्रस्थाता पूर्वोत्तरं

(न्त्रेऽथा) अथाध्वयुग्वाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि । सप्रिधमाधायामिमग्नी-
 त्तंमृद्द्वीति नु वृत्तोवाध्वयुः पृषदाज्यं व्यानयतेऽय इदि प्रतिप्रस्थातुः
 पृषदाज्यं भवति तत्सु द्वेषा व्यानयत ऽडुनो तुत्र पृषदाज्यं नु भवति स
 वृत्तोवापभृत्याज्य तत्सु द्वेषा न्यानयते ताऽऽरभवेवातिक्रामतोऽतिक्रम्या-
 श्रान्याध्वयुग्वाह देवान्यजेति वज्रयजेति चतुर्थे चतुर्थेऽनुयाजे समानुयमानो
 नवभिस्त्रुयाजेऽश्वरत्तद्यज्ञवप्रयानं भवति नवानुयाजं तद्बुभयन ऽप्वेतेद-
 रुणपागात्प्रजाः प्रमुञ्चतीतुश्वोष्वा इतश्चावाचीस्तुस्माह्ववप्रयानं भवति
 नवानुयाजम् ॥ ४१ ॥

अथाध्वयुग्वाह- ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि 'मानिपमाधाय अप्रिमर्तोत् ममृदः' इति । न सुचो-
 र्वाध्वयुः पृषदाज्यं व्यानयते । अथ यदि मतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवति-तन् न द्वेषा व्यानयते ।
 एतौ तत्र पृषदाज्यं न भवति-न पदवोपभृत्याज्यं तद् स द्वेषा व्यानयते । ना उभावेवातिक्रामतः ।
 अतिक्रम्याश्रा याध्वयुग्वाह- 'देवान्यन' इति । 'यत्-यत्' इति चतुर्थे-चतुर्थेऽनुयाजे समान-
 यमानो नवभिस्त्रुयाजेऽश्वरतः । तद्यज्ञवप्रयानं भवति, नवानुयाजम् । तद्बुभयन एवैतदरुणपागात्
 प्रजाः प्रमुञ्चति-इतश्चोष्वाः, इतश्चावाचीः । तस्मान्नवप्रयानं भवति, नवानुयाजम् ॥ ४१ ॥

इतिर्यं सम्भूय एकमिदं प्रथमं कर्त्तव्यं । अतिप्रतिहीत इति । उदरा वदिमिदं न्य तद्विद्वत्
 प्रथमद्विरेण । " ओम् नो " (धा पा उ प ७) इत्यन्तं अन्तःपुरादहोति हन्तु-
 " मृदन्ति "-(पा मू ७ । ४ । ७१) इति अन्तःपुरादहोति हन्तु-
 चतुर्थी । डिगान्यस्याभिरागपरीति । अत्रतुल्ये, न प्रतिप्रस्थातः ॥ ४० ॥

अथाध्वयुग्वाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीत्यदि । इत्येहोदिकं प्रहितत्वं कृत्वा, कतुनः प्रथमं प्रस्थाप-
 निन प्रथमं प्रस्थापितुं कृतम् । एत् किञ्च वाचा कर्त्तव्यमन्वयेत् तद् करोति'-(श. प. २।१।१।३३)
 इति प्रथमं प्रतिप्रस्थापनं प्रथमं, प्रथमं प्रथमतः कर्त्तव्यम् । स सुचोरेवेत्यदि । 'स' अत्रतु-
 'सुचोरे' इति । 'एव' 'पृषदाज्यं' दक्षिणधनं 'व्यानयत' विधिनिश्चयः । पृषदाज्यं नोपपन्नं पृषदाज्यं
 उद्वेगवर्त्तमानं, तस्मात्पुनश्चिन्तयितुं कर्त्तव्यं । प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं-अथ यदीति । अथपि-
 यदि प्रतिप्रस्थापना प्रथमं कर्त्तव्यं तदा तद् पृषदाज्यं, यदानीं न प्रतिप्रस्थापना अन्वयेत् तद्
 इति व्यापिदम् । एता इति अन्वयेत्परीति । यदि तु तत्र प्रथमं पृषदाज्यं न कृतं भवति, तदा स
 प्रतिप्रस्थापना उपर्युक्तिं कृतं दृष्टव्यं विदत्, तस्यौत्सुक्यात्तस्य अहं प्रथमं उद्वेगवर्त्तमानं,
 चतुर्थे प्रयाजे अन्वयेत्परीति ॥

अथपि नान्यत्र कर्त्तव्यमिदं प्रतिप्रस्थापना-इति-ता उभावेरे इति । ' इत्यन्तं पद ' इति प्रथमेऽ

ताऽऽभवेव सादयित्वा सृचो व्यूहः । सृचो व्यूहश्च परिधीन्त्समुज्य परिधिमभिपद्यथाव्याध्वर्युर्वाहेपिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाक्यं होता प्रतिपद्यतेऽथेता ऽऽभवेव प्रस्तरो समुल्लुम्पत ऽऽभावनुग्रहरत उभौ तृणेऽपगृह्योपासाते यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४२ ॥

(हा) अथामीदाहानुग्रहेति । ता ऽऽभवेवानुग्रहरत ऽऽभावात्माना ऽपस्पृशेते ॥ ४३ ॥

ता उभावेव सादयित्वा सृचो व्यूहः । सृचो व्यूहश्च परिधीन्त्समुज्य परिधिमभिपद्य, आध्रवाध्वर्युर्वाह—“ इषिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय ” इति । सूक्तवाकं होता प्रतिपद्यते । अर्थेता उभावेव प्रस्तरो समुल्लुम्पतः, उभावनुग्रहरतः, उभौ तृणे अपगृह्योपासाते—यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४२ ॥

अथामीदाह 'अनुग्रह' इति । ता उभावेवानुग्रहरतः, उभावात्माना अपस्पृशेते ॥ ४३ ॥

नुयाजप्रेष । यजत्रजेत्यादिसर्वत्र “नित्यवीक्ष्यो ” इति (पा० सू० ८।१।४) यवेत्यस्य द्विवचनम् । जौह्वेन पृषदाज्येन त्रिरिष्ट्वा चतुर्थे चतुर्थे अनुयाजे औदभूतम् 'समानयमानौ' उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ' नवभिः अनुयाजैः ' ' चरतः ' प्रचरत इत्यर्थः । उभयापिक्षया ' चतुर्थे—चतुर्थे ' इति वीक्षा । प्रयाजानुयाजानां तसङ्ख्याकत्वं सम्भूय प्रदांसति—तद्यदिति । प्रधानयागा प्रथमनिज्यन्त इति प्रयाजाः, अनु पश्चादिज्यन्त इत्यनुयाजाः । कर्मणि षभि, तावेनौ “ प्रयजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ” इति (पा. सू. ७ । २ । ६२) निदानान्त्सुवामावः । नव प्रयाजा अनुयाजाश्च षसिन् इत्युभयत्र बहुव्रीहिः, शिष्टानुकार्यम् ॥ ४१ ॥

अनुयाजानन्तरमात्रि सुम्बूहनादिकमणि चोदकप्रातनुमाम्नां कर्तव्यनित्यनुकामति—ता उभावेवेत्योदिना । परिधिमभिपद्येति । मध्यम परिधिमन्वारम्येत्यर्थः । उक्त हि कात्यायनेन—“प्रथमं परिधिं गृहीत्वाऽऽग्राज्याहेषिता देव्या इति (का. श्रौ. सू. ३ । १२१) “ इषिता देव्या ” (रा. प. १।८।३।१० भा.) इति सूक्तवाकप्रेषः प्रकृतावेव व्याख्यातः । समुल्लुम्पत इति “लुप्ठ छेदने” (धा. पा.तु. उ. १९१) मनुगिन्त्त. सनुद्गृह्णीति इति यावत् । उभावनु ग्रहरत इति । सूक्तवाकेऽनूयमाने 'उभौ' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ' अनुग्रहरतः ' स्वं स्वं प्रस्तारमग्नौ प्रक्षिपत इत्यर्थः । यदा होवेति । ' यदा ' खड्ग होता सूक्तवाक परिस्तमारयति ॥ ४२ ॥

' अथ ' अनन्तरम् ' अग्रतः ' आग्रतः ' अनुग्रह'—' इति ' अध्वर्युं प्रति ' आह ' उभावेवेति । यद्यप्यनुग्रहेत्येकवचनेनाध्वर्युर्व प्रेरति तथापि कृतानुकरत्वात् प्रतिप्रस्थातारुनि तृणानुग्रहणं विद्यते इत्यर्थः । आत्मानां उपस्पृशेते इति । “चक्षुष्मा” (वा. सं २ । १९) इति मन्त्रेण । तथा च सूत्रिनम्—“चक्षुष्मा इत्याप्तानमालमते ” इति (का. श्रौ. सू. ३ । १२३) ॥ ४२ ॥

१—सृचो व्यूहोऽप्यर्थः । का. श्रौ. सू. ५ । ११४. अध्वर्युमह्य यजत्रज्युदकार्यम् । तस्य हि व्यूहश्च प्रश्नो वैकल्पिक इति न मन्त्रे । २—“ इत्याप्तानमालमते ” इति (का. श्रौ. सू. ५ । १११) रा. प. भा. २ । ५ । २ । ३५। क. मन्त्रे च इत्यर्थः । ३—“ अहमननुपस्पृशेते ” इति क. ।

(त्य) अवभृथ निचुम्पुण । निचेरुसि निचुम्पुणः । अव देवदेवकृन्मनोऽपातिष-
मव मर्त्यमर्त्यकृतं पुरुगुणो देव सिपस्पाहीति कामाश्च हते
तुस्मै काशयेत तुस्मै दद्यात् द्वि दीक्षितवसने भवतः स यथाऽद्विस्त्वञ्चो
निर्मुच्येतैवश्चैवस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते ॥ १७ ॥

“ अवभृथ ! निचुम्पुण, निचेरुसि निचुम्पुणः । अव देवदेवकृन्मनोऽपातिष-
मव मर्त्यमर्त्यकृतम् । पुरुगुणो देव सिपस्पाहि ”—(वा. ३. १८) इति । कामं हते यस्मै
कानपेन तुस्मै दद्यात् । न दि दीक्षितवसने भवतः । स यथाऽद्विस्त्वञ्चो निर्मुच्येतैवश्चैवस्मात्
पाप्मनो निर्मुच्यते ॥ १७ ॥

(तुऽथ) अथ केशश्मश्रूष्वाम् । समारोह्याग्नी ऽदवस्रायेषु ह्येतेन
 यजते न हि तदवकृत्स्वते यदुत्तरवेदावभिदोष्टं जुहुयात्तस्मादुदवस्यति
 गृहानित्वा निर्मुथ्याग्नी पौर्णमासिन यजत ऽत्सन्नयजु ऽइव वा ऽएष
 यज्ञातुर्मास्यान्यथेषु कलत्रः प्रतितिष्ठिनो यज्ञोऽुत्पौर्णमासं तुत्कलत्रेणैतुद्यज्ञ-
 नान्ततः प्रतितिष्ठति तस्मादुदवस्यति ॥ ४८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकं तृतीयं ब्राह्मणम् ॥४॥३॥(५।२)॥

अथ केशश्मश्रूष्वाम् समारोह्याग्नी उदवसायेव ह्येतेन यजते । न हि तदवकृत्स्वते-यदुत्तरवेदा-
 वभिदोष्टं जुहुयात् । तस्मादुदवस्यति, गृहानित्वा, निर्मुथ्याग्नी पौर्णमासिन यजते । उत्सन्नयजु इव
 वा एष-यज्ञातुर्मास्यानि । अर्थे कलत्रः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत् पौर्णमासम् । तत् कलत्रेणैतुद्यज्ञो-
 न्ततः प्रतितिष्ठति-तस्मादुदवस्यति ॥ ४८ ॥ इति वरुणप्रथमयागश्चातुर्मास्ये द्वितीयं पर्वं ॥

असु प्रश्नार्थम् । “ या प्राण ”-(धा. पा. अ. प. ३९) इत्यम्बान्दृष्टि “ यमरमनमाताम् ”-
 (पा. सू. ७ । २ । ७३) इति सगिरी । तथा मर्ये मनुष्ये क्वचित्प्रिण ‘ मर्येष्ठान् ’ मनुष्यविषये यत् इत-
 म्भेन, तदपि ‘ अवापामिषम् ’ इ ‘ दव ’ स्वानिन् । अवभृथ ! ‘ पुनराग ’ पुनरावगर्तान् वद्विप्राहोस-
 कारणात् । रौतरीयादिकोऽनिश्रयव-(उ. ४ पा. ३४२ सू.) । यथा, “ ए दाने ”-(धा. पा. अ.
 प. ४७) इत्यम्बान् “ आतो मनिन्-कनिन्-वनिषथ ”-(पा. सू. ३ । २ । ७४) इति कनिर् । पुन-
 वदन् समारदु ख सति ददान्तिणि पुनरावा, तस्मान् रन्टिर्षर्ह्मन्कान् वरुणप्राणभङ्गभुगान् पापान् अस्मान्
 पाहन्ति । एवमन मन्त्रेण क्षानकयन्निश्चि हवि शेष जागरतां तुन । तदुक्त सूत्रकारेण-“ जपतानी
 क्षानोऽमजन्तावन्त्रोऽन्य ष्टे घञ् ”-(का. श्रौ. सू. ९ । ४१-४२) इति । पूर्वयोर्वासतोर्दन् विपत्ते-
 कार्ममिति । क्षानानन्तरमन्य वासनी पारजात । पूर्वपाटयान निषिद्धम्, “ न दीक्षिन्वमन पारदर्चीन ”-
 इति श्रुते । एतदान प्रशंसति-सु सयेति । ‘ यया ’ खड्ड ‘ अहिम्बवो निर्मुच्येन, ’ ‘ एवम् ’ पूर्वपरिहितवामो
 दस्वा सर्वस्मान् पापादेव यजमानो निर्मुच्यत ॥ ४० ॥

अवभृथक्षानानन्तर केशश्मश्रूष्वाम् विपत्ते-अयेति । केशश्मश्रूष्वाम् प्राग्बहवदेक-
 वज्ञात् । ‘ उक्त्वा ’ वापरिकेवर्थ । समारोह्यागुत्स्मर गृहे प्रजागमन विपत्ते-समारोहिति । ‘ अग्नी ’
 गार्हपत्याहवनीवी । एतेन यजत इति । वरुणप्रथमास्येन यागेनेत्यर्थ । न हि तदिति । वरुणप्रथमनिमि-
 चायामुत्तरया ‘ यत् ’ अभिदोष्टवृत्तम्, न तत् युजत इत्यर्थ । यस्मादेव तस्मान् कारणात् वरुणप्रथमश्रूष्वाम्ना-
 दुदवसान कर्त्तव्यमिति निगमयति-तस्मादिति । समारोहणानन्तर तस्याम्यानाश्रिष्वथम् ‘ गृहान् ’ ‘ श्वा ’
 गन्वा, ‘ निर्मुथ्य ’ तत्र ‘ पौर्णमासम् ’ यागेन ‘ यजते ’ । एतन्निश्रयैतुता स्तौति-उत्सन्नयजु इत्यादिना ।

१-पूर्वै दवदविप्रेत्यो कस्मा इत्ये का श्रौ. सू. ५।३४५। अत्रेहोऽन्य ह्येवमन् इत्यर्थ । २-अस्ये वासतो पादव ।
 का. श्रौ. सू. ५।३४२। द्विदवत्त्वं जपयता । ३-एवमेव च ध्यानं वा प्रयोगः । का. श्रौ. सू. ५।३८। ४-ष्टेऽपि पूर्वमन्य
 यथाऽग्निनिषेवन्त्यया वेत् । का. श्रौ. सू. ५।३४४।

वरुणप्रघासैर्व्वं प्रजापतिः । प्रजा वरुणपाशात्प्रामुञ्चत्ताऽअस्यानमीवा
ऽअकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ताथेतुः साकमेधैरतेर्व्वं देवा वृत्रमप्रत्रैतुर्व्वं
व्यजयन्त येयमेपां विजितिस्तां तयोऽएवैष ऽएतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृ-
व्यधेहन्ति तयोऽएव विजयते तुस्माद्वाऽएष एतैश्चतुथे मासि यजते स
वै ब्रह्मन्चीनाहुं यजते ॥ १ ॥

अथ साकमेधपर्व ।

वरुणप्रघासैर्व्वं प्रजापतिः प्रजा वरुणपाशात् प्रामुञ्चत् । ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः
प्राजायन्त । अर्घतः साकमेधैः । एतैर्व्वं देवा वृत्रमप्रन् । एतैर्व्वं व्यजयन्त । येयमेपां विजितिः ताम् । तयो
एवैष एतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति, तयो एव विजयते—तस्माद्वा एष एतैश्चतुथे मासि यजते ।
स वै ब्रह्मन्चीनाहुं यजते ॥ १ ॥

दशरुणपासवत्प्राप्तुर्मास्यानामनुष्ठानराडुल्याभारानुत्सन्नयज्ञत्वम् । अतन्तोषामप्रतिष्ठाहेतुत्वेन तदनुष्ठाने यजमान-
स्यापि अप्रतिष्ठा सम्भाव्येन; अतः तस्य प्रतिष्ठाथै स्वय प्रतिष्ठितः पौर्णमासयागः सप्ययत इत्यर्थः । तस्माद्बु-
द्वस्पतीनि । वरुणप्रघासदेशालिङ्गमेणविधेर्निगमनम् ॥ ४८ ॥

एते श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वर्ये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशततथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (२-१-१)

अथ साकमेधस्य विधिसितस्य तृतीयस्य पर्वण्य पापहृत्प्राप्तुजयहेतुत्वं बन्तु वृन्तान्तं सङ्कीर्त्तयति—
वरुणप्रघासैरिति । 'अनमीवाः' रोगरहिताः 'अकिल्बिषा' तल्लिङ्गानभूतपापपापहंता । अर्घतैरिति । वरुण-
प्रघासानन्तरमनुष्ठेयैः 'एतैः' विधिसितैः 'साकमेधैः' प्रजापतिः ता एव प्रजा विजितपापा अकरोत् ।
एतेषां विजयहेतुत्वमाहृषाधिकया प्रतिपादयति—एतैर्वा इति । 'वृत्रम्' आभरणशालम्, एतन्नामानमसुर-
मिषधैः । येयमेपायिति । 'एषां' देवानां वृत्रहननकर्मणा 'येय' विजितिः 'विजयो विजये व्यजयन्तेति
सम्बन्धः । अथाप्येषा तत्फलसाधनत्वमाह—तयो एवैष इति । 'द्विषन्त' द्वेषणशीलमनर्थकारणं पापहृत्
'आनुव्य' शत्रुमिति सामानाधिकरण्यात्सम्बन्धः । तयो एव विजयते इति । तथा हतः पापरातुः, तत्सजाती-
यस्यापि निर्हृया सर्वत्र साकमेधयाजिनो विजय एव, न कुत्रचित् प्रतिहतित्यर्थः । उक्तमर्थं हेतुत्वा इदानीं
विधये—तस्मादिति । यस्मान् उक्तफलहेतवः साकमेधाः 'तस्मान्' 'एषः' वरुणप्रघासैरिष्टवान् पुनः
'चतुथे मासि' 'एतैः' साकमेधैर्यजेत । अनीकतत्प्रादानां साकमेधमत्तानामिष्टानां बहुत्वादितैरिति बहुवचनम् ।
अहर्द्वेषसाम्यत्वं विधत्ते—स वा इति । द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः "तद्विचार्य"—(पा. सू. १ । १ । ११)
इति समासे "न सङ्घपादे. समाहारे"—(पा. सू. १ । ४ । ८९) इति अहर्द्वेषस्य प्रतिषेधः—अनुची-

१- 'मयतिष्ठन्तं' इति पा. १-२-अथःउपाययते योनिरिति सधारीत्येवमय विमर्ष्य व्यहृणयथासाः । का. धी. सू. १।
१२० । आ. धी. सू. ८ । ५-८ क. १२६ सूत्रानि चेह दृष्टव्यानि । १- 'वि. हप्रयात्कवात् १-२० पा० ।

(भ्यांऽ) अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः शाखया वृत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य तं चरुं श्रपयति चरुहृथेव स यत्र क च तण्डुलानावपन्ति तन्मेधो देवा दधिरे प्रातुर्वृत्रं हनिष्यन्तस्तथोऽगुयेष ऽएतत्पाप्मानं द्विपुन्तं ध्रातृव्यं हनिष्यन्मेधो धत्ते तद्यत्क्षीरोदनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तण्डुलास्तमुभयं मेधमात्मन्धत्ते तस्मात्क्षीरोदनो भवति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् । (त्स) सेवु स्तीर्णां व्येदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्यामेवु स्तीर्णायां व्येदो परिधींश्च शकलांश्चापनिदधति तथा सन्दोह्य चरुं श्रपयति श्रपयित्वाऽभिचार्योद्गासयति ॥ ५ ॥

(३) अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः शाखया वृत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य तं चरुं श्रपयति । चरुहृथेव सः—यत्र कचन तण्डुलानावपन्ति । तन्मेधो देवा दधिरे—प्रातुर्वृत्रं हनिष्यन्तः । तयो एवैव पत-त्याप्मानं द्विपुन्तं ध्रातृव्यं हनिष्यन्मेधो धत्ते । तद्यत्क्षीरोदनो भवति । मेधो वै पयः, मेधस्तण्डुलाः । तमुभयं मेधमात्मन्धत्ते । तस्मात् क्षीरोदनो भवति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् सेवु स्तीर्णां व्येदिर्भवति—या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । तस्यामेव स्तीर्णायां वेदो परिधींश्च शकलांश्चापनिदधति । तथा सन्दोह्य, चरुं श्रपयति । श्रपयित्वाऽभिचार्योद्गासयति ॥ ५ ॥

साक्षात् कर्तव्यामिष्टं विधेयं—अथेति । गृहमेधिप्रमुणाऽशिष्टेभ्यो ' मरुद्भ्यः ' ' चरुं श्रपयति '—इत्युपदि-तनेन सम्बन्धः । श्रपणप्रकारमाह—शाखयेति । दर्शयाम्यत शाखाहरणवत्साधारण्ये कृत्वा, शाखापवित्रं निर्माणं, तद्विधिं प्राग् गाः ' सन्दोह्य ' द्रुव्या, ' तम् ' इति (विधेयापेक्षया) निर्देशः । ' तं ' द्रुव्यं पयः चरुं ' ' श्रपयति ' चरुहृथेति । ' सः ' वै मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः कृतः ' चरुः एव हि ' ओदनः एतद्, अत एव दर्शनमपि तदर्थं चरुयेव श्रपयितव्य इत्यर्थः ॥

सुप्र कचेति । यत्र उपचिदवस्थितान् तण्डुलान् आह-य, तस्मिन् पयसि प्रक्षिते तत् तथैव हि देवाः पुरुषादिभ्योऽपकम्प मीढिषु साक्षाताः ' मेघः ' साह ' दधिरे ' अथास्यन् । तत्र कारणमाह—प्रातरिति । हविष्मन्त इति । हेतो शत्रुप्रथयः । प्रातः कारिष्यमाणान् वृत्रहननादेशोऽस्यर्थः । तयो एवेति । इदानीन्तन-यजमानस्यापि तथैव प्रतिपादनम् । क्षीरोदन इति । पयसि तण्डुलान् प्रक्षिप्य धपणे सति क्षीरेण संछन्ना ओदनो गिर्यन्ते " अनेन व्यञ्जनम्"—(पा. सू. ३ । १ । ३४) इति सूत्रेणामासः । द्रव्यद्वयं सम्भूय प्रक्षंसति—मेधो वा इति । यत्करः सारोशो मेघशब्दार्थः । एतदन्वयत् ॥

एष च गृहमेधीयानां साक्षात्प्रवृत्तिरिति सामिः पक्षेः पूर्वतत् स्वीकृत्य ततो वैश्वदेवनादिनि राक्षान्तिर्देवसामं । कत्यापनोऽसाह एव—' मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि, साक्षात् चरुः, तस्यां वैश्वदेवनात् '—(पा. धौ. सू. १ । १९३—१९५) इति ॥ ४ ॥

अतोऽत्र कर्तव्यान्वयानुक्त्यामिति—तस्यावृत्तिरिति । ' तस्य ' गृहमेधीयानाम् ' आवृत् ' क्रिया, प्रयोगः,

(त्पु) अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ वा निर्गेनिजति । तयोरेन द्वेषोद्धरन्ति तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिगुसिञ्चति सुवुं च सुचं च सम्माष्टुथै-
त्ताऽओदनावादायोडेति सुवुं च सुचं चादायोडेति सु ऽइमामेव स्तीर्णा
वेदिमभिमृश्य परिधीन्परिधाय यावतः शकलान्कामयते तावतोऽभ्या-
दधात्युयेता ऽओदनावासादयति सुवुं च सुचं चासादयत्युपविशति होता
होतृपदने सुवुं च सुचं चादान ऽआह ॥ ६ ॥

अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ वा निर्गेनिजति । तयोरेन द्वेषोद्धरन्ति । तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिगुसिञ्चति । सुवुं च सुचं च सम्माष्टि । अर्थात् ओदनावादायोडेति । सुवुं च सुचं चादायो-
डेति । स इमामेव स्तीर्णा वेदिमभिमृश्य, परिधीन्परिधाय, यावतः शकलान् कामयते तावतो-
ऽभ्यादधाति । अर्थात् ओदनावासादयति सुवुं च सुचं चासादयति । उपविशति होता होतृपदने
सुवुं च सुचं चादान आह ॥ ६ ॥

क्रम, अभिधीयत इति शेष । मालदन्त्रो ' या वदि ' बहिषा ' स्तीर्णा ' अनूत्, गृहमेवीयस्यानि ' नैव
उपकरोति । तन्मामेवत्यादि, निगदसिद्धम् अत्र सन्दिग्धपरदिवरणमात्रेण नियमे-शकलाश्चेति । इत्यस्य
स्थान शकलानेव समूहं पारधिनि' सह तान् सादयदित्यर्थः । सन्दोह्य चरमिति । विहितानुवाद्-करणम् ॥९

अथ द्वे इति । पिशीले वेति । पिशीलराष्ट्रं शतववाची । अत्र एवोक्त सूत्रेण—“अपविताऽभिधायो-
द्वाप्त शरावनोद्धरति” (का श्रौ सू १।१।१७) । पात्र्यौ वेति । निर्गेनिजतीति । प्रज्ञालपतीत्यर्थः ।
“गिबिर् शौचपोषणो ”-इति श्रुतं (धा पा उ उ. ११) । द्वेषोद्धरन्तीति । ' एन ' चरु
द्वेषा विभज्य तयो शरावयो पात्र्योर्वा निदम्पादित्यर्थः । सर्पिरासेचने इति । सर्पः सर्पिगुसिञ्च-
मात्पन्, आसिञ्चते आनीयनेऽस्मिन्निति सर्पिरासेचनम् । अधिकरणे ल्युट् । पात्रम्ययोनयोद्धेतयोर्मध्ये
सर्पिं पूणानावटौ कृत्वत्यर्थः । सुवुं चेति । एकत्वमविदक्षितम् । प्रयाजानुनाजामादनोपभृत प्रदेना-
भावात् तामेव सम्पादित्यर्थः । ओदनावासादयतीति । पात्रद्वये स्थापितौ तावदौदनी गृह्णन्वा
वेद्यावासादयितुं गा-उदित्यर्थः । ओदनमप्यस्थितेनैवान्येन कृत्वा परार्थनियत्तं सुवाया अथप्रयोग इति
उद्भूत इत्यर्थः । इमामेवेति । सान्तपन्यानिटौ वा वेदि बहिषाऽऽस्तीर्णाऽस्ति, तानेव वेदिम् गृहमेवीयाहोवेना-
स्तरणमन्त्रेण तूर्णमिवावभृशेत् । यदाह कात्यायन—“स्तरण्यनुवा वेदिमभिमृश्य तूर्णा वा कृत्वात् ”-
(का. श्रौ. सू. १।१।१०) इति । न पुनर्बहिषाऽऽस्तरणं कर्तव्यमित्यर्थः । इत्यत्र कर्तव्यशकलानां सङ्घा-
नियमस्तत्कालाह-यावन इति । यावद्दि' शकलैराहवनीयस्य प्राञ्चन्यं भवति तन्नय कामयेत्, ' तावतः '
शकलास्तत्रान्यादप्यादित्यर्थः । तस्यां वेद्यां हविरासादनं विधत्ते-अर्थात्तदिति । उपविशति होतेति । सान्निभ्य-
नुवपनादरमावात् होतृपदने तूर्णमिवावभृशेत् । हेतुरपवेदानाभ्यन्तरमात्प्रमाणित्वेव कर्तव्यम्, न पुन-
रायादिकमिपमिप्रत्याह-सुवुञ्च सुचञ्चेचादिना ॥ ६ ॥

१-इत्यस्याने शकलापि विधात् । का. श्रौ. सू. १।१।११ । २-आसेचने मन्त्रे कृत्वा सर्पिगुसिञ्चन्वात्यर्थम् । का. श्रौ. सू. १।१।११

(हा) अग्नयेऽनुब्रूहीति । (त्या) आग्नेयमाज्यभागश्च स दक्षिणस्योद-
नुस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याथाव्याह्राप्तिं
यजेति वृषदकृते जुहोति ॥ ७ ॥

(त्य) अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागश्च सऽउत्तरस्योद-
नुस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याथाव्याह सोमं
यजेति वृषदकृते जुहोति ॥ ८ ॥

(त्य) अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स दक्षिणस्यादनुस्य
सर्पिरासेचनाच्चतऽआज्यमुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठाडाज्यस्या-
भिचारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्याथाव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति वृषद-
कृते जुहोति ॥ ९ ॥

(त्य) अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । सऽउत्तरस्योदनुस्य सर्पिरासे-
चनाच्चतऽआज्यमुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठाडाज्यस्याभिचार-

'अग्नयेऽनुब्रूहि' इति आग्नेयमाज्यभागम् । स दक्षिणस्योदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदाया-
तिक्रामति । अतिक्रम्याथाव्याह 'अग्नि यज' इति । वृषदकृते जुहोति ॥ ७ ॥

अथाह—'सोमायानुब्रूहि' इति सौम्यमाज्यभागम् । स उत्तरस्योदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्य-
स्यावदायातिक्रामति । अतिक्रम्याथाव्याह—'सोमं यज' इति । वृषदकृते जुहोति ॥ ८ ॥

अथाह—'मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहि' इति । स दक्षिणस्योदनस्य सर्पिरासेचनाच्चत आज्यमुपस्तृ-
णीते । तस्य द्विरवद्यति । अयोपरिष्ठाडाज्यस्याभिचारयति । अतिक्रामति । अतिक्रम्याथाव्याह—'मरुतो
गृहमेधिनो यज' इति । वृषदकृते जुहोति ॥ ९ ॥

अथाह—'अग्नेये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि' इति । स उत्तरस्योदनस्य सर्पिरासेचनाच्चत आज्यमुपस्तृ-
णीते । तस्य द्विरवद्यति । अयोपरिष्ठाडाज्यस्याभिचारयति । अतिक्रामति । अतिक्रम्याथाव्याह—

अग्नयेऽनुब्रूहीति । दक्षिणस्योदनस्येति । दक्षिणोत्तरभेदेन वेद्यामासादितयोरोदनयोः यो दक्षिणस्थित
ओदनः, तस्य 'सर्पिरासेचनात्' सर्पिषाः पूर्णान् पात्रान् पूर्वान्यभागार्थं चतुरवदानम्, उत्तरस्योदनस्य सर्पिरासेचनात्
द्वितीयास्याज्यभागस्यावदानम् । तथा प्रदानयोगस्य गृहमेधीयस्य दक्षिणोदनस्य सर्पिरासेचनात् उपस्तरणाभिचारणे
उत्तरोदनस्य सर्पिरासेचनात् स्विष्टकृदागस्त्योपरिष्ठाडाज्यस्याभिचारणे । अत एव सूत्रिणं कात्यायनेन— "आज्यभागाम्या
चरति, आग्नेय दक्षिणान्, सौम्यनुत्तरान्, गृहमेधीयस्विष्टकृतौ चाज्यभागान् समवदानौ (९ । १९३—१९४)
इति । निगदसिद्धमन्यद् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथाहाग्नय इति । न प्राशिक्षमिति । प्राशिक्षावदान न कर्तव्यम्, पयसि सस्कृत्त्वेन सालाभ्यविकृतित्वान्,

यत्युतिक्रामत्यतिक्रम्याश्चाव्याहासिष्ठुं स्विष्टकृतं यजेति वृषदकृतं जुहो-
त्यथेडासंवावद्यति न प्राशिक्षमुपहूय मार्जयन्त ऽएतन्त्रेकमयनम् ॥ १० ॥

(म) अथेदं द्वितीयं सुव स्तीर्णां वेदिर्भवति यामरुद्रयः सान्तप-
नेभ्यस्तुस्यामेव स्तीर्णायां वेदी परिधीश्च शकलांश्चोपनिदधति तथा
सन्दोह्य चरुं श्रपयति तदेव प्रतिवेशामान्यमधिश्रयति श्रपयित्वाऽभिघ्रा-
योद्वास्यानक्ति स्थाल्यामान्यमुद्रासयति सुवं च सुचं च सम्माष्टुथैतथै
सोखमेव चरुमादायोदिति स्थाल्यामान्यमादायोदिति सुवं च सुचं चाडा-
योदिति सुऽइमामेव स्तीर्णां वेदिमभिमृश्य परिधीन्परिधाय यावतः शक-
लान्कामयते तावतोऽभ्यादधात्यथैतथैसोखमेव चरुमासादयति स्थाल्या-
मान्यमासादयति सुवं च सुचं चासादयत्युपविशति होता होतृपदने सुवं
च सुचं चाउदान ऽआह ॥ ११ ॥

‘ आग्निं स्विष्टकृतं यज ’ इति । वपदकृते जुहोति । अथेडामेवावद्यति, न प्राशिक्षम् । उपहूय,
मार्जयन्ते । एतन्त्रेकमयनम् ॥ १० ॥

अथेदं द्वितीयम् । सुव स्तीर्णां वेदिर्भवति—या मरुद्रयः सान्तपनेभ्यः । तस्यामेव स्तीर्णायां वेदी
परिधीश्च शकलांश्चोपनिदधति । तथा सन्दोह्य चरुं श्रपयति तदेव प्रतिवेशामान्यमधिश्रयति । श्रप-
यित्वाऽभिघ्रायोद्वास्यानक्ति स्थाल्यामान्यमुद्रासयति सुवं च सुचं च सम्माष्टु । अथैतं सोखमेव
चरुमादायोदिति । स्थाल्यामान्यमादायोदिति । सुवं च सुचं चादायोदिति । स इमामेव स्तीर्णां वेदि-
मभिमृश्य, परिधीन्परिधाय, यावतः शकलान् कामयते तावतोऽभ्यादधाति । अथैतं सोखमेव चरु-
मासादयति । स्थाल्यामान्यमासादयति । सुवं च सुचं चासादयति । उपविशति होता होतृपदने ।
सुवं च सुचं चाउदान आह ॥ ११ ॥

न हि प्रह्नो साताय्यात् प्राशिक्षमवदावने । उक्तमुपयोगेन निगमयति—एतादिति । ‘ एतत् ’ खलु ‘ एकम-
यन ’ गृहमेवैतस्यानुदानार्थं ॥ १० ॥

अन्यदन्वयन दर्शयति—अथेदमिति । अस्मिन् पक्षेऽपि पूर्वकदेव सुव स्तीर्णां वेदिर्भवतीत्यादेरर्थे ।
एतावत्सु विशेष—श्रपितम् चरुं शकलं चरुणम्, तत्र सार्धेऽपि चरुणम्, तदामेव चरुणम् न भवति, किन्तु
यदा चरुं श्रपयति ‘ एतत् ’ तदामेव ‘ प्रतिवेदा ’ समापनार्थं प्रतिनिश्चितेन निवेशनस्यान प्रविशति, तस्या-
नोपमान्यम्, दक्षिणाप्रामान्यस्यान्वयविशयेदित्यर्थे । उद्वास्यानक्तीति । उद्वास्यात् पूर्वमभिघ्रायं तदुत्तरकाल-
मपि हविरेज्यादित्यर्थे ॥

सोखमेविति । यस्या स्थान्या चरुं श्रपयन्ते, तत्सहितमेव, न पुन पात्रान्तरे धारण कर्तव्यमित्यर्थ । स्थाल्या-

(द्या) अग्रयेऽनुब्रूहीति । (त्या) आग्नेयमाज्यभागश्च सु स्थाल्ये चतु-
 गुज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याथाव्याहाश्रिं यजेति वृषदकृते जुहोति १२
 (त्य) अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्यमाज्यभागश्च सु स्थाल्या ऽएव
 चतुगुज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याथाव्याह सोमं यजेति वृषद-
 कृते जुहोति ॥ १३ ॥

(त्य) अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स ऽवृषदकृते ऽआज्य-
 मुथास्य चरोर्द्विद्वयत्पथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति प्रत्यनत्तयवदानेऽ-
 अतिक्रामत्यतिक्रम्याथाव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति वृषदकृते जुहोति १४

(त्य) अथाहाम्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स ऽवृषदकृते ऽआज्यमुथास्य
 चरोः सकृद्वयत्पथोपरिष्टादाद्विगुज्यस्याभिघारयति न प्रत्यनत्तयवदान-
 मतिक्रामत्यतिक्रम्याथाव्याहाश्रिं स्विष्टकृतं यजेति वृषदकृते जुहोति १५

(त्य) अथेदामेवावद्यति न प्राशिष्टम् । (मु) उपहूय प्राश्नन्ति यावन्तो
 गृह्णा इविरुच्छिष्टाशाः स्युस्तावन्तः प्राश्रीयुऽयो ऽअप्यृत्विजः प्राश्रीयु-

' अग्रयेऽनुब्रूहि ' इति आग्नेयमाज्यभागम् । स स्थाल्ये चतुराज्यस्यावदायातिक्रामति । अति-
 क्रम्याथाव्याह-' अग्निं यज ' इति । वृषदकृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथाह-' सोमायानुब्रूहि ' इति । सौम्यमाज्यभागम् । स स्थाल्या एव चतुराज्यस्यावदायाति-
 क्रामति । अतिक्रम्याथाव्याह-' सोमं यज ' इति । वृषदकृते जुहोति ॥ १३ ॥

अथाह-' मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहि ' इति । स उपस्वृणीत आज्यम् । अथास्य चरोर्द्वि-
 वद्यति । अथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति । प्रत्यनत्तयवदाने अतिक्रामति । अतिक्रम्याथाव्याह-
 ' मरुतो गृहमेधिनो यज ' इति । वृषदकृते जुहोति ॥ १४ ॥

अथाह-' अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ' इति । स उपस्वृणीत आज्यम् । अथास्य चरोः सकृद्व-
 द्यति । अथोपरिष्टाद् द्विगुज्यस्याभिघारयति । न प्रत्यनत्तयवदानम् । अतिक्रामति । अतिक्रम्या-
 थाव्याह-' अग्निं स्विष्टकृतं यज ' इति । वृषदकृते जुहोति ॥ १५ ॥

अथेदामेवावद्यति, न प्राशिष्टम् । उपहूय प्राश्नन्ति । यावन्तो गृह्णा इविरुच्छिष्टाशाः स्युः-
 तावन्तः प्राश्रीयुः-अथो अप्यृत्विजः प्राश्रीयुः । अथो अप्यन्ते ब्राह्मणाः प्राश्रीयुः-यदि बहुरोदनः

माज्यमिति । स्थाल्यसहितमेव च च वेद्यामसाद्य, आज्यस्थाल्यसहितमाज्यमप्यास्तदपेक्षितवर्धः । आज्यमागादिषु
 यदाज्यकार्यं तत् सर्वं स्थाल्याग्राज्यादेव कर्त्तव्यमिति । अथमेव पूर्वसात्पञ्चदस्य पक्षस्य विशेषः, शिष्टं
 समानं पूरणे ॥ ११-१६ ॥

अथेदामेवावद्यतीति । इदोपह्वानानन्तरं यत् प्राशनम्, तत्र विशेषमाह-यावन्त इति । गृहे मवा 'गृह्णाः'

ग्रथो ऽधुप्यन्ये ब्राह्मणाः प्राश्नीयुर्धुदि बहुरोदनः स्यादथैतामुनिरशितां
कुम्भीमपिधाय निदधति पूर्णद्व्याय मातृभिर्वत्सान्त्समुवार्जन्ति तद्दु
पशवो मेधमात्मन्दधते यवाग्नेतांश्च शुत्रिमग्निहोत्रं जुहोति निवान्यां
प्रातर्दुहन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥

(या) अथ प्रातर्दुहे वाऽदुहे वा । यतग्रथा कामयेत् सोऽस्या ऽधुनिर-
शितायै कुम्भ्यै द्वयोपहन्ति पूर्णां दर्वि परापत सुपूर्णां पुनरुपत ।
वृत्रेव विक्रीणावहा ऽदुपमूर्जंश्च शतक्रतविति युथा पुरोऽनुवाक्यैश्च
मुपेत्येवेनमेतस्मै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥

स्यात् । अथैतामुनिरशिता कुम्भीमपिधाय निदधति पूर्णद्वयाय । मातृभिर्वत्सान्त्समुवार्जन्ति । तद्दु
पशवो मेधमात्मन्दधते । यवाग्नेतांश्च शुत्रिमग्निहोत्रं जुहोति । निवान्या प्रातर्दुहन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥
अथ प्रातर्दुहे वाऽदुहे वा-यतग्रथा कामयेत्-सोऽस्या अनिराशितायै कुम्भ्यै द्वयोपहन्ति । “पूर्णां
दर्वि परापत सुपूर्णां पुनरुपत । वृत्रेव विक्रीणावहा इपमूर्जं शतक्रती”-(वा. सं.
३।४९) इति । यथा पुरोऽनुवाक्या-पवमेथा । एतर्पेवेनमेतस्मै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥

यजमानगृहे वर्तमाना पुत्रपौत्रप्रादादिरूपा ‘ यावन्त ’ सन्ति, ‘ तावन्त ’ हविरुच्छ्रयासा ‘ मर्वेयुः
अस्मिन् विवरण ‘ प्राश्नीयु ’-इति, हवि शेष मर्व प्राश्नीयुर्इत्यर्थे । ‘ अयो ’ अपि न ‘ ऋत्विज अपि ’
‘ प्राश्नीयु ’ । ‘ अपि च ’ ‘ अन्ये ’ ‘ ये ब्राह्मणा ’ आगता, तेषां ‘ प्राश्नीयु ’ । ‘ यदि ’ ‘ ओदनः ’ ‘ बहु ’
अधिक ‘ स्यात् ’ तदा अन्येषां प्राशानमित्यर्थे । कुम्भीनिवान विषते-अथैतामिति । नि-शेषेण अशिता निर-
शिता, तद्विरशिता अनिरशिता साम्, शेषसहितमित्यर्थे । तादृशी कुम्भीं पाशान्तरेण अपिधाय, ‘ पूर्णद्वयाय ’
हविषा पूर्णां दर्वीं यस्मिन् कर्मणि, तद् पूर्णदर्वम्, तस्मै पूर्णद्वयाय कर्मणे, तदर्थं श्याययेत् । अस्यां रात्रौ वत्सानां
मातृभिः सह वास विषते-मातृभिरिति । ‘ समवार्जन्ति ’ “ अर्जं गतिस्थानार्जनेषु ”-(या पा. म्वा. प.
२।९४) समष्टान्दुर्भुत्तित्यर्थे । तद्दु पशव इति । ‘ तन् ’ तेन वत्समङ्गलेन पशवोऽपि ‘ मेधम् ’ आत्मनो
साम् ‘ आत्मन् ’ स्वामनि अस्या रात्रौ ‘ दधते ’ धारयन्ति । अग्निहोत्रार्थमपि तस्यां रात्रौ पयो न दोग्धय-
मिति इत्यन्तर विषते-यवाग्नेतामिति । एव यजमानगृहवाचिनां सर्वेषां वत्सानां मातृमवार्जन्प्रयत्नो
प्रातर्दुहवार्यं देव्याया निवान्याया गोर्वित्तस्य बन्धन कर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्याह-निवान्यामिति । स्वय
नष्टवमा अन्यदीपेन कर्त्तव्यं वा गौरुद्भाते सा निवान्या, साम् ‘ प्रात ’ पितृयज्ञार्थं यतो दुहन्ति, अतस्तस्य
वसन्त्य बन्धनं कर्त्तव्यमित्यध्याहृत्य मोजनीत्यम् । अत एव कात्यायन आह-“ मातृभिर्वत्सान्त्समुज्य निवान्या-
वन वत्तानि ” इति (का श्रौ सू. १।१७९) ॥ १६ ॥

पूर्णद्वयात्पन्थ कर्मण काल विषते-अथैति । ‘ प्रात ’-अग्निहोत्रे ‘ दुहे वा अदुहे वा ’ अनयो पशवो
‘ यतग्रथा ’ येन प्रकांश ‘ कामयेन ’ तथैवानुष्ठेयमित्यर्थे । होमाय समन्त्रक हविर्ग्रहण विषते-सोऽस्या इति ।

१ प्राशन्ति दुष्टा । वज्रगणपत्या हविर्पिकृष्टाया ऋत्विगे ब्राह्मणाभ्यान्वे कृत्यन् । का श्रौ सू. ५।१७०।१७१।
२-अग्निहोत्रे स्यात्पि निदधति । का श्रौ सू. १।१७२।३-अनुद्दु वाऽदुता एवाया दर्व्यादत्ते पूर्णां दर्व्याति । का श्रौ सू. ५।१७०।

(कञ्) सु जुहोति । देहि मे उदामि ते नि मे घेहि त्रि ते दधे ॥ निहारं च
हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहेति ॥ १९ ॥

(त्य) अथ मरुद्ग्रथः क्रीडिभ्यः सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति । मरुतो
ह वै क्रीडिनो वृत्रं हनिष्यन्तमिन्द्रमागतं तुप्रश्रितः परिचिक्रीडुर्मह्यन्त-
स्तुयो ऽप्यैतं पाप्मानं द्विषुन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्तमश्रितः प्रिक्रीडन्ते
मह्यन्तस्तुस्मान्मरुद्ग्रथः क्रीडिभ्योऽथातो महाहविष ऽएव तद्यथा महा-
हविषस्तुथो तुस्य ॥ २० ॥

इति चतुर्थप्र० चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥४॥ (५-३) समाप्तोऽयं चतुर्थप्र० ॥

स जुहोति " देहि मे-उदामि ते, नि मे घेहि-त्रि ते दधे । निहारं च हरासि मे-
निहारं निहराणि ते-स्वाहा " (वा. स. ३।५०) इति ॥ १९ ॥

अथ महाहविर्यागः ।

अथ मरुद्ग्रथः क्रीडिभ्यः सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपति । मरुतो ह वै क्रीडिनो वृत्रं हनिष्यन्त
मिन्द्रमागतं सममितः परिचिक्रीडुः मह्यन्तः । तयो एवैतं पाप्मानं द्विषुन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्तम-
श्रितः परिचिक्रीडन्ते मह्यन्तः । तस्मान्मरुद्ग्रथः क्रीडिभ्यः । अथातो महाहविष एव तद् यथा महा-
हविष-स्तुथो तुस्य ॥ २० ॥

उ ' न ' इयात् ' शब्दं कुर्यात्, तदा 'दक्षिणत' उपविष्ट ' ब्राह्मण ' ब्रवीत्, ' जुहोतीति ' अन्वयुं प्रति
' ब्रूयात् ' शब्दं ' शैव ' ' ऐन्दी ' इन्द्राह्वानार्थां वाक् ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रक होम विषये-स जुहोतीति । दर्व्यां गृहोत् हवि " देहि मे " इति मन्त्रेण तंधैव
दर्व्यां आहवनीये जुह्यात् । मन्त्रस्वायम्बुम् । इन्द्रो ब्रवीति-हे यजमान ! त्व ' मे ' महा प्रथम हवि
' देहि ' अहमपि ' ते ' तुभ्यम् इष्ट फल ' उदामि ' नया च ' घे ' मय ' हवि ' ' निधरे ' निरपेन्द हि
द्वियत इति निहारो मूल्यद्रव्यम् ' निहार ' हविषो मूल्यभूतम् फलस्य मूल्यभूत अहमपि तुभ्य फल ' निदधे '
निदधामि, निषच्छामि नितरा धारय, हवि, ' च ' -शब्दभेदार्थे, त्व चेत् प्रथम ' हरासि ' इरे, दया
इत्यर्थ । इत्येतेषांशाङ्गाम्, अनन्तरमेव ' ते ' तुभ्यम् अहमपि ' निहार ' हविषो मूल्यभूत फल ' निहराणि '
नितरां प्रापयामि ' स्वाहा ' इद हवि स्वाहृतमसु इति । एतत् सर्वं कान्थायनेन सूत्रितम्--" प्रातर्जुत्वाऽऽह्वया
वा स्यान्वा दर्व्यां दत्ते पूर्णां दर्वीति, ऋषममाह्वयितवै ब्रूयाद्, स्ने जुहोति, अन्याहरति ब्रह्म जुहुमीत्याह, देहि
मे इति जुहोति " इति (वा. श्रौ. सू. १७७-१८१) ॥ १९ ॥

एतदन्तरकर्तव्यामिष्टि विषये-अथेति । क्रीडन्तीति क्रीडिन एतद्गणविशिष्टेभ्य ' मरुद्ग्रथ ' सप्तसु कपालेभु
सत्कालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थ । क्रीडिन इति मरुता यथायं विशेषणमिति प्रतिपादयति-मरुतो ह वा

अथ पञ्चम प्रपाठके ऋष्यम् ब्राह्मणम् ।

महाहविषा इ वै देवा वृत्रं जघ्नुः । (स्ते) तेनोऽएषु व्यजयन्तु वेपुमेपां
विजितिस्तां तुयो ऽएवेष एतेन पाप्मानं द्विपुन्तं ध्रावृष्यं हन्ति तुयो
एव विजयते तुस्माद्वा ऽएष ऽएतेन यजते ॥ १ ॥

तस्यावृत् । (डु) उपकिरन्त्युत्तरवेदिं गृह्णन्ति पृषदाज्यं मन्यन्त्यग्निं
नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्त्ययैतान्येव
पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ २ ॥

महाहविषा इ वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त वेपुमेपां विजितिः—ताम् । तयो एवैष
एतेन पाप्मानं द्विपुन्तं ध्रावृष्यं हन्ति—तयो एव विजयते । तस्माद् वा एष एतेन यजते ॥ १ ॥

तस्यावृत् । उपकिरन्त्युत्तरवेदिम्, गृह्णन्ति पृषदाज्यम्, मन्यन्त्यग्निम् । नवप्रयाजं भवति, नवा-
नुयाजम्, त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति । अयैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ २ ॥

इत्यादिना । इत्र हन्तुमुक्तमिन्द्रमभितो यस्माद् 'पारिचिक्रीडुः' क्रीडितवन्तः, तस्मादेतेषां 'क्रीडिन' इति नाम
सपन्नम् । इदानीं कृतस्य साकमेधेन हविषा बध्यमाणस्य समीपे महतां क्रीडन प्रतिपाद्यते—तयो एवेत्यादिना ।
तस्मादिन्द्रवयनमानस्य समीपे क्रीडनशालेभ्यो मरुद्भ्यो यागः कर्तव्यः । साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराह्यया
इष्टेरारम्भे प्रतिजानीते—अयार्तं इति । यतोऽनुष्ठानकालः प्राप्तः, अतः प्राप्ताधसरत्वात् महाहविषः प्रयोगोऽधि-
कारिष्यत इत्यर्थः । बर्हणप्रघासतन्त्र तत्रातिदिशति—सद्यदेति । तत्र 'महाहविषः महान्ति बहूनि हवींषि पत्र,
महाहविर्वरुणप्रघासाह्यो यागः, 'तस्य' बध्यमाणस्य महाहविराह्यस्य यागस्य 'यथा' एवमिति सम्बन्धः । तस्य
पूर्वोक्तस्य बर्हणप्रघामस्य हविषो यथाऽनुष्ठानम्, तथैव महाहविषो बध्यमाणस्यापीति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माय्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २-१-२ ॥

अथ तस्य महाहविषः प्रयोगक्रमं विधित्तुः प्राग् " एतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन् "—इत्यादिना यत् साकमेधेनार्तं
फलं प्रतिपादितम्, तत्फलं महाहविष एव साक्षात् साधनत्वमिति प्रतिपादयति—महाहविषा इ वा इत्यादिना ।
महन्वगुणविशिष्ट इन्द्रो देवता यस्मिन् यागे तत्साधनं हविः महाहविः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तस्य प्रयोगमनुकामति—तस्यावृदित्यादिना । आहृच्छन्दः क्रियावाची । उत्तरवेदीनिबन्धनपृषदाज्यग्रह-
णाग्निमन्यनादीनि बर्हणप्रघासवदेवात्रापि कार्याणित्याह—उपकिरन्तीत्यादिना । अत एव सूत्रकृतोक्तम्—" उत्तर-
वेद्यग्निप्रणयनमन्यनपृषदाज्यञ्च बर्हणप्रघामवत् "—(का.श्री. सू. १ । १८८) इति । अयैतान्येवेति । यानि
वैश्वदेवेऽनुकान्तानि आग्नेयादीनि पञ्च सम्भराणि हवींषि 'एतानि एव' अत्रापि कर्तव्यानि मन्तव्येति ॥ २ ॥

स यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । (त्य) अग्निना ह वा ऽएनं तेजसाऽग्नन्त्स तेजोऽग्निर्नाव्ययत तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ युत्सोम्यश्वरुर्भवति । सोमेन ह वाऽएनं यज्ञाऽग्नन्त्सोमराजान एव तस्मात्सोम्यश्वरुर्भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ युत्सावित्रः । (त्रो) द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता द्वेनमघ्नन्त्साम्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ युत्सारस्वतश्वरुर्भवति । वाग्वै सरस्वती वायु हवानुममाद् प्रहर जड्हीति तस्मात्सारस्वतश्वरुर्भवति ॥ ६ ॥

स यदाग्नेयो (१) ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । अग्निना ह वा एनं तेजसाऽग्नन् । स तेजोऽग्निर्नाव्ययत । तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ३ ॥

अथ यत्सोम्यश्वरुर्भवति (२) । सोमेन ह वा एनं राज्ञाऽग्नन् । सोमराजान एव । तस्मात्सोम्यश्वरुर्भवति ॥ ४ ॥

अथ यत्सावित्रो (३) द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूता द्वेनमघ्नन् । तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥

अथ यत्सारस्वतश्वरुर्भवति (४) । वाग्वै सरस्वती । वायु हवानुममाद्- ' प्रहर, जडि ' इति । तस्मात्सारस्वतश्वरुर्भवति ॥ ६ ॥

तत्राग्नेयमन्त्रं स्तौति-स यदिति । एनं तेजसाऽग्निति । पुरा खलु देवा ' अग्निना ' अग्निब्रह्मणेन ' तेजसा ' ' एन ' वृत्रम् ' अग्नन् ' अहितन् ' स ' च तेजोरूप ' अग्नि ' ' च अव्ययत ' व्ययित पीडितो नामवत् । तस्मादाग्नेययोगस्य प्रथम्य युक्तम् ॥ ३ ॥

सोम्य हविरनुय स्तौति-अथ यदिति । सोमराजान एवेति । सोमो राजा येष ते तथेक्ता " राजाह - सन्धिष्यष्ट्व " - (पा सू ५ । ४ । ९१) । इति ष्व-समानान्तो न भवति, तत्पुरुषाधिकारात् । सोमराजै-नाधिष्ठिता देवा, तेनैव ' राजा सोमेन ' ' एन ' वृत्रम् ' अग्नन् ' अहितस्त्रिपर्यं ॥ ४ ॥

सावित्रं हविरनुय स्तौति-अथ यत् सावित्र इति । द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वेति । कारालमङ्गपाया विक्रय । सवितृप्रसूता इति । यत् सविता देवेभ्य प्रेरिता एव देवा. ' एन ' वृत्रम् ' अग्नन् ' तस्मान्ना-विक्रयाग कर्त्तव्ये ॥ ५ ॥

सारस्वतं हविरनुय स्तौति-अथ यत् सारस्वत इति । वायु ह्वेति । वागात्मिका हि सरस्वती सैव खलु वाक् वृत्रं हविरनुयस्त्रिपर्यं ' अनुममाद् ' इष्टा बभूव । अनुमदनप्रकारमाह-हे एन्द्र ! ' प्रहर ' वज्रेण वृत्रं

(त्य) अय इत्यौष्णश्चरुर्भवति । (ती) इयं वै पृथिवी पूषेयुषुं हुवेनं
व्यधाय प्रति प्रददावनुया हुवेनं प्रतिप्रत्तं जघ्रस्तुस्मात्पौष्णश्चरुर्भवति ॥७॥

(त्य) अथैन्द्रामो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । (त्ये) एतेन हुवेन-
मग्रंस्तेजो वा अग्निरिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र एताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्याम-
ग्रन्ब्रह्म वाऽअग्निः क्षत्रमिन्द्रस्तेऽचभे सधृभ्य ब्रह्म च क्षत्रं च सयुजौ कृत्वा
ताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामग्रंस्त्वस्मादैन्द्रामो द्वादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ ८ ॥

अय यत् पौष्णश्चरुर्भवति (५) । इयं वै पृथिवी पूषा, इयं हुवेनं वषाय प्रतिप्रददी । अनया
हुवेनं प्रतिप्रत्तं जघ्रुः । तस्मात् पौष्णश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥

अथैन्द्रामो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति (६) । एतेन हुवेनमग्रन् । तेजो वा अग्निः, इन्द्रियं
वीर्यमिन्द्रः । एताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामग्रन् । ब्रह्म वा अग्निः, क्षत्रमिन्द्रः, ते उभे संरभ्य,
ब्रह्म च क्षत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्यामेनमुभाभ्यां वीर्याभ्यामग्रन् । तस्मादैन्द्रामो द्वादशकपालः
पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

सादय, एतस्तं ' जहि ' मारयेति । जहीति हन्तेर्लोटि मध्यमैकवचने " हन्तेर्जं. "—(पा. सू. १ ।
४ । ३६-) इति जादेशः तस्य " अतिद्वन्द्वाम् "—(पा. सू. ६ । ४ । २२) इति अतिद्वन्वात्
हेर्लुग् न भवति ॥ ६ ॥

पञ्चमं हविरनुय स्तौति—अय यत् पौष्णश्चरुर्भवतीति । इयं वै पृथिवीत्यादि । इयमेव हि पृथिवी
नोषयति भूतजातानीति पूषा, इयमेव खलु ' एन ' इत्रं ' वषाय ' हननाय ' प्रतिप्रददी ' प्रत्यर्पयामास, अतः
' अनयैव ' पृथिव्यां साधनेन ' एनं ' इत्रं देवाः ' प्रतिजन्तुः ' प्रत्येकं हतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते—अथैन्द्राम् इति । एतेन इत्यादि । ' एतेन ' इन्द्रामिदेवताकेन यागेन । इन्द्रामोर्हृत्रहनन-
होत्वमुपपादयति—तेजो वा अग्निरित्यादिना । योऽयम् ' अग्निः ' स दहनसमर्थः । ' तेजः ' यदिदं पुरुषे
प्रविष्टम् ' इन्द्रियम् ' इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रेण दत्तं ' वीर्यम्, ' तदात्मक इन्द्रः; तथा च ' एताभ्याम् उमाभ्याम् '
इन्द्रामिसम्बन्धिन्याम् ' एनं ' इत्रम् देवाः ' अग्रन् ' तस्मादैन्द्रामो यागो युक्त इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति—ब्रह्म वा अग्निरिति । ' अग्निः, ' ' ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिः; ब्राह्मणेन सह प्रचारति-
मुखाद्दुपमत्वात् । ' इन्द्रः, ' ' क्षत्रम् ' क्षत्रियजातिः; प्रजापतेरुभो बाहुभ्यां च सकाशात् क्षत्रियेण सहोत्पत्तेः ।
' ते उभे ' ब्रह्मसूत्रे ' संरभ्य ' अवलम्ब्य ' सयुजौ ' परस्परं सहायभूते ' कृत्वा ' ' ताभ्यामुभाभ्यां ' ब्रह्म-
क्षत्रसम्बन्धिन्यां वीर्याभ्याम् ' एनं ' इत्रम् ' अग्रन् ' ॥ ८ ॥

(त्य) अय माहेन्द्रश्चरुर्भवति । (ती) इन्द्रो वा ऽएष पुण वृत्रस्य
व्यघादथ वृत्रपुं हत्वा अया महाराजो विजिग्यानुऽएवं महेन्द्रोऽभव-
त्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति महान्तसु चैवेनमेतत्सुखं करोति वृत्रस्य
व्यघ्राय तस्माद्देव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥

(त्य) अय वैश्वकर्मण ऽपुककपालः पुरोडाशो भवति । विश्वं वा
ऽएतत्कर्म कृतं सुर्वं जितं देवानामासीत्साकमेधैरीजानानां विजिग्या-
नानां विश्वम्भैतस्यैतत्कर्म कृतं सुर्वं जितं भवति साकमेधैरीजानस्य
विजिग्यानुस्य तस्माद्देश्वकर्मण ऽपुककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

अय माहेन्द्रश्चरुर्भवति (७) । इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात् । अय वृत्रं हत्वा-यया महा-
राजो विजिग्यानः-एवं महेन्द्रोऽभवत् । तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति । महान्तसु चैवेनमेतत् सुखं करोति-
वृत्रस्य वघ्राय । तस्माद्देव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥

अय वैश्वकर्मण एष कपालः पुरोडाशो भवति (८) । विश्वं वा एतन् कर्म कृतम्, सर्वं जितं देवाना-
मासीत् साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानाम् । विश्वम्भैतस्यैतत् कर्म कृतम्, सर्वं जितं भवति-साक-
मेधैरीजानस्य विजिग्यानस्य । तस्माद्देश्वकर्मण एष कपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

सप्तम हविर्विचये-अय माहेन्द्रश्चरुर्भवतीति । (वा. श्रौ. सू. १ । १८७) । महाधामाविन्द्रो महेन्द्र.
“ आन्महत ”- (पा. सू. ६ । ३ । ४६) इत्यात्मन् । महेन्द्रो देवता अल्प माहेन्द्र. “ महेन्द्रादाशो व ”
(पा. सू. ४ । २ । २९) इत्यण् । अत्येन्द्रस्य महत्त्वमुपपादयति-इन्द्रो वा एष इति । इन्द्रमन्त्रं पूर्वं केवल
इन्द्र एवामीत्, स च न ह वा ‘ महेन्द्रोऽभवत् ’ ‘ यथा ’ शशु ‘ विजिग्यान् ’ विजितवान् राजा ‘ महाराज. ’
इत्याण्यण्ये, तद्वत् ‘ विजिग्यान् ’ विजुर्वाञ्जने “ विजराज्या जे ” (पा. सू. १ । १ । १९) इत्याण्यण्येपदम्,
लिट् कान्त्, “ मन् लिटोर्जे ” (पा. सू. ७ । ३ । १७) इत्यन्वामादुत्तरस्य क्तवम् ॥

महान्तसु चैवेनमिति । प्रकारान्तरेण स्तुति । महान्तेन्द्रस्य विशेषणमहान्तमेवेन कृतवान् मन्वीत्यर्थः ।
तस्माद् एवेति । ‘ उ ’-शब्दोऽन्वर्थः । तस्मादपि महाकर्मन्तरगाद्देवोऽरित्यर्थः ॥ ९ ॥

अष्टम हविर्विचये-अय वैश्वकर्मण इति (वा. श्रौ. सू. १ । १८७) । विद्वत् सर्वं जगत् कर्म कार्य
एष्य न विश्वकर्मा देवता अस्यामौ ‘ वैश्वकर्मण ’ । ‘ साऽल्प देवता ’- (पा. सू. ४ । २ । २४)
इत्यणि “ मन् ”- (पा. सू. ६ । ३ । १६७) इति प्रकृतिवद्वा । एतस्य हवियो विश्वकर्मदेवताकत्व प्रश-
सने-विश्वं वा एतदित्यादिना । साकमेधै यामो ‘ ईजानानाम् ’ इत्येवो ‘ विजिग्यानानां ’ इत् विजितवानां
‘ देवानाम् ’ ‘ एतद् ’ ‘ विद्वत् ’ ‘ सत्तन् ’ ‘ कर्म ’ लिट्कत्वोर्वा ‘ क्तवन् ’ अनुष्ठितम्, ‘ जितवन् ’ प्राप्तवत् च
‘ आनीन् ’ । दार्ष्टान्तिके योजयति-विश्वम्भैवेति । ‘ उ ’-शब्दोऽन्वर्थः, शिष्टमुक्तार्थम् ॥ १० ॥

(त्वे) एतेन वै देवाः । (०) यज्ञेनेन्द्र्यां येयुं देवानां प्रजातिर्वा
थ्रीरेतद्भ्रुवुरेताथं इ वै प्रजातिं प्रजायत एताथ् थ्रियं गच्छति थु ऽएवं
विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तुस्माद्वाऽएतेन यजेत ॥ ११ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥५॥ १ ॥ (५।४)

एतेन वै देवा यज्ञेनेन्द्र येयुं देवानां प्रजातिः, या श्रीः—एतद्भ्रुवुः । एतां इ वै प्रजातिं प्रजायते,
एतां थ्रियं गच्छति—य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते । तुस्माद्वा एतेन यजेत ॥ ११ ॥

इति सायणपर्वणि महाहविर्वाणः ।

उपसमाप्तसरायोरीरितफलमागतत्वमस्य निगमपति—एतेन वा इति । येयुं देवानां ' प्रजातिः ' ' श्रीः '
थ इत्येते, ' एतेन ' अनेनेन हि महाहविषा ' यज्ञेन ' ' रष्ट्रा ' स्या प्रजायता थिया थ ' भ्रुवुः ' महदा
ब्रमइन् । यद्वा, ' भ्रु प्रातावाजनेयदी ' (भा. पा. धु. आ. २११) अत्र स्यात्थयेन परस्मैपदी; एतद्भ्रुवुं प्राप्नु-
वित्यर्थः । एतां इ वा इत्यादि, निगदमिदम् ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनसत्तारपञ्चमब्राह्मणमाध्वे
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य षष्ठ्यं ब्राह्मणम् ॥ (२-५-४)

वेदार्थस्य प्रकाशने तस्यो हार्दं निगदयन् । पुमर्थाद्यतुरो देवाश्चिपातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोप्तहस्त कनकहृत्पतुलायुषी स्वर्णगर्भ,
रत्नोन्म्विन् पञ्चसिरीश्रिदशतल्यतायेनुमौवर्गभूमिः ।
रत्नोक्ता ह्रमवाग्निद्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थो,
म्यथ्राणीश्रिश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटय ॥ १ ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभवमजुलः स्वर्णजं वर्णमुद्ययः,
कार्पासीर्भयं ह्यपामिन् गुडहतमजसो राजतं राजपुण्ड्रः ।
आज्योक्त्य प्राज्यजन्मा छत्रणजमवृणः शार्करं चार्कतीजाः,
रत्नाढयो रत्नरूप गिरिमहत् सुरा पात्रनात्मिकुणार्थः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेधर्यैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसायणान्यपुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्वन्दिनसत्तारपञ्चमब्राह्मणमाध्वे द्वितीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । (स्ते) तेनोऽएव व्यजयन्त येयुमेषां
विजितिस्ताम्रय धानुर्वेषां तस्मिन्सद्भाम्नेऽग्रंस्तान्पितृयज्ञेन समैरयन्त
पितरो वै त आसन्-तस्मात् पितृ-
यज्ञो नाम ॥ १ ॥

तद्भसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः । (५) एते ते ये व्यजयन्त शरुद्धेमन्तः
शिशिरस्तु ऽत ते धान्पुनः समैरयन्त ॥ २ ॥

(न्त्वा) अय युद्धेषु ऽएतेन युजते । तद्ग्राह न्वैतस्य तथा कुंचन
घ्नन्तीति देवा ऽअकुर्वाञ्छिति न्वैषु ऽएतत्करोति यमु चैवैभ्यो देवा भाग-
मकल्पयन्तमु चैवैभ्य ऽएषुऽएतद्भागं करोति यातु चैव देवाः समैरयन्त
तातु चैवैतदवति स्वातु चैवैतत्पितृ-
यज्ञेयाः ॥ १ ॥

अथ पितृयज्ञः ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त-येयुमेषां विजितिः-ताम् । अय याने-
षां तस्मिन् सद्भाम्नेऽग्रं, तात् पितृयज्ञेन समैरयन्त । पितरो वै त आसन्-तस्मात् पितृ-
यज्ञो नाम ॥ १ ॥

तद्भसन्तो, ग्रीष्मो, वर्षाः । एते ते-ये व्यजयन्त । शरुद्धेमन्तः शिशिरः । त ए ते-धान्पुनः
समैरयन्त ॥ २ ॥

अय यद्देव एतेन यजते । तद्ग्राह न्वैतस्य तथा कुंचन घ्नन्तीति देवा अकुर्वन् । इति न्वैष
एतत् करोति-यमु चैवैभ्यो देवा भागमकल्पयन् । तमु चैवैभ्य एष एतद्भागं करोति । यातु चैव देवाः

एष किञ्चमिन् वेदा यो वदन्भ्योऽखिल जगत् । निर्गमे, तमह बन्दे विचारार्थमदेश्वरम् ॥

अथ पितृयज्ञः विविधु पितृणामुत्पत्तिमाह-महाहविषा ह वा इत्यादि । येयुमेषां विजितिःएति ।
व्यजयन्तेति सम्बन्धः । अय यानिचादि । ' तस्मिन् ' इत्यासुरसुद्धे ' एषां ' देवता मध्ये ' यन् ' ' एव '
असुरा ' अग्रन् ' अमारयन्, ' तान् ' हतान् देवान् पितृयज्ञाख्येन वश्यभागेन कर्मणा ' समैरयन्त '
समागच्छन्त । ते मृताः पितृदेवता एव अभवन् । पितृयज्ञेय कियमाणत्वात् ' पितृयज्ञ ' इति अन्वयेण सङ्गे-
त्यह-तस्मादिति ॥ १ ॥

तद्भसन्त इत्यादि । ' तत् ' तत्र ' ये ' देवा ' व्यजयन्त ' विजयमेव प्राप्ता, न पुनरसुरेण हता ' ते '
यमुन्तासुरजयत्तमवा ' यन् ' हतवन्त, ' ते ' पितृयज्ञेन ' समैरयन्त ' समागच्छन्, ' ते ' एव शरुद्धेयाख्य
यज्ञेन एवयामनुत्पत्त्यप्रतिपत्तयन्तु सर्पादिहत् " ऋतव पितर " -इति कारिण्यमाणस्तुत्योर्भोदात्तत्वेन ॥ २ ॥

इदानीन्तनात्पितृयज्ञस्यापि टक्कल्लसापन्नवमाह-अय यदिनि । ' अय ' इदानीमपि ' एष ' यजयन्तः

स्यात्रात्मनोऽनुचरणेन हन्यते वा मीयते वा तद् चैवास्त्यैतेन पुनराप्यायते
तस्माद्वा ऽएष ऽएतेन यजते ॥ ३ ॥

सु पितृभ्यः सोमवद्भ्यः । पृदकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति सोमाय वा
पितृमते पद्वा ऽऋतव ऽऋतवः पितरस्तस्मात्पृदकपालो भवति ॥ ४ ॥

सोमाय न तानु चैवेतद्वति । स्वानु चैवेतत् पितृभ्योऽंशं लोकमुपोन्नपति । यद् चैवास्यात्रात्मनोऽनुचरणेन हन्यते वा मीयते वा, तद् चैवास्त्यैतेन पुनराप्यायते । तस्माद्वा एष एतेन यजते ॥ ३ ॥

स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः (१) पृदकपालं पुरोडाशं (१) निर्व्वपति, सोमाय (१) वा पितृमते
१ वा ऋतवः, ऋतवः पितरः—तस्मात् पृदकपालो भवति ॥ ४ ॥

एतेन ' पितृभ्येन ' यजते ' इति ' यत् ' ' तम् ' तस्मात् । ' अह ' ' तु ' ' एव ' इति त्रयो निपाताः ।
' एतस्य ' यजमानस्य सम्बन्धितं ' कर्मण ' ' धन '—इत्योऽप्यंशं, कर्मणि पृद ' न ' एव ' भ्रन्ति ' अस्तु-
रादयो न गायन्ति । तत्र कृतातुकरत्वे हेतुमाह—इति देवा इति । एतय ' देवाः ' पुरा ' अकुर्वन् ' पितृयज्ञादप्ये-
कर्म । ' तु ' इत्योऽप्यंशं । एष यजमानोऽपि स्वयमेव एषपितृयज्ञादप्येकं कर्म करोति । देवैरेव प्रकारेणानुष्ठितम्,
तेनैव प्रकरणेनानुष्ठितम्, न स्वातन्त्र्येण किञ्चित् करोतीत्यर्थः । तदेव द्रव्यदेवतासाम्य प्रतिपादयन्विदुषोति—यसु
चैवेभ्यः शयादिना । ' एभ्यः ' पितृभ्यो ' यम् ' एव पुरोडाशाधानादिरूपम् ' भागं ' ' देवाः ' ' अकल-
यन् ' ' एतद् ' एतर्हि ' एषः ' यजमानोऽपि ' तम् ' एव मागम् ' एभ्यः ' ' करोति ' । तथा देवाः प्रथमस्तुतान्
पितृमात्रं प्रातान् ' यान् ' एव ' समीरयन्त ' समागच्छन्, ' तान् ' एव पितृत्वं प्रातान् देवान् ' एतद् ' यज-
मानः ' भवति ' हविषा तर्पयति । अवनिरुद्रत्वर्थः (धा. पा. म्वा. प. १०१) । तेन च पितृदेवतातर्पणेन
' स्वान् ' स्वर्गायनेव ' पितृन् ' पितृपितामहाद्यान् ' श्रेयासन् ' प्रशस्त्यतमं ' लोकम् ' ' उपोन्नपति ' उप-
प्राययति अविच ' अत्र ' अस्मिन् कर्मणि ' अस्य यजमानस्य ' आत्मनः ' तस्य ' अनुचरणेन ' अनुगमनेन
च यदेव प्राणिजात ' हन्यते ' ' मीयते ' ताडयते । यद्वा ' मीयते ' ' मीद् ' हिंसायाम्—इति घटुः (धा.
पा. दि. २. ३१) । ' एतेन ' पितृभ्येन अस्य तदेव पुनराप्यायते, पुनः प्रशंसं भवतीति । तस्मादिति १
पितृयज्ञस्य विधिः । यस्मात् उदीरितकलेहेत् पितृयज्ञः, तस्मादेनेन यद्व्यनित्यर्थः । ' यजते '—इति यजम-
नकारो न वर्तमानोपदेशः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—स पितृभ्य इति । सोम एषामस्तानि सोमवन्तः इतसोमयागाः । एतद्विशेषयाग-
विशिष्टेभ्यः ' पितृभ्यः ' षट्सु कपालेषु सरहण ' पुरोडाशं ' ' स ' यजमानः निर्व्वपित् । देवताधिक्यमाह—
सोमाय वेति । सोमाय पितृमते वा निर्वायः कर्तव्यः । सदुक्त काल्यायनेनापि—' पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्क-
पालः, सोमाय वा पितृमते—' (का. श्रौ. सू. १ अ. १९७—१९८) इति । इमे देवताविकल्पमाधला-
यनोऽप्याह स्म—' पितरः सोमवन्तः सोमो वा पितृमान्—' इति (आ. श्रौ. सू. २ । १९—२१) । कपाल-
सङ्ख्यां प्रशंसति—षड्वा इति । ऋतवः पितर इति । शरद्धेमन्तशिशिराः, न एते यत् पुनः समरेपन्तेत्याद्यातत्वात्
तात् पितृणामृत्वादात्म्यम् । यद्वा ' यस्मिन् वा कतौ पुरुषः प्रमीयते, सोऽस्यासुभिर्लोकै भवति—' इति श्रुत्य-
स्यन्तरेण प्रसिद्धः (तै. ब्रा. १ । १ । ८ । ३) वसन्तापुलात्मकाः पितरः ॥ ४ ॥

१—' यद्वा विधत्ते विद् ' हिंसायाम् ' इति क. । २—' पितृयज्ञेन ' इत्यण्यम् (का. श्रौ. सू. ५ । ११० । १—अनुचरते
मविदेः ' इति क. ।

(८) अथ पितृभ्यो बर्हिपद्भ्यः । (द्रथोऽन्वा) अन्वाहार्यपचने घानाः कुर्वन्ति ततोऽर्थाः पिपिपन्त्यर्थाः ऽडृत्येव घाना ऽअपिष्टा भवन्ति ता घानाः पितृभ्यो बर्हिपद्भ्यः ॥ ५ ॥

(द्रथोऽ) अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः । (भ्यो) निवान्यायै दुग्धे सकृदुपमयितु ऽएकशलाक्या मन्यो भवति सकृद् द्वेव पराश्वः पितुर-स्तुस्मात्सकृदुपमयितो भवत्येतानि हवींषि भवन्ति ॥६॥ [श० १३००]

अथ पितृभ्यो बर्हिपद्भ्यः (२) अन्वाहार्यपचने घानाः कुर्वन्ति । ततोऽर्थाः पिपिपन्ति, अथ इत्येव घाना अपिष्टा भवन्ति । ता घानाः (२) पितृभ्यो बर्हिपद्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः (३) निवान्यायै दुग्धे सकृदुपमयित एकशलाक्या मन्यो (३) भवति । सकृद् द्वेव । पराश्वः पितुरः । तस्मात् सकृदुपमयितो भवति । एतानि हवींषि भवन्ति ॥६॥

द्वितीय हविर्विनये—अथ पितृभ्यो बर्हिपद्भ्य इति । बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिपदोऽङ्गनसोमयागा, केवक-हविर्गन्तयाजिन पितरः । पृषोदरादित्वान् वर्णलोरे (पा सू ६ ३. १०९) । एतद्गुणविशिष्टेभ्यः पितृभ्यो घानारोष हवि कर्त्तव्यमिति शेषे । तत्करणप्रकारमाह—अन्वाहार्यपचन इति । सृष्टयवतण्डुला घाना, तदर्थं दक्षिणाग्नौ मर्जनस्यात्मविश्रिय, तत्र तत्तण्डुलानोप्य मर्जनं कुर्यादित्यर्थः । ततो मर्जनानन्तरं ता घाना द्वेषा विभज्य, अग्नीं प्रहवित्वान् समन्वय ' पिपिपन्ति ' चूर्णयन्ति । ' पिष्ट्व सङ्गते " — (पा पा ६ प १९) इति घानु । ' अर्था इत्यव ' एवमागारा अर्था ' घाना ' ' अपिष्टा ' पेषण-रहिता अविष्टना भवन्ति । ' ता ' अपिष्टा घाना ' पितृभ्यो बर्हिपद्भ्य ' देवा ॥ ५ ॥

अथ तृतीय याग विधत्ते—अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्य इति । आपानमस्वामावेव येताम्यमावात् केवल-मौमानमाग्निनेवास्वायमाना पितरोऽग्निष्वात्ता । एतद्गुणविशिष्टेभ्य पितृभ्यः । ' निवान्यायै ' स्वय नष्ट-वत्सा अन्यदीपेन ' वक्तेन दुग्धमाणा गी ' निवान्या । षण्णर्थे चतुर्थी । तस्या पयसि प्रक्षिप्तो मयितो घानाचूर्ण ' एकशलाक्या ' एवा चात्तो शलाका च, " पूर्वकारिकमर्थ० " (पा सू, २. १. ४९ ।) इत्यादिना समान । एकैव शलाक्या ' सकृद् ' एकवारम् ' उपमयित ' आलोडिको हवि ' मन्यो भवति ' इत्यर्थः । उपमयनम् सृष्टव्यं प्रयामति—सकृद् द्वेवेति । एकवारमेव हि अप्यवृत्तत्वाद् गार्हपत्या-पदेसादुत्थाय अन्वाहार्यपचनत्वाद्दूरोचत्प्रदेशे मध्यमुपमभाति । पराश्व इति । परागता अपुनराष्टा सन्त पितरो भवन्ति, अतस्तेषां सृष्टव्यमसाधारणमर्भ इति तद्वति सस्कारण्यापि सृष्टव्यमुचिनमिति भावः । विहितानि ग्रीणि हवींषि सम्भूय निगमयति—एतानीति ॥ ६ ॥

१-पितृभ्यो बर्हिपद्भ्यो घाना । का धो सू ५।१९०। २-अभियुत्सार्द्धं तिगु निवान्या दुग्धे सकृदुपमयित एकशलाक्या मन्वा । अथएव भवत्य ततोऽर्थाः पिपिपन्ति इति । का धो. सू ५।२०८-२०७। ३-पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्वा । का धो सू ५।१९००। ५४०

न्युपदधाति तद्यदेतां दक्षिणां दिशथं सुचन्तऽएषा हि द्विविपृणां तुस्मा-
देतां दक्षिणां दिशथं सचन्ते ॥ ९ ॥

(न्येऽथ) अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनम् । चतुःशक्तिं वेदिं करोत्यवान्तर-
दिशोऽनु सक्तीः करोति चतस्रो वा ऽभवान्तरदिशोऽवान्तरदिशो वै
पितरस्तुस्मादवान्तरदिशोऽनु सक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्येऽग्निं समादधाति । पुरस्ताद्दे देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानभ्युपावृत्ता-
स्तुस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन्नुहोति सर्वतः पितरोऽवान्तरदिशो वै पितरः
सर्वत ऽइव हीमा अवान्तरदिशस्तुस्मान्मध्येऽग्निं समादधाति ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं चतुःशक्तिं वेदिं करोति । अवान्तरदिशोऽनु सक्तीः करोति । चतस्रो
वा अवान्तरदिशः । अवान्तरदिशो वै पितरः । तस्मादवान्तरदिशोऽनु सक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्येऽग्निं समादधाति । पुरस्ताद्दे देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानभ्युपावृत्ताः । तस्मात्तेभ्यः प्राङ्
तिष्ठन् उहोति । सर्वतः पितरः । अवान्तरदिशो वै पितरः । सर्वत इव हीमा अवान्तरदिशः ।
तस्मान्मध्येऽग्निं समादधाति ॥ ११ ॥

यद्कृपात्म्य पुरोडाशस्य गार्हपत्यदक्षिणायां श्रयण विधाय स्तौति—दक्षिणाद्दे गार्हपत्यस्वेत्यादिना । तद्
पदेतामिति । ' तन् ' तत्र पितृपञ्चसम्बन्धित्वेनातुष्टेयपदार्थेऽ ' यद् ' यस्मात् कारणात् ' एतां दक्षिणां दिश
सचन्ते ' ऋत्विग्यजमाना समवयन्ति । " पञ्च समवाये " (धा. पा. म्वा. उ. १०२२) इति धातुः । एषा
हीति । ' हि '—शब्दो दक्षिणस्या दिश इह श्रुत्यन्तप्रसिद्ध पितृसम्बन्धं योतयति । तथाच तैत्तिरीयकम्
" देवमनुष्या दिशो व्यमजन्त, प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः " इति (तै. स. १।१।१।१।१) ॥ ९ ॥

पित्र्याया वेदेर्निर्माण विधत्ते—अथ दक्षिणेनेति । चतुःशक्तिमिति । चतस्र सक्त्वा कोणा यस्या सप्त
तयोक्ता । तासां चतुःसक्तीनामांश्रयायवान्तरदिक्सम्बन्धं विधत्ते—अवान्तरदिशोऽनु इति । लक्षणे जनो
कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा. सू. १।४।८४) " कर्मप्रवचनीययुक्ते "—(पा. सू. २।३।८) इति द्वितीया ।
अवान्तरदिक्कथं सक्तीं कुर्यादित्यर्थः । सक्तीनां चतुष्टयमुपावृत्तयति—चतस्रो वा इति । पितृणामवान्तर-
दिक्त्यता श्रुत्यन्तप्रसिद्धया अवगन्तव्या ॥ १० ॥

अथाग्निस्थापन विधत्ते—तन्मध्ये इति । दक्षिणाग्निमाह्वय तस्या वेदेर्देव्ये स्थापयेदित्यर्थः । तथा च कात्या-
यन—"अवान्तरदिक्शक्तिमादान्ते, दक्षिणाग्निं मध्येऽस्या करोति"—(का. श्रौ. सू. २०९।२।१०) इति एतन्मध्ये
स्थापनमुपपादयति—पुरस्ताद्वा इत्यादि । ' पुरस्ताद् ' पूर्वस्यां दिशि आहवनीयसमीपे ' प्रत्यञ्च ' प्रत्यङ्मुखा-
सन्तो देवा ' मनुष्यान् ' ऋत्विग्यजमानान् ' अग्निं लक्ष्य ' उपावृत्ता ' उपगता भवन्ति ' तस्मात् ' कार-
णात् ' तेभ्य ' देवेभ्य ' प्राङ् ' मुख ' तिष्ठन् ' अन्वयुं उहोति । पितरस्तु सर्वतो व्याख्यावस्थिता । तेषां

१-दक्षिणाद्दे कृपात्पदानम् । धानापर्यवे दक्षिणाग्नी । का. श्रौ. सू. १।२।१।२०-२१ २-दक्षिणेन दक्षिणाग्निं पतित्वा-
मुत्तरदिक् तन्मध्ये वेदिं करोत्यवतिष्ठति दक्षिणाग्नात्ते । का. श्रौ. सू. १।३।१ ।

स तु त एव श्रावस्तम्बयजुर्हरति । स्तम्बयजुर्हत्वाऽभ्युत्यंवाग्ने परिगृह्णात्य-
थेत्युति पृथ्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखति हरति युद्धाय भवति स
तुयेवात्तरण परिग्रहेण परिगृह्णात्युत्तरण परिग्रहेण परिगृह्य प्रतिमृज्याद्
श्रोक्षणीगुसादयेत्यासादयन्ति श्रोक्षणीरिचुं बर्हिुरुपसादयन्ति सुचः मुम्मा-
ष्ट्याङ्ग्येनाडिति मु यज्ञोपवीती भूत्याऽङ्ग्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥

स तत्र एव श्रावस्तम्बयजुर्हरति । स्तम्बयजुर्हत्वा-अभ्युत्यंवाग्ने परिगृह्णाति, अयेति, अयेति-
पृथ्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखति । हरति-पठाय भवति । स तुयेवात्तरण परिग्रहेण परिगृह्णाति ।
उत्तरण परिग्रहेण परिगृह्य, प्रतिमृज्याद्- ' श्रोक्षणीगुसादय ' इति । आसादयन्ति श्रोक्षणीः । इच्यं
बर्हिुरुपसादयन्ति । सुचः मम्माष्टि । आङ्ग्येनाडिति । स यज्ञोपवीती भूत्याऽङ्ग्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥

सर्वेदोमुग्वन्तुवरादयति-मर्तिः विदर इति । अत्रान्तरदिगा व्यापित्वेन तत्राणां त्रिगुणमपि व्यापित्वान् ।
प्राथ्याद्यन्तनदिदुमुपर्वं दृष्टानिमिति सर्वत्र पर्याय इवनायं मध्येऽग्रे । स्यादन्तमिति निगमनवाक्यस्यार्थः ॥ ११ ॥

स तत्र पुनत्यादि । अस्मिन् च त्रिगुणत्वे दक्षिणा दिग् प्राची जाता, तत्रः प्राक्पश्चीत्यौ तु दक्षिणोत्तरदिशौ
सम्पन्ने; तत्र काममागोऽन्यथा प्राची दिक् उत्तरा, दक्षिणमागावप्यथा प्राची दिक् दक्षिणा; तथाच प्रकृतौ
उदीच्यां दिशि क्रियमाणं स्तम्बयजुर्हरणमत्र प्राथ्यां सम्पन्नं । अयमर्थः, -तस्या वेदेः मन्त्राणादेव सौप्त्ययुः
प्राक् प्राथ्यां दिशि स्तम्बयजुर्हरेत् । तस्या वेदेः परिग्रहमभिनयेन दर्शयति-अभ्युत्यंवाग्ने इति । ' अग्ने ' प्रथमम्
' इत्येव ' एवमेव पश्चाद्भागो दक्षिणादर्शो रेषवा परिगृहीयात् । ' अय ' अन्तरम् ' इति ' एवम् उच्यतेः
प्रागापवर्गं परिगृहीयात् । एवं पुनमाद् दक्षिणापवर्गं परिगृहीयात् । अत्र प्राचीत्युदीचीप्राचीत्यनेन क्रमेण
पूर्वोत्तरायां दक्षिणाप्राचीत्युदन्तिसौ भवन्ति । तामु दिक्षु परिग्रहण प्रकृतौ व्याख्यातम् (सा. प. कां. १. ४. ८-२१)
सूत्रित्वेन काल्यायनेन- " पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चात्तरणम् " इति (का. श्रौ. सू. २। ११७) ॥

लेखनादीनि यानि वेदिमन्त्रधीनि कर्माणि, एतानि सर्वाणि अगापि तथैव कर्तव्यानि इत्यभिप्रेत्य भिद्व-
दनुक्रामति-लिखति हरति यद्वायमित्यादिनां । ' यद् ' ' हाय ' हरणीय भवति, तद् हरन् इति सम्पन्नः ।
स तथैवेति । येन प्रकारेण शूलेपरिग्रहः कृतः, तेनैव प्रकारेणोत्तर परिग्रहं कुर्यात् ।

तद् " पशु यज्ञे " - (पा. सू. ३. ३. ४७) इति परिग्रहार्थं प्रत्येकविधिये यथा मन्त्रित्वम्, कथमन्-
शूले-पूर्वपरिग्रहेणेति, उत्तरपरिग्रहेणेति च रूपमिद्विः । नैपटोः, - " व्यत्ययो बहुत्वम् " - (पा. सू. ३. १. ८९)
इति " प्रह-वृ-वृ-नि-धि-गामश्च " (पा. सू. ३. ३. ९८) इत्यन् भवति ।

प्रतिमृज्येति । " पुग कृग्व्य " इति प्रकृतौ षट्ठुना ननेन तद् कृतवर्धयः । प्रकृतिकदेव ' श्रोक्षणीगुसा-
दय- " इति द्वैतमश्रीप्रप्रेषितायंमुद्रालबह-श्रोक्षणीगुप्यादिना । स यज्ञोपवीतीति । एतान् कर्म प्राचीना-
वीदिनेगण्ड्युना कर्तव्यम्; ' सः ' अच्ययुः इदानीं ' यज्ञोपवीती ' ' भूत्या ' प्रकृतिकदेव ' आङ्ग्यानि '
गृहीयात् ॥ १२ ॥

तदाहुः । (द्वि) द्विरुपभृति गृहीयाद्वौ ह्यत्रानुपाजौ भवत इति तद्व-
ष्टावेव कृत्व उपभृति गृहीयाद्येद्यजस्य विधाया अयानीति तस्मादष्टा-
वेव कृत्व ऽउपभृति गृहीयाद्वाज्यानि गृहीत्वा स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरुध्वरुंरादत्ते । स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षत्यथ वेदिमुयास्मै वहिः प्रय-
च्छन्ति तत्पुस्तान्द्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विष्टुं प्रन्थिद्यु
प्रस्तरं गृह्णाति सकृद् ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

तदाहुः—द्विरुपभृति गृहीयात् । द्वौ ह्यत्रानुपाजौ भवत इति । तद्वष्टावेव कृत्व उपाभृति गृही-
यात् । नेघ्नस्य विधाया अयानीति तस्मादष्टावेव कृत्व उपभृति गृहीयात् । आज्यानि गृहीत्वा
स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरुध्वरुंरादत्ते । स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षति । अथ वेदिम् । अयास्मै वहिः प्रयच्छन्ति । तद्
पुस्तान्द्रन्थ्यासादयति । तत् प्रोक्ष्य, उपनिनीय, विष्टुं प्रन्थिम् । न प्रस्तरं गृह्णाति । सकृद्
ह्येव पराञ्चः पितरः । तस्मान्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

तद्वैश्वदेविप्रहणे केषाञ्चिन्मनुष्यस्यति—तदाहुरिति । ' द्वौ क्षत्र '—इति तत्र कारणाभिधानम् । ' अत्र '
सकृद् पितृवज्ञे ' हि ' यस्माद् ' द्वौ ' एव ' अनुपाजौ ' प्रयाजानुपाजानामेपि वहिष्ठुत्वं विधास्यमानत्वाद्
प्रथमस्यानुपाजस्य वहिष्ठोऽननुष्ठाने सति द्वावेदानुपाजौ ' मबल ', अतन्तदर्थं ' द्विरुपभृति गृहीयात् ' ।
ननु प्रयाजेषु समानयनार्थमपि प्रहानुमान्येन भवितव्यमिति चेत्, न, प्रयाजेष्वपि वहिष्ठुत्वं चतुर्थपागस्य
प्रतिषेधेन तद्व्युक्तस्य समानयनस्याप्यभावात् । अत एवोक्तं संहृता—“ अस्मानयनं वा वहिं सयोमात् ”
(का श्रौ सू. ५ । २२४)—इति । इदानीं पश्चान्तरमाह—तद्वष्टावेवेति । प्रकृतिवद् अष्टकत्वं एव
' उपभृति गृहीयात् ' । गृह्णतोऽभिप्रायमाह—नेदिति । यज्ञसम्बन्धिन्या विधाया विधा प्रकारं सन्ध,
तस्मान् ' न एव अयानि ' गच्छन्ति ' इति ' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । आज्यप्रहणानन्तरमिध्मप्रोक्षणादिदम-
स्तत्पर्यो पुन प्राचीनावीतित्वञ्च विधत्ते—आज्यानि गृहीत्वैति ॥ १३ ॥

इध्मप्रोक्षणादिकं प्रकृतिवदेव कर्तव्यमित्यनुकामति—प्रोक्षणीरुध्वादिना । अयास्मा इति । ' अथ ' वेदि-
प्रोक्षणानन्तरम् ' अस्मै ' अन्वर्थे ' वहिं प्रयच्छन्ति ' आदाय अन्वर्थुं हन्ते परिकर्मिणो द्युरित्यर्थः । तत्पु-
स्तान्द्रन्थ्यासादयति । ' तद् ' वहिं ' पुस्तान्द्रन्थि ' पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्यामध्वरुंरासादये-
दित्यर्थः । तद् प्रकृतिवदेव प्रोक्षणीशेषम् ' उपनीय ' वहिश्च सन्नहस्य, प्रन्थि विष्टुं, तत् सक्तायात् प्रस्तर-
मुष्टिं वृषद् न गृहीयात् । तत्र कारणमाह—सकृद् ह्येवेति । वहिश्च सकाशात् प्रस्तरस्य वृषकरणे वहिश्च
सकृच्च व्याहन्येत, न, चैतन् पितृवज्ञे युक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

१- ' मेव ' इति का० । २- पाठान्ये वहिं । का श्रौ सू. ५।२।१५ । ३- विष्टुं इत्येव वाग्रे गृहीयात् । का श्रौ सू. ५।२।१६ ।
युं सन्नहन्येत । वाङ्मन्ये ।

(त्यु) अय सप्तद्वन्द्वमनुविबुधस्य । (स्या) अपसलवि त्रिः परित्स्व-
णन्पुञ्जेति सोऽपसलवि त्रिः परिस्वीर्यं यावत्प्रस्तरभाजनं यावत्परिशिन-
ष्टय्य पुनः प्रसलवि त्रिः पुञ्जेति तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः पुञ्जेति तद्वा-
नेवामूंघ्र्यान्पितृन्ववागात्रेभ्य एवैतत्पुनरपोदेतीमथं स्वं लोकमभि
तस्मात्पुनः प्रसलवि त्रिः पुञ्जेति ॥ १५ ॥

सु दक्षिणैव परिधीन्परिदधाति । दक्षिणा प्रस्तरं स्तृणाति नान्तर्द-
धाति विधृती सकृद्दु ह्येव पराश्वः पितरस्तुस्यान्तर्दधाति विधृती ॥ १६ ॥

स तत्र जुहुमासादपति । (त्यु) अय पूर्वामुपभृतमुप ध्रुवामय पुरोडाश-
मय घाना ऽअय मन्यमासाद्य हवींषि संमृशति ॥ १७ ॥

अय सप्तद्वन्द्वमनुविबुधस्य, अपसलवि त्रिः परित्स्वणन् पुञ्जेति । सोऽपसलवि त्रिः परिस्वीर्यं
यावत् प्रस्तरभाजनं यावत् परिशिनष्टि । अय पुनः प्रसलवि त्रिः पुञ्जेति । तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः
पुञ्जेति । तद् वा नेवामूंघ्र्यान् पितृन्ववागात्रेभ्य एवैतत् पुनरपोदेति-इदं स्वं लोकमभि ।
तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः पुञ्जेति ॥ १५ ॥

स दक्षिणैव परिधीन् परिदधाति । दक्षिणा प्रस्तरं स्तृणाति । नान्तर्दधाति विधृती । सकृद्दु ह्येव
पराश्वः पितरः । तस्मान्तान्तर्दधाति विधृती ॥ १६ ॥

स तत्र जुहुमासादपति । अय पूर्वामुपभृतम्, अय ध्रुवाम्, अय पुरोडाशम्, अय घाना, अय
मन्यमासाद्य हवींषि संमृशति ॥ १७ ॥

बाह्विः स्तरणप्रकारमाह-अय सप्तद्वन्द्वमिति । सप्तद्वन्द्वेनेति सप्तद्वन्द्वं रजः । 'अपसलवि' अपसल-
णम्, अत्रि परितो वेदां 'त्रिः परित्स्वणन्' पुञ्जेतिपर्यः । एव परितः स्तरणानन्तरं 'यान्' बाह्विः 'प्रस्तर-
भाजनं' प्रस्तरस्य योष्यं पर्याप्तं भवति, 'तावत्' 'परिशिनष्टि' अत्रशेषयेत् । अय पुनरित्यादि ।
'अय' अपसलविपरित्स्वणानन्तरम् 'पुनः' 'प्रसलवि' प्रदक्षिणं 'त्रिः पुञ्जेति' । अत एव सूत्रलोकात्-
'बाह्विः-विबुधस्य द्वादशानामे गृह्णित्वा त्रित्स्वणन्त्रिः पुञ्जेति, प्रस्तरमात्रं विदुः तत्रत् प्रतिपुञ्जेति'-इति
(का. ओ. सू. १।२।१९-२।७) ।

एतत् प्रतिपुञ्जमनमनुय सतीति-तद्यानेवेति । 'तत्' तत्र स्तरणसमये त्रित्स्वदक्षिणमनेन 'यान्'
इव 'यान्' विप्रकर्षेण त्रित्स्वलोकेऽवस्थितान् परिधान् " त्रित्स्वः सोमब्रह्मः "-इत्यादिना हविर्देव-
तात्त्वेन प्राग्दर्शितान् 'अन्ववागात्' अनुप्राप्तेन 'एतत्' एतेन पुनरिति प्रदक्षिणकृतनेन 'तेभ्य एव'
पितृभ्यः सकाशात् 'पुनः' 'अपोदेति' अयगर्जति, 'स्वं' स्वकीयम् 'इमे लोकम्' 'अभि' प्राप्नुम् ।
तस्मादिति, प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १५ ॥

स दक्षिणैव परिधीनिति । 'सः' स्वयं 'दक्षिणा' दक्षिणापत् 'एव' 'परिधीन्' परिरम्भम् ।
ततः पश्चात् पुरस्त्वेष तत्र दक्षिणासौ परिधीन्, उत्तरप्रागात् प्रस्तरं, सर्वमपरोक्षितं बाह्विष दक्षिणात् लृणी-
यात् । प्रकृतितः प्रसल विधृष्यन्तर्धानं निवेधति-नान्तर्दधातीति । अन्तर्दधति हि प्रस्तरबाह्विषी विभज्येयात्वात् ।
तथा च सकृद्व ह्येतेष्वभिप्रेत्याह-सकृद्दु ह्येवेति ॥ १६ ॥

तस्मिन् प्रस्तरं जुहुमासादादस्य प्रकारविशेषं विधत्ते-स तत्रेति । प्रस्तरत्वोपरि पश्चात्पुनो मयं

ते सर्वेऽप्यु यज्ञोपवीतिनो भूत्वा । (त्वे) इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा न
पश्चात्परीतः पुनस्तादमीत् ॥ १८ ॥

(त्वे) तेनोपांशु चरन्ति । तिर इव वै पितरस्तिर इवैतद्युपांशु
तस्माद्युपांशु चरन्ति ॥ १९ ॥

परिवृते चरन्ति । तिर इव वै पितरस्तिर इवैतद्यत्परिवृतं तस्मात्परि-
वृते चरन्ति ॥ २० ॥

(न्यु) अथेध्ममभ्यादुषदाह । (हा) अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति स
एकामेव होता सामिधेर्ना विगन्वाह सकृद्दु ह्येव पराश्वः पितरस्तस्मा-
देकाप्यं होता सामिधेर्ना विगन्वाह ॥ २१ ॥

ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा, इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात् परीतः । पुनस्तादमीत् ॥ १८ ॥
तेनोपांशु चरन्ति । तिर इव वै पितरः । तिर इवैतद्-युपांशु । तस्माद्युपांशु चरन्ति ॥ १९ ॥
परिवृते चरन्ति । तिर इव वै पितरः । तिर इवैतद्-परिवृतम् । तस्मात् परिवृते चरन्ति ॥ २० ॥
अथेध्ममभ्यादुषदाह- 'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि' इति । स एकामेव होता सामिधेर्ना
विरन्वाह । सकृद्दु ह्येव पराश्वः पितरः । तस्मादेकां होता सामिधेर्ना विरन्वाह ॥ २१ ॥

' ब्रूम् ' आसाय, तत्र पूर्वभागे ' उपसृणम् ' , तत्र पुनस्तान् ' भुवान् ' अन्ततो ' हवीषि ' ' संवृशति ' ।
इत्यनेन कनेणामादपनासादितत्-विशामभिरसंत कुर्मादित्येयं ॥ १७ ॥

ते सर्वे एवैति । न केवलमध्वर्युदेव, अद्विग्नयजमाना मर्ष एव तं अग्निन् समये ' यज्ञोपवीतिन ' ।
मवेयु ' इत्यात् ' इयमिन्यदर्शने, अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानौ आहवनीयस्य पुरतो गत्वा, अप्रदक्षिण प
तिवृषद्वेदे पश्चारेण ' परंत ' पणकामत इत्यर्थे । आग्नीष्टुत तस्या वेदे ' पुनस्तान् ' पूर्वदेशे गे ष्य
तत्र हि सान्धयजुर्वरण कृतम् ॥ १८ ॥

पितृयज्ञेनोपांशुप्रचरण विधये-तेनोपांशु चरन्तीति । तिर इव वा इति । तिरौहिता एव पितरोऽभवन्,
तेन्य ' यद् ' ' उपांशु ' वरणम्, ' तन् ' अपि ' तिर ' तिरौहितमेव भवति तथा सन्तर्हनापितृदिशो-
पांशुप्रचरण युक्तमिति भाव ॥ १९ ॥

पितृयज्ञेनोपांशुप्रचरण विधये स्तौति-परिवृत इति । ' गच्छते ' परवेष्टिते म्पाने, निद्रमन्यन् ॥ २० ॥
स एकामेवेति । ' स ' होता ' अग्नये समिध्यमानाय ' इति अन्वयुणा प्रेषित सन् ' एकामेव '
' सामिधेर्ना ' ' वि ' भूवान् । न तु प्रदक्षिणन् "प्र वो वावा" इत्याद्या सामिधेन्य पश्चदश (ऋ. स. ३.
२७ (—१९)) तत्र सामिधेन्येकत्वं कारणतः-सकृद्दु द्वेवेति ॥ २१ ॥

१-यन्मर २-एव ३-हवीषि ४-यन् । का० शी० सू० ५ । २११ । १-सामिधेन्येनैवैव-यजमानाया अहवनीयादिति सर्व्व ।
पश्चदशेना ब्रह्मयजमानो पुनस्तादमीत् । का० शी० सू० ५ । २०० । २११ । २-पितृयज्ञेनापि-युक्तम् । पूर्व्वेनहवताय प्रणत
पश्चदशेनैव । का० शी० सू० ५ । ११०-१११ ।

सोऽन्वाह । (हो) उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशुशुशत आवह पितृन्हविषेऽभुत्तवऽइत्यथामिमावह सोममावह पितृन्सोमवत आवह पितृन्वाहिपद आवह पितृन्मिष्वान्तानावह देवा ३ ऽआज्यपां ऽआवहामिहोत्रायावह स्वं महिमानमावहेत्यावाहोपविशति ॥ २२ ॥

(त्य) अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञो वा अयं नेद्वेतारं पितृषु दधानीति तस्मान्न होतारं प्रवृणीते सीद होतडित्येवाहोपविशति होता होतृपदन ऽउपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽप्यर्घ्यः सुचावाडाय प्रत्यङ्ङितिकामत्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति सोऽपवर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्यजति प्रजा

सोऽन्वाह—“ उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशुशुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे ”—इति (वा. सं. १५१०) । अयं—‘ अग्निमावह, सोममावह, पितृन् सोमवत आवह, पितृन् वाहिपद आवह, पितृन्मिष्वान्तानावह, देवान् ३ आज्यपान् ३ आवह, अग्नि होत्रायावह, स्वं महिमानमावह—इत्यावाहोपविशति ॥ २२ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञो वा अयम्, नेद्वेतारि पितृषु दधानीति । तस्मान्न होतारं प्रवृणीते । ‘ सीद होतः ’—इत्येवाह । उपविशति होता होतृपदने । उपविश्य प्रसौति ।

अनुवक्तव्या तामेकां सामिधेनीं दर्शयति—सोऽन्वाहेति । ‘ सः ’ होता “ उशन्तस्त्वा—” ‘ इति ’ एतां सामिधेनीं विः अनुवृत्वात् । अस्यावयवः—हे अग्ने ! ‘ उशन्तः ’ कामयमानाः कथं त्वा ‘ निधीमहि ’ वेद्यां स्थापयामः । तथा ‘ उशन्तः ’ त्वत्साव्य याग कामयमाना एव सन्तः ‘ समिधीमहि ’ त्वां समिद्धं करवामहि । अग्ने ! त्वमपि अस्मदुक्तमर्थम् ‘ उशन् ’ कामयमानः सन् ‘ उशतः ’ अस्मदीयं यज्ञ कामयमानान् ‘ पितृन् ’ ‘ आवह ’ आगमय, किमर्थम् ‘ हविषे अत्तवे ’ अस्माभिर्दत्त हविर्भोक्तुम् “ कियाम्रहणमपि कर्तव्यम् ”—(पा. सू. १ । ४ । २२ सू. वा. १) इति कर्मणः सम्प्रदानत्वावतुर्थी । “ अद मक्षणे ”—(घा. पा. अदा. प. १) इति अस्मान् “ तुमयें सेतेन् ”—(पा. सू. ३ । ४ । ९) इति तवेन् प्रत्यय ॥

अथाग्निमाहवेत्यादि । सामिधेन्यनुवचनानन्तरम् “ अग्निमावह ”—इत्यावावाहननिगद ब्रूयात् । तत्राग्नीषोमावाज्यमागदेवते, पितरः सोमवन्त इत्याद्याः प्रजानदेवताः, ‘ देवा आज्यपा ’ प्रयाजानुवाजदेवताः । तेषां सर्वेषामावाहनं कर्तुमग्निः प्रैष्यते—“ अग्नि होत्राय ”—इत्यादिना । शेषेण स्वितृकृदेवताया आवहानप्रतिपादनम् । ‘ होत्राय ’ होमाय होतृकर्मणे वा ‘ अग्नि आवह ’ । अग्निष्वात्तानास्तत्र स्वभूतो महिमा, तन्, तद्रूप-स्वीकारोऽग्निमावहेत्यर्थः । इत्यावाहोति । अनेन निगदेनावाह तत्रोपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवद् प्राप्त होतृवरण निषेधति—अथाश्राव्य न होतारमिति । आवाहनानन्तरमाश्रावणप्रत्याश्रावणे कृत्वा, ‘ सीद होतः ! ’ इत्येवाप्यर्घ्यर्पणः न तु “ अग्निर्देवो देव्यो होता ”—इति निगदेन होतार प्रवृणति-

वे बर्हिर्नृत्प्रजाः पितृषु दधानीति तस्माद्बर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्यजत्यथा-
ज्यभागाभ्यां चरन्त्याज्यभागाभ्यां चरित्वा ॥ २३ ॥

ते सुर्वेऽएषु प्राचीनावीतिनो भूत्वा । (त्वै) एतेर्वे^१ हविर्भिः प्रचरिष्यन्त
इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चाद्ग्रीत्तदुत्ताश्रावयन्त्यो^२
स्वधेत्युस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणं स्वधा नम इति वपट्कारः ॥ २४ ॥

प्रसतोऽभ्यर्च्युः स्रुचावादाप मत्यङ्गतिक्वामति । अतिक्रम्याश्राज्याह—‘ समिधां यत्र ’ इति । सोऽप-
वर्हिपश्चतुरः प्रयाजान्यजति । प्रजा वै वाहः, नेत्प्रजाः पितृषु दधानीति । तस्माद्बर्हिपश्चतुरः
प्रयाजान् यजति । अथाज्यभागाभ्यां चरन्ति । आज्यभागाभ्यां चरित्वा ॥ २३ ॥

ते सर्वे एव प्राचीनावीतिनो भूत्वा, एतेर्वे हविर्भिः प्रचरिष्यन्तः—इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च
पुरस्तात्परीतः । पश्चाद्ग्रीत् । तदुत्ताश्रावयन्ति । ‘ ॐ ३ स्वधा ’—इति । ‘ अस्तु स्वधा ’—इति
प्रत्याश्रावणम् । ‘ स्वधा नमः ’—इति वपट्कारः ॥ २४ ॥

व्यर्थं । एतदुपनादयति—पितृपद्मो वा अयमिति । यतोऽप्य पितृपद्म, अतोऽत्र पितर सन्निहिता, तत्र
यदि होतृवरणं कुर्यात्, तदा ‘ न ’ होतार ’ तेषु पितृषु ‘ दधाति ’ स्थापयति, न चैतद् युक्तम्, ‘ रति ’
अनेनाभिप्रायेण होतार ‘ न ’ प्रवृणीयात् । किन्तहि आश्रावणानन्तरं ब्रूयात् रति, तदाह—सीदिति ।
हं ‘ होत ’ त्व ‘ मीद ’ उपविश ‘ रति ’ एतद्वाक्यम् अप्ययुर्व्रूयात्, न होतृवरणम् । होतार ’ चैव कृन्वा
‘ होतृपदने ’ ‘ उपविशति ’ उपविशेत् ॥

स्रुचादानमिगेदेनाभ्यर्च्युं ‘ प्रसौति ’ अनुजानाति । “ प्र प्रसवेर्भ्यर्चयो ”—(धा पा. अदा प ३१)
इति धातु । न च ‘ प्रमृत ’ होतार प्रेरित ‘ अभ्यर्च्युं ’ ‘ सुषी ’ लुहपभृतौ ‘ आदाय ’ ‘ प्रत्यङ् ’ मुख
अतिक्रमति । ‘ अतिक्रम्य ’ वदे पश्चिमभागे स्थित्वा, आश्रावणप्रभृति ‘ अपवर्हिष ’ बर्हिषतुर्थं प्रयाजः ।
तद्वर्जं ‘ चतुर प्रयाजान् ’ यजेत् । बर्हिर्वर्जनस्याभिप्रायमाह—प्रजा वा रति । शिष्ट निगदमिहैव ॥ २३ ॥

हविर्भिः प्रचरणार्थं प्राचीनावीतिव पुनर्विधत्ते—ते सर्वे एवेति । ‘ ते ’ कृत्वियजमाना ‘ सर्वे एव ’ प्राची-
नावीतिन ’ भवेयु । ब्रह्मयजमानोऽश्रावणं पूर्वं परिक्रान्तानां प्रधानत्यागार्थमन्वथा परिक्रमण विधेने—
इत्यादिति । ‘ इत्यात् ’ अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो चतु मत्तंबदे ‘ पुरस्तात् ’ प्रतिगच्छत, आग्नीध्र
‘ पश्चात् ’ प्रतिगच्छेत् । प्रधानहविषो याज्यानामाश्रावणवपट्कारानाच्छेत्—इति । ‘ तत् ’ तत्र पित्र्येषु
प्रधानहविष्युं ‘ ॐ स्वधा ’—इति अप्ययुराश्रावयेत्, ‘ अस्तु स्वधा ’ इति आग्नीध्र प्रत्याश्रावणं कुर्यात्, होतार
‘ स्वधा नमः ’—इति वपट्कुर्यात् । अस्यायमर्थः—“ ॐ आदाय ”—“ अस्तु श्रौतद् ” “ वौतद् ” शब्दाना
स्थाने एतं प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥

१—एतेर्वेभिः—इति न शेषस्ववेरिच्छापानुक्तत्वात् पाठः । २—अपवर्हिषः प्रयाजा अनुप गत्व । का श्रौ सू ५-२३३।

३—हविर्भिः चरित्वा—प्रसिद्धिपयति । का श्रौ सू ५ / २२६ ।

(स्तु) तुद्दु होवाञ्चामुरिः । (गु) आश्रावयेयुरेव प्रत्याश्रावयेयु-
वपदकुर्वुर्नैद्यज्ञस्य विधाया अयामेति ॥ २५ ॥

(त्यु) अथाह पितृभ्यः सोमवद्भ्योऽनुब्रूहीति । सोमाय वा पितृमते
स द्वे पुरोऽनुवाक्ये ऽअन्वाहैकया वै देवान्प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितृन्स-

कृद्दु ह्येव पुराञ्चः पितरस्तुस्माद्दे पुरोऽनुवाक्ये ऽअन्वाह ॥ २६ ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । (मु) अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स
तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृदवदधात्यथोपरिष्ठाद्विरुज्य-

तद्दु होवाञ्चामुरिः । आश्रावयेयुरेव, प्रत्याश्रावयेयुः, वपद कुर्वुः-नैद्यज्ञस्य विधाया
अयामेति ॥ २५ ॥

अथाह-‘पितृभ्यः सोमवद्भ्योऽनुब्रूहि’ इति । ‘सोमाय वा पितृमते’ । स द्वे पुरोऽनुवाक्ये
अन्वाह । एकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति, द्वाभ्यां पितृन् । सकृद्दु ह्येव पुराञ्चः पितरः । तस्माद् द्वे
पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह ॥ २६ ॥

स उपस्तृणीत आज्यम् । अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति । स तेनैव सह धानानाम् । तेन सह

तत्राच्युर्प्रेषस्यायमर्थः-अकारोऽङ्गीकारार्थः, स्वधेति पित्र्यं हविर्नाम । हे अग्रित् ! पितृभ्यो दीयमान-
मिदं हविः तवामिमत किमिति । तत्तन्नाडिबन्धिते अग्रित्प्रेषस्यार्थः । नमःशब्दस्यागार्थः । पितृनुदिश्य
दीयमानैवा ‘स्वधा’ तदीयं हविः ‘नमः’ त्यक्तमस्तु, इति वषट्कारप्रतिनिधिभूतस्य वाक्यस्यार्थः ॥ २४ ॥

प्रकृतिदेवाश्रावणादिकं कर्त्तव्यमिति पञ्चान्तरमाह-तद्दु होवाचेति । ‘आश्रावयेयुः’-इत्यादिना आश्रा-
वणादिकर्त्तव्यामन्वय्यादीनामेकशब्देऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । ‘यज्ञस्य’ प्रकृतिभूतस्य दर्शपूर्णमासप्राप्तस्य
‘विधायाः’ विधा प्रकारः संस्थानम्, तस्मात् ‘न’ एव ‘अयाम्’ प्रच्यवामहे ‘इति’ प्राग्दीरितस्यापेक्षाः
अन्यथा हि आश्रावणादीनां प्रकृतिवदप्रयोगान् यज्ञविधायाः प्रच्युतिः स्यादित्यभिप्रायः । अत एव सूत्रकृतं
स्वधाकरणयज्ञस्य विकल्पमाह स्म-“ अस्वधेत्यस्तु स्वधेति वा-ऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते ”-इति (का. श्रौ.
स. १ । २१३) ॥ २५ ॥

अनुवाक्यार्थं प्रेषवचनं प्रथमपागस्य विधत्ते-अथाहेति । पितृप्रधानसोमप्रधानदोहमयोरपि युक्तत्वात् तद-
पेक्षया पितरः सोमवन्तः पितृमन्तो वेति विकल्पः प्रागुपन्यस्तः ; तदभिप्रायेणात्रापि सम्प्रेषस्य द्वैविध्यम् ।
होतृनुवाक्यावचने प्रकृतितो विशेषमाह-स द्वे इति । अनुवाक्यादित्यमुपपादयति-एकया वा इत्यादि ।
‘एकया’ एव अनुवाक्यया ‘देवान्’ स्वस्थानात् ‘प्रच्यावयन्ति’ देवयजनदेशमागन्तुम् पितरस्तु परगमना-
दपुनरावृत्तिज्ञाताः, अतो न ते एकया पुरोनुवाक्यया प्रच्यावयितुं शक्याः ; ततः प्रथमविशेषे कर्त्तव्ये
‘द्वाभ्यां’ पुरोनुवाक्याभ्यां होता तान् ‘पितृन्’ आगमयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

प्रधानपागप्रचरणं हि त्रीणि हवीषि समवदाथ एकैका देवतां यष्टव्या, तत्र पितृणां सोमवतां यजनप्रकार-
माह-स उपस्तृणीत आज्यमिति । द्विराज्यस्तेति । आज्येनोपरिस्तरणमेकमवदानम्, पुरोडाशादिहविस्त्रयात्

स्याभिधारयति, प्रत्यनक्तयवदानानि नातिक्रामतीत् एवोपोत्थायाथा-
व्याह पितृन्सोमवतो यजेति व्युपदकृते जुहोति ॥ २७ ॥

(त्य) अथाह पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीतऽआज्य-
मुथासां धानानामवद्यति स तेनैव सह मन्थस्य तेन सह पुरोडाशस्य
तत्सकृदवदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति प्रत्यनक्तयवदानानि
नातिक्रामतीत् एवोपोत्थायाथाव्याह पितृन्बर्हिषदो यजेति व्युपद-
कृते जुहोति ॥ २८ ॥

(त्य) अथाह पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीत
ऽआज्यमुथास्य मन्थस्यावद्यति स तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह
धानानां तत्सकृदवदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति प्रत्यनक्तय-
वदानानि नातिक्रामतीत् उपोपोत्थायाथाव्याह पितृन्ग्निष्वात्तान्यजेति
व्युपदकृते जुहोति ॥ २९ ॥

मन्थस्य । सकृदवदधाति । अथोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिधारयति । प्रत्यनक्तयवदानानि । नातिक्रामति ।
इत् एवोपोत्थाय, आथाव्याह—' पितृन् सोमवतो यज ' इति । व्युपदकृते जुहोति ॥ २७ ॥

अथाह—'पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनुब्रूहि' इति । स उपस्तृणीत आज्यम् । अथासां धानानामवद्यति । स
तेनैव सह मन्थस्य तेन सह पुरोडाशस्य तत् सकृदवदधाति । अथोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिधारयति ।
प्रत्यनक्तयवदानानि । नातिक्रामति । इत् एवोपोत्थाय, आथाव्याह—' पितृन् बर्हिषदो यज ' इति ।
व्युपदकृते जुहोति ॥ २८ ॥

अथाह—'पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनुब्रूहि' इति । स उपस्तृणीत आज्यम् । अथाम्य मन्थस्यावद्यति ।
स तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानानाम् । तत् सकृदवदधाति । अथोपरिष्ठाद्—द्विराज्यस्याभि-

सकृत्सकृदवदानम्, तत् सकृदिति यदवदान सम्भूयते, एतेन सकृदवदधातीति वाक्यमुक्तार्थं भवति । (का.
श्रौ. सू. १ । २२७) । यदि अभिधारणमुपस्तरण च सकृदेव स्यात्, तदा चतुरवत्सम्पत्तिर्न स्यात्, चतुरवत्
हि वागस्येव शब्दम्, तस्माद् द्विरभिधारणकर्त्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यनक्तयवदानानीति । अवशत्यस्मादित्यवदान-
नम्, अवत्तशिष्ट इति । " कृत्यत्युष्टो बह्वल्म् "—(पा. सू. ३ । ३ । १ । ३) इति आगदाने ल्युट् ।
अवत्तशिष्टानि हवीषि प्रत्यज्यादित्यर्थः । प्रहृत्तित् प्राप्तग्निक्रमण निषेधति—नातिक्रामतीति । कथं तर्हि
कर्त्तव्यमिति तत्राह—इत् एवेति । यत्रोपविश्यावयति, ' इत् एव ' स्यानात् ' उपोत्थाय ' तत्रैव तिष्ठन्नाश्रयणा-
दिक कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वितीयतृतीयवागस्येवमेवमन्तुप्राणनप्रकार दर्शयति—अथाहेति । अत्रापि पूर्ववेदेव पुरोऽनुवात्पादित्वमनु-
क्त्यावगन्तव्यम् । उपस्तृणीत इत्यादि, पूर्ववत्, एतस्मात् विशेष—द्वितीयागस्य हविरेदाने धानानां

(त्पु) अथाहाश्रये कव्यवाहनायानुब्रूहीति । तत्स्विष्टकृते हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितॄणां तस्मादाहाश्रये कव्यवाहनायानुब्रूहीति ॥ ३० ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । (मु) अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृद्वदधात्यथोपरिष्टाद्विगुज्यस्याभिचारयति न प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्यायाश्चाव्याहार्मि कव्यवाहनं यजेति वृषदकृते जुहोति ॥ ३१ ॥

धारयति । प्रत्यनक्त्यवदानानि । नातिक्रामति इत एवोपोत्याय, आश्राव्याह—' पितृनामिष्वान् यज ' इति । वषदकृते जुहोति ॥ २९ ॥

अथाह—' अग्रये कव्यवाहनायानुब्रूहि ' इति । तत् स्विष्टकृते । हव्यवाहनो वै देवानाम्, कव्यवाहनः पितॄणाम् । तस्मादाह—' अग्रये कव्यवाहनायानुब्रूहि ' इति ॥ ३० ॥

स उपस्तृणीत आज्यम् । अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति । स तेनैव सह धानानाम्, तेन सह मन्थस्य । तत् सकृद्वदधाति । अथोपरिष्टाद् द्विराज्यस्याभिचारयति । न प्रत्यनक्त्यवदानानि । नातिक्रामति । इत एवोपोत्याय, आश्राव्याह—' अग्निं कव्यवाहनं यज ' इति । वषदकृते जुहोति ॥ ३१ ॥

प्रायम्यन्, तूर्णस्य हविरदाने मन्थस्य प्रायम्यन् । अस्मादेव प्रायम्यात्सोमवदादियामत्रयस्य हविषां त्रयस्य चारणेऽपि निर्वासकाले सपितृभ्यः सोमवद्रव्यः षट्कपालं पुरोडाशमित्यादिना विशेषाभिधानम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

इयं प्रचानयागं कृत्वा स्विष्टकृत्यानेऽग्निः कव्यवाहनो यष्ट्य इत्यभिप्रेत्य तदनुवाक्याग्नैषस्य वचन विधत्ते—अथाहाश्रय इति । तत् स्विष्टकृत इति । यदेतत् " अग्रये कव्यवाहनायानुब्रूहि "—इति सम्प्रेषवचनम्, " तत् ' स्विष्टकृते ' स्विष्टकृतागार्यम् । पितृणां कव्यवाहनसम्बन्धप्रतिपादनेनैवैतदुपपादयति—कव्यवाहनो वा इति । देवेभ्यो दीयमान हविः ' हव्यम् ', पितृभ्यस्तु दीयमानं तत् ' कव्यम् ' । तदुभयं वर्ततेति हव्यवाहनकव्यवाहननामानौ द्वानेवाग्नी क्रमेण देवपितृसम्बन्धिनी । " कव्यपुरीषपुरीष्वेव जुहुद् "—" हव्येऽनन्तः-पादम् "—पा. सू. ३ । ३ । ६९ । ६९ इति सूत्रान्या वर्ततेऽयुद् । एष चाग्नेरवान्तरभेदः प्राणान्नात्रतः; तैत्तिरीयकेऽप्याम्नायते—" त्रयो वा भग्नयः; हव्यवाहनः देवानाम्, कव्यवाहनः पितॄणाम्, सहस्राः असुराणाम् "—(तै. स. ३।१।८।११) इति । यस्मादेव कव्यवाहनः पितॄणां सम्बन्धी, तस्मात् " अग्रये कव्यवाहनाय "—इत्येव वक्तव्यमिति निगमयति—तस्मादाहोति ॥ ३० ॥

तस्य स्विष्टकृत्याग्नीयस्यकव्यवाहनयामस्य पूर्ववदुपस्तृण्यादिहोमान्तायुष्टानप्रकारमाह—स उपस्तृणीत इत्यादिना । स्विष्टकृतागस्य शेषद्रव्यसाध्यत्वाद्द्विरुत्पत्तिक्रमेणैवात्रावदानमित्यभिप्रेत्याह—अथास्य पुरोडाशस्येति । न प्रत्यनक्तीति । हविः प्रत्यभिचारणस्य स्विष्टकृदर्थत्वान् तस्य च हविषो प्रहणात् पुनः प्रत्यभिचारणं न कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यदुक्तार्थम् ॥ ३१ ॥

१—सोमस्य वा पितृव्यत इति । एवं बर्हिषद्रूपो वसतो धामामयपुरोडाशानाम् । अग्निवातेभ्यो दक्षिणतो मयपुरोडाशचालनाम् । ' का० शी० सू० १२९-१३०-१३१ । २—पुरस्तादग्रये कव्यवाहनाय यथापूर्वस्य स्विष्टकृत । का० शी० सू० ५ । २१२ ।

स ब्रह्मातिक्रामति । (ती) इतु एवोपोत्याय जुहोति सकृद्दु ह्येव पुराञ्चः
पितरोऽथ अत्सकृत्सकृत्स्वेषाथं हविषाथं समवद्यति सकृद्दु ह्येव पुराञ्चः
पितरोऽथ अद्व्यतिप्रुद्गन्भवदानान्यवद्यत्तृषो वै पितर ऋतुनेवैतद्व्य-
तिपगत्वृत्तुन्सन्दिधाति तस्माद्यतिप्रुद्गन्भवदानान्यवद्यति ॥ ३२ ॥

तद्वैके । (कऽ) एतमेव होत्रे मन्यमादधति तथं होतोपहूयवैवु जिघ्रति तं
ब्रह्मणे प्रयच्छति तं ब्रह्मावैवु जिघ्रति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीधवैवु जिघ्र
त्येतद्वेवांत कुर्वन्ति अथा त्वेवेतरस्य ब्रह्मस्येडाप्राशितृथं समवद्यन्त्येव
मैवैतस्यापि समवद्येयुस्तामुपहूयवैवु जिघ्रन्ति न प्राश्रन्ति प्राशितृव्यं त्वेव
व्ययं मन्यामहऽडति ह स्माहासुर्गिन्य कस्य चाग्नौ जुह्वतीति ॥ ३३ ॥

न यत्रातिक्रामति । इत एवोपोत्याय जुहोति । सकृद्दु ह्येव पुराञ्चः पितरः । अथ यद् सकृद्दु
सकृत् सर्वेषा हविषा समवद्यति । सकृद्दु ह्येव पुराञ्चः पितरः । अथ यद् व्यतिषद्गन्भवदानान्यवद्यति ।
ऋतवो वै पितरः—ऋतुनेवैतद् व्यतिषजति, ऋत्तुन्सन्दिधाति । तस्माद् व्यतिषद्गन्भवदानान्यवद्यति ॥ ३२

तद्वैके एतमेव होत्रे मन्यमादधति । तं होतोपहूयवैवु जिघ्रति तं ब्रह्मणे प्रयच्छति । तं ब्रह्मा-
वैवु जिघ्रति । तमग्नीधे प्रयच्छति । तमग्नीधवैवु जिघ्रति । एतन्वैवैतत् कुर्वन्ति । यथा त्वेवेतरस्य
पद्गस्येडाप्राशितृ समवद्यन्ति—एवमेवैतस्यापि समवद्येयुः । तामुपहूयवैवु जिघ्रन्ति न प्राश्रन्ति ।
प्राशितृव्यं त्वेव वय मन्यामहे—इति ह स्माहासुर्गिन्य कस्य चाग्नौ जुह्वतीति ॥ ३३ ॥

स्विष्टकृत्तुधेवैः यामः नानिक्रामति योऽतिव्रतमिधेव उक्तः, तमनूय स्तौति—म यत्रातिक्राम-
तीति । उहदवदान प्रारानि—अथ यदिति । सोमवदादियामत्रयेऽपि यद्विधौ व्यतिषजन्मुक्त्वा ‘ अथम
पुरोडाश्यावद्यता ’ त्यादिना, तदनूय स्तौति—अथ यद् व्यतिषद्गमिति । व्यतिषद्गमिति वियत्रिषण्य
परस्परं ससृष्ट यथाभवति तथेत्यर्थः । ऋतवो वै पितर इति । त्रितृणात्तृत्वरव प्रागेव दर्शनम् “ त उ ते पाद्
पुन स्तैरयान ” इति । तथा च ‘ एतन् ’ एतेन, पितृदेवचहविषा व्यतिषजनेन ‘ ऋतुदेव व्यतिषजति ’ पर-
स्परं समजन्ति, तेन व्यतिषजनेन तान् ‘ ऋतु ’ ‘ सन्दिधाति ’ परस्परमविनाशूतान् करोति ॥ ३२ ॥

अथेडाप्रत्यान्नाश्वन्न म यस्याधानेकां पमनेतोपन्यस्यति—तद्वैके इति । ‘ तद् ’ तत्र खड्ग ‘ एके ’
चाखिन यामशितृन् ‘ एतमेव मथ होत्रे आदधति ’ होतृहस्ते प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । एतस्मिन् पक्षे होतृ-
कर्तव्य-
मुपदिशति—तं होति । उपहूयेति । वेदिसमपि इडाग्निदेनोपहव कृत्वा, तदनन्तरमवद्यत्वा अग्नीधे दद्यात् ।
सोमवजिघ्रत्येव न तु कस्यचिदस्य मक्षणमस्त्वात्येवकारार्थः । प्राथिवेडावदानमभ्यन्वाह—एतन्वैवैति । ‘ तु ’
इति प्रसिद्धौ, ‘ एव ’ कारोऽवधारणार्थः, ‘ उत ’ शब्दोऽप्यर्थः । अरि खन्वेतद् वक्ष्यमाणमकं पक्षं वेचिदनु-
शितन्ति । तदेव दर्शयति—यथा त्वेवैति । ‘ तु ’—शब्द एकान्तमतव्यावृत्त्यर्थः । ‘ एतस्य ’ दर्शपौर्णमासादेः
“ पशस्य ’ ‘ यथा ’ इति प्राथिव च ‘ समवद्यन्ति ’ सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम्भूनावद्यन्ति, ‘ एवमेव ’ ‘ एतस्यापि ’
पितृवस्य समवद्येयुः । अवैव जिघ्रन्तीति । अस्मिन्नपि पक्षे इडाग्निसिद्धयवदानमव कर्तव्यम्, न तु प्रारान-

(त्र) अथ यतरो दास्यन्भुवति । युञ्ज्वयुर्वो युजमानो वा सु उदपात्र-
माडायापसलवि त्रिः परिपिञ्चन्पुंति स युजमानस्य पितृस्वनेनयत्युसात्र-
वनेनिश्च्येत्युसात्रवनेनिश्च्येति पितामहमुसात्रवनेनिश्च्येति उपितामहं तद्युथा-
ऽशिष्यतेऽभिपिञ्चेदेवं तत् ॥ ३१ ॥

(ड) अथास्य पुरोडाशस्यावडाय सव्यं पाणो कुरुते । धानानामवडाय
सव्यं पाणो कुरुते मन्थस्यावडाय सव्यं पाणो कुरुते ॥ ३२ ॥

अथ यतरो दास्यन् भवति यद्ययुर्वो, यजमानो वा, स उदपात्रमादाय अत्रमर्दाय त्रिः परि-
पिञ्चन्पुंति । स यजमानस्य पितृस्वनेनयति - " अस्मावचनेनिश्च्य " इति । " असावचने-
निश्च्य " इति पितामहम् । " अस्मावचनेनिश्च्य " इति उपितामहम् । तद् यथाऽशिष्यतेऽभि-
पिञ्चे-प्पं तत् ॥ ३१ ॥

अथास्य पुरोडाशस्यावडाय सव्यं पाणो कुरुते धानानामवडाय सव्यं पाणो कुरुते । मन्थस्याव-
डाय सव्यं पाणो कुरुते ॥ ३२ ॥

मिथयेः । प्राशनवचनमथाह-प्राशिनवचने हेतवेति । इहावदान प्राशिनवदान च यजमानवदप्रापि ' प्राशिनव-
मेव ' वच मन्थामहे ' इति ' आयुर्गिः ' महति प्रशिपाडयतीत्यर्थः । एव प्रशिपाडयत आयुर्वचिप्रायमाह-
यस्य कर्म्येति । इति प्राशस्त. ऋषिजः ' यम्यकर्म्यदित् ' आयतन मन्थयति ' अश्री ' पितृानरे तद्विः
' युद्धेति ' अत्र. प्राशने न दोष इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यजमानपितृनुदिश्य पित्रप्रदानमभ्यर्चयन् यजमानपितृस्वनेनयति कर्मणश्च मिहवदनुदत्तमप्राथ्यात्प्रवनेजने
वितने-अथ यत्र इति । अथयुज्यमानवोमर्थे यत्र इत्यर्थः । " त्रिपतरो निशोर्गे द्वयोर्कस्य स्वरत् "
(पा. सू. ६ । ३ । ०.२) इति स्वरत्नम् । " यदि अयुर्वो यजमानो वा ' दास्यन् ' पित्रदत्ता
' भवति ' , ' स. ' स्वयं यजमानः अयुर्वो ' उदपात्रम् ' उदकपूर्णं पात्रम् ' आदाय ' अप्रमलवि ' अप्र-
दत्तार्गे ' त्रिः परिपिञ्चन् ' पित्र्यां वेदिम् ' वेदंति ' । स यजमानस्येति । ' सः ' अयुर्वोः ' यजमानस्य
पितृम् ' " अस्मावचनेनिश्च्य " (अ. प. कां २ प्र. ४ । २ । २३) इति मन्थेण ' अचनेनिश्च्येति ' अच-
नेनिति । यजमानस्य यदि स्वयं पित्रदत्ता भवति, तदा स्वर्गोयमेव पितृस्वनेनयन् " अस्मावचनेनिश्च्य " इत्या-
दिक पित्रदितृपुत्रप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

अयाम्य पुरोडाशस्येयादि । पुरोडाशादिति. शोषान् ' सव्यं पाणो ' ' अथदाय ' आलोच्य, प्रश्न
पिण्डान् कृत्वा, तस्मिन्नेव हस्ते धारयेत् (का. श्रौ. सू. १ । २३८) ॥ ३५ ॥

१- ' वेतः ' - ६० पा० । १- ' संवसुपुत्रव होताऽयुर्वोमप्राशस्तवजस्य विदराणि । का० श्रौ० सू० ५ । २३४ । २- ' प्राशिन-
वचनेन वा सर्वं प्राशति वा । का. श्रौ. सू. ५ । २३५ । ३- ' अर्थे ' ' त्रिः ' परिपिञ्चन्पुत्रप्रदानेनायुर्वेजनेन वा ' । का. श्रौ.
सू. ५ । २३६ ।

सु येमामवान्तरदिशमनुसक्तिः । (स्तु) तस्यां युजमानस्य पित्रे ददात्यसावेतत्तऽइत्यथ येमामवान्तरदिशमनुसक्तिस्तुस्यां युजमानस्य पितामहाय ददात्यसावेतत्तऽइत्यथ येमामवान्तरदिशमनुसक्तिस्तुस्यां युजमानस्य प्रपितामहाय ददात्यसावेतत्तऽइत्यथ येमामवान्तरदिशमनुसक्तिस्तुस्यां निमृष्टेऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाह तद्यदेवं पितृभ्यो उदाति तेनो स्वान्पितृनेतस्माद्यज्ञान्त्वान्तरेति ॥ ३६ ॥

ते सर्वे ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा । (त्वो) उदक्ष उपनिष्कम्याह-

स येमामवान्तरदिशमनुसक्तिः-तस्यां युजमानस्य पित्रे ददाति-असावेतत्ते-इति । अथ येमामवान्तरदिशमनुसक्तिः-तस्या युजमानस्य पितामहाय ददाति-असावेतत्ते-इति । अथ येमामवान्तरदिशमनुसक्तिः-तस्या युजमानस्य प्रपितामहाय ददाति-असावेतत्ते-इति । अथ येमामवान्तरदिशमनुसक्तिः-तस्यां निमृष्टे-“अत्र पितरो मादयध्वं, यथाभागमावृषायध्वम्”-इति (वा. सं. २ ३१) यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाह । तद्यदेवं पितृभ्यो ददाति-तेनो स्वान्पितृनेतस्माद्यज्ञान्त्वान्तरेति ॥ ३६ ॥

ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा, उदक्ष उपनिष्कम्य, आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । देवान्वा एष

स येमामवान्तरदिशमिति । ‘ इद ’-शब्देनोपकरणं दिशमभिनयेन निर्दिशति । “ अतुर्लक्षणे ”- (पा. सू. १ । ४ । ८४) इति लक्षणे अनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वम् । उत्तरापरस्या दिशि येष वेदेः सक्तिः, ‘ तस्या ’ ‘ युजमानस्य पित्रे ’ “ असावेतत् ते ”- (श. प. का २ प्र. ४. वा. २ क. १९) इति मन्त्रेण पिण्ड दद्यात् । पितामहस्य पिण्डदान विधत्ते-अथ येमामिति । ‘ इद ’ शब्देन दक्षिणापरा अवान्तस्य दिग् गम्यते । अन्यत् समान पूर्वैः । प्रपितामहस्य पिण्डदान विधत्ते-अथ येमामिति । दक्षिणपूर्वा दिग्भिनयेन निर्दिश्यते । अत्र वा वेदे सक्तिः, तस्या प्रपितामहार्यं पिण्ड दद्यात् । २ निमृष्ट सक्तिः पिण्डदान विधाय, अवशिष्टाया सक्तौ समन्त्रके लेपमार्चने विरते-अथ येमामवान्तरदिशमिति । यामुत्तरपूर्वामवान्तरदिशाम्पु या वेदे सक्तिः, तस्याम् “ अत्र पितरः ”- इति ‘ मन्त्रेण हस्मान् लेप ’ निमृष्टे ’ निमृजति । तथा चोक्तं सूत्रेण-“ उत्तरापरस्या प्रथमम्, सन्धे समवदाप सर्वेभ्यो यथावक्ति पिण्डान् ददात्यसावेतत् इति, उत्तरपूर्वस्या पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति ”- (का. श्री. सू. ५ । २३७-२३९) इति । “ अमपनत्ते ”-इत्यादिमन्त्रार्थं पिण्डपितृपदे एव वर्णित (श. प. का २ । ४ । २ । १९) विहितपिण्डदानमनूप तस्य प्ररोदनमादिष्करोति-तद्यदेवं पितृभ्य इति । निमृषितामहप्रपितामहादिभ्य उक्तोपेया पिण्डान् ददातामर्थं । ‘ तेनो ’ इत्यादि निति ‘ स्वान् ’ स्वर्क्यान् ’ पितृन् ’ ‘ एतस्मान् ’ निमृषजान् ‘ नन्तरंति ’ अन्तरंतिान् न करोति, अपि तु माग्निः कृतवान् मवति ॥ ३६ ॥

आहवनीयोपस्थान विरते-ते सर्वे एवेति । उदक्ष उपनिष्कम्येति । उदक्षुणा सन्तः परितृतात्

१-‘ इति क ’ इति क पा । २-‘ अस्तेषु विप्रवनेदन पृथपिच्य परिचि-य पूर्ववदुत्तपितृत्वा प्रथमम् । का. श्री. सू. ५ । २३७-२३९ । ३-‘ अत्रोपनिष्क-सन्तः निष्कम्यात्-‘ अमपन-मद्वेत्वाहवनीयमुपतिष्ठन्ते इत्यम्यम् । का. श्री. सू. ५ । २४० ।

वर्तीयमुपतिष्ठन्ते देवान्वा ऽएष उपावर्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्श-
पूर्णमासाभ्यां यजते ऽथैतत्पितृयज्ञेनेवाचारिपुस्तदु देवेभ्यो निहवते ॥३७॥

(तऽ) ऐन्द्रीभ्यामाहवर्तीयमुपतिष्ठन्ते । (न्तऽ) इन्द्रो ह्याहवर्तीयो-
ऽक्षत्रमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूपत ॥ अस्तोषत स्वभानवो विप्रा
नविष्टया मती । योजान्विन्द्र ते हरी ॥ सुसन्दृशं त्वाव्यं मुषवन्वन्दिपी-
महि ॥ प्रनूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशा २० ॥ अनु योजान्विन्द्र ते
हरीऽइति ॥ ३८ ॥

उपावर्तते—य आहिताग्निर्भवति, यो दर्शपूर्णमामाभ्यां यजते । अर्थात् पितृयज्ञेनेवाचारिपुः—
तदु देवेभ्यो निहवते ३७ ॥

ऐन्दीभ्यामाहवर्तीयमुपतिष्ठन्ते । इन्द्रो ह्याहवर्तीयः । “ अक्षत्रमीमदन्त ह्यव प्रिया अधू-
षत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्टया मती योजान्विन्द्र ते हरी ॥ १ ॥
सुसन्दृशं त्वाव्यं मघवन्वन्दिपीमहि । प्रनूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशा २०
अनु योजान्विन्द्र ते हरी ॥ २ ॥ ”—इति (वा० सं० ३ । ५१ । ५२ ॥ ३८ ॥

पिण्डपितृयज्ञस्यानान् निर्गत्यन्वर्ष । देवान् वा श्यादि । ‘ यः ’ खड्ग ‘ आहिताग्निर्भवति ’ ‘ दर्शपूर्णमा-
साभ्यां ’ च ‘ यो यजते ’ ‘ एषः ’ ‘ देवान् ’ ‘ उपावर्तते ’ उपागतो भवति, देवसम्बन्धगतस्य यजमानस्य
देवान् पारिल्यन्व यत् पितृयज्ञाचरणम्, तेन देवाना मनसि क्रोधोऽभूत्; पुनराहवर्तीयोऽस्यानेनातोवेदा-
र्षिनाताजनिमराध ‘ देवेभ्यः ’ ‘ निहवते ’ शमयन्ति ॥ ३७ ॥

ऐन्दीभ्यामिति, मन्त्रविधिः । ऐन्द्रया ऋचः कथमन्पुन्यमाने सङ्गतिः, लिङ्गविरोधान् । इत्यत आह—इन्द्रो
हीति । परं ऽमादाहवर्तीय एवेन्द्रः, अतन्मन्त्रयोऽस्याने ऐन्द्रयाः करणत्वं न निहवत इत्यर्थः । त एवेन्द्रयो
पठन्ति—अक्षत्रमीमदन्तेति । ‘ अक्षन् ’ अस्माभिर्दत्त हविः पितरः अक्षन् अनुक्षन् । अर्देर्लुङि “ लुङ्सनोर्वत् ”—
(पा. सू. २ । ४ । ३७) इति घन्टारो, “ मन्त्रे घसङ्करणम् ”—(पा. सू. २ । ४ । ८०) इति
च्लेर्लुङि, “ गमहनम् ”—(पा. सू. ६ । ४ । ९८) इति उपवालोपे, अञ्जलिनि रूपम् । ‘ हि ’ यस्मात्
एवम्, अतस्ते पितरो हविःस्वीकारेण ‘ अमीमदन्त ’ त्वा अमवन् । “ मर तुषियोगे—” (धा. पा. चु.
आ. १७२) इत्यस्मात्प्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् । तृनिरपि कुचोऽवगम्यते इति तत्राह—अवप्रिया इति ।
‘ प्रियाः ’ आर्भवाः तन् ते पितरः ‘ अव अधूषत ’ मुक्तस्य हविषो रस्तानि शयस्याभिव्यक्त्यर्थम् अवाक-
म्यन् । “ धूल् कम्पने ”—(धा. पा. चु. उ. ३०१) इति धातुः । तदन्तरं ‘ स्वभानवः ’ स्वायत्तर्भवः,
‘ विप्राः ’ मेवाग्निः ते पितरः हविषः प्रदातारं यजमानं ‘ नविष्टया ’ नवतरया ‘ मती ’ प्रत्या स्तुत्या
‘ अस्तोषत ’ उपमुक्तं हविः प्राशस्तम्, सम्प्रेषत् सञ्जातमिति । आहवर्तीयोऽवस्थित, हे इन्द्र ! त्वमपि ‘ ते ’
स्वर्दीयो ‘ हरी ’ अधो गमनार्थं ‘ नु ’ क्षिप्रं ‘ योजान् ’ योजयति प्रययावा ऋचोऽर्थः ।

सुसन्दृशं त्वेति । हे ‘ मघवन् धनवन् ’ आहवर्तीयरूपेन्द्र ! सुष्टु-सम्पददर्शनीयं ‘ त्वा ’ त्वां ‘ वन्दिपीमहि ’

(त्यु) अथ प्रतिपदेत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । मनो न्वाह्वामहे नाराशंसे
सेन स्तोमेन । पितॄणां च मन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रुत्वे दक्षाय
जीवसे ॥ ज्योश्च सूर्यं ददो ॥ पुनर्नः पितरो मनो ददातु देव्यो जनः । जीवं
व्यातं सचेमहीति पितृयज्ञेनैव वा एतदचारिषुस्तदु खलु पुनर्जीवानपिपद्यन्ते
तस्मादाह जीवं व्यातं सचेमहीति ॥ ३९ ॥

(त्यु) अथ यतरो उदाति । स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाऽभिप्रपद्य जप-

अथ प्रतिपदेत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । “मनो न्वाह्वामहे नाराशंसेन स्तोमेन । पितॄणां च
मन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रुत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योश्च सूर्यं ददो ॥ पुनर्नः
वितरो मनो ददातु देव्यो जनः । जीवं व्यातं सचेमहि”-इति (वा. सं. ४।५.३-५५) । पितृ-
यज्ञेनैव वा एतदचारिषुः-तदु खलु पुनर्जीवानपिपद्यन्ते । तस्मादाह-जीवं व्यातं सचेमहीति ॥ ३९ ॥

अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा, अभिप्रपद्य जपति-“ अमी मद्दन्त पितरो
यथाभागमावृषाणिवन ”-इति (वा. सं. २।३१) । यथाभागमावृषुणित्येवैतदाह ॥ ४० ॥

नुम, अभिप्रपद्यामी वा । “ वदि अभिप्रपद्यन्त्यो ”- (पा. पा. म्वा. आ. ११) इति षणु । अन्मभिः-
चन्द्रितस्व ‘ पूर्णवधुर ’ दत्तं हविषा पूर्णेन रथनदिन युक्त, ‘ स्तुत ’ ध सन् अन्मभि इत स्तोत्र हविष्य
स्तीह्य ‘ वमान् अनु ’ कामान् अनु यथाकाम यथेष्टं ‘ प्रपत्ति ’ । योजानित्यादि, पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

गार्हपत्योऽस्यानेन विधत्ते-अथ प्रतिपदेत्येति । ‘ प्रति-पदेत्य ’ आहवनीयसमीपान् प्रतिभितृय इत्यर्थः ।
तस्मिन् गार्हपत्योऽस्याने “ मनो न्वाह्वामहे-” इत्याद्याह्वयो मन्त्राः पठिता । तेषाम्यमर्थ-तत्र प्रपद्य मनो
न्विति । अस्मदीय ‘ मन ’ ‘ तु ’ द्विन्द्व ‘ आह्वानहे ’ । केन साधनेन ‘ नाराशंसेन स्तोमेन ’ नरे. शस-
नीयेन स्तोत्रेण, ‘ पितॄणां ’ सम्बन्धिनि ‘ मन्मभि ’ मन्त्रैश्च ॥

आ न एति ति द्वितीया । पितृयज्ञकरणोपक्रान्तमस्मदीय ‘ मन ’ ‘ पुन ’ अस्मान् ‘ एत ’ अगच्छतु ।
किमर्थम् ! ‘ कत्वे ’ क्रतुवर्गणे, ‘ दक्षाय ’ बलाय, ‘ जीवसे ’ जीवनाय, ‘ ज्योश्च ’ चिरकाल सूर्यो
‘ ददो ’ द्रष्टुम् । “ एते विद्ये च ”- (पा. सू. ३ । ४ । ११) इति तुमर्थे निपात्यते ॥

पुनर्न इति श्लोका । हे ‘ पितर ! ’ ‘ दैव्य ’ देवसम्बन्धी ‘ जन. ’ ‘ न ’ अस्मन्-‘ मन पुनः
ददति ’ । ‘ जीव ’ जीवनवन्त ‘ ब्राह्म ’ गणम् पुत्रपौत्रादिस्मृत्यु ‘ सचेमहि ’ प्राप्नुयामेति । अन्तिमपादे
जीवसाहचर्येणैवैवामिप्रायमाह-पितृयज्ञेनैवेति । ‘ पितृयज्ञेन ’ खलु ‘ एतन् ’ इदानीं ‘ नवचारिषु, ’ अतः
पितृयज्ञस्य कर्तार ऋषिभ्यजमाना पितृसम्भक्ताः सन्तः प्रजायुक्ता मदेयु । ‘ तन् ’ तथा मति “ जीव
व्यातम्-” इति अनेन मन्त्रभागेन ‘ जीवान् ’ एव पुत्रपौत्रादीन् स्वयं जीवन्त ‘ अपिपद्यन्ते ’ पुनरपि
गच्छन्ति । तस्मादिति, उक्तार्थनिगमनम् ॥ ३९ ॥

पिण्डदातृवर विधत्ते-अथ यतरो इति । ‘ अथ ’ उपस्थानानन्तरम्, अन्वयुपजमानयोर्मध्ये ‘ यतरो ’ पिण्ड

त्यमीमदन्त पितुरो यथाभागमावृषायिपतेति यथाभागमाशिपुरित्ये-
वेतुदाह ॥ ४० ॥

(ह्य) अथोदपात्रमादाय । पुनः प्रसलवि त्रिः परिपिञ्चन् पुर्येति स यज-
मानस्य पितुरमुवनेजयत्युसाववनेनिक्ष्वेत्युसाववनेक्ष्वेति पितामहमुसाववने-
निक्ष्वेति श्रुपितामहं तद्यथा जक्षुषेऽभिपिञ्चेद्वं तत्तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः
परिपिञ्चन्पुर्येति प्रसलवि न इदं कर्मानु सन्तिष्ठाताऽऽति तस्मात्पुनः
प्रसलवि त्रिः परिपिञ्चन्पुर्येति ॥ ४१ ॥

(त्यु) अथ नीविमुद्बृह्य नुमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविस्तुस्मात्रीवि-
मुद्बृह्य नुमस्करोति यज्ञो वै नुमो यज्ञियानुवैनानेतुत्करोति पद्कृत्वो
नुमस्करोति पद्वाऽऽऋतव ऋतवः पितुरस्तुद्दतुष्वेवैतुद्यज्ञं श्रुतिष्ठापयति
तस्मात्पद्कृत्वो नुमस्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृह्याणां ॥ इ पितुर
ईशत ऽपुषो ऽएतुस्याशीः कुर्मणः ॥ ४२ ॥

अथोदपात्रमादाय, पुनः प्रसलवि त्रिः परिपिञ्चन् पुर्येति । स यजमानस्य पितामवनेजयति-
“असाववनेनिक्ष्व” इति। “असाववनेनिक्ष्व” इति पितामहम्। “असाववनेनिक्ष्व” इति
श्रुपितामहम् । तद् यथा जक्षुषेऽभिपिञ्चेद्वं-एवं तत् । तद्यद् पुनः प्रसलवि त्रिः परिपिञ्चन् पुर्येति ।
‘ प्रसलवि न इदं कर्मानुसन्तिष्ठातै ’ इति । तस्मात्-पुनः प्रसलवि त्रिः परिपिञ्चन् पुर्येति ॥ ४१ ॥

अथ नीविमुद्बृह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नीविः । तस्मात्रीविमुद्बृह्य नमस्करोति । यज्ञो वै
नुमः । यज्ञियानुवैनानेतत् करोति । पद्कृत्वो नमस्करोति । पद्वा ऋतवः । ऋतवः पितरः-तद्दतुष्वे-

‘ ददाति, ’ ‘ स पुनः ’ ‘ प्राचीनार्वाता ’ ‘ भूत्वा, ’ पित्र्य देशम् ‘ अभिपच ’ प्रविश्य “अमीमदन्त”-
ति मन्त्रं जपेत् । स च मन्त्रः, तद् ब्राह्मण च पिण्डपितृयज्ञे व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

पिण्डदानस्योदीच्याङ्गमुदकावनेजन पूर्ववद् विधत्ते-अथोदपात्रमिति । ‘ तद्यथा जक्षुषे ’ इति, अवनेजनस्य
प्रयोजनकथनम् । एतद् सर्वं पिण्डपितृयज्ञ एव व्याख्यातम् (श. प. का. २ । ४ । २ । २३) । विहितं
परिषेचन पुनः श्रुतम्, तस्य यत् प्रादक्षिण्यम्, तद् स्तौति-यत् पुनरित्यादिना । प्रसलवि न इति । अप-
सलमप्रादक्षिण्यम् तद्विपरीतं प्रसलं प्रादक्षिण्यम्; मन्वर्थीयो विनिः । प्रादक्षिण्यवतो मम ‘ इदं ’ पित्र्यमपि
‘ कर्म ’ ‘ अनुसन्तिष्ठातै ’ सस्थितं मयेत् । ‘ इति ’ अनेनाभिप्रायेण अवसाने ‘ प्रसलवि ’ अपसल्वेन परिषे-
चनं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथ नीविमित्यादि । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम् (श. प. का. २ प्र. ४. भा. २ कं. २४) ॥ ४२ ॥

१-अवनेज्य पूर्ववत्प्रादक्षिण्यम् । नीवीं विनिष्यत्स्य नामी व श्वयजति करोति पद्वा नमस्कारान् । गृह्याणः पितरो दत्तेति च ।
का. श्रौ. सू. ५ । २४२-२४५ ।

(स्ते) ते सर्वेऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा । (त्वाऽनु) अनुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतुः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता होतृपदने ॥ ४३ ॥

(नेऽया) अथाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि । समिधमावापाग्निमग्नीत्सुम्हृद्द्वीति सुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यातिक्रम्याथाव्याह देवान्यजेति सोऽपवर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधानीति तस्मादपवर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति ॥ ४४ ॥

(त्य) अथ सादयित्वा सुचौ व्यूहति । सुचौ व्यूह्य परिधीन्त्समुज्य परिधि-मभिपृद्याथाव्याहेपिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय भेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते नाव्यर्धुः प्रस्तरं समुल्लुम्पतीत्येवोपास्ते यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४५ ॥

वैतयति प्रतिष्ठापयति । तस्मात् षट्कृत्वो नमस्करोति । “ गृहान्नः पितरो दत्त ”—इति । गृहाणा ह पितर ईशते । एषो एतस्याग्नीः कर्मणः ॥ ४२ ॥

ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा, अनुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्तः इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात् परीतः । पुरस्तादग्नीत् । उपविशति होता होतृपदने ॥ ४३ ॥

अथाह—‘ ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि ’ ‘ समिधमावापाग्निमग्नीत् सुम्हृद्द्वी ’ इति । सुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामति । अतिक्रम्य आथाव्याह—‘ देवान् यज ’ इति । सोऽपवर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः—नेत् प्रजाः पितृषु दधानीति । तस्मादपवर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति ॥ ४४ ॥

अथ सादयित्वा सुचौ व्यूहति । सुचौ व्यूह्य, परिधीन्त्समुज्य, परिधिमभिपद्य आथाव्याह—“ इषिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय भेषितो मानुषः सूक्तवाकाय ”—इति । सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते । नाव्यर्धुः । प्रस्तरं समुल्लुम्पति इत्येवोपास्ते—यदा होता सूक्तवाकमाह ॥ ४५ ॥

शेकप्रसक्तमनुयाजाद्युदीच्याहकलाप सविशेषमत परमनुकामति—ते सर्व एवेति । इत्याद्यजमानश्चेति । प्रपात्रापुदीच्याहानुष्ठानसमये एव ब्रह्मयजमानायास्तत्र तत्र स्थाने परीत्योपैविशेयु ॥ ४३ ॥

अथाहेति । प्रत्यङ्ङतिक्रामतीति । प्राचो दक्षिणदिक्त्वस्य प्रागुपपादितत्वारक्षिणातिक्रमणस्थाने प्रत्यङ्-मुखोऽप्यर्धुर्गतिक्रानेदित्यर्थः । ‘ अपवर्हिषौ ’ बर्हिः प्रथमोनुयाज, तद्बर्हिः ‘ द्वावनुयाजौ ’ यज्ञ यजेति । बर्हिर्बर्हिने कारणमाह—प्रजा वा इति ॥ ४४ ॥

सुम्हृद्द्वीत्यादिक प्रकृतिवदेव कर्त्तव्यमित्यनुकामति—अथ सादयित्वेत्यादिना । सूक्तवाकानुवचन प्रकृति-

(हा) अथाग्नीदाहानुग्रहेति । स न किञ्चनानुग्रहरति तूष्णीमेवात्मान-
मुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

(त्यु) अथाह संवदस्वेति । (त्यु) अगानग्नीडिगङ्गात्रय श्रौषट्
स्वगा देव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंघोर्ब्रूहि त्युपस्पृशत्येव परिधी-
नानुग्रहरत्यथैतद्बर्हिर्नुसमस्यति परधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्धैके । हविरुच्छिष्टमनुसमस्यन्ति तद् तुथा न कुर्याद्धृतोच्छिष्टं
वा एतच्छेद्धृतोच्छिष्टमग्नौ जुहवामेति तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः
प्राश्रीयुर्वा ॥ ४८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ २ ॥ (६ । १)

अथाग्नीदाह—' अनुग्रह ' इति । स न किञ्चनानुग्रहरति, तूष्णीमेवात्मानमुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

अथाह—' संवदस्व ' इति । ' अगानग्नीत् ' । ' अगन् ' । ' आघय ' । ' श्रौषट् ' ।

' स्वगा देव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंघोर्ब्रूहि ' इति । उपस्पृशत्येव परिधीन,
नानुग्रहरति । अथैतद्बर्हिर्नुसमस्यति, परिधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्धैके हविरुच्छिष्टमनुसमस्यन्ति । तद् तुथा न कुर्यात् । हुतोच्छिष्टं वा एतत्—नेद्धृतोच्छिष्टमग्नी
जुहवामेति । तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः—प्राश्रीयुर्वा ॥ ४८ ॥ इति साकमेघपर्वणि पितृयज्ञः ॥

क्त् प्राप्तम् । प्रस्तत्प्रहरणं निषेधति—नाघ्वैर्धुरिति । ' न सनुद्धम्यति ' न गृह्णाति, न प्रहरेत् तूष्णीमेवो-
पासीत प्रस्तत्प्रहरणम् ॥ ४६ ॥ ४६ ॥

अग्नीर्गेषस्थानिवृत्तिमाह—अथाहेति । ' स्वगा देव्या होतृभ्यः '—इति सम्प्रिषेऽन्वयुणोक्ते होता शयुवाकं
ब्रूयात्, न च तदानीमन्वयुः परिधीनानुग्रहेत्, केवलमुपस्पृशेदेव । बर्हिषः परिधीनाञ्च तूष्णीमग्नौ प्रहरणं
विषते—अथैतदिति । ' एतत् ' चतुःसक्त्या वेद्यां स्तोत्रं ' बर्हिः ' ' परिधींश्च ' आदाय एणपदग्नौ
' अनुसमस्यति ' प्रक्षिपति ॥ ४७ ॥

अथ हविःशेषस्याप्यग्नी प्रक्षेपमेकायमेतनोपन्यस्यति—तद्धैक इति । तदेतन्निविध्योपपद्यति—तद् तुथेति ।
हुतशेषस्य पुनर्होमयोपवत्त्वाभावात्तैष पञ्चो युक्त इत्यर्थः । का तर्हि हविःशेषस्य प्रतिपत्तिरिति, तामाह—
तस्मादिति । ' हुतोच्छिष्टम् अपोऽन्व्यवहरेयुः ' । अग्नी प्राप्तमपञ्चस्य व्युदासार्थं ' एव ' कारः । अन्विजो
वा प्राश्रीयुः ' इति पथान्तरम् । सूत्रकारोऽप्येतत् सर्वमाह स्म—' न प्रस्तत्प्रहरेत् ' इत्यादिना ॥ ४८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्यंन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् (२-६-१) ॥

१—' न प्रस्तत्प्रहरेत् ' । का. श्रौ. सू. ५।२।४।२—' अनुग्रहेत्युक्ते न किञ्चनानुग्रहरति । तूष्णीमेवात्मानमुपस्पृशति ' ।
श. श्रौ. सू. ५।२।४।२।५०।३—' उपस्पृशत्येव परिधीनानुग्रहरति । ' का. श्रौ. सू. ५।२।४।४—' शान्तं भवति । बर्हिः
परिष्पन्ती प्रास्वति ॥ ' का. श्रौ. सू. ५।२।४।२।५२।५—' हविरुच्छिष्टं च ' । ' अनुसु प्राप्त्य वा । ' श. श्रौ. सू. ५।२।४।२।५५।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । (स्ते) तेनो ऽएव व्यजयन्तु थेयु-
मेपां विजितिस्तामथ आनेवैपां तुस्मिन्सद्ग्राम ऽडुपव आर्च्छंस्तानेतैरेव
शल्याग्निरहरन्त तान् व्यवृहन्त अत्यम्बकैरुयजन्त ॥ १ ॥

(न्नाथ) अथ यदेष एतैर्यजते । तन्नाह न्वैतस्य तथा कं च नेपुर्क-
च्छतीति देवा अकुर्वन्त्विति त्वेषु ऽएतत्करोति आश्च त्वेवास्य प्रजा
जाता आश्वाजातास्ता ऽउभयी रुद्रियात्प्रमुञ्चति वा ऽअस्यानमीवा
ऽअकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्ते तुस्माद्वा ऽएषु ऽएतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रस्य हीपुस्तुस्माद्रौद्रा भवन्त्येककपाला भव-
न्त्येकदेवत्या असन्निति तुस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

अथ त्र्यम्बकहविर्यागः ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त—येयमेपां विजितिः—ताम् । अययानेवैपा
तस्मिन्सद्ग्राम इषव आर्च्छंस्तान्—एतैरेव शल्याग्निरहरन्त । तान् व्यवृहन्त—यद् त्र्यम्बकैरुयजन्त ॥ १ ॥

अथ यदेष एतैर्यजते । तन्नाह न्वैतस्य तथा कं च नेपुर्कच्छतीति देवा अकुर्वन् । इति त्वेष
एतद् करोति । आश्च त्वेवास्य प्रजा जाताः, आश्वाजाताः—उभयी रुद्रियात्प्रमुञ्चति । ता अस्यान-
मीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्माद्वा एष एतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रस्य हीपुः । तस्माद्रौद्रा भवन्ति । एककपाला भवन्ति । एकदेवत्या अस-
न्निति । तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

अथ विभक्तिस्ताना त्र्यम्बकहविषा शर्यनिर्हणहेतुवमितिहासेनोपपादयति—महाहविषेति । अथ यानेवै-
त्यादि । ' तस्मिन् सद्ग्रामे ' ' एषा ' देवानां मध्ये ' यानेव ' इन्द्रप्रसूतान् ' इषव ' वृत्रमुक्ता शरा
' आर्च्छन् ' मानुषान्, ' तान् ' देवान् ' एतैरेव ' त्र्यम्बकैर्हविर्भिन्नास्मान् ' शल्यात् ' ' निरहरन्त ' विषो-
त्रिजवन्त । निर्हणप्रकारमाह—तान् व्यवृहन्तीति । " वृह उदमने " (वा. पा तु प. १६) । शय-
प्रोतात्मानस्याच्छल्यादुद्धरन्त इत्यर्थः । एतैरेवेति । प्रतिनिदेशस्य सत्यपेक्षत्वात्तन्निर्दिशति—यद् त्र्यम्बकै-
रिति । अम्बिका नाम स्त्री अस्य स्वसा सतत्त्र्यम्बको रुद्र । देवतावाचिना लक्षणायाऽत्र हवीष्युष्यन्ते ॥ १ ॥

आख्यायिकया प्रतिपादितमर्थं प्रकृते योजयति—अथ यदेष इति । ' एष ' इदानीन्तनो यजमानः ।
तन्नाहेति । ' न, अह, तु, एव ' इति चत्वारो निपाता । ' तत् ' तेन त्र्यम्बकहविर्यागेन अद्यापि ' एतस्य
यजमानस्य सम्बन्धिनमेव ' कञ् ' कसपि पुरुषस्य ' इषु ' ' तथा ' ' नैव ' ' कच्छति ' प्राप्नोति । देवात्
कारित्वस्य हेतुमाह—इति देवा इति । आश्च त्वेवास्येति । ' अन्य ' यजमानस्य सम्बन्धिनी ' प्रजा
' जाता, ' ' आश्च ' अजाता ' प्रवन्तिऽप्यमाणा, ' ता ' ' सर्वा ' ' उभयी ' उभयविधा ' प्रजा
' रुद्रियात् ' रुद्रैर्हविर्दिसनात् ' प्रमुञ्चति ' । प्रतिपुरुष सङ्घाय क्रियमाणैरेतै त्र्यम्बकैर्हविर्भिन्स्य रुद्रस्य
प्रीणित्वात् । ता अस्मैत्यादि, गतय ॥ २ ॥

तेषा देवता विषय प्रसस्यति—ते वै रौद्रा भवन्तीति । रुद्रो देवता एषाम् । " साम्य देवता "—

ते वै प्रतिपुरुषम् । यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति
तत्प्रतिपुरुषमेवैतदेकैकेन या अस्य प्रजा जातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चत्येके-
नातिरिक्ता भवन्ति तद्या एवास्य प्रजा अजातास्ता रुद्रियात्प्रमुञ्चति
तस्मादेकेनातिरिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

सु जयनेन गार्हपत्यम् । यज्ञोपवीती भूत्वोदङ्ङासीन एतान्गृह्णाति स
तत् एवोपोत्थायोदङ्ङ तिष्ठन्नवहन्त्युदीचीं दृषदुपले ऽउपदधात्युत्तरार्द्धं
गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यदेव तामुत्तरां दिशश्च सचन्त ऽएषा
ह्येतस्य देवस्य दिक्षुस्मादेतामुत्तरां दिशश्च सचन्ते ॥ ५ ॥

ते वै प्रतिपुरुषं—यावन्तो गृह्याः स्युः—तावन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति । तत् प्रतिपुरुषमेवैतदेकै-
केन—या अस्य प्रजा जातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति । एकेनातिरिक्ता भवन्ति—तद् या एवास्य प्रजाः
अजाताः—ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति । तस्मादेकेनातिरिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

स जयनेन गार्हपत्यं यज्ञोपवीती भूत्वोदङ्ङासीन एतान् गृह्णाति । स तत् एव उपोत्थायां दङ्ङ
तिष्ठन्नवहन्ति । उदीचीं दृषदुपले उपदधाति । उत्तरार्द्धं गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति । तद् यदेव
तामुत्तरां दिशं सचन्ते—एषा ह्येतस्य देवस्य दिक्षुः । तस्मादेतामुत्तरां दिशं सचन्ते ॥ ५ ॥

(पा. सू. ४. १. २४) इत्यण् । तत्र कारणमाह—रुद्रस्येति । ' हि ' यस्माद्रुद्रसम्बन्धी 'स्युः' विपुराविज-
यार्यं रुद्रस्यायुजत्वेन निर्मितः, तस्मात् । अत एवान्यत्र रुद्रस्य विपुराविजयप्रस्तावे श्रूयते—“ त स्य समस्त-
र्वत ”—(तै. सं. ६. १. ३. १) इति । हविषानेककपालसंस्कार्यत्वात् विधाय स्तोति—एककपाला इति ।
' एकदेवत्याः ' एकदेवतार्याः सर्व इमे पुरोडाशाः । ' अमन् ' मन्विन्व्यनेनाभिप्रायेण ॥ ३ ॥

कियन्तस्ते त्र्यम्बकाः कार्या इति तत्परिमाणमाह—ते वै प्रतिपुरुषमिति । ' यावन्तः ' यावत्परिमाणविशिष्टा
यजमानस्य ' गृह्याः ' गृहसम्बन्धिना ज्ञानयो भवेयुः, तत्र प्रतिपुरुषमेकैकस्य पुरुषस्यैकैकं पुरोडाश इति
गणयित्वा ' तावन्तः ' ते पुरोडाशा एकेनाधिकाश्च कर्तव्याः । एतद्व्यशंसति—तत्प्रतिपुरुषमिति । पुरुषं
पुरुषं प्रति प्रतिपुरुषम्, वींसायामन्यर्यामावः । एकैकेनेति । “ एक बहुव्रीहिवत् ” (पा. सू. ८. १. १९)
इति वींसाया दिर्वचनम्, बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लोरः । अन्यदुक्तार्थम् । एकातिरेकमन्यस्य तस्य प्रयोजन-
माह—एकैकेनेति ॥ ४ ॥

यावदुक्तचोदना ह्येते पुरोडाशाः अतस्तेषां संस्कारप्रकारमाह—स जयनेनेति । गार्हपत्यस्य पश्चात् ' यज्ञो-
पवीती भूत्वा', ' उदङ्ङुव आसीनः ' ' एतान् ' पुरोडाशान् निर्वपेत् । अवधत्कारप्रदचन्दैष्टिकधर्माणामप्राप्ते-
निर्वर्गगादिकं सर्वं तूष्णीमेव कर्तव्यम् । अत एवोक्तं सूत्रकृता—“ वैश्वंविक्वाजिर्वपति ” इति प्रकम्प्य, “ जुहो-
तापोऽवधत्काराः ” इति । तत्र अवधत्कारा इति श्लेषः । हवितृपत्त्यन्यथातुपपत्त्याऽऽश्रितानि तद्धर्मकान्यवहन-

१—वैश्वंविक्वाजिर्वपति श्रौतानेककपालान् वायसो यजमानगुणा एकैकिकान् ॥ (का. श्रौ. सू. ५. १. २५१) उदङ्ङुवः सर्वम् ।
का. श्रौ. सू. ५. १. २५० । देवाय । का. श्रौ. सू. ५. १. २५१ । अन्धकारजुपत्त्यन्यथाऽऽश्रितानि तद्धर्मकान्यवहन-
कारणम् । का. श्रौ. सू. ५. १. २५० ।

ते वा ऽअक्ता- स्युः । (२) अक्त्ये हि इविस्तु ऽअ वा ऽअनुक्ता ऽएषु
स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशून्त्स्याद्युदध्यानुस्माडुनक्ता ऽएषु स्युः ॥ ६ ॥

(स्ता) नान्तार्द्धं पात्र्याथं समुद्रास्य । (स्यान्वा) अन्वाहार्यप्रचना-
दुल्मुकमादायोदह पुरेत्य जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्पथि जुहोति
पथा हि स देवश्चरति चतुष्पथे जुहोत्येतद् वा ऽअस्य जान्धितं प्रज्ञातमव-
सानं यच्चतुष्पथं तुस्माच्चतुष्पथे जुहोति ॥ ७ ॥

ते वा अक्ताः स्युः । अक्तं हि इतिः । त उ वा अनुक्ता एव स्युः । अभिमानुको ह रुद्रः पशू-
न्त्स्याद् यदध्यात् । तस्मादनक्ता एव स्युः ॥ ६ ॥

नान्तार्द्धं पात्र्या समुद्रास्य, अन्वाहार्यप्रचनादुल्मुकमादाय-उदह पुरेत्य जुहोति । एषा एतेतस्य
देवस्य दिक् । पथि जुहोति । पथा हि स देवश्चरति । चतुष्पथे जुहोति । एतद् वा अस्य जान्धितं
प्रज्ञातमवसानं यच्चतुष्पथम् । तस्माच्चतुष्पथे जुहोति ॥ ७ ॥

नादीति । वैकृत विशेषं कृतमुक्तामिति-स तत्र एवेत्यादिना । प्रसूदीत्या रद्राधिष्ठितेनोत्तरदिशो रद्रतम्ब-
न्धात् तदिक्त्वाच्च रद्रदेवतास्मा, अतन्मन्त्रमवहनवादिषु सर्वोदक्कवन्ध कर्त्तव्य इति । तत्र 'तपन्'
दस्माद्रद्रदेवत्या । तस्मात् 'तान्' एतान्' उच्य दिश' 'सवन्ते' सर्वेषु व्यागारेषु कृत्विजं सवन्वन्ति ॥ १ ॥

एषा हविषामकृतापर्ममिषात्पात्र्याह-ते वा अक्ताः स्युरिति । 'वै' शब्दोऽन्वयार्थे । खड्ड 'ते'
पुरोडाशा 'अक्तः' अच्येवानिधारिता एव 'स्यु' । तत्र हेतुमाह-अक्तं हीति । 'हि' यन्नात् 'अक्तम्'
अभिधारितमेव हविर्भवति । तथा च तैत्तिरियकम्-'प्रथ्युत वा एतदस्मात्क्रोदगन् देवलोके यन्धून् इवित्त
मिवारतमनिवारोद्भवति (तै म. २ । १ । ३ । ९) इति । अन्विषारतपश्चमह-त उ वा इति ।
तत्र काण्यमाह-अभिमानुक् इति । पशुप्रमनेनाच्येत यदि रौद्रान् पुरोडाशानभ्याम् तत्र स रद्र' अत्रमन्ध
न्वहाय तत्रात्पात्र्यान् पशून् 'अभिमानुक्' अभिमन्नु माधितु शक्तः स्यात् ॥ ६ ॥

तान् सार्द्धमिनादि । निगदनिदम् । उच्येदिति विशेष विधये-पथीति । उच्यते इति य पथा
विधये, उच्येत्तुक् विधाय, तस्मिन् पुरोडाशान् जुहुयात् । पथि हेमे काण्यमाह-पथा हीति । 'त' खड्ड
रुद्रो दत्र 'पथा' मार्गेण हि 'चपति' तत्रावतिष्ठत इत्यर्थे । पथदि किञ्चिद् विशेषं विनये-
चतुष्पथ इति । चतुर्णां पथा वनहारश्चतुष्पथ, अन्तन्म्यो दिग्म्य अग्राताश्चत्वारः पथानो यत्र सङ्गच्छन्ते,
तत्र जुहुयादित्यर्थ । एतदुपपादयति-एतद् वा इति । 'एतन्' खड्ड 'अस्य' रद्रस्य 'जान्धितम्' ।
जने पात्र्यापितम्, 'प्रज्ञानम्' प्रविद्वन्, 'अवसान' स्थानम्, यच्चतुष्पथास्तन् । अत्र एतेकमभिपुर्णै-
" क्वे क्वे वैप्रवाहन्तरे चवरे दिव " इति ॥ ७ ॥

१-अक्तं वा । अच्येवान् इति पशुप्रमनेनाच्येत यदि रौद्रान् पुरोडाशानभ्याम् तत्र स रद्र' अत्रमन्ध
न्वहाय तत्रात्पात्र्यान् पशून् 'अभिमानुक्' अभिमन्नु माधितु शक्तः स्यात् ॥ ६ ॥

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मणे-
वेतुजुहोति स सर्वेषामेवावद्यत्येकस्यैव नावद्यति शु एषोऽतिरिक्तो भवति ॥ ८

सु जुहोति । (त्ये) एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाऽम्बिकया तं जुपस्व
स्वाहित्यम्बिका इ वै नामास्य स्वसा तथाऽस्यैष सह भागस्तदस्यैष
स्त्रिया सह भागस्तस्मात्प्रम्बका नाम तस्या ऽस्य प्रजा जातास्ता
रुद्रियात्प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥

(त्यु) अय य ऽएष ऽएकोऽतिरिक्तो भवति । तमाखुत्कर ऽपकिर-
त्येषु ते रुद्र भाग ऽआखुस्ते पशुऽति तदस्मा ऽआखुमेव पशूनामुत्तुदि-

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशम् । ब्रह्मणैवेतुजुहोति स सर्वेषा-
वावद्यति । एकस्यैव नावद्यति । य एषोऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥

स जुहोति—“ एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाऽम्बिकया तं जुपस्व—स्वाहा ”—(वा.
सं. ३।९७) इति । अम्बिका इ वै नामास्य स्वसा । तथाऽस्यैष सह भागः । तद् यदस्यैष स्त्रिया सह
भागः—तस्मात् प्रम्बका नाम । तद् या अस्य प्रजा जाताः—ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥

अय य एष एकोऽतिरिक्तो भवति—तमाखुत्कर उपकिरति । “ एष ते रुद्र भाग आखुस्ते

अर्थतस्मिन् होमे साधन विवर्ते—पलाशस्य पलाशेनेति । पलाशस्यस्य पर्णेने यर्थः । ब्रह्म वै पलाशस्य
पलाशमिति । पलाशस्यस्य ब्रह्म(त्र)श्रवणान् । तदर्थं पर्णमपि ब्रह्मात्मकम् । ब्रह्मश्रवणत्र तैत्तिरीयके समाधा-
त्—“ देवा वै ब्रह्मश्रवदन्त तत्पर्णं उपशृणोन् ”—(तै. स. ३ । ९ । ७ । ३) इति । अत्राने विशेष-
गह—न सर्वेषामिति । यावन्तः पुरोडाशाः कृताः तत्र एकमतिरिक्तं विहाय तेषा सर्वेषामेव सकाशात्तस्मिन्
मध्यमर्गेऽवयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

इयं सर्वेष्यः समवदस्य रुद्रिवः समन्त्रक होम विवर्ते—स जुहोतीति । मन्त्रस्यागम्यः—हे ‘ रुद्र ! ’ ‘ ते ’
तत्र ‘ एष भागः ’ । कथम्भूतस्य ! अम्बिकानामास्य स्वसा, तथा सहितस्य । अनः ‘ तं ’ भाग ‘ जुपस्व ’
तेवस्व । इदं हविः ‘ स्वाहा ’ सुहृतमस्त्विति (वा. सं. ३।९७) । तत्र “ सह स्वस्वाऽम्बिकया—” इति मन्त्र-
भागस्याभिप्रायमाविष्कृतमेतेषा हविषा अम्बिकनाम निर्धने—अम्बिका इ वा इति । तद्यदस्यैष इति । ‘ तद् ’
तथा सति ‘ यद् ’ यस्मात् ‘ अस्य ’ रुद्रस्य तथा ‘ स्त्रिया ’ ‘ सह ’ ‘ एष भागः ’ कथितः, ‘ तस्मात् ’
स्त्रीरूपाम्बिकाम्बन्वाद्ब्रह्मणैवेतु पुरोडाशाः (आदित्यगोपेन) ‘ प्रम्बकाः ’—इत्याह्वयन्ते । तथा अस्थेति,
व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

अत्रानकालात्तदतिरिक्तस्यातिरिक्तस्यैकस्य विनियोगमाह—अय य एष इति । उपकिरति पशूनिस्तु करः
आखुभिः कृते ‘ आखुत्करे ’ ‘ तम् ’ अतिरिक्तमेकं पुरोडाशत्र ‘ उपकिरति ’ उपक्षिर्ति । “ कृ विधेवे—

इति तेनो ऽइतरान्पशून् हिनस्ति तद्यदुपकिरति तिरु ऽइव वै गुर्भास्तिरु
 ऽइवैतद्यदुपर्कार्णं तस्माद्वा ऽउपकिरति तथा ऽपुवास्ये प्रजा ऽअजातास्तुः
 रुद्रियात्प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

(न्यु) अथ पुनरेत्य जपन्ति । (न्यु) अथ रुद्रमदीमहस्रुव देवं
 व्यम्बकम् ॥ यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसा-
 युयात् ॥ भेषजमसि भेषजं गवोऽश्वाय पुरुषाय भेषजं सुखं मेषाय
 भेष्या ऽइत्याशीर्वैपेतस्य कर्मणः ॥ ११ ॥

पशुः”-(वा सं. ३ । ५७) इति । तदस्मा आस्तुमेव पशूनामनुदिशति । तेनो इतरान् पशून् न
 हिनस्ति । तद्यदुपकिरति-तिर इव वै गर्भाः, तिर इवैतद्-यदुपर्कार्णम् । तस्माद्वा उपकिरति । तद्
 वा एवास्य प्रजा अजाताः-ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ पुनरेत्य जपन्ति “ अथ रुद्रमदीमहि, अथ देवं व्यम्बकम् । यथा नो वस्यस
 स्करत्, यथा नः श्रेयसस्करत्, यथा नो व्यधसाययात् भेषजमसि भेषजम्, गवोऽश्वाय
 पुरुषाय भेषजं, सुखं मेषाय, भेष्ये”-इति । (वा. सं. ३ । ५८-५९) आशीर्वैपेतस्य कर्मणः ११ ॥

(वा. पा तु । २८) इति वातु । “ एष ते ”-इति मन्त्र (वा. सं. ३ । ५७) । तदर्थस्तु-हे रद्र !
 ‘ ते ’ तव ‘ एष ’ पुरोडाशो भाग, अस्मिन्नुक्ते स्थितो य ‘ आस्तु ’ असी ‘ ते पशु इति ’ । एतन्मन्त्र-
 पाठस्य प्रयोजनमाह-तदस्मा इति । ‘ तद् ’ तेन मन्त्रेण ‘ पशूना ’ मध्ये ‘ आस्तुमेव ’ ‘ अस्मै ’ रद्राय
 पशून् हिनस्ति निर्दिशति । ‘ तेन ’ कारणेन ‘ इतरान् ’ कृत्वाश्वादिपशून् स रद्रो ‘ न हिनस्ति ’ । अनिरिक्तस्यैतस्य
 पुरोडाशस्य पदुपशेषेण विहितम्, तद्यदुपपादयति-तद् यदिति । तिर इवेति । ‘ गर्भा ’ तिर्रोहिता इव न-
 उपकार्णं द्रव्यं विगलितं सत् निरोहितमेव भवति, अनो गर्भस्थानमजातात् प्रजानां रद्र कृतहिंसनि, न-
 नाय नियमाणस्योर्कार्णत्वं युक्तमिति भावः ॥ १० ॥

अप विषत्ते-अंवेति । ‘ अय ’ तदनन्तरम्, पुनश्चतुष्पादप्रिसर्मात्मन्ये “ अथ रद्रम् ” इत्यादिमन्त्रो
 सर्वे जपेयु । तयो प्रथममन्त्रस्यायमर्थः-‘ रद्रम् ’ ‘ अवादीमहि ’ अवादीमहि, हविर्भूमिन् रुद्रमवयुज्य
 पृथक्कृत्य प्रजा रक्षामहे । “ दीद रक्षणे ”-इत्यस्मात् ‘ लोटि, “ बद्क उच्यते ” (पा. सू. २ । ३ । ६६)
 इति शब्दुक्तिः “ हुमास्या ”-(पा. सू. ६ । ४ । ६९) एतौत्वम् । तथा ‘ देव ’ देवनश्चालि ‘ व्यम्बक ’
 त्रिपादश्विकाश्रया सरितम्, अवादीमहंत्यनुषङ्ग । अश्विकाशाहित्यप्रतिपादनपरत्वेत् निर्गोप वाक्यम् । न च
 ० यथा ‘ येन प्रकारेण ’ न ‘ अस्मान् ’ वक्षस ‘ वन्मिषन् वमुमरामात् ’ वरत् ‘ कुर्वात्, ‘ न
 - न यथा ‘ येन प्रकारेण च ‘ श्रेयस ’ प्रशाम्यनरम् ‘ वरत् ‘ कुर्वात्, ‘ यथा ’ च ‘ न ’ अस्मान्
 अवतारमात् ‘ व्यधसयत् व्यधसितार्पन् कुर्वात्, तथा ‘ अवादीमहि ’ इति सम्बन्धः ॥

(शोऽथा) अध्यापसलवि त्रिः परियन्ति । सव्यान्रुद्रुपाद्गान्नाह्वयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥ उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादित्याशीरिवैतस्य कर्मण आशिपमेवैतदाशासते तदु ह्येव शमिव शो मृत्योर्मुच्यते नामृतात्तस्मादाह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ १२ ॥

तदु हापि कुमार्यः परीयुः । (भुं) भगस्य भजामहा ऽइति आ ह वै सा रुद्रस्य स्वसाग्भिका नाम सा ह वै भगस्येष्टे । तस्माद् हापि कुमार्यः परीयुर्भगस्य भजामहा ऽइति ॥ १३ ॥

अध्यापसलवि त्रिः परियन्ति सव्यान्रुद्रुपाद्गान्नाह्वयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ”-इति (दा. सं. ३ । ६०) आशीरिवैतस्य कर्मणः । आशिपमेवैतदाशासते । तदु ह्येव शमिव यो मृत्योर्मुच्यते, नामृतात् । तस्मादाह-मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ १२ ॥

तदु हापि कुमार्यः परीयुः-‘भगस्य भजामहे’-इति । या ह वै सा रुद्रस्य स्वसाग्भिका नाम-सा ह वै भगस्येष्टे । तस्माद् हापि कुमार्यः परीयुः-‘भगस्य भजामहे’-इति ॥ १३ ॥

अप द्विर्वाचस्य—हे इदं । एवं स्वरूपेणैव ‘ भवजम् ’ औषधम् ‘ अस्ति ’; सर्वदुरन्तनिवर्हणहेतुत्वात् । अतस्त्व ‘ सुखं (गं) ’ सुपासं मेघत्रम् अस्मदीयेभ्यो गवाक्षादिभ्यः प्रदंहीति शेषः । आशीरिवेति । एतस्य ऽपम्बकाह्वयस्य ‘ कर्मणः ’ ‘ एवा ’ अथमन्त्रस्य ‘ आशी. ’ फलार्थनम्; गवाक्षार्थनामारोप्यमेतस्य कर्मणः फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अध्यापसलवि त्रिः परियन्ति—अध्यापसलवीति । अथम्बकः हविषः कर्षातः सर्वे चतुष्पदे अग्निमयसलवि अपसल्ये अथम्बकविति मन्त्रेण ‘ त्रिः परियन्ति ’ किं कुर्वन्त. ‘ सव्यान् ’ वामान् ‘ उरुद्रु ’ ‘ उरुपाद्गान्नाः ’ हस्तेन वादपन्नाः । मन्त्रस्य चायमर्थः—प्रागि अन्त्रकानि नैत्राणि यस्य, यदा ह्यी अम्बिका स्वता यस्य तपोक्तः । शोमनो गन्धो यस्मात्सौ सुगन्धिः । “गन्धस्येदुर्गन्धिसुगन्धिन्यः”—(पा. सू. ६ । ४ । ११६) इति इकारदेशः । ‘ पुष्टिवर्द्धनम् ’ पुष्टेर्वर्द्धयितारम् । रद्रं वप ‘ यजामहे ’ वृत्रघ्नम् । तत्प्रासादादहन् ‘ उर्वारुकं ’ कर्कटीफलं पक्व सत् यथा प्रवृत्तवन्तान् रूपमेव मुच्यते, तथा ‘ मृत्यो. ’ मरणान् ‘ मुक्षीय ’ मुक्तो भूयामस्य; ‘ अमृतात् ’ अमरणान् ‘ मा ’ विद्योमो मन्त्रविति । आशीरिवेत्यादि, िदन् । अन्तिमसदस्य तात्पर्यमाह—तदु ह्येवेति । ‘ यः ’ ‘ मृत्योः ’ मरणान् ‘ मुच्यते ’ मुक्तो भवेत्, = अमृतात् ‘ अमरणान् ’ न ’ मुक्तो भवति; एतदेव हि ‘ शमिव ’ प्रागिज्ञां मुचं भवति ॥ १२ ॥

अस्य परिगमनम् मागप्रतिद्विष्टेनृत्तमुपशदयति—तदु हापीति । ‘ तदा ’ कुमार्यः ‘ अपि तमग्निमुक्तप्रकारेण ’ परीयुः, ‘ मागस्य ’ सौमगस्य । कर्मणि षष्ठी । सौमगस्य-भजामहे प्राप्नुयामहे इति । अनेनाभिप्रायेण । यो ह वा इति । अम्बिका नाम ‘ या ’ यद् ‘ रुद्रु ’ वना, ‘ सा ’ ‘ भगस्य इष्टे ’

१-अग्नि त्रिः परियन्ति विदुषकान् रूद्रुपाद्गान्नाह्वयम्बकविति । देवन्वन्त मृत्योर्मुक्षीय । अनेन द्विष्टेनृत्तमुपशदयति ॥ ६२ ॥ श्री. सू. ६ । १६-२०० । १-“अध्यापनाः” इ. पा. । ३-कुमार्योर्भगस्येष्टेण परीयामा मन्त्राया वा । का. धी. सू. ६ । २०१ ।

त्रासामुत्रासां मन्त्रोऽस्ति । त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पतिवेदनम् । उर्वारु-
रुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामृते इति सा अदित इत्याह ज्ञातिभ्य-
स्तदाह मामृत इति प्रतिभ्यस्तदाह पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा तस्मादाह
मामृत इति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति । दक्षिणानूरुनुपाग्नाना ऽएते-
नैव मन्त्रेण तद्यत्पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति प्रसलवि न इदं कर्मानुस-
न्तिष्ठाता ऽडुति तस्मात्पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति ॥ १५ ॥

(न्त्य) अथैतान्यजमानोऽञ्जलो समोप्य । (प्ये) ऊर्ध्वानुदस्यति युथा
गौर्नोदाप्रुयात्तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते तान्विलिप्सन्त ऽउपस्पृशन्ति
भेषजमिवैतत्कुर्वते तस्माद्विलिप्सन्त ऽउपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

त्रासामुत्रासा मन्त्रोऽस्ति—“ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव
बन्धनात् इतो मुक्षीय मामृतेः”— इति (वा. सं. ३।६०)। सा अदित इत्याह—ज्ञातिभ्यस्तदाह ।
मामृत इति—प्रतिभ्यस्तदाह । पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा । तस्मादाह मामृत इति ॥ १४ ॥

अथ पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति दक्षिणानूरुनुपाग्नानाः—एतेनैव मन्त्रेण । तद्यत् पुनः प्रस-
लवि त्रिः परियन्ति । ‘ प्रसलवि न इदं कर्मानुसन्तिष्ठाति’ इति । तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति १५
अथैतान्यजमानोऽञ्जलो समोप्य, ऊर्ध्वानुदस्यति । यथा गौर्नोदाप्रुयात् । तदात्मभ्य एवैतच्छल्या-
श्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति । भेषजमिवैतत् कुर्वते । तस्माद्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
गौर्नोदाप्रुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्याश्चिर्मिमते । तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

तान्द्रयोर्भूतकूपोरुपनह्य । वेषुयष्ट्यां वा कुपे वोभयत आवध्योदह-
पेत्य यदि वृक्षं वा स्याणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्तस्मि-
द्भासजत्येतत्ते रुद्रावसं तेन परो मूजवतोऽतीहीत्यवसेन वा ऽध्वानं
यन्ति तदेनैसावसमेवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य चरणं तदनुव ह वाऽ-
अस्य परो मूजवद्रचक्षुरणं तुस्मादाह तेन परो मूजवतोऽतीहीत्यवसेन
पिनाकावस इत्यहिंस्रः ।

निष्वापयत्येवैनमेतत्स्वपद्यु हि न कुंचनु हिनस्ति तुस्मादाह कृत्ति-
वासाऽइति ॥ १७ ॥

तान्द्रयोर्भूतकूपोरुपनह्य, वेषुयष्ट्यां वा, कुपे वा उभयत आवध्य, उदह पेत्य, यदि वृक्षं वा
स्याणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्-तस्मिन्भासजति । “एतत्ते रुद्रावसम्, तेन परो मूज-
वतोऽतीही”-इति (वा. सं. ३।६१) । अवसेन वा अध्वानं यन्ति । तदेनं सावसमेवान्ववार्जति
यत्र यत्रास्यचरणं तदनु । अत्र ह वा अस्य परो मूजवद्रचक्षुरणम् । तस्मादाह-परो मूजवतो-
ऽतीहीति । “अवसतधन्वा पिनाकावसः”-इति । “अहिसन् नः शिवोऽतीही”-
इत्येवैतदाह । “कृत्तिवासाः”-इति । निष्वापयत्येवैनमेतत् । स्वपद्यु हि न कुंचनु हिनस्ति ।
तस्मादाह-कृत्तिवासा इति ॥ १७ ॥

ध्व्युः संबपेत् । यजमानश्च तान् ‘ ऊर्वांनु उदस्यति ’ उक्षिपति । ‘ यथा मौ. ’ पृथिवीनामैतन्ः पृथिवी तान्
पुरोडाशान् ‘ नोद्रामुपात् ’ उक्षिप्ताः पुरोडाशाः यथा भूमौ न पतन्ति तथाऽन्तारेक्षे, पुनरञ्जलिना धारयेत् । तदुक्तं
काल्यायनेन-“रौद्रान् यजमानोऽञ्जलिनेदस्यन्यमो प्रापणम्, ‘प्रतिगृह्णात्येनान्’ (का. श्री. सू. १।२७२-२७३)
इति । आत्मभ्य एवैतदिति । ‘ एतत् ’ एतेनोदसनेन ‘ आत्मभ्यः ’ कृत्विग्जमानाः ‘ स्व-स्व-शरीरेभ्य ’ ‘ एव’
‘ शल्यान् ’ निर्मिते । निर्हरन्ति तेषां पुनर्ग्रहणाशक्तौ स्पर्शनं विधत्ते-तान् विलिप्सन्त इति । लघुमिच्छन्तो
लिप्सन्तस्तद्विपर्ययो ‘ विलिप्सन्तः ’ लघुमशक्ताः सन्त, भूमौ पतितान् ‘ तान् ’ पुरोडाशान् पश्चादुपसृशन्ति ।
उक्तं हि काल्यायनेन-“ पततः प्रतिगृह्णात्येनान्शक्यऽउपस्पर्शनम् ”- (का. श्री. सू. १।२७३) इति ।
भेषजमेवैतदिति । एतेन स्पर्शनेन निर्हते शल्ये स्वशरीरदेशस्य पुनर्भेषजमेव कृतवन्तो भवन्ति ॥ १६ ॥

तान्द्रयोर्भूतकूपोः । यत्र तृणमये आवपने धान्यं बभ्यते तन्पूतम्, भूतमेव मूतकम् ।
स्वार्थे क-प्रत्ययः । ‘ तान् ’ रौद्रान् पुरोडाशान् ‘ द्रयोर्भूतकयोः ’ ‘ उपनह्य ’ वेषुयष्ट्या वेषुमभ्यां यष्टयान्
‘ उभयतः आवध्य ’ः यद्वा ‘ कुपे ’ वेषुनिर्मितमाजनद्रवयुक्तौ दास्यवितोषो वीवधापरस्पर्ययः कुः तस्मिन्;
‘ उभयतः ’ उभयपार्श्वयोः वेषुवमाजनयोः ‘ तान् ’ रौद्रान् ‘ आवध्य ’ तेन सार्द्धम् ‘ उदह पेत्य ’
उदह्मुखोऽङ्गं गत्वा, वृक्षस्थाष्वार्दीनामन्यतमस्मिन्नुपलभ्ये, वीवधम् ‘ आसजति ’ आत्मपैति । तस्मिन्ना-

१-मूतयोः इत्या वेषुयष्ट्यां कुपे वाऽऽस्यत्यवसेनः स्वपद्युस्यवशवन्मोऽजामन्यतमस्मिन्कुपेवदस्यन्तेऽत्र । इति ।
(का. श्री. सू. १।२७४) कुपे-वक्षिप्युल्लेखे तुल्यपदे, इति वा० दे० ।

(त्सु) अथ दक्षिणाञ्चाहूनन्वावर्तन्ते । तेऽप्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याप
ऽउपस्पृशन्ति रुद्रिषेणैव आऽएतदचारिणुः शान्तिऽायस्पृशदद्रिः शान्त्या
शमयन्ते ॥ १८ ॥

(न्तेऽ)अथ केशशम्भुपुत्रा । समाग्रेहसाग्नी ऽउदवसायेषु ह्येतेन युजते न हि
तदवकल्पते षडुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्सुस्मादुडवस्यति गृहानित्वा निर्म-

अथ दक्षिणाञ्चाहूनन्वावर्तन्ते । तेऽप्रतीक्षं पुनरायन्ति । पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति । रुद्रिषेणैव वा
एतदचारिणुः । शान्तिरापः । तद्रुद्रिः शान्त्या शमयन्ते ॥ १८ ॥

अथ केशशम्भुपुत्रा, समाग्रेह, अग्नी उदवसायैव ह्येतेन युजते । न हि तदवकल्पते-षडुत्तर-

मन्त्रे मन्त्रेनाह-एतत् इति । नस्याथमर्थे । हे ' रुद्र ' । ' त ' तत्र ' एतन् ' वृत्तिराम् ' अवतम् ' पाथेय-
मन्त्रेण नन् स्वीकृत्य ' तेन ' मावनेन ' मूत्रेण पर ' मूत्रवात्रामोदीष्य पवंत, तस्य ' पर ' परस्माद्भागम्
' अतीति ' अतिक्रम्य गच्छ माऽम्मानप्रितिष्ठ इति भावः ॥

मन्त्रगण्यमन्त्राद् प्रशस्तिति-अवसेन वा इति । कर्त्ते ' अवमन ' अनेन पाथेयेन हि जना दूम ' अवजान'
' गन्ति', ' तन् ' तथा सति ' एन ' रुद्र ' नावसम् ' अवममाहितम् ' एव ' अस्मात् स्वतान् ' अन्ववर्जति '
अनुगमयति । अथ रुद्रस्य गन्त्यप्रदेशमाह-एतत्-पथेति । यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ' अथ ' देवस्य ' चरण '
वचन मवति, ' तत् ' स्थानम् ' अनु ' लक्ष्येयर्थः । " परो मूत्रवत् " -इति मन्त्रमागम्यामिप्रायमाह-
अत्र ह वा इति । ' अन् ' रुद्रस्य ' अत्र ' अस्मिन् मूत्रवत्परितमन्वन्विनि ' पर ' परस्मात्प्रागं ' चरण '
वर्णन मवति, ' तस्मात् ' तेन " परो मूत्रवत् " -इति मन्त्रमागम्य पठन युक्तमित्यर्थः । द्वितीयमागमन्य
व्याचक्ष-अवततनघन्वेति । अवततनघरोपितय धनुर्पस्य स तथाय -पिनाकावम् इति । पिनाक इति
तन्मर्थे रुद्रधनुषो नामकस्यम् । तस्य अस्म्य व्यागरो परमो यन् स तथा । एतेन विशेषणरूपेण कलितमर्थ-
माह-अहिमात्रिति । हे ' रुद्र ' । ' न ' अस्मान् हिंसाममूत्रेन् ' शिव ' सुखकर मन् ' अतीति " -
इति ' एतद् ' अव मन्त्रभाग प्रतिपादयतीत्यर्थः । अन्दिम मागम अन्य तात्पर्यमाह-कृतीति । कृत्ति
त्वमेव आच्छादन यस्य स तयोक्त । अनेन च विशेषणं ' एन ' निरस्य स्तोत्रेयत् । ऋत्तुर्भुवत्तत्के- पुल-
वरत्वात् रुद्रस्यापो मवयेत्यनेनाभिप्रायण विशेष्यते । मन्त्रोऽपि निर्मये इत्यत्र आह-स्वपन् चिति । ' नु '
अथ मन्त्रे लोके ' त्वन् ' निद्रात्पु पुन्य ' कश्चन ' नमपि ' न त्विन्मि ' न पीडयति । अतो रुद्रवृत्तकाक-
विरुपेय मन्त्र त्वात् प्रावर्तन इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सत्सु पुनरागमन विरुत् अथ दक्षिणानिति । रौद्रपुरोडाशान्ता हृषादावामभ्रवानन्तर्भूमिपशब्दार्थः ।
रौद्रिभूतिविं ये अदारणु, त' सत्सु स्व स्व दक्षिण बहम् ' अनु ' रुद्रस्य प्रादक्षिण्येनावर्त्तन्, आहृत्य च
' अन्तात् ' रौद्रिभूति प्रचरणस्थानमनवलोऽयन्त ' पुन बहिर्मर्गमगच्छंयु, आगत्य च रुद्रदेवताकहृदि-
प्रवर्णनान्त्वनिवारणाय ' अथ ' उपस्पृशेयु । तद्रुद्रिः शान्तयेति । उष्णशमनहेतुमि ' अद्रि ' तत्
रौद्रिभूति प्रचरणजनित स्व स्वामगतमौष्ण्य ' शमयन्ते ' त्रिवर्त्तयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

मन्त्रप्रशामान् एव केशशम्भुपुत्रादिक साकमेवान्तऽपि कर्त्तव्यमि यनुकामिति-अथ केशशम्भुपुत्रेति ।

१-कृत्तियत् इति च (का धी सू ५।१०५) । २-अन्ववर्त्तयन्वाकहृत्पुत्रः । का धी सू ५।१०६ ।

ध्याही पौर्णमासेन वनत ऽत्तन्नवत्तुऽइव वा ऽएव त्रैचातुर्नाम्नान्प्रथमं
कल्पत- प्रतिष्ठितो यज्ञो त्र्यपौर्णमासं तन्कल्पते त्रैचातुर्नाम्नान्- प्रतिष्ठितेति
तन्मातुदवस्यति ॥ १९ ॥

इति पञ्चमपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ (६२)

अश्वत्थं ह वै सुकृतं चातुर्नाम्नयाज्ञिनो भवति । त्वत्तरं हि
जयति तेनात्प्राशस्त्यं भवति तं वै वेद्या विभज्य यजति वेद्या विभज्य
प्रययति सुर्वं वै मन्वन्तः सुर्वं वा ऽजश्वन्नेतेनो ह्यात्प्राशस्त्यं सुकृतं
भवत्यतुन इवैतद्भूत्वा देवानप्येत्यश्वत्थु वै देवानामेतेनो ह्यात्प्राशस्त्यं
सुकृतं भवत्यतनु तदन्माज्ञातुर्नाम्नैवेत ॥ १ ॥

वेद्यवित्तोत्रं तदुगद । तन्मातुदवस्यति । गृहानित्वा, निर्भय्याग्नी, पौर्णमासेन वनते । अत्तन्नवत्तु
इव वा एव-यज्ञातुर्नाम्नानि । अथैव कल्पत- प्रतिष्ठितो यज्ञो यत् पौर्णमासम् । तत् कल्पते त्रै-
चातुर्नाम्नान्- प्रतिष्ठितेति । तन्मातुदवस्यति ॥ १९ ॥ इति सायनेयनवर्गेण्यन्वकशाखाः ।

इति नाकनेत्रशाखातुर्नाम्नै तृतीयं पर्वं ॥

अथ शुभ्रातीरीयपर्वः ।

अश्वत्थं ह वै सुकृतं चातुर्नाम्नयाज्ञिनो भवति । मन्वन्तं हि जयति । तेनात्प्राशस्त्यं भवति ।
तं वै वेद्या विभज्य यजति । वेद्या विभज्य प्रययति । सुर्वं वै मन्वन्तः । सुर्वं वा अश्वत्थम् ।
एतेनो ह्यात्प्राशस्त्यं सुकृतं भवति । ऋतुन इवैतद्भूत्वा देवानप्येति । अश्वत्थमु वै देवानाम् । एतेनो
ह्यात्प्राशस्त्यं सुकृतं भवति । एतन्नु तद्-यन्माज्ञातुर्नाम्नैवेत ॥ १ ॥

(त्रैज्य) अथ तत्माच्छुनामीषिणं व्रजेन । वा वै देवानाथ् श्रीगुसीत्ता-
 कमेधुरीजानानां विविग्यानानां तुच्छुनमयं वुः संवत्सरस्य प्रजितस्य
 उस आसीत्तत्पिरथ् सा वा चैव देवानाथ् श्रीगुसीत्ताकमेधुरीजानानां
 विविग्यानानां वु उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य उस आनीत्तमेवैतदुभयं
 परिगहयान्मुन्दुत्ते तत्माच्छुनामीषिणं व्रजेन ॥ २ ॥

अथ तत्माच्छुनामीषिणं व्रजेन । वा वै देवाना श्रीगुसीत्ताकमेधुरीजानानां विविग्याना-
 नां तुच्छुनम् । अथ वा संवत्सरस्य प्रजितस्य उस आसीत्-तन्निम् । वा वा चैव देवाना
 श्रीगुसीत्ताकमेधुरीजानानां विविग्यानानां, य उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य उस आनीत्-तमे-
 वैतदुभयं परिगहयान्मुन्दुत्ते । तत्माच्छुनामीषिणं व्रजेन ॥ २ ॥

तस्यावृत् । (श्रौ) नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न मन्यन्त्याग्निं पृश्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाऽप्युक्थं समिष्टयजुः ॥ ३ ॥

(३) अर्थतान्येव पृश्च हवींषि भवन्ति । (न्ये) एतैर्व्यं हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाऽभसृजतेत्तरुभयतो वरुणपाशात्प्रजाः प्रामुञ्चदंतेर्व्यं देवा वृष्टमग्नरेतव्वेषु व्यजयन्तु येयमेपां विजितिस्तां तथोऽएवेषऽप्युतेर्था चैव देवानां श्रीगुप्तीत्साकमेधुरीजानानां विजिग्यानानां यु उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रसऽआसीत्तमेवैतदुभयं परिगृह्यात्सुकुरुते तस्माद्वा ऽएतानि पृश्च हवींषि भवन्ति ॥ ४ ॥

तस्यावृत् । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिम् । न गृह्णन्ति पृषदाज्यम् । न मन्यन्त्याग्निम् । पृश्च प्रयाजा भवन्ति । त्रयोऽनुयाजाः । एकं समिष्टयजुः ॥ ३ ॥

अर्थतान्येव पृश्च हवींषि भवन्ति । एतैर्व्यं हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाऽभसृजते । एतैरुभयतो वरुणपाशात् प्रजाः प्रामुञ्चत् । एतैर्व्यं देवा वृष्टमग्नन् । एतैर्व्यं व्यजयन्त-येयमेपां विजितिः-नाम् । तयो एवेष एतैः-या चैव देवानां श्रीगुप्तीत्-साकमेधुरीजानानां विजिग्यानानाम्, य उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्-तमेवैतदुभयं परिगृह्यात्सुकुरुते । तस्माद् वा एतानि पृश्च हवींषि भवन्ति ॥ ४ ॥

संस्थिर्यागेन ' परिगृह्य ' यजमान- ' आत्मन् ' स्वान्मनि ' कुरुते ' धारयति । रूप्यं प्रदत्तिदेवफलमुत्पाद्य तत्साधनभूत याग विधत्ते-तस्मादिति । उकलश्रुणौ शुनासीरी अविदेवाम्बादिरूपेणावस्थितौ । साऽस्य देवते-स्यर्षे शुनासीराम्बाद् यत् । तदविषेमाद् वक्ष्यमाण हविस्समुदायसाध्यं कृञ्ज कर्मानेन व्यपदिश्यते । यस्मा-दुक्तफलसाधनत्वम्, तस्मान्शुनासीरीयाह्वेयानेन चतुर्थेन पर्वणा यजेतत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रयोगक्रमं वक्तुं प्रतिजानाते-तस्यावृदिति । ' तस्य ' शुनासीरस्य ' आशृत् ' क्रिया उच्यते इति शेषः । पूर्वेषु पर्वस्त्रिव प्रसक्तमुत्तरवेदिनिर्वपणादिक निषेधति-नोपकिरन्तीत्यादिना । प्रयाजानुयाजादयोऽपि प्रकृतित्वदेवेत्याह-पृश्चेति ॥ ३ ॥

पृश्च हवींषि विधत्ते-अर्थतान्येवेति । वैश्वदेवादिषु पर्वस्वनुष्ठितानि ' एतानि ' आग्नेयादीनि पृश्च हवींष्य-प्रापि कर्त्तव्यानि मन्त्रांत्यर्थः । कल्लसकल्लंवेतानि प्रशंसति-एतैर्वा इति । वैश्वदेवेष्वनुष्ठितैः ' एतैर्ह-विर्भिः ' खलु पुरा ' प्रजापतिः ' ' अजाः ' सृष्टवान् । वरुणप्रयासोऽभवनुष्ठितैरेव ताः ' प्रजाः ' उभयतो वरुणपाशात् ' ऊर्ध्वाधि-कायस्थिनात् ' प्रामुञ्चत् ' प्रमुक्तवान् । तथा साकमेधेष्वनुष्ठितैरेव पृश्चहविर्भिः ' देवाः ' ' वृष्टम् ' असुरम् ' अग्नन् ' हवा च ' एतैः ' एव ' व्यजयन्त ' विजयं प्राप्तवन्तः । यथैतानि कृत्स्नाभिलषितफलसाधनानि, ' तयो ' तथैव खलु ' एषः ' यजमान- ' एतैः ' शुनासीर्याह्वे चतुर्थे पर्वणि

(न्त्यु) अथ शुनासीर्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । स वन्धुः शुनासीर्यस्य यं पूर्वमुवाचाम ॥ ५ ॥

(मा) अथ व्यायुष्यं पयो भवति पयो ह वै प्रजा जाता अभिसञ्जानते विजिग्यातं मा प्रजा-श्रिये यशसेऽद्याद्यायाभिसञ्जानान्ताऽइति तस्मात्पयो भवति ॥ ६ ॥

तद्द्रव्यायुष्यं भवति । (त्य) अयं वै व्यायुष्योऽयं पवतऽएष वाऽइदृशं सुर्वं श्रुष्याययति यदिदं किञ्च लुपति वृष्टाडोपधयो जायन्तऽशुंषधीर्गृवाऽपुः पीत्वा तुत एतद्द्रव्योऽधि पयः सम्भवत्येष हि वाऽएतन्नयति तस्माद्रव्यायुष्यं भवति ॥ ७ ॥

अथ शुनासीर्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो (१) भवति । स वन्धुः शुनासीर्यस्य यं पूर्वमुवाचाम ॥ ५ ॥ अथ वायुष्यं पयो (२) भवति । पयो ह वै प्रजा जाता अभिसञ्जानते । ' विजिग्यातं मा प्रजाः श्रिये ' ' यशसे, अद्याद्याय, अभिसञ्जानन्ति '—इति । तस्मात् पयो भवति ॥ ६ ॥

तद् द्रव्यायुष्यं भवति । अयं वै वायु-योऽयं पवते । एष वा इदं सर्वं मप्याययति—यदिदं किञ्च

अनुगत्यमासे, आश्रेयाणिभिः पद्मभिर्हविर्भिः शुनासीराय यदतदनुकृतम्, ' तदुपय ' फलम् ' आमन् आमनि ' पारेगृह्य ' शशीन ' कुस्त । तस्मादिति प्रतिपादितार्यनिगमनम् ॥ ४ ॥

एष हविर्विधत्ते—अथ शुनासीर्य इति । शुनासीर्यो वाय्वादित्यो देवतं अस्य स शुनासीर्य । ' शुनो वायु ' ' शीर आदित्य '—इति हि याम्क । द्विवक्त्रेण कात्यायनोऽयमिदमर्थमसूचयत्—“शुनासीराम्ना द्वादशकपाल ” इति । उक्तं वाक्यशपथमत्राप्यनिदिशति—स वन्धुरिति । छत्त्रस्य परेण फलप्रतिपादनसमये ' ए वाक्यदोष " या वै दवानाम्"—इत्यादिकम् ' अत्रोवाच ' उक्तवन्त, ' स एव अस्मापि ' शुनासीर्य ' इति च स्तवक, उक्तविषयस्यैव वाय्वादित्यरूपेणावस्थितत्वादिति यावत् ॥ ५ ॥

सम्य हविर्विधत्ते—अथ वायुष्यमिति । वयुरित्वा अन्व तद् ' वायुष्यम् ' । " वायुपितृभसो यन्"—(पा सू. ४ । २ । ३१) इति यन् । पयसस्तावद्ब्रानुकूल्य दर्शयति—पयो ह वा इति । ' जाता ' सर्वा ' प्रजा ' ' पय ' लब्ध ' अभि ' लक्ष्य ' सञ्जानत ' सञ्जानाना भवन्ति । अतः पयसं सम्पत्तिहेतुत्वाद् ' विजिग्यात ' साकमेरैर्विजिग्यन्तम् ' एनं ' यजमान ' श्रिये ' सम्पदे, ' यशसे ' कार्ये ' अद्याद्याय ' अद्या दनसामर्थ्यात् च सर्वा ' प्रजा ' ' अभिसञ्जानन्ती ' अभिसञ्जानन्तम्, अनुपन्यन्तामिति अनेनाभिप्रायेण पयसं कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सम्य वायुदेवत्वमनुश्रुत्वा स्तौति—तद्यदिति । एष वा इत्यादि । ' यदिदं किञ्च ' मूल्या स्थितं स्वयवरादिकं

१- शुनासीर्यो शुनो वायु इत्यवन्तारित्वात् शीर आदित्य, सखात् "—इति विश्व० ५ । ४ । १ । २—" श्रियेभ्योऽधिपत्तौ इत्यमरस्य द्वादशकपाल । का श्रौ सू ५ । २ । ३० । २—वायुष्यं पय । लौकिक । प्रतिपुत्रयति । नाविरोधत् । प्रहृतिद्वयं गच्छ । यवगृह्य । का श्रौ सू ५ । २ । ३१-२८६ ।

(त्व) अथ सौर्य एककपालः पुरोडाशो भवति । (त्ये) एष वै सूर्यो
 यु एष तपत्येष वा इदधत् सुर्वमभिगोपायति साधुना त्वदसाधुना त्वदेष
 इदधत् सुर्वं विदधाति साधौ त्वदसाधौ त्वदेष मा विजिग्यानुं प्रीतुः
 साधुना त्वदभिगोपायत्साधौ त्वद्विदधदिति तस्मात्सौर्य एककपालः
 पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

वर्षति । वृष्टादोषधयो जायन्ते । ओषधीर्जग्ध्वाऽपः पीत्वा तत एतद्भ्योऽपि पयः सम्भवति । एष हि
 वा एतज्जनयति । तस्माद् वायव्यं भवति ॥ ७ ॥

अथ सौर्य एककपालः पुरोडाशो (३) भवति । एष वै सूर्यो-य एष तपति । एष वा इदं सर्व-
 मभिगोपायति-साधुना त्वद्, असाधुना त्वत् । एष इदं सर्वं विदधाति-साधौ त्वद् असाधौ त्वत् ।
 एष मा विजिग्यानुं प्रीतः-साधुना त्वदभिगोपायत्, साधौ त्वद्विदधत्-इति । तस्मात्सौर्य एक-
 कपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

‘ वर्षति ’ पर्जन्यवृष्टया सिञ्चति, इदं सर्वम् ‘ एष ’ सत्तु पवमान ‘ प्रच्याययति ’ प्रवर्द्धयति रसमर्चितं करोति
 “ ओष्यापी वृष्टौ ”-(धा.प्रा.म्वा.आ.४७९) इति धातुः । तस्माद् वृष्टात् पवमानेन प्रच्यायितात् ‘ ओषधयो
 जायन्ते ’, माध ‘ ओषधीः ’ ‘ जग्धा ’ मन्धविच्वा “ अदो जग्धत्वेति किति ”-(पा. सू. २ । ४ । ३९)
 इत्यद्रेर्जग्ध्वादेशः । ओषधिमक्षानानन्तम् ‘ अपः पीत्वा ’ पशवः पयो दुहन्ति । ‘ एतद्भ्यः ’ सकाशात्
 ‘ पयः ’ ‘ सम्भवति ’ उत्पद्यते तस्मान् परम्परया ‘ एष हि ’ पवमानः ‘ एतत् ’ पयो ‘ जनयति ’ उत्पादयति ।
 तस्मादस्य वायुर्देवतेः येतनुकमित्यर्थं ॥ ७ ॥

अष्टम हविर्विषते-अथ सौर्यं इति । अस्य हविषः सूर्योऽभिगोमेत्याह-एष वै सूर्यं इत्यादिना । साधुना
 त्वदित्यादि । ‘ साधुना ’ शोभनेन कर्मणा ‘ त्वत् ’ एकं पुण्यकृतं जनम् ‘ एषः ’ सूर्यः ‘ अभिगोपायति ’
 अभिरक्षति । तथा ‘ असाधुना ’ अशोभनेन कर्मणा ‘ त्वत् ’ एकं पापिजनम् ‘ अभिगोपायति ’ । न केवलं
 रक्षणमात्रं शोभनात्मकम् । ‘ इदं सर्वं ’ जगत्, एष एव द्यौं ‘ विदधाति ’ करोति, विदधानः सः ‘ त्वत् ’
 एकं ‘ साधौ ’ पुण्ये कर्मणि स्थापयति, ‘ त्वत् ’ एकम् अन्यत् ‘ असाधौ ’ पापकर्मणि स्थापयति । ‘ एषः
 सत्तु हिरण्यगर्भरूपः स परमात्मा । अस्य हि साध्यसाधुकर्मणः कारयितुत्वमन्यत्र बाधायते-“ एष होव साधु-
 कर्म कारयति, तेषामेभ्यो लोकेभ्य उर्ध्वं निर्नाषते; एष ह्यसाधु कर्म कारयति, तेषामेभ्यो लोकेभ्योऽधो-
 निर्नाषते ”-इति (कौ. ब्रा. उ. १२) ॥

एष मेत्यादि । योऽयमुक्तविधः सूर्यः ‘ एषः ’ अनेन हविषा ‘ प्रीतः ’ सन् ‘ विजिग्यानुं ’ साकमेधैः विजि-
 रावन्त ‘ मा ’ मां ‘ साधुना ’ कर्मणा ‘ अभिगोपायत् ’ अभिरक्षतु, तथा तस्मिन् ‘ साधौ ’ शोभने कर्मणि
 मां ‘ विदधात् ’ विदधातु, प्रेरयतु ‘ रति ’ अनेनाभिप्रायेण यजमानः सौर्यं हविः कुर्यात् । ‘ त्वम् ’-इति,
 एतदत्र क्रियाविशेषणत्वेन योज्यम् ॥ ८ ॥

तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति यद्यश्वश्च
 श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥९॥
 स यत्रैव साकमेधैर्यजते । तच्छुनासीर्येण यजेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य
 यजते तेनैव संवत्सरमाप्नोति तस्माद्यदेव कदा चैतेन यजेत ॥ १० ॥
 तद्वैके । रात्रीरापिपयिपन्ति स यदि रात्रीरापिपयिपेद्ददः पुरस्ता-
 त्फाल्गुन्यै पौर्णमास्या ऽबुद्धं तच्छुनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं क्रियते-य एष तपति । यद्यश्वश्च श्वेतं न विन्देद् अपि
 गौरेव श्वेतः स्यात् । तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ ९ ॥

स यत्रैव साकमेधैर्यजते-तत् शुनासीर्येण यजेत । यद्वै त्रिः संवत्सरस्य यजते-तेनैव संवत्सर-
 माप्नोति । तस्माद्यदेव कदाचैतेन यजेत ॥ १० ॥

तद्वैके रात्रीरापिपयिपन्ति । स यदि रात्रीरापिपयिपेद्-यददः पुरस्तात् फाल्गुन्यै पौर्णमास्या
 उद्दुद्-तच्छुनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

तस्यैकपादस्य दक्षिणा विषचे-तस्याश्वः श्वेत इति । 'तस्य' सौर्यस्य हविष श्वेतोऽश्वविशेषो 'दक्षिणा'
 शुनासीर्यस्य तु षड्मित्तदुद्धिर्युक्त सीर दक्षिणा । तदुक्त सूत्रकारेण-" सीर षड्योग दक्षिणा ओशरौवा
 (का श्रौ घृ. १।२८८।२८९) इति । तदेतस्येत्यादि । 'एतस्य' सूर्यस्य सितभास्वरूपत्वात् श्वेतश्वदान-
 मेतदीयमुपकरणमित्यर्थ । तादृशाश्वलाभे तादृशो गौरेव इत्याह-यद्यश्वमित्यादि ॥ ९ ॥

अथ शुनासीर्ययोगस्य काल विषचे-स यत्रैवेत्यादिना । 'यत्र' यस्मिन् 'एव' काले 'साकमेधैर्यजते'
 'तत्' तदानीम्, तदनन्तरकाले एव स यजमान शुनासीर्येण 'यजेत' । न तु शुनासीर्यस्यापि चातुर्गस्य-
 विष्णुमासचतुष्टयस्य व्यवधानमपेक्षितमित्यत्र आह-यद्वा इति । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु सवत्सरस्य मध्ये वैदेव-
 यव्यप्रवाससाकमेधमेदेन 'त्रि' त्रिवार 'यजते' इति यत्, 'तेनैव' सवत्सरमाप्नोति । वैश्वदेवस्य ऽयम्
 चतुर्मास्युक्ता इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशानामवाप्तत्वात् तत्समुदायरूप सवत्सरोऽपि यजमानस्य
 व्यापत्तौ जान इत्यर्थ । उक्तमर्थं निगमयति-तस्मादिति । यस्मात् चतुर्षुपर्वण शुनासीर्यस्य सवत्सराति-
 र्थिक प्रातिशिक कालो नास्ति तस्माद् यदा कदाचिदेव साकमेधानन्तर यजेतेत्यर्थ । एतदेवानन्तर्यं सूत्र-
 कृताधुक्तम्-" शुनासीर्यमत "(का. श्रौ सू. ६ । २७७)-इति ॥ १० ॥

सोमेन यद्यमागस्य पश्चान्तरमाह-तद्वैके इति । 'तत्' तत्र खलु शुनासीर्यनुष्ठाने 'एके' शाखिन 'रात्री-
 आपिपयिपन्ति' अनेन च योगेन कतिचिद् रात्री आनुमिच्छन्ति । अथ एवोक्तमाश्रित्येन-" ततो द्वपदे ज्यहे
 चतुर्षु उर्ध्वासे माते चतुर्षु वा मातेषु शुनासीर्यपेण यजते"- (का. श्रौ सू. ८ । २। १) इति । तेषां मते
 सोमेन यद्यमागस्य शुनासीर्यकाल उच्यते इत्यर्थ । यदि हि 'रात्री' आपिपयिपेत् आनुमिच्छेत्, तदा आगा-
 मिनीत्या फाल्गुनीत्या युना पौर्णमासी फाल्गुनी, षष्ठपद्ये चतुर्षां, 'फाल्गुन्यै' फाल्गुन्या पौर्णमास्या 'पुर-

(त्र) अथ दीक्षेत । तं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्ययात्पुनःप्रयोगरूप इव ह स बुदेनमुनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्ययात्तस्मादेनं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्ययादिति वृत्सृजमानस्य ॥ १२ ॥

(स्या) अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्वेषुः फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै शुनासीषिण यजेताथ प्रातर्वैश्वदेवेनाथ पौर्णमासनेतद् पुनः प्रयुञ्जानस्य ॥ १३ ॥

अथ दीक्षेत । तं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्ययात् । पुनःप्रयोगरूप इव ह सः—यदेनमुनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्ययात् । तस्मादेनं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्ययात् । इति वृत्सृजमानस्य ॥ १२ ॥

अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्वेषुः फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै शुनासीषिण यजेत—अथ प्रातर्वैश्वदेवेन—अथ पौर्णमासेन एतद् । पुनः प्रयुञ्जानस्य ॥ १३ ॥

स्तात् यत्, ' अदः '—इति विप्रकृष्टे, ' उन् ' ऊर्द्धं चन्द्रमा अन्मिन् दृश्यते इति उद्दृष्ट शुक्रपक्षः, ' तन् ' तत्र प्रतिपद्यन्व्यतमस्या तियो शुनासीषिण यजेतं ॥ ११ ॥

अथ दीक्षेतेति । ' अथ ' अनन्तरमेव सोमभागार्थं ' ईप्सेन ' कालविलम्बो न कार्य इत्यर्थः । देवान्मानुषाद्वा विप्राद् विलम्बेऽपि तस्यावधिमाह—तं नानीजानमिति । इमामेव मुनिमभिप्रेत्यारम्भोऽप्याह—“ चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेते, फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते, तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनो पर्यवेयान् ” (आप. श्रौ. सू. ८ । २१ । २-४) इति । तत्पथे दोषमाह—पुनरिति । ' अनीजानम् ' एतन् यजमानस्य ' पुनः ' फाल्गुनी पौर्णमासी न अतिक्रमेद् इति यद्, स ' पुनः ' प्रयोगरूप इव ह भवति चातुर्मास्यानां पुनः प्रयोगस्य एतस्मिन् काले कर्तव्यत्वात्, तस्य चानाश्रितत्वात् पुनः प्रयोगाद्भूतोऽयं कालो भवेदित्यर्थः । प्रतिपादितं प्रतिषेधं निगमयति—तस्मादिति । अथ च पञ्चोऽधिकारविशेषवैवेति निगमयति—इति चिति । द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाजिनौ सहदनुश्रयोऽजमानः पुनः प्रयुञ्जानथ । तत्र ' उक्तुजमानस्य ' खलु अयमुक्तः पक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कस्तर्हि तानि पुनः प्रयुञ्जानस्य पक्ष इति दर्शयति—अथ पुनरिति (आप. श्रौ. सू. ८ । २१ । १) चातुर्मास्यानि सहस्रं संयुज्य अनन्तरमेव यन्मानि पुनरारभते तस्य पुनरारम्भाणस्य ' फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै ' पञ्चम्ये चतुर्थ्यां, तस्याः ' पूर्वेषुः ' पूर्वदिवसे चतुर्दश्या शुनासीषिण यजेत, ' अथ ' अनन्तरमेव ' प्रातः ' काले पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन ' यजेत ' तदनन्तरम् नियेन पौर्णमास्यारम्भेण्यप्य प्रयोगक्रमः । तदुक्तं कान्यायनेन “ फाल्गुन्युपक्रमये शुनासीषोपम, प्रातर्वैश्वदेवम् ”—(का.श्रौ.सू. १।२९४) । एतद् पुनरिति । प्रतिज्ञातार्थनिगमनम् ॥ १३ ॥

१-संक्रमेदोः फाल्गुनुद्दृष्टे शुनासीषिणश्चा सोमेन पशुनेत्या वा यजेत पौर्णमास्याम् । का. श्रौ. सू. १।२९२ ।

२-आश्रितोऽजमानस्य । का. श्रौ. सू. ५।२९३ ।

(स्या) अथातः । परिवर्तनस्येव सर्वतोमुखो वा ऽभसावादित्य एष वा ऽइदं सर्वं निर्द्दयति यदिदं किञ्च शुष्यति तुनेषु सर्वतोमुखस्तुनात्रादुः१४ सर्वतोमुखोऽयमग्निः । (शु) अतो ह्येव कुतश्चाभ्रावभ्यादुधति तुत एव प्रदहति तुनेषु सर्वतोमुखस्तुनात्रादः ॥ १५ ॥

(द्योऽया) अथायमन्यतोमुखः पुरुषः । स एतत्सर्वतोमुखो भवति अत्परिवर्तयते स एवमेवात्रादो भवति अथेतवेतद्य एवं विद्वान्परिवर्तयत तस्माद्दे परिवर्तयेत ॥ १६ ॥

अथातः परिवर्तनस्यैव । सर्वतोमुखो वा असावादित्यः । एष वा इदं सर्वं निर्द्दयति यदिदं किञ्च शुष्यति । तेनैव सर्वतोमुखः । तेनात्रादः ॥ १४ ॥

सर्वतोमुखोऽयमग्निः । यतो ह्येव कुतश्चाभ्रावभ्यादुधति-तत एव प्रदहति । तेनैव सर्वतोमुखः । तेनात्रादः ॥ १५ ॥

अथायमन्यतोमुखः पुरुषः । स एतत् सर्वतोमुखो भवति यत् परिवर्तयते । स एवमेवात्रादो भवात्-अथेतवेतद्य-ए एवं विद्वान् परिवर्तयेत । तस्माद्दे परिवर्तयेत ॥ १६ ॥

चतुर्भास्यङ्गदूत वपन मीमांस्यते-अयात् इत्यादिना । अत इति क्यमगात्परिपरमर्ष । 'अत-' असा-द्रस्यमाणाद्धतो परिवर्तनस्य परितः केसामभ्रवादिना वर्त्तनस्य वपनस्य विचारोऽधिक्रियत इत्ययम् । ऐतन् परिवर्तन विधानुपपन्नत्वेनादित्यमग्निं च स्तोत्रि-सर्वतोमुखो वा असावादित्य इत्यादिना । सर्वत सर्वास्तु दिक्षु मुख रसादानसामर्थ्यं यस्य स तथोक्त । सर्वतोमुखत्वमुपपादयति-एष वा इति । 'निर्द्दयति' रस निष्कृष्य पिबति । अत एतत् सर्वं चर्चकाले 'शुष्यति' शोषणं प्राप्नोति, सर्वं जगद्ब्याप्य स्थितस्य सूर्यस्य स्वकिरणैस्त्वयम् ॥ १४ ॥

सर्वतोमुखोऽयमग्निरिति । अत्रापि तथैव योजना । यतो ह्येनेति । यत् उच्यतेदिपि दिग्भागादित्ये । 'अभ्यादयति' अग्निप्रक्षिपति । तत द्यवेति । तस्मिन्पि दिग्भागे इत्यर्थं ॥ १५ ॥

एवमन्यादित्यतो सर्वतोमुखत्वेन अत्रादत्त्व प्रतिपाद्य पुरुषस्य स्वाभाविक तदैपशत्यमाह-अथायमिति । 'अय'-शब्दस्त्वर्थे । 'अय' तु 'पुरुष' यजमान 'अन्यतोमुख' । अन्यशब्द एकशब्दपर्यायः । अन्यत् एकत्र स्थितमेव मुल यस्य स तथोक्त । तस्य सर्वतोमुखत्वसम्पत्तिमाह-स एतदिति । 'यद्' कस्मात् परितः शितो वर्त्तयते, केसान् वापयति 'एतद्' एतेन अहोमकन्वमाभ्यात् शिरसं प्रात्तदेशा अपि मुखमिव मन्त्रोति स यजमान सर्वतोमुखो भवति । इय पुरुषस्य सर्वतोमुखत्वं प्रतिपाद्य प्राप्तुं द्यान्तरय-तिदमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति-स एवमेवेति । 'यथा' 'एतो' आदित्योऽग्निश्च सर्वतोमुखत्वान् अत्रादो 'एवमेव' यजमानोऽपि 'अत्राद' सर्वतोदित्य समस्तु समर्थो भवति । तस्मादिति, उपपादितस्य परिवर्त-नस्य विधानम् ॥ १६ ॥

तुदु होवात्रासुरिः । किञ्च तत्र मुखस्य यद्यपि सर्वाण्येव लोमानि व्यपेत
यद्दे त्रिः संवत्सरस्य युजते तेनैव सर्वतोमुखः । तेनात्रादस्तुस्माद्याद्रियेत
परिवर्तयितुमिति ॥ १७ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ४ ॥ (६, ३.) ॥

तद्यदाहुः । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्स्तेवैव व्यजयन्त येयमेपां विजिति-
स्तामिति सर्वैर्ह त्वेव देवाश्चातुर्मास्यैर्वृत्रमघ्नन्स्त्वैर्वैव व्यजयन्त येय-
मेपां विजितिस्ताम् ॥ १ ॥

(न्ते) ते होत्रुः । केन राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति सु हाप्तिरुवाच
मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति तेऽग्निना राज्ञाऽग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः
प्राजयस्तान्द्रहणा च ब्रह्मा च विद्यया पुष्यगृह्णन् ॥ २ ॥

तदु होवात्रासुरिः । किञ्च तत्र मुखस्य । यद्यपि सर्वाण्येव लोमानि वपेत । यद्दे-त्रिः संवत्सरस्य
यजते । तेनैव सर्वतोमुखः, तेनात्रादः । तस्मान्नाद्रियेत परिवर्तयितुमिति ॥ १७ ॥

इति शुनासीरीमयागश्चातुर्मास्ये चतुर्थं पर्वं ॥

अथ सर्वशेषः ।

तद्यदाहुः । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्, त्वैव व्यजयन्त येयमेपां विजितिः-ताम्-इति । सर्वैर्ह
त्वेव देवाश्चातुर्मास्यैर्वृत्रमघ्नन् । सर्वैर्वै व्यजयन्त-येयमेपां विजितिः-ताम् ॥ १ ॥

ते होत्रुः- ' केन राज्ञा केनानीकेन योत्स्यामः ' इति । स हाप्तिरुवाच-मया राज्ञा, मयाऽनी-

प्रकारान्तरेण सर्वतोमुखत्वं प्रतिपादयन् परिवर्तनं न कर्मव्यमिति पञ्चान्तर्ग्राह-तदु होवाचेति । ' तद् '
तत्र, तस्मिन् परिवर्तनविषये ' आसुरिः ' नाम महर्षिः आह स्य । ' यदपि ' यदि नाम ' सर्वाण्येव लोमानि '
परितो ' वपेत, ' तथापि तच्चन्मुण्डिते देशे ' मुखस्य ' सम्बन्धि किं नामात्रयवजातं निष्पन्नं भवति ? न ह्यल्ले
कत्वमात्रेण मुञ्जमिति व्यवहर्तुं शक्यते, किन्तु बहुश्रोत्राद्यवयवमवयवैः अतो नैतेन परिवर्तनेन सर्वतोमुख-
लभ्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि सर्वतोमुखत्वं पुरुषस्य ? -तत्राह-त्रिः संवत्सरस्येति । ' संवत्सरस्य ' मध्ये वैध-
देवादिभेदेन ' त्रिः यजते, ' तेनैव ' अयं यजमानः ' सर्वतोमुखः; । कृष्णस्य संवत्सरस्य यागेन प्राप्तत्वात् ।
तेनैवेति । अत्रादहेतुभूतं सर्वतोमुखत्वं प्रकारान्तरेणैव सिध्यति । तस्मादिति । ' तस्मात् ' परिवर्तनं ' न
आद्रियेत ' इत्यासुरैर्मतस्य निगमनम् ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वब्रह्म वेदार्थप्रकाशे भाष्यन्दिनशतरयमाज्ञयमाच्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य कृतायं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

वैश्वदेवादिषु सर्वेषु परिवर्तनं सैतिकत्वेन्यताक विभिन्नुत्तेषां सर्वेषां वृत्रवधहेतुत्वं विजयहेतुत्वं च समान-
मिति प्रतिपादयति-तद्यदाहुरिति । ' तद् ' तत्र उक्तविषये साकमेधानामेव वृत्रवधहेतुत्वं जयहेतुत्वमेति ' यद्
' आहुः ' कथयन्ति, तत्र; तथा ' सर्वैर्वै ' हि ' चातुर्मास्यैः ' चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु प्रयुज्यमानैर्वैश्वदेवादि-
पितृवृत्रहननं विजयञ्च प्राप्तवन्तो ' देवाः ' इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वैश्वदेवेन जितमर्थमास्याधिकया दर्शयति-ते होत्रुरिति ! ' ते ' देवाः खलु प्रजावति पितरप्यमिदस्य

(हंस्ते) ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति सु ह
व्यरुण उवाच मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति ते व्यरुणेनैव राज्ञा व्यरुणेनानी-
केनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान्ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्यगृहन् ॥ ३ ॥

(हंस्ते) ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति स हेन्द्र उ-
वाच मया राज्ञा मयाऽनीकेनेति त इन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो म-
प्राजयंस्तान्ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्यगृहन् ॥ ४ ॥

(न्त) स ब्रह्मेश्वदेनेन यजते । (तेऽग्नि) अग्निर्नैवैतद्ब्राह्मणाग्निनाऽनीकेन चतुरो
मासः प्रजयति तज्येनी शलली भवति लोहः क्षुरः सा या ज्येनी शलली या
त्रय्ये विद्ययापे रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपमग्निर्हि ब्रह्म लोहित इव ह्यग्नि-
स्तुस्मालोहः क्षुरो भवति तेन परिवर्तयते तद्ब्रह्मणा ज्वेनमेतद्ब्रह्मणा च
विद्यया परिगृह्णाति ॥ ५ ॥

केन ' इति । तेऽग्निना राज्ञा, अग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः प्राजयन् । तान् ब्रह्मणा च त्रय्या च
विद्यया पर्यगृहन् ॥ २ ॥

ते होचुः—' केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्यामः ' इति । स ह वरुण उवाच—' मया राज्ञा, मया-
ऽनीकेन ' इति । ते वरुणेनैव राज्ञा वरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयन् । तान् ब्रह्मणा चैव त्रय्या
च विद्यया पर्यगृहन् ॥ ३ ॥

ते होचुः—' केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम ' इति । स हेन्द्र उवाच—' मया राज्ञा मयाऽनीकेन '
इति । त इन्द्रेणैव राज्ञा, इन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयन् । तान् ब्रह्मणा चैव त्रय्या च
विद्यया पर्यगृहन् ॥ ४ ॥

एव श्वदेनेन यजते—अग्निर्नैवैतद्ब्राह्मणाग्निनाऽनीकेन चतुरो मासः प्रजयति । तत् ज्येनी, शलली
भवति । लोहः क्षुरः । सा या ज्येनी शलली—सा त्रय्ये विद्ययापे रूपम् । लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपम् ।

परस्पर वाचन् ' ऊचुः ' । केनानीकेनेति । अनौरु सेनामुखच, अत्र सेनान्यां वर्तते । तेन सेनान्येवैर्य-
चतुरो मास इति । " परल० " (पा. सू. ६ । १ । ६३) इत्यादिना मामनाब्दस्य माम्—इत्ययमादेशः ।
तान् ब्रह्मणा चेति । ' तान् ' विजितान् मानान् ' ब्रह्मणा ' " अग्निर्हि ब्रह्म—" इत्येते विचारयन्ते । अतो
ब्रह्मणा अग्निना, ' त्रय्या ' वैद्वयस्यया ' विद्यया च ' देवा, ' पर्यगृहन् ' परिजोष्यारयन् ॥ २ ॥

एव श्वदेव्याग्निप्रमुनन्वमुन्वा वरुणप्रामेयु बल्यस्य प्रामुख्येनैतिवित्तवञ्चाद्—ते होचुरिति । अपरां-
श्चतुर इति । आषाढार्दीनित्यर्थः । अन्यन् पूर्ववत् । अथ साकमेवेत्तिन्द्रस्य प्रामान्यं तद्विजितव चह—ते
होचुरिति । अपरांश्चतुर इति । ' अपरान् ' कालिकादीनित्यर्थः । अन्यन्पूर्ववत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इय प्रतिश्रुत्युपन्यासेन श्वदेव्यादिषु निवृत्त पूर्वसु प्रतिश्रुतितमर्थं यजमानेऽपि क्रमेण योजयति—स यद्
श्वदेवैनेत्यादिना । " ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया पर्यगृहन् "—इति यदुक्तम्, तस्य प्रतिश्रुतिमाह—ज्येनीति ।